

Орлова Т.В.

**СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА
ІСТОРІЯ
КРАЇН СВІТУ**

КИЇВ - 2017

УДК 321(075.8)
ББК 66.2(0)я73
О 66

Автор – Т.В.Орлова, доктор історичних наук, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рекомендовано вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 2 від 29 вересня 2016 р.)

Рецензенти:

С.В.Віднянський, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ;

Г.Д.Казьмирчук, доктор історичних наук, професор;

А.Ю.Мартинов, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

Орлова Т.В.

О 66 Сучасна політична історія країн світу – 2-е вид., доп. і переробл. /Т.В.Орлова. – К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. – 944 с.

ISBN 978-617-640-338-8

Ця книга є першим в Україні навчальним посібником, у якому розглядається політична історія країн світу останніх трьох десятиріч. На відміну від традиційних підходів, які використовуються у новітній історії, викладення матеріалу здійснюється на засадах міждисциплінарності, що дозволяє на основі багатого фактичного матеріалу виокремити головні риси і тенденції політичного розвитку провідних держав, регіонів, усього людства. Акцент зроблено на проблемах модернізації, яку в різний спосіб уявляють та втілюють в життя різні політичні сили.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, які спеціалізуються в галузі історії, політології, міжнародних відносин, а також для всіх, хто цікавиться сутнісними процесами сучасного політичного життя у їх конкретних проявах.

УДК 321(075.8)
ББК 66.2(0)я73

ISBN 978-617-640-338-8

© Т.В.Орлова, 2017

© Видавець ПП Лисенко М.М., 2017

Зміст

Вступ	4
Країни Європейського Союзу	33
Федеративна Республіка Німеччина.....	58
Велика Британія	79
Французька Республіка	100
Королівство Іспанія	124
Італійська Республіка	149
Скандинавські країни.....	170
Грецька Республіка	192
Посткомуністичні країни Європи	213
Республіка Польща	231
Угорщина.....	253
Румунія	274
Республіка Болгарія.....	294
Російська Федерація	315
Пострадянські країни	342
Сполучені Штати Америки	361
Канада	385
Країни Латинської Америки	404
Федеративна Республіка Бразилія	426
Аргентинська Республіка.....	448
Мексиканські Сполучені Штати	471
Республіка Чилі.....	491
Республіка Куба.....	511
Боліваріанська Республіка Венесуела	531
Китайська Народна Республіка	554
Японія	578
Республіка Індія.....	600
Республіка Індонезія	623
Держави Корейського півострова	644
Соціалістична Республіка В'єтнам	672
Країни Арабського Сходу	693
Арабська Республіка Єгипет	714
Сирійська Арабська Республіка	738
Лівійська Республіка	759
Республіка Ірак	780
Ісламська Республіка Іран	799
Ісламська Республіка Пакистан	821
Ісламська Республіка Афганістан	841
Турецька Республіка	861
Країни Африки	883
Південно-Африканська Республіка	902
Австралійський Союз	922

Вступ

Подібно до нашої епохи, яка є віднині епохою не анатомії, а атому, політична історія – не «становий хребет», а радше «ядро» історії.
Жак ле Гофф

У сучасну епоху все виразніше виглядає зростання взаємозалежності і взаємовпливу подій у різних регіонах, країнах, а також дій певних груп населення і окремих індивідів. Буквально: все, що відбувається зараз, сягає корінням минулого, і все, що відбувається десь, раніше чи пізніше, прямо чи опосередковано, торкнеться кожного. За таких умов комплексний аналіз поведінки будь-яких акторів міжнародних відносин все більше актуалізується.

Політична історія є історичною дисципліною, що вивчає минуле тих чи інших країн у політичному аспекті. Граматика політичної історії – це необхідна хронологія політичних подій, біографії і характеристики політичних діячів. Але важливо не тільки викласти факти, а зрозуміти їх суть, піднятися від рівня подій та характеристик видатних політиків на рівень норм, інститутів та процесів. Поєднання фактичного та концептуального матеріалу дає змогу здійснити загальний аналіз політичного розвитку і стану політичних систем держав та суспільно-політичних процесів, що в них відбуваються.

Предметом політичної історії є закономірності політичного і соціально-економічного розвитку суспільства, що мають конкретний прояв в подіях та фактах. Політична історія вивчає розвиток політичних систем та державних структур, суспільно-політичні процеси і рухи, діяльність різних політичних сил та партій, виявляє головні тенденції політичного розвитку тієї чи іншої країни, регіону, світу. Специфіка політичної історії полягає у тому, що факти не завжди прямолінійно відбивають закономірності, які, крім політичної історії, вивчаються суміжними соціогуманітарними дисциплінами, такими як філософія, політологія, соціологія, політична економія, політична психологія. Аби розібратися в особливостях політичних процесів певних країн необхідно звертатися до аналізу їх законодавства, конституцій, адміністрування, економічних та соціальних явищ, а також настроїв, відносин, інтересів, вимог. Сучасне торжество міждисциплінарного підходу втілюється і у політичній історії. Вона співвідноситься з іншими галузями історії, такими як історія політичних та правових вчень, історія держави і права, історія міжнародних відносин, військова історія, економічна історія, соціальна історія, проте має суттєві відмінності, які визначаються тим, що в центрі її уваги перебуває сфера політики.

Який час взяти за точку відліку сучасної політичної історії? Часто за неї береться закінчення Другої світової війни. Однак, той світовий

порядок, який склався у середині 1940-х рр., у 1980-х рр. почав руйнуватися, а 1989 рік змінив все. Він став початком кінця комунізму у Європі, Радянському Союзі. Закінчилася доба «холодної війни», біполярного світу. Утворилося чимало нових незалежних держав, інші зазнали суттєвих змін, що мало наслідком значний міжнародний резонанс, як це сталося із об'єднанням Німеччини. На світ з'явилося безпрецедентне об'єднання країн у вигляді Європейського Союзу. Понад два десятиріччя на міжнародній арені домінували Сполучені Штати Америки, будучи провідною рушійною силою здійснення глобалізації. Однак поступово йшло посилення країн Азії, де на початку XXI ст. мешкало понад 60% населення планети. Особливі успіхи демонструють насамперед Китай та Індія. На Азіатському фінансовому форумі у Гонконгу, що проходив 18 – 19 січня 2016 р., було заявлено, що Схід формує нову парадигму зростання. Утворилася група потенціальних супердержав БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка), які у своїх претензіях на вагомий вплив на стан справ в світі спираються на прискорений економічний розвиток. Однак спад у бразильській та російській економіці, що став особливо помітним у 2015 р., криза у ПАР не дозволяють нині говорити про цю групу країн як про головного драйвера зростання на ринках, що розвиваються. Натомість більш привабливим для міжнародних інвесторів став ТІКК – союз Тайваню, Індії, Китаю та Південної Кореї. В цілому, реорієнтація, інакше кажучи, піднесення Сходу – одна із провідних тенденцій розвитку сучасного світу. Головні мега-тренди його трансформацій – глобалізація, модернізація, соціалізація.

Глобалізація являє собою багатоаспектний суспільний процес із такими характеристиками: ширша і глибша взаємозалежність великої кількості спільнот; перевага транснаціональних корпорацій та інститутів; більший вплив подій з відстані на життя індивідів та держав і розширення сучасної технології економічного і політичного життя майже у всьому світі. Глобалізація встановлює універсальні зв'язки, обіймаючи всі основні аспекти суспільного життя.

Після закінчення «холодної війни» почався процес переходу до поліцентричності, у якому виявляються нові характеристики геополітичного простору глобального світу: підвищення динаміки світових політичних процесів; реконфігурація, фрагментація, ієрархічність, зміни архітектури глобального світу; формування нових геополітичних вісей; блоковість, дисперсність і загострення суперництва центрів сили, що формуються. Ускладнення глобалізаційних політичних процесів має наслідком зростання нестабільності світу. Все більшої ролі набувають суб'єктивні фактори: особистісні вподобання політичних лідерів, міра їхньої ангажованості, пасіонарності у виконанні політичних намірів, характер і методи їхнього політичного керівництва. Підвищується конфліктність. Конфліктами, крім традиційно проблемних територій Африки, охоплено чимало регіонів: Україна, Сирія, Ірак, Лівія, Ізраїль і Палестина та ін.

Зростає конфлікт між глобалізацією і національними інтересами держави. Разом із тим однією із найважливіших проблем сучасності є проблема збереження ідентичності. Тому від початку 1990-х рр. у науковий обіг увійшов термін «глокалізація» – для позначення органічного поєднання процесів глобалізації та локалізації. Вихідним пунктом даної теорії є той факт, що глобальні тенденції в сфері культури видозмінюються під впливом локального контексту, інакше кажучи, локалізуються. Паралельно з цим локальні культурні цінності і сенси також переосмислюються в масштабі глобального світу. Кожна соціальна система – цивілізація, держава, фірма або окрема людина на свій лад дає відповідь на «виклик» модернізації.

Історичний досвід свідчить, що успіх модернізації тієї чи іншої країни залежить від певних передумов, до яких відносяться: усвідомлення хоча б частиною еліти суспільства необхідності змін; наявність політичної волі, яку виявляє лідер або група еліти (або контреліти); вироблення ними проекту перетворень, що є адекватним можливостям та становищу в державі; ефективність інструменту проведення реформ, тобто дієздатного, не просякненого корупцією апарату управління; підтримка перетворень хоча б активною меншістю суспільства; слабкість опору змінам з боку консервативних сил; сприятливі зовнішні умови. Як показує сучасна політична історія світу, ці умови виявилися більш досяжними у демократичних суспільствах. Саме тому модернізація у країнах демократії відбувається постійно, поступово, не викликаючи потужних соціальних вибухів (модернізація, навіть успішна, створює вузли соціальної напруги, такі вузли є повсюдно). Політична історія також засвідчує, що більшість успішних модернізацій починалася за авторитарних режимів, а завершувалася вже за умов демократії. Причина полягає не тільки у тому, що в процесі перетворень складався середній клас, який поділяв демократичні ідеї. Західні політологи вважають, що успішна модернізація потребує активної участі структур громадянського суспільства, що само-регулюється, а це неможливо без демократії.

Успіхи Китайської Народної Республіки поки що виглядають аргументом на користь ефективності моделі авторитарної модернізації, однак слід враховувати, що перетворення в цій країні не завершені, вони стикаються з багатьма складностями та проблемами. Разом із тим ефективність китайської моделі «освіченого авторитаризму», продемонстрована за умов світової фінансово-економічної кризи, яка вибухнула у 2008 р., ставить під сумнів безальтернативність західної демократичної моделі. Ймовірно, не існує універсальної, притаманної всім суспільствам закономірності вибору оптимальної для модернізації політичної системи. Інколи модернізація здійснюється успішніше за умов демократії, інколи – за умов авторитаризму. Дуже схоже на те, що її успішність визначається не характером політичної системи, а якісними параметрами суспільства, людського матеріалу, які не обов'язково покращуються за умов демократії. Ключова ланка, що визначає перспективи модернізації у тій чи іншій

країні – це якість еліти, її здатність сформулювати прийнятний для суспільства проект і знайти політичну волю для його здійснення. Це – складне питання для тих країн, які знаходяться на перехідному етапі свого розвитку.

Як показує історія, для перехідних епох характерне переважання авторитаризму. У сучасному світі як раз домінує «перехідний» тип розвитку. Деякі країни здійснюють індустріальну модернізацію, інші намагаються поєднати її із постіндустріальною. Враховуючи це, можна припустити, що у найближчі десятиріччя глобального торжества демократії не буде, світ «зависне» між авторитаризмом та демократією. І тому існує чимало причин. У передумовах демократизації важливе значення має економічна ситуація в країні. Було проведено дослідження, яке виявило, що там, де душевий рівень валового внутрішнього продукту вищий за 6 тис. доларів на рік, легше встановлювати демократичні режими. Там, де рівень прибутків на душу населення менше півтори тисячі доларів, демократія, як правило, не виживає. Тим, хто живе у крайній злиденності, не до демократії. В їхньому розумінні свобода зводиться лише до збереження елементарного права на життя.

Передумови переходу до демократії визрівають в міру того, як у процесі модернізації формується масовий середній клас, який набуває певного ступеня економічної свободи і прагне вийти з-під опіки авторитарних режимів. В цілому, розвиток демократії передбачає скорочення величезного розриву у прибутках різних верств населення та політичну стабілізацію. Хоча, як показує досвід, існують як стабільні демократичні, так і стабільні авторитарні режими. Глобалізація у тому чи іншому вигляді сприяє зростанню чисельності середнього класу за межами розвиненого світу, але разом із тим вона підриває економічні і політичні основи існування середнього класу у деяких суспільствах, зокрема у тих, що виникли у Європі після Другої світової війни.

Факт залишається фактом: в еру глобалізації, яка здійснюється на засадах західних цінностей, демократія стала переважаючою концепцією суспільного і державного устрою в світі, бо вона надає більше можливостей для розвитку. Від останньої чверті минулого століття і дотепер демократія переживає всесвітньо-історичний розквіт: спочатку країни Іберійського півострову (Іспанія і Португалія), потім держави Східної Європи і колишні радянські республіки, Південна Африка, Південна Корея, деякі країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки, принаймні формально перейшли до більш-менш конкурентних і чесних виборів, увімкнули механізми реального і ефективного поділу влад, створили умови для вільної діяльності партій різного ідейно-політичного спрямування. І держав, які нині мають подібні демократичні режими та інструменти, більше, ніж будь-коли раніше. Так, за підрахунками професора Стендфордського університету Ларрі Даймонда, у 1974 р. в світі нараховувалося лише 35 виборних демократій, що складало близько 25% загальної кількості країн – членів ООН, а у 2013 р. ці показники зросли до 120

держав, тобто понад 60% (ООН нараховує 193 членів). Хоча інколи за назвою «демократичні» приховуються режими, які лише умовно можна так назвати. Тому сучасні демократичні суспільства політологи поділяють на «вільні країни», тобто такі, що втілили принципи ліберальної демократії¹, мають стабільні і розвинені демократичні інститути, і країни з так званою «електоральною демократією», тобто такі, де головним показником демократії є участь громадян у виборах. В деяких випадках має місце зворотний хід: від демократії до авторитаризму, як це яскраво демонструють приклади Росії чи Білорусі.

Історичний досвід показує: вільні вибори і сильна політична конкуренція сприяють розвиткові економіки країни. Хоча, як правило, вважається, що за демократичного режиму темпи зростання є вищими, деякі країни переживали безпрецедентне економічне піднесення і за авторитарного режиму. Разом із тим приклад КНР виразно показує, що у деяких випадках зростання продуктивності праці і навіть ринкові реформи, спрямовані на оздоровлення ринку, не обов'язково ведуть до демократичних змін. Також важливо підкреслити, що успіх демократичних перетворень залежить від того, чи зможе новий демократичний режим збільшити обсяги виробництва. Це говорить про те, що легітимація і успіх демократизації залежать в першу чергу від економічного зростання і, звичайно, від більш високого рівня добробуту населення.

Історія сучасного світу із усією наочністю демонструє діалектичний зв'язок політики і економіки. Тому важливо окреслити основні тенденції розвитку світової економіки від кінця 1980-х років і дотепер. Їх влучну характеристику дав доктор економічних наук, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства Владіслав Іноземцев.

Основними трендами першого періоду, що тривав впродовж 1990-х і першої половини 2000-х років, стали індустріалізація країн, що розвивалися, і підготовка ґрунту для цінової революції на сировинних ринках. Стрімкий розвиток обробних виробництв в Азії знизив ціни на більшість споживчих і високотехнологічних товарів і тим самим розширив попит. Той, в свою чергу, вимагав зовсім інших обсягів виробництва, що спровокувало підвищення цін майже на всі види сировини. Азіатська криза 1997–1998 рр. не надто довго гальмувала індустріальний ренесанс. Можливості Китаю почали здаватися безмежними, популярною стала ідея потенційних супердержав групи БРІКС. На хвилі зростання цін на ресурси піднеслися країни, які за іншої ситуації не мали жодного шансу на успішний розвиток (наприклад, Росія чи Венесуела).

Другий етап настав у середині 2000-х років, коли на ринки повернулася відносна стабілізація. Ціни на нафту в цілому вирівнялися (навіть беручи до уваги падіння у 2009 р., у 2007 – 2014 рр. вони залишалися на

¹ Ліберальна модель демократії спирається на визнання главенства принципу свободи особи, поваги до прав людини, пріоритету реальних інтересів кожного.

середньому рівні 92,7\$ за барель, що перевищувало середні рівні 1990-х років у 3,4 рази у співставних цінах). Західні економіки адаптувалися до високих цін на сировину, а світова фінансова криза 2008 – 2009 рр. була обмежена за рахунок вкрай низьких процентних ставок – приманки для країн, що розвивалися. Вони почали активно позичати на світових ринках. В результаті Захід спромігся пережити відносно важкий час менш болісно, ніж це можна було очікувати. Високі котирування на ринках сировини призвели до небаченої хвилі ресурсозбереження, різкого зростання виробництва енергії із відновлюваних джерел і революції у нафто- і газовидобуванні. Все це створило основу для зростання промислового виробництва у США та Європі, в той час як периферійні споживчі ринки виявилися насиченими. Логічним наслідком стало уповільнення китайської економіки, що виступило першим тригером зниження цін на сировину. Ресурсовидобувні країни, які жили останніми роками надто понад кошт, продовжили постачати свої товари на світовий ринок у тих самих обсягах, спровокувавши нову хвилю падіння цін.¹

Від середини 2000-х років почався третій етап, що, за думкою науковця, має всі шанси повторити ситуацію середини 1980-х років. Федеральна резервна система продовжить підвищувати процентні ставки. Це призведе до відпливу коштів із ринків, що розвивається, і втраті резервів їх центральними банками (Китай повідомив про їх скорочення на 512 млрд. доларів за результатами 2015 р.). Повернення інвестицій підтримає американську та європейську економіки², а також долар. Загостриться конкуренція між експортерами нафти, що також зменшить

¹ У 2006 р. один із найвідоміших соціологів, професор Туринського університету Лючано Галліно видав статтю під назвою «Кінець ери визначеності», де йшлося про зростання соціально-економічної невпевненості, якій сприяють багато причин: «Діти, які не можуть знайти роботу або знаходять тільки тимчасові і погано оплачувані заняття. Завод, який півсторіччя давав роботу місцевим жителям і котрий раптово закривається, тому що так вирішив хтось, хто живе далеко звідси. Маленькі крамнички, які зникають, бо їх поглинули супермаркети, які, однак, деякий час по тому самі закриваються, оскільки обсяг продажів не виправдовує витрат... Друзі сім'ї, які вклали заощадження в облігації і втратили все. Технологічні новації, що ось-ось можуть змусити тебе шукати іншу роботу... Іммігранти, які, зрозуміло, потрібні економіці, але хто знає, чим їх присутність обернеться. Родина, усі члени якої перебувають у стресі і кожний після виснажливих суперечок вирішує йти власним шляхом, а в результаті з чотирьох осіб сім'ї виходить чотири сім'ї по одному. Більш вільному, але напевне більш невпевненому». У працях науковців з'явилося словосполучення «економіка невизначеності», чікими характеристиками стали «розгубленість виробників», «нестабільна зайнятість», «корозія довіри» тощо. Також новим соціальним прошарком став «прекаріат» (від англ. precarious і лат. precarium – сумнівний, небезпечний, ризикований, негарантований, нестабільний). Так позначаються робітники із негарантованим заробітком, вивільнені із «регулярного» виробництва.

² Організація економічного співробітництва і розвитку, яка об'єднує найрозвиненіші економіки світу, у своїй доповіді «Policy Challenges for the Next 50 Years» попереджає, що економічне зростання у передових країнах (Європа, Північна Америка, Японія), вже і так досить скромне, впродовж наступних 50 років уповільниться ще більше, а саме: з 1,19% у другому десятиріччі XXI ст. до 0,54% між 2050-м і 2060-м роками.

ціни на неї. Падіння попиту на споживчі товари у більшості регіонів світу стає очевидним. Суттєвий спад в економіці – в країнах, залежних від продажу і купівлі сировини. Відносно благополучно із ситуації вийдуть лише ті країни, які хоч і мають сировинну, проте відносно диверсифіковану економіку (Норвегія, Канада, Австралія, Об'єднані Арабські Емірати).

Таким чином, світ вступає у чергову фазу ренесансу Заходу, подібну до тої, що змінила масштабні кризи 1973 – 1981 рр. Нині піднесення США та Європи базується на черговій інноваційній хвилі, що фокусується на технологіях відновлюваної енергії та ресурсозбереження, біотехнологіях і медицині, а також наближення до створення штучного інтелекту. Каталізатором інноваційного розвитку і усієї модернізації є пріоритетне зростання сфери економіки знань. Разом із тим одержить розвиток реіндустріалізація, тобто переведення більшості галузей індустрії на принципову нову, вищу технологічну базу.

В світі на повну триває Третя промислова революція.¹ Ми живемо в так звану інформаційну епоху. Якщо вести мову про політичну сферу, так можна констатувати, що нові технології суттєво змінили і змінюватимуть способи впливу на громадську думку (особливо у технологічно розвинених країнах), все активніше проникаючи до основних сфер життя суспільства, трансформуючи способи комунікації як всередині його, так і між суспільством і владою. Змінюватимуться моделі поведінки як комунікаторів, так і цільових аудиторій комунікації. Важливим аспектом інформаційно-комунікаційної революції є зміни у громадській свідомості, що мають далекосяжні наслідки. Не дарма, з'явилося таке поняття як «революція Твіттера», коли люди організуються через Мережу. Існують приклади створення справжніх інтернет-партій, як наприклад, у Канаді (The Online Party of Canada). Розширилися можливості транснаціональних громадських рухів, таких як антиглобалістський. За допомогою новітніх інформаційних технологій ведуться політичні кампанії – від передвиборчої агітації до інформаційних війн а також кібератак у війнах гібридних. Оскільки комунікація є життєво важливою складовою людського існування, будь-які зміни у способах комунікації мають серйозні наслідки

¹ Перша промислова революція – широкомасштабні соціальні та економічні зміни, пов'язані із впровадженням та швидким розвитком машинної технології в Європі після 1760 р. Друга промислова революція – від другої половини XIX ст. до початку XX ст. – масове освоєння поточного виробництва, широке використання електрики і хімікатів. На початку XXI ст. з'явилася маса публікацій про Третю промислову революцію, яку ще називають «цифровою». Її сутність полягає у переході у виробництві до використання інформаційно-комунікаційних технологій. Їх розвиток має створити передумови для Четвертої промислової революції. Ідею такої революції вперше було сформульовано у 2011 р. як впровадження «кіберфізичних систем» у заводські процеси. Передбачається злиття технологій Третьої промислової революції в єдину саморегульовану (або суму автономних) систему з мінімальним втручанням людини або взагалі без неї.

для розподілу влади всередині суспільства, для змін індивідуальної і масової свідомості, а також для перегляду суспільних цінностей. Деякі аналітики, такі як Джон Несбіт і Патріція Ебурден, вважають, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології суттєво підтримують і розвивають демократичні процеси навіть при авторитарних системах, що «за умов, коли комп'ютер розширив могутність особистості, громадяни можуть більш ефективно стежити за діями своїх урядів, ніж уряди можуть стежити за діями громадян». Хоча в деяких країнах, зокрема, в Російській Федерації, влада намагається досягти саме останнього, про що свідчить прийняття «антитерористичного пакету законів» депутата Державної Думи Ірини Ярової у липні 2016 р.

Відомий італійський філософ Умберто Еко, аналізуючи зміни у світі, що відбуваються під впливом інформаційно-комунікаційної революції, дійшов висновку, що суспільство все більше поділяється на дві основні групи: тих, хто дивиться тільки телебачення, тобто одержує готові образи і готове судження про світ, споживає готовий інформаційний продукт без критичного осмислення одержуваної інформації, і тих, хто буде здатен відбирати і обробляти інформацію через комп'ютер. Він вказував, що починається розділення культур, подібне до того, що існувало за часів Середньовіччя: між тими, хто був здатен читати рукописи і критично осмислювати релігійні, філософські, наукові питання, і тими, хто виховувався виключно за допомогою образів у соборі – відібраних і схвалених їхніми творцями. Те, що відбувається у путінській Росії – виховання телевізійними, схваленими владою, образами, дуже нагадує середньовічну темряву. З якої масово тікають ті, хто не згоден жити за таких умов. Переважно це – інтелектуальна еліта, тобто творці інновацій.

Головний виклик часу і перед Росією, і перед іншими країнами – це виклик складності сучасного світу. У XXI ст. велич держави визначається не кількістю ядерних босголовак, а рівнем життя і, найголовніше, спроможністю до інновацій. У сучасному світі світі виграють ті, хто виробляє новітні технології, і хто їх експортує. В цілому, сучасна економіка базується на знаннях та результатах інновацій. Вона потребує вільних, освічених та незалежно мислячих особистостей. При цьому створюється більше можливостей для відбору найбільш здібних та чесних лідерів, вироблення ефективної політики на основі врахування аргументів «за» і «проти», розкриття творчого потенціалу суспільства. За умов менеджеріальної революції, яка розпочалася у минулому столітті, особливого значення набуває меритократія¹. Це – концепція/система соціальних відносин/принцип управління: влада має здійснюватися людьми, які відрізняються своїми здібностями, досягненнями, професійною компетентністю, а не соціальним походженням або приписуваним статусом. Засновником теорії меритократії є англійський соціолог Майкл

¹ У цьому слові поєдналися латинське «meritus» – гідний і грецьке «κράτος» – влада. Буквально: влада, що ґрунтується на чеснотах.

Янг¹ («Піднесення меритократії. 1870 – 2033», надруковано у 1958 р.). Він вважав, що соціальний прогрес залежить від міри поєднання влади й інтелекту, що від використання людського потенціалу, талантів залежить успіх розвитку усього суспільства. Тому призначення меритократії – в інтелектуалізації суспільного життя, розкритті природних дарувань особи.

Для багатьох найважливішим завоюванням демократії є визнання в якості вищої цінності прав людини і громадянина. Прийняття того, що всі люди, незалежно від раси, національності, мови, віросповідання, статі, ідейно-політичних переконань рівні перед законом і мають однакові права, які можуть бути обмежені тільки за рішенням суду. Серед цих прав найважливішими вважаються право на життя, на особисту безпеку, недоторканність житла і майна, на волю. Право на волю має на увазі не тільки особисту, але і громадянську свободу, а саме: від насильства і сваволі, від втручання влади в особисте життя, свободу розпоряджатися своїми здібностями і майном, вибрати місце помешкання, роботу, висловлювати будь-які переконання (свобода совісті і свобода слова), брати участь у політичному житті, користуватися вільним доступом до засобів масової інформації і т. ін.²

Разом із тим, демократія не вирішує всіх існуючих проблем і протиріч: нерівності, корупції³, неефективності, несправедливості і

¹ Подібні ідеї висловлювалися за часів давнини, зокрема Платоном в древній Греції або Конфуцієм у стародавньому Китаї.

² 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка в наш час на міжнародному рівні вважається базовою в контексті захисту прав людини. Пізніше до неї додалися інші засадничі документи, такі як Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами 1949 р.; Конвенція про політичні права жінок 1953 р.; Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.; Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р.; Конвенція про права дитини 1989 р. та багато інших.

³ Корупція – злочинна діяльність, яка полягає у використанні посадовцями, політичними або громадськими діячами довірених їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення на шкоду державі, суспільству і окремим особам, а також у зрощуванні державних структур із структурами злочинного світу у сфері економіки. Корупція є не самостійним складом злочину, а збиральним поняттям, яке обіймає низку посадових злочинів. Найтиповіші прояви корупції: підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне і незаконне надання благ і переваг, протекціонізм – висунення працівників за принципами родинності, земляцтва, особистої відданості і приятельських стосунків. Корупція широко розповсюджується за умов зростання бюрократії і перетворення її на особливий соціальний прошарок, маючий владні привілеї.

Економічні наслідки корупції: посилення тіньової економіки, зменшення податкових надходжень, послаблення державного бюджету, порушення конкурентних ринкових механізмів, зниження ефективності ринку, дискредитація ідей ринкової

некомпетентного прийняття рішень. Міжнародна практика демонструє, що головна слабкість багатьох режимів, які декларують свою відданість ідеалам демократії, – неспроможність дати громадянам найнеобхідніше: підвищення добробуту на основі економічного зростання; особисту безпеку; сучасні якісні державні послуги в області освіти, охорони здоров'я та інфраструктури. Головне питання – питання про співвідношення свободи і рівності не вирішене цілком і остаточно. Однак вона забезпечує інституціональні умови, що дозволяють гарантувати і захистити права людини. Вона виступає засобом проти тиранії і створює можливості шукати шляхи розв'язання інших соціальних проблем.

Однак модель демократії, де у повному обсязі втілилися всі її основні атрибути, навряд чи існує в якійсь країні. Специфічні місцеві умови, історичні традиції, рівень економічного розвитку, культури населення та інші фактори не можуть не відбиватися на конкретних формах суспільного ладу, повноті впровадження в життя демократичних начал. На практиці мають місце більші чи менші обмеження у їх застосуванні. Усі ці особливості зумовлюють багатоманітність моделей демократії. Часто демократичні декорації є маскуванню автократичного правління. Лідер тієї чи іншої країни формально надає громадянам сукупність політичних свобод, аби заробити собі певний політичний капітал і демократичний імідж. В країні діє парламент, проводяться регулярні вибори, існує багатопартійна система, діють незалежні громадські організації, видаються декілька незалежних газет. Проте всі вони не мають реального впливу, а режим продовжує міцно тримати владу у своїх руках. Інколи такий лад називають «фасадною демократією».

Сучасна політична історія засвідчила, що демократизація у бідних країнах має ефект, протилежний тому, що спостерігається у багатих: якщо у державах хоча б із середнім рівнем економічного розвитку вона знижує ризик політичного насильства, так у слабо розвинених країнах вона робить суспільства більш вибухонебезпечними. Якщо у розвинених країнах вона сприяє політичній стабільності, так у тих, що розвиваються, посилює наявні передумови нестабільності. Демократія, хоча вона, ймовірно, є найсправедливішою формою правління, пов'язана із багатьма вадами через розв'язування пристрастей, емоцій, ворожості та конфліктів,

конкуренції. Соціальні наслідки корупції: суттєвий розрив між проголошеними і реальними цінностями, що формує у членів суспільства «подвійний стандарт» моралі і поведінки, відтягнення колосальних коштів від цілей суспільного і гуманітарного розвитку, збільшення майнової нерівності, посилення соціальної напруги. Політичні наслідки корупції: зсув цілей від загальнонаціонального розвитку до забезпечення владарювання олігархічних угруповань, зменшення довіри до влади, зростання відчуження влади від суспільства, падіння престижу країни на міжнародній арені, зростання загрози її економічної і політичної ізоляції, зниження політичної конкуренції.

У травні 2016 р. у Лондоні пройшов антикорупційний форум, у якому взяли участь близько 50 держав. Була прийнята Глобальна антикорупційна декларація.

які раніше утримувалися в узді авторитарною владою. Парадоксальний факт: водночас із збільшенням числа країн, що стали на шлях демократичного розвитку, зросла також кількість етнічних, територіальних та інших конфліктів, громадянських та міждержавних війн.

Наприкінці 1990-х рр. чимало політологів та політиків країн Європи та Америки констатували кризу західної демократії. З одного боку, в конституціях все більшої кількості країн закладаються демократичні принципи, а з іншого, в державах, які давно практикують демократії, зміст цього поняття, а саме – народовладдя, тобто влада народу і для народу, вихолощується. Вибори, як головна ознака наявності демократії, втрачають сенс, оскільки за допомогою великих грошей і можливостей засобів масової інформації, майстерності політтехнологів, адміністративного ресурсу влади та інших засобів обробки громадської думки вдається маніпулювати поведінкою виборців. Все більше виборців відчують своє безсилля впливати на політику і формування влади. Стикаючись із аморальністю та безпринципністю багатьох політичних діячів, люди дистанціюються від політики, вважають її брудною справою. При тому, що самі вибори частіше скидаються на театралізоване шоу, ніж на політичний акт, все більше людей просто не беруть в них участь.

На тлі зростання байдужості людей посилюється персоналізація політики, коли через всі канали масової інформації лунають заклики голосувати за телегенічних кандидатів, не вдаючись у подробиці їх політичних платформ та програм. До цього додається тенденція зниження реального значення партій у політичному житті тієї чи іншої країни. Минув час партій, які нараховували мільйони членів (виключенням може бути Комуністична партія Китаю). Їх склад меншає у кількості та старішає за віком. В багатьох партіях точиться внутрішня боротьба, що часто призводить до розколів. Навіть за умов багаторічного перебування при владі посилюється внутрішня фракційна боротьба. Політичні партії втрачають активність, часто перетворюються у групу «кар'єрних» політиків, головною турботою яких стає одержання більшої кількості парламентських місць. Відповідно, довіра до них падає, бо виборці розчаровуються у «виразниках» їхніх інтересів. На тлі стагнації традиційних партій зростає зацікавленість виборців в зміні політичних еліт. З'являються нові соціальні рухи, пов'язані із проблемами культури, екології, гендерними, правами людини тощо. Нестійкі електоральні вподобання, плюс слабкий зв'язок партій із суспільством дають підстави появи незалежних кандидатів, схильних до популізму¹. Орієнтації виборців

¹ Термін для позначення політико-правового феномену, коли діяльність окремого лідера або політичної організації зорієнтована на набуття популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок і демагогічних гасел. Популіст у сучасній політиці – це діяч, який заграє з масами. Апелюючи до буденної свідомості мас, він намагається підлаштуватися під їхні вимоги, використати такі риси, як спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих і однозначних рішень.

також шкодить невизначеність ідеологічних засад, які виявляють тенденцію до модифікацій.

У цілому, існує кілька основних цінностей, що визнаються такими більшістю людей у демократичному суспільстві: воля, рівність¹, порядок. Розходження між провідними політичними ідеологіями полягає в ранжируванні цих цінностей. Консерватизм на перше місце ставить порядок, стабільність, збереження сформованого типу соціальних відносин. Порядку надається більше значення, ніж свободі і рівності, що (особливо вимога соціальної рівності) розглядаються як загроза порядку. Лібералізм на перше місце виводить індивідуальну свободу. Для нього вона важливіша, ніж порядок, що розглядається як надмірне втручання держави в приватне життя. Разом із тим, визнаючи соціальну нерівність, ліберали виступають проти його крайнощів, у тому числі проти расової чи національної нерівності. Соціалізм виходить з рівнозначності цінностей свободи, справедливості (рівності) і солідарності. У цьому демократичний соціалізм (в особі сучасної західної соціал-демократії) вбачає свою відмінність як від лібералізму з його акцентом на волю на шкоду справедливості і солідарності, так і від комунізму з його акцентом на рівність за рахунок свободи².

При таких розходженнях можливі і точки дотику між різними ідеологіями, запозичення тих чи інших елементів одне в одного. Зокрема, останніми десятиріччями повністю відбулася інверсія або перестановка історичних значень консерватизму і лібералізму. Багато принципів положень класичного лібералізму, а саме: вимога свободи ринку і обмеження державного втручання, – сьогодні розглядаються як консервативні, точніше, неоконсервативні. З'явився термін «неолібералізм», який так само рушійною силою розвитку вважає конкуренцію за ринкових умов із мінімальним втручанням держави, але відрізняється від неоконсерватизму у підходах до таких цінностей, як релігія та родина. Не пішли у минуле соціалістичні ідеї, однак спостерігається тенденція до зсуву більшості партій в бік центру³, що ускладнює політичну орієнтацію пересічних громадян.

У масовій свідомості основні цінності співіснують, доповнюючи одна одну. Люди цінують і свободу, і порядок, однак дехто більше цінує перше, а дехто – друге. А треті віддають перевагу рівності. Відображенням цього в політичній практиці є конкуренція партій, що борються за вплив,

¹ Під рівністю в даному випадку розуміється рівність прав і обов'язків, тобто рівноправність, а не зрівнялівка, у ширшому розумінні – соціальна справедливість.

² Після 1991 р. тільки чотири держави продовжують називати себе соціалістичними (комуністичними): Китайська Народна Республіка, Кореїська Народно-демократична Республіка, Куба і В'єтнам.

³ Можна говорити про певну конвергенцію (зближення) лівих і правих партій. В більшості випадків ані ті, ані інші не піддають сумніву принципи ринкової економіки і політичної демократії, основна відмінність стосується ролі держави в економічному розвитку і методів соціального захисту населення.

за голоси виборців, за доступ до влади, орієнтуючись на ті чи інші соціальні групи і властиві їм соціально-психологічні установки. Однак партії запозичають ті чи інші ідеологічні елементи друг у друга, вступають у коаліції і блоки, їхні позиції можуть у чомусь зближатися. Останнім часом у деяких країнах, зокрема, в Україні, при величезній кількості партій, інколи неможливо зрозуміти відмінності в їхніх програмах. Перше пояснення полягає в тому, що сучасні партії далеко не завжди віддзеркалюють інтереси визначених соціальних груп, а частіше створюються під того чи іншого лідера. Друге – бажання привабити на свій бік якомога більше виборців, висуваючи головне гасло «За народ!». Третє – вплив неодномірності, неоднозначності сучасної масової свідомості. Четверте – «занепад великих ідеологій» на грані тисячоріч зумовлений владою постмодерна з його запереченням будь-якої влади ідей та авторитетів, орієнтацією на деконструкцію. П'яте – перехід на етап інформаційного суспільства, у якому домінують інші інтереси нового історичного типу особистості. Залежність людини від однієї якої-небудь ідеї або системи ідей, особливо перетворених у догму, суперечить суті постійно мінливих умов соціального середовища і місця в ній індивіда. У молодих виборців, які виростили на соцмережах, відсутня ідентифікація із спільнотами на кшталт класу, натомість – віртуальна ідентичність, а перевага віддається не партіям, а рухам.

Разом із тим справедлива критика політичних партій не має приводити до висновку про їх відмирання і непотрібність. Навіть ті політики, які приходять до влади на хвилі популізму, не придумали інших механізмів крім створення і зміцнення пропрезидентських партій (щоправда, є виключення: наприклад, президент Білорусі Олександр Лукашенко не створював такої партії). Американські політологи С.Мейнворинг і Т.Скаллі вважають, що консолідація демократії неможлива без інституціоналізованої партійної системи, яка передбачає стабільні правила гри і суперництво політичних партій; їх певний вплив в суспільстві; визнання легітимності електорального процесу і політичних партій основними суб'єктами політики; наявність сильних партійних організацій, які мають вплив на певній території, власні фінансові кошти і незалежні від інтересів амбіційних лідерів. Інституціалізацією партійно-політичних систем є здатність правлячої партії досягти прогресу у вирішенні соціальних проблем. У такому випадку правляча партія досягає переобрання, це сприяє наступності політики, що проводиться, і стабілізації ситуації в цілому.

Якщо спробувати стисло визначити суть питання, навколо якого розгортається вся політична історія світу, то можна сказати так: це питання про ресурси і владу, що їх розподіляє. У деталізації одвічного питання щодо пріоритетності політики або економіки доречний перефраз: питання полягає у тому, як саме держава буде організовувати умови для функціонування економіки і перерозподіл нею виробленого між різними верствами населення. Різні політичні сили мають власний погляд на

проблему. У сучасній політичній історії увага зосередилася на співвідношенні ринкових сил і державного регулювання. При чому на початку XXI ст. це питання виявилось актуальним не тільки для країн, що нещодавно стали на шлях ринкових перетворень, але й для країн із давно існуючими ринковими структурами, непохитними інститутами приватної власності і розвиненою системою державного регулювання. Розвиток капіталізму (нині такий термін майже не використовується, натомість – «ліберальна демократія із соціально орієнтованою ринковою економікою») свідчить про чергування періодів посилення ринкового конкурентного механізму із періодами державного регулювання економіки. Відповідно, і на авансцену економічної політики виходили то концепції, що проповідували посилення ролі держави в економічних процесах (насамперед кейнсіанство – економічна теорія, яка панувала у практиці господарського регулювання розвинених країн Заходу приблизно до кінця 1970-х рр., а в деяких державах, особливо там, де при владі перебували соціал-демократи, і надалі), то концепції, які робили ставку на ринкові сили в економіці, на підприємництво і на підтримку державою саме цих сил (монетаризм, економіка пропозиції, неолібералізм, які набули особливого впливу впродовж 1980 – 1990-х рр. і виявили свою вразливість під час фінансово-економічних криз початку XXI ст.).

Особливо важкою виявилася криза, яка вибухнула у Сполучених Штатах Америки в середині 2007 р. і через всезагальну залежність, що утворилася внаслідок глобалізації, поширилася світом у 2008 р¹. На відміну від грандіозних криз минулого, коли ті були результатом кризи перевиробництва матеріальних ресурсів, остання стала результатом того, що джерелами одержання надприбутків стала фінансова сфера, де відбулося «надвиробництво» грошей без реального забезпечення. Це стало наслідком штучного перебільшення ролі фінансового сектору (насамперед, спекулятивної його частини) в економічній системі розвинених країн і у світовій економіці в цілому. За умов функціонування світового фінансового ринку грошові потоки та трансакції виявилися поза контролем держав, які здебільшого додержувалися позицій мінімального втручання у регулювання економічної та фінансової сфер. Скориставшись цим, фінансові інститути обслуговували в основному інтереси своєї верхівки всупереч суспільним потребам. Криза із усією наочністю виявила основне

¹ У травні 2016 р. провідні аналітики світу заявили, що глобальна економічна криза завершилася у 2015 р.: більшість країн стали на шлях стабільного розвитку. Однак вихід із кризи виявився надто повільним, що стало одним із факторів піднесення популізму. Як зазначив професор Нортумбрійського університету у Великій Британії Майкл Каллінейн: «Криза 2008 року продемонструвала, що уряди усім світом не здатні відновити той рівень економічного зростання, котрий громадяни очікували після такого потужного економічного струсу і тривалої рецесії. Зростання не відновилося, і популізм – просто реакція на всі ці речі». Після банківської кризи 1992 р. у США спостерігалось 5-6% економічне зростання. Після кризи 2008 р. у Сполучених Штатах середнє зростання економіки не перевищувало 4% на рік і ледь виходило за межі 1% у Європейському Союзі.

протиріччя нашої епохи. Воно – не між працею і капіталом, не між планом і ринком (регулюванням і свободою ринку), а між реальною економікою і банківським капіталом, який відсмоктує гроші від реальної економіки, від соціальних програм. Окреслене протиріччя в економічному плані пронизує увесь світ.

Ця криза засвідчила банкрутство ідеології «суспільства споживання». Від середини ХХ ст. споживання перетворюється у найпотужніший соціальний, політичний і культурний фактор, що змінює вигляд і світового і національних суспільств. Сила споживання має прихований політичний сенс, який задає вектор дії реальній політиці, поведінці різних прошарків населення. Соціальні і політичні революції – заради переділу власності і ресурсів, в решті решт, для набуття рівних або кращих шансів споживати. Комунізм як ідеологія був спрямований на рівність у споживанні, на задоволення запитів за потребами, а практика «реального соціалізму» зруйнувала цю ілюзію. Демократія, ймовірно, є оптимальним способом утримати політичну рівновагу у гетерогенній системі споживання, що динамічно реагує і закріплює соціальну нерівність. Вона в цілому більш відповідає конвенціональній¹ стратегії підтримання і зростання споживання, ніж інші режими влади.

Якщо взяти останній період існування СРСР, так курс Михайла Горбачова на перебудову і прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства був буквально просякнутий диктатом невпинного падіння споживання. Всі спроби в рамках тої системи вирішити проблему модернізації системи народного споживання закінчилися невдачею. Тим більше, що радянські люди все сильніше відчували вплив «революції зростаючих очікувань» (або «революції претензій»), про яку на Заході вже знали у 1950-х роках. Американський соціолог Д.Лернер запропонував це поняття для характеристики раптового і необґрунтованого масового зростання «нетерплячих» споживацьких очікувань у різних суспільствах, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються. «Революція претензій» насамперед пов'язана із місцем молоді у суспільстві: різко зростає попит на набір життєвих благ, на вище положення, яке молоді люди воліють займати у суспільстві.

Під час фінансово-економічної кризи, яка накрила світ у 2008 р., виявилася справедливність простої формули про баланс праці і споживання у відтворенні фізичного, особистісного і культурного потенціалу людини. Зневажання і навіть забуття даної аксіоми призводить до послаблення усього суспільного порядку. Це напряду торкнуло спільноти Європи і США, де життя (споживання) в кредит настільки випереджало можливості економіки, що та не впоралася із величезними борговими зобов'язаннями.

¹Конвенціональний (від лат. “conventionalis”) – узгоджений, умовний, той, що відповідає нормам, умові, договору.

Все почалося із кризи іпотечного кредитування у Сполучених Штатах, яка вплинула на інші галузі і країни.

Стало очевидним, що до такої катастрофи призвела також неоліберальна модель. Саме необмежена свобода діяльності, безконтрольність, а отже, безвідповідальність, зробили можливими ризиковані фінансові оборудки, надування кредитної бульбашки, яка раніше чи пізніше мала луснути. Фінансово-економічна криза виявила банкрутство ринкового фундаменталізму, що нині визнають провідні економісти світу. Проблема державного регулювання ринку вийшла на перший план. Стало зрозумілим, що без допомоги держави економіка неспроможна подолати кризу, тобто простежується тенденція до посилення у політиці етатистських підходів.

З іншого боку, криза неолібералізму, що виявила себе у світовій фінансово-економічній кризі, сприяла посиленню лівих, радше, лівоцентристських настроїв в різних країнах світу. У США президентом у 2008 р. став Барак Обама – представник Демократичної партії як американської лівої альтернативи. У Франції у 2012 р. після тривалої перерви президентське крісло посів представник соціалістичної партії Франсуа Олланд. У Європі у влади в якості одноосібно правлячих або в якості членів правлячих коаліцій – чимало партій лівого спрямування: соціал-демократичних, соціалістичних, ліво-популістських. Головною тенденцією розвитку країн Латинської Америки певний час вважався «лівий поворот». Однак йому на зміну, і не тільки у Латинській Америці, прийшов «правий поворот», тобто активізація правих сил. Результати британського референдуму 2016 р. стосовно виходу із Європейського Союзу, перемога на президентських виборах у США республіканця Дональда Трампа, прихід до влади у Польщі консервативної партії Право і Справедливість, зростаюча популярність правих політиків у низці країн світу¹, не кажучи про політичний курс Кремля, все це спонукає говорити про глобальний тренд, що вже одержав назву «правий поворот». Його головною ідеєю є збереження стабільності, яку похитнули прояви неолібералізму.

У справі збереження стабільності у суспільстві надзвичайно важлива роль належить соціальній політиці, яка у минулі століття не входила до набору функцій держави. Заради соціального миру та консолідації суспільства економічному розвитку надається все більша соціальна орієнтація, держава включається у перерозподіл ВВП. Свій вплив мав досвід Радянського Союзу не тільки з огляду на можливість революційних

¹ Від середини другого десятиріччя XXI ст. в Європейському Союзі з'явилося поняття «нові праві». На відміну від Німеччини, яка спромоглася зберегти економічне лідерство за умов всезагальної кризи, у постраждалій Греції посилила позиції ультранационалістична партія «Золота Зоря», в Угорщині – ультраправа «Йоббік», У Франції – Національний фронт, у Великій Британії – Британська національна партія, в Іспанії – «Шана».

катаклізмів в разі ігнорування потреб переважаючої більшості знедолених, але й з огляду певних досягнень у соціальній сфері. Також вплинуло розуміння значення накопичення людського та соціального капіталу, що виявляється у підвищенні рівня знань, культури, здоров'я населення, покращенні духовного і морального стану суспільства, а також довіри людей до соціально-економічного ладу, до влади. Виявилось, що соціальна орієнтація розвитку, зростаюча роль держави у перерозподілі валового внутрішнього продукту, надання населенню соціальних гарантій в ім'я консолідації суспільства і соціальної справедливості є факторами успішного розвитку економіки і її конкурентоспроможності. Зростаюча увага до соціальної політики також є наслідком дії того мега-тренду соціалізації, що характеризує переверт у науково-технічному і економічному розвитку в бік людини, у нарощуванні якості людського капіталу. Саме він врешті решт визначає позиції тієї чи іншої країни у конкуренції на міжнародній арені.

У розвинених країнах світу, насамперед, Європи (більшою мірою) та Північної Америки (менше), склалася «держава загального добробуту» (welfare state), якій притаманні такі риси: наявність значного середнього класу із відносно високим рівнем життя; відсутність крайньої диференціації прибутків різних верств населення; державні соціальні гарантії населенню (існування наряду із приватними систем безкоштовного медичного обслуговування, освіти, надання соціального житла, гідних пенсій тощо); значна роль держави у перерозподілі доходів, практика державно-приватного партнерства; ефективні форми демократичного устрою і громадянського суспільства. Розвинені країни інколи називають «суспільства двох третин», тому що саме така частка населення є більш-менш гараздуючою, решта потребує соціального захисту, чому сприяє функціонування «соціальної держави».

Однак на початку ХХІ ст. політологи та економісти все активніше почали говорити про кризу «держави загального добробуту». З одного боку, активне державне регулювання господарських процесів, масштабний перерозподіл коштів і зростання соціальних витрат поступово привели до значної бюрократизації та регламентації економіки, ослабленню її динамізму, зростанню утриманських настроїв, збільшення бюджетних дефіцитів. З іншого боку, надмірна регламентованість економіки погано поєднувалася із умовами нових часів, які вимагали від суб'єктів ринку гнучкості, ініціативи, швидкої адаптації до змін. Також глобалізація та транснаціональні корпорації значною мірою підривають можливості країн у підтриманні функціонування «держави загального добробуту» на рівні очікувань населення. Свою роль відіграють демографічні зміни: збільшення осіб похилого віку¹ в розвинених країнах і зростання

¹ В світі відбувається «тиха (або мовчазна) революція» – міжгенераційний зсув, викликаний прискореним старінням населення в різних країнах світу або демографічним старінням, під яким розуміють збільшення частки літніх і старих людей

чисельності молоді в країнах, що розвиваються¹. І те, й інше посилює тиск на можливості економік країн забезпечувати потреби соціальної сфери, котрій належить головна роль у пом'якшенні напруження, що спричиняється соціальною нерівністю. Нерівність між багатими і бідними народами і групами населення, соціальна нерівновага – це найголовніша нерівновага сучасного світу, що взаємодіючи з іншими, посилює їхній синергетичний ефект і, по суті, лежить в основі всіх загроз для міжнародної і національної безпеки.

У 2008 р., коли Світовий банк встановив поріг бідності у 1,25 доларів на день, за цією межею перебувало близько 1,4 млрд. осіб в усьому світі. У жовтні 2015 р. цей показник було піднято до 1,9 доларів. Підвищення планки збільшило кількість злидарів на 148 млн. Мільярди людей не мають поняття про те, що таке чиста питна вода, туалет та інші елементарні засоби підтримки життєдіяльності. Водночас спостерігається вражаюча нерівність у прибутках. Французький економіст Тома Пікетті підмітив: особисті статки у представників еліт накопичуються помітно швидше, ніж зростає економіка. Інакше кажучи, верхівка суспільства поглинає все більш значну частину національного багатства. На початок 2017 р. вісім осіб, усі з яких – чоловіки² – володіли таким самим багатством, як

в загальній чисельності населення. Впродовж другої половини ХХ ст. середня тривалість людського життя збільшилася на 20 років. У 1950 р. вона в світі становила 46 років, у 2050 р. досягне 76 років. За розрахунками демографів, якщо у 2005 р. чисельність людей старших від 60 років становила 673 млн., так у 2050 вона зростає до 2 млрд. (тобто у загальній чисельності людності збільшиться від 10% до 20%). Майже одночасно – вперше в історії людства – чисельність людей похилого віку перевищить чисельність дітей (до 14 років). Так завершиться грандіозний демографічний перехід – з тисячоліть високої народжуваності і високої смертності в епоху більш низьких народжуваності і смертності і, як наслідок, старіння населення.

Старіння суспільства в цілому і кожного його члена окремо – це універсальні, фундаментальні процеси. Від правильного їх розуміння і вміння вирішувати пов'язані з ним питання і проблеми залежить соціальний, політичний та економічний розвиток суспільства на всіх рівнях: від сім'ї до усього суспільства. Процес демографічного старіння відбивається на економічному зростанні, заощадженнях, інвестиціях і споживанні, ринках праці, пенсіях, оподаткуванні, трансфертах між поколіннями. Що стосується соціальної сфери, так старіння населення – це і проблеми здоров'я людей, системи медичного обслуговування, складу родини, способу життя, житлових умов та міграції. У політичній області старіння населення здатне впливати на розподіл голосів і представництво різних вікових груп. Особливе значення має зростання навантаження числа людей похилого віку на працездатне населення, що зумовлює чимало складних проблем у всіх сферах.

¹ За даними ООН, найбільше зростання фіксується у найбідніших державах: у 47 найменш розвинених країнах припадає в середньому 4,3 народжень на одну жінку. В Африці до 2056 р. 26 країн подвоюють чисельність своїх мешканців.

² Білл Гейтс (співзасновник Microsoft), інвестор Уоррен Баффет, Амансіо Ортега (Inditex), Джефф Безос (Amazon), Марк Цукерберг (Facebook), Ларрі Еллісон (Oracle), мексиканський бізнесмен Карлос Слім і колишній мер Нью-Йорка Майкл Блумберг. Останніми роками Б.Гейтс, У.Баффет, М.Цукерберг зобов'язалися віддати більшу частину своїх статків на благодійність.

найбідніша половина населення світу, або 3,6 млрд. людей. 10 найбільших корпорацій світу разом мали дохід більший, ніж державні доходи 180 країн разом узятих.

На початку другого десятиріччя XXI ст. позначилася тенденція до зростання народного невдоволення через несправедливий розподіл прибутків між різними прошарками населення. Вона виявилася і в розвинених країнах Заходу, і в менш розвинених країнах Сходу. Посилення відбулося під дією світової фінансово-економічної кризи, яка водночас виявилася соціальною, ідеологічною і політичною, виявивши неспроможність неоліберальних концепцій, які носять недемократичний характер. Останнє зокрема полягає у звуженні народних прав платників податків, які мають все менше можливостей впливати на розподіл надходжень до державної скарбниці. Їх витрати нерідко відбуваються в інтересах панівних верств суспільства, чий інтереси захищають ті політичні партії та їх представники, які ними фінансуються. Так, намагаючись вгамувати кризу, уряди надавали велику допомогу фінансовим установам, а населення закликали «затягти паски». Реакцією на подібну ситуацію став рух «Захопи Уолл-Стріт», який розпочався 17 вересня 2011 р. біля будівлі Нью-Йоркської фондової біржі, а потім поширився по 80 країнах світу, таких як Велика Британія, Франція, Італія, Греція, Канада, Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія та ін. Протести були спрямовані проти політики влад та фінансових інститутів, коли «1 % наживається за рахунок 99%». Через кілька місяців протестуючі свої намети згорнули, однак масові демонстрації практично кожного місяця проходять в тій чи іншій країні Заходу і Сходу. Вони спрямовані проти соціальної політики, здійснюваної урядами за умов кризи. Особлива активність – за молоддю.

Якщо в розвинених країнах вона складає меншість, так у тих, що розвиваються, – переважаючу більшість. Помічено, що швидке зростання питомої ваги молоді у суспільстві може підірвати існуючі політичні режими. Великі маси молоді часто приваблюють нові ідеї або ортодоксальні релігії, які кидають виклик старим формам влади. Підростаючі покоління стикаються із світом відчаю, безробіття і бідності, глобального лицемірства та нерівності. Те, з чим мирилися батьки, заперечується синами, які більш поінформовані завдяки новітнім засобам масової комунікації та інформації¹, і яких пригнічує відчуття неможливості самореалізації навіть за наявності університетського диплому. Саме такі молоді люди стали застрільниками «арабської весни» – масових виступів протесту, що прокотилися країнами Близького і Середнього Сходу наприкінці 2010 – 2011 рр. Їх підтримали величезні маси знедоленого населення. У вигнанні диктаторів вбачався не стільки акт демократизації, скільки перспектива покращення свого життя.

Небачені за своїми масштабами політичні акції, які миттєво накрили країни Арабського Сходу – виявлення багатьох глибинних тенденцій,

¹ Психологи ввели поняття Homo Interneticus.

насамперед, результат процесів глобалізації та пов'язаної з ними політичної і соціальної кризи у периферійних політиях по усьому світу. Виявилося, що традиційний світ на свій лад реагує на спроби модернізації, тим більше, якщо вони здійснюються за неоліберальними лекалами¹. Прикладами такої «реакції» може бути зростання міграційних потоків, посилення тероризму, утворення і діяльність Ісламської держави тощо.

Але за всім цим треба бачити принципову відмінність засадничих принципів традиційного і модерного суспільств. «Три кити» традиційного суспільства: влада-власність, медитативно-сакральне знання; ззовні продиктований статус людської особистості. До основ модерного суспільства входять: ринкове господарювання; раціональне знання у всьому обсязі його ідей, що історично змінюються, дисциплін, інститутів та технологічного оснащення; принцип законом захищеної гідності людини. Відповідні зміни ведуть до розбалансування політичної, економічної, соціальної та ціннісної систем. Це призводить до соціально-політичної кризи, яка виявляє себе у масових протестах.

На фоні ускладнення глобально-політичної структури світу відбувається масштабна трансформація сучасної системи міжнародних відносин. Головними елементами цієї трансформації стали глобалізація господарських та суспільних відносин, активізація транскордонних процесів і посилення багатозарової взаємозалежності у політиці та економіці, зростання гнучкості, суперечливості та нестабільності міжнародної системи в цілому. Піднімаються «нові центри сили», серед них на передньому краї – Європейський Союз, Китай, Індія та інші. Йде процес світової інтернаціоналізації, який разом із інтегруючим аспектом має аспекти диференціації та дезінтеграції.

Інтеграція у різних формах відбувається майже повсюдно. У Європі – це Європейський Союз. Разом із тим інтеграція йде і на локальному рівні (Північна Рада, Балтійська Асамблея, Ініціатива із кооперації у Південно-Східній Європі та ін.), а також в рамках спеціальних інститутів, які не завжди мають строго європейську прив'язку, такі як НАТО. На пострадянському просторі: Співдружність незалежних держав, Євразійське економічне співтовариство, Організація Договору про колективну безпеку та ін. Інтеграційні структури діють в арабському регіоні: Велика арабська зона вільної торгівлі, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Ліга арабських держав. На початку серпня 2016 р. у складі Китаю, Пакистану, Афганістану і Таджикистану утворилося об'єднання під назвою «Чотиристоронній механізм координації та співпраці» для боротьби з тероризмом і обміну даними розвідки. В Африці на чолі інтеграційних процесів стоїть Африканський союз. У Західній півкулі:

¹ Вони передбачали радикальні реформи в економіці: зменшення ролі державного сектору, зниження дефіциту державного бюджету за рахунок економії на соціальних витратах, відмову від регулювання внутрішніх цін, підвищення ролі приватного бізнесу, коректування «завищених», тобто не вигідних світовим кредиторам курсів національних валют тощо.

Північноамериканська зона вільної торгівлі, Союз південноамериканських націй. 4 лютого 2016 р. міністри торгівлі 12 країн: Австралії, Брунея, В'єтнаму, Канади, Малайзії, Мексики, Нової Зеландії, Перу, США¹, Сингапуру, Чилі та Японії, – підписали угоду про створення Транстихоокеанського партнерства (ТТП)².

Паралельно із потужними інтеграційними процесами відбуваються інтенсивні процеси фрагментації політичної карти. В Європі проблеми сепаратизму мають Велика Британія із Шотландією та Північною Ірландією (особливо після референдуму 23 червня 2016 р., що схвалив вихід з Європейського Союзу), Іспанія – з Каталонією, Франція – з Корсикою, Італія – з Паданією і Сардинією, Бельгія – із Фландрією. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія від початку 1990-х років розпалася на Сербію, Хорватію, Словенію, Боснію і Герцеговину, Македонію, Чорногорію. Однією з частково визнаних держав стала Республіка Косово.³ Крім названої держави «частково визнаними», а радше «невизнаними» є Придністровська Молдавська Республіка (утворилася у 1990 р.), Абхазія (1994 р.), Південна Осетія (1990 р.) Нагірно-Карабаська Республіка (1991 р.), Турецька Республіка Північного Кіпру (1983 р.), Сахарська Арабська Демократична Республіка (1976 р.)⁴. Від сепаратизму у 2014 р. сильно постраждала Україна: населення Криму вітало анексію з боку Росії, за сприяння останньої на Сході утворилися так звані Донецька і Луганська народні республіки, звідки – агресивні дії із значними людськими і матеріальними втратами. У, здавалося б, благополучних США і Канаді також наявні сепаратистські тенденції: у першому випадку – у таких штатах, як Техас, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико, у другому – Квебек. В Азії та Африці сепаратистські рухи наявні в Кашмірі, Ачехе, Курдистані, Белуджистані, Уйгуристані, Тайвані, Західній Сахарі, Дарфурі, Сомаліленді та ін.

Дуже часто сепаратизм набуває міліарних форм. Війна як така – суттєва складова сучасної політичної історії. Фахівці нараховують близько сотні видів війн. Практично всі вони зафіксовані у період, що розглядається. Наприкінці 1980-х років з'явилося поняття «покоління

¹ 23 січня 2017 р. Сполучені Штати Америки вийшли з угоди.

² На ці країни (рахуючи США) припадало приблизно 40% світового ВВП і понад чверть обігу світової торгівлі. Угода передбачає повне скасування митних платежів на товари і послуги в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

³ Ця історична частина Сербії за часів режиму Йосип Броз Тіто активно заселялася вихідцями із сусідньої Албанії. У 1980-х рр. співвідношення албанців і сербів у Косові становило 9:1. Спробу розв'язання «албанського питання» наприкінці 1980-х років зробив Слободан Мілошевич. До 1999 р. в краї йшла війна між Армією звільнення Косова і югославською армією. З обох боків вона супроводжувалася вбивствами мирних жителів. В ситуацію втрутилося НАТО: після потужних бомбардувань С.Мілошевич погодився на введення до Косова західних військ. 17 лютого 2008 р. місцевий парламент проголосив незалежність Косова в односторонньому порядку. Республіку Косово визнали 106 держав (Росія, Китай і Сербія не визнали).

⁴ В цілому, в світі нараховується близько ста невизнаних територій.

війн»¹. Сьогодні переважає думка, що настало шосте «покоління».² Частину арсеналу війни шостої генерації відчула на собі Україна. Так само реальністю української історії стало словосполучення «гібридна війна»³. Хоча в історії інших країн вони мали місце і раніше⁴. Гібридний конфлікт – це одночасне використання традиційних і нетрадиційних засобів ведення війни: поєднання класичного збройного конфлікту з партизанською тактикою війни, терористичними актами, спрямованими проти різноманітних цілей, у тому числі проти цивільного населення для його залякування, використання бандитських формувань для дестабілізації суспільства, а також психологічних і все більш небезпечних кібернетичних атак. До участі можуть залучатися відразу декілька типів військ, починаючи з регулярних частин і спеціальних підрозділів аж до нерегулярних воєнізованих загонів і озброєних людей у камуфляжі без розпізнавальних знаків. Діючи за їх допомогою у країні, що захоплюється, агресор може активно розпалювати і підтримувати місцеві безпорядки, вести економічну і дипломатичну війну, здійснювати напади у кіберпросторі, проводити інформаційну і пропагандистську кампанію. Треба зазначити, що і у даному випадку дає про себе знати такий феномен сучасного світу, як постмодернізм: гібридна війна – це постмодерністська війна, яка ламає «класичні канони» ведення військових дій, а ведеться у різних площинах, з використанням найрізноманітніших засобів. Вона є новим явищем у міжнародній політиці. У 2016 р. все частіше став

¹ На теперішній час прийнята наступна їх градація: війни першого покоління – часів рабовласницького і феодального суспільств, коли билися ручною холодною зброєю. Друга генерація війн почалася із винайденням пороху і появою гладкоствольної зброї. Третя – коли війни велися нарізною стрілецькою зброєю та артилерією, а битви набули масштабів світових. У війнах четвертої генерації масово використовувалися автоматична зброя, танки, бойова авіація, нові засоби зв'язку, і важливою метою було захоплення чужих територій або ресурсів. Головною зброєю п'ятого покоління війн стала ядерна, здатна знищити людство. На сьогоднішній день статус офіційних ядерних держав мають США (на 1 січня 2017 р. – 5113 одиниць ядерного арсенала), Росія (1796 ядерних боезарядів), Велика Британія (понад 225 одиниць), Франція (приблизно 300 одиниць ядерної зброї), Китай (понад 240 одиниць), Індія (вважається, що ядерний потенціал цієї країни становить від 40 до 95 одиниць), Пакистан (припускають, що в ядерному арсеналі – від 70 до 90 ядерних боезарядів) і Північна Корея (не менше 10 одиниць).

² Військові дії ведуться новітніми засобами, зокрема високоточною неядерною зброєю, для розвідки використовуються дрони, оснащені високоточними відеоприладами. Військові навчилися вражати цілі на відстані десятків, сотень і навіть тисяч кілометрів. Мета війни зсунулася із загарбання чужої території в бік придушення волі її господаря.

³ Вважається, що саме поняття вперше використав У.Дж. Немет, аналізуючи російсько-чеченську війну.

⁴ Влітку 2008 р. Росія спробувала нові підходи у війні проти Грузії – війна «08.08.08»: тоді, крім регулярної армії використовувалися сили спеціального призначення разом з економічними та дипломатичними інструментами. Велася обробка населення, зокрема, масова видача жителям Південної Осетії російських паспортів. Також була здійснена масована кібератака, яка впродовж кількох годин паралізувала або змінила урядові інтернет-ресурси.

використовуватися термін «проксівійна», простіше кажучи, «прихована війна». На думку деяких політологів, таку приховану війну розв'язав Кремль проти Заходу¹.

Надалі ситуація в світі ускладнюватиметься через цілу низку факторів, серед яких на одному з перших місць – зміни клімату на планеті. За розрахунками фахівців, кількість війн, глобальних конфліктів, кримінальних злочинів в глобальному масштабі збільшиться у чотири рази саме через його потепління. Статистика правопорушень США вже сьогодні показує, що кількість розбійних нападів, вбивств і звалтувань значно збільшується у спеку. 2,7 млрд. людності з 46 країн ризикують загинути у збройних конфліктах і війнах, викликаних зміною клімату. Ще 56 держав перебувають під загрозою політичної дестабілізації, яка торкнеться 1,2 млрд осіб (здебільшого це Африка, Азія і Південна Америка). Глобальне потепління має наслідком підвищення рівня Світового океану, що може призвести до того, що значні території опиняться під водою (особливо постраждають Нідерланди, В'єтнам, США та ін.), зникнуть міста, розташовані його узбережжі (із 20 мегаполісів світу 14 розташовані у потенційно небезпечній зоні). Відповідно – зростання біженців, чисельність яких може сягати сотень мільйонів. В КНР побудовано 60 нових міст, де ніхто не живе, але в разі необхідності продовж кількох днів туди можуть евакуювати близько 200 млн. осіб. У визначенні причин глобального потепління переважає думка про провину людства. Однак не слід забувати про роль природних факторів. Врешті-решт саме вони визначають цивілізаційну специфіку у всіх її проявах.

Науковцями помічено, що світ, пов'язаний фізично, але без консенсусу за фундаментальними цінностями і пріоритетами, може виявитися ареною конфліктів, ще більш гострих, ніж суперечки між націями. У сучасному світі знайдеться чимало аргументів на підтвердження дії «зіткнення цивілізацій»² – концепції американського політолога Семюеля Хантингтона. У кристалізації цивілізаційних відмінностей на сучасному етапі велику роль відіграє релігійний ревайвалізм або відродження. Від 1970-х років спостерігається повернення релігійності до масової свідомості, а релігійний фактор відіграє зростаючу роль у світовій і національній політиці. Дослідники заговорили про релігію політичну³ як особливу форму релігії, яка обґрунтовує політичну дію, або як форму ідеології, яка обґрунтовує політичну дію через апеляцію до потойбічних сил. Інакше кажучи, феномен являє собою гібрид релігії та ідеології, посередницьку форму, що дозволяє пов'язати релігію із політичною дією, це ідеологія, яка дозволяє прикласти релігію до політики.

¹ Разом із тим Росій витрачає на озброєння все більше й більше: у 2016 р. з показником 69,2 млрд. дол. (зростання на 5,9%) вона вийшла на третє місце після США (611 млрд. дол.) і Китаю (215 млрд. дол.).

² Серед політологів прийнято казати «клеш».

³ Термін «політична релігія» вперше був використаний німецьким вченим Е Фйогеліном у 1938 р.

Перша хвиля появи політичних релігій у наведеному вище розумінні припала на кінець ХІХ – першу половину ХХ ст., коли незахідний світ вперше пережив модернізацію за західним зразком. Здебільшого ця модернізація виявилася невдалою, оскільки не призвела ані до очікуваного зростання добробуту мас, ані до демократизації управління. Навпаки, вона спровокувала кризи у всіх сферах життя суспільства. Друга хвиля політизації релігій піднялася у 1990-і роки у зв'язку із розпадом соціалістичного табору і посиленням ліберальної глобалізації. Соціальні наслідки глобалізації виявилися вкрай тяжкими для більшості незахідних держав, що знову, які і у період першої хвилі, спровокувало багатоаспектну суспільну кризу. Соціалістична ідеологія самоусунулася з історичної арени, залишивши великосяжний вакуум. Із розгортанням глобалізації очікування людей зростали все більше, а можливості їх задовольнити звужувалися. Очевидно, що політичні релігії з'являються в результаті невдалої модернізації. Політичні релігії – феномен, поширений по усьому світу. Він має місце як у суспільствах Заходу, так і в Латинській Америці, Азії та Африці. У різних суспільствах і на різних етапах їх розвитку він набуває різноманітних форм. Особливої уваги заслуговують ісламізм¹ і православізм².

В цілому, значна нерівність носіїв відмінних цінностей і зростаюча загальна соціальна диференціація посилюють дезінтегрованість та конфліктність не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Все більше політологів визнає, що зворотними сторонами об'єднання світу виявляються гостре суперництво, партикуляризм, нестабільність та дезорганізація особистості. Все це може лише посилюватиметься у зв'язку із перспективами переходу до постіндустріального суспільства, адже деякі країни спроможні до цього, а деякі – ні, тобто нерівність між ними буде зростати.

Попри це людству доведеться займатися розв'язанням глобальних проблем, на першому місці в їх переліку – проблеми економічної і

¹ Детальніше – у розділі, присвяченому країнам Арабського Сходу.

² Православізм – термін сучасної російської наукової літератури для позначення релігійної ідеології, яка не вимагає від своїх adeptів релігійної віри, однак передбачає цілковито визначений вектор політичних цінностей. Деякі дослідники відзначають, що відносно Росії можна вести мову про появу «політичного православ'я». Стисло його можна визначити як проект ресакралізації політики і водночас політизації релігії. Передбачається, що політика має залежати від релігії, а релігія – брати активну участь у політиці та визначати її. Один із відомих захисників ідеї православізму – Єгор Холмогоров висловився досить чітко: «Політичне православ'я орієнтоване на підтримку національної державності, і, особливо, російської державності, оскільки така підтримка безумовно передбачається доктринальними, віроповчальними засадами Православ'я». На його думку, метою політичного православ'я є «симфонія», тобто узгодження стратегічних цілей і найважливіших цінностей між державою, як політичним інструментом національного саморозвитку, і Церквою, як «ковчегом спасіння» для кожної окремої людини і вмістилищем божественного Откровення народам». Ці слова можна розглядати як справжній маніфест «політичного православ'я».

політичної взаємодії держав. Серед них найважливішими є глобальна безпека; подолання відставання країн, що розвиваються і встановлення нового міжнародного порядку, що базується не на позиціях жорсткої сили¹. Друга група проблем стосується взаємодії суспільства і природи (еколого-соціальні проблеми): боротьба із забрудненням довкілля; забезпечення людства необхідними природними ресурсами (продовольством, питною водою, енергією, сировиною); освоєння світового океану і космічного простору. Третя група – проблеми соціокультурні. Найважливіші з них: демографічні; охорона здоров'я; вдосконалення освіти і культурного розвитку.

Займатися названими проблемами доведеться за умов глобальних ризиків, які трансформуватимуться, проте зберігатимуть потенціал системних загроз як людству в цілому, так і окремим державам. За думкою доктора політичних наук Сергія Телешуна, такі ризики можна об'єднати у п'ять груп. Перша – ризики економічного характеру: нестійкі ціни на продукти харчування та енергоносії; непрогнозовані та спекулятивні коливання світових валют; падіння вартості активів; циклічні прояви кризи в економіці провідних країн світу; уповільнення глобалізації; стагнація управлінського менеджменту тощо. Друга – загрози геополітичного характеру: міжнародний і не тільки міжнародний тероризм; несанкціоноване розповсюдження технологій масового ураження; гостра ситуація у «країнах осі нестабільності» (Сирія, Північна Корея, Афганістан, Ірак, Іран, Ізраїль-Палестина); транснаціональна злочинність і корупція; криза системи міжнародних відносин, що склалася після закінчення «холодної війни». Третя група ризиків стосується навколишнього середовища: кліматичні катаклізми; дефіцит води; отруєння довкілля; зникнення окремих видів флори і фауни. Четверта група ризиків – соціальні:

¹ Останнім часом у політології, а також в теорії та історії міжнародних відносин, часто вживається поняття «м'яка сила», сформульоване американським політологом Джозефом Наєм у 1990 р. У широкому розумінні – це здатність досягати певної мети самому або через чиєсь посередництво, обираючи із спектру необхідних інструментів такі, від яких можна очікувати меншої шкоди у застосуванні в порівнянні з іншими інструментами, які можуть бути потенційно використані для досягнення тієї ж мети. Якщо до «жорсткої сили» відносяться економічна й військова могутність, так «м'яка сила» характеризується трьома основними компонентами: 1) культурою (визначається як набір значущих для суспільства цінностей); 2) політичною ідеологією; 3) зовнішньою політикою, яка розуміється як дипломатія у широкому сенсі. Перші два компоненти – спадщина нації, що склалася історично, третій – суб'єктивний фактор, що привноситься політиками, які на часі перебувають при владі. За Дж. Наєм, «м'яка сила» – це не тільки власне вплив (*influence*), але й «привабливість» (*attractive power*). Ресурсами «м'якої сили» у світовій політиці є все те, що «надихає і приваблює» до джерела відповідного впливу, дозволяючи тому, хто його контролює, досягати бажаного. У досягненні поставленої мети за допомогою «жорсткої сили» примус і нав'язування своєї волі відбувається через економічний ресурс або погрозу силою. У випадку використання «м'якої сили» діють механізми узгодження зовнішньополітичних акцій і залучення у співробітництво ширшого характеру, як правило, на базі цінностей, що сприяють такому співробітництву.

гуманітарні катастрофи; світоглядні конфлікти на рівні світових культур; масова міграція; нові види захворювань тощо. П'ята група ризиків – технологічні: техногенні катастрофи; кібернетичні війни; системні збої інформаційної інфраструктури; втрата баз даних; втручання в інформаційний приватний сектор тощо.

За таких умов – необхідності вирішувати глобальні проблеми при наявності глобальних ризиків – країни намагаються об'єднати зусилля, створюючи постійні міжнародні міжурядові і неурядові організації. Вони перетворилися на невід'ємну частину сучасних міжнародних відносин, взявши на себе практичне виконання багатьох життєво важливих функцій людського суспільства, проте далеко не все їм вдається. Характерною рисою сучасного розвитку є фактор постійних змін безпрецедентного масштабу та темпів. Сама динаміка трансформацій, зумовлена інтернаціоналізацією, з одного боку, впливає на боротьбу навколо параметрів майбутнього, розподілу ролей та вигоди, розстановки сил тощо, а з іншого – посилює елемент непередбачуваності. Все це підвищує значення національної держави – основи стабільності та інструмента у конкурентній боротьбі. Як свідчить сучасна політична історія, силу держави визначають не тільки територія, але, насамперед, її життєва філософія, що виростає з узагальненого історичного досвіду суспільства, яке створює стійкі інститути, здатні найбільш раціональним способом керувати соціумом, розпоряджатися ресурсами, ставити правильні довгострокові цілі і коректувати помилки. Головне: навчитися жити разом, не дивлячись на відмінності.

Література

- Агафонова Н. Міжнародний тероризм як фактор впливу на стан безпеки України /Н.Агафонова //Зовнішні справи. – 2017. – № 5.
- Балацька О. Б. Політичне насилля як світова проблема: глобальні тенденції /О.Б.Балацька //Гілея. – 2015. – Вип. 99.
- Богомолів О.Т. Демократія і соціально-економічний прогрес /О.Т.Богомолів //Новая и новейшая история. – 2011. – № 1.
- Володенков С.В. Інформаційно-комунікаційна революція і її вплив на сучасний політичний процес /С.В.Володенков //ПолітЕкс. – 2011. – Том. 7. – № 4.
- Головченко В. Україна і тенденції розвитку міжнародної обстановки /В.Головченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – Серія «Міжнародні відносини» – Вип. 1.
- Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається... /В.Горбулін //Дзеркало тижня. – 2016. – № 11.
- Горобець І. «Вісь зла» як фактор ризиків міжнародної безпеки /І.Горобець, А.Мартінов //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.
- Григор О. Глобалізаційні зміни сучасного світу /О.Григор //Гілея. – 2015. – Вип. 94.
- Дівак В. Сепаратизм як геополітична зброя: виникнення нових квазідержав на карті світу. Пошук критеріїв міжнародного визнання невизнаних державних утворень /В.Дівак //Віче. – 2016. – № 3.

Дмитриев Т. Войны XXI века /Т.Дмитриев //Сократ. – 2010. – № 2.

Добровольська А.Б. Постіндустріальні тенденції світового розвитку та їх вплив на політико-трансформаційні процеси транзитивних країн /А.Б.Добровольська // Науковий вісник Дипломатичної академії України – Серія "Політичні науки".– 2015. – Вип. 22, ч. 2 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.

Дорошин И.А. Глобальное измерение религиозного протеста в обществе риска /И.А.Дорошин //Век глобализации. – 2013. – № 2.

Еленский В.Е. Религия в глобальной политике: конец XX – начало XXI века /В.Е.Еленский [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.religiopolis.org/documents/3292-ve-elenskij-religija-v-globalnoj-politike-konets-hh-nachalo-hhi-vekov.html>

Ильин И.В. Тенденции развития глобализационных процессов /И.В.Ильин, О.Г.Леорова //Век глобализации. – 2015. – № 1.

Иноземцев В. Как объяснить страшные новости с мировых рынков /В.Иноземцев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/blogs/96407-kak-obyasnit-strashnyie-novosti-s-mirovyih-ryinkov.htm>

Каландаров Н. Нові геополітичні тенденції і процеси глобалізації у світовій політиці /Н.Каландаров //Гілея. – 2014. – Вип. 87.

Карозерс Т. Противодействие распространению демократии /Т.Карозерс [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_6559

Качинський А. Індикатор могутності провідних країн світу: характер, тенденції та прогноз / А. Качинський, Д. Молоченко // Зовнішні справи. – 2015. – № 7.

Кирхшлегер П. Демократия и права человека /П. Кирхшлегер //Век глобализации. – 2014. – № 1.

Козловский В.В. Общество потребления и цивилизационный порядок современности /В.В.Козловский //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Том XIV. – № 5.

Колонтаев А. П. Страны Востока в начале XXI века: поиск новых теоретических обобщений /А.П.Колонтаев //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2011. – № 2.

Красильщиков В. Деиндустриализация, реиндустриализация и развитие /В.Красильщиков //Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – № 8.

Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции /Ю.В.Кузовков Интернет-версия, 2010 г. [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.yuri-kuzovkov.ru/second_book/

Кустарев А. Меритократия и демократия /А.Кустарев //Неприкосновенный запас. – 2013. –№ 87(1).

Ліін Я. Світові та регіональні тенденції миротворчих операцій / Я. ван дер Ліін, Т. Сміт, К. Авезова // Щорічник СІПРІ 2014. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. – 2015. – Вип. 45.

Маркович Д.Ж. Исторический контекст противоречий модернизации /Д.Ж.Маркович //Век глобализации. – 2013. – № 1.

Метельова Т.О. Взаємодія міжнародних організацій і сучасних протестних рухів у країнах світу: загальні тенденції і перспективи /Т.О.Метельова // Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах : зб. наук. праць [учасників Міжнар. наук. конф. "Стратегії партнерства і співробітництва у контексті актуальних проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин", берез. 2015 р.] / Держ. установа "Ін-т всесвіт. історії НАН України" ; за ред. С.В. Толстова ; [відп. ред. Лакішик Д.М.]. – К., 2015.

- Митчелл Т. Сцена «современности» /Т.Митчел //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 98(6).
- Модернизация, авторитаризм и демократия //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 11.
- Наконечный М. В. Національна ідентичність як чинник безпеки держави в епоху глобалізації /М.В.Наконечный //Гілея. – 2015. – Вип. 97.
- Окунев И. Центростремительные и центробежные силы на политической карте мира /И.Окунев //Космополис. – 2008. – № 1.
- Олійник О. Концептуалізація глокалізації: методологічні аспекти /О.Олійник //Гуманітарний вісник ЗДІФ. – 2009. – Вип. 38.
- Орлова Т. Генерації і революції сучасного світу /Т.Орлова //Зовнішні справи. – 2017. – 2017.
- Пауел Б.Д. Сучасні демократичні країни: участь у політичному житті, стабільність і насильство: пер. з англ. /Б.Д.Пауел. – Х.:Каравела, 2004.
- Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою /О.Полтораков //Гілея. – 2015. – Вип. 100.
- Прошин Д.В. Тероризм у контексті демократичних транзитів /Д.В.Прошин //Гілея. – 2014. – Вип. 90.
- Романюк Н. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу /Н.Романюк, У.Рудницька //Гілея. – 2016. – Вип. 104.
- Роуз-Екерман С. Корупція та урядування: Причини, наслідки та зміни: пер. з англ. / С. Роуз-Екерман. – К.:К.І.С. – 2004.
- Рябінін Є. Міграційна криза в контексті зіткнення цивілізацій /Є.Рябінін //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.
- Рябов А. «Революция потребностей» и новые движения протеста /А.Рябов //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 93(1).
- Самкова В.А. Глобализация как социально-синергетический процесс /В.А.Самкова //Век глобализации. – 2014. – № 1.
- Сльота І. Міграційний чинник у контексті національної безпеки: боротьба з минулим чи сучасні події /І.Сльота [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/migraciinii-chinnik-u-konteksti-nacionalnoji-bezpeki/>
- Согомонов А. «Революция притязаний» на стыке «простой» и «высокой» современности /А.Согомонов [Эл. ресурс] – Режим доступа: ecsoeman.hse.ru/data/542/700/1219/8_Prytyazania_SOGOMON.PDF
- Толкачев В.В. Религиозные акторы в современной мировой политике: роль, возможности, перспективы развития /В.В.Толкачев //Вестник МГИМО – Университета. – 2013. – № 3.
- Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века /Э.Тоффлер /Пер. с англ. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003.
- Троян С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції /С.Троян // Зовнішні справи.– 2013. – № 12.
- Троян С. Еволюція системи міжнародних відносин після 1991 року /С.Троян //Зовнішні справи. – 2016. – № 11.

Фукуяма Ф. Що таке корупція? /Ф.Фукуяма [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://iac.org.ua/shho-take-koruptsia/>

Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации /С.Хантингтон //Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 6.

Хома Н. Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель /Н.Хома //Наукові записки ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. – № 3.

Цайльхофер А. Теория и практика борьбы в коррупции в Европе /А. Цайльхофер //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 3.

Чекаленко Л. Концепція безпеки: сучасне прочитання /Л.Чекаленко //Зовнішні справи. – 2017. – № 4.

Baker A. Economic Ideas and the Political Construction of the Financial Crash of 2008 /A. Baker, G. R. D. Underhill //British Journal of Politics & International Relations. – 2015. – Vol 17. – Issue 3.

Bapat N.A. Terrorism, Dynamic Commitment Problems, and Military Conflict / N.A. Bapat, S. Zeigler //American Journal of Political Science. – 2016. – Volume 60. – Issue 2.

Green D. Should Aid Fight Corruption? / D. Green //Global Policy. – 2016. – June, 7.

Boix C. Democracy, Development, and the International System /C.Boix //American Political Science Review. – 2011. – Vol. 105. – Issue 4.

Haushofer J. The Price of Poverty. Psychology and the Cycle of Need / J. Haushofer //Foreign Affairs. – 2014. – Jul. 15.

Quah D. An Economic Perspective on the International System: Demand, Supply, and a Rational World Order / D. Quah //Global Policy. – 2016. – May, 4.

Radelet S. The Rise of the World's Poorest Countries / S. Radelet //Journal of Democracy – 2015. – Vol. 26. – Issue 4.

Rudra N. Introduction: Globalization, Politics, and the Poor /N.Rudra, K.Skillman //International Studies Review . – 2015. – Vol. 17. – Issue 4.

Schmitter Ph. C. Crisis and Transition, But Not Decline Countries / Ph. C. Schmitter //Journal of Democracy – 2015. – Vol. 26. – Issue 1.

Shelton A.V. What Do We Know about Civil War Outcomes? /A.M.Shelton, S.M.Stojek, P.L.Sullivan //International Studies Review . – 2013. – Vol. 15. – Issue 4.

Simmons B.A. Preface: International Relationships in Informational Age /B.A.Simmons //International Studies Review . – 2015. – Vol. 157. – Issue 1.

Soest Ch. Democracy prevention: The international collaboration of authoritarian regimes /Ch. von Soest //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 4.

Tyminska K. International terrorism in modern times: new calls, challenges and threats /К. Tyminska //Зовнішні справи. – 2017. – № 5.

Weeks J.L. Strongmen and Straw Men: Authoritarian Regimes and the Initiation of International Conflict /J.L.Weeks //American Political Science Review. – 2012. – Vol. 106. – Issue 2.

Європейський Союз

У сучасній політичній історії особливе місце займає Європа із її самоорганізацією у формі Європейського Союзу. У 2016 р. 28 держав¹ із майже 500-мільйонним населенням входило до складу об'єднання, що вже стало одним із найважливіших центрів світової економіки і суб'єктів світової політики. Суспільні відносини спираються на парламентарно-демократичний лад у політиці, ліберально-ідеологічний плюралізм у соціокультурній сфері і багатоукладне ринкове господарство.

Дві світові війни призвели до виникнення на континенті протистояння двох ідеологічно ворожих союзів, кожний з яких перебував під домінуючим управлінням супердержав – Радянського Союзу і Сполучених Штатів Америки. Звичайно, за таких умов про втілення давньої ідеї єдиної Європи не могло йти мови. Захід у прагненні до складання зусиль в економічному відродженні за умов повоєнної руйнації та у протистоянні із «комуністичною загрозою» крок за кроком рухався шляхом все більшої інтеграції. 9 травня 1950 р.² міністр іноземних справ Франції Роберт Шуман вперше озвучив ідею створення наднаціонального об'єднання європейських держав. Договір, що засновував Європейське об'єднання вугілля і сталі – перше європейське об'єднання, був підписаний у Парижі у 1951 р. і набув чинності у 1952 р. Спочатку до нього увійшли Франція, ФРН, Бельгія, Голландія, Люксембург та Італія. У 1957 р. у Римі підписані Договори про створення Європейського співтовариства із атомної енергії і Європейського економічного співтовариства. Останній суттєво розширив сферу інтеграційного будівництва, оскільки фактично являв собою послідовну програму економічної взаємодії, першим кроком якої мало стати створення митного союзу. Ця мета, а також лібералізація взаємного торгового обміну були досягнуті до 1968 р. У 1970-х рр. привабливість об'єднання виявилася у першому розширенні ЄС: у 1973 р. до нього вступили Велика Британія, Данія та Ірландія, у 1981 р. – Греція, у 1986 р. – Іспанія та Португалія.

Революційні події 1989 – 1991 рр. у Центральній та Східній Європі, в результаті чого припинили своє існування «соціалістичний табір» та Радянський Союз, також поклали край розколу континенту на протилежні суспільні системи та військові блоки. Визнання принципів плюралістичної

¹ На референдумі 23 червня 2016 р. більшість жителів Великої Британії проголосувала за вихід з ЄС і був розпочатий тривалий відповідний процес. Фактори впливу: роздратування бюрократами із Євросоюзу, нездатність влади впоратися із економічними проблемами, наплив мігрантів. Після того питання щодо проведення референдуму про вихід з ЄС постало на порядку денному в Данії, Нідерландах. В цілому, частка тих, хто вважає європейську інтеграцію корисною для національної економіки, виявила тенденцію до зниження у Греції, Франції, Італії, а також східноєвропейських країнах. Разом із тим у вересні 2016 р. Рада ЄС прийняла від Боснії і Герцеговини заявку на членство.

² 9 травня святкується як День Європи (інколи називають «День Шумана»).

демократії, правової держави, ринкової економіки усіма європейськими державами відкрило нові перспективи інтеграційного процесу. У 1995 р. своїм вступом до ЄС його підтримали Австрія, Фінляндія і Швеція, у 2004 р. – ще десять держав: Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, у 2007 р. додалися Болгарія та Румунія, у 2013 р. – Хорватія. Одним із головних напрямів розвитку незалежної України є євроінтеграція, проте на цьому шляху треба виконати чимало складних завдань¹.

Європейський Союз більш інституційно структурований, ніж будь-яка міжнародна організація, проте його не можна розглядати як державу. Разом із тим низка критеріїв дозволяють говорити про ЄС як про політичну систему:

- 1) ЄС має систему інститутів, що вже склалася і є доволі розвиненою;
- 2) процес інтеграції у певних галузях передбачає делегування компетенцій з національного рівня на рівень наднаціональний. Таким чином, розподільчою і регулюючою інстанцією стають органи Євросоюзу, а не держави-члени;
- 3) Європейський Союз здійснює суттєвий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток своїх членів, при чому сфера його компетенції постійно розширюється. Правові норми ЄС мають пряму дію, тобто вони не потребують інкорпорації у національні законодавства. Членство у ЄС також має серйозний вплив на національну економіку;
- 4) між соціально-економічними та політичними процесами у ЄС та його інституційною системою існують стійкі зворотні зв'язки. Так, найсуттєвіші зміни вносяться через доповнення до установчих договорів або через механізм Міжурядової конференції. Тактичні адаптації здійснюються Європейською Радою і через систему консультацій та узгоджень у Комісії ЄС.

Разом із тим слід зазначити, що у цій системі відсутні інструменти примусу, насамперед силові органи, що залишаються на національному

¹ При вступі до ЄС країна-кандидат має відповідати так званим Копенгагенським критеріям (політичним, економічним, законодавчим), прийнятим у липні 1993 р. Серед основних: стабільність функціонування національних інститутів, що забезпечують демократію, верховенство закону, прав людини і захист інтересів національних меншин; ринкова економіка; конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Союзу; готовність прийняти на себе у повному обсязі зобов'язання, пов'язані із членством у ЄС. Аби перейти на євро, країна має виконати критерії конвергенції або Маастрихтські критерії, за якими встановлено межі темпів інфляції, бюджетного дефіциту (не більше 3% ВВП), державного боргу не більше 60% ВВП тощо. Для кожної з країн-кандидатів Рада ЄС розробляє на основі ретельного вивчення ситуації, крім загальних умов, індивідуальну «стратегію приєднання» із визначенням пріоритетів, конкретних дій і термінів їх реалізації.

21 березня 2014 р. під час позачергового саміту Україна – ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт саміту. 27 червня 2014 р. у Брюсселі було підписано економічну частину Угоди про асоціацію. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували цей документ. Угоду про безвізовий режим України з ЄС було підписано 17 травня 2017 р. Безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом офіційно вступив у силу у ніч на 11 червня.

рівні. Тому часто ЄС називають «civilian power» (громадянською силою), що діє через посередництво економічних механізмів та інститутів.

Європейський Союз функціонує на договірних засадах: 1957 р. – Римський договір, 1992 р. – Маастрихтський, 1997 р. – Амстердамський, 2000 р. – Договір Ніцци, 2007 р. – Лісабонський. У відповідності до них, з точки зору структури, об'єднання ЄС базується на трьох опорах: 1) європейські співтовариства (усі напрямки політики ЄС, пов'язані із функціонуванням митного союзу, єдиного внутрішнього ринку, створенням валютного союзу); 2) спільна зовнішня політика і політика безпеки; 3) співробітництво у сфері внутрішніх справ та юстиції. Усі три опори об'єднані єдиною інституційною структурою.

Найважливіші інститути Євросоюзу – це по суті поле із формальними та неформальними правилами регулювання для обговорення та прийняття ключових рішень національними керівниками та їх міністрами. Усі найважливіші рішення приймаються під час регулярних зустрічей вищих керівників та профільних міністрів країн – членів ЄС. Неформально «саміти» лідерів країн-учасниць проводилися, починаючи з Паризького та Римського договорів, формально ж запроваджені у 1974 – 1975 рр., одержавши назву «Європейська Рада»¹. У 1987 р. функції Ради були визначені, у найбільш загальних рисах, положеннями Єдиного Європейського Акту. Зустрічі Європейської Ради проводяться не рідше, ніж два рази на рік. Однак останніми роками – чотири або навіть більше. Залежно від національної конституції, кожна країна представлена у Європейській Раді або прем'єр-міністром, або президентом. Методом прийняття рішень є пошук на основі компромісу неформального консенсусу. Іншими словами, учасники намагаються досягти максимальної згоди. Про прийняте тільки на такій основі рішення оголошується по закінченні саміту. Національні міністри зустрічаються на власному інституційному полі – Раді Європейського Союзу. Насправді міністри різного профілю (іноземних, внутрішніх справ, оборони, транспорту тощо) зустрічаються в рамках своєї Ради, але за традицією усі ці рамки разом називаються Радою Європейського Союзу або просто Радою.

Вищі керівники країн та їх міністри через зайнятість, як правило, не мають можливості вникати у деталі численних питань, які треба обговорити. Тому підготовка рішень за звичай делегується на експертний рівень. Також треба забезпечити наступність роботи європейських інститутів за умов змінюваності національних урядів. Тому виявилася необхідність в існуванні постійно діючого органу, який готує проекти рішень для обговорення та прийняття вищим керівництвом країн на своїх зустрічах. Таким органом стала Комісія Європейського Союзу із штаб-квартирою у Брюсселі. До її складу входять 28 Комісарів (по одному від

¹ Європейську Раду не слід плутати з іншою міжнародною організацією – Радою Європи, заснованою 5 травня 1949 р. із штаб-квартирою у Страсбурзі. Її інститути: Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Європейський суд із прав людини, Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, Секретаріат Ради Європи.

кожної держави), штат дорівнює приблизно 25 тис. чиновників різного рівня¹. Комісія відіграє роль інструмента підготовки та виконання рішень, прийнятих національними керівниками та їх міністрами по відношенню до питань європейської інтеграції.

Створено також Суд Європейського Союзу, що офіційно зветься Європейський суд справедливості. Він виконує функції, схожі із функціями конституційного суду у демократичних федеративних державах. Однак Європейський суд інтерпретує не конституцію, яка не існує, а засадничі Договори, що регулюють діяльність ЄС. Саме через те, що відносини у Євросоюзі будуються на основі договорів, роль Суду у розв'язанні невідворотних суперечностей із інтерпретації досягнутих угод виявилася особливо важливою. У 1979 р. виборним інститутом став Європейський Парламент, однак його можливості активно впливати на політику Євросоюзу – вельми обмежені. Впродовж багатьох років Європейський Парламент виконував тільки дорадчі функції, пізніше йому були передані деякі можливості накладати вето на вже прийняті рішення Європейської Ради.

Нині Європейський Союз є фактично структурою, проміжною між федерацією і конфедерацією: існує Європейська Рада як інститут конфедерації, що представляє держави, і Парламент як інститут федерації, що представляє громадян. Часто між ними виникають розбіжності і суперечності з принципових питань, а переможницею дискусій виходить Єврокомісія. Від початку вона розглядалася як рушій європейської інтеграції і тому наділялася особливими повноваженнями, зокрема, можливістю вирішувати суперечки Парламенту і Європейської Ради, що вели до взаємного блокування.

Таким чином, за виключенням Європейського Парламенту, найважливіші інститути ЄС – це органи, які забезпечують незалежні дії національних керівників та європейської бюрократії в області інтеграції. Ці інститути максимально захищені від контролю з боку національних парламентів, національних політичних партій, громадських організацій, преси і Європейського Парламенту. Саме ці недемократичні і неpubлічні принципи роботи основних європейських інститутів забезпечували успіх європейської інтеграції. Тобто насправді ЄС – це недемократичний союз демократичних держав. З'явилося навіть поняття «демократичний дефіцит» європейської інтеграції, що викликає невдоволення пересічних громадян. Вони почуваються неспроможними впливати на діяльність Євросоюзу, а це породжує апатію і навіть роздратування. На кожні нові вибори до Європарламенту приходять все менше виборців: в травні 2014 р. – лише 42,54% від загальної чисельності електорату.

Головна складність: як демократизувати процес інтеграції і при цьому зберегти її успішну динаміку. Проблема у тому, що населення країн Європи – надто різномірне, різняться політичні культури, політичні

¹ Чисельність чиновництва, яке працює у будь-якому сучасному великому місті, перевищує число чиновників усього ЄС.

режими, рівні і характери економічного розвитку держав, що входять до складу ЄС. Все це часто призводить до протиріч між загальним рухом до інтеграції, з одного боку, і національними егоїзмами, з іншого.

Яскравий приклад – спроба запровадити Європейську Конституцію із наміром надати інтеграційному проекту конституційного, а не договірною характеру. Остаточний текст документу був схвалений на спеціальному саміті ЄС у 2004 р., і 29 жовтня того ж року глави всіх 25 держав-членів ЄС у Римі його підписали. Статус нормативного документу досягався в разі його ратифікації всіма країнами впродовж дворічного терміну. 10 країн під час референдуму висловили схвалення, в інших державах, таких як Німеччина, Конституційний договір був ратифікований парламентом, однак проти прийняття документа проголосували громадяни Франції (54,9%) та Нідерландів (61,7%). Тобто Конституція для Європи розбилася о стіну національних суверенітетів при обговорення політичних та економічних питань. З іншого боку, така реакція може пояснюватися небажанням громадян опинитися в залежності від влади європейського чиновництва, що вже скомпрометувало себе надмірною регламентацією і формалізацією існуючого порядку речей. Люди своїм голосуванням підтвердили ту істину, що демократія може бути дієвою лише тоді, коли діяльність влад перебуває під контролем суспільства.

Аби вивести процес євроінтеграції з конституційної кризи 13 грудня 2007 р. на саміті ЄС підписано новий засадничий документ – Лісабонський договір¹ (набув чинності у 1 грудня 2009 р.). Цей документ регулює функціонування інститутів у Європі 28 держав, чітко розділяє компетенції Союзу і національних урядів, визначає баланс між цілями та інтересами країн-членів і Євросоюзу. Суверенітет держав-членів ЄС зберігається. Разом із тим поглиблення регіональної інтеграції, на яке держави-учасниці йдуть добровільно, керуючись спільною вигодою, вони мають співвідносити із фактичним зменшенням суверенітету, що впливає з того. Зокрема, завдяки верховенству права ЄС над національним правом, що особливо підкреслюється у Договорі, наднаціональні інститути мають силу із примусу національних урядів до виконання прийнятих у Євросоюзі політичних рішень. Змінилася процедура голосування у Раді ЄС. Право «вето» збереглося для виключних випадків, одноголосність очікується лише у найважливіших питаннях, таких як питання зовнішньої політики, політики безпеки та оборони, податкової політики. Відбулися зміни у голосуванні кваліфікованою більшістю. Якщо раніше ця більшість складалася із половини держав, які водночас репрезентували 62% держав ЄС та 74% голосів, то за Лісабонським договором з 2014 р. передбачено принцип «подвійної більшості», коли проголосувати «за» повинні, принаймні 55 % держав із 65 % населення ЄС. Аби заблокувати рішення,

¹ Формальна назва: «Договір про зміни договору про Європейський союз і договору про заснування Європейського співтовариства».

проголосувати «проти» мають, як мінімум, чотири держави¹. Європарламент одержує деякі нові компетенції, проте вони не надто посилюють його реальний вплив. Парламенту надано контрольну та консультативну функцію. Процедура спільного прийняття рішень Ради та Європарламенту поширюється на більшість питань внутрішньої європейської політики. Європарламент братиме участь у затвердженні бюджету ЄС, проте вирішальне слово відносно прибутків Євросоюзу залишається за Радою. У виключній компетенції останньої залишається і спільна зовнішня політика та політика безпеки. У процес прийняття рішень вбудовуються національні парламенти, одержуючи можливість здійснювати моніторинг законодавчих пропозицій Комісії з метою контролю за додержанням принципу субсидіарності². Якщо впродовж восьми тижнів після оприлюднення пропозиції Комісії понад третина парламентів країн ЄС заявить, що вона не відповідає принципу субсидіарності, і подадуть відповідні обґрунтування, така пропозиція має бути переглянута (так званий механізм «жовтої картки»).

У Лісабонському договорі закладено також інструмент прямої участі населення у прийнятті рішень на рівні ЄС – «громадянська ініціатива», тобто спрямована до Комісії з боку громадян Європейського Союзу пропозиція підготувати законопроект з метою прийняття нових правових актів. Цю ініціативу можуть висунути не менше одного мільйону жителів з принаймні 7 держав-членів ЄС³. Громадяни ЄС мають можливість впливати на загальноєвропейське законодавство через комітет із петицій Європарламенту, однак це дозволяє їм лише давати оцінку існуючим правовим нормам ЄС.

Демократія у ЄС передбачає два рівня представництва громадян – національний та європейський. У першому випадку громадяни в кожній окремій країні обирають національний парламент. Він потім здійснює контроль над національним урядом, представленим на європейському рівні у Раді ЄС міністрами і у Європейській Раді – главою держави. У другому випадку ті ж самі громадяни обирають депутатів Європейського Парламенту. Враховуючи центральну роль національних урядів у політичній системі ЄС через відносно низькі показники явки на європейські вибори, прийнято вважати, що національний канал є головним

¹ При тому, що визначальне значення у Євросоюзі має тандем Німеччина – Франція, вони не зможуть без двох союзників заблокувати те чи інше рішення.

² Субсидіарність – принцип, що лежить в основі розподілу повноважень і компетенцій між акторами, які перебувають на різних рівнях владної піраміди. Цей принцип має на увазі, що управління здійснюється на якомога нижчому рівні, коли це доцільно. При цьому європейський рівень виступає як допоміжний по відношенню до національного (наприклад, фінансування на рівні ЄС зазвичай доповнює, а не заміняє собою ресурси окремих країн). Принцип запроваджено Маастрихтським договором у 1992 р., тоді ж у якості консультативного органу створено Комітет регіонів.

³ Перша така ініціатива була передана до Європарламенту у лютому 2014 р. Вона стосувалася забезпечення громадянам Союзу права на воду. На її підтримку висловилося 1 884 790 осіб.

у забезпеченні демократичності прийняття рішень у ЄС. В той же час багато хто наполягає на тому, що нині цей канал функціонує незадовільно. На початку 2016 р. британський прем'єр-міністр Девід Кемерон, висловлюючи загальне незадоволення діяльністю ЄС серед іншого висунув пропозицію надати європейським національним парламентам можливість блокувати законодавчі ініціативи ЄС. Проте після того, як 23 червня 2016 р. більшість його співвітчизників проголосувала за вихід країни з Європейського Союзу, Д.Кемерон пішов у відставку, відповідно, його пропозиції пішли у минуле, а європейське співтовариство занурилося у вирішення проблем, пов'язаних із Brexit¹.

На національному рівні уряд відповідає перед виборцями через парламент. У парламентах в державах Європи часто-густо може й не бути серйозних формальних повноважень із внесення змін до законодавства. Але національний парламент у більшості європейських країн здатен закликати виконавчу владу до звіту і навіть відправити кабінет у відставку. Однак чимало політологів вважає, що національні парламенти постраждали через розвиток європейської інтеграції, оскільки їхній вплив скоротився. Дійсно, європейська інтеграція від початку передбачала посилення виконавчої влади і послаблення національного парламентського контролю. Звичайно, сильна позиція національного парламенту, якщо вона конституційно забезпечена, змушує уряд більше радитися з ним².

Із розвитком європейського парламентаризму нерозривно пов'язана діяльність політичних партій. Партії концентрують свою діяльність на підготовці до виборів, їхнім ядром виступають фракції у парламентах та органах місцевого самоврядування. Разом із тим партійні структури

¹ Brexit став одним із проявів євроскептицизму, що останнім часом почав посилюватися. Він стимулює розлад і хитання стосовно способу життя і правил співіснування, порядку функціонування державних і наддержавних інститутів, які встановилися у Європі після Другої світової війни. Країни, яких економічна криза вразила менше, звинувачують ЄС у намаганні перерозподілити їхнє багатство на користь «лінивих» і «безвідповідальних» південних і східних країн-членів. На Півдні, як і на Сході, умови, що пропонують ЄС і міжнародні фінансові установи, сприймаються як обмеження національного суверенітету. Інколи ЄС навіть порівнюють із колоніальною державою, яка «експлуатує» слабкіші держави. Нові члени з колишнього «соціалістичного табору» часом висловлюють розчарування через неодолення очікуваного зростання добробуту в результаті приєднання до Євросоюзу.

Проявом євроскептицизму можна вважати те, що Швейцарія передумала приєднуватися до нього. У 1992 р. вона подала заявку на вступ до ЄС, на референдумі 2015 р. більшість швейцарців проголосувала «проти», у червні 2016 р. 27 депутатів Верхньої палати Швейцарії теж проголосували «проти», 13 – за збереження заявки.

² 7 держав у ЄС є монархіями: Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Швеція (усього у Європі монархій 12 – ще Андорра, Ватикан, Ліхтенштейн, Монако, Норвегія). Більша частина монархів сьогодні не виконують надто важливих функцій для країни. Вони бережуть традиції розвитку держави, стримують політичні сили від того, аби надто різко змінювати напрямок політики, а така стабільність захищає країни від соціальних потрясінь. Населення шанує корону як символ величі, якої в реальності може й не бути.

зберігаються і поза виборних установ, вирішуючи пропагандистські та організаційні завдання, особливо у період перебування в опозиції, формуючи кадри для виконавчої влади після перемоги на виборах.

Під час Великої французької революції 1789 р. вперше з'явився поділ політичних течій на «правих» та «лівих», що надалі став загальноприйнятим. Раніше праві партії вбачалися як захисники існуючого порядку, а «ліві» – як прибічники «руху», який мав здійснюватися або еволюційним шляхом – через реформи (соціал-демократи), або радикальним – через революцію (комуністи). Правоконсервативні партії дотримувалися традиціоналістських цінностей: захисту закону і порядку, сім'ї і власності, релігії і нації, виступаючи під авторитарно-патріотичним прапором. «Ліві» відстоювали ідеї демократії, республіки, соціальної справедливості. В обох таборах малися і крайні фланги – «фашизоїдні радикали» з правого боку і «ліваки» – з протилежного, готові докорінно змінити основи суспільного устрою, не виключаючи насильницьких, тоталітарних методів. Надалі ці визначення суттєво змінилися. Головною характеристикою «правих», які змирилися із політичною демократією, стала ворожість по відношенню до розширення соціально-економічної ролі держави, що ототожнювалася із високими податками і засиллям бюрократії. Для «лівих» перерозподільча функція держави є найважливішим інструментом антикризового регулювання економіки і пом'якшення соціальної нерівності. Загальною рисою як «правих», так і «лівих» партій впродовж останніх десятиріч стало зсування до «центру», що виявилось у відмові від власних крайніх поглядів, часом прийнятті тих ідей, які висловлювалися з боку протилежного табору (примирення консервативних партій із соціально-орієнтованою економікою, а лівих партій – із ліберальною демократією та «капіталізмом»), а також в укладанні міжпартійних коаліцій.

Якщо у Великій Британії досить сильною залишається двопартійна система, яка в свій час стала зразком для Сполучених Штатів Америки (просто лібералів на початку ХХ ст. змінили лейбористи), так на континенті склалися багатопартійні системи, в рамках яких відбувається періодична ротація у влади право- і лівоцентристських коаліцій. Останнім часом системоутворюючі партії (консерватори, християнські демократи, ліберали, з одного боку, соціал-демократи, соціалісти, лейбористи – з іншого) рідко досягають самостійної абсолютної більшості у парламентах та органах місцевого самоуправління, їм доводиться шукати підтримку або у невеликих партій ліберального штибу в центрі (наприклад, Вільні демократи у Німеччині), або крайніх угруповань справа і зліва (комуністів у Франції або Італії, неофашистів в Австрії тощо) в обмін на міністерські портфелі і коректування політики.

Сучасна політична історія свідчить, що все частіше відбувається формування центристських урядів, які маневрують між правим і лівим флангами у парламенті з метою, аби забезпечити проходження тих чи інших законопроектів. Коли ж подібні комбінації не спроможні зібрати

парламентську більшість, помірковані праві та соціал-демократи йдуть на компроміс, утворюючи уряди «великої коаліції», як це траплялося у Франції, ФРН, Бельгії, Нідерландах, Скандинавських країнах, Австрії і т. ін. Ефективність такого роду урядів – вельми відносна. Насамперед, неспівпадання за термінами президентських та парламентських виборів призводить до того, що глави держав та урядів часто представляють різні партії, які вимушені впродовж більшого чи меншого часу конфліктно співіснувати (ФРН, Франція, Італія, Португалія, Австрія, Польща). І блоки поміркованих партій з екстремістами, і об'єднання лівого центру із правим виявляються неефективними щодо розв'язання назрілих проблем¹, а також дискредитують політичну систему в очах виборця. Втрачаючи звичну систему координат, яка визначається не тільки матеріальними інтересами різних категорій громадян, але й ціннісними орієнтирами, громадянин не виявляє інтересу до виборів, ставиться із зростаючим скептицизмом, якщо не цинізмом, до політичних еліт. Численні корупційні скандали сприяють тому.

Це посилює почуття відчуження людей від політики, штовхає до абсентеїзму² на виборах та збільшує протестний електорат, який віддає голоси дрібним екзотичним або екстремістським угрупованням. Дуже часто той чи інший виборець змінює свої політичні вподобання або вирішує, за кого голосувати, просто біля виборчої скрині³. Якщо скласти число виборців, які вибори ігнорують (в деяких країнах, таких як Німеччина, до третини усього електорату), плюс тих, хто голосує за кандидатів від найрізноманітніших опозиційних партій, нездатних створити альтернативну більшість, то виявиться, що навіть найбільш легітимні уряди Європи виступають від імені максимум третини виборчого корпусу, що не може не віддзеркалюватися на їхньому авторитеті.

¹ Маючи на увазі утримання на своєму боці симпатій виборців, до радикальних реформ не вдаються, обмежуючись вирішенням поточних питань.

² Абсентеїзм (від лат. *absens* (*absentis*) – відсутній, англ. *absenteeism*) – ухилення виборців від участі у голосуванні. Ширше – політична поведінка, що характеризується бездіяльністю, тобто ухилянням від будь-якої політичної участі. В цьому плані свою роль відіграють зміни, що відбуваються внаслідок переходу найрозвиненіших країн на щабель постіндустріального суспільства. Йдеться про зростання значення «постматеріальних» цінностей. Така ціннісна трансформація розмиває ідеологічні межі традиційних партійних систем та ініціює процес, при якому громадяни починають опиратися керівництву традиційних організацій. Натомість зростає популярність громадських організацій та рухів.

³ Підвалини подібної поведінки слід шукати у змінах соціально-економічного характеру, пов'язаних із переходом розвинених країн від індустріального до постіндустріального суспільства. Цей перехід призвів до скорочення чисельності зайнятих у сфері промисловості (робітників) та збільшення чисельності середнього класу за рахунок кількісного зростання службовців, чиновників, людей «вільних професій», студентства тощо. Число громадян, які демонструють відданість певній політичній партії, по відношенню до загальної кількості громадян в цілому зменшилася, в той час як збільшилася частка тих громадян, які не мають визначених партійних симпатій.

Рік у рік, десятиріччя за десятиріччями традиційні партії змінювали одна одну при владі, формували уряди. Їхні пропозиції відрізнялися в деталях, нехай і важливих, проте генеральна лінія залишалася незмінною. Найкраще свідчення тому – дії європейських урядів за кризових умов. Чи були при владі соціалісти чи консерватори, політика країн ЄС йшла з невеликими варіаціями у загальному руслі жорстокої економії. Це викликало зворотну реакцію населення, що виявилось у голосуванні за різні альтернативні рухи при тому, що інша частина продовжувала голосувати як і раніше (якщо взагалі приходила на вибори).

Проте часто протестні виступи виходили за рамки системи. Наприклад, рух «індігнадос» – «обурених», яке виявилось в Іспанії у 2011 р. і надалі давало про себе знати від Мадриду до Лондону. Люди, значною мірою молоді, висловлювали нестандартний, проте вельми політкоректний протест проти безвідповідальності фінансистів і банкірів, політичного істеблішменту, що опікується ними, проти антикризових заходів, за які розплачується населення, а не бізнес і правителі, які довели справу до погіршення. Демонстрації протесту набували масовості по столицях європейських держав, почастишали страйки. З політичних трибун, навіть від деяких представників влади лунають заклики стосовно того, що треба не тільки забезпечувати режим жорсткої економії для оздоровлення фінансової системи, а й думати про більш справедливий розподіл прибутків, шляхи стимулювання економічного розвитку. В країнах ЄС заговорили не лише про бюджетну економію, але навіть про реіндустріалізацію. Голоси поки не надто потужні, пропозиції обережні, однак заслуговує на увагу вже самий факт їх появи.

Тобто за умов кризи в європейських країнах відбулася помітна зміна структури політичного попиту. А саме: цінності і пріоритети докризового періоду (розвиток демократичних практик, збереження політичної рівноваги, підтримка авторитету виконавчої влади, повага до основних державних інститутів тощо) зазнали ерозії і були відсунуті на задній план проблемами соціально-економічного характеру. Тепер вимога захисту базових матеріальних інтересів більшості населення і зміна порядку речей, що склався, стали одним з головних пунктів у рейтингу суспільних запитів, ключовим елементом демократичного порядку денного.

Водночас у європейському суспільстві спостерігається розширення простору політичної боротьби, яка разом із конкретними економічними завданнями набула раніш невідомих непарламентських форм, виявилася у піднесенні масових протестних рухів, учасники яких, як правило, не знаходять у програмах існуючих партій і організацій адекватного віддзеркалення своїх конкретних інтересів. Інакше кажучи, однією з характерних рис стану європейської демократії є те, що політичний попит став помітно випережати політичну пропозицію.

В цілому, від 1980-х рр. спостерігається значне падіння суспільного впливу політичних партій Західної Європи, що виявилось насамперед у скороченні чисельності їх лав, постарішенні членського складу, значно

меншій увазі до їхньої діяльності з боку громадськості. Людей відштовхує бюрократизація партійного життя, ієрархічна структура партій, ігнорування у тій чи іншій формі думки партійних низів. Система внутрішньопартійної ієрархії послаблює можливість контролю за діяльністю тих, кому доручено представляти партію у парламенті. Своє значення має й те, що впродовж останніх двох-трьох десятиріч партійний квиток перестав слугувати важливим фактором у кар'єрі європейця. Якщо раніше навіть на рівні окремих установ членство в одній партії із керівництвом мало сенс щодо кар'єрного просування, так зараз ситуація докорінно змінилася. Постіндустріальне суспільство на перший план висуває проблему професійної кваліфікації, тому політична орієнтація відходить на задній план. Навіть у найвищих ешелонах державної влади перевага віддається тим, хто є найбільш компетентним. Нерідкі випадки, коли при формуванні урядів, при чому не тільки коаліційних, але й однопартійних, на посади міністрів іноземних справ, оборони, охорони здоров'я, культури, інших запрошуються не партійні функціонери, а авторитетні у своїй справі фахівці.

Трансформації політичних партій викликали неоднозначну реакцію з боку політологів. Частина з дослідників оцінили це як ознаку поступової втрати партійними об'єднаннями своїх засадничих функцій і, як наслідок, заміщення їх новими акторами, такими як неформальні громадські об'єднання. Інші вважають, що партії залишаються найважливішими політичними суб'єктами у демократичних системах, лише видозмінюючи свої попередні ролі. І ті, й інші спостерігачі сходяться на тому, що партії вступили у смугу кардинальних змін.

Недоліки функціонування західноєвропейського варіанту багато-партійної системи на національному рівні відтворюються на рівні Євро-союзу. Від самого початку європейської інтеграції ставлення до нього розколело обидва традиційні політичні табори, як «правий», так і «лівий». Партії «лівого» і «правого» центрів – соціалісти і соціал-демократи, ліберали, християнські демократи, частина консерваторів – рішуче підтримали цей процес у його «федеративній» формі (їх ще називають «федералістами», «єврооптимістами»). Крайні ж фланги – комуністи, ліві соціалісти, з одного боку, праві націоналісти і більшість британських та скандинавських консерваторів («міжурядовщики», «євроскептики»), – виступили із різкою критикою наднаціональні форми інтеграції, віддаючи перевагу співпраці суверенних держав. Пересічний виборець від того впадає у розгубленість і тому на виборах до Європарламенту абсентеїзм виявляється у більшій мірі, ніж на національних виборах (питома вага тих, хто утримується, у деяких країнах перевищує 50%).

В якості стандарту легітимного правління у ЄС прийнята ліберальна демократія. Враховуючи критику щодо недостатньої демократичності політичної системи Союзу, за ініціативою Єврокомісії ст. 8 Лісабонського договору ввела поняття «демократія участі». Йдеться про активну участь все більшої частини суспільства у всіх сферах політичного життя. У

системі ЄС таке тлумачення демократії відтепер розглядається на рівних із вимогами представницької демократії. Також незаперечною демократичною нормою вважається участь «організованого громадянського суспільства» у формулюванні європейських рішень.

В історії утворення і розвитку Європейського Союзу яскраво виявився діалектичний зв'язок між політикою та економікою: схожість демократичних політичних основ держав дала змогу на певному етапі поставити питання про тісніше економічне співробітництво. І надалі політичне згуртування європейської спільноти має сприяти розв'язанню економічних проблем тим самим доводячи переваги демократії як такої, що сприяє успішному економічному розвитку. Разом із тим крім одвічних дискусій між «федералістами» та «міжурядовцями», улюбленою темою європейських дискусій став вибір стилю управління економікою. З одного боку, французький дирижизм¹, з іншого – принцип *laissez faire*², відстоюваний британцями. Наприклад, до першого пристала Німеччина, до другого – Ірландія та країни Півночі Європи. Останніми роками в обігу затвердився новий термін «економічний патріотизм», який на практиці часто позначає курс на активне застосування протекціоністських заходів. Не зважаючи на те, що Євросоюз має статус найбільш відкритого ринку в світі, насамперед, для членів ЄС, окремі країни, такі як Іспанія, Велика Британія, Польща та інші нові члени спільноти³, все частіше виступають на захист національних підприємств, протистоять іноземним компаніям та поглинанням, вдаються до «економічного патріотизму», що в реальності суперечить законам вільної конкуренції, правилам єдиного європейського ринку, а отже і європейській інтеграції в цілому.

Подібна економічна політика призводить до уповільнення інтеграції Європи, роблячи її більш невизначеною, не дивлячись на Лісабонський договір та Лісабонську стратегію. Остання була сформульована у 2000 р. на сесії Європейської Ради у столиці Португалії і мала за мету перетворення ЄС до 2010 р. у найбільш конкурентоспроможну та динамічну в світі економічну зону, у простір економіки, заснованої на знаннях.

У 2005 р. у Брюсселі Європейська Рада розглянула результати реалізації Лісабонської стратегії за минулі п'ять років і виявила чотири типи дефіцитів: «дефіцит рівня життя», «дефіцит зайнятості», «дефіцит продуктивності» і «дефіцит в галузі природоохоронної політики». У жодній з цих областей проміжні цілі не були досягнуті. Головними причинами невдач визначили: 1) недостатнє врахування наслідків реформ, що проводилися у деяких країнах-учасницях, у тому числі Німеччині та Франції; 2) характер самого документу, в якому «відповідальність за

¹ Політика активного втручання в управління економікою з боку держави.

² Принцип невтручання (у перекладі з французької «дозвольте робити») – економічна доктрина, згідно якої державне втручання в економіку має бути мінімальним.

³ В інших країнах діють партії «євро скептиків», такі як «Альтернатива для Німеччини» або італійська «5 зірок».

реалізацію стратегії покладалася на всіх разом і ні на кого окремо». Головною ж причиною назвали уповільнення, починаючи з 2000 р., падіння біржових індексів провідних фінансових центрів світу. У 2000 – 2005 рр. середньорічні темпи зростання економіки ЄС не перевищували 2%.

В результаті Європейська Рада вдалася до розробки нової редакції Лісабонської стратегії, сконцентрувавши увагу союзних органів та країн-членів на стимулюванні економічного зростання (в основному шляхом збільшення фінансування інновацій та підтримки малого і середнього бізнесу) а також підвищенні рівня зайнятості, у тому числі у високо-технологічних галузях, за допомогою реформ, спрямованих на збільшення гнучкості ринків праці. «Спростити, аби зберегти і втілити у життя», – під таким девізом було представлено відредагований варіант стратегії. Спростили, пожертвувавши такими важливими розділами першого варіанту, як розв’язання екологічних проблем і реалізація соціальних програм – їх просто вилучили. Крім того, у Брюсселі припинили наполягати на виконанні завдання до 2010 р., що означало фактичне визнання нереалістичності від початку поставлених цілей. Хоча корекція планів призвела до певних успіхів, проте світова фінансово-економічна криза, яка досягла Європи у 2008 р., значно погіршила ситуацію. Падіння економіки болюче торкнуло соціальну сферу¹. Економісти заговорили про те, що попередня парадигма господарського зростання себе вичерпала.

На брюссельському саміті ЄС 28 – 29 червня 2012 р. було представлено 10-річний план економічних реформ «На шляху до більш ефективного економічного і монетарного союзу». До плану увійшли: обмеження боргового навантаження на держави Союзу; можливість блокування Брюсселем бюджетів країн-членів ЄС (якщо вони перевищать встановлений ліміт державного боргу); створення колективних боргових зобов’язань ЄС; створення Європейської скарбниці, що слідкуватиме за бюджетом ЄС і держав, що до нього входять; запровадження єдиного для усього ЄС банківського регулятора і схеми гарантій для депозитних рахунків, а також єдиного трудового законодавства і податкової політики. Крім економічного і фінансового спрямування запропонованого плану, його успішна реалізація має і політичне значення. На думку голови німецького уряду Ангели Меркель, розбудова бюджетного союзу неможлива без політичного союзу, в рамках якого країни – учасниці ЄС крок за кроком передаватимуть свої повноваження європейським структурам і переходити під їх контроль. Завдяки євро Європа фактично розвивається двома різними темпами, і ця тенденція тільки посилюватиметься, оскільки «тим, хто входить до складу валютного союзу, доведеться все тісніше інтегруватися», – зазначила А.Меркель.

¹ У вересні 2012 р. у 23 країнах ЄС пройшли загальноєвропейські акції протесту проти наслідків погіршення економічної ситуації. Аналітики вказували, що наслідки кризи Європа відчуватиме впродовж наступних 10 років.

Банківський союз було створено. У 2013 р. рецесія у ЄС закінчилася. Один з уроків, винесених із світової економічної і фінансової кризи: Європейський Союз може впоратися із своїми внутрішніми кризами і кризами у навколишньому світі, тільки якщо збереже єдність. У глобалізованому і взаємозалежному світі вижити поодиноці неможливо.

Такі положення, як тісна співпраця країн-учасниць у соціальній сфері, покращення умов праці і підвищення життєвих стандартів, забезпечення рівної оплати праці чоловіків та жінок, зафіксував ще Римський договір від 1957 р. Після закінчення Другої світової війни європейці багато працювали, аби не тільки відбудувати господарство, а вивести його на вищий рівень, що забезпечило б підвищення рівня життєвого, що й сталося.

В якості однієї з провідних стратегічних цілей розбудови «Європи майбутнього» було обрано «єдину європейську соціальну модель». Її основу складають загальноєвропейські цінності: демократія і права особи; вільна ринкова економіка, добробут у соціальний захист всіх громадян, надання рівних можливостей усім людям, які конкурують на ринку праці незалежно від їх соціального становища, згуртування, солідарність та ефективна взаємодія всіх вимірів суспільного життя у рамках найширшого соціального діалогу, що спирається на індивідуальну і колективну громадянську відповідальність. Демократичні цінності є пріоритетом для західних країн. Це закріплено в Хартії основних прав Європейського Союзу, що набула чинності разом із Лісабонським договором 1 грудня 2009 р. У країнах ЄС людина – головне, а держава допомагає їй жити. Головне спрямування внутрішньої політики – розвиток громадянського суспільства.

Історичний досвід класового протистояння другої половини ХІХ та першої половини ХХ ст. продемонстрував європейцям загрози, пов'язані із різкою соціальною та майновою нерівністю. В результаті уряди, особливо очолювані соціал-демократами і соціалістами, обрали курс на активну соціальну політику, спрямовану на вирівнювання прибутків і підвищення рівня життя різних груп населення, на підтримку соціальної стабільності у суспільстві. Найважливішим інструментом згладжування соціальних контрастів стала система перерозподілу прибутків за допомогою системи оподаткування через бюджет держави. Вона і, звичайно, успішний повоєнний економічний розвиток західноєвропейських країн, дозволили створити «суспільство загального благоденства» («welfare state») із високим рівнем соціальних стандартів в цілому і суттєвою підтримкою тих, кого називають «соціально незахищеними верствами населення» зокрема. До заходів соціального захисту відносяться: створення робочих місць для працевлаштування працездатних і бажаючих працювати громадян; встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати, що забезпечує прожитковий мінімум працівникам та членам їхніх сімей; виплата пенсій та допомоги безробітним та непрацездатним. Це також

створення системи загально доступної освіти для всіх дітей, надання медичної допомоги тим, кому вона необхідна, допомога сім'ям із дітьми тощо.

«Держава загального благоденства» була стійкою настільки, наскільки активно розвивалася економіка. Проте в наш час все частіше говорять про її кризу і навіть необхідність демонтажу. Впродовж останніх років виявилось уповільнення темпів економічного зростання (від початку століття частка Європейського Союзу у світовій економіці скоротилася з 25% до 21 %), ускладнене світовою кризою – одним з наслідків глобалізації, яка не могла обійти стороною Європу. Водночас статті витрат множилися, охопит населення різноманітними соціальними програмами розширювався (насамперед через зростання безробіття, рівень у 10% населення є звичайним показником). Пропорція ВВП, що витрачалася на соціальні потреби, значно зросла, а це має зворотний негативний вплив на розвиток економіки. В разі намагання уряду підтримувати соціальну політику на рівні, до якого звикло населення, за допомогою високих податків (наприклад, у Голландії на податки йде 52% від заробленого людиною) у та надмірного регулювання знижуються стимули до підприємництва, до праці¹. Така ситуація породжує «тіньові ефекти», ухиляння від сплати податків. Чим більше уряди займаються регулюванням, тим швидше суспільство втрачає гнучкість, тим вища потреба у перерозподілі (заради уникнення нерівності) і у високих податках. Парадоксально, але виявилось, що заходи із «захисту» зайнятості часто призводять до її скорочення і подовження періоду безробіття. При наявності солідних виплат у зв'язку із втратою роботи зростають утриманські настрої. Криза моделі «держави загального добробуту» виявляється, зокрема, у кризі перерозподілу, тобто у відмові держави від частини своїх соціальних зобов'язань, а також у розмиванні почуття солідарності громадян держави.

Проблеми соціальної держави і солідарності загострилися у ЄС у період світової фінансово-економічної кризи. До цього додалися проблеми регіональної політики. Існують значні відмінності у виробництві ВВП, господарській вазі, соціальному добробуті, інноваціях не тільки між найбільш і найменш розвиненими країнами-членами Союзу, але в середині окремих країн. Наприклад, одна германська федеральна земля Північний Рейн – Вестфалія дає понад 4 % усього Євросоюзу, а вся Греція – 2 %. Проголосивши основним завданням регіональної політики підвищення ВВП на душу населення у бідних регіонах, ЄС спрямовує на це понад

¹ Останнє міркування виявилось одним із вагомих факторів, що зумовили результати референдуму 5 червня 2016 р. у Швейцарії. Голосували за запровадження єдиного гарантованого базового прибутку у розмірі 2500 швейцарських франків (2563 долари США) на місяць. Тобто ідея полягала у тому, що кожний швейцарець без виключень одержував би таку суму щомісячно незалежно від своїх статків. «За» висловилося лише 22% громадян. Рішення не прийняте. Пізніше швейцарці висловилися проти збільшення розмірів пенсій, проте за зміцнення органів правопорядку.

третину витрат спільного бюджету. Традиційно основні фінансові «донори» у справі скорочення міжрегіональних диспропорцій на засадах взаємної солідарності і поглиблення інтеграції – Німеччина, Швеція, Фінляндія, Данія, Австрія, Нідерланди, Люксембург та Велика Британія. Головними ж «реципієнтами» – Португалія, Ірландія, Греція, Іспанія. З'явилася навіть аббревіатура із перших літер назв цих країн – PIGS¹, що у перекладі з англійської позначає «свині», аби підкреслити їх негідну з економічної точки зору поведінку. За умов світової кризи Ірландія та Португалія одержали значне фінансове вливання, проте через деякий час заявили, що грошей не вистачає. Так само Греція, ситуація в якій загострилася у зв'язку з вимогами з боку Євросоюзу в обмін на кредити вдатися до політики економії. У відповідь на рішення влади щодо скорочень державних витрат в обмін на одержання міжнародних багатомільярдних кредитів греки відповідали всезагальними страйками, масовими демонстраціями та погромами. Пов'язані Договором про Європейський Союз, що передбачає колективну відповідальність за економічну політику держав-членів, інші країни також розуміють, що банкрутство Греції може негативно вплинути на всю єврозону. Грецька криза потягнула за собою кризу валютного союзу, поставила під сумнів подальше існування євро. У відповідь у грудні 2011 р. було створено бюджетно-податковий союз, у якому 23 держави погодилися затверджувати свої бюджети, скоротити соціальні витрати, підвищити податки тощо. Знов постало питання про відповідальність кожного за долю всіх, про громадянську солідарність.

Проблеми європейської ідентичності та громадянської солідарності впродовж останніх років все більше виявляються стосовно масової імміграції до західноєвропейських країн. За даними ООН, на кінець 2015 р. в світі нараховувалося понад 232 млн. іммігрантів. Багато з них прагне потрапити до Європи, намагаючись врятуватися від війн на батьківщині і поліпшити своє матеріальне становище у гараздуючи країнах². Найбільшу частку серед переселенців складають мусульмани. Їх чисельність в Європі зросла від 29,6 млн. осіб у 1990 р. до 44,1 млн. у 2010 р. Наприкінці 2015 р. чисельність тих, хто сповідував іслам у Європі, сягнула 50 млн. Катастрофічне збільшення мігрантів припало саме на 2015 р., коли до країн ЄС прибуло 1,5 млн. біженців³. Головні країни-постачальники – до 90% іммігрантів – Сирія, Афганістан, Ірак із довготривалим збройним

¹ У 2011 р. у цьому скороченні додалася літера І через те, що на фінансову допомогу почала наполегливо претендувати Італія.

² З телеекрану один із іммігрантів заявив: «Ми хочемо дістатися до Швеції, де соціальні виплати дорівнюють заробітку мого батька за рік. Нехай він відпочине. І ми разом із ним».

³ У 2016 р. до країн Євросоюзу прибуло понад 343,5 тис. мігрантів і біженців. Різниця між цими двома категоріями переселенців полягає у тому, що мігранти залишають рідну землю через дуже погані умови життя, а біженці – через надзвичайні обставини.

протистоянням різних політичних сил¹. Економічна міграція здебільшого йде із африканських країн. Величезна кількість переселенців створила напружену обстановку в усіх країнах ЄС та на їх кордонах.

Велика мусульманська спільнота утворилася в Європі після Другої світової війни і розпаду колоніальної системи. Континент потребував збільшення трудових ресурсів для відбудови², і вони почали масово надходити із колишніх колоній. Але на відміну від першої генерації друге – третє покоління «нових європейців» надто відрізняється від своїх дідів та батьків. Забулися умови життя на історичній батьківщині, немає бажання працювати на непрестижних роботах, можна користуватися різноманітними програмами соціальної допомоги³. Останні, щоправда, не дають змоги мати такі ж самі умови, як у корінного населення, до того ж останнім часом уряди стали на шлях фінансових скорочень. Все це – основа невдоволення, що підігрівається релігійною нетерпимістю. Посилюються протиріччя між консервативними цінностями ісламу і традиційно світським європейським лібералізмом. Зростає напруга між європейцями і мусульманами, посилюється радикальний ісламізм, який, зокрема час від часу виявляється масовими протестними виступами молоді, як це було у Франції у листопаді 2005 р. або у Великій Британії у серпні 2011 р.

У тій же Британії та Іспанії мали місце гучні терористичні акти у громадському транспорті, що призвели до масових жертв мирного населення. У 13 листопада 2015 р. у Парижі та його передмісті в результаті вибухів і розстрілів, які вчинили ісламісти, загинули 132 особи і понад 350 одержали поранення. За підрахунками Європолу, у 2015 р. на території ЄС сталася рекордна кількість терористичних нападів: 211 – найбільше від 2006 р., коли було розпочато щорічний облік. Найбільше постраждали

¹ У тому році директорка Інституту міграційної політики (Берлін) О.Гуліна зазначала: «Загострення громадянської війни в Сирії не створило нових проблем для міграційної системи ЄС. Воно лише на кілька років наблизило кризу, яка була невідворотною. Навіть якщо в Сирії зараз панував би мир і процвітання, експоненціально зростаючий потік біженців з Афганістану, Пакистану або Нігерії через декілька років зробив би те ж саме».

² У січні 2016 р., виступаючи на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, директорка-розпорядниця Міжнародного валютного фонду Кристін Лагард вказувала на потенційні плюси припливу мігрантів до Європи: «Чим скоріш біженці одержать роботу, тим більше вони зможуть допомогти місцевій економіці шляхом сплати податків і внесків до системи соціального страхування. Їх успішна інтеграція також може частково компенсувати негативний ефект від старіння населення». Однак переселенці зазвичай не поспішають виходити на роботу, віддаючи перевагу чималим соціальним виплатам (у Німеччині у 2015 р. вони становили 325 євро на місяць на кожного дорослого члена родини, ще по 160 євро на кожну дитину, плюс безкоштовне житло і базове медичне обслуговування).

³ Європейські країни спрямовують на різноманітні соціальні програми величезні кошти. Наприклад, на виплати різного роду допомоги мігрантам-мусульманам в Данії йде до 40% всіх державних витрат. Європейські держави, виплачуючи допомогу на кожну дитину, дозволяє їх багатодітним батькам не працювати практично все життя (водночас збільшується питома вага мусульманського населення серед місцевого).

Британія – 103 напади, Франція – 72, Іспанія – 25. У 2016 – 2017 рр. терористичні акції з масовими жертвами почастишали. Як зазначив німецький політолог Александр Рар: «...нищиться комфорт, який визначав життя європейців впродовж багатьох десятиріч». На вулиці Європи мігранти привнесли таке явище, як «тахарруш» – публічні групові напади із сексуальним відтінком на жінок, що супроводжуються пограбуванням й іншими наругами. Світ був шокований повідомленням про масові випадки сексуальної агресії проти жінок в ніч на 1 січня 2016 р. у німецькому місті Кельн, а також в деяких інших європейських містах¹.

Компактні мусульманські общини не інтегруються у соціально-культурний простір країни проживання і не асимілюються, не сприймають європейські демократичні та правові норми, а живуть за законами шаріату, дотримуючись власної системи цінностей. Вже зараз мусульманські співтовариства у європейських країнах являють собою «державу у державі» із тенденцією до зростання політичної активності. Так, голландські мусульмани впевнені, що років через десять висока народжуваність в їхніх сім'ях (9 – 12 дітей) призведе до того, що частка прибульців перевищить частку корінного населення, тоді серед виборців переважатимуть послідовники пророка Мухаммада, а тоді їхні партії прийдуть до влади через вибори.

Економічна стагнація у Європі, скорочення соціальних програм, до яких вдаються уряди, продовження зростання чисельності іммігрантів сприяють радикалізації настроїв серед мусульман. Британський дослідницький центр Policy Exchange оприлюднив дані про те, що найбільш радикальними супротивниками християнської релігії є мусульманські іммігранти другого покоління у віці 16 – 24 років, які мешкають у Європі. Європа налякана зростанням агресивності мусульманської діаспори. Їй здається, що розгортається справжній конфлікт цивілізацій, причому не між країнами, а всередині окремих держав.

Політика мультикультуралізму² виявилася провальною, як це визнали у своїх публічних виступах у 2010 – 2011 рр. лідери Німеччини, Великої Британії та Франції. Європа сама себе загнала у «клітку» політичної коректності, боючись сказати або зробити щось «недемократичне» по відношенню до того чи іншого представника «полікультурного населення». Натомість з іншого боку посилюються ксенофобія, фанатизм, фундаменталізм, екстремізм і тероризм. В Європі міграція й іслам злилися в єдину проблему. Ісламістські угруповання прагнуть зруйнувати європейські порядки, посіяти хаос. Існує реальна небезпека появи у Західній Європі паралельного мусульманського суспільства, а деякі

¹ Статистика свідчить, що понад 70% іммігрантів – статево зрілі чоловіки. Деякі політологи вказують на їх небажання взяти на себе відповідальність за наведення ладу на батьківщині.

² Теорія і політика, спрямовані на збереження і розвиток в окремо взятій країні і в світі в цілому культурних відмінностей різних етносів.

ісламістські діячі обіцяють прискорене творення «Євразії». Перед європейцями ж постала проблема створення механізму забезпечення власної безпеки і одночасного збереження демократії.

В європейських країнах посилюються націоналістичні настрої, що сприяють пожвавленню ультраправих сил, які грають на темах расизму та виключності власних культур. Активно діють правопопулістські партії, такі як «Національний фронт» у Франції, «Партія свободи» в Нідерландах, «Народна партія» в Данії та ін¹. Вони, зокрема, вважають, що різні види соціальної допомоги, яку надають переселенцям (часом її не одержують місцеві мешканці), підхльостує хвилю міграції. Активізація названих політичних сил у своєрідний спосіб підкреслює проблему захисту від радикального ісламу європейської ідентичності.

Формування європейської ідентичності є найважливішою умовою ефективного функціонування Європейського Союзу, що ґрунтується на солідарності, взаємодії, співпраці. Разом із тим, попри існування в об'єднаній Європі спільних цінностей та особливостей, жителі кожної країни або області пишаються власними традиціями, історією, культурою і схильні почувати себе більш менш близькими до інших в залежності від цих цінностей. Повсюдно у Європі спостерігається зростання етнічного націоналізму, що існував завжди, спираючись на поліетнічність і жорстко відстоюючи відмінність однієї етнічної спільноти від іншої. Часом це виходить на рівень сепаратистських рухів. Яскравим прикладом діяльності етнорадикальних політичних сил є Шотландська національна партія або північно-ірландська партія «Шинн Фейн». Сепаратистські настрої різної міри інтенсивності існують у 30 країнах Європи. Проблеми сепаратизму існують не тільки у Великій Британії, а й в Іспанії (баски, каталонці, галісійці), Франції (корсиканці, бретонці, ельзасці), Італії (активісти Ліги Півночі), Бельгії (валлони і фламандці) та в інших європейських країнах. Звичайно, європейський сепаратизм народився не вчора. Однак нині він активно живиться привабливою для багатьох ідеєю про те, що окремі території на шкоду собі фінансують центральну владу і спроможні існувати у «незалежному режимі». Деякі міжнародні оглядачі говорять про можливість утворення ще 10 нових держав у Європі. З іншого боку, здатність протистояти розколу суспільства за етнічною ознакою визначає стабільність того чи іншого суспільства у майбутньому. Крім того слід враховувати, що протистояння за лінією «центр – регіони» має місце на тлі глобалізаційних змін, процесів євроінтеграції, зрушень у системі міжнародних відносин.

Із поглибленням європейської інтеграції активізується і зовнішньополітична активність Європейського Союзу. Водночас спільна зовнішня політика стала для нього засобом зміцнення і розвитку його згуртованості

¹ 22 липня 2011 р. норвежець Андерс Брейвік організував вибух в центрі Осло і розстріляв молодіжний табір Норвезької робітничої партії. В результаті загинули 77 осіб і 151 особа була поранена. Терорист заявив, що своїм вчинком бореться проти мультикультуралізму і проникнення ісламу до Європи.

та ідентичності. Будучи надто послабленою після Другої Світової війни, сучасна об'єднана Європа набуває все більшого і більшого значення на міжнародній арені. Однак вплив Європи поки ще не є адекватним її матеріальному, культурному та політичному потенціалу, хоча посилюється усвідомлення своєї «глобальної відповідальності». Євросоюз проводить свою зовнішню політику, по-перше, через співпрацю із Сполученими Штатами Америки, по-друге, через використання інструментів «м'якої сили» – коли і де для цього існують підходящі умови.

Що стосується першого, так стосунки з Америкою не можна назвати простими, радше – це співробітництво і суперництво. У повоєнний час послаблену Європу американці підтримали не тільки фінансово-економічно, але й у військово-політичному плані, закріпивши останнє створенням НАТО¹. Європейці не могли дозволити собі великі військові витрати через значні асигнування на соціальну сферу а також низькі темпи економічного зростання². Але із зникненням «комуністичної загрози» Вашингтон перестав відігравати у Європі роль стабілізуючого фактора, інколи це мало зворотний ефект, як це сталося із розколом Югославії. Європейці залишили манеру беззаперечно слідувати у фарватері американської зовнішньої політики. Це засвідчило ставлення окремих членів ЄС до деяких агресивних намірів останньої. Американській стратегії «жорсткої сили» була протиставлена концепція «м'якої сили». Якщо перша передбачає здатність забезпечити свої зовнішньополітичні інтереси за рахунок військової та економічної потужності країни, так друга – вміння держави приваблювати своєю культурою, своїми суспільно-політичними цінностями, передусім повагою до норм міжнародного права, до прав та свобод держав та їхніх громадян, вмінням домовлятися на засадах компромісу. Саме цим пояснюється більш привабливий, ніж в Америки, імідж Євросоюзу у сучасному світі. ЄС кілька разів висувався на Нобелівську премію миру, яку і одержав в жовтні 2012 р. «за історичну роль Євросоюзу в об'єднанні Європи, за миротворчу діяльність впродовж шести десятиріч, за зміцнення демократії на континенті і захист прав людини». Премію було вирішено пожертвувати дітям, які постраждали у військових конфліктах.

Після розвалу СРСР чисельність збройних сил європейських країн скоротилися майже вдвічі. Фінансові кошти, що вивільнилися через припинення гонки озброєнь, були спрямовані на мирні цілі. Європейські політики зробили ставку на так звану «low politics», турботу про добробут

¹ North Atlantic Treaty Organization (НАТО) створено 4 квітня 1949 року з метою захисту Європи від радянського впливу. Тоді до альянсу увійшло 12 держав: США, Канада, Ісландія, Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Італія і Португалія. 5 червня 2017 р. 29-им членом НАТО стала Чорногорія.

² Як потім виявилось, розмір військових витрат Європи безпосередньо впливає на міру технологічності її економіки. У США більшість фірм сфери high-tech, якщо вони дійсно успішні, мають контракти з Пентагоном. У Європі натомість застосовуються державні субсидії, які не можуть йти у будь-яке порівняння із контрактами за ефективністю.

своїх громадян, повністю ігноруючи «high politics». На безпеку в ЄС витрачалося приблизно півтора відсотки ВВП, що не задовольняло США, оскільки 75% бюджету НАТО поповнювалося саме за рахунок американських грошей. Відносини між країнами обох берегів Атлантики не можна назвати простими, це «союзнитство – конкуренція». І в середині Європейського Союзу його членам непросто досягти одностайності. Яскравий приклад – їхня позиція щодо американського вторгнення в Ірак у 2003 р. Його різко засудили Франція та Німеччина. В той же час на боці США виступили Велика Британія, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія та «нові члени» ЄС, такі як Болгарія, Угорщина, Польщі, Словаччина, Чехія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія¹.

Однак Захід згуртувався у 2014 р. у зв'язку із агресією Росії проти України. Організація із безпеки та співробітництва в Європі офіційно звинуватила Росію в окупації України, прийнявши відповідну резолюцію на сесії 1 липня 2014 р. На саміті «Великої двадцятки» в австралійському Брісбені у листопаді 2014 р. президент США Барак Обама поставив в один ряд російську агресію проти України з лихоманкою Ебола. За його словами, Сполучені Штати Америки очолять боротьбу світового співтовариства з цими загрозами. Про те, що Росія підірвала порядок на Європейському континенті і загрожує його безпеці заявив Генеральний секретар НАТО Й. Столтенберг. Дії російського керівництва зруйнували всю систему міжнародних відносин, яка існувала до того. Кремль вдався до гібридної війни не тільки проти України, а проти усього Заходу, прагнучи зруйнувати його цінності. Захід, усвідомлюючи російську загрозу, також вдався до «асиметричних заходів»: проти РФ було розгорнуті широкомасштабні міжнародні санкції².

8 – 9 липня 2016 р. у Варшаві пройшов саміт країн-членів НАТО. Це була 27-а зустріч на вищому рівні, тобто на рівні глав держав і урядів. До 28 країн-членів на саміті приєдналася Україна. Головне питання: протидія

¹ Президент Дж. Буш на цій підставі кинув ще один камінь проти євроінтеграції, поділивши Європу на «стару» і «нову».

² Відправною точкою санкційної політики з боку Заходу стала позиція Організації європейського економічного співробітництва, яка 12 березня 2014 р. призупинила процес прийняття Росії до своїх лав. 25 березня було призупинено участь Росії у «Великій вісімці» (G8), яка перетворилася на «Велику сімку». Європейська організація із безпеки повітряної навігації, яка координує управління повітряним рухом для всієї Європи, 2 квітня заборонила польоти до аеропортів Сімферополя і Севастополя. Європейський банк реконструкції і розвитку і Європейський інвестиційний банк 23 червня заблокували співробітництво з Росією. Перші санкції проти РФ були запроваджені 17 березня 2014 р. Спочатку це зробили США і ЄС, потім й інші країни. Деяким посадовцям РФ, Криму, ДНР і ЛНР заборонили в'їзд до США і ЄС, а їхні банківські рахунки та активи заморозили. 16 липня набули чинності секторальні санкції (заходи стосувалися великих російських банків, нафтогазових компаній, підприємств військово-промислового комплексу). Сенс у тому, що всі ключові сектори російської економіки, серед яких – зброя, нафта, газ, банки, можуть функціонувати, але не можуть розвиватися, оскільки відрізані від західних грошей і технологій. Однак слід зазначити, що санкції не торкнули торгівлю енергоносіями.

агресивній політиці Росії. Якщо у 2014 р. НАТО була «майже вмираюча структура», її доцільність для Європи все менш очевидною, так після агресії РФ проти України відбулася стрімка актуалізація Альянсу. До членства подала заявку Фінляндія. Наступний член – Чорногорія. Молдова звернулася з проханням допомогти вивести російські війська з її території. На саміті прийняли рішення про збільшення військових витрат країн-членів до 2% ВВП. Якщо у 2015 р. їхня сума дорівнювала 253 млрд. доларів, а американці витрачали на ці потреби 618 млрд. доларів, так вперше за 10 років було вирішено збільшити військові асигнування на 100 млрд. доларів. У чотирьох країнах: Польщі, Литві, Латвії та Естонії – розміщення чотирьох натівських батальйонів у складі американських, німецьких, канадських і британських військових.

НАТО закликала Москву залишити Крим і Донбас. Відносини із Україною визначені як «розширене партнерство». Одним з ключових подій стала заява по результатах Комісії Україна – НАТО. Було узгоджено Комплексний пакет допомоги Україні з 40 напрямів. У вирішенні ключового питання – реформуванні української армії – фінансування п'яти трстових фондів, кошти з яких передбачені для командування, управління, зв'язок, логістику, стандартизацію, кіберзахист, медреабілітацію¹. Надалі відносини між Україною а НАТО одержали подальший розвиток.

Всесвітньо відомий діяч Джордж Сорос зазначив, що Європейський Союз перебуває у смертельній небезпеці, а Україна – найважливіший ресурс, що є у його розпорядженні для забезпечення власної безпеки: «Якщо Путін так легко здобуває над вами перемогу, це означає, що у вас щось не так. Ви більше не маєте монополії на владу, для цього вам потрібна глибока реорганізація. Будьте уважнішими до «нової України», вона допоможе повернути вам первісний дух, який був у вас при створенні союзу. Рятуючи Україну, ви тим самим рятуєте себе. Євросоюз обов'язково має допомогти Україні, оскільки її жителі вірять у майбутнє такого експерименту, як ЄС».

Якщо оцінювати сильні і слабкі сторони Європейського Союзу на початку нового тисячоліття, так насамперед слід сказати, що це є найбільш успішна регіональна організація на планеті. Не дивлячись на всі складності ЄС, принаймні його країни-старожили, можуть пишатися тим, що ця частина Європи перетворилася на один із найбільш благополучних просторів на Землі. Недарма деякі країни, серед них і наша, прагнуть приєднатися до цієї спільноти. З Європи надходять не тільки ресурси (якими ще треба розумно розпорядитися), але й ідеї і можливості.

Разом із тим існування Євросоюзу не позбавлене проблем. Насамперед, це проблеми демографії. «Тиха революція» давно вирує на його просторах. Крім того впродовж ХХ ст. частка європейців у населенні

¹ Стосовно надання Україні летальної зброї Й. Столтенберг заявив: «НАТО не має зброї Країни можуть самі надавати зброю, у тому числі летальну, але це не те питання, яке вирішує Альянс».

планети скоротилася з 25% до 12%. Бомбою уповільненою дії називають зниження у Європі народжуваності і прогресуюче старіння корінного населення в купі із зростаючою імміграцією з-за кордону, при чому народжуваність «нових» європейців в декілька разів перевищує місцеві показники. Зростання міграційних потоків є одним із проявів глобалізації. На ці та інші глобалізаційні виклики Євросоюз має давати адекватні відповіді. Стосовно його перспектив розвитку висловлюються як оптимістичні, так і песимістичні прогнози, особливо у зв'язку із хвилею міграції. У довготерміновій перспективі роль Європейського Союзу як самостійного центру сили на міжнародній арені залежатиме від відновлення його економічної могутності, «м'якої сили», привабливості європейської моделі в цілому. Разом із тим складається враження, що більшість європейців керуються словами Уїнстона Черчіля: «Я, звичайно, оптиміст, тому що який сенс бути кимось іншим?»

Література

- Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях : монографія / С.О. Шергін, І.І. Погорська, Є.А. Макаренко, М.М. Рижков, Л.Д. Чекаленко. – К., 2014.
- Біла С.О. Стратегічні пріоритети сталого економічного розвитку країн Європейського Союзу до 2020 року /С.О. Біла, Д.А. Сирохман // Стратегія розвитку України : економіка, соціологія, право.– 2015. – № 1.
- Білошицький С. Міграційні процеси у провідних країнах ЄС: соціокультурні трансформації та політичні наслідки /С.Білошицький //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України – 2014. – Вип. 4-5.
- Валеева Ю. Виклики європейській архітектурі безпеки: український контекст /Ю.Валеева //Зовнішні справи. – 2014. – № 9.
- Вархов Г.В. Структура, повноваження та особливості діяльності Європейського парламенту /Г.В.Вархов // Прикарпатський вісник НТШ. –2014. – № 3.
- Вдовічен А.А. Диспропорційність розвитку регіонів: європейський досвід та його застосування в Україні /А.А. Вдовічен, А.В. Кругляк // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 1.
- Віднянський С. Угода про Асоціацію з Європейським Союзом як цивілізаційний вибір України /С. Віднянський, А. Мартинов // Україна дипломатична : науковий щорічник. – К., 2014. – Вип. 15.
- Вітман К.М. Парадокси сепаратизму на європейському просторі /К.М.Вітман // Держава і право. – 2015. – Серія "Політичні науки". – Вип. 67.
- Вонсович О.С. Роль Східного партнерства в процесі боротьби із сучасними викликами та загрозами європейській безпеці /О.С.Вонсович //Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Серія "Політичні науки"– 2015. – Вип. 22, ч. 2.
- Вонсович О. С. Сучасна роль геополітичного чинника в безпекових процесах в Європі /О.С.Вонсович //Гілея. – 2015. – Вип. 97.
- Врадій О.Європейський Союз у процесі соціально-політичних трансформацій /О.Врадій. //Дослідження світової політики. – 2009. – Вип. 49.
- Горобець І. Європейський Союз і «велике переселення народів» /І.Горобець, А.Мартинов //Зовнішні справи. – 2015. – № 11.
- Громадянське суспільство і соціальний капітал у нових країнах-членах Європейського Союзу / В.І. Бурдяк [та ін.]. – Чернівці, 2015.
- Засанський В.В. Вплив НАТО на забезпечення економічної безпеки європейських держав /В.В. Засанський, В.І. Шаргут, Р.М. Брицький // Стратегія розвитку України : економіка, соціологія, прав. – 2015. – № 1.

- Кавешников Н. Ю. Лиссабонський договір: як змінюється Європейський союз /Н.Ю.Кавешников [Ел. ресурс] – Режим доступу: //http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723
- Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна : монографія / Н.В. Камінська.– К., 2014.
- Копійка В. В. Європейський Союз. Історія і засади функціонування: навч. посібник /В.В.Копійка, Т.І.Шинкаренко / Л.В. Губерський (ред.). – К., 2009.
- Лимар М.Ю. Теоретико-методологічні підходи до вивчення концепту Європи та євроінтеграційних процесів /М.Ю.Лимар //Гілея. – 2015. – Вип. 100.
- Мартінова Л.Б. Соціальна політика Європейського Союзу як провідний інструмент підвищення людського потенціалу /Л.Б.Мартінова //Вісник Хмельницького національного університету. – 2015. – Економічні науки. – № 4. – Т. 2.
- Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі /Д.Мільчарек /Пер. з пол. – Л., 2008.
- Нагорняк І. Дезінтеграційні та міграційні виклики для Європейської солідарності /І.Нагорняк // Зовнішні справи. – 2015. – № 7.
- Непоп Л.В. Політика Європейського Союзу щодо розвитку громадянського суспільства /Л.В.Непоп //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.– 2014. – № 2.
- Пасісниченко А.В. Особливості концептуалізації європейської ідентичності в контексті взаємовідносин "старої" та "нової" Європи /А.В. Пасісниченко //Український соціум. – 2014. – № 2.
- Писаренко Т.В. Механізми розвитку інформаційного суспільства: європейський досвід / Т.В. Писаренко, Т.К. Кваша //Проблеми науки. – 2015. – № 1.
- Пікула М.М. Параметри вимірювання європейської політичної свідомості /М.М.Пікула // Грані. – 2015. – № 10.
- Рева Т.С. Політичний екстремізм у державах Західної Європи (на прикладі Іспанії, Італії та Німеччини) /Т.С.Рева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Серія «Філософія. Політологія» – Вип. 110.
- Рябінін Є. Міграційна криза в контексті зіткнення цивілізацій /Є.Рябінін //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.
- Рябінін Є. Брексітизація Європейського Союзу //Є.Рябінін //Зовнішні справи. – 2016. – № 11.
- Сиченко О.О. Державна соціальна політика Європейського Союзу /О.О.Сиченко //Економіка та держава.– 2014. – № 1.
- Смородинський В. Проблема впровадження люстраційних процедур очищення державної влади: європейський і вітчизняний досвід /В.Смородинський //Право України. – 2015. – № 5.
- Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації : монографія / [Кудряченко А.І. та ін.] ; наук. ред.: А.І. Кудряченко, Т.О. Метельова. – К., 2014.
- Толстов С. Середземноморський шторм: міграційна криза в Європейському Союзі / С. Толстов, М. Оврамець //Зовнішні справи. – 2015. – № 9.
- Швечикова Я.П. Інтеграція як один з основних методів структуризації регіонального безпекового простору навколо Європейського Союзу /Я.П.Швечикова //Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Серія "Політичні науки" – 2015. – Вип. 22, ч. 2: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.
- Шнирков О.І. Конкурентна політика Європейського Союзу = Competition policy of the EU : навч. посібник / О.І. Шнирков. – К., 2015.
- Шульга М.А. Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір /М.А.Шульга //Гілея. – 2014. – Вип. 80.
- Яковюк І.В. Економічна функція держави і роль Європейського Союзу в її реалізації /І.В.Яковюк // Право та інновації. – 2014. – № 4.

Averre D. The Ukraine Conflict: Russia's Challenge to European Security Governance /D. Averre //Europe-Asia Studies, 2016. – Vol.68. – Issue 4.

Baldi G. Migrants into Members: Social Rights, Civic Requirements, and Citizenship in Western Europe /G. Baldi, S. W. Goodman //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.

Beauregard K. Gender, political participation and electoral systems: A cross-national analysis /K. Beauregard //European Journal of Political Research. – 2014. – Vol. 53. – Issue 3.

Boräng F. Large-scale solidarity? Effects of welfare state institutions on the admission of forced migrants / F. Boräng //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 2.

Hernandez E. The electoral consequences of the financial and economic crisis in Europe / E. Hernandez, H. Kreiesi //European Journal of Political Research. – 2016. – Vol. 55. – Issue 2.

Immler N. L. (Re)Programming Europe: European Capitals of Culture: rethinking the role of culture / N. L. Immler, H. Sakkers //Journal of European Studies. – 2014. – March.

Keating M. Regions with regionalism? The rescaling of interest groups in six European states / M. Keating, A. Wilson //European Journal of Political Research. – 2014. – Vol. 53. – Issue 4.

Kölln A.-K. The effects of membership decline on party organisations in Europe /A.-K. Kölln //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 4.

Müller J.-W. Defending Democracy Within the EU / J.-W. Müller //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.

Muslims in Europe. A report on 11 EU Cities //Open Society Institute, New York, At Home in Europe Project. – London, Budapest. 2010. [Electronic resource] – Mode of access: www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/a-muslims-europe-20110214_0.pdf

Palmer J. The Rise of Far Right Parties Across Europe is a Chilling Echo of the 1930s /J. Palmer //The Guardian. – 2013. – 15 November.

Peters Y. Differential Responsiveness in Europe: The Effects of Preference Difference and Electoral Participation /Y. Peters, S. J. Ensink //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.

Pop V. Europeans Say They Are Tolerant, But Oppose Immigration /V. Pop //EUobserver.com. – 2011. – 14 March.

Prosser C. Dimensionality, ideology and party positions towards European integration / C. Prosser //West European Politics. – 2016. – Vol. 39. – Issue 4.

Rak J. The European Union as a diplomatic actor / J. Rak //West European Politics. – 2016. – Vol. 39. – Issue 4.

Rueda D. The Externalities of Inequality: Fear of Crime and Preferences for Redistribution in Western Europe /D. Rueda, D. Stegmueller //American Journal of Political Science. – 2016. – Vol. 60. – Issue 2.

Sobolewska M. Europe's Contending Identities: Supranationalism, Ethnoregionalism, Religion, and New Nationalism /M. Sobolewska //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.

Torun Z. European National Identities. Elements, Transitions, Conflicts // Europe-Asia Studies. – 2015. – Volume 67. – Issue 9.

Wellings B. Integrating Indifference: A Comparative, Qualitative and Quantitative Approach to the Legitimacy of European Integration / B. Wellings //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.

Widfeldt A. Populist Parties in Europe: Agents of Discontent? /A. Widfeldt //West European Politics. – 2016. – Vol. 39. – Issue 4.

Wolkenstein F. Changing Societies, Changing Party Systems /F. Wolkenstein //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.

Howell P. Coordination in a Crisis: Domestic Constraints and EU Efforts to Address the 2008 Financial Crisis /P. Howell //Foreign Policy Analysis. – 2015. – Vol. 11. – Issue 2.

Федеративна Республіка Німеччина

Федеративна Республіка Німеччина є найбільш впливовою державою Євросоюзу. Її лідерство визначається не стільки кількісними показниками території і населення¹, вигідним для країни географічним розташуванням, а саме тим, що вона знаходиться у центрі континенту, скільки наполегливою роботою із зміцнення своїх економічних та політичних позицій. За економічною потугою «майстерня Європи» посідає перше місце на континенті і четверте місце в світі після США, КНР та Японії – країн, які не зазнали політичного драматизму, притаманному історії Німеччини.

Німців називають «запізнілою нацією». Єдина національна держава – явище відносно нове для них, хоча шлях до неї вимірюється не одним століттям². Результатом поразки у Другій світовій війні стало виникнення у 1949 р. двох німецьких держав – соціалістичної Німецької Демократичної Республіки (НДР) і капіталістичної Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Впродовж осені 1989 – зими 1990 рр. у НДР мав місце німецький варіант «оксамитової революції» – повалення тоталітарного ладу на чолі із Соціалістичною Єдиною Партією Німеччини – вірним соратником радянських комуністів. На останніх виборах «ери НДР», що відбулися 18 березня 1990 р., перемогу одержав східнонімецький Християнсько-Демократичний Союз. Він відмежувався від комуністів і очолив «Альянс за Німеччину», створений за особистої участі тодішнього канцлера ФРН Гельмута Коля³. Останній східнонімецький уряд очолив голова ХДС НДР Лотар де Мез'єр. Він негайно розпочав переговори про возз'єднання Німеччини.

Конституція ФРН від 1949 р. (ст.23) передбачала возз'єднання країни як процес входження земель Східної Німеччини до Західної, тобто попередню ліквідацію НДР як держави. 31 серпня 1990 р. був підписаний договір між урядами від ХДС НДР і від ХДС ФРН про входження земель НДР до ФРН з 3 жовтня 1990 р. Завершила процес возз'єднання низка документів міжнародного характеру. 12 вересня 1990 р. у Москві представники СРСР, США, Великої Британії, Франції, НДР та ФРН підписали документ про припинення у зв'язку із об'єднанням дії чотирьохсторонніх прав держав-переможниць у минулій війні. 3 жовтня

¹ Територія країни складає 357021 кв. км, а населення за переписом 2016 р. перевищило 82 млн. осіб.

² Єдина німецька держава виникла у 1871 р., коли процес формування національних держав у Європі в основному закінчився. Якщо порівняти тривалість того чи іншого періоду у германській історії, так з'ясовується, що вік Священної Римської імперії германської нації (Священної Римської імперії) – по суті, конфедерації численних держав у центрі Європи – нараховує майже дев'ять століть. Перша ж єдина національна держава – кайзерівська імперія – проіснувала 48 років, Веймарська республіка – 14 років, «тисячорічний» Третій Рейх – 12 років, після чого Німеччина була розділена на дві держави.

³ Г.Коль помер 16 червня 2017 р.

1990 р., коли прапори ФРН замайоріли над Східною Німеччиною, була підведена риска під результатами Другої світової війни у Європі і у вирішенні повоєнного «германського питання» (ліквідація воєнної загрози із німецької землі, міжнародно-правова фіксація територіальних змін на європейському континенті, в цілому, вибудовування нової архітектури безпеки у Європі), що являв собою одне із найгостріших у сфері міжнародних відносин та безпеки. Виникла нова геополітична ситуація із сильною Німеччиною у Європі та світі.

Відбулося возз'єднання німецької нації, яка 45 років перебувала у протиприродному розділеному стані, що містив в собі чималий конфліктний потенціал. При чому це об'єднання здійснилося не «залізом і кров'ю», як колись це робив канцлер Отто Бісмарк, а мирним шляхом, в результаті доброї волі та згоди усіх зацікавлених сторін. Але після урочистостей настали будні, і вони виявили чимало складних проблем. Прихильники єдності Німеччини вважали, що економічна міць та внутрішньополітична стабільність ФРН зроблять процес об'єднання безболісним і швидким, проте реальність показала усю хибність подібних сподівань. Об'єднання політичних та економічних систем проводилося без стратегічного планування, шляхом спроб та помилок, хоча уряд Г. Коля намагався контролювати ситуацію. Постало завдання докорінно змінити господарську систему Східної Німеччини, поєднати її із такою, що функціонувала на принципово інших засадах.

Більшість східних та західних німців виявилася психологічно не готовою до змін. За ейфорією об'єднання прийшли взаємна сторожкість, роздратування, практика прихованої дискримінації східних німців з боку західнонімецьких політичних та бізнесових кіл. З колишніх елітарних груп населення НДР (військовослужбовці, персонал силових структур, управлінці, викладачі, діячі культури, спортсмени та інші) лише одиниці змогли знайти біль-менш гідну роботу. Разом із тим практично вся нова ділова та адміністративна еліта – з вихідців з колишніх територій ФРН («вессі»). Минулі роки виявили парадокс: чим вищим стає матеріальний добробут східних німців та їхній життєвий рівень¹, тим виразніше з їхнього боку неприйняття демократичної системи та суспільного устрою ФРН. Саме з цього середовища з найбільшим успіхом рекрутують собі нових членів неонацисти та анархісти. Загальний настрій більшості з тих, хто не поїхав на Захід, формулюється в такий спосіб: «Все було не так погано!» Ностальгія за соціалістичним минулим для багатьох «оссі» (східних німців) – та ніша, де вони можуть заховатися від проблем сьогодення.

На Сході відбулася справжня деіндустріалізація: чимало підприємств через технологічну відсталість та нерентабельність закрилося і зазнало руйнації, що збільшило безробіття. Виявилось, що продуктивність праці у

¹ Громадяни об'єднаної Німеччини користуються різноманітними і значними соціальними виплатами з боку держави. Так, сумарні пенсії в східних землях вищі, ніж у західних німців, оскільки там працювали майже всі жінки.

східних німців втричі нижча¹, ніж у західних, не кажучи про якість роботи (виправдання: «Соціалізм розучив нас працювати»). Заради прискорення соціально-економічного розвитку нових шести земель (усього у Федеративній Республіці Німеччини 16 земель) спрямовувалися колосальні кошти: тільки прямі інвестиції за перші 10 років спільного існування склали 1,8 трлн. марок, тобто 45% ВВП всієї держави. Загальні темпи економічного зростання ФРН уповільнилися: якщо на початку 1990-х рр. вони трималися на рівні 3 – 4 %, так на початку 2000-х – 1 – 1,5 %. На реструктурування колишньої НДР продовжують спрямовуватися значні кошти. Разом із тим біля 2 млн. молодих, добре освічених жителів східних земель переїхали на Захід. Вони там сплачують податки і забезпечують, за підрахунками економістів, до чверті економічного зростання у «старих» землях. У східнонімецьких університетах у 1990-ті роки випускалося значно більше фахівців з вищою освітою, ніж потребував розвиток регіону. Фінансування цього процесу йшло за рахунок місцевих коштів, хоча застосовували свої знання та вміння випускники у західних землях. Важливим наслідком возз'єднання також стала поява ринку із 17-мільйонним населенням для збуту продукції західнонімецьких концернів та фірм.

В цілому можна сказати, що процес «зрощування» німецької нації триває, але він ще далекий від завершення. Лише третина опитаних соціологами німців погоджуються із твердженням, що у жителів Сходу та Заходу країни є спільний національний характер. Решта вважають, що в них різні уявлення про обов'язок та дисципліну, особливе ставлення до індивідуального успіху та ролі держави. Очевидно, що «ножиці» між рівнем та способом життя, а також відмінності у настроях не будуть подолані найближчим часом. Тобто йде болісний процес зрощування двох частин у недалекому минулому розділеної нації, що не може не впливати на внутрішньополітичну ситуацію.

У ФРН діє система «поміркованого партійного плюралізму». Вона склалася не відразу. Після розгрому фашизму у Німеччині виник політичний вакуум, який поступово заповнювався різними організаціями, підтримуваними окупаційними державами. На Заході така підтримка надавалася демократичним силам некомуністичної орієнтації. У радянській зоні привілейованою опорою переможців стали комуністи з усіма наслідками, які з цього випливали.

Автори західнонімецької конституції при визначенні ролі і місця партій у політичній системі намагалися враховувати досвід національної історії і створити ефективні правові перешкоди встановленню диктаторського, тоталітарного режиму. В результаті вперше в історії Німеччини роль політичних партій була настільки високо оцінена і детально прописана в Основному Законі. Він висуває низку вимог до діючих партій.

¹ Через 20 років після об'єднання пропорція продуктивності праці на Сході і Заході Німеччини становила 77 : 100, а валовий внутрішній продукт, вироблений на Сході наприкінці 2000-х рр., був все ще на третину меншим, ніж на Заході.

Зокрема, ст. 21-а визначає конституційний лад ФРН як демократію з партіями і в цьому сенсі – як партійну демократію. Партії повинні сприяти політичному волевиявленню народу. Існування різних поглядів передбачає обов'язкове визнання принципу багатопартійності і широти варіацій припустимих у демократичному суспільстві різних політичних шляхів та цілей. Багатопартійність передбачає визнання не тільки багатоманітності, але й співіснування партій. Їх протилежність не має розумітися як смертельна ворожнеча. Німецькі законодавці визнали, що надмірне роздроблення електорату між великою кількістю дрібних партій робить політичну систему хиткою, і запровадили наступне: ті партії, які не набрали на виборах 5% голосів, не проходять до бундестагу¹ і до парламентів земель – ландтагів. А подані за них голоси розподіляються між партіями, що подолали цей бар'єр, пропорційно досягнутим результатам. Якщо у бундестазі першого скликання засідали 10 партій, то на середину 1960-х рр. у ньому залишилося 4, а на початку другого десятиріччя ХХІ ст. в об'єднаній Німеччині у парламенті діяло 6 політичних акторів: Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Союз 90/«Зелені», Ліва партія. Найвпливовіші з них – ХДС та СДПН, вони вважаються ключовими компонентами партійно-політичної системи країни. Решта поступається їм за своєю чисельністю та вагою у суспільно-політичному житті.

Між двома найбільшими партіями простежуються суттєві відмінності, зумовлені різними ідейно-політичними та історичними традиціями. ХДС вважається правонаступницею конфесійної партії «Центр», утвореної у 1870 р. Характерною особливістю цієї партії є її відданість ідеями християнства. У християнсько-демократичній ідеології вихідним є положення про людину як про Боже творіння, її відповідальність перед своїм сумлінням та Богом. Однак не йдеться про механічне перенесення ідей християнства у політичну сферу та про створення на християнській основі держави та суспільства. Християнські демократи переконані, що ідеї християнства мають складати морально-етичну основу політики. Програма партії несе на собі глибокий відбиток католицького соціального вчення, серцевиною якого є християнська концепція солідарності, що виходить із відповідальності людини перед спільнотою (родина, сусіди, колектив за місцем роботи, об'єднання за інтересами тощо) та її обов'язку надавати підтримку ближнім. В якості найважливішої мети ХДС проголосив гуманізацію та модернізацію суспільства (концепція «вільного і відповідального суспільства»), разом із тим прагнучи зберегти усе те, що утворює духовно-політичні засади сучасного цивілізованого суспільства. Тобто, це – поміркований або реформістський консерватизм, в якому все виразніше відчуються

¹ Парламент в ФРН.

неоліберальні ідеї: обмежити державну владу, значно скоротити державні функції на всіх рівнях шляхом дерегулювання, дебіюкратизації і приватизації розширити свободу дій для приватної ініціативи. З цим пов'язане гасло перебудови соціальної держави в бік зменшення обсягу соціальних витрат і розширення принципу самовідповідальності окремої людини і солідарного суспільства, насамперед, сім'ї.

У прийнятій у Ганновері на початку грудня 2007 р. новій партійній програмі зазначено: германська держава повинна стати «суспільством шансів», в якому люди почуватимуться вільними та захищеними. Головна ціль християнсько-демократичної політики – «розвиток власної відповідальності громадян». Там, де це виявиться недостатнім, держава готова до «допомоги для здійснення самопомоги». Для того, аби нести відповідальність, особа повинна розвивати власні сили та активність. Основою економічної політики християнських демократів залишається соціальне ринкове господарство, що надає можливість громадянам брати участь у змаганні. Партійці переконані, що змагання загартовує людей, виділяє найкраще з їхніх здібностей. В якості одного з пріоритетів ХДС проголошує гарантування внутрішньої безпеки громадян.

СДПН вийшла з надр організованого робітничого руху, що зародився у другій половині ХІХ ст. Спочатку в партії переважала реформістська лінія, яка відштовхувалася від ідей Фердинанда Лассаля про можливість оволодіння державою владою конституційним шляхом та її використання в якості інструменту суспільних перетворень в інтересах більшості населення. Пізніше тривалий час домінувала радикальна ідеологія із установкою на посилення класової боротьби робітничого класу, на усупільнені засоби виробництва, на запровадження планового начала у народне господарство тощо. Лише у 1959 р. СДПН відкинула ці застарілі ідеологічні настанови і прийняла нову, але не останню, програму – Годесбергську, в якій виявився більш гнучкий та прагматичний підхід до суспільно-політичних проблем. Стратегічна настанова – рух до демократичного соціалізму, який представлявся не як кінцева мета, а як безперервний процес вдосконалювання суспільних структур. Тобто ідеї демократичного соціалізму відводилася роль нормативного регулятора у житті суспільства. Ще менше вплив «старосоціалістичних традицій» прослідковується у Берлінській програмі від 1989 р., де виразнішим став зсув в бік неолібералізму та екологізму (вимоги обмеження ролі держави у суспільному житті, активної підтримки підприємницької діяльності, розширення можливостей для самореалізації та самовизначення окремої людини, екологічної перебудови народного господарства та ін.). Разом із тим в програмі містилися положення про більш активне втручання держави у забезпечення зайнятості і перерозподіл прибутків та майна, про створення широко розгалуженої системи громадського контролю за великим капіталом, що можна розглядати як виявлення впливу «традиціоналістів» лівого крила.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. голова германської СДПН Герхард Шредер разом із лідером британських лейбористів Тоні Блером закликали західноєвропейську соціал-демократію, спираючись на фундамент старих цінностей, оновити програму руху до майбутнього. Британці назвали концепцію модернізації «третій шлях», німці – «новий центр»¹. Її суть – у перегляді взаємин між державою та ринком, оскільки прийшло усвідомлення того, що успішний бізнес не може розвиватися у рамках, пропонованих соціал-демократами. Якщо раніше вони висували гасло: «ринок – наскільки можливо, держава – наскільки необхідно», то тепер його видозмінили на «держава необхідна, але лише для сприяння повному розвитку ринкових сил». Соціал-демократичний уряд, який перебував на той час при владі в Німеччині, визнав за необхідне на перший план висунути завдання дерегулювання та дерегламентації. Соціал-демократи проголосили себе захисниками інтересів малого і середнього бізнесу. Це було зумовлено усвідомленням, що за умов швидкого розгортання глобалізації та технологічних зсувів на перший план треба ставити не завдання підвищення доходів трудящих, відвернення бідності і боротьби із безробіттям, а забезпечення умов для квітнення підприємств, створення і розвитку нових фірм. Тільки тоді вдасться вирішити проблеми із прибутками та зайнятістю. І, звичайно, ніякої класової боротьби між працівниками та підприємцями. Проте заради збереження своєї політичної ідентичності соціал-демократи, повністю підтримуючи принципи і механізми ринкової економіки, виступили проти ринкового суспільства. Хоча акцент було зроблено на підвищенні ролі індивіда та його відповідальності. Аргументація: зрівнялівка не просто стимулює посередність замість заохочення ініціативи та інновацій, вона вимагає величезних і постійно зростаючих витрат держави. Ці кошти, які вилучаються у вигляді податків та відрахувань, важким тягарем лягають на найбільш продуктивні частини економіки, погіршують конкурентоздатність, роблять нерентабельними робочі місця, врешті решт зменшують особисті прибутки кожного. Шлях було визначено як сприяння державою розкриттю потенціалу особи заради самозабезпечення. Тому у державній політиці має на перший план вийти не соціальна допомога і соціальний перерозподіл, а соціальні інвестиції (наприклад, в освіту, на перекваліфікацію тощо).

Однак 28 жовтня 2007 р. соціал-демократична партія прийняла чергову програму (Гамбурзьку), в якій політологи побачили зсув вліво, оскільки головною метою проголошено «демократичний соціалізм», основними цінностями якого є свобода, справедливість і солідарність. Сприяття досягненню заявлених цілей має «хороша робота, доступна для всіх». Коментар канцлера ФРН Ангели Меркель стосовно нової програми

¹ «Neue Mitte» перекладається як «нова середина», що у політологічному трактуванні здалося спробою соціал-демократів завоювати на свій бік середній клас (питома вага робітників в населенні Німеччини рік від року зменшується) і знайти у політиці золоту середину.

соціал-демократів: «Ми не потребуємо спогадів про соціалізм, як соціал-демократи. Від соціалізму ми достатньо натерпілися в НДР».

Впродовж десятиріч обидві партії зазнали певних трансформацій, прийшли до визнання таких засадничих цінностей, як свобода, справедливість і солідарність; пріоритетність прав і свобод людини, право кожної людини на вільне самовизначення; верховенство права; необхідність соціального захисту громадян; ідеї соціально орієнтованого ринку; розуміння важливості децентралізації державної влади і надання широких повноважень громадським структурам на низовому рівні тощо. Все це частково зумовлюється посиленням тенденцій постіндустріального суспільства, в напрямку якого рухається ФРН, до індивідуалізації, лібералізації, прагненням суспільства до самоорганізації. Однак і ХДС, і СДПН не позбулися етатистських настанов, що є характерною особливістю політичної культури Німеччини, і наполягають на зміцненні державної влади, підвищенні ефективності управління на макрорівні заради забезпечення порядку та стабільності суспільства.

Тобто у Німеччині не є актуальними непримиренні ідеологічні протиріччя, партії прагнуть діяти на засадах основних правил політичної гри та загальних норм, прийнятих у сучасному демократичному суспільстві. Між партіями відбувається стирання відмінностей в плані соціального складу, проте як в електораті, так і серед членів ХДС все ж переважають представники середнього класу із підприємницькою орієнтацією (бізнесмени, службовці і чиновники, фермери, особи вільних професій, хоча чимала частка представлена робітниками, особливо у східних землях), а у СДПН – робітники, що працюють за наймом (дуже невеликий відсоток підприємців та осіб вільних професій, що не доходять навіть до 5%). ХДС спирається на релігійно налаштовану частину населення (щоправда, така категорія постійно зменшується), а СДПН – на людей атеїстичного складу. ХДС тяжіє до правого центру, а СДПН – до лівого центру. Однак обидві партії називають себе «народними» і у своїх програмних документах намагаються охопити по можливості широкий спектр інтересів різних груп населення.

Розходження між даними двома партіями найвиразніше виявляються у підході до вирішення тих чи інших соціально-політичних проблем, які перебувають у центрі уваги громадськості, наприклад, таких, що пов'язані із розширенням демократії, зміцненнями правопорядку, із соціальним забезпеченням, зайнятістю, охороною довкілля і т. ін. Якщо християнські демократи постійно апелюють до лозунгів дерегулювання та приватизації, до ідеї самовідповідальності, так соціал-демократи акцентують активну роль держави у соціально-економічній сфері, насамперед, на ринку праці, у розвитку життєво важливих інфраструктур, охороні довкілля. При цьому вони виходять із уявлення про державу як основний інститут здійснення принципу соціальної справедливості. У перших чітко виражена ринкова орієнтація, а соціал-демократів – ідея соціальної справедливості. Тобто кожна з партій виконує свою суспільно значущу функцію: перші –

«макроекономічного стимулятора», а друга – «соціального амортизатора». З одного боку, для забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства важливе значення має підвищення ефективності ринкової економіки і стимулювання підприємницької ініціативи. Але, з іншого, будь-яка недооцінка або ж недостатнє врахування соціальних проблем може викликати небажані для суспільства наслідки. Окремо слід сказати про вплив кожної з цих партій на політичну культуру Німеччини. Від ХДС – впровадження ідей християнства та консервативних цінностей, таких як сім'я, порядок і стабільність, держава та інші. Від СДПН – емансипаторські ідеї, а також «соціалістичні» цінності: справедливість, труд, солідарність тощо.

Що стосується інших партій, так їхня політична вага – значно менша, хоча німецьку демократію політологи колись назвали «двохсполовинною» через те, що жодна з провідних партій була не в змозі одноосібно формувати уряд і потребувала союзу з тією чи іншою меншою партією. Так ХДС схилялася до блоку із баварським Християнсько-соціальним союзом. Ця партія, будучи більш консервативною, ніж християнсько-демократична, виявляла прагнення відповідно впливати на увесь блок, на ситуацію в країні. Їй був притаманний особливий антикомунізм, зокрема, жорстку позицію вона займала з питань «заборони на професії»¹ для комуністів. Пізніше її лідери вимагали заборонити Партію демократичного соціалізму як «носія тоталітарних традицій».

В коаліцію із ХДС/ХСС понад три десятиріччя входила Вільно-демократична партія (цей період був «розірваний» часом її входження до коаліції із СДПН з 1969 по 1982 рр.). Програмно-політична платформа цієї невеликої за чисельністю партії багато у чому схожа із платформою християнських демократів, але у прагненні не втратити свій профіль ліберали намагаються дистанціюватися від останніх, підкреслюючи свою приналежність до спадщини класичного лібералізму. Вони мають чіткіший ринковий ухил, у більш неприкритій формі обстоюють інтереси підприємців, чого не можуть собі дозволити християнські демократи, які позиціонують себе в якості «народної партії».

У 1980 р. на хвилі масового екологічного і пацифістського руху і в наслідок невдоволення певних категорій населення політикою «традиційних партій» у ФРН виникла партія «Зелені»², яка займає позиції лівіші, ніж СДПН. Ця партія характеризується непримиренною критикою індустріального суспільства, еколого-анархічним та утопічно-пацифістським ухилом. Хоча ненасильство і продовжує залишатися однією із

¹ У відповідності із прийнятим у 1972 р. Положенням щодо антиконституційних сил на державній службі особам із екстремістськими (лівими або правими) переконаннями заборонялося працювати у навчальних закладах, а також займати відповідальні посади.

² Після об'єднання Німеччини «зелені» знайшли собі у колишній НДР союзників – громадянський рух Союз 90. У 1990 р. обидві організації разом утворили партію Союз 90/«Зелені».

принципових настанов «зелених», однак під впливом «реалістів», які переважають у керівництві земельних організацій, відбуваються певні зрушення. Наприклад: впродовж усього часу існування одною із головних вимог «зелених» залишався розпуск усіх воєнних блоків. Однак після того, як у 1998 р. вони стали «молодшим партнером» соціал-демократів у коаліційному уряді, участь Німеччини у НАТО була розцінена ними як позитив. Колишні пацифісти у 1999 р. підтримали рішення про участь ФРН у військових діях НАТО проти Югославії, що врешті решт призвело до зникнення цієї держави з політичної карти світу.

Крайній лівий фланг займає спадкоємниця Соціалістичної єдиної партії Німеччини, яка правила в НДР, Партія демократичного соціалізму (деякій час її називали «партією пенсіонерів»). Опинившись під загрозою зникнення із федеральної політичної арени, ця партія зробила ставку на подолання свого іміджу як уособлення колишньої НДР, засудила злочини комуністичної диктатури і спромоглася прорватися до традиційних «лівих» у Західній Німеччині – насамперед, активу провідних профспілок і частини соціал-демократів, незадоволених курсом Г. Шредера. До початку передвиборчої боротьби 2005 р. ПДС встигла сформувати союз із «Виборчою ініціативою за труд і соціальну справедливість». Остаточна нова партія, яка одержала назву Лівої оформилася у червні 2007 р.

Характерною рисою політичної системи ФРН впродовж тривалого часу була стабільність партійної системи, що значною мірою зумовлювалося стійкістю електоральних вподобань по відношенню до двох найбільших партій – ХДС/ХСС і СДПН. Однак у 1980-х рр. намітилися зміни у електоральній поведінці, які мали і мають місце в інших демократичних країнах Європи: прогресуюча ерозія партійної ідентифікації, зменшення чисельності партійного базису, збільшення електоральної підтримки «третіх» партій тощо. Сьогоднішня партійна система Німеччини перебуває, за думкою багатьох політологів, у стані кризи. На підтвердження наводяться дані стосовно зменшення членства в партіях, його постаріння. Має місце загальне розчарування у політиках та політичних партіях з боку населення, яке не бачить між ними суттєвої різниці. Все менше громадян вірить у те, що своїми голосами вони дійсно визначають подальший розвиток держави і впливають на майбутні рішення уряду. Інша частина суспільства населення часто змінює свої політичні вподобання, що відбивається на результатах виборів. Чимало тих, для кого партії виглядають як «годовниці для політиків».

Зниження ролі і значення політичних партій можна вважати одним із проявів зміцнення громадянського суспільства у Німеччині. Ст. 20-а, пункт 2-й Конституції ФРН проголошує: «Вся влада виходить від народу». Народ – це громадяни з їхніми правами, закріпленими в Основному Законі. Але існують й обов'язки із підтримання порядку у суспільстві та участі у рішенні його проблем. Ключовим поняттям тут є причетність, а вона не може обмежуватися волевиявленням у виборчих урн раз у чотири роки.

Жива демократія, як сказав федеральний президент¹ Ріхард фон Вайцеккер у 1992 р., потребує активної, критичної співучасті громадян у житті суспільства у період між виборами.

У Німеччині реально функціонує велика кількість об'єднань та організацій (їх нараховується до півмільйона і в них беруть участь 16% всіх жителів країни), в яких громадяни реалізують своє право і обов'язок вирішувати нагальні проблеми суспільство і особи. Вони охоплюють практично всі сфери людського співіснування: від пожежної охорони, догляду за людьми похилого віку, інтеграції іноземців – до підтримки правопорядку на вулицях та боротьби із правим екстремізмом. Влада не просто враховує думку громадських об'єднань, а й вбачає в них незамінного партнера при розв'язанні найважливіших завдань. Новою тенденцією є не довічне членство того чи іншого громадянина в союзі, а паралельна участь у зовсім різних соціальних проектах, які дуже часто виникають спонтанно. Соціологи стверджують, що громадські організації сучасної ФРН перетворилися на «третій двигун прогресу» разом із державою та ринком. А у суспільній самосвідомості німців міцнішає прагнення власними силами зробити свою країну зразково-показовою, подолати те, що перешкоджає цьому. Однак зробити це виявляється дуже непросто.

Найбільш актуальною проблемою залишається безробіття, що визначається системним конфліктом між германською моделлю соціальної держави, що сформувалася, і посиленням конкурентного тиску зовнішнього середовища при значному підвищенні динаміки суспільних та соціально-економічних процесів. Кожний з урядів намагався розв'язати цей клубок проблем, сплетених з безліччю інших. Те, що німці здатні завзято працювати заради зміцнення своєї держави, продемонстрували повоєнні роки, коли під керівництвом Християнсько-демократичного союзу був втілений у життя план Людвіга Ерхарда² і сталося «німецьке економічне диво». Впродовж 1948 – 1960 рр. не тільки відродилося господарство до довоєнного рівня, а ФРН вийшла на друге місце серед капіталістичних країн за обсягами промислового виробництва. У 1969 р. християнські демократи через обмежений погляд на необхідність

¹ У політичній системі ФРН існує посада президента, але він виконує здебільшого представницькі функції.

² Директор Управління господарства об'єднаних західних зон окупації у 1948 р., міністр народного господарства ФРН у 1949 – 1963 рр., заступник федерального канцлера (з 1957 р.), федеральний канцлер у 1963 – 1966 р. Основну ціль реформ він бачив у створенні «соціального ринкового господарства»; підвищенні купівельної спроможності всіх прошарків населення; зосередженні всіх зусиль народного господарства на збільшенні державного прибутку. Важелями економічного відродження ФРН Л. Ерхард вважав вільну приватну ініціативу і конкуренцію у поєднанні з активною роллю держави в господарському житті. Його план спирався на грошову реформу, вільні ціни, конкуренцію приватних підприємців, яку регулює держава за допомогою гнучкої кредитної і податкової політики, ставку на малий та середній бізнес.

змінування зовнішньої, зокрема, східної, політики мали поступитися місцем соціал-демократам і вільним демократам. Однак кризові явища 1970-х рр. і ті проблеми, що вони породили, призвели до чергового перегрупування політичних сил.

У 1982 р. до влади на федеральному рівні повернулися християнські демократи, а їх лідер – Гельмут Коль став канцлером ФРН¹, а також «батьком німецької єдності». Новий канцлер почав з реформ «за економічне піднесення» у дусі Л. Ерхарда: були знижені податки, скорочені державні витрати, проведена часткова приватизація державного сектору в економіці, надана державна допомога розвитку новітніх технологій (мікроелектроніка, телекомунікації тощо). Водночас запроваджувалися заходи щодо можливих перешкод: тероризму, профспілкових незгод, страйків тощо. Від початку 1983 р. в країні спостерігалось стабільне економічне зростання, що вселяло сподівання на досить легке проведення інтеграції із Східною Німеччиною. Однак реальність виявилася набагато складнішою. Нагальні проблеми вирішувалися урядом християнських демократів та лібералів – Вільної демократичної партії – на чолі із Г. Колем.

Парламентські вибори 1998 р. підвели ризику під «епохою Коля». Те, що він обіцяв здійснити за чотири роки після об'єднання двох частин Німеччини, залишилося не здійсненим і через вісім. У лютому 1998 р. був зафіксований рекордний для того часу рівень безробіття – 4,823 млн. чоловік або 12,6 % працездатного населення (на сході безробіття складало 21,1%). Уряду буржуазної коаліції поставили у провину нездатність знайти нові стимули для розвитку економіки, надто високу ціну за «санацію» колишньої НДР, а також корупцію та непродумані кадрові рішення. На виборах соціал-демократи вибороли лідерство у бундестазі, одержавши понад 40% голосів виборців, а партія «зелених» обігнала лібералів. В результаті сформувалася «червоно-зелена коаліція», а канцлером став лідер соціал-демократів Герхард Шредер. Колись лівий соціаліст, він впродовж десятиріч попередньої діяльності став жорстким і прагматичним політиком, із сильним інстинктом владарювання, із вмінням розмовляти із простими людьми і подобатися їм. Відмовившись від співпраці із християнськими демократами, новий канцлер зробив ставку на зміни. Гаслом «червоно-зелених» стало: «Прорив і оновлення». В практичному плані продовжувалося просування по шляху, прокладеному Г. Колем: величезні кошти бюджету витрачалися на «зрощування двох Німеччин», на другому місці – забезпечення позитивної динаміки економічного розвитку, на третьому – соціальні проблеми. Головним завданням нового уряду проголошувалася боротьба із безробіттям і проведення широкомасштабної соціально-економічної реформи. Г. Шредер виступав не за роздування державних витрат у соціальній сфері, як пропонували його ліві соратники, а за глибоку модернізацію моделі «держави всезагального добробуту», що передбачала активніше включення

¹ На цій посаді він перебував 16 років – з 1982 до 1996 р.

суспільства до вирішення тих чи інших соціальних завдань на принципах субсидіаризму¹.

Проте невдовзі почалося лавиноподібне наростання економічних проблем, що серйозно ускладнило позиції СДПН та її канцлера. Треба зазначити, що рівень компетентності християнських демократів у вирішення внутрішньополітичних та економічних питань оцінювався населенням країни традиційно вище, ніж соціал-демократів. Правляча партія почала зазнавати поразку за поразкою на виборах до ландтагів². Здавалося, що перспективи соціал-демократів незворотно погіршилися. Однак несподіваним рятівником Г. Шредера став Г. Коль, точніше, той скандал, що вибухнув у листопаді 1999 р. і був пов'язаний із незаконним фінансуванням передвиборчої кампанії ХДС. У грудні того ж року Г. Коль публічно визнав одержання у період від 1993 по 1998 р. біля 2 млн. марок, які, минаючи офіційні шляхи, опинилися у «чорній касі» ХДС. Відмовившись назвати таємного спонсора своєї партії, він мав піти у відставку з посади почесного голови ХДС. Його наступник на цій посаді – Вольфганг Шойбле наслідував його приклад, а керівник фінансового відділу фракції ХДС/ХСС Вольфганг Хюллен покінчив самогубством.

В квітні 2000 р. на екстреному з'їзді ХДС головною метою було визначено виведення партії із стану глибокої морально-політичної кризи і надання їй нового дихання. Головою партії було обрано Ангелу Меркель – першу жінку на посаді лідера консерваторів у Німеччині, до того ж колишню громадянку НДР. Проте партія не змогла швидко зміцнити свої позиції, і на виборах 2002 р. «червоно-зелена коаліція» у складі СДПН і Союзу 90/«Зелених» із лозунгом «Оновлення, справедливість, стабільність» знов виборола перемогу. У протистоянні голови ХСС, прем'єр-міністра Баварії Едмунда Штойбера і Г. Шредера переміг останній. Як відзначали німецькі експерти, вирішальним фактором у перемозі СДПН стала особиста привабливість її лідера.

Виклики нового тисячоліття – глобалізація, зростання конкуренції на світових ринках, негативні тенденції в демографії, масове безробіття тощо, – ставлять під загрозу досягнуті завоювання соціальної ринкової економіки, особливо в справі побудови соціальної держави, і вимагають серйозного коректування в цій сфері. Будь-який кабінет міністрів, незалежно від складу учасників, стає заручником соціальної держави, коли молодий фахівець, тільки-но поступаючи на роботу, на прикладі своїх батьків вже розраховує, яким чином він витратить свою майбутню, зовсім немаленьку, пенсію. На відтворення негнучкої моделі, яка породжує соціальний інфантилізм і при цьому соціально схвалювана, працює і

¹ Субсидіаризм передбачає допомогу суспільства окремим особам та об'єднанням на основі солідарних зв'язків. Під ним розуміється будь-яка громадська діяльність, яка здатна підтримати ініціативу члена суспільства, не обмежуючи її і, що головне, не замінюючи її. Лише у тому випадку, коли у «менших» бракує засобів і коштів, держава має їм допомогти, тобто надати їх або сприяти їх знаходженню.

² Ландтаг – парламент землі у ФРН.

німецька система освіти, що випускає в нікуди армію академічних конформістів, які поповнюють лави безробітних. З іншого боку, систему, що склалася, підточують певні інтеграційні процеси. Завдяки активності «зелених» у просуванні дозвільної міграційної політики не тільки збільшується конкуренція на ринку праці, але й набувають якісно іншого звучання проблеми культурної асиміляції, міжкультурної інтеграції та соціалізації. Проблема мігрантів – одна із найгостріших для сучасної Німеччини¹.

Уряд Г. Шредера вдався до певних серйозних кроків: ініціював реформу системи соціального страхування, розпочав податкову і структурну реформу ринку праці. Метою цих реформ було зниження опосередкованих витрат на заробітну плату і пожвавлення економічного зростання, темпи якого у Німеччині на початку нового століття виявилися

¹ До 2014 р. ФРН прийняла 7 млн. іноземців (9% населення). Приплив мігрантів особливо посилювався після 2014 р.: тільки у 2015 р. Німеччина прийняла 1 млн. осіб. У червні 2017 р. в країні була зареєстрована рекордна кількість іноземців – 10 млн. осіб. Слід зазначити, що мігранти кінцевим пунктом свого перебування здебільшого обирають саме Німеччину через високий рівень соціальної допомоги. Як зазначив прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан: «... люди, які шукають притулку в Європі, повинні розглядатися як іммігранти, а не біженці, оскільки вони шукають німецький стиль життя і відмовляються залишатися в першій безпечній країні, якої вони досягають».

З іншого боку, не дивлячись на серйозні заходи щодо заохочення збільшення народжуваності, без прибуття людей за-за кордону у німецької нації – великі проблеми в економіці. Ставка робиться на залучення висококваліфікованої, інтелектуальної робочої сили, у тому числі із країн третього світу, хоча так виходить не завжди. У Німеччині знайшли притулок представники понад 160 національностей. Найбільша етнічна община – вихідці із Туреччини (майже 2 млн. осіб). Переважна частина мігрантів сповідує іслам. Їхня чисельність у Німеччині постійно збільшується, чого не можна сказати про прагнення опанувати німецьку мову, культуру і спосіб життя. Це призводить до зростання соціального напруження у суспільстві, значна частина якого негативно ставиться до великих витрат на соціальне утримання іммігрантів. Із збільшенням різних етно-конфесійних спільнот в країні виникла загроза руйнування загально германської спільності і національній безпеці взагалі.

Шоком для німецької громади стали напади іноземних чоловіків із намірами сексуального насильства та пограбування на жінок Кельну у передноворічну ніч 2016 р. Поліція зафіксувала понад 760 таких ексцесів. Аналогічні випадки мали місце і в інших європейських містах.

Керівництво ФРН заявило, що ситуація з мігрантами вийшла з-під контролю. Принцип толерантності, який намагалися розвивати впродовж 50 років, на практиці реалізувати не вдається. На цьому фоні посилюється активність правих популістів, які вимагають поновити в країні монокультуралізм. Берлін закликав інших членів ЄС до вироблення нової міграційної політики. З свого боку, німецький уряд прийняв низку законів, покликаних зменшити приплив мігрантів до країни, а контроль над цим процесом посилити. У 2016 р. А.Меркель заявила, що найближчим часом Німеччину залишать близько 100 тис. мігрантів. Разом із тим передбачено поліпшення умов інтеграції біженців і суттєві обмеження щодо їх соціальної підтримки. В цілому ж до 2020 р. Міністерство фінансів ФРН запланувало виділити на ці цілі близько 93,6 млрд. євро. В цю суму включені не тільки витрати на проживання та інтеграцію шукачів притулку, але й кошти на усунення причин втечі з кризових регіонів.

нижчими, ніж в інших країнах Європейського Союзу (у 2001 р. економічне зростання у ФРН склало лиш 0,5%, а у 2003 р. – 0%).

14 березня 2003 р. канцлер Г. Шредер виступив із урядовою заявою під назвою «Порядок денний – 2010». Оприлюднена масштабна урядова програма переслідувала дві головні мети. Перша: за допомогою реформ і нових законів сприяти економічному зростанню, підвищенню економічної привабливості Німеччини та забезпеченню конкурентоспроможності на світових ринках орієнтованої на експорт вітчизняної економіки. Друга: зберегти дієздатність соціального захисту.

Треба зазначити, що впродовж тривалого часу соціальний принцип превалював в економічній моделі розвитку Німеччини. В результаті була створена всебічна система соціальної підтримки, яка могла забезпечити практично всім нужденним непоганий життєвий рівень незалежно від їхнього трудового внеску. В першу чергу це стосувалося харчування, житлових умов і медичного обслуговування. В країні хоча і зберігалася соціальна диференціація суспільства, проте злиденності як такої не було. В середині 1990-х років безробітний одержував допомогу у розмірі 63% від своєї зарплати на термін до 72 місяців в залежності від стажу. Якщо він не знаходив за ці шість років роботу, то йому нараховувалося 58% від колишнього заробітку як допомога із безробіття. І так могло тривати до кінця життя.

Шляхи модернізації країни передбачали і скорочення державних витрат, і докорінну реформу системи соціального страхування, і обмеження ролі держави в соціально-економічному житті. Однак запропоновані реформи громадська думка зустріла вороже. Скорочення термінів одержання допомоги із безробіття, пенсійна реформа, скорочення соціальних програм сильно вдарили по авторитету соціал-демократів, які традиційно виступали в ролі захисників соціально знедолених. Симпатії з боку останніх почали швидко слабшати. Разом із тим уряд звинувачувався у надмірних витратах – бюджетний дефіцит перевищив встановлену Євросоюзом межу у 3%.

У такій несприятливій ситуації Г. Шредер вдався до нестандартного кроку і запропонував призначити дострокові вибори. В такий спосіб він хотів продемонструвати виборцям, що не тримається за крісло, водночас разом з усіма намагається знайти вихід з кризи. Цей демарш також зруйнував стратегію опозиції, націлену на поступове «удушення» урядової коаліції. Головний соціал-демократ знов розраховував на власну харизму, оскільки блок ХДС/ХСС мав зробити ставку на А. Меркель, яка програвала у порівнянні із яскравим політиком чоловічої статі. Теми передвиборчої кампанії були традиційними для кризового періоду: масове безробіття, реформа оподаткування, молодіжна політика, інвестиції у майбутнє, роль і місце ФРН у світі, що глобалізується.

Вибори 18 вересня 2005 р. продемонстрували чергове зменшення чисельності виборців, які підтримали «народні партії». Християнські демократи одержали 35,2% голосів, що відкривало їм можливість

сформувати нову коаліцію, соціал-демократи – 34,2%. Разом із тим серйозно посилили свої позиції партії «другого ешелону», зокрема, Ліва партія набрала 8,7% (у Східній Німеччині – 23,3%), однак соціал-демократи від союзу з нею рішуче відмовилися. У бундестазі склалася ситуація, коли ані у «червоно-зелених» (СДПН плюс «зелені»), ані у буржуазного блоку (ХДС/ХСС плюс ліберали) не було більшості. Після тривалих переговорів в середині листопада 2005 р. було утворено «Велику коаліцію», яку ЗМІ відразу охрестили «протиприродною». Обидві «народні партії», як у 1966 – 1969 рр., пішли на об'єднання. Гору взяли державні інтереси, а не особисті амбіції окремих політиків. Сторони підписали «коаліційний договір», який визначив основні напрями роботи на наступні чотири роки. Головними темами цього документу стали оздоровлення державних фінансів і боротьба із безробіттям. Пожертвувавши Г. Шредером (він оголосив про завершення своєї політичної кар'єри), соціал-демократи одержали у новому уряді 8 портфелів¹ із 15. Канцлером стала А. Меркель.

Економічний підйом, що співпав із часом правління «Великої коаліції», став потужним фактором її згуртування. За умов зростання прибуткової частини бюджету втратили свою актуальність подальші кроки із модернізації «соціальної держави». У 2007 р. число безробітних у ФРН впало до 3,43 млн. чоловік (найнижчий показник від 1992 р.). Особливу увагу було звернено на підвищення наукомісткості економіки із акцентуванням ролі прикладних досліджень у німецьких вищих навчальних закладах.

В той час світова фінансово-економічна криза досягла і Німеччини. На одному з партійних форумів А. Меркель визнала перед соратниками, що «криза німецької економіки безпрецедентна», і «традиційні» (тобто ліберально-монетаристські) засоби боротьби з нею за умов погіршення глобальної економічної кон'юнктури навряд чи є перспективними. Тому заява канцлера про намір «дати новий старт соціально орієнтованій ринковій економіці» із одночасним посиленням елементів державного регулювання і активізації промислової політики пролунало своєчасно. Однак до чергових федеральних виборів 2009 р. правляча коаліція підійшла із невтішними результатами: п'ятимільйонним безробіттям² і економічним зростанням лише 1% (хоча за умов кризи, коли в інших державах спостерігалось падіння, це не так погано).

І соціал-демократи, й їхні партнери по уряду з ХДС/ХСС з нетерпінням чекали парламентських виборів, аби поставити крапку у «неприродній коаліції», чотири роки правління якої не відзначилися серйозними реформами. Згідно соціологічних опитувань, лише 23%

¹ Соціал-демократи одержали посади міністрів іноземних справ, фінансів, юстиції, праці, охорони довкілля, охорони здоров'я, транспорту і економічного співробітництва та розвитку. У ведення ХДС/ХСС відійшли міністерства оборони, внутрішніх справ, безпеки, економіки й технологій, сім'ї, освіти та сільського господарства.

² Напередодні минулих виборів безробіття складало 4 млн. чоловік.

виборців підтримували ідею її збереження надалі. Християнські демократи і ліберали заявили про те, що єдиною можливою перспективою вважають повернення до коаліції 1983 – 1998 рр., яка за кольорами цих партій одержала назву «чорно-жовтої». Основними темами передвиборчої кампанії були перспективи виведення німецьких військ з Афганістану, поступова відмова від експлуатації атомних електростанцій, запровадження норми мінімальної оплати праці. З останнім виступили СДПН і Ліва партія. ХДС і ліберали запропонували знизити податковий тягар, конкретно – податок на прибуток, що підтримали три чверті виборців. Опоненти зліва заявили, що буржуазні партії вестимуть справу до демонтажу соціальної держави. Проте така погроза мало кого налякала, оскільки німці пам'ятали заходи із аналогічних обмежень часів Г. Шредера.

Одним з головних результатів виборів до бундестагу 27 вересня 2009 р. стало остаточне складання п'ятипартійної системи¹. Крім двох провідних партій невід'ємною частиною партійно-політичного ландшафту Німеччини стали ліберали, «зелені» та Ліва партія, які подолали не просто прохідний 5% бар'єр, але й психологічний у 10%: відповідно 14,6%, 10,7%, 11,9%. Політичною катастрофою стали 23% для соціал-демократів. Голова партії Франк-Вальтер Штайнмайер пішов у відставку². Основною причиною поразки соціал-демократів стало те, що вони зробили ставку на завоювання «середніх верств» і втратили контакт із соціальними низами, чийми захисниками вони виступали впродовж своєї півтора-сторічної історії. Після поразки на виборах в СДПН позначилася тенденція «лівого повороту», до захисту найманих працівників, проте на цю частину електорату претендує інша партія, яка посилює свої позиції – Ліва.

Блок ХДС/ХСС на чолі з А. Меркель, хоча і втратив у порівнянні із виборами 2002 р. 3,8 млн. голосів виборців, все одно зайняв лідерські позиції із 34%. Під час передвиборчої боротьби А. Меркель акцентувала те, що саме її партія найбільше віддзеркалює інтереси не тільки «середини» громадсько-політичного спектру, інтереси гараздуючих прошарків населення, але й всіх тих, хто хоче працювати і заробляти. При цьому виборці не могли не помітити, що в рамках «Великої коаліції» діяльність християнських демократів виглядала більш «соціальною», ніж курс канцлера-соціал-демократа Г. Шредера. Ставка лідерки християнських демократів на «поміркованість та акуратність», відмова від різких політичних заяв і поступовість реформ, зіграла на її користь після початку світової економічної кризи. Після десятирічної перерви до влади повернулася «чорно-жовта коаліція». Фрау канцлер неодноразово підкреслювала, що її друга каденція буде дуже схожою на першу.

22 вересня 2013 р. пройшли вибори до федерального парламенту. Результати: ХДС/ХСС – 41,5% голосів, що дало 311 місць із 630; СДПГ –

¹ На разі блок ХДС/ХСС рахується за одну партію.

² Пізніше займав посади міністра закордонних справ, віце-канцлера, а 19 березня 2017 р. був обраний президентом ФРН.

25,7% (192); Ліви – 8,6% (64); «Союз 90/Зелені» – 8,4% (63). А.Меркель втретє стала бундесканцлерин. У 2016 р. вона вшосте була визнана найвпливовішою жінкою світу за версією журналу «Forbes». За думкою політологів, альтернативи їй серед німецьких політиків на той момент не було. Їй вдалося зберегти непогані показники економіки країни на тлі єврокризи. Це – не тільки її заслуга, оскільки курс реформ розпочав її попередник Г.Шредер. Німцям імпонує, що А.Меркель – неконфліктна в політиці і дуже прагматична, що відповідає провідній риси німецького національного характеру. Наприкінці листопада 2013 р. після тривалих переговорів було досягнуто угоди про створення «великої» урядової коаліції між консервативним блоком ХДС/ХСС і СДПГ. У сучасній політичній історії країни вже були періоди, коли соціал-демократи правили в коаліції з християнськими демократами. Соціальна і політична стабільність, якою характеризувалася Німеччина у попередній період канцлерства А.Меркель, була збережена.¹

І у перший період канцлерства, і у другій, і у третій, на розвиток Німеччини, як і раніше, суттєво впливала зовнішньополітична ситуація й навпаки. Від часів Г. Коля державні інтереси країни визначені як орієнтація на Захід, європейська інтеграція, особливі франко-німецькі стосунки, стабілізація демократичних режимів у сусідніх східноєвропейських державах, збереження і зміцнення відкритої світової економічної системи. У центрі німецьких зовнішньополітичних інтересів – Європа.

Уряд А. Меркель і сама фрау канцлер намагаються зберегти за своєю батьківщиною роль її «локомотива й інтеграційного ядра». ФРН – ліберальна, демократична, заможна країна – вже давно вважається у Європі «м'яким гегемоном». За це платиться дорогою ціною: внесок Німеччини до спільного бюджету Європейського Союзу у 1998 р. становив близько 11 млрд. євро, тобто більше половини всієї суми, лише до 2006 р. ці витрати дещо зменшилися. Саме Німеччина виділяла найбільше коштів заради порятунку економік Греції, Ірландії, Іспанії, Португалії та інших, які тягли на дно всю фінансову систему єврозони. Змушений допомагати слабким за рахунок власних платників податків, Берлін, природно, вимагає від країн-одержувачів допомоги розпочати жити у відповідності із статків, що передбачає, зокрема, скорочення зарплат, пенсій, дотацій і грошової допомоги. А це, в свою чергу, невідворотно породжує соціальну і політичну напругу, звинувачення Німеччини у всіх гріхах, наприклад, у «геноциді грецького народу». Сьогодні деякі периферійні країни вимушені під тиском кредиторів проводити докорінні реформи, зокрема у соціальній сфері. Але більшість населення таких країн вкрай негативно ставиться до Німеччини та її керівництва.

Разом із тим зовнішню політику ФРН впродовж усього часу її існування відрізняло збалансоване поєднання європеїзму та атлантизму.

¹ Показовий факт: міністром оборони стала Урсула фон дер Ляйен – мати семи дітей, яка до того вже посідала міністерські посади.

Особливе значення мали відносини із Сполученими Штатами Америки – головною західною державою-переможницею у Другій світовій війні. Інтегрована у НАТО Західна Німеччина дуже довго відіграла підпорядковану роль у цій структурі. До середини 1990-х рр. вона, як ніяка інша учасниця Північноатлантичного альянсу, залежала від гарантій безпеки з боку НАТО, а реально – США. Саме цими гарантіями визначалися умови і зміст зовнішньополітичної діяльності ФРН, яка «підлаштовувалася» під зміни військово-політичної стратегії більш незалежних партнерів на чолі з Америкою. Проте вже Г. Коль почав діяти заради посилення німецьких позицій у НАТО, що активно продовжила «червоно-зелена коаліція» Г. Шредера. Події 11 вересня 2001 р. внесли певні корективи у зовнішню політику Німеччини. Уряд ФРН в цілому підтримав зусилля США у формуванні антитерористичної коаліції і навіть відрядив свій військовий контингент на боротьбу з афганськими талібами, що ледь не призвело до гострої внутрішньополітичної кризи. Однак пізніше виникли серйозні протиріччя між двома країнами і відносини погіршилися. Причиною стало рішення адміністрації Джорджа Буша-молодшого стосовно вторгнення до Іраку без відповідної санкції ООН у 2003 р. Проти цього рішуче виступили канцлер Німеччини Г. Шредер і президент Франції Жак Ширак, одержавши з боку американців зневажливе тавро «Старої Європи». Зрозуміло, розбіжності між Берліном та Вашингтоном не могли призвести до повного розриву відносин між двома країнами, скріплені багатьма двосторонніми і багатосторонніми угодами. Лінію шанобливого ставлення до американського зовнішньополітичного партнера і обережного вибудовування відносин із ним продовжила А. Меркель. Разом із тим спостерігається тенденція до зростання активності німецької держави на міжнародній арені, що знаходить підтримку у населення країни.

У 2014 р. міжнародна спільнота визнала бундесканцлерин «Людиною року» за те, що вона зберегла безпеку Європи у період відновлення агресивності Росії. Тоді про неї було сказано: «Жінка, яка потрібна світу, сповненому небезпечних чоловіків». Головним небезпечним чоловіком для світу від початку 2014 р. став російський президент В.Путін. Під час переобрання на посаду керівника своєї партії у грудні 2014 р. А.Меркель заявила, що Росія порушила норми міжнародного права і безпека Європи під загрозою. У російсько-українському конфлікті вона рішуче стала на бік Києва, визначивши ціль Берліну: територіальна цілісність України. У досягненні накресленої мети були об'єднані зусилля із Францією та іншими членами Євросоюзу. Одним із засобів тиску на Росію обрано серію міжнародних санкцій. Лідер ФРН неодноразово виступала за їх продовження доти, поки країна-агресор не залишить Східну Україну і Крим. Серед усіх країн, що підтримали Україну, найбільшу гуманітарну допомогу надала Німеччина.

На початку червня 2016 р. Берлін офіційно перевів Росію із партнерів у суперники. Відповідне визначення було внесено до оновленої редакції

так званої «Білої книги» – документу для найвищого керівництва, присвяченого політиці безпеки і загрозам державі. В якості обґрунтування німецька сторона вказує на дії Москви, спрямовані на насильницьке забезпечення своїх інтересів в Криму і на сході України, порушення міжнародного права, одностороннє змінювання кордонів. У документі підкреслено: «Без фундаментальної зміни курсу Росія являє собою у найближчому майбутньому виклик безпеці нашого континенту». У травні 2016 р. було заявлено про перше після 1990 р. збільшення німецької армії.

У грудні 2016 р. бундестаг одноголосно прийняв документ про зовнішньополітичну стратегію по відношенню до Російської Федерації, в якому зазначалося: «Мир у Європі під загрозою. Тому співдружність європейських держав не може миритися із агресією Росії у Східній Європі». Фракція А.Меркель звинуватила російську владу у спробах роз'єднання населення на Заході, дискредитації політики уряду Німеччини. Для цих цілей Росія використовує широкий набір засобів – від діяльності спецслужб до кібератак і фінансової підтримки право популістських партій у Євросоюзі. Було підкреслено загрозу східним кордонам НАТО «через агресивну зовнішню політику Росії». На початку січня 2017 р. до Німеччини із США прибула бронетехніка для посилення «сил стримування» НАТО на випадок можливої агресії з боку Росії.

Якщо у ХІХ – першій половині ХХ в. основу зовнішньополітичного курсу Німеччини становив силовий фактор, то нині – це високі технології, мораль, приклад освіченого цивілізаторства. В цілому ж німецька зовнішня політика пріоритетним вважає оптимізацію внутрішнього і зовнішнього благополуччя. Вважається, що це є особливо важливим у досягненні справжньої рівноправності і завоювання поваги з боку інших держав. В різних куточках світу стосовно багатьох сфер суспільного життя про Німеччину говорять як про «демократію, що вдалася» і як про зразок для наслідування. Запорукою цих успіхів стала не самоізоляція і пошук «особливого шляху», а відкритість країни, демократія, широке міжнародне співробітництво і наполеглива робота.

Література

- Абасов М.-Ф. Характер зовнішніх зв'язків та міжнародної політики ФРН /М.-Ф.Абасов //Гілея. – 2014. – Вип. 84.
- Ахтамзян А. А. Федеративная Республика Германия в конце XX в. /А.А.Ахтамзян // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4.
- Балога Е.І. Формування етнічної картини ФРН кінця 90–х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. /Е.І.Балога //Гілея. – 2013. – Вип. 71.
- Балога Е.І. Мультикультуралізм у Німеччині: особливості німецького наукового та політичного дискурсу //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 112, ч. 2.
- Большова Н. Н. Кризис «социального государства» и массовая миграция как вызовы государству-нации в условиях глобализации (на примере ФРГ) /Н.Н.Большова //Вестник МГИМО – Университета. – 2009. – № 5.
- Вассерраб Ю. Економічний успіх об'єднаної Німеччини: питання залишаються /Ю.Вассерраб [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/економічний-успіх-об'єднаної-німеччини-питання-залишаються/a-18049792>

- Ватлин А. Ю. Германия в 2000 – 2010 годах /А.Ю.Ватлин // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6.
- Гаспарян А.Л. Вплив німецького фактора на розвиток відносин між США та ЄС /А.Л.Гаспарян // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 123, ч. 2.
- Гутник В. Немецкая социал-демократия: новый центризм или беспринципный прагматизм? /В.Гутник //Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 6.
- Гуцал С.А. Відносини України та Німеччини: пріоритети, проблеми, перспективи /С.А.Гуцал //Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4.
- Ігнатюк А.О. Порівняння рівнів суспільного добробуту у США і Німеччині: світове господарство і міжнародні економічні відносини /А.О.Ігнатюк // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 4.
- Йошка Ф. Німеччина в епоху Трампа /Ф.Йошка // День. – 2017. – 2 лютого (№ 17).
- Кудряченко А. Що переважить: німецька Європа чи європейська Німеччина? /А.Кудряченко //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 1 (63), січень - лютий.
- Кухтін М.М. Політичний портрет федерального канцлера Німеччини Ангели Меркель /М.М.Кухтін //Гілея. – 2014. – Вип. 88.
- Леванский С. А. ФРГ: умеренный партийный плюрализм /С.А.Леванский // Полис. – 1998. – № 2.
- Лозова Г. Конкурентна політика Німеччини в умовах економічних криз /Г.Лозова //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Серія «Економіка» – Вип. 117.
- Маковський С.О. Європейські стратегії федеральних земель Німеччини /С.О.Маковський //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2013. – Вип. 117, ч. 2.
- Макогон Д.І. Трансформація зовнішньої політики ФРН після завершення Холодної війни /Д.І.Макогон //Гілея. – 2014. – Вип. 88.
- Матвійчук А. В. Особливості взаємодії держави з громадськими організаціями у ФРН /А.В.Матвійчук //Гілея. – 2014. – Вип. 91.
- Міхель Р. Вплив монетарної політики Німеччини на монетарну політику ЄС /Р.Міхель //Схід. – 2012. – № 5.
- Міхель Р.В. Вплив Федеративної Республіки Німеччина на формування конкурентної політики ЄС / Р.В.Міхель //Економіка та держава. – 2012. – № 5.
- Оппенлендер К.-Х. Процесс трансформации в новых землях ФРГ /К.-Х.Оппенлендер //Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 7.
- Ошитко О. Мультикультуралізм як модель полікультурного суспільства: досвід Німеччини /О.Ошитко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 98, ч. 2.
- Петренко К.А. Роль об'єднаної Німеччини у діяльності ООН /К.А.Петренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2014. – № 1 / 2.
- Приймак В. Соціальна політика Німеччини щодо східних федеральних земель в перші роки об'єднання /В.Приймак //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – Серія «Історія». – Вип. 2 (120).
- Савелова М.О. Сутність культурно-політичної стратегії Федеративної Республіки Німеччина /М.О.Савелова //Гілея.– 2016. – Вип. 104.
- Садыкова Л.Р. Политика Германии в отношении мусульманских сообществ /Л.Р.Садыкова //Вестник МГИМО – Университета. – 2014. - № 6.
- Северінова О.Б. Європейський досвід толерантності: Федеративна Республіка Німеччина /О.Б.Северінова //Політологічний вісник. – 2011. – Вип. 53.
- Солошенко В. Гендерна політика об'єднаної Німеччини: сучасний стан проблем /В.Солошенко //Віче. – 2012. – № 24.
- Трохименко О. Історична пам'ять як складова німецької етнонаціональної свідомості /О.Трохименко //Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42.

- Трохименко О. Політика мультикультуралізму в громадській думці сучасної Німеччини /О.Трохименко // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 43.
- Тюшка А. Персоналізація зовнішньої політики: президіально-канцелерські відносини у співпраці Німеччини і Франції /А.Тюшка // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2011. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 28.
- Фомін А. Зміна векторів політики ФРН або вибори до Бундестагу /А.Фомін //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 90. – Ч. 1.
- Хімченко А. Інноваційний потенціал Німеччини: використання досвіду в Україні / А. Хімченко, О. Попович //Схід. – 2012. – № 5.
- Хім'як А. Участь Німеччини у діяльності Північноатлантичного альянсу: історико-політичний огляд /А.Хім'як //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2011. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 28.
- Яншина А.М. Національна політика сталого зростання: досвід Німеччини та Японії /А.М.Яншина //Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 18.
- Arzheimer K. The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany? /K. Arzheimer //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.
- Atzili B. Accepting the Unacceptable: Lessons from West Germany's Changing Border Politics /B. Atzili, A. Kantel //International Studies Review . – 2015. – Vol. 17. – Issue 4.
- Bakker B.N. The psychological roots of populist voting: Evidence from the United States, the Netherlands and Germany / B.N. Bakker M.Rooduijn, G.Schumacher // European Journal of Political Research. – 2016. – Vol. 55. – Issue 2.
- Greenstein C. The Strongwoman of Europe. Germany's Principled Leadership /C. Greenstein, B.Tensley //Foreign Affairs. – 2016. – April, 6.
- Mauerer I. Under Which Conditions Do Parties Attract Voters' Reactions to Issues? Party-Varying Issue Voting in German Elections 1987–2009 / I. Mauerer, P. W. Thurner, M. Debus //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.
- Stecker C. Parties on the Chain of Federalism: Position-Taking and Multi-level Party Competition in Germany / C. Stecker //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.
- Trampusch Ch. Why preferences and institutions change: A systematic process analysis of credit rating in Germany /Ch. Trampusch //European Journal of Political Research – 2014. – Vol. 53. – Issue 2.
- Waal T. Germany and the Armenian Genocide. Berlin's Response to Erdogan? / T. de Waal //Foreign Affairs. – 2016. – June 8.

Велика Британія¹

Велика Британія – одна із найбільш гараздуючих держав на планеті, країна, яку звикли асоціювати із силою традицій, класичною двопартійною системою і особливим положенням у Європі. Впродовж століть у володіннях британської корони «ніколи не заходило сонце», оскільки її колонії знаходилися в обох півкулях Землі, і жодна інша держава в цьому плані не могла з нею зрівнятися. Так само британська промисловість не знала конкуренції на величезних ринках імперії, відповідно не мала стимулів до вдосконалення. Коли після Другої світової війни активно пішов процес деколонізації, заморські маєтності Британії до 1969 рр. скоротилися за площею – у 15 разів (з 14,5 млн. кв. км. до приблизно 1 млн. кв. км.), за населенням – у 45 разів (з 454 млн. чол. до 10 млн. чол.). Імпорт продовольства і сировини потребував сплати більшої, ніж за часів колоніального панування. Коштів бракувало, оскільки британська промислова продукція виявилася неконкурентоспроможною, що стало одним із проявів економічного відставання від передових країн. На початку 1970-х рр., зіткнувшись із суттєвими економічними проблемами, Велика Британія перетворилася на «хвору людину Європи», а міжнародні оглядачі стали використовувати словосполучення «англійська хвороба», що позначало низьку міру адаптації до змін обстановки у світі.

В міру того, як змінювалася глобальна ситуація, досвід, накопичений британською елітою впродовж майже сторічної історії світового панування, ставав радше перешкодою, ніж перевагою для вирішення різноманітних економічних, соціальних та політичних проблем. Затяжний характер адаптації британської економіки до нових умов деяким чином зумовлювався низьким рівнем соціальної мобільності, збереженням елітарних елементів, певною кастовістю соціальної структури.

Найяскравішим проявом елітарності, безумовно, є збереження монархії. Нині Великобританія – найдорожча з десяти конституційних монархій, що існують у Європі. Не дивлячись на нечисельні спроби реформування, інститут монархії залишається одним із головних символів стабільності і має широку підтримку населення². Велика популярність – у

¹У 1922 р., після виокремлення Ірландської Вільної Держави, у складі держави залишилася Північна Ірландія, і країна одержала назву Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. До її складу входить чотири адміністративно-політичні області: Англія, Уельс, Шотландія, Північна Ірландія. Уельс, Шотландія і Північна Ірландія користуються певними правами самоуправління – вони мають парламенти, які обирають перших міністрів. Англія таких прав не має, вона відразу виходить на парламент Великої Британії, замість першого міністра – прем'єр-міністр. Така особливість політичної архітектури Сполученого Королівства викликає невдоволення деякої частини англійського населення.

² Згідно соціологічним опитуванням, приблизно 80% жителів Англії відповіли, що королева допомагає їм пишатися тим, що вони є англійцями.

королеви Єлизавети II Віндзор¹, з її рідкісним вмінням встановлювати особисті контакти із державними діячами різної партійної орієнтації, політичною далекоглядністю, здатністю адаптуватися до змінювання обстановки. Не дивлячись на конституційні обмеження реальної участі монарха у державних справах, авторитет залишається високим. Це зумовлено тим, що, будучи главою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, англійська королева також виступає главою Співдружності націй², верховним правителем Англійської церкви і верховним головнокомандувачем британськими збройними силами. Крім того англійська королева – законна власниця землі всіх держав і територій, які визнають її своїм сувереном. Таким чином, об'єднуючи в одній особі всі названі важелі влади, англійський монарх являє собою найвищу ланку у британській управлінській ієрархії, будучи зосередженням прав, що стосуються як внутрішнього розвитку країни, так і питань глобальної політики. Причетність суверена до державних справ досягається через використання ним традиційних прав – бути поінформованим з усіх подій, що відбуваються, і давати поради прем'єр-міністру³ під час конфіденційних щотижневих зустрічей. Але реальність така: англійська королева царствує, але не править.

У Британії прем'єр-міністром стає лідер тієї політичної партії, що перемагає на парламентських виборах⁴. Нині структура партійної системи являє собою п'ятирівневу конструкцію із нерівними статусами і функціями партії кожного рівня. Перший рівень – провідні партії: Консервативна⁵ та Лейбористська, які традиційно виборюють більшість голосів виборців і в політичній системі представлені офіційними структурами: фракцією парламентської більшості та урядом, а також фракцією парламентської меншості. На другому рівні знаходяться так звані «треті» або «малі» партії. Це політичні організації, представлені у парламенті, проте вони не входять

¹ Єлизавета Олександра Марія Віндзор народилася 21 квітня 1926 р., коронація відбулася 2 червня 1953 р.

² Співдружність націй – асоціація незалежних держав, які раніше входили до Британської імперії і визнають британського монарха в якості символу вільного єднання.

³ Реальна політична ситуація у Великій Британії склалася так, що прем'єр-міністр є політиком із владою і впливом, які можна порівняти із президентськими. Так зване кабінетне правління і кабінет міністрів вже досить давно стали втрачати роль колективного органу, що відіграв головну роль у прийнятті найважливіших політичних рішень.

⁴ Британський парламент складається із двох палат. Верхня палата – Палата лордів, які не обираються (входять лорди духовні – вище духовенство англійської церкви, і лорди світські – члени перства). Нижня палата – Палата общин обирається демократичним шляхом.

⁵ Цю партію також називають «торі». «Торі» – принизливе прізвисько ірландських католиків, яким противники Якова II (1685-1688 рр.), короля-католика з династії Стюартів, називали коло підтримуючих його англійських політиків. У XIX ст. воно втратило свій негативний підтекст і стало синонімом слова «консерватор».

до його офіційних структур і тому мають набагато менший вплив на парламентські рішення. Серед них можна назвати Ліберально-демократичну партію, Соціал-демократичну робітничу партію Північної Ірландії, Шотландську національну партію, Об'єднану юніоністську партію, Уельську національну партію, Шінн фейн (північно-ірландська націоналістична партія), Демократична юніоністська партія (північно-ірландська партія, яка виступає за союз із Великою Британією). Якщо провідні партії відіграють головну роль у політичному житті, так «малі» партії – лише допоміжну, якщо перші визначають перебіг політичного процесу, так другі тільки доповнюють і деталізують його. Третій рівень займають «четверті» партії, які беруть участь у виборах, але не набирають достатньої кількості голосів, аби завоювати парламентські місця. Це такі партії, як Комуністична партія Великої Британії, Робітнича революційна партія, Соціал-демократична партія, партія «Соціалістична рівність», Партія пацифістів, Партія гуманістів, Партія лунатиків та інші – приблизно три десятки. На четвертому рівні перебувають регіональні партії, які беруть участь тільки у регіональних виборах і формують разом із національними партіями регіональні партійні системи. П'ятий рівень – це існуючі мікроскопічні «партії-глядачі», які – поза виборчим процесом. Якщо взяти до уваги, що у Великій Британії зареєстровано понад 200 партій, то до цієї категорії відноситься близько 170 нечисленних і мало відомих маргінальних партій. Структура британського парламентаризму, характер мажоритарної партійно-політичної системи і особливо мажоритарна виборча формула не дають змоги малим партіям реалізувати свій потенціал. Історично склалося, що впродовж повоєнних десятиріч тільки дві партії – консерватори і лейбористи мали доступ до здійснення виконавчої влади. Політологи інколи використовують вираз «двопартійний маятник», рух якого приводив до влади то перших, то других.

Консервативна партія, сформована в середині ХІХ ст., традиційно спиралася на електорат, що складався із великої та середньої міської й сільської буржуазії, інтелігенції і частини робітничого класу, яку називали «робітнича аристократія». Лейбористська партія (Робітнича партія Великої Британії), утворившись у 1900 р., спиралася на пролетарів, 90% її складу впродовж тривалого часу були профспілки.

Проте з того часу у соціально-класовій структурі британського суспільства відбулися найсерйозніші зміни. Воно перетворилося із суспільства, поділеного на робітничий клас, з одного боку, і середній та «верхній» класи з іншого, у переважно «середньо класове». Свою роль відіграли декілька факторів. Серед них – різке зменшення питомої ваги робітничого класу у зв'язку із деіндустріалізацією і занепадом деяких традиційних галузей (вугільної, машинобудування тощо); засвоєння значною частиною робітничого класу стандартів поведінки середнього класу у зв'язку із модернізацією виробництва та зростанням власного життєвого рівня. Результатом стало різке скорочення електоральної бази лейбористів, подолати яке останні спромоглися лише змінивши орієнтацію

від одержання підтримки з боку робітничого класу та профспілок на підтримку середнього класу. В цілому пішов процес розмивання колись вельми стійкого ядра виборців обох головних партій і швидке зростання числа тих, хто коливався і в залежності від ситуації підтримував то одну, то другу, а то й третю партію.

Паралельно почалося зростання політичної апатії, чисельності абсентеїстів. При чому частка осіб, які нестійкі у своїх партійних вподобаннях, а також тих, хто ігнорує вибори, збільшилася в обох партіях однаково. Ситуація виразно демонструвала перехід від переважно класового принципу голосування до інструментального, при якому для виборців вже не мало великого значення, чи вважається партія, за яку вони віддають свої голоси, робітничою чи буржуазною. Головним для масового виборця стає відповідність положень та політичного курсу тієї чи іншої партії його власним, суто прагматичним вподобанням та запитам. Тобто від середини 1970-х рр. соціально-класові відносини перестають бути головним фактором, що зумовлює структурування британської партійної конструкції.

Разом із тим слід зазначити: хоча класова структура британського суспільства впродовж останніх десятиріч зазнала значних змін, однак партії не змогли відмовитися від світоглядних елементів у своїх програмах. Як показують соціологічні дослідження з питанням щодо ідеологічних вподобань, чверть населення країни відносить себе до «лівих», чверть – до політичного центру, чверть – до «правих». При тому, що наприкінці першого десятиріччя XXI ст. частка середнього класу у консерваторів складає 60%, у лейбористів 53%, а робітничого класу відповідно 40 і 47%, половина прихильників перших заявляє про свою «праву» орієнтацію, а половина прибічників других – про свою «ліву».

Відлік сучасної політичної історії Великої Британії політологи починають від 1979 р. – року, коли до влади на зміну лейбористам прийшла Консервативна партія, а її лідер – Маргарет Хільда Тетчер¹ стала прем'єр-міністром (першою жінкою на цій посаді в історії країни). У світову історію вона увійшла як «Залізна леді», бо своїм жорстким і рішучим курсом спромоглася змінити не тільки партію, але й усю країну. Політику тодішнього уряду назвали «тетчеризмом». Його можна вважати британським варіантом «неоконсервативної хвилі», яка у 1980-х рр. знайшла виявлення в політиці таких діячів, як президент США Рональд Рейган, канцлер ФРН Гельмут Коль, прем'єр-міністр Японії Ясухіро Накасоне та ін. Всі вони намагалися забезпечити оптимальні, з точки зору правлячої еліти, умови для здійснення назрілої структурної перебудови соціально-економічної системи, необхідної для надання нового імпульсу розвитку суспільства, при чому не допустити серйозних соціальних катаклізмів.

До кінця 1970-х рр. у Великій Британії панувала соціал-реформістська, напів-етатистська модель розвитку, завдяки зусиллям лейбористів було зведено конструкцію «держави всезагального

¹ 8 квітня 2013 р. на 88-у році життя М.Тетчер померла.

благоденства». Цю модель породили соціальні та економічні умови індустріального суспільства. Проте на кінець 1970-х рр. у західному світі виразно позначився складний процес структурної перебудови економіки, що було проявом переходу від індустріального суспільства до постіндустріального. Це стало об'єктивною підставою зміни базової соціально-економічної моделі, що відчула і здійснила консервативна партія на чолі із М. Тетчер. Вона рішуче відмежувалася від намагань продовжувати будувати суспільство із повним і безкоштовним соціальним забезпеченням всіх нужденних, адже це на практиці потребувало від держави постійного збільшення соціальних витрат і підвищення податків. Високі податки гальмували економічне зростання, тобто подовжували «англійську хворобу». Сенсом «тетчеризму» стало зниження ролі держави і опора на ринкові механізми в економіці, приватизація державної власності, зменшення соціальних гарантій і боротьба за ефективність у всіх сферах суспільства. Частково демонтувався механізм державного регулювання і значно децентралізувалося управління. В країні проведено великомасштабну приватизацію: понад 100 державних компаній денационалізовано і приватизовано, в результаті державний сектор скоротився на 2/3. Бюджет одержав до 100 млрд. фунтів стерлінгів. Основні риси британської приватизації: поступовість, акцент на одержанні прибутку, ретельна підготовка законодавчих та нормативних рамок для кожного окремого випадку продажу.

М.Тетчер казала: «Багатство країни не обов'язково будується на власних природних ресурсах, воно може бути досягнуто навіть при їх повній відсутності. Найголовнішим ресурсом є людина. Держава лише потрібно створити основу для розквіту таланту людей». Одним із головних завдань визначалося відродження соціальної активності і відповідальності особи, підтримка конкретної людини, яка бореться за покращення свого життя, а не покладається на допомогу держави. Обравши шлях перебудови створеної лейбористами «держави загального благоденства», М. Тетчер заявила, що треба дати людині більше свободи, а для цього їй потрібне своє житло і власність. Мільйони англійців стали власниками акцій і приватизували муніципальне житло. В такий спосіб реалізувалася ідея «демократії власників». Як зазначала М.Тетчер: «Без економічної свободи ніякої іншої свободи бути не може». Разом із тим скоротилися соціальні програми, впроваджувалися заходи із комерціалізації систем освіти та охорони здоров'я, створювалася змішана державно-приватна система страхування, пенсійного забезпечення.

Опорою цієї політики став середній клас¹, який підтримав ідею здорової конкуренції і відповідальності кожного за власну долю. Але з боку робітничого класу, особливо тих галузей, рівень яких не відповідав новим потребам розвитку економіки, які занепадали і де відбувалося різке

¹ Відомою стала фраза М.Тетчер: «Маркс і Спенсер» перемогли Маркса і Енгельса». «Маркс і Спенсер» – це популярна англійська торговельна мережа для середнього класу. У цій фразі – уся тетчерівська ідеологія риночника і антикомуніста.

скорочення зайнятих працівників, піднялася хвиля протестів. Майже рік страйкували шахтарі, підтримувані профспілками. Проте «Залізна леді» на їхні вимоги збереження робочих місць на безперспективних копальнях не пристала, натомість запропонувала програми перекваліфікації і підтримку у пошуку нової роботи.

Глибокі структурі реформи уряду консерваторів призвели до покращення економічної ситуації в країні. На середину 1980-х рр. інфляція скоротилася з 15% до 3% на рік. Почалося економічне піднесення, при чому більш швидке, ніж в інших європейських країнах. Відбувалася модернізація промисловості і акцентом на новітніх наукомістких технологіях. Зростала продуктивність праці, почали надходити іноземні інвестиції. Велику Британію перестали називати «хворою людиною Європи».

Проте наприкінці 1980-х рр. виявилися протиріччя між надіями неоконсерваторів на відродження традиційних англійських цінностей та їхньою орієнтацією на найбільш динамічні верстви із притаманною новою соціальною психологією. Яскравий приклад змін у настроях – відношення британців до внутрішніх проблем правлячої династії, пов'язаної із особистим життям дітей королеви Єлизавети II. Події навколо одруження принца Чарльза, а потім розлучення і загибелі принцеси Діани у 1997 р. вплинули на ставлення до інституту монархії як такого, а також відбилися на позиціях Консервативної партії, яка виступала в ролі основної опори престолу. Ситуація ускладнювалася політичним стилем М. Тетчер, а саме її авторитаризмом, який налаштовував проти неї і електорат, і однопартійців. Останні прагнули у черговий раз відстояти місце у керманні державою. Після 11 років керівництва країною і партією у листопаді 1990 р. «Залізна леді» пішла у відставку, а Консервативна партія в четвертий раз, тепер вже на чолі із Джоном Мейджором, стала при владі.

Новий лідер консерваторів висунув ідею «здорового консерватизму» – без впертості у дрібницях. Він був людиною компромісу. Не схвалюючи жорсткий стиль своєї попередниці, дозволяв членам Кабінету вільно висловлюватися замість того, аби закликати їх до порядку. В результаті розходження, що існували, поглиблювалися, за це пізніше він зазнав нищівної критики. Але попри непослідовність та нерішучість, Дж. Мейджор продовжував політику тетчеризму, зокрема здійснені приватизація вугільної (1994 р.) і залізничної (1996 – 1997 рр.) галузей, виробництва ядерної енергії (1996 р.), реформи в армії та освіті, відродження культури та спорту (за допомогою створення у 1994 р. Національної лотереї), а також намітилися зрушення на краще у врегулюванні північно-ірландської проблеми. У господарстві було досягнуто стабільне економічне зростання.

Але з'ясувалося, що частина населення не виграла від неоконсервативної модернізації. Значно збільшилася соціальна нерівність і показники бідності, через хронічне недофінансування погіршилася ситуація у освітній та медичній сферах. Багатьом англійцям навіть суто психологічно було важко пристосуватися до необхідності постійно боротися за успіх, а то й

елементарне виживання за умов «вільної гри ринкових сил». Треба брати до уваги тенденцію постарішання населення, зацікавленого у більшому опікуванні з боку держави. Ця тенденція проступила і у лавах самої партії: на середину 1990-х рр. середній вік активістів Консервативної партії становив 61 рік, а рівень їх освіти виявився суттєво нижчим, ніж у лейбористів. Ідейно-політична гегемонія, завойована партією на злеті «тетчерівської революції» в першій половині 1980-х рр., була безнадійно втрачена. Впродовж перебування при владі накопичився перелік спірних та помилкових рішень уряду, пам'ять про які стійкіша, ніж пам'ять про рішення правильні. Дискредитували консерваторів також внутрішні конфлікти в їхньому уряді, публічні скандали навколо неетичної поведінки високопосадових партійних політиків. Саме вони стали приводом дострокових парламентських виборів 1 травня 1997 р., на яких торі програли. Найголовнішою причиною поразки вважається надмірно довге перебування партії при владі, що тривало 18 років. Як показує досвід самої Великої Британії, і не тільки її, здатність партії адаптуватися до умов, що змінюються, у період перебування при владі різко знижується. Разом із тим посилюється відрив партійного керівництва від членів та прихильників партії, її активістів, а це невідворотно веде до застою.

Натомість у лавах лейбористів поступово посилювалися тенденції до оновлення, особливо з приходом до керівництва партією 21 липня 1994 р. наймолодшого за всю її історію лідера 41-річного Тоні Блера – політика яскравого, харизматичного, майстерного, компетентного та енергійного, який висунув концепцію «нового лейборизму». Лейбористська партія виникла на межі XIX і XX ст. як партія, що висловлювала інтереси робітничого класу, спиралася на організаційну і фінансову підтримку профспілкового руху, була націлена не тільки на завоювання політичної влади, а й на соціальну трансформацію суспільства. Впродовж минулого століття, завоювавши авторитет реформістської, демократичної партії, вона стала пристанищем для багатьох британських лівих політичних течій. Тред-юніонізм, фабіанізм, марксизм, християнський соціалізм, лівий лібералізм вписалися у цей рух, що перетворився на британський варіант європейської соціал-демократії. Зазнавши поразки на виборах 1979 р., лейбористи на 18 років опинилися в опозиції, де потерпали від внутрішньополітичних суперечок між лівими і правими.

Від 1987 р. в партії почалася так звана кампанія «із перегляду політики», результатом якої стала поява декількох партійних документів, серед яких – «Демократичні соціалістичні цілі і цінності», «Зустріти виклик, здійснити зміни» і «Дивлячись у майбутнє». До 1992 р. лейбористи відмовилися від лозунгів ренаціоналізації, одностороннього ядерного роззброєння, всезагальної зайнятості, скасування антипрофспілкових законів 1980-х рр., виходу Британії із ЄС. Розширення витрат на «державу всезагального добробуту» поставили в залежність від економічного зростання. Прийшовши до керівництва, Т. Блер продовжив цю лінію оновлення і не просто проголосив, але й реально домігся радикальної зміни

ідейно-політичних настанов партії, замінивши традиційну державно-соціалістичну орієнтацію на соціально-ліберальну. В тому й полягав глибинний сенс «нового лібералізму». Заради модернізації партії йому довелося піти на розрив з історичною традицією. Мова йде про пункт 4-й партійного Статуту 1918 р., з якого на спеціально скликаній у квітні 1995 р. партійній конференції двома третинами голосів було знято настанову про націоналізацію засобів виробництва, розподілу та обміну. Замість цього – про необхідність об'єднання енергії ринку із принципами партнерства і співробітництва для створення динамічної економіки. Це позначало остаточне звільнення лейбористської партії від елементів соціалістичної ідеології. Як сказали однопартійці Т. Блера: «Якщо у 1994 році партія поміняла «голову», то тепер вона поміняла «душу». За цим стояло те, що партія втомилася від безкінечних поразок і потребувала перемоги.

Для її досягнення лідер лейбористів запропонував концепцію «третього шляху»¹. В ній втілювалося прагнення поєднати частину спадщини британських неоконсерваторів², що виправдала себе, із соціал-демократичними традиціями, економічну ефективність із соціальною справедливістю, свободу індивіда із здоровим колективізмом, соціальний ринок континентальної Європи із англосаксонським капіталізмом. Робилася спроба знайти оптимальний вектор розвитку, вільний від крайнощів попередніх десятиріч: від негативних наслідків тетчерівської моделі, яка вихваляла безмежні можливості ринкової конкуренції, – з одного боку, і від стереотипів післявоєнної соціал-демократії, орієнтованої на державне регулювання – з іншого.

«Третій шлях» припав до душі значному числу виборців, які підтримували партію-ініціатора від 1997 до 2010 р. Але пізніше виявилось: впродовж перебування при владі лейбористи мало що зробили задля реалізації тих найбільш далекосяжних положень «третього шляху» (усунення «соціальної виключності», створення «комунітарної»³ демократії) і «суспільства співучасті»), про які з таким пафосом заявлялося напередодні виборів 1997 р. В результаті «третього шляху» багато в чому втратив первісну ідеологічну спрямованість, зберігши її лише тою мірою, в якій вона дозволяла лідерам партії утримувати свого виборця. Генеральною ідеєю стала ідея «суспільства інтересів» та «економіки інтересів». Суть її у тому, що на зміну домінуванню в економіці та суспільстві власників-акціонерів має прийти активне включення у рішення економічних та інших суспільно важливих питань всіх основних учасників

¹ Концепція «третього шляху» вперше була викладена у книзі відомого соціолога і впливового радника Т.Блера у першу його каденцію Ентоні Гідденса. Більш популярна версія концепції викладена у брошурі самого Т.Блера під тією ж назвою. У Німеччині Герхард Шредер позначив цю концепцію як «новий центр».

² Пізніше ця модель стала називатися неоліберальною.

³ Комунарні або обцинні відносини передбачають рівність людей.

процесу виробництва, розподілу та послуг – найманого персоналу компаній, фірм та підприємств, – учасників кооперативних зв'язків, споживачів, місцевих общин (комун). Вказана участь має здійснюватися як на макрорівні (підприємство, фірма, установа сфери послуг тощо), так і на більш високих рівнях, на загальнонаціональному включно. Результатом стали серйозні успіхи лейбористів у завоюванні симпатій широких соціальних верст населення. За них у 1997 р. проголосували не тільки робітники з низькою кваліфікацією або навіть без такої, значна частина яких прогнала від реформ тетчеризму. До них додалися також кваліфіковані робітники, службовці нижчого і середнього рівня, дрібна буржуазія. Приєдналася навіть частина верхнього прошарку службовців і середньої буржуазії. Т. Блер прагнув репрезентувати свою партію як організацію, що представляє інтереси більшості жителів країни. Відтепер вона стала суто центристською партією, яка в залежності від обставин могла приймати заходи, вигідні то одним, то іншим прошаркам населення. Ідеологічного каркасу, який би змушував уряд діяти, виходячи з міркувань класової солідарності, більше не існувало. Уряду Т. Блера вдалося навіть досягти консенсусу із найбільш впливовими силами британського суспільства, насамперед, з великим бізнесом та Сіті, оскільки були значно спрощені процедури регулювання з боку держави.

У своїй діяльності лейбористський уряд зберігав можливості активної державної політики, проте використовував адресну методику її застосування або так звану «страхувальну сітку», коли державні кошти, передбачені на соціальні потреби, не розпиляються і не розкрадаються, а спрямовуються точно на індивідуальну адресу і максимально ефективно використовуються. Разом із тим витримувалися прийняті ще консерваторами настанови із тимчасового заморожування бюджетних витрат, було збережено більшість ринкових елементів у національній системі охорони здоров'я, в інтересах великого капіталу знижено корпоративний податок тощо. Суть соціальної політики лейбористів полягала у тому, аби все менше державних коштів йшло на соціальну допомогу, і все більше – на освіту, професійне навчання, особливо молоді, створення робочих місць. Суттєва роль відводилася створенню стимулів до праці.

Британія приєдналася до соціального законодавства ЄС, в результаті чого робітники одержали право на чотиритижневу оплачувану відпустку, матері після народження дітей – право на оплачувану відпустку. Безробітним держава запропонувала контракт із перенавчання і підвищення кваліфікації в обмін на зобов'язання поступити на роботу. До британського законодавства інкорпоровали європейський біль про права людини, що є одним із свідчень того, що лейбористи докладали зусиль в плані політичного реформування. Особливо відзначається реформа Палати лордів – позбавлення її членів спадкового статусу і поступове перетворення на орган, аналогічний другим палатам парламентів більшості

західних країн. Також було відновлено органи самоуправління Лондону і запроваджено посаду мера, прийнято Акт про свободу інформації тощо.

Тривале перебування лейбористів при владі значною мірою зумовлювалося особистими якостями їхнього лідера, а також сприятливими зовнішніми обставинами: успадкований від консерваторів підйом в економіці, хвиля перемог лівоцентристських політичних сил у Європі, перебування при владі у США демократів, нескінченна міжусобиця в партії консерваторів. Але, як показує досвід світової політичної історії, яким би популярним уряд не був, у сучасному світі складність проблем, людський фактор, непередбачувані ризики і швидкість подій поступово підточують його авторитет. Т. Блер втратив популярність значною мірою через підтримку американської агресії в Афганістані та Іраку. Це він зробив всупереч позиції як переважної більшості політикуму, так і виборців. До того ж надто довге перебування при владі налаштувало проти нього однопартійців. Додалися урядові скандали. В травні 2006 р. Т. Блер приймає рішення піти у відставку, не чекаючи «повстання у партії», знайшовши у собі сили підкорити особисті інтереси інтересам організації.

Йому на зміну прийшов Гордон Браун, який впродовж 10 років займав посаду міністра фінансів в уряді лейбористів. 24 червня 2007 р. він через безальтернативні вибори (його потенційні конкуренти зняли свої кандидатури) став лідером лейбористської партії, а 27 червня королева Єлизавета II призначила його прем'єр-міністром¹. На відміну від динамічного і творчого попередника Г. Браун являв собою педантичного партійного чиновника з усіма рисами вдачі, притаманними традиційному британському суспільству, насамперед, неприйняттям «модернізації». Перебуваючи на посаді міністра фінансів, він опустив максимальну податкову ставку до 40%, підвищив роль приватного сектору, скасував численні соціальні пільги. Ставши прем'єром, започаткував будівництво нового дешевого і екологічного житла у провінції, новий комплекс конституційних заходів задля забезпечення прозорості і відповідальності влад перед народом, більш стримані і ділові відносини із Сполученими Штатами тощо.

Економіка зростала із темпом у 2,75% на рік, безробіття – найнижче за минуле десятиріччя – в межах 5 – 6 %, інфляція – приблизно 2% на рік. Показники – значно кращі, ніж у більшості країн Європейського Союзу на той час. При лейбористах прискорився перехід до соціально орієнтованого економічного розвитку: зросли «інвестиції в людину». Якщо у 1970-ті рр. соціальні витрати (на охорону здоров'я, освіту, науку, будівництво на основі субсидій, інші соціальні послуги) становили приблизно половину всіх витрат держави, то на 2007 р. – приблизно дві третини. Здавалося, успішний розвиток країни при лейбористах продовжиться і надалі. Більшість виборців їх підтримувала, що дозволило тричі перемагати на загальних виборах. Але слід зазначити, що це зумовлювалося виключно

¹ На цю посаду він претендував ще у 1994 р., але на внутрішньопартійних виборах цілком несподівано для всіх поступився Т. Блеру.

сприятливою економічною ситуацією, яка значною мірою складалася незалежно від дій уряду, хоча їх теж виключати не можна.

Восени 2007 р. у Великій Британії вибухнула фінансова криза: виникли проблеми в іпотечного банку Northern Rock, на що уряд відповів його націоналізацією у лютому 2008 р. Проте криза продовжувала розгортатися, поширюючись на реальний сектор економіки і стала найтяжчою за увесь післявоєнний період, більш глибокою, ніж у більшості розвинених країн світу. Останнє значною мірою зумовлювалося тим, що впродовж останніх років у Великій Британії бурхливо розвивався процес фінанціалізації економіки (гіпертрофоване розширення фінансово-кредитної сфери), тобто всі вади, пов'язані із світовою фінансово-економічною кризою тут набули ще відчутнішого прояву. До цього додалося скорочення реальної економіки, тобто промислового виробництва, значне дерегулювання господарства, а також глибша інтегрованість британського бізнесу у світову економічну систему. Останнє призводить до того, що Британія більше виграє, коли та на підйомі, і більше програє, коли на спаді.

Певна річ, провину за погіршення соціально-економічної ситуації в країні поклали на лейбористський уряд. Саме економічна криза зумовила левову частку негативу в оцінках його діяльності з боку пересічних британців¹. Рейтинги партії, уряду та його голови катастрофічно падали. Міністри почали один за одним йти у відставку, закликаючи прем'єра наслідувати їх приклад. Але Г. Браун залишив свою посаду тільки після оприлюднення результатів парламентських виборів, які пройшли 6 травня 2010 р. Лейбористи програли. В їх поразці винні психологічна втома виборців від партії, яка перебувала при владі 12 років, накопичення в діяльності уряду негативних моментів, не надто яскраві риси вдачі Г. Брауна як політика².

Неабияку роль відіграла Консервативна партія. Після приходу на посаду лідера у 2005 р. Девіда Кемерона вона змінила свій колишній імідж політичної сили, яка стоїть на варті великого бізнесу, безконтрольного ринку і нехтує інтересами «простої людини». Новий лідер консерваторів спромігся зробити те, що колись зміг Т. Блер. Він змусив значну частину виборців повірити, що йому вдалося змінити партію, звільнити її від тягаря минулого, подолати внутрішні розбрати, зробити її знов здатною до управління країною. Завдяки молодому лідеру консерватори усвідомили

¹ Це не означає, що будь-яка економічна чи інша криза автоматично веде до зміни влади. Існує чимало прикладів, коли правляча партія або коаліція з успіхом переживають кризу або навіть заробляють на своїй антикризовій діяльності очки. Так, М. Тетчер виграла вибори 1983 р., не дивлячись на найжорстокішу економічну кризу, Дж. Мейджор переміг на виборах 1992 р., які також відбувалися на тлі економічної кризи.

² В наші дні важливу роль відіграє суб'єктивний фактор, оскільки політична вистава стає вкрай персоніфікованою. Г. Браун значно поступався своєму попереднику Г. Блеру і наступнику Д. Камерону у фотогенічності, ораторській майстерності, вмінню спілкуватися з публікою та засобами масової інформації і т. ін.

необхідність суттєвої адаптації до нових соціальних реалій. Партія зрушила до центру, взявши на озброєння деякі засадничі цінності соціального лібералізму. Наочним підтвердженням стало проголошення Д. Кемероном лозунгів «великого суспільства», «нового комунітаризму», «прогресивізму»¹ і конкретних пропозицій щодо їх реалізації. Не дивлячись на збереження в партії впливового «тетчеристського крила», лідеру та його команді однодумців вдавалося, хоча і не без деяких поступок, проводити обраний новий курс. В нього – поміркований характер і спрямовання на те, аби повернути тих виборців із середнього класу, які в свій час відвернулися від торі, а також когось залучити з електорату лейбористів. Наприклад, назвавши Національну службу охорони здоров'я «одним із найбільших досягнень ХХ століття», консерватори виступили в ролі її рятівника від скорочень, які планував Г. Браун. Проте модернізація консервативної партії носила радше іміджевий характер: змінився логотип партії. Замість смолоскипу свободи часів М. Тетчер з'явився дуб із зеленим листям, що мав символізувати поєднання традицій із оновленням і дружнім ставленням до довікля. У сукупності всі названі обставини сприяли перемозі консерваторів на всезагальних парламентських виборах 2010 р.

Ці вибори призвели до виникнення в країні «підвішеного парламенту», де жодна з провідних партій не мала абсолютної більшості. Найбільшу фракцію у Палаті общин – 306 депутатів (36% голосів виборців) із 650 сформувала Консервативна партія, друга за кількісним складом – Лейбористська – 258 депутатів (29% голосів), третє місце у ліберал-демократів – 57 мандатів (23 %). Решта партій одержали 28 місць. Після виборів деякі політологи почали говорити про початок деконструкції традиційної двопартійної системи Великої Британії. Адже вперше 35% голосів одержали «треті партії», майже шість десятків голосів, відданих за ліберальних демократів, надали їм реальну можливість взяти участь у формуванні уряду, оскільки жодна з головних партій виявилася неспроможною забезпечити належну урядову більшість. В ситуації, що склалася, із консерваторів та ліберал-демократів утворився коаліційний уряд. При чому представники останніх не просто увійшли до уряду, а до його ядра – Кабінету. Їхній лідер – Нік Клегг став другою особою в Кабінеті після Д. Кемерона в ранзі віце-прем'єра². Заради порятунку економіки країни обом політичним силам довелося піти на серйозні компроміси. Так партія Н. Клегга закрила очі на плани консерваторів невідкладно вдатися до жорстких заходів із скорочення бюджетного дефіциту, головним чином за рахунок державного бюджету і соціальної сфери. Консерватори, з свого боку, мали погодитися із постановкою питання про проведення у 2011 р. референдуму щодо запровадження в

¹Ідеологія, спрямована на пропаганду і здійснення соціальних та політичних реформ, протилежна консерватизму та традиціоналізму.

² Ліберальні демократи одержали ще чотири міністерських портфелі, а також 15 посад молодших міністрів.

країні нової системи голосування на всезагальних виборах, яка була б більш справедливою до малих партій з точки зору розподілу парламентських мандатів.

Референдум відбувся 5 травня 2011 р. На ньому британцям пропонувалося висловитися стосовно прийнятності переходу від існуючого мажоритарного принципу¹ до альтернативного голосування². За його результатами виявилось, що 70% учасників підтримали збереження старого принципу простої більшості. Вони віддали перевагу звичному «виборчому маятнику», коли незадоволення правлячою партією виявляється у голосуванні за опозицію на наступних виборах.

Стосовно економічних проблем, то обидві партії, що утворили коаліцію, виступали за найскорішу стабілізацію економіки і збільшення економічного зростання. В цьому плані в них дещо відмінні позиції, проте солідарні стосовно необхідності збільшення контролю за імміграцією. Під час передвиборчої кампанії консерватори звинувачували лейбористів не тільки у тому, що вони «прогледіли» причини фінансової кризи, але й допустили неконтрольовану імміграцію. Торі незадоволені великою кількістю одержувачів соціальних виплат, які фінансуються з податків, сплачуваних середніми класами. На момент зміни влади у 2010 р. ця чисельність осіб працездатного віку на соціальній допомозі наближалася до 6 млн. Значна частина з них – іноземного походження. Згідно статистичним даним на початок 2011 р., при населенні у 62 млн. у Великій Британії таких налічувалося приблизно 9 млн. осіб. Масованому припливу іноземців сприяла потужна соціальна політика держави. Відповідно до неї люди, які впродовж років перебували на положенні безробітних, могли вести порівняно комфортне життя завдяки виплатам, дешевому муніципальному житлу, безкоштовній медичній допомозі, що увічнювало культуру паразитизму. З іншого боку, це допомагало забезпечувати відносний спокій в маргінальних прошарках суспільства і знижувати потенціал агресії, яка виявляється у міжетнічному насильстві. Однак події серпня 2011 р. у Лондоні та інших англійських містах (Ліверпулі, Манчестері, Брістолі)³ наочно продемонстрували неспроможність політики

¹ За мажоритарною системою переможці на парламентських виборах визначаються простою більшістю голосів.

² Суть такого голосування полягає у тому, що виборець повинен у бюлетені із списком кандидатів помічати першим номером того із них, кому він віддає перевагу, і другим – наступного, кому він готовий віддати свій голос у випадку, якщо № 1 не набирає необхідної кількості голосів. Якщо при підведенні підсумків голосування з'ясується, що один з кандидатів одержить більше 50% голосів, він вважається обраним. Вакантні місця, що залишаться розподіляються по партіях пропорційно загальному числу набраних ними голосів. Така система, з одного боку, на відміну від суто пропорційної, зберігає прив'язку кандидатів до виборчих округів, що важливо для обох головних партій, а з іншого, вносить до неї певний елемент пропорційності, що надавало б більше можливостей для «малих партій».

³ Безчинства темношкірої молоді почалися після загибелі у перестрілці із поліцією 29-річного Марка Даггана. На захист гангстера тут же встав Тоттенхем та інші населені мігрантами неблагополучні райони Лондону, а потім й інших міст. Мобільні телефони

із соціокультурної інтеграції іммігрантів, що здійснювалася у Великій Британії впродовж останніх десятиріч. Було наочно продемонстровано провал мультикультурної політики і підтверджено правоту тих експертів та політиків, які попереджали про можливість серйозних соціальних потрясінь. У грудні 2013 р. уряд Д.Кемерона заявив, що буде висилати з країни тих, хто «приїздить сюди не працювати, а старцювати». Більшість британців негативно ставляться до масового припливу мігрантів. Разом із тим у травні 2016 р. мером Лондону став син іммігрантів з Пакистану мусульманин Садік Хан. Він отримав 1 млн. голосів на свою підтримку, виборів на 13% голосів більше, ніж суперник, який ганьбив його під час виборчої кампанії.

Історія Великої Британії знає чимало випадків серйозних соціальних потрясінь, пов'язаних із міжетнічними конфліктами. У Сполученому Королівстві історично склалися такі регіони, як Англія, Уельс, Шотландія та Північна Ірландія, які мають чимало особливостей не тільки у культурних традиціях, але і в економіці. Неблагополучними вважаються регіони Північної та Північно-Західної Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Більша частина цих регіонів включена до так звані «зони допомоги» (в них мешкає 15% всього економічно активного населення країни).

Регіональна політика держави спрямована в першу чергу на усунення диспропорцій в економічному розвитку регіонів, на створення умов для зростання зайнятості, промисловості і особливо наукомістких галузей, на підготовку кваліфікованих кадрів, розвиток інфраструктури та сфери послуг. Разом із тим приймаються заходи не тільки соціально-економічного характеру, але й конституційного. Найбільш далекосяжні з них набули форму деволуції – делегування частини державної влади британським регіонам («кельтська периферія» – шотландці, валлійці та ірландці є потомками кельтського населення Британських островів). В результаті вперше від 1707 р. відновив роботу парламент Шотландії¹, з'явилася Національна асамблея Уельсу. Угода Страсної П'ятниці² і відновлення роботи місцевого парламенту – відкрила заключну главу в історії мирного врегулювання у Північній Ірландії³. Деякі політологи

та соціальні мережі стали в нагоді у координації спочатку стихійних, а потім вже організованих бунтів, в ході яких трошилися автомобілі, підпалювалися будинки, розбивалися вітрини і грабувалися магазини. Під час безладу загинуло чотири британці, які намагалися захистити свої домівки та бізнес. Країна виявилася неготовою до масової агресії та мародерства. Тільки на четверту добу поліції вдалося вгамувати погроми, понад дві тисячі учасників заарештували. Парламент почав обговорення питання про необхідність перегляду бездумної політики роздачі соціальних виплат і посилення контролю над імміграцією.

¹ 18 вересня 2014 р. відбувся референдум з питання незалежності Шотландії. Явка склала 84,5% виборців. За відокремлення від Великої Британії висловилися 1 617 989 осіб (45%). «Проти» – 2 001 926 осіб (55%).

² Угода про мирне врегулювання конфлікту в Північній Ірландії, підписана 10 квітня 1998 р.

³ На початку січня 2013 р. у Північній Ірландії мали місце сутички з поліцією.

вважають, що названі заходи надали імпульс перетворенню Великої Британії із унітарної держави у федеративну. Тому сприяє діяльність радикальних політичних партій, таких як північно-ірландська «Шінн Фейн», які відстоюють етнічну своєрідність, і відповідні заходами центру, спрямовані на перебудову державного управління. Передача деяких владних повноважень на місця має сприяти виконанню історичних зобов'язань і послабити етнорадикалізм, скоротивши перелік претензій до Вестмінстеру, а з іншого боку, зберегти за центром провідні повноваження і контроль над процесом конституційних змін.

Після повоєнного послаблення позицій на міжнародній арені Велика Британія намагається поновити свій вплив. Її зовнішня політика демонструє відносно ефективну поведінку колишньої імперії. Не дивлячись на втрату більшої частини військово-політичних ресурсів, вона зберегла свій голос при визначенні глобального порядку денного і намагається брати активну участь у розробці та прийнятті рішень із найбільш резонансних проблем, що стоять перед світовим співтовариством. Сьогодні вона має на руках такі козири, як місце постійного члена в Раді Безпеки ООН, НАТО, Співдружності, «Великій сімці», «Великій двадцятці», ядерному клубі. Британський індивідуалізм дає відповідь на питання щодо того, як держава регіонального масштабу може проводити диверсифікований зовнішньополітичний курс. Лондон втілює принципи «глобального в регіональному» і «неєвропейського у європейському». Тісні зв'язки із колишніми колоніальними володіннями, більша частина з яких входить до Співдружності, дозволяє Британії впевнено почуватися в Африці, Океанії та Вест-Індії. А спадщина імперської активності забезпечує вплив у зоні Перської затоки, на Близькому Сході, у Східній та Південно-Східній Азії. Розвиток відносин у цих напрямках дозволяє, з точки зору британської дипломатії, виступати в якості головного посередника між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, в якості суб'єкта, що сприйматиметься «своїм» у тих регіонах світу, де США та європейські країни розглядаються як «чужі». По відношенню до останніх Британія також має свою особливу точку зору.

Впродовж тривалого часу у своїй зовнішній політиці Лондон спирався на «особливі відносини» із Сполученими Штатами Америки. Але приблизно з 2002 р. ці відносини почали ускладнюватися. Головним розчаруванням для британської дипломатії стало, не дивлячись на численні запевнення у зворотному, охолодження відносин із головним партнером. Здавалося б, у 1997 – 2007 рр. завдяки особистій дружбі Т. Блера з американськими президентами Б. Клінтоном та Дж. Бушем контакти між державами пережили найвищий підйом від часів М. Тетчер. Однак «сердешна згода» призвела до фактичної втрати Лондоном статусу самостійного міжнародного суб'єкту¹. Заради збереження «особливих відносин» із США він без заперечень підтримував всі основні ініціативи

¹ По відношенню до Т. Блера у Великій Британії навіть виникли метафори «пудель Вашингтону» і «51-й штат».

Вашингтону незалежно від їх опрацювання та реакції на них міжнародної спільноти.

Так Велика Британія виступила найбільш потужним союзником Штатів у військових діях проти Афганістану (початок – з 2001 р.) та Іраку (почалися у 2003 р.). Невдоволення британців політикою лейбористського уряду на іракському напрямку значною мірою зумовило падіння популярності Т. Блера та його партії¹. Луна іракської війни безпосередньо докотилася до Британії у липні 2005 р., коли молоді мусульмани, які виростили у Туманному Альбіоні, помстилися за агресію проти своїх братів по вірі. Серія вибухів у Лондоні забрала життя 52 осіб. Британські військові у листопаді 2010 р. пішли з Іраку, проте залишилися в Афганістані. На спільній пресконференції того року Б.Обама і Д.Кемерон заявили, що їхні країни як і раніше – найближчі партнери і союзники одна для одної. До жарту були зведені розбіжності між ними: як пити пиво – теплим, як прийнято у Великій Британії, або ж холодним, як полюбують в Штатах.

Насправді відносини з Америкою для Британії є дуже важливими: оборонне партнерство, взаємодія спецслужб, військово-технічне співробітництво і торгово-економічні контакти. Без цих компонентів «особливих відносин» вона не зможе зберегти членство в клубі провідних держав світу. Проте на перший план виходять ті напрямки дружби, які найбільше відповідають британським інтересам. Сполучене Королівство завжди мало «особистий власний погляд на речі». Це стосується і взаємин з європейськими країнами.

Від моменту приєднання Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства² (1972–1973 рр.) в історії європейської інтеграції почалася дискусія про особливий статус та роль цієї країни в Євросоюзі. Британському суспільству не вдалося досягти єдності з цих

¹ У липні 2016 р. було оприлюднено підсумкову доповідь «комісії Чілкота» про участь британських збройних сил у війні в Іраку у 2003 – 2009 рр. Незалежна комісія на чолі із экс-співробітником МВС сером Джоном Чілкотом працювала 7 років, результатом стали 2,6 млн. слів, що склали 12 томів. Основний висновок документа: Британія приєдналася до цієї кампанії без особливих на те підстав. Тодішній прем'єр разом із американським президентом Джорджем Бушем виступили головними ініціаторами агресії всупереч позиції більшості в Раді Безпеки ООН щодо продовження інспекцій на території Іраку для перевірки інформації про наявність зброї масового знищення, начебто наявної у Багдада. Під час військової кампанії загинули 179 британських військовослужбовців, а ще як мінімум 150 тис. іракців. Зброї масового ураження, якою лякали світ, не знайшли.

У вересні 2016 р. було оприлюднено доповідь Комітету з іноземних справ британського парламенту, в якій було піддано критиці політику Д.Кемерона у Лівії у 2011 р. В ній, зокрема, зазначено: «Дії Великої Британії в Лівії були частиною непродуманого втручання, наслідки якого відчутні досі. Політика Об'єднаного королівства до і після вторгнення у березні 2011 р. засновувалася на хибних припущеннях і неповному розумінні ситуації», що прискорило політичний і економічний крах північноафриканської країни, де запанував хаос.

² Економічний попередник Європейського Союзу, існував з 1957 по 1993 р.

питань, а мінімальна перевага прибічників членства в ЄС на певний час була досягнута великими зусиллями. Існує «конфлікт інтересів», зумовлений віддаленістю від континенту, особливими національними традиціями і дещо відмінною від європейської економічною моделлю. Попри це Велика Британія поступово втягувалася до інтеграційного процесу, намагаючись зберегти самобутність, водночас тою чи іншою мірою адаптуючись до реалій об'єднаної Європи¹. Лондон вважав, що у політичному діалозі із Європою національні інтереси Великої Британії мають бути на першому місці.

Питання участі Лондону у євроінтеграції стало критичним на початку 2015 р. Наприкінці березня того року був розпущений парламент і оголошені вибори до нового. Вони відбулися 7 травня. Консервативна партія одержала 36,9% голосів, лейбористи – 30,4%, трійку замикала Шотландська національна партія із 4,7%. Вперше за понад двадцять років торі одержали безумовну перемогу: 331 парламентських місця, що на 5 більше для одержання більшості в Палаті общин. Політологи цю перемогу пояснювали тим впливом, який мали передвиборчі обіцянки Д.Кемерона провести референдум у Сполученому Королівстві стосовно членства у Європейському Союзі. Значна частина євроскептиків підтримала його партію на виборах. Д.Кемерон знов очолив кабінет міністрів. Хоча він не підтримував Brexit – вихід королівства з членів ЄС, але мав виконувати обіцянку.

Разом із тим британський лідер вирішив натиснути на ЄС і отримати особливі умови подальшого перебування своєї держави у цьому співтоваристві, задля чого велися перемови з керівниками держав-членів. Результатом стало схвалення 18-19 лютого 2016 р. на саміті ЄС в Брюсселі документу, за яким Британія (а також всі члени Євросоюзу) отримає право 7 років – з 2017 до 2023 р. – не виплачувати допомогу гастарбайтерам з інших країн Євросоюзу та індексувати допомогу на дітей іммігрантів, що залишаються на батьківщині. Головне: Британія не матиме зобов'язань щодо подальшої політичної інтеграції у ЄС, не запровадить євро, не братиме участь у створенні європейської армії. Після закінчення саміту британський прем'єр-міністр заявив: «Британія ніколи не стане частиною європейської супердержави». Спостерігачі згадали слова колишнього прем'єра Уїнстона Черчилля: «У нас є своя власна мрія і своя власна роль. Ми – з Європою, але ми – не Європа. Ми пов'язані, але не об'єднані». Маючи певні преференції, Д.Кемерон продовжив агітувати за збереження членства в ЄС, а решта членів співтовариства погодилася, оскільки цінувала збереження Сполученого Королівства у його складі.

Референдум відбувся 23 червня 2016 р. В історії Європейського Союзу вперше держава-член голосувала: залишитися чи вийти. Явка перевищила 72% , тобто у голосуванні взяли участь понад 33,5 млн. осіб.

¹ Наприклад, англійське право, у тому числі господарське, приводилося у відповідність до директив, актів і домовленостей ЄС, а з іншого боку, британці не прийняли євро і залишилися вірними фунту стерлінгів.

За вихід – 17 410 742 або 51,9% голосів, проти – 16 141 241 або 44,2%. У першій групі переважали жителі глибинки, у другій – молодь великих міст. За те, щоби залишитися у складі Євросоюзу проголосувала більшість у Шотландії, Північній Ірландії та Гібралтарі. У перших двох відразу заговорили про підготовку референдумів про вихід із складу Великої Британії. Претензії на Гібралтар вирішила висунути Іспанія.

Аналізуючи причини Brexit, політологи вказували на англійські амбіції, незадоволення необхідністю виконувати вимоги членства і бюрократичними вадами, економічні складності, приплив мігрантів¹, бажання дистанціюватися від тих кризових явищ, які все більше виявлялися у ЄС. Наслідки, які завжди поділяються на найближчі і віддалені, – різноманітні: від миттєвого падіння фунта стерлінгов на 10%², тобто до рівня тридцятирічної давнини і зростання злочинності до відставки прем'єр-міністра і переформатування уряду.

Д.Кемерон заявив, що як прибічник членства в Європейському Союзі не може більше приймати рішення і 13 липня залишив свою посаду. Його змінила экс-міністр внутрішніх справ в уряді консерваторів 59-річна Тереза Мей. Вдруге в історії країни Британія одержала прем'єр-міністра-жінку і вдруге – з консерваторів³. Як колись по відношенню до М.Тетчер до Т.Мей стали використовувати епітет «залізна леді». Прийшовши до влади, вона наголосила своє бажання побудувати сильну країну і діяти на благо всіх британців. Т.Мей – демократично обраний політик, налаштований на недемократичні рішення⁴. Перед нею постала складна проблема, породжена демократією: як втілити в життя результати голосування, проти якого різко заперечує практично половина населення, серед якого – ключові експерти, провідні бізнесмени і політики.

Хоча 4,1 млн. її співгромадян підписали петицію з вимогою другого референдуму із питання щодо виходу країни з ЄС, уряд дав на неї негативну відповідь. «Brexit – отже Brexit, – зазначила Т.Мей, – і ми мусимо провести його успішно. Ми не намагатимемося залишитися у ЄС, ми не будемо робити спроб увійти до нього знову через «чорний хід», і ми не будемо проводити другий референдум». Таким чином, британський

¹ В середньому, 300 тис. на рік, у перспективі – зростання кількості мігрантів ще на 5 млн. до 2030 р.

² Прийшовши до влади у 2010 р., консерватори вдалися до політики жорсткої економії. Серед її складових – стримування зростання заробітної плати бюджетників (збільшення на 1% на рік). Після референдуму інфляція в країні зросла на 3%, реальні прибутки людей зменшувалися. Почалися масові акції протесту. Особливо потужними стали маніфестації 1 липня 2017 р., очолювані лейбористами. Вони були спрямовані проти жорсткої фінансової політики уряду і наміру вийти з ЄС.

³ 8 червня 2017 р. пройшли дочасні вибори до парламенту. Консерватори одержали 42,3% голосів, лейбористи – 40,0%, ліберальні демократи – 7,4%, Шотланська національна партія – 3,0%. Аби мати більшість, консерватори об'єдналися із шотландськими уніоністами.

⁴ На посаді міністра внутрішніх справ Т.Мей вимагала денонсації Великою Британією Європейської конвенції із прав людини і особисто відповідальна за найрадикальніші антиімміграційні реформи останніх п'яти років до того, як стала прем'єр-міністром.

уряд взяв курс на вихід, проте процес не може бути простим і швидким¹. Brexit став виявленням британської політичної кризи і кризи в Євросоюзі. А.Меркель констатувала: це крок назад у процесі євроінтеграції. Голова Європейської Ради Дональд Туск закликав зберегти єдність решти 27 країн-членів в той час, як пожвавилися настрої євроскептицизму (з'явилася інформація про те, що деякі з них ладні провести аналогічні референдуми). Політологи вважають Brexit одним із проявів «правого повороту».

На сучасному етапі Сполучене Королівство шанує свої традиції, разом із тим продовжує модернізуватися. У другій половині ХХ ст. лейбористи спромоглися створити «державу всезагального благоденства», на якій досі ґрунтується соціальна стабільність британського суспільства, а на рахунку консерваторів – феномен тетчеризму, що трансформував країну на засадах ринкових реформ. Має місце певне зближення позицій провідних партій на базі поміркованого варіанту ліберально-ринкової моделі із елементами соціальної інженерії. Відбулися інші суттєві зрушення у сфері політики. Спостерігається перехід від традиційної британської двопартійності до, так би мовити, «двохзполовинної» партійної системи на загальнонаціональному рівні (за рахунок ліберал-демократів) і до багатопартійності на рівні регіонів. Еволюція в бік плюральної моделі демократії зумовлюється такими новими явищами британського політичного життя, як формування багатопартійності і поширення коаліційних методів правління на локальному рівні; розвиток автономних партійно-політичних систем із власними електоральними та інституціональними вимірами в регіонах «кельтської периферії». Однак сучасний етап модернізації партійно-політичної системи Великої Британії ще далекий від завершення.

В цілому ж модернізація країни – масштабна та неоднозначна. Якісне покращення економічного розвитку поки що не розв'язало проблему соціальної нерівності. Найбагатша політична культура, накопичена впродовж століть, не в змозі повністю оберігти Велику Британію від нових викликів часу, зокрема зростаючої культурної різноманітності, посилення процесів регіоналізації країни, послаблення національної ідентичності. А традиційні партії мають шукати відповіді на непрості питання, складність яких посилюється в умовах кризових явищ сучасного світу. Такі поняття, як патріархальність інститутів влади, релігійність, монархія, імперія, що склали стрижень британської нації, до теперішнього часу або зазнали серйозних змін, або стали фактами історії. Однак, не дивлячись на усі складності, Велика Британія залишається однією із квітучих європейських держав, рухається вперед, намагається не зрадити себе і водночас вловити динаміку нового століття.

¹ Відповідно до ст.50 Ліссабонського договору, на вихід з ЄС відводиться два роки. Після чого – виключення автоматичне.

Література

- Грובה В.П. Порівняльно-правовий аналіз функціонування місцевих органів влади у Великій Британії та Україні /В.П.Грובה //Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка. – 2015. – № 1.
- Громыко А. А. Политические циклы Великобритании на фоне мирового экономического кризиса /А.А.Громыко /Великобритания перед всеобщими выборами. Доклады Института Европы. – 2010. – № 250. [Эл. ресурс] – Режим доступа: [//www.ieras.ru/pub/bulleten/250.doc](http://www.ieras.ru/pub/bulleten/250.doc)
- Грубінко А.В. Велика Британія біля витоків європейської політики безпеки і оборони: роль, пріоритети, суперечності /А.В.Грубінко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 87, ч. 2.
- Грубінко А. Велика Британія в європейській політичній інтеграції: історичні витoki «особливої» позиції та сучасність /А.Грубінко //Зовнішні справи. – 2016. – № 4.
- Гутник А.В. Особенности экономического кризиса в Великобритании и меры по его преодолению /А.В.Гутник // Международная экономика. – 2015. – № 10.
- Денисюк І. Участь Великої Британії в операціях НАТО в Іраку (2003–2011 рр.) /І.Денисюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Серія «Історія» – Вип. 1 (114).
- Добржанська О.Л. Соціальна відповідальність бізнесу у Великій Британії / О.Л. Добржанська, Д. Маноха // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83, ч. 1.
- Еремина Н. В, Факторы роста европейского этнорадикализма на примере шотландской национальной партии и североирландской партии «Шинн фейн» /Н.В.Еремина //Политэкс – 2010. – № 1.
- Загоруйко Ю. Референдум з непередбачуваним результатом /Ю.Загоруйко //Дзеркало тижня. – 2016. – № 18.
- Кайл Ш.Н. Ядерні сили Великої Британії /Шеннон Н.Кайл, Ханс М.Крістенсен //Щорічник СПІРІ 2014. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідж. миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. – Київ, 2015. – Вип. 45.
- Козак Т. Соціальний контекст регіональної політики у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії /Т.Козак // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка.– 2012. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 31.
- Кондратьєва Т. Великобритания в ловушке мультикультурализма /Т.Кондратьева [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/srez/val/velikobritaniya_v_lovushke_multikulturalizma_2011-10-07.htm
- Крушинський В.Ю. Зовнішня політика Великої Британії (1997–2007): монографія / В.Ю. Крушинський. – К., 2015.
- Кузнецов О.В. Геоцивілізаційні та геофінансові переваги США і Великої Британії у ХХІ столітті /О.В.Кузнецов //США і світ ХХІ століття / Ю.М. Пахомов, М.О. Васильєва, В.М. Вовк, С.П. Галака, В.І. [та ін.]. – К., 2013.
- Латиш Ю. Брекзит і правий поворот у Європі /Ю.Латиш [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/brekzyt-i-pravyu-povorot-u-ievropi>
- Луцишин Г.І. Шотландія та Каталонія: спільне та відмінне у боротьбі за незалежність /Г.І.Луцишин, І.М.Червінка //Гілея. – 2016. – Вип. 105.
- Маркітантов В.Ю. Особливості процесів регіоналізації в Сполученому королівстві Великої Британії та Північної Ірландії /В.Ю.Маркітантов //Дні науки філософського факультету –2015 : міжнар. наук. конф. (21–22 квіт. 2015 р.) : матеріали доп. та виступів.– К., 2015. – Ч. 9.
- Неприцький О. Велика Британія в умовах глобалізації та європейської інтеграції наприкінці ХХ ст. /О.Неприцький [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://vuzlib.com/content/view/1730/25/>

- Перегудов С. Великобритания: политические циклы и эрозия двухпартийности /С.Перегудов //Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 3.
- Полякова А.А. Роль короны в британской конституционной системе /А.А.Полякова //Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 1.
- Русанова М.І. Ідеї збереження світової гегемонії в геостратегічних концепціях Великої Британії /М.І.Русанова // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2012. – Вип. 4.
- Сльота І. Сучасна міграційна політика Франції та Великої Британії /І.Сльота //Зовнішні справи.– 2014. – № 9.
- Сушлопарова Е. А. Великобритания: реформы и модернизация /Е.А.Сушлопарова //Полис. – 2008. – № 3.
- Терентьев А. Британия Дэвида Камерона /А.Терентьев //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1.
- Терентьев А. Гордон Браун: моралист у власти /А.Терентьев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9215
- Толстов С. Сутінки невизначеності: BREXIT та його наслідки /С.Толстов //Зовнішні справи. – 2016. – № 8.
- Удовенко О.Ю. Неоконсерватизм як актуальна проблема на прикладі Великої Британії за часів урядів Маргарет Тетчер /О.Ю.Удовенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 1 (53).
- Хмуляк М. Європейська політика Т. Блера через призму "особливих відносин" із США /М.Хмуляк //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – Серія «Історія» – Вип. 108.
- Чернінько І. Розширення Європейського Союзу в першому десятиріччі XXI століття. Політика Великої Британії /І.Чернінько //Зовнішні справи. – 2013. – № 10.
- Яковенко Н. Внесок Великої Британії в діяльність НАТО /Н.Яковенко //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Серія «Міжнародні відносини» – Вип. 35/36.
- Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство /Н.Л.Яковенко. – К., 2003.
- Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник /Н.Л.Яковенко. – К., 2011.
- Яковенко Н.Л. "Особливі відносини" як визначальний фактор британської ролі в Північноатлантичному альянсі /Н.Л.Яковенко //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2012. – Вип. 111, ч. 1.
- Burton A. The Folly of Empire. The Trouble With Rise-and-Fall Narratives /A.Burton //Foreign Affairs. – 2015. – November 25.
- Humphreys A.R.C. From National Interest to Global Reform: Patterns of Reasoning in British Foreign Policy Discourse /A.R.C. Humphreys // The British Journal of Politics & International Relations. – 2015. – Vol. 17. – Issue 4.
- Johnson M. United Kingdom Campaigns & Elections. Empire at Sunset / M.Johnson //Foreign Affairs. – 2015. – April 24.
- Rohac D. The Conservative Case Against Brexit. Euroskepticism's Biggest Fallacy / D.Rohac //Foreign Affairs. – 2016. – June 8.
- Timmermans A. Public Policy Investment: Priority-Setting and Conditional Representation in British Statecraft /A. Timmermans //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.
- Warwick P.V. Public opinion and government policy in Britain: A case of congruence, amplification or dampening? / P.V.Warwick //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 1.
- Webb P. Who is willing to participate? Dissatisfied democrats, stealth democrats and populists in the United Kingdom / P.Webb //European Journal of Political Research. – 2013. – Vol. 52. – Issue 6.

Франція

Найбільша за територією країна Європи, яка впродовж останніх трьох століть суттєво впливала на ситуацію не тільки на континенті, але й усьому світі, впродовж повоєнного періоду суттєво втратила колишні преференції, однак залишається однією з провідних держав із потужною економікою, амбіціями в політиці, сильною армією, що має ракетно-ядерну зброю, високорозвиненою культурою. За діючою Конституцією «Франція є невідомою, світською і соціальною республікою. Вона забезпечує рівність перед законом всім громадянам, незалежно від походження, раси або релігії. Вона поважає всі вірування... Девізом Республіки є «Свобода, Рівність, Братерство». Її принципом є: уряд народу, по волі народу і для народу». В Основному документі підкреслюється відданість принципам, вибореним Великою Французькою революцією, зокрема національному суверенітету та правам людини, визначеним Декларацією 1789 р. До них насамперед відносяться свобода, власність, безпека та опір гнобленню. У 1946 р. в якості «особливо необхідних в наш час» були додані рівність прав чоловіка і жінки, право на працю, право на відпочинок, право на охорону здоров'я і на соціальне забезпечення, право на освіту, право на участь трудящих у керівництві підприємствами, право на профспілкову діяльність, право на страйк «в рамках законів, які його регламентують».

У 1958 р. Франція перетворилася із парламентської республіки у президентську. Це було пов'язано із діяльністю тодішнього лідера нації генерала Шарля де Голля. Він формував політичну систему країни «під себе» – із роллю президента, неспівставною ні з якою іншою. З моменту обрання президент стає над всіма – над партіями, над парламентом, над місцевими органами влади. Він – глава держави і головнокомандувач, гарант національної безпеки і територіальної цілісності, арбітр із завданням забезпечення «нормального функціонування державних органів та наступності держави». Його не можна усунути. Покласти край його мандату може тільки смерть, як це сталося із Жоржем Помпиду у 1974 р., або добровільна відставка – Ш. де Голль у 1946 р. Поява у парламенті більшості із іншою платформою, ніж та, за якою президент був обраний, ніяких «організаційних» наслідків для нього особисто не несе, що неодноразово засвідчує сучасна французька політична історія. Натомість президент має право розпускати Національні збори (парламент) і призначати нові вибори, запроваджувати надзвичайний стан і брати у свої руки усю повноту влади.

Вищим органом законодавчої влади вважається двопалатний парламент (Національні збори і Сенат). Національні збори приймають закони, затверджують бюджет, програму і склад уряду. Сенат має право «затримуючого вето», тобто можливість повернення закону на повторний розгляд до Національних зборів. Але підписує і публікує закони президент, він також може повернути закон на повторний розгляд до парламенту або винести його на референдум. Президент призначає і звільняє прем'єр-

міністра, і, за його представленням, інших членів уряду, здійснює призначення на усі вищі військові та цивільні посади. Разом із такою потужною за своїми прерогативами вищою владою у суспільному житті Франції дуже важливу роль відіграють виборні органи місцевого самоврядування. У містах і селищах – це муніципальні ради на чолі із мером, у департаментах та регіонах – генеральні та регіональні ради.

Від часів Великої Французької революції в країні діє багатопартійна політична система, при чому досить мобільна. Йдеться не тільки про велику кількість постійно створюваних дрібних утворень, які швидко зникають, а й про основні партії, які формують остов системи. До межі 1970 – 1980-х рр. цей останній мав вигляд біполярного чотирикутника. Дві його праві сторони були представлені приблизно рівними за силою Об'єднанням на підтримку республіки (ОПР) та Союзом на захист демократії (СЗД), а дві ліві – Французькою соціалістичною партією (ФСП) та Французькою комуністичною партією (ФКП), які теж деякий час врівноважували одна одну. Однак від початку 1980-х рр. відбулося суттєве послаблення позицій СЗД¹ та ФКП². Чотирикутник поступився місцем

¹ Прихильники цієї партії називали себе «лібералами, європейцями, центристами» і обіцяли створити у Франції «передове ліберальне суспільство». Вона утворилася із декількох дуже різних рухів і течій правого спрямування, об'єднаних лише неприйняттям голлізму (політики Ш. де Голля). Проте у 1980-х рр. стало очевидним, що ідея боротьби за парламентську республіку у Франції зжила себе, тобто партія втратила головний вектор свого руху. До цього додався негативний вплив внутрішньопартійних суперечок і відносно слабкої організації. В якості нового напрямку дій було обрано підтримку євроінтеграції, що дозволило партії уникнути зникнення з політичної карти країни.

²Завдяки участі у французькому Русі Опору фашизму, а також загальносвітовій пошані до Радянського Союзу, який відіграв головну роль у його розгромі, у повоєнний час популярність комуністів в країні була дуже значною. Так на парламентських виборах у листопаді 1946 р. комуністи одержали 28,2 % голосів виборців. Їхній електорат дорівнював чисельності прибічників соціалістів. Але від початку 1980-х рр. він почав звужуватися і до 2000-х рр. ФКП випала із кола традиційно значущих політичних рухів. Це зумовлювалося кількома головними причинами. По-перше, 1960 – 1970-ті рр. довели, що у розвиненій країні суттєве покращання становища населення можливе без радикальної зміни політичного режиму і пов'язаних з цим поневірянь. По-друге, скорочувалася питома вага тих прошарків робітничого класу, серед яких комуністи користувалися впливом (металісти, шахтарі, залізничники та ін.), натомість зростала чисельність «середнього класу», який комуністів не підтримував. По-третє, французькі комуністи, які завжди мали особливі відносини із Комуністичною партією Радянського Союзу, за часів радянської перебудови все більше перетворювалися в очах громадськості з «партії соціальної революції» на «партію тоталітарної диктатури». Особливе значення для погіршення ставлення до комуністичних ідей та практики мали викриття злочинів сталінізму, «червоних кхмерів» у Камбоджі, вторгнення радянських військ до Афганістану тощо. Хоча у 1970-х рр. французькі комуністи спробували «перебудуватися» і висунули ідею «соціалізму по-французьки», тобто побудови нового суспільства виключно мирним демократичним шляхом в результаті перемоги лівих сил на парламентських виборах, без диктатури пролетаріату, пізніше приєдналися до «модернізаторського» руху в бік «єврокомунізму», однак їм це в утриманні своїх позицій у партійно-політичній системі Франції не допомогло. Пізніше з'ясувалося, що

біполярній структурі – «праві» на чолі із ОНР і «ліві», очолювані соціалістами. Проте вже наприкінці 1980-х рр. біполярність стала змінюватися на трипартизм, оскільки до розряду основних партій увійшов Національний фронт (НФ) – крайня права націоналістична, за суттю, расистська, партія під керівництвом Жана-Марі Ле Пена¹. Однак французька суспільна свідомість переконана, що тільки ОНР та ФСП здатні керувати країною.

Об'єднання на підтримку республіки в ідеології та політичній практиці багато в чому продовжує традиції своєї попередниці – Союзу на захист республіки, заснованої прибічниками Ш. де Голля. Ідейною основою голлізму є теза про месіанську роль Франції в житті людства, відведена їй самою Історією. Така роль могла реалізуватися при збереженні Францією положення великої держави, одного із головних акторів міжнародних відносин. Обов'язковою внутрішньополітичною умовою при цьому виступало об'єднання нації, що мало досягатися шляхом пом'якшення класової боротьби і повного інтегрування робітничого класу на базі глибоких соціальних реформ. Можливість останніх пов'язувалася із успішним економічним розвитком, здійснюваним під егідою і за активної участі держави. Зворотною стороною концепції «величності» виступав постулат «особливості» Франції: її історична місія вбачалася у посіданні особливого місця між двома блоками – східним та західним, як у світовій політиці, так і у виборі шляху економічного розвитку (між «диким капіталізмом» та «небезпечним колективізмом»). Тобто в ідеології голлізму чільне місце посідала концепція «особливого шляху» при домінуванні політичних цілей над соціальними та економічними.

З плином часу відбулися суттєві зміни: із падінням комуністичного блоку відпала обґрунтованість особливої ролі між двома «таборами»; в економіці неефективність «особливого шляху» змусила відмовитися від практики домінування держави; єднання нації шляхом інтегрування робітничого класу в основному було забезпечене до кінця 1980-х рр. значною мірою завдяки соціальним реформам противників ОНР. Тому ОНР стала на шлях оновлення власної концептуальної бази. В умовах захоплення усього західного світу неолібералізмом вона у своїх програмних установах також почала відводити більше місця економічним цілям. Бізнес став розглядатися якщо не як головна дійова особа господарських відносин, то, принаймні, як рівноправний партнер держави. Проте захоплення неолібералізмом не було тривалим, адже виборці його не підтримали, і неоголісти (так інколи називають прибічників ОНР) припинили проголошувати ультраліберальні гасла. Залишилася ідея

ліві у Франції перестали бути силою, здатною очолити боротьбу за соціальні зміни. Їхня стратегія, яка поєднала ліберальні цінності із поверховою анти буржуазною риторикою, виявилася шляхом у нікуди.

¹ Від січня 2011 р. на чолі партії – його донька Марін ле Пен.

«особливої ролі» Франції у питаннях міжнародної політики, особливо на європейському континенті.

Французька соціалістична партія виникла ще у 1905 р. і офіційно визнала своєю ідеологією марксизм, а себе – класовою партією із головною метою соціалізації засобів виробництва та обміну, тобто перетворення капіталістичного суспільства у колективістське або комуністичне. При тому, що партія декларувала в якості своїх головних методів класову боротьбу і революцію, насправді основним змістом її політики стала боротьба за економічні та соціальні реформи мирним, здебільшого парламентським шляхом. Крах «розвиненого соціалізму» змусив ФСП переглянути свої позиції. Від 1991 р. з її програмних документів зникають лозунги соціальної революції, ліквідації великого капіталу, націоналізації, планування тощо. Натомість – визнання необхідності адаптації до ринку, його законів та акторів, доповнене стриманими закликами до «трансформації суспільства за умов змішаної економіки». З усіх радикальних настанов збереглася лише одна: платити повинні багаті. Це означає, що бажані трансформації суспільства повинні здійснюватися насамперед через перерозподіл національного прибутку.

Таким чином, зміна концептуальних засад ФСП зближувала її позиції із соціал-демократичними партіями Великої Британії, Німеччини та деяких інших європейських країн і вела до більш тісного співробітництва з ними. Але з іншого боку, це містило небезпеку втрати електоральної бази. Зсув до правоцентристської платформи, по суті, дистанціювання від самої ідеї соціалізму мав наслідком дезорієнтацію виборців, які вже не відчували різниці між соціалістами і «правими». Якщо до 1991 р. можливість вибору полегшувалася пропозицією від «лівих» і «правих» діаметрально протилежних ідеологій, різних моделей суспільного устрою, так пізніше вибір ускладнювався тим, що відтоді йшлося лише про різні способи управління економікою.

Останнім часом у Франції, як і в інших країнах Європи, спостерігається вплив електорату і від «лівих», і від «правих». По-перше, збільшується коло громадян, які не беруть участі у виборах¹. По-друге, зростає число тих, хто віддає свої голоси за екстремістські партії як «лівого», так і «правого» спрямування (наприклад, багато з тих, хто віддавав і віддає перевагу Національному фронту, раніше голосували за комуністів). По-третє, чимало виборців вважає за потрібне хоча б у першому, не вирішальному турі висловитися на підтримку неосновних політичних організацій. Привабливість останніх визначається висунуттям важливих питань, що перебувають поза сферою інтересу провідних партій. Все це створює передумови посилення виборчого абсентизму, багатоманітності кандидатів, дроблення електорату, зростання прихильників екстремістів, тобто формування тих особливостей виборчого процесу у Франції, які стають все виразнішими впродовж останніх тридцяти років.

¹ У парламентських виборах 2012 р. не взяли участь 44% електорату. У парламентських виборах 2017 р. у першому турі явка складала 48,7%, у другому – 42,64%.

Проте на вищому рівні влади маятник електоральних симпатій все так же розхитується між «лівими» та «правими». У 1981 р. він хитнувся в бік «лівих». Президентом та два повних терміни – до 1995 р. став лідер французьких соціалістів Франсуа Миттеран.

Йдучи на президентські вибори, він висунув програму, головним змістом якої була вимога «змін», проведення глибоких соціально-економічних реформ в союзі із комуністами. Його суперники з протилежного табору – Валері Жіскар д'Естен (Союз на захист демократії) та Жак Ширак (Об'єднанням на підтримку республіки) категорично заперечували будь-які проби переходу від капіталізму до соціалізму. Перший нагадував про здійснені ним на посаді президента¹ ліберальні реформи і обіцяв в разі переобрання «довести до кінця реформування французького суспільства». Другий наголошував на том, що буде охороняти ідейні цінності та принципи голлізму, але разом із тим пропонував реформувати французьку економіку в дусі лібералізму: звільнити підприємства від державного контролю, скоротити податки, зменшити соціальні виплати. У другому турі голосування² 10 травня 1981 р. взяли участь В. Жіскар д'Естен (у першому турі – 28,33% голосів) і Ф. Миттеран (відповідно – 25,86%). Переміг Ф. Миттеран із 51,76% проти 48,24% В. Жіскар д'Естена. Понад двадцятирічне правління «правих» партій закінчилося, а президентом Франції вперше став соціаліст. Ф. Миттеран³. Оскільки більшість в парламенті мали «праві» партії, він скористався своїм президентським правом: розпустив Національні збори і призначив нові вибори. В червні 1981 р. вони принесли перемогу соціалістам – 37,7% або 9,3 млн. голосів.

Вперше в історії соціалісти одержали абсолютну більшість місць – 284 з 491. Такий успіх зумовлювався прагненням широких верств до змін, оскільки відчувалася втома від кризи, безробіття і зростання цін. Сподівання на створення більш ефективного і справедливого суспільства пов'язувалися із Соціалістичною партією. Але Ф. Миттеран у новий уряд включив не тільки представників своєї партії, але й комуністів (портфелі міністрів транспорту, охорони здоров'я, професійної освіти, громадських служб та адміністративних реформ) та лівих радикалів (міністр охорони довкілля і державний секретар із туризму). Решта 38 міністерських крісел зайняли соціалісти. Уряд лівих сил здійснив націоналізацію 39 найбільших приватних банків із капіталом понад 4 млрд. франків кожний, дві провідні фінансові компанії і п'ять найбільших фінансово-промислових груп. Разом із банками та підприємствами, націоналізованими у післявоєнний час, державний сектор охопив 95% кредиту і 32% промислової продукції. Під

¹ Травень 1974 – травень 1981 рр.

² Президент Французької Республіки обирається прямим всезагальним голосуванням. Обраним вважається кандидат, який одержав понад 50% голосів виборців. Якщо жоден з кандидатів не одержує такої кількості, проводиться другий тур голосування, в якому беруть участь ті двоє кандидатів, хто набрав більше голосів у першому турі.

³ Після обрання пішов з посади першого секретаря ФСП, призупинив своє членство в партії і став безпартійним

контроль держави перейшло 84% авіаційної і ракетної промисловості, 80% чорної і 63% кольорової металургії, 54% хімічної продукції. Такого величезного державного сектора не мала жодна капіталістична країна. Також були скасовані податки з осіб, які отримували мінімум заробітної плати, запроваджено податок на великі капітали (понад 3 млн. франків). Грошові виплати сім'ям і пенсії підвищили на 20-25 %, розміри останніх довели до 75% від зарплати, а пенсійний вік знизили з 63 до 60 років. Закон про децентралізацію 1982 р. суттєво розширив повноваження місцевих органів влади і обмежив повноваження префектів, перейменованих на комісарів республіки. Скасована смертна кара.

Уряд «лівих» сил вважав, що соціально-економічні реформи, спрямовані на підвищення життєвого рівня широких верств населення, призведуть до збільшення платоспроможного попиту, розширення внутрішнього ринку, а отже і до зростання темпів економічного розвитку і скорочення безробіття, однак цього не сталося. Навпаки, збільшення названих виплат призвело до зростання бюджетного дефіциту і дефіциту кас соціального страхування. Прибутки підприємців зменшилися, почалася втеча капіталів за кордон. Інфляція в 14% перебільшила показники інших європейських країн, а темпи промислового зростання не перевищували 2% на рік. Франк девальював три рази. Чисельність безробітних швидко збільшувалася: у 1983 р. – понад 2 млн. чоловік. В країні зростало відчуття кризи, а ентузіазм, викликаний перемогою «лівих» сил згасав.

Через серйозні економічні проблеми і невдоволення населення президент та соціалістична більшість в уряді вирішили піти на згортання реформ. Навесні 1983 р. було оголошено про перехід до політики «суворої економії»: заморожування зарплат, підвищення податків на товари масового вжитку, скорочення витрат на соціальне страхування, зменшення кредитів та дотацій державним підприємствам. Президент вирішив змінити прем'єр-міністра та оновити уряд. Новий прем'єр, представник правого крила ФСП Лоран Фабіус оголосив головним завданням модернізацію економіки і ніяких соціальних реформ не обіцяв. Він відмовився прийняти розроблені компартією заходи із боротьби з безробіттям, що вимагали великих державних витрат, на що комуністи відповіли виходом з уряду. Однак навіть заходи «суворої економії» не призвели ані до економічного піднесення, ані до скорочення безробіття.

Розчарування політикою уряду «лівих» сил призвело до того, що на чергових парламентських виборах 1986 р. об'єднані «праві» партії під гаслом «П'яти років соціалізму досить» одержали 40,2% голосів, що дало їм 276 депутатських мандатів із 574. Соціалісти і комуністи значно втратили щодо підтримки своїх симпатиків. Значна частина виборців сприйняла негаразди в економіці за свідчення неефективності соціалістичної моделі, яку пропонували «ліві». «Неоконсервативна хвиля», що до того часу вже взяла гору у США, Великій Британії та інших країнах, дійшла і до Франції: все більшу популярність набували її гасла: «ринкова економіка», «приватна ініціатива», «прибуток», «невтручання держави в

господарську діяльність». В результаті виборів 1986 р. парламентська більшість опинилася в руках «правих», а президентом залишився представник «лівих». Лідера коаліції-переможниці Жака Ширака було призначено новим прем'єром. Утворилася ситуація «співіснування» «лівого» президента із «правими» урядом і більшістю у Національних зборах. Передбачалося, що уряд мав займатися внутрішніми справами, а президент – військовою та зовнішньою політикою.

Офіційною доктриною нового уряду став неолібералізм, а довгострокова економічна програма обіймала три основні серії інституціональних реформ, спрямованих на те, аби пократи край сорокарічній традиції дирижизму¹ та державного патерналізму, зняти кайдани, які скували господарське життя, і таким чином підвищити динамізм економіки. Фундамент нової моделі господарювання передбачалося створити шляхом денаціоналізації промислових компаній та банків; проведення нової фінансової політики, покликаної сформуванню умов найбільшого сприяння для розвитку приватного капіталу; відмови від традиційного регламентування деяких сегментів економіки. Впродовж 1986 – 1987 рр. уряд продав у приватну власність 13 найбільших фінансово-промислових компаній, скасував податок на великі статки і скоротив інші податки, ліквідував державний контроль над вивозом та ввезенням валюти, відмінив державну перевірку обґрунтованості звільнень робітників та службовців, скоротив витрати на соціальне страхування.

Однак «правий» уряд не тільки повів активну конфронтацію з президентом в економічній та соціальній галузях, але й почав втручатися у зарезервовану за ним сферу зовнішньої політики та оборони. Така політика уряду Ж. Ширака ускладнила роботу державної машини і не принесла тоді «правим» партіям особливих політичних дивідендів. На оголошених у 1987 р. президентом дострокових парламентських виборах перемогли соціалісти, і знову відновилася ситуація, коли президент і уряд належать до одного політичного табору.

Сам Ф. Міттеран залишився на своїй посаді, перемігши на чергових президентських виборах 1988 р. Ж. Ширака². Більше половини французів підтримали Ф. Міттерана, в якому бачили впливового державного діяча, спроможного підтримувати рівновагу між «лівими» і «правими», не порушувати стабільність у суспільстві, гарантувати збереження прав і свобод громадян. Як і в 1981 р., він розпустив Національні збори, де переважали «праві», і призначив позачергові вибори. Вони принесли переважання «лівим» силам: соціалістам, комуністам, лівим радикалам³. Президент призначив «лівого» прем'єр-міністра (одного з найпопулярніших керівників ФСП Мішеля Рокара) і «лівий уряд». Йдучи за

¹ Політика активного втручання держави в управління економікою.

² У першому турі голосування Ф. Міттеран одержав 33,9 % голосів, а Ж. Ширак – 19,7 %. У другому турі відповідно – 54,02% і 45,98%.

³ Найбільший успіх вибороли соціалісти – 37,5% голосів і 260 мандатів.

проголошеним президентом принципом «ані націоналізації, ані приватизації», нове керівництво призупинило розпочатий попереднім урядом розпродаж націоналізованих підприємств, відновило податок на великі капітали, а прибутки від нього спрямувало на фінансування запроваджених виплат для осіб, позбавлених засобів до існування. У подальшому цей уряд утримувався від проведення будь-яких суттєвих реформ і продовжував політику «суворої економії».

Дефіцит бюджету зменшувався, інфляція залишалася низькою, проте безробіття зростало: у 1993 р. воно досягло «рекорду» у понад 3 млн. осіб. Спалахнули фінансові скандали. Журналістські розслідування виявили, що ФСП не уникла спокуси фінансувати свої виборчі кампанії в обхід закону, за допомогою підставних фірм та фальшивих рахунків. Деякі з міністрів-соціалістів таємно повідомляли про наміри уряду близьким до них фінансистам, а ті, користуючись такою інформацією, спекулювали на змінах курсу акцій, одержували колосальні прибутки. Колишній прем'єр-міністр П'єр Береговуа, звинувачений пресою у причетності до сумнівних фінансових оборудок, покінчив життя самогубством. Деякі інші міністри та близькі співробітники Ф. Міттерана постали перед судом. Популярність соціалістів меншала, а між тим наближалися чергові парламентські вибори. Ф. Міттеран вдався до змінювання прем'єр-міністрів і оновлення уряду. Але на настрої громадськості впливали не тільки внутрішні, але й зовнішні чинники, адже крах комунізму та його засудження кинули тінь і на соціалістів.

На чергових парламентських виборах 1993 р. вони зазнали жорстокої поразки: тільки 11,4% голосів, що означало втрату 4 млн. виборців і 4/5 мандатів. «Праві» партії на чолі із ОПР, пообіцявши «налагодити економіку» за допомогою приватизації державних підприємств і покласти край безробіттю, завоювали 39,47%, що дало їм 484 парламентських місць з 577. Оскільки «праві» знов мали більшість у парламенті, Ф. Міттеран вдруге мав діяти за умов «співіснування» і доручив формування уряду лідерам ОПР. Його очолив Едуард Белладюр – непримиренний противник дирижизму, один з головних ідеологів і практиків економічного лібералізму. За два роки, поки уряд Е. Белладюра керував країною, почали зростати темпи промислового виробництва, зменшилася інфляція, загальмувалося збільшення безробіття. Згідно соціологічним опитуванням, тодішній прем'єр став найпопулярнішим французьким політиком, і міг виграти чергові президентські вибори 1995 р., тим більше, що тяжко хворий Ф. Міттеран, який досяг 78-річного віку, відмовився брати в них участь. Від соціалістів на них пішов Ліонель Жоспен, але він програв Жаку Шираку (47,5% голосів проти 52,5% у другому турі).

Ж. Ширак переімг під соціальними лозунгами «лівого» відтінку. В якості головного завдання він поставив подолання «соціального розриву» у суспільстві, звуження тріщини між гараздуючою його частиною і тими, хто залишився на узбіччі економічного зростання. Хоча новий президент представляв «правих», він відразу після обрання почав працювати над

власним іміджем, аби виглядати «справжнім демократом». У першій заяві наголосив, що прагне зробити так, аби слуги народу, його обранці не ізолювали себе від тих, хто їх привів до влади. Було скорочено громіздкий протокол, ліквідовано загін літаків, що обслуговував членів кабінету міністрів. Сам президент здійснював закордонні вояжі на рейсових літаках, вдвічі скоротив чисельність особистої охорони, а президентське авто стало зупинятися на червоне світло. Зайнявши президентське крісло, він зосередив зусилля на боротьбі з інфляцією шляхом всілякого скорочення державних витрат та соціальних виплат.

Президентську лінію в якості прем'єр-міністра здійснював однопартієць Ален Жюппе – переконаний прихильник економічного лібералізму. Оприлюднення у листопаді 1995 р. його плану, де передбачалося збільшення податків, зменшення компенсації на лікування, заморожування зарплат робітників та службовців державного сектору і скасування пенсійних пільг, якими вони користувалися, мали наслідком всезагальний страйк. В ньому взяли участь майже всі працівники державного сектору, а також студенти, які вимагали збільшення державних кредитів на здобуття освіти і гарантії працевлаштування після закінчення навчання. Загалом у масових демонстраціях та страйках тоді взяли участь понад 2 млн. чоловік. Уряд мав поступитися, зокрема, відмовився від скасування пенсійних пільг для державних службовців. Всезагальний страйк, що тривав майже місяць, закінчився, але прихильність до «правих» зменшилася.

Передбачаючи їх можливий програш на чергових парламентських виборах 1998 р., Ж. Ширак 21 квітня 1997 р. розпустив Національні збори і призначив позачергові вибори. Вони відбулися у травні – червні того ж року і не виправдали очікувань президента: коаліція «лівих» сил одержала 48,36% голосів – 319 місць в парламенті (абсолютна більшість – 289), «праві» – 46,08% – 245. Французам сподобалися обіцянки соціалістів покінчити із безробіттям, створити 700 тис. нових робочих місць і скоротити тривалість робочого тижня до 35 годин. А аргументи президента щодо розпуску та переобрання парламенту не здалися переконливими і були розцінені як суто політичний маневр заради втримання влади «правими» силами. Президенту довелося, як колись Ф. Міттерану, вдатися до тактики «співіснування» (тепер вже «правого» президента з «лівими»).

Ж. Ширак призначив прем'єр-міністром Ліонеля Жоспена, лідера соціалістів-переможців, до уряду якого, крім соціалістів увійшли три лівих радикали, три комуністи і один еколог. Виступаючи із урядовою декларацією, Л. Жоспен запропонував французам «республіканський пакт розвитку і солідарності», що передбачав рівність прав чоловіків і жінок¹, пом'якшення імміграційного законодавства, гарантії незалежності суддів, забезпечення свободи інформації. Почався перехід на 35-годинний робочий тиждень, збільшувалися соціальні виплати (наприклад, на утримання дітей-школярів – з 500 до 1600 франків), рушила робота із

¹ В його уряді 8 портфелів одержали жінки.

створення нових робочих місць. Але влітку 2000 р. спалахнув скандал, коли з'ясувалося, що Францію залишила гордість нації та її символ¹ – акторка і модель Летиція Каста. Вона виїхала на помешкання до Великої Британії через величезні податки, які в сумі склали понад 66% її прибутків. Виявилось, що вона – далеко не єдина відома і багата людина, яка втекла від такого здирництва. За цим стояла реальність: соціалісти, зокрема їх активістка Мартіна Обрі – тодішній міністр зайнятості і солідарності, здійснювали широкі соціальні заходи за рахунок надзвичайно високих податків на прибутки.

У вересні 2000 р. за ініціативи Ж. Ширака пройшов загально-національний референдум стосовно реформи президентського апарату і переходу з 7-річного президентського терміну на 5-річний. 73% французів його підтримали. Так само вони його підтримали на президентських виборах 2002 р. На парламентських виборах того ж року його партія – ОЛР разом із своїми прибічниками одержала 421 місце з 570. Але ці цифри не свідчили про майже повне схвалення суспільством лінії «правих». Французи об'єдналися не стільки на підтримку Ж. Ширака, скільки проти ультраправого Ж.-М. Ле Пена – людини, яка відкрито проповідувала расизм і відкидала найважливіші цінності і норми, що корінилися у суспільній свідомості від часів Великої Французької революції. Така загроза виглядала цілком реальною: у першому турі Ж.-М. Ле Пен набрав трохи менше діючого президента: 17,9% проти 19,9%, – і більше, ніж представник соціалістів Л. Жоспен. Країною прокотилися масові демонстрації проти Національного фронту та його лідера. Ж. Ширак у другому турі переміг за підтримки 82% голосів виборців. На парламентських виборах «праві» також одержали абсолютну більшість місць, а з нею – право сформувати уряд, тобто взяти під свій контроль усі владні інститути в країні. «Ліві» зазнали поразки, що фактично позбавило їх можливості серйозно впливати на прийняття рішень. До парламенту також не пройшли ані крайні «ліві» – комуністи, ані крайні «праві» – Національний фронт².

Подальша політика Ж. Ширака впродовж 2002 – 2007 рр. зазнавала критики як з боку «лівої» опозиції за «недостатню соціальну спрямованість», так і з боку «правої» – за «недостатню ліберальну і реформаторську спрямованість». Однак в цей час економіка Франції потроху розвивалася: зростання ВВП було невеликим (1 – 2,2%), але часто дещо вищим, ніж у Німеччині (0,2 – 3,2%), в середньому по «зоні євро» (0,9 – 2,6%) і у США (1,6 – 3,6 %). Разом із тим в країні продовжували загострюватися певні соціальні проблеми, насамперед ті, що пов'язані з

¹ У Франції заведено, що періодично скульптурне погруддя символу нації Маріанни робиться із найвродливішої і найвідомішої громадянки.

² На початку другого десятиріччя XXI ст. після сорока років керівництва НФ Ж.-М. Ле Пен передав його своїй дочці Марін, яка почала швидко набирати популярності на хвилі гострого невдоволення співгромадян щодо ситуації з мігрантами. Іноземні ЗМІ неодноразово повідомляли про тісні зв'язки керівництва партії з Москвою, зокрема, про одержання кредитів звідти.

іммігрантами, особливо мусульманами. Серед європейських країн за цим показником Франція поділяє лідерство з Німеччиною. Більшість з них – вихідці з колишніх французьких колоній, в основному, із Північної Африки (здебільшого країн Магрибу) та Близького Сходу. Старші колись виїхали за кращою долею, оскільки ситуація в їх країнах була набагато гіршою, ніж у Європі. Вони погоджувалися на «чорну роботу», небажану для французів. Часто селилися замкненими мусульманськими общинами, важко асимілювалися, проте в їхніх родинх народжувалося набагато більше дітей, ніж у місцевого населення. Французи, над якими висів «комплекс провини» за колоніальне минуле, а також загроза загострення соціального невдоволення з боку «нових співгромадян», намагалися створити для них сприятливі умови проживання. Наприклад, жінка, в якій троє дітей, що не рідкість у мусульманських сім'ях, одержує такі високі соціальні виплати, що може й чоловіка утримувати. Діти виростили, вони не знали умов життя на історичній батьківщині, проте бачили різницю із тим, як живуть французи, які здебільшого належать до різного рівня середнього класу. Зростало відчуття комплексу меншовартості, обурення через неможливість перейти до нього і мати відповідний комфорт.

У листопаді 2005 р. у передмістях Парижу, Бордо, Ліона, Ам'єна, Страсбургу, Тулузи, Лілля, Діжона та інших французьких міст, населених іммігрантами та їх нащадками, почався безлад і погроми. Приводом стала загибель двох підлітків, які намагалися сховатися від поліцейських у трансформаторній будці. Ця трагедія була сприйнята як прояв соціальної несправедливості, оскільки перемогла впевненість: за «білими» поліціанти так вперто ганятися не стали б. У відповідь вибухнув масовий протест. Групи молодиків били вітрини магазинів, аби потім пограбувати їх, шибки жилих будинків, підпалювали автомобілі, вимагаючи: «Нехай білі віддадуть те, що в нас вкрали!». Також лунала вимога прибрати з вулиць французьких поліцейських, оскільки ті «ображали релігійні почуття» погромників. Усього за період «гарячої французької осені» загинула одна людина і одержали поранення декілька десятків осіб, важко поранено двох поліцейських. Спалено 6 тисяч автомобілів. У 38 містах і міських районах введено надзвичайний стан, затримано понад 1,9 тисяч порушників порядку, 260 з них за вироком суду відбували покарання. У 2006 р. вступив в силу закон про «вибіркову імміграцію», суть якого полягала у тому, аби правила оформлення документів для іммігрантів, бажаних одержати вид на проживання та громадянство Франції, стали жорсткішими. У 2007 р. було створене спеціальне міністерство із справ імміграції, інтеграції та національної ідентичності (пізніше скасоване). Однак проблеми іммігрантів залишаються гострими і такими, що викликають невдоволення як з їхнього боку, так і з боку приймаючої сторони. Значна частина французів вважає, що саме іммігранти створюють незручності в плані економічному (відбирають робочі місця і потребують великих державних витрат на соціальні виплати), кримінальному (рівень злочинності серед них принаймні втричі вищий, ніж серед решти населення), релігійному

(відданість мусульманській вірі, що виявляється не тільки у здійсненні масових молитов на вулицях міст, але й в екстремістських акціях ісламістів), культурному (діти іммігрантів навчаються в одних класах з місцевими школярами і через погане знання мови вчителі мають знижувати рівень викладання для усього класу) тощо.

Наприкінці грудня 2012 р. французькі урядовці вдалися до деяких коректив міграційної політики, зокрема до скорочення фінансової допомоги переселенцям. З 1 січня 2013 р. її зменшили з 2000 євро на дорослого і 1000 євро на дитину до 500 і 200 відповідно. Проте це не стримало потік біженців, який буквально накрив країни ЄС у 2015 р.

У Франції зросла терористична загроза. 7 січня 2015 р. у Парижі ісламістські бойовики розстріляли журналістів сатиричного видання «Шарлі Ебдо». Загинули 17 осіб. Вся Європа була приголомшена: пройшли масові демонстрації. Найжорстокіший терористичний акт в історії Франції стався в ніч з 13 на 14 листопада 2015 р.¹ У вечір 14 липня 2016 р. у Ніцці виходець з Тунісу Мохаммед Лауеєж-Булель своєю 19-тонною вантажівкою давив натовп городян, які відзначали День взяття Бастилії. Загинуло 85 осіб, понад 300 були поранені.

Проблема мігрантів значно загострилася у зв'язку із війною у Сирії. Париж докладає зусиль у спільному із членами ЄС пошуку виходу з ситуації. Але у тому, що Франція зазнає жорстоких ударів з боку ісламістських терористів, слід бачити ширше коло причин, пов'язаних із її минулими сьогоденням. У цій країні нині проживає понад 5 млн. мусульман, здебільшого молодих. Безробіття серед них складає понад 50%. Взагалі, безробіття серед французької молоді на 2016 р. перевищувало 23,3%. Це – один із найгірших показників в країнах європейського співтовариства. І таке становище тримається не один рік.

На час другої каденції Ж. Ширака також припали масові хвилювання з боку студентської молоді у лютому 2006 р. Поштовхом став закон стосовно змін умов найму молоді за неоліберальними рецептами. Особливо обурило положення, що дозволяло підприємцям звільняти молодих працівників протягом перших двох років дії контракту без пояснення причин. В Америці, Великій Британії та деяких інших країнах така практика давно вже стала нормою і зветься «гнучкістю ринку праці», але у Франції з протестом на вулиці вийшли мільйони людей. Вони висунули небачену вимогу: скасувати закон, який прийняв парламент, і

¹ В цілому мали місце вісім скоординованих атак. Їх об'єктами стали місця масових скупчень людей: терористи-самовбивці влаштували вибухи поряд із стадіоном Stade de France у північному передмісті Сен-Дені, де в той час йшов матч між командами Франції та Німеччини, з автоматів обстріляли популярні кав'ярні у східній частині центрального Парижу, там само захопили концертний зал Bataclan, куди на рок-концерт прийшли 1,5 тис. глядачів. Стрілянина велася на вулицях. Загинули 129 осіб, 352 особи поранені. Відповідальність за терористичні акти взяла на себе «Ісламська держава», вказавши, що вони є «помстою за Сирію». Президент Ф.Олланд оголосив надзвичайний стан. Був закритий кордон. Франція тимчасово відмовилася від умов шенгенської зони.

який набув чинності. Протести тривали два місяці. Врешті решт уряд пішов на поступки: контракт першого найму замінили контрактом допомоги молоді, яка не мала кваліфікації і перебувала в особливо складному становищі. Засоби масової інформації розцінили це як поразку уряду і перемогу сил протесту.

Насправді, за всім цим стоїть те, що Франція виявилася не готовою до нових умов міжнародної конкуренції. Між тим умови праці в усіх країнах світу останніми роками зазнали великих змін, проте молоді французи не хочуть з цим рахуватися. Треба зазначити, що французи завжди невдоволені своїм становищем, і ледве щось – виходять з протестами на вулиці. Типові гасла: «Ми варті більшого!», «Ми не хочемо витратити життя тільки на те, аби на нього заробляти!» Масові соціальні протести і хвилювання молоді поставили питання, яке неодноразово виникало у сучасній політичній історії країни – реформа чи революція?

У зв'язку з цим особливий інтерес являє період наступного президента Ніколя Саркозі, який назвали «французькою перебудовою». Значною мірою його перемога на виборах зумовлювалася змінами поколінь як серед політиків, так і серед електорату. Ф. Міттеран (14 років при владі) і Ж. Ширак (12 років) поділяли між собою відповідальність за відсутність рішень нових проблем, з якими зіткнулася країна на межі тисячоліть. Ці проблеми добре усвідомлювали нові покоління виборців з вимогами від політиків чітких ціннісних орієнтирів у непростому світі, що глобалізується, у поєднанні з ефективними, прагматичними підходами до конкретних питань із врахуванням нових реалій. В їхньому середовищі накопичилася критична маса очікувань змін. З іншого боку, значна частина французів, особливо людей похилого віку, побоюються, що такі зміни поставлять під удар стабільність, а разом із нею соціальні гарантії, до яких вони звикли. Лякає і зростання ринкової конкуренції за неоліберальним лекалом. Тому настрої французького суспільства характеризуються суперечливістю, поєднанням модернізму з консерватизмом: розумінням необхідності реформ і водночас побоюванням їх. Це притаманне представникам всіх верств і прошарків населення. Кожний бажав би, аби ціну за реформи сплачував хтось інший. В результаті звичайний розкол електорату на «лівих», історично пов'язаних з ідеєю реформ, і «правих», кого вважали захисниками існуючого порядку, набув нового виміру.

Президентські вибори 2007 р. пройшли в обстановці надзвичайного напруження політичних пристрастей, палких дебатів, високої явки виборців. Перший тур, на який свої кандидатури висунули 12 претендентів, відбувся 22 квітня. Голосувати прийшли 83,78 % громадян. Кандидат від «правої» партії «Союз за народний рух» (СНР)¹ Ніколя Саркозі одержав 31,11% бюлетенів. Представниця Французької соціалістичної партії Сеголен Руаяль – 25,84%. У другому турі відповідно – 53,06 % і 46,94 %. Співставлення їхніх передвиборчих програм свідчить

¹ Виникла у 2002 р. під час президентських виборів на підтримку Ж. Ширака, правонаступниця Об'єднання на підтримку республіки.

про те, що соціалістка залишалася вірною притаманним всім «лівим» рухам цінностям соціальної справедливості, участі громадян в обговоренні проблем, що їх стосуються, діалогу держави із громадянським суспільством. Її опонент виступав під прапором захисту традиційних правоконсервативних цінностей – закону й порядку, приватної власності, національної ідентичності. Популярності йому додала та обставина, що під час заворушень 2005 р. він займав посаду міністра внутрішніх справ і швидко навів лад в бурхливих районах, де лютувала «мультикультурна молодь». Виборці віддали перевагу тому, хто обіцяв надати їм особисту безпеку, а також своїми виступами закликав до відновлення гордості великим минулим Франції. Його партія також добилася успіху на парламентських виборах¹. У новому складі Національних зборів СНР одержав абсолютну більшість депутатських мандатів – 314 з 577. Соціалісти – 185, решта партій продовжили шлях неухильної маргіналізації (найбільш відомі з них: комуністи – 15, ліві радикали – 7, «зелені» – 4, Національний фронт – жодного місця).

Було сформовано уряд на чолі із Франсуа Фійоном, який заявив, що політичному керівництву країни, як і всім французам, «випав історичний шанс змінити епоху і накреслити нову долю Франції». У прагненні створити новий політичний синтез на базі широкої центристської коаліції президент до участі в роботі уряду залучив видних представників соціалістів і громадянського суспільства. Витриманий гендерний паритет: з 15 міністрів² 7 – жінки, причому серед останніх – міністри юстиції та внутрішніх справ. «Відкриваючись» в сторону центру і навіть лівого табору, тим самим новий президент розширював свою політичну базу і поділяв з іншими політиками відповідальність за намічені реформи.

Йдучи на вибори, Н. Саркозі виступав за «розрив» із тією політикою, що проводилася впродовж 20 минулих років і характеризувалася як «застій». Нещадно критикуючи французьку соціальну модель, він небезпідставно стверджував, що механізми соціального захисту, що склалися у повоєнний час, не відповідають сучасним умовам³.

¹ Явка на них була рекордно мінімальною – 40%.

² Кількісний склад уряду був скорочений вдвічі у порівнянні із попереднім.

³ Французи відрізняються від інших народів своїм вмінням цінувати радість життя. Останнім часом мало хто зосереджується на роботі, більше думають про те, як би краще провести вільний час. Коли боролися за скорочення робочого тижня до 35 годин, профспілки виявляли поміркованість щодо вимог підвищити зарплату. Коли у 2000 р. 35-годинний робочий тиждень став соціальним завоюванням, французи вирішили, що час одержувати більше, а працювати менше. Це при тому, що у США робочий тиждень становить 47 годин, в Японії – 44, у Євросоюзі – в середньому 39 годин. Короткий робочий тиждень без зміни оплати праці призвів до зниження конкурентоспроможності французьких товарів (за виключенням парфумерії, шампанського та сирів) на світових ринках через їхню вищу собівартість, через дорожчу, ніж в інших країнах, вартість робочої сили. В цілому ж повільність розвитку економіки не сприяє покращенню соціальних умов.

Серцевина програми Н. Саркозі – це ідея «вироблення нового соціального контракту» на базі «відтворення цінності праці», «винагороди по заслугах», додержання «рівності шансів». А головне гасло президент сформулював так: «Більше працювати, аби більше одержувати».

У плани модернізації французької соціальної держави входили наступні завдання: 1) докорінна модернізація ринку праці, надання йому більшої гнучкості, підвищення трудової мотивації і подолання негативних наслідків запровадження 35-годинного робочого тижня (за думкою Н. Саркозі в ньому – корінь усіх соціально-економічних лих країни); 2) перегляд правил надання соціальної допомоги та виплат із безробіття («аби працювати було вигідніше, ніж не працювати і жити на соціальні виплати»)¹; 3) глибоке реформування служби зайнятості і системи професійної перепідготовки; 4) реформа спеціальних пенсійних режимів (пільгових)², подальша раціоналізація системи медичного страхування («знаходження нового балансу між солідарністю та відповідальністю»); 5) реформа школи та університетів³; 6) модернізація соціального діалогу і діяльності профспілок; 7) реформування «громадських служб», їх часткове акціонування та скорочення штатів. В цілому вектор соціальної політики Н. Саркозі спрямовувався на перехід від «welfare state» до «workfare state» (буквально: від «держави всезагального благоденства» до «держави всезагального благоденства за рахунок праці»)⁴. Цей курс мав створити передумови для вирішення таких соціальних проблем, як підвищення купівельної спроможності найманих працівників, що сприяло б розширенню внутрішнього ринку; зниження безробіття, а отже і загальної соціальної напруженості в країні. Паралельно здійснювалися заходи із зміцнення правопорядку і боротьбою із незаконною міграцією.

Модернізація торкнула і політичні інститути Французької республіки. У 2008 р. Конституція поповнилася поправками, які чіткіше окреслили прерогативи президента і збільшили повноваження парламенту.

¹ Так, було запроваджено нову систему соціальної допомоги – «прибуток активної солідарності», що дозволяв людині, яка знайшла роботу, певний час одержувати соціальні виплати. Водночас жорсткішим стало надання допомоги із безробіття. Зокрема, немотивована відмова від двох пропозицій із працевлаштування загрожувала безробітному втратою права на виплати допомоги.

² Розміри страхових внесків працівників державних підприємств та державних службовців піднято до рівня тих, що здійснюють працівники приватного сектору, період виплат цих внесків збільшено до 41 року, а вік виходу на пенсію – з 60 до 62 років.

³ Новий закон щодо університетів викликав опір як з боку студентів, які побоювалися нахилу до комерціалізації освітніх послуг, так і викладачів, яким не сподобалися нові правила атестації викладацького корпусу. Через неодноразові маніфестації університетської громадськості були проведені додаткові консультації за участю профільного міністра. З 1 січня 2010 р. 51 з 84 французьких університетів почали жити за новими правилами.

⁴ Політику Н. Саркозі політологи розглядають як французький варіант «третього шляху» Блера-Шредера.

Зокрема, парламент набув права кваліфікованою більшістю¹ заблокувати деякі кадрові призначення президента; перебування президента при владі обмежено двома термінами; президент одержав право щорічно виступати перед обома палатами парламенту; парламентарі набули більшої самостійності у формуванні планів роботи, законотворчій ініціативі і контролі над виконавчою владою. З березня 2010 р. французькі громадяни вправі оскаржувати в суді відповідність законів Конституції, а також проводити референдуми. Те, що французи вважають всіх рівними перед законом, підтвердив суд над колишнім президентом Ж. Шираком у 2011 р.²

Від початку заявивши свою рішучість у здійсненні обіцяного перевлаштування країни, Н. Саркозі та його уряд розпочали далекосяжні перетворення. Було зроблено чимало у модернізації французької соціальної держави, який важко було уявити кілька років до того. Здавалося, що бажана мета близька і вдасться надати нові якості французькій соціальній моделі, пристосувати її до сучасних умов. Однак світова фінансово-економічна криза 2008 р. змішала усі карти і змусила переглянути деякі підходи. Активна фаза проведення реформ завершилася до початку 2011 р. На перший план висунулася саме боротьба із кризою і утримання стабільності в країні. Головна увага спрямовувалася на оздоровлення фінансової сфери. Також важливо підкреслити, що французька влада не пішла на накачування споживчого попиту, а зробила акцент на інвестиційній програмі із переходу до інноваційного розвитку – великі асигнування – на відібрані тисячу проектів. Не без наполегливого нагадування з боку профспілок, які влаштували у січні 2009 р. масові маніфестації, уряд доповнив антикризову програму соціальною складовою³: додаткова соціальна підтримка для 10 млн. малозабезпечених сімей. Великі кошти виділялися на підтримку зайнятості, проте зростання безробіття уникнути не вдалося.

Як зазначили потім політологи, президент став жертвою економічної кризи. Хоча Н.Саркозі першим з лідерів «вісімки» заговорив про насування з боку США фінансової катастрофи і почав готуватися до неї. Однак французам від цього не стало легше: в країні не припинилося зростання безробіття, податків, боргу і торгового дефіциту. Громадяни від симпатій до президента перейшли до обурення. Наприкінці його каденції

¹ Кваліфікована більшість – термін, що позначає більшість у 2/3, 3/5, або 3/4 голосів від присутніх на засіданні або від загальної чисельності депутатів певного представницького органу, делегатів партійного з'їзду і т. ін. У Франції це 3/5.

² 79-річного Ж. Ширака звинуватили у створенні впродовж 1992 – 1995 рр. 28 фіктивних місць у паризькій мерії для однопартійців. Для цього, а також для фінансування президентських виборів 1995 р., начебто, вилучалися кошти із громадських фондів. Звинувачений заявив, що він про це не відав.

³ На 2009 р. 31,1 % ВВП Франції витрачався на соціальний захист населення, включаючи різноманітні сімейні соціальні виплати і допомогу із безробіття. Це – на той час найвищий показник на Заході: у Швеції – 30,7%, у Німеччині 28,7%, у Великій Британії – 26,6%.

газети писали: «Ніколя Саркозі став найбільш ненависною людиною у Франції, най ганебнішим президентом П'ятої республіки». Його прозвали «президент-пил-в-очі» за намагання постійно перебувати в центрі уваги. Надзвичайно активний Н.Саркозі фонтанував проектами і прагнув стати медійною персоною. Його безпрецедентне намагання приймати рішення абсолютно з усіх питань дисонувало із звичною для французів функцією президента-арбітра, а не менеджера. Дисонанс спостерігався не тільки з традицією. Дратував самий стиль життя Н.Саркозі, якому дорікали за демонстративні розкоші, фінансові скандали, фаворитизм, демонстрацію особистих зв'язків із великими бізнесменами. Все це створило йому образ «друга багатіїв», далекого від потреб простого народу. Дисонанс між поведінкою і традиційними функціями постаті глави держави, посилений фінансово-економічною кризою, налаштував багатьох французів проти президента. Їхнє ставлення виявилось на наступних виборах.

Перший раунд відбувся 22 квітня 2012 р. Кандидатами на вищу посаду в державі виступили 10 осіб. Голоси розподілилися таким чином: 28,63% – за кандидата від соціалістів Франсуа Олланда, 27,18% – за Н.Саркозі¹, 17,9% – за Марин Ле Пен. У другому турі 6 травня за першого проголосували 51,64% виборців, за другого – 48,36%. Політичний маятник Франції хитнувся вліво. Після президентських виборів пройшли парламентські² (10 і 17 червня 2012 р.), де також перемогла Французька соціалістична партія: у другому турі вона набрала 40,91% голосів («Союз за народний рух» Н.Саркозі – 37,95%, Національний Фронт – 3,66%). Майже 30 років після перемоги Ф.Міттерана соціалісти другий раз взяли під контроль не тільки посаду президента, а й Національні збори³, Сенат, регіональні і департаментські ради, а також органи управління міст із населенням понад 100 тис. осіб, тобто всю виконавчу і законодавчу владу в країні. Праві вперше з 1988 р. перейшли в опозицію. Перемога соціалістів мала символічне значення. Під час кризи, за спостереженнями політологів, лівих, як правило, не обирають, а обирають правих, націлених на

¹ У грудні 2012 р. французька національна комісія із фінансування політичної діяльності звинуватила екс-президента у перевищенні ліміту витрат на його передвиборчу кампанію у 2012 р. Колишнього французького президента вже звинувачували у порушенні правил ведення виборчої кампанії, зокрема йшлося про фінансування у 2007 р. найбагатшою жінкою Франції – екс-главою L'Oreal Ліліан Бетанкур. Влітку 2014 р. Н.Саркозі притягли до відповідальності із звинуваченнями у корупції. Він це розцінив як намагання політичних супротивників вибити сильного конкурента на наступних виборах.

² Вибори пройшли за традиційною схемою мажоритарного голосування. Для перемоги кандидата в окрузі в першому турі достатньо більшості 50%+1 голос. Інакше кандидати, які набрали не менше 12,5% голосів, борються між собою у другому турі. Новацією кампанії стало нове визначення виборчих округів, а також вперше – обрання до Національних зборів французів, які мешкають за кордоном. Раніше вони могли обиратися тільки до Сенату.

³ У парламенті – 343 місця з 577, тобто ФСП не обов'язково брати до уваги позицію своїх союзників – Лівого фронту (складається з комуністів та інших лівацьких угруповань) з його 10 мандатами і екологів, які вибороли 18 місць.

скорочення витрат і на класичні монетаристські заходи регулювання економіки. Тому Франція явила світові вельми унікальний приклад.

Ф.Олланд побудував свою агітаційну кампанію значною мірою на антитезі – я, мовляв, вам не Ніколя Саркозі, а людина звичайна, «мсьє нормальність», чиєю головною чеснотою є скромність. Комунікаційна політика соціалістів взагалі будувалася на принципах «простота» і «доступність». Їхній лідер запропонував альтернативу курсу, що з року в рік проводився іншими урядами країн ЄС і полягав у суворій бюджетній економії, контролі над витратами і прибутками, сильному євро. Ф.Олланд акцентував необхідність не тільки забезпечувати у Франції і в цілому в ЄС бюджетну дисципліну, але й створювати умови для економічного зростання шляхом збільшення соціальних витрат. У своїй промові після оголошення результатів виборів він підкреслив своє прагнення до справедливості, рівності і роботи на користь молоді. Було заявлено: «У цій битві, що почитається, мій справжній супротивник не має ані імені, ані обличчя, ані партії, але він усім заправляє, і цей супротивник – світ фінансів».

Новий президент почав з того, що скоротив заробітну плату собі і міністрам¹ на третину². Через тиждень після зайняття посади він оприлюднив маніфест, виклавши 60 першочергових завдань, проголосивши їх своїми зобов'язаннями перед країною. Громадянам гарантувалися соціальні зобов'язання держави, зокрема соціальна рівність, а також нова податкова політика. У фіскальній сфері Ф.Олланд пообіцяв обкласти 45% податком на прибуток французів, які заробляють понад 150 тис. євро на рік, і 75% податком прибутки понад 1 млн. євро³. Уряд Жана-Марка Ейро повернув пенсійний вік з 62 років до 60.

¹ Соціалісти поставили за мету досягнення гендерного рівноправ'я. У першому уряді було 17 жінок серед 34 членів кабінету міністрів, у другому кабінеті – 17 з 38. Більше того, з'явилося міністерство із прав жіноцтва, яке очолила 34-річна уродженка Марокко Наят Вайо-Белькасем. Іншим завданням було накреслено досягнення рівності в оплаті праці жінок і чоловіків. Обіцянка узаконити одностатеві шлюби була виконана.

² Заробітна плата президента Франції стала дорівнювати 15 тис. євро на місяць, прем'єр-міністра – 14 910 євро, міністерська – 9 940 євро.

³ Така пропозиція викликала широкий резонанс в країні і за її межами. Зокрема, відомий актор Жерар Депардье відмовився від французького громадянства, продав свій паризький палац і придбав невеликий будинок у Бельгії. Пізніше він став великим другом В.Путіна і Р.Кадирова, одержав російський паспорт і квартири у Грозному і Саранську. Прем'єр-міністр Франції Жан-Марк Ейро висловив публічну догану, на що актор, який за 45 років сплатив державі 145 млн. євро податків, заявив: «У нас з Вами більше немає спільної батьківщини. Я – справжній європеєць і громадянин світу...» За даними соціологічних опитувань, близько 30% французів зрозуміли його позицію, вдвічі більше засудили.

Пізніше Конституційна рада Франції визнала незаконним перший варіант законопроекту, в якому передбачалося, що податок братиметься з індивідуальних прибутків платників податків, в той час як у Франції податки виплачувалися з домогосподарств. Були внесені корективи.

Проте йому не вдалося зменшити безробіття в країні. Наприкінці січня 2014 р. у Франції пройшов День гніву. У серпні того ж року – відставка уряду. Новий сформований Мануелем Вальсом. У січні 2016 р. на зустрічі з підприємцями президент заявив про надзвичайний економічний стан в країні. Це положення стало наслідком безробіття, рівень якого – один з найвищих у Європі¹. Глава П'ятої республіки заявив про необхідність перегляду бізнес-моделі країни. Було підготовлено новий трудовий кодекс, який викликав обурення величезної кількості французів. Вони звикли працювати 7 годин на день, що менше, ніж в інших країнах ЄС. Новації передбачали можливість роботодавця встановлювати іншу тривалість робочого дня, відпустки, на свій розсуд визначати оплату праці, урізати її за понаднормовану роботу, полегшувалася процедура звільнення з роботи працівника і зменшується відповідна виплата.

У березні почалися кількомісячні масові акції протесту проти реформи трудового законодавства, які охопили всю країну від Парижу до Марселя. У травні страйки профспілок паралізували Францію: порушено роботу нафтопереробних заводів, атомних електростанцій, портів, транспортної мережі. Профспілкове керівництво заявило про намір їх продовжувати, не зважаючи на європейський чемпіонат з футболу 10 червня – 10 липня 2016 р. Навіть заради підйому економіки французи не згодні йти на такі жертви. Ф.Олланд заявив, що трудовий кодекс буде прийнято, принципові статті збережені і в цілому він сприятиме розвитку Французької Республіки. Починаючи свою президентську каденцію, він обіцяв співгромадянам розв'язання проблеми безробіття та економічного зростання, проте особливих успіхів не досяг. Він зайняв Елісейський палац під обіцянки відмовитися від жорсткої економії. Пізніше президент-переможець, як це часто буває, змінився – став прагматиком.

Економіка Франції опинилася у кризі насамперед через крах її виробничого сектору. Від весни 2011 р. вона увійшла у фазу спаду. Прибутковість промислового виробництва знизилася до історичного мінімуму – 28% (у Німеччині ця цифра – 40%). При цьому відбувається розмивання основ французької промисловості, яка традиційно спиралася на дрібні і середні підприємства. Позначилася тенденція скорочення їх кількості: щорічно на 60 – 65 тис. На цьому фоні зростає безробіття. За думкою експертів, саме нездатність створювати нові робочі місця є головною проблемою сучасної французької економіки. При цьому погодинна вартість робочої сили тут є вельми високою – 34 євро (для порівняння: у Німеччині – 30 євро, в Італії – 26 євро, 20 євро – у Великій Британії та Іспанії). Найвпливовіший аналітик сучасної Франції Домінік Моїзі зазначив: «Олланд, вирішивши відновити гідність державної влади, в першу чергу прагнув заспокоїти французів і вдихнути в них віру. Однак через надмірну обережність і вимушене лавірування між логікою фінансового ринку і підходами Соціалістичної партії, яка виступає проти сміливих кроків у реформі ринку праці, Олланд досяг прямо протилежного

¹ На початку 2016 р. – 10,4% (для порівняння: у Німеччині – 4,2%).

результату. Він посилив настрої негативних очікувань і підозрілість відносно ефективності держави».

Чергові президентські вибори пройшли в два тури 23 квітня і 7 травня 2017 р. Вони мали велике значення для стратегічного напрямку розвитку країни і для майбутнього усього Європейського Союзу, оскільки серед претендентів на найвищу посаду було декілька євроскептиків. Вибори стали унікальними у політичній історії Франції, оскільки до другого туру не вийшов жоден кандидат від традиційних партій. У першому турі 23,7% голосів одержав незалежний центрист Еммануель Макрон, 21,7% виборола ультраправа Марін ле Пен, 19,9% – у «республіканця» Франсуа Фійона, у лівого кандидата Жана-Люка Меланшона – 19,6%. Представник «соціалістів», які перебували при владі, Бенуа Амона виявилось лише 6% голосів (найгірший результат від 1969 р. Це – один із доказів того, що Франція є вельми консервативною країною, де «ліві» до влади приходять з періодичністю у 20 років).

Перед другим туром Е.Макрон одержав підтримку від обох класичних партій, які закликали французів «не допустити до Єлісейського палацу представника екстремістської партії»¹. Президентом П'ятої Республіки з результатом 66,1% голосів (20,7 млн. осіб) було обрано Е.Макрона В свою чергу, М.ле Пен досягла рекордного для «Національного фронту» результату – 33,9% голосів, тобто її підтримали понад 10,6 млн. виборців.

39-річний політик, колишній міністр економіки, який вперше висунув свою кандидатуру на виборах, Е.Макрон у 2016 р. заснував у 2016 р. рух «Вперед» втілив у собі сподівання французів на зміни. Його передвиборча програма створювалася не лише зусиллями близько 500 політтехнологів, але із допомогою фокус-груп (було заявлено про 30 000 опитаних). Завдяки цьому, як підкреслював Е.Макрон, програма змогла увібрати у себе побажання всіх жителів країни.

Програма мала вигляд 30-сторінкової книжечки, де ілюстрацій було ледь не більше, ніж тексту, надрукованого різними кольорами. Для порівняння: у суперниці М.ле Пен – тільки фотографія кандидатки і 144 обіцянки, розділені по темах. Текст важкий для сприйняття і навіть для того, аби прочитати його до кінця. Політтехнологи Е.Макрона взяли до уваги те, що значна частина виборців їхнього кандидата – молодь із «кліповою» свідомістю, вихована на картинках з Інтернету. Також було враховано і «втома від ідеологій». Тест програми виголошував: «Нам не важливо, звідки взято хорошу ідею, зліва, зправа, з центру, у «зелених» або ще інде. Це виправдано нашою спільною волею до прогресу на службі громадських інтересів». Те, що таку позицію зайняла і його партія «Вперед», забезпечила їй перемогу на парламентських виборах, які пройшли у два тури – 11 і 18 червня 2017 р.

¹ Єлісейський палац – резиденція французького президента у Парижі. Екстремістську партію представляла М.ле Пен.

Одне із найболючіших питань, яке не спромігся розв'язати Ф.Олланд, – високе безробіття. Новий президент запропонував замінити державні виплати та інші пільги для трудящих на підвищення мінімальної оплати праці і державні інвестиції в економіку. На його думку, краще дати людям можливість гідно заробляти, ніж переобтяжувати бюджет нескінченними виплатами, що призводять до втрати людьми стимулу до праці. А ті безробітні, які недостатньо ретельно шукають вакансії або відмовляються від розумних пропозицій, мають взагалі втратити допомогу від держави.

Разом із тим і роботодавців будуть заохочувати створювати нові робочі місця (з безстроковими трудовими контрактами). Водночас планується розгорнути масштабну програму професійної перепідготовки. За допомогою спрощеного оподаткування передбачається стимулювання підприємців, особливо малого бізнесу. Це має стимулювати бізнес до створення додаткових робочих місць, і позитивно вплине на економіку в цілому. Щодо пенсійного забезпечення – має бути встановлена універсальна система розрахунку, без привілеїв і надмірної складності. Для молоді – збільшити автономію університетів, побудувати 80 тис. квартир для молодих, зобов'язати бібліотеки працювати вечорами і у вихідні та ін.

Ще одне болюче питання – це мігранти. М. ле Пен вдалося вийти до другого туру виборів значною мірою за рахунок того, що вона воліла вирішити його радикально – взагалі зупинити імміграцію. Е.Макрон запропонував компромісний варіант: розділити біженців і пошукачів громадянства. Першим, за його думкою, необхідно надавати прилисток якомога швидше – впродовж 6 місяців. Якщо ж з'ясується, що прибулець – ніякий не біженець, а звичайний трудовий мігрант, його впродовж того ж терміну без питань вислати. Ті особи, які бажають одержати громадянство, повинні знати французьку мову. На теперішній момент чимало «французів», які живуть в етнічних районах, цією мовою розмовляють із великими складностями, що лякає і дратує корінних мешканців країни. Їх також лякають терористи, які часто асоціюються із мігрантами. Тому передбачається посилити заходи безпеки, що обіймають низку дій – від збільшення чисельності поліціантів на 10 тис. осіб, будівництво нових в'язниць до підвищення боєздатності армії. Останнє корелює із загальною тенденцією підвищення боєздатності Північноатлантичного альянсу.

Е.Макрон – переконаний прибічник посилення Європейського Союзу, оскільки вважає, що від єдиного ринку і колективної безпеки Франція тільки виграє. Разом із тим його позиція здатна надати нового імпульсу розвитку ЄС. Тобто новий президент налаштований відстоювати інтереси і Франції, і Євросоюзу, спираючись на правові основи. Він бачить небезпеку від агресивного курсу Кремля і виступив за розширення санкцій проти Російської Федерації, якщо не буде прогресу у реалізації Мінських мирних домовленостей щодо Сходу України. Наприкінці травня 2017 р. Францію відвідав В.Путін із спробою змінити точку зору Е.Макрона на більш лояльну по відношенню до Росії. У цьому

намаганні було використано крадіжку з давньої історії: київську княжну Анну Ярославну В.Путін назвав «російською», наче б то відтоді ведуть відлік російсько-французькі відносини. Е.Макрон, з свого боку, знайшов українські коріння однієї із славетних французьких королев. В цілому ж, його позиція по відношенню до РФ політологами була оцінена навіть більш жорсткою, ніж позиція А.Меркель. Наприкінці червня 2017 р. до Франції з офіційним візитом прибув президент Петро Порошенко. Під час зустрічі на вищому рівні Е.Макрон висловив підтримку Україні.

Місце французької держави в світі визначається не тільки її економічними, військовими та політичними можливостями (постійний член Ради Безпеки ООН, член-засновник Північно-Атлантичного пакту у 1949 р. та «Спільного ринку» – прообразу Євросоюзу – у 1957 р., учасниця майже всіх основних міжнародних організацій), але й історичними традиціями, ідейним та культурним впливом на всіх континентах, загостреною чутливістю до нових віянь у духовному житті людства. Жодна значна подія на міжнародній арені не обходилася і не обходиться без участі Франції. Її зовнішньополітичний курс характеризується деякою двоїстістю, прагненням зберігати самостійну позицію, спираючись при цьому на вплив Європейського Союзу. В цій організації вона намагається разом із Німеччиною відігравати провідну роль. Ці дві країни розглядають ЄС в якості певної противаги американському впливові на міжнародній арені. Французька зовнішня політика в різні періоди демонструвала то дистанціювання від США (за часів Ш. де Голля), то більшу прихильність (Н. Саркозі). У будь-якому випадку Франція прагне не втратити свій статус «середньої держави із глобальними інтересами», зміцнити «м'яку силу», активно виступаючи за «справедливу і гуманну глобалізацію». У російсько-українському конфлікті Париж разом із Берліном став на бік Києва, приєднався до санкцій проти Москви¹.

Нині Французька Республіка є однією з провідних країн Європи. Можливо, її політичний вплив дещо перевищує економічні потенції, адже існує відставання від європейських лідерів, особливо що стосується адаптації до сучасного етапу науково-технічного прогресу, а також ментальної упередженості суспільства щодо необхідності модернізації і відповіді на її виклики. Економічні та політичні традиції країни, її сильна прив'язаність до культурних норм стримує її пристосування до нових умов. Тим не менш Франція шукає своє нове місце в Європі та світі, прагнучи захиститися від негативів, що несе із собою глобалізація, не забуваючи національних інтересів країни, яка вже вийшла на постіндустріальний рівень.

¹ 28 квітня 2016 р. Національні збори прийняли резолюцію, що рекомендувала зняти санкції проти Росії, оскільки вони тяжкі для французьких фермерів і не є ефективними у вирішенні питання з Україною. З 577 депутатів у голосуванні взяли участь 101, з них «за» висловилися 55. 8 червня того ж року за зняття санкцій з РФ проголосував Сенат Франції. Резолюції мали рекомендаційний характер, оскільки рішення про санкції приймається Європейським Союзом.

Література

- Абраменко А. Г. Антикризисная политика Николя Саркози /А.Г.Абраменко //Вестник МГИМО – Университета. – 2009. – № 3 – 4.
- Авраменко В.В. Євроатлантична політика Франції в контексті Європейської доктрини безпеки та оборони /В.В.Авраменко //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2011. – Вип. 102, ч. 1.
- Авраменко В.В. Проблеми легітимації конституції ЄС у Французькій Республіці в контексті національної безпеки /В.В.Авраменко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103, ч. 1.
- Авраменко В.В. Трансатлантичне партнерство Франції та США після реінтеграції ексагону до військових структур НАТО /В.В.Авраменко // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2012. – Вип. 107, ч. 2.
- Буравчикова Д. Париж утонув в крові невинних /Д.Буравчикова //Аргументы и факты в Украине. – 2015. – № 47.
- Габрилевич А. Франція у викликах світової кризи /А.Габрилевич// Вісник Львівського університету ім. Івана Франка.– 2013. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 33.
- Гримська М.І. Національний фронт у Франції: історія та ідеологія /М.І.Гримська // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 56.
- Долгов Б. В. Ислам во Франции: мусульмане и светская республика /Б.В.Долгов //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2015. – №4.
- Кагарлицкий Б. Французская рокировка /Б.Кагарлицкий //Столетие. – 2012. – 23 апреля.
- Кочубей Л.О. Франція: сучасні дискусії про національну ідентичність /Л.О.Кочубей //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 1 (57), січень - лютий.
- Кочубей Л. Сучасні особливості зовнішньої політики Франції в умовах модернізації /Л.О.Кочубей //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 1 (63), січень - лютий.
- Кочубей Л.О. Взаємодія влади та опозиції у Франції: досвід для України /Л.О.Кочубей //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – 2015. – № 2.
- Лозовицький О. Національна асамблея Франції: виборчий шок чи соціальна терапія /О.Лозовицький //Зовнішні справи. – 2012. – № 7.
- Лозовицький О. Еволюція геополітики Франції: від "національної величі" до "соціального партнерства" /О.Лозовицький //Зовнішні справи. – 2013. – № 6.
- Макарчев В. Франция заболела рецессией /В.Макарчев //Эхо планеты. – 2013. – № 23.
- Маковський С.О. Особливості регіоналізації, децентралізації і деволуції влади у Французькій Республіці /С.О.Маковський //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2014. – Вип. 120, (ч. 2).
- Матвієнко А.С. Реорганізація територіальної організації державної влади у Франції /А.С.Матвієнко // Політологічний вісник.– 2014. – Вип. 73.
- Мельник М. Державна політика у сфері розвитку інформаційного суспільства у Франції: перспективи для України /М.Мельник // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2011. – Вип. 4.
- Мітрофанова О. Військова політика Франції /О.Мітрофанова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Серія «Історія». – Вип. 1 (114).
- Михеев В. Франсуа Олланд по имени Нормальность /В.Михеев //Вся Европа. – 2012. – № 6.
- Мудрицька К.О. Роль ядерного фактору у зовнішній політиці Франції у постбіполярний період /К.О.Мудрицька // Гілея. – 2014. – Вип. 91 (№ 12).
- Омельченко А.В. Політика Франції в ЄС на початку ХХІ ст. /А.В.Омельченко //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37.

- Островская Е. П. Франция: трудная дорога к модернизации /Е.П.Островская //Современная Европа. – 2003. – Вып. 4.
- Панов А.В. Територіальний устрій Франції та Італії – уроки для України /А.В.Панов. – Ужгород, 2015.
- Преображенская А. Парламентские выборы 1997 г. во Франции (Очередная политическая рокировка) /А.Преображенская //Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 1.
- Сльота І.С. Основні етапи впровадження міграційної політики після Другої світової війни у Франції // Гілея. – 2014. – Вип. 81.
- Сльота І. Сучасна міграційна політика Франції та Великої Британії /І.Сльота //Зовнішні справи. – 2014. – № 9.
- Соколов А. Франция: вся полнота власти – у социалистов /А.Соколов //Вся Европа. – 2012. – № 6.
- Тимофеев П. Выборы во Франции, или социалисты 30 лет спустя /П.Тимофеев //Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 1.
- Толстов С. Фактор Макрона: політична технологія чи нова фаза європейської політики? /С.Толстов //Зовнішні справи. – 2017. – № 5.
- Трофимова О. Франция: глобализация, интеграция и сохранение национальных интересов /О.Трофимова //Современная Европа. – 2008. – № 4.
- Трофимова О. Эволюция французской модели социального государства /О.Трофимова //Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 5.
- Тюшка А. Персоналізація зовнішньої політики: президіально-канцелерські відносини у співпраці Німеччини і Франції /А.Тюшка //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2011. – Серія «Міжнародні відносини». – Вип. 28.
- Федоров С. М. «Перестройка» Саркози /С.М.Федоров //Международная жизнь. – 2010. – № 9.
- Франция. В поисках новых путей / Ю. И. Рубинский (ред.). — М., 2007.
- Ціватий В. Історичні, концептуальні та інституційні особливості національної безпеки Франції: політико-дипломатичний вимір / В. Ціватий, Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2015. – № 2.
- Accetti C.I. Neither Left Nor Right in France. How the National Front Has Changed Politics / C. I. Accetti, C. Bickerton //Foreign Affairs. – 2016. – February, 18.
- Bornschiefer S. The Evolution of the French Political Space and Party System/S. Bornschiefer, R. Lachat //West European Politics. – 2009. – Vol. 32. – Issue 2.
- Schain M.A. France's Bridge Too Far / M.A. Schain //Foreign Affairs. – 2016. – May, 12.
- Sedelius T. Cohabitation and Conflicting Politics in French Policymaking / T. Sedelius//West European Politics. – 2016. – Vol. 39. – Issue 4.
- Simcox R. France's Perpetual Battle Against Terrorism. The Paris Attacks in Context /R. Simcox //Foreign Affairs. – 2015. – November, 17.
- Simon M. The November 13 Paris Attacks: Rethinking the Concept of Identity /M.Simon //Foreign Policy Journal. – 2016. – February, 2.
- Urbatsch R. Gendered electoral systems in the French Sénat / R. Urbatsch //West European Politics. – 2016. – Vol. 39. – Issue 4.

Королівство Іспанія

Іспанія – країна із складною і суперечливою історією. Колись – наймогутніша держава, найбагатша колоніальна імперія, яка через деякий час втратила свої переваги і опинилася «на задвірках» Європи, пройшла через численні соціальні потрясіння, серед них – кривава громадянська війна 1936 – 1939 рр. і диктаторський режим Франсіско Франко. Проте серед сучасних політологів вона вважається еталоном у переході від авторитаризму до демократії через уникнення гострих конфліктів та насильства.

Смерть Ф. Франко¹ 20 листопада 1975 р. відкрила новий етап у політичному розвитку Іспанії, ознаменувавши кінець сорокарічної диктатури і початок процесу демократизації. Показовою стала та обставина, що активну участь у ньому взяв король Хуан Карлос I² з династії Бурбонів. Він коронувався 22 листопада 1975 р. і став головою держави. Новий уряд очолив адвокат і політичний діяч Адольфо Суарес, який раніше займав посаду генерального секретаря «Національного руху» (франкістської партії), проте згодом відійшов від попередньої політичної лінії.

Першим кроком нового уряду стало проведення 15 грудня 1976 р. всенародного референдуму щодо «Закону про політичну реформу». У відповідності до нього передбачалося створення двопалатних Генеральних кортесів (парламенту), що обиралися шляхом всезагального, рівного, прямого і таємного голосування. «За» висловилося 94,2% виборців, «проти» – 2,6%. Референдум продемонстрував прагнення населення до реформ, здійснюваних мирним шляхом. У першій половині 1977 р. були легалізовані всі політичні партії, включаючи Комуністичну партію Іспанії, а також заборонені профспілки. 15 червня 1977 р. пройшли перші за минулі 40 років всезагальні вибори, що мали цілком демократичний характер. У 1978 р. прийнято нову Конституцію, яка разом із виборами до парламенту та муніципалітетів завершила ліквідацію автократичної франкістської політичної системи. Було закладено підвалини нової, що, з одного боку, подібна до існуючих у співтоваристві розвинених демократій, але, з іншого, зберігає національну специфіку.

¹ За часів пізнього франкізму відбувалася авторитарна модернізація країни, що створила певні підвалини наступного переходу до демократії. В результаті реформ і економічного буму почало відроджуватися незалежне від держави громадянське суспільство. Між ним і державою виникли антагонізми, які підточували основи режиму і наближали його кінець. Надалі мало місце органічне переростання авторитарної модернізації у демократичну. Цьому сприяла ефективність політичних еліт та лідерів, які відчували, що потрібно країні і вміли досягати своїх цілей.

² У липні 1969 р. Ф. Франко призначив своїм спадкоємцем Хуана Карлоса, онука іспанського короля Альфонса XIII, скинутого у 1931 р. Хуан Карлос ще у 1948 р. 10-річним хлопчиком повернувся до країни з еміграції і одержував освіту під контролем каудильйо (офіційний титул Ф. Франко, у перекладі з іспанської – «предводитель»). Принц навчався у всіх трьох військових академіях Іспанії, а також у Мадридському університеті.

Стосовно останнього слід підкреслити спрямовуючу роль монархії у переході до демократії. Часто монархія у суспільній свідомості асоціюється із соціальним консерватизмом та регресом. Але досвід політичної історії Іспанії демонструє активність короля в якості рушійної сили демократичних реформ та забезпеченні взаємодії всіх політичних сил у їх здійсненні. Іспанія – конституційна монархія, однак наявність монарха не заважає її режиму бути демократичним. Важливу роль відіграла еволюція поглядів самого короля, який погодився поступитися частиною успадкованої від Ф. Франко влади на користь уряду та парламенту. Хуан Карлос також усвідомив необхідність піти шляхом змін та поступок опозиції, зайняти надпартійну позицію, додержуючи рівності прав усіх іспанців незалежно від їхніх політичних позицій та переконань. Король казав: «Монархія, символ єдності і стабільності Батьківщини, не може допустити будь-які дії, спрямовані на те, щоби шляхом насильства перервати демократичний процес, визначений Конституцією». Він зрозумів, що без опори на народ, без підтримки всіх партій, включаючи комуністів, творення парламентської демократії неможливе і рушив шляхом поступок далі, ніж передбачалося спочатку. У цьому він виявив неабияку мужність.

Виявом такого заперечення став путч 23 лютого 1981 р., коли 200 гвардійців увірвалися до будівлі кортесів, де затверджувалася кандидатура нового голови уряду, і захопили у заручники 350 депутатів, керівників основних партій та членів уряду. Мета полягала у зламі руху в бік демократизації країни, що впродовж десятиріч існувала як диктатура. Резерв путчистів – вищі офіцери займали вичікувальну позицію і були готові за сприятливого розвитку подій підтримати їх. У другій годині ночі король виступив по телебаченню і заявив, що «наказав цивільній владі і Раді начальників Генерального штабу прийняти всі необхідні заходи для збереження конституційного порядку в рамках існуючої законності». Це означало, що спроба державного перевороту була приречена на провал¹.

Більшість іспанців визнали заслуги Хуана Карлоса у політичній трансформації країни, усвідомила, що його політика базується на ліберальних принципах і здійснюється демократичними методами. У складний перехідний період він виявив себе як мужній, але водночас гнучкий і далекоглядний політик. Його роль полягала у санкціонуванні здійснюваних перетворень, у чому йому значною мірою допомагав здобутий серед населення авторитет й повага.

¹ Надалі більша частина офіцерства визнала демократизацію, чому значною мірою сприяло те, що на чолі цього процесу стояв король – за Конституцією головнокомандуючий збройними силами, а також дружні відносини Хуана Карлоса із багатьма іспанськими офіцерами. Однак профранкістськи налаштовані групи офіцерства вчинили п'ять спроб державних переворотів. Военна реформа поклала край традиційній для армії ролі «арбітра» внутрішньополітичного життя, поставивши її під контроль цивільної влади. Вступ Іспанії до НАТО у 1982 р. сприяв переключенню уваги збройних сил із внутрішньополітичних проблем на питання західноєвропейського військового будівництва.

За Конституцією король санкціонує та оприлюднює закони, скликає і розпускає кортеси, призначає вибори та референдуми, головує на сесіях ради міністрів, призначає главу уряду, здійснює верховне головнокомандування збройними силами країни, виконує функції зовнішнього представництва, оголошує стан війни та миру. Особливість його становища визначається тим, що він не інтегрований у гілки влади, виконавча влада від нього відділена. Усі акти, які від нього надходять, потребують міністерської підтримки, а відповідальність несе тільки уряд. Тобто король царствує, але не управляє. Він є верховним арбітром, попечителем, опорою нації, надпартійним арбітром та гарантом демократії. Таким чином у конституційній монархії король відіграє в основному представницьку роль, а реальним управлінням країною займаються парламент і уряд.

Коли Іспанія відчула на собі дію світової фінансово-економічної кризи, що розпочалася 2008 р., уряд вдався до секвестру утримання порфіроносної родини. Жестом солідарності із народом, становище якого погіршилося, став переліт королеви Софії до свого брата Константина, колишнього короля Греції, який переніс операцію на серці. Вона обрала найдешевшу авіакомпанію, заплативши за квиток менше 15 євро. Однак за дороге сафарі в Африці різкої критики зазнав король, оскільки було визнане нецільове витрачання коштів в період, коли країна у тяжкій кризі. Король мав вибачатися і присягатися, що більше таких дорогих розваг собі не дозволить.

2 червня 2014 р. було повідомлено про зречення від престолу 76-річного Хуана Карлоса і його рішення передати владу синові¹, спадковому принцу Феліпе як представникові молодого енергійного покоління, здатного проводити необхідні реформи². Разом із тим політологи відзначали зростання невдоволення монархією у зв'язку із корупційними скандалами, у яких були задіяні донька короля та її чоловік³. 19 червня 2014 р. Філіпп VI вступив на престол. У грудні 2014 р. він звернувся до співвітчизників із закликом боротися із корупцією. Аби повернути довіру громадян до монархії він дозволив незалежним аудиторам вперше провести перевірку королівської бухгалтерії. Слід зазначити, що в Іспанії, як взагалі в Південній Європі, феномен корупції є вельми поширеним. Останнім часом, особливо під тиском обуреної громадськості, боротьба з

¹ Хуан Карлос – не перший король, який зрікається на користь спадкоємця. Так, у 2013 р. королева Нідерландів Беатрікс відмовилася від трону на користь свого сина Вілліма-Олександра, король Бельгії Альбер II віддав владу синові принцу Філіппу.

² Згідно соціологічних опитувань громадської думки січня 2014 р., 62% іспанських громадян виступали за відставку короля Хуана Карлоса і передачу влади принцу Феліпе Астурійському. Політологи побачили у цьому послаблення ролі інституту монархії в країні.

³ Інфанта Кристина разом із своїм чоловіком, колишнім професійним гандболістом Іньянкі Урдангаріном, а також ще 18 особами, у січні 2016 р. постала перед судом за звинуваченнями у корупції та несплаті податків.

ним посилилася, що є дуже важливим для забезпечення стабільності в країні.

Певну роль у забезпеченні стабільності в країні відіграє також традиційно впливова католицька церква, проте на етапі демократизації вона була відокремлена від держави, що закріпила Конституція 1978 р. Держава, з свого боку, визнала важливість католицької церкви для іспанського суспільства, а церква прийняла принцип невтручання у політичні справи як загальну норму. Хоча чимало питань освіти, шлюбу, сім'ї, регулювання народжуваності ставали предметом гострих дискусій, церква в цілому не ставила під сумнів органічність для сучасної Іспанії світського та демократичного шляху розвитку. Таким чином іспанський досвід продемонстрував хибність вельми поширеної думки щодо несумісності католицизму та демократії. Соціально-економічна модернізація країни призвела до оновлення місцевого варіанту католицизму та зміни його ставлення до демократії. Чимало сучасних настанов католицизму не тільки не суперечать концепції демократії, а навіть посилюють її.

Найбільш впливовою особою у політичному житті Іспанії є голова уряду. Король призначає на цю посаду лідера партії, яка через вибори одержує більшість парламентських місць. Притаманна іспанській політичній культурі певна авторитарність відбивається у значущості особи прем'єра та послабленні ролі Генеральних кортесів. Інтенсивність законодавчої діяльності цього органу не є високою, що контрастує із активною участю уряду у нормотворчій діяльності. Кабінет міністрів видає закони-декрети, які складають чверть від всіх прийнятих законодавчих актів.

В той же час не можна заперечувати, що парламент є основним демократичним компонентом іспанської політичної системи. Дві палати кортесів – Конгрес депутатів і Сенат (він вважається органом територіального представництва) не рівні у правах, хоча жодна з них не розглядається в Конституції як домінуюча порівняно з іншою. Насправді верхня палата має підпорядковану позицію по відношенню до нижньої. Так, якщо Сенат накладає вето на законопроект, схвалений Конгресом депутатів, останній, тим не менше, може схвалити його абсолютною більшістю голосів. У Конгресі засідають провідні політики країни, а у Сенаті – колишні політичні лідери, які вже не мають влади. Громадська думка Іспанії оцінює парламент як третю за мірою важливості силу, яку переважає уряд та монархія. Вибори до Генеральних кортесів – найвищого представницького органу державної влади (як правило, раз на чотири роки), які проводяться на основі між партійної конкуренції, – були і залишаються подіями першочергового значення, оскільки визначають розстановку політичних сил в іспанському суспільстві і магістральний напрямок внутрішньої і зовнішньої політики Королівства Іспанії. Широка участь громадян у політичному житті країни, що здійснюється в рамках їхньої партійної і електоральної активності, - важливий фактор сучасної

Іспанії. Хоча участь іспанців у роботі партій не можна назвати значною: лише 3% є членами політичних партій і 10% – профспілок.

Провідною характеристикою демократичного устрою є багатопартійність. В Іспанії існує багатопартійна система, початок творення якої припадає на кінець 1976 р.. Тоді виникла Народна партія, що об'єднала декілька угруповань неофранкістського спрямування і зайняла правий фланг у новій партійно-політичній системі. У першій половині 1977 р. були легалізовані опозиційні партії, найвпливовішими серед яких були Іспанська соціалістична робітнича партія (ІСРП) і Комуністична партія Іспанії (КПІ). Вони виявилися краще підготовленими для діяльності в умовах демократії у порівнянні із правими та центристськими партіями: мали давно сформовані організаційні структури, власні органи преси, велику чисельність активістів. Складніше проходив процес створення блоку центристських сил. В результаті об'єднання декількох ліберальних, християнсько-демократичних і соціал-демократичних груп утворилася партія Союз демократичного центру (СДЦ). Парламентські вибори 1977 р. прискорили процес оформлення нової системи і водночас виявили реальне співвідношення сил: існування багатопартійності і домінування двох провідних партій – Союзу демократичного центру та Іспанської соціалістичної робітничої партії – з двома регіональними підсистемами – у Каталонії та Країні Басків. Попри існування великої кількості політичних партій та організацій, впродовж тривалого часу їх вплив був мінімальним.

Наприкінці 1980-х рр. правляча партія СДЦ увійшла у стан кризи. Це зумовлювалося низкою причин: найгострішою боротьбою у її керівництві, нездатністю уряду знайти вихід із затяжної соціально-економічної кризи, відставкою прем'єр-міністра А. Суареса та його виходом з партії. Її місце у парі найвпливовіших політичних акторів зайняла Народна партія, яка повела боротьбу за владу із соціалістами. У подальшому виявилось, що в принципі програми розвитку країни у Народної Партії та у Іспанської соціалістичної робітничої партії відрізняються не так відчутно. І праві, і ліві роблять ставку на зростання економіки, скорочення безробіття, піклування про покращення життя іспанців: збільшення зарплат і різноманітних соціальних виплат, зведення житла, модернізацію структур освіти та медицини тощо. Розходження між двома провідними партіями найяскравіше виявляються у сфері зовнішньої політики. Праві схилилися до тісніших відносин із Сполученими Штатами Америки, а ліві орієнтувалися на міцніший союз із Європою.

Говорячи про партійну систему Іспанії, треба наголосити, що в цій країні склалася модель поміркованої багатопартійності. У процесі демократизації усі провідні партії зсунулися до центру, змінивши ідеологічну парадигму. Це пояснюється тим, що лідери партій поводили себе як раціонально діючі актори, які прагнули максимізувати свою політичну вигоду, а це невідворотно було пов'язано із переглядом їх попередніх позицій або відмовою від деяких з них. Народна партія, яка починала як неофранкістська, поступово здійснила певну модернізацію –

кадрове та ідейне оновлення і повністю вписалася у демократичні «правила гри» при тому, що наблизилася до класичних консервативних зразків.

Значні зрушення відбулися і у лівих: соціалісти та комуністи виявили здатність до більшої поміркованості та відходу від крайніх позицій. Вони відчули настрої електорату, який, зберігаючи пам'ять про ексцеси громадянської війни та спроби путчу, дуже боявся радикалізму та екстремізму, прагнув стабільності. Партійці також збагнули загальний рух до домінування політичного центру. За таких умов екстремістські партії ставали аутсайдерами виборчого процесу. Оскільки ліві партії були включені до процесу прийняття політично значущих рішень, це змушувало їхніх лідерів брати на себе певні зобов'язання і втягувало їх у поле інституціональної залежності. Під впливом цих обставин Іспанська соціалістична робітничка партія відмовилася від марксизму і з крайньої радикальної політичної партії поступово перетворилася на партію соціал-демократичного штибу. На початку ХХІ ст. деякі політологи навіть говорили про її «дрейф» в бік класичної ліберальної партії англійського зразка.

КПІ однією з перших серед комуністичних партій перейшла від традиційних ідейно-політичних догм ленінізму на позиції єврокомунізму¹, за що керівники радянських комуністів піддавали її нищівній критиці. Також важливо підкреслити, що курс на демократію, здійснюваний іспанською політичною елітою, виявився би складнішим та тривалішим, якщо б його не підтримала впливова комуністична партія.

Одне із визначень, що даються іспанській демократії – «договірна» або «консенсусна». Це вказує на те велике значення, яке мали у сучасній політичній історії країни компроміси. У досягненні згоди колосальну роль відіграли політичні лідери Іспанії, які спромоглися піднятися над вузько партійними амбіціями і визнати пріоритет інтересів суспільства над інтересами окремих партій та рухів. Разом із Хуаном Карлосом, його найближчим радником Торкуато Фернандесом Мірандою за консолідацію влади та опозиції активно виступили голова уряду Адольфо Суарес та генеральний секретар Комуністичної партії Іспанії Сантьяго Каррільо. Завдяки їхньої наполегливості у жовтні 1977 р. між різними політичними силами країни був підписаний «пакт Монклоа²». Це була угода про співробітництво у досягненні загальнонаціональних цілей і взаємну відмову від помсти та переслідування своїх колишніх політичних

¹ Термін «єврокомунізм» позначає політичні зрушення, які мали місце впродовж 1970-х рр. у комуністичних партіях Західної Європи, особливо Франції, Італії, Великої Британії, Іспанії. За мету висувалася розробка національних, ліберальних та демократичних стратегій у досягненні соціалізму. Один з лідерів іспанських комуністів Сантьяго Каррільо у своїй книзі «Єврокомунізм і держава» (1977 р.) відкинув радянську модель революційного розвитку як таку, що не відповідає сучасним капіталістичним суспільствам. Єдиний шлях комуністичних партій, за його думкою, – «демократичний, багатопартійний, парламентський».

² Палац, де розміщено урядову резиденцію.

супротивників заради вищих інтересів держави. Вона стала прикладом ефективного розв'язання мирним шляхом найскладніших політичних, економічних, соціальних та правових проблем на шляху переходу від авторитаризму до демократизму. Іспанський досвід засвідчив: демократія вводить не ідейними лібералами, а далекоглядними політиками різних політичних поглядів.

Іспанський політолог Р. Котарело зазначив, що оптимальною умовою переходу від недемократичних режимів до демократії є досягнення трьох консенсусів між протилежними політичними силами:

а) згода відносно минулого, що передбачає відмову від «полювання на відьом», національне примирення між переможцем і переможеними;
б) погодження із процедурних питань і «правил гри» на перехідному етапі;
в) домовленість відносно основних параметрів створюваної моделі суспільного устрою. Схема «трьох консенсусів» відтоді почала реалізовуватися в Іспанії.

Шукаючи відповідь на питання: «Що дало змогу Іспанії здійснити досить швидкий і безкровний демократичний транзит?», можна дійти висновку, що трапився рідкісний в історії збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин: економічний бум 1960 – 1970-х рр. і формування численного середнього класу, орієнтованого на західноєвропейські зразки; прагнення мільйонів іспанців уникнути радикальних експериментів зразків 1930-х рр.; зсув до центру провідних політичних організацій; вміння їхніх лідерів піднятися над вузько партійними амбіціями і піти назустріч один одному на шляху національного примирення, долаючи нерозуміння та опір власного оточення; роль короля Хуана Карлоса – майстерного політичного менеджера новітніх часів.

На парламентських виборах 1977 р., перемогла центристська партія Союз демократичного центру, яка набрала 6,31 млн. голосів, а 5,24 млн. голосів одержала Іспанська соціалістична робітничка партія. На виборах 1982 р. перемогли соціалісти. Відмовившись від «застарілих класових догм», партія звернулася до ідеологічного плюралізму і стала проводити «реалістичну політику», засновану на прагматизмі. Уряд сформував їх енергійний лідер Феліпе Гонсалес з поміркованих соціал-демократів та технократів. Було скорочено державний апарат, необґрунтовані пільги для державних чиновників; здійснено воєнну реформу, в результаті якої значно скоротився офіцерський склад і встановлено державний контроль над збройними силами; відбулися перетворення у школах та університетах. Здійснювалося реформування в економічній та соціальній сферах: приватизація державного сектору, заходи із подолання фінансових порушень та подолання інфляції.

Але соціалісти не пішли на впровадження рекомендацій Всесвітнього банку та МВФ, відомих під назвою «Вашингтонський консенсус» (неолібералізм плюс «шокова терапія» з усіма наслідками) і відмовилися від цілої низки неоліберальних настанов та політики надзорського монетаризму. Враховуючи історичні традиції країни, було обрано

еволюційну, поетапну соціально-економічну стратегію із збереженням за державою ролі «розподільника ресурсів», орієнтованої на управління попитом і розвиток «людського фактору». Падіння життєвого рівня населення визнано як неприпустиме, що дозволило Іспанії у період переходу до повномасштабної ринкової економіки не тільки уникнути соціальних потрясінь, але й забезпечити вельми надійну гарантію соціальних прав всіх верств населення, що закріплювала Конституція 1978 р.

Головною особливістю соціально-економічної моделі нової демократичної Іспанії стало вражаюче зростання соціальних витрат, при чому держава (більш ніж будь-яка інша держава у Європі) взяла на себе левову часту (понад 80%) їх фінансування. Відбулися значні зміни на краще у сфері освіти, охорони здоров'я, зменшенні рівня безробіття, системі соціального забезпечення¹, а також регулюванні трудових відносин. В цілому, за період перебування при владі соціалісти досягли значних успіхів в плані консолідації демократії та модернізації суспільства.

Однак серія корупційних скандалів та грубі порушення законності позбавили цю партію підтримки значної частини іспанського суспільства. Партія увійшла у стан кризи, викликаній боротьбою в ній течій («сімей»), а також суттєвими протиріччями між керівництвом, партійним апаратом, регіональними і місцевими вождями («баронами») та партійними масами. Не змогли соціалісти сформулювати програму, яка б виглядала виграшною на тлі запропонованої консерваторами, а також соціалістична фракція втрачала переконливість у парламенті.

На парламентських виборах 1996, а потім і 2000 рр. перемогу виборола Народна партія на чолі з Хосе Аснаром. Його діяльність мала величезне значення у попередній перебудові партії, що й зумовило її електоральний успіх. Партія остаточно відмежувалася від франкізму, визначивши його диктатурою. В партійній програмі говорилося про необхідність поваги до прав людини, свободи друку, здорової конкуренції на основі багатопартійності. Х. Аснар та його оточення відмовилися від державного втручання в економіку, проголосили себе прибічниками неоліберальної політики, розвитку малого і середнього підприємництва. «Народна партія – це центристська партія, яка зайняла правоцентристський простір, в діяльності котрої синтезовані ліберальні, консервативні і християнсько-демократичні ідеї», – заявляв Х. Аснар. Оновлена Народна партія орієнтувалася на «свободу, стабільність та реформи». На момент її приходу до влади Іспанія за багатьма макроекономічними показниками посідала одне із останніх місць у Євросоюзі. Консерваторам вдалося переломити ситуацію, добившись чи не найвищих у Європі темпів

¹ В Іспанії – досить високий середній розмір пенсій (60 – 100 % середнього рівня зарплати) із щорічним збільшенням мінімальних пенсій і індексацією на початку кожного року в залежності від темпу зростання споживчих цін. Соціальні виплати одержують безробітні, інваліди, іммігранти, незаможні сім'ї, жінки із дітьми, наркомани, безхатченки, злидарі та інші нужденні. До останнього часу фінансову допомогу одержував не тільки безробітний, але й його дружина в разі, якщо роботи не мали обоє.

зростання (3 – 3,5% на рік), очевидного оздоровлення та пожвавлення економіки.

Господарство переживало інвестиційний бум, активно використовувалися можливості фінансової допомоги з боку Європейського Союзу. Уряд значно послабив державне втручання в економіку, віддавши пріоритет приватній ініціативі та ринку. Успадкувавши від соціалістів потужний державний сектор, уряд Х.Аснара здійснив приватизацію десятків державних компаній, в результаті чого у перший період перебування Народної партії при владі 7,5 млн. чоловік стали власниками акцій. Внаслідок активної роботи із створення нових робочих місць рівень безробіття знизилася від 23% (3,7 млн. чоловік) у 1996 р. до 11,2% (2,1 млн.) економічно активного населення у 2003 р. Інфляція, яка впродовж десятиріч записувалася двозначними числами, впала до приблизно 2%. Зменшилися податки, проте розширилося коло осіб, охоплених системою соціального забезпечення. Суттєво зросло споживання, чому сприяло зниження банківських ставок із кредитування. Якщо прибутки на душу населення у 1996 р. становили 78% від європейського рівня (приблизно такими вони були від 1976 р.), так у 2003 р. – 86 %. Влада налагодила конструктивний діалог із профспілками, в результаті чого рівень страйкової активності у 1996 – 2001 рр. був чи не найнижчим за увесь період після падіння диктатури Ф. Франко.

Разом із тим політика консерваторів задовольняла далеко не всіх, що особливо виявилось у період другої каденції, коли психологія владарювання та методи управління Народної партії стали помітно жорсткішими. Зміцнивши свої позиції, НП все більше і більше відходила від центристської орієнтації і схилилася до форм проведення політики, традиційно притаманної іспанським правим. За думкою самих місцевих політологів, для уряду Х.Аснара були характерними закритість і жорсткий, авторитарно-персоналістський стиль керівництва. Прем'єр-міністр зосередив у своїх руках величезну владу, одноосібно вирішуючи багато питань, а уряд підпорядкував собі діяльність парламенту та судової влади. Для управління країною використовувалася практика законів-декретів, що видавалися в обхід Кортесів. На телебаченні та інших ЗМІ, контрольованих владою, нормою став жорсткий і навіть агресивний дискурс по відношенню до опозиції. Представники правлячої партії проводили чітку розмежувальну лінію між «своїми» і «чужими», створюючи преференції для перших і перешкоди для других. Характерний приклад: приватизація державних підприємств, які, ставши приватними, продовжували перебувати в руках високопоставлених державних чиновників, які призначалися владою. По суті, уряд призначав нових промислових та фінансових олігархів, які ставали опорою правлячої партії.

З 2002 р. починає зростати страйковий рух. Приводами ставали плани уряду суттєво скоротити виплати безробітним, закон про університети, що обмежував їх права, гідрологічний план перекидання води ріки Ебро у південно-східні райони країни тощо. Зростання

соціальної напруженості в Іспанії прийшло на зміну тривалому періоду відносного спокою, коли суспільство, здавалося б, «дрімало». Аполітичність іспанців, як й більшості інших європейців, пояснювалася кількома причинами: зростанням недовіри до професійних політиків та політики взагалі; кризою партій та профспілок; розчаруванням у лівих ідеях після краху радянського соціалізму. В іспанському випадку виявили себе і «зсуви генерацій», що співпали у часі: люди старшого і середнього віку – свідки становлення і консолідації демократії – видохлися, а молодь за умов розвитку «держави добробуту», сповнилася ідеями індивідуалізму та гедонізму.

Напередодні чергових парламентських виборів, намічених на 14 березня 2004 р., соціологічні опитування передрікали перемогу правлячої партії, але вона програла: 37,6% або 9,5 млн. голосів виборців¹ проти 42,6% або 10,9 млн. голосів за соціалістів (явка – 77,2% виборців). Найголовнішим негативним фактором стала її зовнішня політика, пов'язана із відправкою іспанського військового контингенту на підтримку американцям до Іраку, і терористичні акції 11 березня у мадридських потягах, про що йтиметься нижче.

Свою роль відіграла і перебудова у лавах Іспанської соціалістичної робітничої партії, яка розгорнулася після попередньої поразки на парламентських виборах 2000 р. У липні 2000 р. на 35-му з'їзді соціалістичної партії її генеральним секретарем обирається Хосе Луїс Родрігес Сапатеро. У попередні місяці він очолив в партії новий рух під назвою «Новий шлях». Програмні орієнтири полягали у змінах партійного вигляду і діяльності відповідно до нових реалій в країні та світі, у тому числі модернізацію і партії, і країни на базі найновітніших технологій інформаційного суспільства силами насамперед молодого покоління. Після обрання генеральним секретарем він заявив про необхідність «спокійних змін»: «Я не прибічник ані розриву із минулим, ані спадковості. Віддаю перевагу спокійним змінам, в основі яких лежить нова програма дій... Суть справи полягає у тому, що соціалізм у сучасній Іспанії може стати результатом поєднання ідей свободи, рівності і модернізації».

Перемога на виборах дала оновленому керівництву соціалістичної партії можливість втілити свої ідеї у життя. Разом із тим воно опинилося у непростій ситуації. Як це часто буває, соціалісти, перебуваючи в опозиції, критикували уряд Народної партії і пропонували свої рішення тих чи інших проблем, не завжди враховуючи можливості іспанської економіки та ставлення до їхніх проектів інших політичних сил. Тепер же їм довелося брати на себе повну відповідальність за усвідомлення реалій. Спираючись на досягнення своїх попередників, влада мала внести свої новації. Серед пріоритетних завдань визначалося прийняття законів, спрямованих на модернізацію застарілих практик, звичаїв та традицій в іспанському суспільстві. Були прийняті закони, спрямовані проти поширеного в Іспанії

¹ У порівнянні із виборами 2000 р. Народна партія втратила 600 тис. голосів.

домашнього насильства, яке зазнає жіноцтво, за спрощення процедури розлучень, що тяглася роками. Заблоковано дію закону про університети, прийнятого попереднім урядом. В цілому, після приходу соціалістів до влади, в Іспанії помітно змінився соціально-психологічний клімат. Дії кабінету міністрів Х. Л. Р. Сапатеро відрізнялися від авторитарного стилю уряду Х. Аснара. Новий прем'єр-міністр характеризувався політологами як «людина, яка сприймає повсякденні проблеми і здатна спілкуватися із простим народом».

Соціалісти перейняли владне кермо у консерваторів на хвилі економічного зростання країни. Впродовж 1998 – 2007 рр. Іспанія вдвічі збільшила обсяг своєї економіки. ВВП перевищив 1 трлн. євро (за оцінками іспанців – 8 місце в світі, за даними МВФ – 11-е). Зростання ВВП у 2007 р. становило 3,8 %, що перевищувало показники більшості країн Євросоюзу. Завдяки цьому Іспанія стала четвертою економікою ЄС. У величезну «індустрію без труб» перетворилася туристична галузь, закріпивши за Іспанією друге місце після Франції за кількістю іноземних відвідувачів. Прискореними темпами розвивалися інші галузі промисловості – не тільки традиційні – харчова, взуттєва, текстильна, але й автомобільна – за випуском автомобілів Іспанія увійшла у трійку європейських лідерів.

Стабільне економічне зростання дозволило уряду соціалістів покращити соціальну обстановку в країні: на початку 2008 р. безробіття становило 8,5 %, що на 3% було менше, ніж чотири роки тому, до 600 євро зросла мінімальна заробітна плата, а середня пенсія досягла 705 євро. Це при тому, що нині майже 100 % людей похилого віку перебуває на пенсійному забезпеченні, і понад 70% з них одержує максимальну пенсію, що дорівнює їхній останній заробітній платі. Практично всі громадяни прилучилися до системи безкоштовного медичного обслуговування, що вплинуло на збільшення тривалості життя: понад 75 років для чоловіків і 82 роки для жінок. Виборці віддали належне роботі соціалістів і підтримали їх на парламентських виборах, що відбулися 9 березня 2008 р.

Макроекономічні показники, які були досить успішними вважалися підставою для висунення урядом Іспанської соціалістичної робітничої партії амбітних цілей ініціювати процес включення країни до «Великої вісімки», тобто до кола найрозвиненіших та впливовіших держав світу. Проте світова фінансово-економічна криза, що докотилася до Європи у 2008 р., призвела до того, що Іспанія опинилася серед «проблемних країн», які утворили свого роду групу «хворих людей» єврозони – PIIGS¹. Керівники європейських країн час від часу збиралися на саміти, намагаючись визначити заходи, які б перешкодили подальшому сповзанню Іспанії та інших економічних «лузерів» у прірву кризи, тягнучи за собою всю фінансово-економічну систему ЄС.

¹ Аббревіатура утворена з перших літер назв Португалії, Італії, Ірландії, Греції та Іспанії (Іспанія англійською Spain).

На поверхню вийшли особливості тієї моделі економічного і соціально-політичного розвитку, яку політологи назвали «іберійською»¹. В економіці: збереження важливої ролі у структурі національного виробництва деяких традиційних низько технологічних і трудомістких галузей: текстильної, взуттєвої, шкіряної, харчової, металургійної, суднобудівної і судноремонтної та ін.; порівняно низька питома вага інноваційних підприємств, недостатні інвестиції у сферу науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР); суттєве відставання від найбільш економічно розвинених країн в плані продуктивності праці; повзучий процес деіндустріалізації; значне місце в економіці туристичного сектору; гіпертрофована роль будівельної галузі; відносно низька частка товарного експорту у ВВП, стабільно від'ємний баланс зовнішньоторговельного обігу; значна залежність від імпорту енергоносіїв; сильна прив'язаність економіки до зовнішніх джерел фінансування. У соціальній сфері: сформована «іберійська» модель соціальної держави із діючими демократичними інститутами за умов відриву соціальної політики від власних фінансових можливостей в розрахунку на приплив зовнішніх ресурсів і кардинального перерозподілу структури державних витрат на користь соціальних статей; центральне місце в соціальній структурі суспільства середнього класу; універсалізм соціальних гарантій і відносно високий соціальний захист основної частини населення; потужний приплив іммігрантів, за рахунок яких задовольнявся попит у робочій силі і зростав попит на житло. У внутрішній політиці: домінування двох партій, які у передкризовий період почали втрачати колишній авторитет, відсутність у них нових масштабних ідей відповідно до глибоких і стрімких змін в світі. Партійна робота зводилася до рекрутування нових членів і формування владної еліти, що негативно сприймалося суспільством і призводило до зменшення значущості партій у політичному житті країни. Натомість громадяни намагалися знайти альтернативу тій системі взаємин, що склалася між владою і населенням. Почали виникати нові структури, які приваблювали людей².

Уряд соціалістів спочатку намагався «сховати кризу під килимом». Лише наприкінці липня 2008 р. влада позбулася ілюзій уникнути небезпеки і визнала наявність кризи в країні: криза будівельної та автомобільної галузей, які були локомотивами економічного розвитку; скорочення попиту і падіння виробництва практично у всіх інших галузях; ускладнення на кредитно-фінансовому ринку; безпрецедентний за своїми розмірами дефіцит бюджету; загострення проблеми зайнятості; загроза

¹ Аналогічні прояви – і в Португалії.

² Так виник «рух обурених» (indignados) або «15-M», ставши помітним фактором тиску на владу, просякнуту корупцією і відірвану від спільноти. 15 травня 2011 р. пройшла масова акція протесту на центральних майданах і вулицях іспанських міст і містечок, організована молоддю. Це стало початком руху, що перетнув кордони Іспанії і поширилося на десятки країн. В самій Іспанії рівень політичної активності різко пішов вгору.

дефіциту системи соціального забезпечення; проблеми енергопостачання тощо¹.

Отже криза охопила, хоча і різною мірою, всі основні сфери іспанської економіки, набула системного характеру. На перший план вийшли макроекономічні питання: нейтралізація наслідків рецесії, стимулювання економічного зростання, модернізація відстаючих галузей, підтримка інновацій, активізація зовнішніх зв'язків, створення сприятливих умов для збільшення зайнятості та зниження рівня безробіття. Уряд ініціював різнопланові антикризові заходи під гаслом «Затягти паски». Серед них – перегляд трудового законодавства в бік полегшення звільнення з роботи та зниження зарплат, підняття пенсійного віку з 65 до 67 років, збільшення ПДВ, відмова від сплати одноразової допомоги при народженні дитини в розмірі 2500 євро тощо.

Як показав досвід Іспанії та інших країн, найбільш жорсткі заходи для більшості населення своїх країн приймають під тиском Європейської комісії, партнерів із ЄС та Міжнародного валютного фонду саме лівоцентристські, соціалістичні уряди. У країні – зростання невдоволення: масові демонстрації, в яких брали участь сотні тисяч протестувальників, гостра критика з боку опозиції на чолі з Народною партією. Перехід від любові до ненависті зумовлювався не тільки запровадженням жорстких обмежень, але й самим фактом відмови Х.Л.Р.Сапатеро від власних переконань, не кажучи про передвибірчі обіцянки ні в якому разі не чіпати завоювань трудящих у соціальній сфері. Хоча і проголошувалися наміри відмовитися від міжнародної фінансової допомоги, але в обмін на прийняті заходи вона почала надходити.

Водночас уряд соціалістів приймає закон про історичну пам'ять, що різко засуджував франкістський режим, наказував ліквідувати пам'ятники каудільо і меморіальні дошки, присвячені йому. Він визнавав незаконними всі судові процедури, що передували розстрілам (при цьому згадувалося, що масові репресії використовувалися обома сторонами). Відповідно закону передбачалося надання фінансової підтримки родичам загиблих республіканців. Населення сприйняло ці заходи неоднозначно, оскільки вже давно було досягнуто стану примирення. А після прийняття закону

¹ Влада і бізнесові кола Іспанії у передкризовий період зробили великомасштабний макроекономічний прорахунок. На хвилі економічного піднесення і можливостей, які надавала євроінтеграція, вони серйозно не подбали про підвищення продуктивності праці, не зробили рішучого повороту в бік пріоритетного розвитку високотехнологічних секторів із більш високою доданою вартістю. Структура виробництва не набула чітко вираженої орієнтації на експорт. В експорті продовжували переважати дешеві товари традиційних галузей (за виключенням автомобілебудування), що стало однією з причин побільшення фінансово-економічних негараздів. Правлячі кола не помітили насування докорінних змін у світовому економічному і технологічному розвитку. Вони перебували під гіпнозом порівняно динамічного зростання, тому необхідні реформи не проводилися, а відсувалися на політично безпечну відстань.

суспільство знов розділилося. Можливо, це була спроба відволікти увагу громадськості від соціально-економічних негараздів.

29 липня 2011 р. прем'єр-міністр країни Х.Л.Р.Сапатеро оголосив, що парламент буде розпущено восени того ж року, а дострокові вибори до Генеральних кортесів пройдуть 20 листопада. Сам він на третій термін не піде. Хоча популярність соціалістів впродовж останніх років неухильно падала, вони мали твердий намір йти на вибори і перемагати. На чолі став Альфредо Перес Рубалькаба – колишній міністр внутрішніх справ, який посів верхні рядки в рейтингах завдяки своїй успішній боротьбі з ЕТА.

ЕТА – це аббревіатура від баскської назви Euskadi Ta Ascatasuna (Е.Т.А.), у перекладі – «Країна Басків і свобода». В умов консолідованої демократії в Іспанії вона є єдиною терористичною організацією, що зберігає соціальну підтримку, а також військово-технічний, фінансово-організаційний і пропагандистський потенціал. Отже, в Іспанії серед гострих проблем постають тероризм і національне питання.

Територія цієї країни поділяється на 50 провінцій, які об'єднуються у 17 історичних областей. Нині в них, крім власне іспанців, мешкають три сформовані нації, що складають приблизно 25% населення країни – каталонці, галісійці, баски. Також існує чимало інших регіональних груп, що мають певну етнічну своєрідність, проте націй не становлять. В Іспанії яскраво виражена нерівномірність розвитку окремих регіонів. Франкізм брутально придушував національні рухи і національну культуру і встановив надмірну політичну централізацію держави. Завершення диктатури і демократизація призвели до загострення національного питання в країні. Шлях усунення конфліктності міжетнічних відносин вбачався іспанській правлячій еліті у нарощуванні процесів політико-територіальної децентралізації і автономізації, орієнтованих на передачу додаткових прав і повноважень регіонам, розширенні місцевого самоуправління.

Представники різних політичних сил вважали, що Конституція 1978 р., передбачивши широку регіональну автономізацію, допускає значну децентралізацію влади. Для цього достатньо лише поступово наповнювати модель «Держави автономій» адекватним змістом. Іспанія входить до кола найбільш децентралізованих унітарних держав. При тому, що вона не є федерацією, розвиток взаємин між центром і регіонами характеризується тенденцією до посилення федеративних елементів державного устрою. Правляча еліта країни (незалежно від партійної приналежності) виходить із необхідності постійної корекції розділення владних повноважень, модифікації фінансових взаємовідносин із автономіями, із політики, орієнтованої не просто на розширення їхніх прав, але й на передачу їм відповідальності за функціонування найважливіших сфер місцевого соціального та економічного життя.

Проте така концепція задовольняє далеко не всіх. Особливо це стосується каталонців. Каталонія – одна із найрозвиненіших автономій, на яку припадає чверть загального обсягу ВВП країни. Вона вважається

економічним двигуном Іспанії. Звідси відраховується до іспанського бюджету більше, ніж одержується натомість. Пересічний каталонець переконаний, що його провінція «годує кастильських голодранців», через що він втрачає значну частину грошей. Велике значення має самоідентифікація – мовна (чотири п'ятих населення Каталонії знає і користується у повсякденному побуті каталанською мовою), культурна¹, етнічна. Саме у Каталонії – найсильніші сепаратистські настрої, які напружують і Мадрид, і Брюссель. Хоча Каталонія одержала статус широкої автономії, вона цим не вельми задоволена.

Довгий час тривала полеміка стосовно того, чи являють собою каталонці самостійну націю. У 2010 р. Конституційний суд виніс ухвалу: каталонці утворюють національність, а не націю. За думкою більшості суддів, так само, як баски, галісійці і жителі Андалусії, каталонці – це «національність в складі Іспанії, неподільному і наднаціональному утворенні». Каталонці час від часу масовими маніфестаціями демонструють свою окремішність. 25 листопада 2012 р. на дотермінових регіональних виборах перше місце виборола партія «Конвергенція і союз Каталонії», а друге – «Ліві республіканці Каталонії». Обидві сепаратистські налаштовані партії утворили більшість у каталонському парламенті. 23 січня 2013 р. більшістю голосів депутатів каталонського парламенту було схвалено рішення про «визнання регіону суверенним юридичним і політичним суб'єктом». Конституційний суд Іспанії визнав це рішення неконституційним, оскільки питання про право на самовизначення вирішує увесь іспанський народ.

У липні 2013 р. глава автономії Артур Мас звернувся до Мадриду із запитом стосовно проведення референдуму про надання Каталонії незалежності, на що одержав відмову. Каталонський уряд призначив дату проведення референдуму про самовизначення на 9 листопада 2014 р. Однак 29 вересня Конституційний суд Іспанії прийняв до розгляду позов центрального уряду країни про невідповідність Основному закону указу про проведення референдуму в Каталонії, що автоматично призупиняло дію цього документу. Уряд автономії заявив, що погоджується, але натомість проведе так звані «консультативне опитування» населення автономії. 4 листопада Конституційний суд Іспанії знов на прохання уряду Маріано Рахоя заблокував проведення опитування в Каталонії. Не дивлячись на заборону, уряд А.Маса 9 листопада все ж провів неофіційне опитування, в якому взяли участь понад 2,25 млн. каталонців із 5,4 млн. тих, хто мав право голосу. У бюлетені було два питання: «Чи бажаєте Ви, щоби Каталонія стала державою?» і «Якщо так, то чи хочете Ви, щоби Каталонія стала незалежною державою?» 80,72% респондентів на обидва запитання відповіли «так» і 10,11% відповіли на перше – «так», на друге – «ні». 4,5% відповіли «ні» на питання, чи хочуть вони бачити Каталонію державою. Іспанська влада не визнала ці результати.

¹ Футбольний клуб «Барселона» тут називають каталонською армією без зброї.

На виборах до місцевих органів влади 27 вересня 2015 р. було зафіксовано рекордну явку в історії Каталонії – в голосуванні взяли участь 76% виборців, 48% підтримали прибічників незалежності: коаліція «Разом за незалежність», до якої об'єдналися партія «Демократична конвергенція Каталонії» та ліві республіканці, одержала 62 місця у 135-місному парламенті іспанської автономної області, плюс 10 місць у крайньої лівої партії «Кандидатура народної єдності», яка теж виступає за незалежність. Проте остання відмовилася підтримати переобрання А.Маса на посаду президента Каталонії, і він поступився місцем Карлесу Пуїгдемонту. Перемога на виборах означала початок виконання плану реального здобуття незалежності, який мав привести до бажаного результату впродовж 18 місяців. 9 листопада 2015 р. більшість депутатів парламенту Каталонії схвалила документ, що проголосив «початок процесу створення незалежної держави з республіканською формою правління». 11 листопада 2015 р. уряд М.Рахоя подав позов до Конституційного суду з вимогою визнати цю резолюцію. На А.Маса були розпочаті кримінальні впровадження із звинуваченнями у розтратах та ухилянні від податків. Центр заявив: рішення Каталонського парламенту про незалежність не мають юридичної сили, бо суперечать Конституції країни.

Мадрид на повне відокремлення Каталонії не погоджується, інакше почнеться дезінтеграція всієї держави, кордони якої можуть обмежитися передмістям столиці. В Євросоюзі, до якого влада Барселони звернулася із вимогою дорожньої карти легітимного виходу із складу Іспанії, поставилися до цього вкрай негативно. Справа в прецеденті: якщо почнеться парад внутрішніх суверенітетів в Європі, це загрожує усьому інтеграційному процесу. Також Брюссель попередив, що членства у Європейському Союзі Каталонія не одержить.

Сепаратистські настрої також сильні у басків. Країна Басків (або Басконія, самоназва – Еускаді) складається з трьох провінцій, що є найменшими з усіх і займають 3,2 % іспанської території з населенням 3 млн. осіб (7% загальнодержавного), лише третина якого є етнічними басками. Частина басків мешкають у південно-західних департаментах Франції. Країна Басків – один із найрозвиненіших індустриальних районів Іспанії із вельми високим рівнем життя населення. На початку XIII ст. баскські землі були розділені на дві частини між Іспанією та Францією. Іспанські баски фактично зберегли свою незалежність: їхня територія називалася «Особливі провінції», де діяла ціла система прав та привілеїв, проте вона поступово була скасована. Особливо лютував франкістський режим: від намагань викоренити мову до розстрілів. Політика націоналізації та насильницької іспанізації сприяла зародженню баскського націоналізму, який вважає причиною всіх бід Басконії контакт з Іспанією, втрату басками чистоти крові, расове змішування. Тому метою найбільш радикальних баскських політичних сил визначено досягнення власної державності, яка має утворитися на іспанських та французьких землях, де живуть баски.

Лідером радикальних патріотичних партій є ЕТА, яка веде свою боротьбу від моменту утворення 31 липня 1959 р. Вона відкидає помірковану тактику та парламентські традиції інших баскських партій та організацій на користь революційного насильства. Її ідеологія – це суміш марксизму, маоїзму, троцкизму, ідей національно-визвольної боротьби народів Азії, Африки й Латинської Америки, а також баскського націоналізму. Головним проголошено опір метрополії. Це призвело до перенесення боротьби проти франкізму на боротьбу із іспанською державою, що набула перманентного характеру. Поступово ЕТА з романтичної організації – мужнього борця проти франкістської диктатури виродилася у секту фанатиків, які за допомогою вбивств, вибухів, викрадень людей намагаються добитися незалежності Країни Басків. До уваги не береться та обставина, що більшість населення цієї області останнього не прагне. Часто саме серед тих, хто не поділяє цілей ЕТА, її бойовики знаходять своїх жертв. ЕТА – підпільна, глибоко законспірована організація, яка добре озброєна і має чималі фінансові кошти. Вони здобуваються пограбуваннями, «революційним оподаткуванням» підприємців, а також мають іноземне походження. Терористична активність цієї організації то активізується, то послаблюється. Останніми роками завдяки ефективним діям іспанських та французьких сил безпеки ЕТА помітно послабшала. Хоча неодноразово робилися заяви про припинення збройних акцій, вони продовжувалися. До 2011 р. через них загинуло близько 900 осіб.

Саме на бойовиків ЕТА уряд поклав відповідальність за найбільші в історії Іспанії терористичні акти 11 березня 2004 р. В той день в наслідок одночасних вибухів у чотирьох потягах у Мадриді загинуло 192 людини і приблизно дві тисячі були поранені. Голова кабінету міністрів Х.Аснар через кілька годин зателефонував головним редакторам провідних ЗМІ і повідомив про свою переконаність у тому, що автори заподіяного – бойовики ЕТА. До іспанських амбасад розіслали директиву, що вимагала поширювати цю точку зору за кордоном. До населення звернулися із закликом вийти на масову маніфестацію «у пам'ять про жертв, на захист Конституції і за поразку тероризму».

Проте масштаб трагедії вказував на те, що ЕТА не мала змоги організувати настільки грандіозну акцію. З'являлося все більше прямих і опосередкованих доказів причетності до терактів «Аль-Каїди». 13 і 14 березня Іспанією пройшли багатотисячні демонстрації під гаслами на кшталт: «ЕТА чи «Аль-Каїда?» Крапку у питанні щодо авторства злочину було поставлено тільки ввечері 13 березня, коли влада офіційно повідомила про арешт кількох підозрюваних у скоєнні злочину, не причетних до баскської організації. А ще через кілька годин «Аль-Каїда» взяла на себе відповідальність за вибухи у Мадриді, виправдовуючи цю акцію тим, що «Іспанія підтримує США в іракській війні».

Хоча за соціологічними опитуваннями 83% іспанців зайняли тверду антивоєнну позицію, уряд консерваторів прийняв рішення на підтримку

США у війні, розпочатій 20 березня 2003 р. Аргументуючи свою позицію, Х.Аснар заявив, що, борючись проти тиранії, що має зброю масового знищення, Іспанія захищає західну демократію і передусім свою власну. Створення в Іраку стабільного демократичного режиму, говорив він, означає також серйозний прогрес у вирішенні проблем Близького і Середнього Сходу. У своїх практичних діях лідер Народної партії керувався ідеями подолання залишків «ізоляціоністського комплексу», що історично склався у населення країни, набуття Іспанією «національної величч» і перетворення її на одну з провідних країн світу. Ставка робилася на привілейовані відносини із Сполученими Штатами та Великою Британією. На їхню підтримку до Іраку відправили військовий контингент чисельністю 1300 солдатів та офіцерів. Він входив до бригади «Плюс ультра» разом із військовиками Гондурасу, Сальвадору та Нікарагуа. За час перебування в Іраку загинуло 11 іспанських вояків, участь у підтримці американської агресії коштувала країні 370 млн. євро.

Консерватори за нехтування настроїв електорату щодо участі у іракській війні, а також за негідну поведінку після мадридських терактів, неспроможність забезпечити безпеку своїм громадянам заплатили поразкою на парламентських виборах. 14 березня 2004 р. Народна партія одержала 38% голосів. Перемогли соціалісти з показником 42% голосів Їх лідер Х.Л.Р.Сапатеро, очоливши уряд, швидко виконав передвиборчу обіцянку: останній іспанський солдат залишив Ірак 21 травня 2004 р., іспанська військова база у місті Діванія була закрита. А загальна зовнішньополітична орієнтація змінилася із незаперечної підтримки американського курсу на тісніший союз з європейськими країнами. Основні зовнішньополітичні орієнтири соціалістів були викладені у їхній передвиборчій програмі 2004 р., один з розділів якої називався «За сильну та самостійну Європу!». Однак здійснення накресленої стратегії було припинено поразкою на дострокових парламентських виборах 20 листопада 2011 р. Значною мірою через те, що економічна ситуація в країні не тільки послабила Європейський Союз, але й зменшила симпатії іспанського електорату до соціалістів.

На тих виборах явка склала 71,7%. Народна партія одержала 186 місць із 350 (абсолютна більшість у 53%), тоді як соціалісти – 110. За рахунок голосів, втрачених соціалістами, зміцнили свої позиції інші, менші партії і коаліції, що змінило розстановку політичних сил (усього до Конгресу депутатів пройшли представники 14 партій і об'єднань). Йдучи на вибори, лідер Народної партії Маріано Рахой обіцяв скоротити безробіття, добитися поновлення економічного зростання, збалансувати бюджет і відновити довіру світових ринків до Іспанії. Ставши прем'єр-міністром, він заявив: «Я обіцяю керувати країною на благо всіх громадян і виступаю за проведення такої економічної політики, яка виведе країну з найтяжчої економічної кризи». Очолюваний ним уряд в якості головних завдань визначив скорочення безробіття і реформування ринку праці; нормалізацію податково-фіскальної ситуації; реформу банківської

системи; скорочення державних витрат; вдосконалення національних інститутів; деполітизацію судової системи; підвищення рівня освіти, остаточне викорінення тероризму ЕТА. Всі ці завдання зумовлювалися основною проблемою іспанської економіки – необхідністю скорочення розриву між прибутками і витратами країни.

23 липня 2012 р. в Брюсселі була прийнята програма із оздоровлення фінансової ситуації в Іспанії, згідно якій країни єврозони погодилися надати кредити в сумі 100 млрд. євро із терміном погашення 12,5 років. Уряд пішов на підвищення податків¹, в результаті чого за рівнем фіскального навантаження населення Іспанії вийшло на одне з перших місць в ЄС. З метою боротьби з безробіттям (у 2012 р. його рівень перевищив 25% працездатного населення) та сприяння піднесенню економіки у лютому 2012 р. було запущено реформу трудових відносин. Її головні цілі: полегшити наймання нових працівників, підвищити мобільність робочої сили, зробити звільнення останнім антикризовим ресурсом підприємців, зробити трудові відносини гнучкішими.

Оцінка економістів: в результаті іспанське трудове законодавство в основному завершило тривалу еволюцію від патерналістських норм до відносно гнучких параметрів ліберальної системи, прийнятої у більшості країн Євросоюзу. Під «гнучкістю ринку праці» розуміється високий рівень адаптації робочої сили до невідворотних коливань попиту і пропозиції. Більш конкретно такий підхід означає використання різних варіантів виплати заробітної плати, встановлення оптимального (з точки зору роботодавця) режиму робочого часу, організацію професійної підготовки і перепідготовки тощо. Значно зменшилося навантаження на роботодавця, зокрема, якщо раніше матеріальна компенсація при звільненні працівника дорівнювала оплаті 45 днів за кожний відпрацьований рік, так відтепер – 33 дні, а максимально можливий розмір виплат скоротився майже вдвічі.

Реформа ринку праці, а також скорочення низки соціальних програм викликало масові протести, зокрема 29 березня 2012 р. – всезагальний страйк. Пізніше масові акції протесту проходили дуже часто. Невдоволення владою зростало. 18 січня 2013 р. спалахнув скандал, який отримав назву «Справа Барсенаса». Газета «Ель Мундо» звинуватила колишнього скарбничого Народної партії Луїса Барсенаса у тому, що впродовж двох десятиріч він передавав керівникам партії суми від 5 до 15 тис. євро, які надходили від приватних компаній. Начебто і М.Рахой з 1997 до 2008 р. одержував щорічно 25200 євро. Лідер соціалістичної партії поставив вимогу, аби прем'єр-міністр пішов у відставку. М.Рахой доводив, що таких грошей не одержував. Стосовно чиновників-однопартійців, які отримували кошти і презенти, попросив вибачення у іспанців за «кадрові помилки». Однак репутація однієї із найвпливовіших партій була зіпсована.

¹ Заможні люди, чиї прибутки перевищують 300 тис. євро на рік, мають відраховувати державі 52% цієї суми. ПДВ зріс з 18 до 21%. Запроваджено податок на електроенергію тощо.

Це виявилось на парламентських виборах, які пройшли 20 грудня 2015 р. Народна партія на чолі з М.Рахоем посіла перше місце, проте втратила абсолютну більшість у парламенті. За неї проголосували 28,72% виборців, а це 123 депутатських мандатів. Соціалісти одержали 22,01% голосів, тобто 90 місць. Від попередніх виборів дві провідні партії разом втратили 5,4 млн. голосів. При цьому дуже успішно виступила третя сила – ліва партія Podemos («Ми можемо») на чолі з Пабло Іглесіасом¹. Вона сформувалася на початку 2014 р. як політичне крило протесаного «руху обурених», дуже швидко набула популярності і здобула підтримку 20,66% виборців, що дало їй можливість зайняти 69 крісел. Ця партія спромоглася розколоти лівий сектор, увести значну частину голосів у соціалістів і практично ліквідувати іспанську комуністичну партію. Ще одна відносно нова партія – центристська Ciudadanos («Громадяни») одержала 13,93% голосів (40 мандатів). Сенат складається із 266 членів, з яких всезагальним голосуванням обираються 208, решта 58 призначається регіональними законодавчими органами. З 208 місць – 124 – за «народниками», 47 – за соціалістами, 16 – Podemos.

Почалися перемови стосовно складу кабінету міністрів. Впродовж 4 місяців від дня виборів жодна з партій-переможниць не спромоглася укласти альянс і сформувати уряд. 3 травня 2016 р. король Іспанії Феліпе VI підписав указ² про розпуск парламенту і призначенні нових – других за півроку – виборів на 26 червня. На них перемогла правляча права Народна партія М.Рахоя, одержавши 137 мандатів, збільшивши своє представництво у нижній палаті на 14 депутатів порівняно із попереднім складом. Але знов – це не необхідна більшість у 176 депутатів. Друге місце посіли соціалісти – 85 мандатів, третє – ліва коаліція «Унідос подемос» – 71, четверте – правоцентристська «Сюдаданос» («Громадяни») – 32. Заради формування нового складу уряду – непрості переговори. Уряд був сформований. Його знов очолив М.Рахой. Протестні виступи проти його політики продовжилися. Так, особливої масовості вони набули у травні – червні 2017 р. 21 травня у Мадриді протестувальники вимагали відставки М.Рахоя, звинувачуючи його у корупції (соціалісти не підтримали).

На соціально-економічний і політичний розвиток країни впливає її становище на міжнародній арені і навпаки. Іспанії вдалося вийти з «дипломатичної тіні», де вона перебувала за часів Франко і наростити свою зовнішньополітичну активність. Країна є членом НАТО із 1982 р., що сприяло її вступу до Європейського Союзу у 1986 р. Вже при вступі до ЄС вона зуміла добитися для себе асиметричного режиму членства і стати найбільшим отримувачем коштів європейських структурних фондів.

¹ Лідер партії – антиглобаліст, шанувальник Че Гевари, письменник, викладач політології і телеведучий. У своїх виступах він – за відмову від «економічного диктату Німеччини», протистояння міжнародним фінансовим установам, скасування ліберальних реформ в економічній і трудовій сфері.

² Раніше подібні укази підписував прем'єр-міністр, але оскільки на той момент уряд був із статусом тимчасового, він не мав відповідних повноважень.

Впродовж тривалого часу іспанська влада досить успішно використовувала ці кошти для вирішення проблем свого соціального та регіонального розвитку, поставивши за мету рух країни в бік «єдиної європейської моделі» як головної стратегічної моделі розбудови «Європи майбутнього». Врешті решт вона опинилася серед тих країн-членів ЄС, які формували свої державні бюджети, звикши жити понад кошт. Разом із тим попереднє економічне зростання стимулювало амбітні наміри щодо міжнародного визнання.

Однак фінансово-економічна криза завдала шкоди ресурсній базі зовнішньої політики Мадриду, послабила його регіональні і глобальні позиції, значно звузивши поле для маневру. В період кризи чітко виявилася периферійність Іспанії, її відносна слабкість у порівнянні із лідерами Європейської Союзу – Німеччиною та Францією. Країна виявилася слабкою ланкою в спільності держав-членів еврозони і під впливом Брюсселю мусила вносити в національну антикризову стратегію суттєві корективи, які часом мали високу соціальну ціну. Разом із тим Мадрид намагався брати активну участь в загальноєвропейських заходах, пов'язаних із виробленням спільної політики у подоланні кризи. Або у тому, щоби нею скористатися.

Це стосується претензій Іспанії на Гібралтар¹ після британського Brexit. В Гібралтарі 95,9% тих, хто брав участь у референдумі стосовно членства Великої Британії у ЄС, висловилися проти виходу. Після виходу із Євросоюзу, багатьом жителям Гібралтару доведеться змінювати звичний лад життя, адже багато хто з них відвідують Іспанію кожного дня, як по роботі, так і по особистих справах. Якщо Британія не буде частиною ЄС, зміняться правила перетину кордонів, а також у населення регіону виникнуть складності. Глава МЗС Іспанії Хосе Мануель Гарсія-Маргальо заявив: «Ми пропонуємо розділити владу на певний час, після чого Гібралтар буде повернений під контроль Іспанії».

Маючи власні проблеми з сепаратизмом, Іспанія заявила про невизнання анексії Криму і підтримку суверенітету і територіальної цілісності України після початку агресії РФ. Наприкінці липня 2014 р. Мадрид приєднався до антиросійських санкцій. В цілому, основні пріоритети Іспанії – Європа, США, Середземномор'я, країни Латинської Америки, участь у діяльності міжнародних організацій: ООН, НАТО, ЄС.

Розвиток самої Іспанії – великої за європейським виміром багатонаціональної держави впродовж останніх десятиріч є дуже важливим з точки зору її досвіду переходу від авторитаризму до демократії шляхом реформ «згори», здійсненого впродовж відносно короткого періоду часу без громадянської війни та втручання із-зовні. Це при тому, що вона історично відноситься до групи країн пізнього периферійного

¹ Гібралтар був офіційно визнаний британською колонією у XIX ст. Іспанія неодноразово заявляла про свої права над цим стратегічно важливим регіоном, і навіть добилася у 1967 р. проведення референдуму, проте тоді більшість місцевих жителів виступила проти переходу під суверенітет Іспанії.

капіталізму із багатовіковою авторитарною традицією і соціально-політичною поляризацією суспільства.

Демократичні перетворення зумовили глибоку політичну, економічну, соціальну трансформацію іспанського суспільства, якої воно не знало впродовж усієї своєї попередньої історії. Більшу частину XX ст. Іспанія залишалася на периферії світового і європейського прогресу, помітно відстаючи від держав-лідерів. Аби покласти край відставанню, їй довелося здійснити потрійний перехід: 1) від авторитарного режиму до політичної демократії західного зразка (при всіх відомих монархічних особливостях); 2) від порівняно закритої та архаїчної господарської системи до відкритої конкурентоспроможної економіки, глибоко інтегрованої у глобальні ринки і такої, що стала на шлях руху до постіндустріального суспільства; 3) від пасивності у загальноєвропейських процесах до активної участі у будівництві об'єднаної Європи.

В Іспанії склався легітимний, стабільний та ефективний лад представницької демократії. Понад сорок років країна функціонує в режимі чіткого розподілу влад, створені сучасна партійна система і виборче законодавство, регулярно проводяться вибори до центральних і місцевих органів влади. Сучасні політичні інститути і суспільна свідомість іспанців практично не відрізняються від інститутів та менталітету тих європейських народів, які вже давно живуть в умовах демократії. Тобто Іспанія інтегрувалася у співтовариство розвинених демократій, хоча і подекуди зберігає сліди історичних традицій, наприклад, певні елементи «авторитарного комплексу». Режим, утворений в результаті здійснення політики пактів та компромісів між елітами, призвів до надмірної концентрації влади в руках вузького правлячого кола, недостатньої розвиненості громадянського суспільства. Однак останніми роками спостерігається значне пожвавлення політичної активності громадськості. Це виявляється в творенні нових партій і рухів, які здобувають зростаючу підтримку виборців. Політологи вважають, що Іспанія вступила в період «швидкої політики», коли різноманітні ініціативи і зміни посипалися як із рогу рясноти, на очах трансформуючи суспільне життя. З одного боку спостерігається втома від більшості політичних лідерів, з іншого – поява широких соціальних груп, схильних до протестів, що набуває масового і анти системного характеру.

Активізація певною мірою зумовлена кризовими явищами в житті країни. Світова фінансово-економічна криза за часом співпала із апогеєм внутрішніх господарських протиріч, які поступово накопичувалися, а під впливом зовнішніх факторів досягли своєї критичної маси. Після десятиліть «іспанського дива» політологи заговорили про «падіння Іспанії з п'єдесталу», про її перетворення на «хвору людину» Європейського Союзу. Криза суттєво обмежила можливості держави здійснювати повноцінну соціальну і національну політику, що задовольняє нагальні потреби суспільства. Підвалини держави всезагального благоденства (у її іспанській версії) і соціальні гарантії значної частини населення

похитнулися. Все це перетворює іспанське суспільство у «суспільство підвищених ризиків»

Іспанія потребує глибоких реформ, проведення яких – вирішальний виклик і головний ризик поточного моменту історії країни. У роки економічного процвітання вони гальмувалися, необхідні заходи не приймалися або підмінялися на півзаходами, а нагальні рішення відкладалися у довгу шухляду. Тепер у терміновому порядку і за несприятливих умов потрібно займатися тим, що треба було робити раніше. Головний виклик, що стоїть перед політико-інтелектуальною і діловою елітою Іспанії, перед її громадянами, – це курс на інноваційний розвиток.

Література

- Аникеева Н.Е. Эволюция политической системы Испании /Н.Е.Аникеева //Латинская Америка. – 2003. – № 2.
- Аникеева Н.Е. Истоки и сущность баскского конфликта в Испании /Н.Е.Аникеева //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 2.
- Аникеева Н.Е. Новое во внешней и внутренней политике правительства Мариано Рахоя /Н.Е.Аникеева //Вестник МГИМО – Университета. – 2012. – № 6.
- Аникеева Н.Е. Актуальные проблемы Испании /Н.Е.Аникеева //Вестник МГИМО – Университета. – 2014. – № 6.
- Бородаев В.А. Испания: расстановка политических сил после выборов /В.А.Бородаев //Латинская Америка. – 1996. – № 9.
- Волкова Г. Баскский терроризм и политика регионального автономизма в Испании /Г.Волкова //Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 2.
- Газін В. Пакт Монклоа: урок для України /В.Газін //Дзеркало тижня. – 2015. – № 31.
- Годлевська В.Ю. Роль уряду Іспанської соціалістичної робітничої партії у консолідації демократичного режиму в Іспанії (1982-1996 рр.) /В.Ю.Годлевська. //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 2.
- Годлевська В.Ю. Модернізація системи соціального забезпечення в Іспанії в період консолідації демократичного режиму (1980–1990-ті рр.) /В.Ю.Годлевська. //Український історичний журнал. – 2013. – № 6.
- Годлевська В. Ю. Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982– 1996 роки): монографія /В.Ю.Годлевська. – Вінниця, 2013.
- Грובה В.П. Місцеве самоврядування Іспанії: особливості та засади функціонування /В.П.Грובה //Науковий вісник Академії муніципального управління. – 2014. – Серія "Право". – Вип. 2.
- Донець В. Політичний дискурс опозиційної та правлячої партій в Іспанії в період економічної кризи /В.Донець //Актуальні проблеми міжнародних відносин – 2012. – Вип. 104, ч. 1.
- Ермольєва Э.Г. Испания на выходе из кризиса /Э.Г.Ермольєва // Латинская Америка.– 2015. – № 5.
- Жолонко Т.В. Відносини США та Іспанії на початку ХХІ ст. /Т.В.Жолонко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 107, ч. 1.
- Загоруйко Ю. Каталонія: крок у невідоме майбутнє /Ю.Загоруйко // Дзеркало тижня. – 2015. – № 43.
- Ивановский З.В. Испания: центробежные тенденции и политические вызовы в условиях глобального экономического кризиса /З.В.Ивановский //Латинская Америка. – 2015. – № 7.
- Ивановский З.В. Испания /З.В.Ивановский //Латинская Америка. – 2014. – № 7.
- Испания на грани веков: «круглый стол» //Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 4.

Коваль О. Самовизначення каталонців – виклик Мадриду і Брюсселю /О.Коваль //Дзеркало тижня. – 2015. – №36-37.

Коваль О. Вітер змін з Піренеїв /О.Коваль //Дзеркало тижня. – 2016. – 15 січня.

Кожановський О. Два погляди на "етнонаціональну ситуацію" в Іспанії /О.Кожановський //Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 2.

Кожановский А. Н. «Баскский вопрос»: этнический или территориальный? /А.Н.Кожановский //Общественные науки и современность. – 2011. – № 6.

Крах левой идеи в Испании: во что обходится государственный аппарат в период кризиса [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1955967.html>

Кулінич Т.О. Взаємовплив Іспанії та ібероамериканських країн у демографічному вимірі: історія і сьогодення /Т.О.Кулінич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 111, ч. 1.

Кулінич Т.О. Економічна складова ібероамериканського напрямку зовнішньої політики Іспанії /Т.О.Кулінич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 114, (ч. 1).

Куракина А. А. Избирательные стратегии политических партий Испании /А.А.Куракина //Латинская Америка. – 2009. – № 1.

Луцишин Г. І. Шотландія та Каталонія: спільне та відмінне у боротьбі за незалежність /Г.І.Луцишин, І.М.Червінка //Гілея. – 2016. – Вип. 105.

Монтес А.А. В Испании Народная партия одержала победу, но не обладает большинством в парламенте /А. А. Монтес [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20151221/234875164.html>

Орлов А.А. Глубинные исторические корни проблемы национализма и сепаратизма в современной Испании /А.А.Орлов //Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 4.

Понеделко Г. Региональная политика Испании /Г.Понеделко //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 1.

Прохоренко И. Политика регионального развития Испании: механизмы и инструменты /И.Прохоренко //Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 5.

Сюндюков І. Що таке "національний компроміс" по-іспанськи? /І.Сюндюков // День. – 2017. – 9-10червня (№ 97/98).

Силіна Т. Іспанія. Королівство-прагматик /Т.Силіна // Дзеркало тижня.– 2015. – 29 серпня – 4 вересня (№ 31).

Старостина Е. Политическая культура Испании /Е.Старостина //Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 2.

Ткач В.А. Націоналістичні і сепаратистські рухи Іспанії: сучасний стан /В.А.Ткач // Політологічний вісник.. – 2011. – Вип. 53.

Федорова К.О. Зовнішня політика Іспанії на початку ХХІ століття : монографія / К.О. Федорова. – Варшава, 2014.

Фелипе М.Б. Каталония и конституционный кризис в Испании /М.Б.де Фелипе //Неприкосновенный запас. – 2015. – № 5.

Хенкин С. Баскский национализм: метаморфозы развития /С.Хенкин [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/Europe/baskskij_nacionalism_metamorfozy_razvitija_2011-01-11.htm

Хенкин С. Испания в полосе турбулентности /С.Хенкин //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1.

Хенкин С. М. Метаморфозы политического развития Испании /С.Хенкин //Латинская Америка. – 2005. – № 2.

Хенкин С. М. Хуан Карлос I: портрет на фоне эпохи //Латинская Америка. – 2004. – № 3.

Хенкин С. М., Самсонкина Е. Р. Баскский конфликт: история и современность /С.М.Хенкин, Е.Р.Самсонкина //Новая и новейшая история. – 2008. – № 4.

Черкасова Е. Испания между атлантизмом и европеизмом (постфранкистский период) /Е.Черкасова //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 8.

Шаповал Ю. Політика національного примирення в Іспанії: що корисно для України /Ю.Шаповал // Національна та історична пам"ять. – 2012. – Вип. 5.

Яковлев П. Испания: антикризисная стратегия и императивы модернизации /П.Яковлев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/ispanija_antikrizisnaja_strategija_i_imperativy_modernizacij_2010-08-27.htm

Яковлев П. Досрочные выборы в Испании: причины, результаты, последствия /П.Яковлев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/dosrochnyje_vybory_v_ispanii_prichiny_rezultaty_posledstvija_2011-12-27.htm

Яковлев П. Европейский кризис в зеркале Испании /П.Яковлев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=158892>

Яковлев П. Кризис на юге Европы: Испания и Португалия в тисках жесткой экономики /П.Яковлев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/krizis_na_juge_jevropy_ispanija_i_portugalija_v_tiskah_z_hestkoj_ekonomii_2012-06-13.htm

Blakeley G. Democracy Without Justice in Spain: The Politics of Forgetting /G. Blakeley //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.

Encarnación O. G. Spain's Game of Thrones. King Juan Carlos Exits the Stage / O. G. Encarnación //Foreign Affairs. – 2014. – June, 5.

Encarnación O. G. Can the Far-Left Sweep Spain? Radical Politics and the “Podemos” Wave /O. G. Encarnación //Foreign Affairs. – 2015. – February, 6.

Encarnación O. G. Farewell to Catalonia? Spain Confronts a Rebellious Region / O. G. Encarnación //Foreign Affairs. – 2016. – January, 28.

Італійська Республіка

Італія – країна з багатим історичним минулим, в якому – лідерство у становленні європейської цивілізації, складний шлях до об'єднання держави, темні часи фашистської диктатури, її крах, посттоталітарні трансформації. 2 червня 1946 р. на референдумі щодо майбутнього державного устрою 12,7 млн. його учасників проголосували за республіку, 10,7 млн. – за монархію. Того ж дня відбулися вибори до Установчих зборів, чії обранці мали прийняти Конституцію Республіки. 1 січня 1948 р. вона набрала чинності. Основний закон визначив статус і повноваження всіх гілок влади і запустив механізм функціонування держави. Вирішальним у цьому механізмі було визначення Італії як парламентської республіки¹.

Становлення Італійської Республіки припало на роки «холодної війни», що не могло не вплинути на перебіг політичних процесів в державі, яку вважали «найбільш червоною» серед усіх західних. Під час перших демократичних виборів (18 квітня 1948 р.), на владу реально претендував Народний фронт – комуністів і соціалістів, але перемогу одержала Християнсько-демократична партія (ХДП), яку підтримував великий капітал, Ватикан та вашингтонська адміністрація. Партія стояла за цінності католицизму проти комунізму, маси католиків примушувалися своїми голосами підтримувати її монополію на владу. При тому, що чисельність «лівого» електорату не набагато поступалася чисельності «правого» впродовж існування так званої Першої Республіки, демократія до початку 1990-х рр. залишалася «блокованою»: за формально демократичних умов (багатопартійність², регулярне проведення виборів за

¹ Конституція визначає президента як одноосібного главу держави і символ національної єдності. Попри те, що за президентом закріплене досить широке коло повноважень, він вважається радше символічною фігурою, виконує церемоніальні функції. Реальна влада перебуває в руках прем'єр-міністра. Роль президента представницька, він навіть не несе відповідальності за свої дії – її перекладено на відповідних міністрів. У цьому – специфіка італійського інституту президентства. Разом із тим, як свідчить сучасна політична історія країни, у кризових ситуаціях, коли події можуть розгортатися за різними варіантами, по суті номінальна роль глави держави значно зростає. Тоді президент може активно впливати на перебіг подій і приймати важливі політичні рішення, які за звичайних умов перебувають за межами його компетенції. Ця обставина також відрізняє Італію від інших парламентських республік світу.

Президента обирають на 7 років таємним голосуванням на спільному засіданні парламенту депутати обох палат – Палати депутатів і Сенату Республіки за участю делегатів від кожної з 20 областей країни. Для перемоги кандидатові необхідно набрати дві третини голосів, але після третього голосування достатньо простої більшості. Річ у тім, що часто необхідно чимало турів: у 1992 р. Оскара Луїджі Скальфаро обрали після 16-го туру голосування, а у 1971 р. Джованні Леоне – після 23-ї спроби. Хоча були випадки, коли президента обирали відразу – Франческо Кассіґа у 1985 р.

² На виборах 1987 р. було зареєстровано 87 партійних списків, 1992 р. – понад 200.

участю опозиційних партій), механізм зміни при владі різних політичних сил залишався недіючим.

Монополія на владу завжди і повсюдно призводить до схожих наслідків: зростаючись із апаратом управління, ХДП брала на озброєння «класичні» номенклатурні¹ критерії відбору кадрів на державні посади. Існував навіть спеціальний посібник – «Підручник Ченчеллі», в якому встановлювалося із точністю до сотих відсотку, скільки і яких посад належало кожній із течій всередині ХДП (у різні періоди їх нараховувалося до 11 – 12). Коли у поділі брали участь інші партії коаліції, використовувався принцип «лотгізації», тобто нарізання ділянок у відповідності із зацікавленістю ХДП у тому чи іншому союзнику. (зокрема, Італійській соціалістичній партії - ІСП). Звичайно, професійно-ділові якості при цьому до уваги не бралися.

Перебування при владі – це розподіл бюджетних коштів, що може призвести до широкомасштабної корупції на всіх рівнях. Політичні діячі викачували з державного сектору економіки сотні мільйонів доларів. Але особливість італійського випадку полягала у тому, що гроші йшли не тільки і не стільки представникам влади, скільки у касу відповідних партій. Лєвова частка діставалася найбільш впливовим в уряді християнським демократам та їх головним союзникам – соціалістам. Перепадало і дрібнішим партіям коаліції – соціал-демократам, республіканцям, лібералам. Провладні партії збагачувалися за рахунок хабарів із бізнесменів в обмін на контракти і політичний захист.

17 лютого 1992 р. при одержанні хабара слідчий Ди П'єтро заарештував Маріо К'єза – чиновника, який відав будинками для людей похилого віку в Мілані і висувався Італійською соціалістичною партією – союзницею ХДП на посаду мера міста. Від нього потяглися зв'язки до інших корупціонерів. Ордери на арешти видали судді Дж.Фальконе і П.Борселліно, які потім були вбиті. Але процес рушив: у корупції звинуватили понад 1500 політиків та бізнесменів: серед яких – три партійних лідери, сім міністрів, майже 100 парламентарів, мери шести великих міст, керівники великих державних компаній. Серед тих, кого притягли до відповідальності, вивіялися навіть два колишніх прем'єр-міністра. Беттіно Краксі 17 років беззмінно очолював ІСП, але від судових переслідувань втік до Тунісу. Джуліо Андреотті – провідний діяч ХДП, який від 1946 р. сім разів очолював уряд, 21 раз одержував міністерські портфелі і майже 60 років провів у стінах парламенту, людина, яку вважали «символом італійської державної системи». «Вічному Джуліо»² було висунуто звинувачення у корупції та зв'язках з мафією, пізніше його

¹ Номенклатура (від лат. *nomenclatura* – розпис імен) – коло посадових осіб, призначення або затвердження яких відноситься до компетенції певного вищого органу.

² На 95-му році життя Дж. Андреотті помер у 2013 р. Італія входить до кола країн із найбільшою тривалістю життя: середня для чоловіків складає 78,8 років, для жінок – 84,1.

виправдали. Але в цілому висвітилися зв'язки організованої злочинності із державними і навіть урядовими структурами.

Водночас і паралельно із справами щодо корупції розгорталася боротьба проти мафії¹. Держава пустила в хід увесь арсенал своїх засобів. Вдосконалень зазнало законодавство, яке дозволяло ефективніше битися із організованою злочинністю. Зусилля поліції і карабінерів, на допомогу яким залучили армію, стали координуватися спеціально створеним Національним управлінням по боротьбі із мафією Розширилися повноваження прокуратури. Від того часу і досі не проходить й місяця, аби у засобах масової інформації не повідомлялося про масові арешти членів італійських злочинних угруповань та вилучення їхнього майна, яке передається на добродійні заходи. Але, несучі втрати, «спрут» змінюється і знаходить нові шпарини. Так, у жовтні 2012 р. з'явилося повідомлення про безпрецедентне рішення уряду розпустити обласну муніципальну раду міста Реджо Калабрія за зв'язки із «Ндрангетою» (підтримка місцевим злочинним кланам в обмін на голоси виборців, які ті забезпечували). Тобто організована злочинність була й залишається однією із болючих проблем Італії.

На початку 1990-х рр. скандал про корупцію скинув із політичної сцени і більшість високопосадових хабарників, і правлячу Християнсько-демократичну партію та її союзників, і увесь режим. Політичний ландшафт в Італії зазнав докорінних змін. Тому політологи визначили цей момент як «кінець Першої Республіки». Відповідно починається відлік сучасної

¹ Мафія – напівлегальна, широко розгалужена організація збройного бандитизму і терору, шантажу і здирництва, а в наш час – економічного підприємництва особливого роду і значного політичного впливу. Італійська мафія серед численних національних формувань організованої злочинності вважається найсильнішою та найвпливовішою. В Італії під загальною назвою «мафія» об'єднуються численні регіональні підрозділи організованої злочинності. Максимально впливові: «Коза Ностра» на острові Сицилія, «Ндрангета» – у південній області Калабрія, «Каморра» – у Неаполі і «Сакра Корона Уніта» у південно-східній області Апулія. Хоча мафіозні структури зародилися і посилилися на Півдні, вони діють і в інших районах та містах. Традиції мафії зародилися у глибокому середньовіччі, деякою мірою зберігаються в наш час, однак певні зміни відбуваються у відповідності до змін обставин. Основна сфера діяльності кримінальних угруповань в Італії – контрабанда наркотиків, зброї, гральний і будівельний бізнес, рекет, пограбування, відмивання грошей, контроль над проституцією, організація нелегальної імміграції, але, починаючи з 1990-х рр. – активізація спроб вести легальний бізнес під прикриттям впливових політиків. Загальна чисельність активних членів італійської організованої злочинності на кінець першого десятиріччя XXI ст. оцінювалася у 25 тис. осіб. На їх базі формується так звана «периферія», тобто особи, які надають їм сприяння – інформатори у державних та правоохоронних органах, юристи, фінансові консультанти, лікарі та ін. Таких нараховується приблизно 250 тис. осіб. На початок 2012 р. щорічні заробітки італійської мафії оцінювалися у понад 140 млрд. євро (7% ВВП країни). Структури мафії поширилися і в інших країнах. Вона настільки популяризована у художніх фільмах, книгах, ЗМІ, що діяльність її кланів досі огорнута серпанком загадковості й романтики. В рекламі інших країн використовується цей «бренд», наприклад, в Україні декілька ресторанів і кав'ярень носять назву «Мафія».

політичної історії країни: закладається фундамент Другої Республіки¹. В цьому плані важливе значення мали референдуми 1991 і 1993 рр., які зробили виборчу реформу невідворотною. Італійська виборча система з пропорційної перетворилася у майже мажоритарну: 75 % членів парламенту мали обиратися в одномандатних округах і 25% – за партійними списками. Основним мотивом при цьому виступала вимога повернути громадянину його права, узурповані політичними партіями. Запровадження нової системи стало результатом прагнення італійців до оновлення всієї політичної системи країни, особливо того, що стосується партій. За часів Першої Республіки партійна система країни виявилася міцно «інституціоналізованою». Характерною рисою італійської демократії стало зростання впливу партійних пільг. «Партійні кадри» провладних партій, які мали мало відмінних рис, вибудовували бар'єр між собою і простими громадянами. Це також призвело до кризи системи традиційних партій і спонукало до реформування виборчої системи.

Свою роль відіграли не тільки внутрішні, але й зовнішні фактори, а саме ті, що були пов'язані із падінням режимів «реального соціалізму» в країнах Східної Європи та крахом СРСР. Тобто зумовленість домінування ХДП необхідністю протидії «комуністичній загрозі» із-зовні відпала. Відпала вона і в середині країни, оскільки відбулися значні зміни в Італійській комуністичній партії. Розпад Радянського Союзу, з керівництвом якого італійські комуністи мали тісні зв'язки, змусив останніх переглянути свої позиції. Партія довела до логічного кінця процес ревізії ціннісних комуністичних настанов, що розпочався ще у 1950-х рр. і пройшов кілька стадій, включаючи «єврокомунізм»². У 1991 р. комуністична партія оголосила про припинення своєї діяльності. Було прийнято назву Демократичної партії лівих сил (ДПЛС). Це відповідало тому, що відбулося перетворення на фактично соціал-демократичну політичну силу. Та частина комуністів-традиціоналістів, яка відкололася від неї, заснувала нове об'єднання «Комуністичне відтворення». Тобто із трансформаціями ІКП впала підпорка у вигляді антикомунізму, якою тривалий час послуговувалися ХДП, ІСП та інші урядові сили з тим, аби залякати італійського виборця примарою комунізму і змусити голосувати за себе.

¹ Початковою датою переходу від Першої республіки до Другої республіки деякі політологи вважають весну 1992 р. – старт переслідувань політиків-корупціонерів. Інші вважають, що назвати точну дату початку переходу до Другої республіки дуже складно, можна його лише пов'язувати із певними політичними подіями в країні. Треті вважають, що не дивлячись на всі зміни у партійно-політичній системі Італії 1990-х років, процес переходу від Першої республіки до Другої залишається незавершеним досі, хоча в сфері політики працює значна частина італійського населення: 1,1 млн. осіб з майже 60-мільйонної людності. Це не тільки члени парламенту, урядовці, а й ті, хто працює в органах місцевого самоврядування, велика чисельність працює у політичних партіях. Тільки різноманітних консультантів нараховується понад 400 тис. осіб.

² Ідейна течія, яка виникла у 1975 р. і набула особливої популярності у італійських, французьких та іспанських комуністів. Її головна ідея полягала у тому, що радянська модель не є істиною в останній інстанції, а кожна комуністична партія має розробляти свої програми, виходячи із специфічних національних умов.

На політичну арену вийшли ті сили, які раніше були не надто помітні або взагалі не існували. На правому фланзі найвпливовішими виявилися «Національний альянс», «Ліга Півночі» і «Вперед, Італія». Перша до 1993 р. зберігала символіку і програматику неофашистського «Італійського соціального руху». У 1994 р. назву змінила на «Національний альянс»¹, до якого крім неофашистської партії увійшли деякі політичні діячі правого консервативного спрямування. Зусиллями свого лідера Джанфранко Фіні партія почала позиціонувати себе як «соціальну праву силу». Тобто неофашистська партія з часом трансформувалася у більш помірковану консервативну силу.

Другою вельми впливовою політичною силою стала «Ліга Півночі» на чолі з Умберто Боссі. Як рух вона виникла у 1980-х рр., як партія оформилася на з'їздах 1990 – 1991 рр. Це права партія націоналістичного гатунку, сепаратистська організація, що вперше в історії Італії відкрито проголосила ідею розділення вітчизни на окремі країни, зокрема закликала до утворення незалежної північно-італійської республіки під назвою «Паданія»². В такий спосіб виявилися проблеми регіонального націоналізму, що здавна існують в Італії. Історично сталося так, що країна склалася регіонально неоднорідною Держава, що виникла у 1861 р., стала плодом політичного компромісу між буржуазією Півночі, яка очолювала процес об'єднання, і латифундистами Півдня, які спромоглися зумовити цей союз відмовою від проведення аграрної реформи. Виробничі системи обох частин країни від початку суттєво відрізнялися. Одним з наслідків цього стало поглиблення дихотомії національної цілісності: впродовж десятиріч індустріалізація Півночі живилася припливом капіталу і робочих рук з південних районів, позбавляючи їх можливості подолати свою відсталість. Не дивлячись на те, що у другій половині ХХ ст. держава насаджувала на Півдні велику промисловість і надавала щедрі бюджетні трансферти, проблема не вирішена досі: Південь значно відстає у своєму розвитку від Півночі.

«Ліга Півночі» об'єднала всіх тих, кого обурювали «надмірні податки, які витрачаються центральним урядом на утримання «нероб і мафіозі» Півдня». Тому було висунуто гасло федерації в якості засобу боротьби проти адміністративної сваволі центру і податкових утисків, породжених «утриманським паразитизмом Півдня»³. У піднесенні «Ліги Півночі» відіграли свою роль боротьба проти мафії і операція «Чисті руки», яка виявила надзвичайну корумпованість державного апарату. Оскільки жителі Півночі не були схильні йти на державну службу,

¹ Повна назва: «Італійський соціальний рух – Національний альянс», однак перша частина за звичай опускалася.

² У 1993 р. легісти висунули ідею перетворення Італії на конфедерацію з трьох частин – Півночі, Центра та Півдня – самостійних «Республіки Паданія», «Республіки Етрурія» і «Республіки Півдня».

³ Популярна ідея «м'якого розлучення» за прикладом Чехословаччини.

віддаючи перевагу приватному сектору з його вищими заробітками, більшість місць у державних інститутах посідали південці. На тлі викриттів операції «Чисті руки» критика державної бюрократії посилилася. Складалося враження про чиновника як південця, а отже – злодія, корупціонера та мафіози.

В цілому ідеологія і політичні дії «Ліги Півночі» не призвели до виникнення дійсно серйозної загрози державній єдності й територіальній цілісності Італії. Водночас вони вплинули на трансформацію політичної системи країни, зокрема її «деволюцію», тобто передачу більш широких адміністративних та фінансових повноважень від центрального уряду регіонам. Це зумовлювалося також тією обставиною, що до початку 2000-х рр. внутрішня неоднорідність країни посилилася. Вона вже не зводилася до традиційного розриву між Північчю і Півднем, але ставала все більш складною, багатозначною та диверсифікованою. Не дарма кажуть, що житель цієї країни спочатку вважає себе тосканцем або сицилійцем, а потім вже італійцем. Свою роль відіграє глобалізація, чиїми вигодами користується лише невелика кількість міст та регіонів, які поступово відособлюються від решти областей держави і починають жити власним життям. Політичним підсумком всіх цих процесів стала конституційна реформа від 18 жовтня 2001 р., в рамках якої центральний уряд надав регіонам набагато ширші повноваження. В результаті політичний устрій Італії набув більше практично федеративних рис. Зокрема нова редакція статті 117 вперше прописала розмежування предметів відання й повноважень між державою та регіонами. Регіони навіть одержали право на здійснення власних міжнародних зв'язків під контролем держави – укладання угод з іноземними державами та їх регіонами. Референдум червня 2006 р., на якому серед інших питань стояла передача в регіони управління сферами охорони здоров'я, освіти й муніципальної поліції, показав, що більшість учасників висловилися проти продовження «деволюції». Політологи розцінили це як фактичне вирішення регіонального питання в Італії. Результат референдуму позбавив «Лігу Півночі» сенсу існування, оскільки проект «Паданія» мало кого цікавив. Залишившись на політичній арені, партія переорієнтувала свої випадки проти негативів міграції та вад державної міграційної політики¹.

¹ Італія демонструє надзвичайну швидкість перетворення на країну масової імміграції. Якщо у 1991 р. тут офіційно нараховувалося 652 тис. іммігрантів, у 2001 р. – 1,3 млн., так на 31 грудня 2010 р. їх було зареєстровано вже 4,57 млн. осіб (7,5% чисельності населення), із врахування нелегальних мігрантів – понад 5,3 млн. Особливо великий приплив нелегальних мігрантів спричинила «арабська весна» 2011 р., війна в Сирії. Хоча значну частку складають «економічні мігранти». Тільки за 2014 р. 140 тис. осіб осіло в Італії, де вони почуваються щасливіше, ніж самі італійці. Деякі регіони Італії, зокрема острів Лампедуза, через прибуття десятків тисяч біженців опинилися на межі гуманітарної катастрофи.

Незважаючи на внесок іноземців в економіку країни, понад дві третини громадян Італії вбачають в імміграції радше велику проблему з багатьма негативними наслідками, ніж благо на тлі старіння власного населення і зменшення кількості

Розпалюючи настрої ксенофобії, партія стабільно збирала приблизно 10% голосів на парламентських виборах. Цікаво зазначити, що виникнувши як реакція на операцію «Чисті руки», «Ліга Півночі» позиціонувала себе прапорноносцем антикорумпованості в політиці. Але на початку квітня 2012 р. Італію сколихнула новина про те, що прокуратури Мілану, Неаполя та Реджо-ді-Калабрії ведуть розслідування щодо керівництва партії, яке підозрюють у зв'язках із калабрійською мафією, а самого У. Боссі, членів його родини і найближчого оточення – у незаконній розтраті партійних коштів. Мільйони євро з партійної каси були витрачені на придбання дорогої нерухомості, автомобілів, дорогоцінностей, фальшивих дипломів іноземних «університетів», передвиборчу кампанію для одного з синів Боссі – Ренцо, який тричі не міг скласти екзамен на атестат зрілості, але за допомоги батька став членом законодавчої асамблеї області Ломбардія. Попри створений «культ вождя», У. Боссі мав піти у відставку, передавши керівництво партією Роберто Мароні.

Але серед політичних сил, які вийшли на політичну арену Італії на початку 1990-х рр., безумовно справжнім феноменом стала партія «Вперед, Італія» та її лідер Сільвіо Берлусконі, якого досі називають найскандальнішою фігурою сучасної європейської політики. С. Берлусконі народився у Мілані у 1936 р., з відзнакою закінчив юридичний факультет Міланського університету, почавши із створення власної будівельної компанії, врешті решт став найбагатшою людиною Італії (за даними Forbes у 2012 р. його статки оцінювалися у 5,9 млрд. доларів). Основа його бізнес-імперії – Fininvest, що об'єднує майже 150 фірм різного профілю від торгівлі до банківської сфери, страхування, комп'ютерів. Але найголовніше – це медіа-холдинг Mediaset, до якого входять комерційні телевізійні канали, друковані ЗМІ, видавництва, рекламні агенції тощо. В результаті практично весь медійний простір Італії – під його контролем. Магнату також належить популярний футбольний клуб «Мілан». Саме салоган футбольних вболівальників «Forza, Italia» був взятий за назву нової політичної партії, що очолила правоцентристську коаліцію «Полюс свобод»¹ на парламентських виборах 27 березня 1994 р. Головною рушійною силою успіху нового політичного блоку стала енергія і рішучість, артистизм і харизма С. Берлусконі. Також слід підкреслити, що його також називають «найпотужнішим італійським соціологом з часів Другої світової війни».

працюючих. Держава намагається проводити ефективну міграційну політику. Перший імміграційний закон був прийнятий у 1986 р., наступні – у 1990, 1998, 2001, 2002, 2009 рр. Всі уряди робили акцент на боротьбі із нелегальною міграцією і контролі над міграційними потоками в інтересах насамперед громадської безпеки. У 2014 – 2016 рр. Італія намагається у цьому плані більше співпрацювати із ЄС. Але майже всі італійці невдоволені дієвістю заходів. Країна стрімко перетворюється у фактично багатонаціональну. Тут живуть і працюють представники 150 етнічних груп. І наявні чимало гострих проблем, пов'язаних із цим.

¹ До коаліції входили «Вперед, Італія», «Національний альянс», «Ліга Півночі», «Християнсько-демократичний центр» і «Союз Центра».

Його партія завдячує футболу не тільки назвою, логотипом та гімном, складеним особисто лідером¹, але й тим, що спочатку організаційною опорою їй слугувала мережа клубів фанатів «Мілану», дуже популярного в країні та за її межами (до дня голосування діяло майже 13 тисяч таких клубів). За вказівками С. Берлусконі політтехнологи спорудили партію менш ніж за 4 місяці до виборів (світовий рекорд, який вдалося побити тільки «Єдиній Росії»). Нова організація висловила почуття та настрої дуже різних прошарків населення, які раніше віддавали голоси демохристиянам та соціалістам, але які виявилися вибитими з колії обвальним характером кризи політичної системи Першої республіки. В одному з інтерв'ю було сказано: «В мене є багато грошей, й італійці хочуть мати багато грошей; в мене є жінки, й італійці люблять жінок; я – власник одного з лідируючих футбольних клубів, й італійці люблять футбол». Тобто С.Берлусконі висунув політичну програму, яка не мала за мету стати орієнтиром, який би височів над італійцями, а прагнула бути такою, яка б йшла з ними в ногу і в такий спосіб ставала засобом ідентифікації.

Виборчу кампанію С. Берлусконі готували дві групи фахівців. Перша група, до якої входив цвіт міланської ліберальної професури – економістів, політологів, юристів та ін., після року досліджень видала «Першу доповідь про національні пріоритети». Для лікування численних недуг італійського суспільства – його економіки та інституціональної системи, сфери соціальних послуг і територіальних диспропорцій – автори пропонували універсальний засіб – ринок. Друга група, до якої входили соціологи, психологи, спеціалісти з реклами і шоу-бізнесу, розробляла технологію обробки електорату. Виходили з того, що не більше 20% його одержує інформацію з газет у доповнення до тої, що отримує з телевізора. І тільки 1% читачів газет вникає у змістову сторону передвиборчої боротьби. Завдання полягало не у тому, щоби зрозуміти реальні проблеми країни та їх віддзеркалення у масовій свідомості, а у тому, аби вловити, що люди хочуть почути від людини з екрану телевізора та трибуни передвиборчих зборів. По країні було розгорнуто мережу «фокусних груп», де йшло відстеження і фіксація зсувів у цих масових очікуваннях. З'ясувалося, що у шкалі запитів постали: чесність, прозорість, компетентність, здатність до спілкування. Все це взяв до уваги С. Берлусконі у своїй виборчій кампанії. По суті, за допомогою підконтрольних телеканалів та інших засобів обробки масової свідомості він «продавав» виборцям не стільки свої програмні настанови або конкретні обіцянки, а загальний дух надії і впевненості. Новий лідер подавав себе як успішну «людину з народу», яка допоможе іншим. Типові гасла: «Я зміг успішно управляти своїм бізнесом, з таким же успіхом я буду управляти Італією», «Моя команда виграла чемпіонат, так само зможе виграти й Італія під моїм керівництвом». Проповідувався принцип: «Самому добре пожити і не заважати іншим». Наголошувався намір «не залазити італійцям до кишені». У більшості італійців склалося враження: «Я – такий же, як Сільвіо, тільки бідніший».

¹ Час від часу виходять диски з його музичною творчістю.

Пізніше аналітики також вказали на тенденцію, яка винесла С. Берлусконі на вершину успіху, а саме: структурування соціальних груп, пов'язаних із розширенням сектору послуг та нематеріальних благ. Крім ділків, пов'язаних із біржовими операціями, грою на курсах, фінансових спекуляціях тощо, до цих груп відносяться представники численних сучасних спеціальностей із високим вмістом людського капіталу, які почуваються досить впевнено на ринку праці і не відчують потреби у соціальному опікуванні. У подальшому послабивши податковий пресинг, він заручився підтримкою дрібних і середніх підприємців. Не випадково, що в електораті С. Берлусконі найманих працівників значно менше, ніж в електораті інших політичних партій.

З іншого боку, серед симпатиків Кавальєро (прізвисько С. Берлусконі) виявлено найвищий відсоток заповзятих телеглядачів. Особливою популярністю користуються комерційні телеканали із характерною пропагандою «необуржуазного» способу та стилю життя. В Італії від початку 1990-х років на всю силу виявила себе телекратія – система маніпулювання/управління суспільством, за якої роль традиційних інститутів політики (партій, профспілок, представницьких органів тощо) переходить до ЗМІ, в першу чергу – до телебачення. Також в італійських виборах випукло виявила себе взаємопов'язана тенденція до театралізації і персоналізації політики, притаманна сучасному світові. С. Берлусконі втілює цю тенденцію максимально, став її символом та уособленням. У 1994 р. у своїх телезверненнях він пообіцяв новий світ і закликав італійців йти за ним. Він створив масову аудиторію, яка стала його електоратом.

В свою чергу, театралізація та персоналізація політики за допомогою ЗМІ, в першу чергу телебачення, тягнуть за собою баналізацію її змісту, відвернення уваги громадськості від дійсно важливих речей до другорядно-декоративних. За думкою провідних політологів, між владою і суспільством складаються відносини «медійного популізму». Популізм, як відомо, апелює до найбільш простих, навіть примітивних почуттів і рішень людей (наприклад, до ксенофобських настроїв як виявленню ворожнечі до чужинців). Відбувається деградація політичної культури нації. Особливістю італійської демократії стало те, що соціум при С. Берлусконі жив у підконтрольному йому медіа-просторі. Хоча, зрозуміло, стійкість до телевізійного обдурювання – не єдиний і не головний фактор, що впливає на електоральну поведінку. В цьому плані слід мати на увазі, що Італія – це країна з дуже розвиненим середнім та малим бізнесом. Індивідуалізм, економічний лібералізм, прагнення до розширенню зон, регульованих суто ринковими відносинами, відвертий антиетатизм у вигляді непримиренності як до політичного регламентування економіки, так і до принципів «соціальної держави» – ось цінності, яких додержуються названі групи. Ці орієнтири відчули політтехнологи С.Берлусконі, на них ґрунтується його партія.

«Вперед, Італія» має полегшений устрій у порівнянні з громіздкими структурами традиційних партій: складається із лідера, який користується

повною і неподільною владою, центрального органу – президентського комітету, клубів і парламентських фракцій у Палаті депутатів та Сенаті. В якості п'ятого компонента сюди додається Fininvest, що виконує центральну, але неофіційну функцію у діяльності усього цього механізму. Центром прийняття рішень виступає Координаційний комітет, до складу якого входять п'ять осіб. Цей комітет об'єднує всі зусилля партії. На відміну від інших політичних сил «Вперед, Італія» створювалася як принципово позаідеологічна організація. За визнанням самого С. Берлусконі, він до останнього моменту сам не знав, «розмістити» її на «лівому» або «правому» секторі політичного спектру.

Треба зазначити, що в країні впродовж тривалого часу співіснували католицька, соціалістична, ліберальна та неофашистська субкультури. Проте Італія на собі відчула сучасну тенденцію, яка одержала назву «кінець ідеологій». Всі ідеології були притиснуті колосальним егоїзмом С. Берлусконі. Тобто фактично немає іншої ідеології й стратегії, крім тої, що визначає лідер. У цій партії не буває політичних дискусій, на її з'їздах та асамблеях відсутня президія – на сцені тільки один «бог Сільвіо». Тобто це є зразком «персональної партії», відносини в якій політологи вважають схожими на феодалські. У підготовці до виборів важливе місце належить відбору кандидатів у поєднанні із рекламною кампанією, яка має у найвигіднішому світлі представити пропонований «продукт». Разом із тим заради зміцнення позицій були залучені близькі в ідеологічному плані союзники.

Вибори до парламенту 27 березня 1994 р. принесли такі результати: Блок «Полюс свободи» одержав 42,9 % голосів – 366 місць з 630 у палаті депутатів і 40,4 % – 155 з 315 місць у Сенаті. В самому блоці місця розподілилися таким чином: 155 мандатів одержала «Вперед, Італія» (56 – у Сенаті), 106 – «Ліга Півночі» (56) і 105 – «Національний альянс» (43). Суперники на чолі із Демократичною партією лівих сил завоювали 34,4 % голосів, тобто перевага правих важила 153 мандати – лише 8,5%. Правоцентристська коаліція сформувала уряд. В травні С. Берлусконі зайняв крісло прем'єр-міністра. Перш за все новий уряд зайнявся реформою «соціалістичної» пенсійної системи, яка до того часу стала загрожувати фінансовій стабільності країни. Але проти кардинальних перетворень виступили потужні італійські профспілки, які вивели на вулиці багатотисячні демонстрації. Влітку того ж року прем'єр одержав шість повісток з прокуратури у зв'язку із звинуваченнями у корупції і в грудні 1994 р. пішов у відставку. Його уряд пропрацював лише сім місяців, підтвердивши тенденцію короткотермінових італійських урядів, які часто змінюються. Три тижні тривала урядова криза – теж дуже часте явище у політичному житті країни. У січні 1995 р. було сформовано кабінет міністрів, очолюваний банкіром-технократом Ламберто Діні.

21 квітня 1996 р. проходять парламентські вибори, на яких більшість голосів одержує лівоцентристська коаліція «Олива» із загальним результатом 45,3 %. До її складу входили ДПЛС, Партія комуністичного

відтворення, «зелені» та деякі інші демократичні організації. На чолі став Романо Проді – професор-економіст (його в Італії називали просто Профессоре або Мортаделла – різновид прісної вареної ковбаси, оскільки політик не був харизматиком) – людина, вихована у католицьких традиціях із лівими поглядами. Його відрізняла репутація особистої чесності на тлі безкінечних корупційних скандалів. «Ліві» вперше опиняються при владі на національному рівні (на муніципальному таке траплялося і раніше). Політологи заявили: зміна при владі «лівим» центром «правого» означає, що запрацював раніш бездіяльний базовий механізм демократії.

«Лівий» Р.Проді, як виявилось, був налаштований діяти як «правий»: притримуватися жорсткої фінансової дисципліни, знизити державні витрати, приватизувати державну власність. Причина: система державного регулювання, що склалася у повоєнний час (Італія відрізнялася від інших західних країн прямою й активною, аж до дирижизму, участю держави в економічній діяльності), опинилася в кризовому стані. Потрібні були нові підходи до державного будівництва та економічної політики. Постала необхідність реформування заради модернізації економіки й господарської політики, спираючись на участь у європейській інтеграції. Останнє розглядалося і як дисциплінуючий фактор, і як страхувальна сітка. Під знаком вступу Італії до європейського валютного союзу Р. Проді проводив реформи лібералізації економіки. Але восени 1998 р. Партія комуністичного відтворення відмовилася підтримувати уряд через суперечки з приводу бюджету на наступний рік. Каменем спотикання стали питання реформування пенсійної системи і запровадження 35-годинного робочого тижня. Р. Проді пішов у відставку.

Урядова криза призвела до зміни складу кабінету міністрів, який сформував Массімо Д'Алема, колишній член Італійської комуністичної партії, тодішній керівник партії «Ліві демократи»¹, що мала найбільшу фракцію у парламенті. Подібно до інших лівих урядів у Європі, новий прем'єр зайнявся пошуком ефективного поєднання ринкових реформ і заходів із захисту соціального добробуту населення. М. Д'Алема робив наголос не на протиставленні держави й ринку, а на формулі «менше держави – більше громадянського суспільства». Він підхопив ідеї Тоні Блера щодо зміни універсального характеру «держави всезагального добробуту» на користь селективності, а також більш жорстких критеріїв видачі допомоги із безробіття. Також він взяв на озброєння ідеї британського прем'єра стосовно «розриву із минулим», «об'єднання соціалістичних та ліберальних цінностей». Пояснюючи суть такого підходу М.Д'Алема писав: «Управління великими розвиненими країнами потребує синтезу культури солідарності, соціальної згуртованості, нових можливостей й культури лібералізації, відкритих ринків та конкуренції».

В жовтні 1999 р. розгорівся скандал у зв'язку з публікацією так званого «архіву Мітрохіна», що свідчив про значну активність радянського

¹ У 1998 г. Демократична партія лівих сил об'єдналася з деякими дрібними організаціями і прийняла назву «Ліві демократи».

Комітету державної безпеки на Апеннінах у 1950 – 1970-х рр. З'ясувалося, що Італійська компартія одержувала гроші із СРСР¹. Серед 261 одержувача був і чинний прем'єр-міністр. В результаті гучного «шпигунського скандалу» і чергової урядової кризи М.Д'Алема пішов у відставку. Його змінив колишній соціаліст Джуліано Амато. В цілому, перебуваючи п'ять років при владі, «ліві» сили зазнали дроблення і виявилися неспроможними дати адекватну відповідь на виклики часу, що розчарувало значну частину їхнього традиційного електорату. Італійцям набридли їхні невпевнені дії в економіці, і на парламентських виборах 13 травня 2001 р., в яких взяли участь 80% тих, хто мав право голосувати, коаліція лівого центру, очолювана Франческо Рутеллі, одержала вотум недовіри. Гору взяли праві, об'єднані С.Берлусконі у новий альянс «Дім Свобод», центральне місце в якому посідала «Вперед, Італія» (367 місць з 630 у палаті депутатів в 177 з 315 у Сенаті). Остання одержала понад 28% голосів, чим підтвердила статус найвпливовішої політичної сили країни. Було сформовано уряд, на чолі якого став С.Берлусконі. На цей раз його перебування при владі тривало п'ять років (хоча у квітні 2005 р. урядова криза поставила під сумнів таку можливість, однак її було подолано і С. Берлусконі утримався на своїй посаді до травня 2006 р.). Впродовж цих років економіка Італії зростала у середньому на 0,7 % на рік, а у 2005 р. приріст ВВП застиг на нульовій позначці. Країна впродовж кількох років жила із дефіцитом понад 3 %, порушуючи економічні настанови зони євро. У рейтингу глобальної конкурентоспроможності Італія перебувала на 47-му місці, після Греції перед Ботсваною. При С.Берлусконі було втрачено 18 пунктів у цьому рейтингу. Наприкінці правління «правого» центру мала місце серія гучних скандалів, яких країна не знала від часів операції «Чисті руки».

За таких умов на парламентських виборах 9 – 10 квітня 2006 р. лівоцентристська коаліція Демократичний союз² на чолі із безпартійним Р.

¹ Американці теж давали гроші ХДП, допомагаючи боротися з комунізмом. Радянське керівництво за кілька десятиріч надало близько 500 млн. доларів, але це була допомога на кшталт «мотузки для повішеного». Існували суттєві розбіжності між партійним керівництвом двох країн. Італійські комуністи критикували радянських із широкого кола проблем: від поверхового викриття культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді КПРС до різкого засудження введення військ до Афганістану. Радянському партійному керівництву не подобалися ідеї Антоніо Грамші, популярні в ІКП, стосовно поєднання соціалізму та демократії, громадянського суспільства тощо. Потім додалася неприязнь до ідей «єврокомунізму». Афішовані з боку КПРС «братні відносини» не просто компрометували італійську компартію, але й гальмували назрілі в ній зміни. В середині 1970-х рр. ІКП стала цілком самостійною у фінансовому плані. А кошти з Москви надходили тому догматично-прорадянському крилу, яке блокувало оновлення. Наприкінці 1970-х рр. секретар ІКП Енріко Берлінгуер публічно дав зрозуміти, що «допомога» КПРС прямо використовується для фракційно-агентурної боротьби із керівництвом його партії.

² Основу Демократичного союзу складають дві найбільш масові партії – Лівих демократів (колишні комуністи) та «Ромашка» (ліві католики), до яких примкнули

Проді перемогла «Дім Свобод» С.Берлусконі із мінімальною перевагою у 0,07% голосів (менш, ніж 25 тисяч). На відміну від Кавальєре Профессоре не давав ніяких обіцянок, тільки виграти вибори і грамотно керувати Італією для її блага. Його «лівий» уряд почав із серії заходів, спрямованих на розширення сфери конкуренції, ринкового регулювання, що здивувало чимало оглядачів. Разом із тим лівоцентристський кабінет виявив намір відстоювати інтереси споживачів, тобто цілі, які об'єднують, а не роз'єднують націю. На першому етапі його підтримали як підприємці, так і профспілки. Але негативну роль відіграв виборчий закон, прийнятий наприкінці 2005 р. за часів правління С.Берлусконі. Цей закон, якщо стисло, був виписаний в такий спосіб, що рокував будь-які великі об'єднання на повну залежність від парламентських карликів і перетворював будь-який парламент (тільки якщо велика партія не мала там переважаючої більшості) на погано керований та нестабільний (в італійському парламенті завжди існувала велика кількість різних політичних угруповань і надзвичайно складний процес консолідації навіть тих політичних сил, ідеологія яких була близькою). Вихід з лівоцентристської коаліції такого «карлика» спричинила чергову урядову кризу (звичайна річ для Італії, яка призводить до частоті зміни урядів), яка закінчилася відставкою Р.Проді. Після провалу спроб сформувати «технічний кабінет» президент Джорджо Наполітано розпустив парламент і призначив дострокові вибори, які відбулися 13 – 14 квітня 2008 р. і принесли перемогу правоцентристській коаліції «Народ свободи», ядром якої знов виступила партія «Вперед, Італія» (46,81 % проти 37,55 % у об'єднання навколо лівоцентристської Демократичної партії на чолі із Вальтером Вельтроні).

Причини чергової невдачі лівоцентристського уряду глибше, ніж шантаж дрібної партії. Італійські виборці, як й інші громадяни Європейського Союзу, налаштовані на соціальні реформи, які б не йшли врозріз з їхніми вимогами покращення життя. А лівоцентристські уряди впроваджували в життя непопулярні рішення. В рамках політики із скорочення державних витрат кабінети лівого центру проводили приватизацію власності держави, збільшували непрямі податки при зниженні податків на підприємців та здійснювали режим економії у соціальній сфері, що у перспективі мало зміцнити італійську економіку і забезпечити їй гідне місце у Європі. Тому зрозуміло, що маятник електоральних симпатій хитнувся в бік менш суворої податкової політики.

Перемога правого центру дала змогу С.Берлусконі знов стати прем'єр-міністром, але ситуація в країні ставала все складнішою через світову фінансово-економічну кризу, до якої докладалися внутрішні проблеми. Прийшлося проводити через парламент плани жорсткої бюджетної економії (скоротити витрати на соціальні потреби, освіту,

дрібніші партії, такі як Партія комуністичного відтворення, Партія італійських комуністів, Федерація зелених, Союз демократів за Європу та ін.

пенсії тощо), намагатися збалансувати бюджет). Голова італійського уряду заявив про необхідність ввести нові податки і приватизацію, а також посилити боротьбу із корупцією та лібералізувати ринок праці.

Але ситуація продовжувала погіршуватися: Італія – третя економіка Євросоюзу опинилася у групі PIGS¹ – країн, які являють собою найбільшу загрозу фінансовій стабільності ЄС. Її борги у 2011 р. перевищували 1,9 трлн. євро (125% ВВП) – друге місце після Греції, чверть сукупної заборгованості євросони. У липні 2011 р. Італія стала епіцентром європейської боргової кризи. Уряд вдався до заходів порятунку національної економіки, пакет постанов про «суперманевр» передбачав скорочення витрат і водночас підвищення податків, зменшення дотацій регіональним та муніципальним структурам, скорочення чиновницького апарату, підвищення пенсійного віку тощо. Ситуація ускладнилася виходом з коаліції «Національного альянсу» у 2010 р. Його голова Дж. Фіні, який був тривалий час союзником С.Берлусконі, піддав того жорсткій критиці, заявивши, що той «плутає лідерство із абсолютною монархією». Залишивши посаду спікера нижньої палати парламенту, Дж.Фіні заснував партію «Майбутнє і свобода Італії», а прем'єра закликав піти у відставку. Такі ж заклики лунали від тисяч жителів Італії, які влаштовували масові маніфестації по містах країни. Чимало політиків як в самій країні, так і за її межами, наполягали на тому ж самому. 12 листопада 2011 р. С. Берлусконі подав президентові Дж. Наполітано прохання про відставку, яку було прийнято. На вулицях Риму городяни цілу ніч святкували відставку Кавельєре із шампанським, танцями та петардами.

З перервами С.Берлусконі керував Італією 17 років. У 2009 р. було заявлено, що він – найкращий прем'єр-міністр Італії за останні 150 років, хоча пережив 52 парламентське голосування з вотуму недовіри, але йому вдавалося її уникати при мінімальній перевазі тих, хто його підтримував. Він парадоксальним чином утримував симпатії великої кількості співвітчизників, які голосували за нього знов і знов, що говорить про характер італійських виборців, про ментальні особливості. Розмірковуючи над тим, що змусило його піти у відставку, оглядачі називають такі фактори. Насамперед, політичний тиск на вищому рівні, оскільки італійська держава значно послабшала і втрачала гідність в очах інших країн. Він узаконив і зробив нормою таку поведінку, стиль протизаконності, який в інших країнах не допускається навіть у малих дозах. В умовах кризи і погіршення рейтингу Італії на фінансових ринках італійські підприємці дійшли висновку, що прем'єр некомпетентний і його команда (її метою завжди було особисте збагачення через колосальні хабарі та здирництво) стали тягарем для економіки та іміджу країни. З різким засудження виступив Ватикан. На вулиці вийшли італійські матері родин і феміністки, обурені негідною поведінкою Кавальєре (сексуальні оргії, розлучення з дружиною, зв'язки з неповнолітніми тощо). Масові акції жіноцтва пройшли у 200 містах країни.

¹ Португалія, Ірландія, Італія, Греція, Іспанія.

На референдумі червня 2011 р. було скасовано закон від 2008 р., згідно з яким прем'єр-міністр та інші посадовці найвищого рівня не можуть підлягати судовому переслідуванню у зв'язку із виконанням ними службових обов'язків. 26 жовтня 2012 р. суд Мілану виніс вирок за масштабні фінансові махінації: чотири роки тюрми, три роки заборони займати державні посади, виплата 10 млн. євро податковим службам Італії. Щоправда, відразу термін ув'язнення за амністією скоротили до одного року, а адвокати С.Берлусконі розпочали процес оскарження вироку, що затягся на декілька років. Поки ж вирок в дію не вступив, в'язниця відкладається. До того ж в Італії існує віковий ценз, що дозволяє замінити ув'язнення домашнім арештом. Водночас найскандальніший діяч Італії заявив про свій намір продовжувати брати участь у політичному житті.

В цілому, впродовж 20 років С.Берлусконі відбився від 106 судових справ проти себе. Його звинувачували у корупції, шахрайстві, непотизмі, лжесвідченнях, підкупі депутатів та суддів, ухиленні від сплати податків, зв'язках із мафією, сексуальних злочинах і т. ін. Але його або виправдовували, або вирок оскаржувався, або термін давності спливав, або захищав закон «поважної причини» від 2008 р. Кожного разу сам звинувачуваний виставляв себе невинуватим, жертвою переслідувань з боку «лівих» та ангажованих суддів.

На зміну уряду С.Берлусконі у листопаді 2011 р. прийшов «технічний уряд» професорів-економістів, очолюваний колишнім головою Антимонопольного комітету Євросоюзу Маріо Монті. Його вважали серйозним і здібним фахівцем, який зможе оздоровити італійську економіку у період кризи. Він насамперед вболівав за загальний добробут країни: коли обійняв посаду, то відмовився від зарплати прем'єр-міністра. Професіональний економіст спочатку мав підтримку у понад 80% населення – вперше після закінчення Другої світової війни. Велику довіру виявив президент Італійської республіки Дж. Наполітано, переконаний прихильник європейської інтеграції, який повністю поділяв точку зору нового прем'єра щодо того, що Італія має завоювати свої колишні провідне положення у Європі.

«Залізний Монті» (за аналогією із «Залізною леді» Маргарет Тетчер) заявив, що головна мета – не просто наведення ладу в державних фінансах, а глибокі структурні реформи, спрямовані на поновлення зростання і посилення конкурентоспроможності країни в Європі та світі. Початком стало здійснення заходів економії, які були схвалені за часів його попередника. Буквально за кілька днів до призначення М.Монті головою уряду парламент схвалив пакет жорстких заходів економії, висунутий кабінетом його попередника. Серед них: включення до Конституції статті про суворе додержання бюджетного балансу, наведення фінансової дисципліни в цілому, скорочення величезного державного апарату, приватизація деяких підприємств, зміна системи виплати соціальних пільг, збільшення податків і віку виходу на пенсію з 65 до 67 років.

За 13 місяців роботи в якості керівника уряду, М.Монті вдалося досягти певних успіхів у виведенні країни з кризи, спромігся відсунути країну, а з нею і всю зону євро від краю фінансової прірви. Тому сприяли заходи у боротьбі із корупцією (прийняття нового антикорупційного закону) та монополізмом, посилення податкового контролю¹ а також у лібералізації в багатьох галузях економіки. Європейський Центробанк придбав державні облигації, що тимчасово вивело Італію з епіцентру європейської кризи. Довіра до держави з боку європейських політиків зросла, особливо з боку канцлера Німеччини Ангели Меркель, тобто міжнародний авторитет був відновлений. Однак попри зусилля Супер Маріо, як назвали прем'єра сповнені надій італійці, економіка країни за рік скоротилася на 2,4 %. Проти антикризової політики організовувалися масові акції протесту, страйки транспортників, адвокатів, фармацевтів, рибалок, працівників сільського господарства, всезагальні. Знов нагадали про себе прибічники політичного екстремізму², підриваючи вибухівку біля податкових та банківських установ, стріляючи по чиновниках, причетних до фінансової політики держави. В той чи інший спосіб виявилася одна з провідних особливостей характеру італійців: вони надають більшої уваги особистим інтересам, короткостроковим перспективам заможності, аніж загальному благу країни та довгостроковим вигодам, які так потрібні країні, близькій до стану банкрутства³.

Представники «Народу свободи» в обох палатах парламенту відмовилися голосувати у питання щодо довіри кабінету міністрів. 21 грудня 2012 р. М. Монті, провівши голосування у нижній палаті із

¹ За офіційними даними, кожний п'ятий італієць занижує свої прибутки і вказує невірну вартість власності, що йому належить. В Італії набула поширення практика, коли вельми заможні громадяни видавали себе за бідняків. Або фермери, виростивши і продавши врожай вставали у чергу за фінансовою допомогою із безробіття, аби не втрачати час. В результаті ухилення від сплати податків державна скарбниця щорічно втрачала понад 120 млрд. євро. Широко практикувалося виведення грошей до офшорів. Після оприлюднення відомостей панамської юридичної фірми Mossack Fonseca навесні 2016 р. італійська фінансова поліція розпочала власне розслідування, оскільки у документах згаданої фірми згадуються 800 італійців. Подібне розслідування – і стосовно банківських рахунків у Швейцарії. Верховний суд Італії погодився із тим, що дані рахунки можуть бути використані для подальших зусиль із додержання податкового законодавства.

² У 1970-х рр. в Італії значно активізувалися лівоекстремістські організації, яких в цілому за 1968 – 1980 рр. нараховувалося приблизно 215, найбільш відомою, зухвалою та жорстокою у Європі була та, що звалася «Червоні бригади». У її лавах перебувало до 12 тисяч членів, які підривали, крали, вбивали. Найвідомішою їхньою акцією стало викрадення і вбивство колишнього прем'єра, лідера правлячої партії християнських демократів Альдо Моро. До середини 1980-х рр. «Червоні бригади» через протидію з боку держави значно послабшали. Але у 1999 та 2002 р. кілька терористичних акцій знов змусили про них згадати.

³ Подібна риса вдачі характерна не всім народам. Яскраве підтвердження тому – поведінка населення Південної Кореї під час кризи.

бюджету 2013 р., пішов у відставку. 22 грудня президент Дж. Наполітано¹ підписав указ про розпуск обох палат парламенту. Нові вибори призначили на 24 – 25 лютого 2013 р. Явка – 75,19%. Результати: 29,55% голосів одержали лівоцентристські сили на чолі з П'єром Луїджі Берсані, правоцентристська коаліція С. Берлусконі – 29,2%. Третьою політичною силою Італії став «Рух п'ять зірок», очолюваний колишнім коміком Беппе Грилло – 25,5%. Блок «3 Монті за Італію» – 10,5%. Результати виборів завели країну в глухий кут: жодна з політичних сил не одержала в обох палатах парламенту більшості, необхідної для формування уряду. Врешті решт президент Дж.Наполітано висунув кандидатуру заступника керівника Демократичної партії Енріко Летта на посаду прем'єр-міністра і доручив йому сформувати уряд. Верхня палата італійського парламенту (Сенат) підтримала новостворений кабінет міністрів на чолі з Е.Леттою. За це голосувала безпрецедентна ліво-права коаліція.

Новий прем'єр у своїй програмній промові заявив, що країні потрібен новий політичний курс, при цьому продовження політики скорочення витрат буде згубним для Італії: необхідні заходи із стимулювання економіки. Однак нова правляча коаліція продовжила політику жорсткої економії. Це викликало нову хвилю масових протестів під червоними прапорами і плакатами з вимогами відставки прем'єра. У лютому 2014 р. на цю посаду прийшов від Демократичної партії Маттео Ренці. На початку травня 2015 р. йому вдалося провести через парламент новий закон про вибори. Віднині виборчий список, який одержує на виборах 40% голосів, автоматично одержує в Палаті депутатів більшість – 340 мандатів. Було заявлено, що уряд виконав свою обіцянку зробити Італію країною, де вже у день виборів стає відомо, хто переміг. Після прийняття законопроекту М.Ренці у своєму Twitter написав, що цей закон забезпечить політичну стабільність в країні, де за останнє десятиріччя змінилося чотири уряди.

В цілому певна хаотичність – одна з характерних рис політичного розвитку Італії останнього часу. Хаос виявлявся не тільки у частих змінах уряду. Йому сприяли й інші обставини, зокрема, складність у вибудовуванні відносин центру і регіонів, у функціонуванні парламенту тощо. М.Ренці був налаштований на проведення реформ, чому мав сприяти референдум відносно поправок до Конституції 4 грудня 2016 р. Було винесено питання про зміну структури органів влади. Зокрема, пропонувалося, аби верхня палата парламенту – Сенат – не обиралася прямим голосуванням, а призначався місцевими радами регіонів.

¹ В квітні 2013 р. на засіданні парламенту Італії вперше на другу семирічну президентську каденцію обрали Дж. Наполітано. Через півтора роки, у січні 2015 р., він пішов у відставку, пояснивши її своїм похилим віком (89 років). Його називали «король Джорджо» за сильний вплив на національну політику. Принаймні тричі він виводив свою країну з політичних криз. З 3 лютого 2015 р. президентську посаду зайняв 73-річний колишній суддя Конституційного суду Італії, колишній віце-прем'єр Серджо Маттарелла.

Передбачалося скорочення чисельності сенаторів із 315 до 100 а також значне зменшення їхніх повноважень. Сенат мав перетворитися у консультативно-дорадчий, що спростило б процедуру ухвалення законів шляхом голосування лише Палатою депутатів. Проте для Сенату було б не обов'язково ухвалювати законопроекти, і він позбавлявся права винесення недовіри уряду. Референдум також був спробою зміцнити центральну владу за рахунок регіональної. Одна з основних ідей – вилучення частини повноважень у регіонів. Наприклад, питання енергетики, стратегічної інфраструктури і цивільної оборони мали вирішуватися не «на місцях», а напряму президентом. Однак проти запропонованих реформ під прапором боротьби з антидемократичністю активно повели кампанію опозиційні партії – від «правих» до «лівих». Провідну роль в опозиції відігравав «Рух п'яти зірок» на чолі із «головний італійським опозиціонером» Б.Грилло. Цей рух – популістська євроскептична сила, що не додержується будь-якої чіткої ідеології. Їхньою метою була відставка М.Ренці і дотермінові вибори.

М.Ренці був настільки переконаний у перемозі, що напередодні референдуму заявив про свою відставку в разі програшу. Підтримка європейських і американських партнерів виявилася згубною. Супротивники акцентували євроскептицизм, зокрема закликали до відмови від єдиної європейської валюти і до зміцнення національної держави. Власне, референдум перетворився на плебісцит довіри діючому прем'єстру і політиці економії, яку Італія проводила за вимогами іноземних кредиторів. 59,11% італійців висловилися проти пропозицій М.Ренці. Наступного дня він пішов у відставку. Референдум виявив посилення євроскептичних настроїв серед громадян Італії, а також те, що подібні настрої призводять до активізації популістичних рухів і партій і навпаки.

Що стосується міжнародної політики Італійської Республіки, так від моменту вступу Італії до НАТО у 1949 р. та до Європейського економічного співтовариства у 1957 р.¹ атлантизм – жорстка орієнтація на США і НАТО та європеїзм – розбудова єдиної Європи – проголошувалися основними напрямками у зовнішній політиці всіх італійських урядів, незалежно від їхнього політичного забарвлення. Завершення біполярності призвели до фундаментальних зсувів у міжнародних відносинах, надавши потужного імпульсу розвитку європейської інтеграції та кризи традиційного атлантизму, що втратив первісний сенс свого існування. 7 лютого 1992 р. Італія приєдналася до Договору про створення Європейського Союзу, підписаному у Маастрихті. В такий спосіб було виявлення прагнення взяти участь у процесах європейської інтеграції².

¹ Італія – одна з шести країн-засновниць, член G-7.

² Разом із тим Італія належить до кола країн, де досить сильними є настрої євроскептицизму. Після британського референдуму 23 червня 2016 р. італійська партія «Рух п'яти зірок» закликала до проведення загальнонаціонального голосування в Італії з приводу виходу з євросони. Заява з'явилася через деякий час після того, як партія одержала декілька перемог на муніципальних виборах.

Однак слід зазначити, що у практичному втіленні європейська політика Італії мала сильний особистісний відбиток.

В цілому, італійські політики лівого центру відзначалися більшою проєвропейською орієнтацією, ніж їхні опоненти з правого центру. Останні більше орієнтувалися на Сполучені Штати. Зокрема, про це свідчить незаперечна підтримка США в Афганістані, а потім в Іраку (у 2003 р. італійський контингент в 3000 осіб був четвертим за чисельністю). З іншого боку, С.Берлусконі належав до кола «євроскептиків» і вважався особистим другом В.Путіна (його ставлення до путінської політики характеризується, зокрема, його візитом до окупованого РФ Криму у вересні 2015 р.). У тому вбачалося прагнення мати більшу свободу дій по відношенню до заокеанського партнера. У міжнародній політиці Італії з часом позначилося бажання відігравати все більш вагомую роль на світовій арені, зокрема у Середземномор'ї. З цим пов'язане формування концепції середземноморської безпеки. В грудні 2007 р. лідери Італії, Франції та Іспанії оголосили про створення нової організації – Середземноморського Союзу, який, за задумом творців, покликаний об'єднати Середземномор'я, зміцнити мир та стабільність, розв'язати проблеми імміграції.

На сучасному етапі «Бель паезе» – «Прекрасна країна», як звать свою батьківщину італійці, має чимало складних проблем як економічного, так і політичного характеру. Не звикати до нестабільності – майже всі повоєнні роки вони живуть, як на політичному вулкані. Одним з провідних факторів є те, що за багатьма параметрами країна вступила у постіндустріальну еру за умов глобалізації.

Останніми роками її економіка – в рецесії.¹ Італійська економіка є дуже своєрідною. Зокрема, вона орієнтована на випуск товарів та послуг так званого статусного споживання (одяг, взуття, шкіряні вироби, меблі, прикраси тощо), які зазвичай мають відносно невисоку частку доданої вартості і порівняно легко відтворювані, чим користується той самий Китай, непереможний у ціновій конкуренції. Звичайно, це не може не впливати на позиції італійських виробників на світовому ринку. Аби витримати конкуренцію, підприємці за будь-яку ціну намагаються знизити вартість праці. Вони придушені високими податками з боку держави (інколи оподаткування сягає 45%). В деяких випадках їм вигідніше перевести виробництво за кордон, до країн, де дешевший ринок праці, аби продовжувати роботу і врятувати підприємство. Але у такому випадку в самій Італії зростає армія безробітних, серед яких майже половина – молодь. Посилюється соціально небезпечний елемент.

З іншого боку, за умов постіндустріалізму типова для попередньої індустріальної епохи демаркація на «лівих» і «правих» значною мірою поступилася набагато складнішій комбінації інтересів, що зумовлює все нові й нові складності у політичному житті. Разом із тим Італія дала світові

¹ Не зважаючи на дешеву нафту і монетарні стимули, ВВП Італії у 2015 р. зріс лише на 0,6%, тобто не подолано наслідки падіння 2014 р., найглибшого від часів Другої світової війни.

приклад формування першої у сучасній історії постмодерністської диктатури, яка перетворює політику у, так би мовити, реаліті-шоу, а суспільство – на гігантську публіку, яку отуплюють розважальні вистави на велетенському екрані. Але це вже із розряду питань «хто ким править і за допомогою яких засобів».

Література

- Авилова А. Своеобразие южноевропейского пути развития /А.Авилова //Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 5.
- Арбатова Н. Европеизм и атлантизм как две опоры внешней политики Италии /Н.Арбатова //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 3.
- Барабанов О. Тенденции развития региональной политики Италии /О.Барабанов //Вестник МГИМО. – 2012. – № 1.
- Берков А. Операция «Чистые руки» в Италии /А.Берков //Обозреватель. – 2012 – № 2.
- Васильков Н. Метаморфозы итальянской мафии /Н.Васильков // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 7.
- Вдовиченко В.А. Економічна дипломатія Італії в період економічної кризи (2008–2012) /В.А.Вдовиченко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 112, (ч. 1).
- Вдовиченко В.А. Роль Італії у процесі підготовки та підписання Маастрихтського договору (1989–1992) // Гілея. – 2013. – Вип. 77 (№ 10).
- Вдовиченко В. Європейський консенсус в італійському суспільстві: бути чи ні (досвід 1990-х рр.) /В.Вдовиченко // Зовнішні справи.– 2013. – № 9.
- Вдовиченко В. Конституція для Європи. Участь Італії в Європейському конституційному процесі /В.Вдовиченко //Зовнішні справи.– 2014. – № 2.
- Вдовиченко В. Референдум all'italiana: виклик для єдиної Європи /В.Вдовиченко //Зовнішні справи. – 2016. - № 12.
- Вялков Ю. А. Проблема регионального націоналізму в Італії (последняя четверть XX века) /Ю.А.Вялков //Новая и новейшая история. – 2007. – № 6.
- Гаврилишин П.М. Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.) /П.М.Гаврилишин. – Івано-Франківськ, 2012.
- Животовская И. Г. Италия: опыт борьбы с нелегальной иммиграцией /И.Г.Животовская // [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/srez/val/italija_opyt_borby_s_nelegalnoj_immigracijej_2012-01-13.htm
- Коломієць О.В. Особливості концепції колективної безпеки Італії /О.В.Коломієць //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2014. – Вип. 119, (ч. 1).
- Костира І. Геокультура Італії в трикутнику політологом «глобалізація – демократія – політична культура» /І.Костира //Зовнішні справи. – 2016. – № 11.
- Красільчук Я. Проблема дефіциту державного бюджету в країнах PIGS /Я.Красільчук //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 104, ч. 1.
- Кремень Т.В. Нетрадиційна політична мобілізація за допомогою використання соціальних медіа: приклад Італії /Т.В.Кремень //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 116, (ч. 1).
- Любин В. Итальянская партийно-политическая система в 90-е годы /В.Любин //Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 3.
- Любин В. П. Левые партии Италии: споры о прошлом и будущем / В.Любин //Актуальные проблемы Европы. – 2006. – № 3.
- Панов А.В. Територіальний устрій Франції та Італії – уроки для України /А.В.Панов. – Ужгород, 2015.
- Рева Т. С. Політичний екстремізм у державах Західної Європи (на прикладі Іспанії, Італії та Німеччини) /Т.С.Рева //Вісник Київського нац. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – Філософія. Політологія. – 2012. – Вип. 110.

- Ресідорі М. Берлусконі, Монті та майбутнє італійської політики. Як у європейській демократії могло з'явитися таке явище як «берлусконізм»? /М.Ресідорі //День. – 2012. – 26 вересня.
- Сара Дж. Харизматичний лідер і демократія в Європі: від де Голля до Берлусконі /Дж. Сара //Політична думка. – 1999. – № 3.
- Светлакова М. Передвиборчі кампанії правоцентристської партії Італійської Республіки в контексті виборів 2006 та 2008 рр. /М.Светлакова //Гілея. – 2013. – Вип. 74.
- Светлакова М. Вплив світової фінансової кризи на соціально-політичне становище Італійської Республіки /М.Светлакова // Грані. – 2014. – № 8.
- Субаччи П. Берлусконі – бесконечная проблема Европы /П.Субаччи // [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/europe/20121105/201797344.html>
- Тыновский А. С. Сильвио Берлусконі и партия «Национальный альянс» в Италии (1994 – 2001 гг.) /А.С.Тыновский //Вестник Московского университета им. М. В. Ломоносова. – Серия 8. История. – 2001. – № 6.
- Федоренко К. Італія: референдум проти істеблїшменту /К.Федоренко //Дзеркало тижня. – 2016. – 9 грудня.
- Холодковский К. Трудная перестройка итальянской политической системы /К.Холодковский //Вестник Европы. – 2014. – № 40 – 41.
- Царенко О. Парламент Італії /О.Царенко, А.Свєньєва //Парламент. – 2003. – № 1.
- Ціватий В. Народна дипломатія і політика римсько-католицької церкви: історична ретроспектива та «моделі церкви» в сучасній Італії /В.Ціватий //Зовнішні справи. – 2015. – № 11.
- Ceron A. Gamson rule not for all: Patterns of portfolio allocation among Italian party factions / A. Ceron //European Journal of Political Research. – 2014. – Vol. 53. – Issue 1.
- Curini L. More than post-election cabinets: Uncertainty and the “magnitude of change” during Italian government bargaining / L. Curini, L. Pinto //International Political Science Review. – 2016. – Issue 37 (2). – March.
- Martini S. Finding Out the Hard Way: Uncovering the Structural Foundations of Political Dissatisfaction in Italy, 1973–2013. /S. Martini, M. Quaranta //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 1.

Скандинавські країни

Скандинавія являє собою область у Північній Європі, що складається із Швеції, Данії та Норвегії, а також пов'язаних з ними територій: Фарерських островів, Гренландії і Аландських островів. Останнім часом поняття «Скандинавія» інколи трактується ширше: сюди додаються Ісландія і Фінляндія, що не можна вважати коректним, оскільки ані географічно, ані лінгвістично вони не є скандинавськими країнами. Точніше буде називати дану п'ятірку країн Північною Європою і розглядати як певну єдність в обстоюванні спільних інтересів.

Поняття «скандинавський світ» («*Rax Scandinavica*») зустрічається вже від XI ст. Це – історична реальність, що склалася від давніх часів, заснована на спільності географії та геополітики, історичної долі, мови, культури, віросповідання. Впродовж тривалої історії скандинавська спільнота зазнала суттєвої еволюції. Але і в наш час можна вести мову про схожості цієї групи держав, які поєднують співпрацю та суперництво. Як регіон, вони посідають важливе місце в економіці та політиці Європи, оскільки є високорозвиненими країнами. Деякі науковці заявляють, що Скандинавія – це одна з частин світу, де політична рівновага, соціальний прогрес та економічне процвітання наближаються до довершеності. Важливу роль у тому відіграло тривале перебування при владі соціал-демократичних партій, чії соціал-реформістські теорії були впроваджені у життя. Цей регіон має чимало особливостей, що втілилися у так звану «скандинавську» або «шведську модель». Вона впродовж десятиріч викликає великий інтерес у політологів, соціологів та економістів. Деякі з них вважають, що ця модель є найкращою моделлю конвергенції¹, за рахунок якої тільки й може вижити світ. Їх цікавлять умови та передумови забезпечення високого ступеня добробуту та соціальних досягнень у державах ринкової економіки, якими є названі країни; теорія та практика правлячих кіл, які спромоглися поєднати традиційний капіталізм із реформізмом, наразі соціал-демократичного гатунку; а також модифікація цієї соціально-політичної парадигми та її практичної реалізації за умов змінювання сучасного світу.

Ці малонаселені країни², розташовані у не надто сприятливих природно-кліматичних умовах, майже завжди опиняються на перших місцях або десь поруч при порівнянні різних держав, зокрема через глобальний індекс конкурентоспроможності, що визначається Всесвітнім

¹Конвергенція – від лат. *convergo* – «зближую» – термін, який використовується економістами для позначення зближення різних економічних систем, економічної і соціальної політики різних країн. Термін пов'язаний із поширенням у 1960 – 1970-х рр. теорії конвергенції, за якою взаємодія і взаємний вплив двох економічних систем капіталізму і соціалізму в ході науково-технічної революції розглядалися як головний фактор руху цих систем до деякої «гібридної, змішаної системи». Згідно гіпотезі конвергенції, майбутнє суспільство не буде ані капіталістичним, ані соціалістичним, а поєднає переваги обох систем і при цьому не матиме їхніх недоліків.

² Населення Швеції у 2015 р. становило 9,8 млн. чоловік, Данії – приблизно 5,7 млн., Норвегії – 5,2 млн. (майже таке, яким є фактичне населення Києва і Київської області).

Економічним Форумом. У цьому метаіндексі, який є сукупністю 16 різних глобальних індексів, таких як конкурентоспроможність, продуктивність, зростання, якість життя¹, рівність тощо, – на перших місцях стоять саме скандинавські країни². Високі результати пояснюються тим, що скандинавська модель має три позитивні характеристики: вона орієнтована у соціальному, інноваційному та експортному напрямках.

Приклад їхнього розвитку дає багатий матеріал для розмірковування над проблемою взаємовпливів факторів національного менталітету та соціально-політичного й економічного устрою тієї чи іншої держави. Специфіка скандинавського суспільного ладу полягає у тому, що населення цих країн достатньо однорідне за релігійним, етнічним характеристикам, невелике за чисельністю, згуртоване і таке, що довіряє своїм представникам у місцевих органах, профспілках та парламенті. Скандинавів відрізняють, з одного боку, великий індивідуалізм, а з іншого – значна довіра до держави, конформізм та здатність до самоконтролю, що підвищує керованість суспільством. Політологи наголошують, що найбільш сучасні та індивідуалізовані країни, серед яких і скандинавські, взагалі характеризуються широкою громадською довірою. Попри те, що дуже цінується індивідуалізм, скандинавські країни є лідерами за рівнем «соціального капіталу», який і обіймає такі цінності, як довіра, повага до інших громадян, готовність допомагати, волонтерство тощо.

Надзвичайно важливо зазначити вплив домінуючої протестантської релігії у її лютеранському варіанті. Адже у національні характери скандинавів з давніх часів вкарбувалися такі риси вдачі: раціоналізм; розуміння свого професійного покликання в якості божого дару, що зумовлює високу культуру праці; практицизм; шана по відношенню до особистості і разом із тим готовність прийти на допомогу сусіду; прагнення до загальної згоди і запобігання конфліктів; неприйняття зайвого марнотратства; самодисципліна; повага до організованості та порядку, а отже – до законів та авторитетів, особливо на державному рівні. Разом із тим принцип розподілу влади тут реалізується із завидною постійністю. Велику роль відіграє місцеве самоврядування, а також потужний профспілковий рух, що сприяв посиленню колективістських тенденцій у суспільстві. В результаті віра у колективні рішення в Скандинавії сильніша, ніж в більшості інших країн, а державні структури відносно прозорі. Корупція – на рекордно низькому рівні. На верхівці системи цінностей – права людини, права етнічних, релігійних та сексуальних меншин, а також соціальна справедливість.

Західна історіографія запровадила таке поняття як «скандинавська виключність», маючи на увазі унікальність історичного, соціально-економічного та політичного розвитку цієї групи країн. Її соціальний зміст

¹ Характерним є показник середньої тривалості життя населення Скандинавії – для чоловіків – майже 80 років, для жінок – понад 80 років.

² За рівнем життя за підсумками 2016 р. серед 128 країн світу на першому місці опинилася Данія, потім – інші скандинавські країни. Україна – на 64-му місці.

зводився до того, що в історичній ретроспективі скандинавським державам були чужі революції, тобто їм притаманний суто мирний, без соціальних вибухів шлях розвитку. В цих країнах, на відміну від багатьох континентальних країн Європи, перехід до буржуазних державних та правових інститутів здійснювався не стільки внаслідок визрілих внутрішніх передумов, скільки під впливом політичних процесів, що відбувалися на континенті, насамперед, під впливом Французької буржуазної революції. Політичні реформи були здійснені у Швеції та Норвегії на початку XIX ст., в Данії – в середині того ж століття королівською владою, а не під тиском народних мас. Через це вони мали половинчастий, незавершений характер.

За формою правління Скандинавські держави відносяться до конституційних монархій, чому відповідає режим, який характеризується дуалізмом влади. Це означає, що співіснують два органи, які колись репрезентували інтереси двох класів (дворянства та буржуазії), – монарх і парламент. Вони певною мірою залежать один від одного, хоча влада між ними розділена, а влада монарха врешті решт набула номінального характеру. Вважається, що король здійснює зв'язок між трьома гілками влади. Офіційно за ним – всі політичні призначення, він присутній на всіх церемоніях тощо. Проте виконавча влада належить прем'єр-міністру, який діє від імені короля. Кабінет міністрів складається з прем'єр-міністра та міністрів – керівників відповідних департаментів. Законодавчий орган – парламент. Король не використовує право вето по відношенню до законопроектів, що приймаються парламентом. Проте монарх виступає на парламентських засіданнях із викладенням урядової програми на наступний період.

Ставлення до короля у скандинава стримане. Він вважає, що Бог і король заслуговують свого положення з причини того, що вони завжди роблять лише те, що повинні, не приваблюючи до себе надмірної уваги. Проте минулими роками останнє час від часу порушується, як то було влітку 2011 р. у зв'язку із секс-скандалом навколо шведського короля Карла XVI Густава. 64-річного монарха звинуватили у відвідуванні стриптиз-клубів, зв'язках із мафією, брехні своїм підданим. Шведське суспільство, відоме своєю толерантністю, зазвичай не звертає уваги на подібні історії, проте воно засудило відвідування подібних закладів із сплатою з державної скарбниці і неправду про те, подану громадськості. Королівська родина зазнала сильного удару по своїй репутації, зменшилася чисельність прихильників збереження монархії в країні, а самому королю запропонували зректися трону на користь своєї 33-річної доньки принцеси Вікторії (за соціологічними дослідженнями, такої думки дотримувалися 63% обурених шведів). За інтернет-опитуваннями, 73% шведів впевнені в ній, аналогічно висловилися на адресу її батька лише 39%. Раніше чи пізніше Вікторія має стати наступним монархом – третьою в історії Швеції королевою. У 2010 р. вперше в історії майбутня королева вийшла заміж за простого смертного – свого колишнього персонального тренера Даніеля

Вестлінга. З одного боку, це свідчило про продовження певної «демократизації монархії»¹, але з іншого не додало поваги до королівської родини з боку пересічних шведів. По-перше, багато хто з них заперечував великі витрати із державної скарбниці на весільні урочистості, що призвело до розширення кола прихильників республіканського устрою. По-друге, королівська родина стала у розумінні людей надто «буденною». По-третє, більшість шведів вважає, що монархами в цілому слід милуватися на відстані. Коли їхні діти починають ходити по нічних клубах і дискотеках, ця відстань втрачається.

Наразі слід згадати, що подібна ситуація виявилася і у сусідніх країнах. В Данії у 2004 р. принц-спадкоємець Фредерік одружився із австралійкою Мері Дональдсон, яку зустрів на Олімпіаді у Сідней. У Норвегії у 2001 р. спадковий принц Хокон Магнус взяв шлюб із Метте-Маріт Тьессем Хойбі, у минулому, офіціанткою і матір'ю-одиначкою, яка стала символом для всіх самотніх матерів країни². Одним із наслідків подібної «демократизації монархії» є повільне, але невпинне зростання числа прихильників зміни державного ладу на республіканський. Хоча і в наш час парламенти Скандинавських країн – фолькетинг в Данії, стортинг у Норвегії та риксдаг у Швеції – мають певні обмежуючі права по відношенню до своїх монархій: встановлюють порядок престолонаслідування, управління країною у випадку неповноліття короля, його відсутності або хвороби та ін.

В реальності саме парламентаризм є провідною характеристикою скандинавського державного режиму. На теперішній час склалися риси, що характеризують скандинавський парламентаризм як спеціальний механізм досягнення згоди різних політичних сил, представницьке правління, формування уряду на основі співвідношення сил у парламенті, відповідальність уряду перед парламентом, що одержав владу безпосередньо від народу, обмеження реальної влади глави держави. Гарантії політичної системи – у сильному парламенті та його контролі за інститутами виконавчої та адміністративної влади, які разом із тим наділені достатніми повноваженнями для здійснення своїх функцій.

Парламенти всіх скандинавських країн обираються на чотири роки. В них зазвичай представлено багато партій: у данському фолькетингу – 8 – 10, у норвезькому стортингу – 6 – 7, у шведському риксдагу – 5 – 7. Через це у парламентах немає жодної партії, яка б мала абсолютну більшість

¹ Треба зазначити, що перший Бернадот на шведському престолі теж був не королівської крові. У 1810 р. в якості бездітного наступника Карла XIII до Швеції запросили маршала наполеонівської армії Жана Батиста Бернадота, який прийняв ім'я Карла Юхана. Він мав допомогти Швеції вступити у союз із Францією та Наполеоном, а також був казково багатим після усіх воєнних походів. Саме він – пра-пра-пра-прадід Вікторії. Вікторія є донькою Карла XVI Густава і королеви Сільвії. Сільвія Зоммерлат познайомилася із своїм майбутнім чоловіком під час Олімпіади у Мюнхені, коли працювала там перекладачкою, тобто теж без «королівської крові».

² У Норвегії це не є гострою проблемою: понад половина дітей народжена поза законним шлюбом.

місць і могла б сформувати незалежний від підтримки інших партій уряд. Він складається з представників декількох партій. Тим не менш для цих країн притаманна урядова стабільність. Якщо в результаті парламентських виборів жодна із великих партій не одержує переконливої більшості місць, а перспективи створення коаліції малоімовірні, в Швеції, Данії та Норвегії йдуть на формування уряду меншості. Формування уряду у таких випадках доручається главою держави лідеру найбільшої парламентської фракції. Оскільки сформований у такий спосіб уряд не може розраховувати на підтримку стійкої більшості парламенту, він змушений частіше вдаватися до компромісних рішень, які значною мірою визначаються впливом тих чи інших тимчасових прибічників. Серед механізмів встановлення рівноваги політичних сил дуже сильною є готовність до ведення переговорів і укладання угод у пошуку компромісів. В узгодженні пропозицій уряду вагому роль відіграє точка зору опозиційних партій. Вміння йти на поступки, лавірувати і пристосовуватися у пошуку прийнятних рішень дозволяє не тільки формувати стабільні кабінети, але й при зміні кабінетів зберігати напрям державної політики. В Скандинавських країнах продовж останніх десятиріч чергувалися уряди соціал-демократів та консерваторів, але ніде так звана «скандинавська» або «шведська модель» не втрачена. Таким чином, існуюча у Скандинавії консенсусна модель парламентаризму базується на розподіленні влади між партіями. Це виявляється у вираховуванні урядом при підготовці пропозицій вимог різних зацікавлених груп, пошуку компромісів у комісіях парламенту, відмові від практики тиску на парламент. Консенсусна модель є методом досягнення згоди у суспільстві, інструментом забезпечення стабільності існуючої політичної системи, стабільності держави.

Консенсусний тип скандинавського парламентаризму забезпечується вдосконалюванням виборчої системи, яка раніше створила сприятливі умови для найбільших політичних партій, насамперед, соціал-демократів. Вони одержували більшу кількість місць у парламенті, що перевищувало кількість поданих за них голосів виборців. Нині діючі виборчі системи забезпечують пропорційність представництва правих і лівих сил у парламентах. Готовність до компромісів з боку партій спирається на схвалення і підтримку прибічниками різних політичних сил певних ідей, ціннісних настанов, серед яких – регулювання державою ринку праці та економіки в цілому, готовність до пошуку згоди між державою, трудом та капіталом, політика перерозподілу прибутків для реалізації соціальних програм тощо. Слід підкреслити, що після виборів громадяни також зацікавлені у сильному і стабільному уряді, оскільки впевненість у завтрашньому дні дорожча ймовірних змін, які можуть запровадити парламентарі. Завдання парламенту полягає у збереженні соціального миру. Він повинен не відчужувати, а згуртовувати громадян, привертати меншість до інтеграції у систему.

Звичайно, парламентарі країн, що розглядаються, часом активно дискутують, проте не вдаються до бійок. Ніхто з них не тисне кнопки за

відсутніх колег, не вимагає своїх пільг, не намагається скроїти закон під себе. Хоча не можна заперечувати, що насправді депутат керується не волею народу, не власними переконаннями, а волею партії, оскільки реальний механізм влади визначається співвідношенням політичних інтересів промислово-господарських груп, організацій роботодавців та працівників, засобів масової інформації, транснаціональних монополій, державної бюрократії.

Що стосується складу представницьких органів, так вони не віддзеркалюють адекватно соціальну структуру населення. В соціальному плані в скандинавських парламентах більш ніж достатньо чоловіків, людей середнього віку, представників середнього класу, державних службовців, які мають вищу освіту. Навпаки, у співставленні із електоратом, надто мало жінок (хоча їх чисельність перевищує 40%), пенсіонерів і молоді, робітників, представників приватного сектору, осіб із середньою освітою, атеїстів. Тобто переважають професійні парламентарі, представники ділових кіл, вищої інтелігенції, що не відповідає соціально-демографічному складу населення і деякими політологами розглядається як приниження значення інтересів різних соціальних груп. Хоча з іншого боку, може виникнути питання: а хіба парламентська діяльність не потребує високого професіоналізму? Разом із тим доступ до участі у політиці може одержати кожен громадянин тієї чи іншої Скандинавської країни. Для цього не обов'язково бути багатим, навпаки, «нордичний характер» не любить вискочок. Персональний талан стає причиною невідного положення кандидата, він відлякує виборців, особливо тих, хто підтримує соціал-демократичні партії.

Історично політичні партії у Скандинавії виникли давно. В Данії їх перші паростки пробилися ще у 20-х рр. ХІХ ст., коли з'явилися союзи національної інтелігенції, які намагалися поставити перед собою певні культурні цілі. Однак невдовзі з'ясувалося, що ці задуми неможливо реалізувати, не маючи влади або, принаймні, не впливаючи на неї. Це розуміння поширилося всією Скандинавією. І у Норвегії, і в Швеції політичні союзи виникали на основі так званих «народних рухів», що переслідували насамперед культурні цілі: боротьбу за тверезість, всезагальну грамотність тощо. Це було спільним для всіх трьох країн. Пізніше утворився цілий спектр політичних партій – і правого, і лівого гатунку. Вони відіграють важливу роль у внутрішніх справах та зовнішній політиці держав. Тобто у політичному житті затвердився принцип плюралізму.

Громадськість віддає перевагу серйозному обговоренню політичних проблем, а не з'ясуванню позицій тих чи інших діячів. Засоби масової інформації приділяють велику увагу партійним платформам. Часто спалахують тривалі дискусії, хоча вони рідко добігають до зіткнень та емоційно забарвлених конфліктів. Проте однією з провідних рис політичного життя і національного характеру скандинавів є поміркованість, а компроміс – головне слово у характеристиці їхньої політичної

культури. У ствердженні останнього надзвичайну велику роль відіграли соціал-демократи, які тривалий час перебували при владі у Швеції, Данії, Норвегії. Попри різнобарвність партійної палітри і багатоманітність політичних партій різних напрямків, у партійно-політичних системах цих країн виразна соціал-демократична домінанта.

Глибинний сенс соціал-демократичних переконань висловив Таге Ерландер, який очолював кабінет міністрів Швеції впродовж 1964 – 1969 рр.: «Людина повинна мати можливість застосовувати свої здібності для іншого, ніж для боротьби за стерпне існування. Єдність прагнень, повага до ближнього, почуття причетності до спільної справи і вплив на життя суспільства так само важливі для людського існування, як і зростання матеріального благополуччя». Важливо підкреслити, що давно був відкинутий «класовий підхід» до політики, а робітничий клас перестав вважатися єдиним об'єктом соціал-демократичного впливу. Ще у 1929 р. шведські прихильники цієї політичної течії заклали підвалини для так званої політики «дому народів», покликаної слугувати інтересам «усього народу», у тому числі й інтересам підприємців. Тобто головною метою від початку був не «захист інтересів трударя», а збереження в країні надійного класового миру. Наскільки фінансова підтримка незаможних і трудових класів сприяла зміцненню «класового миру», настільки вона й реалізовувалася на практиці. Скандинавські соціал-демократи тонко відчували межу, яку не можна перейти без того, аби не ущемити інтереси великої і середньої буржуазії. В цілому, ідеологія скандинавських соціал-демократів спиралася на класичний марксизм, але у ревізованому вигляді, тобто це була мирна соціалістична філософія. Крім цього на неї суттєво вплинула економічна теорія Джона Мейнарда Кейнса із пропагандою активного втручання держави (через регулювання податків і процентної ставки) у ринкову сферу а також ідеєю активного стимулювання попиту.

Від 1930-х рр. у Скандинавських країнах розпочалися важливі соціальні реформи, розраховані на серйозні наслідки. При владі в цих країнах перебували соціал-демократичні уряди Торвальда Стаунинга у Данії, Пера Альбіна Ханссона у Швеції, а також уряд Норвезької робітничої партії на чолі із Юханом Нюгорсвольдом. Місцеві соціал-демократи та соціалісти пішли на угоду із селянськими і ліво-буржуазними партіями, залишивши право-буржуазні партії у меншості. Відтоді почалося перевлаштування суспільства на принципах солідарності, соціальної рівності та добробуту. Суттєві зміни, які почали відбуватися в цих країнах, починаючи від 30-х років минулого століття, найбільш виразно прослідковуються на прикладі Швеції, що і дало підставу вести мову частіше про «шведську модель» розвитку, хоча зустрічається і використання словосполучення «скандинавська модель». Ці зміни тісно пов'язані із безпрецедентно довготривалим для західних демократій правлінням однієї політичної партії. Від 1932 р. Соціал-демократична робітничка партія Швеції (СДРПШ) знаходилася в опозиції тільки у 1976 –

1982 і 1991 – 1994 рр., а також програла парламентські вибори у 2006¹ та 2010 рр.

З невеликою кількісною перевагою² над соціал-демократами та їхніми лівими союзниками (Партією зелених та Лівою партією) прийшов альянс чотирьох правоцентристських партій на чолі із Поміркованою коаліційною партією, членів якої у Швеції називають «модератами» (Партія центру, Ліберальна і Християнсько-демократична партія). Поєднуючи консерватизм із лібералізмом, Поміркована коаліційна партія, в ідеології якої під керівництвом Фредріка Райнфельдта відбувся зсув до центру політичного спектру, у всьому суттєвому підтримувала високорозвинену шведську систему всезагального добробуту, проводячи водночас політику зниження податків і приватизації державних підприємств. Політичною домінантою було прагнення добитися переходу тієї частини населення, яка потребує соціальних виплат, у виробничий сектор. Нова влада вдалася до деяких інших трансформацій³, деякі з них не дуже сподобалися електорату. На парламентських виборах 14 вересня 2014 р. соціал-демократи одержали 31,2% голосів виборців, а разом із союзниками – Лівою партією і Партією охорони оточуючого середовища – 43,7%. За модератів проголосували 39,3% виборців.

Тобто впродовж більшої частини минулого сторіччя і частково теперішнього СДРПШ була очевидною партією влади в країні, очолювала коаліційні кабінети або, переважно, одна управляла державою. За мірою втілення соціал-реформістської стратегії трансформації суспільства Швеція в історичній ретроспективі є найпоказовішим прикладом реалізації потенціалу соціал-демократичної парадигми в рамках окремої країни.

Разом із тим ця модель суспільного розвитку одержала втілення і в інших Скандинавських країнах, чому сприяло перебування при владі лівих сил. Від 1930-х рр. і до 1965 р. уряд перебував під контролем Норвезької робітничої партії, яка залишалася найбільшою в стортингу і впродовж 1990-х рр. Ця партія формувала уряд у 1971 – 1981, 1986 – 1989, 1990 – 1997 рр. Після періоду домінування чотирьох центристських та правих партій на чолі із християнськими демократами у 2005 р. парламентські вибори у Норвегії виграв «червоно-зелений альянс» лідера Норвезької робочої партії, економіста за фахом, Енса Столтенберга, було сформовано уряд за участю лівих і центристських партій. На наступних виборах 2009 р.

¹ Поки соціал-демократи наполягали на тому, що у шведському королівстві все гаразд, альянс не припиняв говорити про високий рівень безробіття і необхідність змін у законодавстві, що регулює ринок праці, аби стимулювати зростання зайнятості. Соціал-демократи ігнорували проблему високого безробіття, натомість їхні політичні опоненти постійно вбивали її у голови виборців.

² Правоцентристські партії одержали 48,24 % голосів, лівоцентристські – 46,08 %. На виборах 2010 р. цифри склали відповідно 49,27% і 43,60%.

³ Зниження податків та державних витрат, закриття деяких урядових агенцій, розширення розпродажу комунального житлового фонду, звуження можливості відсутності на роботі з приводу хвороби, що призвело до значного зменшення кількості «хворих» тощо.

коаліція Норвезької робітничої партії, Соціалістичної лівої партії та аграрної Партії центру знову перемогла, а Е. Столтенберг зберіг за собою посаду прем'єр-міністра. Свої домінуючі позиції Робітнича партія підтвердила і на дострокових парламентських виборах 2011 р., одержавши 33,2 % голосів проти 27,7 % голосів у «срібного призера» Консервативної партії Норвегії. На чергових парламентських виборах 2013 р. Норвезька робітнича партія виборола першість, одержавши 30,8% голосів і завоювавши у стортингу 55 місць, однак в сумі із своїми партнерами з лівоцентристської коаліції вона мала лише 72 мандати, що не вистачило для продовження перебування при владі (для цього необхідно 85 мандатів). Перемогла правоцентристська опозиція в складі коаліції з 4 партій. Новим прем'єр-міністром стала 52-річна лідерка консерваторів Ерна Сульберг (друга жінка – голова уряду Норвегії після Гру Харлем Брундтланд).

Сильні позиції у соціал-демократів були в Данії, чому підтвердженням стали дострокові парламентські вибори 2011 р. Правоцентристська коаліція (Ліберальна партія, Консервативна партія, Ліберальний альянс і Датська народна партія) після 10 років перебування при владі мала поступитися лівому опозиційному блоку у складі соціал-демократичної партії, Соціалістичної народної партії, Червоно-зеленого альянсу і ліво-ліберальної «Радикале Венстре». У 179-містному парламенті нового скликання 92 депутатів представляли «червоний блок» і 87 – «синій». Лідер соціал-демократів Хелле Торнінг-Шмідт стала першою в політичній історії Данії головою кабінету міністрів¹. Хоча за результатами

¹ Скандинавські країни – світові лідери у здійсненні політики гендерної рівності. Їхні жінки за багатьма параметрами політичної участі, у тому числі за представленістю у законодавчих органах та урядах, в муніципалітетах та органах регіонального управління, випереджають жіночий управлінський контингент інших держав світу. Вони займають посади мерів великих і малих міст, спікерів в парламентах, лідерів політичних партій, міністрів. Впродовж 1980 – 1990 рр. Гру Харлем Брундтланд тричі була прем'єр-міністром Норвегії, завоювавши собі великий авторитет як на батьківщині, так і на міжнародній арені. Починаючи від цього періоду у жодному норвезькому кабінеті міністрів не було менше 42% жінок, при чому досить часто вони займалися такими справами, як міжнародні відносини або юстиція. Аналогічна ситуація спостерігається і у Данії та Швеції (у складі шведського кабінету міністрів 1994 р. 50% – жінки, які одержали портфелі міністрів іноземних справ, юстиції, освіти, зв'язку, довілля, культури, сільського господарства, соціальних питань), не кажучи про інші країни Північної Європи (соціал-демократка Тарья Халонен у 2000 і 2006 рр. обиралася на посаду президента Фінляндії). Представництво жінок у парламентах коливається в межах 40%. Кожна з партій додержується гендерних норм політичної присутності, хоча квоти не є обов'язковими, але навіть консерватори погодилися на те, щоби у внутрішньопартійних списках кандидатів на керівні посади на муніципальному, регіональному і національному рівнях представництво кожної статі має бути не нижче 40% і не вище 60%. У жінок-політиків – висока міра довіри і схвалення з боку населення, оскільки саме вони значно вплинули на формування і справне функціонування системи соціального захисту.

Соціал-демократичні партії з їхніми ідеалами рівності і соціальної справедливості, а також тривалим перебуванням при владі відіграли не тільки вирішальну роль у створенні «держави всезагального добробуту», але й забезпечили соціально-

дострокових виборів 18 червня 2015 р. соціал-демократи залишилися найбільшою партією., представленою у парламенті (26% голосів), однак невдачі їх союзників за лівоцентристською коаліцією не дозволили продовжувати здійснювати владу. Дуже сильно виступила антиіммігрантська Датська народна партія – 21,1% голосів, яка уклала коаліцію із лібералами (19,5%). Один з лідерів лібералів – Ларс Лекке Расмуссен очолив новий уряд. Тобто становище з іммігрантами внесло свої корективи у розклад політичних сил країни. Однак, попри зміни на верхівці влади, немає підстав очікувати відмову від «скандинавської моделі».

Цікавість до своєрідного шляху соціально-економічного розвитку Скандинавських країн виявився на Заході ще у 1930-х рр. Відтоді вийшли друком сотні монографій та статей, присвячених їй. Чимало лівих політиків, а також науковців соціал-демократичної орієнтації доводили, що цей шлях є найбільш гуманний, найбільш м'який спосіб переходу від «дикого» капіталізму до «м'якого», демократичного соціалізму. На межі 1980 – 1990-х рр. інтерес до неї виявила частина радянських суспільствознавців, які підтримували сподівання на реформування «реального соціалізму». Однак і тоді, і пізніше, ані в СРСР, ані в Росії, ані в Україні, навіть більше – у Східній Європі ця модель не стала орієнтиром перевлаштування суспільства.

Термін «шведська модель» (інколи навіть говорять про «шведський соціалізм») затвердився наприкінці 1960-х рр., коли в Швеції виявилось успішне поєднання швидкого економічного зростання із широкими політичними реформами на тлі відносної соціальної безконфліктності. Це надто контрастувало із посиленням соціальних і політичних конфліктів в оточуючому світі. Треба взяти до уваги обставини, що сприяли тому: особливості національного менталітету; високоорганізована і однорідна у етнічному плані спільнота; складання і зміцнення традицій громадянського суспільства; незмінний зовнішньополітичний нейтралітет від 1814 р., неучасть у двох світових війнах; рекордне за тривалістю перебування при владі соціал-демократів, тобто домінування однієї великої партії, яка здійснювала прагматичну лінію і формувала сильний уряд; історичні традиції мирного розв'язання складних соціальних проблем¹; тривалі і

економічні умови для успішного просування до гендерної рівності. У всіх скандинавських країнах впродовж останніх тридцяти років склалися державні механізми із подолання дискримінації за ознакою статі і забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства. Ці механізми обіймають, з одного боку, широку мережу установ та посад, зайнятих реалізацією політики гендерної рівності, а з іншого, систему антидискримінаційного законодавства. Скандинавські держави розглядають питання гендерної рівності в якості однієї із найважливіших проблем усього суспільства.

¹ Як і в інших Скандинавських країнах, робітничий рух не зробив революційний вибір, віддавши перевагу мирному, ненасильницькому шляху тривалих, поступових реформ просуванню до соціального прогресу на засадах компромісу між різними політичними силами та групами за інтересами, що було підготовлено усім ходом попереднього історичного процесу.

стабільні умови розвитку економіки; кваліфікована робоча сила¹; активність трудящих, їхня підтримка соціал-демократів профспілок, які добивалися від підприємців часом вельми суттєвих поступок; домінування реформізму у робітничому русі, що сприяло затвердженню цих принципів у його відносинах із капіталом; пошук компромісів на основі врахування інтересів різних сторін; практика соціального консенсусу. В країні цінувався дух гармонії, що ґрунтувався на усвідомленні того, що маленька Швеція може вижити у великому світі із жорстокою конкуренцією тільки за умов об'єднання зусиль усіх сторін.

В світі «шведська модель» ототожнювалася із найбільш розвиненою формою «держави всезагального добробуту». Однак слід наголосити, що сенс цього словосполучення – різний в залежності від того, на що саме звертав більшу увагу той, хто його використовував. Найбільш загальне визначення: комплекс соціально-економічних та політичних реалій в Швеції із її високим життєвим рівнем і широким масштабом соціальної політики. Йдучи далі, можна, з одного боку, відзначити змішаний характер шведської економіки, що поєднувала ринкові відносини і державне регулювання, переважання приватної власності у сфері виробництва і усупільнення у сфері споживання. З іншого боку, характерною рисою повоєнної Швеції стала специфіка відносин між трудом та капіталом. Впродовж багатьох десятиріч важливою частиною шведської дійсності виступала централізована система переговорів про укладення колективних договорів стосовно заробітної плати за участю потужних організацій профспілок і підприємців в якості головних дійових осіб. При чому політика профспілок базувалася на принципах солідарності між різними групами трудящих. Ще один варіант у визначенні сутності «шведської моделі» виходив із того, що у шведській економічній політиці чітко прослідковувалися дві мети: повна зайнятість і вирівнювання доходів. Її результати – активна політика на високорозвиненому ринку праці і виключно великий державний сектор (при цьому мається на увазі насамперед сфера перерозподілу, а не державна власність), що займався і займається акумуляцією і перерозподілом значних грошових коштів на соціальні та економічні цілі.

«Шведська модель» передбачає активну роль держави. На цьому наполягали соціал-демократи, які робили ставку на підвищення життєвого рівня через поступові реформи у рамках капіталізму при прагматичному ставленні як до цілей, так і до засобів їх досягнення із врахуванням практичної доцільності і тверезого бачення реальних можливостей. Після того, як на початку 1950-х рр. основи цієї моделі були сформульовані у профспілковому русі, вони стали стрижнем економічної політики соціал-демократичної партії, яка спиралася на них (кожен член профспілки вважався членом соціал-демократичної партії Швеції). Головний принцип

¹ Для Скандинавських країн притаманна висока «етика праці» і підприємницької культури, повага людей до результатів роботи, психологічне неприйняття надмірного використання страйків та їх руйнівних наслідків для трудової діяльності.

цієї політики полягав у тому, що немає причин для соціалізації засобів виробництва і відмови від вигід ефективної ринкової системи виробництва заради ідеологічних постулатів. Прагматичність такої політики буквально висловив колишній прем'єр-міністр Швеції, лідер соціал-демократів Улоф Пальме: «Не треба різати курку, яка несе золоті яйця». У цьому афоризмі полягає філософія економічних взаємин скандинавської соціал-демократії і ділового світу.

«Скандинавська» або «шведська модель» виходила із того, що децентралізована ринкова система виробництва є ефективною, держава не втручається у виробничу діяльність фірм, а активна політика на ринку праці повинна звести до мінімуму соціальні втрати ринкової економіки. Сенс полягав у максимальному зростанні виробництва приватного сектору і дуже широкому перерозподілі державою частини прибутків через податкову систему і державний сектор заради підвищення рівня життя народу, але без впливу на основи виробництва. Це призвело до дуже великої ролі держави у розподілі, споживанні і перерозподілі національного прибутку через податки і державні витрати, які досягли рекордних рівнів. В соціал-демократичній ідеології така діяльність одержала назву «функціональний соціалізм». Звичайно, роль держави не обмежується збиранням податків і їх перерозподілом через різні соціальні виплати та послуги. У своїй довгостроковій політиці вона активно впливає на пріоритетні напрями у розвитку народного господарства в цілому – характер інвестицій, витрати на науково-дослідну сферу¹, визначення зовнішньоторговельної стратегії. У законодавчому порядку розроблено «кодекс правил» стосовно діяльності приватних компаній, державного, кооперативного і комунального секторів, громадських організацій. У прийнятті рішень зазвичай – гласність і відкритість. Найважливіші питання

¹ Скандинавські країни починали своє входження до системи міжнародного розподілу праці, спираючись на свої природні переваги. Однак вони послідовно збільшували в експорті частку продукції із високою часткою доданої вартості. Поєднання соціальної й інноваційної орієнтації (разом із ефективним державним контролем над орієнтованими на природні ресурси галузями господарства) дозволяють уникати таких негативних явищ, як «голландська хвороба» або «ресурсне прокляття».

Керівники держав даного регіону добре розуміють важливість інноваційної політики, інноваційної діяльності для поступу суспільства. Адже економіки, в яких переважають дешеві і некваліфіковані робочі місця, не можуть розраховувати на успіх у сучасному світі (перукар або охоронець виробляють мізерну додану вартість у порівнянні із програмістом або інженером. За рівнем розвитку науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок Скандинавські країни посідають перші місця серед найрозвиненіших країн світу. Шведи пишаються тим, що саме їх інженери винайшли молочний сепаратор, розвідний ключ, термометр, пас безпеки, замк-блискавку, холодильник, комп'ютерну мишку, штучний серцевий клапан, парову турбіну, шарикопідшипник, газовий маяк і багато іншого. Важливо підкреслити, що скандинави навчилися долати «долину смерті», яка відокремлює нове наукове відкриття або інженерних винахід від його втілення у реальних продуктах і послугах, які продаються на ринку. Це робиться за допомогою створення «національної інноваційної системи», що пов'язує усі ланки інноваційного ланцюжка у єдине ціле.

економічного життя обговорюються публічно, а інформація про заходи, що приймаються урядом, широко доступна для населення.

Скандинавські можновладці також усвідомлюють, що з метою підтримання економічного розвитку необхідно забезпечувати високу якість економічної політики. Потужні інвестиції у розвиток людського потенціалу, що дозволяє перетворити його у «людський капітал», не тільки допомагають витримувати конкуренцію на зовнішніх ринках, але й забезпечують ефективну роботу «соціальних ліфтів» і високу якість управлінської еліти. Вона формується тут, в основному, на підставі особистісних характеристик, практично незалежно від фінансових можливостей і походження. Наслідком є висока якість економічної політики, політична стабільність і соціально-економічна безпека.

Результатами проведення такої лінії стали досягнення надзвичайно низьких у порівнянні з іншими країнами показників безробіття, а також успіхи в галузі вирівнювання доходів та рівня життя. Це зумовлювалося, по-перше, політикою солідарності в сфері заробітної плати, націленої на досягнення рівної зарплати за рівну працю. До початку 1990-х рр. різниця між зарплатами різних груп працюючих скоротилася більш ніж на половину. Вона також скоротилася між робітниками і службовцями. По-друге, уряд використав прогресивне оподаткування і систему великосяжних державних послуг і виплат. Держава не випускає з поля зору взаємовідносини найманих працівників та роботодавців, виплачує високі пенсії¹ та різні види соціальної допомоги, особливо тим, хто на даний момент не має роботи, допомагає у пошуку нового місця роботи та у перекваліфікації, турбується про здоров'я громадян та їхню початкову, середню і вищу освіту, забезпечує нужденних муніципальним житлом. Все це набуло характеру державних трансфертів, що складають значну частку у життєзабезпеченні громадян. При чому часом така опіка призводить до того, що безробітні роками не займаються власним працевлаштуванням, оскільки соціальна допомога з боку держави надає можливість безбідного існування. Тобто багато норм надання соціальних пільг виявилися настільки щедрими, що економічні втрати від зловживань ними стали очевидними майже для всіх. Вони підривають стимули до трудової активності і широко породжують утриманські настрої. Деякі дослідники відзначають, що щедрість «держави всезагального добробуту» негативно впливає на суспільну мораль, деактивізує особистість, послаблює сімейні зв'язки. Навіть серед соціал-демократів все частіше лунають голоси на підтримку переходу до політики економії та раціоналізації, тобто до більш

¹ У 1959 р. в Швеції ввели крім звичайної трудової пенсії ще і Всезагальну додаткову (народну) пенсію. Її одержують всі громадяни, які досягли 65 років, незалежно від того, чи працювала людина, чи була на утриманні. Шведські пенсіонери мають пільги на проїзд у громадському транспорті і навіть на відвідання театрів та музеїв, не кажучи про те, що медична допомога майже у всіх видах є безкоштовною для шведських громадян.

жорстких правил виплат із соціального забезпечення і страхуванню, зниженню розмірів компенсацій тощо.

Разом із тим слід розуміти, що чималі суми, які йдуть на соціальні програми, не виникають «з повітря». Держава не виробляє додатковий продукт на «громадських» підприємствах, а вилучає необхідні для проведення соціальної політики фінансові ресурси через витончену і досить обтяжливу систему оподаткування. Головним об'єктом шведського стягнення податків є не підприємство або бізнес-одинця, а індивідуальний найманий працівник і, меншою мірою, – індивідуальний підприємець. Максимальна ставка на середній прибуток робітника становить 50 – 65 % (в Данії на середню зарплату встановлена норма у 63%), службовця – 80%¹. Також певні податки пов'язані із роздрібною торгівлею та послугами населенню. Дуже високий рівень оподаткування призводить до того, що кваліфікована робоча сила, насамперед, освічена молодь, все частіше їде до інших країн ЄС, де податки менше. А компанії намагаються винести свої виробництва туди, де робоча сила дешевша.

Шведську «соціальну державу» американський соціолог та економіст Дж. Бьюкенен назвав «трансфертною державою», яка лише стягує податки з індивідів та груп у її юрисдикції, і переводить (transfers) ці кошти у вигляді виплат іншим індивідам та груп даного політичного співтовариства. Через це деякі політологи вважають «державу трансферу» «фіктивним соціалізмом». В реальності клас найманих працівників створює додаткову вартість не тільки для власників засобів виробництва (великої і середньої буржуазії, як національної, так і транснаціональної), але й для бюрократичного апарату центральних та муніципальних державних органів, для верхівки профспілок та правлячих партій. В свою чергу, держава спрямовує одержаний за рахунок високого оподаткування прибуток за вирахуванням трансакційних витрат все тим же найманим працівникам та членам їх сімей, а також тим, хто не працює. Тобто суттєва частка додаткової вартості, вилученої через податки, прокручується «марно», оскільки вона, врешті решт, повертається, хоча у зменшеному вигляді, у ту ж кишеню, звідки була взята. Подібні протиріччя «трансфертної держави» критично мислячі аналітики називають серед тих проблем, які загострилися останнім часом у функціонуванні

¹ Від XIX ст. веде своє походження традиція оприлюднювати податкові декларації, при чому не тільки видних державних діячів, але й пересічних громадян. В наш час будь-який бажаючий через Інтернет на сайті міністерства фінансів може дізнатися про прибутки мера, сусіда або місцевого торговця. Це дозволяє оперативно виявляти тих, хто не справно сплачує податки, особливо серед багатих людей. Зворотнім боком є те, що внаслідок надто високого оподаткування великі підприємці намагаються зареєструвати свої фірми, а також перенести виробництво до інших країн, де ставки нижчі, а також менша вартість робочої сили. Відповідно, виникає питання: чи не перетворюються потужні соціальні програми, що базуються на високому оподаткуванні, на гальмо економічного розвитку?

«скандинавської моделі»¹. Вони також вказують на зростання політичної напруженості у «трансфертному суспільстві».

Посилюється тенденція до поляризації у спільноті, викликана зростанням тягара соціальних виплат. Спровоковано розкол населення за ознакою здатності забезпечувати свій матеріальний статус. Воно поділяється на два табори: один складається із економічно активної групи осіб, другий – з тих, хто живе за рахунок соціальних трансфертних виплат. Таким чином суспільство є поляризованим, де насправді люди не є рівними. І воно має тенденцію до перетворення у конфліктне середовище. З одного боку – та меншість, яка своєю працею забезпечує фінансування соціальних програм, з іншого – більшість, яка одержує трансферти, проте постійно невдоволена їхніми розмірами і воліє одержувати більше. Саме в цьому полягає один з сутнісних викликів скандинавській «державі всезагального добробуту». Все частіше лунають голоси стосовно того, що альтруїстична солідарність, ймовірно, має межу. Останнім часом це поєднується із усвідомленням зростання витрат у зв'язку із постарінням населення і збільшення чисельності іммігрантів.

Збільшення кількості іммігрантів в Скандинавських країнах призводить не тільки до соціального напруження, зумовленого ксенофобією, але й до змін у партійно-політичному житті. Впродовж тривалого часу у цьому регіоні не були сильними право-радикальні партії із антиіммігрантськими закликами. Проте останніми роками в кожній з названих країн вони посилили свої позиції, називаючи імміграцію головною небезпекою для місцевих суспільств: загроза національним культурам та ідентичності; джерело злочинів, які можуть довести суспільства до громадянської війни; причина безробіття і фінансових труднощів «держави всезагального добробуту». На парламентських виборах в Швеції 19 вересня 2011 р. крайня права партія «Шведські демократи» вперше в історії одержала 5,7% голосів (20 депутатських мандатів). При тому, що іммігранти – це 14% населення Швеції секретар партії «Шведські демократи» Бьорн Содерн заявив, що над країною нависла загроза ісламської революції. А альянс європейських лівих та ісламістів веде до того, що шведам та решті європейців невдовзі доведеться підкорюватися законам шаріату.

Свій протест проти такого становища висловив громадянин Норвегії 32-річний Андерс Берінг Брейвік, який 22 липня 2011 р. спочатку влаштував вибух в урядовому кварталі Осло (8 чоловік загинули, 15 поранено), а потім розстріляв 68 чоловік на острові Утойа, де проходив традиційний молодіжний літній табір правлячої робітничої партії, в якому було чимало вихідців з країн третього світу (загалом загинуло 93 особи – дехто втопився, намагаючись переплисти на іншій берег, дехто помер від поранень в лікарні). Терорист власні вчинки за злочинні не визнав, оскільки заявив своєю головною метою «врятувати світ». Терористу

¹ Від початку 1970-х рр. спостерігалось значне зростання обсягів державних витрат за трансфертними виплатами в Данії та Норвегії.

присудили 21 рік ув'язнення – максимальний за місцевими законами. У квітні 2016 р. він виграв суд проти норвезької влади, яка «порушувала його права»¹

В Данії на початку 1970-х рр. виникла «Партія прогресу», один з лідерів якої на щорічному з'їзді заявив: «Єдина різниця між Мухаммедами і пацюками у тому, що пацюки не одержують соціальних виплат... Нам потрібна Данія без Мухаммедів». Наступницею цієї партії стала «Датська народна партія», яка виникла у 1995 р. і від 2001 р. має третю за чисельністю фракцію у парламенті, а також статус молодшого партнера урядової коаліції. Ядром її передвиборчої агітаційної кампанії на всіх парламентських виборах є гасло «Данія для данців!» Саме із її активністю пов'язаний «карикатурний скандал» 2005 – 2006 рр. – публікація в одній з данських газет саркастичних зображень Пророка Мухаммада та мусульман, що спричинило мультикультурний конфлікт майже світового масштабу.

Певний час цим країнам вдається мати невелику іммігрантську діаспору у порівнянні з іншими країнами. Хоча переселенців дуже ваблять місцеві соціальні стандарти. Поглиблюється криза ідентичності, оскільки мігранти не мають стимулу до інтеграції, а фінансові навантаження на місцеві бюджети із їхнього соціального забезпечення зростають. Особливо хвиля переселенців зростає, починаючи з 2014 р., коли з країн Африки і мусульманського Сходу линули сотні тисяч біженців від війн та економічних мігрантів, складаючись у мільйони в заможних країнах Європи. Це перетворилося на найскладнішу проблему для членів ЄС. Швеція, Данія, Норвегія перекрили свої кордони і почали висилку нелегальних мігрантів, проте різними шляхами ті намагаються потрапити туди, де можна не працюючи, жити заможнo цілим родинам.

Зростання чисельності «нескандинавів» у населенні країн регіону – один із проявів дії глобалізаційних процесів. На країни Північної Європи, як би вони не прагнули зберегти свою ідентичність та модель життя, не можуть не впливати різнопланові сучасні реалії. Глобалізація все більше звужує можливості національно-державного регулювання і розмиває його специфіку, зменшує в ньому роль партійно-політичного фактору. Має значення перехід найбільш розвинених країн світу, до яких належать і Скандинавські, на етап постіндустріального розвитку. «Шведська модель» – адекватна за своєю колективістсько-універсалістською природою індустріальному суспільству. Диференціація та індивідуалізація умов виробництва та праці² призвели в решті решт до втрати ефективності

¹ А.Б.Брейвік поскаржився, що йому приносять холодну каву і їжу, розігріту у мікрохвильовій пічці. Крім того, що до нього не пускають друзів-екстремістів і він вимушений користуватися старою моделлю ігрової приставки PlayStation. Суд присудив виплатити терористу суму у 331 тис. норвезьких крон (40,7 тис. доларів).

² Соціальна структура армії найманої праці зазнає депролетаризації і все більше диференціюється, відбувається індивідуалізація професійного й кваліфікаційного статусу працівників. На тлі покращення добробуту на зміну одноманітності масових потреб та інтересів приходять їх зростаюча багатоманітність. Стверджується тенденція

колективістсько-універсалістської методології формування заробітної плати і взагалі регулювання трудових відносин. Відбувається послаблення позицій профспілок – основи соціал-демократичних партій. Всі ці явища суттєво змінюють структуру і саму атмосферу суспільних відносин і вимагають оновлення парадигми соціально-економічного розвитку.

Збої механізмів регулювання заробітної плати й зайнятості, як і взагалі розмивання національної специфіки розв'язання соціально-економічних проблем, зумовлюються також останніми десятиріччями прискоренням втягнення Скандинавських країн до міжнародного соціально-економічного порядку, який складається насамперед у Західній Європі. Він базується переважно на неоліберальних принципах. Починаючи від 1980-х рр. лібералізації економіки та соціальної сфери наполегливо вимагає національний капітал. Його представники вказують на те, що в результаті політики обмеження ринку порушуються необхідні для ефективної роботи господарського механізму функціональні зв'язки та залежності. Наприклад, високий індивідуальний податок на прибуток дестимулює трудову мотивацію менеджерів та спеціалістів; низький коефіцієнт диференціації заробітної плати негативно впливає на освітньо-кваліфікаційний рівень робочої сили; монопольне положення державного сектору соціальних послуг перешкоджає розвитку конкуренції і свободі вибору клієнтів; жорстке трудове законодавство протидіє використанню гнучких форм зайнятості, широко впроваджуваних в інших країнах. Сучасні скандинавські соціал-демократи усвідомлюють те, що економіка і суспільство в цілому демонструють тенденцію змінювання, тому бачать необхідність певних зрушень у власних настановах в бік неолібералізму. Водночас їхні політичні опоненти розуміють важливість «скандинавської моделі» для населення своїх країн і тому виявляють обережність у трансформаціях, спрямованих на поступове збільшення відповідальності не тільки держави, а й індивіда за власний добробут. І ті, й інші відчують, що політика, орієнтована багато в чому на обмеження ринку і посилення державно-регулюючого начала, зіткнулася із серйозними викликами інтернаціонального характеру, зумовленими змінами на міжнародній арені.

Скандинавські країни в минулому нерідко суперничали між собою за переважання в регіоні: у ХІХ ст. провідною економікою була Данія, а після Другої світової війни першість перейшла до Швеції, пізніше найшвидше розвивалася економіка Норвегії, яка спиралася на нафтогазові багатства. Вирівнювання економічних умов між країнами знайшло віддзеркалення у політиці та психології, національна ідентичність зазнала змін і набула розвитку в ході взаємодії між цими державами, що призвело до більшої збалансованості регіону.

до деуніфікації форм задоволення потреб і до децентралізації регулювання соціальних відносин. Так підприємства широко запроваджують власні програми соціального страхування та участі працівників, применшуючи таким чином колись майже монопольну роль держави у вирішенні цих завдань.

З іншого боку, розростання Північноатлантичного альянсу та Євросоюзу призвели до підвищення міри взаємодії малих країн в середині цих союзів, що є особливо характерним для північних держав. Данія та Норвегія ще у роки «холодної війни» зробили свій вибір на користь атлантизму і у 1949 р. стали членами НАТО¹. Швеція тривалий час пишалася своєю давньою традицією збереження нейтралітету, проте після приєднання у 1995 р. до Європейського Союзу національна політика, особливо стосовно безпеки, має враховувати цю обставину і формально-юридично, а головне, за суттю, набула євроцентричного характеру². Треба мати на увазі ту обставину, що взагалі відбувся певний симбіоз Північноатлантичного альянсу та Євросоюзу на засадах доктрини євроатлантизму. На практиці між ними ролі та функції поділені: за першим залишається сфера безпеки та оборони («hard security» – «жорстка безпека»), за другим – економіки та соціальної політики («soft security» – «м'яка безпека»).

Водночас останніми десятиріччями став помітно розвиватися сучасний політичний «скандинавізм», а ширше – «нордизм», оскільки до трьох Скандинавських країн в цьому плані приєдналися інші країни Північної Європи, а також висловлюють своє прагнення до співпраці країни Балтії – Латвія, Естонія та Литва. Це можна розглядати в якості історичного прояву субрегіональної спільності на основі схожості політичних інтересів і демократичних цінностей, близькості соціально-економічних параметрів, політичної інфраструктури країн Північної Європи.

Для жителів цього регіону крім ЄС та НАТО існують й інші важливі можливості співпраці. Ще у 1952 р. було створено Північну Раду в складі Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії та Ісландії. У 1990-х рр. з'явилися Рада держав Балтійського моря, Арктична Рада, Рада Баренцева Євро-Арктичного регіону. Вони утворилися з метою підтримки народів регіону до добросусідства та кооперації, економічного розвитку та засвоєння природних багатств, покращення умов життя людей. Діяльність в цьому плані одержала назву «Північне співробітництво». Результатом стало те, що країни Північної Європи за рівнем та глибиною розвитку інтеграційних зв'язків помітно переважають наявні в світі міждержавні інтеграційні угруповання, у тому числі і Євросоюз. Їм вдалося створити унікальну систему багатосторонніх зв'язків в галузях економічного, політичного, соціального, науково-технічного і культурного життя. Розвиток інтеграційних зв'язків між ними дозволив кожній із країн регіону вирішувати широке коло внутрішніх проблем, усунути підстави для

¹ Однак було оговорено «особливу лінію в союзі» – політику нерозміщення Норвегією та Данією іноземної ядерної зброї та військових баз на своїй території у мирний час.

² Тобто шведський нейтралітет як історично особлива форма міжнародної поведінки, неучасті у протиріччях та політиці великих держав за умов глобалізації та регіональних інтересів повністю себе вичерпав і переродився. Однак до НАТО країна не приєднується.

конфліктів між сусідами, допомагати відстоювати свої інтереси на міжнародній арені, насамкінець, давати їм можливість бути почутими у світовому багатоголоссі. Показовим є той факт, що у своєму виступі у норвезькому парламенті 23 березня 2010 р. міністр іноземних справ Юнас Гар Стьоре висунув пропозицію добиватися колективного членства північних країн у Великій двадцятці (G–20). У зв'язку із фінансово-економічною кризою, що на світовому рівні розпочалася у 2008 р., роль G–20 помітно посилилася. Норвезький міністр заявив: «Північні країни разом із провідними державами світу мають брати участь в обговоренні питань фінансової кризи, клімату та енергетики». На його думку, північні країни мають бути представлені у G–20, оскільки їхня сумарна економічна міць – серед десяти перших економік світу¹. Крім того вони надають велику допомогу ООН та іншим міжнародним організаціям².

Швеція разом із Польщею від 2009 р. ініціювала і просувала ідею «Східного партнерства» в рамках Європейської політики сусідства. Ця зовнішньополітична ініціатива ЄС охоплює Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову та Україну. Її метою є сприяння процесам реформ у країнах-партнерах, у тому числі шляхом укладення угод про асоціацію, включаючи створення зон вільної торгівлі, а також лібералізації візового режиму між Європейським Союзом та країнами-партнерами. Скандинавські країни підтримують Україну на шляху євроінтеграції. Вони рішуче засудили агресивну політику Москви, яка «підриває фундаментальні принципи європейської безпеки і світового порядку в цілому». Крім допомоги Україні і приєднання до санкцій проти РФ, ці країни зайнялися зміцненням власної безпеки. Після повідомлення генерального секретаря НАТО Й.Столтенберга за підсумками 2015 р. про те, що під час російських військових навчань відпрацьовувався ядерний удар по союзниках і партнерах Альянсу, у тому числі і дії проти Швеції, пішов широкий резонанс у скандинавських країнах, де знов заговорили про «російську загрозу». У квітні 2015 р. міністри оборони держав Північної Європи – Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії та Ісландії – підписали спільну декларацію про інтенсифікацію військового співробітництва та кооперацію з країнами Балтії у відповідь на таку загрозу³. 15 вересня Швеція підписала з Польщею нову угоду про співробітництво в оборонній сфері, яка започаткувала стратегічне партнерство двох держав. А у вересні 2016 р.

¹ Попри те, що Скандинавські країни зазнали негативних впливів під час останньої світової фінансово-економічної кризи, вони неспівставні з ситуацією в багатьох інших державах.

² Норвегія жертвує найбільший серед інших держав відсоток свого національного прибутку на допомогу бідним країнам.

³ Російські винищувачі неодноразово з'явилися поблизу кордонів повітряного простору Швеції, часто вони випускають хмари помилкових теплових цілей перед шведськими винищувачами. Шведи занепокоєні тим, що РФ проводить в їхній країні великі розвідувальні операції, використовуючи третину свого дипломатичного персоналу для збирання розвідувальної інформації, у тому числі і для одержання шведських військових технологій.

Стокгольм заявив про намір повернути загальну військову повинність, скасовану вісім років тому через небезпечну зовнішньополітичну лінію РФ.

На сьогоднішній день Скандинавія – вельми благополучне суспільство. Досвід цих країн наочно демонструє, що соціальна орієнтація – це багатofункціональний суспільний інститут, який забезпечує значні і різноманітні переваги: соціально-політичну стабільність, економічну безпеку, відтворення якісної робочої сили, стабілізацію попиту на внутрішньому ринку, стартові позиції для наукоємних виробів експортної спрямованості тощо. Нижчі за рівнем статків прошарки населення реалізують увесь свій прибуток на внутрішньому ринку, на відміну від вищих соціальних верств. Соціальні послуги, що надає держава не на грошовій основі, дозволяють забезпечувати чітке цільове використання відповідних коштів (це стосується витрат на медицину і освіту). Звичайно, залежність від кон'юнктури світового ринку є вразливим місцем економіки скандинавських країн, що зумовлено і такою обставиною, як незначний демографічний потенціал. Однак аж дотепер їм вдається цю вразливість нейтралізувати, завдяки особливостям своєї моделі.

Її політична система успадкувала від минулого і суворо дотримується принципів компромісу та громадянської згоди (консенсусу) між основними верствами населення. Цей принцип, в свою чергу, зумовив розстановку політичних сил, що базується на їх відносній рівновазі, так званому «балансі влади». Останній виступає в якості «модуса вівенді»¹ політичних організацій, як лівого, так і правого спрямування. Ця обставина забезпечує відносну парламентську стабільність і більш-менш спокійний внутрішньополітичний клімат.

Здається привабливим і таким, що можна перенести до інших країн, досвід соціально-економічної моделі. Але механічно перенести на чужий ґрунт навіть найпрогресивніший досвід – дуже складно. Кожна країна має власні національний характер, традиції, історію та інституціональні структури, а багато того, що приваблює у досвіді розвитку Скандинавії засновано на специфічних традиціях та інститутах цих країн із давнім походженням. Хоча деякі корисні моменти інші країни можуть запозичити. Наприклад, досвід активної політики на ринку праці: краще проводити перепідготовку безробітних і повертати їх до праці, зокрема за допомогою субсидій для переїзду до вакантного робочого місця, ніж витратити величезні суми на виплати безробітним. Безробіття – це не тільки негативні наслідки для людини, але й вельми витратний метод боротьби з інфляцією та вирішення структурних проблем. То краще використовувати інші шляхи їх подолання.

Скандинавські країни на сучасному етапі мають певні проблеми: на першому місці – старіння населення і низька народжуваність. Така демографічна структура, плюс тиск надходження іммігрантів з країн Азії та Африки, ставить під удар можливість фінансувати і зберігати теперішні

¹ Латиною *modus vivendi* означає спосіб життя, спосіб існування.

соціальні механізми. Однак в цілому вони успішно адаптуються до нових реалій, перебуваючи у лавах європейських лідерів в області формування «нової економіки» – розвитку інформаційних технологій, телекомунікацій, комп'ютеризації. Скандинави зберігають конкурентоспроможність своїх економік, водночас уникаючи різких поворотів у соціальній політиці, чому сприяє особлива політична культура як політичних лідерів, так і пересічних громадян.

Література

- Аксенов С. М. Шведская модель развития общества /С.М.Аксенов // ЭКО. – 2006. – № 10.
- Андерсен А. Досвід скандинавських країн у законодавчому закріпленні рівності політичних прав жінок і чоловіків /А.Андерсен // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України. – Х., 1997.
- Бадаева А. Праворадикальные партии и иммиграция в странах Скандинавии /А.Бадаева //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 12.
- Божко С.О. Швеція і партнерство Європейського Союзу із сусідами на сході Європи в цілях розвитку /С.О.Божко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 124, (ч. 2).
- Болотникова Е. Г. Праворадикальные партии Швеции /Е.Г.Болотникова //ПОЛИТЭКС. – 2008. – № 1.
- Водопьянов В. С. Сотрудничество государств Северной Европы в сфере культуры и образования /В.С.Водопьянов //Вестник МГИМО – Университета. – 2013. – № 5.
- Волков А. Северные страны: Первые годы нового тысячелетия /А.Волков // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 1.
- Волков А. Шведская модель /А.Волков // Эксперт. – 2007. – № 22.
- Волков А. Северные страны: под ударами кризиса /А.Волков // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 7.
- Воронов К. Северные страны и ЕС: формула и конфигурация внутренней безопасности /К.Воронов //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 6.
- Воронов К. Страны Северной Европы: сближение геополитических линий /К.Воронов // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 5.
- Ворчакова І. Рівень участі жінок в соціально-політичному житті Скандинавських країн / І. Ворчакова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 16.
- Голяк Л.В. Спеціалізовані омбудсмани у гендерному мейнстрімінгу: досвід скандинавських країн /Л.В.Голяк // Держава і право.– 2011. – Вип. 52.
- Гришин И. В. Шведская модель общественного развития: Дихотомия рынок—политика /И.В.Гришин // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 10, 11.
- Гришин И. В. Экономическая демократия: Шведский казус /И.В.Гришин // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 5.
- Гришин И. Швеция все более теряет особость /И.В.Гришин // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 3.
- Гришин И. Шведский парламентский тупик: выход найден /И.Гришин //Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 5.
- Дорохін Д. Скандинавський досвід правового регулювання участі місцевих громад у бюджетному процесі / Д. Дорохін // Юридична Україна. – 2010. – № 12.
- Дьякова В. Скандинавский парламентаризм. Сравнительный анализ политических институтов /В.Дьякова [Эл. ресурс]. – Режим доступа: //centurion-center.narod.ru/scand.html
- Исаев М. А. Политическая система стран Скандинавии и Финляндии / М.А.Исаев, А.Н.Чеканский, В.Н.Шишкин. – М., 2000.

- Квист Дж. Социальные реформы в скандинавских странах в 1990-е годы: использование теории нечеткого набора для оценки соответствия идеальным типам // Дж.Квист // SPERO. – 2003. – № 1.
- Куцевич О.П. Досвід правового забезпечення консолідації земель у країнах Скандинавії та можливості його використання в Україні /О.П.Куцевич // Часопис Київського університету права.– 2013. – № 3.
- Орлова Т. Скандинавські країни: втілення "лівої" ідеї у королівствах /Т.Орлова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Історія. – Вип. 109.
- Письменний В.В. Сучасні виклики системи фінансового вирівнювання територій: досвід України і скандинавських країн /В.В.Письменний //Вісник Запорізького національного університету. –Економічні науки. – 2014. – № 3.
- Плевако Н.С. Государство благосостояния в Швеции /Н.С.Плевако // Северная Европа: Проблемы истории. –2005. – Вып.5.
- Прохоров П. Социализм с нефтегазовым лицом /П.Прохоров // Эксперт. – 2007. – № 41.
- Прохоров П. Содружество независимых королевств /П.Прохоров, В.Скрипов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/northwest/2011/14/sodruzhestvo-nezavisimiyih-korolevstv/>
- Сафронов А. П. Внутренние противоречия шведской модели «благосостояния» /А.П.Сафронов. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: //http://www.google.com.ua/url?=http://www.rusrand.ru/Dokladi3/Safronov.pdf
- Северная Европа. Регион нового развития /Под ред. Ю. С. Антюшиной. – М., 2008.
- Силіна Т. Швеція. Стіна Півночі /Т.Силіна // Дзеркало тижня – 2015. – № 47.
- Arter D. Extreme Right Parties in Scandinavia /D. Arter //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.
- Bendz A. The Nordic Welfare State in Three Eras: From Emancipation to Discipline / A. Bendz//West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.
- Sultan S. The Muslims of Norway. Islam and Multiculturalism Under Attack / S. Sultan //Foreign Affairs. – 2011. – July 26.
- Tassinari F. Scandinavia's Real Lessons. It's Not All Welfare and Social Justice / F. Tassinari //Foreign Affairs. – 2015. – October 27.

Грецька Республіка

Невелика країна, якій Європа завдячує своєю назвою¹ і цивілізаційними основами, на межі перших десятиріч XXI ст. перетворилася на її «ахіллесову п'яту» або на одну із найбільш проблемних зон. Ситуація в ній впливає не тільки на стан континентальних справ, але й за умов глобалізації на світову економіку й політику. Періодично саме Греція привертає найбільшу увагу світових засобів масової інформації, іноземні політики визначаються із доцільністю тих чи інших засобів допомоги заради порятунку спільних інтересів, а політологи розмірковують над тим, чому все так склалося.

Грецька держава у своєму сучасному вигляді склалася за історичним виміром не так давно. Її формування, що розпочалося після набуття політичної незалежності від Османської імперії у 1830 р., відбувалося в основному за західноєвропейською моделлю, тобто шляхом перенесення західних державних інститутів на грецький ґрунт. Однак місцевій політичній культурі притаманна особлива гордість: сприйняття Греції як батьківщини «свободи» і «демократії», недарма її національний девіз – «Свобода або смерть!»

Разом із тим багато обставин політичного життя Еллади визначається спадщиною Візантійської цивілізації, насамперед, православною вірою із статусом державної релігії. Держава має право втручатися у справи Церкви, навіть у внутрішні. Таке втручання здійснюється через законодавчу і правову традицію: держава наглядає за Церквою і повідомляє їй компетенцію й права, притаманні державним інститутам. Церква користується певними привілеями, наприклад, її нерухомість не оподатковується. Після 1980 р. державне забезпечення, зокрема заробітна плата священнослужителів, стало нормою. Тобто представники духовенства набули психології державних чиновників, з тією лише специфікою, що за ними закріплене пастирське служіння. Взаємозалежність Церкви і держави суттєво впливає на весь вигляд базових політичних та громадських інститутів в країні. Православні ієрархи зацікавлені у державній підтримці і в плані протистояння із іншими конфесіями й релігіями, особливо ісламом. За теперішніх умов православ'я багатьма у Греції сприймається як протизага мусульманству, що активно проникає до країни. Держава ж прагне спиратися на Церкву як на невід'ємний елемент етнічної консолідації. 98% населення вважають себе православними, віра сприймається як найголовніший фактор самоідентифікації греків. Православ'ям зумовлюються певні риси національного характеру, що виявляються в усіх сферах буття, зокрема економічного, соціального, політичного.

¹ Слово «Європа» походить від грецького, а те – від асирійського «єреб», що в перекладі означає «захід». У Стародавній Греції так називалися землі, які лежать на захід від Егейського моря. У стародавніх грецьких і римських текстах це не лише географічне поняття, це назва частини значно більшого континенту.

Формування сучасної суспільно-політичної системи Греції зазнало кардинальних змін політичного устрою: монархії, республіки, військові диктатури. Процес відносно стабілізувався після 1974 р., коли був повалений військовий режим «чорних полковників» і почався перехід до демократії. Тимчасовий уряд Константіноса Караманліса, до якого увійшли представники консервативних й центристських сил, мав взятися за здійснення широкого кола структурних перетворень у суспільно-політичному й економічному житті. Прагнучи легітимізувати свій уряд і одержати мандат на здійснення масштабних трансформацій, К. Караманліс призначив на 17 листопада 1974 р. парламентські вибори, а на 8 грудня – референдум щодо майбутнього монархії. 69% учасників останнього висловилися проти її збереження¹.

З прийняттям 9 червня 1975 р. нової Конституції шлях від диктатури до демократії став незворотним. За Основним законом Греція – парламентська республіка. Головою уряду є прем'єр-міністр – керівник партії, яка має більшість місць в однопалатному парламенті (300 депутатів обираються на чотири роки). Уряд підзвітний парламенту. Глава держави – президент, який обирається парламентом (2/3 голосів) на п'ятирічну каденцію із можливістю її повторення. Серед його прерогатив – можливість скликати спеціальні засідання парламенту й розпустити його за поданням уряду або за згодою Ради республіки, до складу якої входять прем'єр-міністр, голова парламентською опозиції, спікер парламенту і колишні прем'єри та президенти демократично обраних урядів.

На перших демократичних виборах 1974 р. були представлені чотири блоки партій та організацій. Перший – союз під назвою «Об'єднана ліва» на чолі з комуністами – прихильниками побудови соціалізму в країні². Другою потужною силою виступила правоцентристська партія Нова Демократія (НД), заснована у 1974 р. К. Караманлісом, до якої приєдналися близькі політики із колишнього Національного радикального союзу. Серед зовнішньополітичних орієнтирів домінувала орієнтація на євроінтеграцію і зміцнення зв'язків із НАТО. У внутрішній політиці на першому місці – створення вільної ринкової економіки при ключовій ролі держави у деяких галузях загальнонаціонального значення (транспорт,

¹ У 1967 р. король Константин II залишив країну через суперечки із «чорними полковниками». У 1973 р. вони організували референдум, на якому греки висловилися за скасування монархії. Після повалення диктатури 8 грудня 1974 р. було проведено повторний референдум. Результат виявився таким самим. У травні 2013 р. до Греції з Лондону переїхав разом із родиною король Константин II, який ніколи не зрікався престолу. Дехто з політологів побачив у цьому намір взяти активну участь у політичному житті на батьківщині і відновити монархію.

² КПГ – найстаріша політична партія країни, заснована у 1918 р. Це дуже жорстка у своїй ідеології марксистсько-ленінська партія. Скасування 28 вересня 1974 р. законів, що забороняли діяльність Компартії, було сприйнято її керівництвом як «народна перемога». Комуністична партія Греції діє до цього часу, проте не користується масовою підтримкою. Як і раніше, вважає, що Європа – це ідеологічне творіння великого капіталу, спрямоване на уярмлення робочих мас, які, однак, не надто підтримують «глашатая» своїх інтересів.

телебачення, військова промисловість). Третій блок з різних сил лівого спрямування об'єднав Панеллінський соціалістичний рух (ПАСОК) на чолі із Андреасом Папандреу. Утворена у тому ж році, що і НД, ця ліво-центристська партія свою програму дій спрямувала на реалізацію чотирьох головних цілей: національну незалежність, народний суверенітет, соціальну свободу і демократичний устрій. Вона виступала проти зближення із європейською спільнотою і за встановлення контролю держави над розподілом національного продукту. Четвертий блок складався із Союзу центру та Об'єднання нових сил, чії позиції були схожими із передвиборчою програмою К. Караманліса.

Не дивлячись на досить високу популярність «лівих» ідей у тогочасному грецькому суспільстві, переважна більшість голосів була віддана «солідним» політичним силам, які, на думку виборців, могли вивести країну із складної ситуації без радикальних заходів. Партія К.Караманліса одержала 54% голосів, що означало 220 з 300 парламентських мандатів і можливість формування однопартійного уряду. Решта парламентських місць розподілилися так: 60 – у Союзі центра/Нові сили, 12 – у ПАСОК, 8 – у «Об'єднаній лівій». Відтоді закладається тенденція створення основ двопартійної системи, коли впродовж кількох десятиріч Нова Демократія й ПАСОК змінювали одна одну при владі. Провідними стали правий і лівий центризм, що зберігається в орієнтаціях основних партій: ПАСОК – партія із соціал-демократичною платформою, Нова Демократія – партія консервативного гатунку.

Перехід від військового режиму до цивільного управління зняв із порядку денного питання про структуру виконавчої влади, а прийнята Конституція посилила повноваження уряду, соціальну орієнтованість його діяльності, розширення прав президента, насамперед, в області законодавчої ініціативи, хоча політична вага прем'єр-міністра у подальшому виявилася суттєвішою. Діяльність К.Караманліса викликала невдоволення в армії, яка поступово втрачала позиції у політичному житті країни. У лютому 1975 р. група офіцерів спробувала здійснити переворот, проте змову розкрили. В економічній політиці нові демократи поєднували ліберальні методи заохочення господарської і політичної діяльності із жорстким державним контролем. До початку 1980-х рр. відбулося посилення виконавчої влади, була досягнута керованість економічними й соціально-політичними процесами. Проте у громадській свідомості поступово слабшало переконання, що «Караманліс і Нова Демократія – єдині рятівники демократії». Посилювалися позиції лівоцентристської партії ПАСОК під гаслом «Зміни», сформульованим її лідером А.Папандреу. Цей девіз вимагав соціалізації¹, децентралізації і робітничого самоуправління. Під соціалізацію, як заявляв лідер соціалістів, мали підпасти основні економічні галузі країни: енергетика, банківська справа, хімічна промисловість, суднобудування, транспорт. Ставка – на розвиток малих і

¹ Під соціалізацією розумілася все більш тісна інтеграція приватних і суспільних начал, притаманна змішаній економіці.

середніх фірм, які могли б брати участь у роботі соціалізованих господарських галузей, складаючи певну конкуренцію всередині них і забезпечуючи зайнятість населення.

Ці ідеї втілилися у передвиборчій програмі ПАСОК «Договір з народом», з якою вона пішла на парламентські вибори 18 жовтня 1981 р. В ній окреслювалося широке коло питань внутрішньої і зовнішньої політики, які вимагали нагального вирішення. Передусім ставка робилася на посилення соціальних гарантій для середніх прошарків населення. При цьому особлива увага приділялася непривілейованим групам людності, які на відміну від нечисленного, проте дуже впливового прошарку «привілейованих», не мали суттєвого впливу на механізм прийняття рішень в соціальній, економічній, політичній сферах. Ідеї соціалістів припали до душі більшості виборців. В результаті – перше місце: 48,1% голосів і 172 парламентських місць. Другу позицію посіла Нова Демократія (35,9% і 115 місць). Помітних успіхів досягла КПП, яка виступала самостійно, а не у блоці «лівих» – 10,9% голосів і 13 мандатів. Її суперниця, так звана внутрішня КПП, опинилася серед тих численних дрібних партій, які брали участь у виборах, але одержали трохи більше або менше 1% голосів виборців.

Головним підсумком виборів і важливим моментом у сучасній політичній історії Греції став прихід до влади представників лівих сил – Панеллінського соціалістичного руху. Його стратегічні цілі визначалися так: «Національна незалежність, територіальна цілісність, національний суверенітет, демократія, автономний економічний і соціальний розвиток, культурне відродження, поживлення села, радикальне покращення рівня життя у місті та селі, соціальна справедливість і, врешті решт, соціальне звільнення». Перебування при владі соціалістів у 1981 – 1989 рр. на практиці виявило антиамериканізм, підкреслену неприязнь до «привілейованих верст», апеляцію до патріотичних почуттів греків і висування на перший план концепції «третього» – грецького – шляху розвитку в якості універсального засобу ліквідації або послаблення всіх соціально-економічних й політичних проблем країни. Уряд ПАСОК посилив контроль над основними галузями національної промисловості, великої торгівлі і фінансів.

Разом із тим контроль над державним апаратом з боку ПАСОК набував все більшого розмаху і сприяв його перетворенню на «державну партію». По всіх районах країни йшов процес формування місцевих структур руху, які можна порівняти за організаційними централістськими засадами з традиційною організаційно-партійною структурою комуністичних партій. При цьому всі намагання впливу Комуністичної партії Греції (КПП) на керівництво країни успіху не мали. Спроби використати пролетарів – робітників промислових підприємств у підтримці вимог КПП мали наслідком те, що соціалісти обґрунтували шкідливість страйків, що «підривали курс на зміни», і оголосили Компартію силою, яка прагне використати ситуацію у власних партійних інтересах. Водночас

А.Папандреу доводилося рахуватися із налаштованим на марксистський лад угрупованням, яке складало кістяк його партії. Однією з його цілей було об'єднання всіх лівих під керівництвом соціалістів, і врешті решт це мало б результатом складання чіткої двопартійної системи в країні.

Одна з головних цілей соціалістів полягала у розширенні кола своїх виборців. Перемагаючи на виборах, вони робили все можливе, аби послабити своїх політичних супротивників, які орієнтувалися на приватний сектор. Націоналізація проходила в такий спосіб: на великих приватних підприємствах організовувалася соціалістична профспілка, яка страйками змушував власника піти на акціонування, а вирішальний пакет віддати «трудовому колективу», тій же профспілці, яка відтоді диктувала хазяїну і менеджменту свою волю. Зрозуміло, це було всіляке покращення оплати праці і фінансування соціальних потреб, аж до мандрівок. При чому без врахування показників прибутковості підприємства. Крім того приватний сектор почали душити податками. Більша частина провідних великих грецьких підприємств розорилися. Аби не втрачати своїх виборців, ПАСОК пішов на націоналізацію банкрутів – перетворював приватний сектор на державний, однак прибутків від цього більше не ставало. Боротьба з безробіттям велася за рахунок збільшення державного сектору, насамперед, лав чиновництва.

У роки правління ПАСОК (1981 – 1989, 1993 – 2004, 2009 – 2012 рр.) головна увага концентрувалася на соціальному аспекті розвитку держави. Не дивлячись на відсутність необхідного фінансово-економічного базису, були суттєво збільшені заробітна плата¹, державне фінансування соціальних проектів (держава забезпечила своїх громадян безкоштовною освітою й медичною допомогою), пенсій, страхової системи. В результаті постійне зростання заробітної плати й інші економічні пільги, далекі від стимулювання виробничих інвестицій і підприємництва, дозволили створити в Греції середній клас, орієнтований на нестримне споживання товарів не місцевого, а європейського виробництва². Як наслідок – місцеві компанії занепадали, оскільки не могли конкурувати за якістю й ціною із імпортними виробами. Через це зменшувалися не тільки економічна спроможність грецької держави, можливості для її подальшого розвитку і зростання, але й вивільнювалася величезна маса працездатного населення, яка не мала можливостей для прикладання своїх сил і здібностей. Особливо слід зазначити вади системи освіти, яка випускала фахівців понад необхідності і можливостей працевлаштування. Подальше погіршення ситуації на ринку праці зумовлювалося і зростанням потоків

¹ В країні склалася особлива «філософія праці та її оплати»: за умов нерентабельності залізниці залізничники отримували щомісячну зарплату до 7 тис. євро і премію за кожний кілометр, який проходив локомотив, але й 420 євро щомісяця виплачувалося за те, що вони мили руки. В Афінах водії автобусів додатково одержували 310 євро тільки за те, що вчасно з'являлися на роботу, а працівникам міністерства культури додатково до зарплати виплачувалися гроші «на одяг».

² У 2008 р. Греція посіла перше місце серед країн ЄС за споживанням розкішних товарів і послуг на душу населення.

імміграції з Балканських країн та Північної Африки. Тому сприяв вступ Греції до Європейського Союзу¹, тобто можливість через неї потрапити до інших заможних країн, а також високий рівень життя в самій Греції.

Одна із особливостей історичного розвитку Греції – клієнтилізм, розквіт якого припав на період правління А.Папандреу і створеної ним системи так званого «грецького дива». Активний розвиток соціальної політики держави, зростаючий добробут грецьких громадян, який базувався на все нових і нових запозиченнях у країн ЄС, збільшення робочих місць у державному секторі², – все це опосередковано пов'язувалося із підтримкою урядової лінії ПАСОК. Механізм розподілу робочих місць для прибічників власного курсу А.Папандреу активно використовувався для розширення електорального базису партії. Варто наголосити, що подібна практика була запозичена багатьма політичними діячами Греції, які приходили йому на зміну³.

Нова Демократія також використовувала ті ж популістські методи⁴. Реалізація подібних заходів не могла не впливати на політичний клімат та механізми функціонування державних інститутів країни. Крім розвитку кланово-родинних взаємин у всіх структурах державних установ і підприємств, що перешкоджало оновленню професійних кадрів, подібна

¹ Договір про приєднання Греції до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) було підписано в Афінах 28 травня 1979 р., 6 листопада 1992 р. – приєднання до Шенгенської угоди, з 26 березня 2000 р. Греція є учасницею Шенгенської зони, а 1 січня 2001 р. вона увійшла до єврозони, запровадивши у себе євро. Це був успіх грецької дипломатії, який зміцнював її позиції на Балканах, особливо у протистоянні із Туреччиною. Проте з економічної точки зору економіка країни, заснована на сільському господарстві, послугах торгового флоту й туризмі (орієнтованому на заможних клієнтів), демонструвала явну неготовність до виходу на висококонкурентний загальноєвропейський ринок. На початку другого десятиріччя ХХІ ст. на Грецію припадало лише 2% ВВП ЄС.

² При тому, що населення країни становило близько 10 млн. чол., чиновництва нараховувалося 750 тис. із зарплатами, втричі більшими, ніж у приватному секторі (від 3 до 10 тис. євро в місяць), різними привілеями, наприклад, 13-ою і 14-ою зарплатами на Різдво й Пасху, доплатами за знання іноземних мов або за те, що впродовж робочого дня доводилося робити ксерокопії.

³ До початку ХХІ ст. політичною реальністю для провідних політичних партій – ПАСОК і Нової Демократії – стала система так званої династичної партократії, тобто передача керівних посад у спадок. Прізвища «Караманліс» та «Папандреу» міцно асоціюються у свідомості греків із владою. Ці політичні династії змінювали одна одну біля керма Еллади не одне десятиріччя. Так, Константінос Караманліс (прем'єр-міністр 2004 – 2009 рр.) – тезка свого діда, якого вважають «Батьком нації» – це він відновлював демократію в країні після повалення диктатури «чорних полковників». Саме родина Караманліс заснувала партію Нова Демократія. А дід Георгіоса Папандреу – прем'єра 2009 – 2011 рр. (Йоргоса, як він вимагає себе називати), теж Георгіос, очолював центристський уряд у 1960-ті роки. Син Георгіоса-старшого, Андреас заснував ПАСОК, і теж очолював грецькі уряди. Тобто на вищих посадах в державі змінилося три генерації Папандреу. Попри те, що пізніше на вищі посади в партіях та державі приходили інші діячі, традицією було збереження спадковості курсу.

⁴ Наприклад, напередодні виборів представники партії приїздили до старійшин і казали: якщо родина проголосує за нас, ми візьмемо ваших родичів на державну службу.

політика тягне за собою додаткове фінансове навантаження і для грецької казни. Зростаючий апарат чиновників створював для держави ще низку проблем, пов'язаних із розквітом бюрократії і, як наслідок, із її корупційною активністю. Склалася політична система, заснована на кумівстві, корупції і привілеях для обраних. Правлячі кола були не зацікавлені у змінах, про що свідчила багаторічна історія корупційних скандалів на урядовому рівні.

Перебування ПАСОК при владі наприкінці 1980-х рр. відзначилося серйозним погіршенням економічної ситуації в країні, зростанням інфляції і низкою скандалів, пов'язаних із корупцією у вищих ешелонах влади. Не дивлячись на намагання поновити довіру співвітчизників, становище соціалістів було вкрай несприятливим. 1989 р. увійшов в історію країни як рік політичного хаосу: менш ніж за рік греки тричі мали обирати парламент. У квітні 1990 р. ситуація вирішилася на користь Нової Демократії (47% голосів і 150 парламентських місць проти 39% – 123 місць у ПАСОК і 10% – 19 мандатів у Союзу лівих сил). Новий прем'єр Константінос Міцотакіс зіткнувся із вкрай складною економічною ситуацією, що утворилася в результаті дев'ятирічного правління ПАСОК. Збіг об'єктивних економічних і політичних обставин виявився надто несприятливим для нових демократів. У 1993 р. соціалісти повернулися до влади. До січня 1996 р. партією і країною керував А. Папандреу¹, якого змінив Костас Сімітіс. У політиці було збережено наступність, проте через необхідність подолання бюджетного дефіциту заради досягнення критеріїв членства у Монетарному союзі ЄС уряд соціалістів пішов на деякі заходи економії, що було сприйнято вельми негативно греками, які звикли до високого рівня добробуту, і будь-які обмеження сприймали як зазіхання на їхні права на гідне життя.

Березневі парламентські вибори 2004 р. принесли перемогу Новій Демократії на чолі з Константіносом (Костасом) Караманлісом (45,4 % голосів і 165 депутатських мандатів). ПАСОК із 40,5% голосів та 117 мандатами перейшов в опозицію. Крім провідних партій в парламент пройшли комуністи (5,9% і 12 мандатів) та Коаліція радикальних лівих (3,3% й 6 мандатів). Правоцентристи утримались при владі і на позачергових виборах 16 вересня 2007 р., які їхній керманіч ініціював, аби мати міцніші позиції в парламенті заради продовження проведення реформ. За грецькими законами, дострокові вибори можуть призначатися президентом у випадку виникнення певної загальнонаціональної проблеми, які треба вирішити невідкладно. Такою проблемою К. Караманліс назвав формування бюджету на наступний рік, перегляд деяких статей Конституції, зокрема щодо скасування державної монополії на вищу освіту, прийняття нового пенсійного закону та ін. Прем'єр наголошував на

¹ У січні 1996 р. А.Папандреу залишив прем'єрську посаду через погіршення стану здоров'я. 23 червня того ж року він помер.

важливості збереження позитивної динаміки економічного розвитку у поєднання із бюджетною дисципліною та скороченням дефіциту бюджету.

Високі темпи економічного зростання – понад 4% на рік – були зумовлені насамперед низьким рівнем процентних ставок, пов'язаним із приналежністю до зони євро. Гроші спрямовувалися і на власні витрати на соціальну сферу, і на кредитування інших країн під вигідніші відсотки. Але наприкінці 2008 р. у всій силі виявилася світова фінансово-економічна криза. Після девальвації національних валют Болгарії, Сербії та інших країн Балканського регіону місцевим компаніям стало складніше виплачувати кредити, номіновані у євро. В результаті грецькі банки зіткнулися із нестачею ліквідності і звернулися до уряду за допомогою. Прийнята урядом К.Караманліса програма порятунку банків обійшлася бюджету у 28 млрд. євро, що становило понад 10% ВВП. В промисловості пришвидшився спад. Негативні соціально-економічні процеси в країні насамперед пояснюються архаїчністю грецької економіки при загальній втраті серйозного базису для повноцінного розвитку країни. Величезні кошти йдуть на роздутий державний апарат. Греції історично притаманна значна тіньова економіка, а несплата податків вважається за «національний спорт». Неабияке негативне значення з точки зору фінансової ситуації мали підготовка і проведення Олімпійських ігор у 2004 р. За умов світової кризи зменшився потік відпочивальників, а внутрішній споживчий попит почав скорочуватися. Значною мірою це зумовлено зростанням питомої ваги людей похилого віку (на одного працюючого припадає два пенсіонери, при чому пенсії одержують навіть ті, хто не працював і року) і впливом молодих працівників, які не бачать для себе перспективи на батьківщині.

Серед фундаментальних причин кризи Греції більшість експертів вказують на марнотратність і безвідповідальність її влад, які впродовж тривалого часу нарощували запозичення на міжнародному кредитному ринку (приховуючи реальну ситуацію з власними фінансами і доповідаючи фінансовим установам ЄС фальшовані статистичні показники), не вдаючись до заходів для розв'язання проблем погано діючої системи збирання податків і подолання структурної слабкості грецької економіки. Греція давно жила понад коштів, витрачаючи помітно більше, ніж могла собі дозволити, а уряди замість того, щоби проводити нагальні реформи, продовжували збільшувати витрати на соціальну сферу.

За результатами 2008 р. дефіцит бюджету склав 7,7 % ВВП, що у 2,5 рази перевищило допустиме для єврозони значення, 2009 р. дав показник вже 12,7 % ВВП (пізніше цю цифру збільшили до 13,6%), а державний борг склав 115% ВВП (приблизно 300 млрд. євро). Кредитні рейтинги швидко знижувалися, країна втратила можливість здійснювати подальші запозичення на ринку під прийнятний відсоток і опинилася перед загрозою державного дефолту. Іншим наслідком бюджетних проблем стали побоювання міжнародних інвесторів, що грецька криза пошириться на інші країни, і відбудеться падіння курсу євро, за ним – крах економіки

Європейського Союзу із наступною його дезінтеграцією, що не може не вплинути на стан справ в світі в цілому.

У жовтні 2009 р. в країні на два роки раніше пройшли парламентські вибори, на яких Нова Демократія і ПАСОК висунули свої принципово різні програми виходу з кризи. Програма демократів передбачала продовження реформи пенсійної системи, приватизацію збиткових державних компаній і низку заходів із скорочення бюджетного дефіциту. Серед останніх – відмова від індексації зарплат і пенсій, тимчасове припинення найму нових співробітників у державному секторі, зменшення виплат за понаднормову роботу й відрядження, скорочення заробітної плати членів парламенту, кабінету міністрів і мерів, позбавлення виплат тих безробітних громадян, які двічі відмовилися від пропозицій державної служби зайнятості тощо.

Опозиційна соціалістична партія на чолі з Г.Папандреу (сином її засновника А.Папандреу) замість скорочення витрат обіцяла збільшити надходження до бюджету шляхом реформи, яка мала покращити збирання податків, і перерозподілити прибутки на користь середнього класу та незаможних громадян, насамперед шляхом збільшення зарплати працівникам всіх рівнів понад рівень інфляції. На кошти, що мали надійти, планувалося прийняти масштабну інвестиційну програму, аби вивести країну з рецесії.

Греція, звичайно, демократична країна: люди самі вирішують, кого обирати. Вибори проходять цілком прозоро, без використання адміністративного ресурсу та фальсифікацій. Але, як показує сучасна політична історія цієї країни, впродовж десятиріч при владі перебували партії, які робили все для того, аби при ній залишитися шляхом розподілу благ, яких держава реально не мала – ось у чому коріння проблеми. Вибори 4 жовтня 2009 р. вкотре це підтвердили. За ПАСОК проголосували 43,92 % виборців (160 місць з 300), тоді як за Нову Демократію – 33,48% – 91 місце. Крім основних партій до парламенту пройшли праворадикальний Народний православний собор, Комуністична партія Греції і ліворадикальна коаліція СИРИЗА¹. 160 мандатів у парламенті дали змогу соціалістам сформувати однопартійний кабінет міністрів. Новий прем'єр-міністр обіцяв «засукати рукава і взятися за реформування країни». Насправді ж передвиборча програма Г.Папандреу повністю суперечила реальній фінансово-економічній ситуації, але йшла у фарватері політичних переконань його батька і керівництва партії.

Однак вже у перші тижні після приходу до влади соціалісти зрозуміли, що лише однієї податкової реформи буде недостатньо, аби знизити дефіцит бюджету і винайти кошти для погашення запозичень. Тому уряд мусив фактично відмовитися від своїх передвиборчих обіцянок і надати до парламенту проект найжорсткішого за останні 35 років

¹ Коаліція виникла у 2004 р. і складалася із великої кількості різнобарвних марксистських, антиглобалістських і екологічних організацій.

державного бюджету¹. Бюджетні витрати скорочувалися, що серйозно вплинуло на прибутки населення та його зайнятість. Економічна ситуація продовжувала погіршуватися, уряд не мав реальних важелів для виводу країни з кризи. Виявившись повністю відрізаною від запозичень назовні, Греція мусила навесні 2010 р. офіційно звернутися за допомогою до Євросоюзу та Міжнародного валютного фонду. Наразі виявилася ще одна багаторічна традиція – впевненість у допомозі і підтримці з боку «старших братів». Епоха фінансового благоденства і залежності Греції від американських дотацій (після Другої світової війни американці побоювалися поширення тут «комуністичної загрози»), а пізніше – від підтримки Євросоюзу, зростила політичний клас, який незаперечно покладався на швидку і невідплатну допомогу своїх міжнародних партнерів.

Рішення про надання Афінам фінансової допомоги було схвалено «трійкою» – Єврокомісією, МВФ та Європейським Центральним банком на початку травня: 110 млрд. євро під 5% річних в обмін на реалізацію програми структурних перетворень, серед яких:

- зміна національного податкового законодавства в бік розширення мережі оподаткування і усунення можливостей ухиляння від сплати податків;
- різке скорочення витрат державного сектору шляхом заморожування максимальної оплати праці і скорочення інших виплат;
- додержання співвідношення 1 : 5 при ротації державних службовців, тобто один чиновник змінює п'ятьох держслужбовців, які залишають роботу;
- підвищення пенсійного віку до рівня європейських стандартів;
- посилення підзвітності уряду, незалежність національної статистичної агенції, публікація звітів про всі державні витрати в Інтернеті.

Ці реформи покликані покласти край практиці підтасовок бюджетної та економічної статистики, скоротити масштаби грецької бюрократії, яка в рази перевищує європейські, вивести з «тіні» понад 30% ВВП країни, невраховані через те, що переважна більшість населення Греції декларує лише частину своїх прибутків, ухиляючись від сплати податків. У травні 2011 р. «трійка» висунула додаткові вимоги щодо скорочення державних витрат, серед яких – скорочення зарплат державних службовців на 30%, запровадження податку на високі прибутки та предмети розкошів, збільшення податків на ПДВ, паливо, алкоголь і тютюнові вироби, скорочення витрат на оборону, охорону здоров'я, освіту і місцеве управління та ін. Тобто багатомільярдна кредитна підтримка² почала

¹ Цей факт вказує на те, що Г. Папандреу розпочав демонтаж так званого «грецького соціалізму», побудованого за часів його батька А. Папандреу, а також на кризу ідентичності самої партії і необхідності її ідеологічного оновлення.

² За підрахунками економістів, у 2011 р. кожен європеєць опосередковано віддавав по 535 євро в якості фінансової допомоги Греції, до 2014 р. ця сума зросла до 1450 євро.

окремими траншами надходити в обмін на програму жорсткого скорочення витрат.

Криза, викликана неспроможністю уряду Греції обслуговувати національний борг, і його звернення за екстреною допомогою до МВФ та ЄС стали для Європейського Союзу чи не найбільшим потрясінням від часів провалу Європейської Конституції на референдумах у Франції та Голландії у 2005 р. і найсерйознішим випробуванням за всю історію існування співтовариства, адже виявилася системна криза зони євро. Для Євросоюзу надати пряму допомогу Греції означало порушити положення Маастрихтського договору, що забороняє субсидіювати національні уряди (хоча така можливість передбачена у випадку «надзвичайних обставин»), а також фактично видати індульгенцію національним владним колам, які проводять безвідповідальну фінансову політику. Однак залишити Грецію сам-на-сам з її фінансовими проблемами означало допустити неминучий дефолт цієї країни, який став би ударом для всієї європейської економіки, продемонструвавши безпорадність Євросоюзу у боротьбі із кризовими ситуаціями і в справі захисту інтересів його членів. Тобто, під питання ставилася дієздатність самої «єдиної Європи». Врешті решт, аби нейтралізувати кризу, європейці дещо поступилися своїми принципами і вдалися до заходів, що не тільки передбачали підтримку Греції, але й масштабніші кроки, зокрема, створення Європейського фонду фінансової стабільності для співтовариства в цілому. Однак з часом серед країн-членів ЄС поживалася дискусія стосовно перспектив виходу з кризової ситуації. Деякі країни висунули питання про шкідливість власного перебування у єврозоні¹, інші – про виведення з неї Греції. Їх обурює те, що величезні кошти за їх рахунок все передаються і передаються боржниці без сподівання на повернення, а Афіни порушують домовленості щодо ощадливої соціально-економічної політики².

Горді греки затято протестують проти погіршення умов життя. Від весни 2010 р. практично кожного місяця в країні проходять масові акції протесту проти «затягування пасків». Протестують фермери, таксисти, залізничники, лікарі, журналісти, фармацевти, студенти, пенсіонери, інші категорії населення окремо і разом. Люди звикли до високих стандартів «гідного життя». Тому на транспарантах можна побачити гасла: «Ні – злиденній пенсії у 1100 євро!» або «Зарплату на першому робочому місці – не нижче 1200 євро!». Їх обурює запровадження 40-годинного робочого тижня³ або скасування навчання на бакалавра впродовж 7,5 років із безкоштовним харчуванням студентів. До кризи середні зарплати в Греції

¹ У Франції та Німеччині все голосніше лунають заклики повернути франк та марку і припинити «годувати дармоїдів Півдня»

² Наприклад, у травні 2012 р. було підвищено пенсії за інвалідністю садомазохістам як особам, які «страждають психічними захворюваннями». Греція виявилася світовою чемпіонкою щодо сторічних осіб: понад 9 тис. довгожителів «одержували» пенсію, хоча більша частина з них давно померла.

³ Раніше у 14-ій годині всі державні установи й банки в Афінах закривалися, оскільки елліни вважають, що працювати треба помірно, аби не втратити смак до життя.

– на рівні 1500 – 2000 євро при тому, що ціни на товари першої необхідності і продовольство були набагато нижчими, ніж в Україні. На літо 2012 р. зарплатний рівень знизився до 600 – 800 євро. За підрахунками Національного банку Греції впродовж 2012 р. прибутки населення знизилися на 22,6 %. Безробіття охопило чверть самодіяльного населення, при чому серед молоді воно сягнуло 58%.

Політологи виокремлюють три головні причини зростання соціальної напруги в країні, що виявляється у багатотисячних маніфестаціях, які часом переростають у бійки з поліціантами й погроми. Це – загальноеллінська культура страйків та мітингів (при чому в Греції історично сильними є і профспілковий, і анархістський рух); розвинене відчуття жертви, а також побоювання втратити суверенітет. Головна провина за кризовий стан покладається на Євросоюз, який «створив» такі умови. Греки вважають, що Європа рятує насамперед свої банки від збитків за грецькими облігаціями, аби не допустити фінансового шоку і наступної рецесії. А на греків, як вважає більшість протестувальників, особливої уваги не звертається, збитки капіталу намагаються компенсувати здирництвом з простих працівників.

Особливу ненависть викликає Німеччина – найбільший фінансовий донор допомоги з боку ЄС та МВФ. На вулицях Афін палять німецькі прапори під гаслами: «Наша країна втратила незалежність, ми живемо під німецьким пануванням». Аби знайти кошти для подолання власної кризи Греція знайшла своєрідний спосіб: у січні 2011 р. вона офіційно приєдналася до суду між Італією та Німеччиною відносно германських репарацій за Другу світову війну. У січні 2013 р. робоча група Міністерства фінансів Греції висунула вимоги до протилежної сторони сплатити 108 млрд. євро за окупацію країни в роки минулої війни, не рахуючи відсотків як компенсацію за руйнування інфраструктури країни, а також 54 млрд. євро за ті позики, які Банк Греції мав видати нацистам. Було заявлено, що грецька влада має намір одержати від Німеччини компенсації за зруйновані археологічні пам'ятки та за вбивство мирних громадян. З свого боку, Міністерство закордонних справ Німеччини заявило, що питання про репарації обговорюватися не буде, оскільки ФРН в рамках угоди 1946 р. вже виплатила 67 млн. доларів, а також допомогла відбудувати країну. На думку Берліна, ці кошти повністю закрили борг Німеччини перед Грецією.

Попри різкі випадки проти Німеччини і особисто проти її керівництва, Ангела Меркель, продовжує наголошувати на тому, що країни ЄС мусять забезпечити умови, аби бюджетна криза в Греції не підірвала стабільності євро. Виступаючи в бундестазі, фрау-канцлер заявила: «...євро – основа зростання і процвітання, разом з об'єднаним ринком, і для Німеччини. Євро у небезпеці... Йдеться не більше і не менше, як про випробування і оцінку європейської ідеї. Якщо не витримає євро, то не витримає і Європа». За думкою тих, хто продовжує відстоювати надання фінансової допомоги Греції, остання є «слабкою ланкою» ЄС, і над нею треба

посилити економічний нагляд. Дійсно, над її бюджетом встановлено фінансовий контроль з боку Європейського Центробанку, МВФ та Єврокомісії. Фактично грецький уряд втратив можливість проводити незалежну фінансову політику. Яка б партія його не очолювала, умови управління країною – надзвичайно складні.

Роботу уряду соціалістів піддавали різкій критиці і Нова Демократія, і Коаліція радикальних лівих. 31 жовтня 2011 р. Г.Папандреу приймає рішення про проведення в Греції 26 – 27 жовтня всенародного референдуму щодо нових заходів, схвалених Євросоюзом. У відповідності до них країни єврозони погоджувалися списати 50% грецького боргу, підтримати рекапіталізацію грецьких банків і провести переговори із формування нового пакету кредитної допомоги Греції в розмірі 130 млрд. євро в обмін на здійснення заходів державної економії. Однак, по суті, питання стояло ширше: чи згодні громадяни із подальшою політикою уряду, спрямованою на радикальну перебудову грецької економіки.

Але під впливом громадсько-політичних сил країни і представників ПАСОК рішення про референдум було відкликано, а сам прем'єр-міністр пішов у відставку, попередньо заручившись згодою партії Нова Демократія на умови фінансової допомоги ЄС. Новим прем'єром країни став нейтральний для політичних кіл колишній віце-президент ЄЦБ Лукас Пападемос. Технічний уряд, до складу якого увійшли представники ПАСОК, Нової Демократії та Народного православного собору, мав підготувати країну до дотермінових парламентських виборів. Під тиском нових вимог з боку «трійки» відбулося розмежування сил всередині правлячої коаліції і в лавах найбільших політичних партій. Урядова криза поєдналася із колосальними масштабами народного невдоволення й бунту. До випадків нападу на політиків, зокрема, на президента Карлоса Папульєса (ПАСОК) додалися погроми на вулицях столиці, які розпочалися 13 лютого 2012 р.

Дострокові парламентські вибори 6 травня 2012 р. принесли такі результати: Нова Демократія на чолі з Антонісом Самарасом набрала 18,96 % голосів (108 місць в парламенті)¹, ПАСОК, очолюваний Евангелосом Венізелосом – 13,23 % (41 місце). На друге місце за результатами голосування – 16,8% (52 мандати) вперше вийшла Коаліція радикальних лівих сил (СИРИЗА) під керівництвом Алексіса Ципраса. Вражаючим фактом став результат у 7% голосів і 21 мандат у ультраправої партії «Золота Зоря» (Хрісі Авгі), очолюваної Ніколаосом Мікалокіакосом. На відміну від інших європейських право-радикальних організацій, які вже стали складовою політичного істеблішменту, «Золотий світанок» – справжня неофашистська організація з бойовими загонами, неприхованою ксенофобією, римським салютом в якості партійного вітання і емблемою, що нагадує свастику. Успіх неофашистів став реакцією суспільства на вибухове зростання нелегальної імміграції та всіх негараздів та небезпек, з нею пов'язаних. Результат виборів продемонстрував початок серйозних

¹ За грецькою Конституцією, партія, яка прийшла до фінішу першою, одержує 50 «призових» місць у парламенті.

змін у традиційній політичній системі Греції: двопартійна система, яка існувала впродовж 30 років, пішла у минуле.

Однак партії, які пройшли до парламенту, не змогли домовитися і сформувати коаліційний уряд, тому на 17 червня того ж року призначили нові вибори. Перемогу одержали нові демократи: 29,66 % голосів, що дало 129 мандатів, ПАСОК – 12,28% (33 місця), а «Демократичні ліві» Фотіса Кувеліса – 6,26% (17 місць). Ці три партії і створили коаліцію¹, висунувши на посаду прем'єр-міністра лідера Нової Демократії А. Самараса. Продовжуючи співпрацю із «трійкою», новий уряд прийняв бюджет на 2013 р. і затвердив пакет заходів бюджетної економії, що передбачав скорочення витрат, підвищення пенсійного віку і для чоловіків, і для жінок до 67 років², скасування деяких соціальних пільг і зниження мінімальної зарплати у державному секторі.

У березні 2012 р. гамбурзький Berenberg Bank підрахував, кому і скільки заборгувала Греція. Вийшло 424,1 млрд. євро. Найбільший кредитор – Європейський Банк – 134 млрд. євро; 63,4 млрд. належало Європейському фонду фінансової стабільності, 21,7 млрд. – Міжнародному валютному фонду. Ще 53 млрд. належали урядам Європи, і 155 млрд. – численним інвесторам-іноземцям. Євросоюз, за згодою із «Новою демократією», провів операцію із списання боргу: приватним кредиторам було запропоновано одержати свої гроші із розрахунку «53% – грошіми, решту – через 30 років». В результаті практично весь борг зосередився в руках «трійки»: Європейського Центробанку, Єврокомісії, МВФ.

У грудні 2012 р. був схвалений наступний транш. За умовами угоди із ЄС та МВФ державний борг має знизитися з 194 % ВВП у 2013 р. до 124 % ВВП у 2020 р. і скласти менше 110 % ВВП до 2022 р. Одностайності щодо реальності цих планів серед аналітиків немає, переважає скептицизм. Заради того, аби розрахуватися із боргами і мати кошти на внутрішні потреби з осені уряд у прямому сенсі виставило Грецію на аукціон, на продаж виставили 12 морських портів, 34 аеропорти і аеродроми, автостраду до Стамбулу, зброярський завод HDS, водогони Афін і Салонік, газовий державний концерн, нафтопереробний завод а також острови: маленькі – повністю, великі – частинами (усього в Греції – 6 тис. островів)³. У березні – липні 2013 р. в результаті триваючої економічної кризи Греція вперше у практиці світових фінансових агенцій втратила статус розвиненої країни і перейшла до розряду країн, що розвиваються.

Наприкінці грудня 2014 р. парламент Греції не зміг обрати президента під час третього фінального туру голосування. Згідно Конституції парламент був розпущений, дострокові вибори призначили на 25 січня 2015 р. На них 36,34% учасників голосування віддали перевагу

¹ Демократи, не в змозі утриматися при владі власними силами, мусли піти на коаліцію із своїми «заклятими друзями» з ПАСОК.

² У Німеччині діє закон про вихід на пенсію для обох статей у 67 років.

³ Хоча продаж островів йде мляво, жвавіша торгівля нерухомістю.

ліворадикалам з коаліції СИРИЗА, очолюваній харизматичним молодим Алексисом Ципрасом, що забезпечило 149 мандатів із 300. Такий результат став наслідком масованого популізму в умовах жорсткої економії. Демократи одержали 27,81% голосів (76 парламентських місць), «Нова Зоря» – 6,28% (17 місць). Не одержавши більшості в парламенті, СИРИЗА уклала союз із популістською партією Незалежні греки, з якою її об'єднало прагнення покласти край борговій залежності Греції. Новий уряд очолив А.Ципрас. Головна теза, з якою А.Ципрас і очолюваний ним блок йшли на вибори – необхідність відмови від політики жорсткої економії, «нав'язаної» Євросоюзом, і відмова від сплати зовнішнього боргу країни. Свою позицію лідер ліворадикалів пояснив так: «СИРИЗА веде не до відмови від євро, а до порятунку євро. А врятувати євро неможна з неконтрольованими боргами держав-членів. Борг – проблема не тільки грецька, але й європейська. І Європа виграє, якщо знайде життєздатне рішення». Замість заходів жорсткої економії нова влада запропонувала застосувати по відношенню до Греції досвід списання боргу Західній Німеччині¹. Знов було висунуте питання про відшкодування втрат, спричинених Німеччиною під час Другої світової війни. СИРИЗА також запропонувала План національного відродження, який поставив за мету боротьбу із злиденністю², капіталовкладення в економіку і зменшення податків з населення, створення робочих місць і децентралізацію. Кінцева мета визначена: створення суспільства всезагального благоденства.

Однак на початку лютого 2015 р. уряд А.Ципраса вирішив поновити фінансову співпрацю із Євросоюзом. Глави міністерств фінансів країн єврозони і Греція домовилися про подовження програми фінансової допомоги країні, яка, в свою чергу, підтвердила, що продовжуватиме проводити структурні реформи. В реальності, особливих успіхів в цьому плані не спостерігалось, на чому наголосили кредитори під час переговорів червня 2015 р. Грецький прем'єр запропонував провести 5 липня референдум стосовно фінансової політики, а саме визначитися: чи погоджуватися на умови міжнародних кредиторів. Висловити свою позицію прийшли 62,5% тих, хто мав на це право. З них 61,29% сказали «ні», 38,71% – «так», 5,85% бюлетенів виявилися недійсними. Тим не менш у липні А.Ципрас підписав з кредиторами угоду, яка передбачала

¹ У 1953 р. 21 країна-кредитор на саміті у Лондоні списали ФРН 60% сукупного боргу і встановили 5-річний мораторій на повернення його залишків. Умови виплати також передбачали право країни не витратити на обслуговування боргу більше 5% вартості експорту. В результаті темпи економічного зростання Німеччини перевищили всі очікування, в світі заговорили про «німецьке економічне диво». Грецькі діячі не кажуть про те, що у лютому 2012 р. їх країні вже списали 100 млрд. боргу, а також про те, що німці здійснили свій прорив завдяки втіленню в життя наполегливою роботою значних перетворень не тільки економіки, а й самого ладу життя.

² У боротьбі із злиденністю – повернути 13-у пенсію пенсіонерам, надавати субсидії на харчі і безкоштовну електрику найбіднішим сім'ям, а також субсидії у розмірі 3 євро/кв. м на оренду 30 тис. квартир. Безробітним, які не мають медичного страхування – надання безкоштовної медичної допомоги тощо.

заходи жорсткої економії. Завдяки цьому Греція одержала фінансову допомогу, яка допомогла їй уникнути дефолту. У серпні після тривалих дебатів парламентарі ухвалили умови нового, третього пакету допомоги Євросоюзу, вартістю 86 млрд. євро в обмін на взяти зобов'язання перед євросоюзом. Після цього А.Ципрас пішов у відставку в заявив про необхідність провести дострокові вибори: «Політичний мандат, одержаний на виборах 25 січня, вичерпаний, і грекам необхідно знов висловитися про свої вподобання».

20 вересня 2015 р. на дострокових парламентських виборах (шостих за останні 5 років) СИРИЗА одержала 35,46% (на 0,88% менше, ніж на попередніх), що дало їй 145 парламентських місць; демократи – 28,1% (75 мандатів); «Нова Зоря» – 6,99% (18). А.Ципрас знов очолив кабінет міністрів. 20 листопада і 15 грудня грецький парламент проголосував за пакети реформ, необхідних для одержання чергових траншів фінансової допомоги. Однак у січні 2016 р. керівництво правлячої партії СИРИЗА знов заявило, що не відмовляється від боротьби проти режиму жорсткої економії, не дивлячись на «тактичний відступ» минулого року, коли Греція погодилася на серйозне скорочення бюджетних витрат під сильним тиском міжнародних кредиторів. У грудні 2016 р. євросоюз припинив допомогу Греції. У наступному році – переговори між грецькою стороною і кредиторами. Однак Афіни продовжували відмовлятися від заходів ще більшої бюджетної економії, що є відправною точкою для всіх учасників процесу для досягнення більш значного прориву у питанні уникнення Грецією дефолта.

У міжнародні політиці Греції простежується суперечливість: існує деяка невідповідність національної історичної гордості¹, психологічного неприйняття ущемлення національного суверенітету, з одного боку, і очевидної залежності від стратегічних союзників і економічних патронів (США та європейські країни), з іншого. Тому така особливість національної свідомості у сфері міжнародної політики впродовж останніх десятиріч виявлялася у зіткненні двох основних векторів зовнішньополітичного розвитку країни – стратегії національної незалежності, заснованій на ідеї національного відродження і особливого шляху, а також на стратегії прозахідної орієнтації, що передбачала співпрацю із США та Європою. Головні напрями зовнішньої політики та політики безпеки Еллади – європеїзм (збереження в рамках об'єднаної Європи своєї загальноєвропейської ідентичності, заснованої на спільній культурній спадщині, християнстві, Просвітництві, вірі у правопорядок, права людини, мирне розв'язання конфліктів) та атлантизм (цінність стратегічного партнерства із США у політиці, економіці та сфері безпеки).

Однак, ведучи боротьбу проти фінансового тиску з боку Брюсселя, А.Ципрас повернувся в бік Москви, яку неодноразово відвідував. Він став на її бік у конфлікті з Україною У травні 2014 р. грецький прем'єр заявив:

¹ В країні ходить приказка: «Греки чимало зробили для людства, тепер варті відпочинку».

«Ми в ЄС не повинні визнавати і приймати уряд неонацистів в Україні... ЄС не має схвально дивитися на переділ кордонів, але ми повинні поважати позицію народів, які вирішили створити федерацію всередині держави». Греція відкрито надала парому для перевезення російської техніки до окупованого Криму а також для його постачання. Грецьке керівництво вирішило тиснути на європейське запереченням санкцій проти Росії (хоча утрималося від вето на їх продовження). Грецька православна церква виявила прихильність до недемократичної, експансіоністської та самодержавної Росії В.Путіна. Москва зваблювала Афіни можливістю будівництва в обхід України потужного газогону «Південний потік» із відповідною інфраструктурою.¹ Грецькі ліві схильні шантажувати ЄС можливими контрактами з Росією. Заявлений у лютому 2015 р. намір посилити співробітництво у військовій сфері з РФ суперечить членству у НАТО. Хоча всередині цієї організації у Греції є протиріччя із іншими членами, зокрема із Туреччиною.

Багато років тривають суперечки з названою країною, в основі яких – нерегульованість кіпрського питання², проблеми кордонів та

¹ Греція здавна знаходилася на перетині важливих торгових шляхів. Вона досі займає пануюче положення у критичній геосистемі Східного Середземномор'я, що поєднує Захід із енергетичним центром світу – Близьким Сходом. На початку другого десятиріччя XXI ст. Росія і Захід зійшлися у боротьбі за грецькі можливості в плані енергопостачання. У боротьбу за грецькі ресурси вступила КНР. За умов кризи вона скуповує грецькі підприємства, які працюють і не потребують дотацій. Однак грецькі робітники незадоволені китайським менеджментом з його вимогами високої дисципліни та інтенсивності праці.

² У 1960 р. Кіпр, захоплений Англією в Османській імперії в XIX ст., став незалежною державою. На думку турецького уряду, він мав життєво важливе значення для безпеки Туреччини (острів знаходиться лише у 40 милях від анатолійського берега, тобто прикриває Туреччину з цього напрямку) і ні в якому разі не повинен опинитися в грецьких руках. 15 липня 1974 р. на Кіпрі відбувся фашистський переворот Нікоса Самсона, організований грецькою військовою хунтою, яка в такий спосіб сподівалася підтримати свій престиж. Виникла небезпека поглинання усього Кіпру Грецією. На острів висадився турецький десант. Пролилася кров. Н.Самсон втік. Турецькі війська окупували 38 % території Кіпру, тоді як власне турків серед усього населення острова налічується лише 22 %. За закликом Ради Безпеки ООН військові дії на острові були припинені. Туреччина, Велика Британія і Греція почали переговори, намагаючись врегулювати свої суперечності у вузькому колі. Острів розділили лінією перемир'я. Навесні 2004 р. відбувся референдум стосовно воз'єднання двох частин острова. 2/3 турецького населення проголосували «за», проте 3/4 грецького – «проти». В міжнародному співтоваристві Турецьку республіку Північного Кіпру визнала лише одна держава – Туреччина, яка тримає на його території свій військовий контингент чисельністю у 35 тис. осіб. Це зроблено із врахуванням військово-стратегічного аспекту кіпрської проблеми: грецька сторона прагне до демілітаризації острова, а турецька додержується протилежної точки зору. В цілому, кіпрська проблема, попри деякі послаблення напруження у взаєминах між двома общинами, залишається складною, тим більше, що два члени ЄС – Греція і Кіпр мають можливість заблокувати прийняття Туреччини до Союзу і здійснювати в такий спосіб тиск на свого опонента. Треба також

повітряного простору, територіальних вод і прибережного шельфу Егейського моря (який вважається багатим на енергоносії). У 1996 р. Греція й Туреччина опинилися на межі війни через конфлікт за спірні острови в Егейському морі, яку вдалося відвернути завдяки втручанням США та НАТО. Складностей додалося через приплив мігрантів і біженців в результаті збройних конфліктів на Близькому і Середньому Сході. Як правило, вони прибувають з Туреччини. Грецькі ЗМІ звинувачують Анкару у реалізації доктрини колишнього турецького президента Тургутта Озала, який якийсь зауважив: «Нам не потрібно розпочинати війну з Грецією. Нам достатньо спрямувати туди декілька мільйонів нелегальних мігрантів, і з нею буде покінчено». Особливо тяжким виявився 2015 р., коли до Греції прибули понад 740 тис. біженців і нелегальних мігрантів¹. У грудні 2015 р. Афіни звернулися по допомогу до Євросоюзу у зв'язку з тим, що на північному кордоні з Македонією² скупилося декілька тисяч біженців, яких та сторона не приймала³. Дуже турбує Грецію дискусія щодо державного найменування названої держави. В основі конфлікту – побоювання відносно можливих територіальних претензій Скоп'є до Афін в районі Егейської Македонії. Македонія є одним з кандидатів на вступ до ЄС та НАТО, однак Греція блокує її прийом. Небезпечним вважалось і можливе посилення «мусульманського фактору» всередині Греції (албанська меншість у Фракії), що могло б загострити відносини із сусідньою Албанією і напружити ситуацію на Балканах взагалі. Оскільки Греція сама по собі не є потужною державою⁴, стратегічне партнерство із США, членство в НАТО та ЄС розглядаються в якості факторів стабілізації в регіоні та запоруки власної безпеки.

Греція перебуває у дуже складній ситуації. Допомогти грошовими вливаннями не вдається. Кожні 3 – 4 місяця з'ясовується, що цілі бюджетної програми зриваються, а це означає, що треба приймати чергові заходи. Це можуть бути або реформи, або скорочення витрат. Оскільки реформи затримуються, досі не реалізовані, то черговий раз підвищують податки і скорочують витрати. А це призводить тільки до того, що

мати на увазі, що Республіка Кіпр була прийнята до ЄС без Турецької республіки Північного Кіпру.

¹ Щодня з Туреччини прибувало близько 2 тис. мігрантів.

² Македонія – колишня республіка федеративної Югославії, що розпалася.

³ Македонія пропускала тільки громадян Сирії, Іраку і Афганістану, які рятувалися від військових конфліктів. Представники інших країн були цим незадоволені. У лютому 2016 р. Австрія запровадила жорсткі заходи проти мігрантів. До неї приєдналися й балканські країни, які «запечатали» кордони із Грецією. Пояснюючи свої кроки, у Відні заявили, що хотіли б бачити взаємодію всіх членів ЄС, але, оскільки її немає, вирішили діяти самостійно.

⁴ Греція є найбільш мілітаризованою країною ЄС: у 2010 р. її військові витрати склали 3,3 % від ВВП, що становило абсолютний європейський рекорд – в середньому у членів європейської спільноти – на рівні 1,5 % від ВВП. Якщо у Німеччині на 1000 осіб мирного населення припадає 3,5 військових, так у Греції цей показник становить 15,8. Причина таких витрат – прагнення зберегти військовий паритет із Туреччиною, економіка якої за своїми обсягами перевищує грецьку у кілька разів.

економіка, яка значною мірою базується на державних тратах та на споживанні людей, які одержують високу зарплату, в тому числі від держави, падає, адже скорочується попит. Після протестів кожного разу все повертається до видимості більш-менш нормального стану в перші місяці після одержання чергового траншу від ЄС та МВФ. Але як тільки ці гроші закінчуються, а йдуть вони не стільки грецьким пенсіонерам, скільки на обслуговування боргу, миттєво виникає потреба у скороченнях. При тому, що будь-яке урізання державних витрат і підвищення податків взагалі автоматично гальмує економіку, важко уявити, що греки зможуть змінити свою стародавні устої свого життя.

Нині Греція перебуває в стані глибокої кризи, яка охопила всі сфери життя. Врешті решт те, що відбувається останнім часом в цій країні, можна розглядати як багатопланову кризу існуючої системи цінностей і життєвих орієнтирів, а також серйозну кризу довіри до влади, яка довгий час вибудовувала ідеальний образ соціальної держави, обіцяла зберегти країну у її квітненні, а натомість віддала її на відкуп міжнародним кредиторам. Разом із тим, набираючи кредити, ніхто не замислювався над тим, що їх раніше чи пізніше треба буде віддавати. Головна проблема Греції полягає у тому, що там ні від кого не вимагають звіту. Відсутність конкуренції, величезний борг, роздутий і неефективний державний сектор – це лише верхівка айсбергу. Від початку кризи виявилось, що політики борються, аби зберегти ту систему, яка їх годує. Так само і громадяни, які голосують за ту чи іншу партію, аби одержати робоче місце у державному секторі, високу пенсію, або умови, які дозволяють не сплачувати податки. То чи можна вважати Грецію справді демократичною країною?

Грецьке суспільство втомилося від постійних політичних баталій партій, пошуку винних і безкінечного популізму, який обертається зростанням боргів, що тягнуть за собою «затягування пасків». Серед деяких прошарків зріє усвідомлення необхідності змін, але аби вони не вплинули на звичний добробут. Молодь або живе на гроші з пенсій батьків, або їде до інших країн у пошуках заробітків. Тим більше, що непрестижні робочі місця зайняті іммігрантами, проти яких останнім часом влада приймає заходи обмеження аж до побудови роздільної стіни на кордоні із Туреччиною, а «Золота Зоря» влаштовує погроми. Деякі грецькі політологи вказують, що легше попросити європейців допомогти Греції, аби врятувати її від небезпеки, яку вона являє і для себе, і для інших, ніж чекати допомоги від грецького народу. Відомий британський аналітик Едвард Лукас зазначив: «Греки платять за жадібність, некомпетентність і нерациональність своїх політиків. Але перш за все це ознака невдачі Європи – спочатку в побудові валютного союзу, заснованого на сприйнятті бажаного за дійсне, а потім у неспроможності впоратися з наслідками». Цьому складно заперечити.

Література

- Булик М. Греція в умовах соціально-економічної та політичної кризи: причини та наслідки /М.Булик // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2013. – Серія міжнародні відносини. – Вип. 32.
- Дарвіду К. Роль міжнародного туризму в економіці Греції /К.Дарвіду // Формування ринкових відносин в Україні. – 2014. – № 12.
- Деліні М. Дефолт Греції: причини кризи та її наслідки для європейського співтовариства /М. Деліні, О. Крицина //Схід. – 2012. – № 3.
- Денисюк С.С. Реформування державного механізму Греції до конституційних змін 1991 року /С.С.Денисюк // Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2014. – Вип. 2 (3).
- Захаров П. В. Греческий долговой кризис и его последствия /П. В. Захаров //Проблемы национальной стратегии. – 2011. – № 1.
- Зотов Г. Апокалипсис по-гречески /Г. Зотов //Аргументы и факты. Украина. – 2012. – № 30.
- Зубченко Л. Судьба Греции: непредвиденный сценарий? /Л. Зубченко [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=65025>
- Квашнин Ю. Кризис в Греции /Ю. Квашнин //Мировая экономика и международные отношения – 2011. – № 4.
- Квашнин Ю. «Мы независимы. Мы – греки» /Ю.Квашнин //Столетие. – 2012. – 16 мая.
- Коваль О. Вибори в Греції: від радикалізму до реалізму // Дзеркало тижня. – 2015. – 26 вересня – 2 жовтня (№ 35).
- Ковальський С. Північний Кіпр в міжнародних відносинах Східного Середземномор'я 1960-1980-х рр. /С.Ковальський // Вісник Київського національного університету імені Тараса – 2013. – Серія «Історія». – Вип. 1.
- Копійка В. В. Передумови вступу Греції до ЄС та його наслідки /В. В. Копійка //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 28. – Ч. 2.
- Корніловська В. О. Лібералізація економіки Греції: соціоінституційні наслідки /В. О. Корніловська //Економіка і прогнозування. – 2012. – № 2.
- Кудрявцев К.О. Вплив державного боргу на економічне зростання Греції /К.О.Кудрявцев //Бізнес Інформ. – 2014. – № 10 : Пріоритети фінансово-економічного розвитку України на сучасному етапі.
- Лубоцкая А. Истоки и причины внутривосточного кризиса в Греции /А. Лубоцкая [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/istoki_i_prichiny_vnutripoliticheskogo_krizisa_v_grecii_2013-02-26.htm
- Малиновська О. А. Міграція та міграційна політика в Греції /О. А. Малиновська //Демографія та соціальна економіка. – 2010. – № 2.
- Михеев В. Греки сдвинулись и влево, и вправо /В. Михеев //Вся Европа. – 2012. – № 5.
- Папантониу Я. Срабатывает ли греческая бомба замедленного действия /Я.Папантониу [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/periodic/page35771.html>
- Папастафис Х. «Казенная» церковность: тупики в отношениях между государством и религией /Х. Папастафис //Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 7.
- Сабуров Е. Мифы древней Негреции /Е.Сабуров //Неприкосновенный запас – 2009. – № 63(1).
- Самокиш І. Грецький триллер /І.Самокиш // День. – 2015. – 9 липня.
- Сірук М. Яким чином Греція, яку вважають колицкою демократії, опинилася у такій ситуації /М.Сірук //День. – 2015. – 3 липня.
- Скворцова А. Розгортання нової хвилі світової фінансової кризи: оцінка ймовірності та можливих наслідків дефолту Греції для глобальної економіки /А. Скворцова //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 105. – Ч. 2.
- Современная Греция в мировой экономике и политике /Отв. ред Ю.Д.Квашнин. – М., 2013.

- Соколова П. Основные направления внешней политики Греции /П. Соколова //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8.
- Стогній О.М. Культура шанування як основа формування міжнародних взаємозв'язків (на прикладі України та Греції) /О.М.Стогній // Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2014. – Вип. 2 (3).
- Улунян А. А. Политическая история современной Греции /А.А.Улунян. – М., 1998.
- Чубарова Р. Турецько-грецькі відносини: конфліктність та шляхи подолання /Р. Чубарова //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 88. – Ч. 1.
- Шапран В. Драма «грекономіки» та її уроки для України /В.Шапран //Європейська правда. – 2015. – 22 червня.
- Эрман Г. Кто пришел к власти в Греции и чем это чревато для Украины /Г.Эрман [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/articles/politics/4908297-kto_prishel_k_vlasti_v_gretsii_i_chem_eto_chrevato_dlya_ukrainy.htm
- Gorvett J. The Gulf in the Aegean. How to Set the Boundaries Between Greece and Turkey / J. Gorvett //Foreign Affairs. – 2016. – March, 29.
- Kalyvas S. N. What Really Happened In Greece. And What Will Come Next / S. N. Kalyvas //Foreign Affairs. – 2015. – September, 14.
- Papadogiannis N. Power to Our People. Syriza and the History of Greek Left-Wing Nationalism / N. Papadogiannis //Foreign Affairs. – 2015. – September, 21.
- Takis S. Pappas Why Greece Failed //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.
- Tsebelis G. Tsipras' Gamble.Why He Resigned – And Why the Ploy Will Work /G. Tsebelis //Foreign Affairs. – 2015. – August, 26.

Посткомуністичні країни Європи

Одним із найзначніших явищ сучасної політичної історії став крах державних втілень комуністичної ідеології у низці країн світу. До них насамперед відносяться країни Європи. Об'єднані позначенням «посткомуністичні», вони поділяються на більш успішні у просуванні шляхом трансформацій центрально-східні (Вишеградська четвірка: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, плюс Словенія) і менш успішні південно-східні (Болгарія, Румунія, Албанія та республіки, що утворилися в наслідок дезінтеграції Югославії¹: Сербія, Чорногорія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина).² У політологічній літературі далеко не завжди має місце таке розділення. Можна зустріти назви: Центральна-Східна і Південно-Східна Європа і відповідна аббревіатура ЦСПСЄ; Центральна і Східна Європа (ЦСЄ) або просто Східна Європа. Останнім часом з'явилося словосполучення «Нова Європа». Така назва стала наслідком приєднання більшості цих країн до Європейського Союзу. Інший варіант пояснення: країни, які протестували проти агресії США у Іраку у 2003 р., зокрема, Франція та Німеччина, були зневажливо названі американцями «Старою Європою», а ті, які підтримали Америку, серед них і частина посткомуністичних (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Албанія, Македонія) «Новою». Посткомуністичні держави Європи – дуже різні, відрізняються одна від одної за рівнем економічного розвитку, характером міжнародних зв'язків, історичними і культурними традиціями. Це конгломерат держав, які лише умовно можна вважати особливим регіоном, що внутрішньо склався. Разом із тим їх можливо об'єднати й розглядати у сукупності на підставі спільності історичних доль та перспектив.

Після закінчення Другої світової війни перед значно постраждалими країнами ЦСПСЄ постали складні завдання відбудови господарства і трансформації політичних систем. З кінця 1946 р. почалося складання лівих блоків за участю комуністів, соціал-демократів та їх союзників. Ці коаліції проголошували своєю метою мирний перехід до соціалістичної революції і, як правило, одержували перевагу при проведенні демократичних виборів (комуністичні ідеї мали високий авторитет на тлі вирішальної ролі СРСР у розгромі фашизму). У 1947 р. нові уряди, користуючись відкритою підтримкою радянської воєнної адміністрації і спираючись на органи державної безпеки, спровокували низку політичних конфліктів, що призвело до розгрому селянських та буржуазно-демократичних партій. Після придушення опозиції відбулося злиття

¹ Словенія – колишня частина Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії – за показниками свого розвитку відноситься до першої групи. Республіка Косово – частково визнана держава, яка на кінець 2010-х рр. мала чимало власних специфічних проблем.

² Частина держав, утворених в наслідок розвалу СРСР, хоча і можуть бути віднесені частково до європейських посткомуністичних країн, частіше позначаються як пострадянські і розглядаються у відповідному розділі.

комуністичних і соціал-демократичних партій із наступним знищенням лідерів соціал-демократів. До 1948-1949 рр. практично всі країни ЦСПСЄ офіційно проголосили курс на побудову основ соціалізму. Аби «об'єднати зусилля» і заради спільної безпеки у 1949 р. утворено Раду економічної взаємодопомоги, а у 1955 р. – оборонну Організацію Варшавського договору, що дозволяло Москві здійснювати контроль на своїми союзниками економічними та міліарними засобами.

Період 1948 – 1989 рр. в історії названих країн прийнято позначати як «державний соціалізм», коли відбувалася модернізація за радянським зразком. Керівництво комуністичних партій, які прийшли до влади за підтримки СРСР, проголосило відданість ідеям марксизму-ленінізму. Побудова нового суспільства здійснювалася на засадах централізованої диктатури, яка розглядалася в якості головної умови «звільнення праці і всіх трудящих». До набору неодмінних ознак входили: відсутність приватної власності і ринкових відносин; «влада рад» – інституційна модель, що зовні нагадувала парламентську республіку, але насправді – те, що одержало у західній політології назву «party-state», у перекладі: «партія-держава», тобто дійсна роль правлячої партії у державі; єдина домінуюча комуністична ідеологія (насправді її вкоріненість та міра розкладу різнилися від країни до країни); схожа політична культура, особливо серед еліт. Що стосується економіки, так господарства країн «соціалістичного табору» мали такі риси: висока частка промисловості у ВВП при низькій частці внутрішньої і зовнішньої торгівлі, а також сфери послуг; надмірна частка промислового виробництва припадала на виробництво засобів виробництва на шкоду випуску товарів масового споживання; вкрай низький обсяг виробництва продукції, конкурентоспроможної на міжнародному ринку; переважаюча кількість застарілої продукції у промисловому виробництві; надмірна мілітаризація економіки. Головне – це надцентралізований характер господарської сфери, яка характеризувалася як командно-адміністративна. Економічний механізм базувався не на об'єктивних ринкових регуляторах господарського розвитку, а на постулатах кабінетної теорії політекономії соціалізму, яка наполягала на відповідному жорсткому плануванні, тобто на суб'єктивістсько-політичних регуляторах. Це виявилось цілковитою утопією і породило потужні структури бюрократичної системи управління, відірвані від життєвих реалій.

Під пильним наглядом Кремля утворився казармений соціалізм, радше сказати тоталітарне суспільство, яке не піддавалося реформуванню¹ і перетворилося на перешкоду на шляху суспільного прогресу. Врешті решт з'ясувалося, до повоєнний рух країн ЦСПСЄ завів їх у глухий кут. Результатом стала повна втрата довіри з боку народів до власних влад. У

¹ Спроби реформувань в Угорщині у 1956 р. і Чехословаччині у 1968 р. та масові виступи на їх підтримку були придушені жорстокими репресіями із використанням збройних сил. Із «незгодною» Югославією відносини набули «прохолодного» характеру. Албанія поступово відійшла від тісної співпраці із «братніми» країнами.

шорах «єдино вірного марксистсько-ленінського вчення», що «обіцяло» встановлення комуністичної влади на всій земній кулі, партійне керівництво не волило зважати на ті соціальні перетворення, що відбулися впродовж періоду побудови «нового суспільства». Хоча до кінця ХХ ст. селянське походження в країнах соціалістичної системи залишалося домінуючим для всіх соціальних груп – від вищих державних посадовців до некваліфікованих робітників, не можна заперечувати, що період «побудови соціалізму» позначився масовою висхідною соціальною мобільністю. З одного боку, прискорена урбанізація, пов'язана із індустріалізацією, сформувала нового городянина із настроями учорашнього селянина – прагненням матеріального накопичення через спогади про бідність свою або батьківську, орієнтацією на зрівняльну справедливість, забезпечувану державним патерналізмом, політичною апатією. Гарантії повної зайнятості, безоплатного медичного обслуговування та освіти створювали відчуття безпеки та впевненості у завтрашньому дні. Разом із тим впродовж 1970-х рр. і надалі у самотійне життя вступала значна за чисельністю молодь, освічена, налаштована у нонконформістському дусі, вихована на ідеях рівності та справедливості. Вона цікавилася тим, як живуть люди за Берлінською стіною, тому близькими їй стали ідеали демократії, свободи, індивідуального успіху. Роль «пускового мотору» у переорієнтації суспільства на ліберальні цінності відіграли молоді інтелігенти. За спостереженнями соціологів, саме освіта виступила в якості детермінанти ідеологічного вибору на користь лібералізму у широкому його розумінні. Амбіційні плани «споживання, що наздоганяє Захід», породжували у молодого східноєвропейця переконання, що життя стає – або повинно ставати – все краще, і незабаром відбудеться перелом до якісно нового стану. Посилювалося прагнення «жити як на Заході», де рівень добробуту перевищував той, що мало населення країн соціалізму¹. До цього додавалися настрої інших верст населення, змученого одвічними проблемами обмежень та нестач. У деяких країнах почала виявляти себе відкрита інфляція. Це було одним з проявів того, що економічна модель соціалізму, запозичена в СРСР і здійснювана місцевим керівництвом²,

¹ Рівень життя в європейських соціалістичних країнах був значно кращим, ніж у радянських людей.

² Радянська модель – це альтернатива тодішньому капіталізмові з його механізмами еволюції, такими як приватна власність, нерівність, ринок, що саморегулюється, конкуренція, ідеологія індивідуалізму, розділення економіки та політики. Відмова від природно-історичних механізмів соціальної еволюції призвів до застосування політико-ідеологічних способів мобілізації людей: постійної ідеологічної обробки населення, досягнення політичної єдності, культивування класових цінностей, боротьби із інакомисленням, використання політичних міфів, репресій. На певному етапі індустріального суспільства за умов «ворожого оточення», що прагне знищити «єдино вірну найпрогресивнішу в історії людства систему», тотальна маніпуляція громадською думкою за допомогою масової комуністичної партії, сильної держави та потужних засобів масової пропаганди дозволяла досягати значних успіхів. Однак історія показала, що можливості системи, що спирається не на природний рух інтересів та потреб індивідів, а на підкорення їх колективній волі і меті, які визначаються партією-

вичерпала свої можливості і опинилася у стані глибокої кризи. Криза означала, що структури управління суспільством, у тому числі економікою, не відповідали новітнім вимогам розвитку продуктивних сил, гальмували їх прогрес, а тим самим звужували матеріальну основу існування людей, заганняючи їх у стан постійної дефіцитності, в якому доводилося вести виснажливу боротьбу за існування. Наприкінці 1980-х рр. склалася ситуація, коли і керувати, і жити по-старому стало неможливо. Спроби здійснити ті чи інші економічні реформи були роковані на провал через ймовірність підриву інтересів партійної ієрархії – «ядра політичної системи», як наголошували радянські товариші. Ось чому перехід до повнокровної ринкової економіки не міг початися без політичної революції.

Надцентралізація в сфері економіки та провідна роль держави у керівництві нею є однією з головних ознак тоталітарної системи¹, сенс якої полягає у контролі та регламентації усього – від планів виплавки сталі до настроїв громадян. У тому полягає відмінність тоталітарної системи від авторитарної: друга не зазіхає на те, аби командувати думками підлеглих. У тоталітарній системі людина втрачає спонукальні економічні стимули до праці, відсутність яких компенсується або насильством, або спробами розпалити масовий ентузіазм. Наприкінці 1980-х рр. останнє вже не спрацьовувало. Ініціативність, зацікавленість, добросовісність, відповідальний творчий підхід до справи не вписувалися у ту систему відносин. А саме ці риси працівника стали необхідними за нових умов другої науково-технічної революції ХХ ст., головний зміст якої – комп'ютеризація і вільний обіг інформації, а головним наслідком – вихід найбільш розвинених країн на постіндустріальний рівень розвитку. До кінця 1970-х рр. позначилася тенденція перетворення «світової соціалістичної системи» на другорядну економічну і соціально-політичну силу на світовій арені. Сильні позиції зберігалися лише у військово-

державою одні для всіх, вельми обмежені. Однією з мегатенденцій розвитку світу в останні десятиріччя минулого століття виявився «тріумф особистості», інакше кажучи, зростання значення індивідуалізму у різних сферах та проявах. Засадничий антиіндивідуалізм комуністичних настанов і практик увійшов у протиріччя із тенденціями розвитку світу, серед яких, крім зазначеного важливе місце посіли перехід до інформаційного суспільства та глобалізація, яка ламає будь-яку закритість. Символічним в цьому відношенні став злам Берлінської стіни **9 листопада 1989 р.** Він позначив не тільки рух до об'єднання німецьких земель, Європи, але й злам «залізної завіси» між країнами соціалізму та їхніми опонентами.

¹ Задовго до остаточного краху тоталітарної системи почалося її переродження та саморозклад. Її головна системо-утворююча риса – тотальність – почала слабшати після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Прихована плюралізація пішла розвиватися в Угорщині, Югославії, Польщі, в останні роки – у Болгарії, Чехословаччині і навіть Німецькій Демократичній Республіці напередодні її об'єднання із Західною Німеччиною. Якщо розглядати ліквідацію тоталітаризму як процес, не зводячи його до акту відсторонення правлячих комуністичних партій від влади, то стає зрозумілим, чому політичні перевороти не супроводжувалися, за рідкісним виключенням, соціальними катаклізмами із кровопролиттям.

стратегічній сфері завдяки військовому потенціалу СРСР, який, врешті решт відіграв чи не вирішальну роль у тому, що радянська економіка не витримала такого перевантаження. Надзвичайно важким тягарем для радянської економіки виявилася «братня допомога» комуністичним і робітничим партіям світу, а також країнам «соціалістичної співдружності», які, спекулюючи ідеями «пролетарського інтернаціоналізму» користувалися багатьма ресурсами СРСР, такими як енергоносії, практично безкоштовно. За це правлячі партії соціалістичних країн мали демонструвати визнання авангардної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу.

Позиції самих комуністичних і робітничих партій ЦСПСЄ до кінця 1980-х рр. значно послабшали. Вони втратили політичний характер, перетворилися на продовження державної машини із невідворотним бюрократичним переродженням, нездатністю до оновлення та втратою зв'язків з масами. Їхня політика, попри всі заклинання про «єдність партії та народу», втратила довіру людей, особливо коли керівну верству все більше роз'їдала корупція, втрачалися моральні орієнтири і все більше впадала в очі нерівність щодо матеріальних благ. На останньому етапі існування соціалістичної системи чимала частина партійно-державної бюрократії спромоглася забезпечити собі контроль над тією чи іншою часткою «загальнонародної власності» і була зацікавлена у ліквідації тієї системи, яка не дозволяла відкрито користуватися такими можливостями, у легітимації нелегально набутої «приватизованої» власності і мати відповідний статус у суспільстві. Ці «кадри» не чинили опір руйнуванню тоталітарної системи. Як потім показав подальший розвиток подій, і у посткомуністичний період ця верства залишається найбільш впливовою, маючи домінуючі позиції в економіці та політиці.

Передумови революційному зламу системи, що існувала, склалися насамперед внутрішні, але свою роль відіграли й зовнішні фактори. Поєднанням перших і других стало пригнічення національної гордості народів Європи через переконання, що комуністичний режим з усіма його наслідками нав'язаний із-зовні, з Москви. Придушення виступів незгодних Угорщини (1956 р.) та Чехословаччини (1968 р.) було втіленням «доктрини Брежнєва» – доктрини «обмеженого суверенітету». Колишній чеський дисидент, а потім президент Вацлав Гавел¹ на міжнародній конференції, яка проходила у 2001 р., заявив: «Радянське панування характеризувалося духовним та фізичним насильством, тупістю, невіглаством, порожньою монументальністю і всезагальною відсталістю, що хвальковито видавалося за прогрес». Особливе роздратування у місцевого населення викликало перебування на території східноєвропейських країн радянських військ. У Польщі (67 тис. військовослужбовців із відповідним спорядженням), Угорщині (65 тис.) та Східній Німеччині (546 тис.) вони перебували всі 45 років існування цих країн в якості соціалістичних. У Чехословаччині (87

¹ Президент Чехословаччини з 1989 р. до 1992, Чехії у 1993—2003 рр. (з 1 січня 1993 р. існують окремо держава Чехія і держава Словаччина).

тис.) – 25 років, тобто від «Празької весни» 1968 р. У Румунії (за різними джерелами чисельність радянських військ у різні роки коливалася біля числа 750 тис.) – майже 15 років, поки не були виведені у 1958 р. Радянські військовослужбовці дисциплінованістю не відрізнялися, траплялося чимало випадків негідної поведінки. До місцевої власності ставлення було далеким від обережного, зокрема, дуже потерпали сільськогосподарські угіддя, сади, ліси під час військових навчань і просто крадіжок. Міністерство оборони СРСР за експлуатацію своїми військовими земельних та лісових угідь, транспортних магістралей, водоймищ, повітряних просторів тощо ніколи нічого не сплачувало союзникам. Місцеве населення сприймало все це як масову окупаційну практику, офіційна влада підраховувала збитки і вчиняла військовим позови, які практично ніколи не задовольнялися. Тому не дивно, що народи європейських соціалістичних країн прагнули звільнитися від радянського пресингу у всіх його проявах.

В тому їм допомогла позиція радянського керівництва в особі Михайла Горбачова – останнього генерального секретаря центрального комітету КПРС. Він ініціював «перебудову» в Радянському Союзі і закликав керівництво правлячих партій в соціалістичних країнах до здійснення відповідних реформ із повною відповідальністю за них. До тих обставин, які зумовлювали загальне послаблення позицій комуністичних партій в соціалістичних країнах Європи додалася втрата значною частиною комуністів віри в себе, оскільки їхні партії стрімко втрачали не тільки опору у особі КПРС та її можливостей¹, але й легітимність (в радянській Конституції було знято статтю шосту, яка визначала керівну роль компартії у політичній системі держави, тобто очікувалися аналогічні зміни і в країнах-радянських сателітах). В реальному житті компартії з організацій «палких революціонерів» перетворилися на бюрократії із мільйонів посередніх людей, які зайняли впливові позиції у різних сферах суспільного життя. Але задля виправдання такого становища їм потрібна була ідеологія. «Нове мислення» М. Горбачова, орієнтоване на «загально людські цінності» надто підірвало претензії партократів на непохитне панування у суспільстві.

Надмірне військово-політичне та фінансово-економічне навантаження, пов'язане із утриманням цього регіону в зоні свого впливу виснажило Радянський Союз і його патерналістська політика відійшла у минуле. Зворотною стороною стало відчуття більшої незалежності від «старшого брата» з боку країн – членів соціалістичної співдружності та їх переорієнтація на Захід, який виявився успішнішим в плані економічного, науково-технічного і соціального розвитку. Тим більше жителі цих країн тяглися до Заходу, вірили у свою ідентичність із Західною Європою. Захід, в свою чергу, здійснював кроки на підтримку таких прагнень. Спецслужби США та його союзників розробляли і здійснювали заходи, спрямовані на

¹ Під час повалення влади комуністів радянські військові залишалися в казармах, а пізніше були виведені з країн ЦСПСЄ.

розвал світової системи соціалізму, насамперед через підтримку опозиційних рухів. Головним з них вважалася «Солідарність» – перша у соціалістичних країнах незалежна профспілка, створена у 1980 р. у Польщі – центральній країні серед сателітів СРСР. Ця організація одержувала з-за кордону суттєву матеріальну та фінансову допомогу через католицьку церкву. Гроші надходили з фондів ЦРУ, з американського «Національного фонду демократії», з фонду Дж. Сороса «Відкрите суспільство», від західноєвропейських профспілок, від Ватикану. Постачалося технічне устаткування¹: друкарські верстати, комп'ютери, ксерокси, факси тощо. Звичайно, якщо б не масова підтримка «Солідарності» та анти-соціалістичної опозиції з боку широких мас населення, навіть за іноземної допомоги, вона навряд чи перемогла у 1989 р. на перших у колишньому соцтаборі парламентських виборах, а її ватажок – електрика гданської верфі Леха Валенсу не обрали б в грудні 1990 р. президентом Польщі. У жовтні того ж року на з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії перемиг реформаторський напрям, який реорганізував УСРП у соціал-демократичну партію і висловився за ринкову економіку та багатоманітність форм власності. У листопаді пленум ЦК Болгарської компартії зняв Тодора Живкова з посади генерального секретаря, яку він займав з 1971 р. У Чехословаччині після студентських хвилювань у тому ж місяці Комуністична партія була усунута від влади, а 29 грудня на хвилі масового ентузіазму президентом став Вацлав Гавел. У листопаді – грудні 1989 р. утворився коаліційний уряд Німецької Демократичної Республіки, який невдовзі зробив все від нього залежне задля об'єднання із ФРН. Грудень приніс повалення режиму Ніколае Чаушеску у Румунії. У січні 1990 р. через розкол у Союзі комуністів почалася дезінтеграція соціалістичної федеративної Югославії. У травні 1990 р. всезагальний страйк призвів до формування коаліційного уряду в Албанії. Названі події – це віхи хвилі «оксамитових революцій», які прокотилися Європою впродовж 1989 – 1990 рр. Свою специфічну назву ці перевороти одержали через те, що, поперше, зміна правлячих політичних сил пройшла мирно, без насильства та крові, хоча виключенням стали Румунія² та Югославія³. По-друге, відбувся перехід від жорсткого тоталітаризму до демократії. Хоча деякі політологи

¹ У тоталітарних країнах заборонялося щось друкувати і поширювати без дозволу влади. Існував термін «самвидав», за що присуджували до ув'язнення.

² В грудні 1989 р. у невеликому містечку Тимишоарі відбулася мирна демонстрація із антидиктаторськими гаслами. Її жорстоко придушили сили безпеки та війська. На розправу робітники міста відповіли загальним страйком, що стало початком демократичної революції. Заворушення охопили багато міст. У столичному Бухаресті вони набули характеру зіткнень із урядовими військами. За наказом Н. Чаушеску частини спецпризначення відкрили вогонь по мітингуючих, але армія в цілому заявила про свій нейтралітет, а пізніше перейшла на бік повсталих. Маніфестанти захопили будівлю ЦК КНР. Впродовж кількох днів в столиці йшли бої із спецпідрозділами, вірними диктатору. Проте їх опір невдовзі був подоланий, і влада перейшла до Фронту національного порятунку. Н. Чаушеску та його дружину Олену схопили і 25 грудня за вироком військового суду розстріляли.

³ На терені колишньої Югославії пізніше спалахнула тривала і кровопролитна війна.

заперечують той факт, що це насправді революції, треба наголосити, що події тих років призвели до кардинальних змін у всіх сферах життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній. Основний зміст започаткованих трансформацій – розбудова ліберально-соціальної демократії разом із створенням ринкової економіки, що вплинуло на перетворення в інших галузях. Відбулося падіння комунізму, тобто зміна суспільного ладу, насправді революція, хоча демонтаж соціалізму відбувався реформістським шляхом. Це – революції нового типу, без брутального фізичного насильства (точніше, з мінімальним фізичним насильством), без масштабних зіткнень великих соціальних сил. Характерна особливість подій 1989 – 1990 рр. – нестійкість ідейно-політичних сил, які брали в них участь. Їх позначають як антитоталітарні, але точніше визначення неможливе через те, що вони були далекими від виразного ідеологічного та соціально-політичного самовизначення. По суті, це були хиткі коаліції вельми різнорідних у соціально-політичному та ідейному відношенні течій, які до того моменту ще не оформилися (наприклад, «Солідарність» в Польщі або «Громадянський форум» у Чехословаччині). Вони виявляли єдність тільки у боротьбі проти старої влади, тому невдовзі після перемоги різнобарвні об'єднання розпалися. У кожній країні діяла велика кількість політичних партій, які прагнули влади і яким важко було знайти спільну мову. Шлях до стабільності виявився дуже важким внаслідок складного економічного становища, соціальної напруженості, гострих політичних конфронтацій, ностальгії значної частини населення за часами соціалізму або розчарувань через невиправдані сподівання. Адже руйнуючи «стару систему», населення східноєвропейських країн сподівалося на різке покращення в сфері матеріального споживання, розширення можливостей для соціальної мобільності, на вільний доступ до престижних професій. Натомість суспільство, яке прагнуло більшої соціальної справедливості, стало ще більше економічно і соціально стратифікованим.

Як показує історичний досвід, у розвинених країнах Заходу спочатку формувалася ринкова економіка, а потім складалася демократична система. Натомість у посткомуністичних країнах обидва процеси відбувалися одночасно¹, що виявилось надзвичайно складною справою, хоча із оперттям на іноземний досвід, із запозиченням європейських напрацювань. Однак системна трансформація в країнах, що розглядаються, не була імпортованою або нав'язаною, вона внутрішньо визріла. Політичні режими країн «реального соціалізму», а також їхні ідеологічні підвалини не залишали місця для оптимізації політичного устрою, а отже всіх сфер, на які він впливав. Стали нагальними докорінні зміни політичного устрою. Історія свідчить, що процеси економічного і політичного розвитку країн взаємопов'язані. У посткомуністичних державах впродовж першого двадцятиріччя їх нового способу існування процес демократизації

¹ Процес ліквідації соціалізму в країнах ЦСПСЄ в цілому йшов схожими шляхами, хоча мали місце і деякі національні особливості.

політичної сфери, як правило, відбувався швидше і ґрунтовніше, ніж розвиток ринкової економіки, особливо створення оптимальних структур ринку. Іноді налагодження функціонування демократичної політичної системи на деякий час ускладнювало проведення економічної політики, орієнтованої на господарське зростання. Проте у тривалій перспективі демократична політична система підтримує і полегшує процес зростання, оскільки має здатність коректувати помилки у цій галузі.

За час, що минув від «оксамитових революцій», у політичній сфері посткомуністичних країн Європи відбулися неоднозначні перетворення. Стабілізувався набір демократичних інститутів, атрибутів демократії, характерний для держав із демократичною політичною культурою. В першу чергу – це парламент та інститут президентства. Кожні чотири – п'ять років проводяться демократичні парламентські та президентські вибори. Передача влади через вибори стала нормою політики. В більшості посткомуністичних країн Європи встановилася парламентська система влади. Ймовірно, дало про себе знати побоювання того, що після тривалого періоду авторитарної влади, персоніфікованої в особі генерального секретаря комуністичної партії, у зв'язку із слабкістю демократії сильне президентство може призвести до нової диктатури. Опозиція поступово перетворюється на механізм контролю за діяльністю уряду. Формується, хоча з великими складностями (насамперед, через слабкість громадянського суспільства), новий механізм артикуляції та узгодження різних суспільних інтересів. Йде процес децентралізації та деконцентрації влади. Додержуються основні політичні права і свободи громадян. Жодна з організованих політичних сил (у тому числі і комуністи) не були виключені з процесу демократичних виборів. Вдалося уникнути масштабних соціальних катаклізмів, що могли б загрожувати демократичному правопорядку. Навіть кризові ситуації не змогли примусити звернути із демократичного шляху.

Разом із тим мали місце періодичні спроби розширення президентських повноважень за межі конституційних рамок¹, замаху виконавчої влади на незалежність засобів масової інформації, агресивні нападки на всіх «лівих» з метою витіснити їх із політичного та громадського життя. Хоча прийняті нові Конституції² і тим самим функціонування нових політичних структур регулюється законодавчим чином, напрацьована правова база повільно перетворюється на дієвий регулятор суспільних відносин. Не тільки пересічні громадяни, але й еліти з великими складностями звикають до нових правил життя, які засновані не на

¹ Спроби на початку 1990-х рр. з боку Леха Валенси у Польщі, Вацлава Гавела у Чехословаччині, Желю Желева в Болгарії посилити президентську владу наштовхнулися на сильний спротив суспільства.

² В Угорщині – 24 серпня 1990 р., Хорватії – 22 грудня 1990 р., Болгарії – 12 липня 1991 р., в Румунії – 21 листопада 1991 р., у Словенії – 23 грудня 1991 р., у Словаччині – 1 вересня 1992 р., в Чехії – 16 грудня 1992 р., в Польщі – так звана «Мала Конституція» від 23 жовтня 1992 р., а потім Конституція 2 квітня 1997 р., «Основи конституційного врегулювання (1996 р.) до Конституції Албанії від 28 грудня 1976 р.

тоталітарних порядках, а на набутих політичних правах і свободах, на правових засадах, взаємодії та консенсусі¹. Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. посткомуністичні країни Європи знаходилися на різних щаблях демократизації. Найвищі місця займали Словенія, Словаччина, Болгарія, Чехія, Угорщина, а найнижчі – Албанія, Сербія, Чорногорія, Хорватія та Боснія. Варто відзначити, що в більшості країн рівень демократизації відповідав рівню розвитку ринкових відносин.

В усіх країнах ЦСПСЄ центром виконавчої влади є уряд, який формується парламентською більшістю і несе відповідальність за свою діяльність перед парламентом. Та роль, яку відіграють у системі влади прем'єри у Чехії, Словаччині, Угорщині, Польщі, є дуже близькою до ролі канцлера у Німеччині. Президент відповідальності за діяльність уряду не несе. Тобто в державах ЦСПСЄ склалися або «канцлерівські республіки» із сильними прем'єрами і кабінетами і достатньо сильними парламентами, або напівпрезидентські системи, в рамках яких президент має важливі повноваження, але не стає одноосібним головою виконавчої влади.

Впродовж першого двадцятиріччя посткомуністичного поступу в країнах, що розглядаються, непростою була проблема якості урядування. За умов багатопартійності та постійних коливань вподобань виборців до парламентів обиралися представники п'яти – десяти, а часом і більшої кількості партій. Аби сформувати уряд, вони мали вступати у політичні коаліції і створювати парламентську більшість. В основному усі уряди носили коаліційний характер. З одного боку, це вело до складання політичної культури згоди, яка базується на толерантності та схильності до компромісу, переговорах та політичному торзі. Але з іншого, через нетерплячість електорату мала місце надзвичайна швидкість змінювання урядових коаліцій а отже і урядів, які не встигали розгорнути свою роботу належним чином (практично всі вони мали тільки одну каденцію, тоді як у розвинених країнах вважається ознакою демократичної зрілості, якщо уряду перед зміною дати другий шанс, тобто попрацювати ще один виборчий період). Нетривалий час перебування біля керма влади змушує уряд робити акцент на досягненні короткотермінового успіху і схилитися до популістських заходів. Оскільки проведення структурних реформ приносить на початку певні складності, а результати відтерміновані, складно на них наважитися. Коротке перебування при владі також провокує бажання тих чи інших посадовців скористатися можливостями свого положення, а отже посилює корупцію.

Однак багатопартійність і плюралізм – наріжні камені демократичної системи. Прийняті в посткомуністичних європейських країнах нові конституції спрямовані на відокремлення держави від монопольної

¹ Варто звернути увагу на інструментальне ставлення до демократії з боку пересічних громадян посткомуністичних країн Європи, що не зводиться до певного набору цінностей і моделей поведінки. Демократія розглядається в якості інструменту підвищення добробуту звичайних людей. Як зазначив один з респондентів соціологічного опитування: «Демократія – це коли я прокидаюся, і мені добре».

правлячої партії (в деяких країнах «союзницькі» партії виступали в якості її додатків), на ствердження багатопартійної парламентської системи. Порядок утворення і діяльності політичних партій від початку визначався на основі законів про громадські організації, а потім законів про партії та реєстрації їх судом або відповідним державним органом. В більшості випадків демонтаж структур «партії-держави» та тоталітарної системи призвів до радикальних змін партійно-політичного поля. На нього почали швидко та енергійно виходити прибічники глибоких політичних та економічних реформ. Спочатку це були масові рухи, фронти, об'єднання, форуми («Солідарність» у Польщі, Угорський демократичний форум, Громадянський форум у Чехії, Рух за демократичну Словаччину, Фронт національного порятунку в Румунії, Союз демократичних сил в Болгарії та інші). Розгорнулося самовизначення десятків і навіть сотень політичних течій, протопартій і партій. Багато з них швидко перетворювалися на суттєвий фактор демократичної політики, оскільки питання спрямування та темпів реформ опинилися в центрі політичної боротьби. В решті решт на нинішньому етапі можна окреслити чотири партійні типи. По-перше, посткомуністичні, зараз соціалістичні партії і старі комуністи, які ще й досі діють у Чехії, Словаччині, інших країнах. Їхнє місце у партійному спектрі – ліворуч від центру. За оцінками політологів, вони є найкраще організованими, найбільш стабільними та професійними, спираються на старі структури: розкидані по всій території тієї чи іншої країни організації і старі досвідчені кадри. Після революцій і короткого періоду деяких незручностей ці партії спромоглися відродитися і знов мають у більшості країн ЦСПСЄ впливову роль. Неодноразово вони поверталися навіть до урядових структур. Суттєву роль відігравали старі зв'язки, агітаційний досвід, а також використання розчарувань з боку значної частини співгромадян у наслідках реформ. Піднесення таких партій – це в першу чергу, виявлення труднощів перехідного періоду у східноєвропейських суспільствах. При тому, що вони розглядають зв'язок із материнськими партіями у формальних аспектах, наприклад, з точки зору розуміння питань стосовно власності, вони проводять чітку розмежувальну лінію між собою і партією-попередницею, не в останню чергу вказуючи на свою активну роль у ліквідації старої системи. По-друге, нові демократичні партії, серед яких розрізняють партії першої і другої генерації. Партії першого покоління виникли із дисидентських та опозиційних рухів у другій половині 1980-х рр. часто за зразком польської «Солідарності» і були тріумфаторами після повалення комуністичної влади. Найчастіше вони ставали переможцями на перших демократичних виборах. Не маючи від початку чіткого політичного профілю, вони відбивали широких спектр антикомуністичних настроїв, але швидше за все їх можна розташувати в політичному плані в секторі від центру до поміркованих правих. Деякі з них розпалися, деякі продовжують існувати. З кінця 1990-х рр. почалося творення партій другого покоління, серед яких можна знайти й ті, що утворилися в результаті злиття трьох партій-попередниць (Партія

Угорської Коаліції, наприклад). Особливістю партій другого покоління є те, що вони часто дуже швидко набували популярності і відразу займали урядові посади. Часто ці партії є партіями «під кілька відомих особистостей». В цьому виявляється та особливість політичного життя посткомуністичних європейських країн, що деполітизовані громадяни не схильні ототожнювати себе із ідеологіями або партійними символами, а прагнуть солідаризуватися із сильними особистостями. По-третє, історичні або традиційні партії, заборонені під час комуністичної диктатури або ті, що існували в межах дозволених блоків. Часто такі партії мають християнсько-католицьке коріння, як то Християнсько-демократичний Союз KDU/CSL в Чехії. Інколи – це старі партії трудящих, як наприклад чеські соціал-демократи, початок діяльності яких припадає ще на кінець XIX ст. По-четверте, суто популістські партії, які мають здебільшого право-популістське забарвлення, націоналістичне, анти-європейське або анти-просвітницьке спрямування. За умов дискредитації і краху комуністичної ідеології ті соціальні прошарки, які не спромоглися успішно вбудуватися у нові ринкові реалії, стали потужною базою для відродження націоналістичних та право-популістських сил. Після вступу країн ЦСПСЄ до Європейського Союзу найбільш активні та освічені громадяни цих держав поїхали за кордон в пошуках кращої долі. Залишилися значною мірою ті, хто не зміг цього собі дозволити. Позбавлені перспективи і на батьківщині, такі особи являють собою соціальну базу націоналістів та антиєвропейців.

За умов існування плюралізму політичні партії регіону в ідеологічному плані поділяються на соціалістичні (комуністичні), соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, націоналістичні, хоча міра ідеологізації політичних партій і соціальних розмежувань – відносно невисока. В цілому для партійних систем означених країн притаманна певна нестабільність (особливо у Польщі та Словаччині), хоча амплітуда розхитування «політичного маятника» постійно скорочується. Прослідковується тенденція до складання фактично двополюсної партійної системи, з одним полюсом у вигляді рухів, блоків, партій соціал-демократичного спрямування і таким же полюсом ліберально-демократичного спрямування. У всіх країнах регіону спостерігається стійке скорочення кількості партій і рухів. Разом із тим провідною тенденцією у процесі модернізації партійних систем залишається усунення умов домінування на політичній сцені будь-якої однієї партії. Інша тенденція – наявність етнічних партій (Румунія, Болгарія, Словаччина, Македонія, Сербія) і квот для національних меншин у парламентах.

При тому, що в політичному плані жодна з посткомуністичних країн Європи не має наміру відступати від обраного шляху, значна частина населення заявляє, що інститути демократії нині працюють погано. Парламенти та політичні партії не мають довіри серед переважаючої більшості. Опитування «Євробарометру» показало, що парламенту в Чехії довіряють 20%, у Польщі – 18%, в Угорщині – 15%. Довіра до партій – ще

нижча: 15% у Чехії, у Польщі та Румунії – по 12%, в Угорщині – 10%. Людей не задовольняє надмірна партизація політики та політичний клієнтизм¹. Деформований розвиток партійних систем сприяє узурпації політичної сфери вузькими елітними (і навіть напівкримінальними) угрупованнями (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія), відчуженню від неї громадян. В цілому, політика носить більш елітистський, «персоналістський» і корумпований характер, ніж у традиційних демократіях. Засоби масової інформації час від часу повідомляють про виявлення фактів корупції, що є поширеною навіть в тих посткомуністичних країнах Європи, що досягли значних успіхів у зміцненні ринкових та демократичних інститутів. Головні ж колізії системної трансформації політичної сфери країн даного регіону породжуються несумісністю становлення правової держави та інститутів демократії із традиціями «реального соціалізму», завищеними очікуваннями покращення життя населення та обмеженістю реальних можливостей цього, а також обмежень набутих громадянами прав та свобод. Різні політичні партії конкурують між собою у пошуку рішень проблем життєвих, а також тих, що пов'язані із суверенітетом та глобалізацією, зокрема, стосовно участі у Європейському Союзі та НАТО.

Революції 1989 – 1990 рр. призвели до різкої зміни зовнішньо-політичних та економічних орієнтацій країн ЦСПСЄ. На межі 1990 – 1991 рр. припинили своє існування Організація Варшавського Договору, Рада Економічної Допомоги. Обраний загальний напрямок на Захід. На весні 1999 р. перша група східноєвропейських держав – Чехія, Польща, Угорщина прийняті до Північноатлантичного союзу (у 2004 р. членами НАТО стали Болгарія, Румунія, Словаччина і Словенія). Але головною метою визначалося «повернення до Європи», тобто вступ до ЄС. З боку Заходу цей намір схвалювався. Так, на основі рішень Паризького саміту «Великої сімки» 1989 р. було прийнято програму допомоги, яка мала надаватися на реформування економіки східноєвропейських країн, спочатку Польщі та Угорщини, а потім ще Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Румунії та інших. У грудні 1989 р. засновано Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), основним завданням якого стало акумулювання коштів індустріально розвинених країн Заходу для надання допомоги східноєвропейським країнам у розвиткові приватного сектору, в становленні демократії та реформуванні економіки. Створивши потужні інструменти фінансової підтримки країн регіону у вигляді безвідплатних субсидій та позик, Європейське економічне співтовариство розпочало поетапне відкриття своїх ринків для експорту товарів посткомуністичних країн. Треба підкреслити, що всі заходи, що приймалися, були політично зумовлені: вони впроваджувалися лише для тих країн, які мали надійні, за думкою європейців та міжнародних фінансових організацій, програми

¹ Політологи визначають клієнтизм як проникнення родинних і дружніх відносин у сферу юридично універсальних та безособових правил виконання обов'язків громадського діяча.

проведення ринкових реформ і демонстрували політичну волю до подолання можливого спротиву реформам. До 1991 р. Європейське співтовариство, відповідаючи на зміни у зв'язку із розвалом світової соціалістичної системи, мобілізувалося задля того, аби використати історичний шанс об'єднання Європи на принципах, пануючих у її західній частині. Це мало сприяти загальному економічному зростанню, безпеці та стабільності у Європі. Правовою основою відносин ЄС із державами ЦСПСЄ стало укладання з ними угод про асоціацію (так звані Європейські угоди). Названі угоди виконали роль найважливіших інструментів у програмі підготовки цих країн до членства на довгому шляху від асоціації через стратегію підготовчого періоду до безпосереднього відкриття переговорів про вступ до Євросоюзу. Формально рішення про те, що асоційовані держави ЦСПСЄ можуть стати членами ЄС, прийняли на сесії Європейської ради у Копенгагені у червні 1993 р. Там же визначили критерії, яким мають відповідати претенденти: наявність стабільних інститутів, що забезпечують демократію, законність, додержання прав людини і національних меншин; функціонуюча ринкова економіка, здатна витримувати конкуренцію і долати дію ринкових сил в країні та в Союзі; готовність і здатність прийняти на себе усі зобов'язання, пов'язані із членством у ЄС; погодження із цілями створення економічного та валютного союзу. У грудні 1994 р. на сесії Євросоюзу в німецькому Ессені схвалено програму підготовки країн ЦСПСЄ до інтеграції. Головна увага в ній приділялася, по-перше, допомозі з боку ЄС, насамперед, фінансовій, країнам-кандидатам; по-друге, гармонізації їхнього законодавства із нормами європейського права. Стосовно останнього: країнам, які мали намір приєднатися до Союзу, потрібно було опрацювати понад 80 тисяч сторінок європейських законів і переробити власне законодавство у відповідності до цих законів. При цьому на віру нічого не приймалося: до країн-кандидатів відрядили цілу армію представників та контролерів ЄС задля перевірки, чи дійсно встановлені критерії додержані. Таким чином передбачалася перебудова цих країн від самих основ. Але крім переписування юридичних документів треба було чимало попрацювати, аби вони одержали реальне наповнення. Євросоюз розробив індивідуальні стратегії приєднання для кожної країни-кандидата, позначивши в них пріоритети, конкретні дії та терміни їх виконання. До програми вступу для більш розвиненої Угорщини входило 88 серйозних завдань, для Чехії – 90, для Словаччини – 98. Підготовка до вступу у ЄС стимулювала реформування економіки посткомуністичних країн, а також сприяла важливим інституціональним перетворенням. Результатом складної і наполегливої роботи стало включення до кола членів європейського співтовариства у 2004 р. Угорщини, Польщі, Словаччини, Словенії та Чехії, а у 2007 р. Болгарії та Румунії. З 1 липня 2013 р. повноправним членом ЄС стала Республіка Хорватія.

Для суб'єктів економічної діяльності вступ до поважної організації означав чимало позитивних моментів: вихід їхньої продукції та ринки ЄС

без митних та інших обмежень, спрощення системи сертифікації, доступ до іноземних інвестицій, ресурсів фінансового ринку, можливість використання європейських структурних фондів для підтримки проектів, особливо малого і середнього бізнесу, доступ до європейських програм підтримки наукових досліджень тощо. Очікування керівництва посткомуністичних держав щодо позитивної ролі у сприянні економічному розвитку та підвищенню життєвого рівня населення своїх країн значною мірою виправдалися. Звичайно, головну роль відіграли власні зусилля у здійсненні економічних трансформацій. До середини 1990-х рр. регіон подолав спад виробництва, що мав місце після демонтажу командно-адміністративної системи економіки, а до 2000 р. відновив дореформений обсяг валового продукту. Наступні роки – стабільно перевищував за темпами його зростання Західну Європу і світ в цілому. Відставання від західноєвропейських країн за основними економічними показниками суттєво скоротилося, хоча і залишилося. Темпи скорочення розриву уповільнилися у зв'язку із світовою фінансово-економічною кризою 2008 р. Адже здійснювана економічна політика зробила господарства країн ЦСПСЄ легко вразливою для глобальних викликів.

Криза виявила її глибокі структурні проблеми, що виникли в результаті багаторічної опори на зовнішні фінансові ресурси та орієнтації на західноєвропейські ринки збуту. Із падінням попиту на експортну продукцію через рецесію в економіці головних країн-споживачів, багатократним скороченням надходження прямих іноземних інвестицій, відпливом спекулятивного капіталу, послабленням закордонних кредитних потоків і зменшенням грошових переказів від трудових мігрантів виробництво, зайнятість і прибутки почали падати, а боргові зобов'язання і чисельність громадян і компаній, неспроможних повертати борги, – зростати. Всі країни регіону повністю лібералізували рух капіталу, а свою фінансову долю віддали в руки іноземних банків, які перетворилися на домінуючі. Потужний потік іноземної валюти призвів до зміцнення національних грошей і штучного підвищення їх купівельної спроможності. Це налаштувало населення і підприємства на одержання кредитів, у тому числі в дешевій іноземній валюті. Кредитна експансія збільшила зовнішню заборгованість, що тяжким ярмом лягла на підприємства, населення та державні бюджети. Коли надходження фінансових ресурсів з-за кордону припинилося, пропозиція валюти впала, а національні гроші знецінилися, створивши загрозу боргової кризи. До того ж додалася та обставина, що значна частина кредитів йшла не на розвиток, а «проїдалася». Хоча останнє зумовлювалося прагненням урядів полегшити ситуацію в соціальній сфері. Першочерговим завданням вважалася матеріальна підтримка найбільш соціально вразливих прошарків населення – пенсіонерів, сімей з дітьми, сімей безробітних та ін. Орієнтованість соціальної політики на підтримку рівня життя цих категорій населення та збільшення обсягів соціальних виплат в багатьох країнах пом'якшили різке погіршення умов життя тих, кому внаслідок трансформаційного спаду

початку 1990-х та кінця 2000-х рр. реально загрозувало сповзання у зону бідності.

Підбиваючи підсумки історичного періоду посткомуністичних змін в країнах Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, слід зазначити, що на цьому шляху досягнуто суттєвих результатів. В «Індексі трансформації 2010», підготовленому німецьким фондом Бертельсманна, за рівнем політичної та економічної трансформації перше місце (із 128 країн, що досліджувалися) посідала Чехія, друге – Словенія, шосте – Словаччина, восьме – Угорщина, десяте – Польща, чотирнадцяте – Болгарія, п'ятнадцяте – Хорватія, шістнадцяте – Румунія, двадцять перше – Македонія, двадцять четверте – Сербія, двадцять п'яте – Чорногорія, тридцяте – Албанія. Сорокарічна історія тоталітаризму в Європі завершилася. Він виявився тимчасовим, проте дозволив здійснити ривок від відсталості до відносно розвиненої індустріальної економіки. Однак розв'язати проблеми, які сам створив, він виявився неспроможним. Криза була розв'язана революційним шляхом, за чим настала черга реформізму. Досвід посткомуністичних країн Європи цінний тим, що він наочно показав: головний урок переходів у тому, що ринки не функціонують добре без підтримки інститутів держави, яка виконує свої базові завдання, а також здорового громадянського суспільства. Розбудова нового суспільства виявилася справою нелегкою, проте вельми успішною. В результаті трансформація призвела до різних результатів, різних рівнів економічного, політичного та соціального розвитку. Суть процесу для всіх країн регіону спільна – створення демократичної правової держави, багатопартійної політичної системи, громадянського суспільства, ринкової економіки. Два фактори визначили швидке набуття стабільності та функціональності демократичних інститутів та процедур в країнах, що розглядаються. По-перше, загальне прагнення «повернутися» до Європи, орієнтуватися на Захід. Східноєвропейські культури ідентифікували себе із західноєвропейською культурою, що виявилось могутнім ціннісним ресурсом. Другий фактор – це самий Захід в особі ЄС та США з їхніми потужними ресурсами, певною мірою відіграли роль зовнішнього джерела легітимності, що компенсувало дефіцит її внутрішніх джерел. Падіння комуністичних режимів в країнах Центрально-Східної і Південно-Східної Європи сприяло встановленню принципу відкритості у всіх сферах – ідеологічній, культурній, політичній та економічній, що є неодмінною умовою успішного розвитку у відповідності до законів синергетики. Зростання взаємодії між Східною та Західною Європою надало можливості континенту перетворитися на єдиний політико-правовий і цивілізаційний простір, заснований на ліберальній демократії, соціально-орієнтованому ринковому господарстві та європейській ідеї.

Література

- Брусилівська О. І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни /О.І. Брусилівська. – Одеса, 2007.
- Брусилівська О.І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи.1989 – 2009 : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / О.Брусилівська.– Одеса, 2011.
- Буравченко Р. Ідеологічна парадигма антитоталітарних революцій Центрально–Східної Європи в кінці ХХ ст. /Р.Буравченко //Гілея. – 2013. – Вип. 75.
- Бурдяк В. Політична трансформація постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи /В.Бурдяк // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – 2007. – Т.15–16.
- Бухарин Н. И. Преобразования в странах Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европы: достижения и проблемы /Н.И.Бухарин [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://2info.ru/index.php?dn=article&to=art&id=24>
- Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций /Г.И.Вайнштейн [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://pavtoz.ru/dov/vaishzakon.pdf>
- Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Гл. 8. Тяжкий шлях до свободи /П.Вандич. – К., 2004.
- Вахудова А.М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму /А.М.Вахудова. – К., 2009.
- Галигіна Ж. В. Передумови та особливості конституційного переходу політичних систем країн Центральної та Східної Європи (1989–2000 рр.) /Ж.В.Галигіна // Держава і право. – 2009. – Вип.43.
- Гражевська Н.І. Глобалізаційні детермінанти системної трансформації посткомуністичних економік /Н.І.Гражевська // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип. 21.
- Громадянське суспільство і соціальний капітал у нових країнах-членах Європейського Союзу /В.Бурдяк [та ін.]. – Чернівці, 2015.
- История антикоммунистических революций конца ХХ века. Центральная и Юго-Восточная Европа / Ю.С. Новопашин (отв.ред.). – М. , 2007.
- Кравець Г.В. Посткомуністичні трансформації як новий тип процесу суспільно-політичних перетворень /Г.В.Кравець // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 53.
- Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи: Навчальний посібник. – К., 2008.
- Ларраби С. Опасности и возможности в Восточной Европе /С.Ларраби [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_7775
- Лендшел М. О. Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально-Східної Європи у постсоціалістичний період /М.О. Лендшел // Гілея. – 2009. – Вип. 18.
- Лотюк О.С. Модернізація громадянського суспільства у посткомуністичній Європі /О.С.Лотюк // Публічне право. – 2014. – № 4.
- Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация /Е.Мачкув //Полис. – 2000. – № 4.
- Міненкова Н. Є. До питання люстрацій в країнах Центрально–Східної Європи /Н.Є.Міненкова //Гілея. – 2015. – Вип. 101.
- Минчев О. Переваги членства в НАТО для посткомуністичної країни /О.Минчев //ЄвроАтлантика: часопис.– 2010. – № 2.
- Моцок В. Політика Європейського Союзу щодо демократизації Східної Європи: задля інтеграції чи безпеки /В.Моцок // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – 2010. – Т. 21–22.
- Нікогосян О. Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах /О.Нікогосян [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/jomal/807/>
- Новопашин Ю. С. О причинах восточноевропейских революций 1989 г. (международный аспект) /Ю.С.Новопашин //Вопросы истории. – 2010. –№ 2.

Папава В. Финансовый кризис и посткоммунистический капитализм /В.Папава //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 8.

Примуш М. Вплив традиції на характер політичної модернізації в контексті розгляду інституту глави держави країн Центрально-Східної Європи і Латинської Америки / М. Примуш, Ю. Коваль // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – 2012. – Вип. 2.

Ротшильд Дж.. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни /Дж.Ротшильд, Н.Уінгфілд /Пер. з англ.. – К., 2004.

Семенович А. Вступ у ЄС як чинник трансформації країн-кандидатів з Центральної і Східної Європи /А.Семенович // *Слов'янський вісник*. –2011. – Вип. 11: Серія: Історичні та політичні науки.

Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України : зб. матеріалів міжнар. конф. (3 жовт. 2013 р., м. Ужгород) / С.І. Мітряєва (кер.) [та ін. ; за заг. ред. А.З. Гончарука] ; Нац. ін-т стратег. досліджень. – Київ : НІСД, 2014.

Феен Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС /Г.-Й.Феен [Ел. ресурс] – Режим доступу: [//www/kas.de/wf/doc/kas_10201-1522-2-30.pdf](http://www/kas.de/wf/doc/kas_10201-1522-2-30.pdf)

Щербань П. М. Антикомуністичні революції кінця ХХ ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: внутрішні та зовнішні чинники перемоги /П.М.Щербань, Т.Ю.Щербань [Ел. ресурс] – Режим доступу: [//http://vuzlib.com/content/view/1901/25/](http://vuzlib.com/content/view/1901/25/)

Яковенко Н.Л. Соціально-політичні трансформації посткомуністичного простору /Н.Л. Яковенко, Н.В. Шпакова // *Сучасна українська політика : політики і політологи про неї* : наукове видання; спецвипуск «Європейська перспектива». – Київ, 2009.

Bandelj N. Democracy in Central and Eastern Europe: test of early impact /N. Bandelj, K. Finley, B. Radu // *East European Politics*. – 2015. – Vol. 31. – Issue 2.

Bértoa F. C. Party regulation and party politics in post-communist Europe /F. C. Bértoa, I. van Biezen // *East European Politics*. – 2014. – Vol. 30. – Issue 3.

Brier R. Transnational Culture and the Political Transformation of East-Central Europe /R.Brier // *European Journal of Social Theory*. – 2009. – August 1.

Camba A.A. Constructing Capitalisms: Transforming Business Systems in Central and Eastern Europe / A.A.Camba // *Europe-Asia Studies*. – 2015. – Vol. 67. – Issue 9.

Chiru M. Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe: Recruitment and Representation /M. Chiru // *West European Politics*. – 2015. – Vol. 38. – Issue 6.

Ekiert G. The Legacies of 1989: Myths and Realities of Civil Society / G. Ekiert, J. Kubik // *Journal of Democracy*. – 2014. – Vol. 25. – Issue 1.

Howard M.M. The Weakness of Postcommunist Civil Society /M.M.Howard [online] Available at: www18.georgetown.edu/data/.../publication-7320.pdf

Laczo F. Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration /F. Laczo // *Europe-Asia Studies*. – 2015. – Vol.67. – Issue 8.

Mungiu-Pippidi A. The Legacies of 1989: The Transformative Power of Europe Revisited Europe /A. Mungiu-Pippidi // *Journal of Democracy*. – 2014. – Vol. 25. – Issue 1.

Marchenko A. Civic activities in Eastern Europe: links with democratic political culture /A. Marchenko // *East European Politics*. – 2016. – Vol. 32. – Issue 1.

Mungiu-Pippidi A. The Splintering of Postcommunist Europe /A. Mungiu-Pippidi // *Journal of Democracy*. – 2015. – Vol. 26. – Issue 1.

Tawat M. Towards an ever “closer” union? Refugee Policy and Social Cohesion in Eastern EU Member States /M.Tawat // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 2016. – Vol. 32. – Issue 2.

Vassilev R.The Tragic Failure of “Post-Communism” in Eastern Europe /R. Vassilev // *Global Research*. – 2011. – March 8.

Zielińska K. Lost between Caesar and God? Religion and politics in post-socialist Europe /K. Zielińska // *East European Politics*. – 2015. – Vol. 31. – Issue 3.

Республіка Польща

Серед колишніх посткомуністичних країн Європи Польща посідає особливе місце і за розмірами території та населення, і за потужністю економіки, яка ледь не більша за решту східноєвропейських посткомуністичних господарств взятих разом, принаймні – дев'ята серед економік Європейського Союзу, і за політичною активністю як у минулому так і нині. Саме у Польщі сталася перша з «оксамитових революцій», що розвалили «соціалістичну співдружність». За своїми передумовами, рушійними силами та перебігом подій вона вельми відрзнялася від більшості східноєвропейських революцій того часу. Авторитарна комуністична система у Польщі, очолювана Польською об'єднаною робітничою партією¹ розхитувалася від середини 1950-х рр., коли виникли перші розрізнені опозиційні організації, які у 1980-і рр. набули характеру організованої опозиції тодішньому ладу і виступали проти «васального» положення по відношенню до КПРС та СРСР. Незгода з комуністичними порядками виявлялася у польських суспільно-політичних кризах 1956, 1968, 1970, 1976, 1980 – 1981 рр., які влада придушувала (у грудні 1981 р. навіть був введений воєнний стан), але не могла ігнорувати. Тобто задовго до революційного перелому 1989 р. в країні вже існувала сильна опозиція, а репресії проти неї були не надто жорстокими, а отже не дуже ефективними. На чолі руху разом із робітничими лідерами насамперед «Солідарності»² стояли інтелігенти, які до того ж вели широку – як відкриту, так і напівлегальну правозахисну і просвітницьку діяльність. Ніде самвидав не поширився настільки, як це було у Польщі: твори забороненої літератури, непідцензурні газети і журнали виходили багатотисячними накладками. Із суспільно-політичної і психологічної точок зору польські громадяни на межі 1980 – 1990- рр. були набагато більше готові до перетворень на батьківщині, ніж деякі інші народи у сусідніх соціалістичних країнах.

¹ ПОРП виникла у 1948 р. в результаті злиття Польської робітничої партії і Польської соціалістичної партії, її партнерами виступали Демократична партія (ДП) і Об'єднана селянська партія (ОСП), тобто однопартійності у Польщі не було.

² Намагаючись вивести країну із економічної кризи, влада оголосила підвищення цін на продовольство з 1 липня 1980 р., що викликало лавину страйків, найзначнішими з яких стали виступи на тракторному й металургійному заводах у Варшаві, а також на верфі ім. Леніна у місті Гданськ. Міжзаводський страйковий комітет, котрий об'єднав 304 підприємства, видав документ під назвою «21 пункт», де крім завищених економічних вимог збільшення зарплат і соціальної допомоги, містилися й політичні вимоги: створення незалежних профспілок, права на страйки, свободи слова і друку, звільнення політичних в'язнів та ін. Всі опозиційні угруповання підтримали страйки єдиним фронтом. У листопаді 1980 р. Верховний суд зареєстрував незалежну самоуправну профспілку «Солідарність», яку очолив Лех Валенса, електрик гданської корабельної верфі. «Солідарність» об'єднала у своїх лавах всіх, хто виступав за зміну системи, її чисельність швидко зросла до 10 млн. осіб. Фактично вона стала масовою опозиційною партією, яка виступила за зміну політичного життя у Польщі. Пізніше імпульси від її активності мали вплив на решту країн «соціалістичного табору».

Парадокс: у русі до змін неабияку роль відіграла така традиціоналістська структура, якою є католицька церква. Польща – країна із найвищим у регіоні рівнем релігійності¹, де ця традиція не переривалася навіть у період соціалізму. Церква стала центром альтернативного авторитету, оплотом національної польської традиції, вона послаблювала вплив на політичну культуру поляків комуністичної ідеології. За комуністичних часів вона не тільки відстояла свої позиції, захищаючи права віруючих і невіруючих, але й дієво підтримувала опозицію морально й матеріально. Важливе значення мав візит до Польщі Папи Іоанна Павла II, поляка за походженням. Під його впливом суспільство почало швидше самоорганізовуватися поза рамок системи: завдяки участі у масових богослужіннях були усунені конфесійні обрядові обмеження, а із створенням власних служб підтримки порядку це стало безпечним засобом демонстрації виходу за межі системи.

Реагуючи на масовий протестний рух, влада намагалася «покрасити», «реформувати» соціалізм у Польщі: з 1982 р. здійснювалися спроби проведення обмеженої економічної реформи. Вони спрямовувалися на розширення самостійності господарських суб'єктів; змінення системи централізованого планування шляхом заміни директивних показників оперативними програмами і державними замовленнями; на лібералізацію внутрішніх цін; певне пом'якшення режиму функціонування дрібних іноземних інвестицій тощо. Тобто у порівнянні з більшістю соціалістичних країн у Польщі існували елементи ринкової економіки: переважно приватним залишалася сільське господарство, помітне місце в економіці займав міський приватний сектор, в якому було зайнято біля третини населення. Водночас складалися більш ліберальні, ніж в інших соціалістичних країнах, відносини із Заходом. Тобто створювалися сприятливіші суспільно-політичні й економічні передумови для наступного переходу до ринкових відносин. Польська об'єднана робітничка партія ніколи не була класично комуністичною партією, їй не були чужими елементи соціал-демократії, а у 1980-х рр. в ній сформувалося реформаторське крило. Таким чином у Польщі не існувало серйозного опору реформам як з боку політичних еліт, так і з боку значної частини населення.

Впродовж 1980-хх рр. економічна ситуація в країні погіршувалася, що не могло не впливати на життєвий рівень громадян. Однак якщо таке зниження ще могли терпіти старші, молоде покоління, орієнтоване на західні стандарти споживання, приймати не хотіло. Політична опозиція

¹ На початку другого десятиріччя XXI ст. понад 90% поляків декларують свій католицизм, понад 75% регулярно відвідують костел. Для порівняння: регулярно відвідують церкву у Скандинавії 3 – 5%, у Франції та Великій Британії – 15 – 20%.

20 листопада 2016 р. у Кракові відбулася церемонія інтронізації Ісуса Христа як короля Польщі. На церемонії був присутній президент країни Анджей Дуда. Схожі «зведення Христа на трон Польщі» відбувалися вже кілька разів, зокрема у 1997 і 2000 рр. Однак остання – унікальна, бо вона схвалена президентом країни.

охопила всі верстви населення, об'єднавши значну частину робітників, інтелігенції, молоді, а також деякі прошарки селянства. Під сумнів ставилася легітимність влади і усього суспільного ладу, що було змінено мирним шляхом – у формі вкрай напружених переговорів і досягнення компромісу між представниками комуністичної влади і «Солідарності».

З 6 лютого до 5 квітня 1989 р. пройшли переговори за «круглим столом», в яких взяли участь 14 представників від коаліції ПОРП, ОСП і ДП, 20 – від опозиції, 6 від Всепольської угоди профспілок, 14 – «незалежних авторитетів» і 2 представника католицької церкви. Результатом переговорів став сценарій, який передбачав проведення після чотирирічного перехідного періоду багатопартійних виборів за участю на конкурентних засадах вільно створених партій. Угодою передбачалися: участь опозиції у Сеймі у визначеному у 35% обсязі; коаліційний уряд на чолі з представником ПОРП; запровадження посади президента, що мало гарантувати політичну стабільність. Також визначалися основні принципи й умови реалізації нових рішень: політичний і профспілковий плюралізм, свобода слова, демократичний спосіб формування державної влади, незалежність судів, сильне робітниче і територіальне самоуправління тощо. В цілому прийняті рішення означали злам монопольної влади ПОРП і розпочинали демонтаж старої системи. 7 квітня 1989 р. Сейм у відповідності до рішень «круглого столу» прийняв новий виборчий закон і змінив Конституцію, запровадивши посаду президента й другу законодавчу палату – Сенат.

Подальший розвиток подій вніс корективи у накреслені плани щодо чотирирічного перехідного періоду. На виборах до парламенту 4 червня 1989 р. ПОРП зазнала невдачі, однак Національні збори (спільне засідання Сейму і Сенату) більшістю в один голос обрало генерала Войцеха Ярузельського, Першого секретаря центрального комітету ПОРП, президентом Польщі. Він запропонував на посаду прем'єр-міністра генерала Чеслава Кищак, котрий керував засіданнями «круглого столу» від ПОРП та її союзників. Лідеру «Солідарності» Л.Валенсі вдалося розколоти коаліцію ПОРП – ОСП – ДП і заручитися їхньою підтримкою. 23 серпня 1989 р. було сформовано перший некомуністичний уряд, на чолі якого став Тадеуш Мазовецький, один з лідерів «Солідарності».

29 грудня 1989 р. Сейм прийняв закон, що вносив важливі поправки до Конституції. Державі поверталася назва Республіка Польща замість Польська Народна Республіка, вона визначалася як «демократична і правова». Усувалися положення про керівну роль ПОРП, дружбу з СРСР¹,

¹ Восени 1992 р. підрозділи російських збройних сил були виведені з польської території. Урочисті заходи проводів пройшли 17 вересня. У своїй промові у Президентському палаці Бельведер Л.Валенса сказав: «У такий самий день – 17 вересня 1939 р. Радянський Союз встромив ножа в спину Польщі, окупував її східні землі, потім тримав тут війська після війни, і ось тільки сьогодні ми, поляки, звільняємося від цього».

соціалізм¹. З'явилися статті про свободу підприємницької діяльності і захист приватної власності. Відновлювався герб Другої Республіки – орел з короною. Прийняті поправки означали фінал авторитарної командно-адміністративної системи, гарантували подальші докорінні трансформації політичного і соціально-економічного ладу. 27 січня 1990 р. на XI з'їзді ПОРП заявила про припинення своєї діяльності, піддавши гострій критиці своє минуле через «нав'язування радянської моделі устрою». В той же день, наголосивши потребу в існуванні партії лівого спрямування, створили Соціал-демократію Республіки Польща, яку очолили Александр Кваснєвський і Лешек Міллер².

Не маючи достатньої опори у суспільстві і не бажаючи загострювати ситуацію, В. Ярузельський³ 19 вересня 1990 р. попросив Сейм скоротити строк його президентства. У два тури – 25 листопада і 9 грудня 1990 р. пройшли всезагальні вільні президентські вибори. У першому, в якому взяли участь шість кандидатів і 60,6% виборців, жоден з претендентів на високу посаду не одержав необхідної половини голосів. 39,9% отримав Л. Валенса, 23% – незалежний кандидат, маловідомий бізнесмен з Канади Станіслав Тимінський. У другому турі переміг Л. Валенса із 74,25% голосів (явка складала 53% електорату). Оцінюючи його діяльність на президентській посаді, політологи вказували на суперечливість та непередбачуваність дій, конфліктність у відносинах із урядом і Сеймом. Якщо хтось намагався поставити себе надто високо у владній ієрархії, Л.Валенса змушував його піти. Часті зміни урядів і урядовців стали ознакою часу. Найближчим радником президента став його колишній водій і охоронець Мечислав Ваховський, якій очолив президентську канцелярію. Політичні супротивники звинувачували Л.Валенсу в авторитарних прагненнях, однак межу демократії він не переступав. Він прагнув до посилення президентської влади, однак польський політикум чинив досить сильну протидію.

Табір «Солідарності» невдовзі дезінтегрував, на його основі почали виникати різноманітні політичні партії. Взагалі, у 1989 – 1990 рр. процес творення нових політичних партій набув бурхливого характеру: на кінець жовтня 1990 р. їх було зареєстровано 154 (на початку другого десятиріччя ХХІ ст. – близько 300, більшість з яких представляють собою невеликі локальні структури). Серед партій і рухів – праві, центристські, ліві, ліберальні, християнсько-демократичні, національно-католицькі, аграрні, соціал-демократичні та ін. Головна тенденція у процесі утворення нових

¹ Була розпочата декомунізація, її завершення – кінець 2017 р. Росія у 2016 р. порівняла знищення пам'яток радянської доби із руйнуванням Пальміри бойовиками Ісламської держави.

² Частина делегатів з'їзду утворила Соціал-демократичну унію, яка саморозпустилася влітку 1991 р.

³ У 2008 р. із звинуваченням у введенні військового стану у 1981 р., жертвами якого стали 100 осіб, розпочався судовий процес над 84-річним В. Ярузельським, але він був припинений через стан його здоров'я.

партій – не стільки соціальне представництво, скільки особисті амбіції тих чи інших політиків. Чимало з партій, виникнувши, через певний час зникало або об'єднувалося з іншими.

Характеризуючи партійну систему Республіки, варто звернути увагу на деякі обставини. Насамперед, у невеликих партій є шанси на успіх, особливо у новостворених¹. Як не один раз бувало, значна частина виборців віддавала їм свої голоси, що відкривало шлях до парламенту і формування уряду. Відповідно – це можливість впливати на процес прийняття рішень, а отже доступ до значних ресурсів. В результаті – доступ до фінансів, посад у державному апараті, одержання трибуни у ЗМІ. Ці ресурси інвестуються у зміцнення організаційної і кадрової структури партій, що дозволяє їм зберігати свою електоральну привабливість і витримувати, принаймні, деякий час, конкуренцію у партійному середовищі. У Польщі існують радикальні партії і лідери, однак ніколи після завершення виборів не лунали заклики скасувати їх результати і усунути нову владу.

На першому етапі надмірна строкатість партійної картини ускладнювала політичний процес. Зокрема, у виборах 1991 р. взяли участь 111 виборчих об'єднань і блоків, до парламенту пройшли 29. При такій дрібності політичного представництва не було можливості сформуванню ані парламентську більшість, ані стабільний уряд, що не неї спирається. Настала смуга коаліційних урядів меншості. Вони були слабкі, нестійкі і постійно змінювалися. Однак всі вони були націлені на відхід від «радянської моделі» і творення нового суспільства. Всі ілюзії відносно можливості вилікувати соціалістичну економіку пішли у минуле. Господарську систему реформували швидко і різко, що стало шоком для суспільства, а така метода одержала назву «шокова терапія». Перший її етап розпочався вже у 1989 р. реалізацією плану, розробленого групою фахівців під керівництвом віце-прем'єра Лешека Бальцеровича². Цей план тримався на «трьох китах»: реформі фінансової системи з метою досягнення бюджетної рівноваги; запуску ринкових механізмів; зміні структур власності. З боку Міжнародного валютного фонду надійшло схвалення і фінансова підтримка в обсязі 2,2 млрд. дол. Кошти з-за кордону не пішли на пенсії і зарплати, їх витратили на реформи і підтримку приватного підприємництва.

Після затвердження Сеймом план почав втілюватися в життя з 1 січня 1990 р.: припинення державних дотацій підприємствам, лібералізація цін, девальвація злотого, заморожування заробітних плат, реформуван-

¹ Від 2001 р. вибори до Сейму проходять за зміненним законом, у відповідності до якого система підрахунку голосів дозволяє одержати представництво у парламенті при середньому і навіть слабкому результаті.

² Президент П.Порошенко назвав Польщу зразком успішного реформування і у квітні 2016 р. призначив Л.Бальцеровича своїм представником у Кабінеті міністрів, а також співголовою Групи стратегічних радників із підтримки реформ в Україні (другим співголовою став колишній віце-прем'єр Словаччини Іван Міклош, котрий одночасно керував групою радників прем'єр-міністра Володимира Гройсмана).

ня банківської і податкової систем та ін. Приватизація державної власності декларувалася, однак у подальшому Польща продемонструвала обережність у її проведенні, навіть деяке гальмування цього процесу. Макроекономічні показники почали покращуватися, наприклад, за півроку вдалося збити інфляцію маже з 1000% до 6%. Але, як неодноразово це бувало в інших країнах, за поліпшенням макроекономічних показників приховувалося погіршення стану справ у соціальній сфері. У Польщі 1992 – 1993 рр. увійшли до історії як «долина сліз», оскільки соціальні наслідки здійснення «шокової терапії» виявились болючими для більшості населення, на що воно відповідало акціями протесту.

Своєрідною акцією протесту проти реформ можна вважати підтримку, надану лівим силам на парламентських виборах 19 вересня 1993 р.¹ 20,5 % голосів (за тодішньою виборчою системою – 37,2% місць у Сеймі) одержав Союз демократичних лівих сил (СДЛС), 15,4% голосів (28,7% місць) – Польська селянська партія (ПСП)². Після виборів обидві партії сформували коаліцію, яка контролювала майже дві третини голосів у Сеймі (303 з 460), тобто більшість, необхідну для внесення змін до Конституції. В основі об'єднання лежали симпатії обох партій до комуністичного минулого і схожість передвиборчих платформ, в яких на першому місці стояла критика уряду за надмірно жорсткі економічні заходи. Обіцялася компенсація зростання цін, уповільнення приватизації, активізація боротьби із безробіттям та інфляцією. Однак невдовзі партнери по коаліції розійшлися у поглядах на майбутнє. Представники СДЛС, які відповідали за ключові економічні міністерства в уряді, усвідомили, що продовженню ринкових реформ немає альтернативи. Натомість представники ПСП намагалася звести нанівець багато з того, що було зроблено у попередній період.

На президентські вибори 1995 р. Л.Валенса знов виставив свою кандидатуру (усього було зареєстровано 17 претендентів, взяли участь 13). У першому турі, що пройшов 5 листопада, перше місце з результатом 35,11 % голосів посів лідер партії Соціал-демократія Республіки Польща Александр Квасневський. Л.Валенса набрав 33,11%. У другому турі 19 листопада перемогу А.Квасневському принесли 51,72% голосів. Те, що виборці віддали свої симпатії цьому кандидату і на наступних президентських виборах 2000 р.³. (вже у першому турі він одержав 54,5 % голосів), свідчило про зсув настроїв громадськості вліво.

¹ Закон про вибори від 28 травня 1993 р. з метою недопущення проходження до Сейму численних незначних партій, які не мали стабільної соціальної бази і політичної структури, а також для впорядкування політичного вигляду Сейму зменшив розміри виборчих округів, запровадив прохідний мінімум у 5% для партій і 8% для партійних коаліцій. Проведення виборів стало результатом відкликання Сеймом кабінету Ханни Сухоцької після висловленої «Солідарністю» недовіри уряду і вибору президентом варіанту розпуску парламенту.

² Після 1989 р. вона виділилася із прокомуністичної Об'єднаної селянської партії.

³ Л.Валенса набрав лише 1,4% голосів.

Політологи відносять Польщу до прем'єр-президентських систем. Президент обирається всенародним голосуванням, призначає прем'єр-міністра, якого потім затверджує Сейм. Польський президент має деякі законодавчі прерогативи: право вето, відтермінування підписання законопроектів, які приймає парламент, але більше влади – у голови уряду, який визначає склад кабінету міністрів, основні напрями урядового курсу, спираючись на підтримку більшості у Сеймі. Президент є верховним головнокомандувачем, відіграє важливу роль у проведенні зовнішньої політики і представляє країну за кордоном. Польський досвід не дає однозначної відповіді на питання: яка форма політичного режиму є оптимальною для країни. Прихильники президентського режиму перебільшують його стабілізуючу роль, недооцінюючи небезпеки еволюції в бік авторитаризму, що частково виявилось у період перебування при владі Л.Валенси. Парламентський режим стабільно функціонує лише за наявності сильних політичних партій, вкоріненості у суспільстві політичної культури, що базується на компромісі та погодженні.

У 1992 р. було затверджено «Конституційний закон про взаємні стосунки між законодавчою і виконавчою владою, а також територіальним самоврядуванням Республіки Польща», який назвали Малою Конституцією. У законі визначено всі характеристики законодавчої (Сейм і Сенат), виконавчої (президент і уряд), судової (незалежні суди) влад. 2 квітня 1997 р. парламент схвалив нову Конституцію Республіки Польща. На референдумі 25 травня вона була підтримана 52,77% проти 45,89% при явці 42,86% електорату. В ній Польща визначена як «демократична правова держава, яка реалізує засади соціальної справедливості».

Впродовж останнього десятиріччя ХХ ст. у деяких посткомуністичних країнах пройшли дискусії стосовно зміни адміністративно-територіального устрою, оскільки старий входив у протиріччя із змінами як внутрішніми, зумовленими розвитком ринкової економіки, так і зовнішніми, пов'язаними із євроінтеграцією. Найбільш рішучі зміни адміністративно-територіального поділу у формі укрупнення адміністративно-територіальних одиниць з одночасним значним розширенням повноважень місцевих органів влади було проведено у 1998 – 1999 рр. у Польщі. На початку розбудови нової держави її адміністративно-територіальна система була дворівневою: 49 воєводства (у тому числі три міських – у Варшаві, Лодзі і Кракові) поділялися на 2345 місцевих територіальних одиниць – гмін (громад), 814 міст мали статус міст-громад. Кожний рівень мав визначену управлінську компетенцію. Призначений головою уряду воєвода здійснював загальне управління територією і нагляд за діяльністю на місцях. Громади і міста перебували у підпорядкуванні народної ради та її виконавчого органу. Однак ці останні мали подвійне підпорядкування, оскільки були підконтрольні не тільки раді, але й більш високому рівню виконавчої влади. Вся адміністративна система характеризувалася надзвичайною централізацією, в ній домінували відомчі структури. Крім того існував неформальний партійний

контроль за кожною ланкою і рівнем системи. Дроблення адміністративно-територіальних одиниць зумовлювалося прагненням влади краще контролювати ситуацію в країні.

Із зміною суспільно-політичного ладу Польщі відразу постало питання про перехід до трирівневої структури адміністративно-територіального устрою. Початком стало прийняття у березні 1990 р. закону «Про місцеве самоуправління», що взяв основні положення із Європейської хартії про місцеве самоуправління, а також місцеві вибори у травні того ж року і створення Державної комісії із справ адміністративної реформи. Однак цей етап затягнувся до 1997 р. Протидія чинилася правлячою лівоцентристською коаліцією, зокрема Польською селянською партією, яка боялася, що через укрупнення воєводств посилиться вплив міст і відповідно послабляться позиції сільських регіонів, де мешкав її основний електорат. Укрупнення також зачіпало інтереси місцевої бюрократії адміністративних одиниць, які планувалося скасувати, що також посилювало протидію реформі. Також важко було знайти компроміс між сильною центральною владою, здатною забезпечити ефективність системних реформ, і розширенням прав і повноважень інститутів місцевого самоврядування. Крім того, проведення реформи потребувало значних коштів. Врешті решт фінансова допомога надійшла від Євросоюзу. Були побоювання посилення регіонального сепаратизму, зростання німецького впливу у прикордонних районах. Центральна влада спромоглася відновити залежність самоуправління від урядової бюрократії, що було притаманним періоду соціалізму. Однак діяли й інші чинники, зокрема, задеклароване бажання приєднатися до ЄС могло реалізуватися лише завдяки виконанню всіх вимог до претендентів на вступ, у тому числі і приведення адміністративно-територіального устрою у відповідність до загальноєвропейських стандартів, а саме через створення більших адміністративних одиниць. Другий етап реформи розпочався у 1997 р. із прийняттям нової Конституції, згідно якої Польща є унітарною державою, і місцеві органи влади забезпечують децентралізацію. З 1 січня 1999 р. реформа набула чинності.

Нинішній адміністративно-територіальний устрій Польщі має такий вигляд: основними його одиницями є воєводства, яких нараховується 16. В свою чергу, вони поділяються на 308 повітів (у тому числі 65 міст в ранзі повітів) і 2486 гмін. Крім того, існує особливий столичний Варшавський регіон, а також 870 поселень із статусом міста. У гмини об'єднані 56803 села і селища, у тому числі 39743 хутори. У новій системі менше різких відмінностей у території та чисельності населення адміністративних одиниць: у воєводствах мешкає від 1 до 5 млн. осіб, середня чисельність жителів повітів – близько 100 тис., мінімальна чисельність населення гмини – 5 тис. Співвідношення між площами найдрібніших і найбільших воєводств складає 1 : 3,5, а за чисельністю населення ця пропорція складає 1 : 5. Таким чином, у Польщі реалізувалася концепція «Європи регіонів»,

що зародилася у країнах Західної Європи, і яка передбачає децентралізацію влади й формування багаторівневого управління. В результаті змінився розподіл повноважень між центром та місцевими органами влади. До компетенції уряду віднесені загальнонаціональні питання (визначення стратегії розвитку держави, зовнішня і оборонна політика, національна безпека). Восходам відведено переважно політична роль: вони займаються загальним управлінням і стратегічним розвитком регіонів. Органи самоврядування сприяють економічному розвитку. Крім того, адміністрація гмін вирішує всі ті питання, які законодавчо не закріплені за урядом або іншими органами місцевого самоуправління.

Польський «політичний маятник» продовжував розхитуватися, і на парламентських виборах 1997 р. він явно пішов вправо. Після минулого програшу у «правих» спрацював «ефект навчання», і вони почали об'єднуватися: у 1994 р. Демократичний Союз та Ліберально-Демократичний Конгрес утворили Союз Свободи. А у 1996 р. виникла «Акція Виборча Солідарність» (АВС), навколо якої консолідувалися близько 30 партій і угруповань, які вийшли із «Солідарності». На тлі досить слабкої виборчої кампанії «лівих» АВС проводила свою значно професійніше, утримувалася від агресивних виступів, свідомо знижуючи тональність протистояння, натомість апелювала до традиційних національно-католицьких цінностей. Багатьом не подобалося, що влада неспроможна пом'якшити жорстокість перехідного періоду, а замість того екскоммуністи стають новими хазяями життя. Правоцентристська коаліція одержала 56% місць у парламенті і змогла сформувати уряд з представників АВС і Союзу Свободи на чолі із Єжи Бузеком. Президент А. Кваснєвський, одержавши опозиційно налаштований Сейм, спромігся утриматися від конфронтації із законодавчою владою. «Ліві» взяли на себе роль жорсткої, але конструктивної опозиції, яка контролювала виконання урядом виконання виданих обіцянок.

Діяльність уряду Є.Бузека припала на період погіршення економічної кон'юнктури на Заході, фінансової кризи в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Темпи економічного зростання Польщі уповільнилися, реальна заробітна плата працівників бюджетної сфери перестала збільшуватися, а прибутки селян почали падати. Впродовж 1998 – 1999 рр. країною прокотилася хвиля протестів селян, шахтарів, медичних працівників та ін. Рейтинг уряду пішов вниз. Між суб'єктами правлячої коаліції стався розкол, до того ж правий урядовий блок знеславився корупційними скандалами. До складу наступного парламенту, обраного 23 вересня 2001 р. АВС і Союз Свободи навіть не потрапили. Переконливу перемогу здобули «ліві»: за блок Союз демократичних лівих сил (СДЛС) – Союз праці (СП) проголосували 41,5% виборців, що дало 211 депутатських мандатів з 460. 13% голосів одержали ліберали із правоцентристської «Громадянської платформи» (ГП), яка була покликана послабити «лівих», але водночас відібрала голоси у АВС. За право-

центристську партію «Право і справедливість» («ПіС»)¹ проголосувало 9% виборців. У парламенті також з'явилися радикали: крайня ліва партія «Самооборона»² (10,2% голосів) і крайня права Ліга польських родин³ (7,87%) з відверто антиєвропейською та клерикальною ідеологією. Польські політологи пояснювали причини посилення радикальних угруповань популістського, антиринкового, антиєвропейського спрямування тим, що все більше поляків приходили до переконання: на чесну та ефективну владу їм розраховувати не доводиться, в результаті чого зростало розчарування. Внаслідок цього у ставленні громадян до держави – переважання претензій та вимог, що виявляється у підтримці соціальних популістів та демагогів.

Новий уряд очолив лідер СДЛС Л.Міллер (з травня 2004 р. – Марек Белка). В руках «лівих» зосередилися всі гілки влади, оскільки вони мали більшість у парламенті, а їхні представники займали президентську і прем'єрську посаду. Однак їм не вдалося скоротити безробіття, падінню довіри сприяла серія скандалів, тому на наступних виборах до Сейму 25 вересня 2005 р. (явка становила лише 40,5% електорату) гору взяли дві правоцентристські партії: «Право і справедливість» – 26,99% голосів і «Громадянська платформа» – 24,14%. Також до нижньої палати парламенту пройшли «Самооборона» із показником в 11,41%, СДЛС – 11,31%, Ліга польських родин – 7,97%, Польський народний союз – 6,96%.

На тих виборах боротьба розгорнулася не між «лівими» і «правими», а між консерваторами й націоналістами з «ПіС» з одного боку та «прогресивними» лібералами з ГП з іншого. Спільними в їхніх передвиборчих програмах виявилися такі пункти: збільшення економічного зростання, зменшення дефіциту бюджету, економія на чиновницькому апараті, підвищення добробуту громадянина і безпеки держави. Головні відмінності полягали у шляхах досягнення декларованих цілей. ГП орієнтувала на звільнення від «кайданів» капіталу, створення сприятливішого інвестиційного клімату, завершення реструктуризації економіки і приватизації державних підприємств. Біднішим прошаркам польського населення надалі передбачалася компенсація за наслідки від тотальної лібералізації у вигляді соціальної допомоги.

¹ Колишня Угода центристських сил, створена братами Лехом і Ярославом Качинськими у травні 1990 р. Перед виборами 2001 р. її було оформлено як партію «Право і справедливість» під гаслом «розбудови нової польської правиці».

² У 1992 р. «Самооборону» як профспілку під час протестів збанкрутілих фермерів заснував Анджей Леппер (до 1989 р. був лавах ПОРП). Спочатку «Самооборона» виступала виразником інтересів селян, проте згодом взяла на себе захист інтересів незадоволених суспільних груп, називаючи себе «соціально-християнським, народно-національним рухом, який бореться за суверенність Польщі». Останнє виявилось у вкрай негативному ставленні до євроінтеграції країни. В цілому партія носила популістський характер.

³ Ліга була зареєстрована 30 травня 2001 р. Її очолив Роман Гертх, який спромігся поставити агітацію на такий рівень, що за чотири місяці приніс досить високий показник підтримки на парламентських виборах. Спрямування програми партії – на ідею польського національного відродження на засадах католицизму.

Населення Польщі розділилося приблизно навпіл, але більша його частина лінію ГП тоді не підтримала. За партію братів Качинських голосували ті люди, у менталітеті яких дивним чином переплелися традиціоналізм, що виявлявся у прив'язаності до одного виду діяльності й стійкому небажанні його змінювати, і радянськість, зокрема, настрої утриманства. Багато хто з них працював раніше на державних підприємствах. Це люди, які звикли до державного опікування і гарантованої зайнятості, вони виявилися деморалізованими за нових ринкових умов. Партія «Право і справедливість» привабила різні групи незадоволених людей, до яких звернулися на зрозумілій їм мові невдоволення і роздратування. У передвиборчих дебатах Лех Качинський наголошував на тому, що держава повинна забезпечувати для всіх рівний доступ до медичного обслуговування і освіти, а ті мають повноцінно фінансуватися із державного бюджету. Потужна пропагандистська кампанія була розгорнута проти ліберальної ідеології ГП, людей залякували повторенням «ліберальних» експериментів і будівництвом «держави для багатих». Наголос робився на традиціоналізмі та національних цінностях. Партія «ПіС» одержала голоси людей, занепокоєних змінами у області старих звичаїв польського суспільства. Гасла соціальної держави поєдналися із націонал-патріотичними. Була висунута ідеологія сильного впливу на політичне життя католицизму, спогадів про традиції Першої Речі Посполитої, лунали заклики до морального змінення політики у новій – Четвертій Речі Посполитій. Альтернатива Польщі ліберальної і солідарної, Польщі проринкової і прородинної, Польщі свободи і Польщі державної опіки виявилася не на користь ГП.

Після тривалих і гострих післявиборчих дискусій прогнозований партнер «Громадянська платформа» відмовилася утворювати з переможцем правлячу коаліцію. Коаліційну угоду підписали «Право і справедливість», «Самооборона» та Ліга польських родин. Наближалися президентські вибори. Бажаючи не заважати братові Леху, який брав у них участь, лідер партії «ПіС» Ярослав Качинський спочатку запропонував посаду прем'єра Казимежу Марцинкевичу. Новий голова уряду оточив себе спеціалістами, не пов'язаними із «ПіС», і поведився все більш незалежно. Невдовзі він набув величезної популярності серед поляків (на дев'ятому місяці роботи йому довіряли понад 70% населення) і перестав виконувати роль слухняної маріонетки братів Качинських. Після перемоги 25 жовтня 2005 р. на президентських виборах Леха Качинського¹ К. Марцинкевич «добровільно» пішов у відставку, а на його місце новий президент затвердив свого брата Ярослава. Польща стала унікальною державою, оскільки її президентом і прем'єром стали не просто рідні брати, а близнюки. Вони перемогли під знаменами соціального захисту, історичності політики та антилібералізму, одержали практично усю повноту влади для того, аби

¹ Л.Качинський одержав на свою підтримку 54,46% голосів виборців, а його суперник – лідер Громадянської платформи Дональд Туск – 45,53%.

реалізувати свою передвиборчу програму. Основна ставка робилася на забезпечення прозорості, транспарентності державного апарату, наголошувалося, що головна проблема – це корупція, яку слід викоринити. Було створене Центральне Антикорупційне Бюро, воно активно взялося за справу. Результати антикорупційних розслідувань, через що відомі політики потрапляли за ґрати, постійно висвічувалися у незалежній пресі. Брати Качинські заперечували повну приватизацію державних підприємств. Однак в дійсності економіка, що контролюється бюрократією, сприяє тій самій корупції, викоринення якої проголошувалося завданням № 1.

Іншим важливим завданням було визначено викриття колишніх агентів комуністичних спецслужб через проведення люстрації¹. У Польщі Закон про люстрації було прийнято у 1997 р. Згідно нього, всі кандидати на високі урядові й адміністративні посади мали скласти декларації про можливу співпрацю із спецслужбами ПНР. Відкривався доступ громадянам до своїх досьє, заведених за часів соціалізму відповідними службами, а також запроваджувалася комісія громадянської довіри. Деякі з посадовців мусили піти у відставку. Звинувачення у співпраці із «компетентними органами» висувалися Л.Валенсі і А.Квасневському, але вони не надто зашкодили їхній кар'єрі. Однак тоді закон не запрацював на повну силу, оскільки не було створено Контрольний суд для розгляду справ державних службовців. Виявилось неможливим сформуванню відповідні судові органи, тому що практично всі судді країни так чи інакше підпадали під дію закону, бо у минулому брали участь у політичних процесах чи приймали судові рішення під тиском влади. За ініціативи братів Качинських у 2007 р. було ухвалено новий закон про люстрацію, за яким цю процедуру мали пройти 700 тис. громадян, серед яких – не тільки політики, але й банкіри, вчителі, науковці, журналісти та ін. Протести висловлювалися як в самій країні, так і у Євросоюзі. Конституційний суд Польщі ухвалив рішення, згідно з яким низку ключових положень цього закону було визнано таким, що суперечить Конституції.

Діяльність коаліційного уряду супроводжувалася постійними скандалами, що зчинялися через взаємні звинувачення посадовців у корупції та протизаконній діяльності. Прем'єр Я.Качинський звинуватив міністра сільського господарства А.Леппера у причетності до корупційних дій і звільнив його з посади. Будучи лідером союзницької «Солідарності», А.Леппер заявив про вихід своєї політичної сили із правлячої коаліції. Коаліційна угода була розірвана, більшість у парламенті припинила своє існування. У вересні 2007 р. провідні партії Сейму ініціювали його саморозпуск, були призначені позачергові вибори, які пройшли 21 жовтня.

Головними суперниками виступили «Право і справедливість» і «Громадянська Платформа», Це означало протистояння традиціоналістів і

¹ Люстрація – створення системи юридичних норм на законодавчому рівні, які сприяють недопущенню на державні посади і в правоохоронні органи людей з небажаними для держави політичними поглядами.

модерністів. «Громадянська Платформа» під керівництвом Д.Туска¹ відстоювала продовження приватизації, виходячи з того, що державна економіка неефективна і корупціогенна; основна ставка робилася на подальший розвиток малого і середнього бізнесу та зміцнення його позицій; боротьба з корупцією розглядалася не як особлива проблема, від розв'язання якої залежить усе інше (що веде до її надмірної політизації), а як один із елементів загальної стратегії модернізації. Претензії братів Качинських на виключну роль у протидії корупції, яку буцімто ніхто, крім них, подолати не зможе, називалися популістською риторикою, що лише створювало видимість вирішення проблеми.

На вибори прийшло на 15% більше, ніж на попередні. Участь взяли городяни, молодь, тобто ті люди, які не бажали, аби польська демократія набула традиціоналістського відтінку. В результаті голосування «Громадянська платформа» одержала 41,64% голосів проти 32,04% у партії «ПіС». Коаліцію ГП сформувала із Польською селянською партією. «Самооборона» і «Ліга польських родин» до Сейму не потрапили. До парламенту зумів пробитися новий блок «Ліві і демократи», що об'єднав колишніх комуністів і лібералів на компромісній основі. Цей факт засвідчив, що колишній поділ на «лівих» і «правих» застарів, хоча б тому, що не тільки польські, але й європейські «ліві», на відміну від своїх попередників, виступають за вільну ринкову економіку і не закликають до її більшого одержавлення заради справедливішого розподілу суспільного багатства.

10 квітня 2010 р. в авіакатастрофі під Смоленськом загинула польська урядова делегація у складі 88 осіб на чолі із Л.Качинським (і 8 членів екіпажу), яка їхала до РФ на жалобну церемонію з приводу 70-ї річниці розстрілу польських офіцерів в Катині². Після семиденного загальнонаціонального трауру у Польщі постало питання про обрання нового президента. Вибір мав статися між Ярославом Качинським і Броніславом Комаровським³, які уособлювали дві «Польщі». Перша – консервативна, орієнтована на підтримку традицій і католицьких цінностей, підозріла по відношенню до Європейського Союзу. Друга – більш сучасна, світські-ліберальна, з прагненням рухатися до інтеграції з Європою. У другому турі за Б.Комаровського проголосували 53,01%

¹ Д.Туск – дипломований історик, автор понад 200 праць із історії та політології.

² У березні 2016 р. Головна військова прокуратура Польщі відновила розслідування обставин катастрофи, визначивши висновки попереднього сфальшованими. У листопаді було проведено ексгумацію тіл загиблих. У травні 2017 р. польська сторона поклала провину за катастрофу на російських авіадиспетчерів.

Варшава також вважає, що Москві незручно мати справу із польським керівництвом, котре за незалежний курс своєї країни, зокрема у газовому питанні. У лютому 2016 р. Варшава подала позов до Стокгольмського арбітражу проти Газпрому через ціну, яку той змінив на вищу, ніж європейські. Два роки тому в аналогічній ситуації ціну вдалося збити.

³ Закінчив історичний факультет Варшавського університету, активіст «Солідарності», спікер Сейму, до якого пройшов від ГП.

виборців (8 млн. 933 тис. осіб), за Я. Качинського – 46,99% (7 млн. 919 тис.), тобто розрив склав лише один мільйон голосів при явці у 55,31% електорату. Успіх «Громадянської платформи» був закріплений на парламентських виборах 9 жовтня 2011 р., де вона здобула 39,18% голосів (206 місць)¹. Партія «Право і справедливість» виборола 29,98% (158 місць).

Несподіванкою стали 10% (40 місць), які одержав «Рух Палікота», що дало йому третє місце. Януш Палікот – мільйонер, який склав свої статки на горілчаному бізнесі, з філософським науковим ступенем, висунув програму із 35 пунктів, серед яких: лібералізація заборони на аборти, ліквідація Сенату, припинення участі польських військових у закордонних операціях, оподаткування костюлу, надання прав сексуальним меншинам, дозвіл легких наркотиків тощо. За нього проголосував кожний четвертий поляк у віці від 18 до 25 років. А у політологічну термінологію увійшло поняття «палікотизація», що позначає нігілістичне і зневажливе ставлення до традицій у поєднанні із дешевою сенсаційністю.

Д. Туск та його команда з ГП вдруге одержали право керувати країною наступні чотири роки завдяки втриманню її на краю економічної кризи, яка накрила Європу. Польща виявилася єдиною із країн ЄС, яка не впала в рецесію. Треба згадати й те, що Польща першою з посткомуністичних європейських країн подолала глибоку кризу перехідного періоду і до 1996 р. не тільки відновила передкризовий рівень ВВП, але й помітно покращила його структуру. В Польщі – стабільне економічне зростання, низька інфляція, 80% експорту йде на країни Європи, що свідчить про конкурентоспроможність вироблених товарів.

Аналізуючи підвалини польських економічних успіхів, слід брати до уваги сприятливі умови для початку системної трансформації: наявність приватного сектору, що переважав у сільському господарстві і вельми помітного у сфері міської торгівлі та послуг; досить широка господарська автономія підприємств і висока ступінь лібералізації системи ціноутворення як результат реформ 1981 – 1989 рр. Важливе значення мала політична воля керівництва країни реалізувати стратегічну мету реформи – зміну соціально-економічного ладу і створення повноцінної, ефективної ринкової системи господарювання. Разом із тим, попри широку лібералізацію, держава у Польщі відігравала і відіграє помітну роль у здійсненні системної трансформації, причому методи її впливу на економіку дуже швидко набули яскраво вираженого ринкового забарвлення. У роки, що передували останній світовій фінансово-економічній кризі, польська банківська система не орієнтувалася на участь у різних кредитних пірамідах, а віддавала перевагу обслуговуванню своїх клієнтів. Тому глобальний фінансовий крах вона пережила легко. Ще один суттєвий фактор – великий внутрішній ринок, саме на нього, а не на експорт було зорієнтоване виробництво. Свої плоди приніс давній курс на

¹ Її союзниця – Селянська партія одержала 8,4% голосів, що дало 28 депутатських мандатів. СДЛС – 8,2% – 27 місця.

інноваційне виробництво, на креативність, а також ментальна орієнтація на малий і середній бізнес. Не останню роль відіграла фінансова підтримка з боку Євросоюзу.

Чотирнадцять років Польща успішно проводила реформи. Це сприяло розвитку економіки та демократизації країни, що стало підставою для прийняття її до європейської спільноти. На цьому шляху першим етапом було приєднання до НАТО. Переговори про вступ до нього розпочалися у січні 1996 р., офіційно Республіка Польща стала членом північноатлантичного альянсу 12 березня 1999 р. Як вважають самі поляки, завдяки цьому членству їхня країна опинилася у сфері впливу Заходу, забезпечила свою безпеку, одержала можливість провести модернізацію своєї армії за рахунок іноземної допомоги. Одним з наслідків стало й поліпшення відносин із європейськими країнами. Про намір Польщі вступити до ЄС повідомив прем'єр Т.Мазовецький у своєму виступі у Європейському парламенті у лютому 1990 р. У липні 1997 р. Польщу запросили на переговори про вступ до ЄС, 31 березня 1999 р. розпочалися офіційні переговори з цього приводу. Водночас розгорнулася велика робота із приведення польських реалій до європейських стандартів. На референдумі, що проходив 7 і 8 червня 2003 р. 77% тих, хто взяв у ньому участь, висловилися за приєднання до європейської спільноти. 1 травня 2004 р. разом із дев'ятьма іншими країнами Польща стала повноправним членом Євросоюзу. Однак від початку вона наголошувала на своєму праві на певну незалежність позиції, на праві мати свою точку зору, у тому числі і відносно загальноєвропейських справ, керуючись власними історичним досвідом і традиціями. Так Варшава не запровадила у себе євро. Якщо раніше поляки були сповнені ентузіазму з цього приводу, криза у зоні євро притушила його. Зайнято вичікувальну позицію¹, тим більше, що наявність власної грошової одиниці певною мірою врятувала від фінансових негараздів сусідів.

Особливо відчутно лінія «євроскептицизму» проводилася за часів правління братів Качинських. Намагаючись відстояти для себе особливі умови співіснування з іншими державами в середині ЄС, Варшава наполягала на прийнятті так званого «квадратного кореня» Качинського. Цей принцип означав, що країни Європи мають бути представлені у Європарламенті пропорційно квадратному кореню із кількості їх населення. Якщо б принцип Качинського прийняли, Польща б одержала додаткові депутатські мандати. Мовою цифр: 39-мільйонна Польща мала б 6 голосів, а 82-мільйонна Німеччина – 9. На лісабонському саміті ЄС на умовляння Л. Качинського пішло багато зусиль, і його згоду вдалося одержати тільки ціною значного компромісу. До тексту Лісабонської угоди² записали не «квадратний корінь Качинського», а не менш

¹ Заявлено, що євро не буде введено раніше 2019 р.

² Повна назва: «Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського співтовариства», підписано 13 лютого 2007 р., набув чинності з 1 грудня 2009 р.

сприятливий для малих держав принцип прийняття рішень – для цього необхідно, аби на підтримку проголосували 55% країн – членів ЄС, де проживає 65% населення усього співтовариства. Польський президент також виступив за відновлення смертної кари і закликав інші країни ЄС повернути її до своїх кримінальних кодексів. Хоча вимога незастосування такого покарання – одна з вимог вступу до ЄС. Були й інші кроки польського керівництва, завдяки чому Париж і Берлін називали правління братів-близнюків «реакційним режимом». На міжнародній арені Варшава розсварилася буквально з усіма іншими державами. Наступникам Качинських з «Громадянської платформи», як президенту, так і прем'єру вдалося покращити зовнішньополітичну ситуацію через налагодження відносин з іншими державами і в межах Європейського Союзу, і за межами. Своєрідним визнанням позитивних змін стало обрання Д.Туска головою Європейської Ради у 2014 р.¹

2015 р. – рік президентських і парламентських виборів у Польщі. Перший тур Президентських виборів, на який вийшли 11 кандидатів, відбувся 10 травня. Оскільки жоден з них не набрав 50%, 24 травня пройшов другий тур. На нього вийшли Б.Комаровський (ГП) і Анджей Дуда (ПіС). Розрив у показниках першого туру був мінімальним: за першого проголосували 33,77% виборців, за другого – 34,76%. Новим президентом став А.Дуда – 51,55% проти 48,45% у суперника у другому турі.

Тенденція зростання прихильності до правоконсервативної партії «Право і справедливість» підтвердилася під час виборів до парламенту. Вони пройшли 25 жовтня. «ГП» виборола 24,1% голосів (138 місць у Сеймі), а «ПіС» одержала 37,6% (235 місць з 460, тобто абсолютна більшість). Також до парламенту пройшли партія рок-музиканта Павла Кукіза «Кукіз-15» (8,8% голосів і 42 мандати), партія економіста Ришарда Петру «Новочесна» (7,6% голосів і 28 мандатів) і Польська селянська партія (5,13% – 16 мандатів). Усього у виборах взяли участь вісім партій. Прем'єрське крісло зайняла керівницка передвиборчої кампанії свого однопартійця А.Дуди 52-річна дочка шахтаря Беата Шидло, змінивши на цій посаді Єву Копач від партії-суперниці.

Аналізуючи результати виборів, політологи припускали, що поляки втомилися від правління однієї і тієї партії. Хоча уряд з її представників вважався найкомпетентнішим у Східній Європі. Вони також зрозуміли, що перебуваючи вже десять років в Євросоюзі, досягли деяких покращень. Проте життя не стало таким, як у Німеччині, яку можна буде наздогнати десь за 50 років, а хотілося б раніше. Тому дехто вирішив спробувати пожити при націонал-популістах. Йдучи на вибори, консервативна партія «Право і справедливість» висувала такі основні ідеї: зниження пенсійного

¹ Його переобрання на цю посаду у березні 2017 р. викликало негативну реакцію з боку опонентів – партії «ПіС». Спочатку обрання було поставлено під сумнів, а потім Варшава заявила: якщо її позиція не визнаватиметься, Польща блокуватиме рішення ЄС.

віку (до того 67 років для чоловіків і жінок), доплати у 500 злотих (приблизно 120 євро) на кожну дитину, підвищення неоподаткованого мінімуму, безкоштовні ліки для людей похилого віку, а також моральне очищення і повагу з боку усього світу. Партійці заявляли, що їхня робота – очистити Польщу після того, як нею правили ліберальні, часто корумповані еліти, які були «поза зв'язку із християнськими і патріотичними цінностями».

Після виборів оглядачі, насамперед польські, вказали на значну роль ксенофобії у преференціях електорату, а також висловили побоювання стосовно європейських демократичних цінностей¹. У грудні 2015 – лютому 2016 рр. у декількох польських містах пройшли масові акції протесту проти антидемократичних заходів нового керівництва країни. 28 грудня 2015 р. президент А.Дуда підписав² поправки до закону про Конституційний суд авторства правлячої партії «Право і справедливість». 9 березня КС Польщі поставив під сумнів конституційність основних положень змін закону про Конституційний суд. Польський уряд раніше відмовлявся публікувати цей вердикт у «Віснику законів», не дивлячись на рекомендації Венеціанської комісії, представників Єврокомісії і ще декількох установ і фахівців.

7 січня 2016 р. підписано поправки до закону про ЗМІ, згідно його нової редакції, конкурси на місця в правлінні і споглядальній раді Польського громадського телебачення і Польського радіо скасовуються, а їх членів призначатиме міністр казначейства. Вимоги протестувальників не приймати названі рішення виконані не були.

Особливу увагу світових засобів масової інформації привернула скандальна спроба консервативного керівництва Польщі здійснити повну заборону абортів в країні. Тим жінкам, які таки наважилися б на таке, загрожувала кримінальна відповідальність до п'яти років за ґратами. 23 вересня 2016 р. Сейм Польщі прийняв у першому читанні і відправив до комітету проект закону, підготовлений ініціативою «Стоп аборт». Тоді ж депутати відхилили інший законопроект, котрий лібералізує правила абортів, підготовлений іншою ініціативою – «Рятуємо жінок». Реакцією на спробу заборонити аборти стали так звані «чорні протести» (через колір одягу учасників), що відбулися по всій країні і за кордоном. За даними поліції, 3 жовтня по всій Польщі на мітинги вийшло біля 98 тис. осіб. Лише завдяки масовим протестам названий закон був скасований.

¹ Головний редактор Gazeta Wyborcza і польський дисидент «Солідарності» Адам Міхник наголосив на авторитарній тенденції та євроскепсисі керівництва партії-переможниці. Він також зазначив: «Розумію, що оскільки є настільки сильний потенціал ксенофобії, то кожна влада має із цим рахуватися. Із ксенофобією, як із сексом. Цим займаєшся, але не розповідаєш про це. А якщо лідер партії, яка виграє вибори, каже, що біженці – носії паразитів, то це жах. Це абсолютна компрометація держави, суспільства, народу».

² Підпис глави держави – останній етап у встановленій у Польщі процедурі прийняття законів.

Єврокомісія заявила про перевірку на предмет того, чи дотримується Польща цінностей Європейського Союзу. Від 13 січня по відношенню до країни почала діяти процедура контролю верховенства закону, запровадженого Єврокомісією. Введення процедури було пов'язане із кризою навколо Конституційного суду і відмовою уряду публікувати винесені ним ухвали, а також новаціями по відношенню до ЗМІ. Це перший випадок, коли Євросоюз звинуватив в підриві демократії державу, що входить до його складу. 13 грудня 2016 р. опозиційні партії провели масову демонстрацію «Ні руйнуванню Польщі», протестуючи проти курсу партії «ПіС», яка під керівництвом Я. Качинського за півроку зруйнувала демократичні досягнення країни від кінця 1980-х років (взяли участь понад 50 тис. осіб). 14 грудня у Раді Європи пройшли дебати стосовно стану демократії у Польщі.

Ставши членом європейського співтовариства, Польща виступила одним із головних ініціаторів розробки і прийняття «східного виміру» його політики. У 2004 р. було затверджено «Європейську політику сусідства», а у травні 2008 р. Польща спільно із Швецією запропонувала проект «Східне партнерство», який було схвалено на засіданні Ради ЄС у червні того ж року. Основними партнерами Євросоюзу у рамках даної програми стали Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан і Вірменія.

Для Польщі особливе значення мають відносини з Україною. Варшаву називали послідовним адвокатом Києва у європейських справах. Як неодноразово вказувалося на вищому рівні, метою Польщі по відношенню до нашої держави є покращення її іміджу на Заході і зближення із ЄС та НАТО. 21 травня 1997 р. підписано Декларацію президентів України і Польщі «До порозуміння і єднання». Свої підписи поставили президенти Александр Квасневський і Леонід Кучма. Мета – покласти край упередженості у відносинах між польським і українським народами, на яку сильно впливає історична пам'ять.

Особливо складне питання – події на Волині 1943 – 1945 рр. На початку червня 2016 р. напередодні 73-ї річниці трагічних подій представники української еліти, серед яких – президенти Леонід Кравчук і Віктор Ющенко, глави церков – православної Київського патріархату Філарет та греко-католицької Святослав Шевчук, відомі громадські діячі, – звернулися із листом покаяння і прощення до польського суспільства. Через місяць президенти Польщі Лех Валенса, Александр Квасневський і Броніслав Коморовський, а також польські політики, громадські і культурні діячі у листі-відповіді пробачили і просили вибачення за трагічні події на Волині 1943 – 1945 рр.: «Нас радує ваш лист із знаменними словами «просимо прощення», у якому ви не ухиляєтесь від відповідальності за кривди, нанесені полякам у сорокові роки минулого століття. Ми також віддаємо шану жертвам братовбивчих польсько-українських конфліктів. Дякуємо за ваш лист і просимо пробачити кривди, заподіяні нашим братам, українцям, польськими руками». Однак невдовзі

Сейм Польщі проголосував резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Основою резолюції став проект правлячої партії «ПіС».

Український парламент прореагував прийняттям постанови № 5095 про заяву Верховної Ради у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року «Щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни». У заяві йдеться, що Верховна Рада «з жалем, розчаруванням і глибокою стурбованістю сприйняла рішення Сенату і згодом ухвалення Сеймом Республіки Польща постанови від 22 липня 2016 року «Щодо вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої у 1943-1945 роках», якою надана політично та юридично некоректна оцінка трагічної сторінки українсько-польської історії, що стосується подій, зокрема конфлікту між нашими народами у період Другої світової війни». Також було заявлено, що ухвалення парламентом Польщі зазначених постанов поставило під загрозу політичний і дипломатичний доробок та зусилля двох держав і народів, спрямовані на взаємне прощення, примирення та вшанування пам'яті невинних жертв – українців та поляків. Також Верховна Рада засудила односторонні дії Сенату та Сейму Республіки Польща, спрямовані на перегляд позитивних результатів співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття. У зв'язку з цим депутати закликали польських колег припинити політизацію трагічних сторінок українсько-польської історії та зосередити зусилля на конструктивній побудові взаємин між Україною і Польщею для зміцнення партнерства в демократичній Європі на підставі європейських цінностей.

У відносинах з іншими сусідами у Варшаві теж існують певні проблеми. На сучасні взаємини з Білорусією помітно впливає специфіка політичного режиму Олександра Лукашенка та його політика. Є складності у польсько-литовських відносинах, пов'язані із вимогами литовських поляків надати їм право реприватизації землі і одержання освіти рідною мовою, однак ці питання ще далекі від вирішення. У зовнішньополітичній діяльності Польща приділяє велику увагу взаємодії з учасниками Вишеградської групи, до складу якої входять також Угорщина, Чехія і Словаччина. Серед пріоритетів – особливі відносини із Сполученими Штатами Америки. Деякі аналітики вказували, що вони мали компенсувати слабкість польських позицій у ЄС. Хоча «Стара Європа» на чолі із Парижем та Берліном не підтримала американську агресію до Іраку, розпочату у березні 2003 р., Варшава відрядила туди свій військовий контингент. Польська сторона залишається прихильницею американської присутності у Європі. Військово-політичне співробітництво із НАТО посилюється через російську агресію проти України, рішуче засуджену польською стороною. 12 січня 2017 р. до Польщі прибули американські військовослужбовці і військова техніка. Російська сторона вкрай критично

сприйняла це розгортання, розцінивши їх як загрозу власним інтересам і безпеці.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що Польща на межі 1980 – 1990-х рр. першою серед країн «соціалістичного табору» розпочала системні трансформації і на цьому шляху досягла найбільших успіхів. В свій час події в цій країні значно вплинули на становлення опозиції в інших державах «соціалістичної співдружності». Можна сказати, що Варшава йшла в авангарді боротьби за повалення соціалістичного ладу.

В наш час у Польщі, як і у Чехії та Словаччині, процес демократизації йде найбільш активно у порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Поляки цінують демократію, хоча значна їх частина вважає, що її інститути погано функціонують. Тому, як і в інших європейських країнах, явка на вибори не завжди перевищує 50%. Якщо раніше «політичний маятник» розхитувався між «лівими» – спадкоємцями комуністів і «правими» – спадкоємцями «Солідарності», так останнім часом головна лінія вододілу проходить між традиціоналізмом і модернізмом. Нація відчуває суперечливі прагнення: з одного боку, стати впливовою європейською державою, а з іншого – ностальгія за соціальною захищеністю минулого. Остання підживлюється старінням населення, за підрахунками демографів, до 2050 р. люди, старші від 65 років, складатимуть близько двох третин населення. Молодь же, користуючись можливостями, наданими приєднанням до Європейського Союзу, виїздить з країни, а до Польщі намагаються потрапити вихідці із пострадянських держав, зокрема, з України.

На теперішній час Польща є найбільш успішною країною колишньої соціалістичної співдружності, де здійснюється модернізація. Вона включилася у європейські та трансатлантичні інституції, має стабільну демократію і ринкову економіку. Разом із тим польське суспільство здебільшого вважає себе католицьким і велике значення надає національній ідеї. Тому головна проблема полягає у поєднанні демократичних цінностей Європи з принципами національної ідентичності.

Література

- Артемьев М. Почему Польша и Украина не могут договориться о Вольни /М.Артемьев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/2016/07/12/ru-64057/j2wn>
- Байрак С. Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування /С.Байрак //Studia Politologica Ucraino-Polona. – 2013. – Вип. 3.
- Бальцерович Л. Шоковая терапия: 20 лет спустя /Л.Бальцерович [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liberal.ru/articles/5042>
- Бжезецкий А. Церковь и демократия в Польше /А. Бжезецкий //Неприкосновенный запас. – 2012. – № 6.
- Бойченко О. М. Позиції центральноєвропейських країн до формування безпекової та оборонної політики ЄС (на прикладі Польщі, Словаччини та Чехії) /О. М. Бойченко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 84. Ч. 2.
- Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації / В. Бортніков, С. Байрак //Науковий вісник

- Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.. – 2013. –Серія: Міжнародні відносини.. – № 10 (259).
- Вільховий Ю.В. Демократичні процеси в соціалістичній Польщі та крах тоталітарної системи наприкінці 1980-их років /Ю.В.Вільховий // Історична пам"ять. – 2012. – № 27.
- Гайданка Є.І. Еволюція інституту президентства Польської Республіки у період постсоціалістичної трансформації /Є.І.Гайданка //Гілея. – 2014. – Вип. 82.
- Гулевич В. О. Західний напрямок польської геополітичної думки /В. О. Гулевич //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 108. Ч. 1.
- Зарицкий Т. Польская интеллигенция после коммунизма: изменчивость и преемственность. /Т.Зарицкий //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 97(5).
- Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів /Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002.
- Зеленько Г. «Навздогінна модернізація» Досвід Польщі і України /Г. Зеленько. – К., 2003.
- Исаев И. Зачем в Польше пересматривают прошлое /И.Исаев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/2016/08/19.ru-64346/j3rg>
- Киридон А. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин /А.Киридон //Зовнішні справи. – 2013. – № 12.
- Ключник Р. М. Особливості регіональної політики Республіки Польща /Р.М.Ключник //Гілея. – 2014. – Вип. 91.
- Колінець Л.Б. Наслідки світової фінансової кризи для економіки Польщі /Л.Б.Колінець //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118, (ч. 1).
- Колодко Г. Досвід Польщі може бути корисним для України /Г.Колодко //Економіка України. – 2015. – № 6.
- Копистира А.М. Корупція: вплив вступу до ЄС на прикладі Польщі /А.М.Копистира //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2013. – Вип. 113, (ч. 1).
- Корчун В. Аграрна політика Польщі та України: використання польського досвіду в процесі євроінтеграції України /В.Корчун //Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.– 2013. – Серія: Міжнародні відносини. – № 10 (259).
- Круглов В. Н. Изменение административно-территориального устройства: причины и следствия (практика Польши, России, Украины) /В. Н. Круглов //Современная Европа. – 2010. – № 2.
- Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща /О. Кукуруз //Політичний менеджмент. – 2008. – № 6.
- Лаврук І. Соціодемографічні індикатори формування виборчих преференцій громадян Республіки Польща /І.Лаврук //Гілея. – 2015. – Вип. 103.
- Майорова О. Н. К вопросу о ходе переговоров власти и оппозиции за «круглым столом» 1989 года в Польше /О. Н. Майорова //Славяноведение. – 2007. – № 3.
- Майорова О. Н. Эволюция партийной системы в постсоциалистической Польше /О. Н. Майорова //Славяноведение. – 2004. – № 3.
- Маковський С.О. Еволюція участі Польщі в міжнародній політиці Європейського Союзу /С.О.Маковський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 101, ч. 1.
- Максимов А. Правый поворот: почему партия «Право и Справедливость» может вернуть Польшу в СССР /Максимов А. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://delo.ua/world/pravyj-povorot-pochemu-pravaja-partija-pravo-i-spravedlivost-mo-323834/>
- Маслов І. Що дало НАТО Польщі? /І. Маслов //Атлантична панорама. – 2007. – вересень – жовтень.
- Мітрофанова О. Виклики стратегічному партнерству України та Польщі в контексті глобальних трансформацій європейської безпеки /О.Мітрофанова //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.

- Опанасюк О. Електронний уряд як концепція управління в інформаційному суспільстві: досвід Польщі /О. Опанасюк //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83. Ч. 1.
- Палінчак М. Суспільний статус церкви в Польщі в умовах тоталітарного режиму /Палінчак М. //Гілея. – 2013. – Вип. 75.
- Поліщук І. Політична культура постсоціалістичних Польщі та України /І. Поліщук [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ispi.com.ua/index.php?artid=439>
- Савка О.В. Адміністративно–територіальна реформа Польщі: революція регіонального управління /О.В.Савка //Гілея. – 2014. – Вип. 87.
- Слободян Т.З. Абсентеїзм у республіці Польща: особливості та динаміка /Т.З.Слободян //Прикарпатський вісник НТШ. – 2014. – № 3 (27).
- Слободян Т. З. Трансформація виборчого законодавства в Республіці Польща та Україні 1990–2015 рр. (на прикладі місцевих виборів) /Т.З.Слободян //Гілея. – 2015. – Вип. 100.
- Степанюк Н. Антикризове управління: досвід Польщі /Н.Степанюк //Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Серія: Міжнародні відносини. – № 10 (259).
- Сухенко В. Взаємовідносини держави та громадянського суспільства в Польщі: досвід для України /В.Сухенко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2015. – Вип. 3 (26).
- Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи : науковий збірник /Східноєвропейський нац. ун-т ім. Л. Українки ; Ін-т Польщі. – Луцьк, 2013. – Т. 1, 2.
- Чекаленко Л. Польський шлях становлення громадянського суспільства /Л.Чекаленко //Зовнішні справи. – 2013. – № 1.
- Що ухвалив Сейм Польщі? Переклад резолюції про визнання геноциду на Волині //Європейська правда. – 2016. – 22 липня.
- Яковенко Н.Л. Значення " Східного партнерства" в реалізації євроінтеграційного курсу України /Н.Л.Яковенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2012. – Вип. 105, ч. 1.
- Яковлева І. В. Зовнішньополітичні чинники формування партійно-політичної системи Республіки Польща /І. В. Яковлева [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/index.php/politologiya/30-politika/1334>
- Bértoa F. C. Regulating Polish politics: “cartel” parties in a non-collusive party system /F. C. Bértoa, M. Walecki // East European Politics. – 2014. – Vol. 30. – Issue 3.
- Dandashly A. The Political Impediments to Euro Adoption in Poland / A. Dandashly //Problems of Post-Communism. – 2015. – Volume 62. – Issue 5.
- Marcinkiewicz K. Contesting climate change: mapping the political debate in Poland /K. Marcinkiewicz, J. Tosun //East European Politics. – 2015. – Vol. 31. – Issue 2.
- Miruc A. Legal Forms of Actions by Public Administration in the Area of Social Welfare – the Example of Poland / A. Miruc // Адміністративне право і процес. – 2013. – № 4 (6).
- Ost D. Stuck in the Past and the Future: Class Analysis in Postcommunist Poland /D.Ost //East European Politics & Societies. – 2015. – August.

Угорщина

Угорщина – країна, яка вирізнялася як за часів соціалізму, так вирізняється і на нинішньому етапі. Раніше її називали «найвеселішим баракком соціалістичного табору», тепер – «жахливим дитям Європейського Союзу».

Від 1948 р. відраховується історія комуністичного режиму на чолі із Угорською соціалістичною робітничою партією (УСРП), чисельність якої на момент розвалу системи у 1989 р. сягала 817 тис. осіб (біля 10,3 % дорослого населення Угорської Народної Республіки). У 1956 р. було здійснено спробу вийти з-під контролю Москви, але вона була придушена військовою силою. До 1991 р. на угорській території перебували радянські війська, яких потім вивели. Аналізуючи причини «контрреволюції» 1956 р., ЦК УСРП визнала помилковість своєї економічної політики, насамперед, в аграрному секторі: непомірність надто високих податків на сільських господарів, що їх розорювали; безглуздість насильницької організації сільськогосподарських кооперативів; намагання швидше «прийти до соціалізму» тощо. Задля створення умов розвитку селянської самостійності на початку 1957 р. дали старт аграрній реформі.

В цілому слід зазначити, що керівництво УСРП було налаштовано на реформаторський лад – воно намагалося реформувати соціалізм. З 1 січня 1968 р. розпочалася реалізація реформ управління економікою, що мали за мету створення умов для інтенсифікації виробництва, на одному з перших місць поставлено більшу самостійність для підприємств в управлінні виробництвом і фактори матеріального заохочення працівників до ефективнішої роботи. Якщо подивитися глибше, то можна помітити, що запроваджувалися деякі елементи ринкової економіки¹, хоча фундаментальні основи соціалістичної системи господарювання зберігалися. Під керівництвом Яноша Кадара, який прийшов до влади після придушення повстання 1956 р., здійснювалися помірковані економічні реформи без політичної лібералізації. Угорщина вважалася однією з найбільш розвинених країн соціалістичної співдружності, а створений режим одержав напівжартівливу назву «гуляш²-соціалізм», тобто «соціалізм ситний». Угорська економіка найменше серед усіх соціалістичних країн страждала від зрівнялівки в оплаті праці й дефіциту товарів та послуг. Рівень життя був вищим, ніж в «братніх» державах, але нижчим, ніж в демократичних країнах з ринковою економікою. Проте деяка лібералізація угорської економіки, сприяючи поживленню в її окремих галузях, не могла забезпечити стабільне зростання добробуту усього населення, а керівництво

¹ Наприкінці 1980-х рр. Угорщина вже накопичила певний досвід використання ринкових механізмів і важелів у торгівлі, сільському господарстві, легкій промисловості. На початку того десятиріччя було дозволено створення невеликих підприємницьких об'єднань. Легально існував малий і середній бізнес. Це стимулювало формування підприємницьких якостей, давало поштовх підприємницькій ініціативі і появі в країні бізнес-середовища.

² Гуляш – одна із класичних страв угорської кухні.

мусило доводити відповідність реформ офіційним цілям соціалізму. Тому бралися кредити за кордоном, які на момент зміни влади дорівнювали 25 млрд. дол., що співставно з тодішнім річним ВВП. Проблема угорських зовнішніх боргів, виникнувши тоді, тягнеться до цього часу.

Як свідчить історія, економічне реформування тісно пов'язане із реформуванням політичним. Політологи вважають, що угорські економічні трансформації за часів Я. Кадара одним із головних наслідків мали м'якість переходу від однієї владної системи до іншої. Це була, так би мовити, «революція за круглим столом», і її здійснила угорська еліта. Правлячий режим організував засідання «круглого столу», на якому приймалися рішення про зміну політичної системи та головні принципи нового суспільного ладу. Участь у його роботі брали як представники партії угорських комуністів, так і опозиційних сил: нових або відтворених політичних партій, об'єднань, представники наукової й творчої інтелігенції. Особливу роль серед останніх відігравав Угорський демократичний форум (УДФ), який виник у вересні 1987 р. в якості інтелектуальної групи, а через рік став політичною організацією, що об'єднала навколо себе групи вельми широкого спектру. Його учасники стояли на засадах романтизму, поваги до традицій, моральності та націоналізму на доповнення до вимог економічної демократії і соціальної захищеності. Адепти центризму, які стартували з лівих позицій, об'єдналися для успіху на виборах із правочентристськими політиками від консервативної аристократії. Національне питання, як особлива форма популярного радикалізму, стала загальним знаменником їхнього союзу.

Комуністична партія, яка виступала ініціатором перетворень, розраховувала одержати перемогу у відкритій політичній боротьбі¹. Тим більше, що вона не заклала у своїй «відданості принципам», а вдалася до реорганізації. 6 жовтня 1989 р. на своєму останньому XII з'їзді Угорська соціалістична робітничка партія саморозпустилася, і була утворена Угорська Соціалістична партія (УСП), яка об'єднала у своїх лавах прихильників соціал-демократичних, реформістських поглядів. Нова партія заявила, що є не спадкоємницею колишньої УСРП, а «демократичною лівою партією, адаптованою до умов нової соціально-економічної ситуації». У прийнятій Програмній заяві в якості мети проголошувалася побудова демократичного соціалізму із соціально орієнтованим ринковим господарством, багатопартійною системою, рівноправ'ям різних форм власності. Тим самим УСП вела мову про створення умов до нової соціал-демократичної моделі розвитку. Надалі у цій партії виникло декілька платформ: від ліворадикальної до респектабельної (в народі її назвали «лімузин-соціалістами»), що дозволяє партії приваблювати найрізноманітніші прошарки населення – від робітників до мільйонерів. Чимало з останніх заклали фундамент свого збагачення ще за соціалістичних часів, використовуючи можливості, надані ринковими реформами. Коли

¹ В Угорщині люстрацію не проводили.

державний соціалізм розвалився, вони, часто за підтримки старої комуністичної бюрократії, стали новим класом власників. У цьому середовищі виявилось і значне число колишніх партійних апаратників.

Оскільки соціалісти самі виступили в ролі ініціаторів реформ, вони сподівалися виграти перші вільні вибори до парламенту, але переоцінили свої можливості, тим більше що чотири десятиріччя УСРП діяла за умов практичного ущемлення і придушення політичних супротивників. Передвиборча кампанія проходила під знаком агресивної антикомуністичної пропаганди як з боку партій правоконсервативного спрямування, так і з боку ліберального крила. На виборах травня 1990 р. колишня УСРП прогнала, хоча депутатські мандати одержала. Мирним парламентським шляхом без будь-яких ексцесів влада перейшла до правоконсервативного блоку на чолі із партією УДФ, лідер якого Йозеф Антал очолив коаліційний уряд (після його смерті у 1993 р. прем'єр-міністром став його однопартієць Петер Барош). До складу уряду, крім УДФ, увійшли Незалежна партія дрібних господарів і Народна партія християнських демократів. Першим президентом нової Угорщини став Арпад Гьонц – лідер Союзу вільних демократів (на цій посаді він находився дві каденції – з 3 серпня 1990 до 4 серпня 2000 р.) Розпочався процес системної трансформації у політичній, економічній, зовнішньополітичній сферах. Порівнюючи перебіг процесу зміни системи у посткомуністичних країнах Європи, аналітики вказують та те, що в Угорщині він проходив легше, значною мірою завдяки сприятливому ґрунту, підготовленому під час реформ часів Я. Кадара. Населення від нової влади очікувало демократії, ринкової економіки, формування чітко визначеного політичного середовища і національної ідентичності, приєднання до Європи. Кожне з цих бажань було пронизане прагненням добробуту, підвищення його рівня до австрійських стандартів (історична пам'ять про існування в складі Австро-Угорської імперії давалася взнаки). Здавалося логічним, що ті, хто живе у демократії, процвітають. І для цього необхідна функціонуюча ринкова економіка. Прийшло усвідомлення, що політичні системи, що були привабливими для мас і використовували поняття справедливості, мали місце в Угорщині у радикальних формах (фашизм, комунізм) і виявилися причиною значної відсталості країни. Тому альтернативи західним демократіям добробуту не існувало навіть у комуністів, які перетворилися на соціал-демократів європейського типу.

За ініціативи соціалістичного керівництва країни Угорська Народна Республіка була перейменована на Угорську Республіку. 23 жовтня 1989 р. до Конституції країни були внесені зміни¹, які визначили нову систему політичної влади – парламентську республіку на чолі з президентом, багатопартійність і чіткий розподіл повноважень між гілками та інститутами влади. В цілому конституційний устрій угорської держави базується на загальноприйнятих основах європейської парламентської демократії, однак вона має свої особливості, зокрема, розвинена мережа

¹ Зміни до Конституції вносилися і в наступні роки.

регіональних, етнічних, місцевих автономій та пов'язана із ними система виборів до органів регіонального та місцевого самоврядування; механізми здійснення безпосередньої демократії у формі проведення референдумів тощо.

Найвищим органом державної влади є однопалатний парламент – Державні Збори, які здійснюють широке коло повноважень, до яких, зокрема відносяться прийняття Конституції та законів держави, схвалення бюджету, прийняття рішень стосовно програми уряду, затвердження найважливіших міжнародних договорів, обрання вищих посадовців, насамперед, президента та прем'єр-міністра. Главою держави є президент, який обирається на 5 років із правом повторного переобрання. В існуючій політичній системі посада президента країни по суті має номінальний характер: він править, але не управляє. Щоправда, в нього є таке важливе право, як однократне накладення вето у випадку непогодження із законом, що пропонується. Головним призначенням президента є вираження єдності нації та охорона демократичного функціонування державного організму. Уряд здійснює виконавчу владу, його очолює прем'єр-міністр, який в дійсності відіграє домінуючу роль в державі. Його, одночасним схваленням урядової програми, обирає парламент більшістю депутатських голосів. Кандидатуру на цю посаду вносить президент після консультацій із партіями, представленими у парламенті. Зазвичай це лідер партії – переможниці на виборах. Міністрів призначає президент за поданням прем'єра. Вищий орган виконавчої влади підзвітний вищому органу законодавчої влади і може бути відправлений ним у відставку. Парламент спрямовує і контролює діяльність уряду. Уряд формується з представників однієї або декількох партій, які виборюють більшість у Державних Зборах. Урядовці, керуючись вимогами партійної дисципліни, виконують волю своєї фракції.

У новій Угорщині склалася багатопартійна система. На перші парламентські вибори 1990 р. йшли понад 60 політичних партій та об'єднань, на всі наступні – різні варіації декількох десятків учасників, які належать до різних секторів політичного спектру. Однак досить швидко склалася стійка двополюсна партійна система, при якій за владу борються одні й ті ж політичні сили: з одного боку – націонал-консерватори, з іншого – соціалісти в союзі з лібералами.

Після розвалу соціалістичної співдружності із практично безкоштовними радянськими енергоносіями і гарантованими ринками збуту в інших братніх країнах склалася непроста економічна ситуація із усіма ознаками кризи, зокрема падінням виробництва, фінансовими негараздами, безробіттям, зниженням рівня життя тощо. Однак нове керівництво не вдалося до «шокової терапії». Угорські трансформації вважалися прикладом градуалістського¹ підходу до проведення реформ, а перехід до ринкового господарства пройшов порівняно швидко і з

¹ Градуалізм – поступовий, плавний, вільний від катаклізмів перехід економічної системи з одного стану в інший.

меншими втратами, ніж в інших країнах, що стали на цей шлях. Так, від 1989 р. до початку економічного зростання у 1995 р. ВВП в Угорщині зменшився приблизно на 15 – 20%, що вважається невеликим падінням. Інфляції ніколи не сягала трьохзначних чисел: за часів Я. Кадара вона дорівнювала 7 – 8% на рік, у посткомуністичний період – не більше 36 – 38 %. Впродовж 1989¹ – 1991 рр. проведено майже повну лібералізація імпорту, цін і заробітної плати, створено правову й інституційну базу ринкової економіки. Тягар населення компенсувався за рахунок швидкості проведення трансформацій, збільшення частки соціальних витрат у ВВП, а також за рахунок іноземних кредитів. Але радикально поліпшити становище більшості тих, хто при переході до «іншої системи координат» відчув зниження рівня свого добробуту так швидко, як того хотілося, перший посткомуністичний уряд не зміг.

Результатом невдоволення суспільства існуючим соціально-економічним становищем стала перемога на наступних парламентських виборах травня 1994 р. Угорської соціалістичної партії² на чолі із Дьюлою Хорном. Він і сформував коаліційний уряд, до якого увійшли крім соціалістів представники ліберальної партії Союзу вільних демократів. Новий уряд в якості пріоритетів визначив модернізацію й реструктуризацію як головні засоби досягнення економічного зростання; виправлення ситуації у фінансах; зниження соціальної напруженості. Цьому уряду вдалося вивести країну з кризи, досягши певної стабілізації і початку зростання економічних показників. З одного боку, це зумовлювалося масовою приватизацією, яка в цілому завершилася до 1997 р. Угорці в більшості своїй сподівалися одержати свою частку суспільного «пирога», однак найбільш прибуткові компанії та банки були скуплені мультинаціональними гігантами. За короткий проміжок часу до країни прийшли понад 40 млрд. дол., здебільшого із США, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Великого національного капіталу спочатку не існувало, і скласти конкуренцію західним компаніям він не міг (плюс номенклатурний принцип проведення приватизації: хто був начальниками

¹ У 1989 р. останній комуністичний уряд на чолі із Міклошем Неметом запропонував парламенту свою програму виходу із кризи. В ній визначалися наступні основні завдання для переходу до нової системи: активна лібералізація механізмів регулювання імпорту, цін і заробітної плати; різке звуження державного втручання у господарську сферу; заохочення приватного підприємництва, широка приватизація державної власності; розвиток і зміцнення інститутів ринку (біржі, комерційних банків, цінних паперів, антимонопольних заходів тощо); рішуче скорочення державних витрат; відновлення збалансованості державного бюджету, в першу чергу за рахунок практично повної ліквідації дотацій нерентабельним підприємствам та роздрібних цін; радикальна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків країни в інтересах поступового підключення до інтеграційних процесів у Західній Європі; залучення до економіки іноземного капіталу. Цей був план подальших економічних перетворень. І хоча той уряд мусив піти у відставку в результаті виборів **1990 р.**, в основному його головні цілі втілювалися в життя впродовж усього наступного десятиріччя.

² УСП виборола 209 мандатів із 386, Союз вільних демократів – 70, Угорський демократичний форум – 37.

державних підприємств, той і став основним власником). В результаті більшість власності опинилася в руках іноземців. ТНК відразу поставили місцевій владі жорстку умову щодо пільгового оподаткування і вивезення прибутків на власний розсуд. Як потім виявилось, впродовж двох наступних десятиріч ТНК одержали від угорського бюджету більше пільг, ніж заплатили податків. Крім того вони щорічно виводять з країни кілька десятків мільярдів доходів. Обходячи бюджет стороною, ці кошти не зміцнюють угорську економіку і добробут населення.

З іншого боку, у боротьбі за стабілізацію уряд Д. Хорна пішов на низку непопулярних заходів із стримування прибутків населення (обмеження зростання зарплат, зменшення виплат допомоги по безробіттю, хворобі, догляду за дитиною тощо), заявивши, що система соціального забезпечення після необхідного реформування буде більш ефективно допомагати тим, хто дійсно цього потребує. Драконівські зміни у системі соціального забезпечення стали справжнім потрясінням для багатьох громадян, які вважали ці гарантії справедливою компенсацією за роки праці, щедротами соціалістичної системи, які не мали застаріти. Результатом стала втрата соціалістичною партією іміджу захисниці соціальних пріоритетів та інтересів народу. Праві опозиційні партії виступили проти неї з лівих популістських позицій на парламентських виборах 1998 р. і перемогли. На чолі об'єднаної опозиції виступила правоцентристська партія ФІДЕС¹. Набрані нею голоси означали 148 парламентських місць, тоді як у соціалістів їх набралось 134 (проти попередніх 209). Було утворено коаліційний уряд разом із Незалежною партією дрібних господарів і Народною партією християнських демократів. Прем'єр-міністром став лідер партії-переможниці 35-річний Віктор Орбан.

Очолити уряд, новий прем'єр виявив свою схильність вибудувати виконавчу вертикаль влади за німецьким зразком, коли на верхівці владної піраміди стоїть канцлер. З цією метою він переніс один з центрів прийняття рішень до своєї канцелярії, провів реорганізацію міністерств і відомств, здійснив кадрові перестановки (головним критерієм була «благодійність»). Проведенню економічної політики сприяла глобальна економічна кон'юнктура. В результаті: зменшення інфляції (1998 р. – 15%, 1999 р. – 10%, 2000 р. – 9, 8%, 2001 р. – 7,8%) і зростання ВВП (1999 р. – 4,4%, 2000 р. – 5, 2 %, 2001 р. – 3,8%). Опора очолюваної В. Орбаном партії – середній клас, інтереси цього достатньо великого прошарку угорського населення мали бути захищеними. Чотири роки правління ФІДЕС та його союзників діяв спеціальний урядовий проект – «План

¹ FIDESZ – аббревіатура від *F*iatal *D*Emokratak *S*Zovetsege – Союз молодих демократів. Під такою назвою партія була утворена 30 березня 1988 р., у 1995 р. взято нову назву Угорська громадянська партія, з 2003 р. – Угорський громадянський союз. Відмова від першої назви зумовлювалася дорослішанням її членів.

Сечені¹», метою якого полягала у підтримці малих і середніх підприємств, фермерів, освітніх і культурних програм, наукових досліджень. Реалізація цього плану дозволила Угорщині вийти в лідери регіону, випередити всі сусідні країни за рівнем життя. Однак для продовження програми модернізації суспільства кабінету угорських консерваторів не вистачило 0,98% голосів на парламентських виборах у травні 2002 р. Політичні опоненти – соціалісти і ліберали у своїй передвиборчій агітації спромоглися настроїти виборців проти національної програми уряду В. Орбана, яка передбачала ділитися соціальними досягненнями із співвітчизниками, які мешкали у сусідніх країнах. Тобто були використані настрої тієї частини населення, яка боялася, що соціальних благ на всіх угорців може не вистачити.

Новий уряд соціалістів і лібералів (Союз вільних демократів) очолив Петер Мед'єші. З 2004 р. його місце зайняв Ференц Дюрчань – молодий і динамічний соціаліст з великими статками і харизмою. Однопартійці вважали його «гідною політичною відповіддю» на постать В. Орбана. Той після програшу активно критикував переможців за непрозорість заходів у суспільно чутливих сферах, відірваність від народу і корумпованість², всіляко демонстрував їхню неспроможність розв'язати пекучі проблеми суспільства. Від 2004 р. до кінця десятиріччя ситуація в Угорщині характеризувалася посиленням персоналізації політики, сконцентрованої навколо цих двох лідерів. Протистояння політичних таборів призвело до відкритого антиурядового протесту восени 2006 р., що завершився зіткненнями протестувальників з поліцією.

Шляхом фальсифікації економічних показників ліберал-соціалістам вдалось залишитися при владі ще й на другий термін, обійшовши ФІДЕС на парламентських виборах у квітні 2006 р. на 1,17% голосів³. Разом із лібералами вони одержали 210 парламентських місць. Скандал вибухнув 18 вересня, коли у місцевих ЗМІ з'явилися матеріали щодо закритого засідання парламентської фракції соціалістів, на якому прем'єр-міністр Ф. Дюрчань зізнався: «Півтора-два останніх роки ми брехали про стан економіки країни... і нічого не зробили за ці чотири роки». Того ж дня президент Ласло Шойом заявив, що країна увійшла у стан моральної кризи, а в нього немає конституційних важелів впливу на ситуацію. В ніч з 18 на 19 вересня багатотисячні натовпи протестуючих, вимагаючи відставки прем'єра, намагалися прорватися до телецентру, аби зачитати

¹ План одержав назву на честь графа Іштвана Сечені (1791 – 1848 рр.), відомого реформатора, покровителя наук і мистецтв.

² В Угорщині корупція не визначає характер взаємовідносин влади і приватного бізнесу. Вона проявляється, головним чином, при розподілі бюджетних коштів, насамперед – державних замовлень.

³ УСП – 48,1 % голосів (190 мандатів), ФІДЕС та християнські демократи – 42,4 % (164), Союз вільних демократів – Угорська ліберальна партія – 4,6 % (20), Угорський демократичний форум – 2,8 % (11), незалежний кандидат блоку «За Шомодь» – 0,2 % (1).

Меморандум. Ставши їм на перешкоді, поліція застосувала водомети та сльозогінний газ. Кількість потерпілих, більшість з яких – правоохоронці, перевищила півтори сотні. Акції протесту продовжувалися два тижні, однак вони не мали такого радикального характеру, як у ту ніч.

Опозиція наголосила на тому, що Ф. Дюрчань та його уряд дезорієнтували електорат стосовно стану справ в державі, і це унеможливило відповідальний вибір. Результати виборів до органів місцевого самоврядування, які відбулися 1 жовтня 2006 р., продемонстрували перемогу опозиційних сил у 17 з 19 областей країни, у двох областях вони одержали порівну із провладними кандидатами. Крім відвертої брехні вибух обурення зумовлювався реалізацією урядової програми конвергенції, спрямованої на значне зменшення видатків і одночасне збільшення надходжень до державного бюджету, що неможливе без відчутних пожертвувань з боку населення та підприємців. Під час поіменного (очного) голосування в парламенті щодо вотуму довіри відносно урядової програми і чинного прем'єр-міністра 207 депутатів з 384 їх підтримали. Хоча влада не змінилася, проте вона значно втратила довіру населення.

Слід особливо зазначити, що реформи 1990-х рр. не торкнули угорську соціальну сферу, тут продовжували діяти ті ж принципи, які були закладені при соціалізмі. Політики на них не зазіхали, оскільки побоювалися втратити підтримку виборців. А у людей соціалізм сформував особливе мислення і особливу психологію: переконаність у тому, що всі соціальні проблеми стосовно комунальних послуг, здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення повинна брати на себе держава. Але раніше чи пізніше держава виявляється неспроможною підтримувати соціальну сферу на рівні, до якого звикло населення. Зокрема, уряд Ф. Дюрчаня постав перед фактом, що він не в змозі надалі підтримувати «соціалістичну» систему охорони здоров'я. І наприкінці 2007 р. вийшов закон про її реформування. За ним передбачалася участь населення у фінансуванні медичних послуг: сплата невеликих сум за візити до лікаря (приблизно 2,5 долари), платне перебування у лікарнях та інші послуги. Були запроваджені аналогічні заходи в освітній сфері: з 2006 р. у вищих навчальних закладах почали брати плату (для 15% студентів із недостатньо забезпечених родин навчання безкоштовне), передбачалася підприємницька діяльність університетів. Але все одно значні витрати на соціальну сферу залишалися на державі.

Впродовж десятиріч Угорщина жила понад кошт, постійно нарощуючи дефіцит бюджету (у 2006 р. він становив 9,2% – рекорд Євросоюзу). Зовнішній борг країни став найбільшим в регіоні, сягнувши 100% ВВП. Уряд дозволив розширення видачі кредитів, особливо іпотечних, в іноземній валюті, а оскільки власна грошова одиниця падала по відношенню до євро, фактичні борги угорців почали стрімко зростати. Угорщина запросила фінансову допомогу Міжнародного валютного фонду, Всесвітнього банку та ЄС. Але за це треба розплачуватися більш жорсткою фінансовою політикою: була заморожена зарплата працівників

бюджетної сфери, МВФ висунув вимогу не виплачувати наприкінці 2008 р. 13-у зарплату, зменшити пенсії. На проведення такої надто жорсткої політики Ф. Дюрчань зважитися не зміг і пішов у відставку. 14 квітня 2009 р. на цій посаді його змінив Гордон Байнаї і продовжив болючу програму бюджетних скорочень, що мало наслідком зниження життєвого рівня населення.

Від невдоволення цим виграв ФІДЕС, оскільки на парламентських виборах квітня 2010 р. більшість електорату проголосувала проти уряду УСП¹. У тому році 77% опитаних висловлювали незадоволення демократією в своїй країні, а більше половини заявили, що сильний лідер для Угорщини важливіший, ніж демократичний уряд. Такі переконання можуть розглядатися в якості підстави великої популярності лідера ФІДЕС В. Орбана – сильної харизматичної людини. Він і очолив новий уряд, оскільки його політична сила отримала конституційну більшість у 262 мандати із 386 – це небувала не тільки для Угорщини, але й для всієї Європи перевага партії на парламентських виборах.

Виступаючи перед своїми прихильниками ввечері 25 квітня після підрахунку результатів другого туру парламентських виборів, В. Орбан заявив, що в Угорщині здійснилася революція і здійснилася вона шляхом мирного голосування у виборчих кабінках. Покладено край олігархічному режиму, який зловживав владою і довів країну до небувалого занепаду і втрати міжнародного авторитету. Новий уряд прийняв присягу 29 травня 2010 р. Прем'єр В.Орбан представив на затвердження парламенту більш компактний кабінет, що складався з 8 міністерств, на відміну від 12 при соціалістах. Усі посади зайняли члени правлячої партії або знані в Угорщині спеціалісти. Нова влада одержала у спадок країну з деградуючою економікою, напівзруйнованою соціальною сферою, розколотим суспільством і величезним зовнішнім боргом. Відразу було оприлюднено урядову Програму національної взаємодії – 85-сторінковий документ з трьох розділів, а програма невідкладних заходів мала п'ять основних напрямів: відбудова зруйнованої національної економіки; відновлення порядку (одним із головних завдань проголошено необхідність подолання розколу суспільства, згуртування людності заради досягнення загально-національних цілей); порятунок системи охорони здоров'я; відродження системи соціального захисту населення; повернення до демократії в управлінні. Серед першочергових завдань кабінету були названі спрощення системи оподаткування, зменшення податкових виплат для сімей і вітчизняних підприємців, допомога молодим сім'ям, створення

¹ Представники УСП отримали на цей раз лише 15,28 % місць, тобто 59 депутатських мандатів. Їх суперники – ФІДЕС і Народна християнсько-демократична партія – 68,14 % місць, а це – 262 депутатські крісла з 386. На третьому місці – право-радикальний рух «За кращу Угорщину» («Йоббік») з результатом 12,18%, що дало 47 мандатів. Ще один новак парламентських перегонів – європейська ліберальна партія «Можлива інша політика» одержала 4,15 % або 16 мандатів. І ще один незалежний депутат. Слід звернути увагу на ту обставину, що явка виборців (показник громадської довіри до уряду і участі громадян у політичному житті) склала 47%.

нових робочих місць¹. 14 січня 2011 р. був представлений «План Сечені – 2»: підтримка середнього і малого підприємництва у сферах охорони здоров'я й оздоровчого туризму, екологічного сільського господарства, енергозберігаючого житла, розвитку місцевого бізнес-середовища, економічного зростання та інновацій.

В якості антикризових заходів були запроваджені нові податки на банківську діяльність, на комунікаційний бізнес, енергетичний сектор і великі торговельні мережі. Однак в результаті становище незаможних верств населення не надто поліпшилося. Хоча ввели єдиний сімейний податок у розмірі 16%, подорожчала більшість послуг, а торговельні мережі у відповідь на заходи уряду відразу підвищили ціни, аби перекрити свої збитки. Зниження податку дестабілізувало бюджет, оскільки позбавило його частки надходжень від заможних громадян. Фактично відбувається перерозподіл коштів від бідних до багатих, а якщо дивитися глибше, змішується ліва риторика із правою економічною політикою. З іншого боку, жодна держава Євросоюзу за час останньої фінансово-економічної кризи не винаходила такої кількості нових податків для свого населення, як Угорщина. Екстра-податками обкладений не тільки бізнес, а й все населення у вигляді підвищеного до 27% ПДВ на всі товари, податків на телефонні розмови, банківські перекази, шкідливу їжу, утримання собак тощо. Економісти вважають політику В. Орбана непослідовною і такою, що ігнорує довготривалі перспективи розвитку країни. Наприклад, введення кризових податків для іноземних банків та телекомунікаційних компаній, завищення курсу національної валюти з метою знецінити позики у швейцарських франках, у яких взято більшість кредитів населенням, призводять до відпливу інвестицій, наступного падіння курсу форинта, зростання кредитних ставок і банківської кризи.

Але такі далекосяжні наслідки реформ керівництва більшість пересічних громадян не усвідомлює. Заради того, аби одержати їхню підтримку, використовується популістський політичний стиль, який вважається однією з провідних рис діяльності В.Орбана. Як зазначив угорський політолог Андраш Бозокі, у боротьбі за владу його популізм потяг за собою переосмислення ролі держави з акцентом на патерналізмі і контролі за розподілом ресурсів. Серед інших характеристик популізму угорського керівництва – певний економічний націоналізм, моралістська риторика, яка використовує ідею нації і справедливості, пошук «ворогів нації» (зрадники Батьківщини, комуністи, великий бізнес, олігархи, космополітичні інтелектуали тощо). Одним із найважливіших елементів популістської політики взагалі є персоналізація влади, що із усією яскравістю виявилось в Угорщині при В.Орбані.

¹ В.Орбан особисто обіцяв мільйон нових робочих місць, проте надалі виявилось їх скорочення, особливо у приватному секторі. Понад півмільйона угорців – в основному висококваліфіковані і молоді фахівці – виїхали за кордон продовж наступних чотирьох років.

Все частіше його називають не Віктор, а Віктатор, порівнюючи із Володимиром Путіним, Олександром Лукашенком¹, підкреслюючи, що в Угорщині набирають силу авторитарні тенденції, а в країні відбувається «путинізація», тобто зменшення демократичності. В одному з своїх виступів прем'єр заявив, що проблема існуючих сьогодні демократичних режимів полягає у слабкості керівництва, а президентська система управління, безумовно, краще підходить для проведення складних реформ, ніж парламентська. Заради зміцнення власних позицій В.Орбан перетворив ФІДЕС з демократичної в ієрархічну, централізовану партію, керовану виключно ним самим. Партія необхідна в якості опори у проведенні фундаментальної реструктуризації політичної системи Угорщини, як тепер називається країна замість Республіки Угорщини. Всі основні посади в установах зайняли функціонери ФІДЕС. Розуміючи колосальне значення засобів масової інформації, влада значно обмежила свободу слова, прийнявши наприкінці 2010 р. відповідні закони. Згідно них сформовано наділену великими повноваженнями медіа-раду, що регулюватиме діяльність газет, телебачення, радіо й Інтернету. Рада має право видавати едикти й виписувати великі штрафи (до 950 тис. доларів) за «небезпристрасне» (за її думкою) або образливе для «людської гідності» висвітлення подій. Журналістів можуть примусити відкривати свої джерела, рада має право влаштовувати обшуки у редакціях, вимагати від видавництв розголошення конфіденційних даних. Всі п'ять членів ради, фактично цензорів, обраних на дев'ять років, – із складу партії В.Орбана. Поява повновладної державної ради із ЗМІ, що перебуває під управлінням однієї партії, була сприйнята громадськістю і в самій Угорщині, і за її межами як новий етап у згортанні свободи слова, коли відкриваються можливості для придушення критики і зведення рахунків із опонентами.

До Конституції, яка стала називатися виключно Основний Закон, постійно вносяться поправки, у чому політологи вбачають відхід від принципів ліберальної демократії та громадянських прав, загрозу для існування стримувань і противаг, які є характерною рисою демократичного управління. Вказується: це є реалізацією ідеї консервативної революції, яку послідовно здійснює В.Орбан. Інші вважають, що однією з причин змін до Конституції стала важка економічна і соціальна спадщина, отримана після восьми років правління соціалістів.

Серед основних пунктів конституційної реформи, здійсненої 11 березня 2013 р. можна назвати такі: визнані недійсними усі постанови Конституційного суду, прийняті до вступу в дію 1 січня 2012 р. нової Конституції Угорщини; Конституційному суду дозволено розглядати питання стосовно тільки формальних процедурних аспектів, а не їх дійсного змісту; брати участь у виборчій кампанії, висвітлювати її мають

¹ Деякий час В.Орбана називали Уго Чавесом Східної Європи.

право тільки громадські засоби масової інформації¹; обмежується свобода слова під приводом порушення людської гідності і «гідності угорської нації»; статус церковної організації присвоює парламент Угорщини конституційною більшістю; сім'єю вважається виключно шлюб між чоловіком і жінкою; закон може вимагати, аби випускники вищих навчальних закладів, які одержали освіту за підтримки держави, впродовж певного часу після завершення навчання працювали в Угорщині; управління вищими навчальними закладами контролюється державою тощо.

Аналітики помітили, що у випадку конституційної реформи В.Орбан діяв за відомим принципом амальгами, коли різні політичні питання змішуються в одну купу для нейтралізації критики опонентів і завоювання громадських симпатій. Скорочення повноважень Конституційного суду йде одним пакетом із обмеженням свободи віросповідань нетрадиційних релігій, а також відмовою співтовариствам геїв, лесбійок, бісексуалів й транссексуалів на набуття їх представниками сімейного статусу. Наразі орбанівська амальгама апелює до масового народного неприйняття нетрадиційних сексуальних стосунків. Можна також зазначити, що в Угорщині прийняття непопулярних законів часом супроводжується зниженням цін на електроенергію, аби пом'якшити реакцію населення. Хоча з його боку мали місце масові акції протесту проти введення антидемократичних заходів.

У жовтні 2012 р. на мітингу опозиції у центрі Будапешту колишній прем'єр-міністр Г.Байнаї оголосив створення «Руху 14» з метою консолідувати опозицію і підготувати її до того, аби прийняти владу від правлячої партії. За думкою экс-прем'єра, В.Орбан та його курс – загроза демократії в країні, ущемлення незалежності національних інститутів, неправильний шлях, що суперечить прогресу. За різними підрахунками, у мітингу опозиції взяли участь від 30 до 50 тис. осіб. На мітинг, на якому в той же час виступав лідер ФІДЕС, прийшли приблизно 150 тисяч, що може дати уявлення про співвідношення симпатій та антипатій до нього та його партії.

Авторитет партії дещо похитнувся у зв'язку із скандалом. Мова йде про скандал навколо президента Пала Шмітта². Як одного з керівників ФІДЕС його у червні 2010 р. парламент обрав на найвищу посаду в державі на п'ять років. Але у січні 2012 р. вплив та обставина, що понад 80% його докторської дисертації про сучасні Олімпійські ігри, захищеної у 1992 р., скопійовано з наукової праці болгарського дослідника Ніколая Георгієва³. Сенат Будапештського університету Земмельвайса

¹Вводячи через Конституцію монополію «громадських ЗМІ» на висвітлення виборчої кампанії, В. Орбан таким чином позбавив опозицію будь-яких шансів на перемогу на виборах.

² Чемпіон Олімпійських ігор 1968 і 1972 рр. (командна шпага), чемпіон світу і Європи.

³ З 215 сторінок дисертації П. Шмітта 180 сторінок – переклад докторської дисертації болгарина. Його прізвище згадувалося у бібліографічному списку, але за текстом посилань не наводилося.

позбавив П.Шмітта докторського ступеня за плагіат. 2 квітня 2012 р. – відставка з президентської посади. Аналізуючи ситуацію, іноземні оглядачі вказували на те, що П.Шмітт встиг підписати низку антидемократичних законів (жодного закону не ветував, хоча його попередники активно використовували таке право), але перестав відповідати баченню політичного процесу з боку прем'єра, тому і знайшли плагіат двадцятирічної давнини в якості приводу для усунення. 2 травня 2012 р. президентом на засіданні парламенту був обраний член ФІДЕС, євродепутат Янош Адер (у березні 2017 р. його переобрали).

6 квітня 2014 р. пройшли чергові парламентські вибори. Вони стали першими виборами після набуття чинності новою Конституцією з 1 січня 2012 р. Волевиявлення народу відбулося за новим виборчим законом, що передбачав один тур голосування і обрання 199 депутатів Національних Зборів Угорщини замість 386, як це було доти. Явка електорату склала 60,5% (мінімальний показник явки скасовано). За партійними списками за ФІДЕС проголосували 44,11% виборців (2, 1 млн. осіб – на 600 тис. менше, ніж чотири роки тому). Другий результат – 26,85% – показали соціалісти, очолювані Аттілою Мештерхазі. В цілому, опозиційні партії одержали на 200 тис. голосів більше, ніж переможець, але не дивлячись на це, парламентську більшість завоювала правляча партія, яка набрала голосів менше, ніж інші за сукупністю. Проте правоцентристська коаліція Угорщини втратила свою більшість у дві третини голосів у парламенті після того, як представники опозиції перемогли на довиборах у лютому 2015 р. Ця обставина стала на заваді можливості прем'єр-міністра вносити зміни до Конституції та інших важливих законодавчих актів.

В.Орбан взяв на себе роль «захисника Батьківщини», використовує націоналізм заради консолідації угорського суспільства і надання динаміки його розвитку¹. Деякі політологи вважають, що ним рухає «латентна прага історичного реваншу». Жива пам'ять про Велику Угорщину – середньовічну державу, до складу якої входили частини Румунії, Словаччини, Сербії, Хорватії, України, Словенії та Австрії. Ці території були втрачені після програшу у Першій світовій війні. У відповідності до Тріанонського договору² за межами угорської держави залишилося 2/3 території і половина етнічних угорців (нині на цих територіях мешкає, за різними підрахунками, від 3 до 5 млн. угорців). Визначальним мотивом правоцентристів та їх лідера стало якщо не збирання земель, то принаймні

¹ Задля акцентування історичного правонаступництва влади, введено нові символи держави: золота корона і скипетр Іштвана – першого короля Угорщини.

² 4 червня 1920 р. у Тріанонському палаці у французькому Версалі було підписано договір, що закріпив територіальне розділення Австро-Угорської імперії. Від 2010 р. за рішенням парламенту почали офіційно відзначати 4 червня як день соборності угорського народу. В такий спосіб політичні еліти країни, більшість з яких складають депутати консервативних партій, продемонстрували світу свою незгоду з умовами Тріанонського мирного договору. Гучні патріотичні гасла і навіть вимоги його перегляду з боку угорських правих турбують керівництво усіх сусідніх країн, які виникли на уламках Австро-Угорської монархії.

збирання разом співвітчизників. Основний Закон країни зобов'язує державу приймати відповідальність за членів угорської нації, де б вони не були. Розділ Конституції про угорські національні меншини за кордоном передбачає, що Угорська держава, виходячи з принципів єдності угорської нації, підтримує закордонних угорців в реалізації їх індивідуальних та колективних прав, створенні самоврядувань і надає їм сприяння у реалізації ідентичності у місцях компактного проживання.

Саме виходячи з контексту угорської етнопонаціональної ідентичності вибудовуються міждержавні відносини із сусідніми країнами, що є одним із пріоритетів зовнішньої політики Будапешту. Взаємини з цими країнами залежать від становища угорських національних меншин, що мешкають на їх території, ставлення до них офіційних органів. Попри загальну налаштованість підтримувати добросусідські стосунки, виникають певні проблеми із реалізацією прав угорських національних меншин, що час від часу спричиняє взаємне непорозуміння. Особливий резонанс, як в самій Угорщині, так і в сусідніх країнах викликало прийняття наприкінці травня 2010 р. закону про подвійне громадянство, тобто легальну видачу паспортів для угорців, які проживають в інших країнах. Надання громадянства Угорщини жителям інших країн, які проживають на колишніх угорських територіях, поширюють угорський суверенітет на ці території, тобто суперечать Труанонському договору. Це може призвести до напруження міжнародних відносин у регіоні.

Стосовно зазначених нововведень місцеві платники податків висловлювали обурення, оскільки вважали, що це – непотрібні додаткові витрати у кризовому бюджеті. Керівництво Словаччини¹, де мешкає 600 тис. етнічних угорців, розцінило цей крок Будапешту як «виключну загрозу», причому не тільки для добросусідських відносин двох країн², але й для всієї Європи. Рішення угорської влади сусіди розцінили як початок повзучої анексії, оскільки за ним – потенційні вимоги надання автономії (спочатку вузької, потім широкої) угорським меншинам, що мешкають на їхній території. А це рівнозначно підготовці засад для перегляду державних кордонів.

У березні 2012 р. Будапешт висунув вимогу до України створити в Закарпатті Притисянський адміністративний район з компактним проживанням угорців і забезпечити умови для проходження до Верховної Ради представників угорської меншини. Місцева угорська група – трохи більше 150 тис. чоловік завжди сприймалася в Україні як невелика. Закарпаття ж багатонаціональне: 80% населення складають українці, угорці – 12 %, румуни – 2,6 %, росіяни – 2,5%, живуть також роми,

¹ 31 травня 2010 р. словацький президент Іван Гашпарович підписав поправку до Закону про державне громадянство, яка передбачає: якщо хто візьме собі друге громадянство, то він втратить перше.

² Гасло словацьких скінхедів: «Угорці, забирайтеся за Дунай!», а в Угорщині їхні ідейні близнюки-брати також дають волю емоціям, скандуючи: «Ми ненавидимо тебе, Словаччина!» і «Словаччина – це не країна!».

словаки, німці, білоруси, євреї, поляки, молдавани. Тобто створення територіально-адміністративної одиниці тільки для угорців було б несправедливістю по відношенню до тисяч представників інших меншин. Також слід відзначити, що українське виборче законодавство не передбачає такого поняття, як округ для окремих національностей, а подвійне громадянство суперечить законам України. У червні 2017 р. посилилася агітація Будапешту щодо надання угорцям, які проживають у Закарпатті, автономії: йдеться не про територіальну, а політичну і культурну. Закарпатським угорцям надається чимала фінансова допомога для розвитку бізнесу, особливо на селі. В Україні угорські паспорти мають не тільки пересічні громадяни, а навіть депутати місцевих рад. Деякі політологи вбачають у цих фактах просування угорського сепаратизму в Україні. Суперечки спалахують також з Румунією через намагання Будапешту підтримати боротьбу трансільванських угорців за автономію.

В самій Угорщині останнім часом загострилося національне питання у зв'язку із зростанням ксенофобських настроїв по відношенню до євреїв¹ і циган². Вони виникають на ґрунті соціального невдоволення. Угорське населення мало неабиякі ілюзії стосовно значного покращення життя завдяки вступу до Європейського Союзу. Але коли виявилось, що сподівання не справдилися, розчарування мало наслідком і пошук винуватих. Почали виникати різні радикальні угруповання, які пропонують «прості рішення складних проблем», серед яких найбільшим і найвпливовішим стала Партія за кращу Угорщину – Йоббік³ (очолює Габор Вона). Партія визначає себе як радикальну і національно-консервативну, активно використовує антициганську, антисемітську та антиіммігрантську риторичку. Воєнізоване крило партії, яке взяло символіку угорських нацистів, під заборону. На виборах 2010 р. Йоббік пройшов до парламенту із показником 12,18%, у 2014 р. – 20,39%, тобто це – третя за вагомістю політична сила після ФІДЕС та соціалістів. Рейтинг партії (на початку 2016 р. він доходив до 30%) зростає за рахунок підтримки молоді, для комунікації з якою активно використовуються соціальні мережі (чого не роблять інші, традиційні партії). Політологи визначають її як типово протестне угруповання, яке спекулює на страхах бідної частини населення. Головним козирем стали обіцянки побороти циганську злочинність, якої бояться багато угорців, особливо у провінції. Проголошено гасло: «Угорщину – угорцям», заради чого пропонується «вимести» з країни сотні тисяч циган, а також приструнити інших «ворогів» нації, якими проголошено закордонні банківсько-фінансові структури та євреїв.

¹ В Угорщині проживає найбільша у Європі єврейська община.

² За даними місцевих соціологічних опитувань, від 70 до 80% населення притримується антициганських поглядів. Багато хто незадоволений тим, що уряд виплачує багато грошей на соціальні потреби, зокрема багатодітним сім'ям циганів, які не хочуть працювати.

³ Партія виникла у 2003 р. Від початку її назва була акронімом від Jobboldali Ifjúsági Közösség. Використовується гра слів, оскільки угорською слово «jobb» має два значення; «кращий» і «правий».

Головний заклик: «Оздоровити націю і повернутися до справді угорських цінностей». У цьому прагненні члени названої партії вимагають виходу Угорщини із Європейського Союзу, вступ до якого, за їхньою думкою, не приніс країні нічого доброго. Додаткового напруження додала величезна хвиля біженців з країн Азії та Африки, яка буквально накрила країни Європейського Союзу¹.

Після розвалу «соціалістичного табору» угорці в якості найпершого пріоритету зовнішньої політики визначили інтеграцію до західних структур. В тому вбачалася можливість зміцнення власної безпеки і покращення своїх життєвих умов через модернізацію економіки. Вони прагнули стати частиною тієї половини європейського континенту, яка найбільш динамічно розвивалася, і через це одержати від неї імпульс й додаткові кошти для власного розвитку. Європейська й євроатлантична інтеграція сприймалися як засіб зрівнятися із сильними та успішними.

У 1994 р. угорський парламент уповноважив уряд подати до ЄС заяву про прийом країни до повноправних членів цієї організації. Той же рік став роком асоційованого членства у Союзі. На шляху до ЄС 12 березня 1999 р. Угорщина вступила до НАТО, причому на листопадівому референдумі 1997 р. понад 85% його учасників висловилися «за». Ентузіазм відносно євроінтеграції виявився меншим під час проведеного влітку 2003 р. референдуму щодо членства в ЄС. У ньому взяли участь лише 45,6% тих, хто мав право голосу – найнижча явка серед країн-кандидатів². Тим не менше 1 травня 2004 р. Угорщина стала повноправним членом європейської спільноти, сподіваючись на швидку зміну на краще стану своїх справ. Однак країна увійшла до Європейського Союзу разом з 9 іншими державами, грошей на всіх не знайшлося, «бюджет розвитку» виявився сильно урізаним³. До того ж прийшло усвідомлення, що членство

¹ В.Орбан заявив, що його країна не може погодитися з тим, що відбувається у Європі у зв'язку із нашествям мігрантів і невправною політикою керівництва ключових держав ЄС. Він не один раз заявляв, що міграція призводить до поширення тероризму и до послаблення традицій християнської культури в Європі. За його словами, він виступає від імені стурбованих пересічних європейців, кого захищає від дій «ліберальних еліт, які не обираються». 2 жовтня 2016 р. в Угорщині прем'єр-міністр організував референдум стосовно обов'язкових квот на розміщення мігрантів по країнах-членах ЄС. Загальна цифра – 160 тис. переселенців, для Угорщини – 1294 особи. 98% тих, хто взяв участь в опитуванні, висловилися проти обов'язкових квот. Однак референдум мав бути зарахований за умови явки 50% електорату, прийшли трохи більше 40%. Навіть, якщо явка була б вищою, з юридичної точки зору його результат ні до чого не зобов'язував Брюссель, адже Угорщина мусить слідувати правилам, введеним ЄС. Тим не менше на осінь 2016 р. країна не прийняла жодного мігранта, а на кордонах виставила посилену військову охорону. На початку березня 2017 р. В.Орбан підписав указ, у відповідності до якого мігранти до одержання дозволу жити в Угорщині мають жити у вантажних контейнерах на кордоні.

² За угорським законом число тих, хто прийшов, не має значення.

³ Тим не менше зиск від вступу до ЄС є досить вагомим: понад 80% інвестицій в Угорщину дає саме ця спільнота, ремонт доріг і шкіл – на 100% за її кошт. Щорічно

означає погодження на всі правила організації, накладає певні зобов'язання та обмеження. З часом виявилось невдале вписування Угорщини у європейський ринок із його нормативами та умовами господарювання. Особливо це позначилося у сільському господарстві, яким за часів соціалізму країна пишалася. Так, ЄС видає гроші не тільки на розвиток виробництва, але й на стимулювання його скорочення у тих випадках, коли перевиробництво того чи іншого продукту веде до надмірного зниження цін. Це стосується, наприклад, винограду – зменшення площ виноградників заохочується субсидіями: у «старих» країнах – членах ЄС на знищення одного гектару виноградної плантації сплачувалося 7500 євро, а одного гектару угорської плантації – тільки 1500. В цілому, угорські фермери одержували менші кошти від ЄС, ніж фермери «старої» Європи.

Фінансові питання як один з приводів суперечностей між Угорщиною та ЄС виявилось і в інших аспектах. Багато із заходів В.Орбана, зокрема закони, які обмежують свободу преси, незалежність судів, Центробанку, розширюють права держави на доступ до особистої інформації, зібраної на кожного громадянина, і в цілому підбивають систему стримувань та противаг, керівництво ЄС вважає за такі, що послаблюють угорські демократичні інститути і не відповідають багатьом стандартам, прийнятим у Євросоюзі. За це Будапешт постійно критикується Брюсселем. Піднімається питання штрафів за недодержання фінансової дисципліни, оскільки Угорщина вийшла за рамки встановленого порогу дефіциту у 3% ВВП. Однак санкції проти неї ввести не можна, оскільки країна не входить у зону євро (побачивши тяжкі наслідки кризи в єврозоні, угорці зберегли свою національну валюту). В якості попередження чи покарання з боку Євросоюзу – відмова у виділенні коштів із своїх регіональних фондів. Угорщина, маючи неабиякі фінансові проблеми, наприкінці 2011 р. спочатку відмовилася від кредитів МВФ та ЄС, а потім попросила про допомогу, обіцяючи змінити деякі антидемократичні закони¹. В країні і так досить великий державний борг, його треба скорочувати для того, аби одержувати необхідні позики. Крім того мають урізатися соціальні програми, скорочуватися пенсії і зарплати. Тобто уряд, аби вивести країну із скрутного становища, мусить проводити жорстку економічну політику, яка зустрічає опір з боку угорського суспільства.

Колись В.Орбан назвав Брюссель «ною Москвою», що прагне перетворити Угорщину на свою «колонію», і оголосив «економічну визвольну війну» проти тих, «хто хоче висмоктати з країни всі соки». Себе він позиціонує як захисника нації від втручання міжнародних інститутів та

отримується 5 млрд. євро фінансової допомоги – це 6% ВВП країни. В кожній угорській сім'ї хтось працює або вчиться у Європі.

¹ Зокрема, було скасовано закон, за яким суддів відправляли на пенсію у 62 роки, тоді як раніше вони працювали до 70.

жадібних ринків¹. Все це виглядає дивним у умовах сучасної глобалізації, особливо для члена Європейського Союзу. Угорські правлячі кола нині сприймають це членство як примус, і населення, розчарувавшись у наслідках вступу до ЄС, в більшості своїй підтримують таку позицію². Хоча, вступаючи до Союзу, країна погоджується на виконання умов, у тому числі і на певне обмеження суверенітету.

Визначаючи сутність зовнішньої політики Будапешту на сучасному етапі, можна сказати, що країна балансує між Заходом і Сходом. Від того часу, коли угорська держава була заснована королем Стефаном у 1000 р., угорці завжди орієнтувалися на Захід. В.Орбан не був виключенням: між 1988 і 2009 рр. його вважали чи найбільш налаштованим проти Росії політиком у Центральній Європі³. Однак у 2009 р. угорський прем'єр-міністр прибув на з'їзд «Єдиної Росії», що свідчило до зміну його ставлення до РФ і до В.Путіна. Між керівниками двох держав встановилися відносини, які характеризуються як «дружні». У лютому 2015 р. російський президент відвідав Будапешт, через рік з візитом до Москви прибув угорський прем'єр-міністр. Все частіше лунають твердження про «путінізацію» В.Орбана, що підкріплюється позицією останнього щодо «неліберальної демократії» та його проросійським курсом, який особливо виразно виявився після початку агресії Кремля проти України. З одного боку, угорський керівник заявляє: «Дестабілізація України вступає в різке протиріччя з угорськими інтересами. Між Угорщиною і Росією повинна бути Україна, ми не хочемо мати спільний кордон з Росією». З іншого, раз по раз висловлюється негативне ставлення до антиросійських санкцій, запроваджених країнами Заходу, хоча кожного разу Будапешт голосує за них як член ЄС. Велике значення має зацікавленість у співпраці із Росією в галузі енергетики (постачання енергоносіїв, добудова власної атомної електростанції Пакш), а також втрати угорського сільського господарства та харчової промисловості через контрсанкції з боку Москви.

Проросійський курс угорського уряду не має широкої підтримки населення, про що засвідчили демонстрації протесту перед візитом В.Путіна. За даними місцевих соціологічних опитувань, якби угорцям довелося обирати, вони з схилилися на бік США (53%), а не Росії (25%⁴). Міжнародна громадськість оцінила зміни в угорсько-російських

¹ Одним із заходів є диверсифікація зовнішньої політики, що виявляється у більшій увазі щодо можливостей розвитку відносин із Росією, Китаєм, Об'єднаними Арабськими Еміратами тощо.

² У 2016 р. чимало угорців у приватних розмовах прямо заявляли, що до ЄС вони жили краще.

³ Саме він у 1989 р. говорив про «російську», а не «радянську» імперію і вимагав виведення «російських» військ з Батьківщини. Він зробив цю заяву під час перепоховання Імре Надя, голови угорського уряду, страченого після повстання в Угорщині у 1956 р., яке було придушене радянськими військами.

⁴ Виразно проросійську налаштованість виявляє Йоббік.

відносинах як рух центральноєвропейської країни назад до орбіти свого колишнього комуністичного сюзерена.

Угорщина – маленька, бідна капіталами й ресурсами країна, господарство якої сильно залежне від світової економіки, тим не менше тримає досить високі позиції у життєзабезпеченні свого населення. За даними щорічного рейтингу якості життя¹, що складається журналом «International Living Magazine», у 2009 р. вона посіла 20-е місце в світі. У колишньому атлантисті В.Орбані взяли гору прагматизм і бажання ефективніше реалізовувати національні інтереси. Його опоненти заявляють, що у Будапешті розпочалася епоха занепаду демократії і народження диктатури. Прихильники вважають його за динамічного патріота, спроможного навести лад в країні після багатьох років неефективного менеджменту. Сам керманіч бачить себе лідером нової угорської революції, третьої за півстоліття після революцій 1956-го і 1989-го років. Міжнародні оглядачі називають його курс «консервативною революцією». За кордоном він має репутацію найбільш суперечливого політика єдиної Європи. В.Орбан хотів би утримати Угорщину в орбіті Заходу, але проголошує відкриття зовнішньої політики на Схід, з більшою орієнтацією на Росію і Китай. Сильним є бажання, аби його Батьківщина йшла своїм власним шляхом. Незаперечно, угорський лідер сповнений рішучості повернути втрачені за попередні роки престиж і віру в свою країну, у сучасному розвитку якої яскраво виявилася тенденція протиборства глобальних і національних інтересів.

Література

- Артёмов І.В. Особливості транскордонного євро регіонального співробітництва України з Угорщиною /І.В.Артёмов //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118, ч. 1.
- Баркалова О.М. Процес інтеграції Угорщини до Європейського Союзу (1989-2004 рр.) /О.М.Баркалова // Наука. Релігія. Суспільство.– 2010. – № 1.
- Бутирська І. В. Членство Угорщини в ЄС та її соціальні реформи /І.В.Бутирська //Гілея. – 2014. – Вип. 91.
- Бозоки А. Популизм как дискурс вергерских элит /А. Бозоки //Сравнительная политика. – 2012. – № 3.
- Віціан Т. Угорсько-українське співробітництво та його місце в сучасному геополітичному просторі /Т.Віціан //Геополітика України: історія і сучасність. – 2010. – Вип. 2.
- Волотов О. Г. Опыт венгерских реформ. К 100-летию со дня рождения Яноша Кадара /О.Г.Волотов //Новая и новейшая история. – 2013. – № 2.
- Гайданка Є.І. Інституційні особливості розвитку парламентаризму в сучасній Угорщині /Є.І.Гайданка //Грані.– 2015. – № 2 (118), лютий.
- Гендлек К. Доктор Джекилл, мистер Хайд и Виктор Орбан /К.Гендлек [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20150226/226485057.html>

¹ Рейтинг складається для 194 країн, кожна з яких оцінюється за 9 категоріями: вартість життя, культура і дозвілля, економіка, довкілля, політична свобода, охорона здоров'я, інфраструктура, безпека і клімат. Показовим є той факт, що у 2008 р. розпочалася світова фінансово-економічна криза.

- Каспрук В. Чим Угорщина налякала ЄС /В.Каспрук //Український тиждень. – 2011. – 27 квітня.
- Кіш Є.Б. Особливості формування громадського суспільства Угорщини у ХХ столітті /Є.Б. Кіш //Науковий вісник Ужгородського університету. – 2013. –Серія "Історія". – Вип. 1 (30).
- Кіш Є.Б. Політичні цінності громадянського суспільства Угорщини /Є.Б. Кіш //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 4/5 (72/73), липень - жовтень.
- Кюппер Г. Конституція Угорщини 2011 року /Г.Кюппер // Публічне право. – 2011. – № 4.
- Мадярич Т. Венгрия и Юго-Восточная Европа /Т. Мадярич [Ел.ресурс] – Режим доступа: www.southeast-europe.org/pdf/01/DKE_01_0_B_MT.pdf
- Маццоне А. Венгрия: «Виктатор» Орбан приводит в смятение Европу /А. Маццоне [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/europe/20120119/183451779.html>
- Мединський І. Угорщина – Україна. Партнерство, озираячись на Москву та Закарпаття /І.Мединський, Б.Капчос //Європейська правда. – 2016. – 21 квітня.
- Онищук М.І. Стан та перспективи розвитку угорської меншини в Закарпатті у контексті національної безпеки України / М.І. Онищук, Т.О. Романова // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.– 2011. – Вип. № 30.
- Панов А.В. Регіоналізація в Угорській Республіці в 2000 – 2010 роках /А.В.Панов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 2.
- Підлуцький О. Янош Кадар: творець «гуляш-соціалізму» /О. Підлуцький – [Ел. ресурс] – Режим доступа: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/yanosh_kadar_tvorets_gulyash-sotsializmu.html
- Пилипенко О. Визит Орбана в Москву: «вертолетное» попрошайничество? Политический успех Кремля и финансовая ловушка с компроматом – для премьера Венгрии /О.Пилипенко [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20160210/235348872.html>
- Ткач Д. І. Реформування політичної системи Угорської Республіки в останні десятиріччя ХХ століття: історичні передумови політичних трансформацій /Д. І. Ткач //Наукові праці. Історичний факультет Запорізького державного університету. – 2003. – Вип. XVI.
- Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія /Д.І.Ткач. – К., 2004.
- Ткач Д. Становлення та розвиток інституту прем'єр-міністра Угорщини новітньої доби (соціально-психологічний аспект) //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 1 (63), січень - лютий.
- Ткач Д.І. Влада та опозиція в Угорщині – зміна облич чи зміна курсу? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.– 2014. – № 2 (70), березень - квітень.
- Ткач Д. Угорський шлях до євроінтеграції /Д.Ткач //Зовнішні справи. – 2017. – № 1.
- Товт М. М. Конституційний устрій Угорської Республіки – засоби і механізми формування та функціонування органів влади /М. М. Товт //Держава і право. – 2010. – Вип. 47.
- Угорщина в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть //Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти /За ред. Ф.М.Рудича. – К., 2002.
- Усиевич М. Десятилетие реформ в Венгрии: 90-е годы XX в. /М. Усиевич //Новая и новейшая история. – 2002. – № 5.
- Шишелина Л. Венгрия: смена власти в ЕС и в Будапеште /Л. Шишелина //Современная Европа. – 2011. – № 2.

- Шляхова Я.В. Угорщина: вступ до ЄС як шлях до стабільності // Бізнес Інформ.– 2015. – № 4.
- Юнгер М. Круглий стіл 1989 року як інструмент договірної демонтажу однопартійної системи в Угорщині /М.Юнгер // Пам"ять століть. Планета. – 2012. – № 1/2 (95/96).
- Ямбор А. Уряд Угорщини прагне наділити себе надзвичайними повноваженнями, посиляючись на загрозу тероризму /А.Ямбор [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2016/01/uryad-ugorshhini-pragne-nadiliti-sebe-nadzvichajnimi-povnovazhennyami-posilayuchis-na-zagrozu-terorizmu/>
- Dae Soon Kim. Party Politics, Political Competition and Coming to Terms with the Past in Post-Communist Hungary / Dae Soon Kim, N. Swain // *Europe-Asia Studies*. – 2015. – Vol. 67. – Issue 9.
- Gallai S. What Makes Them Successful? Influential Interest Groups in Hungary (1990–2014) / S.Gallai, Z. Döme, B. Molnár, J. Reich // *Europe-Asia Studies* – 2015. – Vol. 67. – Issue 9.
- Gagyi Á. Class and Social Structure in Hungarian Sociology /A. Gagyi, M.A. Éber // *East European Politics & Societies*. – 2015. – August.
- Kalan D. Central Europe's Limping Tigers. Hungary's Unorthodox Policy vs. Romanian Austerity / D. Kalan, M. Durlík // *Foreign Affairs*. – 2015. – October, 20.
- Kim D.S. Party Politics. Political Competition and Coming to Terms with the Past in Post-Communist Hungary /D.S.Kim, N.Swain // *Europe-Asia Studies*. – 2015. – Vol. 67. – Issue 9.
- Kornai J. Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy /J. Kornai // *Journal of Democracy* / - 2015. – Vol. 26. – Issue 4.
- Susánszky P. Pro-government demonstrations in Hungary – citizens' autonomy and the role of the media / P. Susánszky, A. Kopper, G. Tóth // *East European Politics*. – 2016. – Vol. 32. – Issue 1.

Румунія

Румунія – особлива країна, як комуністичної, так і посткомуністичної Європи. На відміну від інших колишніх учасників «соціалістичного табору», перехід тут пройшов дуже жорстко, і його не можна назвати «оксамитовою революцією». адже пролилося багато крові. Комуністичний режим, очолюваний Ніколае Чаушеску, не мав схильності до лібералізації, навпаки, його характеризували як диктаторський і репресивний¹ із насаджуваним культом особи та придушенням будь-якого вільнодумства. Генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Румунії мав під своєю рукою майже 4 млн. партійців (все населення країни у 1989 р. становило 22,9 млн. осіб). Румунія займала особливу позицію у «радянському блоці», її керівництво проводило незалежну від Москви політику, зокрема, у 1968 р. не приєдналося до акції військ Варшавського Договору у придушенні чехословацького виступу, у 1979 р. не підтримало введення радянських військ до Афганістану, пізніше відмовилося схвалити горбачовську «перебудову», стверджуючи, що вона веде до краху соціалізму й розвалу комуністичної партії.

Хоча Румунія входила до Ради Економічної Взаємодопомоги, подібні розбіжності з московським керівництвом не могли не зашкодити її торгово-економічним позиціям. Натомість самостійницька політика Н. Чаушеску імпонувала країнам Заходу, звідки надходили пільгові кредити, і куди був відкритий доступ для румунських товарів. В економічній політиці головний наголос робився на пріоритетному розвитку важкої індустрії – металургійної, хімічної, нафтопереробної. Ці галузі вимагали величезних витрат енергоносіїв (при тому, що Румунія має значні власні запаси, але їх не вистачало й існувала потреба у їх закупівлі) а також новітнього обладнання, яке теж закуповувалося у США, Франції, Італії, ФРН. Заради цього бралися величезні позики за кордоном. Невчасне їх повернення викликало невдоволення Заходу. Аби Румунія не опинилася у пастці через свої борги, Н. Чаушеску вирішив прискорити їх виплату і заради цього скоректував політичний курс в бік «жорсткої економії» та «затягування пасків». У червні 1989 р. Бухарест заявив про відмову від зовнішніх запозичень. Тобто поставлені цілі були досягнуті, проте населення відчуло значні нестачі: в ті роки вечорами рано вимикали електрику на вулицях і в домівках, 2 – 3 години на день працювало телебачення, гаряча вода практично не подавалася, загострилася продовольча проблема: карткова система і довгі черги до продовольчих магазинів. Терпіння населення слабшало. Восени 1987 р. мали місце серйозні заворушення у Брашові. Справа дійшла до того, що робітники штурмом взяли будівлю місцевого повітового комітету партії та мерії. Під час придушення хвилювань службовці державної безпеки вбили 7 і заарештували понад 200 осіб.

¹ Політика репресій здійснювалася через потужний і оперативний Департамент державної безпеки, чия назва Securitate була відома в світі без перекладу.

17 листопада 1989 р. віруючі міста Тимішоар, розташованого у зоні компактного проживання угорців у Румунії, зібралися біля будинку священика-протестанта Ласло Текеша, який вів активну антикомуністичну пропаганду і виступав із різкою критикою режиму. Влада примістила його під домашній арешт, а потім спробувала вислати з міста. 15 грудня у Тимішоарі мала місце демонстрація протесту проти депортації священика і з вимогою відставки Н. Чаушеску. Її розігнали за допомогою водометів, наступного дня прибули війська і вдалися до репресивних акцій, на що робітники міста відповіли загальним страйком. Хвилювання охопили чимало міст. Оскільки покласти край виступам не вдалося впродовж місяця, Н. Чаушеску скликав засідання Політбюро з цього питання. 21 грудня за його вказівкою в столиці було організовано мітинг. Коли генеральний секретар з балкону будинку ЦК почав свою промову, у натовпі пролунав вибух, що викликало паніку і припинення телетрансляції. Коли через кілька хвилин трансляція відновилася, ситуація на майдані змінилася: повсюдно лунали заклики: «Геть тирана!», «Геть комунізм!». Надвечір у місті з'явилися танки, загриміли постріли. Але армія швидко перейшла на бік народу, відмовившись стріляти по натовпу. Маніфестанти захопили будинок Центрального Комітету компартії. Було організовано Фронт національного порятунку, який очолив Іон Ілієску – один з опальних лідерів румунських комуністів, на той час директор видавництва. Фронт оголосив про взяття влади до своїх рук. 22 грудня Н. Чаушеску та його дружина Олена (вельми впливова особа) втекли з Бухаресту, в якому панував хаос. З дахів будинків по перехожих стріляли невідомі люди, яких потім назвали «терористами» або «прихильниками Чаушеску із держбезпеки». Паніку посилювали ЗМІ, які повсякчасно повідомляли, що «терористи» атакують той чи інший об'єкт, що отруєна вона у столичному водогоні, що підірваний атомний реактор у Пітешти тощо. Подружжя Чаушеску затримали, 25 грудня відбулося засідання військового суду, який присудив їх до розстрілу¹. Смертний вирок був виконаний терміново, про що 26 грудня повідомили ЗМІ.

Груднева революція 1989 р. належить до тих історичних подій, що оповиті серпанком незрозумілого. Аналіз подій призводить до питань, на які немає ясної відповіді. Офіційна версія стверджує: це був стихійний виступ народних мас, які у своєму демократичному пориві змели остогидлу диктатуру і стали на шлях побудови нового життя. Але чимало моментів ставлять під сумнів «стихійність» і «рух знизу». Інакше кажучи, незрозуміло: це була «народна революція» чи «державний переворот»? Існують версії, які зводяться до того, що дії із повалення режиму готувалися заздалегідь і розвивалися кількома напрямками.

Один з них – опозиційне угруповання, що включало відставних генералів та колишніх високих посадовців, «ображених» Н. Чаушеску. Саме вони склали основу Фронту національного порятунку із заздалегідь

¹ Пізніше з'ясувалося, що названа на суді цифра у «60 тисяч загиблих» була надуманою, насправді під час грудневих подій у Румунії загинуло близько 1300 осіб.

визначеним керівником, і тому так чітко діяв в грудневі дні, а решта приймала таку поведінку як даність.

Друга група – діючі генерали армії та державної безпеки. Припускають, що між ним виникли протиріччя, що і призвело до збройних сутичок. Проте жоден із «терористів», які впродовж майже десяти днів сіяли паніку тим, що стріляли по людях, ані живим ані мертвим так і не був пред'явлений громадськості. І хто вони насправді були – співробітники Секурітате, особисто віддані Н. Чаушеску люди, іноземні найманці чи хтось інший – широкій громадськості невідомо.

Третя версія вказує на участь спецслужб іноземних держав (називаються насамперед американське Центральне розвідувальне управління і радянський Комітет державної безпеки) в організації повалення режиму за завчасно розробленим сценарієм.

Перші вільні вибори загальнонаціональним голосуванням на багатопартійній основі пройшли 20 травня 1990 р. Були обрані двопалатний парламент і президент. Політична система набула характеру президентсько-парламентської республіки¹. Владні повноваження зсунені в бік президента: він має право призначати багатьох вищих посадовців, по суті, очолює зовнішню політику і політику безпеки, але не може відправляти уряд у відставку за власним розсудом. Двопалатний парламент² спочатку виявився недостатньо ефективним, чим викликав розчарування суспільства, правлячої більшості і опозиції. З одного боку, прийшло усвідомлення, що перехід до демократії і вільного ринку вимагає швидкої розробки й прийняття великої кількості законодавчих актів. А двопалатна система уповільнює законодавчий процес і створює чимало можливостей для суперечок та обструкціонізму. До змін у Конституції у 2003 р. обидві палати – Палата депутатів і Сенат – мали однакові повноваження і спільно затверджували закони. Якщо позиції розходилися, то спеціальна комісія з депутатів та сенаторів працювала над узгодженням остаточного тексту закону. Після референдуму 2003 р. було вирішено: Сенат є вирішальною інстанцією. Це прискорило прийняття законів. Особливістю румунського парламенту є те, що будь-яка національна група має право делегувати до нижньої палати одного представника, причому, незалежно від її чисельності (наприклад, вірмен у Румунії нараховується приблизно 20 тис., і вони представлені у парламенті). В цілому представлено біля двох десятків етнічних партій.

Після повалення режиму Н. Чаушеску в країні пішов прискорений процес створення політичних партій (на момент перших виборів їх було вже 88). Спочатку – Фронт національного порятунку (ФНП), який

¹ У 1997 р. відбулося примирення з королем Міхаєм I, який мав виїхати з країни після скасування монархії у 1947 р. Король знову прийняв румунське громадянство і одержав частину власності королівського дому, повернувся до громадської діяльності у країні і брав участь у кампанії з євроатлантичної інтеграції Румунії.

² Партії, які долають 5% прохідний бар'єр, ділять між собою 315 місць у нижній палаті депутатів і 137 місць у сенаті.

позиціонував себе як «політична організація, що об'єднує особистості і групи» (пізніше він розділювався та реструктуризувався¹). Відновилися старі партії, заборонені у 1947 р., наприклад, Націонал-ліберальна партія, Націонал-цараністська², яка додала у свою доктрину ідеї християнських демократів. Потім з'являлося багато інших партій, у тому числі і національних меншин. Конституція, прийнята 21 листопада 1991 р., заборонила будь-які політичні організації крайнього правого гатунку (фашистського типу) або лівоекстремістські (комуністичного типу), хоча у складі деяких політичних сил діяли подібні екстремістські елементи. Від монополії однієї партії Румунія перейшла до глибокої фрагментації політичного простору. Мало місце розмивання ідеологічних основ партійних платформ. Партії часто розпадалися або створювали різноманітні союзи, коаліції, угруповання для участі у виборах або для інших цілей. Врешті решт провідними стали чотири: правоцентристська Демократично-ліберальна, Соціал-демократична, Націонал-ліберальна і Демократичний союз угорців Румунії.

Серед всіх колишніх соціалістичних країн, які пізніше увійшли до НАТО та Європейського Союзу, не було такої, де б, як у Румунії, після падіння комунізму при владі майже сім років перебували экс-комуністи. На відміну від інших посткомуністичних країн, тут не було періоду перебудови і гласності, а тому опозиційні сили не мали можливостей для консолідації. Після падіння режиму Н. Чаушеску новоутворені політичні партії не могли швидко набрати політичної ваги та впливу. За таких умов перевагу одержали ті групи старої комуністичної еліти на чолі із І. Ілієску, які брали участь в усуненні диктатора і таким чином набули можливості легітимізувати себе ім'ям революції. Антикомуністичні сили були незадоволені тим, що вся повнота влади в країні перейшла до Ради ФНП на чолі з І.Ілієску та сформованого цієї Радою уряду. Нове керівництво пішло на поступки, перетворивши Раду ФНП на Тимчасову раду національної згоди – свого роду передпарламент, у якому були представлені й опозиційні партії, однак більшість збереглася за прибічниками І.Ілієску. Вони одержали гору на одночасних президентських і парламентських виборах: І.Ілієску отримав 87% голосів, а ФНП – дві третини. Крім потужного легітимаційного ресурсу экс-комуністи мали реальну владу на місцях і зберігали контроль над ЗМІ. Потужний пропагандистський апарат використовувався заради того, аби представити опозиційні партії в образі «ворогів Румунії», які прагнули перетворити її

¹ У 1992 р. у ФНП стався розкол: більшість партійних організацій підтримало экс-прем'єр-міністра Петре Романа, так що саме його партія зберегла назву Фронт національного порятунку, потім перейменована у Демократичну партію. Тут залишилося радикальне ринкове крило колишньої правлячої партії. І. Ілієску, який залишився у меншості, мусив оформити створення нової партії – Демократичного фронту національного порятунку (ДФНП) – пізніше перейменованої у Партію соціальної демократії – ПСД або соціал-демократи. Сюди пішла більш консервативна, соціалістична частина фронтістів.

² Тобто селянська.

громадян у «рабів Заходу». І люди, які сформувалися за часів диктатури, які нічого до пуття не знали про Захід і демократію, за умов відсутності альтернативних джерел інформації виявилися заляканими і віддали голоси «захисникам народних інтересів». Ситуація повторилася 27 вересня 1992 р., коли відбулися другі парламентські і президентські вибори (у другому турі І.Ілієску одержав понад 60% голосів). Політологи пояснили такого роду інерційність та масову підтримку інерцією селянської культури, а ширше – традиціоналістського менталітету, більш сильних, ніж в інших посткомуністичних країнах.

Правляча партія – ДФНП зберегла владу, уряд очолив Ніколае Векерою. Перебуваючи при владі, він підтримував стабільні ціни на комунальні послуги, енергоносії і деякі продовольчі товари. Невдовзі після виборів кабінет міністрів мав намір розморозити ці ціни, однак у травні 1993 р. профспілки пригрозили страйком, і влада не наважилася на такий крок. Влітку того ж року – нова хвиля страйків на чолі із шахтарями, а потім залізничниками із вимогою підвищення зарплат. Ще одне піднесення страйкової активності припало на початок 1994 р. За тих умов уряд накачував державні підприємства грошми, даючи їм дотації та пільгові кредити, які нечасто поверталися. Інфляція у 1993 р. досягла 256 %, ціни зросли втричі. Приватизація проходила досить повільно, передаючи у приватні руки периферійні сектори економіки. З 1993 р. діяла програма продажу частини акцій за роздані усьому населенню купони. У 1995 р. на приватний сектор припадало 89% сільського господарства¹, 58% сфери послуг (79% торгівлі, але банки залишалися значною мірою державними) і 30% промисловості. Важливим джерелом прибутків став експорт текстилю, одягу і взуття, тобто та сфера діяльності, за допомогою якої зводять кінці з кінцями чимало країн по всьому світу, які нездатні запропонувати світовому ринку нічого, крім дешевої робочої сили. Якщо у загальному обсязі румунського експорту у 1989 р. товари названої групи складали 11%, так у 1996 р. вони досягли 28%, залишивши далеко позаду всі інші групи товарів. Більшість європейських, в першу чергу італійських та німецьких, виробників одягу і взуття, стали виносити свої виробництва сюди, але лєвова частка зробленого продавалася під європейськими брендами. Жінки, які працювали у легкій промисловості, вперше набули настільки важливого значення у румунській економіці, у жорсткій конкуренції із своїми китайськими, індійськими, єгипетськими та іншими колегами забезпечували хоча б якісь позиції країни на світовому ринку.

¹ 19 лютого 1991 р. набув чинності закон про земельний фонд. Членам кооперативів надавалося право одержати у власність ділянки площею до 10 га. Це був смертний вирок румунським колгоспам, приведений у виконання дуже швидко. Ніяких заходів із збереження будь-яких форм кооперативів прийнято не було. Румунське розставання із колгоспною системою виявилось одним із найрадикальніших у колишньому комуністичному світі. Селяни одержали землю у власність швидко і безкоштовно, але на шкоду ефективності – сільськогосподарські угіддя опинилися розділеними на тисячі дрібних землеволодінь, що прирікало більшість їх власників на бідність і ускладнювало великі інвестиції.

У 1990-ті рр. багато сил і часу пішло на пошук особливого «румунського шляху», насправді це був інерційний шлях. Треба наголосити, що в Румунії мало місце загальне невдоволення не стільки соціалізмом, скільки режимом Н.Чаушеску та його політикою. Тому до влади прийшли не ліберали, а реформатори із номенклатурного середовища. Зрозуміло, що перетворення їх не носили радикального характеру. Нове керівництво виявило надзвичайну обережність на початковому етапі. Важливу роль відіграла специфіка успадкованої структури економіки, адже саме гіганти румунської індустрії значною мірою забезпечували зайнятість населення. Найбільше влада боялася зростання безробіття, яке намагалася заблокувати. Все, що стосувалося економічної ефективності, відступало на другий план. Підприємства, не дивлячись на декларований курс на приватизацію, фактично залишалися у державній власності, що рокувало їх на неефективність і, відповідно, неконкурентоспроможність. Інвестиції до країни не йшли. Оплата праці залишалася низькою. Політики, йдучи на вибори, обіцяли «не продавати країну», і люди їх підтримували.

Мали значення економічні погляди першого демократично обраного президента – колишнього комуніста І. Ілієску. Він розумів, що соціалізм в душі Н.Чаушеску історично збанкрутував, але й альтернативу йому уявляв собі тільки як соціалістичну. Орієнтиром для нього була шведська соціально-економічна модель, яку він мав намір перенести на румунський ґрунт. Однак це було неможливо, а тип соціальної держави, що створювався, виявився нежиттєздатним. Він міг підтримувати на відносно низькому рівні безробіття (його зростання загрожувало існуванню влади), але не міг забезпечити розвиток. Результатом стала тяжка криза, яка прийшла у середині 1990-х рр. У Румунії, так само як і в Угорщині та Болгарії, еліта спочатку переорієнтувалася на побудову соціалістичного ринку, але під впливом кризи та прикладу більш успішних сусідів у пошуках виходу наважилася активніше вводити елементи ліберального ринкового господарювання, орієнтованого на зразки провідних європейських держав.

Такий курс взяв новий уряд, утворений за результатами парламентських і президентських виборів осені 1996 р. Тріумфатором стала Румунська демократична конвенція, яка набрала понад 30% місць і отримала право формувати уряд. Демократична конвенція виникла ще 13 листопада 1991 р., до неї увійшли цараністи, ліберали, Громадянський союз, Демократичний союз угорців та екологісти, тобто це було правоцентристське об'єднання. Їхня пропаганда зосереджувалася на вимозі позбавлення влади колишніх комуністичних номенклатурників, що мало відкрити шлях чесним та ефективним управлінцям. У відповідь опоненти таврували їх як «ворогів Румунії». Після програшу попередніх виборів Демократична конвенція наступала, критикуючи владу за корупцію, небажання послідовно проводити економічні реформи, неспроможність налагодити відносини із Заходом. Названа політична сила

мала підтримку найбільш динамічних та освічених прошарків населення, які виявилися перед виборами 1996 р. вельми активними, вимагаючи прискорення реформ і руху до Європи. Лідер Демократичної конвенції – ректор Бухарестського університету Еміль Константінеску у другому турі обійшов І. Ілієску з показником 54% проти 46% і став президентом. Новий, більш ліберальний уряд очолив колишній мер Бухареста Віктор Чорбя.

Відразу було проголошено курс на різку радикалізацію усіх реформ, включаючи приватизацію. За один тільки 1997 р. продано 35% державної власності. При цьому збиткові підприємства продавалися за низькими, майже символічними цінами без висунення до покупців будь-яких умов, а частину підприємств, на яких покупців не знайшлося, ліквідували. Йшлося не стільки про модернізацію економіки, скільки про її звільнення від баласту. Показовим стало вирішення проблеми румунських вугільних шахт, відомих своєю збитковістю: вугілля було дешевше завозити з Австралії, не кажучи про польське вугілля з Сілезії. У тому ж році В. Чорбя запропонував шахтарям: шахти закриваються, а робітникам виплачується впродовж трьох років до 50 їх місячних зарплат. Як розпорядитися цими досить великими грошми – відкрити власний бізнес чи ще якимось – вирішувати їм самим. Гірники погодилися, збиткові шахти закрили. З 1998 р. почався продаж великих підприємств румунської промисловості іноземцям. Ставка робилася на прискорену вестернізацію країни, її інтеграцію до європейського співтовариства. Економічна система переводилася на якісно інші принципи функціонування: відкритий ринок, пріоритет приватної власності, мінімізація ролі держави. Це стало для Румунії новим ринковим шоком, оскільки попри покращення деяких макроекономічних показників відбулася деіндустріалізація (скорочення промислового виробництва на 56%) і падіння майже в два рази життєвого рівня населення.

На парламентських виборах листопада 2000 р. лівоцентристська коаліція у складі Соціал-демократичної партії Румунії¹ і партії «Велика Румунія» отримала більшість депутатських мандатів. Президентське крісло втретє зайняв посткомуніст І.Ілієску, прем'єрське – лідер соціал-демократів Адріан Нестасе. Те, що десять років тому ставилося у провину опозиції, стало політичним курсом экс-комуністів, які продовжили широкомасштабний продаж румунських підприємств іноземцям. Була прийнята політична декларація, в якій заявлялося про прагнення Румунії вступити до Європейського Союзу, і під цією декларацією стояли підписи лідерів всіх партій. Заради цього проводилися реформи, необхідні для такого вступу. Цю лінію продовжили право-центристи, чия коаліція під назвою «Справедливість і правда» взяла гору на виборах листопада 2004 р., відсунувши соціал-демократів в опозицію. Калін Попеску-Терічану – лідер Національної ліберальної партії сформував уряд. Кандидат від цього

¹ СДПР 16 червня 2000 р. об'єдналася із Партією соціальної демократії, фактично румунські соціал-демократи значною мірою представляють собою колишніх комуністів.

блоку – політик центристського плану, мер Бухаресту Траян Бесеску став президентом¹. Він мав широку підтримку у суспільстві, однак постали складні політичні розклади у вищій владі держави. Так, у 2007 р. загострився конфлікт із керівником уряду, який звільнив міністрів від президентської Демократичної ліберальної партії Румунії, і сформував уряд меншості. В результаті у парламенті виникла нова більшість, яка об'єднала прибічників прем'єра і соціал-демократів. Разом вони проголосували за припинення повноважень президента, звинувативши його у зловживаннях владою і диктаторських нахилах. За законом, питання про імпічмент президента було винесено на референдум. Всупереч волі більшості політикуму, населення підтримало президента. Таким чином президент залишився, але без парламентської більшості, необхідної для управління країною.

На парламентських виборах, які відбулися 30 листопада 2008 р. опозиційна Соціал-демократична партія Румунії одержала 33,6 % голосів, Демократично-ліберальна – 32,9%, Націонал-ліберальна партія, очолювана К. Попеску-Теричану, набрала 18,6% голосів, Союз угорців Румунії – 6,48%. Усього ж на вибори прийшло лише 39,26 % тих, хто на це мав право. 14 грудня представники трьох провідних партій – альянсу Соціал-демократичної і Консервативної партій, а також пропрезидентської Демократично-ліберальної Мірча Джоане і Еміль Бок підписали угоду про співробітництво, створення правлячої коаліції і формування нового уряду Румунії. Підписання цього документу вперше в історії країни призвело до створення правлячої коаліції з представників лівих і правих сил. «Партнерство заради Румунії» передбачало не тільки погодження на формування нового кабінету міністрів, але й зобов'язання сторін узгоджувати між собою головні питання економічного і соціального життя країни, приймати адекватні рішення і сприяти подоланню наслідків світової фінансової кризи. Уряд очолив Е.Бок.

Заради порятунку економіки і у відповідності до зобов'язань перед МВФ за надані кредити у розмірі 20 млрд. євро, що дозволило суттєво зменшити дефіцит державного бюджету, уряд пішов на скорочення зарплат у державному секторі на 25%, а пенсій – на 15%, ліквідував 100 тис. місць у державних структурах, ПДВ збільшив з 19% до 24%, згорнув деякі соціальних програм. Профспілки назвали ці заходи «соціальним геноцидом» й організували масові акції протесту, вимагаючи скасування цих нововведень, а також відставки уряду і президента. Заявлялося: «Голод і бідність, які захопили країну, стали нестерпними». Ініціатором народних виступів стали опозиційні партії із Соціал-ліберального альянсу: Соціал-демократична, Націонал-ліберальна і Консервативна партія Румунії. 6 лютого

¹ 12 грудня 2004 р. з показником 51,23 % голосів він взяв гору над діючим прем'єр-міністром і головою Соціал-демократичної партії А. Нестасе. 21 грудня 2009 р. Т. Бесеску був переобраний. Він одержав у другому турі 50,33 % голосів, перемігши міністра іноземних справ Мірчу Джоане. Переможець отримав президентський мандат до 2014 р.

2012 р., не витримавши всезагального невдоволення, пішов у відставку Е.Бок. Його місце зайняв колишній керівник зовнішньої розвідки Румунії Михайл Резван Унгуряну, однак співпраця з президентом не склалася і наприкінці квітня він мусив піти у відставку. Аби подолати урядову кризу, Т.Бесеску запропонував лідеру опозиційної Соціал-демократичної партії¹ Віктору Понта сформувати новий кабінет міністрів з представників Соціал-ліберального альянсу. Новий кабінет міністрів спробував дещо «соціально амортизувати» ефект від жорстких заходів своїх попередників: відмовився від загальної приватизації системи охорони здоров'я, запропонованої президентом, індексував низькі зарплати і пенсії, зайняв більш помірковані позиції у вибудовуванні відносин із сусідніми державами.

Ставши на початку травня прем'єр-міністром, В.Понта відразу вступив у конфронтацію з президентом. Через два місяця його було звинувачено у плагіаті², на що прем'єр парирував: президент всіма засобами намагається чинити перешкоди діяльності уряду. Суперництво вищих посадовців співпало у часі із завершенням процесу із справи відомого соціал-демократичного політика А.Нестасе, якого звинуватили у незаконному фінансуванні своєї участі у президентських виборах. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра з грудня 2000 до грудня 2004 р., він не тільки провів масштабну приватизацію державної власності, але й сам неабияк збагатився.

У відповідь уряд 2 липня 2012 р. ініціював у парламенті початок процедури імпичменту президента. На 29 липня було призначено проведення референдуму щодо вотуму недовіри Т.Бесеску. На нього з'явилося лише 46,24% виборців, з них 87,5% підтримали його відставку, трохи більше 11% – не підтримали. Але референдум не було визнано дійсним, оскільки у ньому не взяла участь половина всіх громадян з правом голосу плюс один. Тобто увесь 2012 р. пройшов під знаком неослабної боротьби між президентським табором правих сил і табором соціал-демократів та лібералів. Черговим етапом у цьому протистоянні стали парламентські вибори 9 грудня. За їхніми результатами представники Соціал-ліберального альянсу одержали 60% голосів виборців, що

¹ Румунські соціал-демократи у своїх передвиборчих заявах закликали до проведення «сильної» державної соціальної політики, підвищення витрат на охорону здоров'я, освіту і національну культуру, безкомпромісного захисту прав і гідності особи, збільшення податків на найбільш багату частину суспільства.

² Виявилось, що у його дисертації (захист 2003 р.), присвяченій Міжнародному кримінальному суду, 85 сторінок з 432 являють собою дослівно переписані уривки з чужих праць. Прем'єр заявив, що у роботі розставлені відповідні посилання, довести плагіат опоненти тоді не змогли. А «наукова праця» високо посадовця з невеликими виправленнями вийшов у вигляді книги у 2004 і 2010 рр.

У 2016 р. Вища Національна атестаційна рада Румунії винесла вердикт про позбавлення экс-прем'єра країни ступеня доктора юридичних наук за плагіат. Сам В.Понта заявив, що після позбавлення наукового ступеня він має намір написати нову докторську дисертацію.

надало конституційну більшість в обох палатах, а відрив від суперника склав практично 3,5 рази. Склад цього альянсу викликав здивування як у місцевих, так і іноземних політологів, адже в один блок об'єдналися соціал-демократи, націонал-ліберали і консерватори. Новоутворений уряд знову очолив В. Понта.

Тріумф опозиційних сил став наслідком невправної політики Т.Бесеску, а незадоволення ним об'єднала такі різні сили. Пропрезидентський блок «Права Румунія», основу якого склали Демократично-ліберальна партія і Християнсько-демократична національна цараністська партія, одержав на парламентських виборах лише 16,5%, при чому такий низький показник став результатом розчарування у президентських силах серед населення усієї країни (на місцевих виборах поразка набула ще виразніших форм)¹. В.Понта продовжив боротьбу з президентом, а потім і за президентство, взявши участь у виборах у листопаді 2014 р. Проте програв: у другому турі він набрав 45,2% голосів. З результатом 54,8% голосів президентом став мер міста Сібіу (городяни обирали його мером чотири рази), етнічний німець Клаус Вернер Йоханніс. Оглядачі вказували на ту обставину, що його перемозі сприяла значна кількість голосів румунів, які голосували за кордоном. А також сподівання виборців, що він виконає обіцянку рішуче боротися з корупцією.

Така боротьба широко розгорнулася, ставши чи не національною ідеєю. Її очолив Національний антикорупційний директорат Румунії (DNA), створений у 2003 р. під тиском ЄС. У 2011 р. Євросоюз розробив антикорупційну стратегію для країни. У 2013 р. антикорупційний директорат очолила Лаура Ковесі. Була повністю перебудована судова система (у суддів немає імунітету). Вже у 2014 р. було відкрито 4 тис. кримінальних справ. Відтоді щомісячно проводяться декілька десятків кримінальних впроваджень із звинувачувальними ухвалами суду. За доведену корупцію – покарання невідворотне (90% справ доводяться до суду). Через 7 років після початку процесу одержав два роки позбавлення волі колишній прем'єр-міністр А.Нестасе. Брата Т.Бесеску Мірчу посадили на 8 років за те, що взяв гроші у циганського барона за звільнення від покарання за вбивство. У червні 2015 р. DNA відкрило кримінальну справу проти прем'єр-міністра країни В.Понти. Його звинуватили у підробці підписів, відмиванні грошей і ухилянні від сплати податків. Президент запропонував йому піти у відставку. Парламент Румунії, де більшість депутатів складала однопартійці прем'єра, проголосував проти зняття недоторканості з В.Понти, а потім не підтримав вотум недовіри урядові. У липні прокуратура наклала арешт на активи прем'єр-міністра. 4 листопада 2015 р. він заявив про свою відставку. У 2016 р. 120 прокурорів DNA вели понад 6 тис. корупційних розслідувань.

¹ Загальна втома румунського населення виявилася і в низькій явці на вибори: менше 42% виборців прийшли голосувати.

Громадяни також не налаштовані миритися з корупцією. Свідченням стали події після 30 жовтня 2016 р. у нічному клубі «Colectiv» у Бухаресті¹. Проте у середині січня поширилися чутки про підготовку указу, що мав призвести до послаблення антикорупційного законодавства. Тоді ж пройшли перші протести, на які вийшли десятки тисяч румунів. Та ввечері 31 січня 2017 р. на закритому засіданні уряд ухвалив декрет про внесення змін до кримінального і кримінально-процесуального кодексів. Ці зміни декриміналізували зловживання владою з метою одержання вигоди, якщо йшлося про суми, менші за 200 тис. лей (445000 євро). Передбачалася амністія осіб, вже засуджених за подібні злочини. Максимальний термін ув'язнення за корупційні дії зменшувався до трьох років. А заявити про корупційний акт можна було не у будь-якій момент, як раніше, а лише через півроку після його здійснення.

На початку лютого по всій країні на мітинги протесту вийшли мільйони громадян, яких ніхто з політиків або профспілкових функціонерів не організовував. На тлі масових виступів, які тривали кілька днів, міністр юстиції мав піти у відставку. Указ про амністію корупціонерів був скасований. Активізацію зусиль в антикорупційній діяльності позитивно оцінили у керівництві Європейського Союзу.

Окремо слід сказати про євроінтеграцію Румунії. Цей курс було взято після закінчення соціалістичного періоду. На першому етапі – до НАТО, а далі – до Європейського Союзу. Стосовно першого, так слід зазначити, що підтримка з боку населення вступу до цього блоку була і залишається більш високою, ніж у будь-якій іншій країні, яка приєдналася до нього останнім часом. Рівень підтримки ніколи не падав нижче 80%. Шлях Румунії до НАТО та ЄС виявився складним процесом, що передбачав зміни у всіх сферах політичної, економічної, соціальної і військової життєдіяльності держави. Вхідження до Північноатлантичного союзу розглядався Бухарестом як важливий крок, здатний заповнити «вакуум безпеки», який утворився на той час у регіоні. Після вступу до НАТО у квітні 2004 р. Румунія стала брати найактивнішу участь у його

¹ В результаті пожежі, спричиненою використанням піротехніки під час рок-концерту, загинули 32 особи, а ще 130 потрапили до лікарень, одержавши поранення під час тисняви біля єдиного виходу з клубу. Трагедія сталася не тільки через недодержання правил протипожежної безпеки і переповненості приміщення, не розрахованого на подібні заходи. Як з'ясувалося пізніше, заклад не мав відповідних дозвільних документів, а саме існування клубу стало можливим завдяки корупційним схемам. Тисячі людей вийшли на вулиці під гаслом «Корупція вбиває!», аби закликати владу до відповідальності.

Уряд мав піти у відставку, і для виконання обов'язків прем'єр-міністра до завершення каденції парламенту був запрошений нейтральний політик Дачіан Чолош.

11 грудня 2016 р. відбулися парламентські вибори. Явка – 39,49%. Трійка переможців: Соціал-демократична партія – 44,14% голосів (154 мандати) у Палаті депутатів і 45,68% голосів (67 місць) у Сенаті; Націонал-ліберальна партія відповідно 19,45% (69) і 20,42% (30); Союз «Врятуйте Румунію» – 8,61% (30), 8,92% (13). Тобто соціал-демократи вибороли переконливу перемогу. Їх представник Сорін Гриндяну очолив уряд.

структурах та проектах, хоча деякі місцеві експерти висловлювали думку: натівський порядок денний не завжди і не у всьому віддзеркалює інтереси їхньої держави. Румунія – активна учасниця натівських операцій, зокрема, її контингент в Афганістані був одним із найбільших і складався із 1 800 вояків (восьме місце серед 50 інших країн, збройні сили яких взяли участь в операції). Пізніше румунська влада погодилася на розміщення на своїй території об'єктів протиракетної оборони і американських військових баз. Керівництво НАТО і США наголошувало, що розгортання системи ПРО у Європі має за мету захищати країни альянсу від ядерної загрози з боку Ірану та Північної Кореї. Співпраця з НАТО одержала ще більшу підтримку в Румунії через агресивну політику Росії по відношенню до України¹.

Бухарест приділяє велику увагу зміцненню власних збройних сил. Разом із тим наявні бюджетні та фінансові обмеження не дають змоги реалізувати наявні амбіції в оборонній сфері. Зокрема, Бухарест не може задовольнити вимоги НАТО щодо рівня витрат на оборону не нижче 2% від ВВП. Поточні військові витрати країни складають приблизно 1,33 % ВВП. Через це румунська сторона позитивно сприйняла концепцію «розумної оборони», яку висунув генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен. Ця концепція передбачає більш тісне співробітництво між союзниками в галузі розробки, закупівлі і підтримання військового потенціалу, необхідного для відбиття загроз безпеці у відповідності до настанов нової стратегічної концепції альянсу. Вона також передбачає об'єднання країн-членів НАТО у загальні пули та фонди, спільне використання ними засобів та можливостей. В рамках концепції «розумної оборони» Бухарест заявив про свої пріоритети у сфері розвитку військового потенціалу НАТО. Це, зокрема – спеціалізація на підготовці та використанні фахівців, у тому числі і цивільних, із врегулювання криз і відновлення соціальних та політичних структур. Крім того, Румунія заявила про намір зміцнити свої позиції в якості провідного центру із підготовки спеціалістів в галузі агентурної розвідки. Відповідне рішення про створення у румунському місті Орадя Центру передового досвіду НАТО із агентурної розвідки було прийняте у 2008 р.

Бажання вступити до євроатлантичного співтовариства зумовлювалося прагненням підвищити безпеку і благополуччя. Перше – завдяки НАТО, це був, так би мовити, перший крок. Друге – завдяки приєднанню до Європейського Союзу. До середини 1990-х рр. ця ідея стала спільною для всіх румунських політичних сил, наразі ніякої відмінності між екс-комуністами та антикомуністами вже не існувало. Румунія, згідно їхніх уявлень, мала збагатити єдину Європу своєю культурною самобутністю, адже сформувалася в результаті симбіозу латинської і східно-православної духовності. Румунські традиціоналісти завжди підкреслювали, що завдяки

¹ Президент К.Йоханніс підтримав санкції проти РФ. Він заявив, що їх «треба зберігати доти, поки зберігається загроза суверенітету України».

мові, яка належить до групи романських, їхня країна являє собою своєрідний острів у слов'янському світі.

Цінність Румунії в очах Європи полягає у першу чергу у її географічному розташуванні. Серед важливих географічних параметрів країни – Дунай, Карпати і Чорне море. Як вважають деякі політологи, простір навколо Чорного моря на сьогоднішній день перетворився у зону конфронтації двох конкуруючих концепцій: «євроатлантичної» і «проросійської» (з використанням газу як засобу тиску). Європейці розглядають Чорне море в якості містка для вибудовування відносин із Центральною Азією – джерела енергоносіїв, альтернативного Росії. Від 1993 р. розробляється європейський проект транспортного, головним чином енергетичного, коридору, який має зв'язати Центральну Азію, Закавказзя, Чорне море і Центральну Європу без участі Росії, у чому європейців підтримують Сполучені Штати Америки. Цілі і цінності Заходу і Росії у цьому регіоні несумісні.

Ймовірно, що саме прагненням одержати доступ до Чорного моря зумовлювалося погодження ЄС на приєднання Румунії і Болгарії, хоча ті являли собою країни бідні і не відповідали багатьом вимогам до новаків. Так у Румунії ВВП на душу населення у 2007 р. складав 3657 євро, тоді як в ЄС – 23402 євро. При цьому частка сільського господарства у ВВП цієї країни дорівнювала 10,1%, а у ЄС – 1,9%. Разом із Болгарією Румунія займала останнє місце за чисельністю випускників вищих навчальних закладів. Тривалість життя у Румунії складала 68,2 роки для чоловіків і 75,4 років для жінок, що надто відрізнялося від показників ЄС відповідно 75,8 і 81,9. Рівень народжуваності в Євросоюзі – 1,52 дітей на одну жінку, в Румунії – 1,32 при тому, що дитяча смертність втричі вища за загальноєвропейську (15 випадків на тисячу новонароджених). Однак попри великі відмінності у рівні розвитку по всіх параметрах і Румунія, і ЄС пішли на об'єднання.

Першим кроком на цьому шляху стала угода від 1 лютого 1993 р. про асоціацію між двома сторонами, яка означала встановлення зони вільної торгівлі між ними. У червні 1995 р. Румунія подала заявку на вступ до Європейського Союзу, що означало початок руху під контролем відповідних структур. Проводився постійний моніторинг щодо переходу до стандартів Співтовариства, публікувалися регулярні звіти про те, у якій мірі Румунія відповідає його критеріям. У жовтні 1999 р. Комісія ЄС дійшла висновку, що зроблено велику роботу і рекомендувала відкрити переговори про вступ Румунії у члени Союзу. Однак і після цього вони розпочалися не відразу, оскільки румунській стороні запропонували ще підготувати економічну стратегію на довготривалу перспективу і змінити стан справ у дитячих будинках, який був визнаний неприйнятним. У 2005 р. підписано Договір про приєднання Румунії до ЄС, а повноправне членство розпочалося від 1 січня 2007 р.

Вступ до Євросоюзу румунське населення сприйняло із великим натхненням, оскільки очікувалися нові можливості, стабільний розвиток

національної економіки і підвищення життєвого рівня. Вже у 2007 р. надійшло понад мільярд євро, мільярди надходили і в наступні роки. Вони спрямовувалися на прискорення засвоєння правил, принципів та норм ЄС. Велика частка йшла на розвиток села, вдосконалення аграрної політики, інвестиції у фермерські господарства. Намітилося певне економічне зростання в цілому, однак перші удари світової фінансово-економічної кризи у 2009 р. призвели до глибокого економічного спаду – до 6,6 % ВВП. Постраждала будівельна галузь, в якій зайнято 10% працездатного румунського населення. Це значною мірою зумовило зростання безробіття з 5,8% у 2001 р. до 7,4 % у 2008 р.

Спираючись у здійсненні структурної перебудови в основному на іноземний капітал, Румунія створила для себе низку серйозних проблем, значні ризики для макроекономічної стабільності. Як показав досвід, діяльність підприємств із іноземним капіталом призводить до швидкого зростання потреб в імпорті, а тому може негативно позначитися на зовнішньоторговельних і платіжних балансах. Стало зрозумілим, що компанії, які перебувають під контролем іноземного капіталу, практично не розвивають коопераційні зв'язки із місцевими підприємствами. Все це пов'язано із ризиком різкого збільшення боргового тягаря на бюджет, особливо за умов глобальної кризи. Вузька спеціалізація у залученні іноземних інвестицій, найчастіше із ухилом до збирального виробництва в автомобільній й електротехнічній промисловості, зробила румунську економіку нестійкою перед зовнішніми ударами. Райдушні сподівання на швидке покращення не здійснилися: в Румунії і досі є населенні пункти без електрики і гарячої води. Разом із тим країна стала на шлях реформ, що дає свої позитивні наслідки: У 2016 р. Румунія продемонструвала найкращі темпи зростання серед усіх країн Євросоюзу (4,1%), її економіка стала 11-ою за розміром ВВП на душу населення – 14266 доларів.¹

Вступ цієї країни до Євросоюзу припав на той час, коли втома від інтеграції у Європі стала помітним явищем, особливо у столицях старих членів ЄС. У 12 з 15 з них були введені обмеження на вільне пересування робочої сили з Румунії та Болгарії, їх не прийняли до Шенгенської зони². Приєднання цих країн до Союзу розглядалося як передчасний крок, і для них у 2007 р. ввели так званий механізм співпраці і перевірки ЄС, який планувався як тимчасова система моніторингу з метою переконатися у тому, що реформи продовжують проводитися. В оцінках Брюсселя

¹ В Україні на той час – 7556 доларів.

² Особливо рішуче виступають проти цього Німеччина, Франція та Нідерланди. За кордон у пошуках кращої долі виїхало до 2,5 млн. мешканців Румунії (там вважають, що масова еміграція краща за масове безробіття). Серія скандалів із румунськими гастарбайтерами підірвала авторитет країни та її громадян на міжнародній арені. В деяких англійських населених пунктах вихідці із «нових» членів ЄС вже складають більшість мешканців. Це зумовило жорсткішу позицію Великої Британії щодо вільного пересування румунів і болгар, особливо циган з цих країн, туди, де можна мати кращі умови життя за рахунок виплачуваної державою соціальної допомоги. Франція вже вдалася до акцій масової депортації циган зі своєї території.

готовність Бухареста прийняти загальні принципи і процедури функціонування Співтовариства від початку і надалі оцінювалася як недостатня: слабкість державних інститутів, системи правосуддя, розмах корупції та організованої злочинності. Такі висновки – підстава для відкладання допуску до Шенгенської зони і обмеження фінансових вливань. Не подобається комісарам Євросоюзу і політична нестабільність в країні. Враховуючи статус новака, фактичну політичну і економічну вагу, репутаційні особливості, Румунія постає як аутсайдер у тих колах, де приймаються рішення всередині ЄС. Хоча вона намагається компенсувати таку ситуацію своєю зовнішньополітичною діяльністю. Зокрема, слід мати на увазі, що деякі «старі» члени ЄС не зацікавлені у його розширенні на Схід. Звідси впливає румунська мета: слугувати воротами ЄС на Балкани і Близький Схід, гальмуючи рух ЄС у східному напрямку. Цим зумовлюється її позиція протидії у відносинах з Україною, для якої вона є найбільш «проблемною» сусідкою, і не тільки для неї.

З моменту появи Румунії на карті Європи у 1859 р. кордони держави були нестійкими і впродовж першої половини ХХ ст. зазнали неодноразових змін. Надихаючись ідеєю відновлення Великої Румунії, яка має об'єднати «всі румунські території» ледь не від Адріатичного і до Каспійського моря, політики і дипломати висувають територіальні претензії до Молдови, України, Угорщини, Болгарії. До того ж здійснюється роздача румунських паспортів особам, які проживають в інших державах, хоча ЄС негативно ставиться до паспортної експансії Румунії а також до намірів перекроювати встановлені державні кордони.

Найбільш складні відносини Бухареста з Кишиневом. Румунська сторона на офіційному і неофіційному рівні відмовляється визнавати молдавську національну ідентичність, вважає молдовську державність¹ непорозумінням і наполягає на існуванні «двох румунських держав», яким слід об'єднатися. Молдавська мова оголошується «румунським наріччям», а у румунських школах вивчається не історія Румунії, а історія румунів, до складу яких включено 2,6 млн. молдаван, які живуть у Республіці Молдова, 400 тис. – в Україні² і 200 тис. у Придністров'ї. У рамках «румунізації» Молдови активізувалася культурно-гуманітарна інтервенція до цієї країни через різноманітні програми освітнього, наукового, гуманітарного та іншого характеру, що спираються на потужну фінансову підтримку. Послідовно нарощуються зусилля із формування єдиного економічного і духовного простору із прицілом на наступне приєднання Молдови. З приходом до влади Т. Бесеску і особливо після вступу країни до НАТО та ЄС почався справжній політичний і пропагандистський наступ на Кишинів. Т. Бесеску висунув гасло європейської інтеграції Молдови, що у його розумінні означало її поглинання і перетворення на одну з румунських провінцій. Зростання за рахунок Молдови призвело б до збільшення економічного і політичного потенціалу Румунії і відповідно

¹ Молдовська державність нараховує понад 650 років.

² Найбільше румунського населення – у Винницькій, Одеській, Чернівецькій областях.

зростання її ролі у Південно-Східній Європі. Взагалі румунська нація характеризується як «цивілізаційний форпост» Заходу посеред «відсталого» слов'янського і угорського населення. На заваді здійснення далекосяжних планів – не тільки незначна підтримка з боку молдовського населення, але й позиція невизнаної Придністровської Молдавської республіки, за якою стоять інтереси Росії.

Дуже непросто складаються відносини між Румунією і Україною. За часів Т.Бесеску у румунських ЗМІ і наукових працях часто розглядалася ймовірність розпаду України в результаті внутрішніх протиріч, її розділення між Росією та Польщею і можливість приєднання до Румунії Одеської області, Південної Бессарабії і Північної Буковини (зараз Чернівецька область), які були втрачені через «радянську агресію». Також наголошувалося на тому, що українсько-румунські кордони начебто не гарантовані міжнародними договорами і тому можуть бути переглянуті. Мотивувалося це тим, що Україна на момент укладання тих документів не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі у їх підписанні.

Визнавши Україну у 1992 р., Румунія відтягувала підписання договору про відносини добросусідства і співробітництва між двома країнами до 1997 р. У Договорі про режим українсько-румунського державного кордону від 20 квітня 2004 р. зафіксована відсутність територіальних претензій сторін, але румунські дипломати спромоглися залишити у тексті документу деякі моменти, що відкривають можливості двозначного тлумачення. Як результат – навколо українсько-румунського кордону створений ореол постійних проблем, розібратися з якими дуже непросто.

Черговий конфлікт виник стосовно статусу острова Зміїний і порядку делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі. Підписання договору стосовно кордонів було важливе з огляду на вимогу з боку НАТО до кандидатів на вступ виявляти повагу до міжнародних договорів та врегулювати всі територіальні суперечки із своїми сусідами. Вступивши до бажаного альянсу, вже 26 серпня 2004 р. уряд Румунії прийняв рішення передати в односторонньому порядку питання про делімітацію континентального шельфу на розгляд Міжнародного Суду ООН, де справа перебувала з 16 вересня 2004 р. 3 лютого 2009 р. МС ООН виніс остаточне рішення за результатами розгляду справи «Морська делімітація в Чорному морі. Румунія проти України». Острів Зміїний був визнаний островом, а не скелею у відкритому морі, але при цьому зазначалося, що він не може вважатися частиною прибережної лінії України при делімітації континентального шельфу та визначення виключних економічних зон. Під юрисдикцію Бухаресту відійшло 79,34% спірних територій у Чорному морі. Стосовно запасів енергоносіїв та перспективної прибутковості їхнього видобування на шельфі кожна із сторін воліє говорити про свої переваги. Після справи із островом Зміїним Румунія націлилася на інші українські території, зокрема на острови Майкан і Лімба на Дунаї. Взагалі існує низка проблем

у Дунайському регіоні стосовно судноплавства та екологічних наслідків здійснюваних обома сторонами проектів.

У червні 2016 р. Асамблея румунів Буковини звернулася до президента України П.Порошенка з проханням надання території їх компактного проживання в Чернівецькій області автономії. Аргументація: права румунів та інших національних меншин в Україні серйозно порушуються, а автономія дозволить збудувати захисні механізми. У зверненні румунської діаспори йдеться, що рішення українського президента надати територіальну автономію кримським татарам «створило правовий і політичний прецедент, в рамках якого всі національні громади, які компактно проживають на Україні, можуть претендувати на аналогічний статус». У зверненні, яке Асамблея вирішила направити також і в ЄС, ПАРЕ та інші міжнародні інстанції зазначено: «На нашу думку, ми не меншою мірою, ніж татари заслуговуємо право на свою автономію, в якій нарешті знайдуть своє гідне місце культура, мова, освіта і таланти румунської нації». З свого боку, Бухарест також всіляко намагається подати становище румун, які мешкають в Україні, як таке, що зазнає всілякої дискримінації – від негативного ставлення у побуті до утисків щодо освітньої і культурної діяльності. Насправді ж румунська національна меншина користується в Україні набагато більшими правами, ніж українська в Румунії. Україна надає можливості румунському населенню одержати середню освіту рідною мовою, створені умови для розвитку культури, національних традицій тощо.

Однак, проводячи ідею про захист румунів, де б вони не знаходилися, Бухарест започаткував видачу паспортів мешканцям інших країн. Натомість гостро реагує на аналогічну практику з боку Угорщини, спрямовану на угорців у Румунії. Між двома державами існують суперечки стосовно Трансильванії¹, а місцеві угорці являють собою фактор нестабільності для Румунії. Перепис населення 2011 р. виявив, що тут мешкають 1 237 746 угорців, що складає 6,5% населення Румунії. Місцем їх компактного проживання є Секуйський район, де 5 вересня 2009 р. була проголошена Секуйська угорська автономія в складі трьох повітів, де угорці складають близько 70% місцевого населення. На з'їзді були затверджені гімн, прапор, гімн, а також адміністративна карта нового автономного утворення. Будапешт висловив підтримку, а адміністрація Т. Бесеску охарактеризувала її як «експансію», «втручання у внутрішні справи», «заохочення сепаратизму». Румунські інтереси відстоюються і у відносинах з Болгарією стосовно Добруджи і ділянок чорноморського

¹ Колишня частина Австро-Угорщини після Першої світової війни Трансильванія перейшла до Румунії. За рішенням другого Віденського арбітражу, проведеного Німеччиною та Італією 30 серпня 1940 р., Румунія передала Угорщині Північну Трансильванію, залишивши собі Південну. За умовами договору від 10 лютого 1947 р. північ Трансильванії була приєднана до Румунії.

шельфу. Також Румунія наклала вето на надання Сербії статусу офіційного кандидата на вступ у члени Європейського Союзу, вказуючи на «неврегульованість» становища влашської меншини. Останній факт може бути одним із прикладів того, як Бухарест намагається посилити свій імідж у міжнародних справах, маючи великі проблеми у власних внутрішніх.

На сьогоднішній день румунське суспільство залишається традиціоналістським і консервативним, особливо у своїй сільській частині, яка складає 44% населення. Найбільш популярним громадським інститутом є Православна церква – їй довіряють понад 80% жителів на тлі падіння довіри до політикуму. За понад два десятиріччя реформ не вдалося подолати розрив між владою і суспільством, його недовіру до демократичних інститутів, подолати всепроникаючу корупцію. Не дивлячись на участь у таких потужних міжнародних структурах, якими є НАТО та Європейський Союз, Румунія вважається однією із найбільш бідних і нестабільних країн Європи.

Оцінюючи здобутки на шляху посткомуністичних трансформацій, не можна не помітити певних суттєвих зрушень, які пережила країна: вона багато чого досягла в галузях політичної свободи, плюралізму ідей, відкритих дебатів. Однак, стосовно економічного розвитку, життєвих стандартів, громадської згоди, поточний момент не можна вважати надто сприятливим. Еволюція мала місце, однак її наслідки виявилися неоднаковими для всіх і кожного. У порівнянні із часами комуністичного режиму змінилося багато чого. Проте у суспільства виникли нові потреби, які досі не задоволені. Аналізуючи ситуацію, політологи дійшли висновку, що румунський демократичний транзит не завершився і триватиме ще довго.

Література

Алямкін Р. Практика Міжнародного Суду ООН із делімітації континентального шельфу та виключної економічної зони на прикладі спору між Україною та Румунією /Р. Алямкін // Віче. – 2010. – № 16.

Артёмов І.В. Гносеологія конфліктогенних чинників у сучасних румунсько-українських відносинах /І.В.Артёмов //Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – Історичні науки. – № 10 (235).

Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії /Н.Ахтирська // Віче. – 2015. – № 18.

Безега Т.М. Українсько-румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан /Т.М.Безега //Науковий вісник Ужгородського університету. – 2012. – Історія. – Вип. 29.

Василенко С. Моніторинг деяких соціально-політичних процесів в Румунській Республіці /С.Василенко //Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – 2014. – № 3.

Гаврилко П.П. Локальні стимули активізації українсько-румунської транскордонної співпраці / П.П.Гаврилко, А.В.Колодійчук // Науковий вісник Ужгородського університету : збірник наукових праць. – 2016. – Серія "Економіка" ; вип. 1 (47), т. 2.

- Гавюк А. Питання безпеки та роль Румунії у Чорноморському регіоні // Науковий вісник Одеського національного економічного університету /А.Гавюк. – 2014. – № 7.
- Горобець І. Придністров'я, Молдова, Румунія – підсумки виборів і перспективи /І. Горобець, Т. Ростовецька //Зовнішні справи. – 2012. – № 7.
- Златін О.М. Історичні передумови та концептуальні засади політики Румунії щодо України /О.М.Златін //Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2014. – Вип. 21, ч. 2 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. –Серія "Політичні науки".
- Каракаш І. Земельна реформа в Україні та Румунії: порівняльний аспект / І. Каракаш, А. Арнаут // Право України.– 2005. – № 11.
- Коваль О. «Корупція вбиває!» Уряд Румунії пішов у відставку через пожежу у нічному клубі /О.Коваль //Дзеркало тижня. – 2015. – 6 листопада.
- Костюк Р. Румыния: «разгромная победа» социал-демократов /Р. Костюк [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/12/12/15244.html/print/>
- Котик В. Конституція як інструмент (досвід Румунії в конституційному забезпеченні інтеграційних процесів) /В.Котик // Зовнішні справи. – 2008. – № 1.
- Лускалова К.Є. Україна – Румунія: сучасні тенденції двосторонніх відносин /К.Є.Лускалова // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2016. – Серія "Політичні науки" – Вип. 23, ч. 2 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.
- Макаренко П. Румунія: погляд на врегулювання українсько-російської кризи /П.Макаренко //Зовнішні справи. – 2014. – № 5.
- Мельничук Л.Н. Шлях Румунії до Європейського Союзу: досвід для України /Л.Н.Мельничук //Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.– 2012. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія".– № 4.
- Морозов Н. Декабрьские события 1989 года в Румынии: революция или путч? /Н. Морозов //Неприкосновенный запас. – 2009. – № 6.
- Плаксенко М. Л. Динаміка українсько-румунських відносин після приєднання Румунії до ЄС /М. Л. Плаксенко //Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1.
- Політика безпеки та воєнно-політичні відносини Румунії / О.І. Затинайко, В.І. Павленко, В.П. Бочарніков, С.В. Свешніков //Наука і оборона. – 2014. – № 2.
- Петру А.М. Президентські вибори в Румунії: регіональні виклики // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2015. – № 1.
- Прокофьев В. И. Чаушеску. Политическая биография /В. И. Прокофьев //Вопросы истории. – 1999. – № 5.
- Рендюк Т.Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин /Т. Г. Рендюк // Український історичний журнал. – 2011. – № 1.
- Румыния: исторические истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства [Эл. ресурс]. – Режим доступа: [/rumynija_istoricheskije_istoki_i_sovremennoje_sostojanije_vneshnepoliticheskogo_pozicionirovanija_gosudarstva_2013-03-05.htm](http://rumynija_istoricheskije_istoki_i_sovremennoje_sostojanije_vneshnepoliticheskogo_pozicionirovanija_gosudarstva_2013-03-05.htm)
- Сергієнко Т.С. Румунська національна меншина Закарпаття в контексті розвитку українсько-румунських взаємин (1991-2013 рр.) /Т.С.Сергієнко //Науковий вісник Ужгородського університету. –2013. – Серія : Історія. – Вип. 2.
- Сірук М. Примус до євростандартів /М.Сірук // День. – 2017. – 28 лютого (№ 35).
- Скляр А. 3:1 на користь Румунії /А.Скляр// Зовнішні справи. – 2009. – № 6/7.
- Скляр А. Позиція України і Румунії щодо транскордонного аспекту відновлення ГСХ "Дунай – Чорне море" та його впливу на дельту Дунаю /А. Скляр // Зовнішні справи.– 2010. – № 7/8.
- Стаканов Р. Д. Трансформація міграційних потоків у Румунії в ХХІ ст. /Р. Д. Стаканов //Економіка та держава. – 2013. – № 3.
- Тиугеа Г.-В. Перспективы Восточной Европы и румынский опыт /Г.-В.Тиугеа //Неприкосновенный запас. – 2007. – № 56(6).

- Тиугеа Г.-В. Демократический транзит в Румынии (1989–2014): надежды, достижения, разочарования /Г.-В.Тиугеа //Неприкосновенный запас. – 2014. –№ 97(5).
- Тодуа З. Интеграция по-румынски /З. Тодуа [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_1403
- Троц В. Суперечка між Україною та Румунією щодо будівництва каналу Дунай – Чорне море // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 104, ч. 1.
- Федоренко К. Румунія: народ проти корупції /К.Федоренко //Дзеркало тижня. – 2017. – № 5.
- Ціватий В. Історичне підґрунтя формування моделі регіональної дипломатії Румунії та механізми взаємодії з неурядовими організаціями (2006 – 2016 рр.): досвід для України /В.Ціватий, П.Макаренко //Зовнішні справи. – 2016. – № 4.
- Ціцуашвілі Н.І. Етнотериторіальні претензії Румунії як загроза етнополітичній безпеці України /Н.І. Ціцуашвілі // Держава і право. – 2010. – Вип. 47.
- Шевченко М.О. Євроатлантична інтеграція Румунії /М. О. Шевченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 4.
- Gherghina S. Making voices count: the political participation of Romanian immigrants in Western Europe / S. Gherghina // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2016. – Vol. 32. – Issue 2.
- Margarit D. Civic disenchantment and political distress: the case of the Romanian Autumn /D. Margarit // East European Politics. – 2016. – Vol. 32. – Issue 1.
- Popescu M. Engineering party competition in a new democracy: post-communist party regulation in Romania /M. Popescu, S. Soare //East European Politics. – 2014. – Vol. 30. – Issue 3.
- Stan L. Old wine in new bottles: the Romanian elections of 2008 / L.Stan //Problems of Post-Communism. – 2009. – Vol.56. – Issue 5.

Республіка Болгарія

Болгарія – невелика слов'янська країна, яка впродовж століть відчувала вплив різних цивілізацій: візантійської, мусульманської¹², православної. Після Другої світової війни вона стала на соціалістичний шлях розвитку, визнавши «керівну і спрямовуючу роль» Радянського Союзу. Серед всіх інших країн так званого «соціалістичного табору» Болгарія була найбільше пов'язана із «старшим братом» і вважалася найлояльнішою до нього. СРСР настільки довіряв союзниці, що ніколи не тримав там своїх військ. Симпатії до Росії мали давню історію вдячності, радянські зразки виявилися близькими через особливості національної історії та культури. Конфліктів з радянським керівництвом, подібних угорським, чеським або польським тут не траплялося. Політична відданість поєднувалася із економічним зиском: постачання з Союзу сировини та енергоносіїв значно перевищувало болгарські потреби, часто навіть без розвантаження вагонів радянський імпорт переправлявся на Захід. Із СРСР надходила й інша допомога. Так, у період з 1973 до 1985 рр. країна щорічно одержувала 400 млн. рублів для підтримки свого сільського господарства. Болгарські товари, у тому числі харчової промисловості, мали надійний збут в СРСР та інших країнах Ради Економічної Взаємодопомоги. Однією з останніх серед колишніх соціалістичних країн Болгарія стала на шлях перетворень, а зміна влади там відбулася легше, ніж будь-де.

У 1980-х рр. зовні ситуація виглядала стабільною, але йшло накопичення кризових явищ, насамперед в економіці. В середині десятиріччя з Радянського Союзу почало менше надходити енергоносіїв, заради економії в Болгарії ввели графік увімкнення та вимкнення електрики кожні три години. До перебоїв із світлом і теплом додалися дефіцит продуктів харчування та предметів першої необхідності, що зростали в ціні. Підспудно підточували систему корупція та протекціонізм. Віру в «світле майбутнє» втрачали не тільки пересічні громадяни, але й частина партійної верхівки. Додалися й наслідки горбачовської «перебудови»: радянське керівництво заявило, що його держава не може нести тягар економічних проблем союзників, тому кожна комуністична партія має взяти на себе повну відповідальність за стан справ у себе в країні. Для Болгарії це означало не тільки втрату фінансових вливань, але й необхідність розрахуватися за борги та енергоресурси.

Радянська «гласність» також була своєрідно сприйнята: генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Болгарії Тодор Живков заявив: якщо радянські товариші вважають реформи потрібними, нехай проводять їх у себе, а на його батьківщині все необхідне для демократизації здійснилося ще у квітні 1956 р., коли було подолано

¹ Перебувала під владою Османської імперії, звільнитися від якої спромоглася за допомогою Росії.

наслідки «культу особи» Й.Сталіна, тому реформи недоцільні. Московському керівництву це не сподобалося, його підтримку Т. Живков втратив. З іншого боку, болгарська інтелігенція під впливом радянської преси, чії публікації жваво обговорювалися, ставила все більше незручних запитань, які підривали монополію комуністів на владу. Т.Живков вдався до імітації реформ, заявлених на липневому пленумі ЦК КПБ у 1987 р. і поданих як ще більш радикальні, ніж в СРСР. Декларувалися однакове ставлення до всіх форм власності, принципи самоврядування на промислових підприємствах, невтручання партії у державні справи тощо. До цього додавалися ліквідація деяких міністерств, зміни територіально-адміністративного поділу (замість 28 округ – 9 областей), скасування святкових маніфестацій, заборона портретів Т.Живкова у державних установах тощо. Все це робилося для відвернення уваги власного населення і міжнародного співтовариства від головної мети – утримання влади у своїх руках.

Слід підкреслити, що опір комуністичному режиму в цій країні виявився вельми слабким і почався дуже пізно – у другій половині 1980-х рр. Тому існувало кілька причин, серед яких: такий опір не міг спиратися на церкву (як це було в Польщі), оскільки церква солідаризувалася із владою; опорою не могла стати й болгарська еміграція – слабка економічно і неспроможна ідеологічно; були відсутні антирадянські настрої через доброзичливе ставлення населення до росіян. В Болгарії дисидентський рух не набув масштабів, що давали б підставу говорити про його серйозний внесок у пробудження суспільства.

Знаковою подією стала поява у 1979 р. книги філософа Желю Желева під назвою «Фашизм», де під критикою фашистської ідеології проглядало засудження автором тодішньої системи як різновиду тоталітаризму, хоча у випадку з Болгарією доцільніше вести мову про авторитаризм. Під впливом подій у Польщі на початку 1980-х рр. почали виникати неформальні клуби, гуртки, товариства, які організовували дискусії з актуальних проблем тогочасного життя. Особливо турбували екологічні проблеми. Серед перших дисидентських об'єднань найбільш помітним виявилися Комітет із екологічного захисту «Русе» і клуб «Екогласність». З жовтня 1988 р. вчені та професори університету Софії, письменники, інші громадські діячі – усього 81 особа – утворили «Клуб на підтримку гласності і перебудови у Болгарії». Вважається, що це засвідчило появу антикомуністичної опозиції в країні. Влада намагалася завадити їх діяльності, вдаючись до репресій проти найбільш активних публічних осіб. Інакомисляча інтелігенція не виступала із антикомуністичними гаслами, але підкреслювала свій незалежний характер. Проте її сили та вплив у суспільстві виявилися досить слабкими, населення більше підтримувало комуністичні ідеї, і не його активність призвела до зміни влади.

В Болгарії, як і в інших соціалістичних державах, поглиблювалася криза системи. У вищому керівництві країни утворилася опозиція Т. Живкову, очолювана міністром закордонних справ Петиром Младеновим і віце-

прем'єром Андрієм Лукановим, які підтримували зв'язки із Москвою. Напередодні чергового пленуму ЦК партії, 9 листопада 1989 р. під тиском більшості його членів, Т.Живков мусив піти у відставку з посади генерального секретаря. 10 листопада пленум майже одностайно її прийняв. 17 листопада Т.Живкова було звільнено з посади голови Державної ради. «Палацовий переворот» здійснила частина партійної верхівки. Це означало безкровне відсторонення від влади автократичного режиму, що існував 47 років, початок демонтажу авторитарної системи і створення основ демократичного ладу.

Однак слід підкреслити, що спадщина соціалістичного періоду зберігала свій вплив у Болгарії довше, ніж в інших посткомуністичних країнах. Після відставки Т.Живкова комуністична партія залишилася суб'єктом влади, і більшість номенклатури зберегла свої позиції. Взимку – навесні 1990 р. Болгарська комуністична партія реорганізувалася у Соціалістичну партію (БСП), яка проголосила курс на демократизацію та ринкові реформи, ставку було зроблено на соціальну ідентичність БСП як партії демократичного соціалізму¹ (згодом прагнення втримати владу змусило її схилитися до правої ліберально-соціальної політики). Комуністи відмовилися від монополії на владу, оскільки не відчували у собі сили втримати її. До того ж Болгарія впродовж десяти днів могла спостерігати за подіями у Румунії, і такого кінця, як у режиму Н.Чаушеску, болгарські комуністи не хотіли. Тому у 1990 р. вони сіли з опозицією² за «Круглий стіл», в рамках якого відпрацьовувалися шляхи створення плюралістичної політичної системи.

Відмова від комуністичного правління дозволила провести вільні демократичні вибори 10 і 17 червня 1990 р. за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. БСП одержала 47,25% голосів, що дорівнювало 211 парламентських місць із 400³; Союз демократичних сил, відповідно – 36% і 144 місця. Третє місце посів Рух за права і свободи (РПС) –

¹ 30 січня – 2 лютого 1990 р. пройшов надзвичайний XIV з'їзд БКП, який прийняв Маніфест демократичного соціалізму. В ньому зафіксовано відмову від радянської моделі й орієнтація на соціал-демократичну концепцію суспільного розвитку, що допускає політичний плюралізм та парламентську демократію. У квітні відбувся внутрішньопартійний референдум, за результатами якого партію перейменували на соціалістичну. Частково завдяки цьому болгарські комуністи спромоглися втриматися при владі, в той час як в інших посткомуністичних країнах Європи, за виключенням Югославії та Албанії, компартії залишили політичну сцену. Хоча комуністична влада буда оголошена в Болгарії злочинною спеціальним законом у 2000 р., БСП все ще намагається зберегти комуністичні і радянські символи, що ще залишилися в країні. Вона є однією з небагатьох лівих партій Східної Європи, що є прямою спадкоємницею компартії часів режиму так званої народної демократії.

² Розмах опозиційного руху призвів до об'єднання 7 грудня 1989 р. різноманітних антикомуністичних організацій у Союз демократичних сил – СДС – на чолі із Ж. Желевим, відтоді ця партія діє на політичній арені країни як правоцентристська сила.

³ На вибори 1991 р. вже було визначено пропорційну систему, 4% бар'єр і 240 парламентських місць.

репрезентант інтересів болгарських турок і болгар-мусульман¹. Попри те, що в Болгарії утворилася багатопартійність, дуже мало партій виявилися спроможними подолати прохідний бар'єр на парламентських виборах² і тоді, і пізніше.

Президентом 1 серпня 1990 р. Великі Народні Збори обрали Ж. Желева. В січні 1992 р. в результаті прямих виборів його президентство було підтвержене. Обрання на найвищу посаду в державі лідера опозиції вказувало на функції президента як особи, спроможної консолідувати суспільство і розв'язувати конфліктні ситуації. При тому, що його повноваження є досить широкі, вони не поширюються на виконавчу владу. Перша особа не може її формувати, незалежно від результатів парламентських виборів, не може відправляти уряд у відставку в обхід парламенту. Деякі з болгарських президентів, особливо у періоди криз, намагалися використати мандат, одержаний від виборців, задля посилення своєї влади. Однак максимум, що їм дозволяв політичний клас, – це відіграти стабілізуючу роль під час кризи, не більше того. Інститут президентства є найпопулярнішим в Болгарії. Місцеві політологи пояснюють це інерцією персоналістської політичної традиції і тим, що президент не несе відповідальності за економіку, тому невдоволення людей якістю життя з ним не асоціюється. Це – свого роду інституціоналізована популістська фігура. Незалежно від того, хто цей діяч

¹ Місцеві турки і мусульмани – приблизно 10% населення країни (біля 850 тис. осіб). У 1984 – 1985 рр. тодішнє комуністичне керівництво, стурбоване скороченням народжуваності у болгарського населення і значним зростанням у турецького й циганського (приблизно 5% людності), вдалося до проведення «Процесу відродження». Розпочалося змінювання мусульманських імен та прізвищ на болгарські з метою пришвидшення асиміляції. Це спричинило невдоволення мусульманського населення та його опір, що мало наслідком ув'язнення значної чисельності протестувальників і навіть загибель десятків людей. Виникла нелегальна організація «Турецький національно-визвольний рух у Болгарії» на чолі із Ахмедом Доганом, яка вела антиболгарську пропаганду, організовувала політичний та економічний саботаж і терористичні акти (вибухи на залізничному вокзалі у Пловдиві у 1984 р., у Варненському аеропорту, у потязі Варна-Бургас у 1985 р.). Це породжувало ксенофобські настрої серед болгарського населення (приблизно 10% людності просякнуті подібними побоюваннями), ускладнювало соціально-політичну ситуацію в країні.

Наприкінці квітня 1990 р. створився Рух за права і свободи, який за короткий час став третьою за значенням політичною силою після соціалістів та демократів – «червоних» і «синіх». Партія на кожних парламентських виборах виборює 20 – 35 місць. Оскільки жодного разу жодна інша політична сила не набирала необхідної кількості голосів для створення парламентської більшості, допомоги завжди чекали від А. Догана, і його партія входила у коаліцію. У 2013 р. лідером партії став Лютві Местан. В Болгарії поступово звикли до участі цієї партії у політичному житті і до того, що деякі депутати турецького походження очолюють міністерства, хоча спочатку ставлення було вкрай негативним.

² У парламентських виборах 1990 р. взяли участь 40 партій і коаліцій, 1991 р. – 38, 1994 р. – 48. Така тенденція збереглася надалі, що значно ускладнює прийняття виборцем рішення, за кого голосувати.

і до якої політичної партії належить, він завжди може сказати те, що люди хочуть почути. Таким чином, в Болгарії були створені новий інститут президентської влади, багатопартійний парламент, уряд за участю представників різних політичних сил. В країні виникли незалежні профспілки, вільні засоби масової інформації. Розроблена й прийнята у 1991 р. нова, демократична Конституція Республіки, за якою Болгарія – республіка з парламентським (фактично президентсько-парламентським) правлінням.

Процес системної трансформації, особливо у перше десятиріччя, відбувався важче і повільніше, ніж в інших посткомуністичних країнах Європи, що обумовлювалося низкою об'єктивних вихідних передумов, а також прорахунками управлінських рішень, що мусили забезпечити правила й умови трансформації. Болгарія почала перехід до ринку з нижчого рівня економічного розвитку, маючи деформовану енерго- та імпортоємну структуру виробництва, втративши ринки колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги та СРСР, куди спрямовувалася лєвова частка виробленої продукції. Фінансове становище ускладнювалося величезним зовнішнім боргом, що перевищував ВВП на 60%, на його виплату було встановлено мораторій, а це не сприяло зовнішній фінансовій підтримці. Лібералізація і дерегуляція господарської діяльності, трансформація власності (а міра її усупільнення була вищою, ніж в інших посткомуністичних країнах Європи) здійснювалися без необхідної інституційної й правової основи, що призводило до нелегального перерозподілу державної власності, поширенню тіньової економіки, корупції, врешті решт зниження ефекту реформ.

За думкою аналітиків, Болгарія пережила найглибший і найтриваліший трансформаційний спад. Впродовж 1991 – 1997 рр. обсяг ВВП скоротився вдвічі, так само зменшилася реальна заробітна плата. Політичне середовище у цей час характеризувалося підвищеною нестабільністю: від 1990 до 1997 р. змінилося сім урядів (впродовж усього посткомуністичного періоду жоден уряд не пропрацював більше однієї каденції, а найчастіше уряди шли у відставку раніше). Кожен з них вносив свою децицію у просування реформ або їх невдачу, роблячи ті чи інші акценти у соціально-економічній політиці.

Певною мірою на розвиток політичних подій у Болгарії вплинула невдала спроба державного перевороту в Москві в серпні 1991 р., що сильно вдарило по авторитету БСП, адже її керівництво не могло визначитися у своєму ставленні до путчу. В самій країні мала місце внутрішньополітична криза: СДС вимагав нових виборів, які й відбулися 13 жовтня того ж року. Одержавши 34,14% голосів (110 мандатів із 240) проти 33,14% (106 мандатів) у БСП, СДС пішов на коаліційне об'єднання із РПС (7,55% голосів – 24 мандати), що мало результатом формування першого демократичного уряду Філіпа Димитрова. Обрання президентом Ж.Желева дало можливість СДС зосередити всю владу в своїх руках і взятися за проведення реформ.

Ситуація в країні сприймалася так: головне усунути від влади комуністів і все налагодиться. Головним завданням вважалося досягнення макроекономічної стабілізації – передумови і важливого елемента реформування господарської системи. Основний наголос робився на використанні антиінфляційних монетарних інструментів звуження споживчого та інвестиційного попиту. З цією метою здійснена лібералізація цін, що супроводжувалася рестриктивною політикою (обмежувальний режим, запроваджений державою) по відношенню до зростання доходів населення. Реформатори також лібералізували зовнішню торгівлю, змінили валютний режим і запровадили плаваючий курс болгарської грошової одиниці – лева до вільно конвертованих валют. Комплекс цих заходів сприяв відносній збалансованості внутрішнього ринку, певній стабілізації грошового обігу. Однак в цілому економіка довго не могла вийти із глибокої кризи, що вплинуло на настрої населення, яке з нетерпінням чекало змін на краще.

Не дивно, що, розчарувавшись у політиці «синіх», воно знов повернуло на бік «червоних»¹: на виборах 18 грудня 1994 р. БСП разом із союзниками (Болгарським землеробським народним союзом імені А. Стамболійського та Політичним комітетом «Екогласність») одержала 43,5 % голосів (125 парламентських місць). СДС набрав 24,2 % голосів, що дорівнювало 69 депутатським мандатам. Соціалісти та їх союзники одержали право сформувати уряд, який очолив лідер БСП Жан Віденов. Населенню впевнено обіцявся поступовий рух вперед. Новий уряд віддав перевагу «ринковому соціалізму» перед «диким капіталізмом». Як потім визначив суть політики «лівих» болгарський політолог І.Карстев, винаходився «третій шлях розвитку між шоковою терапією по-польськи і заморожуванням по-білоруськи», коли субсидювалися державні підприємства, що не мали збуту своєї продукції». В цілому, вважалося: можливий особливий болгарський варіант розвитку, при якому капіталізм у сфері малого бізнесу поєднується із великими державними корпораціями, а ефективність може забезпечити кращий менеджмент.

Спочатку урядові соціалістів нібито вдалося поліпшити ситуацію, зокрема, наприкінці 1995 р. позначилося деяке зростання ВВП, зменшення інфляції та безробіття, збільшилися зарплати й пенсії. Але більшість підприємств банкрутувала, а успіхи пояснювалися збільшенням державних боргів. На початку 1996 р. Болгарія повернула частину зовнішніх запозичень в сумі 2 млрд. дол., в березні того ж року сталася гостра фінансова криза. Впродовж 9 місяців курс долару підскочив з 100 болгарських левів до 1500. З ринку зникли хліб і бензин. Зарплати і пенсії

¹ В Болгарії по чергово до влади приходили комуністи і демократи. Комуністи завжди намагалися не просто заморозити, а розвернути реформи та скасувати попередні досягнення. Як зазначив колишній віце-прем'єр і міністр фінансів Симеон Дянков: «Комуністи приходили до влади в Болгарії 4 рази, і 4 рази ми мали кризи протягом року після їхнього приходу. Тобто вони дуже прогнозовані: як тільки комуністи приходять до влади – ви уже знаєте, що протягом року наступить криза».

впали до рекордно низьких позначок. Параліч економіки й товарний дефіцит призвели до масових акцій протесту, страйків, блокування автомобільних шляхів і залізниць. Коли курс долару дійшов до 3000, уряд соціалістів впав, розвіявши ілюзії відносно можливостей ефективного управління державною економікою. У грудні 1996 р. Ж. Віденов пішов у відставку з посади керівника БСП і прем'єр-міністра. Соціалісти ще намагалися утворити новий уряд на більш широкій політичній базі, однак в країні наростала хвиля народних протестів. 4 лютого 1997 р. соціалісти відмовилися формувати уряд, а президент Петир Стоянов (обраний 22 січня 1997 р. за підтримки СДС), розпустив парламент і призначив службовий кабінет міністрів на чолі із парламентарем від СДС Стефаном Софіянським, що мав підготувати нові вибори. На них 19 квітня 1997 р. перемогла коаліція Об'єднаних демократичних сил на чолі із СДС – 52,26% голосів (137 мандатів). БСП із своїми союзниками одержала 22% голосів, тобто 58 мандатів, решту поділили ще кілька блоків.

21 травня 1997 р. було сформовано уряд під керівництвом лідера СДС Івана Костова. Головна увага спрямовалася на стабілізацію фінансової системи, в чому значну допомогу надав МВФ – як грошми, так і організаційно. Інфляція була зв'язана, вихід з фінансової кризи 1996 – 1997 рр. відбувся, що означало створення умов для проведення реструктуризації економіки. Треба звернути увагу на те, що в останні десятиріччя свого існування комуністичний режим у Болгарії не був надто жорстоким, являючи собою різновид того, що називають «гуляш-соціалізмом», тобто ситного соціалізму. Тому на початку 1990-х рр. було складно досягти згоди відносно реформ. Багато хто казав: не треба радикально змінювати те, що само по собі не так вже погано. Під впливом обвальної кризи виник безальтернативний консенсус з приводу руху до Європи та її моделей.

До кризи 1996 – 1997 рр. приватизація проводилася у дуже обмежених масштабах. По-перше, колишнім власникам повернули майно, експропрійоване в них при комуністах. По-друге, провели масову ваучерну приватизацію невеликих і середніх підприємств, як правило, неперспективних. Ефективний власник в результаті такої приватизації не з'явився, і населення від неї фактично нічого не одержало. Ваучер був платний, коштував 25 левів, його міг купити будь-який дорослий громадянин Болгарії не старший від 80 років. Хтось свій ваучер потім продав, хтось намагався обміняти на акції підприємств, але реальний дивідендів пересічний громадянин не одержав. Новий уряд швидко провів приватизацію приблизно 60% державної власності. Спочатку це була так звана менеджерська приватизація туристичного і готельного комплексів, що викликало неоднозначну реакцію у суспільстві, оскільки фактично власність передавалася управлінському апарату цих комплексів. Потім розпочалася справжня приватизація, коли підприємства виставлялися на торги за участю іноземного капіталу. Була заявлена зацікавленість у стратегічних інвесторах, якими виступають представники великого західного капіталу.

До початку 1990-х рр. всі політичні сили, включаючи соціалістів, визнали низьку ефективність колгоспно-радгоспного ладу у сільському господарстві і необхідність аграрної реформи, але без будь-якої ясності, як її проводити. Соціалісти пропонували роздати землю тим, хто її обробляє, тобто членам і працівникам трудових кооперативних землеробських господарств (болгарський аналог колгоспів) і державних землеробських господарств (радгоспів), а колишнім власникам, які володіли землею у досоціалістичний період і були насильно позбавлені її, треба надати відповідну компенсацію. Але під тисом ліберальних сил врешті решт гору взяла інша концепція аграрної реформи – реституція, тобто повернення землі колишнім власникам або їхнім нащадкам. Початок реформи поклав закон від 1991 р. про власність та користування сільськогосподарськими угіддями, до якого пізніше вносилися численні зміни й доповнення. Трудові кооперативні землеробські господарства розпустили, натомість організовувалися «ліквідаційні ради», завдання яких полягало в управлінні землею та іншим майном кооперативів до повного повернення землі законним власникам, а також у розподілі того, що залишиться, між членами колишніх господарств та новими власниками. Водночас закон залишив за громадянами право об'єднуватися у кооперативи або товариства для спільного обробітку сільськогосподарських земель.

Здійснення реформи відбувалося дуже складно, важко було визначити колишніх власників та їх спадкоємців, а також розділити між ними землю. Діяли сили, незацікавлені у проведенні реституції, не вистачало кваліфікованих кадрів для її здійснення. Свою роль відіграла політична нестабільність: влада переходила від одних політичних сил до інших, ліберали і соціалісти мали свої орієнтири, що відбивалося на перегляді темпів та пріоритетів перетворень, частій зміні законодавства. Швидка ліквідація великих господарств без рівноцінної заміни завдала великої шкоди аграрному сектору країни, яким та завжди пишалася. Стало очевидно: виникнення великої кількості дрібних земельних ділянок, які ще ділилися між спадкоємцями, непристосовані для використання сучасної техніки й технологій. Масовий перехід до дрібного землеробства сприяв масовій натуралізації сільського господарства. Ті земельні наділи, що повертали власнику, як правило, годилися для забезпечення потреб лише його родини, а не для ведення товарного виробництва із орієнтацією на експорт. Болгарське село впродовж останніх сорока років старішало, молодь виїхала з нього. Виявилось, що багато нащадків селян мешкають по містах і не мають наміру повертатися до роботи в аграрному секторі. В результаті техніку розпродували, худобу різали, а землю занедбали. Хоча ринок землі з'явився, однак фактично не були розроблені і задіяні його механізми й інститути. Все це призвело до глибокої кризи сільського господарства. Це далось взнаки у тому, що переважна більшість продовольства почала завозитися з інших країн. Соціалісти, приходячи до влади, сприяли створенню нових сільськогосподарських кооперативів. Демократи орієнтували на підтримку фермерських господарств,

найшвидше завершення реституції і формування ринку землі. Врешті-решт в болгарському сільському господарстві діють і кооперативи як об'єднання приватних земельних власників, і численні самостійні приватні господарства, переважна більшість яких залишається дрібними (одна корова і половина гектару землі). Щоправда, від 2002 р. в обіг увійшов термін «комасація сільськогосподарських земель», що означає процес об'єднання маленьких земельних ділянок у великі території для обробки або продажу. Власники ділянок можуть брати участь у цьому заході, як віддаючи землю комусь, так і збільшуючи свою власність. Болгар надихає приклад проведення комасації у Східній Німеччині, Франції, Італії, однак в цілому, ситуація в їхньому сільському господарстві така, що вирощування овочів і фруктів, не кажучи про інше, вважається «нерентабельною».

З іншого боку, за умов подальшої деіндустріалізації спостерігається перелив робочої сили до села, що зменшує показники безробіття в країні. А взагалі то міграції відіграють значну роль у сучасному розвитку Болгарії. Особливо це стосується виїзду за кордон. Наприклад, за 2012 р. емігранти перевели на батьківщину близько 780 млн. євро, що склало приблизно 2% ВВП країни і перевищило всі іноземні інвестиції в її економіку у тому році. Пік еміграції припав на початок і середину 1990-х рр., коли виїхало у пошуках кращої долі приблизно мільйон осіб, що скоротило чисельність населення з майже 9 млн. у 1985 р. до приблизно 7,5 млн. до 2002 р. На 2015 р. у пошуках заробітку з країни поїхала третина населення Болгарії працездатного віку. Деякі оглядачі вважають, що це дало можливість їх сім'ям пережити кризу та знизило градус протестних настроїв в країні. Як тоді, так і зараз здебільшого виїздять люди молоді, освічені, заповзятливі. В структурі населення молодь не домінує. В Болгарії дуже високий відсоток пенсіонерів. І демографічна динаміка від'ємна. Сучасна демографічна ситуація в є дуже складною, оскільки країна має одні з найгірших показників відтворення населення серед держав світу. Смертність перевищує народжуваність у півтора рази. Мали місце випадки замовлення молебнів про демографічне виживання Болгарії.

Щоправда, виявилися й бажаючі повернутися. Йдеться про колишнього болгарського царя Симеона Сакскобургготського¹. У 1996 р. він вперше відвідав Болгарію після вислання, а у 2001 р. заявив про намір жити на батьківщині і працювати для неї². У квітні того ж року він

¹ Симеон Борисов Сакскобургготський народився 16 червня 1937 р. в Софії – син болгарського царя Бориса III і цариці Йоанни. 1943 р., після смерті батька, Симеон зайняв престол у віці 6 років. Призначені регенти мали правити країною до його повноліття, але з приходом до влади комуністів в країні був проведений референдум, після якого оголосили, що населення вимагає скасування монархії і переходу до республіки. У 1946 р. Симеона вислали з країни. Після перебування у Єгипті, він знайшов притулок в Іспанії. У Мадриді він вивчав право і політичні науки, також вчився в американській військовій академії Valley Forge.

² Конституційний Суд Болгарії повернув Симеону II та його родині всю нерухомість вартістю у декілька мільйонів євро. Далекоглядний політик відразу передав більшу частину майна і маєтків у дар державі. Частину залишив своїй родині.

створив Національний рух «Симеон Другий» (НРСД), який виграв парламентські вибори 17 червня 2001 р., одержавши 43% голосів, тобто 120 мандатів з 240¹. Оглядачі побачили в цьому прагненні електорату до сильної особистості, яка через історичну пам'ять болгар асоціювалася із постаттю монарха. Симеон же будував свою передвиборчу кампанію не навколо якоїсь послідовної програми, а навколо очікувань народу щодо майбутнього. Його передвиборче гасло: «Вірте мені!» Одне слово, він створював враження того, що після минулих років застосування жорстких заходів нарешті настав час процвітання для всіх і кожного. Ставши прем'єр-міністром, він розпочав виконання амбітної програми управління, яка мала значно покращити рівень життя болгар, сприяти швидкому вступу до НАТО та Європейського Союзу. Симеон запросив молодих болгар, які одержали освіту за кордоном і не мали ніякого політичного досвіду, на міністерські посади і доручив їм розробку політичного курсу у різних сферах.

Поява і виграш НРСД – «жовтих» порушило фактично двополносну партійно-політичну систему Болгарії, де конкурували «червоні» – соціалісти (колишні комуністи) й «сині» – демократи, об'єднані в СДС на антикомуністичних засадах. Симеон всіляко підкреслював свою дистанційованість від будь-яких ідеологій, натомість підкреслював свою прихильність соціальній справедливості. При тому, що НРСД являла собою центристське утворення, уряд 2001 – 2005 рр. демонстрував лівоцентристське спрямування. Запропонована ним у серпні 2001 р. економічна програма поєднала крайні ліберальні підходи і відвертий лівий популізм. Ще на етапі передвиборчої боротьби давалися нездійсненні обіцянки, насамперед щодо підвищення пенсій і зарплат державним службовцям, надання безпроцентних позик малому бізнесу тощо. Виконати заявлене планувалося за 800 днів, але цього не сталося. Багато обіцянок було переглянуто в бік додержання фінансової дисципліни і чіткої орієнтації на інтеграцію до НАТО та ЄС. Вже через два місяці після виборів рейтинги прем'єра та його Руху почали різко падати. Це призвело до того, що на президентських виборах не вдалося провести свого кандидата. Переміг доктор історичних наук, соціаліст, тобто колишній комуніст, Георгій Пирванов (президентські вибори 2006 р. він також виграв). Дві найвищі посадові особи зуміли налагодити між собою ділові відносини. Політологи ж за цим тандемом побачили глибоку кризу довіри народу до влади, розчарування і розгубленість малозабезпечених верств населення, готових повірити у диво як у засіб, що може вирішити всі проблеми. Зниження довіри до Симеона та НРСД завершилося програшем парламентських виборів 2005 р., на яких було одержано голосів втричі менше, ніж у 2001 р. – 19,6 %. БСП отримала 31,3 % голосів. НРСД – 19,6%, РПС – 12,14%. Четверте місце із показником 8,24 % голосів зайняла ультралева «Атака», яка відстоює ідеї крайнього націоналізму,

¹ Політологи відзначили, що спрацював ефект «ображеного», адже люди знали, що малолітнього царя вигнали з країни.

ксенофобії по відношенню до мусульман та циган¹, а також реприватизацію. Уряд сформував доктор історичних наук Сергій Станішев. До складу нового кабінету міністрів увійшли представники БСП, НРСД і РПС. На долю цього уряду крім розв'язання місцевих проблем випало давати відповідь на виклики світової фінансово-економічної кризи, яка вразила і Болгарію. 19 грудня 2008 р. тисячі фермерів й студентів пройшли вулицями Софії із вимогами відставки уряду. У березні 2009 р. понад 5 тисяч поліцейських провели акцію протесту у центрі болгарської столиці, вимагаючи збільшення зарплати на 50 % і поліпшення матеріально-технічного постачання, хоча діюче законодавство забороняє правоохоронцям публічно висловлювати своє невдоволення. Уряд підвищив їм заробітну плату на 5 %. У квітні 2009 р. у Софії кілька разів проводили свої акції протесту робітники одного з найбільших підприємств – Кремиковського металургійного комбінату, зарплата яким не виплачувалася шість місяців.

Парламентські вибори 5 липня 2009 р. засвідчили тенденцію, яка все виразніше давала про себе знати, а саме: електоральна підтримка «традиційних» партій та привабливість їхніх програм падає. Більшість же громадян Болгарії стала віддавати перевагу новим політичним гравцям, чия кампанія розгорталася навколо двох ідей: боротьба з корупцією та поміркований націоналізм. Тому не дивно, що у липні 2009 р. переконливу перемогу здобула право-центристська партія ГЄРБ (Громадяни за європейський розвиток Болгарії) на чолі із харизматичним мером Софії, колишнім охоронцем Симеона II Бойко Борисовим. Нова політична сила одержала 39,72 % голосів, що дало їй 116 депутатських мандатів. На другому місці, втративши понад половину місць у порівнянні із попереднім складом парламенту, опинилася БСП (очолювана нею Коаліція за Болгарію одержала 17,7 % голосів, що дорівнювало 40 місцям). А партія колишнього царя Симеона II взагалі не змогла подолати 4%-й бар'єр і до парламенту не потрапила. Важливе значення має та обставина, що крім РПС значне число виборців підтримало популістські і націоналістичні партії, такі як «Атака», «Порядок, законність і справедливість», «Лідер». Результати виборів засвідчили, що болгарська партійна система є нестійкою і постійно розпадається. Ті партії, які домінували у 1990-х рр., втрачають свій вплив. Натомість приходять нові гравці, які, наче з'являються із віртуального світу електронних ЗМІ, під час виборів матеріалізуються, а потім через кілька років знов зникають у віртуальній реальності.

Партійно-політичне життя Болгарії демонструє ще одну тенденцію, що посилюється останнім часом у деяких країнах світу, а саме персоналізацію політики. Яскравим прикладом може бути виникнення і

¹Впродовж багатьох років ця партія намагалася завоювати нових прихильників за допомогою організації гучних протестів проти зведення мечетей, проти уроків турецької мови в школах, наполягала на тому, що цигани живуть коштом «справжніх болгар» і паразитують на особливостях місцевої соціальної системи.

подальша діяльність партії ГЄРБ. Політологи оцінили її як персональний політичний проект, що реалізувався завдяки особистій харизмі лідера¹. Б. Борисов позиціонував свою партію як загальнонаціональну, як ідеальний центр для можливості звернення і до «лівих», і до «правих», і до центристів та інших. Так і сталося: за нього голосували люди, які раніше мали різні ідеологічні орієнтації. Але, зневірившись у «правих» і «лівих» урядах, які не змогли подолати корупцію та організовану злочинність, виборці пов'язали свої надії з людиною, яка обіцяла викоренити ці вади. Партія була зареєстрована і створена лише у 2006 р., але на виборах до Європарламенту у травні 2007 р. вона одержує більшість голосів, на місцевих виборах восени того ж року вона обходить соціалістів і стає переможницею. Після парламентських виборів 2009 р. Б. Борисов сформував уряд. 22 січня 2012 р. на президентську посаду вступив член партії ГЄРБ Росен Плевнелієв.

Так само, як і колишній цар, Б. Борисов запросив до Болгарії знаних фахівців, які працювали за кордоном, решта членів його кабінету були обрані за професійними якостями, а не за політичними міркуваннями. Поступово з'ясувалося, що економічний курс нового уряду не надто відрізнявся від того, що проводився, починаючи з 1997 р. попередніми кабінетами, хоча економічні умови країни у другій половині 2009 р. серйозно погіршилися. Це – політика збалансованого бюджету із використанням жорстких заходів для його досягнення, спроби реструктурування й модернізації адміністрації. Реальна відмінність із попередніми урядами – в інтенсивності антикорупційних заходів: кабінет Б. Борисова кожного дня постачав ЗМІ новими повідомленнями про корупційну діяльність своїх попередників. Ця антикорупційна кампанія спочатку зумовила надзвичайно високий рейтинг прем'єра та його кабінету. Але пізніше виявилось, що дійсно значних результатів у боротьбі із цим явищем досягнуто не було².

¹ Б. Борисова притаманна естетика «злочинця, який перевиховався»: поголена голова, відсутність окулярів, завжди трохи неголене підборіддя, короткі виразні фрази на вуличній мові, шкіряна куртка, атлетична статура тощо. Він прямо звертався до простих людей і виглядав так, як чимало з них, озвучував те, що вони прагнули почути. Він завжди приділяв велике значення PR-моментом. Його почуття гумору приваблювало увагу преси. Все це свідчить про важливість емоційних та естетичних засобів мобілізації електорату. Можна сказати, що потужна опора на ЗМІ використовувалася як заміна партійної структури. В цілому – проект Б. Борисова – втілення популізму у болгарському політичному житті.

² На відміну від Росії та деяких інших пострадянських країн, нічого подібного до оббирання бізнесу бюрократією у Болгарії не спостерігається. Не можна уявити, щоби держава могла довільно знищити якийсь бізнес або сприяти його захопленню іншим власником. Натомість корупція квітне у формі протекцій для родичів та знайомих, купівлі посад, торгівлі впливом, привласнення й розтрат. Болгарська корупція виявляється насамперед при розподілі бюджетних коштів, а також коштів, які надаються Європейським Союзом. За те, аби переможець тендеру одержав гроші на виконання виграного проекту, необхідно «віддячити» відповідного чиновника.

Ресурси країни – не дуже багаті, але наявне вигідне географічне розташування: вона знаходиться на перехресті традиційних сухопутних шляхів між Європою та Азією, має вихід до моря. Все це дає їй переваги при участі в інтернаціональних транспортно-комунікаційних сполученнях. Для ефективного й екологічно чистого землеробства існують хороші ґрунтові й кліматичні умови. Багата природа й древня культура сприяють розвиткові туризму. Підтримка Європейського Союзу призвела до деякого економічного пожвавлення: у 2007 р. зростання ВВП досягло майже 6% на рік, безробіття зменшилося до 8%. Але світова фінансово-економічна криза і наступна рецесія завдали значної шкоди болгарській економіці, при тому, що країна вважається найбіднішою серед членів ЄС¹. Середня зарплата в Болгарії коливається біля 400 євро при рівні пенсій – в половину її. Згідно доповіді Європейської комісії, майже половина населення – біля або за межею бідності.

У лютому 2013 р. настав час «болгарської весни» або «електричної революції»: на вулицях столиці й периферії вибухнули і тижнями тривали акції масового протесту проти підвищення вдвічі² вартості електрики у

Антикорупційна кампанія призвела до паралічу державного управління. В Болгарії говорили: «До цього чиновники нічого не робили без хабара. А тепер вони просто нічого не роблять». Самі болгарські експерти визнали, що корупція стала складовою частиною державного механізму і водночас є однією з найбільших загроз для держави. Часті корупційні скандали посіяли у болгарському суспільстві хронічну недовіру до владних інституцій. Ходить жарт: «В країні немає мафії, тому що болгарська держава сама по собі – це мафія».

¹ Серед факторів, що погіршують ситуацію, слід вказати на розмах корупції у державному апараті, широку практику контрабандних операцій, а також масштаби тіньової економіки.

² Таке збільшення означало, що болгар спробували змусити сплачувати за електрику стільки ж, скільки давно платять чехи, угорці, словаки. Але слід мати на увазі непросту ситуацію в енергетиці країни взагалі. З 1970-х рр. Болгарія була експортером електроенергії завдяки побудованій Радянським Союзом АЕС «Козлодуй». Однак під тиском ЄС чотири з шести її блоків були закриті. Налаштований проти атомної енергетики Євросоюз змусив Болгарію купувати «зелену» енергію (екологічно чисту – від вітряних генераторів та сонячних батарей) за ціною 250 євро за мега-годину (вартість у АЕС – 21 євро). Паралельно пройшла часткова приватизація енергетики, в результаті якої операторами розподільчих мереж стали європейські, насамперед, чеські компанії. У 2011 р. американські компанії одержали дві ТЕЦ – «Марица-Схід 1» і «Марица-Схід 3». Тобто склалася ситуація, коли тарифи встановлюють не самі болгарари.

Альтернативою могло б бути будівництво АЕС «Белене», розпочате ще за часів існування СРСР. У 2011 р. Росія запропонувала закінчити його за свій рахунок при збереженні за Софією 51% акцій. Однак під тиском США, не зацікавлених у конкуренції, уряд Б. Борисова в якості оператора атомного проекту вибрав американську компанію, менш потужну, ніж російські структури, а також відмовився від будівництва бажаного для росіян трубопроводу Бургас – Александрополіс (мав транспортувати російську нафту в обхід Босфору). Ображена Москва виставила фінансові претензії. Як порятунок – приєднання до енергетичного пакету ЄС. А це – лібералізація ринку електроенергії, яка всюди і завжди вела до зростання цін.

побутових, домашніх мережах¹ з 1 січня. По всій країні демонстранти спонтанно створювали комітети, які, в свою чергу, організовували заходи. Засобом мобілізації стали соціальні мережі в Інтернеті. У протестних виступах взяло участь понад 20% населення, мали місце 7 випадків самоспалення (шість осіб померло). Високі рахунки за електрику лише зіграли роль приводу для хвилювань. Головне – це загальне невдоволення соціально-економічним становищем в країні, злиденністю, корупцією, відсутністю перспективи². В Болгарії – глибока соціальна й політична криза. Уряд Б.Борисова мусив піти у відставку. Жодна з основних політичних партій не виявила бажання взяти на себе відповідальність і сформувати новий кабінет міністрів. У такій ситуації, згідно Конституції, президент Р.Плевнелієв своїм указом розпустив парламент (15 березня), призначив перехідний уряд (12 березня «службовим прем'єр-міністром» призначений Марин Райков) і дату дострокових виборів (12 травня).

Передвиборча кампанія проходила на тлі масових протестів проти зниження рівня життя в країні і соціально-економічної нерівності. Відчувалося розчарування в політиці правлячих кіл в цілому. Мав місце «болгарський Уотергейт», який одержав назву «Цветановгейт» за прізвищем экс-міністра МВС і голови передвиборчого штабу ГЄРБ Цветана Цветанова: було організовано незаконне прослуховування політиків, журналістів, бізнесменів. У переддень виборів в одній з друкарень, власник якої мав тісні зв'язки із ГЄРБ, виявили 350 тис. готових бюлетенів. Мали місце різноманітні порушення під час виборів.

Явка на дільниці була низькою – трохи менше 50% з 6,9 млн. зареєстрованих виборців. 36 партій взяли участь, до парламенту потрапили тільки 4. Тобто багато дрібних партій не змогли подолати 4-й бар'єр, але у загальній сумі забрали приблизно чверть голосів. Таким чином протестний потенціал «електричної революції» виявився розпиленням. Найбільше голосів одержав правоцентристський ГЄРБ – 31,74%, однак це тільки 99 парламентських місць з 240, і цього недостатньо для формування уряду. Болгарська соціалістична партія взяла 27,6 % (86 депутатів), ліберальна партія Рух за права і свободи – 10,45% (34 депутати), ультраправа націоналістична «Атака» – 7,39 % (21 депутат). Жодна з трьох останніх не виявила бажання вступати в коаліцію з ГЄРБ. 23 травня мандат на формування уряду прийняв від Коаліції за Болгарію на чолі з БСП безпартійний Пламен Орешарський, Народні збори Болгарії затвердили його

¹ В Болгарії немає системи центрального опалення. Варіанти – або піч, або електроприлади. Траплялося, що рахунки за електрику перевищували розмір середньої пенсії.

² Підраховано, що висувалося понад 7 тисяч вимог, які мали різне спрямування і здебільшого не могли бути реалізовані. Вимагалися, начебто, прості речі: аби країною правили поважні люди, аби громадян не обкрадали, аби їм не брехали, аби вони жили добре. Болгарський соціолог Андрій Райчев зазначив: «Болгари продовжують думати, що проблема не у капіталізмі, а в відхиленнях від нього. Не приватна власність, а порушення такої. Не ринкова економіка нестерпна, а відсутність її в достатній мірі. Тобто, висуваються праві гасла у лівих цілях. Це дно абсурду».

склад. У своїй промові перед парламентарями новий прем'єр заявив, що необхідно «подолати розкол країни» і пообіцяв бізнесу «передбачуваність у бізнесі». Як і для урядів інших країн, для болгарського головне завдання – пом'якшити тягар, що депресивне економічне середовище накладає на всіх: і на держави, і на підприємства, і на споживачів. А для цього необхідні непопулярні заходи, пов'язані із режимом жорсткої економії. В країні, керованій олігархами, вибухнула банківська криза, спричинена їхніми сварками. Болгарське населення вийшло на протести: вже у червні 2013 г. пройшли акції, спрямовані проти політики уряду П. Орешарські. У липні того ж року він пішов у відставку.

5 жовтня 2014 р. пройшли дострокові парламентські вибори. В них взяли участь 18 політичних партій і 7 коаліцій, які боролися за 240 місць у Народних зборах. Передвиборчі програми значної ролі не мали, оскільки вони давно перетворилися на «виборчий атрибут», який ані політики серйозно не сприймають, ані виборці. Результати: 32,66% голосів набрав ГЄРБ, 15,41% – соціалісти, 14,83% – ліберальна партія турецької меншини «Рух за права і свободи». Усього до складу парламенту увійшли 8 партій, проте жодна не досягла категоричної більшості голосів, необхідних для формування самостійного уряду¹. Цей факт політологи пояснювали зневірою виборців до політиків, втратою довіри до них, а отже, апатією до виборів: до дільниць прийшло лише 48% електорату. Тих, хто прийшов, рухало сподівання на те, що новообраний уряд спроможеться зупинити політичну кризу і відродить економіку. 7 листопада 2014 р. став до роботи коаліційний уряд, до складу якого увійшли 12 осіб від партії ГЄРБ, 7 від коаліції «Реформаторський блок» і 1 особа від партії «Альтернатива болгарського відродження». Перед ним постало багато проблем і непопулярних заходів, необхідних для виведення країни із складної політичної та економічної ситуації. Вони нікуди не поділися і після дотермінових парламентських виборів, що пройшли 26 березня 2017 р. На них перемогу одержав ГЄРБ (32,64% голосів), соціалісти – 27,12% – другі. Б.Борисов одержав мандат на формування третього кабінету міністрів. 6 і 13 листопада 2016 р. відбулися президентські вибори². На них переміг кандидат від соціалістичної партії генерал Румен Радев. На відміну від свого попередника – Р. Плевнелієва, який заявляв, що Росія намагається розділити і ослабити Європу, а ЄС слід зайняти категоричнішу позицію у відносинах із Москвою, новий президент закликав до покращення відносин із Росією та скасування антиросійських санкцій, запроваджених Євросоюзом.

В свій час панацеєю від всіх економічних негараздів вважалося швидке приєднання до НАТО та Європейського Союзу. Ця інтеграція розглядалася в якості головного національного проекту, що мав об'єднати

¹ Це має бути 121 голос, у переможця – тільки 90.

² Під час виборів вперше голосування було обов'язковим для всіх громадян. Згідно з новим законодавством, якщо виборець двічі не голосує на одних і тих же виборах, наприклад, виборах президента, то він автоматично виключається з реєстру виборців.

різні політичні сили і суспільство в цілому, стати основою широко-масштабної модернізації країни – фундаментальних перетворень у всіх сферах життя. У 1990 р. було взято курс на євроінтеграцію. В липні того року Болгарія отримала статус спеціально запрошеної до Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). У травні 1992 р. Болгарію прийняли до Ради Європи. У лютому 1994 р. відбулося приєднання до програми НАТО «Партнерство задля миру». З 1 лютого 1995 р. країна стала асоційованим членом ЄС. 16 грудня 1995 р. було подано заявку на вступ до Європейського Союзу. У лютому 1997 р. Софія оголосила про своє бажання приєднатися до НАТО. У грудні 1999 р. було одержано запрошення розпочати переговори про вступ до ЄС. У листопаді 2002 р. Болгарія стала членом НАТО. У квітні 2005 р. Європейський парламент проголосував за вступ країни до ЄС. 1 січня 2007 р. Болгарія набула статусу держави-члена Європейського Союзу.

На цьому шляху треба було виконати багато вимог, аби відповідати стандартам учасників. Частина з них була виконана, частина – ні. Деякі європарламентарі мали сумніви з приводу реформування судочинства та низької ефективності боротьби з корупцією. Тобто можна сказати, що Євросоюз пішов на певні аванси по відношенню до Болгарії та Румунії, прийнявши їх до своїх лав. Набувши документального членства, ці країни одержали обмежений вплив на процеси прийняття рішень, жорсткіший контроль над імпортуванням товарів на загальноєвропейський ринок, незадовільне забезпечення європейськими інституціями прав болгар і румун на ринку праці. Болгарія не увійшла до Шенгенського простору та зони євро (проте болгарська валюта – лев прив'язаний до євро).

З одного боку, завдяки фінансовим надходженням (як і інші країни, що вступали до ЄС, рівень щорічних вливань європейських грошей складав 4 – 9% від ВВП) та можливостям, що відкрилися у зв'язку із вступом до ЄС, болгарська економіка спочатку виявила тенденції до зростання¹. Але світова криза нанесла удар і по її можливостях і по фінансуванню з боку європейського співтовариства. Згодом виявилось, що значні обсяги цього фінансування розкрадаються, а рівень корумпованості і організованої злочинності, які болгарські владні кола обіцяли подолати, не тільки не зменшується, а зростає. В результаті Євросоюз вдався до заморожування коштів, які передбачалося передати Болгарії. Зокрема, у 2008 р. на підставі документально підтверджених фактів корупції ЄС заморозив надходження до країни 800 млн. євро різноцільової допомоги, з яких 220 млн. євро болгари втратили назавжди. Місцева економіка зазнала інших негативних впливів політики ЄС. Наприклад, через вимогу не демпінгувати на європейських ринках згорнуто тютюнову промисловість, Болгарія тютюном не торгує. Багато заводів, збудованих за часів соціалізму, закрилися і перетворилися на руїни. Це стосується, наприклад, машинобудування, в результаті країна наповнилася найбільшою колекцією

¹ Прямі іноземні інвестиції після вступу до ЄС найбільш активно спрямовувалися в основному на ринок нерухомості і створили на ньому значну «бульбашку».

старих автомобілів в Європі¹. Згодом виявилось швидке зростання від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі. Країна жила, по суті, в кредит, завозячи майже на чверть більшу суму, ніж вивозячи. Між тим добре відомо, що економіки з великим від'ємним сальдо торгового і платіжного балансу є найбільш вразливими під час криз. В результаті в Болгарії з'явилися настрої європесимізму, адже спочатку там панувала ледь стримувана ейфорія. Всі сподівалися, що після тривалого і складного періоду виконання суворих вимог країна нарешті відкрила нову сторінку і розпочне швидко підніматися до західного рівня життя. Проте цього не сталося. Разом із тим, болгарський досвід доводить, що, по-перше, процес євроінтеграції створює ефективні стимули для внутрішніх трансформацій, водночас прискорені і негнучкі реформи мають суттєві побічні наслідки. По-друге, максимально широке залучення до спільних євро-атлантичних проектів сприяє зміцненню національної безпеки. Як член ЄС, а особливо НАТО Болгарія не надто переймається проблемами територіальної цілісності і своїх кордонів. В той же час може впевненіше розбудовувати відносини з іншими державами. По-третє, у здійсненні необхідних реформ країна може ефективніше використовувати інструменти, які надаються участю у міжнародних організаціях.

Болгарську зовнішню політику характеризують як двовекторну. В ній орієнтація на Євросоюз та НАТО, членом яких вона є, поєднується із орієнтацією на Росію. Ця орієнтація зумовлена не тільки прагматичними міркуваннями (впродовж тривалого часу забезпечення енергоносіями майже повністю йшло з ЄСРП а потім Росії), але й історичною пам'яттю. Однак Росія і Європа йдуть у різні сторони, а болгарській зовнішній політиці треба обирати, що непросте. Серед політиків немає єдності щодо відносин із РФ. Проросійські настрої є сильними серед соціалістів і у партії «Атака». Остання виявила особливу ворожість до України після того, як та зазнала агресії з російського боку.

Представник партії ГСРБ – президент країни Р.Плевнелієв восени 2014 р. назвав Росію «націоналістичною, агресивною державою», у листопаді 2015 р. вказав на те, що Росія намагається розгорнути гібридну війну на Балканах, аби дестабілізувати ситуацію у всій Європі. Він відмовився їхати до Москви в травні того ж року, хоча одержав офіційне запрошення МЗС РФ на святкові урочистості. Під час візиту до Києва у березні 2016 р. болгарський президент заявив: «Крим – це Україна, Україна – це Європа» і підтвердив підтримку нашої країни у її боротьбі за суверенітет. Виступаючи у Європейському парламенті у червні 2016 р. він зазначив: «Кремль проти нас і намагається дестабілізувати ситуацію в ЄС. Він намагається зруйнувати і обрушити основи Європейського Союзу, такі, як єдність, солідарність і верховенство закону». Міністр закордонних справ Даніель Мітов на міжнародній конференції із безпеки у Софії заявив: «Агресія Росії проти України не тільки нехтує нормами міжнародного права, перекроюючи карту Європи ХХІ століття і створюючи нові

¹ Ця тенденція дала про себе знати невдовзі після вступу до СОТ у 1996 р.

«заморожені конфлікти», але й являє пряму загрозу для європейських та євроатлантичних цінностей».

Болгарія приєдналася до санкцій проти Росії, проте прем'єр-міністр Б.Борисов у травні 2015 р. піддав критиці зовнішню політику Євросоюзу, особливо підкресливши, що санкційна війна проти Росії наносить відчутну шкоду всім сторонам, для Болгарії – в галузі туризму, легкої промисловості, сільського господарства. Також він зазначив: «...ми не хочемо переривати відносини із братським для нас народом і не бажаємо втрачати свої економічні позиції». Ймовірно, він мав на увазі, давні напрацювання в галузі постачання енергоносіїв. Передбачалося будівництво через територію Болгарії газогону «Південний потік», який мав обійти територію України дном Чорного моря, позбавивши Київ таким чином газових транзитних потужностей. Проте пізніше під тиском Євросоюзу будівництво було призупинено, а Софії було запропоновано інші варіанти газопостачання з урахуванням дотримання енергетичної безпеки усього регіону Південно-Східної Європи.

Існують й інші напрямки та проблеми. Серед них – регіон Чорного моря. На першому місці за значенням – Туреччина, на вибудовування відносин з якою, крім усього іншого, впливає історична спадщина; те, що майже 10% населення Болгарії складає турецька меншина, а у 1980-х рр. значну частину турок вигнали з країни; не зовсім зрозуміла позиція Турецької Республіки щодо інтеграції до ЄС і ставлення до цього Болгарії тощо. Особлива увага приділяється відносинам із Республікою Македонією, оскільки питання щодо становища македонської національної меншини в Болгарії зберігає свою актуальність.

На теперішній час Болгарія є аутсайдером у багатьох рейтингах ЄС: це найбідніша країна цього співтовариства, із найнижчим ВВП, її економіка відстає по всіх параметрах. Вона водночас переживає кризи демографічну, соціальну, інституціональну, економічну. Як і раніше, панує безладдя в управлінському апараті і процвітання мафіозних угруповань. Болгарські партії перебувають у стані глибокої структурної кризи. Її основні симптоми – критично низький рівень громадської довіри, відсутність популярних політичних ідей й внутрішньопартійного діалогу, фінансова залежність політичних сил від великого бізнесу. В цілому ж, населення перебуває в стані розчарування, як свідчить одне із соціологічних досліджень інституту Геллапа, почуваються найнещаднішими в Європі.

Рух країни шляхом модернізації навздогін йде межею між можливим й неможливим і вимагає повної мобілізації національної енергії впродовж багатьох років. Проблеми, що стоять перед країною, не можуть бути розв'язані швидко, вони потребують тривалих зусиль із проведення структурної, технологічної модернізації, активної інноваційної політики тощо. Це ускладнюється тією обставиною, що політична нестабільність стала перманентним явищем. Крім цього існують не менш важливі проблеми, які відносяться до національної психології. Самі болгарські

політологи вказують, що впродовж століть на їх батьківщині не поважали закон, порядок і дисципліну, а швидкі зміни у національній психології неможливі. До цього слід додати особливості політичної культури, що склалася в Болгарії під впливом низки чинників. Серед них: турецький тип владарювання, спадщина якого виявляється, наприклад, у прагненні еліти при владі використовувати національне багатство у власних цілях. У сучасній Болгарії – непомірний вплив олігархів на прийняття рішень в економіці і політиці. Сьогодні вони – найбільші опоненти реформ. Продовжують діяти німецький вплив, пов'язаний із 55-річним правлінням Кобургів; радянський тип державного управління – спадщина 47-річного комуністичного режиму; болгарська політична творчість, зокрема, широкий соціал-демократичний рух тощо. Однак рівень сучасної політичної культури Болгарії, як і більшості інших країн колишньої соціалістичної співдружності, продовжує залишатися низьким. Впродовж тривалого часу традиційною державною моделлю тут був авторитарний режим із демократичним фасадом. Ті процедури, які проводила централізована державна влада, були надзвичайно бюрократизованими, а самі владні структури вражені протекціонізмом і корупцією. Для пересічних громадян характерна політична імпульсивність, вони можуть «голосування серцем» одночасно за царя, за лібералів, за соціалістів, без будь-якої системи. Їх голосування є таким своєрідним через те, що вони не бачать зв'язку між економічним самопочуттям і політичними змінами. Більшість з них далека від розуміння неадекватності егалітарних тенденцій сучасному світові, а типовою реакцією на кризові ситуації залишається пошук «винуватців». Тобто народ не воліє розуміти усієї глибини і складності процесів, а хоче простих рішень. За таких умов активно діє російська пропаганда. Одним з наслідків стало погіршення ставлення до українців в Болгарії. За останні роки пересічні болгарські громадяни втомилися від змін, чекають стабільності, поліпшення у соціальній сфері. Але у політологічному лексиконі з'явилося словосполучення «болгарський синдром», що означає відчуття безнадійності і зневіри у можливість будь-яких позитивних змін у житті за допомогою виборів, особливо сильною є недовіра до всіх політиків без виключення. Вона притаманна жителям багатьох країн, але в Болгарії виявляється особливо гостро. Типовий стан болгарських громадян – постійні скарги на корупцію, зростання цін, зниження пенсій і нескінченне безробіття. Болгарське суспільство перебуває у стані глибокої соціальної і моральної кризи. Разом із тим, хоча болгари найменше серед населення Євросоюзу задоволені демократією у своїй країні, альтернативи їй вони не бачать.

Література

- Андреев О. Болгарія: радикалізація суспільства /О.Андреев, К.Польська, А.Габська [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/болгарія-радикалізація-суспільства.a-16806289>
- Базан В. Європа по-болгарськи : формат суперечностей /В.Базан //ЄвроАтлантика. – 2010. – № 2.
- Балтажи М. Українсько-болгарські відносини: погляд у майбутнє /М.Балтажи // Зовнішні справи. – 2012. – № 4.
- Бурдяк В. І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. – Чернівці, 2004.
- Бурдяк В. Політична еліта Болгарії та її роль у державотворчих процесах /В. Бурдяк //Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск.
- Бурдяк В.І. Трансформація в сфері освіти та культури посткомуністичної республіки Болгарія //Прикарпатський вісник НТШ.– 2014. – № 3 (27).
- Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980е годы /Е. Л. Валева //Славяноведение. – 2012. – № 5.
- Грінко І.М. Міжнародна міграція трудових ресурсів України та Болгарії: вплив на сталий економічний розвиток держав /І.М.Грінко // Економічний часопис – XXI. – 2016. – № 160.
- Грушецкий Б.П. Доктринальное оформление основных направлений внешней политики Болгарии (1998 – 2013 гг.) /Б.П.Грушецкий // Грані. – 2014. – № 8 (112), серпень.
- Дімітрова Т. Тіньова економіка Болгарії – виклик для фінансової політики країни /Т.Дімітрова // Журнал європейської економіки. – 2012. – Т.11 (№ 4).
- Зовнішня політика країн Центральної та Східної Європи: Навчальний посібник. /Кер. авт. кол. О. В. Крапівін. – Донецьк, 2012. – Тема IV. Зовнішня політика Болгарії в 1995 – 2011 роках.
- Каплюк К. У Болгарії на виборах перемогли консерватори на чолі з экс-прем'єр-міністром /К.Каплюк [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/у-болгарії-на-виборах-перемогли-консерватори-на-чолі-з-екс-прем'єр-міністром.a-17975681>
- Кріль М. М. Слов'янські країни на зламі епох: трансформація суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: Навчальний посібник. – Дрогобич, 2008.
- Лавриш Ю. Духовна автокефалія: чому Болгарії вдалося? /Ю.Лавриш // День. – 2016. – 7-8 жовтня.
- Лахижа М.І. Болгарський досвід становлення та поглиблення відносин з Європейським Союзом /М.І.Лахижа //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Асоціація з Європейським Союзом: зарубіжний досвід для України" : 09 черв. 2016 р. – К.: Київський університет ім. Бориса Грінченка, 2016.
- Меліш О.О. Виникнення македонського питання та формування політики Болгарії щодо його розв'язання /О.О.Меліш // Грані. – 2014. – № 5 (109), травень.
- Мілова М. І. Посткомуністична опозиція: особливості становлення (на прикладі Болгарії і України) /М. І. Мілова //Держава і право. – 2005. – Вип. 30.
- Мілова М.І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. – Одеса, 2005.
- Мілова М. Партійна система Болгарії в контексті сучасних європейських тенденцій /М. Мілова //Політичний менеджмент. – 2008. – № 4.
- Мілова М.І. Вибори та виборча система Болгарії: адаптація до європейських реалій //Гілея. – 2013. – Вип. 69.
- Міщенко В. Зовнішня політика Болгарії після вступу до Європейського Союзу /В. Міщенко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 69. – Ч. II.
- Осадца І. Проблеми формування партійної системи Республіки Болгарія /І.Осадца //Науковий вісник Чернівецького університету. – 2003. – Вип. 173 – 174. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.
- Перепелиця Г. Найбільш потужним чинником у перемозі проросійських кандидатів є "гібридна війна" проти Заходу /Г.Перепелиця // День.– 2016. – 15 листопада.

- Политическая ситуация в Болгарии – анализ политолога проф. Георги Карасимеонова [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://bnr.bg/ru/post/100289230>
- Романюк О.І. Посткомуністичні трансформації Болгарії та України: компаративний аналіз /О.І.Романюк [Ел. ресурс] – Режим доступа: periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/.../801
- Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи /Ф. Рудич //Політичний менеджмент. – 2007. – № 2.
- Самарин Г. Аграрная реформа в Болгарии /Г. Самарин //Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 5.
- Семушин Д. Социально-моральный кризис в Болгарии: выборами ситуация в обществе не меняется /Д. Семушин – [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/polit/1657939.html>
- Симеон Дянков: «Олигархи є найбільшими опонентами реформ» //Тижень. –2015. – 22 травня.
- Смилов Д. Парламентские выборы 2009 года в Болгарии: популизм и европеизация? /Д. Смилов //Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – № 6.
- Страшнюк С.Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася "македонська національна меншина" //Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – 2011. – № 965. – Серія "Історія". – Вип. 43.
- Танчев Е. Проблемы осуществления европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод в Болгарии //Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 2 (81).
- Томкинс А. Политический кризис в Болгарии: взгляд с места событий /А. Томкинс – [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://interaffairs.ru/read.php?item=9235>
- Федоренко К. Болгарія: (не)проросійський вибір /К.Федоренко //Дзеркало тижня.– 2016. – 19-25 листопада.
- Федоренко К. Болгарія: далі - разом із правими? /К.Федоренко //Дзеркало тижня. – 2017. – 1-7 квітня.
- Черненко Т. В. «Досвід євроінтеграції Болгарії» Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень /Т.В.Черненко [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/1412>
- Чорній В. П. Історія Болгарії /В. П. Чорній. – Львів, 2007.
- Щербань П.М. Спроби лібералізації економічної та політичної системи в Болгарії у 1985-1989 рр.: роль внутрішніх і зовнішніх чинників / П.М. Щербань, Т.Ю.Щербань //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37.
- Boyadjieva P. Inequality in Poverty: Bulgarian Sociologists on Class and Stratification /P. Boyadjieva, P. Kabakchieva // East European Politics & Societies. –2015. – August.
- Ganev V. The Legacies of 1989: Bulgaria's Year of Civic Anger /Ganev V. //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 1.
- Ghodsee K. Left-Wing, Right-Wing, Everything, Xenophobia, Neo-totalitarianism, and populist politics in Bulgaria /K. Ghodsee // Problems of Post-Communism. – 2008. – Volume 55. – Issue 3.
- Krastev I. What the Bulgarian Elections Mean for the European Union. Plevneliev's Victory And The Dogs That Didn't Bark /I. Krastev //Foreign Affairs. – 2011. – October, 31.
- Lefebvre St. Bulgaria's Foreign Relations in the Post-Communist Era: A General Overview and Assessment / St. Lefebvre // East European Quarterly <https://www.questia.com/.../journal/.../bulgaria-s-foreign-relations-in-the-post-communist>
- O'Brennan J. Bulgarians under the Yoke of Oligarchy /J. O'Brennan https://www.maynoothuniversity.ie/.../New_Left_Review_Bulgarians_under_the_Yoke_of_Oligarchy.pdf
- Pehlivanova P. The Decline of Trust in Post-communist Societies: the Case of Bulgaria and Russia / P. Pehlivanova // CONTEMPORARY issues. – 2009. – Vol. 2. – № 1.
- Popova M. Why Doesn't the Bulgarian Judiciary Prosecute Corruption? /M. Popova //Problems of Post-Communism. – 2012. – Vol. 59. – Issue 5.
- Rashkova E. R. Party regulation and the conditioning of small political parties: evidence from Bulgaria /E. R. Rashkova, M. Spirova // East European Politics. – 2014. – Vol. 30. – Issue 3.

Російська Федерація

У політичній історії Росії відбилося чимало специфічних рис. Однією з них було те, що сама “метрополія”, якщо бачити в Радянському Союзі імперію, виступила ініціатором її руйнування. Одна з причин – переобтяження «братерською допомогою», яка надавалася менш розвиненим союзним республікам, а також тим країнам і партіям, які обрали «некапіталістичний шлях розвитку». За цим стояло прагнення авторитарної Комуністичної партії Радянського Союзу до всесвітньої перемоги комуністичного суспільства, на чолі якого вона б постала. КПРС являла ядро радянської політичної системи, яка за суттю була тоталітарною. Тоталітаризм набув «довершеності» за часів Йосипа Сталіна, трохи пом’якшав за часів Микити Хрущова, законсервувався при Леоніді Брежнєві. У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов. Він задумав «перебудувати», «демократизувати» соціалізм, не розуміючи того, що саме через це тоталітарна система і розвалиться, бо її неможливо модернізувати.

Кроком до демократичного устрою стало запровадження в Російській Радянській Соціалістичній Федеративній Республіці З’їзду народних депутатів. Перші вільні демократичні парламентські вибори в РРФСР пройшли у 1989 р. В основному за допомогою виборчих бюлетенів, тобто ненасильницьким шляхом, при широкій підтримці суспільства в Росії на межі 1980-х і 1990-х рр. відбулася ліберально-демократична і водночас антикомуністична революція. Ідейно-політичним авангардом цієї революції виступили радикали. У 1989 р. вони створили Міжрегіональну депутатську групу, у 1990 р. – рух “Демократична Росія”. В той час діяли три активні громадські групи: відносно невелика група дисидентів на чолі з академіком Андрієм Сахаровим; велика частина наукової і творчої інтелігенції, ядро якої складала “шестидесятники” (люди, які прийшли до більш-менш активної громадської діяльності за часів хрущовської «відлиги» 1960-х рр.); частина радянсько-партійного істеблшменту на чолі з Борисом Єльциним – одним з видних діячів КПРС, який на знак незгоди із її політикою у 1990 р. залишив партійні лави.

29 травня 1990 р. Перший з’їзд народних депутатів Російської Федерації обрав Б.Єльцина Головою Верховної Ради РРФСР. Обрана Б.Єльциним та його однодумцями стратегія утвердження і розширення суверенітету Росії за рахунок радикального скорочення повноважень уряду СРСР стала головною силою, яка розхитувала союзню державу. 12 червня була прийнята Декларація про суверенітет. Це було зроблено без будь-якого узгодження з народом, всупереч Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов’язаних із виходом союзної республіки із Союзу РСР» від 3 квітня 1990 р., який вимагав обов’язкового проведення референдуму у республіці, яка виходила з СРСР.¹ В її тексті містилися

¹ Україна такий референдум провела 1 грудня 1991 р. На ньому, підтверджуючи Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і «Акт

положення, які не тільки суперечили Конституції СРСР, але й ставили під сумнів саму можливість існування Радянського Союзу. Фактично Російська Федерація першою вийшла із складу СРСР. Саме російська Декларація про суверенітет розпочала процес “параду суверенітетів” союзних республік, які приймали аналогічні декларації. Остаточно доля Союзу була вирішена 8 грудня 1991 р. на зустрічі у Біловезькій Пущі, коли президент Російської Федерації Борис Єльцин, президент України Леонід Кравчук і президент Білорусії Станіслав Шушкевич констатували, що «Радянський Союз більше не існує» і проголосили утворення Співдружності Незалежних Держав. 21 грудня того ж року на зустрічі в Алма-Аті до неї приєдналися інші нові незалежні держави, крім країн Балтії та Грузії.

У політичному житті Росії впродовж усієї її історії простежується сильна тенденція персоналізму: на всіх етапах – дорадянському, радянському і пострадянському – принципово важливу роль відігравала перша особа держави у визначенні суспільно-історичного розвитку країни. Так сталося і з приходом до влади Б.Єльцина. 12 червня 1991 р. він став президентом Росії, перемігши у першому турі прямих виборів із 57,3 % голосів на підтримку. Приймаючи присягу, він обіцяв “мирний, правовий, демократичний шлях перетворень”. Саме завдяки йому Росія дійсно швидко стала на шлях змін. Зосередивши у своїх руках усю повноту влади у країні, радикали на чолі з Б.Єльциним почали форсований перехід до ринку.

Були запущені три головні реформи: лібералізація внутрішньої і зовнішньої торгівлі, вільне ціноутворення (відмова від адміністративного регулювання цін), масова приватизація. Авторами програми ліберальних економічних трансформацій були члени нового уряду Є.Гайдар, А.Чубайс, А.Шохін, Г.Бурбуліс та інші. Принципи нової економічної політики відповідали концепціям відомих американських економістів, зокрема, Дж. Сакса, які вважали за потрібне мінімізувати втручання держави до економіки. Все це пропонувалося здійснити методами “шокової терапії”: нерентабельні підприємства збанкрутують, а ті, які зможуть вижити, перебудуються на випуск конкурентноспроможної продукції. “Шоко-терапія” мусила “вилікувати” і людей, налаштувати їх на виживання власними силами у нових умовах, не сподіваючись на опікування державою. Тодішні газети писали: «Майбутнє принесе нам нові ціни і забуті товари». По суті, очікувалася модернізація, яка мала створити умови життя «як на Заході». Структурна трансформація, інституціональні реформи, підтримка законності і правопорядку залишилися поза увагою «молодих реформаторів».

З 1 січня 1992 р. ціни на більшість товарів і продуктів були відпущені. Їх зростання виявилось катастрофічним: тільки протягом того самого року ціни збільшилися у 36 разів. Заробітна плата і соціальні

проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. 90,32% учасників висловились «за».

виплати не встигали компенсувати зниження купівельної спроможності населення. Усі заощадження людей миттєво знецінилися. Переважаюча більшість населення опинилася за межею бідності (восени 1991 р. середня зарплата у Москві складала 7 доларів) і почала шукати способи вибратися звідти. 29 січня 1992 р. набув сили указ президента “Про свободу торгівлі”, що надав російським громадянам можливість займатися підприємництвом у сфері торгівлі. Маса людей кинулася вести торгово-посередницьку діяльність. Проте зростання торгово-посередницьких операцій відбувалося на тлі падіння обсягів промислового виробництва: від 1991 до 1999 р. сталося скорочення на 55%, а падіння ВВП – на приблизно 45%. Загроза банкрутства постала перед цілими галузями. В особливо важкому становищі опинився військово-промисловий комплекс. У сільському господарстві через дорожнечу палива, техніки, хімікатів зросли ціни на продукцію. Фермерський рух наштовхнувся на опір як “червоних баронів” – голів колгоспів, так і самих селян, які не могли припустити, щоби хто-небудь жив краще за них. Сільськогосподарське виробництво згоралося. Російські сільгосппродукти стали дорожчі за імпортні, що вело до занепаду агропромислового комплексу загалом. Російський ринок заповнювався імпортними товарами, а власне господарство набувало все більше паливно-сировинного характеру.

Лібералізувавши ціни, уряд взявся за приватизацію державних підприємств. Формальна схема відповідала принципам “народної приватизації”. У 1992 р. дорослі громадяни Росії одержали по одному приватизаційному ваучеру, вартістю 10 тисяч рублів, який давав право на придбання акцій підприємств, а державні підприємства перетворювалися на акціонерні товариства. По всій країні створювалися чекові інвестиційні фонди із завданням накопичити кошти населення і забезпечити інвестиції у виробництво. Проте через інфляцію ваучери швидко знецінилися. Фонди оголосили себе банкрутами і зникли. Підприємства, в які ваучери вкладалися, виявилися збитковими і прибутків акціонерам не приносили. Люди за безцінь віддавали їх різним махінаторам. В результаті більша частина приватизаційних чеків опинилася в руках керівництва та його оточення. А для переважаючої більшості населення “народна приватизація” закінчилася нічим.

Уряд гостро потребував “живих грошей”, і тому замість ваучерної форми приватизація державної власності він вдався до залогових аукціонів. Пакет акцій передавався за заниженою вартістю у залог, як правило, великому комерційному банку. В разі неповернення державою боргу, а це стало правилом, банк ставав повноправним власником акцій, приймаючи у володіння і саме підприємство. Протягом 1992 – 1999 рр. держава віддала у приватні руки 133200 підприємств і отримала за це 9 млрд. 250 млн. доларів. Отже середня вартість однієї обладки становила 69 444 долари і 44 центи. Тобто приватизувати морський порт за ринковою ціною трикімнатної квартири було у порядку речей. Фактично відбулося безкоштовне розділення державного майна. Власниками державної

власності стали “червоні директори”, державні чиновники, в першу чергу вищої ланки або їх ставленики, російські і зарубіжні фінансові корпорації і просто спритні фінансові спекулянти, кримінально-тіньові структури. У Росії вкрай рідкісними є випадки, коли з’являлися мільйонери, які зробили себе самі. Проте – величезна кількість тих, хто урвав свій шмат.

Гострою проблемою виявився дефіцит бюджету. Задля підтримання хоча б на колишньому рівні фінансування соціальної сфери, охорони здоров’я, освіти, культури доводилося збільшувати дефіцит. Нездатність уряду покривати свої витрати з податкових надходжень змушували його збільшувати зовнішні і внутрішні запозичення. Практично вся емісія Міністерства фінансів складалася із державних казначейських зобов’язань (ДКЗ) під 120% річних. Але короткотермінові цінні папери потребували постійного оновлення замість погашених, що тягло за собою необхідність зростаючої кількості грошей для погашення відсотків. Висока прибутковість ДКЗ відтягувала гроші з реальної економіки і призводила до подальшому падіння інвестиційної діяльності. Адже інвестування у виробництво приносило 20% річних, а ДКЗ – 120%. До того ж курс рубля був завищений, що не відповідало низькій ефективності російської економіки.

До середини 1998 р. прибутків, які держава одержувала від розміщення нових ДКЗ, вже не вистачало навіть для виплат по раніш розміщених паперах. Піраміда ДКЗ надавала можливість певний час під високі відсотки одержувати величезні запозичення і затикати бюджетні дірки. Але в решті решт вона зруйнувала бюджет непосильними процентними виплатами. Стався дефолт: 17 серпня 1998 р. уряд Російської Федерації і Центробанк Росії оголосили спільну заяву про односторонню відмову від обслуговування державних короткотермінових облігацій і припинення торгівлі ними, а також про розширення меж валютного коридору (до того існував фіксований завищений курс рубля). Фінансова піраміда від ельцинської команди обвалилася. Населення, яке їй довірилося, втратило приблизно 37 млрд. доларів. Курс рубля до долару впродовж кількох місяців впав у 3,5 рази. Різко зросли ціни на товари і продукти, що призвело до катастрофічного падіння рівня життя населення. До цього – розорення тисяч підприємців, банкрутство значної кількості великих банків, значне скорочення товарообігу, втрата довіри до уряду, а до Росії з боку іноземних партнерів як до чесного боржника. Падіння економіки вражало: якщо у 1992 р. успадковані Росією 60% радянського ВВП становили приблизно 50% ВВП США, так у 1998 р. російський ВВП впав до 2,5% американського. Наслідком економічної кризи стала глибока політична криза. Б.Єльцин міняв прем’єр-міністрів: у серпні Сергія Кириєнка замінив на цій посаді Євген Примаков, у травні на цю посаду прийшов Сергій Степашин, а у серпні 1999 р. його змінив Володимир Путін.

Після дефолту 1998 р. у російській економіці, яка минула болісний процес санації, намітився підйом і у наступні роки економічна ситуація

продовжувала поліпшуватися. За умов значної девальвації рубля і дешевого виробництва російський бізнес використовував вільні потужності, які залишилися від радянських часів. Благотворним фактором, що сприяв наповненню бюджету, стало зростання світових цін на нафту. Оцінки економічних перетворень Росії ельцинського періоду не можуть бути однозначними. З одного боку, відбувся демонтаж основних елементів віджилої командно-адміністративної системи і перехід до ринкової економіки із приватною власністю, розширенням можливостей підприємницької діяльності, виходом Росії на міжнародну економічну арену. З іншого боку, залишилася складність загальної економічної ситуації в країні. Відбулося дуже значне падіння виробництва. Недосконале законодавство, всезагальна бюрократизація і корупція, високий рівень економічної злочинності не сприяли інвестиційній діяльності зокрема і економічним успіхам в цілому. Держава виявилася неспроможною виконувати взяти на себе зобов'язання.

На такому економічному фоні йшли складні суспільно-політичні процеси. Б.Єльцин насамперед піклувався про зміцнення своєї влади. Були створені президентські структури – Рада Безпеки і Президентська Рада, запроваджена посада Державного Секретаря. На місцях вводився інститут представників президента, які виконували владні повноваження в обхід місцевих Рад. Безпосередньо самим президентом формувався уряд, управління здійснювалося на основі президентських указів. Ці заходи виправдовувалися необхідністю якнайшвидше зламати старий партійно-державний апарат. Проте вони суперечили положенням конституції 1978 р., яка усю повноту влади віддавала системі Рад народних депутатів. Вищим органом влади визнавався З'їзд народних депутатів, а у проміжках між з'їздами – Верховна Рада РРСФР. Уряд був підзвітний Верховній Раді.

Тобто утворилося двовладдя. Політична криза призвела до військового зіткнення прибічників Верховної Ради і президента 3 – 4 жовтня 1993 р. Білий дім, де знаходилася частина опозиційно налаштованих депутатів Верховної Ради за наказом Б.Єльцина обстріляли кумулятивними снарядами. Білий дім пав. Події 3 – 4 жовтня 1993 р. залишаються предметом дискусій з точки зору політичного і морального характеру. Частина іноземних оглядачів назвала ті події “розстрілом демократії”, інші – “своєрідним шляхом Росії до неї”.

Одержавши перемогу, президент підписав указ про проведення виборів до нового законодавчого органу – Федеральних Зборів, що мали складатися з двох палат – Ради Федерації і Державної Думи. 22 жовтня підписаний указ “Про основні начала організації державної влади у суб'єктах Російської Федерації”, який оголошував вибори до представницьких органів влади в регіонах у період з грудня 1993 по березень 1994 р. 26 жовтня 1993 р. указом “Про реформу місцевого самоврядування в Російській Федерації” діяльність місцевих рад припинялася. Їх функції передавалися головам місцевої адміністрації. Таким чином, в результаті

придушення опору опозиційних сил і кількох президентських указів радянська влада була ліквідована. Залишалось закріпити зміни прийняттям нової конституції і виборами до нового парламенту Росії.

12 грудня 1993 р. на референдумі 58,4% учасників голосування (32,3 % загальної чисельності виборців Російської Федерації) підтримали президентський проект конституції. Нова конституція встановлювала змішану – президентсько-парламентську республіку. Насправді вона закріпила домінування інституту президента. Одночасно з референдумом проходили вибори до Державної Думи. Її права були значно урізані у порівнянні із повноваженнями розпущеної Верховної Ради. Зокрема, депутати втратили право контролю над діяльністю адміністративних органів (право депутатського запиту). За цими виборами провели вибори до місцевих Дум, створені замість розпущених рад. Таким чином, відбувся суттєвий відступ від демократії, оскільки за демократичним фасадом затверджувалася по суті необмежена влада президента.

У 1994 – 1996 рр. – оформлення ельцинського політичного режиму, авторитарного за своєю суттю. Президент на федеральному рівні, губернатори на регіональному, мери на місцевому – формували владну вертикаль на основі патронально-кліентарних взаємовідносин. Доступ до нової політичної еліти ставав все більш закритим. На федеральному рівні особливого значення набув такий позаконституційний механізм, як адміністрація президента, яка піднеслася і над урядом, і над Федеральними Зборами. У 1997 – 1998 рр. політологи і журналісти заговорили про появу в країні олігархів і олігархії, тобто людей, які слідом за присвоєнням величезної економічної влади висунули претензії на владу політичну. У той же період громадськості стало відомо про існування у Росії “сім’ї”, до якої разом із найближчими родичами Б.Єльцина входили найвпливовіші олігархи і яка, з точки зору владних можливостей, стала російським інститутом № 1. Терміном “сім’я”, запозиченим із лексики італійської мафії, у всіх пострадянських державах стали позначати вузьке коло персон, причому не тільки кривних родичів, допущених у правлячу панівну групу, що розпоряджається на власний розсуд багатствами країни і, відповідно, визначає її політику.

У 1996 р. пройшли вибори президента. Більшість населення, незадоволена тим, що відбувалося в країні, була ладна проголосувати проти Б.Єльцина. У лютому-квітні 1996 р. рейтинг президента знаходився на дуже низькому рівні і у кілька разів поступався рейтингу комуніста № 1 – Геннадія Зюганова. Проте Б.Єльцин за підтримки своєї команди, а також завдяки адміністративному ресурсу, фінансуванню з боку олігархів, а також особистій активності зміг змінити тенденцію. Він виступив з низкою ініціатив, спрямованих на завоювання симпатій на свій бік, наприклад, пообіцяв підвищити пенсії і врегулювати конфлікт у Чечні. Головним гаслом стало: “Голосуй, або програєш!” Малося на увазі повернення комуністичного режиму. Відторгнення минулого виявилось для більшості населення сильніше незадоволення сьогоденням. В результаті 3 червня

1996 р. у другому турі голосування Б. Єльцина підтримали 53,8 % учасників виборів, Г. Зюганова – 40,3%. Однак переобрання Б.Єльцина не призвело до стабілізації ситуації в країні. У всіх гілках влади процвітали корупція, фінансові махінації. Престиж влади катастрофічно падав. Звичайним явищем стали терористичні акти, замовні вбивства банкірів, підприємців, політичних діячів, журналістів. В країні не склалися структури громадянського суспільства, які в країнах західної демократії виступають противагою всевладдю державних чиновників.

Падав престиж самого президента. До того ж стан здоров'я Б.Єльцина був настільки поганий, що він здебільшого знаходився не у своєму робочому кабінеті, а на лікуванні, де “працював з паперами”.

15 травня 1999 р. вперше за історію Росії Державна Дума розглянула питання про дострокове припинення повноважень президента. Процедура імпичменту була ініційована ще у 1998 р. на підставі п'яти звинувачень на адресу Б.Єльцина: розвал Радянського Союзу; трагічні події осені 1993 р.; розв'язування війни у Чечні; розвал армії; геноцид російського народу. Проте на жодне із звинувачень у Державній Думі не набралось необхідних 300 голосів. Ті, хто виступав проти імпичменту, закликали до збереження стабільності в країні. Спроба відсторонити президента від влади провалилася, і президент наче б то зберіг свої позиції. Однак 31 грудня 1999 р. він несподівано для всіх у телевізійному зверненні до співгромадян заявив про свою добровільну відставку і передачу президентських повноважень голові уряду В. Путіну, якого ще у серпні назвав своїм наступником. Епоха Бориса Єльцина закінчилася. Сам він помер 24 квітня 2007 р. Згідно соціологічних опитувань, понад 80% росіян вважають, що він повів Росію від соціалізму до капіталізму найбільш неправильним маршрутом. Ціна модернізації виявилася для надто багатьох неприйнятною. Бо замість обіцяного народного демократичного капіталізму створився капіталізм чиновницько-олігархічний. На його верхівці центральне місце належало самому Б.Єльцину.

В якості прем'єра В. Путіну вдалося набути великої популярності серед населення. Його першою акцією було жорстке придушення широкомасштабного вторгнення чеченських бойовиків на територію Дагестану. Він активно використовував ЗМІ для створення іміджу молодого, енергійного, компетентного, раціонального і рішучого політика. Вже у вересні 1999 р. рейтинг його популярності перевищував 70%, на такому рівні з невеликими коливаннями він залишався увесь час його перебування на президентській посаді перших двох каденцій¹. Поява нового рішучого керівника країни на тлі глибокої соціальної, економічної і моральної кризи суспільства справила дуже сильне враження на населення і різко підвищило загальний тонус соціального життя. Усі показники соціального настроїв стрімко пішли вгору, не дивлячись на те, що економічна ситуація на той момент залишалась поганою.

¹ У 2014 – 2015 рр. рейтинг В.Путіна сягнув 86% (за офіційними даними).

26 березня 2000 р. на дострокових президентських виборах, у яких брали участь 11 російських політиків, вже у першому турі В.Путін переміг з 52,9 % голосів виборців проти 29,2% Г.Зюганова. 14 березня 2004 р. на нових президентських виборах –ще переконливіша перемога: його підтримали 71,31% виборців, в той час як за головного конкурента, висуванця КПРФ, М.Харитонова – тільки 13,69%.

Досить швидко, вже під час першого терміну свого перебування на президентській посаді, В.Путін показав, що він не буде простим наступником Б.Єльцина, і що його політика матиме суттєві відмінності. Він акцентував, що “перехід до демократії і ринкової економіки на початку 90-х рр.” був “одним з найбільших досягнень нашої країни в ХХ ст.”, але назвав неприйнятними ціну і негативні наслідки єльцинської модернізації, серед них – масову злиденність, розклад державності, дефолт і фінансовий крах 1998 р.. Він різко засудив “політичні спекуляції на природному прагненні людей до демократизації, серйозні прорахунки при проведенні економічних і соціальних реформ”. Найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. російський лідер назвав розвал СРСР. Відновлення величі російської імперії стало стрижнем його зовнішньої і внутрішньої політики.

У 2000 р. з метою зміцнення центру була здійснена реорганізація держави. Створювалося 7 федеральних округів¹, які виступали проміжними і водночас з’єднуючими ланками між центром і 89 регіонами Росії, які існували на момент вступу В.Путіна на посаду президента (на початку 2016 р. офіційно їх нараховувалося 95). Федеральні за своїми кордонами співпадали з військовими округами. Ідея полягала у тому, щоби приборкати “феодальну вольницю” у регіонах, привести дії і постанови їхніх влад у відповідність із загальнофедеральними законодавством і політикою. Треба підкреслити, що наявність в РФ такої великої кількості адміністративно-територіальних одиниць із власними представницькими і законодавчими органами є серйозною передумовою для відцентрових тенденцій. Аби запобігти їм, В.Путін і здійснив зазначені перетворення, які суттєво обмежили самостійність суб’єктів федерації.

Взагалі, лінія В.Путіна полягала у обмеженні самостійності у всіх сферах, тобто до посилення авторитаризму. Від самого початку його перебування при владі позначилася така тенденція: важливі посади займали колишні або діючі військові чи то «силовики». Також слід наголосити на важливій ролі Федеральної Служби Безпеки, яку часто сприймають як спадкоємниці зловісного Комітету Державної Безпеки радянських часів. Насправді, ФСБ є, радше, політичною правонаступницею КПРС. Саме

¹ У травні 2008 р. із структури Південного федерального округу біло виокремлено Північно-Кавказький, а у березні 2014 р. на незаконно анексованій українській території проголошено Кримський федеральний округ, який наприкінці липня 2016 р. було ліквідовано. Крим і м.Севастополь увійшли до Південного федерального округу разом із Республіками Адигея, Калмикія, Краснодарським краєм, Астраханською, Волгоградською, Ростовською областями.

служба безпеки виконує нині ті функції «універсального наглядача» за економікою й політикою, які були притаманні комуністичній партії. Силовики взяли під свій контроль все: потоки капіталів, виробництво, засоби масової інформації тощо. Нічого не виробляючи, вони звикли одержувати багато, все більше і більше за умов зростання цін на енергоносії. Коли ті почали знижуватися, силовики вдалися до інтенсифікації ресурсу насильства, прагнучи не втратити свої статки. Те, що вони прийшли до влади в Росії, зумовлювалося не тільки особистими вподобаннями В.Путіна. Тому сприяла і чеченська війна, яка створила ситуацію, коли цивільні особи нічого не могли вдіяти, сподівання покладалися на силовиків. Відтоді вони посіли центральне місце у системі влади, підм'явши під себе закон. З часом незалежна судова влада в Росії перетворилася на фікцію, взагалі, були зруйновані інститути ринкової інфраструктури, що негативно позначилося на економічній ситуації в країні. Державний тероризм в економіці розквітнув пишним цвітом: силовики вдавалися до залякування бізнесменів, аби ті легше погоджувалися віддавати свій бізнес або сплачувати данину. В країні сформувалася система «монетократії», тобто влади грошей.

Серед політичних реформ 2001 р. важливе значення мав новий федеральний закон про політичні партії, який змінив багатопартійну систему Росії, обмежив можливості створення нових партій і за суттю вигнав з політичного життя дрібні партії (мінімальна чисельність складу партії визначалася у 10 тис., а з 2004 р. – 50 тис. членів). Закон посилив контрольні функції держави на виборах і побічно сприяв посиленню позицій партії влади – “Єдиної Росії”. Вона була тріумфатором на виборах до Державної Думи як наприкінці 2003 р.¹, так і наприкінці 2007 р. У 2004 р. бар’єр для партій було піднято з 5 % до 7% голосів усіх виборців. У 2007 р. до парламенту йшли 11 партій, пройшли лише 4: “Єдина Росія” – 64,3% голосів виборців (315 місць в Думі), комуністична партія – 11,5% (57 місць), ліберально-демократична партія – 8,14 % (40 місць), “Справедлива Росія” – 7,7 % (38 місць). Тобто “Єдина Росія” набула можливості самостійно проводити будь-які рішення. Політична опозиція і багатопартійність впали в стан глибокої кризи.

Другий напрям перетворень В.Путіна – відсторонення деяких олігархів від політичної влади. Перше виявлення він одержав навесні 2000 р., коли під удар потрапили В.Гусинський та Б.Березовський, а також медіаімперії, які їм належали. Генеральна прокуратура висунула їм звинувачення, у першу чергу пов’язані із шахрайством і злочинами, скоєними під час приватизації. Влітку-восени того ж року обидва олігархи

¹ З Маніфесту Єдиної Росії 2002 р.: «У 2004 р. кожний житель Росії буде сплачувати за тепло і електроенергію вдвічі менше, ніж зараз. У 2005 р. кожний громадянин Росії буде одержувати свою частку від використання природних багатств Росії. В 2006 р. у кожного буде робота за фахом. До 2008 р. кожна сім’я матиме власне упорядковане житло, гідне третього тисячоліття, незалежно від рівня сьогоdnішнього прибутку... До 2017 р. Росія буде лідером світової політики та економіки».

виїхали з Росії. Влітку 2003 р. Генеральна прокуратура порушила 7 карних справ проти керівництва нафтової компанії ЮКОС на чолі з М.Ходорковським, який виявляв намір активно займатися політикою. Після нетривалих проявів протесту бізнес-еліта під тиском президентських порад не втручати не у свої справи, швидко припинила¹. Після процесу над М.Ходорковським і встановлення жорсткого контролю над великими фінансово-промисловими групами, їх зрощення із вищими ешелонами влади (насамперед із близьким до президента колом осіб) процес приватизації в економіці було розгорнуто у протилежному напрямку: суттєво зросла частка економіки під контролем держави, прямим (у вигляді державних корпорацій) або опосередкованим. Утворилася система державного капіталізму, у якому роль держави настільки зросла, що міжнародні оглядачі вважають, що не варто говорити про ринкову економіку в Росії.

Разом із тим процес зростання капіталів не припинився. На Заході В.Путіна початкового періоду вважають однією з найбагатших осіб світу². У 2016 р. заступник міністра фінансів США А.Шубін навів відомості про патологічну корумпованість російського лідера, на підставі даних ЦРУ оцінивши його статки в 40 млрд. доларів. За часів В.Путіна побільшало доларових мільярдерів і мільйонерів. Проте не можна сказати, що вони почуваються впевнено: більшість їх капіталів розміщено у закордонних банках та офшорних зонах, вони мають нерухомість в інших країнах, а їхні особисті літаки завжди напоготові.

Третій напрям внутрішньої політики В.Путіна – ринкові нововведення в економічній та соціальній сферах. Починаючи з 1999 р. і надалі зростання російського ВВП було не меншим, ніж 6% щорічно. Це дозволило успішно виплачувати зовнішні борги, а також підвищувати, хоча не на багато, зарплати та пенсії, постійно знижувати інфляцію. Цьому сприяли не тільки високі світові ціни на нафту, але й поступове зростання російської промисловості, особливо виготовлення озброєння. Разом із тим жорстким заходом виявилася реформа житлово-комунального господарства. У 2003 р. прийнятий Житловий кодекс, який скасував федеральні стандарти граничної вартості комунальних послуг, а також максимальної частки сімейного прибутку, витраченого на їх сплату. Держава фактично звільнила себе від зобов'язань із забезпечення безкоштовним житлом соціально вразливих категорій громадян. Влітку 2004 р. був прийнятий федеральний закон, що скасував практично усі

¹ 20 грудня 2013 р. В.Путін підписав указ про помилування, звільнивши М.Ходорковського від подальшого відбування покарання. В той же день в'язень вийшов на волю, пізніше виїхав за кордон, де зайнявся політичною діяльністю. У липні 2014 р. Постійна палата Третейського суду в Гаазі винесла рішення про те, що Росія винна екс-акціонерам ЮКОСА 50 млрд. Проте Москва оскаржила це рішення. У квітні 2016 р. окружний суд Гааги скасував постанову Гаагського арбітражу – вперше за 20 років.

² За інформацією британської газети The Sunday Times, статки В.Путіна сягають 130 млрд. доларів.

пільги, якими до того користувалося понад 103 млн. громадян Росії. Замість того запроваджувалися грошові компенсації. Однак вони надавалися тільки найбільш соціально вразливим категоріям пільговиків. Забезпечення деякими пільгами передавалося на розсуд місцевих влад, які на відміну від багатой Москви завжди мали і мають фінансові проблеми. Разом із тим не можна не визнати, що відбувалися деякі покращення добробуту населення, особливо у великих містах.

Наприкінці другого президентського терміну В.Путіна було знайдено спосіб залишити при владі всенародно визнаного керівника. За його підтримки пропрезидентська партія “Єдина Росія” в якості свого кандидата на наступних виборах 2 березня 2008 р. висунула Дмитра Медведєва. В російських традиціях авторитаризму президент призначив свого наступника – людину, з якою пропрацював 17 років. Д.Медведєв був керівником президентської адміністрації, першим віце-прем’єром. Тільки-но ставши кандидатом в президенти, Д.Медведєв запропонував В.Путіну в майбутньому очолити уряд, що і сталося відразу після інаугурації. Тобто контроль за станом справ у країні В.Путін зберіг. На президентських виборах Д.Медведєв набрав 70,28 % голосів (були припущення, що показник трохи підкоректували, аби він не був більшим, ніж 71,31 % у В.Путіна у 2004 р.), Г.Зюганов – 17,72 %, В.Жириновський – 9,34 %, А.Богданов – 1,29 %. Явка виборців становила 69,78 %. Народ голосував за стабільність, що асоціюється з іменем В.Путіна та його наступника. 3 березня в Москві пройшли мітинги незгодних з результатами виборів, та їх розігнала міліція.

7 травня 2008 р. відбулася інаугурація нового президента. Показовий такий факт: після того, як Д.Медведєв приніс присягу, першим виступив не він, а В.Путін із звітом про успіхи і заявою, що головним для нього на посту президента було “берегти Росію”, і цьому правилу він слідуватиме “все життя”. В свою чергу Д.Медведєв запевнив, що політичний курс буде продовжено. Головна мета – перетворення Росії на “найкращу державу в світі”. Новий президент пообіцяв боротися за права людини, розвиток громадянських і економічних свобод, модернізацію промисловості і сільського господарства, створення бази для потужних інвестицій – фактично перерахував те, що при В.Путіні занепало. Окрім того – підвищення рівня життя народу, боротьба проти корупції і правового нігілізму, досягнення верховенства закону і свободи засобів масової інформації. Також головною метою визначено трансформацію Росії у соціальну ринкову державу, а національна ідея – «свобода і справедливість, громадянська гідність, благополуччя і соціальна відповідальність людини». Деякі політологи назвали нового президента «ліберальним обличчям Росії для Заходу».

Д.Медведєв спробував зрушити справу модернізації країни. У своєму зверненні «Росія, вперед!», оприлюдненому 11 вересня 2009 р., він поставив питання руба: або реалізація нової стратегії і модернізація економіки, або деградація і смерть. Акцентувалися основні вади російської

економіки: залежність від експорту сировини, низька продуктивність праці, відсутність інноваційності, низька конкурентоспроможність. Президент запропонував новий поштовх розвитку промисловості, модернізувавши її, і тим самим збільшивши енергоефективність і зростання продуктивності праці, що, в свою чергу, дозволить підвищити рівень життя населення країни.

Але зростання російської економіки на межі століть – це зростання без розвитку, завдяки видобутку і продажу паливно-сировинних ресурсів. В свою чергу це має зворотній бік – послаблення стимулів для перетворення економіки, підвищення її ефективності та диверсифікації. Чимало країн, багатих на нафту, так і не змогли вибратися із “пастки бідності”. Шалені прибутки від нафти збагачують її експортерів, проте майже нічого не дають іншим секторам промисловості і населенню в цілому. Є навіть словосполучення “сировинне прокляття”, яке позначає дисбаланс у нерозвиненій економіці, на яку несподівано падають величезні гроші, одержані без особливих економічних зусиль. Ці гроші замість того, щоби стимулювати економіку, можуть довести її ледь не до повного колапсу, знецінивши як самих себе, так і працю, задавивши усі інші галузі промисловості, окрім видобувної. 74% експорту Росії – саме сировина, і 64% її експорту – енергоносії.

У економістів існує термін “голландська хвороба економіки” – коли держава “сидить” на експорті товарів з низькою доданою вартістю (банани – Еквадор, нафта і газ – Росія тощо), і в неї немає стимулів розвивати високотехнологічні галузі. Історія свідчить: у ХХ ст. країни, у яких немає серйозних запасів корисних копалин (наприклад, Фінляндія або Японія), розвивалися набагато швидше, ніж ті, у яких такі запаси були. До того ж держави із слабким внутрішнім ринком, економіка яких спрямована на подібний експорт, як правило, менш демократичні. Вони меншою мірою залежать від своїх громадян, а також від податків, які ті сплачують, адже більшою мірою вони залежать від експортної виручки. Хоча світова кон’юнктура виявилася дуже сприятливою і кошти від продажу нафти і газу значно зросли, путінське керівництво не спрямувало їх на інноваційний розвиток держави, а, навпаки, ще більше посилило залежність від продажу енергоносіїв.

План модернізації Д.Медведева назвали планом «чотирьох І»: інновації, інститути, інфраструктура, інвестиції. Він втілюється у програмі розвитку російської економіки «Стратегія 2020», націленій на оживлення її інтелектуальних сторін. Мільярди державних коштів – на створення інноваційного міста Сколково, до найбільшого в світі інвестиційного фонду нанотехнологій, на розвиток університетів, на приваблення на батьківщину російських емігрантів та їхніх компаній з-за кордону. Сторонні, незаангажовані аналітики позначили російську модернізацію як «4Н»: нездійсненні мрії, неефективність, нестабільність, некомпетентність. А в президентській стратегії головний недолік – сподівання на те, що прийдуть вчені з-за кордону і все винайдуть.

Звичайно, Д.Медведев не мав наміру реформувати політичну систему згори до низу, проте розумів опір з боку корумпованої бюрократії, якій модернізація не потрібна, бо ускладнює її існування. Політика залишилася такою, якою й була із незмінним авторитаризмом, монополізмом, корупцією. У вересні 2008 р. президент оголосив боротьбу з корупцією «невідкладним завданням держави». Розпочалася так звана «антикорупційна кампанія», однак суттєвих результатів, як визнав сам Д. Медведев, досягти не вдалося¹. Росія і досі залишається однією з найбільш корумпованих країн світу. За підсумками 2015 р. вона посіла 119-е місце в індексі сприйняття корупції, складеному Transparency International². Усього в рейтингу – 168 держав. Крім РФ на 119-ому місці – Азербайджан, Гайана і Сьєрра-Леоне.

Але за умов глобалізації ті чи інші загальні тенденції розвитку світу проникають всюди. Деякий час тому соціологи заговорили про складання в країні «креативного класу» – генерації активних, працюючих професіоналів, які добре заробляють: бізнесмени середньої руки, юристи, компютерники, менеджери, журналісти, лікарі, студенти та ін. Чисельність цього прошарку оцінювалася у приблизно 10 – 15 млн., тобто 7 – 10% населення країни. Якщо раніше вони виступали за путінську стабілізацію, то наприкінці першого десятиріччя XXI ст. прийшло невдоволення тим, що попри свій добробут, вони залишаються безправною масою в олігархічно-чиновницькій системі.

Особливий сплеск громадської активності в Росії викликали вибори до Державної думи 4 грудня 2011 р. та президентські 4 березня 2012 р. За офіційними даними, при явці 60,21% голоси щодо майбутніх парламентарів розподілилися так: за кандидатів від партії влади «Єдина Росія» – 49,32 % (238 місць), Комуністичної партії Російської Федерації – 19,19 % (92), «Справедливої Росії» – 13,24 % (64), Ліберально-демократичної партії Росії – 11,67% (56). Решта партій не набрала необхідних 5%³: «Яблуко» набрало 3,43 % голосів, «Патріоти Росії» – 0,97 %, «Права справа» – 0,60 %. Хоча провладна партія одержала найбільше, однак її результат став надзвичайно показовим. По-перше, вона втратила конституційну більшість. По-друге, її результат знизився від попереднього на 14,98%. По-третє, полівишання настроїв електорату виявилось у зростанні підтримки комуністів. По-четверте, значна частина населення і міжнародних оглядачів були впевнені у масовому фальшуванні

¹ У березні 2017 р. Фонд боротьби з корупцією опублікував на порталі YouTube документальний фільм-розслідування про зловживання самого Д.Медведева під назвою «Он вам не Димон». За три місяці фільм набрав понад 22 млн. переглядів. В країні пройшли масові акції протесту проти корупції влади. Сотні учасників були загратовані. Прем'єр-міністр своєї посади не втратив. Натомість було видано розпорядження, яке унеможливило оприлюднення статків високопосадовців.

² У цьому рейтингу перше місце – найменша корупція.

³ У 2008 р. прохідний бар'єр було знижено, каденцію Державної думи подовжено з 4 років до 5, а президентську з 5 до 6.

результатів. Фальшування мало місце і на виборах до російського парламенту 18 вересня 2016 р.¹

5 грудня 2011 р. в Москві на Чистих Прудах зібрався опозиційний мітинг незгодних із результатами виборів. За оцінками організаторів, на ньому були присутні 7 тис. осіб. Це стало початком так званого «білого руху», опозиційного владі. Як відзнаку його учасники використовували білий колір (стрічки, повітряні кульки, прапори) – символ боротьби за чесні вибори. 10 грудня пройшов масовий мітинг на Болотній площі у Москві під гаслами: «Шахраї і злодії, поверніть вибори!», «Поверніть мій голос!», «Досить нас ігнорувати!». За даними МВС, в акції взяли участь 20 – 25 тис. осіб, проте всі бажаючі на площі не вмістилися. 24 грудня акція «За чесні вибори» зібрала на московському проспекті академіка Сахарова від 30 тис. осіб (за даними МВС) до 300 тис. осіб (за даними організаторів). Акції проходили і в глибинці, і у великих містах, таких як Санкт-Петербург, Владивосток, Новосибірськ, Красноярськ, Кемерово та інших, усього – у 99. Мітингувальники висловлювалися не тільки на адресу парламентських, але й президентських виборів. У першому випадку висувалася вимога скасування підсумків фальсифікованих виборів і притягнення до відповідальності винних, у другому – заклик до російських громадян не голосувати за прем'єра.

Виявляючи глибинну сутність протестного руху, політологи визначили його як несистемну ліберальну опозицію. Сенс її вимог – у рішучому переформатуванні існуючої системи за зразками західних демократій, тобто заміні «імітаційної» партійно-парламентської системи на повноцінну, конкурентну представницьку демократію (з одночасною заміною відповідних посадовців), створенні підзвітної парламенту правоохоронної системи, незалежного судочинства. На думку лідерів руху, такі перетворення мали оздоровити не тільки політичну систему, але й інші сфери соціального буття. Західна громадськість вітала ті події як початок «російської весни» і кінець путинської Росії. Але Кремль розцінив акції протесту як елемент зусиль Заходу на чолі з США із підриву

¹ Хоча президент заявив про високу явку електорату, насправді вона була найнижчою за всю пострадянську історію Росії – 47,88%. За умов 5% прохідного бар'єру до думи потрапили чотири партії: «Єдина Росія» на чолі з Д.Медведевим – 54,2% голосів (при тому, що за неї проголосували чверть виборців, вона одержала конституційну більшість і можливість без інших партій проводити бажані рішення); Комуністична партія Російської Федерації під керівництвом Генадія Зюганова – 13,34%, Либерально-демократична партія Володимира Жириновського – 13,14%, «Справедлива Росія» (Сергій Миронов) – 6,22%. Вибори проходили і на території анексованого РФ Криму. 20 вересня 2016 р. Верховна Рада України прийняла постанову про визнання виборів до Державної думи РФ нелегітимними. Посол США в Україні Марі Йованович заявила: «Я ще раз наведу позицію США: Крим є і назавжди залишиться частиною України, не дивлячись на всі можливі дії з боку РФ. Ми ніколи не визнаємо Крим частиною Росії. Ми також не визнаємо вибори до Держдуми, які проходять на території Криму». Офіційні Євросоюз, Велика Британія, Румунія, Швеція, Литва, Франція, Німеччина, Канада різними словами, але підтвердили цю тезу.

стабільності правлячого режиму. В.Путін публічно висловив припущення, що демонстрації в Росії проплачувалися Державним департаментом Сполучених Штатів Америки. Впродовж лютого по всій країні на противагу акціям «За чесні вибори» проводилися «путинги» – масові мітинги на підтримку кандидата в президенти В.Путіна. Хоча в них вбачалося керівництво з боку влади (однаковий одяг активістів, організований транспорт, харчування, виступи артистів), однак не можна заперечувати того, що багато людей були щирими у своїх прагненнях зберегти сильну владу у стабільній країні.

4 березня 2012 р. на виборчі дільниці, за офіційними даними, прийшли 65,34% тих, хто мав право голосу. У першому турі В.Путін набрав 63,6% голосів. У Геннадія Зюганова – 17,18 %, Михайла Прохорова – 7,98 %, Володимира Жириновського – 6,22 %, у Сергія Миронова – 3,85 %. Представники опозиції заявляли про наявність великої кількості порушень під час виборчої кампанії: перешкоди для висування та реєстрації кандидатів, незбалансоване висвітлення кампанії у ЗМІ, адміністративний тиск тощо. Але, безперечно, значна частина російського електорату залишається відданою тричі президенту. Російське суспільство значною мірою просякнуте авторитаризмом. Іноземні спостерігачі назвали повернення В.Путіна у президентське крісло суто символічним, адже він ніколи не випускав з рук реальної влади. Після інавгурації 7 травня В.Путіна Д.Медведев зайняв крісло прем'єр-міністра, а також голови партії «Єдина Росія».

Йдучи на треті президентські вибори, В.Путін заявляв, з одного боку, про наступність курсу – «без забігання вперед», а з іншого – пообіцяв, що застою у розвиткові країни не буде: багато зміниться і в економіці, і в соціальній сфері, влада візьметься нарешті за розв'язання національного питання і за проблеми з мігрантами, стане активно залучати громадян до управління державою, прибере зайві бюрократичні бар'єри і т. ін. Президент прийняв лідерів несистемної опозиції (Бориса Немцова від «правих», Сергія Удальцова від «лівих» та ін.). Спростилася процедура реєстрації політичних партій. Але політологи помітили, що справжній намір – роздробити електорат і вивести на арену «клоунів» – партії, які продемонструють народу, що протестний рух складається із несерйозних діячів, або відтягнуть на себе голоси громадян, схильних до екзотики. Прикладами можуть бути партія Коханя і по...ізму, або Субтропічна партія, яка обіцяла добитися для всіх регіонів Росії цілорічної температури +20 градусів.

Разом з тим правоохоронні органи жорстко поставилися до учасників масових акцій 6 і 7 травня, а також 12 червня 2012 р. Сотні громадян доправили до поліцейських відділків за протестну символіку. Якщо за ініціативи Д.Медведева Дума прийняла закон про скасування відповідальності за наклеп, то вже у липні 2012 р. депутати знову повернули статтю «Наклеп» до Кримінального Кодексу: максимально суворе покарання – штраф до 5 млн. рублів або обов'язкові роботи на

термін до 480 годин. Особливо завзятим критикам режиму загрожує фізичне знищення. 27 лютого 2015 р. під стінами Кремля застрелили найяскравішого опозиціонера Б.Немцова. Це трапилося за два дні до Маршу протесту, спрямованого проти політики влади. За задумом організаторів, він мав дати поштовх новій мобілізації масових протестів, подібних до виступів 2011 – 2012 рр. Однак вбивство Б.Немцова змінило ситуацію: масові мітинги у Москві і деяких інших містах Росії пройшли як скорботні заходи і не призвели до нової протестної хвилі. Вбивці пояснювали свій вчинок помстою за зневажання Аллаха з боку своєї жертви, хоча такого ніколи не траплялося. Їх засудили, проте замовники не встановили. Світова спільнота оцінила цю подію як атаку на все громадянське суспільство в Росії, як терористичний акт, що має залякати тих, хто незгодний із курсом Кремля. Вбивство політика стало логічним продовженням того повороту до репресивної політики, яку російська влада почала проводити по відношенню до своїх публічних опонентів після повернення В.Путіна на президентську посаду у 2012 р.

До середини 2010-х років нова соціальна активність зійшла до фрустрації, зовнішньої і внутрішньої еміграції. Масові виступи на Болотній площі і на проспекті Сахарова показали, що масштаб протестної мобілізації був недостатнім, аби створити серйозні виклики режиму, проте їх демонстративний ефект виявився значним. В.Путін злякався: якщо дозволити подібну активність ще півкроку, так вийдуть не 300 тисяч, а 3 мільйони. Він вирішив суттєво переглянути внутрішню і зовнішню політику. Головне – формування нового політичного режиму в Російській Федерації – режиму виключно репресивного характеру.

За правління В.Путіна значення персоналізму сягнуло дуже високо: його роль більша, ніж у царів, проте нижча, ніж у Й.Сталіна. В.Путін реально є єдиним суб'єктом у політиці, оскільки з усіх важливих питань рішення приймає тільки він. Усю політику країни, вектор її подальшого руху визначає одна-єдина особа. Все, що нині відбувається в РФ, робиться або за його безпосередньою вказівкою, або у намаганні йому сподобатися. Він є фактично єдиновладний лідер країни, який не має факторів стримування і противаг. Існує демократична оболонка, але насправді діє повновладний диктатор, якому не просто дається контроль над величезною країною. В.Путін зібрав державу до єдиного центру. Існує надзвичайно централізована авторитарна система, а федерація – для проформи.

Національно-державне будівництво у Російській Федерації на початку 1990-х рр. було ускладнене територіальними суперечками та міжетнічними конфліктами у деяких регіонах. Особлива проблема для Росії – Чечня. Події 1991 р., пов'язані із серпневим путчем і дезінтеграцією СРСР, вплинули і на ситуацію на цій території. У серпні 1991 р. у Чечено-Інгушській республіці почалися масові мітинги і демонстрації з вимогою відставки Верховної Ради Чечено-Інгушетії. На початку вересня 1991 р. Виконавчий комітет Загальнонаціонального конгресу чеченського народу оголосив про повалення цієї Ради. Озброєні загони конгресу захопили

будинки Ради Міністрів, радіо- та телецентрів. 15 вересня 1991 р. оголосили про вибори до нового парламенту. Чечено-Інгушська республіка була розділена на Чеченську та Інгушську республіки (остання увійшла до складу Росії). Обраний 27 жовтня 1991 р. президентом генерал Джохар Дудаєв проголосив створення незалежної Чеченської Республіки Ічкерія¹.

Для придушення прагнення до незалежності федеральна влада вдалася до повномасштабних війн у грудні 1994 – травні 1997 рр. і серпні 1999 – жовтень 2003 рр.² Друга війна мала офіційну назву «контртерористичної операції». Акція у Чечні мала попередити інші суб'єкти федерації, що Кремль ніколи не дозволить їм вийти зі складу Росії. Процес врегулювання ситуації гальмував. У 2003 р. почався його новий етап. 23 березня відбувся референдум із проектів Конституції Чеченської Республіки і законів про вибори власного президента і парламенту. На референдум прийшло понад 80% усього населення республіки. Абсолютна більшість підтримала обидва закони. 5 жовтня відбулися вибори президента, 82% голосів на підтримку одержав Ахмат Кадіров. Керівником уряду став його син Рамзан. Р.Кадіров в свій час вбивав російських військовослужбовців. Його батько розірвав стосунки із іншими чеченськими лідерами і став на бік федералів, за що його і зробили президентом Чечні. Тобто відбулася «чеченізація» конфлікту: руками чеченця придушили повстале населення буремного регіону. Президент Чечні А.Кадіров загинув 9 травня 2004 р. на стадіоні «Динамо» у Грозному через потужний вибух закладеного під трибуну фугасу. Винних у скоєнні злочину не знайшли.

У 2007 р. президентом Чечні обрали Р.Кадірова, який назвався «піхотинцем Путіна». Проте попри демонстрацію лояльності, ще будучи главою уряду, він робив усе, аби зменшити у рідній республіці вплив федеральних органів влади. Поступово йшли з республіки і федеральні війська, передаючи контроль над районами підрозділам чеченського МВС і місцевим збройним формуванням, які підконтрольні Р.Кадірову та його людям. При цьому заплющуються очі на те, що встановлюється диктатура Р.Кадірова, що продовжуються катування, страти без суду і слідства, викрадення людей. Тільки тут існує армія, чисельністю 30 тис. осіб, яка підпорядкована не федеральному командуванню, а безпосередньо главі регіону. Кадірівці брали участь в окупації Криму, Донецької і Луганської областей. Чечня – регіон із особливим статусом, якому Москва-переможниця постійно надсилає колосальні суми: в середньому 59 млрд. рублів дотацій, що складають 83% її бюджету.

Чечня – найбільший одержувач дотацій з федерального центру. Після смерті Б.Немцова його соратник Ілля Яшин 23 лютого 2016 р. оприлюднив доповідь «Загроза національній безпеці» про главу Чеченської

¹ В ніч з 21 на 22 квітня він був вбитий російською ракетою, яка була зорієнтована на сигнал мобільного зв'язку.

² Чеченський народ в результаті двох війн втратив понад 160 тис. осіб.

республіки. Проте В.Путін так не вважає. Йому Р.Кадиров потрібний не тільки заради голосів на виборах (99,9% голосів на підтримку) і стабільності в регіоні. Глава Чечні виявив готовність боротися із позасистемною опозицією: у січні 2016 р. він закликав розібратися із опонентами В.Путіна як із зрадниками і «ворогами народу». Тобто «вірний піхотинець» необхідний президентові для того, щоби давити опозиціонерів, не рахуючись ні з чим, причому так, щоби від цих злочинів можна було потім відхреститися.

Крім чеченців на Кавказі мешкають й інші спільноти, які здавна прагнуть незалежності від Росії: Інгушетія, Дагестан, Карачаєво-Черкесія, Північна Осетія, Кабардино-Балкарія. Існує ідея конфедерації «Ітіль-Урал» у складі Татарстану, Башкортостану, Марійської, Чуваської, Мордовської, Удмуртської республік. Ставлення Москви до Сибіру і Далекого Сходу як метрополії до колоній дратує тамтешнє населення. Колосальні природні багатства продаються за кордон, прибутки надходять до Центру, а переважна більшість тих, хто живе за Уралом (понад 20 млн. осіб), ледь жевріє. Час від часу надходять повідомлення про наміри звільнитися від влади Москви, проте, з іншого боку, нависає перспектива влади Пекіну. У 2015 – 2016 р. у Калінінградській області все частіше з'являлися прапори Пруссії¹ або Литви. Хоча регіональна ідентичність є популярною ідеєю, однак її посилення не призводить до розмивання загальноросійської ідентичності, і серйозного сепаратистського руху в РФ немає. Натомість В.Путін прагне подолати наслідки розвалу великої імперії, яка три чверті століття носила назву СРСР.

Після закінчення “холодної війни” і краху СРСР Росія втратила не тільки значну територію, людність і потенціал. Вона втратила статус великої держави, який залишився тільки у Сполучених Штатів Америки. Новому державному утворенню треба було виробити нову концепцію зовнішньої політики. Російська Федерація взяла на себе зобов'язання за договорами, укладеними СРСР, почала вибудовувати систему відносин із колишніми союзними республіками, визначила пріоритети у взаємовідносинах із іноземними державами в умовах фактично однополюсного світу. За часів Б.Єльцина переважав певний романтизм у міжнародній політиці, коли російський президент називав друзями президентів США, Німеччини, Франції та інших країн. Проте з часом посилювалося усвідомлення національних інтересів і міцнішав прагматизм. Постала доктрина “оновлення величі і сили Росії”, яка активно підтримується як керівництвом, так і широкими верствами населення.

Особливо це позначилося у міжнародній політиці часів президентства В.Путіна. У здійсненні прагнень до відновлення імперської величі одним із засобів став «руський мир». Буквально: Росія – це окрема

¹ Ця територія (Кенігсберг) після Другої світової війни відійшла Радянському Союзу, німецьке населення практично все було депортоване, натомість приїхали росіяни; сухопутного кордону із сучасною Росією немає; вирують сепаратистські настрої.

цивілізація, ядро особливого «руського миру», наднаціонального співтовариства людей, які ототожнюють себе із традиційними руськими цінностями, в основному східних слов'ян – росіян, українців, білорусів. Насправді, «російська ідея» має давню історію, вона відстоювалася ще слов'янофілами від 40-х років позаминулого століття. Вона полягає у тому, що у Росії – особлива місія у світі, в неї – особливий шлях, тому вона не може бути європейською країною. Таким чином виявляється давнє протистояння російської цивілізації із цивілізаціями Заходу. Ідея «руського миру» містить в собі не тільки прагнення «захистити» і об'єднати всіх російськомовних, де б вони не мешкали, тобто прикриття імперства, але й прагнення відстоювати і поширювати свою суспільну модель, протиставляючи її західній. Продовжується «зіткнення цивілізацій», яке точиться не перший день. За логікою Кремля, відхід України, Грузії і Молдови до західної цивілізації значно її посилить і, відповідно, послабить Московію. Аби цього не допустити, РФ вдалася до дестабілізації у зазначених регіонах.

Відомий американський політолог і давній друг України З. Бжезинський неодноразово у своїх виступах наголошував, що без України Російська імперія неможлива. Аби цього не допустити, Кремль анексував Крим, розв'язав гібридну війну на українському Сході¹. Політика Москви до підношенню до України зустріла засудження з боку міжнародного співтовариства. Кремль перейшов межу правових норм і принципів, що об'єднують розвинені держави у співтовариство «цивілізованих держав», які добровільно приймають на себе правові зобов'язання. Організація із безпеки та співробітництва в Європі офіційно звинуватила Росію в окупації України, прийнявши відповідну резолюцію на сесії 1 липня 2014 р. На саміті «Великої двадцятки» в австралійському Брісбені у листопаді 2014 р. президент США Барак Обама поставив в один ряд російську агресію проти України з лихоманкою Ебола. За його словами, Сполучені Штати Америки очолять боротьбу світового співтовариства з цими загрозами. Про те, що Росія підірвала порядок на Європейському континенті і загрожує його безпеці заявив Генеральний секретар НАТО Йєнс Столтенберг. Дії Москви засудила Ліга арабських країн. Російську Федерацію виключили з «Великої вісімки» – групи країн із найбільш розвиненими економіками світу, до якої входять Велика Британія, Німеччина, Італія, Канада, США, Франція і Японія (G-7). Росія опинилася майже в абсолютній міжнародній ізоляції. Ситуацію погіршують запроваджені проти неї санкції, а також контрсанкції, до яких вдався Кремль.

Політологи заговорили про те, що Росія веде проти англосаксонського світу «криптовійну», тобто війну приховану, використовуючи найрізноманітніші методи: кібератаки, пропаганду, організацію терористичних актів, підкуп політиків і підтримку політичних організацій як правого, так і лівого спрямування, які «кидають виклик» існуючій

¹ Детальніше – в главі, присвяченій пострадянським країнам.

системі тощо. Кремль намагається розхитати єдність Європейського Союзу, діючи у його «слабких ланках», зокрема на Півдні, який значні обсяги своєї сільськогосподарської продукції постачав до Росії. Тому там почастишали заклики скасувати санкції проти Москви. В цілому Москва намагається розхитати ситуацію у країнах-суперниках, підриваючи самі основи їх існування. В тому полягає сенс «гібридної війни».

Прагнучи повернутися до великої політики, змусити Захід рахуватися із собою і забути про Україну, В.Путін вирішив втрутитися у війну в Сирії¹, підтримуючи режим Башара Асада. 30 вересня 2015 р. російська дума дала дозвіл використовувати збройні сили за кордоном. Тоді В.Путін заявляв, що на боці забороненої в Росії терористичної організації «Ісламська держава» воюють і росіяни. Їх треба зупинити на дальніх підступах. Також говорилося, що мета російського втручання – боротьба з тероризмом і припинення громадянської війни. Натомість громадянська війна тільки загострилася.

У своїй проксівійні² із Заходом Кремль намагається використати і сирійський фактор. Впливова британська газета «The Guardian» з цього приводу писала: «Володимир Путін і його сирійські союзники безсоромно використовують зростаючі потоки біженців, які рятуються від їхніх ударів, в якості зброї, що свідомо спрямована проти Туреччини і Європи». Нові хвилі біженців до Європи відповідають цілям Кремля із створення в Європейському Союзі політичних і соціальних катаклізмів, а також підриву в Європі позицій політиків, які виступають за жорсткий курс по відношенню до Росії³. Також проблема біженців відволікає увагу від України і російської агресії проти нашої країни. І це – теж одна з цілей Москви, яка усіма засобами намагається добитися скасування санкцій.

В ситуації протистояння із Заходом, Росія звертає увагу на Схід, прагнучи встановити союзницькі відносини з Китаєм. Проте Пекін не поспішає з цим, натомість методично перетворює сусідню країну на свій сировинний додаток, ринок збуту своєї готової продукції, сприяючи міграції надлишкового китайського населення на величезні малозаселені простори Сибіру і Далекого Сходу.

Відмежування іззовні і з середини від світової економіки є ще одним свідченням того, що Росія швидко деглобалізується. Це при тому, що і раніше вона не надто вдало вписувалася у процеси глобалізації. А успішне існування поза глобального світу в XXI ст. неможливе. І в даному випадку виявляє себе архаїчність сучасної Росії і її керівництва, яке мислить трафаретами давно минулих часів. Наявний постімперський синдром – стан суспільства після краху імперії. Так було і у Франції після поразки Наполеона, і у Великій Британії після завершення існування її колоніальної системи. Як свідчить історія, такий стан триває впродовж

¹ Детальніше – у главі, присвяченій Сирійській Арабській Республіці.

² Буквально: опосередкована війна.

³ Яскравий приклад – послаблення позицій партії німецької канцлерки Ангели Меркель впродовж 2016 р.

життя двох генерацій. Проте Росії притаманна специфічна національна масова психологія, що поєднує манію величності і комплекс меншвартості. Усвідомлення своїх негараздів блокується прагненням величі на міжнародній арені, що має бути досягнуто за будь-яку ціну. Наразі показовим є використання спорту. З великою помпою були проведені XXII Зимові Олімпійські ігри 2014 р. в Сочі. На них витратили коштів більше, ніж на всі попередні зимові ігри разом. Російські спортсмени вибороли найбільше нагород. Проте пізніше вибухнув так званий «мельдонієвий скандал», коли виявилось, що за сприяння держави масово вживався допінг. На міжнародному рівні це мало наслідком дискваліфікацію деяких відомих російських атлетів, а також те, що на Ігри 2016 р. у Ріо-Жанейро багатьох не допустили.

Наведений факт – один з аргументів на користь того, що Росію не можна вважати великою державою. Вона має величезну територію, ресурси, все ще значний ядерний потенціал, але не має реальної економічної сили. В економічному відношенні Росії – країна архаїчна, яка суттєво відстає від Заходу. Вона не вписується у п'ятий технологічний рівень¹, її економічна парадигма вибудована під дві статті – нафту і газ. Росія є сировинною державою, чие становище зумовлюється експортом енергоносіїв.

Мізерна частка ВВП Росії у світовому, яка ще й скорочується² – ознака того, що країна деградує. Сировинна модель економіки із клептократією вичерпалася. Це – системна криза. Голова Ощадбанку Росії Герман Греф, виступаючи на Гайдарівському економічному форумі у січні 2016 р. заявив: «Ми програли конкуренцію і опинилися серед країн, які

¹ У своєму історичному розвитку людство пройшло декілька технологічних рівнів або укладів. Перший рівень базувався на використанні енергії, сили, навичок і знань людини (первісне суспільство). Другий засновувався на використанні енергетичних можливостей природи: вітру, води, вогню, сили тварин (традиційне суспільство). Третій рівень був пов'язаний із винайденням і застосуванням парових машин і відповідних цьому засобів пересування: паровозу, пароплаву (час індустріального суспільства). Четвертий пов'язаний із промисловим використанням електрики, хімізацією виробництва, застосуванням двигунів внутрішнього згоряння, механізацією основних видів промислової, сільськогосподарської праці, із створенням електроніки, процесорів, сучасної обчислювальної техніки і засобів зв'язку, виникненням і використанням атомної енергетики (перехід від індустріального до постіндустріального суспільства). П'ятий рівень являє собою максимальну автоматизацію всіх процесів у промисловості, сільському господарстві, видобувних галузях, освіті, науці, культурі, побуті і т. ін. У поєднанні з новітніми біотехнологіями, можливістю створення матеріалів із заданими властивостями, гарантією екологічної безпеки і максимально раціональним використанням земних і космічних ресурсів він складає технологічну основу найбільшої інформатизації та інтелектуалізації суспільства, що має вести до його матеріального і духовного добробуту.

² Фактичні показники російської економіки гірші, ніж гранично-критичні науково обґрунтовані у 2 – 11 разів. Падіння російського ВВП почалося з 2012 р., коли ціни на нафту були ще високими. У 2015 р. воно склало 4%. Питома вага Росії в світі за реальними цінами становили 1,8%, а за цінами за паритетом купівельної спроможності – 2,8%. Показник у 1,5% притаманний «економічному карлику».

програють, країн-дауншифтерів. Країни і люди, які спромоглися адаптуватися й інвестувати в це, – переможці. Ті, хто не встиг, будуть сильно відставати». Насамперед це стосується Росії, бо для неї майбутнє настало раніше, ніж вона на те чекала. Він пояснив: «Ера вуглеводних залишилася в минулому. Як кам'яний вік закінчився не тому, що закінчилися каміння, так і нафтовий вік вже закінчився». На зміну традиційній сировині приходять альтернативні джерела енергії.

Росія вважається однією з неблагополучних країн світу. Вона має специфічну економіку і специфічну адаптацію до економіки світової, що зумовлюється 40% світових ресурсів і низьким соціальним забезпеченням населення. В соціальному плані вона відстає від розвинених країн світу в три – чотири рази. Життєвий рівень населення після 14 років зростання помітно знижується. У 2016 р. офіційна кількість громадян за межею бідності складала 23 млн. осіб (при загальній чисельності 146,5 млн.), а понад 40% усього населення не вистачало грошей на продукти харчування і одяг. Росія зайняла перше місце в світі за кількістю дитячих суїцидів, друге після Колумбії – за кількістю вбивств.

Кризові явища в економіці, збільшенням витрат на забезпечення агресивної політики Кремля, дія санкцій, падіння світових цін на нафту призвели до кількаразового обвалу російського рубля, зростання інфляції, а отже і цін. У лютому 2016 р. головною загрозою для національної безпеки Росії її мешканці назвали зростання цін і зубожіння населення. При тому більшість з них не розуміє зв'язку між внутрішньою і зовнішньою політикою, падінням виробництва та ВВП, слабким рублем, високою інфляцією, провалом ринку праці, тихим грабунком пенсіонерів тощо.

Зниження масового споживання російська пропаганда (на неї у 2015 р. було витрачено 1,4 млрд. доларів) пояснює тим, що «вороги» чинять зле «великій Росії». Заради величі батьківщини суспільство ладне терпіти: народ прагне підвищення свого національного статусу, тому компенсаторний патріотизм зрозумілий. Останнім часом самі російські суспільствознавці заговорили про дію в РФ ресентименту¹. Лев Гудков – керівник «Аналітичного центру Юрія Левади» – проаналізував, як відчуття слабкості або неповноцінності, а також заздрості по відношенню до «ворога» призводить до формування системи цінностей, яка заперечує систему цінностей того. Цінності законності, прав людини, гуманності, обмеження насильства тощо заміщуються імітаційним традиціоналізмом – нав'язуванням населенню православ'я, вшановуванням минулого, сакралізацією Великої вітчизняної війни, а разом із тим – заборонаю на критику сталінського керівництва, що переростає у повний імунітет влади від будь-яких негативних оцінок і сумнівів. Посилення дискредитації лібералізму (у

¹ Від французького *ressentiment* – обурення, злопам'ятність, озлоблення – почуття ворожості до того, що суб'єкт вважає причиною своїх невдач («ворога»), безсила заздрість, усвідомлення марності намагань підвищити свій статус в житті і суспільстві (Вікіпедія).

побутовій лексиці з'явилося зневажливе слівце «лібераст») супроводжується все більш нав'язливим поєднанням державницької ідеології із середньовічним православ'ям Російської православної церкви Московського патріархату, що прагне підкорити суспільство своєму впливові.

Режимові треба примусити населення до пасивності і лояльності. В російському суспільстві панують масові патерналістські настрої, що виявляються у виправданні власної соціальної пасивності, безпорадності, аполітичності і утриманстві, залежності і хронічного громадянського приниження. Такі настрої не можна відокремити від ідеології великої держави з її центральним символом (Перемога у Великій вітчизняній війні), від мілітаризму (героїчного минулого країни), виправдання сили і насильства. Л.Гудков вказує: «За суттю, це лише різні сторони або розвороти одного й того ж комплексу уявлень, що утворює основу масової національної ідентичності: значення колективного цілого, єдності можуть бути виражені і пережиті лише у формах насильства (по відношенню до своїх співгромадян або до інших)». Свідомість населення Російської Федерації піддається потужній ідеологічній обробці, в якій на першому місці – телебачення. Однак режим вдається і до інших запобіжних заходів¹. В результаті Росія перетворюється в резервацію бідного і агресивного населення, яке втішає себе ілюзіями національної зверхності та винятковості.

Про В.Путіна кажуть, що він тактик, а не стратег², до того ж з архаїчним мисленням. Прагнучи досягти величі держави, він не усвідомлює, що в сучасному світі вона визначається не кількісними, а якісними показниками, такими як інноваційна діяльність, економічні показники, рівень життя населення тощо. Він не розуміє, що велика територія – це великі проблеми. Але дається взнаки притаманна російській цивілізації екстенсивна модель розвитку, тяжіння до неухильного територіального розширення. Росія руйнуватиметься через тягар власних

¹ 5 березня 2016 р. було створено Національну гвардію – майже особиста силова структура президента, відповідальна за збереження стабільності в країні. 400 тис. особового складу із танками на чолі із колишнім начальником служби безпеки В.Путіна В.Золотовим – практично особиста армія російського очільника.

24 червня 2016 р. Державна Дума прийняла «антитерористичний» пакет поправок до законів, внесений депутатом Держдуми Іриною Яровою і сенатором Віктором Озеровим (широко відомий як «пакет Ярової»), у липні В.Путін його підписав. Пакет містить поправки до десятків законів, які розширюють повноваження держави, робить жорсткішим контроль над жителями країни і обмежують права, гарантовані громадянам Конституцією. Зокрема, влада може позбавляти людей громадянства, наприклад, за роботу у міжнародних організаціях; позбавляти громадянства також будуть за «неповідомлення про злочин» (це – нова стаття Кримінального кодексу, яка передбачає і ув'язнення); оператори зв'язку мають впродовж місяців зберігати записи телефонних дзвінків і усе листування користувачів інтернету і т.ін.

² Про це свідчить та обставина, що він не розуміє: прецедент переділу кордонів небезпечний насамперед для Російської Федерації.

імперських амбіцій і взятих на себе завдань, які неможливо здійснити. Як сказав президент США Б.Обама: «Росію слід залишити власній невідворотній деградації». А вона невідворотна, якщо проаналізувати ситуацію з точки зору синергетики, адже має місце параліч процесів і механізмів самоорганізації суспільства, придушення його різноманітності, скорочення простору можливостей, заповзятливості, активності для індивідів і, відповідно, спрощення соціальної структури. А за синергетикою, розвиток має йти в бік ускладнення.

Прогнозувати подальший перебіг подій неможливо, тим більше стосовно такої держави, як Російська Федерація. У політологічному дискурсі стосовно неї поширені два міфи: «Росія – багата і сильна держава» і «Росія – колос на глиняних ногах, який от-от розвалиться». Обидва не зовсім відповідають дійсності. Вона має фактори, які утримують систему на плаву, є певні резерви, існує інерція суспільства, залишилася деяка кількість сировини, яку можна продавати. Як довго триватиме занепад і яким чином зміниться ситуація, невідомо. Одне очевидно, що система не є життєздатною, оскільки нехтуються закони синергетики, які вимагають адекватних відповідей на виклики часу. Але одвічна архаїчність значної частини суспільства по суті рокує країну на деградацію, або, у кращому випадку, на консервацію існуючої відсталості, що практично дорівнює деградації за умов динамічних перетворень сучасного розвиненого світу. Простіше кажучи, загнивання у стані ізоляції, ядерна держава – петрократія, яка не може жити в умовах миру. Тому і називають Росію однією з глобальних проблем людства.

Література

- Афанасьєв Ю. Світ не помітить зникнення Росії, коли країна розпадеться. Бо її економічне значення для нього – мізерне /Ю.Афанасьєв //Країна. – 2015. – № 37.
- Баєв П. Геополітика самоізоляції /П.Баєв //Pro et Contra. – 2014. – Том 18. – Май – август.
- Басараб С. Брехня не може жити вічно /С.Басараб //Військо України. – 2015. – № 10.
- Бахтаров А. Мілітаризм як невід'ий атрибут російської імперської свідомості /А.Бахтаров //Слово і час. – 2014. – № 2.
- Боргардт О. Нищення культур. Росія – споконвічний агресор і окупант /О.Боргардт // ЄвроАтлантика : часопис – 2014. – № 03/04 (2013)/01 (2014).
- Бульвінський А.Г. Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України /А.Г.Бульвінський //Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин: зб. наук. праць /Держ. Установа «Ін-т всесвіт. Історії НАН України». – К., 2014.
- Бушанський В. В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості /В.В.Бушанський //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – 2015. – № 4.
- Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки /В.Василенко //Український тиждень. – 2014. – № 12.

- Васильева А. Патримониализм как определяющий фактор развития российского капитализма /А.Васильева //Неприкосновенный запас. – 2013. – № 90 (4).
- Васильчук Є.О. Теоретичні підходи до вивчення російського екстремізму /Є.О.Васильчук // Гілея.– 2015. – Вип. 93, (№ 2).
- Веллер М. Противостояние с Западом – бред для оболванивания масс /М.Веллер //Собеседник. – 2016. – № 7.
- Волков Д. Рейтинг Путина: аномалия или закономерность? /Д. Волков [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/15-01-2015/reiting-putina-anomaliya-ili-zakonomernost>
- Гай–Нижник П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину /П.Гай-Нижник // Гілея : науковий вісник: збірник наукових праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2017. – Вип. 118.
- Гай-Нижник Росія проти України (1990-2016): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення : монографія / П. Гай-Нижник. – К., 2017.
- Гакман С. Російсько-український конфлікт щодо територіальної приналежності Криму: міжнародно-правові та геополітичні аспекти /С.Гакман //Зовнішні справи. – 2014. – № 10.
- Гельман В. Политика страха: как российский режим противостоит своим противникам /В. Гельман //Контрапункт. – 2015. – № 1.
- Горбулін В.П. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу /В.П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. – Київ, 2014. – № 4 (33).
- Грищенко А.А. Міжнародні економічні санкції як фактор зупинення російської експансії щодо України /А.А.Грищенко // Економіка України.. – 2017. – № 2.
- Гудков Л. Путинский рецидив тоталитаризма /Л.Гудков //Pro et contra. – 2014. – май – август.
- Захаров А. «Советское – значит отличное»: Российская Федерация как опыт подражания /А.Захаров //Неприкосновенный запас. – 2009. – № 65(3).
- Иноземцев В. Росія опинилася в "ідеальній пастці" /В.Иноземцев // Країна. –2015. – № 33 (286), 27 серпня 2015.
- Иноземцев В. Что случилось с Россией? От скоротечной перестройки к нескончаемому путинизму //Неприкосновенный запас. – 2010. – № 74(6).
- Иноземцев В. Державное бессилие: каковы итоги 16-летнего правления Владимира Путина /В. Иноземцев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/opinions/economics/12/01/2016/5694b0229a79473841558e1f>
- Кім В. Сирія: війна на кілька фронтів /В.Кім //Дзеркало тижня. – 2016. – № 6.
- Койер П. Священная война Путина и распад «Русского мира» /П. Койер [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150607/228435955.html>
- Кондратенко О.Ю. Інститут міжнародних санкцій у врегулюванні російсько-українського конфлікту /О.Ю.Кондратенко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120, (ч. 2).
- Лакєр У. Москва перед дилеммой модернизации /У.Лакєр [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Moskva-pered-dilemmoi-modernizacii-15063>
- Лобанова О. От обывателей к активистам... и обратно: Обзор протестных исследований в России 1991 – 2015 годов /О.Лобанова //Неприкосновенный запас. – 2015. – № 5.
- Медведев Д. А. Россия, вперед! /Д.А.Медведев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/5413>
- Моммзен М. Российский политический режим: несоветский авторитаризм и патронажное президентство /М.Моммзен //Неприкосновенный запас. – 2010. – № 74 (6).

- Немцов Б. 10 тезисов о Крыме /Б. Немцов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://echo.msk.ru/blog/nemtsov_boris/1421574-echo/
- Орлова Т. В. Історія пострадянських країн: підручник /Т.В.Орлова – К., 2014.
- Орлова Т. Розвал СРСР і сучасна Росія: історичні паралелі /Т.Орлова //Емінак. – 2016. – № 1 (13) (січень – березень). – Т. 1.
- Орлова Т. Російська бідність і Україна /Т. Орлова //Зовнішні справи. – 2016. – № 2.
- Орлова Т. Росія: вчора, сьогодні, завтра? Монографія /Т.Орлова. – К.:Логос, 2016.
- Орлова Т. Руїна починається в головах: ментальні причини російської бідності /Т.Орлова //Дзеркало тижня. – 2016. – № 18.
- Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи. Позиції експертів і громадян /Голов. ред. Л.Шангіна. – К., 2015.
- Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І.П. Рущенко. – Харків, 2015.
- Симонян Р. Х. Как это начиналось. Размышления об экономических реформах в России 90-х годов XX века /Р. Х. Симонян //Новая и новейшая история. – 2010. – № 5.
- Ситник О. Історичні витоки російсько-української війни 2014 – 2017 років /О.Ситник // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – Вип. 2.
- Сонин К. Вверх по дороге, ведущей назад: эволюция политических и экономических институтов в России XXI века /К.Сонин //Неприкосновенный запас. – 2010. – № 74(6).
- Тангі А. Заморожені конфлікти – це інструмент впливу Росії /А.Тангі // Український тиждень. – 2017. – № 14.
- Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: монографія /В.Ткаченко. – К., 2016.
- Толстов С.В. "Захід" і Росія в новій фазі політичного протистояння: співвідношення стратегії і тактики /С.В.Толстов //Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2015. – Вип. 22, ч. 2.
- Фешбах М. Россия храбрится, но на самом деле разваливается /М.Фешбах [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/stories/01/07/19/3013/244430/html>
- Фишман Л. О «русском мире» и бесперспективности «недонационализма» /Л.Фишман //Неприкосновенный запас. – 2015. – № 99(1).
- Чекаленко Л. Росія contra України /Л.Чекаленко // Віче. – 2015. – № 15.
- Шаров О. Економіка ЄС: санкції проти Росії та їхній зворотний вплив. /О.Шаров // Журнал європейської економіки. – 2015. – Т. 14.
- Шкляр Л. Політика війни як спосіб існування російських імперій ХХ – початку ХХІ століття (геополітичний аналіз) /Л.Шкляр // Зовнішні справи. – 2015. – № 1.
- Шолл-Латур П. Россия Путина: эффект сжатия. Империя под прессингом НАТО, Китая и ислама /П.Шолл-Латур /Пер с фр. – М., 2007.
- Юринець Ю. "Інформаційні війни" України та Росії в контексті ст. 10 ЄКПД /Ю.Юринець // Юридична газета. – 2017. – 6 лютого.
- Bindman E. The state, civil society and social rights in contemporary Russia /E. Bindman // East European Politics. – 2015. – Vol. 31. – Issue 3.
- Frye T. Legality and violence in Russia: an introduction / T. Frye // Post-Soviet Affairs. – 2014. – Vol.30. – Issue 2 – 3.
- Kotkin S. Russia's Perpetual Geopolitics. Putin Returns to the Historical Pattern /Stephen Kotkin //Foreign Affairs. – 2016. – May/June.
- Lucas E. Russia's New Cold War / E. Lucas //Wall Street Journal. – 2014. – Febr. 19 [online] Available at: <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304675504579388913610934806>
- Obydenkova A. Understanding the survival of post-Communist corruption in contemporary Russia: the influence of historical legacies /A. Obydenkova, A. Libman // Post-Soviet Affairs. – 2015. – Vol.31.

- Paustyan E. Authoritarian Russia: analyszing post-Soviet regime changes / E. Paustyan // *Journal of Communist and Transition Politics*. – 2016. – Vol. 32. – Issue 2.
- Rivera D.W. Is Russia a militocracy? Conceptual issues and extant findings regarding elite militarization / David W. Rivera & Sharon Werning Rivera // *Post-Soviet Affairs*. – 2014. – Vol.30. – Issue 1. – P. 27 –50.
- Robertson G. Protesting Putinism: The Election Protests of 2011 – 2012 in a Broader Perspective // *Problems of Post-Communism*. – 2013. – vol. 60. – № 2.
- Rutland P. Petronation? Oil, gas, and national identity in Russia /P. Rutland // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – Vol.31. – Issue 1.
- Smyth R. The Putin Factor: Personalism, Protest, and Regime Stability in Russia /R. Smyth // *Politics & Policy*. – 2014. – № 42(4).
- Stacey J.A. Russia's Pyrrhic Victory in Syria. Before and After the Drawdown /J. A. Stacey // *Foreign Affairs*. – 2016. – March, 20.
- Souleimanov E. An ethnography of counterinsurgency: kadyrovtsy and Russia's policy of Chechenization /E.Souleimanov // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – Vol.31. – Issue 2.
- The New York Times: Путин объединит Европу и укрепит лидерство США [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://voshod.org/.../the-new-york-times-putin-obedinit-evropu-i-ukrepit-l/>
- Treisman D. Presidential Popularity in a Hybrid Regime Russia Under Yeltsin and Putin / D. Treisman // *American Journal of Political Science*. – 2011. – Vol. 55. – № 3.
- Treisman D. Putin's popularity: Why did support for the Kremlin plunge, then stabilize? / D. Treisman // *Post-soviet Affairs*. – 2014. – Vol. 30. – Issue 5.
- Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin / D. Treisman // *Foreign Affairs*. – 2016. – May – June.
- Wood E. A. Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of WWII in Russia /E.A. Wood // *The Soviet and Post-Soviet Review*. – 2011. – № 38(1).

Пострадянські країни

У 1991 р. сталася безпрецедентна у світовій історії подія: без війни, суто через дію внутрішніх факторів розвалилися супердержава – Союз Радянських Соціалістичних Республік. На його території утворилися п'ятнадцять нових незалежних держав: Російська Федерація, Україна, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Туркменістан. Кожна з них почала торувати свій власний шлях у майбутнє. У світовій та вітчизняній науковій й публіцистичній літературі останніх років затвердився термін “пострадянський простір”. Це стало наслідком дискусії, розпочатої західними дослідниками задля визначення спільного походження новостворених держав, що вплинуло на їхні соціально-політичні та економічні особливості. Свою роль відігравали тісні економічні зв'язки, що склалися в рамках єдиного народногосподарського комплексу командно-адміністративної системи, загальна військова інфраструктура і модель армії, спільна комунікація на основі поширення і знання російської мови, інтеграційні процеси, що виявили себе у створенні Співдружності Незалежних Держав та інших організацій.

Виявилось, що це – не просто зручний та політично нейтральний термін для позначення території колишнього СРСР і всіх явищ та процесів, які тут відбуваються. Пострадянський простір є, насамперед, особливою соціальною і політичною реальністю¹, суперечлива цілісність якої зумовлена і спільністю (часто багатовіковою) попереднього розвитку народів, що її складають, і особливо спільністю радянського соціалістичного етапу історії². Радянського Союзу як єдиної держави більше немає. На місці одної шостої земного суходолу сталися і ще не завершилися грандіозні, «тектонічні» зсуви, що спричинили кардинальні зміни у режимах, статусах, геополітичних позиціях, ідеологіях, цінностях, інтересах, цілях, культурно-історичних і навіть цивілізаційних орієнтаціях, що відбуваються на тлі потужної боротьби за перерозподіл ресурсів та впливів. Становлення нових держав ще не завершилося, воно триватиме впродовж років і навіть десятиріч. І поки йтиме цей процес, попри всі зміни, які відбулися і ще будуть відбуватися у всіх його колишніх частинах, спільна історична спадщина, спільність соціально-економічних умов і проблем протягом досить тривалого часу залишатимуться факторами, які серйозно впливатимуть на всі явища і процеси в окресленій частині світу. Разом із тим, діятимуть найрізноманітніші фактори, що зумовлюватимуть відмінні тенденції. Пострадянський простір продовжуватиме

¹ Після агресії Росії проти України у 2014 р. деякі політологи заявили, що пострадянський простір припинив своє існування.

² Заради досягнення справжньої незалежності потрібно звільнитися від того, що об'єднує в цьому плані, тобто здійснити декомунізацію. Знесення пам'ятників В.Леніну та іншим діячам радянської доби, що набуло масового характеру в Україні, є символічним, оскільки нищило маркування символічної території.

характеризуватися нестабільністю, напруженістю, конфліктністю, що ускладнюватиметься кризовими процесами не тільки внутрішнього, а й зовнішнього порядку.

Становлення і розвиток усіх пострадянських нових незалежних держав (ННД), не дивлячись на певні особливості кожної з них, мали спільні, характерні для всіх молодих держав риси. На початку 1990-х рр. перед ними постала необхідність прийняти виклик сучасності, що полягав у необхідності модернізації. Були розпочаті модернізаційні заходи, які передбачали докорінні політичні та економічні зміни: формування державних органів управління і владних структур, обрання парламенту, прийняття Конституції країни, визначення зовнішньої політики і входження до світового співтовариства, здійснення соціальних і економічних перетворень, запровадження власної валюти, створення національних збройних сил та інше. У політичній сфері відбилася одна з мегатенденцій розвитку сучасного світу – посилення демократизації, що виявилось у зламі владної монополії комуністичної партії і утворенні багатопартійної системи. Політичні реформування відбувалися в обстановці вирування партійних розбіжностей і суперечностей, які часто призводили до парламентських, урядових і конституційних криз. Поступово ідеологічні відмінності між партіями відійшли на задній план. А на перший незаперечно висунулися інтереси суто економічні, а саме: перерозподіл ресурсів і контроль над основними фінансовими потоками.

На початку 1990-х рр. всі пострадянські держави опинилися у складній економічній кризі, пов'язаній із розвалом колишньої єдиної союзної економіки, розривом налагоджених виробничих зв'язків, руйнуванням раніше здійснюваних поставок сировини і матеріалів, збуту виробленої продукції. Єдиний народногосподарський комплекс, що існував за радянських часів, перетворив величезну країну на жорстку, замкнену, практично позбавлену саморегулювання систему, розбиту на великі галузеві і національно-територіальні підсистеми. Усі вони економічно доповнювали друг друга. За допомогою структури стабільних (часто заляканих) міжгалузевих і міжреспубліканських зв'язків, що формувалися під впливом команд з єдиного центру, вони об'єднувалися у цілісний та єдиний народногосподарський комплекс. Склався свого роду загальносоюзний економічний “механізм”. Він принципово відрізнявся від економічних систем із розвинутими ринковими відносинами саморегулювання, які правильніше було б назвати не “механізмом”, а “організмом”.

Коли СРСР розвалився, то розвалився і єдиний народногосподарський комплекс. Перед урядами суверенних держав постала необхідність пошуку засобів створення власних економік – економічних систем, що самостійно функціонують, розробляти і здійснювати макроекономічну політику стабілізації, координації дій в рамках нових політичних та економічних відносин, початку структурних змін в господарстві. Мова йшла не стільки про побудову, скільки про перебудову “уламка”

колишнього величезного економічного простору, який дістався у спадок кожній новій незалежній державі (ННД). Основна проблема, з якою зіткнулись ННД, – перекіс в економічному розвитку у ту чи іншу галузь, що було наслідком політики розподілу праці в СРСР. Завдання виявилось особливо складним, оскільки в республіках не було адекватних інституційних структур і навичок управління економікою у ситуації переходу від планово-централізованої системи з управлінням з московського центру до системи з елементами ринкових відносин. Спроба одним махом перетворити “механізм” в “організм” шляхом насильницького повсюдного запровадження класичних ринкових відносин в умовах руйнування колишньої єдиної народногосподарської системи викликала економічну катастрофу в більшості з ННД. Спад виробництва поставив багатьох громадян пострадянського простору просто на межу фізичного виживання.

Незважаючи на спільність економічних проблем, кожна держава мала відмінні стартові можливості для розвитку власної економіки, і відповідно, обирала свою, несхожу на інших, модель здійснення економічних перетворень. А розрив і згортання господарських зв'язків між колишніми союзними республіками слід розглядати не тільки з негативного боку. В деяких випадках це було об'єктивним процесом, оскільки склалися ці зв'язки, так само, як і розподіл праці в Союзі, далеко не завжди під впливом економічних факторів, а дуже часто через політичні, пропагандистські і навіть особисті мотиви. Природно, що при формуванні ринкових структур в ННД в першу чергу стали розпадатися саме такі, економічно необґрунтовані зв'язки як в середині республік, так і між ними.

Для більшості ННД найбільш серйозним питанням для розвитку власної промисловості стала залежність економіки від імпорту енергоносіїв за світовими цінами або за цінами, що до них наближалися. З іншого боку, дослідники виявили залежність між запасами природних ресурсів (насамперед, нафти і газу) і рівнем демократії: нафта і газ справляють антидемократичний вплив на пострадянському просторі. Це виявляється в ослабленні політичних інститутів, зниженні стимулів до демократизації, посиленні авторитарних тенденцій у політиці з метою забезпечити і зберегти політичний контроль над природною нафтою. У політичних системах пострадянських країн, які мають значні нафтові ресурси, дуже відчутні ознаки авторитаризму, що часом переходить до суто східного деспотизму, як, наприклад, у Туркменістані часів Сапармурада Ніязова. Виявилось, що режими багатих на нафту пострадянських ННД схильні витратити великі кошти на репресивний апарат. Це зумовлюється, по-перше, прагненням посилити свою політичну владу над ситуацією в країні через побоювань втратити контроль над природною рентою. А по-друге, забезпеченням зайнятості частини населення у різноманітних силових структурах через слабкий розвиток

інших секторів економіки, і таким чином, відвернути соціальну напруженість.

Разом із тим надприбутки від продажу ресурсів дозволяють режимам збільшувати соціальні виплати і таким чином купувати політичну лояльність громадян, а також демонструвати видимість ефективного функціонування економіки. Проте виявилось, що від надходжень за продаж нафто-газової сировини не надто підвищується життєвий рівень переважаючої частини населення. Навіть попри деяке збільшення зарплат та пенсій, працюючій людині важко забезпечити себе і своїх рідних більш-менш пристойним житлом, освітою, медичним обслуговуванням, відпочинком тощо. Прибутки йдуть до представників пануючої верхівки, а злиденні люди відсторонюються від можливостей реального впливу на стан справ в державі. Американський соціолог Е.Мюллер в результаті аналізу політичного розвитку 58 держав, які стали на шлях демократії, виявив, що пауперизація значної частини населення, критична різниця у рівнях життя багатих і бідних невідворотно призводять до послаблення позицій демократії. Режими у більшості пострадянських країн також намагаються не допустити посилення незалежних соціальних груп, здатних у майбутньому кинути їм виклик. До таких категорій відноситься середній і малий бізнес, умови діяльності для якого у всіх пострадянських країнах, за виключенням країн Балтії, як дуже непростими. Недовга історія пострадянського простору показує негативний вплив експорту природних ресурсів на політичні відносини і з точки зору збільшення ймовірності ініціації збройних конфліктів, а також сприяння їхньому затягуванню. Саме контроль над джерелами природних ресурсів часто є головною причиною збройних конфліктів. Найяскравіший приклад тому – пристрасті стосовно нафти у Чечні або боротьба навколо можливих трубопроводів через Кавказ в обхід Росії, що призвело до загострення стосунків Москви з Тбілісі і військових конфліктів між ними.

Падіння виробництва, зниження рівня життя переважаючої більшості населення, скандальний розрив у прибутках меншості і більшості, зростаюча соціально-політична і міжетнічна напруженість – все це спільні симптоми хвороб перехідного періоду у розвиткові нових незалежних держав, що болісно впливало і впливає на людей. Стару віру в комуністичні цінності у суспільстві ненадовго витіснило переконання, значною мірою ілюзорне, що всезагальне благоденство буде забезпечене набуттям суверенітету, переходом до ринкової економіки і ліберальної демократії. Спочатку демократичні перетворення в більшості посткомуністичних країн мали широку масову підтримку. Це насамперед зумовлювалося економічною неспроможністю колишньої системи. Населення було настільки змучено всезагальним дефіцитом на всі найнеобхідніші товари, що народилася крилата фраза: «Краще жакхливий кінець, ніж жах без кінця». Хоча, звичайно, надія була не на гірше, а на краще. Більшість населення очікувало від нових демократичних інститутів не стільки захисту громадянських свобод, скільки підвищення свого матеріального

добробуту. Від приходу демократії тут чекали в першу чергу соціальних і економічних перетворень, підвищення рівня життя і покращення умов зайнятості. Тобто, підтримуючи політичні зміни, люди радше керувалися матеріальними очікуваннями, ніж якоюсь первинною нормативною відданістю демократії.

Проте виявилось, що реальні процеси модернізації найчастіше відбуваються за драматичних умов і не завжди призводять до очікуваних позитивних результатів. В деяких пострадянських державах результати реформ виявилися прямо протилежними: замість соціально орієнтованої ліберальної економіки та громадянського суспільства з притаманними йому демократичними інститутами постали ознаки ще більшої деградації, а проголошені нові принципи часто перетворювалися на декларації, що за умов суворої дійсності викликало ще більше роздратування широких верств населення.

Отже, сувора реальність існування в умовах реконструкції економічної системи, яка супроводжувалася різким падінням життєвого рівня широких мас населення і збільшенням соціальної і матеріальної нестабільності його становища, викликало у пострадянських суспільствах глибоке розчарування. У більшості з ННД запанувала аномія. Це поняття, що позначає беззаконня, відсутність ясних норм поведінки, якими б могли керуватися люди, аби жити благополучно і чесно. Це – морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розкладом системи цінностей через кризу суспільства. Виникнення аномії пов'язано із розкладом традиційної культури і життєвого ладу, що породило небачену доти економічну нерівність, політичні пристрасті і моральну неохайність. За таких умов чимало людей втрачало орієнтири соціальної поведінки, звичні моральні норми слабшали, поступаючись місцем культу сили, жадобі збагачення, нахабству і цинізму як якостям, що краще відповідали духу часу.

Від початку 1990-х рр. на території колишніх радянських республік зруйнувалися всі цінності, які існували до того, і треба було вчитися жити в принципово іншій «системі координат». Відбулася криза радянської, соціалістичної соціальної ідентифікації. Епоха політичної демократизації і ринкових реформ вимагала освоєння нових, невідомих радянській людині соціально-політичних практик, норм, цінностей, соціальних ролей та установок. Більшість людей не змогли розібратися у суміші перебудовчих гасел і магазинних спокус. Негласно було проголошено: «За гроші можна все!». Разом із тим виявилось протиріччя між проголошеними цілями (гідного життя, підвищення добробуту) і неможливістю їх реалізації. Стан аномії виявляється у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні. Катострофічно зростають масштаби злочинності, наркоманії, алкоголізму, проституції і «траффікінгу», особливо серед молоді. Більшає кількість самогубств. Переважаючу більшість населення пострадянських держав відрізняє пасивність, яка забезпечується посиленням контролю

влади над засобами масової інформації і придушенням опозиції, що має місце в деяких ННД.

Для переважної частини населення пострадянського простору запанувала деструктивна свідомість і примітивні почуття. Люди були не в змозі зібрати своє сьогоднішнє, а тим більше майбутнє у цілісну картину цільної життєдіяльності. Світ в їхніх очах розсипався і розпилювався у калейдоскопі кризи і хаосу. З'явилася ностальгія за радянськими часами із притаманною їм «впевненістю у завтрашньому дні». Люди були виховані в дусі патерналізму, тобто у переконанні, що держава повинна забезпечити своїх громадян засобами для виживання, натомість за це сплачувалося погодженням на обмеження свободи. Втративши “керівництво і турботу партії і держави”, люди певним чином “здичавіли”: хто у грабунках, корупції і шахрайстві, а хто – у примітивному виживанні. Через деяких час більшість населення на пострадянському просторі вже не хотіло ніяких реформ і мріяло про повернення до нещодавнього минулого. Понад три чверті не здатні були покладатися на власні сили, очікуючи допомоги від держави або від будь-кого іншого. Це – також радянська спадщина, оскільки протягом десятиріч формувалася «*homo sovieticus*», відчужений від власності, влади, позбавлений можливості самоорганізації, підпорядкований і залежний від держпартсистеми. «Вмонтована» у жорстку соціально-політичну систему людина була насправді позбавлена вільного вибору і вільної волі. Радянська влада дійсно виховала “нову людину”, яка не усвідомлювала, що свобода – це самостійність у повному розумінні цього слова і відповідальність за себе і свої вчинки.

Треба враховувати демографічні особливості пострадянських країн. В них – один з найвищих показників в світі питомої ваги людей немолодих - значний прошарок населення середнього і похилого віку, які вже нездатні “перебудовуватися”, швидко пристосуватися до пострадянських реалій, а також пенсіонерів, які поклалися виключно на державу. В деяких пострадянських країнах дали про себе знати мрії про відтворення радянського «світлого минулого» – союзній державності та соціалістично-зрівняльному життєвому укладу. Це стосується насамперед Білорусі і Молдови, а також Криму, Донецької й Луганської областей України.

Серед інших факторів, які призвели до краху “реального соціалізму”, слід наголосити зростання почуття незадоволеності обмеженнями, які існували – ідеологічними, економічними, культурними тощо, – насамперед у панівної верстви (тепер це називають “елітою”), яку підтримали маси, сподіваючись на докорінне покращення свого добробуту. Еліта ж, яка вже мала певні ресурси і прибутки від них, прагнула не ховатися і не боятися потрапити за ґрати за «нетрудові надходження». Вона прагнула одержати максимально можливі матеріальні та інші блага, які мали вищі верстви суспільства у капіталістичних країнах, при цьому не думаючи про адекватне розширення можливостей “простого народу”. Тому керівники і люди, які користувалися реальною владою в СРСР, не дуже опиралися на крах соціалізму.

Майже для всіх нових незалежних держав пострадянського простору, незалежно від їх особливостей і проголошеної орієнтації розвитку, спільним є те, що верхні і вищі ешелони управління в основному зайняли все та ж радянська партійно-комсомольсько-державна бюрократія, яка прийняла зручні для неї ідеологічні кольори. Зрозуміло, до управління частково допущені і нові політико-економічні сили, які часто використовуються для створення привабливого «іміджу» влади, але в цілому не визначають правила бюрократичної гри. Представники колишньої партійної, комсомольської, державної, господарської номенклатури, силових структур, опозиційних рухів різного толку, нового класу підприємців, традиційної інтелектуальної і культурної еліти, тіньової економіки і злочинного світу в різних пропорціях і в різній якості формують так звані пострадянські еліти. За умов слабкості громадянських суспільств вони стають головними героями того, що відбувається на пострадянському просторі¹.

З'явилися величезні капітали. Які головні джерела цих статків? У старій «номенклатури» та її родичів це – гроші КПСР; майно державних підприємств, безкоштовно передане у власність директорів та їх оточення; режим «спецекспортерів», який дозволяв привласнювати різницю між зовнішньою і внутрішньою цінами товару, який експортувався; довільні податкові пільги з імпорту та інші. У нових «прибульців» у бізнес «добре виходило» там, де їм вдавалося урвати свій шмат державного майна. Вони також широко використовували і використовують торговий прибуток – від повернення податку на додану вартість до прямої контрабанди; валютні та фінансові спекуляції; різноманітні «піраміди». За кордон переводяться колосальні кошти. Великого поширення набули «тіньова економіка» та кримінальна діяльність. Ситуація погіршується тим, що первісний перерозподіл власності в частині пострадянських країн ще не завершився.

Демократична інтелігенція, яка вийшла на політичну арену за часів З'їзду народних депутатів (1989 – 1991 рр.) не могла змагатися з подібними типами. До того ж частина її теж не встояла перед доларовою спокусою. Іншим же здавалося: достатньо запровадити нові інститути, насамперед, в економіці, і справу буде зроблено. Вони не враховували, як ці інститути перетворяться у конкретній обстановці, не заподіяли ніяких зусиль для виховання соціальних акторів трансформації. Вони навіть нічого не зробили для простого роз'яснення сенсу реформ населенню, для його політичної просвіти, не брали до уваги масові інтереси. Але, якщо б навіть реформи, приватизація та інше були проведені інакше, можливо, краще, все одно командні висоти в економіці захопили би ті самі люди.

Від початку 1990-х років йде інтенсивний процес трансформації політичних структур пострадянських нових незалежних держав. Його відправною точкою був вже не тоталітаризм, а ослаблений авторитаризм

¹ Сподівання на очищення влади через люстрацію здебільшого не справдилися. Люстрація відносно успішно здійснювалася у невеликих державах, які нетривалий час перебували під тоталітарними режимами.

часів М.Горбачова. Певні його атрибути так чи інакше ще зберігаються у політичному житті пострадянських республік. Разом із тим провідною рисою світової політики останніх кількох десятиріч є рух до демократії. Для пострадянських ННД прагнення створити модель суспільного устрою за західним зразком, як правило, не увінчувалося успіхом. Виняток становлять країни Балтії та Україна після Революції Гідності. Як свідчить світовий досвід, успіху досягають тільки тоді, коли, формуючи правову державу, враховують соціально-політичні та економічні реалії тієї або іншої країни.

В політичному житті всіх пострадянських країн наявні загальні риси: в жодній з них не виступають проти незалежності, бажають мати власну державу. Офіційно проголошуються цілі наведення порядку і дисципліни, нормального ритму економічного і соціального життя. Всі вони мають інститут президентства. Пости президента, спочатку зайняті тими чи іншими колишніми керівниками республіканських комуністичних партій, перетворилися на основний інститут визначення політичного курсу. Проте міру демократичних реформ у нових державах поки що можна характеризувати як фрагментарну і непослідовну: в деяких країнах відчутний значний прогрес, тоді як в інших у тому чи іншому вигляді продовжують діяти практики попереднього режиму.

У політичній сфері аналітики виокремлюють чотири основні типи режимів, які сформувалися у колишніх радянських республіках:

- демократичні: Латвія, Литва, Естонія, Україна;
- напівавторитарні: Грузія, Азербайджан, Вірменія. Тут впроваджується “альтернатива демократії” – обмежена трансформація, яка більше відповідає їхнім інтересам, і водночас збереження видимості демократії з униканням політичних ризиків;
- авторитарні: Білорусь, Казахстан, Таджикистан – відмова від демократичної гри, вільної конкуренції на виборах, ризику для правителів бути відправленими у відставку виборцями – організація виборів із заздалегідь відомими результатами; Росія останнім часом демонструє все більше ознак переходу від авторитаризму до неототалітаризму;
- неототалітарні: Туркменістан та Узбекистан – тотальний контроль, систематичний примус і насильство або загроза його застосування з боку влади по відношенню до більшості населення здійснюється не у жорстких, як у класичному тоталітаризмі, а відносно м’яких, проте більш витончених формах, через велику кількість стійких залежностей – правових, економічних тощо.

Молдова і Киргизія у 2010 – 2016 рр. перебували у стані хаосу, що ускладнює їх чітке зарахування до тієї чи іншої групи.

Звичайно, у пострадянських нових незалежних держав існує чимало відмінностей, зумовлених імпульсами національно-державного самовизначення, набутими у процесі дезінтеграції Союзу РСР, геополітичним положенням, соціокультурними і національно-ментальними факторами, а

також якістю політичних еліт і мірою впливу на політичних процес з боку інших країн Заходу і Сходу. З іншого боку, вони не можуть не враховувати загальносвітових тенденцій.

Як свідчить історичний досвід, визрівання капіталізму було завжди і передумовою, і каталізатором встановлення демократичних форм правління. Один з уроків історії полягає у тому, що, принаймні, у минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів. Сучасне прагнення деяких ННД перейти одночасно і до демократії, і до ринку є спробою змінити ту модель взаємозв'язків між економічними та політичними перетвореннями, яка складалася століттями. Західні політологи розглядають його як унікальний історичний експеримент, бо одночасна радикальна трансформація економічної і політичної систем є справою надзвичайно складною.

Будь-який демократичний уряд стикається з чималими складностями у проведенні економічних реформ. Радикальне реформування економіки вимагає рішучих і швидких дій. Однак процес прийняття рішень в умовах демократичної системи, особливо у питаннях, з яких немає консенсусу, пов'язаний із тривалими процедурами політичного торгу, узгоджень і пошуку компромісів. У демократичних суспільствах рішення виявляються повільними, тим більше, коли мова йде про законодавчі акції. Ще складнішою ситуація є у посткомуністичних країнах, де виникає велика кількість конкуруючих між собою нових політичних партій і груп інтересів. Їхнє протиборство значною мірою паралізує законодавчий процес. Виникаючі на політичній сцені партії, профспілки, асоціації бізнесу та інші групи можуть намагатися блокувати певні аспекти економічних реформ, а також спрямувати їх у вигідне для себе русло. До цього додаються ускладнення, пов'язані із неясним характером відносин у структурах влади. Конфлікти між виконавчою і законодавчою владою, між кабінетом міністрів і главою держави – звичайне для посткомуністичних країн явище, що найгіршим чином впливає на реформування економіки. Через ці причини темпи економічних перетворень значно уповільнюються. Найяскравішим прикладом цього може бути Україна.

Важливе значення має і те, що правлячі верстви у більшості пострадянських країн зацікавлені у збереженні перехідного періоду. Вони не бажають його швидкого розвитку, а тим більше завершення, навпаки, прагнуть подовжити, і навіть заморозити перехідний стан суспільства. Це їм необхідно для того, аби, з одного боку, витягти із попередньої комуністичної системи такі елементи, як ієрархія, жорсткі структури, відсутність або пониженість ролі конкурентності, слабка вертикальна мобільність, і поєднати із можливостями і досягненнями сучасної ринкової економіки. Насамперед, приватного привласнення і приватної власності, адже не все ще поділено. Парадоксально, але правлячій еліті не потрібна модернізація і наведення ладу у суспільстві, зокрема у законодавстві: «У каламутній воді риба легше ловиться». Проте в деяких перехідних суспільствах можливе позитивне співіснування політичної та економічної

лібералізації. Однак це – рідкість і трапляється при вельми складному і рідкісному поєднанні певних факторів, як це відбулося в країнах Балтії.

Якщо ж говорити про ті процеси, які мають місце в переважній більшості пострадянських держав, то можна виокремити наступні:

- 1) наявна протидія зусиллями різних ланок державного апарату на всіх рівнях і багатьох груп політичного класу реальному здійсненню заходів із розвитку цивілізованих ринкових відносин, активізації розумно обмеженого, економічно виправданого державного регулювання, вільного від корисливого тиску як бюрократії, так і олігархів, а також заходів із раціоналізації соціальної сфери;
- 2) часто очевидна непродуманість та неефективність здійснення реформаторських заходів, що загрожує результатами, протилежними накресленим;
- 3) спостерігається підтримка, збереження і навіть посилення надмірної майнової нерівності, консервація становища прошарку населення з низькими прибутками і фактичне погіршення стану значної частини цієї категорії (звичайно, має місце часткове коректування – наприклад, підвищення мінімальної заробітної плати або прожиткового рівня, проте в реальності відбувається відтворення соціально-економічних та політичних механізмів легального і нелегального розподілу і перерозподілу суспільного прибутку на користь еліти).

Разом із тим у житті нових незалежних держав наявні і позитивні процеси – вихід із комуністичного глухого кута є гігантським кроком вперед у розвитку пострадянського простору. Ступінь внутрішньої свободи у значній частині людності, як правило, на порядок більший, ніж це було за радянської епохи. Відбувається становлення конкурентно-ринкового суспільного укладу. Під впливом розгортання ринкових відносин мають місце позитивні зрушення, не дивлячись на їх деформацію. Мова йде про формування основи демократії – середнього класу. Це соціальні групи із середніми і високими прибутками. Вони активізують розвиток економіки та інноваційні процеси в ній, виступають в якості груп зростання професійного, інтелектуального та культурного потенціалу суспільства. Вони формують свою трудову та підприємницьку активність на основі вимог ринку і зацікавлені у підвищенні своєї конкурентоздатності. Вони орієнтовані на розвинені стандарти споживання і є орієнтирами зростаючої соціальної мобільності для інших здатних до неї груп населення. Соціологи вважають формування середнього класу не тільки найперспективнішим процесом трансформації соціальної структури суспільства, але й його серцевиною. Не можна заперечувати і той факт, що завдяки системним перетворенням економіки значна частина населення перевищила дореформений рівень споживання й досягла більш високої якості життя. Наразі мова йде не про найбільш дохідні верстви населення, забезпеченість яких не просто висока, а часом навіть перевищує стандарти західних елітних груп. Йдеться про групу населення з середніми прибутками. Проте кризові умови існування деяких ННД, а також

небажання влади відчувати тиск з боку незалежних платників податків значною мірою обмежують не тільки можливості останніх, але й їх загальну чисельність.

За часів радянської влади було проголошено «вирішення національного питання в СРСР на основі всебічного розвитку і розквіту соціалістичних націй та їхнього зближення на засадах пролетарського інтернаціоналізму». Насправді, національний устрій Радянського Союзу можна порівняти із ящиком Пандори, в якому під тиском центральної тоталітарної влади перебували складні проблеми і гострі протиріччя. Насамперед: адміністративні кордони практично ніде не співпадали із національними. Взагалі, коріння конфліктів пострадянського простору сягають не тільки радянського, але в багатьох випадках і більш віддаленого минулого. Вони закорінені у дуже складному переплетінні різних за природою і характером процесів. Загальний фон, на якому виникли конфлікти на пострадянському просторі, можна охарактеризувати як дестабілізацію політичної ситуації, яка настала в результаті послаблення колишньої тоталітарної системи організації держави та суспільства. Вивільнилися сили, раніше скуті організованою певним чином системою.

Коли СРСР почав розпадатися, придушені раніше міжнаціональні суперечності вийшли на поверхню. Це відчула на собі практично кожна з нових незалежних держав. Найчастіше конфлікти, які спалахнули на їх території, були внутрішньо асиметричними, тобто такими, які розгорталися всередині ННД по лінії протистояння центр – провінція. Так в Росії спалахнули конфлікти у Татарстані, Чечено-Інгушетії, Якутії. В деяких нових незалежних державах міжнаціональні суперечки, які позначилися раніше, набули характеру збройного протистояння. Це відноситься насамперед, до Придністров'я і Південної Осетії. Конфлікти, замішані на міжнаціональній і релігійній ворожнечі, після розділення союзної армії (весна – літо 1992 р.) і часто неконтрольованого розтягнення зброї, швидко розросталися. Протистояння у Нагірному Карабасі переросло у широкомасштабну війну між Вірменією та Азербайджаном. У Грузії із зброєю в руках піднялися абхазці. Громадянська війна у Таджикистані (1992 – 1997 рр.) за участю афганських моджахедів стала не тільки катастрофою для самої республіки, а перетворилася на реальну загрозу для всього центральноазіатського регіону. В Росії у 1991 р. виникла самопроголошена Чеченська Республіка. В наслідок цього з'явилася лінія протистояння між Грозним і Москвою, що призвело до багаторічної війни («контртерористичної операції»), яка офіційно закінчилася у 2009 р. Іншим наслідком стало те, що Північна Осетія і новостворена Інгушська Республіка були втягнені у територіальну суперечку, що відбувалося зовсім не у мирних формах. В цілому можна простежити еволюцію цих гострих конфліктних ситуацій, які пройшли через стадії радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил в колишніх союзних республіках, внутрішніх збройних конфліктів, виникнення нових державних утворень у вигляді так званих невизнаних

республік на територіях Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії, Абхазії, Донецької і Луганської областей України, з наступною боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне і незалежне існування. Слід наголосити «російський слід» у бурхливих подіях в кожному із названих регіонів.

На пострадянському просторі найпотужніше даються взнаки зіткнення цивілізацій із провідною роллю російської у її протистоянні із Заходом. На межі 1980-1990-х років таке зіткнення мало місце в Естонії, Латвії, Литві. Відторгнені у 1940 р. від Європи, балти ніколи не забували про неї, першими поставили питання про неправомочність радянської анексії і тим самим значно вплинули на процеси дезінтеграції СРСР. Тодішнє радянське керівництво намагалося придушити прагнення до незалежності. Так, 11 – 13 січня 1991 р. до Литви були введені війська, під час штурму вільнюського телецентру загинули 16 його захисників. Використовувалися економічні методи, зокрема, енергетичний шантаж. Однак нові незалежні держави Балтії твердо стали на шлях євроінтеграції. Результат їх зусиль – прийняття спочатку до НАТО, а потім до Європейського Союзу у 2004 р. Нині саме керівництво балтійських ННД активно виступає на боці України, підтримуючи її євроінтеграційні прагнення. Разом із тим Литва, Латвія, Естонія занепокоєні проявами російської агресивності біля своїх кордонів. Напруга зіткнення цивілізацій посилюється тим, що Північноатлантичний блок посилює свою присутність на території своїх нових членів, що викликає негативну реакцію з боку РФ.

Прояви зіткнення цивілізацій можна побачити і в Молдові. З одного боку, прагнення певних політичних сил приєднати країну до Європейського Союзу (у Вільнюсі на саміті Східного партнерства у листопаді 2013 р. було підписано угоду про асоціацію Молдови до ЄС, а у липні 2014 р. парламент її ратифікував). З іншого – форпост Росії у Придністров'ї, населення якого всіляко заперечує рух до Європи. У 1990 р. реакцією на взятий Кишиневом курс на об'єднання з Румунією призвів до проголошення Гагаузької республіки. У придушенні гагаузького руху за незалежність були численні жертви¹.

«Зіткнення цивілізацій» загострилося на українських теренах, починаючи з 2013 р., коли Москва спробувала загальмувати рух Києва до Європейського Союзу замість приєднання до євразійського інтеграційного проекту. Призупинення тодішнім українським президентом Віктором Януковичем процесу асоціації країни до ЄС восени 2013 р. РФ сприйняла як свою велику перемогу над Заходом і значний крок у створенні Євразійського союзу, участь у якому України збільшила б кількість сукупного населення до критичної маси у 200 млн. осіб. Проте наприкінці листопада у Києві розпочалися масові акції протесту, які переросли у Революцію Гідності. Майдан 2014 року продемонстрував можливість

¹ У 1994 р. парламент Молдови прийняв закон автономний статус Гагаузії, хоча відносини з Центром залишаються складними.

зміни клептократичної влади, що налякало Кремль, адже поставило під сумнів аналогічний за суттю путінський режим. Якщо б Москва дозволила Україні зблизитися з Європою, побудувати нове суспільство за європейськими зразками, такий приклад став би прямою і явною загрозою для існуючої в Росії системи влади і тих, хто її очолює.

Кремль назвав владу, сформовану Євромайданом у Києві, нелегітимною, навіть «фашистським режимом» і закликав до «захисту російськомовної людності», якій той загрожує. 20 лютого 2014 р., коли у Києві йшла запекла боротьба, в районі Керчинської затоки були зафіксовані порушення перетину державного кордону України російськими військовими, почалося блокування українських військових частин (використовувалися підрозділи російської армії, які знаходилися на законних підставах у Криму). 27 лютого «зелені чоловічки», люди у російській військовій формі без шевронів, так звані «активісти самооборони» або «ополченці», захопили будівлі Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради Міністрів. Потім, прикриваючись жінками і дітьми, як інструктував В.Путін, вони штурмували розташування українських Збройних сил. Під дулами автоматів кримські парламентарі «одноголосно» прийняли постанову про проведення референдуму, який мав вирішити подальшу долю краю: здійснити «заповітну мрію» про вихід із складу України і приєднання до Росії. Лідер партії «Русское единство» Сергій Аксьонов за поданням В.Януковича проголосив себе головою Ради Міністрів республіки, а потім звернувся до В.Путіна із проханням «забезпечити мир і спокій у Криму». За зверненням президента Рада Федерації РФ 1 березня дозволила використання російських збройних сил на території України, тобто окупація стала реальністю. 16 березня було проведено псевдореферендум про входження Криму до складу РФ. 17 березня Крим проголосили незалежною державою. 18 березня у Москві було підписано «Договір про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». Підписанти: президент РФ В.Путін – можновладці Криму: голова Ради Міністрів С.Аксьонов, голова Державної Ради Володимир Константинов, голова координаційної ради із організації Севастопольського міського управління із забезпечення життєдіяльності Севастополя Олексій Чалий. 20 березня Державна Дума, а 21 березня Рада Федерації ратифікували цей договір.

Після цього словосполучення «гібридна війна» стала реальністю української історії. Хоча в історії інших країн вони мали місце і раніше¹. Прагнучи відтворення імперії, В.Путін зажадав слави у справі «збирання

¹ Влітку 2008 р. Росія спробувала нові підходи у війні проти Грузії – війна «08.08.08»: тоді, крім регулярної армії використовувалися сили спеціального призначення разом з економічними та дипломатичними інструментами. Велася обробка населення, зокрема, масова видача жителям Південної Осетії російських паспортів. Також була здійснена масована кібератака, яка впродовж кількох годин паралізувала або змінила урядові інтернет-ресурси.

земель». Було сплановано операцію «Новоросія» – об'єднання 8 південних і східних областей України: Донецької, Луганської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської в опозицію центральним і західним областям, а також новому уряду у Києві. Але крім частини Донецької і Луганської областей в решті областей ідея «руського миру» масової підтримки не знайшла. Москва не могла передбачити, що не тільки українці, але й російські за етнічним походженням, мовою і культурою громадяни України з таким завзяттям і героїзмом будуть захищати незалежність своєї Батьківщини у гібридній війні, котру продовжила Росія.

У гібридній війні проти України російська держава уклала оборудку із недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, котрі сама РФ робити не хоче, оскільки будь-яка держава повинна додержуватися Женевської конвенції і Гаазької конвенції щодо законів сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань, що і робиться. Саме такі бандитські формування, підтримувані і керовані російськими військовими, які, начебто звільнилися із Збройних сил РФ і поїхали воювати з «фашизмом», у квітні 2014 р. захоплювали державні установи на Сході України, а потім проголошували створення Донецької народної республіки і Луганської народної республіки.

Не можна не визнати, частина місцевого населення, як і в Криму, вітала прихід «руського миру». Вирішальну роль відіграли сподівання на покращення свого матеріального становища, підвищення зарплат і пенсій, на те, що «багата Росія завалить грішми» і «не треба буде вчити українську мову». «Руський мир» прийшов, перетворивши все на руїну.

У серпні того ж року на українську територію вдерлися регулярні підрозділи російської армії. Українська сторона зазнала значних людських втрат серед військових і мирного населення. Втрат зазнали й інші держави, зокрема ті, чії громадяни опинилися на борту пасажирського літака «Боїнг 777», що здійснював рейс за марш туром Амстердам – Куала-Лумпур. 17 липня 2014 р. в небі над Донецькою областю загинули 298 осіб (громадяни Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Великої Британії, Німеччини, Бельгії, Філіппін, Канади, Нової Зеландії). Російська сторона відразу звинуватила в авіакатастрофі українських військових. Україна представила докази того, літак був збитий зенітною ракетною установкою «Бук», переправленою з російської сторони на територію, контрольовану сепаратистами. Москва всіляко заперечувала докази своєї причетності, представлені різними міжнародними групами, які вели розслідування. Зловживаючи правом вето, Росія заблокувала рішення Ради безпеки ООН про створення Міжнародного трибуналу для розслідування справи. 28 вересня 2016 р. були оприлюднені результати розслідування, яке вела Спільна слідча група на чолі з Нідерландами, до складу якої

входили представники Австралії, Бельгії, Малайзії та України. Висновки: літак було збито із системи «Бук», привезеної з бази російської 53-ї ракетної протиповітряної бригади з міста Курськ на територію України, захоплену проросійськими бойовиками. Постріл було здійснено помилково: авіалайнер переплутали із українським військовим транспортним літаком. Після акції «Бук» вивезли на територію Росії.

Політика російського керівництва, яке усіма силами намагається не допустити кардинальних зрушень у політичному розвитку України – створення правової демократичної держави та її інтеграції з Європою – набула особливого характеру: всіляко провокуючи і підтримуючи заворушення проросійських сепаратистів, вдаючись до прямого військового вторгнення на Південний Схід України, путінський режим намагається дестабілізувати ситуацію в нашій державі, паралізувати її функціонування і в такий спосіб утримати її в зоні свого впливу. Москву лякає перспектива уходу найбільшої і найвпливовішої з пострадянських республік і розширення самого правового простору демократичних держав, тобто скорочення зони російських претензій на панування.

У своїх прагненнях його зберегти Кремль намагався використати Співдружність Незалежних Держав, яка утворилася наприкінці 1991 р. Спочатку до складу нової міжнародно-політичної організації увійшли 11 колишніх союзних республік за виключенням країн Балтії та Грузії. У жовтні 1992 р. із Співдружності вийшов Азербайджан, але повернувся у 1994 р. У 1994 р. до організації увійшла Грузія, після російської агресії 2008 р. вийшла із складу СНД. Коли Кремль анексував Крим і розпочав війну на Сході України жоден член СНД не висловив протест і засудження агресора. 19 березня 2014 р. на засіданні РНБО України було прийнято рішення про припинення головування в СНД і про вихід із складу цієї організації.

Крім Співдружності Незалежних Держав на пострадянському просторі утворювалися й інші організації. У 1999 р. було підписано Договір про створення Союзної держави, до якої мали увійти Росія і Білорусь, проте він не реалізувався. У 1995 р. із підписання Угоди про Митний союз між Росією, Білоруссю і Казахстаном почало формуватися Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). У 1996 р. до них приєднався Киргизстан, у 2015 р. – Вірменія. У 2003 р. було оголошено про створення нового економічного об'єднання – Єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану, Росії та України. З 1 січня 2012 р. він почав діяти, але без України. Невдовзі керівники Білорусі і Казахстану почали висловлювати незадоволення його функціонуванням. У квітні 1994 р. Казахстан, Киргизстан, Узбекистан уклали Договір про створення єдиного економічного простору. У березні 1998 р. до них приєднався Таджикистан. З липня 1998 р. це об'єднання офіційно називалося Центральнo-Азіатським економічним співтовариством, у лютому 2002 р. його перейменували у Центральнo-Азіатське співробітництво. У жовтні 1997 р. утворилася Організація за демократію і економічний розвиток, за першими літерами

назв держав-членів – Грузії, України, Азербайджану, Молдови – скорочено ГУАМ. У 1999 р. до них приєднався Узбекистан, проте у травні 2005 р. вийшов із складу організації. Загальною рисою всіх названих організацій є перевищення очікувань над реальними здобутками.

Головний підсумок років, що пройшли після припинення існування Радянського Союзу, – перемога антикомуністичної буржуазно-демократичної революції. Однак суспільний лад, який склався в результаті, залишається дуже суперечливим (звичайно, слід враховувати специфіку кожної з нових незалежних держав). Приватна власність, що прийшла на зміну псевдосуспільній, концентрується в руках панівної еліти. Централізована, планова, антиринкова система господарювання змінилася напівринковою, яка базується, головним чином, на криміналізованому, економічно і соціально неефективному функціонуванні капіталу. Перші кроки з формування демократичних виборних процедур змінилися імітацією виборів органів державної влади, що маскує їх фактичне призначення. Проголошення багатопартійності не дало реальних результатів. Навпаки, виникла ситуація, коли часто панує партія влади. А опозиційні політичні сили або придушуються, або лише роблять вигляд, що є самостійними. Якщо розуміти під демократією не тільки очевидні речі, такі, як розділення влад і вільні вибори із непередбачуваним результатом, свободу засобів масової інформації, але й ширший набір факторів, то можна побачити, що реальних змін у демократизації більшості пострадянських країн не відбулося. Сенса у тому, що владна система залишилася заснованою на попередніх відносинах, хоча, можливо, деінде трохи інституалізувалася. Це означає те, що, не дивлячись на можливості, здавалося б, широкої політичної участі, реальне право участі мають ті, хто задіяний у відповідних зв'язках, не більше того. Влада поєдналася із бізнесом, а корупція набула надзвичайного поширення.

Кожна з пострадянських нових незалежних держав постала перед складними проблемами, висунутими глобалізацією і переходом до постіндустріального суспільства. Міжнародні організації та експерти радять їм зберігати спокій і продовжувати застосовувати комплекс заходів з ліберально-демократичного та ринкового реформування. Але результати реалізації подібних порад в кожній з ННД дуже відрізняється. В якійсь мірі можна очікувати, що процес значною мірою стихійного розвитку ринкових відносин, потреби відтворення капіталу, структурна перебудова економіки, втягнення тієї чи іншої країни до світового господарства будуть сприяти її прогресу у суспільно-політичному житті. Однак це не може відбутися автоматично.

Наявні певні базові елементи, які можуть цьому сприяти: існування основних інститутів приватної власності і ринкового господарського механізму, зовнішні контури політичної демократії, визнання, хоча б формальне, необхідності громадянських свобод тощо. Проте ці можливості, якщо і використовуються, так лише епізодично і у дуже обмежених масштабах. Причиною тому є відсутність в більшості ННД дієвого

політичного та економічного механізму модернізації суспільства, стимулювання громадської активності, інноваційної орієнтації, а також збереження традиціоналізму в тій або іншій формі.

Шанси на появу в більшості пострадянських країн найближчим часом соціально відповідального політичного класу, ефективного державного керівництва, громадянської активності населення, демократичної правової держави на базі економіки, що швидко модернізується, залишаються невеликими. Потенціал руху суспільств у цьому напрямку, що позначився наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., залишився невикористаним, а потім почалося його затухання. Еліта сформувала криміналізовану бюрократично-олігархічну, авторитарну, соціально-неефективну суспільну систему з вельми обмеженими можливостями перетворення у ту, що відповідає вимогам суспільного прогресу.

Аналіз в цілому схожого, хоча із значною національною специфікою, досвіду перетворень пострадянських республік показує, що попереду – новий перехідний період, під час якого буде /або не буде здійснюватися переробка постсоціалістичної системи, яка склалася, у суспільну систему, що реалізуватиме можливості сучасного економічного і соціального прогресу.

Література

- Алексейченко О.В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні "заморожених" конфліктів на пострадянському просторі /О.В. Алексейченко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 117, (ч. 2).
- Арон Л. Забудьте все, что вы знали о распаде СССР /Л.Арон [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/woussr/Zabudte-vse-cto-vy-znali-o-raspade-SSSR-15263>
- Багдасарян С. Трансформация постсоветского пространства /С.Багдасарян [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://ap.rau.am/?page=statja&st_id=257
- Борисова Е. А. История развития конфликтов по поводу водных ресурсов в Центральной Азии в постсоветский период /Е.А.Борисова //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2014. – №2.Бульвінський А.Г. Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України /А.Г.Бульвінський //Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин: зб. наук. праць /Держ. Установа «Ін-т всесвіт. Історії НАН України». – К., 2014.
- Вонсович С.Г. Політичний транзит в контексті неототалітарного вектора світової політичної системи /С.Г.Вонсович // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118, (ч. 1).
- Гай–Нижник П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину /П.Гай-Нижник // Гілея : науковий вісник: збірник наукових праць: історичні науки, філософські науки, політичні науки. – 2017. – Вип. 118.
- Гай-Нижник Росія проти України (1990-2016): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення : монографія / П. Гай-Нижник. – К., 2017.
- Гаман-Голутвина О. Авторитаризм развития или авторитаризм без развития: судьбы модернизации на постсоветском пространстве /О. Гаман-Голутвина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info>
- Герович В. Интер-Нет! Почему в Советском Союзе не была создана общенациональная компьютерная сеть /В.Герович //Неприкосновенный запас. – 2011. – № 1.

Горбулін В.П. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу /В.П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. – Київ, 2014. – № 4 (33).

Горин Д. Ближе к телу: о некоторых особенностях репрезентации постсоветской реальности /Д.Горин //Неприкосновенный запас. – 2012. – № 1.

Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навч. посіб. – Чернівці, 2008.

Дорошко М.С. Держави пострадянського простору у світовій політиці /М.С.Дорошко, І.В.Шпаков. – К., 2010.

Дорошко М.С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору : навч. посіб. для студ. напряму "Міжнар. відносини" / М.С. Дорошко. – К., 2011.

Зайдель М.І. Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі /М.І.Зайдель // Гілея. – 2015. – Вип. 93, (№ 2).

Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи /Г.Іскакова //Політичний менеджмент. – 2007. – № 3.

Коктыш К. Е. Вечно живой призрак. Почему бывшие республики так и не решили проблем, вызвавших распад СССР /К.Е.Коктыш [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Vечно-zhivoi-prizrak-15462>

Кондратенко О.Ю. Інститут міжнародних санкцій у врегулюванні російсько-українського конфлікту /О.Ю.Кондратенко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 120, (ч. 2).

Криворучко І.О. Індекси суспільно-політичних перетворень на пострадянському просторі: порівняльний аналіз /І.О.Криворучко // Магістеріум. – 2014. – Вип. 58 : Політичні студії.

Кузенко Н.В. Структурні зміни в економічному розвитку пострадянських держав / Н.В. Кузенко. – Львів, 2013.

Кустарев А. Мифология советского прошлого /А.Кустарев //Неприкосновенный запас. – 2013. – № 89(3).

Лазарев Е.А, Политическая коррупция: объясняя природу постсоветских трансформаций /Е.А.Лазарев //Полис. – 2010. – № 2.

Макаркин А. Постсоветское пространство: авторитаризм и компромиссы /А.Макаркин //Неприкосновенный запас. – 2011. – № 6.

Мельничук І. Концепт "пострадянський простір" у сучасному політологічному дискурсі /І.Мельничук //Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – 2014. – № 7 (215).

Мінаков М. Постсоветская демодернизация: период нового околдования? /М.Мінаков //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 6.

Назаров М. С. Пострадянський псевдодемократичний транзит /М.С.Назаров //Гілея. – 2015. – Вип. 99.

Орлова Т. В. Пострадянські країни: загальні тенденції і особливості розвитку. – К., 2010.

Орлова Т. В. Історія пострадянських країн: підручник. – К., 2014.

Орлова Т. Пострадянський простір: зіткнення цивілізацій /Т.Орлова //День. – 2015 – № 143.

Орлова Т. Розвал СРСР і сучасна Росія: історичні паралелі /Т.Орлова //Емінак. – 2016. – № 1 (13) (січень – березень). – Т. 1.

Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку /І.Піляєв //Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – № 1.

Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм //Мировая экономика и международные отношения – 2002. – № 4.

Рогов К. Политические циклы постсоветского транзита /К.Рогов //Pro et Contra. – 2012. – июль – октябрь.

Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи. Позиції експертів і громадян /Голов. ред. Л.Шангіна. – К., 2015.

- Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І.П. Рущенко. – Харків, 2015.
- Светничка Л. Гибридные войны нам давно известны, но все равно мы должны их распознавать и описывать /Л. Светничка [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150729/229332697.html>
- Тихонова Н. Е. «Новые капиталисты»: кто они? //Общественные науки и современность. – 2005. – № 2.
- Ткаченко В. «Гибридная война»: политические последствия /В. Ткаченко //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – 2015. – № 1.
- Шинкарук К.О. Становлення зовнішньополітичної ідентичності пострадянських країн в умовах суспільно-політичних трансформацій /К.О.Шинкарук //Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2009. – Вип. 4.
- Щербак А. Н. «Нефтяное проклятье» и постсоветские режимы (Политико-экономический анализ) //Общественные науки и современность. – 2007. – № 1.
- Barnes A. Three in One. Unpacking the “Collapse” of the Soviet Union /A.Barnes //Problems of Post-Communism. – 2014. – Volume 61. – Issue 5.
- Delcour L. Between the Eastern Partnership and Eurasian Integration: Explaining Post-Soviet Countries’ Engagement in (Competing) Region-Building Projects / L. Delcour //Problems of Post-Communism. – 2015. – Volume 62. – Issue 6.
- Heathershaw J. Warlords and coalition politics in post-Soviet states /J. Heathershaw //Central Asia Survey. – 2016. – Vol. 36. – Issue 1.
- Krickovic A. Imperial nostalgia or prudent geopolitics? Russia's efforts to reintegrate the post-Soviet space in geopolitical perspective / A. Krickovic // Post-Soviet Affairs. – 2014. –Volume 30. – Issue 6.
- Laruelle M. Russia as a “Divided Nation”, from Compatriots to Crimea: A Contribution to the Discussion on Nationalism and Foreign Policy //Problems of Communism. – 2015. –16 Apr.
- Melville A. “Bad enough governance”: state capacity and quality of institutions in post-Soviet autocracies / A. Melville, M Mironyuk // Post-Soviet Affairs. – 2016. –Volume 32. – Issue 2.
- Stulberg A.N. Out of Gas? Russia, Ukraine, Europe, and the Changing Geopolitics of Natural Gas /A.N. Stulberg //Problems of Communism. – 2015. –16 Apr.
- Tolstrup J. Black knights and elections in authoritarian regimes: Why and how Russia supports authoritarian incumbents in post-Soviet states / J. Tolstrup //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 4.

Сполучені Штати Америки

На межі тисячоліть Сполучені Штати Америки – єдина супердержава світу. Для деякого – взірць, мрія, для інших – ненависний ворог. Між цими діаметрально протилежними точками існує великий спектр оцінок, що стосуються визначень особливостей її внутрішньо і зовнішньо-політичного розвитку. Завдання полягає в об'єктивній оцінці головних рис сучасної політичної історії країни, яка прямо чи опосередковано впливає на ситуацію глобальну, державну, індивідуальну.

З часів утворення США і до сьогодні визначальними цінностями та основами суспільного устрою цієї держави були приватна власність, її недоторканість і невідчужуваність, суверенітет особи й громадянського суспільства, ринок як детермінанта господарсько-економічних зв'язків, договірна форма утворення політичної влади, правова держава, розділення влад. Головними своїми цінностями американці вважають свободу і демократію. Названі основи суспільного ладу та влади у Сполучених Штатах схвалювалися і добровільно підтримувалися більшістю американців, незалежно від їх класової приналежності. Як свідчать соціологічні опитування, переважна більшість американців виражають високий ступінь підтримки політичної системи, горді жити при даному політичному устрої, переконані, що їхній політичний лад – найкращий серед існуючих політичних систем. Разом із тим вони ставляться із деяким скептицизмом до тих, хто ними керує, впевнені у необхідності контролю. В американській політичній культурі поєднуються політична активність та абсентеїзм, законслухняність і готовність до протестів, лояльність до влади і можливість суворої критики. Політики в американському суспільстві постійно перебувають у полі зору громадськості, що віддзеркалюють розвинені ЗМІ.

Сполучені Штати Америки – президентська республіка. А президент США вважається найвпливовішим політиком світу. Будучи главою виконавчої влади, що надає значні прерогативи, президент має низку інструментів контролю й впливу на виконавчі структури крім конституційно зафіксованого права призначати на посади і одержувати від керівника будь-якого виконавчого органу звіти про стан справ. Крім зміцнення структури виконавчої гілки влади впродовж ХХ ст. зросла роль президента у законодавчому процесі. Зокрема, він має право рекомендувати Конгресу – вищому законодавчому органу держави – до розгляду ті чи інші заходи, підписує закони і має право відтермінуючого вето. Коли у 1787 р. Конституційний Конвент обговорював устрій майбутньої держави, він прагнув визначити оптимальний обсяг влади президента, достатній для того, аби забезпечити сильне керівництво країною, але не настільки великий, аби дозволити президентам перетворитися на диктаторів. Первісне уявлення про належний обсяг повноважень президента, на якого покладалося здійснення виконавчої

влади, поступово змінювалося в бік розширення. Як свідчить історія, політичний успіх американського президента залежить від його політичного мистецтва та майстерності його команди, вміння співпрацювати із Конгресом, шукати і знаходити компроміс з опонентами, а також завойовувати популярність у громадян. Щоправда, остання необхідна, аби бути обраним президентом.

Президентські вибори у Сполучених Штатах відбуваються у листопаді кожного високосного року і являють собою реальну конкурентну боротьбу із невизначеним результатом, політичне шоу із провідною темою «змін на краще». Виборча система у цій країні є однією із найскладніших в світі¹. Передвиборчі перегони відбуваються у два тури. На першому етапі – первісні вибори або «праймеріз», під час яких американці обирають не президента або конгресменів, а найбільш гідних кандидатів на ці посади. При чому за умов персоналізації політики люди голосують не за партію, а за особистість. Хоча імідж президента неодмінно пов'язується із іміджем партії, його успіхи стають її успіхами, і навпаки².

¹ Президент обирається не напряму, а Колегією виборщиків, а виборщики обираються населенням окремих штатів, при чому порядок обрання виборщиків кожний штат визначає самостійно. Кожний штат має обрати стільки виборщиків, скільки осіб він обирає до Конгресу. До Сенату обирається по дві особи від штату, а до Палати представників стільки, скільки є виборчих округів на території штату. Найбільше число виборщиків має найчисельніший за населенням штат Каліфорнія: 2 + 53. Є штати із найменшим, дозволеним законом, числом виборщиків, що дорівнює трьом. В цілому, до Колегії обираються 538 виборщиків (що відповідає числу 435 членів Палати плюс 100 сенаторів плюс 3 виборщики від округу Колумбія). У кожному окремому штаті партії визначають свої списки виборщиків. Їх склад формується з числа відомих посадовців місцевого і регіонального рівнів, партійних активістів або інших авторитетних громадян, які підтримують зв'язки з тією або другою політичною партією. При цьому передбачається, що виборщики будуть голосувати за кандидата в Президенти, висунутого своєю партією. Коли виборець хоче підтримати того чи іншого кандидата, він голосує за відповідний список виборщиків.

Через півтора місяця після всезагальних виборів виборщики від кожного штату збираються у столиці свого штату і заповнюють бюлетені, голосуючи за кандидатів на посади Президента та Віце-президента. Як правило, всі виборщики від одного штату голосують спільно. Теоретично виборщик може проголосувати за будь-якого кандидата, у тому числі і від чужої партії, але у 24 штатах за це за законом передбачено покарання. Запечатані бюлетені відправляють до Вашингтону. У січні на об'єднаному засіданні палат Конгресу проводиться підрахунок голосів виборщиків і відбувається офіційне визначення переможця президентських виборів. Обраним вважається кандидат, який набирає просту більшість голосів виборщиків.

² Політологи звертають увагу на те, що останніми роками в багатьох країнах світу відбувається американізація виборчої кампанії, насамперед: її персоналізація, коли в центрі – імідж кандидата, а не програма партії; вибори як змагання кандидатів, що супроводжується регулярним вимірюванням громадської думки; агресивне ведення виборчої кампанії із використанням стратегій створення негативного іміджу політичного противника; професіоналізація, зокрема, планування виборчої кампанії, яке ведуть комунікаційні експерти, PR-агентури тощо; стратегія політичного маркетингу (сегментація електорату, дослідження електорального ринку і т. ін.); менеджмент тем, включаючи створення псевдоподій та порядку денного.

Останнє яскраво засвідчили президенти: республіканці Рональд Рейган (20 січня 1981 – 20 січня 1989 рр.), Джордж Герберт Уоркер Буш (1989 – 1993 рр.), Джордж Уокер Буш – молодший (2001 – 2009 рр.) а також демократи Уільям Джефферсон Клінтон (1993 – 2001 рр.) та Барак Хусейн Обама (2009 – 2017 рр.). У випадку із обранням Дональда Трампа у листопаді 2016 р. ситуація виявилася складнішою, оскільки його кандидатура подобалася не всім республіканцям.

Президент спирається на своїх найближчих помічників із їхнім штатом співробітників, які утворюють Виконавче управління при президенті. Воно контролює всю діяльність виконавчої гілки влади. Виконавча влада США складається із міністерств, незалежних агентств та державних корпорацій. Кожна з цих структур створюється Конгресом, який законодавчим шляхом визначає їх завдання. При цьому Конгрес наділяє їх повноваженнями приймати для виконання своїх функцій певні політичні рішення, які оформлюються нормативними актами, що мають силу закону.

Американці часто звинувачують державний бюрократичний апарат у тому, що управління в цілому здійснюється погано, і що він глухий до вимог суспільства. Насправді бюрократичний апарат перебуває під жорстким контролем президента, Конгресу, груп інтересу та громадської думки. Було прийнято чимало законів та указів, які стверджують демократичні, юридичні та морально-етичні норми поведінки державних чиновників. Приклад – Виконавчий указ Президента США від 17 жовтня 1990 р. Одне з його положень визначає: державна служба є сферою діяльності, з якої виключені «будь-які особисті або інші фінансові інтереси, що перешкоджають добросовісному виконання службового обов'язку». Службовцям категорично заборонено приймати подарунки від осіб, «які добиваються від них здійснення будь-яких офіційних дій, які мають з ними будь-які спільні справи або здійснюють діяльність, що регулюється з боку державного органу, у якому працюють ці службовці». Указ зобов'язує чиновників доповідати у відповідні інстанції про всіх помічених випадках обману, зловживань та корупції. Всебічний контроль суспільства встановлений за діяльністю вищих державних осіб – президента, губернаторів, конгресменів. Суворо контролюється їхня фінансова діяльність і моральний вигляд. Звичайно, всі ці заходи не означають повного викорінення корупції та зловживань влади у США, проте, принаймні, вони затвердили таку підконтрольність влади суспільству, яка визнається зразком у сучасних демократичних суспільствах.

У політичній практиці Сполучених Штатів Америки – жорстке розділення функцій виконавчої, законодавчої та судової гілок влади. Ще у XVIII ст. було створено систему «стримувань і противаг». Вона дозволила надалі уникнути радикальних внутрішніх потрясінь, запобігти ексцесам авторитаризму та анархії. У такій політичній системі управління може бути ефективним тільки за умов співпраці гілок влади, оскільки кожна з

них мало що може зробити без підтримки іншої. Так, у відповідності до Конституції, президент, маючи право призначати вищих посадовців виконавчих органів, мусить одержати згоду Сенату. Так само, маючи право вести переговори із іноземними державами, договори він може укладати тільки із згоди Сенату. Конгрес же, з свого боку, маючи виключне право законотворчості, зобов'язаний одержати схвалення президентом прийнятого законопроекту – тільки після цього той стає законом. Президент може накласти на законопроект вето, тобто повернути його у Конгрес, хоча Конгрес може подолати вето президента¹. Саме такі перехресні повноваження забезпечують контроль однією гілки влади над іншою.

Конгрес не тільки приймає закони, але й здійснює парламентський нагляд за діяльністю агентств, відповідальних за реалізацію відповідних програм. Разом із тим існують механізми впливу на конгресменів з боку політичних партій, президента, виборців та груп інтересів². Більшу частину конгресменів становлять професіонали – переважно юристи, бізнесмени та фахівці системи освіти. Хоч приблизно третина зайнятих американців належить до промислових робітників, ця категорія рідко номінується у Конгресі. Особливості американської виборчої системи змушують законодавців підтримувати тісні контакти із своїми виборцями³, надавати їм різного роду послуги, прагнути до того, аби їхні інтереси на місцях і в масштабах усієї країни враховувалися при прийнятті політичних рішень, забезпечувати свої округи фінансовими коштами із федерального бюджету. Кандидати на виборах до Конгресу оцінюються за особистими якостями, досвідом та відданістю своїм округам. За даними американських

¹ Для цього необхідна при голосуванні кваліфікована більшість у дві третини у кожній палаті.

² Американське суспільство відрізняється надзвичайно складною структурізацією інтересів найрізноманітніших за своїм етнічним, релігійним, соціальним та професійним складом груп населення. Поступово зросла роль так званих груп інтересів, тобто корпоративних, професійних і громадських об'єднань американських громадян, які за допомогою складання своїх індивідуальних зусиль прагнуть ефективнішого досягнення спільних для тої чи іншої соціальної групи цілей. Тільки за два останні десятиріччя XX ст. кількість груп інтересів зросла з 14,7 тис до майже 23 тис. У першу трійку увійшли: групи бізнесу – 3,7 тис. об'єднань, освіти і культури – 3,3 тис., асоціація лікарів та медичних працівників – 2,35 тис. Найбільшою з груп інтересів є Американська асоціація пенсіонерів, яка впродовж 40 років існування збільшила свою чисельність з 1 до 33 млн. членів і зареєструвала впливове лобі у Вашингтоні.

Оскільки Конституція США надала легітимну базу для інституціалізації групових інтересів, це призвело до широкого розвитку такого феномену американського політичного життя, як лобізм. Захист вузькогрупових інтересів – природне явище у політичному житті Америки. Впродовж останніх тридцяти років спостерігається зростання впливу лобістських організацій на прийняття політичних рішень. З іншого боку, існування і активна діяльність груп інтересів (на відміну від електорату, який реалізує свої політичні права тільки під час виборів, групи інтересів беруть участь у політичному процесі повсякденно) є свідченням вельми міцних позицій громадянського суспільства у США.

³ Діє одномандатна мажоритарна система.

джерел, кожний з членів Палати представників у рік, коли немає виборів, в середньому 35 разів здійснює поїздки до свого штату і проводить там 138 днів, зустрічаючись із виборцями.

Сполученим Штатам Америки властивий особливий пієтет до права. На його верховенство не можуть вплинути ніякі міркування щодо політичної доцільності. Найважливішим принципом правового регулювання є рівність всіх людей перед законом. Якщо з історії людства відомі дві системи соціальної організації: у першій влада стоїть над законом, а в другій – закон – над владою, так американська належить до другої. Право є основою розв'язання будь-яких, насамперед політичних, конфліктів. Після громадянської війни 1861 – 1865 рр. жоден з гострих соціальних та політичних конфліктів не виходив за рамки правового поля і не вирішувався шляхом революційного насильства. Саме верховенство права визначило еволюційний, а не революційний шлях розвитку країни у ХХ ст. Судова влада постійно виступає арбітром в одвічному протистоянні уряду та законодавців. Верховний суд став одним із головних учасників політичного процесу в Сполучених Штатах. Його рішення часто справляють визначальний вплив на розвиток подій у найрізноманітніших сферах суспільного життя країни, а незалежність судової влади є гарантом забезпечення балансу впливу гілок влади. Той факт, що Конституція США, на відміну від конституцій більшості інших країн, ніколи радикально не переглядалася і від 1787 р. зазнала лише незначних змін, сприяв надзвичайній стабільності американської політичної системи.

Американській політичній системі також притаманна стабільність федеративного устрою країни, в якому чітко розмежовані повноваження центрального уряду і органів влади штатів. Останні не є суверенними державами, не можуть вийти із складу федерації, укласти міжнародні договори і встановлювати мита. Разом із тим впродовж останнього десятиріччя у США одержав розвиток «новий федералізм», який дозволив штатам розширювати свої можливості при збиранні податків і одержанні інших видів прибутків, що збільшило їх роль в регулюванні соціально-економічного життя всієї країни. Дуже важливе значення має та обставина, що американський федералізм не носить етнічного забарвлення.

Однак США не уникли проблеми сепаратизму: періодично в різних штатах, таких як Техас, Каліфорнія¹, Невада, Нью-Мексико, лунають заяви про можливий вихід із складу Сполучених Штатів Америки. Щоправда, мало хто вірить у подібні перспективи, адже із відокремленням має погодитися весь народ країни, а це поки що навряд чи можливо. Разом із тим через декілька десятиріч проблема може постати з новою гостротою у зв'язку із зростанням іспаномовного населення. Якщо на початку 2012 р.

¹ Найбільший і найбагатший штат, який вважається одним із найдемократичніших з решти американських штатів, наприкінці січня 2017 р. оголосив про початок кампанії Calexit (вихід Каліфорнії із складу США). До цього 22 листопада 2016 р. прихильники незалежності Каліфорнії поддали документи для проведення відповідного референдуму.

його чисельність становила 46 млн., так через 40 років вона може зрости до 100 млн. Штат Нью-Мексико вже висунув вимогу називати його «Нью-Мехико».

Відомо, що американське суспільство сформувалося на основі масової еміграції із різних країн та регіонів світу. Гетерогенний склад населення призвів до того, що американська нація консолідувалася не на основі асиміляції іммігрантів від початку пануючою етнічною групою, а більш складним шляхом. З одного боку, в Америці склалася унікальна синкретична масова культура із власною самобутністю, що надає «першій іммігрантській нації» вельми очевидні відмінності від націй, вихідці з яких сформували нову культурно-історичну спільноту. З іншого боку, в рамках загально американської ідентичності зберігається мозаїка етнічних субкультур. Своєрідною формою національно-культурної автономії стали етнічні общини, які часто не прагнуть відмовитися від своїх релігійно-культурних норм та цінностей заради «типово американських». Така внутрішня неоднорідність додає складності расовим та етнічним проблемам, які не пішли у минуле. Сьогодні білі американці англосаксонського походження і протестантського віросповідання, які від початків склали ядро нації, – меншість населення США. Приблизно 13% населення країни – так звані афроамериканці. Основні імміграційні потоки нині линуць з Латинської Америки та Азії. Гостро стоїть проблема нелегальних мігрантів, яких в країні нараховується близько 11 млн. Назріла реформа імміграційного законодавства.

Американське суспільство прийшло до усвідомлення важливості політичної коректності, яка прищеплює громадянам повагу до всіх переселенців, страхує від національних та релігійних розколів, а отже, забезпечує внутрішню стабільність. До будь-якого індивідууму прийнято підходити насамперед як до громадянина США з усіма його правами та обов'язками. Хоча расова упередженість – у підсвідомості американців, і трапляються неприємні міжнаціональні інциденти, але в цілому американці пускають до країни нових переселенців, якщо вони не загрожують національній безпеці, і особливо вітають тих, хто може підтримувати на високому рівні креативність Сполучених Штатів Америки. Добре відомо, що найбільш освічені і талановиті мешканці інших країн часто прагнуть реалізуватися себе саме в Америці – «країні широких можливостей». Тому про неї кажуть, що вона спромоглася задіяти людські ресурси усього світу.

Відмітною рисою американської політичної системи є її двопартійність. Впродовж понад півтора століття на політичній арені країни домінують Демократична та Республіканська партії, передаючи одна одній контроль над виконавчою й законодавчою гілками влади. На відміну від політичних партій більшості інших країн, американські партії не мають чіткої організації, а становлять рихлі коаліції. Від початку вони формувалися як кокусні, або кадрові, тобто такі партії, в яких відсутній інститут масового формального членства. Вони формуються навколо групи

політичних діячів, зокрема парламентарів, а основою їх організаційної будови є політичний комітет – кокус¹. Орієнтація тільки на професійних політиків визначає і вільне членство, і аморфність партійних організацій. Разом із тим відсутність партійної дисципліни і централізованої організації дозволяє американським партіям ефективно віддзеркалювати плюралістичні інтереси різних прошарків та груп населення.

Від моменту виникнення двопартійної системи взаємини між партіями-суперницями будуються на засадах принципів консенсусу та альтернативності. Консенсус – у ставленні до фундаментальних першооснов американського суспільства, якими вважаються приватна власність, ринкова економіка, республіканський лад, розділення влад, федералізм, політичний плюралізм. Альтернативність виявляється у різному розумінні шляхів зміцнення та вдосконалення першооснов.

У сучасній політичній історії ідеологію Демократичної партії називають ліберальною, а ідеологію Республіканської партії – консервативною. Політологи говорять про своєрідний «розподіл праці» між двома партіями: функція Республіканської партії полягає у вивільненні економічної свободи і підприємницької активності, що мають негативним наслідком поглиблення нерівності, а функція Демократичної партії – у ліквідації або пом'якшенні крайнощів нерівності. Демократи виступають за розширення системи соціальних гарантій та послуг населенню, а республіканці тому заперечують. Республіканці непохитні у захисті традиційних соціокультурних норм і цінностей, а демократи схильні до їх радикального оновлення у відповідності до змін, що приносить саме життя. Особливо яскраво це виявляється у ставленні до сім'ї: якщо перші ревно захищають монополію традиційного типу родини, то другі визнають і нетрадиційні сімейні форми (наприклад, гомосексуальні), так само діаметрально протилежне ставлення до абортів: заборонити – дозволити жінкам мати право самим робити свій вибір. Стосовно расових та етнічних меншин демократи захищають антидискримінаційні закони, а республіканці намагаються будь за що зберегти домінуючі позиції білих. Отже, республіканці та демократи розходяться у питаннях щодо державного регулювання економіки, соціальних витрат, расово-етнічної та імміграційної політики, а також щодо моральних та культурних цінностей. Основна відмінність між двома партіями полягає у їхньому ставленні до участі держави у справах суспільства. Щодо зовнішньої політики, то демократи віддають перевагу «м'якій силі» і колективним міжнародним зусиллям, підкреслюють пріоритетність глобальних проблем, тоді як

¹ Кокус – від англ. caucus – група людей у політичній партії, яка приймає всі основні рішення і складає керівне ядро. У своїй праці «Політичні партії», надрукованій у 1951 р. відомий французький політолог Моріс Дюверже поділив всі партії за організаційною будовою на два типи: кадрові і масові. Кадрові партії виникають на базі парламентських груп або кокусів, вони не передбачають строгого постійного членства і централізованої структури, а партійний курс визначається верхівкою цієї партії. Масові ж партії передбачають постійне членство, жорстку ієрархію від нижнього рівня місцевих організацій до вищих органів партії та централізацію.

республіканці виступають з набагато більш націоналістичних, військово-силових та унілатералістських¹ позицій. Альтернативність, яка виявляється у виробленні та пропозиції двома партіями відмінних способів вдосконалення суспільства, забезпечення економічного зростання, досягнення соціальних компромісів і стабільності, створює між ними реальне суперництво, стверджує конкуренцію на політичному рівні, дає американцям можливість вибору кращого політичного «товару», послаблює або взагалі нейтралізує конкурентоспроможність інших політичних «продавців».

Домінування двох основних партій не виключало існування третіх партій, яких завжди було чимало. Їх спектр достатньо широкий – від значного числа незалежних партій, Партії зелених до християнської, ліберальної, соціалістичної, комуністичної і навіть фашистської партії. У більшості своїй вони з'являлися у період різкого загострення певної окремої проблеми або в результаті активної діяльності сильного політика, незадоволеного своїм становищем в рамках однієї з основних партій. Так сталося у 1930-ті роки, коли на лівому фланзі найвпливовішими виявилися Соціалістична та Комуністична партії, але й тоді разом вони набирали не більше 2% голосів виборців. Пізніше вони практично зійшли з політичної арени². Саме у 30-х роках минулого століття робітничий клас, на який орієнтувалися згадані вище партії, пов'язав себе із демократами, а пізніше поділяв свій електорат між демократами та республіканцями. В тому виявилось краще матеріальне становище працівників найманої праці, ніж в інших країнах світу. Навіть на думку більшості незаможних американців, у новітній історії країни не виникало таких економічних труднощів, вирішення яких потребувало б ввірити себе третій силі. У сучасній Америці реальна функція третіх партій зводиться до агітації на користь тих чи інших нововведень, які можуть бути втілені у життя, коли їх бере на озброєння одна з головних партій, що переслідує мету розширення своєю масовою підтримки.

Попри те, що національна ідеологічна доктрина доводить, що США є зразковою демократією, насправді це – система демократичного елітизму, що зберігає переваги верхніх прошарків населення та еліт у політичному управлінні. Попри всі фактори, які можна було б визначити як демократичні, на американському політичному ринку переважаюча більшість населення виступає лише в ролі «покупців» тих чи інших політичних програм, роблячи вибір з ідей та кандидатур, представлених

¹ Зовнішньополітичний курс, сенс якого складає політика односторонніх дій, без вираховування думки міжнародного співтовариства і рішень міжнародних організацій.

² Вкрай низька популярність Комуністичної партії Сполучених Штатів Америки не стала на заваді її Генеральному секретареві Гесу Холлу (очолював партію впродовж 1959 – 1988 рр.) повідомляти керівництво КПРС про поглиблення кризи імперіалізму у його «цитаделі» і «визрівання революційної ситуації», на сприяння чому з СРСР регулярно надходили значні кошти. Як з'ясувалося пізніше, на ці гроші товариш Г. Холл активно скуповував елітну нерухомість. Тобто діяв суто по-американськи: робив свій бізнес.

елітою¹. Верхні економічні прошарки, маючи певні матеріальні кошти і лобістський потенціал, завжди мали можливість здійснювати потужний вплив на політичну владу і одержувати з неї вигоду. Вони мали й ширші можливості входження до політичної влади. Нині вихідці з різних елітних груп у сукупності переважають у всіх владних гілках та органах. Але влада політичної еліти на жодному етапі американської історії не дорівнювала диктатурі, оскільки еліта США у своїй більшості незмінно віддана демократичним правилам та нормам відправлення влади, а демократія і диктатура – поняття несумісні. Функціонує така модель, яка дозволяє іншим соціальним групам брати участь у політичній боротьбі і тією чи іншою мірою впливати на владу, проте не брати участі у політичному управлінні.

Загалом аналіз результатів американських виборів на всіх рівнях, починаючи з 1980-х рр., показує, що в країні склалися дві приблизно рівновеликі партійно-електоральні коаліції, які суттєво відрізняються одна від одної, насамперед, своїми соціально-демографічними ознаками. Важливий вододіл проходить між тими, хто потребує підвищеного соціального захисту з боку держави, і тими, хто вважає обтяжливим державне опікування.

Американські політологи помітили, що республіканська коаліція є диспропорційно чоловічою, сімейною і заможною, спирається на сільських жителів Півдня, Великих долин і гірського Заходу, які відрізняються підвищеною прив'язаністю до вогнепальної зброї і релігійного консерватизму. Електорат демократів непропорційно жіночий, несімейний, незброєний, небагатий, секуляризований, кольоровий, проживає в основному на Північному Сході або Західному узбережжі. Помічено, що останніми десятиріччями найчастіше голосують люди з високим рівнем освіти і прибутків. Жінки голосують частіше, ніж чоловіки, одружені – частіше, ніж одинаки.

Між двома протилежними таборами республіканців та демократів існує значний прошарок незалежних виборців, які на одних виборців можуть проголосувати за перших, а на інших – за других. «Незалежні» концентруються в основному в аморфному політичному центрі, і саме вони вирішують результат президентської кампанії. Особливо яскраво це виявилось під час президентських кампаній Рональда Рейгана, Барака Обами, Дональда Трампа. Але, як показує сучасна політична історія країни, зростання її ВВП в середньому відбувається незалежно від того, яка партія перебуває при владі.

Сполучені Штати Америки демонструють яскравий приклад залежності внутрішньої і зовнішньої політики від стану економіки країни. Саме економіка є основою американського лідерства в світі. Незважаючи

¹ Цю рису не варто акцентувати як унікальну національну особливість, оскільки обмеження ролі народу переважно вибором з програм і кандидатур політичних еліт характерне для всіх сучасних ліберально-демократичних суспільств (у авторитарних і тоталітарних суспільствах громадяни позбавлені і цієї можливості).

на кризу, яка розпочалася тут у 2007 р. і надалі набула глобальних масштабів (у 2010 р. американська економіка пододала кризу за показниками ВВП), вона зберігає за собою першість практично по всіх показниках. На долю США, де проживає 4,4 % населення Землі¹, припадає приблизно 22 % світового економічного виробництва, не кажучи про першість з точки зору наукового прогресу, що є принциповим в умовах переходу до інформаційного суспільства. Вироблення економічної політики є важливою складовою реального політичного процесу. Береться до уваги вся сукупність провідних рис та особливостей американської соціально-економічної моделі:

- всебічне заохочення суспільством і державою підприємницької активності, сприятливий підприємницький клімат, суспільна настанова на досягнення успіху, незалежно від походження і соціального статусу людини;
- відносно низький, у порівнянні з іншими розвиненими країнами, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП) через державний бюджет;
- відносно низька питома вага держави у виробленому ВВП (державна власність представлена лише в атомній енергетиці, виробничій інфраструктурі, освіті та охороні здоров'я), в цілому державний сектор створює лише біля 12 % ВВП країни;
- більш обмежене, ніж в інших розвинених країнах, але дуже ефективно державне втручання в економіку;
- висока трудова свідомість, заснована насамперед на протестантській етиці: працелюбність і віра більшості громадян у власні сили;
- відсутність багатьох бюрократичних і статусних перешкод, притаманних багатьом іншим країнам, повага до закону.

Зазначені характеристики становлять основу ліберальної економічної моделі Сполучених Штатів. Однак останніми десятиріччями важливого значення набувають нові економічні тенденції, пов'язані із розвитком науково-технічної революції: зростання наукомісткості американської економіки; формування всеохопної інформаційної інфраструктури; зміна структури господарства за широким спектром – від орієнтації на гнучке, диверсифіковане і дрібносерійне виробництво до зростання ролі та масштабів сфери послуг; зміни у відносинах власності (корпоративна приватна власність стала переважаючою у порівнянні із всіма іншими формами приватної власності); зміни у механізмах функціонування різних ринків. Разом із тим Америка, як й інші розвинені країни, переглядає свої підходи до промисловості, знову роблячи її основним інструментом для економічного зростання. В світі активно заговорили про «третю промислову революцію» а також про докорінну зміну пріоритетів в енергозабезпеченні. Відомо, яка гостра боротьба на міжнародній арені

¹ На 1 січня 2016 р. населення Землі перевищило 7,3 млрд. осіб, а населення США – 323 млн.

зумовлена саме доступом до традиційних енергоносіїв. Останнім часом значний вплив на неї здійснює лінія США¹.

Політичне протиборство республіканців та демократів виявляється в економічній сфері, де пропонуються різні способи вирішення назрілих проблем. Демократи, як це можна побачити на прикладі курсу Б. Клінтона і Б. Обама, орієнтуються на кейнсіанську² модель, яка вважає, що рушієм економіки є витрати – приватні або державні, спрямовані на інвестиції і споживання. Заощадження ж, навпаки, виводять гроші з активного обігу, не забезпечують економічного зростання і не створюють додаткової вартості. Економічні кризи, таким чином, виникають циклічно, як наслідок збоїв ринкової системи і можуть бути вилікувані збільшенням державних витрат. Рішення корпоративного сектору здатні негативно впливати на загальну макроекономічну ситуацію, тому держава повинна тримати під контролем економічну систему і активно регулювати її діяльність.

Республіканці орієнтуються на точку зору економістів чикагської школи³, які вважають, що державне стимулювання накладає на економічну систему низку обмежень і заганяє у глухий кут, тому заперечують проти посилення ролі держави та її активного втручання в економіку. Вирішення проблеми вони вбачають у розширенні свободи торгівлі і переміщення капіталів, поширення принципів економіки вільної конкуренції. Подібні позиції екстраполуються на соціальну сферу: демократи виступають активними прибічниками посилення ролі держави у цій сфері, республіканці – за скорочення соціальних витрат та податків, особливо стосовно податків на прибуток корпоративного сектора та найбільш заможних прошарків американського суспільства.

Від початку 1980-х рр. з приходом на президентську посаду Р. Рейгана США почали робити упор на дерегулювання ринку, що означало зниження податків, скасування всіляких правил, надання ринку самому собі. Водночас скорочувалися витрати федерального уряду, насамперед, за рахунок соціальних програм. Результатом «рейганоміки» стало економічне

¹ Наприкінці квітня 2017 р. президент Д.Трамп підписав указ, який дозволяє компаніям після 7-річної паузи поновити розвідку нафтових родовищ і буріння свердловин на американському океанічному шельфі. Указ є складовою стратегії енергетичної революції, анонсованої Д.Трампом після обрання. Його мета – зміцнювати позиції США як світового лідера в енергетиці, а також підтримувати американську економіку і домогосподарства дешевими енергоносіями. Збільшуючи видобування нафти, газу, вугілля, Америка заощаджує кошти – 170 млрд дол., які витрачалися щорічно на їх закупівлю за кордоном. Разом із тим передбачається допомога іншим країнам, серед них – і Україні, у подоланні енергетичного диктату з боку Росії. Відповідно, позиції останньої на ринку енергоносіїв значно послаблюються, як і тиск на споживачів у Європі. Аналітики вбачають у заходах, ініційованих американським президентом, розуміння настання «нової енергетичної ери», яка змінить час традиційних джерел енергії.

² Економічна модель, названа на честь її засновника англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса.

³ До цієї школи належать Френк Найт, Фрідріх фон Хайек, Милтон Фрідман, Джордж Стіглер, Роберт Лукас.

піднесення, що тривало до початку 2000-х рр., і яким скористалися і яке підтримували два наступні президенти – Дж. Буш – старший та Б. Клінтон.

Значною мірою в якості рушійної сили цього піднесення можна вважати агресивну політику дешевих грошей, відповідальність за яку несе колишній глава Федеральної резервної системи Алан Грінспен. Впродовж свого 18-річного правління кожного разу, коли на фондовому і фінансовому ринках назрівала чергова проблема, А. Грінспен «топив» її порцією нових грошей. Але своїм постійним друкуванням грошової маси він водночас створював основу для чергової фінансової бульбашки, яка, набувши колосальних розмірів у 2007 р., вибухнула, вразивши весь світ. А. Грінспен також активно опирався наглядом і контролю за компаніями у використанні коштів, що стали доступними завдяки його політиці, завжди блокував будь-які спроби накласти тягар додаткових урядових вимог на кредитний, фондовий та фінансові ринки.

Американська фінансова індустрія впродовж двох десятиріч переживала безпрецедентний бум. З одного боку – живлення дешевими грошми, звільнення від більшості обмежень в середині країни, з іншого – колосальний приплив грошей з-за кордону. Саме завдяки цьому багато в чому пояснюється здатність американської економіки забезпечувати високі темпи зростання, великий профіцит бюджету, низьку інфляцію і майже повну зайнятість впродовж тривалого періоду підйому. В основі його – потужний внутрішній попит, що фінансувався за рахунок кредитів при низькому банківському відсотку. Споживання родин поєднувалося із масованими інвестиціями корпорацій у розвиток нових, особливо інформаційних, технологій, викликаючи небачений злет курсів акцій на нью-йоркській фондовій біржі. Пасив же торгового балансу компенсувався у платіжному балансі за рахунок іноземних коштів, які надходили у величезних розмірах, приваблені таким рідкісним поєднанням сприятливих факторів.

Проте з часом виявилось, що за умов винесення значної частки виробництва в країни з дешевшою робочою силою в США почалася деіндустріалізація; торговий баланс порушився через переважання надходження товарів, особливо масового вжитку, з-за кордону, насамперед, з Китаю; перспективи новітніх напрямків надто переоцінені. Тобто поступово складалася ситуація, коли на відміну від класичної кризи перевиробництва товарів назрівала криза «перевиробництва фінансів» – як незабезпечених належною товарною масою доларів, так і різноманітних цінних паперів.

Оскільки запущена фінансова «машина» потребувала нових ринків для свого зростання, ставку було зроблено на іпотечне кредитування. Банки переконували американців взяти кредит на придбання житла на сприятливих умовах, не дуже турбуючись про реальність забезпечення. Проте з часом виявилось, що далеко не всі позичальники спроможні повертати борги, особливо за умов підвищення ставок по кредитах. Сукупна вартість всіх непогашених тільки іпотечних кредитів у

Сполучених Штатах сягнула 11 трильйонів доларів, що майже дорівнює розміру валового внутрішнього продукту країни.

Старійшина світової економічної науки Пол Самуельсон передбачив фінансову катастрофу за три роки до її початку: «Америка опинилася у такому становищі через те, що ми стали суспільством, що розучилося економити». До цього можна додати: і навчилося брехати. Якщо взяти фінансовий аспект, так недостатній контроль з боку держави за біржовими махінаціями призвів до того, що капіталізація багатьох корпорацій носила фіктивний характер. Типовим явищем стала ситуація, коли біржова вартість тієї чи іншої корпорації в десятки разів перевищувала вартість її реальних активів: за деякими оцінками, загальне співвідношення між фінансовими та реальними активами в американській економіці досягло астрономічної величини 50 до 1. Навіть, якщо цю цифру завищено, все одно у закордонних інвесторів давно вже вирують сильні побоювання відносно американського долару, який, виступаючи в якості головної платіжної одиниці в світі, має дуже слабе реальне забезпечення, але є вагомим фактором на міжнародній арені.

Американська зовнішня політика ґрунтується на уявленнях власної виключності та месіанського призначення – «поширювати всім світом свободу і демократію», борючись проти «сил зла». У 1982 р. Р. Рейган закликав країни Заходу розпочати «хрестовий похід» проти світового комунізму – країн соціалізму, очолюваних «імперією Зла» – Радянським Союзом. За цим крилося прагнення остаточної перемоги у світовому масштабі. Відомо, що СРСР та його союзники «холодну війну» програли, тобто комунізм зазнав глобальної поразки. Наступний президент Дж. Буш заявив, що в світі залишилася тільки одна супердержава. Цю позицію обґрунтував відомий американський політолог Збігнев Бжезінський: «Америка займає домінуюче положення у чотирьох областях світової влади вирішального значення: у військовій області вона володіє глобальними можливостями розгортання, що не мають собі рівних¹; в галузі економіки залишається основною рушійною силою світового розвитку, навіть не дивлячись на конкуренцію в окремих сферах...; у технологічному відношенні вона зберігає абсолютне лідерство у передових напрямках науки і техніки; в області культури, не дивлячись на деяку її примітивність, Америка користується безпрецедентною привабливістю, особливо серед молоді усього світу... Саме поєднання цих чотирьох факторів робить Америку єдиною світовою супердержавою у повному сенсі цього слова... Американська міць виявляється через глобальну

¹ Американські збройні сили посідають перше місце в світі у всіх сферах – на суходолі, морі, у повітрі та в космосі, а військовий бюджет США перевищує оборонні витрати 14 інших найпотужніших держав, і складає майже 50% загальносвітових витрат на ці цілі. У науково-дослідні роботи військового призначення Вашингтон вкладає більше коштів, ніж решта країн світу разом. По всьому світові розкидано понад тисячу американських військових баз та авангардних пунктів. До американської могутності додаються можливості НАТО, де США відіграють визначальну роль. Саме військові сили є головним інструментом міжнародної політики США.

систему явно американського покрою, що відображає внутрішній американський досвід».

Крах радянського «казарменого соціалізму» був сприйнятий Заходом як торжество його фундаментальних цінностей – поєднання ліберальної ринкової економіки та плюралістичної демократії, альтернатив чому не залишилось. Оптимальним варіантом, а отже всезагальним зразком для наслідування, Сполучені Штати оголосили себе і прийняли морально-політичну і силову відповідальність за долі світу у глобальному масштабі. Не можна заперечувати, що світ не може гарантувати глобальну безпеку без участі Америки. Основне навантаження у НАТО несуть США, решта членів альянсу не можуть навіть довести рівень військових витрат до 2%, як того вимагає угода. Хоча у політичних колах ведуться дискусії, як саме реалізувати свою глобальну відповідальність, однак сходяться на тому, що в основу зовнішньої політики покладено концепцію «американського світового лідерства». Це передбачає реалізацію цілого комплексу завдань:

- 1) підтримка безпеки в світі шляхом відвернення поширення ядерної зброї¹ і встановлення контролю за виробництвом озброєнь у всьому світі;
- 2) вирішення світових економічних проблем шляхом сприяння міжнародному співробітництву, боротьбі з інфляцією та розвитку енергоресурсів, боротьби із загрозою голоду, тощо;
- 3) забезпечення американських економічних інтересів шляхом безперешкодного доступу до енергоресурсів, створення робочих місць у США, захисту американських підприємницьких інтересів в інших країнах;
- 4) захист «американських цінностей та інститутів» шляхом запобігання припливу наркотичних засобів у США, контролю та зниженню нелегальної імміграції до Сполучених Штатів, захисту прав людини в інших країнах; поширення демократичних форм правління всім світом;
- 5) забезпечення безпеки США шляхом підтримки американської переваги над будь-якою державою або коаліцією держав, гарантування безпеки союзників.

Варто підкреслити: ніяких сумнівів з точки зору міжнародної законності щодо прагнень поширювати на інші країни і народи власне розуміння економічних інтересів, цінностей та інститутів, а також національної безпеки у адміністрації США, як правило, не виникає. Оскільки американці самі вважають себе діючими на засадах універсальних моральних цінностей, так протидія їм не має законних підстав. У намаганні перебудувати світ за «демократичною моделлю» використовуються як методи прямого силового тиску («силове умиротворення», «гуманітарні інтервенції», боротьба з «міжнародним тероризмом», концепція «жорсткої сили»), так і непрямі впливи на основі концепції «м'якої сили», хоча остання – у меншому фаворі, якщо порівнювати із підходами європейських союзників.

¹ На початку 2013 р. США оголосили дані про наявність ядерних боеголовок у себе і в Росії: відповідно 1654 проти 1480.

На сучасному етапі американському домінуванню кидають виклик посилення Європейського Союзу, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, особливо Китаю. Також Америка не може уникнути впливів глобалізації, якій сама значною мірою сприяє. Все це призводить до посилення конкуренції в світі, а отже, і для Сполучених Штатів, звиклих до диктату за умов «холодної війни». «Радянська загроза» слугувала надійним засобом тиску на європейських союзників – суперників: погодження з Америкою в обмін на захист від «комунізму». Коли радянський блок і самий СРСР майже безкровно розвалилися, здійснювати свій диктат Америці стало набагато складніше. На початку 2000-х рр. країни ЄС навіть наважилися оголосити про намір економічних санкцій проти заокеанської союзниці. Заради згуртування союзників на зовнішньополітичній арені і внутрішньої консолідації постала нагальна необхідність нового «вселенського ворога», яким став міжнародний тероризм після атаки на нью-йоркські хмарочоси 11 вересня 2001 р.

Адміністрація президента Дж. Буша – молодшого вдалася до заходів, які за звичайних умов одержали б визначення передтоталітарних. Це – створення міністерства безпеки і пожорсткішення контролю за пересуванням громадян. Після 11 вересня 2001 р. прийнятий Патріотичний акт, що дозволив «в інтересах боротьби з тероризмом» стеження і прослуховування без санкцій суду¹, взяття людей під варту на підставі одних лише «підозр у терористичній діяльності», причому дію цього Акту було поширено за межі країни. До всіх без виключення держав світу американська адміністрація звернулася із закликом: «хто не з нами, той проти нас».

Було прийнято нову концепцію національної безпеки, яка допускала нанесення превентивних ударів по будь-якому району планети на підставі односторонніх припущень. Так сталося із Афганістаном, проти якого 7 жовтня 2001 р. розпочалася операція «Нездоланна свобода», спрямована проти руху «Талібан» й таборів терористів, розташованих на території країни. Другим гучним актом, який мав «нанести удар по міжнародному

¹ На початку 2013 р. колишній програміст Центрального розвідувального управління і Агенції національної безпеки США Едвард Сноуден вирішив оприлюднити інформацію про низку спеціальних програм, що використовувалися американськими спецслужбами. До цього його спонукало розчарування методами ЦРУ і тотальне порушення свобод, здійснюване США з санкції американського уряду. Завдяки викриттів Е.Сноудена світ дізнався про проект PRISM – програму тотального стеження за переговорами американців та іноземних громадян телефонами та інтернетом. PRISM дозволяла агентам спецслужб проглядати електронну пошту, прослуховувати голосові та відео чати, продивлятися фотографії, відео, відслідковувати надіслані файли, дізнаватися будь-які подробиці із соціальних мереж. Порушення прав людини цією програмою, по суті, визнав Конгрес США, який зажадав наприкінці липня закрити цей проект. Спроба адміністрації Білого дому переконати Конгрес у необхідності продовження фінансування секретної програми PRISM була невдалою. Саме від Е.Сноудена світова громадськість дізналася про те, що Агенція національної безпеки США впродовж років здійснювала несанкціоноване збирання даних мільйонів людей і зберігала цю інформацію.

тероризму», стала війна проти іракського диктатора Саддама Хусейна, яка розпочалася 20 березня 2003 р. Хоча у червні 2004 р. Сполучені Штати добилися резолюції Ради Безпеки ООН, що підтримувала їх у цій акції, ставлення світової спільноти до цього було неоднозначним. Звичайно, свою роль відіграли й інші фактори, зокрема, Дж. Буш – молодший мав певні зобов'язання перед тими бізнесменами, які підтримали його у виборчих перегонях, розумів важливість встановлення контролю над колосальними іракськими ресурсами енергоносіїв. До того ж він сподівався: невелика війна відіграє стимулюючу роль для американської економіки. Однак та рухалася до грандіозної кризи.

Саме в стані кризи у внутрішньому становищі країни, так і складностей на міжнародній арені, що викликали несхвалення з боку міжнародного співтовариства і більшості американців, прийняв президентство Б.Обама – сенатор афро-американець від штату Іллінойс¹. Його обрали у листопаді 2008 р. як втілення надії американців на подолання кризи, на «Новий курс», як колись це зробив за умов Великої депресії Франклін Рузвельт. Слоганом демократів на тих виборах стали слова: «Америка чекає змін». Прагнення до них підтримали різні верстви населення, від тих, хто найбільше потерпав від фінансово-економічної кризи через розв'язану республіканцями безконтрольність фінансових кіл, до тих, хто орієнтувався на нові соціальні зрушення, пов'язані із переходом до постіндустріального суспільства, вільного від консервативних настанов. Америку захопила «обоманія», вибори проходили в обстановці надзвичайної активності електорату, коли люди із світланку займали чергу до виборчих дільниць. Після оголошення остаточних результатів² вулиці міст заповнили люди. Вони святкували перемогу політика, на якого поклалися сподівання на краще. Перемога претендента із чорним кольором шкіри символізувала назрілий історичний момент в історії Сполучених Штатів Америки – необхідності перелому або прориву. У такий момент мала з'явитися людина, така як Б. Обама. Фактор кольору шкіри лише підкреслив цей момент: якщо Америка дозріла до того, аби зробити своїм лідером представника одвічно дискримінованих вигнанців суспільства, що було нечуваним ще зовсім недавно, так перегортається сторінка історії, відкриваються нові горизонти³. Це відчули

¹ Крім нього від демократичної партії балотувалася Гіллари Клінтон. Цей був перший раз в політичній історії США, коли на найвищу посаду реальним кандидатом була жінка, але вона зняла свою кандидатуру. Г.Клінтон у 2009 – 2013 рр. займала посаду державного секретаря США.

² За кандидата від Демократичної партії віддали свої голоси понад 66,9 млн. американців, або 53 % всіх, хто взяв участь у виборах. При 270 голосах виборщиків, необхідних для перемоги у президентських перегонях, Б. Обама одержав підтримку 365 виборщиків, тоді як його опонент від Республіканської партії – 72-річний ветеран війни у В'єтнамі Джон Маккейн здобув підтримку 58,3 млн. американців і 173 голоси виборщиків.

³ Б.Обама був переобраний у листопаді 2012 р. Проти нього республіканці виставили Мітта Ромні, якого ЗМІ назвали «людиною минулого» (окрім усього іншого жіночому

мільйони американців і віддали свої симпатії талановитому і харизматичному політику.

Серед внутрішніх проблем, якими мав займатися новий президент на першому місці – питання подолання фінансово-економічних складностей, які набули характеру кризи, подібної до Великої депресії. Головними рисами соціально-економічної політики адміністрації Б.Обами стали підвищення регулюючої ролі держави і сприяння її участі у здійсненні соціальної політики. На початок президентства президента-демократа припало значне погіршення соціально-економічного становища країни, зокрема, безробіття перевищило 9%, понад 15% населення – 46,2 млн. осіб перебувало за межею бідності¹. Президент спробував втілити в життя пораду мільярдера-філантропа Уоррена Баффета, який запропонував підвищити податки, вважаючи несправедливим те, що він сплачує податки за ставкою, меншою (для доходів на капітал), ніж його секретар (прибутковий податок із зарплати). Але цю ініціативу не підтримали республіканці у Конгресі, а також пересічні громадяни, які ініціювали рух «Чаювання»² під гаслом «Ми і так багато сплачуємо!» З іншого боку, 17 вересня 2011 р. у Нью-Йорку стартував рух «Захопи Уолл-Стріт», який невдовзі охопив інші мегаполіси США і перекинувся до інших країн світу. Учасники виступили проти політики влади і фінансових інститутів.

Американська економіка досить швидко почала виходити з кризи: рецесія закінчилася у 2009 р. Більшість галузей поступово виявили зростання, хоча безробіття залишалося на рівні 8%. Значні кошти були спрямовані на програми професійної перепідготовки і соціальну допомогу. У другій інавгураційній промові Б.Обами 21 січня 2013 р. рефреном проходила ідея про рівність всіх людей. Президент говорив: американську націю згуртовує ідея про те, що всі люди створені рівними і мають право на життя, свободу і прагнення до щастя. Через це ключовим пріоритетом адміністрації проголошувалося підтримання рівності можливостей, а також турбота про найбільш вразливі категорії громадян, насамперед, людей похилого віку і молодь. «Дівчинка, народжена у злиднях, знає, що вона має ті ж шанси на успіх, що й інші, оскільки вона американка, вона вільна і рівна», – заявив президент.

електорату не сподобався його намір заборонити аборти). Статистика: за переможця – 332 виборщики (понад 65,9 млн. голосів, тобто 51,1%), за переможеного – 206 виборщиків (понад 60,9 млн. голосів, тобто 47,2%).

¹ За критерій бідності у США прийнято прибуток для родини із чотирьох чоловік менше, ніж 22 тис. доларів на рік.

² Популістський рух «Чаювання» з'явився у США у 2009 р., одержавши назву на честь славетного Бостонського чаювання грудня 1773 р., коли американці на знак протесту проти економічної політики Великої Британії втопили вантаж чаю, що прибув до Бостонського порту і належав Британській Ост-індській компанії. Це стало сигналом до початку Війни за незалежність США. Надалі образ Бостонського чаювання став використовуватися різними американськими політичними об'єднаннями в якості символу незгоди із податковою політикою влади.

При цьому він дещо відійшов від традиційної американської настанови на те, що кожна людина сама є творцем свого щастя, а ринок винагороджує найсильніших і найталановитіших. «Ми розуміємо, що кожен, яким би відповідальним життям він не жив, у будь-який час ризикує зіткнутися із втратою роботи, раптовою хворобою або руйнуванням будинку буревієм», – казав Б.Обама. Хоча він ані слова не промовив про соціальну державу, саме поняття про яку є непопулярним в американському політичному дискурсі, однак його наміри були спрямовані на розбудову саме такого типу відносин громадянина і держави. Високий рівень соціального захисту передбачає більше втручання держави у процес регулювання економіки, і особливо, фінансової сфери.

Велика увага до проблем соціально вразливих громадян – збільшення витрат на відповідні програми. Фінансування їх передбачалося за рахунок заможних верств населення. За словами президента, піднесення Америки спирається на «широкі плечі середнього класу». Однак дослідження 2015 р., що проводилося у 229 містах США (понад 70% населення) показало зростання питомої ваги бідних: у 2000 р. їх нараховувалося 8%, у 2015 р. – 11,5%. Цей процес відбувається через розмивання саме середнього класу, звідки дуже рідко піднімаються вище соціальними сходами, частіше спускаються нижче. Чисельність дорослих американців, які вважають себе середнім класом, зменшилася з 61% у 1971 р. до 50% у 2015 р.

На початку березня 2013 р. Б.Обама мусив підписати указ про скорочення бюджету не тільки на військові витрати, але й на соціальні. Завдяки зваженій монетарній політиці Федеральної резервної системи економіка і ринок праці стабілізувалися. Безробіття зменшилося до 5%. Тільки у 2014 р. було створено 2,65 млн. нових робочих місць. Як наслідок, зменшився дефіцит бюджету, знизилася інфляція, активізувався фондовий ринок. У 2016 р. головне завдання внутрішньої політики Б.Обама визначив так: робити Америку комфортнішою і зручнішою країною. Він це робив у відповідності до проголошеної концепції «розумної сили», розглядаючи її у найширшому розумінні змін як всередині країни, так і назовні. Внутрішньополітичні трансформації мали сприяти поліпшенню іміджу Америки на міжнародній арені, який сильно похитнувся за президентства Дж.Буша-молодшого.

Головне завдання президента у зовнішній політиці полягало у збереженні лідерських позицій Америки на міжнародній арені і водночас покращення ставлення світу до неї. Свої сподівання на те, що йому це вдасться, світова спільнота висловила присудженням Нобелівської премії миру 11 грудня 2009 р. У відповідності до концепції «розумної сили» Б.Обама – мінімальний силовий і агресивний тиск, максимальне визнання США частиною єдиної системи і підкреслювання того, що Сполучені Штати грають за загальними правилами. Дещо вдалося: було зроблено акцент на концепції «м'якої сили», шукалися шляхи покращення відносини із іншими країнами. Відбулися візити до багатьох держав, що призвело до

подальшого розвитку відносин. Особливе значення мали відвідини Куби і В'єтнаму. За ініціативи американського президента вивели війська з Іраку (завершено 18 грудня 2011 р.). 2 травня 2011 р. він оголосив про ліквідацію на території Пакистану терориста номер один Усами бен Ладена. Був виведений основний військовий контингент з Афганістану, хоча певні сили залишилися.

Разом із тим американська сторона взяла активну участь у Лівійській війні 2011 р., прийняла жорсткий курс по відношенню до Сирії, Ірану, Північної Кореї. Особливу небезпеку від 2014 р. стали являти екстремісти із «Ісламської держави». США очолили міжнародну коаліцію, яка їм протистоїть. До коаліції увійшли близько 60 держав, при цьому до активних дій вдалися близько п'ятнадцяти. Літаки країн коаліції наносили удари з повітря по позиціях джихадистів в Іраку і Сирії. Виступаючи на Вашингтонському саміті із боротьби з екстремізмом, Б.Обама заявив, що США не воюють з ісламом, і що релігія не відповідає за ті злочини, які коять її послідовники. А лідери «Ісламської держави» і аналогічних угруповань – не релігійні діячі, а терористи.

У зв'язку з анексією Криму і агресією Росії проти України у 2014 р. відбулися суттєві зміни у зовнішньополітичному курсі Вашингтона. Руйнуючи систему міжнародних відносин, яка склалася, В.Путін сподівався крім усього іншого послабити єдність країн Заходу. Натомість вони згуртувалися. США та країни ЄС, а також міжнародні організації спрямували свої дії на стратегічне стримування РФ, посилення безпеки у Європі, підтримку України. У грудні 2014 р. Конгрес прийняв «Акт про підтримку свободи в Україні», що реалізувався у наданні різного роду допомоги. 8 вересня 2016 р. Пентагон підписав угоду про військове співробітництво з Україною, а колишній керівник Центрального командування збройних сил США генерал Джон Абизаїд був призначений радником міністра оборони України Степана Полторака. Вельми дієвими виявилися санкції проти Росії, які разом з іншими країнами були запроваджені з боку США.

2016 рік став роком 58-х виборів президента країни. Ті перегони, як ніякі інші, привернули увагу як американської, так і світової громадськості. Від демократичної партії кандидаткою виступила Гіллари Клінтон. Від республіканців – Дональд Трамп. Між ними розгорнулася запекла боротьба, перемогу в якій більшість спостерігачів віддавала Г.Клінтон. Але 8 листопада всезагальні вибори і 19 грудня голосування колегії виборщиків показали такі результати: за Д.Трампа віддали голоси 304 виборщики (62985106 виборців – 45,94% електорату), за Г.Клінтон – 227 виборщиків (відповідно 65853625 – 48,03%). Хоча демократка одержала майже на 2,9 млн. голосів виборців більше, проте, відповідно до американських правил, важливішою є перевага у голосуванні виборщиків. Ці вибори стали п'ятими в історії США, коли президентом став кандидат, який набрав менше голосів виборців, ніж переможений. Віковий рекорд

першого заняття президентської посади Р.Рейгана (69 років) був побитий 70-річним Д.Трампом.

Після оголошення результатів в країні пройшли масові акції протесту незгодних¹. Політологи намагалися пояснити причини поразки Г.Клінтон і перемоги Д.Трампа. Звичайно, відіграла свою роль ціла сукупність факторів. Чи не на першому місці – усвідомлення Д.Трампом того відчуження американської політичної еліти від пересічних громадян, які посилювалося останніми роками. 20 січня 2017р. у своїй інавгураційній промові він проголосив: «Сьогоднішня церемонія має особливе значення, тому що сьогодні ми не просто передаємо владу від однієї адміністрації іншій, або від однієї партії іншій – ми передаємо владу з Вашингтона, округ Колумбія, і повертаємо вам, народ. Дуже довго невелика група в столиці насолоджувалася усіма бонусами, а люди платили за це ціну. Вашингтон розквітав, але не ділився зі своїм народом багатством. Процвітали політики, але робочі місця скорочувалися і заводи закривалися. Вищі класи захищали себе, а не громадян нашої країни... Все це зміниться з цього дня... Сполучені Штати Америки – ваша країна». Команда Д.Трампа відчула настрої чималого загалу білих американців, які зайняті у реальному секторі економіки, не люблять іммігрантів, виступають за збереження християнської спадщини Америки, не довіряють вашингтонському істеблішменту. Що і відбилося у промовах і діях кандидата від республіканців.

Симпатії новому претенденту на найвищу посаду були зумовлені саме тим, що він не кар'єрний політик з Вашингтону, а людина з «досвідом реального життя», успішний бізнесмен. В Америці обожають успіх, тим більше у бізнесі, який так само шанований. Президент-мільярдер відразу відмовився від зарплати у 400 тис. доларів на рік, передавши її на благодійність. І пообіцяв припинити «експорт робочих місць за кордон», проголосивши заклик: «Купуй американське, приймай на роботу американців!» Накресливши курс на реіндустріалізацію країни, він дав обіцянку створювати нові робочі місця, особливо у тих штатах, де найбільше безробіття. Заради інтересів співгромадян – жорстка позиція в імміграційній політиці. Зокрема, відразу у десятках американських міст почалися арешти і висилка з країни сотень нелегальних іммігрантів.

Гасло, під яким Д.Трамп йшов на вибори: «Make America Great Again», також з'явилося через усвідомлення послаблення позицій як внутрішньо- так і зовнішньополітичних. Хоча 45-го президента США найчастіше характеризували як «непередбачуваного», проте сутність його політичної лінії – у перемозі прагматизму, уваги до внутрішніх проблем над ліберальним ідеалізмом демократів, які насамперед воліли «нести американські цінності всім світом». Пересічні американці були незадоволені тим, що надто багато грошей виділяється на зовнішньополітичні акції. У квітні 2017р. Білий дім заявив, що на сприяння

¹ Особливе роздратування викликали контакти оточення Д.Трампа із росіянами, а також повідомлення про їхнє кібервтручання в американський електоральний процес.

демократії в світі виділятиметься на 70% менше коштів, ніж раніше. Разом із тим Америка боротиметься з тими, хто коїть злочини проти людяності. Зокрема, з терористичною організацією «Ісламська держава».

Сполучені Штати – єдина держава, здатна самотійно або у взаємодії із союзниками вирішити основну проблему України – надати ефективні гарантії безпеки (у контексті мінімізації загрози російського ядерного потенціалу). Крім того, у США – найбільше доступних ресурсів для надання Україні політичної, фінансової та іншої допомоги. Готовність цієї країни допомагати Україні є фактором впливу на інші держави. Про підтримку України було заявлено на зустрічі Д.Трампа і П.Порошенка 20 червня 2017 р. у Вашингтоні. До відома російської сторони було доведено, що санкції проти неї не будуть зняті до врегулювання конфліктів в Україні та Сирії.

Не дивлячись на досягнутий рівень в економічному, технологічному, соціальному, військово-технічному та інших відношеннях, Америка нині перебуває у складному становищі. Перед цією державою стоїть проблема вибору моделі поведінки за умов світу, що змінюється. Їй важко забезпечувати власні претензії на лідерство через зростання впливу інших держав. Америка також відчуває впливи глобалізації, за умов якої їй слід вибудовувати свою стратегію і тактику. Сполучені Штати – провідний суб'єкт міжнародних відносин, що визначає тенденції і динаміку сучасної глобалізації, проте і глобалізація впливає на Америку.

На теперішній час, навіть за певного послаблення американських позицій, у новому світі ніхто не зможе стати абсолютним лідером. Однак США зосереджують у собі відразу політичне, військове, фінансове, валютне, економічне, технологічне, ідеологічне, культурне лідерство. А в світі немає – і у найближчому майбутньому навряд чи знайдеться країна, яка б могла поєднати в собі декілька аспектів лідерства. Політологи вважають, що ані Китай, ані Індія, ані будь-яка інша країна не зможе взяти на себе такий важкий тягар через економічні можливості, політичні ризики, відсутність досвіду і потрібних союзів. Сполучені Штати Америки і у ХХІ ст. залишаться центром сили глобального світу за всіх його трансформацій.

Література

- Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях : монографія / С.О. Шергін, І.І. Погорська, Є.А. Макаренко, М.М. Рижков, Л.Д. Чекаленко. – К., 2014.
- Белоусова Н.Б. Політична культура США /Н.Б.Белоусова, Т.О.Рябоконт //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска = The Grand Chessboard : Господарство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. /Пер. с англ. – М., 2006.
- Бжезинский З. Еще один шанс: три президента и кризис американской сверхдержавы /З.Бжезинский /Пер. с англ. – М., 2007.
- Блекер Дж. Американский пейзаж после президентской битвы /Дж. Блекер //Неприкосновенный запас. – 2001. – № 15 (1).

- Варивончек И. В. Американский средний класс и политика правящих администраций (1993 – 2012 гг.) /И.В.Варивончик //США – Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2012. – № 5.
- Гвоздков С. Ставлення США і Росії до проблеми вступу України в НАТО /С.Гвоздков //Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 45.
- Годлюк А. М. Рейганізм і політичні погляди Рейгана: дефініція і осмислення /А.М.Годлюк //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 94. – Ч. 1.
- Гончар Б.М. Барак Обама і зовнішньополітична "спадщина" Джорджа Буша-молодшого (кризові аспекти) /Б.М. Гончар, Ю.Б. Гончар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2009. – Серія «Історія» – Вип. 96.
- Городня Н.Д. Двосторонні союзи і партнерства США у Східній Азії (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.): досвід співпраці в контексті інтересів України /Н.Д.Городня // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2014. – Вип. 21, ч. 1
- Дацюк А.В. Геополітичні передумови Російської агресії проти України: на перетині інтересів ЄС, США та Російської Федерації /А.В.Дацюк //Вісник Національного авіаційного університету. – 2014. – Серія «Соціологія. Політологія» – № 2.
- Дубовик В. США та криза навколо України /В.Дубовик //Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього: Зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (Львів, 12 – 13 квітня 2016 р.). – Л., 2016.
- Ескаляція ядерного протистояння США та Росії у контексті російсько-української війни = Escalation of US-Russia confrontation within the framework of Russia-Ukraine war : [дослідження та експертне обговорення] / Благодійний фонд "Майдан закордонних справ". – Луцьк, 2015.
- Журавлева В. Ю. Политические партии США в институтах власти и в обществе /В.Ю.Журавлева // США — Канада: экономика, политика, культура. – 2005. – № 4.
- Інавгураційні промови Президентів США / Пер. з англ. – Х., 2009.
- Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку /Р.Каган /Пер. з англ.– Львів, 2004.
- Клименко В. Досвід США у протидії та боротьбі з корупцією: уроки для України /В.Клименко, Г.Лозова //Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього: Зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (Львів, 12 – 13 квітня 2016 р.). – Л., 2016.
- Коваленко Р. Вибори Президента США: конституційна регламентація /Р.Коваленко // Юридичний вісник. – 2013. – № 4.
- Коваль І.О. Роль президента в координуванні державних комунікацій (на прикладі США) /І.О.Коваль // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 2.
- Коппель О.А. Вплив політики США на геополітичну структуру Близького Сходу /О.А. Коппель, А.Л. Гаспарян //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 119, ч. 1.
- Коротков Д.С. Інституційна матриця політики "м'якої сили" США /Д.С.Коротков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1132. – Серія "Питання політології". – Вип. 27.
- Красношлик А. Антитерористична політика США за часів президенства Дж. Буша та Б. Обама /А.Красношлик // Університет. – 2013. – № 1 (50).
- Кушнір Н.О. "Економічне НАТО": потенційні вигоди та можливі ризики для економіки США та ЄС /Н.О. Кушнір, Д.М. Стебляк // Сталий розвиток економіки. – 2014. – № 3
- Лозунько С. Evil be to him... /С.Лозунько //2000. – 2013. – 16 августа.
- Метелева Є.А. Концепція З.Бжезинського про американську світову гегемонію /Є.А.Метелева //Гілея. – 2014. – Вип. 80.
- Мусієнко М.В. Геополітичний код США в контексті концепції глобального лідерства З. Бжезинського /М.В.Мусієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – Серія «Державне управління». – Вип. 1.

- Най Дж. Будущее американской власти /Дж. Най //Россия в глобальной политике. – 2010. – № 6.
- Нассау Д. Пять неотложных проблем, стоящих перед президентом Обамой /Д.Нассау [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.bbc.com/russian/international/2012/11/121107_usa2012_obama_challenges
- Нестерович В.Ф. Політико-правові чинники та передумови легітимації лобіювання у США /В.Ф.Нестерович // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2015. – № 1 (69).
- Ниязов Х. Национальная безопасность и национальные интересы: взгляд из Запада и США /Х.Ниязов // Гілея. – 2017. – Вип. 117.
- Орлова Т. Историчні уроки Сполучених Штатів Америки для України /Т.Орлова //Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього: Зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (Львів, 12 – 13 квітня 2016 р.). – Л., 2016.
- Орлова Т. Американські цінності в інавгураційних промовах Барака Обами і Дональда Трампа /Т.Орлова, І.Голубовська //Зовнішні справи. – 2017. – № 4.
- Остап'як В.І. Взаємозалежність США та процесів трансформації системи міжнародних відносин /В.І.Остап'як, М.Р.Івасишин //Гілея. – 2014. – Вип. 84.
- Пурій М. Р. Демократизація, як основний аспект ідеологічного виміру гегемонії США /М.Р.Пурій //Гілея. – 2015. – Вип. 102.
- Пфафф У. Производство небезопасности: Как милитаризм угрожает Америке /У.Пфафф [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Proizvodstvo-nebezopasnosti-15056>
- Ратніков М. До питання президентських виборів у США 2016: системний підхід /М.Ратніков [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://iac.org.ua/do-pitannya-prezidentskih-viboriv-u-ssha-2016-sistemniy-pidhid/>
- Рогов С. М. Американское государство накануне третьего тысячелетия /С.М.Рогов // США — Канада: экономика, политика, культура. – 1998. – № 11.
- Сеннет Р. Плоть гражданственности. Мультикультурный Нью-Йорк /Р.Сеннет //Неприкосновенный запас. – 2010. – № 70 (2).
- Сизов В.Ю. Глобализация и стратегия США /Ю.В.Сизов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=158>
- Сизов В. Фактор силы в политике США /Ю.В.Сизов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty/004.htm>
- Слободян Н. Зовнішня політика "змін" Барака Обами /Н.Слободян // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.– 2014. – Серія «Історія» – Вип. 1 (119).
- Согрин В.В. Политическая история США XVII – XX вв. /В.В.Согрин. – М., 2001.
- Согрин В. Политическая власть в США: характер и исторические этапы /В.Согрин. //Новая и новейшая история. – 2004. – № 2.
- Согрин В.В. Внутренняя политика США от Б. Клинтона до Б. Обамы /В.В.Согрин. // Новая и новейшая история. – 2015. – № 1.
- Стрільчук Л. Еволюція близькосхідної політики США щодо Іраку (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст.) /Л.Стрільчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Серія «Історичні науки». – № 21.
- Супян В. Современная социально-экономическая модель США /В.Супян //Международные процессы. – 2005. –Том 3. – № 2.
- Супян В.Б. Американская экономическая модель: характерные черты и эффективность в начале ХХІ века /В.Б.Супян // США - Канада. Экономика, политика, культура. – 2015. – № 7.
- США і світ ХХІ століття / Ю.М. Пахомов, М.О. Васильєва, В.М. Вовк, С.П. Галака, В.І. [та ін.] – К., 2013.

- Толстов С.В. Еволюція статусу та ролі США і євроатлантичної спільноти в сучасній системі міжнародних відносин /С.В.Толстов //Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4.
- Толстов С. Координація політики США та ЄС у реагуванні на українську кризу /С.Толстов //Зовнішні справи.. – 2015. – № 2.
- Чекаленко Л. Україна – США: дилеми стратегічного партнерства /Л.Чекаленко //Зовнішні справи. – 2016. – № 6.
- Чугаєв О.А. Міжнародні економічні фактори іміджу США у країнах світу /О.А.Чугаєв // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2015. – Вип. 123, (ч. 2).
- Шергін С. США і криза неоліберальної моделі глобалізації /С.Шергін, О.Матвеева //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.
- Яременко Б. Вибори президента США: як сталося неймовірне, і чого очікувати Україні? /Б.Яременко, О.Белоколот //Дзеркало тижня. – 2016. – 12 листопада.
- Bakker V.N. The psychological roots of populist voting: Evidence from the United States, the Netherlands and Germany / V.N. Bakker M.Rooduijn, G.Schumacher // European Journal of Political Research. – 2016. – Vol. 55. – Issue 2.
- Davenport L.D. Beyond Black and White: Biracial Attitudes in Contemporary U.S. Politics /L.D. Davenport L.D. //American Political Science Review. – 2016. – Vol. 110. – Issue 1.
- Furman J. The Truth About American Unemployment. How to Grow the Country's Labor Force /J. Furman // Foreign Affairs. – 2016. – July.
- Gallagher M.E. Presidential Personality: Not Just a Nuisance / M. E. Gallagher, S. H. Allen //Foreign Policy Analysis. – 2014. –Vol. 10. – Issue 1.
- Gutterman E. Easier Done Than Said: Transnational Bribery, Norm Resonans, and the Origins of the US Foreign Corrupt Practices Act /E. Gutterman //Foreign Policy Analysis. – 2015. –Vol. 11. – Issue 1.
- Kohls L. The Values Americans Live By /L. Kohls [Electronic resource] – Mode of access: [http:// www.uri.edu/mind/VALUES2.pdf](http://www.uri.edu/mind/VALUES2.pdf)
- O'brien D.Z. Gender Quatas and Women's Political Leadership /D.Z. O'brien, Rickne J. //American Political Science Review. – 2016. – Vol. 110. – Issue 1.
- Kelemen R.D. Law, Focal Poins, and Fiscal Discipline in the United States and the European Union /R.D.Kelemen, Teo T.K. //American Political Science Review. – 2014. – Vol. 108. – Issue 2.
- Marsh K. Obama's Surge: A Bureaucratic Politics Analysis of the Decision to Order a Troop Surge in the Afghanistan War /K. Marsh //Foreign Policy Analysis. – 2014. –Vol. 10. – Issue 3.
- Schuck P. Understanding America: The Anatomy of an Exceptional Nation /P. Schuck [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.law.yale.edu/news/6883.htm>

Канада

Канада є другою в світі після Росії за розмірами території¹. Це – країна із величезними просторами, холодним кліматом і невеликим населенням: на кінець 2015 р. воно складало майже 36 млн. осіб. При чому 60% його мешкає на 2% території країни у смузі приблизно 150 км завширшки вздовж американського кордону. Наприкінці 90-х рр. минулого століття Канада була визнана кращою країною для проживання відповідно індексу гуманітарного розвитку ООН. Вона входить до кола лідерів світової економіки: приблизно за 100 показниками рівня і якості розвитку вона перебуває у першій трійці членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Її населення разом із населенням США, ЄС, Японії, Австралії та ін. входить до «золотого мільярду». Тобто Канада відноситься до кола країн із найбільш розвиненою ринковою економікою та найвищим рівнем та якістю життя. Світ визнає Канаду як активне громадянське суспільство.

Формально Канада є конституційною монархією, фактично – це федеративна демократична держава із парламентською формою правління. Її історія веде відлік від 1867 р., коли парламент Великої Британії прийняв Акт про Британську Північну Америку. Цей Акт виконував роль Основного закону до того часу, коли у 1982 р. канадський парламент прийняв новий Конституційний акт, який консолідував Акт 1867 року і всі доповнення до нього, додав формулу зміни Конституції, а також Хартію прав і свобод. До того складовою частиною Конституції є деякі неписані звичаї, зокрема стосовно формування уряду країни. У Великій Британії ще до початку ХІХ ст. сформувалися принципи «відповідального уряду». Міністри (члени Кабінету) мусили водночас бути не тільки членами Таємної ради при монархові, але й членами парламенту, що накладало на них відповідальність і перед монархом, і перед парламентом. Тобто кабінет перетворився на орган, що пов'язував законодавчу гілку державної влади до виконавчої. Остаточне формування на території метрополії вестмінстерської моделі парламентської монархії не могло не вплинути і на еволюцію системи органів влади у поселенських колоніях Великої Британії. Там розгорнулася боротьба за перетворення «представницьких» урядів, які формувалися за розсудом губернаторів, у «відповідальні», члени яких мали б довіру законодавчих асамблей. Це невідворотно означало надання таким колоніям широких прав внутрішнього самоуправління, а отже, зміни моделі колоніального управління. Особливості еволюції вестмінстерської моделі, перенесеної на канадський ґрунт, були тісно пов'язані із комплексом взаємозалежних процесів, що відбувалися у Канаді понад століття. Це, по-перше, процес трансформації правового статусу домініону в бік набуття повного державного суверенітету і пов'язаний із цим процес передачі владних повноважень з рук Корони (в

¹Територія Канади дорівнює 9970,6 тис. кв. км.

особі генерал-губернатора¹) до рук Кабінету, що уособлював незалежність Канади. І, по-друге, процес адміністративно-територіальної розбудови і зумовлена ним необхідність пропорційного представництва регіонів у Кабінеті при одночасному домінуванні останнього над виконавчими органами провінцій.

Канада – єдина країна в складі Співдружності², де за британським зразком була створена і продовжує існувати Таємна рада – дорадчий орган для допомоги та поради в управлінні країною, члени якої призначаються і скликаються генерал-губернатором. В Канаді прем'єр-міністр одночасно є і президентом Таємної ради. В дійсності у сфері виконавчої влади Канади за двома «конституційними декораціями» у вигляді інститутів генерал-губернатора і Таємної ради діє реальний владний орган – Кабінет міністрів³. Таким чином наявна двоїстість. Вона виявляється у конституційному закріпленні інститутів парламентської монархії, які сьогодні зберігають лише представницькі функції, і дійсному функціонуванні механізму представницької демократії.

Канадський парламент складається з Палати общин (338 мандатів), яка відіграє головну роль у законодавчій діяльності, і Сенату (105 місць), що розглядає і, як правило, затверджує законопроекти, прийняті нею. Сенатори призначаються генерал-губернатором за рекомендацією прем'єр-міністра у відповідності до визначеної норми представництва від суб'єктів федерації і йдуть у відставку, досягнувши 70 років. Обрання ж парламентарів до нижньої палати відбувається всезагальним, прямим, таємним голосуванням в одномандатних округах за мажоритарною системою. Раніше термін парламентської каденції тривав 5 років, частими були дострокові вибори: 1997, 2000, 2004, 2006, 2008, 2011 рр. У 2007 р. парламент вніс поправки до Закону про вибори для забезпечення фіксованої дати волевиявлення громадян кожні 4 роки – третій понеділок жовтня. Наступні вибори пройшли 19 жовтня 2015 р., як і визначалося за новим законом. Також на час виборів 2015 р. через збільшення чисельності населення країни створили 30 нових виборчих округів, загальна кількість округів стала 338.

Вибори проводяться в один тур. Кандидати ведуть боротьбу у виборчих округах, які визначаються за цензом населення (в середньому 85

¹ Генерал-губернатор на постійній основі представляє британського монарха, призначається за рекомендацією прем'єр-міністра Канади і має суто символічні, головним чином, церемоніальні, повноваження.

² Британська Співдружність – об'єднання, до якого входять Велика Британія і багато з її колишніх домініонів та колоній (53). Деякі країни визнають головою держави королеву Великої Британії, яку представляє генерал-губернатор.

³ Специфічною особливістю канадського уряду є те, що у формуванні персонального складу в значній мірі не кваліфікація і досвід того чи іншого політика відіграють вирішальну роль, а географія, конфесія й етнічна приналежність. Наприклад, портфель міністра сільського господарства, як правило, дістається представникам Степових провінцій, міністра риболовства – Британської Колумбії або Атлантичних провінцій тощо.

– 100 тис. осіб). Депутатом стає кандидат, який у своєму виборчому окрузі набирає найбільшу кількість голосів (абсолютна більшість не обов'язкова). Показовою є та обставина, що на політичній арені Канади, насамперед, в якості кандидатів в депутати Палати обшин, більше цінуються не активні партійні функціонери, а професіонали у своїй сфері – економісти, юристи, підприємці, вчені. Кандидати, які висувуються до парламенту, часто не є професійними політиками. Коли при опитуванні виборців було задано питання про важливість політичного досвіду у кандидатів, лише 12 % респондентів відповіли, що політичний досвід – важливий фактор, проте у списку 13 якостей, вагомість яких треба було визначити, політичний досвід опинився майже у самому кінці.

Кожна партія може висунути не більше одного кандидата у кожному окрузі. У виборах мають право брати участь і незалежні кандидати (однак канадська практика показує, що число обраних незалежних депутатів не перевищує 1 – 2 осіб). Незаперечні переваги мажоритарної системи – простота підбиття підсумків голосування, можливість забезпечити «зворотний зв'язок» депутатів та виборців. Водночас така виборча система несприятлива для меншості, чий голос фактично виявляється «втраченим», вона створює невідгдані умови для малих партій. Партії, чиї кандидати виявилися другими у своїх округах, навіть набравши значний відсоток голосів по країні в цілому, не одержують депутатських мандатів. Не дивно, що канадська виборча система останніми роками зазнає критики.

Незмінним за суттю залишається і політичний розклад на самій верхівці: Ліберальна і Консервативна партія, що змінюють одна одну при владі, жодного разу не віддали її представникам будь-якої іншої партії, хоча здавна політична система Канади вважається багатопартійною.

Якщо прослідкувати всю історію країни, то виявиться, що на виборах раніше частіше перемагала Ліберальна партія (заснована у 1873 р.)¹, – речниця інтересів великих міст, інтелігенції, а також національного канадського капіталу, що гуртується навколо «онтарійсько-квебекського ядра», значної частини католиків². Прем'єр-міністрами від цієї партії, принаймні у повоєнний період, обиралися переважно представники провінції Квебек. Вони виступали за сильну федерацію, «канадизацію» національної економіки, державне регулювання господарської діяльності, самобутність культури та самостійність зовнішньої політики. Ліберальна партія намагається додержуватися центристського політичного курсу, водночас залишаючи собі свободу маневру: часом вона висувала ініціативи правого гатунку (наприклад, скорочення податків із найбагатших громадян та великих корпорацій), часом, навпаки, проводила політику, що надихалася лівими ідеями (активність держави у сфері охорони довкілля, реалізація програми створення центрів догляду за маленькими дітьми, нарощування допомоги країнам, що розвиваються). У її стратегії проглядає

¹ Вона перемогла і на виборах 2015 р.

² У релігійному відношенні населення Канади на 80% складається з християн, у тому числі 45% (головним чином франкомовні канадці) сповідують католицизм.

прагнення зберегти політичну опору серед свого основного електорату, водночас рекрутуючи собі додаткову підтримку як на лівому, так і на правому флангах громадської думки (водночас скорочуючи електоральну базу партій-суперників).

Опорою консерваторів (партія заснована у 1854 р.) завжди були численні дрібні і середні підприємці, фермери, протестанти, а також ті представники інтелектуальної еліти, які виступали за тісні відносини спочатку із метрополією, а пізніше – із Сполученими Штатами Америки. Партія – за обмеження втручання держави в економіку, скорочення державних витрат і проведення «більш відповідальної» соціальної політики. Вона була ініціатором послаблення контролю над іноземним капіталом. Як і в інших партіях консервативного напрямку, відстоюється зміцнення традиційних сімейних, політичних та моральних цінностей. Треба зазначити, що консерватори у Канаді зазвичай «закликаються» до влади за часів тяжких випробувань і кризових ситуацій, головним чином, в економіці.

Успадкована від Великої Британії двопартійна політична система, фактично діюча у Канаді, була серйозно модифікована у 1961 р. у зв'язку із створенням на базі канадських профспілок Нової демократичної партії (НДП), єдиної у Північній Америці партії соціал-демократичного типу. Вона займає місце на лівому фланзі партійно-політичного спектру Канади, додержується поміркованого соціал-демократичного реформізму. Нові демократи виступають за розвиток соціального страхування, обмеження зростання цін, розширення будівництва недорогого житла, демократизацію податкової системи, розширення участі населення у процесі прийняття рішень. Вони вимагають суттєво обмежити могутність монополістичного капіталу, що в умовах Північної Америки з її традиційним культом бізнесу виглядає досить радикально. НДП зробила вагомий внесок у проведення значних соціальних реформ, зокрема у прийнятті державних законів про державне медичне обслуговування, пенсії, допомогу сім'ям. Потіснивши лібералів, що позиціонували себе в ролі центристів, з лівого флангу, НДП привернула у свої лави і значну частину представників трудових прошарків, які традиційно підтримували консерваторів. Таким чином, одержавши помітну кількість місць у парламенті, НДП виявилася спроможною впливати на політику як лібералів, так і консерваторів, хоча і не одержала можливості стати правлячою партією на федеральному рівні. Тому з того часу партійну систему Канади політологи стали називати системою «двох з половиною партій».

Інша важлива зміна у партійно-політичній конфігурації сталася у 1990 р., коли на федеральному рівні постав Квебекський блок, створений на основі провінційної Квебекської партії (заснована у 1968 р.) – виразниці сепаратистських настроїв у франкомовному Квебеку (всі депутати від цього блоку є представниками однієї провінції).

У 1967 р. у провінції Альберта було створено консервативну Партію реформ, яка у 1980-і рр. вийшла на федеральний рівень, роздробивши тим

самим електорат Прогресивно-консервативної партії Канади. В результаті на виборах 1993 р. остання зазнала поразки: скорочення місць у парламенті сталося з 167 до 2. Роздробленість консервативного руху виявилася однією з причин чи не найдовшого в історії Канади безперервного правління лібералів – впродовж 13 років (з 1993 до 2006 р.). Об'єднання консерваторів відбувалося в два етапи – у 2000 р. шляхом створення на базі Партії реформ Канадського консервативного альянсу реформ (скорочено – Канадський альянс) і у 2003 р. в результаті об'єднання Канадського альянсу з Прогресивно-консервативною партією у єдину Консервативну партію Канади.

Слід наголосити, що Канаді притаманне вельми успішне розв'язання внутрішніх проблем на основі демократичних принципів організації політичного процесу, широкого залучення громадськості через спеціально створені інститути та механізми. Важко переоцінити роль неурядового сектору у розбудові громадянського суспільства в цій державі, у розвитку її демократичних основ, у доведенні думки канадського населення до процесу прийняття політичних рішень. Одне із головних завдань неурядових організацій – надання тих послуг, котрі не можуть забезпечити ділові й урядові кола, або які з тих чи інших причин залишаються поза їхньою увагою.

Загалом в країна нараховуються тисячі великих і малих організацій, кількість яких постійно зростає. Вони утворюють так званий «третій сектор» наряду із державою та ринком і все більше впливають на соціальні й політичні процеси. До цього сектору відносяться благодійні, волонтерські та інші численні організації, що об'єднуються у єдине ціле через некомерційний характер їхньої діяльності. Вона обіймає різні сфери – від освіти, допомоги бідним, інвалідам, багатодітним сім'ям до миротворчих акцій і навіть зовнішньої політики Канади. Сильними є позиції неурядових організацій у сферах охорони здоров'я, екологічної безпеки, підтримки гендерної рівності, вирішення сімейних конфліктів, а також, що не є характерним для інших країн, допомоги іммігрантам. До кола цих організацій також належать численні і активно діючі релігійні та етнокультурні організації, спортивні, дитячі, а також різні об'єднання професійного характеру. Чимало в Канаді й місцевих організацій, які відстоюють інтереси конкретних общин, того чи іншого населеного пункту або муніципалітету через взаємодію із бізнесом, урядовими структурами, науковими організаціями тощо. Діяльність некомерційного сектора, на думку самих канадців, сприяє зростанню громадянської самосвідомості, залученню пересічних громадян до вирішення найважливіших національних та місцевих завдань. Неурядові організації формують свою особливу політику, впливаючи на уряд і надаючи аналітичну інформацію громадськості. Таким чином, громадська думка впливає на процес прийняття рішень, що є показником громадянської зрілості Канади.

Найважливіші проблеми, які хвилюють канадців – це питання скорочення податків, виплати державного боргу, зменшення державної

присутності у соціальних програмах, охорони довкілля і національної оборони. До них додаються теми морального плану, питання реформування демократичних інститутів і фінансування політичних партій. Звичайно, погляди можуть бути різними, але принцип толерантності формує основу канадської політичної культури. Їй притаманні дві найважливіші особливості: по-перше, суспільство розглядається радше як органічне ціле, ніж як сукупність індивідів, по-друге, «сильний уряд» сприймається як засіб захисту громадських інтересів від приватних підприємців. Ці особливості частково зумовлюються географічним середовищем Канади: суворі північні природно-кліматичні умови спонукали державу відігравати значно більшу у порівнянні, скажімо із США, роль в економіці країни, контролювати і субсидіювати процес освоєння території, створювати відповідну інфраструктуру. Якщо США – країна, створена в результаті революції проти британської влади, а також федеративна держава із ліберальною ідеологією, так Канади як держава сформувалася не шляхом насильницької революції, а шляхом мирної еволюції в складі Британської імперії. Канадські політики, які стояли біля витоків канадської державності, були монархістами і вважали за необхідне мати сильну державу.

У другій половині ХХ ст. в Канаді сформувалася в багатьох аспектах інша, ніж в США та західноєвропейських країнах, модель соціально-економічного розвитку на основі загальної ринкової ідеології. Ця модель за своїми головними характеристиками – наче між європейською, заснованою на сильних соціальних гарантіях, та американською, де держава забезпечує значно менше соціальних благ і меншою мірою пом'якшує соціальну диференціацію у суспільстві. На відміну від США держава в Канаді активніше втручалася в процеси господарського та соціального розвитку. Раніше Канада відзначалася більшими масштабами державної власності і державного підприємництва. Відповідно вагомішою була й питома вага державних витрат у ВВП. У середині 1980-х рр. вона складала у США приблизно 35%, а у Канаді – майже 50%. Податкова система в Канаді сильніше згладжувала нерівність у розподілі прибутків між найбільш і найменш заможними прошарками населення. Канадська система охорони здоров'я вже від початку 1970-х рр. базувалася на принципах всезагального медичного страхування і гарантувала всім жителям країни широкий спектр безкоштовних послуг. Система вищої освіти діяла на базі громадських університетів та коледжів, що фінансувалися здебільшого державою.

На межі 1970 – 1980-х рр. в Канаді почали посилюватися протиріччя між системою державного регулювання, що склалася у попередні десятиріччя, і новими умовами й вимогами розвитку економіки та суспільства. Знизилася ефективність макроекономічної політики, заснованої на неокейнсіанських принципах. Уповільнення темпів господарського зростання викликало серйозні проблеми з фінансуванням масштабних економічних та соціальних програм. Механізми державного регулювання,

які до того часу значно розрослися, втратили гнучкість у пристосуванні до швидких змін внутрішніх умов і зовнішніх викликів. Водночас процеси інтернаціоналізації світового господарства за умов розвитку нових інформаційних технологій набули небаченого розмаху і посилили свій вплив на економіку та системи державного регулювання країн, які брали активну участь у міжнародних торгово-інвестиційних обмінах.

Спроби придушити інфляцію за допомогою програми контролю над цінами і заробітною платою провалилися, результативність заходів у боротьбі з безробіттям виявилася низькою, почалося зростання бюджетних дефіцитів, що стало хронічним. Все це підірвало довіру до ідей активізації державного втручання в економічне життя. У свідомості багатьох пересічних канадців «активна держава» почала асоціюватися із постійним зростанням податкового тягаря, прискореним підвищенням цін і загальною нестабільністю в економіці. До того ж у 1980-і роки в Канаді загострилися протиріччя між федеральним та провінційним рівнями влади із міжбюджетних питань, а активне втручання держави у господарське життя стало нестерпним для найвпливовіших угруповань національного промислового капіталу. Парадокс: саме «економічний націоналізм», що проводився державою, створив сприятливі умови для прибуткового та ефективного функціонування приватних компаній в тих галузях, які раніше не були для них привабливими (телекомунікації, авіаційна промисловість, виробництво озброєнь та ін.). Але з часом надмірне опікування держави стало обтяжливим.

Точкою відліку сучасної політичної історії Канади можна вважати 1984 рік, коли на парламентських виборах перемогла Прогресивно-консервативна партія на чолі із Брайаном Малруні. Перебуваючи тривалий час в опозиції, вона постійно критикувала правлячу Ліберальну партію за надмірне втручання в економіку. Неабияке значення мала й та обставина, що у 1982 р. країну охопила економічна депресія, небачена від 1930-х рр. Нова правляча сила взяла курс на скорочення ролі держави в економіці. Відбувся зсув у співвідношенні позицій держави й ринку на користь ринкових сил, розвиток нових видів підтримки приватнопідприємницької діяльності і різноманітних форм взаємодії держави з бізнесом. Процес приватизації й змін у регулюванні обіймав не тільки продаж і передачу в недержавний сектор об'єктів державної власності, але й інші різного роду дії, які призводили до посилення приватних начал в економіці й соціальній сфері. Питома вага державних витрат у національному ВВП впродовж наступних років в Канаді скоротився більше, ніж у будь-якій країні, що входить до ОЕСР. Основні параметри господарського розвитку стали помітно кращими.

Успішний розвиток канадської економіки у подальші роки підтримує стабільність діючої моделі соціальної організації суспільства. При чому держава продовжує відігравати суттєву роль у її підтримці та регулюванні. Після тимчасового спаду соціальної активності вона від початку XXI ст.

знов нарощує витрати і розширює свою участь у тих сферах, які визнані стратегічно важливими з точки зору соціально-економічного прогресу і зміцнення конкурентоздатності країни на світовому рівні. Вважається, що канадська економіка є сильною тому, що соціальні програми забезпечують формування освічених і здорових працівників, які живуть у безпечних соціальних умовах. У них – більша тривалість життя, високий освітній рівень¹, доступні високоякісні медичні послуги завдяки загальнодержавній системі медичного страхування, відсутні різкі контрасти в умовах і рівні життя громадян, які мешкають у різних регіонах країни, хороша екологія тощо. Держава гарантує будь-якій людині певний рівень життя. Збираючи за прогресивною шкалою податки з усіх працюючих², вона надає фінансову допомогу (welfare) всім, хто з тих чи інших причин виявився неспроможним себе забезпечити. Таким чином Канада ліквідувала у себе прошарок, що знаходиться нижче межі бідності. Це стримує зростання соціальної напруженості та злочинності, зумовлених злиденністю. Така соціальна політика у поєднанні із високим рівнем морального виховання і чіткою роботою правоохоронних органів дозволила Канаді забезпечити один із найнижчих в світі рівнів злочинності і спокійні відносини між людьми з різних соціальних верств. Тут людина, яка одержує допомогу, не яриється на заможнішого сусіда, оскільки розуміє, що саме його виплати забезпечують їй порівняно стерпне існування. У порівнянні з іншими країнами, у Канаді значно менше помітна соціальна нерівність: менше бідних і незначна частка дуже багатих людей, які не прагнуть демонструвати свої статки. Відсутність гучних скандалів, пов'язаних із мільярдними аферами фінансистів, також підкреслює встановлений в країні порядок на рівні держави.

Добре продумана система управління людьми, економікою та державою дозволили Канаді створити у себе одну із найбільш гуманних соціальних систем. Якщо спочатку масштабні соціальні програми створювалися в країні через співчуття до бідних, так потім виявилось, що ці програми також підвищують конкурентоспроможність робочої сили і канадської економіки в цілому. Широке визнання ключової ролі людського фактору в економічному та суспільному розвитку стало основою формування нового концептуального підходу до формування соціальної політики.

¹ На початку XXI ст. Канада – одна із найосвіченіших країн світу: понад 60% робочої сили тут мають освіту вище середньої.

² Податки в Канаді – не низькі і зростають із збільшенням прибутків підприємства чи особи, досягаючи 50% при доходах понад 50 тис. дол. на рік. Однак стягнення їх не викликає ускладнень, що пояснюється особливостями американського менталітету. Сплата податків тут вважається почесним громадським обов'язком, що зумовлює самоповагу і моральне право вважати себе повноцінним громадянином своєї країни. Тому типовою є заява: «Я сплачую податки, і тому маю повне право вимагати те чи інше від держави». При чому на утримання самої держави йде набагато менше коштів, ніж в багатьох інших країнах світу.

І керівництво, і пересічний канадець турбуються про збереження існуючого рівня життя і його подальше підвищення. Існує розуміння, що високий рівень життя можливий тільки у «першорозрядній країні», як це формулюють канадські консерватори. Це означає, що країна повинна мати високорозвинене виробництво на рівні світових стандартів, а також ресурси швидкої модернізації. Інакше вона може відстати у світових перегонах. Таке відставання, в свою чергу, тягне за собою відплив капіталів та «мозків». А це швидко призводить до зниження ціни та якості товарів і послуг, що виробляються. Водночас за умов глобалізації економіки і участі у світовому господарстві країна повинна мати власні кваліфіковані кадри і населення, готове до політики швидкої модернізації. Це дає можливість бути лідером у сфері інновацій.

На межі ХХ – ХХІ ст. в економічно стабільній Канаді¹ на рівні довготривалої державної політики було зроблено серйозний поворот до побудови інноваційного суспільства, заснованого на високих освітніх стандартах та знаннях, що дозволяють досягати динамічніших темпів розвитку країни, змінити якісні характеристики усього суспільства за рахунок впровадження цих знань у життя. Канада стала на шлях принципових змін своєї освітньої і науково-технічної політики, що має за мету охопити всі суспільні структури, забезпечити формування потужного інноваційного потенціалу. Йдеться про зміну ціннісних орієнтирів канадського суспільства, про потенційні шляхи його розвитку, про створення такої моделі економіки, яка у закордонній науковій літературі одержала назву «економіки, заснованої на знаннях» (knowledge-based economy).

Ініціатива створення загальнонаціональної програми з інновацій була висунута у січні 2001 р. тодішнім прем'єр-міністром країни Жаном Кретьєном – главою Ліберальної партії². У наступному році федеральний уряд підготував дві програмні доповіді під загальною назвою «Інноваційна стратегія Канади» із конкретними рекомендаціями й визначеними термінами переходу до нової економічної моделі, в якій за освітою і наукою, дослідженнями та їх впровадженням – провідна роль. В цілому заходи із реалізації концепції нової економіки у прийнятій стратегії диференційовані за чотирма основними напрямками:

¹ Навіть наслідки фінансово-економічної кризи, яка набула світових масштабів у 2008 р., виявилися не такими відчутними, як в інших країнах, зокрема, у південній сусідки. Свою роль відіграла антикризова програма, яку розробив і здійснював уряд, очолюваний консерваторами. Падіння світових цін на нафту вплинуло і на місцеве господарство, однак не надто суттєво через диверсифікацію канадської економіки.

² На парламентських виборах 25 жовтня 1993 р. консерватори зазнали поразки: з 169 мандатів, які вони одержали на виборах 1988 р., в них залишилося лише 2. Причинами невдач стали економічні негаразди – чергова депресія Північної Америки на межі 1980 – 1990-х рр., а також невдалий розвиток відносин із Квебеком. Ж. Кретьєн очолював Кабінет міністрів у 1993 – 2003 рр., пізніше його змінив однопартієць Пол Мартін.

- заохочення канадського бізнесу для одержання найбільших вигод від ідей та інновацій, а також для розширення інвестицій у науково-дослідні роботи у всіх секторах економіки;
- підготовка фахівців і розвиток кваліфікаційних навичок, що забезпечують функціонування економіки, заснованої на знаннях;
- модернізація ділових процесів і державного регулювання для сприяння результативній інноваційній діяльності;
- заохочення місцевої і особистої інноваційної діяльності.

Особливий наголос робився на прискоренні процесу доведення нової продукції, нових знань до ринку, їхній комерціалізації. Своє місце у програмі зайняли також створення конкурентоспроможних технологічних парків навколо дослідницьких центрів («технологічних кластерів»), підтримка інноваційної діяльності малого і середнього бізнесу. Важливо підкреслити особливу роль федерального центру у становленні науково-технологічного потенціалу країни. Саме включення науково-технічної політики до переліку пріоритетних напрямків діяльності держави створює сприятливі умови для реалізації завдань загальнонаціональної інноваційної програми.

І потужна соціальна політика, і запровадження програм інноваційного розвитку можуть розглядатися в якості важливих засобів зміцнення єдності країни. За формою державного устрою Канада являє собою федерацію, якій притаманні багатолікність та багатокладність. Інколи кажуть, що існує «дві Канади»: «Англійська» з переважанням англійського населення і «Французька» – франкомовний Квебек. Інколи говорять про «п'ять Канад»: високорозвинений промисловий Центральний регіон – південні частини провінцій Онтаріо і Квебек; Атлантичний регіон, що відстав від нього; ресурсно-сільськогосподарський Степовий регіон; провінція Британська Колумбія, яку називають «Тихоокеанським фасадом», що бурхливо розвивається; малонаселена індіансько-ескімоська Північ. Найчастіше ж мова йде про «тринадцять Канад». Кожна з 10 провінцій має свій особливий господарський і політичний вигляд, відмінний від інших провінцій склад населення, власне законодавство, свою систему місцевих політичних партій, свій однопалатний виборний парламент, свій уряд і т. ін. Крім самоуправних провінцій існують 3 федеральні території, які управляються з Оттави. Вони розташовані на північ від 60 градусу північної широти – Північно-Західні Території, Юкон і Нунавут. Вони займають 40% території країни, але на них мешкає лише 0,3% її населення. Вони також мають свої виборні органи управління – територіальні ради, повноваження яких у порівнянні із провінційними органами влади вельми обмежені. Впродовж останніх десятиріч на підставі конституційних норм і діючого законодавства відбувається розширення провінційних повноважень при скороченні колись дуже значної влади центру.

Канада являє собою симетричну федерацію, тобто всі її провінції мають рівні права і обов'язки. Однак національна меншина франкоканад-

ців, сконцентрована у Квебеку, прагне досягти асиметричного «особливого статусу», а Квебекська партія вимагає навіть відокремлення і утворення суверенної держави. У 1980 та 1995 рр. проводилися референдуми щодо незалежності Квебеку, проте позитивного результату вони не дали. При чому серед самих квебекців сама ідея і партія, яка її просуває, не мають незаперечної підтримки: на виборах до місцевого парламенту у квітні 2014 р. Квебекська партія одержала лише 25,4% голосів електорату. Така ситуація склалася через часткові поступки з боку центральної влади Квебеку без явного порушення принципу міжпровінційної рівності. Однак більшість канадських політиків досі вважає, що політична ситуація в цій провінції являє собою найбільш гостре внутрішньополітичне питання для всієї держави.

Як показує практика, канадський федералізм все більше використовує на свою користь ресурс етнокультурної багатоманітності. Офіційна урядова політика у національному питанні формулюється як «мультикультуралізм в рамках двомовності»¹. Майже 90% канадців вважають однією із найбільш значущих характеристик своєї країни саме багатокультурність – своєрідну «етнокультурну мозаїку», існування кількох самобутніх культур, що не «сплавлені воєдино». Серед основних факторів виникнення такої ситуації можна виокремити наступні:

- 1) це етнічна багатоманітність Канади, яка є країною переселенською, тобто більшість її жителів – іммігранти і нащадки іммігрантів, які прибували впродовж останніх століть з різних куточків світу;
- 2) це наявність не однієї, а двох націй-засновниць, двох основних етнічних спільнот – франкоканадців та англоканадців, що затримувало асиміляцію іммігрантів з інших етнічних груп і дозволяло їм зберегти свою самобутність, а отже і сприяло утворенню канадської «етнічної мозаїки культур».

Крім корінних жителів (індіанців та ескімосів), англоканадців і франкоканадців, в країні в наш час мешкають канадці китайського, італійського, німецького, індійського, українського, голландського, філіппінського, польського, португальського, єврейського, грецького, в'єтнамського, корейського походження, канадці чорношкірі, метиси і т. ін. Щорічно Канада приймає понад 250 тис. іммігрантів, більшість з яких

¹ У жовтні 1971 р. ліберальний уряд П'єра Трюдо проголосив доктрину «Багатокультурність на двомовній основі». У 1973 р. утворено Міністерство із справ багатокультурності. Для координації взаємодії між урядовими установами та етнічними організаціями у тому ж році була створена Канадська консультативна рада із багатокультурності, пізніше перейменована на Канадську етнокультурну раду. За його зразком почали діяти аналогічні провінційні та міські ради. У 1985 р. – спеціальний комітет Палати общин із багатокультурності. У 1988 р. прийнятий Закон про багатокультурність, у якому йдеться не тільки про індивідуальні, але й про групові права етнокультурних спільнот. Закон забороняє расизм та дискримінацію, сприяє збереженню своєрідних рис етнічних груп, передбачає забезпечення рівного доступу і повноцінної участі всіх канадців у соціальному, політичному та економічному житті суспільства.

становлять особи неанглійського і нефранцузького походження, переважно представники так званих «видимих меншин». Згідно визначенню, даному у Законі про рівні права на зайнятість, до останніх відносяться «особи неаборигенного походження, які не відносяться до європеїдної раси і мають небілий колір шкіри». У ХХІ ст. понад 80% іммігрантів – уродженці країн Азії¹, Африки, Латинської Америки та тихоокеанських островів. Із врахуванням невеликої кількості власного населення Канада у пропорційному відношенні приймає іммігрантів більше, ніж будь-яка інша країна світу. За рахунок імміграції забезпечується понад 60% приросту місцевої людності.

Канада визнає регулювання імміграції в якості одного із найважливіших напрямів сучасної демографічної й соціально-економічної політики. З усіх економічно розвинених країн вона має найбільш сприятливий режим імміграції, однак з кінця ХХ ст. діє досить жорстка процедура відбору, яку має проходити більшість переселенців. Новий Закон про імміграцію, що набув чинності з червня 2002 р., висуває високі вимоги до рівня їхньої загальної освіти, професійної кваліфікації і знання однієї чи двох офіційних мов – англійської або французької.

Мовне питання у будь-якому суспільстві є надзвичайно делікатним. Не дивлячись на те, що у минулому Канади не все складалося безконфліктно у сфері мовних відносин, нині офіційна рівність двох державних мов країни є важливим міжнародним активом країни, оскільки вони водночас є й двома основними світовими мовами². Канадська влада уважно стежить за тим, аби усі федеральні інститути (парламент, суди, структури, підпорядковані федеральному центру) неухильно дотримувалися у своїй роботі із громадянами і у кадровій політиці принципу двомовності. Крім того, у тих провінціях, де франко- або англоканадці складають меншість, федеральний уряд охороняє мовні права цих меншин, зокрема, через особливі системи шкільної освіти рідною мовою. При цьому не йдеться про те, аби спонукати всіх громадян країни оволодіти обома мовами. Людина має право обирати: або знати одну з державних мов Канади, або, за допомогою урядових програм, оволодіти ще й другою мовою. В той же час федеральні служби зобов'язані надавати всі послуги

¹ У 2015 р. у Канаді загострилася тема мусульман. Консерватори запровадили урядове регулювання, за яким не можна складати присягу громадянина в нікабі (мусульманський жіночий убір, який закриває обличчя, окрім очей). Одна з майже громадян Канади побачила у цьому невідповідність її правам, подала у суд і виграла справу проти уряду С.Гарпера. Лідери інших політичних партій заявили, що людина має право на релігійну свободу і цієї теми не варто торкатися. У зв'язку із зростанням міграційної хвилі уряд Канади у вересні 2015 р. заявив, що не має наміру приймати у себе в країні більше 10 тис. сирійських переселенців, але готовий розглядати заяви про надання притулку швидше (за півроку).

² У сучасному світі англійська мова є офіційною у 33 країнах, а французька – у 25 країнах. За цих умов знання двох найбільш поширених світових мов надає канадцам додаткові конкурентні переваги на світових ринках та у глобальному інформаційному просторі.

тією мовою, яку у кожному конкретному випадку захоче той чи інший громадянин.

Найбільше від інших провінцій у культурно-мовному плані відрізняється Квебек. Йому приділяється особлива увага в плані зміцнення канадської єдності та федералізму. Після референдуму 1995 р. щодо виходу провінції із складу канадської федерації, на якому прибічникам незалежності не вистачило трохи більше одного відсотку голосів, на пропаганду національної єдності сюди спрямовувалися величезні кошти. Спонсорські фонди просували ідею єдиної канадської держави через проведення різноманітних культурних і спортивних заходів у цій провінції. Пізніше спеціально створена у 2004 р. комісія Джона Гомері виявила, що у 1996 – 2004 рр. мали місце численні зловживання, коли сотні мільйонів доларів йшли на рахунки «дружніх» Ліберальній партії рекламних компаній та інших корпорацій у Квебеку, які виконували або незначні замовлення, або не виконували ніяких. Рекламні фірми завищували вартість послуг, водночас приймали на роботу функціонерів Ліберальної партії і виплачували їм солідну винагороду, яку ті легально жертвували на потреби своєї партії. Варто підкреслити, що канадські виборці ставляться до держави як до «загальнонаціонального менеджера», дуже педантичні у питаннях фінансової порядності керівництва країни.

«Спонсорський скандал» призвів до обвального падіння престижу Ліберальної партії і мав вирішальний вплив на результат загальнонаціональних виборів в країні у 2006 р., коли до влади повернулися консерватори на чолі із Стівеном Гарпером. Хоча тоді набрана кількість мандатів не дала їм змоги сформувати уряд парламентської більшості¹ (так само, як і в результаті дотермінових виборів 2008 р.²), однак дочасні вибори 2011 р. принесли підтримку 39,6% виборців і 166 місць у Палаті общин. Уряд парламентської більшості був сформований. С.Гарпер перебував на прем'єрській посаді майже 9 років. Він запам'ятався тим, що підтримав нафтову промисловість країни у протистоянні із захисниками довкілля, скоротив податки, збільшив витрати на армію. Уряд консерваторів розробив і прийняв федеральний закон «Про відповідальність» (набув чинності 12 грудня 2006 р.). Тим самим нове керівництво прагнуло створити нормативно-правовий механізм, покликаний якщо не повністю виключити, так принаймні мінімізувати потенційні можливості й умови для корупції у державному апараті. Канада ніколи не відносилася до країн, вражених корупцією. За міжнародним рейтингом вона входить до першої десятки країн, де корупція поширена найменше. Однак останнє десятиріччя характеризується особливою активністю у боротьбі з цим ганебним явищем: вдосконалення законодавчих основ функціонування державних структур і політичних партій, підзвітності (відповідальності) державних службовців, механізмів контролю за додержанням парламента-

¹ На виборах 2006 р. – 36,3 % голосів виборців і 124 місця в парламенті.

² 37,7 % голосів, що дали 143 мандати.

рями і державними чиновниками законодавства (особливо при укладанні державних контрактів і витрачанні бюджетних коштів), етичних принципів і правил поведінки державних службовців, а також можливостей участі громадськості у боротьбі з корупцією. На думку міжнародних оглядачів, Канада являє собою справжній майстер-клас інституційного забезпечення громадського доступу до офіційної інформації. Політична еліта і громадськість цієї країни за 30 років створили одну з найкращих в світі інституційних систем транспарентності і підзвітності державних органів, яка до того ж постійно розвивається й вдосконалюється. На світовому рівні проблематика прозорості і підзвітності офіційних структур набула особливої актуальності у контексті боротьби із корупцією. Організація Об'єднаних Націй розглядає транспарентність і підзвітність¹ у низці основних характеристик ефективного державного управління (good governance), що мінімізує корупцію державного апарату і визначає якість державної влади. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. державна влада в Канаді виявилася досить вправною, аби мінімізувати негативи світової фінансово-економічної кризи: у 2006, 2008 і 2011 рр. виборці віддали перевагу консерваторам. Тому сприяли різні обставини: від ефективної антикризової програми до того, що у свідомості населення знов набули значущості традиційні цінності матеріального благополуччя, безпеки, стабільності, сильного лідерства.

У серпні 2015 р. прем'єр-міністр С.Гарпер оголосив парламентські вибори 19 жовтня. У відповідності до закону він розпустив діючий парламент після зустрічі із генерал-губернатором і дав старт 11-тижневій виборчій кампанії (найтривалішій у новітній історії країни). Основна тема кампанії – економіка і добробут громадян. Консерватори намагалися будувати свою лінію на емоційно чутливих темах для того, щоби поляризувати суспільство. Лідер опозиційної Ліберальної партії, син експрем'єра П'єра Трюдо² 43-річний Джастін Трюдо заявляв, що в разі перемоги буде прем'єром для всіх канадців і шукатиме шляхи для того, щоби максимально об'єднати націю. Обіцялося зниження податків для середнього класу і підвищення їх для найбагатших канадців, збільшення інвестицій в економіку країни. Явка на виборах склала 68,5%. Розподіл

¹ У трактуванні ООН транспарентність владних інститутів представлена у наступній триєдності: прийняття рішень і правовий примус, які здійснюються у суворій відповідності до норм і приписів; інформація вільна у розпорядженні і доступна для тих, кого зачіпають ці рішення і хто примушується до їх виконання; достатній обсяг інформації забезпечується у формах, що легко розуміються, і через медіа. Принцип підзвітності визначається таким чином: органи влади мають бути підзвітні суспільству і громадським організаціям, особливо тим особам, які будуть зачеплені рішеннями або діями влади. При цьому забезпечення реальної підзвітності влади безпосередньо пов'язане із її транспарентністю. Досвід успішних адміністративних реформ показує, що на практиці транспарентність і підзвітність взаємопов'язані, оскільки вони актуалізують і посилюють одна одну.

² П.Трюдо був головою уряду Канади у 1968 – 1984 рр. Його вважають «батьком модернізації Канади».

голосів: за лібералів – 39,47% голосів (184 місця у парламенті)¹, за консерваторів – 31,89% (99 місця), за кандидатів від Нової демократичної партії – 19,71% (44 місця), від Квебекського блоку – 4,66% (10 місць), від Зелених – 3,45% (1 місце). Виступаючи перед прихильниками партії, Дж.Трюдо сказав, що цим голосуванням «канадці чітко заявили, що настав час для змін». Але, у нового керівництва, як і раніше, орієнтація на внутрішню політику взяла гору над зовнішньополітичними питаннями.

Що стосується канадської міжнародної політики, так впродовж останніх двох десятиріч вона зазнала суттєвих змін. Це пов'язано із еволюцією канадського суспільства, вражаючими досягненнями країни в економічній та соціальній сферах. Зв'язки із зовнішнім світом завжди багато значили для Канади, а в епоху глобалізації її економіка стала однією із найбільш відкритих. Оттава спрямовує всі зусилля на подальше розширення своєї участі у процесах глобалізації і водночас забезпечення рівноправності із могутнім сусідом – США.

Новою особливістю канадської зовнішньої політики стало перенесення акценту на «безпеку особистості» при широкому тлумаченні поняття «безпека», що відтепер обіймає усунення і невійськових загроз – бідності, тероризму, поширення наркотиків тощо. «Країна кленового листа» виступає в ролі неупередженого, але суворого захисника демократії і підтримує загальногуманітарні цінності, права людини, збереження середовища її життя. Нею висувається чимало масштабних ініціатив у гуманітарній сфері (освіта, охорона здоров'я, екологія, допомога бідним тощо). Разом із тим ідея «безпеки особи» корелює з такими тезами, як обмеження суверенітету, виправданість гуманітарних інтервенцій до країн, де права людини порушуються, силовий примус до миру учасників внутрішніх збройних конфліктів².

В цілому можна сказати, що Канада, залишаючись за формальними ознаками регіональною державою (зав'язаною переважно на США), тим не менш, успішно просуває деякі універсальні ідеї та підходи, що дозволяє їй мати більшу вагу на міжнародній арені. Канада віддана багатостороннім підходам у забезпеченні демократичного, справедливого і безпечного світового порядку при верховенстві міжнародного права і центральній ролі ООН, Крім цієї організації – участь у ЮНЕСКО, Британській Співдружності, Міжнародній організації франкофонії, МВФ, СОТ, ОБСЕ та інших, де вона діє активно, а при реалізації прийнятих рішень виявляє високу дисциплінованість. Попри те, що канадська армія не є надто потужною, участь у міжнародних миротворчих операціях – важлива складова канадської зовнішньої політики. Однак слід зазначити, що у

¹ Ліберальна партія перемогла у всіх провінціях і територіях Канади, за виключенням Альберти і Саскачевана.

² У 2011 р. Канада приєдналася до західних держав, застосувавши низку санкцій проти Лівії; у грудні того ж року канадський уряд заморозив кошти, які належали 33 сирійським державним діячам і 10 державним компаніям, у своїх банках; у вересні 2012 р. розірвала відносини з Іраном, вважаючи, що під прикриттям досліджень «мирного атому» здійснюється розробка ядерної зброї.

1990-і роки Канада починає зменшувати свою участь у миротворчих операціях ООН, зсуваючи акценти на користь операцій під егідою НАТО¹. Членство у цій організації а також сотні двосторонніх угод про співпрацю пов'язують Оттаву і Вашингтон, тобто відносини із Сполученими Штатами Америки мають першочергове значення. Це – найближчий політичний і військовий союзник, хоча взаємини з ним не завжди мають безпроблемний характер. Це, зокрема, засвідчила відмова канадців підтримати військову операцію проти Іраку у 2003 р. Важливе значення має те, що канадська економіка тісно пов'язана із американською. Угода між США, Канадою та Мексикою про Північноамериканську асоціацію вільної торгівлі (НАФТА), що набула чинності 1 січня 1994 р., сприяла найтіснішій господарській інтеграції трьох держав. Але Оттава дбає про диверсифікацію своїх зовнішніх зв'язків. Тому останнім часом активізувалися відносини із країнами ЄС, насамперед, Великою Британією та Францією, нарощується активність в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні при відповідній активності з боку КНР, Японії та інших держав, розвиваються двосторонні відносини із Мексикою, Бразилією, Чилі, Перу та Колумбією. На пострадянському просторі головна увага – Росії та Україні.

Від початку 1990-х рр. Канада виявляла всіляку підтримку Україні. Базовим став пролонгований у грудні 2001 р. Договір про спеціальне партнерство від 1994 р., у відповідності до якого Країна кленового листя взяла на себе зобов'язання із надання допомоги у зміцненні незалежної України. 14 липня 2015 р. була підписана декларація про завершення переговорів про створення зони вільної торгівлі між Канадою і Україною. У лютому Палата Общин, а у березні 2017 р. Сенат ратифікували відповідну угоду. У квітні 2017 р. було підписано оборонну угоду між двома державами.

Важливим фактором є впливова українська діаспора в Канаді, яка нараховує понад мільйон осіб і має впливове лобі. Коли розпочалася російська агресія проти нашої країни, канадське керівництво разом з лідерами інших країн світу стало на бік України. С.Гарпер висловив протест проти російського незаконного вторгнення і анексії Криму, агресії у частині східної України. В інтерв'ю агентству Асошіейтед прес він підкреслив своє сподівання на те, що В.Путін ніколи не зможе взяти участь у самітах G7. На саміті G20 в австралійському Брісбені С.Гарпер порадив російському президенту «забиратися з України», на що той відповів: «Це неможливо, бо нас там немає».

Канада приєдналася до міжнародних санкцій проти РФ. Було заявлено офіційну позицію: «І поки не буде реального миру, поки не будуть виведені сили окупантів, поки територіальна цілісність України не буде відновлена, повинні бути в силі відповідні заходи щодо Росії,

¹ На варшавському саміті НАТО 2016 р. було прийнято рішення про участь канадських військових разом із американцями, німцями і британцями у зміцненні безпеки Польщі, Литви, Латвії та Естонії за умов зростання агресивності з боку Москви.

економічні санкції повинні залишатися, повинні діяти». Неодноразово українська сторона одержувала мільйонні суми на зміцнення своєї обороноздатності, на реформування Національної гвардії і поліції. 200 канадських військових фахівців разом з американцями проводили навчання українських військовослужбовців. Таку позицію по відношенню до України підтвердив і новий прем'єр-міністр, який під час виборчих перегонів критикував свого суперника за те, що Канада, надаючи Україні нелетальну зброю, не передає летальної. В уряді Дж.Трюдо два міністерських портфелі одержали українці за походженням: міністром міжнародної торгівлі Канади стала Христя Фріланд, міністром зайнятості, розвитку трудових ресурсів і праці – МеріЕнн Мігичук. У липні 2016 р. канадський прем'єр відвідав Київ. Дж.Трюдо підтвердив підтримку Україні не тільки тому, що вона є «хорошим другом Канади, а заради принципів і цінностей, за які ми стоїмо як країна».

Раніше було заявлено: «Путін являє небезпеку через його вторгнення до Східної Європи. Він безвідповідально нашкодив світові на Близькому Сході своїм втручанням і він влаштовує провокації в Арктиці. Канада має стояти пліч опліч із міжнародним співтовариством у відбитті нападів хулігана, яким став Володимир Путін. Якщо у мене випаде можливість у найближчі місяці зустрітися з Путіним, я скажу йому все в обличчя. Тому що ми повинні підтвердити, що Канада стоїть на варті миру і справедливості в світі».

Що стосується Арктики, так останнім часом спостерігається активізація п'яти країн – Росії, Канади, США, Данії та Норвегії – в районі Північного Льодовитого океану. Названі держави всіма силами намагаються заявити про себе. Військові операції, спорудження військових об'єктів, наукові й дослідницькі експедиції – все заради ствердження своєї присутності. Кожна з них збирає дані, що мають довести приналежність полярного континентального шельфу до їхньої території. Канада й інші країни наносять на свої карти дно Північного Льодовитого океану, розширюючи свої кордони якомога далі на північ від узбережжя і в такий спосіб намагаючись продемонструвати приналежність їм континентальних шельфів. Мета – одержати доступ до величезних покладів нафти й газу (за даними вчених, там сконцентровано понад 25% їх світових запасів). Також, за думкою експертів, у зв'язку із глобальним потеплінням клімату і звільненням від льоду нових шляхів полярного судноплавства¹ роль арктичних територій з їхніми ресурсами буде зростати, з чим пов'язане посилення напруження навколо кордонів північних земель. Зокрема, територіальне питання загострилося між Канадою й Данією стосовно маленького острова Хенс, розташованого за Полярним колом. У серпні 2010 р. С. Харпер заявив, що Канада докладе всіх зусиль для захисту свого суверенітету в районі Північного полюсу. При цьому було наголошено:

¹ Північно-Західний прохід невдовзі відкриє торговим кораблям новий шлях до Азії крім Суецького та Панамського каналів.

канадський уряд готовий продовжувати збільшувати капіталовкладення в оборону і постачати до армії нову техніку.

Канада відома усьому світові як країна стабільної демократії. Політологи навіть відзначають її як зразок демократії. Характерними канадськими цінностями є терпимість, вміння знаходити консенсус із своїми опонентами, відкритість, адаптованість до сучасного плюралістичного соціуму. Сьогоднішня Канада багато в чому являє собою модель завтрашнього дня для усього світу. Адже процеси глобалізації ведуть до того, що плюралізм стає реальністю, яку все більше країн сприймають як даність. Чим ефективніше та чи інша держава здійснює менеджмент плюралізму, тим у більш виграшному положенні вона опиниться у ХХІ столітті. Адже, за законами синергетики, виграє відкрита складна система. В цьому плані досвід Канади, яка виявилася однією з тих країн, що найбільше адаптувалися до реалій плюралізму й глобалізації, цікавий для усього світового співтовариства.

Література

- Антохів-Скологдра О.М. Безпековий вимір відносин Канади з Європейським Союзом /О.М. Антохів-Скологдра //Грані. – 2014. – № 6 (110), червень.
- Калитчак Р. Г., Антохів-Скологдра О. М. Теоретичні аспекти позиціонування Канади на міжнародній арені /Р.Г.Калитчак, О.М. Антохів-Скологдра //Гілея. – 2015. – Вип. 101.
- Афанасьєва О. В. Прозрачность и подотчетность власти. Канадский урок /О. В. Афанасьєва //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 10.
- Белоколот О. Україна – Канада: особливе партнерство у динамічному світі /Белоколот О. // Дзеркало тижня.– 2017. – 1 липня.
- Владимирова М. А. Канадская самобытность и политика многокультурности /М.А.Владимирова //США – Канада: экономика, политика, культура. – 2004. – № 6.
- Гаврилова Н. В. Концепція «безпеки особи» як основа зовнішньополітичної доктрини Канади /Н. В. Гаврилова, А. В. Горецька //Гілея. – 2011. – Вип. 45.
- Данилов С. Ю. История Канады. – М., 2006.
- Горецька А.В. Закон про лобіювання як основа регламентації лобістської діяльності в Канаді /А.В.Горецька //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 114, (ч. 1).
- Демчук А. Л. Канада: новые механизмы борьбы с коррупцией /А. Л. Демчук, В. И. Соколов //США – Канада: экономика, политика, культура. – 2010. – № 5.
- Дерев'яно І.П. Американський вектор у системі зовнішньополітичних орієнтирів Канади /І.П.Дерев'яно // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2016. – Вип. 23, ч. 1: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід (Серія "Історичні науки").
- Запаранюк В. В. Основні політичні партії Канади на початку ХХІ ст. /В. В. Запаранюк //Держава і право. – 2008. – Вип. 39.
- Израелян Е. В. Внешнеполитическая повестка дня Канады //США – Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2012. – № 1.
- Качкан А. Вибори у Канаді: українське питання /А.Качкан [Ел. ресурс]. – Режим доступу:<http://www.radiosvoboda.org/content/article/27313904.html>
- Качкан А. Українці й Україна не повинні хвилюватися, що при зміні влади зміниться й канадська політика щодо України /А.Качкан [Ел. ресурс]. – Режим доступу:<http://www.radiosvoboda.org/content/article/27313904.html>
- Козюра І. В. Становлення і розвиток місцевого самоврядування в Канаді – К., 2004.
- Комаров А. Н. Консервативные кабинеты во главе с Б. Малруни в 1984 – 1993 годах у власти: итоги и уроки /А. Н. Комаров //Новая и новейшая история. – 2012. – № 5.

- Комаров А. Н. Политические партии Канады: прошлое и настоящее /А. Н. Комаров //Новый исторический вестник. – 2009. – № 21.
- Конон Н.Є. Українсько-канадські відносини: сучасний стан та перспективи розвитку / Н.Є. Конон, А.В. Скребнева // Грані. – 2016. – № 2 (130), лютий.
- Копачинська Г. Геополітичні інтереси Канади на сучасному етапі / Г. Копачинська, М. Гловацька // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016. – Серія: Міжнародні відносини. – № 2.
- Немова Л. А. Экономика Канады в 2010 – 2011 гг. и экономическая политика правительства /Л. А. Немова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.halifax.su/index.php/news-canada/8-canada-economic-policy>
- Макар В. Українці Канади – неперервний зв'язок із Україною // Зовнішні справи. – 2016. – № 9, 10.
- Максимова Д. Д. Коренные народы Канады: эволюция отношений с государством /Д. Д. Максимова, В. И. Соколов //США – Канада: экономика, политика, культура. – 2010. – № 12.
- Сирук М. Про особливості канадських виборів. Чи зможе Гарпер побити рекорд і четвертий раз поспіль стати прем'єром /М.Сирук //День. – 2015. – 5 серпня.
- Сідоров М.В. Особливості функціонування економіки Канади на сучасному етапі її розвитку /М.В.Сідоров // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2016. – Серія " Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм".– Вип. 5.
- Сухобокова О. Інтеграція української діаспори у політичне життя Канади /О.Сухобокова – // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2011. – Вип. 105
- Тимашова Т. Политика Канады в Арктике /Т. Тимашова //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1.
- Шандро В. Новий уряд Канади змістить акценти на реальну допомогу Україні /В.Шандро, Т.Трощинська [Ел. ресурс]. – Режим доступа: hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/novyuy-uryad-kanady-zmistyt-akcenty-na-realnu-dopomogu-ukrayini-k-sidash
- Шапаров А. Е. Иммиграционная политика Канады: генезис и современное состояние /А. Е. Шапаров //США – Канада: экономика, политика, культура. – 2010. – № 8.
- Bow B. Teaching Canada–US relations: Three great debates / B. Bow, A. Chapnick // International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis. – 2016. – June.
- Carroll M.K. Peace keeping: Canada's past, but not its present and future? /M.K. Carroll //International Journal. Canada's Journal of Global Policy Analysis. – 2015. – December, 4.
- Knight-Grofe J. Canada's Global Engagement Challenge: A comparison of national strategies / J. Knight-Grofe, L.Deacon //International Journal. Canada's Journal of Global Policy Analysis. – 2016 – March, 71 (1).
- Landriault M. Does standing up for sovereignty pay off politically? Arctic military announcements and governing party support in Canada from 2006 to 2014 / M. Landriault, P. Minard //International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis. –2016. – March.

Країни Латинської Америки

Латиноамериканський регіон займає одну сьому частину земної суші, де мешкає понад 500 млн. населення (8 – 9 % світової людності), яке розподілено між 33 суверенними державами. На початку ХХІ ст. – це один з регіонів, що найбільш швидко розвивається. Попри всю очевидну залежність від глобальної економіки він має практично все необхідне для самостійного розвитку: 20% світових природних ресурсів, у тому числі нафту, газ, інші стратегічно важливі корисні копалини, величезні запаси питної води, колосальні площі і сприятливі умови для виробництва продовольства. В регіоні наявні сучасна промисловість, високі технології, кваліфіковані кадри, а також місткий, перспективний ринок. Сумарний ВВП Латинської Америки становить приблизно 2 трильйони доларів, її частка у світовому ВВП – 7 – 8 %. На сьогодні він здійснює суттєвий вплив на світову економіку і політику завдяки зростаючому господарському потенціалу, значним природним і людським ресурсам. Людство не може обійтися без латиноамериканського продовольства, нафти, міді та багатьох інших товарів, які постачаються на світовий ринок. Досвід останніх двох десятиріч з особливою наочністю показав: економічний фактор – вирішальний елемент для встановлення нових, у тому числі і політичних відносин у Латинській Америці, хоча вона і відзначається безмежним різноманіттям. Те, що там відбувалося і відбувається, дуже важко привести до єдиного знаменника, оскільки здавна і дотепер це – світ різючих контрастів і бурхливої історії, зумовлений дією багатьох факторів – географічних, етнічних, історичних, економічних, політичних та ін.

Географи та історики поділяють цей регіон на Америку Центральну (Середню, Мезоамерику) і Південну. До Середньої насамперед відноситься найбільша і домінуюча країна субрегіону – Мексика. За площею – майже 2 млн. кв. км – вона займає 70% території даного географічного світу, за населенням випереджає всі інші країни і острови Центральної Америки разом узяті на 28 млн. У 2000 р. вона стала одинадцятою країною світу, чие населення досягло 100 млн. і продовжує швидко зростати. Ця обставина дуже турбує північноамериканських сусідів, де говорять про «діаспорний контрнаступ» латиноамериканців, тобто їх масове розселення по містах та територіях США та Канади¹. До регіону, що розглядається, також відноситься Гватемала, Беліз, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама. Третя група країн розташована на численних великих і малих островах Карибського моря на схід від материка, вони відомі як Великі і Малі Антильські острови. До Великих відносяться чотири найбільші – Куба, Гаїті (де розташовані Гаїті і Домініканська Республіка), Пуерто-Ріко і Ямайка. До малих – Багамські, Віргінські, Барбадос, Гренада та ін. Мезоамерика відрізняється чудовими краєвидами, що зумовлює

¹ Прийшовши до влади, президент США Д.Трампа заговорив про спорудження стіни на кордоні з Мексикою, аби зупинити приплив іммігрантів.

провідне значення туризму для її економіки. Разом із тим тут знаходяться найменш розвинені території Америки.

Південноамериканський світ також поділяється на декілька субрегіонів:

– окремо стоїть колишня колонія Португалії Бразилія, оскільки їй належить половина всієї території та всього населення Південної Америки;

– північний субрегіон: Венесуела, Колумбія, Гайяна, Суринам і Французька Гвіана. Тут провідною рисою є політична нестабільність, на що суттєво впливає поєднання «лівизни» із наркоторгівлею;

– андський захід вміщує Еквадор, Перу і Болівію, населення яких має значний індіанський компонент (у Болівії – 55 % всіх мешканців індіанського походження, в Перу – 45 %, в Еквадорі – 25 %) і переважно складається із бідних безземельних пеонів¹, які останнім часом намагаються протестувати проти свого жахливого становища;

– південний конус континенту: Аргентина, Уругвай, Парагвай і Чилі. Домінує Аргентина, яка у цьому географічному світі поступається лише Бразилії, маючи третє за чисельністю населення і вельми успішне сільське господарство. Іншою країною з досить успішною економікою є Чилі.

Попри величезні відмінності можна вести мову і про те, що об'єднує всі названі країни. Це – спільність території, мови (переважно іспанська та португальська), релігії (провідною є католицька, на початку XXI ст. понад 90% населення були їй віддані), особливостей економічного розвитку, колоніального минулого і сучасних загроз. Неуніфікована етнічна, змістовна, стилістична багатоманітність є ознакою Латинської Америки, її коливань між полюсами, що визначаються західною цивілізацією, автохтонно-індіанськими традиціями та потужними африканськими впливами. Домінує сам процес взаємодії несхожих передумов, що по-різному групуються за різних обставин. Цивілізаційна невизначеність і неоформленість об'єктивно виступає як одна з визначальних внутрішніх якостей Латинської Америки. Стаціонарна характеристика, яка закріпилася за нею впродовж минулих шести століть, це життя у непримиренних протиріччях та антиноміях². Звідси випливає слабкість інституціоналізації, слабкість правового начала і прагнення компенсувати її на шляхах спонтанних харизматичних дій: перевороту, вождізму, популістські³ ідеології та організації, неформальна економіка⁴.

¹ Пеон (від ісп. поденник, робітник в полі) – селянин, сільськогосподарський робітник, залежний через свій борг.

² Антиномія (від грец. antinomia – протиріччя в законі) – протиріччя між положеннями, кожне з яких визнається таким, що може бути логічно доведеним.

³ Популізм (від лат. populus – народ) – різноманітні громадські течії та рухи, які апелюють до широких мас, основні ідеї популізму: пряма участь народу в управлінні, недовіра до представницьких державних інститутів, критика бюрократії, корупції, разом із тим – віра у можливість найпростішого вирішення соціальних проблем.

⁴ Під неформальною економікою розуміється сукупність видів господарської діяльності, яка не охоплена правовим, фіскальним і статистичним обліком. Розрізняють легітимну (легальну) і нелегітимну діяльність. До першої відносять легальні види

Треба звернути увагу на те, що господарство Латинської Америки впродовж тривалого часу являло собою систему забезпечення європейської, а потім ще й північноамериканської економік золотом, сріблом, мідною та залізною рудами, бокситами, нафтою, бавовником, цукром, кавою, фруктами, рибним борошном та ін. При чому поставки здійснювалися на умовах нееквівалентного обміну. Взагалі капіталістичний розвиток та індустріалізація Латинської Америки відбувався із значним запізненням у порівнянні із європейськими та північноамериканськими країнами. З боку держави робилися спроби прискорити модернізаційні процеси шляхом створення мобілізаційної економіки, орієнтованої на заміщення імпорту. Останнє певною мірою сприяло розширенню внутрішнього ринку самих латиноамериканських країн, проте процес стримувався хронічною нестачею капіталів та невисоким платоспроможним попитом населення. Наслідком прагнення посилити роль держави стало захоплення влади військовими режимами. 1964 – 1989 рр. – це час правління військових диктатур. Серед найбільш відомих диктаторів – аргентинець Хуан Домінго Перон, бразилець Жетуліу Варгас, парагваєць Альфредо Стресснер, чилієць Аугусто Піночет. Демократичні революції 1980-х рр. ліквідували всі «знакові» військово-диктаторські режими від А.Піночета до А.Стресснера, причому був зупинений «інституціональний авторитаризм», що сформувався у Бразилії та Аргентині. Саме ці країни підтримували світ військово-технократичних диктатур по всій Латинській Америці.

1980-і роки в Латинській Америці називають «втраченим десятиліттям», оскільки воно відзначилося найтяжчою і тривалою економічною рецесією, падінням виробництва, розладом державних фінансів, гіперінфляцією, зростанням безробіття, зниженням життєвого рівня широких верств населення. Це зумовлювалося як зовнішніми чинниками, так і внутрішніми. Від 1979 р. уряд США підвищив процентні ставки по кредитах, що торкнуло всі контрольовані ним найбільші фінансові центри; на початку наступного десятиріччя американці підвищили мита; зросли ціни на світовому ринку на товари промислово розвинених країн; впав експорт слабо розвинених держав; різкого коливання зазнали ціни на нафту.

діяльності, проте вони не враховуються офіційними органами (ремонтні і будівельні роботи, пошив одягу та взуття, прибирання приміщень та ін., що здійснюється в рамках родинних, натуральних та інших відносин). До другої групи відносять нелегітимні види діяльності, а саме, «тіньову економіку» (прихована зайнятість, приховане підприємництво), а також кримінальну (наркобізнес, відмивання «брудних» грошей тощо).

У короткотерміновому плані неофіційна економічна діяльність допомагає багатьом родинам зводити кінці з кінцями, проте у довготерміновій перспективі суспільство втрачає стимули для нормального розвитку. Неформальний сектор тисне на «нормальну економіку», оскільки втягуючи у свої обороти маргіналізовані верстви, все більше маргіналізує все суспільство. Існування значної неформальної економіки може сприяти встановленню авторитарного режиму, який стає необхідним задля утримання під контролем великої маси населення, що перебуває за межами легального сектору економіки.

Внутрішня ситуація визначалася вичерпанням можливостей індустріалізації, орієнтованої на заміщення імпорту. Скруту уряди латиноамериканських країн намагалися подолати шляхом реформ, проте це важко здійснити без додаткового капіталу. Швидко збільшувалися зовнішні запозичення, однак вони не приносили суттєвого покращення економічної ситуації, що призводило до гострих політичних потрясінь.

В якості засобу подолання кризи Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, численні американські економічні радники запропонували країнам Латинської Америки змінити економічну модель розвитку. Державний сектор цих країн, протекціонізм, митно-тарифний захист внутрішніх ринків від зовнішньої конкуренції, економічний націоналізм були проголошені анахронізмами, які мали поступитися місцем неоліберальній системі. Остання базувалася на тріаді: «дерегуляція – приватизація – відкриті кордони» і розглядала вільний ринок та необмежену конкуренцію в якості основного засобу забезпечення прогресу як країни, так і окремої людини. Тобто це була модель відкритої ринкової економіки із притаманним їй акцентом на приватно-господарський капіталізм, згортанням державної участі в економіці і зануренням у процеси фінансово-економічної глобалізації.

Проповідь ринкового фундаменталізму виявилася співзвучною настроям значної частини буржуазії та її соціального оточення – інтелігенції та середніх прошарків, які раділи відновленню демократичних свобод і новим шансам, що відкривалися через зростання міжнародних можливостей. Від початку 1990-х рр., які пізніше одержали назву «десятиріччя сподівань і розчарувань», настало семиріччя безмежного панування неолібералізму. Під дією припливу іноземних інвестицій пожвавилось виробництво, що призвело до економічного зростання (збільшилася загальна сума ВВП у розрахунку на душу населення), почалася модернізація тих чи інших секторів економіки (в деяких з них поширювалися інформаційні та мікроелектронні технології), була придушена гіперінфляція, зміцнені державні фінанси. Спочатку здавалося, що настав час змін на краще і у соціальній сфері: дещо скоротилося безробіття у містах, зросли заробітки зайнятого населення. Це була лицьова сторона медалі неоліберальних реформ, що широко рекламувалася тенденційними засобами масової інформації і посяяла чимало ілюзій у латиноамериканському суспільстві.

Проте з часом дав про себе знати і зворотний бік: економічне зростання виявилось нестабільним, супроводжувалося спадами і кризовими явищами; зовнішня відкритість національних економік у поєднанні з масштабною приватизацією державних активів в багатьох галузях господарства призвела до захвату транснаціональними корпораціями і банками ключових позицій в економіці країн регіону; прилучення до процесів глобалізації підвищило залежність національних економік від зовнішніх фінансових потрясінь. В багатьох державах, крім Бразилії і кількох центральноамериканських країн, розгорнулася деіндустріалізація.

Насамперед постраждали галузі, які мали пріоритет в рамках стратегії індустріалізації, орієнтованої на заміщення імпорту. Різке посилення іноземної конкуренції на внутрішніх ринках в наслідок лібералізації імпортного регулювання призвело до банкрутства тисяч національних промислових підприємств. Неоліберальні реформістські експерименти не забезпечили оголошеної мети – адаптації до процесів глобалізації. Натомість в регіоні відбулася «зачистка» економічного простору для її лідерів або суб'єктів.

Прихильники неоліберального курсу вважали, що панацеєю від бідності, яка має хронічний характер у цьому регіоні, є саме ринок: ринкові відносини дозволять оздоровити і розвинути економіку, наситити ринок товарами, заробляти більшій кількості людей і таким чином скоротити бідність. При теоретичній правильності подібних настанов (ринок в історичному плані дійсно є потужним стимулом розвитку) реальність країн, які не відносяться до «золотого мільярду» виявилася іншою. Здійснення неоліберального курсу показало, що за успішними макроекономічними показниками не йде покращення матеріального становища більшості населення. На початковому етапі здійснення цього курсу відбувається лише перерозподіл власності в середині еліти і анклавна, а не всеохоплююча модернізація.

За обмежені економічні успіхи соціальна ціна виявилася надто високою. Вже у 1998 – 1999 рр. стало наочним глибоке погіршення регіональної соціальної ситуації, що виявилось насамперед у подальшому поглибленні нерівномірності розподілу прибутків, і до того найбільшої в світі; у зростанні безробіття і питомої ваги незахищеної «неформальної» зайнятості. Погіршилася ситуація у сільському господарстві, яке гостро реагує на тенденції, зумовлені глобалізацією. Різко послабилося функціонування всіх соціальних служб. Ефект обмеження інфляції з часом став відчуватися все менше, а скорочення показників бідності від середини 1990-х рр. припинилося. Очікуваний технологічний прорив, що мав принести успіх у «наздоганяючому розвитку», не здійснився – не вдалося трансформувати виробничу структуру таким чином, аби засвоїти досягнення технологічної революції і включитися у динамічні потоки світової економіки. У населення послабилося прагнення до освіти, науки. Серед дипломованих фахівців посилилася тенденція шукати роботу за межами своїх країн. Відбулася ерозія середнього класу, маргіналізувалися великі контингенти населення. Водночас із вичерпанням сподівань на безперервність підвищення життєвого рівня у одних прошарків і абсолютного падіння в інших почала міцнішати соціально-психологічна криза. Її найбільш відчутні прояви – безпрецедентне зростання корупції та вуличної злочинності. Посилювалося загальне відчуття фрустрації¹ через нездійснення мрій жити так само заможного, як північний сусід – США.

¹ Фрустрація (від лат. frustration – обман, невдача, марне сподівання) – стан пригніченості, тривоги, що виникає у людини в результаті краху надій, неможливості досягти мету.

Все це призвело до змін вподобань електорату, стереотипи політичної довіри не могли не змінитися: вона меншала по відношенню до норм та інститутів ліберальної демократії, що не дала ані добробуту, ані рівності, ані гідності. Віра широких народних мас у компетентність демократичних урядів реформаторів у покращенні економічної та соціальної ситуації була підірвана. Межа 1997 – 1998 рр. – відправна точка так званого «лівого повороту» в історії Латинської Америки, який на межі 2002 – 2003 рр. став визначальним вектором її соціально-політичного розвитку. Його ще називають «антиолігархічний», «антиімперіалістичний», «антикапіталістичний», «соціальний» тощо. Цей «зсув вліво» являв собою якісне зростання соціальної активності низів, зміну електоральних симпатій і характеристики політичних режимів і більшості країн регіону. Він почався як реакція на гегемонію неолібералізму та його негативні наслідки, що найсильніше виявилися у соціальній сфері. Спочатку дала знати про свою незгоду частина сільського населення, і в першу чергу, етнічні меншини, які найбільш болісно відчували на собі впливи процесів глобалізації. Потім – інтелігенція і частина середніх прошарків, які свідомо сприйняли вади неолібералізму і до того ж пам'ятали історичні традиції конфронтації із панівними структурами і тенденціями. В якості вирішальної сили приєдналися величезні маси міської бідноти із своїм розчаруванням, сподіваннями і значним потенціалом соціальної мобілізації у підтримці партії або лідера, який зможе знайти шлях до їхніх сердець і голосів. Врешті решт – і молодь, чия активна, часом авангардна роль є сама по собі традиційною. Тобто саме політичне пробудження і зростання політичної активності соціального конгломерату «глибинних низів» і стали головним важелем чергового «лівого повороту» в Латинській Америці.

Чергового тому, що на розвиток суспільно-політичної думки та визвольного руху в цьому регіоні завжди сильний вплив справляли соціалістичні¹ ідеї. Вони мають давні традиції на континенті. Ще у доіспанській Америці можна виявити історичні витоки появи цих ідей, що сягали общинної традиції індіанських цивілізацій. На межі XVI – XVII ст. син інкської принцеси та іспанського конкістадора Інка Гарсиласо де ла Вега представив свій ідеал «Держави Сонця» – суспільства соціальної справедливості, риси якого він знаходив в інкському общинному устрої: всі живуть у достатку, викоренені пороки, панує згода і справедливість, а шляхетні правителі роблять все для блага народу. Існує навіть припущення, що саме Гарсиласо де ла Вега вплинув на одного з ранніх провісників соціалізму в Європі – італійського мислителя першої половини XVII ст. Томазо Кампанеллу, який ідеальне суспільство майбутнього назвав «Містом Сонця». Пізніше ідеї соціалізму у Латинській Америці розвивалися під безпосереднім впливом європейської соціалістичної думки

¹ Самий термін «соціалізм» (від лат. *socialis* – суспільний) позначає вчення, в якому в якості мети та ідеалу висувається здійснення принципів соціальної справедливості, свободи і рівності, а також формування суспільного ладу, що втілює ці принципи.

і під враженням від революційних подій 1848 – 1849 рр. у Європі. Саме в той час до регіону приходять твори Анрі Сен-Симона, Шарля Фур'є, Роберта Оуена, П'єра Прудона, Луї Блана та ін., що одержали подальший розвиток в працях вже латиноамериканських авторів та політиків. Пізніше досить потужним виявився соціал-демократичний та комуністичний рух на континенті, не дарма Володимир Ленін і Лев Троцький плекали у цьому напрямку свої надії на розпалювання світової революції проти капіталізму. На початку 1960-х рр. смолоскип революційної боротьби у Західній півкулі високо підняли на Кубі Фідель Кастро та його прибічники. У 1970-х рр. у Нікарагуа палала сандиністська революція, яка у 1979 р. завершилася поваленням режиму диктатора Анастасіо Сомоси.

До групи країн «лівого повороту», де в результаті демократичних виборів до влади прийшли уряди лівої або лівоцентристської орієнтації увійшли Болівія, Венесуела, Чилі, Бразилія, Коста-Ріка, Аргентина, Уругвай, Панама, Нікарагуа, Еквадор, Перу, Гондурас – в цілому, 12 з 19 провідних держав Латинської Америки. «Ліва» тенденція із акцентом на соціальну проблематику в Латинській Америці – це не західноєвропейська соціал-демократія і не комуністичні настанови. Суть «лівого повороту» – реакція широких верств населення на погіршення становища внаслідок здійснення неоліберального курсу, а також дії факторів глобалізації. «Бунт низів» латиноамериканського суспільства у вигляді масових протестних рухів на своїй хвилі виніс до влади «нових лівих», що призвело до суттєвих змін у тенденціях соціально-економічного розвитку відповідних країн, усього регіону.

Разом із тим простежується вплив Іспанії на життя іспаномовних країн Латинської Америки. Іспанія не тільки відіграла величезну роль у боротьбі із спадщиною диктатур – саме за поданням іспанського судді Балтасара Гарсона у Великій Британії був заарештований А.Піночет. Іспанія зробила колосальний внесок у розвиток економічної системи Венесуели, Чилі, Аргентини та інших країн регіону. Із поверненням до влади соціалістів на чолі із Хосе Луїсом Родригесом Сапатеро іспанська політика набула ясне політичне забарвлення. Латиноамериканські ліві режими – своєрідні ареали іспанської поміркованої соціал-демократії, створеної Філіппе Гонсалесом.

Попри загальносвітову тенденцію зниження авторитету політичних партій, латиноамериканські партії є одним із основних елементів організації політичної влади, виявляють, формулюють і обґрунтовують інтереси різних соціальних груп, розробляють ідеологічні концепції, які визначають стратегію і тактику суспільного розвитку. Абсолютна більшість партій додержується демократичних принципів і віддає перевагу електоральним методам боротьби за владу, бере активну участь у роботі політичних інститутів. Найбільш впливові партії виступають в ролі об'єднуючої ланки між державою і громадянським суспільством. Представники партій, які перемагають на виборах, приходять до державного керівництва.

Провідною рисою всіх лівих режимів є упор на соціальну політику, націленість на вирішення проблем бідності, пом'якшення контрастів у розподілі прибутків, на підвищення зайнятості та покращення умов життя незаможних прошарків. Провідними тенденціями економічного розвитку країн Латинської Америки стали створення держпідприємств і в цілому зростання державної інвестиційної активності, реалізація масштабних соціально значущих програм (наприклад, будівництво доступного житла), розвивається пільгове кредитування малих і середніх підприємців, зростання споживчого та іпотечного кредитування, в рамках боротьби з інфляцією стримування зростання цін і тарифів, заохочення експортної орієнтації товаровиробників. Разом із тим політологи, які стежать за розвитком ситуації в Латинській Америці, відзначають ознаки послаблення держави як такої і вказують на такі його причини:

- через появу на ринку великої кількості економічних суб'єктів позначилася криза керованості та зниження ефективності державного управління;
- корупція та непотизм¹, які здавна притаманні місцевому державному апарату та гілкам влади², посилювали недовіру до дій уряду та підточували легітимність влади;
- часті зміни урядів та дострокові відставки президентів, особливо в нестабільних андських країнах, свідчили про хиткість фундаменту демократій, за якими закріпилася репутація «демократій малої інтенсивності».

Попри певні успіхи в економічному плані в латиноамериканських країнах зберігається значний розрив у прибутках, а успіхи у боротьбі із бідністю, що проklamують усі уряди, – явно недостатні для зняття небезпечних напруг у товщі латиноамериканського соціуму. Це є показником неефективності державної політики з точки зору суспільного добробуту і наближення до ідеалу соціальної держави. Латинська Америка – лідер на планеті як регіон із найбільшим рівнем соціальної нерівності. В кожній державі гостро стоїть питання регіональних диспропорцій, особливо між мегаполісами і сільськими районами. Наявність в країнах регіону величезних територій із мінімальною присутністю держави створило сприятливе середовище для нелегальної діяльності – від контрабанди і нарковиробництва до різних форм злочинності, що, в свою

¹ Непотизм (від лат. *peros* (*perotism*) – онук, племінник – службове покровительство родичам та своїм людям, кумівство.

² Корупція в Латинській Америці має давнє походження. Представників колоніальної адміністрації призначали у метрополіях на три-п'ять років, після чого вони мали повернутися на батьківщину. Аби вони не осіли у Новому Світі, не піддалися спокусі узурпувати владу і вийти із покори короні, їм заборонялося брати із собою сім'ї або одружуватися за місцем призначення, займатися торгівлею і купувати нерухомість. Після того, як поширилася практика продажу посад заради поповнення державної скарбниці, іспанські і португальські чиновники за час колоніальної служби не тільки встигали повернути витрачені кошти, але й скласти величезні статки за рахунок хабарництва, казнокрадства та поборів з місцевого населення.

чергу, призводить до стирання меж між законними і незаконними проявами громадської активності. Особливо це стосується молоді.

Беручи до уваги наявність величезних масивів бідноти, а також задіяність більшості країн регіону до нарковиробництва та наркотрафіку, організована злочинність має бездонний резервуар для втягнення молодих людей до своєї розгалуженої мережі. Приєднуючись до банд, молодь із незаможних верств не тільки набуває приналежність до групи, тобто відчуває ідентичність із однолітками, але й одержує фізичну захищеність і можливість заробітку. Зростання молодіжної, особливо вуличної злочинності, негативно впливає на стан громадської безпеки. Більшість латиноамериканців вважають злочинність найважливішою проблемою, розуміючи, що вона не тільки забирає чимало людських життів, а й призводить до значних матеріальних втрат. Криміналізація суспільства являє значний ризик для політичної стабільності і довголіття того чи іншого уряду.

Зростаюча криміналізація, втрати від якої можна порівнювати із втратами від збройних конфліктів або громадянських війн, коли гинуть тисячі людей¹, відбувається на тлі корупційних скандалів, які підривають довіру громадян до державних інститутів. Корупція існує у всіх країнах регіону, однак співставлення міжнародних індексів її поширення призводить до висновку про взаємозв'язок її масштабів із силою або слабкістю демократичних інститутів, станом прав людини і прозорістю або закритістю механізмів влади, а також із індексом розвитку людського потенціалу². Поки що намагання урядів лівого спрямування приборкати корупцію, яку живить наркоманія, далекі від того, аби вважати їх задовільними. Останніми роками навіть позначилося посилення наркомілітаризму – участі офіцерів збройних сил й поліції у протиправній діяльності. Цей феномен став наслідком глибокого проникнення наркокартелів до державного апарату і органів влади. Спроби держави покласти край діяльності наркокартелів, такі як в Бразилії та Мексиці, викликали безпрецедентну за масштабами активізацію кримінальних структур, що призвело до різкого загострення соціально-політичної ситуації в низці районів. Дієвість урядових заходів із нейтралізації наркозагрози значно послаблюється пов'язаністю підпільного наркобізнесу в тій чи іншій латиноамериканській країні із транснаціональними кримінальними структурами.

Що стосується «лівого повороту», то мова не йде про цілісний феномен, єдиний в своїй основі процес. У Латинській Америці – при-

¹ Тільки у Мексиці впродовж 2009 р. у нарковійнах загинуло понад 28 тис. людей – здебільшого торговців наркотиками та поліціантів, проте і випадкових перехожих. Через це у школах запроваджені спеціальні уроки безпеки.

² Індекс розвитку людського потенціалу – це сукупний показник рівня розвитку людини у тій чи іншій країні, чий досягнення вимірюються з точки зору стану здоров'я, одержання освіти, фактичного прибутку її громадян (визначається розміром валового національного прибутку на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності).

наймні два напрями, які умовно називаються ліворадикальний або лівопопулістський (її втілення – політика президента Венесуели Уго Чавеса і його наступника Ніколаса Мадуро) та лівоцентристський або соціал-демократичний, соціал-реформістський (політика президента Бразилії Лулі де Силви і його наступниці Ділми Русефф). У Венесуелі центральною подією стало проголошення концепції побудови соціалізму XXI ст.: з одного боку – посилення авторитаризму У.Чавеса, з іншого – значні успіхи у подоланні масової злиденності за рахунок успішної торгівлі нафтою (коли ціни на неї були високими). Тактика президента Л. да Силви, який прийшов до влади під гаслами боротьби із голодом, бідністю і величезною соціальною нерівністю, полягала у тому, аби поєднати неоліберальний курс макроекономічної стабілізації із здійсненням певних соціальних програм. Хоча становище найбідніших дещо покращилося, проте пріоритет віддавався інтересам панівних класів та розширенню бази для взаємодії із іноземним капіталом. Це віддзеркалювало реальну розстановку соціальних сил в країні, а також глибоку інтеграцію Бразилії у систему міжнародних економічних зв'язків, різнобічну включеність бразильської економіки в процеси глобалізації. Це диктувало уряду надзвичайну обережність у виконанні зобов'язань як стосовно внутрішніх соціальних програм, так і по відношенню до іноземних партнерів. Поміркований курс мав результатом менші успіхи у подоланні бідності, ніж у Венесуелі, проте відчутні: за 2004 – 2010 рр. зі злиденності вдалося вирватися 20 млн. осіб. Після закінчення каденції Л. да Силви його курс на економічне зростання у поєднанні з піклуванням про соціальну політику продовжила Д. Русефф.

Прихід на найвищу державну посаду у найбільшій латиноамериканській країні жінки стало черговим підтвердженням дії загальносвітової тенденції фемінізації політики, що особливо виявляється саме у цьому регіоні. Політика перестала бути виключно чоловічою прерогативою: впродовж минулого півстоліття у всьому світі понад 100 жінок перебували на найвищих державних посадах. За даними доповіді Департаменту з економічних та соціальних питань ООН «The World's Women 2010: Trends and Statistics». З 192 країн – членів ООН у 24-х посаду голови держави або уряду займали жінки. На квітень 2010 р. у світі налічувалося 10 жінок-президентів (Аргентина, Бразилія, Індія, Ірландія, Ліберія, Литва, Киргизія, Коста-Ріка, Фінляндія, Швейцарія), три королеви (Велика Британія, Данія і Нідерланди), два генерал-губернатори (Австралія, Антігуа і Барбуда), один федеральний канцлер (Німеччина), 8 прем'єр-міністрів (Бангладеш, Ісландія, Хорватія, Тринідад і Тобаго, Фінляндія, Австралія, Словаччина, Перу), понад 7000 жінок стали депутатами національних парламентів, понад 1000 – міністрами (при чому не тільки «другої категорії» – охорони здоров'я, соціального розвитку, освіти, довкілля, але й оборони, фінансів, іноземних або внутрішніх справ, економіки і промисловості).

У Латинській Америці жінка вперше в світі стала президентом: у 1974 р. в Аргентині на цю посаду піднялася Марія Естела (Ісабель) Перон, яка працювала на ній до 1976 р., коли була усунута від влади в результаті військового перевороту. Далі: Лідія Гейлер Техада (Болівія, 1979 – 1980), Ерта Паскаль Труїйо (Гаїті, 1990-1991), Віолета Барріос де Чаморро (Нікарагуа, 1990-1997), Розалія Артеага Серрано (Еквадор, 1997), Джанет Джаган (Гайана, 1997–1999), Мірейя Москосо Родрігес (Панама, 1999–2004), Вероніка Мишель Бачелет (Чилі, 2006-2010, вдруге обрана у 2014 р.), Крістіна Фернандес де Кіршнер (Аргентина, 2007 – 2015), Лаура Чінчілья (Коста-Ріка, 2010 – 2014), Ділма Руссефф (Бразилія, 2011 р. – 2014, переобрана на другу каденцію у 2014 р.). Тобто чисельність жінок-президентів у Латинській Америці є рекордним у порівнянні з іншими регіонами світу. Також високим є представництво на інших рівнях політичної влади: на початку другого десятиріччя ХХІ ст. понад чверть міністерств у цих країнах очолювалася жінками. А вперше міністерську посаду жінка зайняла в Еквадорі у 1944 р. Новим явищем у 1990-2000-х рр. стало зайняття жінками керівних посад у судових інстанціях, серед яких – верховні суди, і в поліцейській ієрархії. Показовим є приклад політичної діяльності президента Коста-Рики Л. Чинчільї, яка перед тим перебувала на посаді міністра внутрішніх справ, де займалася реформуванням судової системи і уславилася своєю боротьбою із наркоманією.

Підвищення участі жіноцтва у політичному житті є важливою ознакою демократизації, яка розгорталася на континенті впродовж ХХ – початку ХХІ ст. Першою країною, де жінки одержали рівні із чоловіками виборчі права, став у 1917 р. Уругвай (в тому ж році рівноправність жінок була визнана в Росії як результат «перемоги соціалістичної революції»). В основному решта країн світу надавала аналогічні права впродовж 1930 – 1960-х рр. Останніми право брати участь у виборах одержали жінки Сан-Томе і Принсіпі у 1975 р. (жінки Швейцарії одержали його у 1971 р.). В деяких латиноамериканських країнах прийнято закони, які регулюють участь жінок у політичному житті, зокрема, у 1990 – 2000-х рр. почали діяти «закони про гендерні квоти», що встановлюють гарантовану кількість місць для жінок у державних інститутах, адміністративному управлінні або при зайнятті керівних посад. Аргентина першою з країн регіону своїм законом встановила мінімальну 30% квоту представництва жінок у передвиборчих списках політичних партій. Партійне керівництво спочатку чинило опір виконанню закону, за яким електоральні списки, що не відповідали новим вимогам, оголошувалися недійсними. Однак невдовзі цю перешкоду подолали, у тому числі в середині самих партій. Нині у 14 державах Латинської Америки законодавчо закріплено норму, за якою при виборі на будь-яку посаду обов'язково необхідно, аби понад 40% кандидатів були жінки.

Завдяки подібним законам суспільство побачило, що жінка здатна управляти, а представництво жінок у політиці значно зросло. Так середня частка участі жіноцтва у парламентах Латинської Америки збільшилася з 8 %

у 1990 р. до 18,13 % у 2011 р. Отже прихід жінок у політику латиноамериканських країн і здійснення ними управлінських та командних функцій на всіх гілках влади стає нормою політичного життя у регіоні. Робляться кроки на шляху змінювання традиційного «мачистського» укладу суспільного життя в бік гендерної толерантності. Жінки увійшли до політичної еліти, в них з'явилася можливість включати до порядку денного хвилюючі їх питання і добиватися прийняття потрібних їм рішень. В цілому, для жінок Латинської Америки зростають можливості «соціального ліфту». У політику і бізнес приходить нова генерація самостійних і добре освічених жінок, які активно діють заради досягнення своїх цілей. Однак не всі проблеми жінок вирішені і навряд чи можна розраховувати на те, що вони будуть вирішені лише завдяки тому, що представниці «слабкої статі» стають президентами.

За думкою аналітиків, зростання популярності керівників-жінок у Латинській Америці пов'язане із сподіваннями населення на появу нової політичної еліти, спроможної розв'язати питання, пов'язані із бідністю. Досвід сучасної політичної історії свідчить: жінки більше орієнтовані на вирішення соціальних проблем. Серед інших причин зростання участі жінок у політичному житті – демократизація в латиноамериканських країнах і консолідація інститутів громадянського суспільства. Прогресу у подоланні застарілих патріархальних стереотипів і утвердженні нових культурних норм також сприяли науково-технічний прогрес та його наслідки: доступність освіти і прагнення жінок до професійної самореалізації; поширення засобів масової інформації, серед яких найважливіші – телебачення та Інтернет; покращення економічної кон'юнктури і більша зайнятість жінок у суспільному виробництві; розвиток медицини і ринку контрацептивів; зростання рівня і тривалості життя тощо.

Абсолютним лідером у плані жіночого керівництва міністерствами на початку другого десятиріччя ХХІ ст. була Болівія: її уряд на 50 % складався із жінок. У Болівії соціально-економічний курс здійснюється вельми жорстко. Його основними складовими виступають аграрна реформа (передбачена націоналізація земель великих власників без викупу: 100 родин мали 25 млн. га земель, в той час, як 2 млн. селян – тільки 5 млн.), а також націоналізація нафтогазових ресурсів, які перебувають в іноземного капіталу. Очолив це курс президент Ево Моралес – індіанець за походженням. Останнє є свідченням дуже важливої тенденції, яка одержала назву «індихенізм».

Впродовж тривалого часу індіанський фактор недооцінювався у суспільному житті регіону. Проте останнім часом зменшення чисельності індіанського населення змінилася зростанням. Перестає бути принизливим вважатися індіанцем. Самоідентифікація все частіше робить вибір у бік визнання індіанського походження, що раніше не афішувалося. Індихеніський рух перейшов у фазу активної політичної організації. Це свідчить про те, що етнополітичний фактор буде все серйозніше впливати

на ситуацію. Етнічний фактор рішуче втрутився у «лівий поворот», його зростаючий вплив помітно не тільки у Болівії, а й в Еквадорі, Перу, Гватемалі, Мексиці. У Мексиці та країнах андської групи самосвідомість місцевих індіанців живиться гордістю за те, що вони є спадкоємцями древніх доколумбових цивілізацій. Отже можна розглядати індікенізм в якості засобу підключення низів до сучасної цивілізаційної динаміки.

Показовим є те, що саме у мексиканському штаті Ч'япас у 1996 р. відбулася перша всесвітня зустріч противників глобалізації, яка, на їхню думку, несе вигоди потужним транснаціональним корпораціям і шкоду слабким країнам, що розвиваються. Протестуючи проти глобалізації у її нинішньому вигляді, активісти руху за нову модель соціально-економічного розвитку пропонують альтернативні підходи, що дало основу назвати їх рух альтерглобалістським.

Проте у сучасному глобалізованому світі неможливо залишитися осторонь від дії його провідних тенденцій. Вони прямо чи опосередковано, раніше чи пізніше торкнуться кожну країну. Загальносвітова кон'юнктура змінюється. Світова економіка у другому десятиріччі XXI ст. розвивається не так, як раніше. Уповільнюються темпи економічного зростання багатьох країн, з якими торгують латиноамериканці, насамперед, Китаю та інших складових Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Відповідно, це не могло не вплинути на господарство Латинської Америки. Впродовж 2003 – 2011 рр. економіки її країн були на підйомі, бум цін на споживчі товари і великі обсяги прямих іноземних інвестицій у сільське господарство і природні ресурси, високі ціни на сировину і продовольство на світових ринках зумовили «золоте десятиріччя», коли грандіозні урядові соціальні програми почали скорочувати нерівність. Однак після «ситого періоду» країни ЛА зіткнулися із схожими проблемами: їхні економіки гальмують. У 2015 р. середній приріст валового внутрішнього продукту впав нижче 1%. Незбалансовані бюджети, інфляція, зростання цін, а інколи, як у Венесуелі, нестача продуктів харчування і предметів першої необхідності. Міра задоволеності демократією впала до найнижчого рівня за останні десять років: згідно дослідженням *Latinobarometro*, цей показник дорівнював 37%, а в Бразилії і Мексиці – 21% і 19% відповідно. Посилилося обурення корупцією, яку у попередні десятиріччя жителі регіону, здавалось, не сприймали за проблему. Вони розглядали це явище як неприємну, але звичайну складову повсякдення¹. Незадоволення ситуацією стало виявлятися у протестних акціях, у сутичках, у падінні популярності «лівих». Народ виходить на вулиці проти їхньої неефективної економічної і соціальної політики, а також проти корупції, яка при них розквітла.

Вже у травні 2009 р. «праві» повернулися до влади у Панамі, де президентом став Рікардо Мартінеллі. У 2012 р. було оголошено імпічмент

¹ У 1973 р. аргентинці переобрали Х.Перона на третій президентський термін не зважаючи на його сумно відому кримінальність.

соціал-демократичному президенту Фернандо Луго у Парагваї. У тому ж році закінчилося нетривале правління соціал-демократів в одній із найбільш правих країн Латинської Америки – Гватемалі: Альваро Колома поступився президентською посадою відставному військовому Отто Моліна. А у жовтні 2015 р. до влади прийшов кандидат від правого Фронту національної єдності Джіммі Моралес. У листопаді того ж року крісло президента Аргентини зайняв правоцентристський політик Маурисіо Макрі. У 2015 – 2016 рр. лихоманило Бразилію, де діючий президент Д. Русефф, її попередник, колись найпопулярніший політик Латинської Америки Л. де Силва, а також половина парламенту опинилися під слідством або загрозою слідства. За думкою деяких оглядачів, саме імпічмент Д. Русефф поклав край «лівому повороту» у Латинській Америці. У грудні 2015 р. на виборах у Венесуелі «ліві» вперше за 17 років втратили більшість у парламенті; у 2016 р. понад 70% населення країни вимагали дострокової відставки президента Ніколаса Мадуро, оскільки країна занурилась у хаос. У 2015 р. 72% еквадорців вважали економічну політику Рафаеля Корреа невірною. Політика нового президента Уругваю Табаре Васкеса не має нічого спільного із лівими ідеями Хорхе Мухіки. У лютому 2016 р. на референдумі в Болівії було відмовлено Ево Моралесу в праві обиратися на четверту каденцію. У березні 2016 р. Куба прийняла американського президента Барака Обаму з офіційним візитом. «Ліві» зазнали ніщивної поразки на всезагальних виборах в Перу, що відбулися 10 квітня і 5 червня. Ці важливі події місцева преса назвала «латиноамериканською весною». Політологи зазначили, що цикл «лівого повороту», який тривав майже півтора десятиріччя, вичерпав себе. Вкотре виявилася неспроможність «лівого популізму». Деякі політологи заговорили про «правий поворот» як в Латинській Америці, так і в усьому світі. Інші вважають, що говорити про настання тріумфу «правих» не варто, оскільки у таборі опозиції – представники різних поглядів, серед яких не тільки правоцентристи, а й соціал-демократи, соціалісти, навіть колишні комуністи. Вісь політичного життя почала зсуватися до центру: «ліві» стають більшими прагматиками і прихильниками більшої раціональності в економічній політиці. Вони вважають, що їхні супротивники довго при владі не протримуються, оскільки надто великий революційний потенціал континенту, аби тут при владі перебували праві політичні сили. В свою чергу «праві» стають більше соціально орієнтованими, бо розуміють місцеву специфіку.

В пошуках рішень складних питань певні надії покладаються на інтеграцію, яка від середини минулого століття була покликана компенсувати слабкість країн регіону, вузькість внутрішніх ринків, обмежені переговорні можливості. Інтеграційні процеси відбувалися у двох вимірах. З одного боку, панамериканська інтеграція під егідою Сполучених Штатів Америки з їхнім прагненням взяти ці процеси під свій контроль. Передбачалося поширити напрацювання Північноамериканської

угоди про вільну торгівлю (НАФТА)¹ на увесь континент і в такий спосіб «перевершити» Європейський Союз, перехопити ресурси регіону і відсунути інших претендентів на них. Прихованою метою було творення «теплих» умов та оперативного простору для діяльності великого бізнесу США. У 1994 р. Вашингтон спробував створити Всеамериканську зону вільної торгівлі (ALCA)², до якої мали увійти усі держави регіону (крім Куби). Однак проект буксував від самого початку, насамперед, через спротив латиноамериканських лідерів на чолі із Бразилією. Американці пішли іншим шляхом, намагаючись встановити вигідні відносини з латиноамериканськими державами в індивідуальному порядку.

Слід зазначити, що ліві уряди Латинської Америки одержували любов і голоси виборців завдяки антиамериканській риториці, водночас їх внутрішня і зовнішня політика часто не мали нічого спільного із лівими гаслами. Президент Еквадору Рафаель Корреа десять років твердив про своє головне завдання – боротьбу із гегемонією Штатів, проте офіційною валютою Еквадору був доллар США. Венесуельські антиімперіалісти У.Чавес і Н.Мадуро ані на секунду не перекривали нафтовий кран для «Імперії Зла». Лівий уряд Уругвая, очолюваний «найбіднішим президентом в світі» Хосе Мухікою, заохочував існування в країні систему податкового раю. За правління Партії трудящих Бразилія занурилася у економічну, політичну і моральну кризу.

З іншого боку, став розгортатися «латиноамериканський проект», чийм ініціатором виступила та сама Бразилія. В результаті інтеграційних зусиль у 1991 р. створено Спільний ринок Південного конусу – МЕРКОСУР³, до якого увійшли Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, а з липня 2006 р. і Венесуела. На правах асоційованих членів приєдналися Болівія, Чилі та інші країни. В рамках спільного ринку передбалися:

– вільне пересування між країнами товарів, послуг і виробничих факторів завдяки скасуванню митних зборів й нетарифних обмежень у взаємній торгівлі;

– запровадження єдиного митного тарифу і здійснення спільної торгової політики по відношенню до третіх країн або державних об'єднань та координація позицій на регіональних й міжнародних торгово-економічних форумах;

– координація макроекономічної і галузевої політики між країнами-членами в галузі зовнішньої торгівлі, сільського господарства, промисловості, у фіскальній, грошовій, обмінній сферах, в сферах обігу капіталу, послуг, митних зборів, транспортної інфраструктури, зв'язку та ін.;

– зобов'язання країн-учасниць гармонізувати своє законодавство у відповідних сферах.

¹ NAFTA – скорочення від англ. North American Free Trade Agreement. Угода , підписана 17 грудня 1992 р. між Канадою, США та Мексикою, вступила в силу 1 січня 1994 р., орієнтована на принципи функціонування Європейського Союзу.

² Area de Livre Comercio das Americas (ісп.)

³ Mercosur – Mercado Comun del Cono Sur (ісп.)

Як показав досвід перших років існування об'єднання, міжурядовий характер інституціональної структури МЕРКОСУР дозволив досягти певних успіхів, наприклад скасування митних зборів на 90% товарів взаємної торгівлі й прийняття Єдиного зовнішньоторгового тарифу по відношенню 85 % імпорту із третіх країн. Однак учасники об'єднання не змогли повною мірою використати потенціал спільного ринку, адже уряди країн здебільшого дотримувалися домінування держави над економікою. Відповідно – величезні податки (які супроводжуються такою ж величезною часткою тіньової економіки й корупцією), спроби в ручному режимі встановлювати ціни і курс валют. Виявилися вади недостатньо скоординованого управління за умов несприятливої зовнішньої економічної ситуації. В цілому ж творення інтеграційних об'єднань має сприяти економічному зростанню і звільненню від надмірної зовнішньої фінансової залежності, по можливості, захисту від негативного впливу, спричиненого збоями у функціонуванні глобальної економіки.

Так сталося під час світової фінансово-економічної кризи, яка проявила себе у 2008 р. в умовах нового витку неоліберальної глобалізації і зростання втягненості Латинської Америки до цього процесу. Оскільки епіцентром кризи виявилися США – головний торговий партнер, основний інвестор капіталу до латиноамериканських країн, то найбільше постраждали найближчі сусіди США – Мексика, малі держави Центральної Америки і Карибського басейну, найтісніше з ними пов'язані у господарському відношенні. Криза торкнула всі країни регіону: у порівнянні з передкризовим періодом основні макроекономічні показники погіршилися, ускладнилося розв'язання проблеми подолання масової злиденності і бідності, майнової нерівності, – проте це не стало катастрофою. Своєрідним «амортизатором» виступив запас міцності, створений у попередній період відносно стабільного економічного розвитку 2003 – 2007 рр.: збільшення внутрішніх накопичень та золотовалютних резервів, зниження зовнішньої заборгованості, покращення стану державних фінансів, підвищення зайнятості і прибутків населення тощо. Пом'якшенню ударів кризи сприяли також вчасно прийняті антикризові заходи, пакет яких обіймав стимулювання виробництва товарів першої необхідності, фінансові вливання в реальний сектор економіки за рахунок бюджету і розширення кредитування місцевих підприємств по лінії державних банків, збільшення грошової допомоги малозабезпеченим верствам населення та ін. В результаті спад у темпах зростання латиноамериканського регіону у 2009 р. виявився не таким значним, як у розвинених країн і в світі в цілому: – 1,7 % проти – 3,6 % і 2,2 % відповідно. Вже у другій половині 2009 р. позначилися ознаки поживлення національних економік і відновлення економічного зростання. Криза створила сприятливу можливість нарешті звільнитися від політичної опіки США, набути економічної незалежності, зміцнити позиції на міжнародній економічній арені, підвищити свою вагу у міжнародних справах і вплив на реформування економічного світопорядку, зокрема валютно-фінансової

системи. Важливою складовою курсу на створення нової, незалежної фінансової архітектури країн Півдня є намір запровадити у систему регіональних розрахунків (насамперед в галузі торгівлі) власну валюту – сукре, послабивши таким чином роль долару в економічному житті регіону.

У жовтні 2004 р. за ініціативи президента Бразилії Л. да Сильви виникло Південноамериканське співтовариство у складі 12 держав, яке у травні 2008 р. трансформувалося у Союз південноамериканських націй (УНАСУР¹) з метою творення на його території єдиного політичного, економічного і соціально-культурного простору. Це розглядається як важливий крок в бік створення конфедерації, про яку в свій час мріяв Симон Болівар – один з лідерів Війни за незалежність латиноамериканських країн (1810 – 1826 рр.). Нині МЕРКОСУР і УНАСУР вважаються суто латиноамериканськими (без США) об'єднаннями, які проводять також самостійну зовнішню політику. Тобто латиноамериканська інтеграція не обмежується тільки економічними аспектами. Латинська Америка давно не є зоною переважаючого впливу США, хоча цей вплив дає про себе знати в той чи інший спосіб. Разом із тим об'єднання держав Півдня розглядається їхніми керівниками як сприяння розбудові багатопольярного світу.

Якщо в 1990-х рр. відбулася певною мірою маргіналізація континенту і він опинився далеко від основних ліній глобального розвитку, то наприкінці 2000-х рр. країни регіону стрімко повертаються до світової політики. Водночас посилився інтерес глобальних акторів – США, Китаю, Європейського Союзу до величезних природних ресурсів континенту, насамперед, нафти і газу, а також металів, масових поставок сої, рослинного і тваринного продовольства. З свого боку, латиноамериканські об'єднання прагнуть диверсифікувати економічні та політичні зв'язки за межами Західної півкулі: стали активнішими контакти із Європейським Союзом, різко зростає товарообіг із країнами Азії, насамперед, з Китаєм. Латиноамериканці відкривають для себе нові можливості на міжнародній арені, демонструють докорінну геоекономічну та геополітичну переорієнтацію своїх пріоритетів. У цьому полягає важливе пояснення зростання ролі Латинської Америки на світовій арені. Цей континент стає одним з полюсів майбутнього світоустрою.

В наш час латиноамериканці зацікавлені насамперед у забезпеченні рівних можливостей у міжнародній торгівлі, доступі до джерел фінансування, ринкам збуту і в подоланні соціально-економічного вододілу між Північчю та Півднем. На даному етапі їхні пріоритети є економічними, що диктується прагматичними інтересами, проте у найближчому майбутньому будуть зміцнюватися геополітичні акценти. Бразилія, Аргентина і Мексика наполегливо ставлять питання про реформування ООН, в першу чергу її Ради Безпеки, аби вона адекватніше відбивала не тільки світові реалії, але й латиноамериканські інтереси. Але

¹ UNASUR - Unión de las Naciones Suramericanas (ісп.)

при цьому країни не можуть домовитися між собою, хто саме представлятиме регіон у цій структурі на постійній основі. З претензіями Бразилії не погоджуються Мексика та Аргентина, які в свій час запропонували ідею про представництво регіону у Раді Безпеки ООН на ротаційній основі. У пошуках компромісного рішення конкуренція між латиноамериканськими лідерами залишається гострою.

В цілому у міжнародній політиці країни Латинської Америки виступають за зміцнення глобальної та регіональної безпеки, протидію одностороннім і особливо силовим методам її забезпечення, в тому числі активізації існуючих або створенню нових воєнних блоків, обмеження і скорочення озброєнь, нерозповсюдження зброї масового знищення, за боротьбу із наркобізнесом, тероризмом, організованою злочинністю.

На теперішній момент складно із впевненістю визначити, знаходиться латиноамериканська спільнота на висхідній або низхідній ділянці траєкторії своєї історії. Загрози її існуванню пов'язані насамперед із геополітичними факторами, а також із постійними найновішими тенденціями впливу глобалізації. Якщо впродовж певного періоду спостерігалось економічне зростання більшості латиноамериканських країн, пізніше воно загальмувалося. Сировинні економіки значною мірою поклалися на інфраструктурний бум в Китаї. Відтоді, коли ця «бульбашка» почала здуватися, почалися проблеми і в латиноамериканських господарствах. Криза сировинної моделі порушила спокій «ситого періоду» 2003 – 2011 рр. і виявила неспроможність лівого популізму.

Існує безліч гострих протиріч і невирішених проблем: перманентна бідність значної частини населення, зростаюча загроза екологічної кризи, організована злочинність, наркоманія і наркобізнес, які призводять до нарковійн, корупція. В свій час Латинську Америку назвали «мафіозним бананово-кокаїновим континентом». В наш час вона перебуває у процесі самовизначення і водночас вступила у смугу напруженого пошуку шляхів адаптації до нових умов. «Лівий поворот» добігає кінця. Разом із тим не можна думати, що влада «правих» автоматично гарантує хороші результати. Важливо пам'ятати, що влада найчастіше є джерелом проблеми, а її вирішення – це сильне громадянське суспільство, відкритий ринок, додержання договорів, взаємна довіра, лібералізм у соціально-культурній сфері і консерватизм у сфері фінансовій.

Перед Латинською Америкою стоїть складна проблема: зберегти свою відмінність, тобто традиції, і здійснити модернізацію, тобто налаштуватися на новачі. Боротьба прогресу та інерції – сенс її історії останніх десятиріч. Не дивлячись на окремі успіхи, Латинська Америка відстає у своєму розвитку від передових держав щонайменше на 50 років. Інше питання: як сумістити модернізацію і виконання соціальних обіцянок? Адже виявилось, що науково-технічний прогрес не те що не поліпшив життя широких верств населення, а навпаки, призвів до викидання значної маси знедолених на узбіччя життя. Економічному

зростанню докризових років сприяв попит на сировинні ресурси і відповідно підвищення цін на них, але розвинені країни шукають засобів зменшити сировинну залежність, а свої статки базують на найновітніших науково-технічних досягненнях, якими не поспішають ділитися із тими, хто відстав.

З іншого боку, зростаючі сучасні Китай та Індія, а також Росія шукають можливостей посилити свої позиції за рахунок співпраці із латиноамериканськими країнами. Особлива зацікавленість полягає саме у сировині. Всі вони намагаються опозиціонувати Сполученим Штатам Америки – поки що єдиній супердержаві, що суттєво впливає на стан справ в світі. Схоже, посилюється тенденція перетворення монополярної системи на багатополярну.

У Латинській Америці вбачається один з головних центрів альтерглобалістського руху, що поставив за мету збереження і розвиток багатоманітності людства. Здатність до протесту (часом вельми радикального) залишається знаковою відмінністю культурно-психологічного і політичного розвитку регіону. Латинська Америка шукає своє місце у новій світобудові, прагнучи, аби воно було гідним, намагається протистояти уніфікуючому тиску глобалізації. Якщо Латинська Америка візьме участь в об'єднаних зусиллях тих, хто протистоїть цьому тиску, вона зможе забезпечити і власне виживання, збереження своєї ідентичності та можливість взаємодії на рівних.

Література

- Акулов-Муратов В. Латинська мозаїка /В.Акулов-Муратов, О.Будько //Зовнішні справи. – 2013. – № 5, 7, 8.
- Балюк Н.В. Стратегія Європейського Союзу щодо регіону Латинської Америки та Карибського басейну /Н.В.Балюк // Гілея. – 2013. – Вип. 78.
- Бессараб Т. Антиамериканізм та девелопменталізм – основи сучасної Латинської Америки /Т.Бессараб // Вісник Львівського університету. – 2015. – Серія «Філософсько-політологічні студії» – Вип. 6.
- Беловолов Ю.Г. Нові ліві в Латинській Америці /Ю.Г.Беловолов, М.А.Харенко //Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2.
- Борисова Н. Преимущества и преимущества в Латинской Америке /Н.Борисова, Г.Данилова //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 2.
- Бредіхін А. Історичні особливості формування політичних систем і режимів у Латинській Америці та Аргентині /А.Бредіхін [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=28367
- Бурлак Т.А. Женские политические элиты в Латинской Америке /Т.А.Бурлак // Латинская Америка. – 2014. – № 6.
- Валлерстайн И. Левые векторы развития Латинской Америки /И.Валлерстайн //Политические изменения в Латинской Америке: история и современность. Сб. статей. – 2010. – № 6.
- Вельтмейер Г. Глобальный кризис и Латинская Америка /Г.Вельтмейер //Латинская Америка. – 2011. – № 1.
- Головченко В.І. Конфліктогенність міжнародних відносин у Латинській Америці: історія і сучасність. //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 101, ч. 1.

- Гребенников В.В. Выборы в Латинской Америке : правовые и политические аспекты /В.В.Гребенников //Латинская Америка.– 2015. – № 10.
- Дабагян Э. Латинская Америка: императивы демократии /Э.Дабагян //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 11.
- Даремблум Х. Латинская Америка: лавина проблем /Х.Даремблум [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20081210/245966.html>
- Докучаева О. Н. Современный латиноамериканский популизм: новый поворот /О.Н.Докучаева [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/fileserver/books/rami4konvent/t7-dokuchaeva.pdf>
- Зазуляк З. М. Політичний вимір мультилатералізму США у Латинській Америці /З.М.Зазуляк //Гілея. – 2016. – Вип. 104.
- Ивановский З.В. Латинская Америка: метаморфозы политической модернизации /З.В.Ивановский //Латинская Америка. – 2011. – № 12.
- Киридон А. Латинська Америка в сучасному світі: основні тенденції розвитку /А. Киридон, О.Аладіна, О.Гусейнова [Ел. ресурс] – Режим доступа: jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/.../2906
- Клочковский Л. Новые тенденции мирохозяйственного развития и Латинская Америка /Л.Клочковский //Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – № 4.
- Клочковский Л.Л. Латинская Америка и мировые центры силы /Л.Клочковский // Латинская Америка. – 2016. – № 8.
- Ковальова О.І. Перспективи збереження гегемонії США в Латинській Америці / О.І. Ковальова, М.В. Засядько // США і світ ХХІ століття / Ю.М. Пахомов, М.О. Васильєва, В.М. Вовк, С.П. Галака, В.І. [та ін.] – К., 2013.
- Ковальова О. Концептуалізація регіональної інтеграції а Латинській Америці /О.Ковальова //Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях : монографія / С.О. Шергін, І.І. Погорська, Є.А. Макаренко, М.М. Рижков, Л.Д. [та ін.]. – К., 2014.
- Кудрик В. Две Латинские Америки: популизм против реализма /В.Кудрик [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://politeka.net/61201-dve-latinskie-ameriki-populizm-protiv-realizma/>
- Кулінич Т.О. Розвиток взаємин країн Латинської Америки та Європейського Союзу в контексті Іberoамериканської спільноти націй /Т.О.Кулінич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118, (ч. 1).
- Магга Р. Эпидемия убийств в Латинской Америке: как остановить смерть / Р. Магга, И.С. Карвальо // 2000 : политика, наука, культура, спорт. – 2017. – 31 марта – 6 апреля.
- Никитина Е. Почему Бразилия дошла до импичмента президента /Е.Никитина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/2016/04/19/ru-63368/ix91>
- Окунева Л. «Левый поворот» и демократия в Латинской Америке /Л.Окунева [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/nineteenth/005.htm>
- Перепелица Г.М. Відносини України з країнами Латинської Америки /Г.М.Перепелица //Зовнішня політика України – 2012 : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – К., 2013.
- Петрас Дж. Кризис «новых левых» в Латинской Америке /Дж. Петрас //Политические изменения в Латинской Америке: история и современность. Сб. статей. – 2010. – Вип. 6.
- Пецольдт К. Трансформационные процессы в Латинской Америке: причины и тенденции / К. Пецольдт, А.Г. Коваль //Латинская Америка. – 2012. – № 9.
- Плевако І.Г. Латиноамериканський геополітичний альтерглобалізм та суспільний антиглобалізм /І.Г.Плевако //Гілея. – 2014. – Вип. 87.
- Плевако І. Г. Система безпеки країн МЕРКОСУР як геополітична проблема /І.Г.Плевако //Гілея. – 2015. – Вип. 101.
- Правый поворот Венесуэлы и падение левых режимов в Латинской Америке [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://politeka.net/news/126352-pravyj-povorot-venesuely-i-padenie-levyh-rezhimov-latinskoj-ameriki/>

Предеина М. Коммунизм не виноват, или Почему Латинская Америка бежит по кругу /М.Предеина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://politeka.net/176121-kommunizm-ne-vinovat-ili-pochemu-latinsk>

Примуш М. Вплив традиції на характер політичної модернізації в контексті розгляду інституту глави держави країн Центрально-Східної Європи і Латинської Америки / М. Примуш, Ю. Коваль // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Житомир ; Київ ; Краків, 2012. – Вип. 2.

Пятаков А. Н. Риски политической нестабильности в странах «социализма XXI века» /А.Н.Пятаков, А.Л.Чернышев //Латинская Америка. – 2011 – № 2.

Сандерс К. Правый поворот в Латинской Америке: промежуточные результаты и перспективы /К.Сандерс [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://petrimazepa.com/rightmovement.html>

Сербин А. Обама использует Кубу для сдерживания растущего влияния России, Ирана и Китая в Латинской Америке / А. Сербин // Латинская Америка. – 2015. – № 6.

Слинько А. А. Латинская Америка: революционный процесс в условиях глобализации /А.А.Слинько //Латинская Америка. – 2010. – № 7.

Слинько А.А. Латинская Америка: правоцентристский тренд в альтернативной политике /А.А.Слинько //Латинская Америка. – 2012. – № 6.

Столяр О.П. Відносини України зі США та країнами Центральної і Латинської Америки /О.П.Столяр // *Зовнішня політика України - 2013 : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети : щорічник*. – К., 2014.

Ткач О.І. Клієнтілізм в неоліберальних реформах країн Латинської Америки /О.І.Ткач //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 101, ч. 1.

Ткач О.І. Відносини США та країн Латинської Америки в умовах трансформації міжнародної системи / О.І. Ткач, А.О. Ткач // *Дні науки філософського факультету - 2015 : міжнар. наук. конф. (21–22 квіт. 2015 р.) : матеріали доп. та виступів*. – К., 2015. – Ч. 10.

Хуан Мануэль Карг. Десять гипотез о ситуации в Латинской Америке / Хуан Мануэль Карг // Латинская Америка. – 2016. – № 11.

Ціватий В. Імміграційні процеси та імміграція з Латинської Америки до США: інституційно-політичні дилеми сучасного світоустрою / В. Ціватий, Н. Бурейко //Зовнішні справи. – 2015. – № 5.

Чернышев А.Л. Политизация этничности в эпоху глобализации: опыт Латинской Америки /А.Л.Чернышев //Латинская Америка. – 2015. – № 9.

Шинкаренко А.А. Становление индихенизма в Латинской Америке /А.А.Шинкаренко //Латинская Америка. – 2011. – № 10.

Юрдига Б. Військово-політичні союзи: досвід Латинської Америки /Б.Юрдига [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://natoua.org/news.php?nid=36>

Яковлев П. Государство и общество в Латинской Америке: история и современность /П.Яковлев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/gosudarstvo_i_obshhestvo_v_latinskoj_amerike_istorija_i_sovremennost_2014-02-28.htm

Яковлев П.П. Латинская Америка на переломе трендов. Опыт осмысления новых явлений /П.П.Яковлев //Латинская Америка. – 2015. – № 7, 8.

Яковлева Н. Феномен женского лидерства в странах Латино-Карибской Америки Н.Яковлева [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oukumena/amerika/fenomen_zhenskogo_liderstva_v_stranah_latino-karibskoj_ameriki_2011-04-25.htm

Castañeda J.G. Latin Americans Stand Up To Corruption. The Silver Lining in a Spate of Scandals /J.G. Castañeda //Foreign Affairs. – 2016. – January/February.

Corrales J. Manipulating Term Limits in Latin America /J.Corrales, M. Penfold //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 4.

Frantz E. The Legacy of Dictatorship for Democratic Parties in Latin America /E. Frantz, B. Geddes //Journal of Politics in Latin America – 2016. – Vol.8. – № 1.

Levitsky S. Lessons from Latin America: Building Institutions on Weak Foundations /S. Levitsky, M. V. Murillo //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.

Mainwaring S. Cross-Currents in Latin America /S. Mainwaring , A. Pérez-Liñán //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 1.

Mazucca S. L. Lessons from Latin America: The Rise of Populism /S. L. Mazucca //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.

Morgan J. Latin American Attitudes toward Women in Politics: The Influence of Elite Cues, Femal Advancemenr, and Individual Characteristics /J.Morgan, Buice M. //American Political Science Review. – 2013. – Vol. 107. – Issue 4.

Moseley M.W. Contentious Engagement: Understanding Protest Participation in Latin American Democracies / M. W. Moseley //Journal of Politics in Latin America – 2015. – Vol.7 – № 3.

Quiliconi C. Competitive Diffusion of Trade Agreements in Latin America /C.Quiliconi //International Studies Review . – 2014. – Vol. 16. – Issue 2.

Taylor L. Decolonizing International Relations: Perspectives from Latin America /L.Taylor //International Studies Review . – 2012. – Vol. 14. – Issue 3.

Weyland K. Latin America's Authoritarian Drift: The Threat from the Populist Left / K. Weyland //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 3.

Yashar D.J. Does Race Matter in Latin America? How Racial and Ethnic Identities Shape the Region's Politics / D.J. Yashar //Foreign Affairs. – 2015. – March/April.

Федеративна Республіка Бразилія

Впродовж півтисячоліття своєї історії Бразилія пройшла величезний шлях від далекої заморської колонії маленької європейської метрополії до могутньої держави, найбільшої в Латинській Америці (47,5 % території Південної Америки із населенням, що становить приблизно половину її людності¹). В наш час, маючи дві п'ятих економічного потенціалу регіону, вона входить до десятки найпотужніших економік світу. Однак чимало її економічних успіхів змазувалися або зводилися нанівець високим приростом населення, що часом помітно перевищував зростання національного прибутку (за період від 1940 до 2015 р. людність Бразилії збільшилася від 41 – 43 млн. до 209 млн. осіб). Наслідок цього – гостра проблема бідності і різучі контрасти між полюсами заможності і злиденності. Шляхом подолання проблеми вважалася модернізація, до якої вдавалися різні режими.

1964 – 1985 рр. увійшли до історії як період правління «мідних касок», тобто військових, але правління без крові. Їхня економічна політика 1968 – 1974 рр. призвела до так званого «бразильського економічного дива», коли темпи щорічного приросту становили 10 – 12 %, а самий режим було названо «модернізаторською диктатурою». Однак за стрибок в економічному зростанні заплачено ціною різкої інтенсифікації праці, падіння зарплат и життєвого рівня населення, маргіналізації величезної його частини. В економіці країни відбулися структурні зрушення, що призвели до зростання зовнішньої заборгованості, технологічної і фінансової залежності від найбільших індустріальних центрів, інфляції, яка підігрівалася індексацією економіки, і до ще більшої соціальної поляризації. Своєю негативну роль відіграли два нафтових шоки 1970-х рр., оскільки Бразилія дуже залежала від імпорту енергоносіїв, а також підвищення облікових ставок у США, що означало здороження запозичень і скорочення надходжень зовнішнього фінансування. У 1981 р. відбулося суттєве падіння ВВП, у 1983 – 1984 рр. останній уряд військових спробував застосувати методи «шокової терапії», що викликало в країні шалений опір. Диктаторський режим був рокований на поразку. На початку 1985 р. військовим довелося передати владу цивільному уряду. Варто зазначити, що відтоді армія стала вважати себе гарантом конституції, але надалі у політичні баталії не втручалася.

В середині 1980-х рр. країна вступила у якісно новий етап політичного розвитку, що характеризувався переходом від авторитаризму до демократії. Перехідний період позначав необхідність проведення глибоких політичних перетворень, перебудови державної системи, покликаних підвести ризик під двома десятиріччями правління військових і закріпити «демократичний прорив». Цей перехід виявився дуже складним не тільки через те, що співпав за часом із подоланням наслідків

¹ Серед усіх держав світу Бразилія займає п'яте місце за територією і шосте за чисельністю населення.

економічної кризи, найтяжчої з моменту «великої депресії» 1929 – 1933 рр., а ще через те, що бразильське суспільство охопила величезна ейфорія від відчуття закінчення диктатури і переоцінки можливостей демократичної системи, її ідеалізації.

У 1985 р. після хвилі демонстрацій з вимогою прямих президентських виборів країна обрала цивільного президента. Військова диктатура залишила країну у розбитого корита: гігантський зовнішній борг, який утворився і через програму із створення ядерної зброї, гіперінфляція і корупція. Першим цивільним президентом країни після 21 року диктатури у січні 1985 р. Танкреду ді Алмейда Невіс. Проте перед днем урочистого вступу на посаду його доправили до лікарні із тяжким захворюванням. Після його смерті обов'язки президента перейшли до віцепрезидента Жозе Сарнея (1985 – 1990 рр.). Своїм головним завданням він поставив скликання Національної Установчої Асамблеї для розробки нової Конституції, яка мала «повністю змінити вигляд країни». У роботі над Основним законом взяла участь більшість населення. Через 18 місяців «найдемократичніша конституція світу» була прийнята. В ній дійсно відбулися значні демократичні зрушення. Зокрема, встановлювалася президентська республіка із п'ятирічним терміном повноважень президента. Суттєво розширювалися індивідуальні і виборчі права громадян, розроблялися механізми безпосередньої участі народу у вирішенні державних проблем шляхом плебісциту, референдуму і законодавчої ініціативи. Відбулися зміни у співвідношенні виконавчої і законодавчої влад, зростав контроль з боку парламенту за діяльністю органів виконавчої влади. Посилилася регламентація трудових відносин і соціального захисту трудящих: скорочено з 48 до 44 годин тривалість робочого тижня, збільшено оплату надурочних, покращено медичне і пенсійне забезпечення, визнано право на страйк і вихід на пенсію не за віком, а за стажем роботи, гарантовано зайнятість державним службовцям тощо. Проте ейфоричні настрої призвели до того, що в ній висувалися цілі, насамперед, у соціальній сфері, які суспільство на тому етапі не могло провести в життя, нереальність положень нової Конституції зумовлювалася відсутністю необхідних фінансово-економічних важелів і коштів. Державна скарбниця почала нести великі витрати, які не відповідали прибуткам.

Уряд не мав комплексної програми дій у політичній та соціально-економічній областях одночасно. У 1985, 1986, 1987 і 1989 рр. адміністрація президента Ж.Сарнея здійснювала спроби економічної стабілізації. Використовувалися різні підходи – від політики соціального компромісу і вирівнювання диспропорцій у розподілі прибутків до різних заходів неолібералізму. Однак усі намагання першого цивільного уряду реанімувати економіку виявилися безуспішними, а фінансово-економічна криза лише посилювалася. Господарський застій поєднувався із гіперінфляцією (65 % у 1986 р. і 1764 % у 1989 р.) В соціальній сфері відбулося значне падіння життєвого рівня і загострення соціальних конфліктів. Падіння купівельної здатності заробітної плати становило

третину, водночас третина населення здобувала засоби до існування у тіньовій економіці. Нестача інвестицій давала про себе знати не тільки в неможливості оновленні застарілого промислового обладнання, але і в скрутні об'єктів соціальної інфраструктури, насамперед, в сфері охорони здоров'я та освіти. У політиці – майже всезагальне падіння поваги до державних інститутів через слабкість системи прийняття політичних рішень. Домінуючим настроєм стала невдоволеність усіх соціальних верств становищем, що склалося, і невпевненість у майбутньому.

Останній період роботи президента Ж.Сарнея показав, що прийняття демократичної Конституції недостатньо для настання ери справжньої демократії. Для цього необхідно створити не тільки розвинену політичну інфраструктуру, але й стабільну економічну базу. А його уряд постійно запізнювався із економічними рішеннями, оскільки домінували проблеми політичні. Неefективність державного апарату особливо драгувала через те, що він, утримуваний на кошти платників податків, надто збільшився. Часткова конфіскація заощаджень населення супроводжувалася витратним стилем споживання чиновництва і злетом корупції. Люди втомилися від нестабільності і негараздів.

Після введення Конституцією прямих президентських виборів Бразилія сподівалася обрати того, хто зможе вивести її з кризи. Перемога прийшла до Фернандо Коллора де Мело (1990 – 1992 рр.) – несподіваної фігури маловідомого політичного діяча, проте харизматичного лідера із сильним популістським нахилом. Його прихід демонстрував домінуючі особливості політичного менталітету широких верств бразильського населення. Як показує досвід політичної історії в цілому, для суспільства, що впродовж тривалого часу управлялося «згори» і пережило перехід до демократії із включенням до політичного життя широких мас, притаманне різке зростання впливу саме подібних лідерів. Незадоволені очікування народу, раніше ігноровані владою, – ось що в першу чергу ставлять нові лідери на перший план своїх передвиборчих програм. Стрімке піднесення раніш маловідомого політика – губернатора невеликого штату Алагоас Ф. Коллора до вершин влади значною мірою ґрунтувалося на апеляції до злиденного становища більшості бразильців, вмілому використанні таких рис масової свідомості, як сподівання на можливість швидких змін на краще завдяки «справжньому лідеру нації», який «одним ударом» покладе край усім бідам.

Імідж нового президента спочатку відповідав очікуванням. Це був молодий впевнений у собі мільйонер-спортсмен, який позиціонував себе «чемпіоном». Його уряд теж спочатку назвали «урядом чемпіонів», бо той складався із високоосвічених людей віком здебільшого близько сорока років, як і сам президент, налаштованих шляхом радикальних, тобто швидких заходів вивести країну із кризи і створити передумови для її перетворення у сучасну розвинену державу. Програму дій під назвою «Нова Бразилія» охарактеризували як «економічну і культурну революцію», наголосивши, що подібного чіткого і строгого плану, як

висунутий, не міститься у жодному підручнику з економіки. До вищого керівництва запросили діячів різних політичних поглядів, навіть колишніх комуністів. Вже під час виборчої кампанії Ф. Коллор, не дивлячись на свій соціальний статус і приналежність до політиків правого спектру, виступив із різкою критикою традиційної бразильської еліти, «яка довела потенційно багату країну до розорення». Перемігши на виборах, він заявив, що на відміну від попередніх антикризових програм, у здійсненні його програми за стабілізацію фінансово-економічної системи свою ціну повинні сплатити всі основні соціальні групи, але в першу чергу привілейована частина суспільства. Згідно опитувань, у березні-квітні 1990 р. політику нового президента підтримували майже 80% населення.

Особливо імпонувала президентська обіцянка «покінчити із тигром інфляції одним пострілом». З чотирьох запропонованих його радниками варіантів «шокової терапії» Ф.Коллор обрав найрадикальніший. Найважливішою складовою антиінфляційної програми стало заморожування усіх видів грошових вкладів у комбінації із одночасною заміною грошових знаків, покликане звільнити канали обігу від надлишкової маси платіжних засобів і обмежити фінансові спекуляції. Обмін старих грошей на нові («крузейро») проводився у співвідношенні 1:1, однак розмір конверсії сильно обмежили. Так власники поточних рахунків могли відразу одержати у банках не більше 20% суми, яку вони там розмістили, але не більше 50 тис. крузейро (1000 – 1500 доларів). Решта заморожувалася на 18 місяців, а надалі мала виплачуватися впродовж ще одного року дванадцятьма рівними щомісячними частками. Заблоковані суми передбачалося коректувати із урахуванням індексу інфляції і сплачувати по них 6% річних. Люди, абсолютно не підготовлені до такого повороту подій, миттєво стали злидарями, адже їх банківські рахунки – єдиний порятунки від галопаючої інфляції – в один момент перетворилися на недоступні.

За допомогою цих і подібних заходів вдалося вилучити із обігу 80% ліквідних ресурсів, що дорівнювали 100 млрд. доларів. Готівкові гроші стали рідкими і особливо дорогими. Уряд збільшив податки, в першу чергу з власників великих статків, і встановив жорсткі покарання аж до тюремного ув'язнення до п'яти років за ухилення від їх сплати. Були збільшені тарифи на електроенергію, водопостачання, скасовані усі види державних субсидій, різко скорочено всі соціальні програми, продано «надлишкове» державне майно. Почалося скорочення роздутих штатів федеральних установ. Пішла приватизація державних підприємств. Значна увага приділялася лібералізації ринкових відносин і вдосконаленню механізму конкуренції. Суттєво скорочувався досить широкий перелік товарів, ціни на які встановлювалися в Бразилії або безпосередньо урядом, або із узгодженням з ним. В цілому, головним інструментом прискорення господарського розвитку довгострокової дії було обрано неоліберальний курс.

Уряд Ф. Коллора в якості головної мети поставив не зростання виробництва, а відірвану від нього фінансову стабілізацію, прагнучи до

розвитку вільного ринку не шляхом створення умов для ефективного функціонування виробничих структур, а за допомогою монетаристської політики, яка вела до спаду, проте розглядалася ним як засіб оздоровлення економіки. Президент та його прибічники в уряді нанесли удар не тільки по простому люду, але по підприємцям. Але великі власники і фінансові спекулянти невдовзі відновили свої стативи, в той час як широкі верстви населення свої заощадження втратили.

Молодий амбітний президент намагався проводити політику «великого стрибка», який би дозволив відсталій країні швидко опинитися у суспільстві процвітання. Бразильський досвід часів Ф.Коллора показав важливість урахування специфіки країни при здійсненні економічної політики. Однією з причин провалу стало ігнорування тієї обставини, що модернізація країни не може відбутися за волею одного правителя або в результаті прийняття декрету. Запровадження моделі відкритої ринкової економіки наштовхнулося на інерцію, і навіть опір суспільства, яке характеризувалося сильною традиціоналістською основою. Воно на собі відчуло, що одна тільки «вільна гра ринкових сил» неспроможна призвести до очікуваного процвітання всіх. Навпаки, через «шокові реформи» несприятлива ситуація в країні ще більше ускладнилася через різкий відхід держави від економіки, що потягло за собою послаблення керованості. Неоліберальна економіка посилювала розшарування суспільства, а ринок сам по собі не сприяв налагодженню громадського порядку. Бразильці на власному досвіді побачили, що бажання посилити свою роль на світових ринках через лібералізацію зовнішньоекономічного курсу замість застосування певних протекціоністських заходів обернулося втратою переваг у світовій торгівлі, що важливіше було розширювати внутрішній ринок, розвивати промисловість, підвищувати ефективність виробництва і залучати до нього мільйони вітчизняних виробників і споживачів.

Замість створення широкої коаліції соціальних і політичних сил Бразилії, зацікавлених у пошуку загальнонаціонального консенсусу, Ф. Коллор дистанціювався від політичних союзів, бажаючи розв'язати собі руки для свободи дій. В результаті почав розвиватися регіоналізм, що ускладнював внутрішньополітичну ситуацію в країні. Завдання боротьби з інфляцією і творення демократії не вирішувалися у взаємному зв'язку, а протиставлялися одне одному. Уряд і парламент перетворилися на два конфронтуючі табори. Президент керував за допомогою тимчасових заходів, а парламент при будь-якій нагоді накладав на них вето.

Люди вважали, що перехід до цивільного керівництва викоренив усі проблеми економічні та соціальні проблеми. Однак швидкого перетворення життя на краще не відбулося, що породило сильне розчарування. Демократія продемонструвала неспроможність подолати соціальну кризу і при відсутності національної консолідації породила кризу політичну. Невдача стабілізаційних планів, некомпетентність, безвідповідальність, корупція поширилися країною. Активізувався страйковий рух і посилювалася соціальна напруженість. Позиції панівних класів тільки

зміцнили, водночас розрив між полюсом найбагатших і полюсом найбідніших надто поглибився. Згуртовані раніше демократичні сили виявилися роздробленими і не спромоглися створити базу для нової влади.

Політика Ф.Коллора замість подолання вад тільки посилила їх, що не могло не вплинути на ставлення до президента. Численні корупційні скандали підірвали віру в моральне право президента закликати суспільство потерпіти до кращих часів. Його самого звинуватили в одержанні хабарів і наданні послуг впливовим особам. Під тиском громадської думки у вересні 1992 р. палата депутатів 441 голосом проти 38 винесла рішення передати до сенату питання про імпічмент президента. У листопаді йому висунули звинувачення у хабарництві. 29 грудня, за кілька хвилин до початку обговорення його справи у сенаті Ф.Коллор подав у відставку. Через два роки Верховний суд Бразилії ці звинувачення зняв, проте залишив в силі заборону на заняття політичною діяльністю. Так стався перший в історії країни імпічмент. Факт відсторонення негідного найвищого посадовця від влади відіграв величезну роль у політичному розвитку країни, адже все відбувалося за законом, що свідчило про розвиток бразильської демократії. Після відсторонення Ф. Коллора від влади віце-президент Ітамар Франко виконував обов'язки президента впродовж часу, що залишився від п'ятирічної каденції попередника, тобто у 1993 – 1994 рр. При ньому відбулося деяке пом'якшення негативних наслідків «шокової терапії». На цей період припали і реформа Конституції по соціально-економічним питанням, і референдум про форму и систему правління в Бразилії.

На референдумі, що відбувся 21 квітня 1993 р., населення відмовилося від запровадження парламентського правління або відновлення монархії, висловившись за збереження існуючої форми влади, тобто президентської республіки¹. Таким чином ще раз виявилось традиційне для Латинської Америки тяжіння до сильної, авторитарної влади. З іншого боку, на те, що бразильці не підтримали парламентську республіку, вплинуло загальне ставлення суспільства до цього органу законодавчої влади. Замість того, щоби займатися прийняттям важливих для перехідного періоду законів економічного характеру, парламентарі більше опікувалися тими, що стосувалися їхніх особистих інтересів. Так, з 47 нормативних актів, прийнятих до жовтня 1990 р., 14 стосувалися збільшення виплат можновладцям і самим депутатам парламенту. Моральний рівень їх впав настільки, що по понеділках і п'ятницях пленарні засідання не скликалися через відсутність кворуму, необхідного для прийняття рішень. Поширилася практика голосування за відсутніх депутатів. Набували розголосу численні скандали і викриття у зв'язку із корупцією, кримінальними злочинами, зокрема, продажем наркотиків у стінах парламенту. Свою роль відіграла і та обставина, що виборець не мав жодної можливості впливати на прийняття його депутатом того чи іншого рішення через відсутність системи відкликання депутата, що робить

¹ За республіку свої голоси віддали 66, 06 % виборців, за президентську владу – 55,45 %.

останнього практично безвідповідальним. Тобто той, хто обраний, і той, хто обирав, роз'єднані. Подібна ситуація породжує байдужість населення до наступних виборів. Однак в цілому, не зважаючи на явне незадоволення існуючим демократичним устроєм, більше половини активних виборців віддали перевагу подальшому просуванню у демократичному напрямку.

І.Франко мав незаплямовану репутацію і намагався налагодити відносини із різними політичними партіями у парламенті, проте ті залишалися складними і напруженими. 8 січня 1993 р. на зустрічі із лідерами усіх представлених у конгресі партій начебто було досягнуто згоду, проте вона виявилася фікцією, коли почалося конкретне голосування щодо висунутих урядом економічних проєктів. До того будь-які заходи із оздоровлення економіки не могли принести швидких результатів через глибину кризи, яка вирувала в країні. Тобто виконавчу владу піддавали критиці не тільки за помилки, а за саме існування проблем, швидко розв'язати які не міг ніхто. А це, в свою чергу, призвело до дистанціювання від президента і навіть переходу до опозиції більшості основних політичних партій. Деморалізація законодавчої, виконавчої та судової влад, корупція адміністративного апарату і політична міжусобиця негативно впливали на прийняття та реалізацію рішень в економічній сфері, що часом призводило до посилення хаосу. Разом із тим позначилася тенденція до полівішання правлячого режиму.

Наприкінці 1993 р. було розроблено «План Реал», який містив антиінфляційні заходи. У травні наступного року його схвалив парламент. У запропонованому плані враховувалися помилки попередніх аналогічних програм, які намагалися збити інфляцію і втримати досягнуті результати за рахунок заморожування цін і зарплат за умов накачування економіки порожніми грішми. Як показав досвід, при недодержанні дисципліни і порядку у державних витратах подібні заходи роковані на провал. Треба підкреслити, що інфляція є однією з ключових проблем в економіці будь-якої країни. Її рівень – найважливіший показник ефективності не тільки економічної, а й соціальної політики. Подолання інфляції створює важливі передумови для інвестиційної діяльності і стабільності розвитку.

Головним творцем «Плану Реал» виступив міністр фінансів Фернанду Енріке Кардозу – вчений-соціолог, відомий в країні своїми працями, сповненими критикою сучасного суспільства, лідер Партії бразильської соціал-демократії, лівоцентрист, прихильник ідеї соціальної справедливості, але водночас прагматик з чутливою реакцією на реалії життя, відданістю системному підходу до економічних перетворень і усвідомленням того, що злиденність може призвести не тільки до макроекономічного хаосу, але й до підриву демократії. Успіху запропонованих заходів сприяли деякі важливі передумови психологічного і економічного характеру. Важливе значення мала поява у владних структурах прошарку спеціалістів. Найбільшої поваги серед них набув саме Ф.Е.Кардозу, який відкинув «шокову терапію» і активно роз'яснював

сутність пропонованих заходів. План реалізовувався із професійною швидкістю за умов додержання визначених етапів, наявності великих валютних резервів, що накопичилися до того часу і дали змогу підтримувати курс нової національної валюти – реала. Він прийшов на зміну крузейро і майже дорівнював долару. Успіхи у здійсненні плану і підтримка з боку населення дозволили Ф.Е.Кардозу у березні 1994 р. залишити посаду міністра фінансів і включитися в кампанію із виборів у президенти країни.

На президентських виборах у жовтні 1994 р. Ф.Е.Кардозу виступав від блоку партій, у тому числі – правих, що символізувало національну згоду. 45 % виборців віддали за нього свої голоси. Це були і бідняки, зацікавлені у стабільності та більшій підтримці з боку держави, і багатії, які мали інтерес у приватизації. Значною мірою цій перемозі сприяли не тільки результати економічних перетворень, але й прийнятна соціальна ціна за них. У своїй інавгураційній промові новий президент назвав в якості пріоритетних напрямків діяльності майбутнього уряду проведення більш активної зовнішньої політики, прискорення процесу приватизації, реформу Конституції, підвищення уваги до соціальної сфери, особливо до охорони здоров'я, освіти, страхування і зайнятості населення, а також розв'язання аграрного питання.

У проведенні приватизації були свої особливості. На першому етапі мова йшла про вибірковий процес, коли на продаж виставлялися здебільшого збиткові державні компанії. На другому почалася масова приватизація. Якщо раніше були визначені галузі стратегічного призначення, які не підлягали приватизації, наприклад, нафтопереробна, телекомунікаційна та деякі інші, що навіть закріплювалося у Конституції, то на даному етапі рамки розширювалися, що пізніше стало однією з причин перегляду Основного закону. До приватних власників перейшли величезні металургійні, нафтохімічні, авіабудівельні та інші підприємства. В цілому був взятий курс на відкриту економіку і активніше включення до світогосподарських зв'язків. При тому, що всі зусилля докладалися до підтримання жорсткої фінансової дисципліни. Це сприяло зниженню інфляції, зміцненню національної грошової одиниці і стабілізації економічної ситуації в цілому. Було прийнято програму «Солідарна співдружність», націлену на більш раціональне використання державних коштів в інтересах суспільства, посилювалася боротьба із злочинністю та зростанням насильства, особливо у молодіжному середовищі.

У процесі реформування країни відбулася перестановка акцентів: пріоритетність віддавалася економічним перетворенням перед політичними, що поступово повертало довіру бразильців до влади та її лідерам. Разом із тим Ф.Е.Кардозу багато разів наголошував, що найкращою гарантією успіху програми економічної стабілізації є демократія. З іншого боку, подальша демократизація державного ладу, залучення до політичного життя мас розгорталася одночасно із глибокою економічною

трансформацією. Показовим наразі була підтримка суспільством «Плану Реал», спочатку на етапі розробки, а потім реалізації. Запровадженню цього плану передувала широка роз'яснювальна робота. Тому він не став для суспільства неприємною несподіванкою, що є вельми згубним для подібних реформ. Громадськості імпонував політичний стиль президента, націлений на обережність, поступовість, компроміси і консенсус заради повернення на свій бік все нових прихильників. Тобто бразильський досвід ще раз довів важливість тієї істини, що без широкої соціальної бази, без моральної підтримки більшості суспільства радикальні реформи реалізувати неможливо.

У 1995 р. президент Ф.Е.Кардозу вперше на найвищому рівні публічно заявив, що в Бразилії завжди існувала расова дискримінація темношкірого населення. Проблематика раси, расової політики була і є постійно актуальною для цієї країни, де, як і в більшості латиноамериканських держав, наряду із білим населенням мешкає значна кількість африканців, індіанців, вихідців із Азії та їх нащадків. На межі тисячоліть проблеми расизму, расової дискримінації і політики у цій сфері особливо загострилися, оскільки тісно переплелися із проблемами соціального характеру. Расизм і бідність – нероздільні, про що свідчать дані статистики. При тому, що в Бразилії майже третина живе за офіційною межею бідності, приблизно 70% злидарів – це афро-бразильці. Місця проживання величезної кількості бідних афро-бразильців називаються фавели. Там жахливі умови: брудні, сповнені нечистотами вулиці, на яких лютують проказа, тропічна лихоманка інші вкрай небезпечні хвороби. Звичайною є висока дитяча смертність і коротка тривалість життя. Насильство досягає таких масштабів, що лише один з трьох жителів фавел доживає до 19 років. Характерною рисою расової нерівності є «скляна стеля», коли сходження афро-бразильців по соціальній ієрархії переривається на її найнижчих етапах, і вони впираються у нездоланий бар'єр. У бразильському публічному просторі є «м'які» області, де «бути чорним» – не перешкода, іноді навпаки. Це – гра у доміно, футбол, самба, карнавал, поп-музика. В інших сферах нерівність здається ще очевиднішою. Для афро-бразильців з їхнім низьким рівнем освіти притаманний більш ранній вихід на ринок праці і можливість одержати найменш престижну і найменш кваліфіковану роботу, а отже вони мають найменшу заробітну плату. Системи трудових і расових відносин глибоко просякнуті спадщиною рабства. Особливо це помітно у аграрному секторі і сфері побутового обслуговування, де традиційно зайнято більшість афро-бразильців.

Хоч демократична Конституція 1988 р. вперше в бразильській конституційній історії оголосила расизм поза законом, декларувавши, що «практика расизму є злочином, який неприпустимий і без строку давнини заслуговує позбавлення свободи, згідно законодавству» (ст.5), проте в реальному житті мало що змінилося. У 1990-х рр. стала покращуватися расова ситуація. У 1996 р. була запущена Національна програма із прав людини, яка передбачала спеціальні заходи по підтримці темношкірих

бразильців. На всіх рівнях державної влади розпочала здійснюватися афірмативна політика¹. Наприклад, Міністерство сільського господарства встановило 20%-у квоту для прийому на роботу афро-бразильців в самій установі і пов'язаній із нею фірмах. Почали впроваджуватися в життя соціальні плани для чорних общин, професійне навчання, підготовчі курси для вступу до університетів, заходи із підтримки афро-бразильського бізнесу. Попри певні зрушення, ситуація в Бразилії ще потребує чимало зусиль із подолання расової дискримінації та встановлення гармонійних расових відносин.

Політичні реформи того періоду передбачали зміни у політико-партійній та виборчій системах, адміністративну реформу, реформу соціального забезпечення. Були внесені поправки до Конституції, реформовано структури органів влади за рахунок скорочення ролі держави і підвищення її ефективності, ліквідовано декілька «витратних» міністерств, створено єдине міністерство оборони, децентралізовано владу завдяки наданню більшої автономії суб'єктам Федерації, посилено увагу до проблеми прав людини і зміцнення правової держави. Ініційована реформа в галузі освіти тощо.

Попри загальне схвалення обраного курсу з боку громадськості, кожен крок перебував в полі підвищеної уваги з боку парламенту і у центрі гострої полеміки. Особливу увагу викликали питання трансформації партійно-політичної системи. Вона успадкувала від попередніх часів такі традиційні риси, як клієнтелізм² і корпоративізм³, коли більшість партій, за виключенням Партії бразильської соціал-демократії і Партії трудящих, часто виступали не носіями загальнонаціональних програм, а виконували волю своїх лідерів і перетворювалися у суто лобістські угруповання.

На початку свого правління новий президент зробив декілька ефектних жестів, які мали продемонструвати його наміри приборкати якщо не апетити чиновництва взагалі, то хоча б найодіозніші їх прояви. Однак бразильська бюрократія формувалася не одне десятиріччя. Тому із силою спротиву чиновництва, особливо того, що традиційно пов'язане із державним сектором, розподілом прибутків від нього, регулюванням економіки на державному рівні, не можна не рахуватися. Помалу і при новій владі почали вибухати корупційні скандали, і у населення зростало відчуття, що уряд схожий на всі попередні, і що, хоча все наче й змінюється, але залишається як раніше.

Ф.Е.Кордозу, залишаючись відданим ідеї соціальної справедливості, намагався сумістити її із принципами не тільки демократії, але й економічного неолібералізму. З одного боку, аби залучити іноземний

¹ Афірмативна політика – заходи, покликані запобігати дискримінацію меншин і забезпечувати їх представникам переваги при вступі на навчання або роботу.

² Клієнтелізм – посередництво; сукупність соціальних явищ, які виявляються в особистій залежності між людьми із нерівними можливостями (між патроном і клієнтом).

³ Корпоративізм (від лат. *corporatio* – об'єднання) – групова замкненість, відокремленість в рамках корпорації.

капітал, потрібно було створили для нього усі умови. Серед них – і неоліберальна політика, що передбачала скорочення соціальних служб, уповільнення соціальних реформ, «свободу звільнень», припинення автоматичного перегляду зарплати заради приборкування інфляції тощо. З іншого боку, в країні, яка накопичила такий запас соціальної нерівності, як Бразилія, здійснювати політику, яка вела б до ще більшої соціальної нерівності, було дуже небезпечно. Тобто проблема – на стику економічного, соціального і політичного розвитку. Ф.Е.Кардозу намагався проводити неоліберальний курс із «людським обличчям», тобто не в «чистому вигляді», як того вимагали МВФ, Всесвітній банк, Паризький клуб¹ та транснаціональні корпорації, не допускаючи крайнощів, які мали місце в багатьох інших країнах регіону. Його погляди еволюціонували від лівих до помірковано ліберальних, його політична орієнтація може бути охарактеризована як соціал-демократична правоцентристського різновиду.

Попри те, що Ф.Е.Кардозу вдалося багато чого зробити, що засвідчила тривалість його перебування при владі – вісім років, ставлення до його діяльності характеризувалося неоднозначністю, як серед простих громадян, так і серед політологів. Він спробував застосувати соціал-демократичні рецепти у поєднанні із неоліберальною моделлю, що виявилось досить складно. Економічний лібералізм став помітно превалювати над соціальним реформуванням, яке врешті решт, попри безумовних досягнень на цьому шляху, було принесене в жертву макроекономіці. Низький рівень прибутків більшості сімей, відсутність доступу до якісної освіти та медицини для переважаючої частини населення, серйозні проблеми із злочинністю, особливо що стосується наркотиків, залишалися проблемами, у розв'язанні яких мало що змінилося. Наприкінці правління Ф.Е.Кардозу у суспільстві посилювалася критика результатів перетворень, що ініціювалися насамперед найбільшою опозиційною силою – Партією трудящих на чолі із Луїсом Інасіо да Сильвою².

На час президентської виборчої кампанії 2002 р. в Бразилії склалася непроста економічна ситуація, особливо що стосується фінансів. Економіка і фінанси зазнали шоку як від зовнішніх викликів (криза в Аргентині, складна міжнародна обстановка, економічні негаразди у США), так і внутрішніх (величезний зовнішній борг і залежність від іноземних інвестицій). Почалося уповільнення економічного зростання, погіршувалося життя пересічних громадян. Соціальні диспропорції зростали. У суспільстві посилювалося неприйняття неолібералізму, прагнення змінити курс, знайти вихід у посиленні ролі держави. Праві на виборах представлені не були: всі чотири кандидати висувалися від лівих партій.

¹ Паризький клуб – неофіційна міждержавна організація індустріально розвинених країн-кредиторів, ініціатором створення якого виступила Франція, коли у 1956 р. Аргентина погодилася зустрітися із своїми кредиторами у Парижі.

² В дитинстві мати називала його Лулою. Таке ім'я закріпилося за ним у народі, коли він став дорослим. Бразильці стали так звати свого президента.

Один з них – Л. да Сильва був обраний (за нього проголосували 52 млн. чоловік, тобто 61,3 % всіх, хто брав участь у виборах – рекордний показник в історії Бразилії). Тобто 2002 р. став визначальним з точки зору «лівого повороту» Бразилії.

Перемога нового президента може вважатися закономірним явищем не тільки через те, що він висувався вчетверте. Вона стала результатом важливого зрушення у соціально-психологічному кліматі Бразилії – усвідомлення бідними верствами того факту, що вперше в історії на посаду президента претендував «один з них» – виходець із низів, уродженець найбіднішого регіону. Це стало безпрецедентним явищем в політичній історії країни. Сама біографія Л. да Сильви є яскравою ілюстрацією тих глибоких зрушень, які впродовж півстоліття докорінним чином змінили соціальний і політичний вигляд бразильського суспільства. У своїй інавгураційній промові новий президент говорив: «Коли я згадую своє життя – життя переселенця із Північного Сходу, хлопчика, який торгував земляними горіхами і помаранчами у пристаней Сантосу, котрий став токарем і профспілковим лідером, а потім заснував Партію трудящих і повірив у те, що робить, а нині зайняв найвищу посаду у державі, – коли я пригадую все це, я бачу і усвідомлюю із усією ясністю і переконаністю, що ми можемо зробити набагато більше... Сьогодні ми відкриваємо нову главу в історії Бразилії – ... не несправедливої, такої, що пасивно споглядає страждання найбідніших, а величної, благородної, стверджуючої себе в світі як країна для всіх, без класових, етнічних, статевих і релігійних відмінностей... За своїм аграрним, промисловим, урбаністичним потенціалом, за природною різноманітністю, культурним багатством – це країна нового тисячоліття...»¹

Лула народився і жив у середовищі тих, чия доля – безпросвітне жевріння, сповнене «працею і стражданням». Так жили мільйони людей, які не мали сил вирватися за межі злиденного існування. Лула ж спромігся кардинально змінити не тільки власне буття, але й життя цих мільйонів. Він націлювався на ривок, аби вирвати країну із «культури бідності», частиною якої був сам, і перейти до «культури змін», запропонувавши проект справедливішого і демократичнішого суспільства. Нового президента підтримала більшість протестного електорату, в перших лавах якого йшла інтелектуальна еліта, бо побачила у новому лідері та його партії альтернативу існуючому порядку речей і можливість змін. Разом із тим новий президент виявив уміння домовлятися з різними прошарками суспільства, враховувати різноманітні інтереси. Показовим став той факт, що впродовж його президентства, яке тривало до 2010 р. (вдруге обрано у 2006 р.²), він мав підтримку не тільки простого люду, але й

¹ Оптимізм президента одержав додатковий імпульс відкриттям одного із найбільших родовищ нафти на планеті – Тупі поруч із узбережжям Ріо-де-Жанейро, яке той охрестив «бразильським паспортом у майбутнє».

² На виборах 2006 р. перемога прийшла лише у другому турі. Причина відносної невдачі на фоні попереднього тріумфу крилася у низці корупційних скандалів, які мали

підприємницької еліти. Лула пройшов шлях від безробітного, робітника-металіста, радикально налаштованого лідера бойових профспілок і керівника Партії трудящих до політика загальнонаціонального масштабу, який пережив еволюцію в бік поміркованості, толерантності, усвідомлення неможливості екстремальних заходів і вирішення проблем «одним ударом». Його успіх не поширився на очолювану партію ані на парламентських, ані на місцевих виборах (губернаторів штатів), тому було обрано курс на політичні коаліції.

Коли Л. да Силва став президентом, йому дісталася складна спадщина: третина населення – у злиднях, 64 % національного прибутку концентрувалася в руках 20% найбагатших, відповідно частка у найбідніших складала лише 2,2 %. Політика попередників зазнала нищівної критики за те, що «обрана модель розвитку не сприяла економічному зростанню, а лише породжувала стагнацію, безробіття і голод». Тому проголошувався курс на зміни. Відразу після обрання новий глава держави сказав: «Я буду щасливий, якщо через чотири роки мого президентського терміну всі бразильці без виключення зможуть харчуватися тричі на день»¹. Звідси випливало триєдине головне завдання – викоренення голоду, боротьба з бідністю і за зменшення кричущої соціальної нерівності. На це націлювався курс на поновлення економічного зростання, створення нових робочих місць, а також основні реформи, з пріоритетністю пенсійної і податкової².

За роки президентства Л. да Силви Бразилія досягла високих темпів економічного розвитку³, бурхливого зростання споживчого ринку, зрушень у соціальному реформуванні, покращення стану в сферах освіти, медицини, соціального забезпечення. Впродовж 2001 – 2010 рр. 40 млн. бразильців вийшли із стану бідності і поповнили «середній клас» (за іншими даними, 50 млн.). Більшість з них вирвалися із злиднів не через

місце у найближчому оточенні глави держави, проте його причетність доведена на була. Цим скористалися конкуренти.

¹ З лютого 2003 р. почала проводитися в життя масштабна програма «Ні голоду» («Fome Zero»), яка набула широкого міжнародного резонансу. На той час в країні нараховувалося від 44 до 46 млн. голодуючих при тому, що у 2003 р. Бразилія перетворилася на найбільшого в світі експортера м'яса та сої, досягла рекордної позначки у збиранні врожаю зерна у 120 млн. тон, тобто стала країною, здатною повністю забезпечити своє населення продовольством.

² Пенсійний вік в Бразилії для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. 25 років робочого стажу дозволяв одержувати 100% зарплати у вигляді пенсійних виплат. Платити за це треба було великою кількістю податків, які вельми високі і сильно дають на працюючих бразильців. Податки також «зашиті» в ціни (до 40% вартості товарів), тому ціни порівнюють з Європою і США, а якість товарів і послуг програє. Справа у тому, що бразильська економіка залишається вкрай закритою. Політика протекціонізму захищає від конкуренції вітчизняні компанії, які не докладаючи зусиль, можуть продавати свої низькоякісні і надто дорогі товари.

³ Економічний бум зумовлювався зростанням цін на сировину на світових ринках, а також масованим експортом сільськогосподарської продукції. Разом із тим Бразилія зайняла перше місце у світовому рейтингу головних винуватців забруднення довкілля.

власну заповзятливість, а завдяки наймасштабнішій соціальній програмі в світі: держава надавала фінансову допомогу 46 млн. своїх громадян – майже кожному четвертому жителю країни. Лише у 2010 р. уряд Лули витратив 348 млрд. дол., що спричинило стрімке прискорення темпів інфляції. Політологи в країні і за її межами почали замислюватися над питанням: чи можливо перемогти бідність тільки за рахунок роздачі бюджетних грошей біднякам, чи економіка не витримає навантаження соціальних програм? В цілому, найважливішим елементом економічної політики стало посилення ролі держави в економічному розвитку і вирішенні соціальних завдань.

Наприкінці другої каденції Л. да Силви його рейтинг залишався рекордно високим – приблизно 85 %. Йому пропонували обиратися втретє, проте за Конституцією більше двох термінів не передбачено, тому пропозицію було відхилено. З 1 січня 2011 р. до виконання президентських обов'язків стала Ділма Руссефф, яка перемогла трьох кандидатів від лівих партій на виборах 2010 р. Донька болгарського комуніста-емігранта, вона пройшла довгий шлях політичного становлення, у молодості брала участь у підпільній збройній боротьбі проти бразильської військової диктатури, її катували по тюрмах. З часом перейшла до легальної політичної діяльності, віддаючи перевагу ідеям соціалізму. У 2005 р. стала керівником президентської адміністрації. Під час президентських перегонів він активно виступав на підтримку своєї соратниці, що врешті решт і забезпечило її успіх. Політтехнологи створили їй імідж «матері нації». Після оголошення результатів голосування другого туру¹ деякі бразильські газети вийшли під заголовком «Ділма обрана: переміг Лула». Впевненості їй також надавав вельми сприятливий розклад сил в обох палатах парламенту Національного конгресу: підтримка 402 депутатів із 513 нижньої палати і 61 сенатора з 81.

Перша в історії країни жінка-президент відразу наголосила відданість соціально-економічному і політичному курсу свого попередника. Головне для нового уряду – викоренення злиденності, підтримання економічної стабільності, тих досягнень, які мали місце за часів Л. да Силви. В цьому плані показовий її салоган під час виборчої кампанії: «Бразилія повинна продовжувати рухатися шляхом змін». У першу чергу вона взялася за розслідування репресій проти населення у 1964 – 1985 рр. Бразильська військова диктатура не була такою кривавою, як інші латиноамериканські аналоги. Так, в Аргентині за часів «брудної війни» загинуло 30 тис. осіб. В Бразилії в означені роки зникло 475 осіб, а 50 тис. пройшли через в'язниці. Було запущено програму «Наука без кордонів», яка передбачала відрядження 100 тис. студентів на один – два роки навчання до західних університетів. Президент ініціювала програму

¹ В першому турі Д. Руссефф одержала 47 % проти 32,6 % Жозе Серри – кандидата від соціал-демократичної партії, колишнього губернатора штату Сан-Пауло, колишнього міністра охорони здоров'я в уряді Ф.Е.Кардозо. У другому турі їй віддали голоси 56%.

«Бразилія без бідності», яка охопила 16,2 млн. осіб із прибутком на рівні 45 доларів на місяць.

Д.Руссефф продовжила лінію свого попередника на підвищення самооцінки співгромадян. Бразилія виборола право на проведення Чемпіонату світу з футболу у 2014 р., Олімпійських ігор 2016 р., «Єкспо-2020». Однак бразильці зреагували на політику влади не стільки радістю, скільки протестами¹. Приводом стало підвищення з 1 червня 2013 р. цін на проїзд у громадському транспорті. Крім вимог повернутися до старих тарифів висувалися протести проти дорожнечі взагалі, проти корупції, абсурдно високих витрат на подібні іміджеві проекти, жахливого стану державних шкіл та лікарень тощо. На вулиці сотень міст вийшло понад 1,2 млн. протестантів. Невдовзі підвищення скасували, проте демонстранти заявили: «Нам не так важливі 20 сентаво, нам потрібна справедливість!» Особиста популярність президента впала з 57 до 30%. Д.Руссефф заявила, що «чує голос вулиці» і вважає, що протестні виступи «зміцнюють бразильську демократію». Потім у телезверненні пообіцяла спрямувати нафтові роялті повністю на потреби освіти і запросити з-за кордону тисячі лікарів на роботу до державних медичних установ.

У жовтні 2014 р. пройшли чергові президентські вибори. У першому турі 5 жовтня Д.Руссефф від Партії трудящих набрала 41,5 % голосів, її суперник – представник соціал-демократів, колишній сенатор Аесіу Невіс – 33,55%. У другому турі 26 жовтня у першої – 51,6% голосів, у другого – 48,3%. Не дивлячись на економічні проблеми, з якими зіткнулася Бразилія, президенту та її прихильникам вдалося провести вдалу виборчу кампанію, переконавши виборців, особливо, незаможних, що в разі перемоги А.Невіса, країну очікує повернення до політики соціальної нерівності.

Але не минув і рік з моменту другої інавгурації Д.Руссефф, як бразильці вийшли на масові маніфестації з однією вимогою: «Ділма, йди!» Причиною став очевидний крах економіки. Оглядачі назвали ситуацію найгіршою кризою з 1930-х рр. Справа дійшла до відмови проводити традиційні бразильські карнавали. У березні 2016 р. кількість демонстрантів у майже 150 містах країни сягнула 3,5 млн. Всі вони вимагали відставки президента. Водночас проходили мітинги на її підтримку, як то 4 квітня 2016 р. у передмісті Сан-Паулу, на якому виступив Л. де Сильва – керівник президентської адміністрації.

На тлі падіння економіки і зростання розчарування бразильців вибухнув гучний корупційний скандал, що торкнув і вище керівництво країни. Діючого президента звинуватили у приховуванні справжнього розміру дефіциту бюджету країни під час виборчої кампанії. Оскільки

¹ Масові акції протесту проходили практично увесь час від оголошення про проведення до відкриття Олімпіади. Люди були незадоволені високими витратами на тлі злиденного становища населення країни. Естафета олімпійського вогню пройшла через 329 бразильських міст і всюду її зустрічали протестні акції. Впродовж 93 днів, поки олімпійський вогонь знаходився в Бразилії, його неодноразово намагалися загасити.

попередні вибори були виграні із невеликою перевагою, складалося враження, що «перемога» досягнута завдяки фальсифікації фінансового стану Бразилії. Надалі мали місце бюджетні махінації. Зокрема, державні програми сплачувалися коштами приватних банків, у яких уряд постійно позичав. Значного розголосу набув скандал навколо Petrobras – найбільшої бразильської нафтогазової компанії, контрольованої державою¹. Розслідування, яке одержало кодову назву «Автомийка», виявило, що в рамках картельної змови найбільші компанії країни платили відкати топ-менеджерам Petrobras, абсолютна більшість з яких були функціонерами Партії трудящих. Частину грошей менеджери передавали політикам, які виводили капітали за кордон. В ході слідства були виявлені нові подробиці життя Лули. Наприклад, він приховав володіння багатопверховою віллою на узбережжі Сан-Паулу. Розкішна нерухомість – хабар від однієї будівельної компанії. Екс-президент був заарештований. У липні 2017 р. його визнали винним у корупції і відмиванні грошей і засудили до дев'яти з половиною років позбавлення волі. Д.Руссефф займала посади міністра енергетики і голови ради директорів Petrobras у 2003 – 2010 рр. і не могла не знати про багатомільярдні махінації між політиками і менеджерами нафтової компанії. Обоє президентів звинуватили у тому, що вони використовували свої службові повноваження для власних меркантильних інтересів і приховували розкрадання державних коштів.

Треба зазначити, що в Бразилії корупція не вважається чимось екстраординарним. Її терплять на всіх рівнях – від поліціантів, котрим дають хабар, аби уникнути штрафів, до політиків, які роблять багатомільонні статки на відкатах. Готовність миритися з корупцією доходить до абсурду: розрізняють просто «крадіїв» і тих, «хто краде, але щось робить». Можливо, корупційний чинник і не мав таких радикальних наслідків для Л. да Силви і Д. Руссефф, інших діячів Партії трудящих, якщо б не значне погіршення економічної ситуації в країні, що викликало політичну напруженість.

Навесні 2016 р. понад 150 членам Конгресу і членам уряду було висунуто звинувачення у фінансових зловживаннях. Розпочався процес імпичменту президента. 17 квітня нижня палата парламенту Бразилії більшістю голосів (367 проти 137) підтримала відставку президента². Сенат у травні 2016 р. проголосував за початок імпичменту. Д.Руссефф була тимчасово відсторонена від посади, виконувачем президентських обов'язків став віце-президент Мішел Темер – представник Партії

¹ Корупційний скандал навколо Petrobras вважається найбільшим в історії Бразилії, а неурядова організація Transparency International оголосила цей скандал другим за величиною в світі після відомої італійської операції «Чисті руки» 1992 – 1993 рр., що виявила тисячі корупціонерів.

² Обговорення питання розтяглося на 5 годин, перетворившись на екзотичний спектакль з криками, обіймами, конфеті, плюванням, передаванням привітів друзям, присвяченням голосів батькам, дітям, профспілкам. Процес транслювався телебаченням всією країною. Фан-зони були влаштовані навіть на пляжах.

бразильського демократичного руху¹. Впродовж червня профспілки і громадські рухи організували акції у 24 з 26 штатів республіки і в столичному федеральному окрузі. на підтримку Д.Руссефф. Вона назвала імпічмент «беззбройним державним переворотом» проти законного демократичного уряду. 31 серпня Сенат проголосував за імпічмент президента Д.Руссефф (з 81 сенатора 61 підтримав звинувачення у бюджетних махінаціях, 20 сенаторів виступили проти).

Названі події співпали із завершенням 16-річного сировинного циклу, спрямованого на споживання ренти. В світі існує декілька країн, які вдалися до правильного способу використання одержаних прибутків – акумуляції. Це – Норвегія, Саудівська Аравія, КНР. Бразилія, подібно до Росії, їх витрчала. Негативний вплив на стан економіки мало зниження світових цін на сировину, у тому числі на бразильські нафту, залізну руду і сою. До економічних причин відставки президента додалися політичні. В країні – американський тип президентства з великим колом повноважень і європейський тип парламенту, на який президент не може спиратися. Тому сприяє значна диференційованість: у вищому законодавчому органі на 2016 р. було представлено 28 політичних партій, більшість депутатів – від найбідніших регіонів із архаїчним ставленням до життя, що віддзеркалює пістрявість бразильського суспільства в цілому. Імпічмент став проявом демократії, але, як свідчить політична історія сучасного світу, демократія є гарною за умов високого ВВП і здатності людей до самообмеження. Це – не бразильський випадок. Зокрема, спроба держави знизити банківські ставки, значно вплинула на фінансову сферу, де співіснують потужні державні структури, приватні банки і численні фонди соціальної допомоги (пенсійні та інші). Фінансова сфера тиску не витримала, що вплинуло і на реальну економіку. Плюс колосальна корупція, яка впродовж 15 років перебування при владі Партії трудящих досягла своїх вершин. Бразильці дійшли висновку, що уряд Партії трудящих виявився найбільш корумпованим за всю історію країни. «Лівий поворот» в Бразилії значно послаб.

Бразилія заплуталась в корупційних скандалах. Ситуація надає бразильцям урок: і за соціалістів корупція не зникає, просто змінюються гравці. Однак, як і в інших країнах, люди легко вірять в оманливі обіцянки соціалістичних та інших лівих претендентів на владу про можливість швидкого досягнення кращого життя. Проте воно неможливе без поліпшення економічної ситуації, а та, в свою чергу, неможлива без створення нових бізнесів, нових робочих місць. Якщо ж просто перерозподіляти прибуток, зароблений кимось на користь тих, хто нічого не виробляє, а тільки споживає, так це неухильно призводить до соціальних криз і спаду економіки. Тим більше, що свій вплив на неї мають не тільки внутрішні, а й зовнішні фактори. За умов глобалізації зростає залежність від стану справ за кордоном.

¹ Від грудня 2016 і надалі в країні почалися протести проти його політики та корупційних скандалів. У червні 2017 р. суд виправдав М.Темера у справі про незаконне фінансування президентської кампанії 2014 р.

Свою зовнішню політику Федеративна Республіка Бразилія вибудовує на принципах, зафіксованих ст.4 Основного закону, а саме: національна незалежність, перевага прав людини, самовизначення народів, невтручання, рівність між державами, захист миру, мирне врегулювання конфліктів, відмова від тероризму та расизму, співпраця між народами для прогресу людства, надання політичного притулку. ФРБ прагне економічної інтеграції, політичного, соціального і культурного розвитку народів Латинської Америки, розглядаючи формування латиноамериканської спільноти націй як своє важливе завдання.

Латиноамериканський велетенський впродовж останніх десятиріч прагне активізувати свою участь у регіональних та глобальних проектах. Насамперед Бразилія воліє відігравати більшу роль в інтеграційних процесах на регіональному рівні, насамперед, у МЕРКОСУРі ТА УНАСУРі. Для неї інтеграція є одним з найважливіших засобів власного поступу. Однак, не дивлячись на значний прогрес у розвитку співробітництва з іншими латиноамериканськими країнами, дає про себе знати традиційне «геополітичне суперництво» із Аргентиною, Чилі, Венесуелою, Колумбією і Болівією. Бразильські керівники мали чималі амбіції. У жовтні 2005 р., виступаючи в Римі перед італійськими підприємцями, Л. да Силва заявив: «XIX століття було століттям Європи, XX – століттям США, а XXI століття буде століттям Бразилії».

ФРБ має найбільші в Латинській Америці збройні сили (чисельність особового складу – 327 тис. осіб). Однак фінансування військової сфери – лише 1,39% ВВП. Це пояснюється не тільки величиною території країни у порівнянні із сусідами, але й переважанням дипломатії «м'якої сили». Разом із тим у березні 2016 р. було прийнято «План 2016 – 2019 рр. модернізації Збройних сил Бразилії». На поточний момент головними завданнями ЗСБ є охорона кордонів та просування економічного розвитку Амазонії, боротьба з трафіком наркотиків та поліційні операції. Однак, військова потуга також має значення у здійсненні амбіційних зовнішньополітичних намірів.

Навряд чи перспектива втратити своє лідерство в світі подобається Сполученим Штатам Америки, які також прагнуть побудувати власний проект у цьому регіоні. Але Вашингтону важливо утримати активність Бразилії у межах неконфронтаційності, оскільки мова йде про надто значну велич у світовій економіці і політиці. Бразилія, із свого боку, розуміє значення США, разом із тим намагається обстоювати власні інтереси, шукаючи союзників за океанами. На противагу Вашингтону розгортається зовнішньополітична активність у Європі, зокрема у вибудовуванні стосунків із Німеччиною та Францією. Від 2007 р. почали проводитися саміти ЄС – Бразилія. Серед головних пріоритетів міжнародної політики – участь у «великій двадцятці» («G-20»).

Формування в 2008-2009 р. об'єднання БРІК (від 2011 р. – БРІКС, оскільки додалася Південно-Африканська Республіка) розглядалося

кроком Бразилії, Росії, Індії, Китаю до статусу супердержав. Кожна з учасниць претендувала на роль лідера «незахідного світу». Загальна потуга співтовариства виглядала дуже солідно: за підсумками 2014 р. – 43% населення планети, 21% світового ВВП тощо. Але пізніше кризові явища в ПАР, Росії, тій самій Бразилії дали підстави оглядачам говорити про послаблення об'єднання та ймовірності його розвалу.

Бразилія прагне стати більш активним суб'єктом у формуванні глобального порядку денного і творенні багатополярного світу. Вона виступає на підтримку системи, що заснована на додержанні норм міжнародного права і на мирному врегулюванні спірних питань. Центральне місце в цьому відводиться Організації Об'єднаних Націй. Наразі слід звернути увагу на зусилля латиноамериканських країн у розширенні складу Ради Безпеки ООН і претензії Бразилії на статус її постійного члена (хоча інші великі латиноамериканські країни вважають, що вони теж могли б зайняти це місце). Аргументація така: число членів ООН зросло від 51 до 193, причому більшість – це країни Африки, Латинської Америки та Азії. А Рада Безпеки складається з п'яти постійних членів. Необхідно розширити її за рахунок постійних та непостійних членів, забезпечивши включення до її складу країн, що розвиваються. Це зробить даний орган більш легітимним, репрезентативним та ефективним.

На початку третього тисячоліття Бразилія являє собою державу-гігант, державу у загальноісторичному плані молоду, яка у минулому має колоніально-переселенську спадщину, а зараз рухається за моделлю «наздоганяючої модернізації». Модернізація передбачає демократизацію, у чому бразильці досягли значних успіхів. Однак чимало соціальних та економічних проблем продовжують залишатися складними. Не подолані злиденність, неписьменність великої чисельності громадян, розрив між багатством і бідністю, злочинність, наркоманія і наркоторгівля, регіональні контрасти тощо. Зовнішні борги тиснуть на вироблення і здійснення економічного курсу.

Основні сподівання чималої кількості соціальних груп пов'язуються із патерналістською функцією держави, а патерналістська концепція соціальної справедливості веде до перетворення історично дискримінованих груп у нових соціальних паразитів. Біда пересічних бразильців у тому, що вони легко вірять оманливим обіцянкам «лівих» кандидатів про краще життя вже завтра. Хоча без створення нових бізнесів, нових робочих місць економічне зростання, а з ним і підвищення рівня життя неможливі. Перерозподіл одержаного кимось прибутку на користь тих, хто нічого не виробляє, проте добре споживає, лише очікувано призводить до соціальних криз і падіння економіки. Фінансові наслідки кризи виштовхують багатьох людей за межу бідності, звідки вони тільки-но вибралися. Іншим аспектом є існування значної групи бразильських підприємців, психологія яких просякнута духом державного патерналізму, тобто

ставлення до держави як до такої, яка несе головну відповідальність за долю приватного сектору. В подібних настроях бразильські політологи вбачають фактори гальмування модернізації країни. Значно погіршує ситуацію поширена корупція.

Впродовж новітньої політичної історії Бразилії можна прослідкувати, як на виклики проблем правлячі еліти шукають відповіді у вигляді вироблення адекватного політичного курсу. Коли відповідь виявляється неадекватною, відбувається зміна не тільки осіб, але й політичних курсів через глибоке незадоволення суспільства владою. В основі основ цих пошуків – намагання винайти найкращі пропорції між соціальною справедливістю та економічними можливостями. Політична історія Бразилії висвітлює взаємозалежність демократії, розвитку, з одного боку, і прав людини, з іншого, оскільки існування на межі голоду, несправедливий розподіл прибутків загрожує правам людини так само, як насильство, репресії, тоталітаризм. Бразильський досвід ще раз показує, що однією з умов модернізації у перехідному суспільстві є компроміс між традиційним і сучасним суспільствами, старими і новими структурами, а не у розриві між ними, який може призвести не до очікуваного оновлення, а до соціальних та політичних провалів.

Парадокс полягає у тому, що традиційне суспільство адаптується до нових умов, впроваджуючи у соціальну канву свої цінності, а це невідворотно стримує потенціал модернізації. Також бразильський досвід засвідчує: новий правлячий клас як один із важливих соціальних агентів змін, який складається із технократично навчених і мислячих кадрів, здатен при опорі на сучасні сектори вивести економіку з кризи, ефективно реалізувати її прискорений розвиток. І навпаки, нездатність еліт визначати шляхи подальшого розвитку на основі чіткого усвідомлення специфіки суспільства являє собою серйозну політичну проблему. При чому формування нових еліт має більше значення, ніж вдосконалення політичного представництва або посилення ролі політичних партій. Ключовою проблемою поставторитарних суспільств є взаємозв'язок політичного режиму та економічного розвитку. Аналіз бразильського досвіду демонструє: поглиблення демократії залежить від здатності вирішити найскладніші проблеми економіки. З одного боку, створення нових економічних відносин не може не супроводжуватися демократичними реформами, а з іншого – демократична влада має продемонструвати спроможність вирішувати економічні проблеми. Інакше може постати питання стосовно її ефективності. Також важливо усвідомлення того, що у поставторитарний період не можна покладатися лише на функціонування механізмів ринку. У перехідний період надто зростає роль політики. Серйозна загроза демократії виникає за умов, коли уряд неспроможний знайти вихід з економічної кризи і породженої нею кризи керованості. Пошук загальнонаціональної згоди з основних питань розвитку виступають в якості важливої складової стабілізації, в чому досвід Бразилії останнього десятиріччя являє незаперечний інтерес.

Література

- Беденко К.В. Политические процессы в Бразилии, 2003 – 2010: «Партия трудящихся» у власти /К.В.Беденко //Политический изменения в Латинской Америке: история и современность. Сб. статей. – 2010. – Вып. 6.
- Бондаренко М. Визнання Бразилією незалежної України: роль її української громади /М.Бондаренко // Зовнішні справи. – 2016. – № 8.
- Валлерстайн И. Давняя дилемма левых: бразильский опыт /И.Валлерстайн //Политический изменения в Латинской Америке: история и современность. Сб. статей. – 2010. – Вып. 6.
- Вакарчук К.В. Зовнішня політика Бразилії в період правління Д.Руссефф /К.В.Вакарчук // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 53.
- Галака С. П. Ядерні перегони Аргентини та Бразилії /С.П.Галака //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36. – Частина II.
- Данилова Г. А. Раса и расовая политика в современной Бразилии /Г.А.Данилова //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 1.
- Золотарева И. П. Конституционная реформа в Бразилии в 80 – 90-е годы /И.П.Золотарева //Латинская Америка. – 1997. – № 8 .
- Ігнат'єв П. Бразилія: уроки правління Луїс да Сілві та Ділми Руссефф – на шляху до статусу великої держави /П.Ігнат'єв //Зовнішні справи. – 2013. – № 1, 2.
- Калитчак Р. Сучасні зовнішньополітичні пріоритети Федеративної Республіки Бразилія /Р.Калитчак //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2006. – Серія Міжнародні відносини. – Вип. 16.
- Каспрук В. Бразилія: "справа Руссефф" проростає імпичментом /В.Каспрук //Дзеркало тижня. – 2016. – № 15.
- Кирчанов М. В. Бразильская модернизация и ее контексты: дискурсы национализма, идентичности, гендера, протеста и лояльности /М.В.Кирчанов //Политические изменения в Латинской Америке: история и современность. – Воронеж, 2009. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://ejournals.pp.net.ua/load/7-1-0-114>
- Книш М. М. Сучасні соціально-економічні процеси в країні в умовах реформування економіки (на прикладі Бразилії) /М.М.Книш //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – 1999. – Вип. 8.
- Коваль О. Бразилія: Олімпіада в країні кризи /О.Коваль // Дзеркало тижня. – 2016. – 13-19 серпня.
- Коваль О. Кінець соціалізму в Бразилії? Імпічмент Русефф не зупинить кризу в країні /О.Коваль // Дзеркало тижня. 2016. – 3 - 9 вересня
- Никитина Е. Почему Бразилия дошла до импичмента президента /Е.Никитина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/2016/04/19/ru-63368/ix91>
- Никитина Е. Что ждет Бразилию после импичмента /Е.Никитина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=63643>
- Окунева Л. Модернизация и традиционализм в Бразилии /Л.Окунева //Латинская Америка. – 1994. – № 4.
- Окунева Л. Закономерности поставторитарного периода: уроки бразильского опыта /Л.Окунева //Латинская Америка. – 1994. – № 11.
- Окунева Л. Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е годы – 2006 г.). /Л.Окунева. – М., 2008.
- Окунева Л. Бразилия: опыт социальной модернизации в начале XXI века /Л.Окунева //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 2.
- Окунева Л. Президентские выборы 2014 г. в Бразилии /Л.Окунева // Латинская Америка. – 2015. – № 1.

- Орлова А. Бразилия в системе современного мирового порядка /А.Орлова. //Космополис. – 2008. – № 1 [Эл. ресурс]. – Режим доступа: [//cosmopolis/mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=216&179&Itemid=29](http://cosmopolis/mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=216&179&Itemid=29)
- Панков Э. И. Бразилия: стремление в будущее /Э.И.Панков //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 4.
- Предеина М. Бег по кругу, или Вечно «перспективная» Бразилия /М.Предеина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://politeka.net/64701-beg-po-krugu-ili-vechno-perspektivnaya-braziliya/>
- Сапунцов А.Л. Экспансия ТНК Бразилии в Африке /А.Л.Сапунцов // Латинская Америка – 2015. – № 10.
- Семенишина З.Р. Вплив глобалізації на модифікацію стратегії соціально-економічного розвитку Бразилії /З.Р.Семенишина // Економічний часопис – 21.– 2012. – № 7/8.
- Симонова Л. Н. Бразилия Лулы: от неолиберальной трансформации к национально-ориентированной экономике /Л.Н.Симонова //Латинская Америка. – 2011. – № 2.
- Хван М.С. Культурная идентичность Бразилии в эпоху глобализации /М.С.Хван // Латинская Америка.– 2014. – № 2.
- Храбан І. Зовнішня політика Федеративної Республіки Бразилії /І.Храбан, Барабаш О //Зовнішні справи. – 2017. – № 5.
- Циватый В.Г. Стратегическое партнерство и внешнеполитический диалог государств латиноамериканского региона в условиях полицентричного мира: политико-дипломатическая институционализация и ибероамериканская модель XXI в. (на примере Бразилии) // Стратегічне партнерство в зовнішній політиці США, ЄС та країн латиноамериканського регіону : зб. наук. праць / Держ. установа "Ін-т всевіт. історії НАН України" ; за заг. ред. С.В. Толстова. – К., 2016.
- Шевчук М. В. Бразилія у латиноамериканській системі міжнародних відносин /М.В.Шевчук //Гілея. – 2015. – Вип. 96.
- Ядвіжак О. Присутність і діяльність українців у Бразилії /О.Ядвіжак // Українська культура. – 2013. – № 12.
- Яковлев П. Бразилия: поступь восходящего гиганта /П.Яковлев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/brazilija_postup_voskhodashhego_giganta_2010-04-15.htm
- Яковлев П. Бразилия Дилмы Руссефф: преемственность и перемены в международных делах /П.Яковлев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/brazilija_dilmy_russeff_prejemstvennost_i_peremeny_v_mezhdunarodnyh_delah_2011-05-19.htm
- Brazil program to eradicate extreme poverty to benefit 16.2 million citizens //Brazil government web site. – 2011. – May 4.
- Costa M. Brazil's Pocket Linings Playbook. How the Petrobras Scandal Shows the Country's Strength, Not Weakness /M.Costa //Foreign Affairs. – 2016. – April 4.
- Luiz Inacio Lula da Silva //The New York Times. – 2011. – November 7.
- Melo M. A. Latin America's New Turbulence: Crisis and Integrity in Brazil / M. A. Melo //Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.
- Lula's Brazil and Beyond //Journal of Politics in Latin America – 2014. – Vol 6. – No 3.
- Spada P. Budgets for the People Brazil's Democratic Innovations / P.Spada, H.R. Gilman //Foreign Affairs. – 2015. – March 11.
- Winter B. Rousseff on the Ropes. Has the Brazilian Dream Come to an End? / B. Winter //Foreign Affairs. – 2016. – January 20.
- Winters M. S. Political Corruption and Partisan Engagement: Evidence from Brazil /M.S. Winters, R. Weitz-Shapiro //Journal of Politics in Latin America – 2015. –Vol.7. –№ 1.

Аргентинська Республіка

В Аргентинській Республіці не раз в її історії відбувалися зміни – конституційним і неконституційним шляхом – ліберального правління націонал-популістським, потім військово-авторитарним, перехід від якого до правового був особливо тривалим і складним. Впродовж довгого часу ця країна вважалася однією з найбагатших не тільки у Латинській Америці, а й в усьому світі: на початку минулого століття рівень прибутків на душу населення в Аргентині був одним з найвищих. Історично Аргентина відноситься до країн, щедро обдарованих природою. Виключно родючі землі, а також поклади корисних копалин дозволяли їх впродовж десятиріч одержувати високу природну ренту. Це приваблювало сюди заповзятливих людей із усього світу, особливо із Європи, які, як правило, представляли середній клас із вельми високим освітнім і культурним рівнем. Колись бідна, малозаселена колонія Іспанії (до 1810 р.) наприкінці Першої світової війни Аргентина увійшла до десятки найбагатших країн світу, а по закінченні Другої світової війни – вже до сімки. Панував переважно споживацький стиль життя – зводилися ошатні будинки, Буенос-Айрес називали своїм Парижем, до країни надходили великі обсяги імпорту предметів розкоші тощо. У перше повоєнне десятиріччя «рентне процвітання», засноване на виключно сприятливій зовнішньоторговельній кон'юктурі (продаж обом воюючим сторонам) посилювалося. Накопичення величезних валютних ресурсів дало змогу почати формувати державний сектор, що виявилось відповіддю на піднесення робітничого руху. До середини 1950-х рр. в країні вже діяв розгалужений державний сектор, куди входили підприємства практично всіх основних сфер виробництва та послуг. Правлячі кола заради забезпечення соціального миру та зміцнення свого благополуччя могли виділяти трудящим «від щедрот своїх» та йти на певні поступки.

Проте у другій половині ХХ ст. перед Аргентиною постала нагальна необхідність перетворень, які б нейтралізували нові, несприятливі імпульси, що йшли із зовні. США перетворилися на потужного конкурента на світових ринках зернових і м'ясних продуктів. Європейські країни також вдалися до активної підтримки свого сільського господарства, що мало наслідком посилення конкуренції з їхнього боку. В результаті Аргентина поступово втрачала традиційні переваги і навіть почала терпіти мільярдні збитки. Країна, яка звикла одержувати величезні прибутки за рахунок природних багатств, не могла пристосуватися до нових умов світового господарства, що вимагали інтенсивної праці. Науково-технічний прогрес диктував нові підходи до виробництва, якості робочої сили, системи накопичення, до яких Аргентина виявилася невідповідною.

Воєнний режим, прийшовши до влади навесні 1976 р., оголосив курс на нову економічну політику, в основу якої закладалася концепція «вільного ринкового господарства». Її здійснення відбувалося за умов

жорстокої боротьби із ліворадикальними організаціями, масового терору проти громадян. Тортури, вбивства, зникнення, викрадення дітей дисидентів стали складовою повсякденного життя¹. В країні погіршувалася соціально-економічна ситуація, породжена спочатку крахом попередньої популістської перерозподільчої моделі, а потім провалом усіх спроб військово-авторитарних режимів стабілізувати і лібералізувати економіку. Два десятиріччя економічної нестабільності та високої інфляції породили невластивий доти феномен стійкої міської бідності, масштаби якої постійно зростали. Діяльність військових поставило Аргентину на межу соціально-економічної катастрофи, доповненою катастрофою військовою в результаті фолклендської війни 1982 р., в якій перемогла Велика Британія. Тому закономірним стало залишення військовими політичної арени, на зміну прийшов цивільний уряд.

У 1983 р. президентом було обрано радикала² Рауля Рікардо Альфонсина. Він зміг максимально використати ситуацію для відновлення демократичних інститутів та процедур, для розділення повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. Проте економічна політика радикалів провалилася, оскільки не мала ефективного вирішення проблем бідності і соціальної маргіналізації, натомість призвела наприкінці 1980-х рр. до зростання дезінтеграції, збільшення поляризації прибутків, розмивання традиційно сильного для Аргентини середнього прошарку, що є головною соціальною опорою інститутів громадянського суспільства. Неefективність економічної політики стала головною причиною поразки на виборах 14 травня 1989 р., на яких кандидат від радикальної партії поступився представникові конкуруючої Хустисіалістської (пероністської) партії³ Карлосу Саулю Менему⁴.

¹ Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. в Аргентині пройшли суди над військовими за злочини проти людяності. Зокрема, останньому диктатору Рейнальдо Біньоне, який очолював країну у 1982 – 1983 рр., присудили довічне ув'язнення.

² Громадський Радикальний Союз – найстаріша політична партія Аргентини, створена у 1891 р.

³ Іспанською мовою *justicia* – «справедливість». Після Другої світової війни в країні спостерігалось піднесення демократичних сил, що одержало втілення у так званому хустисіалістському русі. В ньому під гаслами розбудови справедливої держави об'єдналися представники різних верств населення. Лідером цього руху став Хуан Перон, який одержав перемогу на президентських виборах 1946 р., а у 1947 р. створив Хустисіалістську партію, яка мала протистояти і капіталізму, і комунізму. Цей найбільший політичний рух в Аргентині від 1973 р. також стали називати перонізмом (від прізвища 29-го і 41-го президента Аргентини Х. Перона).

⁴ Політична система Аргентини відрізняється, з одного боку, багатопартійністю, а з іншого, тенденцією до двополярності абсолютної більшості електорату на виборах відносно двох головних партій – Громадянського Радикального Союзу (радикалів) і Хустисіалістської партії (пероністів). Проте для Аргентини, особливо останніх років, притаманне так зване «волатильне» голосування, коли виборець голосує не за одну і ту ж партію на всіх виборах, а кон'юнктурно, в залежності від вподобань на поточний момент. Тобто громадське життя йде із лона партій, які втрачають монополію на політичний простір і змушені його ділити із неформальними організаціями. Від 2001 р.

На межі 1980 – 1990 рр. здавалося, що для Аргентини склалася дуже сприятлива ситуація: прискорилися процеси глобалізації, відкрилися нові можливості доступу до ринків та капіталів, досягненням НТР, розвитку інтеграційних процесів на регіональному рівні. В самій країні відбулися суттєві зрушення в бік демократії, створення громадянського суспільства, зміцнення інститутів всіх гілок влади, ліквідовано загрозу втручання у політичне життя військових, які впродовж десятиріч терзали Аргентину. Разом із тим аргентинці не могли змиритися із думкою, що вони не такі багаті, як раніше, і плекали надію «повернути славне минуле».

Головною передвиборчою обіцянкою К.Менем обрав різке збільшення прибутків аргентинців («Аргентинці, у вас буде величезна заробітна плата!» – його головне гасло), перетворення країни у квітучу державу соціальної справедливості, авторитетну в світі. Оскільки його висунула Хустисіалістська партія, то очікувалося, що її кандидат буде спиратися на традиційні пероністські настанови: змішана економіка, державне регулювання, соціальна рівновага. Проте нового президента відрізняв крайній прагматизм, і він оперся на ідейно чужу команду на чолі із міністром економіки Домінго Кавалло, яка повернула рух країни шляхом неолібералізму. Впродовж 1991 – 1996 рр. економічна картина країни докорінно змінилася. Була проведена широкомасштабна реформа держави, яка завершилася прийняттям у 1994 р. нової Конституції; здійснено дерегулювання економіки (зокрема, скасовано державний контроль за режимом ціноутворення та валютним ринком); почалося масштабне роздержавлення; зняті майже всі обмеження у зовнішній торгівлі; прийнятий новий закон про Центральний банк, що забезпечив його автономність; зроблено важливі кроки у розвиткові регіональної інтеграції. Роль держави визначалася лише як «адміністратора країни», тобто відбувся відхід від пероністського принципу етатизму в економіці. А господарство визначили як «народну ринкову економіку».

Д.Кавалло назвали «батьком аргентинського економічного дива» за покращення макроекономічних показників, стабілізацію фінансового становища і особливо за подолання інфляції, яка у 1989 р. становила майже 5000 %¹. Нову грошову одиницю песо прирівняли до американського

партійна система Аргентини «розмивається». В результаті дезінтеграції партійної системи стала викристалізовуватися політика гнучких альянсів політичних сил, найчастіше короткотермінових і кон'юнктурних. Водночас відкрилися більші можливості для задоволення персоналістських владних амбіцій. Новим моментом стало те, що кандидати на посади обираються не в результаті внутрішніх партійних дебатів, як це було раніше, а за принципом «суспільного визнання». Висунення залежить від опитувань громадської думки, популярності, а не від програм і партійної приналежності. Фрагментація партійно-політичної системи призводить, з одного боку, до посилення впливу неформальних організацій, слабкості парламенту, а з іншого – до посилення президентської влади. Але на сучасному етапі особливо відчувається вплив неформальних політичних і громадських акторів, які виступають в якості противаг спробам зміцнення авторитаризму.

¹ За такої інфляції люди, одержавши зарплату, кидались за покупками, намагаючись якомога швидше витратити гроші, оскільки наступного дня ті повністю знецінювалися.

долару, і цей паритет підтримувався суворим регулюванням грошової маси в обігу. Песо швидко підкорив серця аргентинців, оскільки миттєво призвів до зростання їхніх економічних можливостей: підвищилася зарплата (у перерахунку на долари), з'явився кредит, стали досяжними задоволення, раніш важкодоступні, як то вояжі за кордон або дорогі імпорتنі речі, що завалили місцеві магазини. Почалося загальне економічне зростання, прискорилося модернізація деяких галузей, особливо орієнтованих на експорт товарів. Становище тої частини економічно активного населення, яка мала роботу, помітно покращилося.

Цікаво, за рахунок чого аргентинці знову відчували себе «господарями життя»? По-перше, за рахунок широкомасштабної приватизації підприємств державного сектору: 10,7 млрд. доларів готівкою і 6,8 млрд. у вигляді цінних паперів. По-друге, до країни попливли іноземні інвестиції, які спрямовувалися на придбання і державних, і приватних підприємств, банків, об'єктів інфраструктури, земельних ділянок. По-третє, як уряд, так і окремі провінції й приватні структури вдалися до колосальних зовнішніх запозичень, в результаті чого загальний обсяг зовнішньої заборгованості зріс більш ніж вдвічі – від 101 млрд. доларів у 1994 р. до 222 млрд. доларів у 2000 р.

Однак невдовзі крім небаченого до того збільшення державного боргу виявилися й інші моменти зворотного боку здійснення неоліберального курсу. Почалося падіння темпів економічного зростання: ВВП на душу населення у 1999 р. скоротився на 5 %. Форсована приватизація державних активів в економіці і структурна перебудова промисловості за активної участі транснаціональних корпорацій призвела до того, що зменшення державного сектору обернулося скороченням сфери зайнятості для багатьох аргентинців. Збільшення безробіття зумовилось і однобокою модернізацією, яка не вела до створення нових робочих місць і висувала підвищені вимоги до тих робітників, котрі зуміли до неї пристосуватися. Безробіття зросло до 17% – 18%. В умовах максимальної ринкової свободи викривлялися моральні орієнтири, процвітали корупція, контрабанда, тіньова економіка, зростала недобросовісна конкуренція. Внаслідок збільшення ухилень від сплати податків реформована податкова система давала тріщини. Капітали вивозилися за кордон у масовому масштабі: сума коштів, які знаходилися за кордоном, дорівнювала приблизно обсягу зовнішньої заборгованості Аргентини. Життя в країні стало вкрай дорогим, що потягло за собою виїзд представників середнього класу за кордон, а це означало відплив інтелектуальних ресурсів, яких країна потребувала як ніколи. Відбулись негативні зрушення у соціальній сфері: багаті багатшали, шукаючи розваг, а бідні біднішали, думаючи про елементарне виживання. Приблизно 30% населення опинилося за межею бідності (це – 10 млн. осіб при тому, що наприкінці 1990-х рр. все населення країни наближалось до 37 млн.). Маргіналізація супроводжувалася нервовими зривами, розпадом сімей, зростанням злочинності, наркоманії, проституції,

втратою сенсу життя. Занепокоїлася католицька церква, закликаючи владу гуманізувати реформи.

Натомість платники податків мали утримувати величезну кількість все зростаючої бюрократії, чисельність якої перевищила 2 млн. осіб – цифра, непомірна для країни із 37-мільйонним населенням. Сам президент та його оточення демонстрували безглузде і безмежне марнотратство. Наприклад, широко практикувалися закордонні поїздки президента у спеціально об лаштованому літаку «Танго 01» з просторною гардеробною (К. Менем дуже любив дорогі костюми, які постійно міняв) і цирульнею. Вартість лайнера становила понад 60 млн. доларів. Разом із президентом подорожували вищі чиновники із дружинами, наближені бізнесмени, просто друзі. Главі держави у його стилі розкішного життя наслідували чиновники нижчих рангів. При К.Менемі запанувала гнітюча атмосфера моральної безкарності і відбулася «інституалізація корупції», що не могло не підірвати основ демократії. В країні, відданій католицизму, де президентом міг стати тільки громадянин, який сповідує пануючу релігію, К.Менем перед виборами прийняв цю віру. Однак його подальша поведінка все більше обурювала віруючих. Особливо засуджувалося його розлучення із дружиною після тридцяти років сімейного життя, коли саме її гроші допомогли його політичній кар'єрі, і шлюб із молодою супермоделлю із Чилі, «Міс Всесвіт» С.Болокко¹. Хоча К.Менем обирався двічі на посаду президента – у 1989 та 1995 рр., проте лаври легендарного Хуана Домінго Перона, який очолював країну впродовж довгих років, не давали йому спокою. Напередодні виборів 1999 р. він мав намір знову висунути свою кандидатуру. Але це було прямим порушенням закону і не зустріло підтримки серед однопартійців. К. Менем відклав свої плани до наступних виборів, але вони не справдилися.

Обираючи у жовтні 1999 р. нового президента, аргентинці віддали свої голоси за того, хто обіцяв покласти край неподобствам, подолати соціально-економічну та морально-психологічну кризу, яка стала відчутною, починаючи з 1998 р. Це були представники лівоцентристського Альянсу за працю, справедливість та освіту, що сформувався на основі Громадянського Радикального Союзу і Фронту солідарності країни. Його висуванець – юрист, професор університету Буенос-Айреса Фернандо де ла Руа. На виборах 24 жовтня 1999 р., в яких брали участь 24 млн. чоловік, він переміг за підтримки 48,5% голосів, що на десять пунктів перевищувало показник його найближчого суперника – пероніста Едуардо Альберто Дуальде.

Новий президент, Ф.де ла Руа отримав тяжку спадщину. Спираючись на багатопартійну урядову коаліцію, він утримував Аргентину від падіння в інфляцію, проте не мав важелів для надання динамізму розвитку деморалізованої та пограбованої країни. Він проголосив «режим економії», і сам подавав приклад у його додержанні (наприклад, літав виключно

¹ У 2007 р. після публікації компрометуючих її фотографій К. Менем подав на розлучення.

рейсовим літаком). Було проголошено: «Надмірності – це один з різновидів корупції». Передбачалося здійснити низку невідкладних заходів із зменшення безробіття; створення нових робочих місць, особливо за рахунок сприяння малому і середньому бізнесу; провести широко-масштабну реформу в галузі освіти; викоринити жахливу корупцію. Щодо останньої оприлюднили своєрідний кодекс поведінки для чиновників, в якому вимагалось працювати чесно, дотримуватися скромності і поміркованості у запитах, відстоювати інтереси пересічних громадян і т. ін. Було покладено край «політиці як різновиду шоу-бізнеса»¹ із величезними витратами на розкоші.

Однак потрібного ефекту досягти не вдалося. Скандал спалахнув через те, що уряд «чистих рук» спробувало вдатися до підкупу депутатів заради проведення своїх законопроектів через парламент. На знак незгоди із подібними методами пішов у відставку віце-президент К.Альварес, а блок опинився на межі розвалу. Вакансія залишилася незаповненою, що ускладнило інституціональну кризу. Через побоювання втратити підтримку Міжнародного Валютного Фонду, уряд пішов назустріч його вимогам, зокрема у здійсненні скорочення бюджетних витрат, зменшив зарплату державним службовцям на 12 – 14 %, а також скоротив кількість соціальних проектів та послуг. Нестача коштів у держави часто призводила до затримки виплат заробітної плати та пенсій. Лікуванню суспільства бракувало комплексності, оскільки не надто напружували місцевих латифундистів, олігархів, резидентів ТНК. Слабкими виявилися санкції за несплату не таких вже великих податків і за виведення капіталів за кордон.

На початку 2001 р. як останню надію на відродження «економічного дива» запросили Д.Кавалло, проте його модель виявилася неприйнятною для країни і ще більше погіршила ситуацію, що підтверджувала статистика падіння економічних показників. Ще у 1998 р., коли фінансовий стан Аргентини під впливом азіатської кризи серйозно похитнувся, владі слід було м'яко відійти від жорсткої прив'язки песо до долара і привести курс національної валюти у відповідність до її реальної купівельної спроможності, тобто зробити його плаваючим, як це зробили інші латиноамериканські країни. Однак, ймовірно, на заваді стали амбіції Д. Кавалло, який попри все намагався довести життєздатність власної моделі. В результаті на межі банкрутства опинилася уся банківська система, а довіра іноземних інвесторів та кредиторів до Аргентини впала.

Після відмови МВФ від надання обіцяних кредитів, у суботу 1 грудня 2001 р. у телевізійному виступі Д.Кавалло оприлюднив нові банківські правила. За умов гострої нестачі валютних коштів обмежувалося одержання банківських вкладів сумовою не більше 250 доларів на

¹ К. Менем мав схильність до епатажних демонстрацій. Прикладом може бути подання у засобах масової інформації загибелі його сина Карлоса у 1995 р. Молодий чоловік розбився на особистому гелікоптері при вельми дивних обставинах, що породило чутки про те, що з ним розправилася наркомафія. Преса смакувала подробиці, а все виглядало наче традиційна латиноамериканська «мильна опера».

тиждень і не більше 1 тис. на місяць. Обмеження запроваджувалися на невизначений термін. Часткове заморожування вводилося на перекази валюти за кордон. Вважалося, що в такий спосіб вдасться зберегти припустимий рівень валютних резервів. В результаті депозитних обмежень у дверей банків шикувалися довжелезні черги, люди побоювалися девальвації, валютні спекулянти намагалися нагріти руки.

Всупереч ідеології неолібералізму, чийм adeptом був Д.Кавалло, сам міністр економіки вводив різноманітні обмеження на банківські операції, скорочував і затримував зарплати і пенсії. Іскрою, яка підпалила всезагальне обурення, стало оголошення наміру і надалі «затягувати паски». У середині грудня 2001 р. народний гнів охопив провінцію, і «чорної середи» – 19 грудня досяг столиці. Доведений до відчаю народ почав трощити крамниці і банки. Безробітні вимагали їжі, почалося мародерство. До того часу ніколи в країні, здатній прогодувати половину планети, голодних бунтів не траплялося. Пролилася кров: за офіційними даними, серед протестуючих 30 людей були вбитими і сотні поранені. Це при тому, що в Аргентині – сильна католицька церква, а події розгорталися напередодні Різдва.

19 грудня в країні було запроваджено надзвичайний стан. Економічна криза, обтяжена гострими соціальними проблемами, переросла у політичну. Громадяни відчули загрозу своєму останньому завоюванню двадцятиріччя – свободам і під бій каструль вийшли на вулиці Буенос-Айреса з єдиною вимогою «Всіх – геть!», тобто суспільство зреклося свого політичного класу. Люди трактували політику можновладців як маневри із захисту своїх приватних, часто своєкорисливих, інтересів, а не таку, що спрямована на спільне благо. В очах більшості політика виявилася відокремленою від їх повсякденного життя, дегуманізувалася і не давала відповідей на гострі питання. Розлючені жителі столиці 20 грудня змусили свого нещодавнього кумира – уособлення збанкрутілої влади – зректися посади, і він на гелікоптері залишив президентський палац.

Провина Ф. де ла Руа полягала лише у тому, що він не впорався із хворою економікою, а біда – що саме на його каденцію припали гострі прояви кризи курсу неолібералізму його попередника, хоча додалися й інші обставини. Серед довгострокових факторів слід мати на увазі тенденцію до втрати переваг природної ренти, яка певний час приносила значні фінансові ресурси. Однак зміни у технологіях та менеджменті у промислово розвинених країнах до кінця 1980-х рр. мало що залишили від тих переваг. На певному етапі, здавалося б, відкрився новий попит на екологічно чисту продовольчу продукцію, проте ані уряд, ані приватний бізнес Аргентини не спромоглися вчасно переорієнтуватися. Через валютний паритет аргентинські товари почали втрачати свою конкурентоздатність, навіть в рамках МЕРКОСУРа. Натомість аргентинські фірми почали емігрувати до Бразилії, де умови ведення бізнесу виявилися сприятливішими. Це призводило до звуження бази оподаткування, а отже і

до складностей із поповненням прибуткової частини бюджету. Дуже швидко вичерпався приватизаційний ресурс, проте аргентинський підприємницький клас не запрацював так, як на те очікувалося.

Автори неоліберальної моделі недостатньо врахували особливості країни, яку вони мали намір реформувати. Насамперед це стосується специфіки населення Аргентини – переселенської країни, яку сформував своєрідний тип людей – енергійних, волелюбних, націлених на краще життя, але водночас звиклих бути захищеними впливовими профспілками і сильною державою. Коли ж почалася масована приватизація, і профспілки, і держава втратили свою роль в якості гарантів «почуття захищеності» у населення. Уявлення про те, що зняття всіх ринкових обмежень може врешті решт призвести до подолання бідності, яка «розчиниться» у загальному благоденстві, спростував аргентинський досвід. Навпаки, виявилось, що економічний і соціальний дисбаланс посилювалися. Сподівання на те, що прив'язка своєї слабкої валюти до сильного долару дозволить прорватися до світу багатих лідерів, не виправдалося. Аргентина, яка інтенсивно жила «в кредит» і нерозважливо копіювала чужий досвід, не стала вітриною ліберального успіху. Також не спрацювала формула «демократична влада плюс лібералізація всієї країни», насамперед, через слабкість аргентинської демократії та її недоліки. У суспільних відносинах показали себе сильними бюрократизм і низький професійний рівень більшості чиновництва, корупція, привілеї верхів, тіньова економіка, ухилення від сплати податків, різноманітні мафіозні структури, кругова порука і кумівство, неефективність судової системи та ін. Такі явища наявні і в інших, навіть високорозвинених країнах, проте в Аргентині вони досягли масштабів стихійного лиха, що перетворилося на нездоланну перешкоду на шляху докорінної демократизації та модернізації країни. Досвід Аргентини також вчить, що заради них потрібно починати не із зовнішніх атрибутів, а із глибинних змін політичних інститутів і всієї системи соціальних взаємозв'язків, копіткого вибудовування громадянського суспільства і зміцнення його головної опори – середнього класу. Показовим було те, що чимало його представників вийшли на вулиці аргентинських міст під час протестів проти дій влади.

Відставка Ф. де ла Руа породила президентське безладдя. В засобах масової інформації, виступах вчорашніх лідерів і партій переважали мотиви «кінця епохи», «загибелі країни», «агонії» тощо. На вулицях же розгорталися «дії знизу», колективний протест, громадянська солідарність, в якій об'єдналися представники середнього класу і міської бідноти, що сприяло зміцненню «лівих» настроїв. Політики гризлися між собою, бажаючи і водночас боючись у такій складній ситуації зайняти головну посаду в країні. Впродовж двох тижнів у президентському кріслі змінилося 5 осіб. Врешті решт 1 січня 2002 р. його зайняв 60-річний пероніст Е.А.Дуальде – губернатор найбільшої провінції Буенос-Айрес (40% ВВП країни), який програв вибори 1999 р. і тепер посів місце вигнаного

суперника. Про те, що саме так станеться, домовилися за зачиненими дверима керівники пероністської та радикальної партій, які намагалися представити Е.А.Дуальде як сильного національного лідера, послідовника Х.Перона.

Новий президент запропонував план виходу країни із кризи, що складався із трьох пунктів: відновлення політичної влади, встановлення миру і формування бази для зміни економічної і соціальної моделі. Було обіцяно «нову модель», яка дозволить відбудувати виробництво і більш справедливо розподіляти багатство. Піддавши гострій критиці попередній курс, який призвів до хаосу в господарстві і перетворення двох п'ятих населення на злидарів, було визнано, що країна на той момент неспроможна виплачувати іноземні кредити, а повна свобода ринку виявилася надто згубною. На порядку денному постала необхідність девальвації песо, «плаваючого курсу», що й було зроблено. Уряд націлився на використання тією чи іншою мірою протекціоністських заходів, опори на реальних підприємців, а не фінансистів, на національне виробництво. Невідворотним інструментом знов визнавалося державне регулювання, режим суворої економії, більш адекватний розподіл національного прибутку, визначення життєво важливих для країни пріоритетів. Через маніфестації, що не припинялися в середині січня 2002 р., в Аргентині – країні-житниці – оприлюднили програму продовольчого забезпечення, яка передбачала заходи із надання нужденним громадянам продовольчих пайків.

В цілому ситуація склалася така: економіка знекровлена, національна продукція неконкурентоспроможна, населення дезінтегроване, зовнішня і внутрішня заборгованість величезна, банківська система розстроєна, платоспроможний попит низький, внутрішній ринок звужений. Аргентина виявилася країною, не здатною забезпечити ефективне керівництво самої себе. З'явилися навіть пропозиції запросити до управління країною іноземних фахівців як здійснення міжнародної допомоги. Не витримавши напруги, Е.Дуальде пішов у відставку.

23 квітня 2003 р. пройшли дострокові президентські вибори, на які висувалися 19 політиків, серед яких і колишній президент К.Менем. У другому турі останній несподівано зняв свою кандидатуру, забезпечивши таким чином одержання президентської посади Нестором Карлосом Кіршнером, якого політологи охрестили «lucky loser» (з англ. – «щасливий невдаха»). Він вступив на посаду із безпрецедентно низьким процентом голосів на виборах – 22,24. Тому попервах великі зусилля спрямовувалися на покращення іміджу та зміцнення одержаної влади. Відродивши дискредитовану під час кризи 2001 – 2002 рр. репутацію виконавчої влади, президент взявся за вибудовування «владної вертикалі» і перетягування повноважень інших гілок влади на себе. Сприятлива економічна кон'юнктура¹ і грамотні дії уряду сприяли значному покращенню економічного становища країни, результатом чого стало невпинне

¹ Зростання попиту на сою, відповідно і цін на неї на світовому ринку.

зростання рейтингу президента, який у 2007 р. перевищив 70 %. Велика заслуга – самого президента: за роки його правління змінилося п'ять міністрів економіки, проте незмінним міністром економіки де-факто був сам Н.Кіршнер, який здійснював щоденний контроль над фінансами держави.

Переживши найгострішу кризу 2001 – 2002 рр., під його керівництвом Аргентина змінила алгоритм суспільного розвитку і в рамках нової модернізаційної моделі досягла безсумнівних позитивних зрушень. Починаючи з 2003 р., як вказував сам президент, країна почала «виходити із глибокої прірви». Це засвідчила і та обставина, що багато її жителів, які виїхали за кордон раніше, почали повертатися на батьківщину. Тільки за період між жовтнем та груднем 2003 р. їх число склало 25,5 тис. чоловік, тобто приблизно десяту частину тих, хто виїхав у скрутні часи. Впродовж 2003 – 2007 рр. економіка країни, як писали аргентинські засоби масової інформації, «розвивалася із крейсерською швидкістю»: ВВП країни зростав на 8 – 9% щорічно (один із найвищих світових показників) і збільшився майже на 65 %. Такого ривка не фіксувалося від 1903 – 1907 рр., тобто за сто останніх років. У 2008 р. зростання продовжилося, хоча надалі світова фінансово-економічна криза дала про себе знати.

Визначаючи головні причини «вертикального злету» аргентинської економіки, аналітики відзначили ключову роль стратегії держави, що створила в країні сприятливі макроекономічні умови, зокрема, валютно-фінансові: була відкинута політика «валютного управління», яка продовж попереднього десятиріччя означала збереження «залізного паритету» аргентинського песо з доларом США. Виявилось, що жорстка прив'язка національної валюти до американської у співвідношенні 1:1 зробила аргентинську продукцію неконкурентоспроможною не тільки на міжнародних ринках, але й на внутрішньому, куди масово линули імпортні товари. Девальвація національної валюти, новий обмінний курс – приблизно 3 песо за 1 долар – швидко допоміг відновити втрачену рівновагу. Імпорт різко подорожчав, місцеві підприємці замінили його своїми товарами і енергійно вийшли на зовнішні ринки. Фінансова стабільність країни стала найважливішою макроекономічною умовою динамічного економічного розвитку в усіх інших галузях.

Вступаючи на президентську посаду, Н. Кіршнер лаконічно сформулював головні завдання, що постали перед його адміністрацією: «Відродити Вітчизну, поновити справедливість, боротися із корупцією, покінчити із злодійством у білих рукавичках». Одним із найважливіших напрямків внутрішньої політики стала реалізація заходів із викорінення корупції, яка вразила усі ланки державного механізму і перетворилася на національне лихо. Першим конкретним кроком у цьому напрямку стало звільнення десяти найодіозніших керівників правоохоронних органів. Це з ентузіазмом сприйняла громадськість, оскільки відсторонені особи були причетні до систематичних і грубих порушень елементарних прав громадян, необґрунтованого утримуванню під вартою, катувань та інших

протиправних дій. Значного резонансу набуло усунення з посади на початку жовтня 2003 р. генерального комісара федеральної поліції за підозрою в одержанні хабара. Розкривалися й інші справи, яким до того часу ходу не давалося.

У січні 2004 р. почалося розслідування щодо екс-президента К. Менема. За запитом з боку Аргентини швейцарська прокуратура включила його до списку політиків, підозрюваних у переказі «брудних» грошей у цю європейську країну. Крім того, до нього висунули претензії щодо наявності банківського рахунку, не задекларованого у фінансових органах Аргентини. Спочатку К.Менем все заперечував, але потім визнав, що у 1986 р. відкрив рахунок, куди переводив кошти, виплачувані йому як компенсація за арешт під час диктатури (на час з'ясування на тому рахунку накопичилося 600 тис. доларів). Крім того у Швейцарії виявили кілька десятків рахунків, відкритих на ім'я його секретаря та інших співробітників. У вересні 2007 р. К.Менему висунули звинувачення у незаконних поставках зброї до Еквадору та Хорватії, які впродовж 1991 – 1995 рр. здійснювалися в обхід заборони ООН. Особливо наголошувалося, що у 1995 р. у розпал військового конфлікту між Перу та Еквадором із згоди К.Менема аргентинські військові здійснювали постачання озброєнь Еквадору, не дивлячись на те, що Буенос-Айрес взяв на себе зобов'язання виступати гарантом миру у протистоянні двох південноамериканських країн. За даними правоохоронних органів, сума обладунків складала не менш, ніж 100 млн. доларів, однак до державної скарбниці надійшло лише 40 млн. До цих звинувачень були додані інші у корупційних діях різних років і з різних приводів. Під час слідства на все майно екс-президента, яке на той час оцінювалося у 112 млн. доларів, наклали арешт, а також взяли підписку про невиїзд. К.Менем категорично заперечував усі висунуті проти нього звинувачення і наголошував на переслідуваннях з «політичних мотивів». Тоді справу не було доведено до кінця, проте у травні 2011 р. його знов звинуватили у контрабанді зброї. Екс-президенту вдалося довести, що він не відав, куди спрямовується зброя, і суд визнав його невинуватим.

Важливим кроком адміністрації Н.Кіршнера у внутрішній політиці стало скасування раніш прийнятих законів про амністію, в числі яких так званого закону «Про останню крапку». Він підводив ризику під усім, що коїлося у роки диктатури військових хунт. Ці акти звільняли від відповідальності винуватців, головним чином, військових, у жахливих злочинах, які мали місце у період 1976 – 1983 рр. Згідно офіційних даних, чисельність жертв тоді склала приблизно 13 тис. осіб, проте за підрахунками правозахисних організацій, вона перевищила 30 тис. Почав діяти відповідний закон, і таким чином Аргентина привела своє законодавство у відповідність до Міжнародної конвенції ООН 1968 р. щодо неприйнятності терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людяності. В цьому плані влада чи не вперше в історії країни діяла в унісон із правозахисниками. Так, в середині січня 2004 р. в пресі з'явилися

численні світлини із зображенням катів за роботою, понівечених трупів, тортур із застосуванням електричного струму та інших пристосувань. З'явилися матеріали про табір у Кордобі, де у 1986 р., вже за часів демократії, військові проходили навчання із техніки катувань. Кроки демократизації, які здійснював президент, одержали схвалення і підтримку з боку опозиційних партій.

Політичне життя в Аргентині традиційно коливається між ентузіазмом і розчаруванням в демократії, між фрустрацією і надіями. Президент Н.Кіршнер став ніби зосередженням великих сподівань, пов'язаних із демократичним відродженням країни. У пошуках бази лояльних прибічників він, будучи прагматиком, привернув на свій бік без попередніх умов всіх, хто прийняв його запрошення до співпраці, незалежно від ідеологічних поглядів і партійної приналежності. Його успіх, з одного боку, зумовлювався прагматичним підходом до використання перонізму, його структур та традицій. Але з іншого боку, він орієнтувався на ширше коло усіх лівоцентристських сил. Хоча президент потребував підтримки Хустисіалістської (пероністської) партії, він відмовився формально її очолити, аби не відштовхувати на виборах тих людей, які формували «прогресистський простір», тобто правозахисників і різноманітних лівих. Сам Н.Кіршнер відносив себе до політиків лівоцентристської хвилі. В цьому плані показова його присутність на семінарі лідерів з Європи, Америки та Африки, який відбувся у передмісті Лондона в травні 2003 р., де обговорювалися можливості так званого «третього шляху», під яким розуміється можливість поєднувати «економічні переваги капіталізму із досягненнями соціалізму у суспільній сфері».

За часів президентства Н.Кіршнера при тому, що ставка робилася на традиційно сильний аграрний сектор¹, відбувався прискорений розвиток промисловості, що дало підставу говорити про «реіндустріалізацію» або «неоіндустріалізацію» Аргентини, проголошену головним завданням. Всіляко акцентувалося, що саме у промисловості створюється додаткова вартість і технології, необхідні для забезпечення зайнятості, підвищення прибутків і зміцнення єдності країни. Локомотивом індустріального зростання виступило автомобілебудування, яке «потягло» за собою інші галузі: металургію, гумову, електротехнічну, виробництво скла тощо. В плані зміцнення економічних позицій та модернізації особлива зацікавленість спрямовувалася на розширення національного виробництва товарів із високою часткою доданої інтелектуальної вартості, збільшення обсягів інноваційних послуг та передових технологій світового рівня. Уряд прагнув розгорнути економіку у річище інноваційного розвитку, заради

¹ Аргентинський аграрний сектор є не тільки одним з найбільш конкурентоздатних в світі, а й високопродуктивним: у 2007 р. зібрали рекордний врожай зернових та зернобобових (соя) – 97 млн. т., тобто понад 2,3 т. на душу населення, що перевищує загальносвітові показники у 7 – 8 разів. В цілому, Аргентина наприкінці першого десятиріччя XXI ст. виступала четвертим експортером продовольства в світі.

чого все зростаючі ресурси спрямовувалися у сферу освіти і науково-дослідних робіт, сприяння повернення до країни вчених, які залишили її у попередні скрутні роки. У 2007 р. вперше в історії країни створено Міністерство науки, технологій та виробничих інновацій. Прикметою часу стало проведення Аргентиною агресивної зовнішньоторговельної політики, що також позитивно вплинуло на загальний стан економіки.

Економічне піднесення дозволило аргентинській владі спрямувати значні ресурси на вирішення найбільш гострих і невідкладних соціальних проблем. Зокрема, за період президентства Н.Кіршнера в країні створено понад 3 млн. робочих місць, що мало наслідком скорочення безробіття від 24,3 % у 2002 р. до 8,0 % у 2008 р. Від 2002 р. до кінця 2008 р. приблизно на 50 % зросла реальна заробітна плата (мінімальна складала 310 доларів на місяць, а в деяких галузях мінімальна зарплата становила 600 доларів). Число людей, які знаходилися за межею бідності скоротилося від 54,7 % у 2002 р. до 23,4 % у 2008 р. Відбулося деяке зменшення розриву у прибутках між «верхніми» і «нижніми» 10 % населення: від 35 раз до 31.

Визначаючи підвалини соціально-економічних зрушень, не можна забувати, що аргентинський економічний успіх був досягнутий у дуже сприятливих зовнішніх умовах, коли безпрецедентно зросли світові ціни на основні товари національного експорту. Наприклад, від 2002 р. до грудня 2007 р. ціни на сою підвищилися із 198 доларів за тону до 438, на пшеницю – від 146 до 295, кукурудзу – від 99 до 158, соняшникову олію – від 528 – до 1269 тощо. Така ситуація сприяла зміцненню загального валютно-фінансового стану країни, підвищенню прибутків підприємців і наповненню державного бюджету. Проте вона похитнулася у зв'язку із вибухом кризи 2008 р. в гірший бік. На той час на президентській посаді відбулася зміна.

28 жовтня 2007 р. вперше в політичній історії Латинської Америки главою держави легітимним шляхом, у гострій конкурентній боротьбі було обрано дружину діючого президента – Крістину Фернандес Кіршнер. Сам Н.Кіршнер мав хороші шанси зберегти за собою посаду, адже завдяки йому країна спромоглася одужати після дефолту 2001 р., що супроводжувався найтяжчою кризою, і досягти стабілізації. Президент впевнено здійснював назрілі політичні та економічні зміни, що знаходило підтримку виборців, засвідчену парламентськими виборами жовтня 2005 р., коли його прибічники одержали більшість в обох палатах, а пост сенатора в черговий раз отримала його дружина. Проте на президентських виборах відбулася своєрідна сімейна рокировка. Експерти вважали, що Н. Кіршнер мав намір балотуватися на наступний президентський термін. Але 27 жовтня 2011 р. у віці 60 років він помер через хворобу серця. З історичної точки зору, Кіршнери досягли головної мети свого життя – їм вдалося стати першим подружжям, члени якого змінили один одного на головній державній посаді шляхом виборів. Аналітики зазначали, що єдиний політичний проект, єдність поглядів і взаєморозуміння, взаємодоповню-

ваність («два тіла і єдиний мозок», як казала Крістіна) і взаємодопомога стали основними складовими їхнього успіху.

За роки президентства Нестор сприяв кар'єрі дружини, часом відряджав її у закордонні візити замість себе або міністра іноземних справ, порушуючи всі можливі регламенти, радився із нею при прийнятті рішень. В уряді Н. Кіршнера працювало декілька міністрів – жінок. Вони, зокрема, очолювали міністерства оборони та економіки, тобто прихід жінки на високу посаду був всебічно підготовлений. До того ж політична історія Аргентини знала прецеденти впливових жінок, таких як перша дружина Х.Перона Ева Перон, неформальний віце-президент, а також його третя дружина – Ісабель Перон, яка офіційно стала першою жінкою-президентом Аргентини (1974 – 1976 рр.).

Обрання Крістини на президентську посаду викликало безпрецедентну увагу світових ЗМІ до її особи, завдяки не тільки її розуму та освіченості, ораторському таланту, комунікабельності, але й жіночності та своєрідним манерам. У 2008 р. вона увійшла до списку найвпливовіших жінок-політиків світу за версією журналу «Forbes», зайнявши 11 місце, яке збереглося і в 2009 р. Але перебування на посаді підтвердило спостереження соціологів, які вважають: очікування виборців від правління жінок вищі, а цикли між надіями і розчаруванням коротші, ніж при правителях-чоловіках.

Президентство К.Ф. де Кіршнер не принесло населенню Аргентини тих результатів, на які воно розраховувало, віддаючи їй голоси на виборах 2007 р. А це призвело до різкого погіршенню її іміджу. Якщо при вступі на посаду К. Ф. Кіршнер мала рейтинг у 56 %, то у 2009 р. він скоротився до 16%. Чимало аналітиків вказували на те, що Крістині не вдалося стати самостійним політиком, оскільки *de facto* президентом залишався її чоловік, який приймав важливі державні рішення, не маючи на те формальних повноважень. Опоненти звинувачували владу у закритості, авторитарності і конфліктності. У 2009 р. політична лінія Кіршнерів піддалася «критиці знизу»: на парламентських виборах проурядовий «Фронт за перемогу» зазнав відчутних збитків, ледь набравши третину голосів.

У період правління подружжя Кіршнерів у політологів виник термін «кіршнерізм», одна з провідних рис якого – лівий популізм. Неоліберальна політика – не до снаги, натомість – масова націоналізація і яскраво виражений протекціонізм. До державної власності перейшли великий авіазавод компанії Lockheed Martin, залізниці, нафтовидобувна компанія YPF, приватні пенсійні фонди (аргентинців позбавили накопичених 24 млрд. дол.). У 2011 р. міжнародна організація Global Trade Alert визнала Аргентину світовим лідером із протекціоністських заходів, а у травні 2012 р. ЄС подав проти держави позов до СОТ, звинувативши її у порушенні правил вільної торгівлі.

Але якщо Нестор спромігся вивести країну з кризи, Крістіна повернула її до стану нестабільності з усіма негативними наслідками. Її

уряд робив ставку на підтримку соціально вразливих верств населення, залежних від державних субсидій та програм допомоги. Беручи до уваги те, що саме незаможні верстви – потенціальний електорат правлячої партії, який віддає їй голоси на виборах всіх рівнів в розрахунку на участь у розподілі акумульованого національного багатства, уряд був змушений приділяти більше уваги соціальним проблемам, які загострилися за умов кризи вже 2008 р. За період президентства К.Кіршнер обсяги соціальних програм зросли в шість разів. Були розроблені державні програми: допомоги бідним родинам (роздача продуктів харчування і побутових приладів), будівництва безкоштовного житла (і громадських футбольних стадіонів), створення додаткових робочих місць. Однак ці заходи недостатні і не приносять бажаних результатів, бо не завжди доходять безпосередньо до людей, яким призначені, через невмирущу корупцію. При тому, що показник навіть за офіційними даними досить високий – від 30 до 40 % бідних, за даними незалежних експертів, уряд вдався до заниження показника майже вдвічі заради зменшення державних асигнувань на відповідні програми (Аргентина неодноразово піддавалася критиці на міжнародному рівні за некоректну економічну статистику). Урядовці опинилися у пастці ними самими створеної розподільчої системи. Однак одна справа розподіляти кошти у роки, коли економіка успішно зростає, а інша – в умовах кризи. Критики писали, що уряд забув про головне завдання будь-якого правління: залишити по закінченню терміну повноважень суспільство більш багате, із найменшим числом бідних. Представників влади компрометували корупційні скандали і факти незаконного збагачення, що лише сприяло посиленню невдоволення громадян.

Друга половина 2009 і початок 2010 р. ознаменувалися зростанням протестного руху, збільшенням кількості трудових конфліктів. Однією з найбільш поширених форм соціального протесту стали вуличні маніфестації і марші, під час яких перекриваються шляхи. У грудні 2013 р. – масовий безлад, розбиті вітрини і розкрадені магазини, сотні поранених і десятки вбитих. Все це спричинилося через відмову поліцейських виходити на роботу без підвищення вдвічі зарплат. У квітні того ж року в Аргентині пройшли масові демонстрації проти правління президента. Звинувачення – в авторитаризмі (намагання провести реформу судової системи з метою поставити її під свій контроль), корупції, неспроможності поліпшити економічний стан в країні. Ситуація віддзеркалювала серйозну політичну кризу. За звичай представництво жінок у владі викликає у населення сподівання на вирішення головних соціальних проблем – зайнятості, освіти, охорони здоров'я, соціальних виплат, що особливо важливо під час кризи. Однак зростання бідності, безробіття і злочинності із їхніми наслідками – неподолані проблеми сучасної Аргентини. Досягти побудови суспільства соціальної справедливості популістському уряду К.Ф. Кіршнер не вдалося.

Збільшення соціальних витрат, незбалансованість економіки і бюджету, підвищення ризиків в країні, зниження темпів економічного зростання призвели до дефолту 2014 р. – другого після 2001 р.¹, коли Аргентина втратила доступ до міжнародних ринків капіталу. Буенос-Айрес стану дефолту не визнав. Президент заявила, що її уряд не має наміру виплачувати «жодного долару». В Аргентині державні витрати значно перевищували заплановані, а джерела фінансування – недостатні для їх покриття. Економічна ситуація – з низьким рівнем активності на внутрішньому і зовнішньому ринках, інфляція, практична відсутність імпорту та інвестицій, високий відсоток безробіття, велика кількість заморожених, розорених компаній. Країна – з паралізованою економікою і високою інфляцією². Активне втручання держави у ринкові процеси, жорстке валютне і цінове регулювання викликали застій в економіці Аргентини – третьої за розмірами в Латинській Америці. Правління К.Ф.Кіршнер назвали автократичним і марнотратним³.

2015 р. став поворотним у політичній історії Аргентини. Прошли президентські і парламентські вибори⁴. Передвиборчий період характеризувався серйозною дискусією, що розгорнулася у суспільстві стосовно курсу розвитку країни. У виборчих бюлетенях було три кандидати. Від лівого правлячого альянсу «Фронт за перемогу» висувався Даніель Сціолі, якого К.Ф.Кіршнер називала своїм наступником. Його головним конкурентом вважався Маурисіо Макрі, який представляв правоцентристську коаліцію «Змінюємо» (Cambiemos). Замикав трійку лідерів Серхіо Маса, депутат парламенту від опозиційної центристської партії «Фронт оновлення» і колишній політичний союзник К.Ф.Кіршнер. Для перемоги необхідно було не менше 45% голосів виборців. Перемога у першому турі вважалася можливою за умови, якщо кандидат із 40% голосів випередить

¹ У 2001 р. Буенос-Айрес заявив про призупинення обслуговування зовнішнього боргу розміром у 132 млрд. дол. (рекордний в історії людства на той час). Пізніше аргентинцям вдалося реструктуризувати 93% своїх зобов'язань і обміняти старі боргові папери на нові з дисконтом від 75 до 79 %. Однак хедж-фонди, які володіли залишком аргентинського боргу у 7% не погодилися на запропоновані умови і звернулися до американських судів (більшість боргів були перед американцями і британцями), вимагаючи сплатити борг у повному обсязі. Суд став на бік кредиторів. В результаті Аргентина втратила можливість погашати інші кредити доти, поки не розрахується із американськими хедж-фондами. Як наслідок, через 13 років – у 2014 р. новий дефолт – технічний.

² Приклад з життя: у 2010 р. за навчання в університеті треба було платити 400 песо на місяць, у 2014 р. – 2300.

³ У 2016 р. проти екс-президента, колишнього міністра фінансів Акселя Кисильофа і екс-глави Центрального Банку Аргентини Алехандро Ванолі була заведена справа із звинуваченням у нанесенні великих збитків державі при проведенні оборудок із ф'ючерсними торгами валютою. За думкою слідства, у 2015 р. ЦБ Аргентини проводив ф'ючерсні торги валютою за курсом 10 песо за долар, тоді як на біржі Нью-Йорку він складав порядку 14 – 15 песо. К.Кіршнер заявила про політичний характер розслідування.

⁴ Згідно аргентинського виборчого законодавства, участь у голосуванні є обов'язковою.

найближчого суперника принаймні на 10%. Такого не сталося. У першому турі, що відбувся 25 жовтня, Д.Сціолі одержав 37,08% голосів, М.Макрі – 34,15%, С.Маса – 21,39%. У другому турі (22 листопада) переміг М.Макрі з показником 51,34% голосів проти 48,66% голосів у Д.Сціолі. Подібні результати другого туру, що вперше мав місце в аргентинській історії, свідчили про жорстку поляризацію суспільства. А розрив лише у 3% – підтвердження того, що серед аргентинців як і раніше багато прихильників старої влади. Це виявилось і на всезагальних парламентських виборах¹, у яких взяли участь 6 партійних альянсів: правлячий лівоцентристський альянс «Фронт за перемогу» (провідна партія – Хустисіалістська) – одержали 132 мандати, консервативний альянс «Змінюємо» – 68 місць, правоцентристський альянс «Об'єднані за нову альтернативу» – 28, лівоцентристський «Широкий прогресивний фронт» – 14, правоцентристський альянс «Федеральний компроміс» – 5, «Фронт лівих сил і трудящих» – 3.

Новий президент ніколи не знав злиднів. Виходець із багатой родини бізнесмена-мігранта італійського походження, він одержав фах інженера у Католицькому університеті. Коли йому було 32 роки, його викрала банда корумпованих поліціантів з вимогою викупу у 6 млн. дол.. Сім'я заплатила гроші, викрадачів пізніше викрили і засудили на 10 років, а Маурісію, як потім сам зізнався, вперше замислився про політичну кар'єру. Через кілька років він став президентом занепалого футбольного клубу, який перетворив чи не найуспішніший в країні, де ця гра – більше ніж гра. У 2005 р. М.Макрі став членом палати депутатів аргентинського парламенту, через два роки – мером 12,5-мільйонного Буенос-Айреса і неофіційним лідером опозиції. Союз партій, який висунув його кандидатом на посаду президента у своїй назві віддзеркалив домінуючий настрій народу Аргентини, обуреного численними обмеженнями свобод і неефективною економічною політикою, а отже налаштованого на зміни. Аргентинці повірили обіцянкам М.Макрі лібералізувати економіку, викоринити олігархію і корупцію, які квітли за часів Кіршнерів.

Нове керівництво налаштоване на перехід до правоцентристської політики, яку треба втілювати у складних економічних умовах. Насамперед, необхідно продовжити перемовини із кредиторами, які призупинила К.Ф.Кіршнер, і повернути в країну інвестиції. М.Макрі взяв курс на зменшення втручання держави в економіку. Він усвідомлює: якщо реформи виявляться надто радикальними в країні, значна частина населення якої звикла до соціальних пільг, це може викликати шок із відповідними наслідками. Новий президент пообіцяв будувати країну з «нульовою бідністю», вести боротьбу з наркотогівлею і співробітничати з іншими країнами.

¹ Вони пройшли в ті самі дні, що і президентські. Обиралися 257 депутатів – за пропорційною виборчою системою згідно чисельності населення провінцій. Також обрання 24 сенаторів. Мали місце вибори регіональних парламентів і 43 депутатів до парламенту МЕРКАСУР.

Свою діяльність він почав з того, що скасував систему фінансово-валютного контролю, за допомогою якого попередні уряди прискореними темпами перетворювали Аргентину на Венесуелу. В результаті в країні – подвійний курс, інфляція, перманентний стан дефолту. Після скасування обмежень і сприяння ринковим механізмам песо обвалився. Ліберали і радикали вимагали, аби ціни були відпущені у вільне плавання. Але президент і міністр фінансів почали діяти обережно, поступово відпускаючи ціни і приваблюючи інвесторів до країни. Також обережною виявилася податкова політика. Зокрема, були скасовані податки на експорт зерна, яловичини і риби, що дуже заважали аргентинським фермерам. Підвищений мінімальний рівень зарплати, з якого сплачується податок на прибуток (він має сплачуватися лише тими, хто заробляє понад 30 000 песо на місяць, що є трохи більше, ніж 2 тис. доларів).

Нове керівництво повело боротьбу із роздутим державним апаратом, де було задіяно десятки тисяч членів Хустисіалістської партії, які нічого не робили. У перші ж дні з Сенату звільнили 2035 нероб, а ще через кілька днів – близько 500 працівників Міністерства культури. Почалися чистки у банківській системі та в регіонах. У нову адміністрацію прийшли люди, які зарекомендували себе як хороші працівники і професіонали. Серед них – чимало жінок: міністри Патрісія Бульрич, Сусана Малькора, губернатор провінції Буенос-Айрес Марія Відаль, голова Антикорупційного комітету Лаура Алонсо та ін. Рівень президента оглядачі оцінили як вельми європейський, позбавлений будь-яких симпатій до архаїки. Влада намагається підтримувати діалог із суспільством. Про порушення прав людини не чуто, якщо не брати до уваги ліву пропаганду, яка подає «жахи макризму» найчастіше так: «Робітник Серхіо Рамірес подряпав палець – так давайте влаштуємо страйк і повалимо остогидлого Макрі, адже це через нього страждає пролетаріат». При тому, що проти президента виступають професійні «ліві» та підконтрольні їм профспілки, більшість населення країни підтримує М.Макрі.

Що стосується міжнародної політики, то лінія Аргентини зумовлюється насамперед її оточенням, тобто взаєминами із Сполученими Штатами та латиноамериканськими державами. США завжди розглядали Аргентину як фактор стабільності в регіоні, а також, особливо останнім часом, свого роду противагу Бразилії – гіганта, що демонструє зростаючі амбіції. Але оскільки Аргентина завжди мала найвищий прибуток на душу населення у Південній Америці, то це дозволяло їй часом «іти не в ногу». На початку XXI ст. в Латинській Америці, яка колись покійно слідувала у фарватері американської політики, помітно зросло невдоволення гегемоністським курсом США. З іншого боку, в основі незгоди і навіть напруженості у відносинах між країнами – традиційна орієнтація Аргентини на Європу, наявність в її політиці певних «державних» елементів, все більше відчуття власних інтересів, а не прив'язаність до сильного північного сусіда. Хоча в цьому плані простежуються зміни курсу в різні часи. Так К. Менем відверто орієнтувався на США, які часто

поділяли своїх південних «земляків» на «ближчих», яким приділялася підвищена увага, і «дальніх», менш важливих. Аргентина належала до перших, тому їй було надано честь стати стратегічним партнером НАТО – єдиним у Латинській Америці, що не подобалося ані простим людям в самій країні, так і лідерам сусідніх країн. Стратегічне партнерство насправді означало беззаперечну і автоматичну підтримку всіх без винятку кроків Білого дому на міжнародній арені.

Однак в складні економічні часи Аргентина розглядалася як небажаний конкурент, і Сполучені Штати поводити себе так, як було вигідно їм, що порушувало деякі позиції в економіці візаві. Тому шукаючи засобів, які б сприяли виходу з кризи 2001 – 2002 рр., певну роль в якій відіграли і США, президент Н.Кіршнер невдовзі після інавгурації здійснив вояж до Європи, зокрема відвідав голову Єврокомісії Романо Проді. Той пообіцяв надати допомогу у здійсненні планів із подолання Аргентиною економічної кризи. Потім відбулися зустрічі із вищим керівництвом Франції, Іспанії, а також із бізнесменами, які мали значні капіталовкладення в Аргентині. Президент пообіцяв, що «помилки» минулого не повторяться. У 2004 р., під час других відвідин Мадриду, було одержано запевнення місцевих підприємців щодо поновлення інвестиційних проектів в Аргентині. Тобто зовнішня політика спрямовувалася на подолання зовнішньополітичних наслідків тяжкої внутрішньополітичної кризи і відновлення позицій країни в регіоні та на міжнародній арені, адже економічна криза і дефолт завдали серйозного удару по інтересах не тільки місцевих, але й міжнародних підприємницьких груп. У Аргентини накопичилися значні борги, які треба було сплачувати. Не заперечуючи необхідності сплачувати зовнішні борги, президент заявив, що на це виділятиметься не більше 3 % бюджету. Таким чином він продемонстрував прагнення відстоювати соціальні та економічні права аргентинців. У фінансовому питанні непросто склалися відносини із Міжнародним валютним фондом. Зокрема, в ході переговорів Н.Кіршнер відмовився від підвищення комунальних платежів з метою повернення заборгованості транснаціональним банкам, як на тому наполягав МВФ. Тверда позиція Буенос-Айреса дозволила добитися в цілому сприятливих умов реструктуризації зовнішньої заборгованості. Однак комплекс боргових проблем, що зберігалися, суттєво обмежував свободу маневру аргентинської влади. Пізніше уряд М.Макрі реструктуризував борги країни і почав їх виплачувати, не дивлячись на протести «лівих».

Н.Кіршнер змінив ставлення до «кровного альянсу» із США, що склався за часів К.Менема, зокрема, відмовився підтримати силову акцію Вашингтона проти Іраку без санкції ООН, відкинув торгове ембарго, встановлене американцями проти Куби. З американського боку висловлювалося невдоволення «нахилом Аргентини в бік лівих режимів», особливо зближенням із Венесуелою та Болівією. Останнє було проявом домінуючої тенденції зовнішньої політики Аргентини – розвитку латиноамериканської інтеграції, втіленням якої є МЕРКОСУР. Об'єднання

зусиль розглядається з точки зору зміцнення власних позицій, а також протистояння тиску з боку США. Особлива увага приділяється відносинам із Бразилією і Чилі. Ці три держави складають неінституціоналізований альянс, що відіграє значну роль у латиноамериканському регіоні.

Пріоритетні все ж відносини із Бразилією, яка, з одного боку є головним економічним і політичним союзником Аргентини не тільки у регіоні, але й на міжнародній арені, але, водночас і головним конкурентом за першість. Останнє яскраво виявляється у бразильсько-аргентинському суперництві у ядерній сфері. Аргентинська ядерна програма відноситься до найрозвинутіших у Латинській Америці. Вона започаткована у 1950 р., у 1955 р. підписана угода із США про ядерне співробітництво, у 1958 р. запущений перший дослідницький реактор, до якого невдовзі додалося ще кілька. В період диктатури військових 1976 – 1983 рр. в країні діяв проект із виготовлення атомної бомби, який розроблявся паралельно із програмою «мирний атом». І на квітень 1982 р. Аргентина вже мала технології для виготовлення бомби. Однак з приходом демократичних урядів ця програму згорнули, і країна висловила свою підтримку міжнародній політиці щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Відмова від подальшого розвитку вітчизняної ядерної програми з боку К.Менема розцінювався як відмова від незалежного курсу на міжнародній арені на користь слідування у фарватері США. Рішення про відновлення цієї програми у серпні 2006 р. виявилось одним з найбільш резонансних кроків уряду Н.Кіршнера. Воно подавалося як необхідний захід щодо збільшення частки атомної енергії задля зменшення залежності Аргентини від поставок нафти з Венесуели. Аргентинська еліта розцінила нарощування ядерного потенціалу як показник міжнародного престижу держави і можливість зростання її впливу у регіональних справах. Проте міжнародна політика Буенос-Айреса не зациклюється лише на цьому регіоні. Уряд Н.Кіршнера, прагнучи деверсифікувати торгово-економічні зв'язки, заявив про переорієнтацію на позарегіональні напрямки, насамперед, на Китай, Індію, Росію, ЮАР, Південну Корею, країни Південно-Східної Азії.

Обраний і вироблений Н.Кіршнером зовнішньополітичний курс продовжила на президентській посаді його дружина. Головна мета полягала у подоланні складності внутрішньої ситуації і відновленні позиції Аргентини як на континенті, так і в регіоні. На початку січня 2013 р. президент оприлюднила лист, у якому закликала Велику Британію повернути її країні контроль над Фолклендськими (в Аргентині вони називаються Мальвінськими) островами¹. 10 і 11 березня 2013 р. на

¹ Аргентина заявляє, що успадкувала острови від Іспанської корони в 1767 р., а Велика Британія захопила їх у 1833 р. Лондон заявляє, що британське поселення виникло там задовго до того, і що британський уряд ніколи не поступався владою над тією територією. 2 квітня 1982 р. аргентинські війська висадилися на Фолклендських островах, захопили інші британські території в південній частині Атлантичного океану. Британія дала відсіч. За 72 дні бойових дій загинули 255 британських і близько 650 аргентинських військовослужбовців, а також троє мирних жителів Фолклендів. Війна закінчилася поразкою Аргентини.

островах пройшов референдум, на якому з 1517 учасників¹ 1513 висловилися «за» і лише троє були проти того, аби і надалі залишатися Британською заморською територією. Більшість аргентинців британський контроль де факто не визнає, вважає Мальвінські острови аргентинською територією, а їхнє приєднання до країни прописане в національній Конституції. Цю позицію підтримує Російська Федерація, з якою К.Кіршнер активно зміцнювала відносини і розвивала співробітництво у різних областях. Після анексії Криму РФ Аргентина утрималась від голосування із резолюції Генеральної Асамблеї ООН, що засуджувала цей крок. У квітні 2015 р. К.Кіршнер відвідала Москву, де було підписано близько 20 угод про співпрацю. Зближення із Росією відбувалося на фоні погіршення відносин із США, котрих аргентинське керівництво звинувачувало в економічних труднощах.

Історик Ньют Гінгрич, експікер нижньої палати конгресу США назвав Аргентину найяскравішим прикладом того, як при величезному потенціалі країни можна згубити її можливості. Він також зазначив: «На жаль, немає такого правила, згідно якого всім судитиметься бути успішними. Політичні еліти можуть заморозити країну на багато років». Дійсно, в Аргентині політичні кроки клякли у системі, яку відрізняє домінуючий президент, слабкі партії, впливові групи інтересів і систематичний брак соціального діалогу. Аргентина «опинилася на голці» популізму, наслідки чого складно викоринити. Соціальне загравання із виборцями руйнує трудову етику населення, що не може не впливати на стан економіки, а також на політичну сферу.

В політичній історії Аргентини провідну роль відіграв «перонізм» – суміш економічного популізму і націоналізму. Президент Х.Перон дав людям соціальні блага – державні пенсії, безкоштовну медицину, сплачувані відпустки, дешеве житло, субсидії підприємцям і дотації провінціям. Натомість одержав повністю підконтрольну йому систему влади. Так він поклав початок однієї з найбільш живучих ідеологій у сучасній політичній історії. Навіть десятиріччя після його смерті «перонізм» як доктрина і політична сила є фактором, що значною мірою визначає долю Аргентини. Для іноземних економістів країна явила класичну головоломку. А місцевим здається, що їй призначена роль бути антиприкладом того, чого не слід робити, намагаючись досягти зростання і процвітання.

¹ Явка перевищила 90%.

Література

- Аргентинський кризис: причини, наслідки, уроки //Латинская Америка. – 2002. – № 4.
- Богословская М. Аргентина – страна с парализованной экономикой /М.Богословская [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://regnum.ru/news/economy/1953255.html>
- Бредіхін А. В. Роль перонізму у громадсько-політичному житті Аргентини /А.В.Бредіхін //Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1.
- Бредіхін А.В. Ретроспектива державного будівництва в Аргентині: теоретико-методологічний аспект /А.В.Бредіхін //Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2.
- Бредіхін А. Історичні особливості формування систем і режимів у Латинській Америці та Аргентині /А.В.Бредіхін //Схід. – 2008. – № 3.
- Бредіхін А. Доктрина Х.Д. Перона та її вплив на розвиток Аргентини /А.В.Бредіхін //Схід. – 2012. – № 3 (117).
- Ворожейкина Т. Специфика гражданского общества в Аргентине /Т.Ворожейкина //Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 6.
- Гайнутдинова Л. А. Гражданское общество в Аргентине и Бразилии /Л.А.Гайнутдинова //Латинская Америка. – 2009. – № 11.
- Галака С. П. Ядерні перегони Аргентини і Бразилії /С.П.Галака //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36. – Ч. 2.
- Грановски М. Макри как фактор риска для Трампа /М.Грановски [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20170125/238599707.html>
- Дабагян Э. С. Аргентина: слагаемые успеха /Э.С.Дабагян //Латинская Америка. – 2000. – № 8.
- Дабагян Э. С. Выборы в Аргентине. Перонист остается на вершине власти /Э.С.Дабагян //Латинская Америка. – 2003. – № 8.
- Дабагян Э. С. Аргентина: векторы перемен /Э.С.Дабагян //Латинская Америка. – 2004. – № 5.
- Ді Джорно Р. Дефолт, який Аргентина не визнає: які наслідки? /Р.ді Джорно [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://ua.euronews.com/2014/07/31/argentina-continues-it-default-dance-with-the-vultures/>
- Звиглянич С. Вибори в Аргентині /С.Звиглянич [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://ua.112.ua/statji/vybory-v-arhentyni-deviata-porazka-peronistiv-i-kurs-na-reformy-274323.html>
- Казаков В. П. Политическая история Аргентины XX века: учеб. пособие. – М., 2007.
- Караханова Р.В. Особенности президентских выборов 2007 г. в Аргентине /Р.В.Караханова // Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. – 2012. – Серия 8: История. – № 4.
- Караханова Р.В. Итоги деятельности правительства Кристины Фернандес де Кришнер в Аргентине (2007-2011) /Р.В.Караханова //Латинская Америка. – 2012. – № 9.
- Комаренко О. Конфлікт Великої Британії та Аргентини навколо Фолклендських островів 1982 р.: військовий аспект / О. Комаренко, І. Примаченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Історія. – Вип. 102.
- Миронов Н. Особенности конституционного строя Аргентины после демократического перехода и реформы 1994 года /Н.Миронов //Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 1.
- Миронов М. Аргентинська демократія у пошуках нової двопартійності (огляд президентських і парламентських виборів 2007 року) /М.Миронов // Вибори та демократія. – 2008. – № 3.
- Павленко А. Разрушенная экономика и процветающая коррупция: такой Аргентина досталась новому президенту /А.Павленко [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://nv.ua/opinion/turkova/mesta-zvat-nado-134115.html>
- Прядко И. Аргентинское танго. Что завело экономику Аргентины в тупик /И.Прядко //Корреспондент. – 2012. – № 40.
- Романова З. И. Аргентина: смена экономического курса. Каковы истоки и характер? /З.И.Романова //Латинская Америка. – 1991. – № 12.

- Романова З. Аргентина в лабиринте рыночно-либеральных проблем /З.И.Романова // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2002. – № 10.
- Рукомеда Р. Аргентина потрапляє в шторм. Повчальна історія економічного краху /Р.Рукомеда // *Політика і час*. Україна в міжнародних відносинах. – 2002. – № 3.
- Сороковая Е.А. Экономическое содержание Конституции Аргентинской Республики /Е.А.Сороковая // *Международное публичное и частное право*. – 2010. – № 6.
- Ткач О. І. Повчальний досвід Аргентини. Дещо про шляхи досягнення нею політичної та економічної стабільності /О.І.Ткач // *Трибуна*. – 2009. – № 1 / 2.
- Фоминых Д. Кристина Киршнер: хотела быть королевой, но стала президентом /Д.Фоминых // *Эхо планеты*. – 2007. – № 44.
- Чемшит О. Бразілія, Аргентина і Венесуела: масові політичні рухи в ХХ столітті /О.Чемшит // *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка*. – 2006. – Серія міжнародні відносини. – Вип. 18.
- Шокина И. Е. Становление правового государства /И.Е.Шокина // *Латинская Америка*. – 1994. – № 6.
- Щербакова А. Д. Аргентина: новые ориентиры внешней политики /А.Д.Щербакова // *Латинская Америка*. – 2007. – № 12.
- Щербакова А. Д. Аргентина в погоне за ядерным статусом /А.Д.Щербакова // *Латинская Америка*. – 2008. – № 11.
- Яковлев П. П. Об «эффекте джаза»: мировой финансовый кризис и реакция Буэнос-Айреса /П.П.Яковлев // *Латинская Америка*. – 2008. – № 12.
- Яковлев П. Пути модернизации: аргентинский опыт /П.Яковлев [Эл. ресурс] –Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oikumena/amerika/puti_modernizacii_argentinskij_opyt_2010-02-24.htm
- Яковлева Н. М. Женское лицо аргентинской политики /Н.М.Яковлева // *Латинская Америка*. – 2010. – № 3.
- Яковлева Н. Аргентинская модель посткризисного развития /Н.Яковлева // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2014. – № 2.
- Aires B. The end of populism /B.Aires // *The Economist*. – 2015. – November, 28.
- Aires B. Argentina's new president: A fast start /B.Aires // *The Economist*. – 2016. – January 2.
- Lupu N. Latin America's New Turbulence: The End of the Kirchner Era / N. Lupu // *Journal of Democracy*. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.
- Onis J. Argentina's Surprise. Why Macri Won – And What It Means for the Region / J. de Onis // *Foreign Affairs*. – 2015. – November 24.

Мексиканські Сполучені Штати

На сучасній міжнародній арені існують держави, про яких кажуть, що вони «йдуть вгору». Серед них – Мексика. Вона за розмірами території поступається в Латинській Америці Бразилії та Аргентині, за населенням – лише Бразилії (у 2016 р. – в Бразилії нараховувалося приблизно 209 млн. мешканців, в Мексиці – 128 млн.), посідає 14-тисце серед економік світу. Мексика – у першій дюжині країн за обсягом ВВП, восьма за обсягами зовнішньої торгівлі. В неї шосте місце в світі за видобуванням нафти. Хоча ці запаси виявляють тенденцію до зменшення, наявні й інші багаті природні ресурси. Маючи їх, країна, з одного боку, за рівнем життя, рівнем розвитку людського капіталу, якістю своїх інститутів випереджає інші латиноамериканські країни із низькими прибутками, проте знаходиться далеко позаду від передових країн світу за середніми показниками¹. В самій Мексиці спостерігається значна нерівність як між окремими верствами населення, так і цілими регіонами². Тобто це – країна у вищій мірі нерівних можливостей, яка у другому десятиріччі XXI ст. перебуває в періоді дестабілізації усіх сфер життєдіяльності.

Від 1940-х рр. в країні діяла традиційна модель державного капіталізму. Проте світова економічна криза початку 1980-х рр. підвела під нею ризик. У 1983 р. в Мексиці було оприлюднено Національний план розвитку на 1983 – 1988 рр., неоліберальний за суттю, проте закамуфльований традиційною фразеологією про необхідність зміцнення провідної ролі держави в економіці. Ця роль подавалася як головний фактор у «забезпеченні вільного функціонування законів ринку». Таким чином, у 1983 р. під керівництвом 32-го президента Мексики Мігеля де ла Мадріда Уртадо (1982 – 1988 рр.) та його уряду країна розпочала перехід від закритої економіки до однієї із найбільш відкритих у світі. В країні, де національний капітал звик жити під надійним захистом «держави-покровительки», різкий перехід до лібералізації ринку виявився досить болісним. Зокрема, держава скоротила витрати і припинила виплати дотацій малопотужним приватним національним підприємствам. Це призвело до масового закриття середніх та дрібних виробництв (у 1986 р. кожні три дні закривалася в середньому одна фабрика). Наслідком стало зростання безробіття, на національне лихо перетворилася інфляція.

У 1988 р. президентську посаду зайняв порівняно молодий та енергійний політик Карлос Салінас де Гортарі (1988 – 1994 рр.) – відданий прихильник неолібералізму, який головним своїм завданням визначив боротьбу із «раковою пухлиною мексиканського суспільства» – інфляцією. Заради цього він вважав за необхідне продовження структурних змін

¹ Останніми роками масштаби бідності зростають: за підрахунками місцевих соціологів, до бідних відноситься понад 50% населення країни, а кожні двоє з десяти мексиканців жевріють у злиднях.

² Неоліберальна політика призводить до того, що багаті стають багатшими, бідні біднішими, а основа держави – середній клас розмивається.

шляхом оздоровлення державного бюджету, зниження неперіоритетних витрат, роздержавлення та приватизації, стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку, масованого залучення іноземних інвестицій та інших неоліберальних заходів. Наприкінці його перебування на президентській посаді макроекономічні показники помітно покращилися у порівнянні із попереднім десятиріччям: у 1994 р. рівень інфляції склав 7% проти 52 % у 1988 р.; зовнішній товарообіг зріс у 3,3 рази; в країну масово пішли іноземні інвестиції, що склали до 40% усього обсягу, що припадав на Латинську Америку; почалося зростання економіки. Збільшення надходжень дозволило запустити Національну програму солідарності (Пронасол) – програму допомоги найбіднішим прошаркам населення – та інші соціальні програми, проте вони не змогли нейтралізувати соціальні збитки від неоліберальної модернізації. Зростання чисельності бідних становило в середньому до 1,5 млн. чоловік щорічно. Це посилювало соціальну напруженість у суспільстві, що виявляла себе у поширенні руху незадоволених результатами реформ. При цьому слід мати на увазі, що одним з постійних соціально-політичних феноменів у Латинській Америці був і залишається політичний радикалізм, який виникає зненадська у різноманітних формах – від індивідуального терору до масових повстань.

В ніч з 31 грудня 1993 р. на 1 січня 1994 р. в країні стався «політичний землетрус»: в найпівденнішому і найбіднішому штаті Чьяпас тисячі озброєних повстанців з так званої Сапатистської армії національного визволення¹ захопили кілька муніципалітетів, вимагаючи землі, роботи, житла, нормального харчування, демократії, справедливості і миру. Головною рушійною силою виступили індіанці тохолабаль, які ще у 1987 р. висунули вимогу конституційної автономії, проте не одержали її. 1 січня 1994 р. починала діяти НАФТА – Північноамериканська угода про вільну торгівлю між США, Мексикою і Канадою². Повстанці своїм виступом намагалися тому завадити, оскільки вважали, що цей договір стане «смертельним вироком» для індіанців, бо потягне за собою масове безробіття і вимирання населення. Також висувалася вимога відставки президента і формування тимчасового уряду з метою проведення дійсно демократичних виборів у серпні 1994 р.

Першою реакцією уряду на цей виступ стала заява, в котрій говорилося: виступ ініційований екстремістським озброєним угрупованням, спровокований національними та іноземними терористами, і тому треба виявити і покарати винних. Проти повстанців, які кілька днів утримували захоплені міста, спрямували частини регулярних військ. Тим вдалося змусити партизан відступити у гори. Перед загрозою затягування конфлікту, а також зростання негативного міжнародного резонансу уряд пішов на мирне врегулювання, заявивши про припинення вогню із 12 січня та амністію повсталим. Були відправлені у відставку міністр внутрішніх

¹ Організація сповідує суміш з ідей комунізму, анархізму й індіанського націоналізму.

² Після вступу до НАФТА прибутки робітників у Мексиці відразу скоротилися майже на третину.

справ і вище керівництво штату. Сформована урядом Комісія із мирного врегулювання і примирення добилася 24 січня укладення угоди між двома сторонами, погоджуючись на вимоги заколотників, крім тих, що стосувалися відставки президента і формування тимчасового уряду. Були створені комісії із питань комплексного розвитку і соціальної справедливості індіанських народів.

Надалі уряд здійснював соціальні програми паліативного¹ характеру, намагаючись підвищити рівень життя індіанців в Чьяпасі і таким чином звести нанівець причини, що виправдовують подальше існування Сапатистської армії національного визволення (вона налічує в своїх лавах не один десяток тисяч чоловік, 56 військових баз в індіанських районах штату). Існування повстанського руху за умов поглиблення при модернізації соціальних проблем створює постійну загрозу політичній стабільності. Кожний акт насильства, що має місце в країні, змушує мексиканців звертати погляди до штату Чьяпас, побоюючись можливих збройних виступів також і в інших районах, особливо у періоди економічних та політичних криз.

Основою соціальної напруги у цьому штаті², і не тільки в цьому, є глибока прірва між абсолютною злиденністю індіанців й селян³, з одного боку, а з іншого – величезним багатством невеликої групи поміщиків-тваринників, власників величезних екстенсивних господарств, працюючих на експорт. Об'єднуючись із розбагатілими місцевими чиновниками, вони намагаються витіснити індіанців з найбільш родючих земель. Кошти, які надходили до штату за програмою Пронасол, потрапляючи до рук місцевої еліти, не покращували умови існування індіанців. Така ситуація тільки посилювала радикалізацію мас, їх об'єднання аж до воєнізованих груп. Уряди і досі, з одного боку, активно використовують соціальну риторіку, стверджуючи, що працюють, в першу чергу, в інтересах бідних людей заради покращення їх життя, а з іншого, зберігають мілітаризацію зони конфлікту. Основним інструментом нейтралізації конфлікту вважаються фінансові вливання в інфраструктуру. Зведення проблеми до її соціально-економічного аспекту і невизнання культурних прав індіанців, у тому числі на автономію⁴, не зможуть гарантувати збереження інституту общини,

¹ Паліативний – (лат. pallio – прикривати, згладжувати, фр. palliatif – напівзахід) – те, що має характер напівзаходу, приносить лише тимчасове полегшення, проте не вирішує проблему повністю.

² У відповідності до Конституції 1917 р. Мексика є федеративною президентською республікою, поділяється на 31 штат і один федеральний округ (центральна частина Мехико).

³ Чьяпас, разом із штатами Оахаке, Герреро і Юкатан є штатом, що найбільш страждає від голоду: в 56 % сільських родин має місце недоїдання серед дітей віком до 5 років.

⁴ Беручи до уваги право народів на самовизначення на підставі реальної або передбачуваної культурної ідентичності у поєднанні із економічними або соціальними факторами, автономію можна вважати припустимим для суспільства с етнокультурними протиріччями рішенням, що гарантує права різних етнічних груп на відносну незалежність в рамках держави, частиною населення якої вони є. Проте проблема полягає у тому, що конституційне визнання індіанських автономій може

необхідної для виживання і звичного існування корінних народів. В результаті політики уряду корінне населення індіанських регіонів інтегруватиметься у домінуюче суспільство, але, як і раніше, займатиме в ньому маргінальне положення, зумовлене дискримінацією і складнощами при адаптації до чужої культури.

Крім повстання у Чьяпасі у 1994 р. сталася ще одна подія, яка дестабілізувала ситуацію в країні. 23 березня було вбито кандидата в президенти від правлячої Інституційно-революційної партії Луїса Дональдо Колосіо. Мексиканська біржа відреагувала падінням на останнє місце за прибутковістю операцій у списку 24 головних бірж світу. Падіння акцій підприємств призвело до серйозних фінансових втрат останніх і перекачування коштів з акціонерного ринку на ринок цінних паперів з фіксованими прибутками, а також відплив капіталів з країни. Наприкінці 1994 р. в країні на всю силу лютувала економічна криза, яку посилювало падіння цін на нафту.

Звичайно, не повстання і не вбивство призвели до неї, вона визрівала раніше, адже національна економіка виявилася вразливою. Її «відкриття» здійснювалося без врахування рівня продуктивності праці і конкурентоспроможності місцевих підприємств, що призвело до різкого зростання імпорту (від 12 млрд. доларів у 1987 р. до 50 млрд. доларів у 1993 р.). Імпортній експансії також сприяла антиінфляційна економічна політика, пов'язана із підтриманням завищеного курсу національної грошової одиниці песо по відношенню до американського долару. Різке зростання конкуренції з боку імпортової продукції без відповідної промислової політики з боку держави призвели до витіснення національної продукції з вітчизняного ринку, зниження ділової активності і стагнації виробництва. Без необхідної модернізації виробництва експортний потенціал його знизився, і зовнішньоторговельний дефіцит зріс, покриття його все більше відбувалося за рахунок зовнішнього фінансування. Паралельно йшли широка приватизація і лібералізація економіки задля забезпечення довіри з боку іноземних інвесторів, що створювало велику залежність від зовнішнього фактору. В структурі ж іноземних капіталовкладень переважали портфельні інвестиції, які здебільшого спрямовувалися не на розвиток виробництва, а у спекулятивні фінансові оборудки. Масове надходження іноземного капіталу збільшувало зовнішні борги держави, а також витрати на їх обслуговування, що не могло не впливати на загальний стан економіки. Шукаючи необхідні кошти, держава скорочувала витрати на соціальні цілі, а підприємці задля підвищення конкурентоспроможності заморожували зарплати. Наслідком стало зниження життєвого рівня населення і якості робочої сили. Скорочення споживчого попиту негативно впливало на виробництво, підриваючи здатність економіки до самофінансування.

призвести до втрати державного контролю над землями та природними ресурсами на індіанських територіях і стати перешкодою для здійснення великих неоліберальних проектів.

Криза розвивалася за такою схемою: масова втеча капіталів обвалила фінанси, а потім економіку країни. За цим – девальвація національної валюти, масові банкрутства місцевих підприємств та банків, загроза дефолту і повного колапсу економіки, злет інфляції і втрата широкими верствами населення своїх заощаджень, термінове одержання великомасштабної допомоги від міжнародних фінансових установ та країн-донорів, загострення проблеми зовнішнього боргу та ін.

1 грудня 1994 р. на посаду президента заступив Ернесто Седільо (1994 – 2000 рр.) – 42-річний доктор економічних наук, який раніше працював міністром освіти, а потім фінансів. Йому висловили свою підтримку 50,1 % учасників виборів. Це був технократ, відданий ідеям неолібералізму. В його уряді залишилася значна частина кадрів попереднього складу, – зайве свідчення наступності не тільки курсу, але й його виконавців. У перших виступах в якості президента Е. Седільо висловив рішучість виконати передвиборчі зобов'язання, покращити матеріальне становище населення, збільшити державні асигнування на освіту та охорону здоров'я, здійснити ревізію фінансової системи з метою встановлення «справедливого порядку». Однак 29 грудня у присутності журналістів він мав визнати глибину кризи і прийняв відставку міністра фінансів.

Перша державна програма екстрених заходів по виходу із кризи з'явилася у засобах масової інформації 3 січня 1995 р. Витримана в дусі неоліберальних рецептів фінансової стабілізації, вона передбачала скорочення зовнішньоторговельного дефіциту до прийнятних розмірів в короткий термін; відновлення рівноваги між основними агрегатними показниками¹ для наступного поживлення економічної активності; згладжування інфляційних наслідків девальвації. У січні також було укладено «Угоду про союз заради подолання надзвичайного економічного стану» між представниками уряду, підприємницьких кіл та профспілок. В ній передбачалося поступове підвищення цін, заморожування зарплат, скорочення державних витрат, платіжного дефіциту, продовження процесу приватизації, до якого підключалися залізниці, морські термінали та летовища. 9 березня того ж року з'явилася «Програма надзвичайних заходів із подолання економічної кризи», яка містила наступні рестрикційні заходи: збільшення податку на додану вартість з 10 до 15 %, підвищення цін на продукцію державного сектору – бензин та електроенергію, зменшення державних витрат тощо. Невдовзі реальна заробітна плата зменшилася на третину, а рівень безробіття зріс з 4% до 8%.

Мексика звернулася по допомогу до міжнародних фінансових організацій, а також урядів інших держав. Ті, побоюючись розростання кризи та поширення її на інші країни, швидко відгукнулися. Вже в лютому у Вашингтоні оформили надання кредиту у 20 млрд. доларів, МВФ виділив приблизно 18 млрд., центральні банки Європи та Японії – 10 млрд.

¹ Показники грошової маси, побудовані як сума її різних компонентів.

До програми кредитної допомоги підключилися іноземні комерційні банки, деякі країни Латинської Америки. Загальна сума не мала на той час прецедентів у світовій практиці – 52 млрд. доларів. Завдяки комплексу заходів уряду Е. Седільо вдалося переломити ситуацію: вже у 1996 р. економічне зростання становило 5,2 %, а у наступному – 7 %. Його локомотивом стала обробна промисловість, особливо такий її специфічний сектор, як «макіладорас» – зборочці підприємства, які спеціалізуються на складних видах продукції – автомобілі, електропобутова техніка, електронна апаратура та ін. Ці складальні підприємства здебільшого знаходяться у прикордонній із США території і виконують замовлення великих іноземних компаній. Проте в своїй останній щорічній доповіді конгресу Е. Седільо заявив, що мине ще 20 років «відновлення», перш ніж мексиканці відчують його результати на своїй кишені. Звичайно, подібна сумна перспектива не давала підстав правлячій партії, від якої висувався Е. Седільо, надалі розраховувати на підтримку населення, сильно постраждалого від її неоліберального курсу.

Одним з наслідків лібералізації економіки є лібералізація політики, тобто перехід від формальної демократії до реальної. В Мексиці у політичній культурі мало місце вельми суттєве явище, яке і виявляло формальність її демократії. З одного боку, існували парламентаризм і багатопартійність, діяв Основний закон, президенти не прагнули вдруге балотуватися або реформувати Конституцію під таке бажання, після завершення своєї каденції відходили у тінь і навіть не займали високих посад, не здійснювали ніяких впливів на політичні процеси. Проте з іншого, понад 80 років у політичній системі домінуючі позиції займала Інституційно-революційна партія (ІРП), створена у 1929 р.¹ Склалася політична система, заснована на монополії цієї партії, що фактично злилася із державним апаратом, із сильною виконавчою владою у особі президента і переважанням відносин корпоративізму і патерналізму. Партія спиралася на жорстке президентське правління. А гегемонія однієї партії – це авторитарний механізм панування. Тобто по суті, в країні довгий час існував авторитарний режим. Тривале положення ІРП як правлячої забезпечувалося наступним чином: глава держави, який готувався до здачі мандату, сам намічав наступника із найближчого оточення. Наступна процедура зводилася до технічних деталей. Визначена за допомогою «технології вказівного пальця» («дедасо») кандидатура у більшості випадків урочисто і одностайно затверджувалася з'їздом партії. Потім із використанням адміністративного ресурсу проводилися вибори, які завершувалися обранням наміченого кандидата.

Проте поступово, особливо під впливом курсу неолібералізму, мексиканське суспільство зазнало значних соціальних трансформацій. Технологічна модернізація, децентралізація виробництва, поширення невеликих підприємств та надомництва призвели до зростання чисельності незалежних працівників та власників. Збільшувалася кількість інженерів,

¹ Партія не має чіткої ідеологічної бази і проводить політику «деідеологізації».

середнього технічного персоналу, кваліфікованих робітників, банківських службовців, менеджерів – нових середніх міських верств. Зростання безробіття, з одного боку, призводило до збільшення населення, зайнятого у неформальній економіці, а з іншого – до посилення маргіналізації, що мало наслідком масову злиденність міста і села. Посилення майнової нерівності і соціальні зсуви в цілому вплинули на суспільну психологію і поведінку. На порядку денному постала необхідність реформування політичної системи відповідно до нових життєвих реалій.

В самій правлячій партії виникали опозиційні угруповання, здебільшого через незгоду із неоліберальним курсом і прагнення реформ. Часом учасники таких груп виходили із складу Інституційно-революційної партії, вступаючи до інших партій, або створюючи нові. Так сталося, наприклад, із Куаутемоком Карденасом. Він був одним з лідерів «Демократичного руху» в ІРП, потім вступив до Справжньої партії мексиканської революції, яка висунула його кандидатом в президенти країни. Але, зазнавши поразки на виборах 1988 р., він залишив її і створив нову Партію демократичної революції (ПДР) – основну лівоцентристську партію сучасного політичного спектру Мексики, яка додержується соціал-демократичної орієнтації.

На виборах 1988 р. правляча партія одержала значно менше місць у конгресі, ніж раніше: у неї виявилось 52,6 % депутатських мандатів, в той час як «ліві» вибороли 27,2 %, а «праві» – 20,2 %. При чому, і «ліві», і «праві» прагнули подолати монополію ІРП на владу: відділити її від державного апарату, досягти розділення законодавчої, виконавчої і судової влад, надання більшої самостійності місцевій владі, в першу чергу муніципіям. В середині лютого 1991 р. представники найбільших опозиційних партій підписали «Національну угоду в ім'я демократії». Під документом поставили підписи керівники Партії демократичної революції, найстарішої в країні право-центристської Партії національної дії (ПНД)¹, інших організацій як правого, так і лівого спрямування. Такий незвичний альянс «лівих» і «правих» зумовлювався розумінням того, що жодна з опозиційних партій самостійно неспроможна похитнути тверді позиції ІРП. Але в цілому, угода переслідувала суто тактичні цілі і не розраховувалася на тривалу перспективу через надто різні програмні завдання та соціальні бази.

Не тільки політичні партії, а різного роду громадські організації і рухи активно виступали з ініціативами широкого обговорення в країні самого характеру політичної реформи держави. Дебати відбувалися у різних формах: і в парламенті, і на семінарах у парку Чапультепек за участю відомих вчених та експертів, керівників партій, депутатів і представників влади. Певною мірою більшій змагальності у діяльності політичних партій, особливо що стосується участі у виборчих процесах, сприяли деякі конституційні зміни 1989 – 1990, 1993 і 1994 рр. Проте вони

¹ Орієнтир – на християнську демократію при тому, що за конфесійним складом у Мексиці мешкає 90% католиків).

були явно недостатні. Суттєвішою виявилася виборча реформа 1996 р., одним з ініціаторів якої виступив президент Е.Седільо. За прийнятим у жовтні того року виборчим законом, Федеральний виборчий інститут у своїй діяльності із координації виборчого процесу і фінансуванню всіх його ланок визнавався повністю автономним як від виконавчої влади, так і від політичних партій. Чітко визначалися умови фінансування партій, що брали участь у виборах: державне і приватне у пропорції 90 до 10. Створювалися механізми захисту виборчих прав громадян, рівні умови для участі політичних партій і проведення прозорих і чесних виборів.

У липні 1997 р. в обстановці активізації громадянського суспільства у Мексиці пройшли федеральні і місцеві вибори, в результаті яких повністю оновилися палата депутатів і чверть сенату¹, а також відбулися зміни на місцевому рівні. ІРП одержала 40% голосів, втративши абсолютну більшість у палаті депутатів. Хоча нове співвідношення сил стало таким, що жодна з партій по одинці не мала кваліфікованої більшості для проведення тих чи інших рішень і потребувала об'єднувати свої зусилля з іншими, сталася суттєва зміна між законодавчою та виконавчою владою. Намітився поворот до незалежної від уряду діяльності палати депутатів. Запрацював механізм руху в бік розділення і рівності влад. Розвиток демократичних процесів знизу – як у суспільстві, так і в партіях, створив передумови змінюваності влади в країні на всіх рівнях. Це яскраво продемонстрували всезагальні вибори 2 липня 2000 р.

До них Мексика підійшла із більш досконалою виборчою системою, яка створювала умови для ефективної електоральної конкуренції. Конкурентоздатність двох основних опозиційних партій – правої Партії національної дії та лівоцентристської Партії демократичної революції – піднялася до такого рівня, що вони виявилися спроможними кинути виклик правлячій партії. Змінилися настрої у суспільстві: серед електорату переважали ті люди, які втратили багаторічну боязнь серйозних політичних змін, навпаки – прагнули їх. Особливо це стосувалося молоді.

Розуміючи такі настрої, кандидат від Партії національної дії² Вісенте Фокс назвав свій передвиборчий блок Альянсом за зміни, куди разом із ПНД увійшла Екологічна зелена партія Мексики. Партія, від якої висувався В. Фокс, завоювала собі репутацію традиційного опозиціонера і політичної сили, здатної реально протистояти правлячому державно-партійному блоку у його неоліберальній діяльності, що викликала сильне невдоволення широких верств населення. Неоліберальні реформи та їх архітектори дискредитували себе перед пересічними виборцями, які так і не дочекалися поліпшення свого становища. Протест висловлювався у страйках, збройних виступах, а також передачі голосів опозиції. Серед 5 претендентів на президентське крісло голоси розподілилися так: за Вісенте Фокса – 16 млн. (42,5 % голосів), за Франсіско Лабастіда від ІРП –

¹ Парламент – Союзний Конгрес Мексики складається із Сенату і Палати депутатів.

² Хоча в ній постійно точилася боротьба між консервативно-ліберальною і християнсько-демократичною течіями, остання на той час взяла гору.

13,6 млн. (36,1 %), Куаутемока Карденаса від ПДР – 6,2 млн. (16,6 %). Хільберто Рінкона Гальярло від Партії соціальної демократії та Мануель Камачо Соліс від Партії демократичного центру одержали відповідно 1,6 і 0,5 % голосів. Втім результати парламентських та губернаторських виборів, які проходили в той же час, показали, що голоси віддавалися саме В.Фоксу, а не його партії. Якщо розрив між ним та представником ІРП складав 2,4 млн. голосів, то між двома партіями такого розриву не відбулося, навпаки, ІРП одержала на одне депутатське місце більше. Але перемога опозиційного кандидата у виборах на вищу посаду в державі свідчила про закінчення сімдесятирічної монополії на владу Інституційно-революційної партії.

Результати виборів зміцнили тенденцію до формування трипартійної системи, яка обіймала разом із ІРП та ПНД лівоцентристську ПДР при тому, що декілька невеликих партій зберегли представництво у федеральному парламенті та на місцях. Нова розстановка змінила співвідношення сил між законодавчою та виконавчою владою. Таким чином, у Мексиці плавно, за широкою участю громадянського суспільства, було демонтовано президентський конституційно-авторитарний режим, що не мав аналогів у Латинській Америці. Здійснився перехід від монополії однієї партії до справжньої багатопартійності.

Не можна заперечувати, що велике значення мала особиста харизма, енергійність й твердість В.Фокса, його ораторський талант у виступах перед масовою аудиторією, що вигідно відрізняло його від вельми невиразного Ф.Лабастіди та флегматичного, завжди сумного К.Карденаса. Досвід цих виборів ще раз продемонстрував: після того, як комуністична альтернатива дискредитувала себе в очах світової громадськості, пересічний виборець ставить на перше місце не політичні програми, які за звичай, мало чим відрізняються, на його погляд, одна від одної, а особисті симпатії до того чи іншого кандидата. Конкретні обіцянки у найближчий час покласти край криміналу, корупції у державному апараті, збройному конфлікту в Чьопасі тощо виявилися зрозумілішими простим мексиканцям, ніж глибокодумні розмірковування його конкурентів відносно подолання кризових явищ, розв'язання складних соціальних проблем тощо.

В.Фокс сам себе висунув кандидатом у президенти, не чекаючи відповідного рішення керівництва ПНД, пізніше змушене це зробити через високий рейтинг претендента. Після перемоги новий президент підтвердив, що країною керуватиме він, а не партія. З свого боку, партійне керівництво підтвердило, що не буде нав'язувати новому президенту свої критерії, а також вимагати будь-якої квоти партійного представництва в кабінеті міністрів. ПНД не стала правлячою партією у повному розумінні слова не тільки через дистанційованість В.Фокса, але й через недостатність впливу в конгресі, в органах місцевої влади. Тому вона була схильна до співпраці з іншими політичними силами заради закріплення та розширення свого впливу.

Від початку своєї діяльності В.Фокс проголосив націленість на реалізацію ідей «економічного гуманізму» – поєднання ринкових механізмів із державним регулюванням у соціальній сфері. На перший план висувалася комплексна реформа державних інститутів – законодавчої, виконавчої і судової влад, системи федеральних і національно-етнічних відносин, фінансово-податкової і соціальної сфер та ін. Президент закликав суспільство, всі політичні партії до національної згоди заради успішної реалізації цієї реформи. Процес політичного оновлення включав такі заходи, як прийняття закону про права і культуру індіанського населення¹, закону про право мексиканців, що живуть у містах США, брати участь у виборах президента Мексики, реорганізація силових структур і розділення їх функцій тощо. Особливе значення мало прийняття закону про транспарентність² і доступ до інформації та створення на його основі Вищої аудиторської служби Федерації. У відповідності до нього передбачалося суворе покарання чиновників за умисне приховування або знищення інформації. Документ надавав можливість будь-якому громадянину відслідковувати зарплату чиновників, стежити за виконанням бюджетом, ліцензійною діяльністю держави та іншими параметрами роботи адміністрації. На основі цього закону створювалося контрольне управління по боротьбі із корупцією.

Однак ключові пріоритетні для країни реформи державних інститутів не були реалізовані. Як і в інших державах, де старий режим поступався місцем новому, новий натрапив у Мексиці на неабиякі труднощі. Важливою перешкодою стало те, що Партія національної дії не мала парламентської більшості, в результаті чого переважна частина життєво важливих реформ, таких як податкова або закон соціального забезпечення, приймалися в урізаному вигляді. Інші – трудовий кодекс, закон про модернізацію електроенергетики та ін. – парламент взагалі відхилив. В цілому, проголошене просування до правової соціальної держави не підкріплювалося системою механізмів його здійснення. Це дозволило опонентам із ІРП звинуватити уряд В. Фокса у некомпетентності, інертності, неефективності та відсутності дієвого національного проекту. Президент був змушений визнати помилки свого уряду, які полягали, насамперед, у недостатній взаємодії між виконавчою та законодавчою владою, невирішеності низки соціальних питань тощо. Знов закликавши суспільство до діалогу, він наголосив, що тільки спільними діями держави та громадянського суспільства можна досягти мети побудови правової демократичної держави.

Разом із тим у суспільстві міцніла тенденція неприйняття неоліберальної моделі модернізації, яка складала сутність діяльності адміністрації

¹ Під час обговорення цього закону в парламенті внесено низку поправок, які обмежили сферу його дії, проте на його основі було створено Комісію розвитку індіанських народів, а частка бюджету на розвиток індіанських общин постійно збільшувалася.

² Достовірність, ясність і можливість легкої перевірки відомостей про будь-що, відсутність секретності.

В.Фокса. Невдоволення відчувало все більше і більше людей, як незаможних, так і заможних. Зростали протестні настрої, що виявлялися і у виникненні нових рухів й виступів, і у поширенні дискусій. Проходили конференції підприємців, губернаторів, зустрічі журналістів і депутатів із запрошенням відомих вчених та політиків. В громадській думці міцнішало переконання: змінити характер процесу модернізації можливо, лише повернувши його в бік національного інтересу – нової моделі розвитку із соціальним наповненням за участю громадянського суспільства в національних проектах, у тріаді ринок – суспільство – держава. Головною соціальною метою було визначено подолання бідності, що вимагає підвищення ролі держави як основи керованості, бо ринкових механізмів не достатньо для того, аби забезпечити рівновагу між макроекономічними, інституціональними та соціальними структурами. В Латинській Америці, в усьому світі очікували, що Мексика приєднається до «лівого повороту», рушить шляхом глибоких, заснованих на національних традиціях демократичних перетворень, в яких поєднуються б ефективність і конкурентоспроможність економіки із більш справедливим розподілом прибутків. У такій складній обстановці наближалися всезагальні вибори¹ 2006 р.

Першим про свій намір балотуватися на президентську посаду заявив Феліпе Кальдерон Інохоса – представник традиційного консервативного крила ПНД, колишній міністр енергетики в уряді В.Фокса, директор Національного банку розвитку, депутат парламенту. Він однозначно висловився за продовження курсу неоліберальних реформ. Трохи пізніше у передвиборчі перегони вступив мер Федерального округу (місто Мехіко) Андрес Лопес Обрадор – лідер ПДР. Від самого початку він мав високу довіру населення, яка в значній мірі зумовлювалася активною реалізацією в столиці низки соціальних програм – вдосконалення інфраструктури, будівництво шкіл, грошова допомога старим, інвалідам, самотнім матерям тощо. Він очолив лівоцентристську виборчу коаліцію «За добробут всіх». Впродовж дворічної передвиборчої кампанії він обстоював в якості головного завдання подолання бідності, виступав за посилення регулюючої ролі держави і створення змішаної економіки як основи її незалежного розвитку, проти приватизації ключових галузей. Разом із тим не відкидався ліберальний ринковий курс як такий, але за умов рівноваги між ринком і державою. Хоча на посаду президента було зареєстровано п'ять кандидатів, саме Л.Обрадор мав найвищий рейтинг серед усіх них. Але він не далеко відірвався від Ф.Кальдерона. Це свідчило про те, що суспільство в цілому розділилося між двома проектами майбутнього розвитку: ліберальним і лівоцентристським. Перший передбачав продовження неоліберального курсу, спрямованого на оновлення державних інститутів, зміцнення безпеки та модернізацію економіки із посиленням соціальної складової. Другий – радикальні реформи на основі зміни

¹ Обрання президента, повного складу Конгресу (128 сенаторів і 500 депутатів нижньої палати), законодавчих зборів штатів, муніципалітетів і частини губернаторів.

моделі економічного і соціального розвитку, спрямовані на скорочення соціальної нерівності¹ і бідності. Першому віддавали перевагу в основному забезпечені прошарки населення промислово розвиненої Півночі. За другий – малозабезпечені верстви переважно слабо розвиненого Півдня².

2 липня 2006 р. парламентські і президентські вибори пройшли у спокійній обстановці. В них взяли участь 41,8 млн. чоловік, тобто 58,5% тих, хто на те мав право. За офіційними результатами на 6 липня Ф. Кальдерон набрав 35,89 % голосів. Л.Обрадор – 35,31 %, різниця становила 0,58 %, тобто 243 930 голосів. Третім став кандидат від ІРП Р.Мадрасо – 22,26 % голосів. Два останніх місця принесли претендентам на президентство у сукупності трохи більше 3 %. Л.Обрадор не погодився із результатами голосування, заявивши, що «у мексиканського народу вкрали перемогу», і звернувся до Виборчого трибуналу судової влади Федерації, наполягаючи на перерахунку бюлетенів через порушення – підтасовування під час виборів. Комісія за участю представників всіх зареєстрованих партій провела частковий перерахунок бюлетенів – 9% виборчих урн у 149 виборчих округах. Перевірка проходила у складній політичній обстановці постійних мітингів, маніфестацій і маршів на підтримку Л.Обрадора. Ті події одержали назву «революції кактусів». Через знайдені недійсні бюлетені, а також неточності при підрахунку голосів, поданих як за одного, так і за другого кандидата, було встановлено, що Ф.Кальдерон переміг із перевагою у 0,57 % голосів, про що Виборчий трибунал оголосив 29 серпня.

Незгода Л.Обрадора виявилася в організації на основі коаліції «Добробут для всіх» Широкого прогресивного фронту, який він очолив сам. Цілями цього об'єднання стали: проведення Установчої асамблеї за участю не менш ніж 1 млн. чоловік, обрання і проголошення його «законним президентом», затвердження тіньового уряду, розпуск парламенту і обрання нового, в якому, як передбачалося, лівоцентристські сили одержать конституційну більшість, необхідну для проведення радикальних демократичних перетворень. Ця програма була названа «мирною демократичною революцією». 20 листопада 2006 р., в річницю початку Мексиканської революції 1910 – 1917 рр. на майдані Конституції (Сокало) Установча асамблея прибічників Широкого прогресивного фронту проголосила Л.Обрадора «законним президентом». Він прийняв присягу і виступив із програмою діяльності свого уряду.

¹ На 2008 р. 10 мільярдів Мексики тримали в своїх руках 10,2% ВВП (96 млрд. доларів), а приблизно половина населення перебувала у стані бідності і навіть злиденності. Надалі ситуація виявила тенденцію до посилення. Разом із тим слід зазначити, що люди, які «зробили гроші», не намагаються демонструвати свої багатства, багаті у Мексиці намагаються поводитися скромніше, ніж, наприклад, в Росії.

² Південні штати Мексики за індексом людського розвитку перебувають на рівні країн Екваторіальної Африки.

Це викликало неоднозначну реакцію серед політикуму і громадськості, оскільки продовження протестних дій та їх радикалізація розглядалися як такі, що можуть штовхнути Мексику в хаос, тоді як у складній перехідній ситуації необхідна стабільність та керованість. Як показали соціологічні опитування, лише 26% мексиканців підтримали Л. Обрадора, тоді як 67% засудили його дії. До кінця 2007 р. було втрачено незаперечне лідерство серед лівих сил, а також значна частина прибічників. Спроби підняти народні маси, захопити вулицю, перекрити дорожній рух на основних магістралях Мехіко розцінювалися громадською думкою радше діями проти народу, ніж проти уряду. Навіть у самій команді Л.Обрадора не спостерігалось одностайної підтримки подібних акцій. Треба підкреслити, що значущість фактору персоналізму у зв'язку із функціонуванням президентської системи призводить до гострої боротьби за вищу посаду в державі.

Отже, Мексика була дуже близька до того, що представник лівих сил став би її президентом. Проте цього не сталося. Причини тому різні:

- 1) праві сили країни, усвідомлюючи таку можливість, мобілізували всі свої ресурси, у тому числі фінансові, адміністративні та інформаційні, аби подібна перспектива не реалізувалася;
- 2) ліві сили, будучи повністю переконаними у своїй перемозі, припустилися деяких тактичних помилок, зокрема дозволили собі категоричні висловлювання, що зачіпали інтереси впливових соціальних сил;
- 3) лівими недостатньо активно проводилася робота серед 18-20% електорату, який до останнього дня не визначився із своїми перевагами, в той час як прибічники Ф. Кальдерона не знехтували можливістю впливати на цей контингент;
- 4) не було єдності серед лівих, зокрема, напередодні виборів лідер Сапатистської армії національного визволення субкоманданте Маркос виступив з критикою на адресу Л.Обрадора;
- 5) жіночий електорат через свою відому консервативність підтримав більш передбачуваного, на їхній погляд, Ф.Кальдерона.

Урочисту церемонію офіційної передачі влади новообраному президенту 1 грудня 2006 р. зіпсував політичний скандал. 28 листопада велика група депутатів від ПДР зайняла трибуну і значну частину зали пленарних засідань палати мексиканського парламенту, де ті традиційно відбуваються. Між ними і депутатами ПНД спалахнули сутички, на три доби залу заблокували два угруповання, а навколо будівлі – підрозділи морської піхоти. 1 грудня о 9.45 Ф.Кальдерон все ж увійшов до зали в оточенні офіцерів генерального штабу та гвардійців елітного підрозділу, під аплодисменти депутатів своєї партії і вигуки обурення депутатів ПДР піднявся на трибуну. Впродовж п'яти хвилин він прийняв триколірну президентську стрічку, самостійно одягнув її, не дочекавшись, поки залунає державний гімн, і прийняв присягу, після чого відбув до своєї резиденції. І тільки через кілька годин Ф.Кальдерон виступив з інавгураційною промовою у концертному залі Аудиторіо Насьональ.

Отже, від початку новий президент опинився у дуже складній ситуації. Але він намагався знайти компроміс із опозицією, зокрема із Широким прогресивним фронтом, а також із фракцією ІРП у парламенті, від якої залежало прийняття рішень конституційною більшістю. Президент – за неоліберальний курс у відповідності до «Вашингтонського консенсусу»¹, але він зробив спробу взяти до уваги і лівоцентристський проект. У травні 2007 р. його уряд представив План національного розвитку на 2007 – 2012 рр., в якому основні напрями: побудова правової держави, створення конкурентоздатної економіки і забезпечення робочих місць, досягнення стабільного розвитку та ефективної демократії, проведення відповідальної зовнішньої політики. Запорукою успіху названо діалог, згоду і співпрацю у владних структурах та у суспільстві. Були прийняті закони про конституційні реформи податкової, виборчої систем та Інституту соціального забезпечення та обслуговування трудящих державного сектору. Проте здійсненню проектів соціально значущих реформ, оголошених урядом Ф.Кальдерона, завадила світова криза 2008 р., яка сильно вплинула на мексиканську економіку через її велику залежність від США – епіцентру кризи. Зростання цін на продовольство і товари першої необхідності, девальвація мексиканського песо по відношенню до американського долару, поширення безробіття, збільшення чисельності населення, яке балансує на межі виживання на фоні чи не найбільшої у Латинській Америці соціальної нерівності, призвело до послаблення позицій і президента, і його партії.

На наступних виборах 1 липня 2012 р. Інституційно-революційній партії вдалося втримати свої позиції. У парламенті: вона набрала 31,9% голосів. Результати інших партій: ПНД – 25,9% голосів, ПДР – 18,5%, Екологічна зелена партія – 6,1%, решта – 12,7%. У порівнянні із показниками виборів 2006 р. значну кількість голосів втратила ПНД. Натомість ІРП збільшила своє представництво у нижній палаті парламенту в два рази. Їй вдалося посилити свої позиції переважно за рахунок перемоги в одномандатних округах, що свідчить про функціонування як і раніше сильної організаційно-інфраструктурної складової партії на місцях. За думкою експертів, ПНД втратила електоральну підтримку через розчарування виборців у консервативному політичному курсі партії у соціальній сфері (зокрема, це відноситься до встановлення норм поведінки – наприклад, заборони абортів, носіння міні-спідниць). Якщо на попередніх виборах формувалися коаліції великих і дрібних партій, так у 2012 р. дрібні партії (Екологічна зелена партія, Партія праці) виступили окремо, за рахунок чого відбувся перерозподіл підтримки між великими і малими партіями. Екологічна зелена партія посилала свої позиції в одномандатних округах, що також свідчило про фрагментацію партійної системи.

¹ Суть «Вашингтонського консенсусу» полягає у наступних принципах: уряду – менше, податки – нижчі, торгівля – вільніша, державне регулювання – помірне.

На посаду президента претендували чотири кандидати: Енріке Пенья Ньето (Інституційно-революційна партія), Мануель Лопес Обрадор (Партія Демократичної революції), Хосефіна Васкес Мота (Партія національної дії) і Габріель Куарді (Нова партія Альянсу). Їхні результати: 38,21% голосів, 31,59%, 25,41%, 2,29%. М.Л.Обрадор знов відмовився визнати результати і зажадав перерахунку голосів, який був проведений. Він також подав позов стосовно масового підкупу виборців на місцях, який був відхилений Федеральним виборчим трибуналом у зв'язку із відсутністю доказів. Прихильники экс-кандидата трошили виборчі дільниці і автомобілі поліції. На знак протесту проти результатів виборів в Мехіко пройшов марш, що свідчило про відсутності стабільності політико-партійної системи в країні. Вища виборча комісія Мексики оголосила Е. П. Ньето переможцем загальнонаціональних президентських виборів і закріпила за ним статус легітимного глави держави.

7 червня 2015 р. пройшли парламентські вибори. Були обрані 500 депутатів Палати депутатів. Вибори відбулися за змішаною системою: 200 депутатів обиралися на основі системи пропорційного представництва, 300 – за мажоритарними одномандатними округами. ІРП перемогла із показником 29,11% голосів. Вибори проходили у напруженій обстановці, коли деякі організації намагалися їм перешкодити. З іншого боку, явка склала лише 48%, що свідчить про особливості загальної політичної атмосфери в країні. У суспільстві розвивається соціальна апатія.

Новий президент Е.П.Ньето став першим у ХХІ ст. мексиканським керівником, якому за умов тривалої кризи енергетики вдалося об'єднати націю і мобілізувати потенціал держави й приватного сектору на розв'язання невідкладного завдання модернізації країни. Буквально наступного після інавгурації президента (пройшла 1 грудня 2012 р.) дня лідерами основних політичних партій був підписаний спільний документ – «Пакт заради Мексики», у якому зафіксована рішучість національного істеблішменту терміново розпочати в країні реформи. Викладений на 34 сторінках, цей унікальний для мексиканської історії документ проголосив 95 цілей, які всі сторони домовилися виборювати. Надалі було проведено величезну роботу, результатом якої стали зміни до Конституції, а в економічній сфері здійснено шість реформ, що стосувалися енергетики, фінансів, телекомунікацій та податкового режиму. Однак реформи в сфері освіти і медицині суспільство сприйняло неоднозначно. 22 червня 2016 р. пройшла 15-тисячна демонстрація протеста проти дій уряду Е.П.Ньето. Тим не менше, мексиканська економіка спромоглася зробити значний крок вперед.

Як і в інших країнах, тут існують свої проблеми. Серед них – наркобізнес і організована злочинність, що перетворилися на національну катастрофу. Наркомафія у Мексиці – це набагато більше, ніж просто кримінальна проблема. Її діяльність зачіпає усі сфери життя суспільства, на всіх рівнях: від найвищого до найнижчого. Назви мексиканських картелів відомі: найжорстокіший з них – «Зетас», найсильніший –

«Синалоа», а є ще чимало інших, які або об'єднуються, або воюють між собою. Вони вбивають не тільки суперників, а й тих, хто намагається боротися із наркоманією, гинуть і сторонні люди. Рахунок жертв іде на десятки тисяч. За даними ООН, що проводила дослідження із питань організованої злочинності, наркоторгівлі та жертв насильства серед країн Європи та Латинської Америки, Мексика посідає перше місце за грабунками із застосуванням насильства і вогнепальної зброї, друге – за розмахом підкupu посадових осіб, друге – за викраденням людей, п'яте – за насильницькими злочинами. Все це свідчить про слабкість держави, тих сил, що мають стояти на заваді злочинності, залишаючи населення у стані відчаю та паніки.

Наркотики являють собою джерело внутрішньої нестабільності багатьох країн, що породжує злочинність, підриває здоров'я і добробут націй. Разом із тим наркобізнес породжує і тертя між державами, призводить до напруженості у відносинах. Наразі мова йде про Мексику та Сполучені Штати Америки. Проблема наркотиків – одна із найважливіших у їхніх стосунках. Через територію південного сусіда до США щорічно переправляється наркотиків на суму до 40 млрд. доларів, які купують понад 7 млн. «споживачів». Протидію здійснюють понад 50 американських агенцій із боротьби із наркоторгівлею, щорічно витрачається 5 млрд. доларів, в Мексиці прийнята і здійснюється Національна програма боротьби із наркотиками, проте ситуація не поліпшується: наприкінці другого десятиріччя ХХІ ст. тільки в Мексиці виробляється стільки ж героїну, скільки і на початку століття. Також вона є найбільшим в світі виробником марихуани. Через її територію проходить транзит з інших країн, зокрема, Колумбії (70% наркотиків та інших психотропних речовин надходить до Америки саме з Мексики). Сполучені Штати вбачають у Мексиці другу після Колумбії «наркодемократію» і намагаються проводити по відношенню до своєї сусідки жорсткішу політику через зростання наркокорупції, яка охопила поліцію, слідчі і судові органи, політичних діячів і державних чиновників на всіх рівнях.

Сполучені Штати також турбує масова міграція з Мексики: за приблизними підрахунками понад 500 тис. осіб щорічно виїзять у пошуках роботи. Від початку 1994 р. на кордоні¹ між двома країнами американці почали зводити «китайську стіну», будівництво якої продовжується й досі із застосуванням новітніх технічних засобів спостереження і контролю. Це робиться з метою боротьби проти нелегальної міграції, наркотрафіку та тероризму. Йдучи на президентські вибори 2016 р., Д.Трамп обіцяв побудувати стіну вартістю в 21 млрд.дол. і змусити заплатити за це Мехіко. Е.П.Ньето скасував зустріч із американським президентом. У Мексиці пройшли масові акції протесту, які мали за мету показати свою солідарність з тими мільйонами мексиканців, які нелегально проживають в США і яким загрожує депортація через посилення міграційних правил. Від цієї категорії

¹ Кордон між США та Мексикою протягнувся на три тисячі кілометрів.

мешканців Штатів до південної сусідки надходять мільярди доларів на утримання родичів мігрантів, що є вагомою складовою бюджету країни.

Мексиканська сторона також має претензії щодо нездійснення тих очікувань, які були пов'язані із приєднанням до Договору про північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА) за участю США та Канади, що набув чинності у січні 1994 р. Мексиканці сподівалися в такий спосіб стабілізувати і прискорити своє економічне зростання, залучити додаткові зовнішні фінансові ресурси для «стратегічного сходження», інакше кажучи, для сходження на рівень провідних економік світу. Вважалося, що Мексика одержить переваги перед іншими латиноамериканськими країнами, оскільки матиме широкий доступ до великого північноамериканського ринку. Це, в свою чергу, стимулюватиме розвиток власної обробної промисловості та збільшення експорту її продукції, покращиться торговий баланс, збільшаться валютні накопичення тощо. Для США участь Мексики мала відкрити широкий доступ до цієї країни американським товарам і капіталу. Крім того, Мексика мала своїм прикладом показати іншим латиноамериканським державам вигоди участі у такому об'єднанні.

Спочатку участь Мексики в НАФТА у поєднанні із політикою зовнішньої відкритості принесла певні позитивні результати, зокрема, приплив американських інвестицій, прискорення розвитку обробної промисловості експортного спрямування у прилеглий до території США зоні, де швидко почали розвиватися «макіладорас» – підприємства, що займалися збиральним виробництвом. Проте прорахунок полягав у тому, що надмірний нахил в торгово-економічних відносинах в бік одного партнера (85% обсягу експорту Мексики спрямовувалося у США) втягував мексиканську економіку до нових протиріч, робив її ще більш залежною і вразливою через стан справ у провідній економіці світу. Саме Мексика сильно постраждала через кризу, яка розпочалася у Сполучених Штатах у 2007 р. Роки участі у названому об'єднанні не призвели до стабільного розвитку і не зробили мексиканську економіку зрілою і високорозвиненою. Мексиканці не люблять американців, а їм запропонували в якості зірки-дороговказу нелюбиму ними країну і ненависних людей, заходилися американізувати самостійну і древню культуру, нав'язувати інші цінності. Суспільство страждає від такого приниження, у громадян з'явилося відчуття духовної ущербності. Треба мати на увазі, що мексиканці завжди пишалися своєю культурою, своєю своєрідністю, вони позиціонували себе ніяк не нижче американців. А оскільки США третирували мексиканців як людей другого сорту, так мексиканці презирливо звать американців «гринго».

Зовнішня політика Мексики впродовж десятиріч орієнтувалася здебільшого на США. Повернувшись обличчям на Північ, вона надовго забула про Південь, тобто про інші латиноамериканські країни. Лише останнім часом приходить розуміння, що саме вони є природнім союзником і партнером у всіх сферах. В.Фокс в свій час наголошував на

необхідності розширення діалогу і торговельно-економічних зв'язків із усіма країнами світу, роблячи при цьому особливий наголос на зміцненні всебічних відносин із сусідами на півдні. Він схилився до розбудови активніших відносин із МЕРКОСУР, а також до «європейського варіанту». Простежувалося бажання суттєвого розширення торгово-економічних зв'язків із найбільш розвиненими країнами за межами Західної півкулі, що одержало продовження при його наступників.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що на кінець 2000-х рр. пік політичної модернізації у Мексиці пройдено: здійснився перехід від «суперпрезидентства» і гегемонії однієї «державної партії» до дійсної багатопартійності і розділення законодавчої, виконавчої і судової влад, створені достатньо надійні механізми змагальної і прозорої виборчої системи. Але міцно тримаються елементи старої політичної культури, такі як патерналізм та авторитаризм, клієнтелізм та корупція. Поглиблюється соціальне розшарування, майнова нерівність і поляризація багатьох інтересів за умов неоліберальної ринкової економіки. Посилюються конфлікти, пов'язані із перерозподілом власності і влади, що тягне за собою виникнення нових викликів і протиріч. Це віддзеркалюється і у таких явищах, як організована злочинність та наркобізнес. Уряд країни, де понад половина населення перебуває на межі бідності, не може самотужки ефективно здійснювати назрілі політичні та соціально-культурні перетворення. За таких умов громадянське суспільство, його різноманітні об'єднання починають все активніше включатися до вирішення громадських справ, певною мірою впливаючи на політичні процеси. Це має особливе значення з огляду на те, що політичний клас, а разом із ним деякі державні установи втрачають довіру громадян. Таким чином демократія, яка знаходиться у перехідному періоді становлення, показує свої слабкі сторони. Мексика переживає складні часи. Її політичні сили не спромоглися прийти згоди, що стає величезною перешкодою на шляху розвитку мексиканської держави.

Література

- Асташенков А.А. Мексиканская нарковойна /А.А.Асташенков //Латинская Америка. – 2011. – № 3.
- Боровков А. Н. Мексика: исторический поворот /А.Н.Боровков //Латинская Америка. – 2000. – № 12.
- Бужан В.С. Економічні ефекти "молодшого партнера" асиметричної регіональної інтеграції (на прикладі Мексики) /В.С.Бажан //Економіка та держава. – 2015. – № 6.
- Визгунова Ю. И. Общество и демократические реформы в Мексике: успехи и трудности /Ю.И.Визгунова //Латинская Америка. – 2000. – № 1.
- Визгунова Ю. И. Мексика: метаморфозы демократии /Ю.И.Визгунова //Латинская Америка. – 2007. – № 2.
- Визгунова Ю. И. Мексика: стратегия обновления и общество /Ю.И.Визгунова //Латинская Америка. – 2008. – № 12.
- Визгунова Ю. И. Противоречия и перспективы процесса демократических перемен в Мексике /Ю.И.Визгунова //Латинская Америка. – 2010. – № 2.
- Визгунова Ю.И. Интегральная реформа государственных институтов в Мексике: траектория и перспективы /Ю.И.Визгунова // Латинская Америка – 2015. – № 8.

Гуадарама Р. Роль интеллектуалов в изменении мексиканской политики: 1994 – 2002 /Р. Гуадарама //Неприкосновенный запас. – 2003. – № 1.

Дабагян Э.С. Висенте Фокс – мексиканский президент-реформатор /Э.С.Дабагян // Новая и новейшая история.– 2013. – № 4.

Ігнат'єв П. Регіональна політика Мексики: особливості політичного розвитку двох останніх десятиріч /П.Ігнат'єв //Зовнішні справи. – 2012. – № 9.

Ігнат'єв П. Мексика: особливості політичного розвитку двох останніх десятиріч /П.Ігнат'єв //Зовнішні справи. – 2012. – № 9, 10.

Коваль О. Трамп проти "поганих хлопців" з Мексики /О.Коваль // Дзеркало тижня. – 2017. – 11-17 лютого.

Ковальова А. Д. Соціальний розвиток Мексики в умовах інтеграції /А.Д.Ковальова //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 84. Ч. 2.

Кондрашова Л. И. Уроки мексиканского кризиса /Л.И.Кондрашова //Латинская Америка. – 1996. – № 3.

Лавальє У. Р. Страна роста, но не развития /У.Р.Лавальє //Латинская Америка. – 2008 – № 9.

Мартынов Б.: «Страна тлеет, как бикфордов шнур» /Б.Мартынов //Столетие. – 2011. – 24 ноября.

Мельникова К. Картельный в голову. В Мексике борьба с наркокартелями превратилась в глобальную социально-политическую задачу /К.Мельникова [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2014/07/02/drugsmexico/>

Пилипенко М. Левые в Мексике /М.Пилипенко //Международная жизнь. – 2008 – № 12.

Попова Л.Л. 20 лет восстания сапатистов в Мексике /Л.Л.Попова //Латинская Америка – 2015. – № 1.

Пузикова Л Мексика: між минулим і майбутнім / Л Пузикова, Р. Козунова // Віче.– 2011. – № 13.

Столяр О.П. Відносини України зі США, Канадою та Мексикою /О.П.Столяр //Зовнішня політика України - 2012 : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети : щорічник / О.Я. Александрович, М.Г. Капітоненко, І.Є. Лоссовський, В.М. Мовчан, Г.М. [та ін.] – К., 2013.

Столяр О.П. Боротьба із наркоторгівлею як основний напрямок співробітництва між Мексикою та США у безпековій сфері /О.П.Столяр // Гілея. – 2016. – Вип. 114.

Столяр О.П. Вплив нелегальної міграції на сучасні американо-мексиканські відносини /О.П.Столяр // Гілея. – 2016. – Вип. 115.

Сударев В.П. В поисках утраченного лидерства в Латинской Америке в начале XXI в. /В.П.Сударев //Латинская Америка – 2013. – № 6.

Ткач О.І. Державна політика Мексики у формуванні інформаційного суспільства в умовах глобалізації /О.І.Ткач // Гуманітарні студії.– 2009. – Вип. 5/6.

Хейфец В. Л. Три пишем, двенадцать – в уме: размышления о мексиканской электоральной математике /В.Л.Хейфец //Латинская Америка. – 2010. – № 4.

Чернышев А.Л. Политическая борьба индейского населения Мексики в конце XX – начале XXI вв. /А.Л.Чернышев //Латинская Америка. – 2009. – № 8.

Чернышев А. Л. Есть ли душа у современных индейцев? Коренное население Мексики как объект и субъект политики на рубеже XX – XXI вв. //А.Л.Чернышев //Латинская Америка. – 2010. – № 9.

Шевакина О.А. Эволюция мексиканской экономики в контексте деятельности НАФТА /О.А.Шевакина // Латинская Америка.– 2007. – № 7.

Шереметьев И. К. Растроченный престиж «восходящего гиганта» /И.К.Шереметьев //Латинская Америка. – 2008. – № 9.

Шереметьев И. К. Мексика: «восходящий гигант» в стратегическом «капкане» блока НАФТА / И.К.Шереметьев //Латинская Америка. – 2010. – № 5.

Шишорина А. Анализ парламентских выборов в Мексике в июле 2012 г. /А.Шишорина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regional-science.ru/2012/09/21/шишорина-анастасия-анализ-парламент/>

- Яковлев П. Мексика: сложные проблемы восходящей державы /П.Яковлев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: /http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/meksika_sloznej_problemy_voskhodashhej_derzhavy_2011-06-14.htm
- Яковлев П. Мексика: геополитический ракурс структурных реформ (портрет страны-лидера группы МИНТ) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/meksika_geopoliticheskij_rakurs_strukturnyh_reform_portret_strany-lidera_gruppy_mint_2014-10-13.htm
- Яковлев П.П. Мексика 2014 г. Реформы на фоне кровавой драмы /П.Яковлев // Латинская Америка.– 2015. – № 2.
- Berliner D. Competition for Transparency: Political Competition and Institutional Reform in Mexican State /D.Berliner, A.Erlich //American Political Science Review. – 2015. – Vol. 109. – Issue 1.
- Carasik L. Brutal Borders. Mexico's Immigration Crackdown –And How the United States Funds It /L. Carasik //Foreign Affairs. – 2015. – November 4.
- Castañeda J.G. NAFTA's Mixed Record. The View From Mexico /J.G. Castañeda //Foreign Affairs. – 2014. – January/February.
- Flores-Macías G. Latin America's New Turbulence: Mexico's Stalled Reforms / G. Flores-Macías //Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.
- Schedler A. The Criminal Subversion of Mexican Democracy / A. Schedler //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 1.
- Serra G. Demise and Resurrection of a Dominant Party: Understanding the PRI's Comeback in Mexico / G.Serra //Journal of Politics in Latin America – 2013. –Vol.5. – № 3.
- Serra G. Vote Buying with Illegal Resources: Manifestation of a Weak Rule of Law in Mexico / G.Serra //Journal of Politics in Latin America – 2016. – Vol.8. – № 1.

Республіка Чилі

Інтерес до цієї невеликої країни, що витягнулася довгою, вузькою смугою уздовж Тихоокеанського узбережжя, пов'язаний насамперед із її насиченою різними соціальними експериментами історією та поступовим виходом за останні десятиріччя із лабіринту, здавалось би, нездоланих проблем на рівень однієї з найрозвиненіших держав не тільки в регіоні, але й у світі. У січні 2010 р. Чилі стала 31 членом Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) – об'єднання найрозвиненіших країн світу, серед яких – США, Канада, усі провідні держави Євросоюзу. Це співтовариство можна назвати «елітарним економічним клубом». На сьогоднішній день Чилі вважається найбільш успішною з точки зору здійснення модернізації в Латинській Америці.

В минулому соціально-економічна специфіка країни визначалася кількома обставинами. Насамперед досить сильними позиціями великого землеволодіння, орієнтованого на ринок, з масою орендарів-дольників, які аж до середини ХХ ст. залишалися фактично у довічній кабалі у латифундистів. Проте у другій половині ХІХ ст. почалася індустріалізація, особливо в наслідок відкриття у 1840-х рр. величезних покладів міді¹. Гірничо-видобувний бум призвів до виникнення власної промисловості і банківського капіталу. Розвиток промисловості мав наслідком масову міграцію сільських орендарів, а стара аграрна еліта зіткнулася із впливом залежної робочої сили, а з нею і гарантованих голосів на виборах. Руйнувалися основи аграрно-олігархічного укладу. Зростали стихійні захвати землі, страйки на підприємствах та в університетах.

Кульмінацією цих процесів стало обрання президентом поміркованого соціаліста Сальвадора Альєнде у 1970 р. Він розглядав президентський мандат як історичну можливість покласти край реліктам відсталості в аграрних відносинах і реформувати чилійське суспільство, був радше модернізатором, ніж лівим радикалом, сподіваючись домовитися з усіма – правими, центристами, лівими. Проте в країні почала розвиватися економічна криза. За кожною державною субсидією стояли інтереси тієї чи іншої політично активної групи чилійського суспільства. У намаганні продовжити фінансування всіх проектів уряд С. Альєнде пішов на друкування інфляційних грошей і націоналізацію копалень. Вмикання друкарського верстату і підняття зарплат зробило чимало підприємств збитковими. Чилійські підприємці відповіли «інвестиційними страйками».

¹ Мідь і досі є стрижнем економіки країни, її тут називають «червоне золото». Чилі – найбільший світовий експортер цього металу (більш ніж третина світового виробництва), а також побочного продукту переробки міді і цінної присадки до сталі молібдену (28% світового виробництва). В структурі експорту мідна руда, рафінована мідь і продукти первісної переробки міді займають понад 50%. Тобто існує сильна залежність стану справ в економіці від експорту і цін на мідь. Разом із тим усвідомлюється необхідність зниження цієї залежності і диверсифікації: на перший план висувається агроекспорт і ширший вихід на ринок літїю.

У сільській місцевості землевласники протистояли експропріації своїх володінь і саботували аграрну реформу.

Масла у вогонь підлив і візит кубинського лідера Фіделя Кастро. Кубинський гість три тижні тріумфально їздив країною, ігноруючи заклики місцевої влади повернутися додому. Він на всі лади із притаманною йому ораторською майстерністю вихваляв радикальні кроки свого режиму, різко критикував парламентську демократію і агітував за марксистську революцію. До Чилі прибули тисячі кубинських «радників». Під таким впливом місцева влада пішла на тотальне одержавлення не тільки великих підприємств, але й на утиски дрібних і середніх власників. Політика регулювання цін призвела до небажаних наслідків. До 1973 р. інфляція сягнула 800% на рік, дефіцит бюджету – 22% ВВП, за умов тотального товарного дефіциту панував чорний ринок. Країну лихоманило від страйків. Каструльні марші домогосподарок стали своєрідним символом тих років.

Зрозуміло, що у правих опонентів уряду С. Альєнде, чилійських військових та американської адміністрації такий лавиноподібний розвиток подій викликав гостре занепокоєння через можливість появи «другої Куби». Поставала небезпека лівої диктатури. Альтернативою стала права диктатура, встановлена 11 вересня 1973 р. чилійськими військовими на чолі з генералом Аугусто Піночетом за допомогою Центрального розвідувального управління США. Уряд Народної єдності було скинуто, президент загинув з автоматом в руках, захищаючи демократію¹.

Чилійські військові створили терористичний режим, що протримався 17 років, а прізвище А. Піночета стало синонімом кривавого ката, особливо завдяки радянським засобам масової інформації. Стосовно останнього варто згадати, що загальна чисельність вбитих або зниклих без вісті за часів його диктатури, становить близько 3 тис. чоловік. Скільки мільйонів загинуло за часів В. Леніна і Й. Сталіна – питання, на яке досі немає чіткої відповіді. Так само відсутня однозначна відповідь на питання стосовно того, чи був А. Піночет душолюбом чи рятівником вітчизни? Його ім'я також часто згадується в контексті визначення співвідношення диктатури та економічної раціональності у здійсненні швидкої модернізації. Той, хто вважає чилійським досвід еталонним прикладом успішних реформ, проведених диктатором, наполягає: генерал спочатку залізною рукою навів лад в охопленій безладом країні, а потім залучив до управління компетентних ринкових економістів. Жорсткими шокowymi методами були здійснені структурні реформи, які вивільнили фактори ринкового зростання. Диктатур в історії Латинської Америки вистачало, проте вони не приводили до таких помітних успіхів. Що ж відбулося в Чилі?

Вгамувавши країну через придушення політичних свобод та опозиції, влада вдалася до неоліберальних перетворень через «шокову терапію». Ці перетворення здійснювалися цивільними фахівцями високої

¹ Прочитавши останнє звернення до народу, він застрелився.

кваліфікації під невиспущим контролем військових, які, однак не втручалися безпосередньо у вирішення суто господарських питань. Також слід пам'ятати, що Чилі вважається найбільш «європейською» країною на континенті: немає необов'язковості, безладності, нехлюйства, які вельми поширені в інших латиноамериканських країнах, де панує звичка по можливості не робити сьогодні те, що можна відкласти на завтра, а краще на післязавтра. Цю країну називають «країною трудоголиків», реальний робочий тиждень яких на два десятки годин перевищує навантаження японців, південних корейців та інших знаних в світі трударів. Чилійці серйозні, високоорганізовані і пунктуальні, що виявляється і в ефективності державного управління¹.

Військове керівництво, яке прийшло до влади, поставило завдання якнайшвидше створити передумови до прориву в господарській сфері і включення до світової економіки. Перетворення спрямовувалися на ліквідацію дисбалансу між попитом і пропозицією; призупинення і поступове зниження темпів інфляції; розвиток конкуренції між різними видами власності; диверсифікацію виробництва та модернізацію технологій; підвищення конкурентоспроможності експортних товарів на зовнішніх ринках. Заради досягнення визначеної мети використовувалися неоліберальні методи, такі як зведення до мінімуму ролі держави у виробництві; упор на приватизацію державної власності; лібералізація економіки і залучення іноземного капіталу. В середині 1970-х рр. на світових фінансових ринках з'явилася величезна маса гарячих грошей, і відсотки по запозиченнях були невеликими. Чилійська хунта та її прибічники різко збільшили зовнішню заборгованість (з 3 до 17 млрд. дол.). Це дозволило першому поколінню чилійських фінансово-промислових груп скупити активи, що приватизувалися, а також створити бум показного споживання. Проте коли уряд США різко підняв ставки і курс долара, більшість ФПГ Чилі цього не витримала – пішла серія банкрутств, особливо гострим був період 1982 р.

Після того почалася реальна перебудова чилійської економіки, коли спад у спекулятивних секторах нерухомості і фінансах разом із монополією хунти на експорт міді та селітри змусили вкладати кошти та підприємницьку енергію у модернізацію сільського господарства. Цьому також сприяла кон'юнктура світового ринку, на яку вплинуло поширення серед середніх класів західного суспільства моди на здорове харчування. Із Чилі у відповідь значно зростає імпорт свіжих овочів, фруктів та натуральних вин. Сюди додався підвищений попит на лососів, що розводилися у фіордах чилійського півдня, і деревину евкالیптів, головними споживачами чого виступили Японія та Корея. Господарську діяльність, пов'язану із освоєнням нових ринків, а також навичок та

¹ Одним із факторів успіхів Чилі вважається «щеплення високої ділової етики», що відбулося завдяки переселенню до країни у XIX – XX ст. великої кількості європейців. Цьому сприяв Закон про пріоритетну міграцію 1845 р., що залучив до країни цінний людський капітал.

технологій координували цивільні міністерства. В цілому, країна мала відносно розвинену легальну підприємницьку культуру, капітали, інфраструктуру, орієнтувалася на експорт сировини та сільгосппродукції, чому сприяли тодішні умови світових ринків. Ось що головним чином дозволило подолати жорстоку кризу старого аграрного укладу, яка викликала потрясіння початку 1970-х років. Роль військових значною мірою зводилася до придушення суперечок у сфері трудових відносин.

Результатами реформ 1970-1980-х рр. стало оздоровлення фінансової системи, покращання інвестиційного клімату, і на цій основі – підвищення темпів економічного зростання. Але ці результати певною мірою були досягнуті за рахунок жорсткої соціальної політики, коли значно скоротили витрати на соціальні потреби (медицину, освіту, сплату пенсій, житлове будівництво). Держава повністю позбавлялася регулюючої та протекційної ролі у сфері трудових відносин, а профспілки значно втратили свій вплив, оскільки трудовий кодекс суттєво обмежував права трудящих і розширював можливості роботодавців, зокрема щодо звільнень. Це дозволило диктаторському режиму «на економії людського капіталу» подолати складний шлях трансформації соціально-економічних структур, які існували раніше. Проте аграрне питання залишалося нерозв'язаним. Малоземельне і безземельне селянство масово мігрувало до міст, що посилювало соціальні протиріччя та майнову нерівність. Наприкінці 1980х рр. Чилі перетворилася на країну із одним із найвищих навіть для свого регіону рівнем бідності та соціальної нерівності (у 1990 р. нижче межі бідності перебувало 38,9 % населення країни). Народне невдоволення стримувалося силою репресивних органів та армії. Еміграція з Чилі за часів диктатури сягнула 1 млн. чоловік, що складало приблизно 10% тодішньої загальної чисельності населення. Це також – плата за «економічне диво» А. Піночета.

У 1980 р. почала діяти нова Конституція, яка давала генералові свободу дій для боротьби із опозицією, але водночас передбачала затвердження влади через плебісцит. Заради подовження своїх повноважень А. Піночет призначив його на 5 жовтня 1988 р. «За» висловилося 45,3% учасників, «проти» – 54,7 %. Це означало не тільки перемогу демократії, але й те, що суспільство перебувало у стані глибокого розколу. Майже половина його вважала, що генерал – національний герой, який не тільки врятував країну і вивів її з глибокої кризи, але й сприяв значним успіхам. Подібні настрої не зникали впродовж тривалого часу по тому. Відтоді вважається, що основна політична боротьба у Чилі – між супротивниками А. Піночета та його прихильниками.

Сам генерал в ніч після несподівано програного плебісциту наказав виводити війська на вулиці і знову «рятувати батьківщину». Проте головнокомандувачі збройних сил, які зібралися у його кабінеті, не дали анулювати результати народного волевиявлення. Чи то на них вплинули американські дипломати, адже А. Піночет своїми репресіями сильно підвів «борців за демократію по всьому світу». Чи то виявилися настрої вищих

військових, які почували відповідальність за відвернення можливого політичного катаклізму, – та генерал пішов з посади президента, проте зберіг за собою посаду головнокомандувача сухопутних сил. На цій посаді він блокував будь-які спроби переслідувань представників силових структур, причетних до порушень прав людини часів диктатури, а також радикальні політичні ініціативи. Таким чином наступні вже демократичні уряди довгий час відчували його присутність на владному полі. У 1998 р. генерал залишив керівництво збройними силами, зберігши за собою пожиттєве сенаторство.

В той же рік, коли А. Піночет перебував у Лондоні на лікуванні, Іспанія висунула проти нього звинувачення стосовно вбивства або зникнення іспанських громадян в Чилі під час його правління. Тяжба тривала 16 місяців, під час яких, за порадою консультанта, колишній диктатор імітував розумову хворобу. Через неї британська Феміда відмовилася розглядати справу. Тодішня чилійська влада наполягала на тому, що право виносити вирок і вершити правосуддя, в першу чергу за дії, здійснені на національній території, є складовою суверенітету і юрисдикції країни. Тобто тільки чилійський суд має право судити за злочини, скоєні на території країни чилійським громадянином. Відбулася екстрадиція генерала, на батьківщині він кілька років балансував між лікарнею і судом. Помер А. Піночет 10 грудня 2006 р. у госпіталі Сантьяго. Наступного дня у столиці з одного боку величезна маса людей раділа з цього приводу, а друга – сумувала. Досі відсутня однастайність в оцінках його діяльності, вони діаметрально протилежні: від звинувачень у кривавих масових репресіях до вдячності за те, що вивів країну із скрути.

14 грудня 1989 р. в Чилі відбулися перші за майже 20 років всезагальні демократичні вибори. 55,2 % голосів одержав лідер християнських демократів Патрісіо Ейлвін (1990 – 1994 рр.). Саме християнські демократи разом із соціалістами стали основою опозиційного лівоцентристського Об'єднання партій за демократію. Сили, які раніше перебували по різні боки барикад, спромоглися об'єднатися, зробивши уроки із трагічних подій 1973 р. До альянсу також увійшли Партія за демократію і Соціал-демократична радикальна партія, що свідчило про його широту.

11 березня 1990 р. колишній диктатор офіційно передав владу цивільному президенту, чиїм найважливішим завданням оголошувалося досягнення національного примирення. Створена президентським декретом Національна комісія із з'ясування істини і примирення після майже річної напруженої роботи опублікувала у березні 1991 р. доповідь про грубі порушення військовим режимом прав людини і список жертв диктатури і тих, хто пропав без вісті. Правда, сказана про злочини диктатури, мала позитивний вплив на оздоровлення суспільства. Матеріали були передані до Верховного суду і стали предметом численних розслідувань. Проте ця робота наштовхнулася на мовчання військових і

небажання співпрацювати, а також попередження з боку самого А. Піночета, тоді ще одного з головнокомандувачів.

Попри важливість і гостроту політичних проблем, пов'язаних із пошуком громадянської згоди і політичної стабілізації, головна увага приділялася економічним проблемам. Наступники А. Піночета не відмовилися повністю від тих неоліберальних засобів, які використовувалися заради їх вирішення, проте значно їх пом'якшили. Зокрема, вважалося, що державний сектор ще не вичерпав своїх можливостей, і тому нема потреби у його тотальній приватизації, особливо що стосується підприємств, стратегічно важливих для національної економіки. Уряд П. Ейлвіна підтвердив багатоманітність форм власності (державна, приватна, змішана, кооперативна, общинна та ін.). Такий плюралізм мав стимулювати конкуренцію між ними. Разом із тим уряд наголосив свою відповідальність за створення так званих «рівних можливостей» для всіх них. Під контролем держави залишалися такі сфери, як правосуддя, міжнародні відносини, оборона, громадська інфраструктура. Проголошувався курс на творення системи «народного капіталізму». Особливе значення в цьому плані – у політики із подолання бідності.

За часів панування військового режиму практично половина населення країни програла від неоліберальних трансформацій і опинилася на межі виживання. Тому ця частина суспільства очікувала від нового уряду в першу чергу поліпшення свого становища і компенсації високої соціальної ціни тих перетворень. Адже в Латинській Америці досить сильною є ідея відповідальності влади за добробут суспільства. Водночас підприємницькі кола і пов'язаний із бізнесом новий середній клас виступали за подовження неоліберального курсу, розпочатого за часів А. Піночета. Жорсткі установки бізнес-еліти, яка спиралася на потужний економічний ресурс, підтримку впливових політичних сил та армії, являли серйозну перешкоду будь-яким соціальним новаціям.

За таких умов уряд запропонував свою ідеологію «ринкових реформ, а не ринкового суспільства», яка мала сприяти здійсненню ефективних соціальних перетворень без шкоди для економічного розвитку. Бізнесу гарантувалося додержання правил гри, встановлених за часів правління військових. При цьому конкретній діяльності передувало серйозне обговорення проблеми бідності. Демократична коаліція наголошувала, що бідність є головною проблемою країни, свідченням відсталості, подолати яку можна лише за умов солідарності, згоди та діалогу усіх соціально-політичних сил. Сам президент вважав, що кричуща соціальна нерівність є показником незрілості усього суспільства, а не окремих його груп, і може перетворитися на основне гальмо модернізації та демократизації. П. Ейлвін розумів, що доля демократії багато в чому залежить від успішності й ефективності соціальної політики, яка не повинна надто тиснути на економіку, що інтенсивно розвивалася, і піддавати небезпеці не надто міцний політичний компроміс між різними силами суспільства. Таким чином жодна політична або соціальна група не називалися винуватцями у

непопулярних результатах неоліберальних реформ, здійснених за рахунок широких верств населення. Демократи закликали приватних підприємців підвищити свою роль у вирішенні соціальних проблем. Також акцент було зроблено на нових можливостях у подоланні бідності і творенні сучасного високорозвиненого суспільства на засадах всезагального добробуту і рівних можливостей. Стратегічний підхід до проблеми бідності визначався, виходячи із етики солідарності і взаємної відповідальності політичної еліти і різних прошарків населення. Найважливішим досягненням стало проведення податкової реформи. Пряме оподаткування було збільшено і посилено його прогресивний характер, хоча в середньому податкові платежі склали 16 % (у латиноамериканському регіоні на той час – 30 – 35 %). Зростання надходжень від податків дозволило змінити структуру державного бюджету, дещо збільшити витрати на соціальні цілі. Це сприяло зміцненню соціальної бази демократичного ладу, особливо зважаючи на упадоквану величезну маргіналізацію населення.

Від початку 1990-х рр. і надалі досвід Чилі продемонстрував, що у сучасній складній економіці вирішальну роль відіграють не природні ресурси і територія, хоча вони важливі, а передусім якість управління, інтелектуальний рівень мікро- і макроструктур влади. Саме в цей час в Чилі на ключові посади прийшли люди нового типу – з університетськими дипломами, автори аналітичних праць, управлінці, здатні знаходити рішення, що відповідали нагальним національним інтересам. В центрі уваги демократичних урядів від П. Ейлвіна і надалі постала освіта. Важливим напрямком економічної політики уряду стала боротьба із безробіттям, особливо серед молоді: розроблена програма із професійного навчання молодих людей і фінансової допомоги дрібним і середнім підприємствам. В цілому, у 1990 – 1994 рр. було започатковано чимало соціальних програм, проте їх реалізація та інтенсивне зростання капіталовкладень у соціальну сферу припало на середину 1990-х рр., коли президентські повноваження П. Ейлвіна вже закінчилися.

Наприкінці 1993 р. в Чилі пройшли другі після уходу А. Піночета демократичні вибори, і президентом став Едуардо Фрей Руїс-Тагле – спадковий політик, син популярного у 1960-х рр. президента Едуардо Фрея Монтальви. Лідер демократичних християн переміг із рекордним показником у 58 % голосів. Він перебував на президентській посаді з 11 березня 1994 р. до 11 березня 2000 р. Зусилля очолюваної ним держави зосереджувалися на декількох пріоритетних напрямках – освіті, охороні здоров'я, соціальному захисті населення. На початку президентства Е. Фрея затвердили Національну програму із подолання бідності, яка базувалася на численних соціальних ініціативах та пропозиціях як урядових комісій, так і громадських організацій. Вона обіймала такі основні напрями:

- забезпечення усього населення країни життєво важливими послугами – питною водою, електричною енергією, каналізацією та телефонним зв'язком;

- розвиток самостійності та ініціативи муніципалітетів бідних районів, сприяння їх діяльності у підтримці нужденних домогосподарств;
- розробка спеціальної програми у підтримці жінок – голів домогосподарств, що перебували у злиденній ситуації;
- створення системи юридичної допомоги для бідних сімей, що сприяла б їх залучення до роботи соціальних програм;
- підвищення професіоналізму та відповідальності управлінських кадрів, відповідальних за здійснення програм на місцях;
- перегляд застарілих і неефективних соціальних програм і формування нових у відповідності до вимог часу.

Реалізація наміченої соціальної політики передбачала значне збільшення капіталовкладень, що і відбувалося.

Загальні результати соціальної політики минулого десятиріччя в цілому були значними. Цьому допомагала сприятлива економічна кон'юнктура 1990 – 1997 рр., що дозволило продовжувати економічні реформи, зберігати високі темпи економічного зростання (в середньому 8% на рік) і водночас суттєво скоротити абсолютну бідність, підвищуючи якість життя широких верств населення. Загальна бідність скоротилася вдвічі: від 38,9 % у 1990 р. до 20,6% у 2000 р. Безробіття зменшилося від 20% у 1985 р. до 5 % у 1997 р. Досягнення у зменшенні бідності, а також політична стабілізація суспільства створили Чилі міжнародний імідж «вітрини латиноамериканської демократії», «країни успіху». Проте глибока соціальна нерівність подоланою не була, оскільки поліпшення якості життя незаможних відбувалося одночасно із збільшенням прибутків найбагатших: верхні 10% суспільства мали 42,3 % національного доходу, дещо збільшивши свою частку за десятиліття, а нижні 10% мали 1,1 %, навіть менше, ніж це було у 1989 р. Подібна ситуація, яку терпіли при А.Піночеті, сильно дратувала наприкінці президентства Е. Фрея. Особливе обурення викликав корупційний скандал стосовно будівництва «соціального житла», на яке спрямовувалися дуже великі державні кошти¹. Виявилось, що для реалізації програми «соціального житла» була законтрактована будівельна фірма, власник якої перебував у близьких родинних стосунках із впливовою особою уряду Е. Фрея, що скомпрометувало і уряд, і християнських демократів. Ймовірно, саме цей скандал сприяв тому, що наступниками християнських демократів стали союзники по коаліції – соціалісти. Можливо, свою роль відіграла криза

¹ Приватні будівельні фірми зводили «народні будинки» у два-три поверхи із необхідними комунікаціями. Квартири надавалися не за дурно – за них потрібно було виплачувати гроші впродовж кількох років, що досить складно для бідних родин. Проте з часом виявилось, що ці домівки не витримують зтяжних злив. Вони споруджувалися нашвидкуруч, без фундаменту, просто на ґрунті, із стінами «в одну цеглу», що як губка всмоктували і пропускали вологу. Довелося рятувати ситуацію за допомогою спеціальних пластикових «накидок», якими накривали промоклі будинки. Справою «нейлонових будинків» зайнялися слідчі, депутати, журналісти.

1997 – 1997 рр., яка розпочавшись у Південно-Східній Азії, у 1999 р. негативно вплинула на економіку Чилі.

Президентські вибори, що припали на той рік, проходили у несприятливий період, коли ВВП знизився на 1,1 %. При тому, що більшість виборців зберегла довіру до демократів, соціаліст Рікардо Лагос Ескобар переміг тільки у другому турі з незначною перевагою: 51,32 % проти 48,68 % у його суперника Х. Лавіна. Незначна кількісна перевага частково пояснюється впливом дій його суперників, які під час передвиборчої агітації намагалися залякати населення, особливо його жіночу частину. Всіляко наголошувалося, що буцімто повернення соціаліста до президентського палацу матиме такий же руйнівний ефект, як при С. Альєнде. А той час залишився у свідомості населення спогадами про суцільний дефіцит, порожнечу полиць і трагічні події. До того ж чимала частина електорату ностальгувала за часами «залізної руки» генерала.

З свого боку, Р. Лагос неодноразово і в різних варіаціях наголошував, що військове керівництво, хоча і сприяло економічним перетворенням, підірвало демократичну традицію і всіляко порушувало права людини. Подібний шлях розвитку неприпустимий, оскільки справжній розвиток можливий лише тоді, коли головною цінністю є людська особистість, коли головною метою економічного розвитку є благо людей. На різних етапах своєї діяльності Р. Лагос показав себе справжнім демократом. Саме він наважився перед плебісцитом, яким мав подовжити повноваження А. Піночета, виступити на телебаченні із зверненням до співгромадян і висловитися за можливість не допустити цього. Він працював міністром освіти в уряді П. Ейлвіна, міністром громадських робіт в уряді Е. Фрея. Свій демократизм він виявив у справі реформування Конституції 1980 р. У 2005 р. воно завершилося, оскільки внесені 58 змін і поправок завершили процес консолідації демократії. Були вилучені «авторитарні статті», які впродовж 25 років нав'язували чилійському суспільству жорсткі норми політичного життя. Зокрема, створена А. Піночетом Рада національної безпеки, яка раніше мала неабиякі прерогативи, наприклад, призначення і усунення з посад головнокомандувачів родами військ, перетворилася на формальний консультативний орган при президенті, передавши свої повноваження президенту і сенату. Ліквідовувався інститут довічних сенаторів, який раніше забезпечував депутатську недоторканність колишнім діячам військового режиму (сенатори мають обиратися прямим голосуванням). Повноваження парламенту¹ як найважливішого демократичного інституту розширювалися, президентський термін скорочувався із шести років до чотирьох без права переобрання, підвищувалася роль парламентських виборів тощо. Політичний сенс цих змін полягав у тому, що було поставлено крапку у

¹ Національний Конгрес складається з двох палат – нижньої – Палати депутатів и верхньої – сенату.

тривалому й складному процесі демократизації, завершено формальний відхід від піночетівського минулого.

Знаковою подією у подоланні цієї спадщини стало рішення влади про виплату матеріальної компенсації понад 27 тисячам жертв репресій¹ та їх родичам, схвалене парламентом 17 грудня 2004 р. Ініціатором акції виступив сам президент, який спирався на результати роботи авторитетної комісії під керівництвом католицького священика С. Валеха². Так держава вперше публічно визнала відповідальність за злочини, скоєні від її імені.

У період, що розглядається, держава продовжувала працювати над розв'язанням проблеми бідності. У 2002 р. під керівництвом Міністерства планування і кооперації прийнято програму соціального захисту «Солідарна Чилі», відповідальність за її реалізацію взяв на себе Національний фонд із подолання бідності. На відміну від попередніх програм, ця стратегія спрямовувалася переважно на допомогу родині, а не окремій людині, а також на комплексне підвищення якості життя найбідніших із бідних домогосподарств, особливо тих, які очолювали самотні жінки із дітьми. В основі такого підходу – більш складне, багатостороннє розуміння бідності як особливого способу життя, що впливає не тільки на окрему людину, але й на усе її оточення, в першу чергу сім'ю та дітей, позбавлених можливості нормально адаптуватися у сучасному суспільстві. Програма поставила за мету забезпечення реалізацію економічних, соціальних і культурних прав найбільш знедолених верств населення. Задля виконання накреслених завдань передбачалася виплата щомісячної грошової допомоги на здобуття освіти, підвищення трудової кваліфікації, охорону здоров'я кожної родини, включеної до програми. Разом із тим сім'я підписувала конкретні зобов'язання щодо самостійної активності із поліпшення якості власного життя.

Іншим важливим проектом 2000 – 2006 рр. стала освітня програма «Середня школа для всіх» із метою забезпечення 12-річної освіти всієї молодді країни, незалежно від рівня прибутків, а також скорочення відсотку раннього залишення навчання у школі, зменшення відставання аграрних областей країни, тобто підвищення культурного потенціалу і якості життя суспільства в цілому. Пріоритетний напрямок соціальної політики в Чилі – подолання соціальної ексклюзії (виключення із суспільного життя). Соціальна ексклюзія найбіднішого прошарку полягає не тільки у необхідності існувати на 1 долар на день, але й у відсутності шансу вирватися з цього кола, надавши освіту дітям. Саме тому найважливішим механізмом залучення до суспільного життя представників знедоленого населення, особливо молоді, є система освіти. На цьому

¹Усі чилійці, які зазнали катувань за часів правління А. Піночета, одержали щомісячну компенсацію у розмірі, еквівалентному 185 доларів та пільги на медичне обслуговування.

² Під час диктатури католицька церква брала участь в опорі, надаючи допомогу її жертвам, зокрема, переховуючи тих, кого розшукували репресивні органи.

шляху Чилі досягла значних успіхів: кількість писемних дорівнює 95,4%. Для тих, хто живе за межею бідності, існують соціальні субсидії, продовольча допомога. Отже, голодних немає.

Досвід Чилі показує, що основна відповідальність за розробку та ефективність соціальних програм лягає в першу чергу на політичну еліту та державні інститути. Еліта поставила завдання подолання бідності, взяла на себе відповідальність за здійснення реформ, гармонізацію соціально-політичних відносин. Світогляд та психологія політичної еліти, її готовність сприймати злиденність та відсталість як явище, що перешкоджає модернізації, мали вирішальне значення для формування та реалізації відповідної соціальної політики, яка складається із сотень конкретних програм. Разом із тим величезну роль у подоланні бідності, особливо психологічних наслідків соціальної нерівності, відіграють різноманітні організації громадянського суспільства, які виконують функцію адаптації і включення бідних прошарків населення до соціального життя. Це – сусідські общини, різні групи взаємодопомоги, клуби за інтересами, що створюють розгалужену мережу соціальних зв'язків, що не тільки допомагають вижити, але й активно вирішують побутові, господарські, психологічні питання мешканців свого району.

В країнах Латинської Америки в цілому, і в Чилі зокрема, де мали місце не тільки економічні кризи, але й тривалі періоди політичної нестабільності, падіння і відродження демократії, особливо гостро стоять морально-етичні проблеми, особливо що стосується прав і свобод людини. Ці питання своєрідно інтерпретуються в ідеології та практичній діяльності гуманістичного руху, територією виникнення та найбільшого впливу стали Аргентина та Чилі. Ідеологом та засновником руху виступив аргентинський письменник та філософ Маріо Луїс Родрігес Кобос Сіло. У 1960 – 1970-ті рр. під його керівництвом були організовані невеликі групи лівої орієнтації, учасники яких назвали себе «гуманістами». На початку 1980х рр. у названих країнах виникли перші гуманістичні партії, які почали вести вельми активну діяльність¹. Гуманістична партія Чилі виникла у 1984 р., офіційно зареєстрована у 1987 р., її представник у 1990 р. увійшов до уряду П. Ейлвіна, а партія бере активну участь не тільки у парламентських, а й у президентських виборах. Ідеологія, поширена в Аргентині та Чилі, одержала назву «сілоїзм» від прізвища Сіло. Вона являє собою спробу сформулювати спільну для багатьох рухів тенденцію до пошуку внутрішньої духовно-політичної опори, свого місця у суперечливому світі на засадах гуманізму. Усі члени організації пов'язані досить жорсткою дисципліною і суворою субординацією, проте ця внутрішня ієрархія практично непомітна, оскільки у всіх учасників – почуття добровільної залученості і особистої свободи. Це дозволяє зберегти у них «молодіжну» психологічну налаштованість, підтримує впевненість у значущості власної ініціативи. Така настанова дуже підходить людям, які прагнуть вільної реалізації своїх можливостей. Соціальну базу гуманістичного руху

¹ Гуманістичні партії діють і в інших країнах.

складають різні соціальні елементи: представники інтелектуальних професій, дрібні службовці, студенти, жінки, маргінальні і напівмаргінальні прошарки населення. Керівники часто є вихідцями із середнього класу, мають хорошу освіту і можливість підтримувати достатньо високий рівень життя. Найбільше серед учасників руху людей молодих.

Головна мета чилійських гуманістів – закріпитися на муніципальному рівні, впливати на місцеву владу; основний зміст – робота із найбільш вразливими верствами населення. Така орієнтація пояснюється тим, що в маргінальному середовищі особливо поширені етатистські настрої, сподівання на соціальні програми та допомогу держави. Однак на практиці держава персоніфікується в особі представника муніципальної влади, з чією діяльністю у свідомості населення пов'язуються удачі або невдачі різних соціальних проектів. Тому вважається, що член гуманістичної партії, опинившись в адміністрації, на практиці реалізовуватиме теорію «малих справ», тобто вирішуватиме соціальні проблеми району, пов'язані із житловими умовами, охороною здоров'я, освітою, соціально-економічним становищем жінок, дітей, пенсіонерів, представників національних меншин.

У Чилі існує проблема «в'яло текучої» дискримінації індіанців – автохтонного населення від доколумбових часів: мапуче, аймара, кечуа та ін. Ці народи формально захищені демократичним законодавством, прийнятим за роки президентства П. Ейлівіна, проте насправді залишаються найбільш знедоленою частиною населення. Швидка кар'єра в Чилі можлива для людини із європейським типом обличчя і білим кольором шкіри. Чим яскравіші індіанські риси зовнішності, тим складніше пробиватися в житті. У політиці, бізнесі, засобах масової інформації заправляють в основному біла людина.

Серед тих показників, що визначають рівень розвитку кожного суспільства, окрім додержання основних демократичних принципів, важливе значення має політика по відношенню до «малих народів» – тих, хто репрезентує етнічні меншості, але відстоює своє право на традиційну культуру та лад життя, відмінні від норм сучасної цивілізації. В Чилі індіанці, хоча і являють невелику групу населення¹, проте мають свої особливості, інтереси та проблеми. Формування політики по відношенню до індіанців – важливий напрямок діяльності усіх демократичних урядів. Проблема, яка жевріла під спудом впродовж тривалих років, загострилася із переходом від диктатури до демократії, коли індіанці нарешті одержали змогу заявити про свої права. У 1993 р. був прийнятий «індіанський» закон (№ 19.253), в якому вперше в історії Чилі індіанські поселення називалися не просто «общинами», а етнічними і культурними співтовариствами, що мали право на свої історичні території, на збереження і розвиток власних традицій, мов і культури. Після прийняття цього закону на територіях компактного проживання індіанців за розпорядженням уряду створю-

¹ Корінні індіанці складають приблизно 4% населення. Тобто населення країни майже повністю складається із нащадків переселенців з Європи.

вались «Області індіанського розвитку». Передбачалося не тільки зберегти природу і екологічну чистоту цих районів, природний цикл життя індіанців, але й оптимізувати державну політику, спрямовану на підвищення рівня життя, освіти, медичного обслуговування корінного населення, почати процес передачі общинам частини історичних земель. Проте наміри не просто втілити в життя. Головна проблема, вирішення якої очікували індіанці, – припинення економічного наступу на общини, повернення їм реального права на землю, зайняту сільськогосподарськими та лісопереробними підприємствами, – за умов швидкої та успішної економічної модернізації виявилось утопією. Крім того, сама ідея «права на землю» часто трактувалася індіанцями досить широко, як «сплата історичного боргу». Індіанські общини вимагали повного поновлення своїх прав на землю і природні ресурси – ліси і ріки. Часом спалахували конфлікти у зв'язку із новобудовами. Уряд був готовий відшкодувати мешканцям втрату землі, проте багато індіанських родин відмовлялося переїздити, вважаючи землі, що пропонувалися натомість, чужими і тому непридатними для життя. Спостерігалось зростання активності індіанських протестних організацій, збільшення випадків зіткнень із поліцією у місцях проживання місцевих племен. На 2001 – 2002 рр. припав пік антиурядових виступів, коли арешти і навіть загибель під час зіткнень із поліцією молодих активістів-радикалів в деяких общин мапуче стали предметом міжнародного розгляду. ООН та Міжамериканська комісія із прав людини засудили чилійську практику «насильницького переслідування» громадського індіанського руху.

Найважливішим заходом чилійської влади стала розробка та прийняття у 2001 р. багаторічної «Програми комплексного розвитку індіанських співтовариств» (відомої під назвою «Витоки»). Її метою визначалися поступове подолання соціальної виключності індіанського населення, розробка шляхів успішної адаптації молоді до вимог і норм сучасного життя при збереженні основ індіанської культури і захисті прав корінного населення на землю та природні ресурси. Перший етап виконання цієї програми реалізовувався за роки президентства Р. Лагоса, другий – його наступниці Мішель Бачелет.

Чергові президентські вибори проходили за новими правилами. Згідно конституційним поправкам 2005 р., замість шестирічного встановлено чотирирічний термін президентства. Явним фаворитом виступала соціалістка М. Бачелет, лікар за фахом, яка раніше займала посади міністра охорони здоров'я, а потім оборони у кабінеті Р. Лагоса. Її суперниками були кандидати від правої опозиції: колишній мер Сантьяго Х. Лавін, який на попередніх виборах змагався із Р. Лагосом, і мультимільйонер С. Пін'єра. У першому турі М. Бачелет набрала 45,6 %, проте їй не вистачило менш ніж 5%. Її опоненти особливо наголошували на тому, що вона – атеїстка, тричі розлучена і сама виховує трьох дітей. В католицькій країні це має значення. Однак в Чилі величезна кількість жінок, які виховують дітей без чоловіків, тому вони підтримали ту, на кого

покладали надії у покращенні власного становища. У другому турі виборів 15 січня 2006 р. М. Бачелет перемогла С. Піньеру із результатом у 53,5 % і стала першою в історії країни жінкою-президентом. Її програму, витриману у лівоцентристському дусі з елементами популістських декларацій, підтримали різні верстви чилійського суспільства: молодь, жінки, частина середнього класу, особливо ліберально налаштовані університетські кола, жителі кварталів бідноти. Багатьом імпонував її імідж політика нового стилю, особливо ідеї гендерної рівності. Водночас її передвиборчий лозунг «Я з тобою!» був звернений до кожного жителя країни, незалежно від соціального походження, місця проживання, освіти, політичних і релігійних переконань.

Відповідно до програми нового президента, передбачався розвиток країни на якісно новій основі і в інтересах широких верств населення. Підкреслювалася необхідність значного підвищення ролі держави у регулюванні економіки. Стрижнем розвитку називалися інноваційні технології, технічна та комп'ютерна освіта, підготовка кадрів нової формації, різке збільшення інвестицій на науково-дослідні роботи, пріоритет науки у прийнятті господарських рішень, підтримка дрібного та середнього підприємця із використанням досвіду господарювання скандинавських країн. Основний упор – на модернізацію обробної промисловості, виробництв із високою доданою вартістю, на розвиток рибного господарства, селекції, виноробства, овочівництва, тваринництва та надання інформаційних послуг. Як і раніше, економіка країни проголошувалася відкритою для іноземних підприємців, наділених рівними правами із національними державними та приватними компаніями. При цьому передбачалося продовження демократичних реформ в області трудового законодавства, освіти, охорони здоров'я, соціального страхування, забезпечення житлом найбільш соціально вразливих верств населення. Загальна мета – зниження бідності до рівня, наявного у розвинених країнах і скорочення розриву у розмірі одержуваних різними групами населення прибутків. Тобто висунута програма відходила від неоліберальної доктрини, в ній накреслені контури нової моделі соціально-економічного розвитку.

Програма М. Бачелет стала продовженням основних напрямків, закладених в політиці всіх демократичних урядів Чилі, починаючи з 1990 р. Однак найважливіший акцент робився на соціальних проблемах. Це була програма соціального вдосконалення демократії, поширення переваг розвитку і зростання на всі верстви країни, створення «Чилі для всіх». Ця програма втілювалася в життя, однак не без проблем. Зокрема, викликом владі став у травні 2006 р. масовий рух школярів старших класів, що увійшов в історію країни як «революція пінгвінів». Вона тривала понад місяць і задіяла приблизно мільйон учасників. Основні вимоги: безкоштовний проїзд у громадському транспорті, покращення умов навчання у державних школах та скасування плати за вступний іспит у

вищі навчальні заклади. Ці вимоги свідчили про необхідність перегляду Закону про освіту, розробленого ще за часів військового режиму. Примітно: на вулиці вийшло покоління, яке не знало диктатури, але мало безапеляційне уявлення щодо реальної демократії. Виступи учнівської молоді проходили на тлі загального піднесення економіки та успішної зовнішньополітичної діяльності президента. Однак результати цієї роботи відійшли на другий план у суспільстві, розбурханому молодіжними демонстраціями. У квітні 2008 р. мали місце масові демонстрації студентів, які вимагали якісної і безоплатної освіти. На початку червня 2011 р. студенти також виступали проти комерціалізації освіти. М. Бачелет спрямовувала у конгрес проект закону про реформу освіти, який гарантував право на одержання «якісної безкоштовної освіти для всієї молоді», проте він не був прийнятий через блокування правої опозиції.

Попри те, що деякі починання президента не одержали логічного завершення, в цілому було зроблено чимало в соціальній сфері. Значною мірою завдяки сприятливій економічній кон'юнктурі, чіткості поставлених завдань, професіоналізму президента та керівництва країни. Наприкінці своєї каденції М. Бачелет мала безпрецедентний в історії країни рейтинг, що сягав 84%. Якщо б дозволялося Конституцією, вона могла б розраховувати на повторний успіх, проте на порушення Основного закону не пішла.

На чергових президентських виборах у першому турі, що відбувся 13 грудня 2009 р., більшість (44 %) одержав кандидат від власної правої партії «Національне оновлення» мільярдер Себасьян Пінєра¹, проте це не були 50% плюс один голос, що давало б можливість стати президентом відразу. На другий тур 17 січня 2010 р. він вийшов проти кандидата від правлячого лівоцентристського «Об'єднання партій за демократію» Едуардо Фрея, колишнього глави держави (30% у першому турі). Виграв С. Пінєра із результатом 51,61 % (3 млн. 563 тис. голосів) проти 48,38 % (3 млн. 340 тис. голосів). Тобто влада перейшла від лівоцентристської коаліції, яка тримала її впродовж 20 років, до правих, які добивалися цього тривалий час, дотримуючись існуючих правил. Зміна у керма правління не тільки окремих політичних діячів, але цілих партій та об'єднань є важливою ознакою зрілості суспільства і нормального функціонування інститутів демократії.

Лівоцентристська коаліція захищувала до свого активу успішне зростання економіки – найкраще у Латинській Америці впродовж останніх 20 років, демократичну стабілізацію країни, явні, хоча і недостатні покращення у системі розподілу доходів населення, різке скорочення чисельності бідних, а також зростання престижу Чилі на міжнародній арені. Однак її кандидат на тих виборах виглядав блідо – нудна фігура похилого віку. Крім того Чилі зазнала певних негативних впливів світової фінансово-економічної кризи 2008 р., а розрив у соціальній нерівності залишався значним. Все це вплинуло на настрої виборців, їхнє прагнення

¹ Його підтримали Коаліція за зміни та Незалежний Демократичний союз.

до змін. Саме під гаслом «Ми чекаємо змін» йшов на вибори представник правих сил.

С. Піньеру одержав прізвисько «чилійського Берлусконі» – випускник Гарварду із докторським ступенем, із статком у 1,3 млрд., власник національної авіакомпанії, популярних телеканалів, кількох великих компаній і футбольного клубу. Він показав себе успішним бізнесменом, а потім і шоуменом. Він – представник поміркованої частини правого політичного спектру. Його успіх не означав повного розвороту країни назад, а лише символізував деякі зміни. Він принципово дистанціювався від піночетизму, тим самим підкреслюючи свою лояльність демократичним правилам політичного життя. Його передвиборча програма мало чим відрізнялася від конкуруючої, зокрема велика увага приділялася проблемам соціальної рівності. Після виборів він заявив про необхідність збереження неоліберального економічного курсу тому, що цей курс сприяє зниженню бідності в країні.

На ранішньому етапі президентства С. Піньери ще діяли залишкові явища активної політики уряду його попередниці. Проте з часом все помітнішою ставало те, що новий президент – насамперед бізнесмен із усіма притаманними даному роду занять інтересами і методами. Країною він керував як великою фірмою, зацікавлений у першу чергу у власному комерційному успіху. Наслідком стало невдоволення населення, що супроводжувалося страйками, масовими маніфестаціями, напружені відносини із власним урядом, головною метою якого стала дискредитація діяльності своїх попередників, падіння популярності. С. Піньера вдався до інших заходів втримання влади. Першими кроками впливу на громадську думку стала підготовка і проведення широкомасштабного святкування з нагоди 200-річчя незалежності Чилі. Другим загальнонаціональним шоу, яке мало згуртувати націю навколо президента, стало подолання катастрофи у штаті Сан-Хосе¹. Там 5 серпня 2010 р. у завалі копальні опинилася 33 гірники. 69 днів участі президента у їх порятунку, широко висвітлювали його телеканали. На цьому фоні здавався несуттєвим провал всіх його базових починань. Проте і свята, і подолання катастроф раніше чи пізніше закінчуються. В травні 2011 р. в Чилі пройшли масові акції протесту проти політики адміністрації С. Піньери. За прикладом Близького Сходу демонстранти мали сподівання скинути його уряд. Проти них сили правопорядку застосували слізогінний газ і водомети. Наприкінці каденції президента люди були переконані, що чотирирічний мандат був використаний для збагачення і без того багатих. Тому більша частина суспільства сприйняла ідеї широкої лівоцентристської коаліції «Нової більшості» про підвищення податків на великі корпорації і широкомасштабну реформу освіти.

¹ Подібні акції можна знайти в політичній історії інших країн. В Україні аналогію можна знайти у піклуванні президентської родини Віктора Ющенка долею маленької Насті Овчар у 2005 р., яка сильно обгоріла, рятуючи дворічну сестру з пожежі, що сталася через недбальство батьків.

17 листопада 2013 р. переобирали президента, обидві палати парламенту, регіональні органи влади. На всіх рівнях «Нова більшість» виборола перемогу. Сили лівого центру взяли переконливий реванш за поразку чотирирічної давнини¹. Значною мірою це сталося завдяки харизмі М.Бачелет, яка вдруге зайняла президентську посаду. У першому турі вона одержала 47% голосів проти 25% своєї найближчої суперниці, висуванки від Незалежного демократичного союзу Евелін Маттеї². У другому турі 15 грудня за М.Бачелет віддали голоси 62,16% виборців, за Е.Маттеї – 37,83%. В цілому, передвиборчі перегони не були надто напруженими. Мало хто сумнівався у переможниці. До того вперше в історії Чилі участь у голосуванні була не обов'язковою, а добровільною. Явка виявилася на рівні 47% - найнижчий показник виборчої активності в регіоні від часів відновлення демократії.

Зайнявши президентську посаду вдруге, М.Бачелет заявила про намір реформувати Конституцію і запустити реформу освіти: «Перед усім ми запустимо процес, який дозволить нам набути нову конституцію. Конституцію, яка представлятиме нас усіх, сучасну конституцію, яка втілить ідею соціальної, правової держави, і гарантує забезпечення цих прав громадян. Найглибша зміна, яку нам належить здійснити – реформа системи освіти. Ця реформа забезпечить якісну, безкоштовну, всезагальну освіту, яка не переслідуватиме комерційні цілі, тому що освіта – це соціальне право, а не споживчий товар»³.

У грудні 2015 р. парламент Чилі після тривалого обговорення прийняв закон про безкоштовну вищу освіту, проте, згідно даних Федерації студентів, доступ до неї одержали тільки 14% студентів. Це викликало обурення, що призвело до масових студентських протестів. У зв'язку з падінням світових цін на мідь знизилися економічні показники Чилі. Якщо у грудні 2013 р. рейтинг М.Бачелет становив 62%, так наприкінці 2015 р. –

¹ Центр ваги зсунувся ліворуч. Причому всередині самого лівого табору центр явно зсувається в лівий бік. «Нова більшість» – це все не колишня Демократична конвергенція, хоча християнські демократи формально – перша партія лівого центру. Але сама «Нова більшість» через інтеграцію у цей блок Комуністичної партії Чилі, стала лівішою. Водночас консервативний Альянс (Незалежний демократичний союз), навіть програвши, зберіг значну підтримку електорату: 35-38 % голосів на виборах в обидві палати Національного конгресу.

² Обидві жінки в дитинстві ходили до однієї школи і були подругами. Проте після перевороту 1973 р. їхні сім'ї опинилися по різні боки барикад. Батько М.Бачелет загинув від катувань у 1974 р. Евелін Маттеї – донька генерала, який входив до найближчого оточення А.Піночета. Як зазначив один із чилійських оглядачів, те, що до другого туру вийшли саме Бачелет і Маттеї – особливий символ для країни, яку переворот 1973 р. розділив на два табори. Цей поділ зберігається досі, і кожна з кандидаток уособлювала той чи інший орієнтир.

³ Саме питання одержання освіти, що від часів А.Піночета лягає практично повністю на плечі сім'ї, стало причиною масових маніфестацій і спонукав висунення питання про зміни конституції. Не дивлячись на те, що система освіти в Чилі вважається однією з найкращих в Латинській Америці, фінансування приватних шкіл залежить від кількості і рівня учнів, тому багато хто називають її джерелом соціальної нерівності.

24%, а рейтинг уряду ліво-центристської коаліції становив близько 16%. На зниження популярності президента вплинув корупційний скандал за участю членів її родини¹. Обурення ситуацією в країні вилилося у масові протестні заворушення перед виступом президента в Національному конгресі у Вальпараісо у травні 2016 р. У промові М.Бачелет заявила: «Мої дорогі співвітчизники, на фоні нестабільної обстановки в світі і в цей складний економічний період для нашої країни я, як президент, усвідомлюю економічні зобов'язання держави перед своїми громадянами. Підкреслю, що для виконання довгострокових реформ потрібна здорова економіка, а не популізм, котрий перешкоджає змінам». Треба зазначити, що Чилі являє собою країну, менш враженою популізмом, ніж інші латиноамериканські держави, такі як Венесуела.

І на континенті, і в світі демократична Чилі дотримується зваженої позиції. Після періоду міжнародної ізоляції часів військової диктатури, що завдала країні значної шкоди, цивільна влада почала розвивати активність у зовнішній політиці. Цьому значною мірою сприяє зміцнення її економічних позицій. Чилі бере активну участь в діяльності ООН, представляючи інтереси регіону. Від кінця 1995 р. вона має місце у Раді Безпеки статусу постійного члена, що виступає від імені країн Латинської Америки та Карибського басейну. Але її підхід ширший: попри сильний тиск, Чилі не підтримала американо-британський проект щодо військової операції в Іраку 2003 р.

Звичайно, основна зовнішньополітична лінія розгорнута в бік безпосередніх сусідів, всього латиноамериканського регіону. Наразі простежуються успіхи щодо інтеграції, але, разом із тим наявність певних складних проблем, зумовлених невизначеними моментами стосовно кордонів та енергоносіїв. Країни, які не мають виходу до океану, але могли б його мати через територію Чилі, намагаються вирішити питання. Унікальне геополітичне розташування зумовлює також надання можливості азійським потужним країнам «зайти» на латиноамериканський ринок, одержавши натомість доступ до багатих покладів сировини. Особливою активністю відзначається Китай – найбільший споживач чилійської міді².

Диверсифікуючи напрямки своєї зовнішньої політики, Чилі прагне будувати свої відносини із Сполученими Штатами Америки на рівноправній основі. США вбачає в Чилі партнера у своїй зовнішньополітичній діяльності в регіоні, особливо що стосується ліворадикальних режимів. Стосовно останніх позиція Чилі час від часу змінюється: від того, що вона відмовляється підтримувати економічні санкції проти Куби часів

¹ Сина М.Бачелет – Себастьяна Давалоса – звинуватили у тому, що, використовуючи своє положення найближчого родича глави держави, він одержав великий кредит на ім'я дружини. А вона витратила 10 млн. кредитних коштів на придбання і наступний перепродаж землі за 15 млн. доларів. Кредит було схвалено банком через день після обрання М.Бачелет на посаду президента, в грудні 2013 р.

² Уповільнення зростання китайської економіки стало однією з причин падіння світових цін на сировину, зокрема на мідь, що вдарило по чилійській економіці.

демократичних урядів до різкої критики дій Венесуели та Куби з боку правого президента С. Піньєри, в особі якого Америка набула більш відданого провідника свого неоліберального економічного курсу по відношенню до Латинської Америки.

Нині Чилі є правовою державою із налагодженою політичною системою і стабільними економічними показниками. Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. суспільство здійснило плавний перехід від авторитаризму до демократії, ставши найбільш благополучною країною Латинської Америки. В наш час вона вважається флагманом політичної та економічної модернізації в регіоні, досягши вражаючих успіхів у розбудові правової держави і соціально орієнтованої ринкової економіки. Причини успіхів – поєднання грамотно використаних конкурентних переваг, географічного розташування, людського капіталу і ліберальних реформ. Її досвід демократизації заслуговує уваги з огляду на використання ненасильницьких форм і методів боротьби із узурпаторським режимом, співіснування на першому етапі фактичного двовладдя, поєднання послідовності у проведенні перетворень із відмовою від штучного форсування, виключній ролі жінок.

Нове суспільство твориться як зусиллями політичної еліти, так і численними громадськими рухами. Демократичні правила дотримуються усіма політичними силами. Раніше інших латиноамериканських країн Чилі взяла курс на перехід до інформаційного суспільства і успішно формує національний інноваційний комплекс, що змінює традиційно сировинний вигляд її економіки. Разом із тим чилійці велику увагу приділяють існуючим проблемами, серед яких на перших позиціях пріоритетності – бідність і соціальна нерівність, непомірно роздутий бюрократичний апарат, випадки зневажання інтересів громадян в державних установах і приватних офісах, хижацька експлуатація довкілля тощо. Чилійське суспільство залишається соціально й ментально вразливим і дуже диференційованим. Дається взнаки глибока історична рана: ставлення до подій 1973 р. та піночетівському етапу чилійської історії. Чилійці свідомі того, що багато ще треба зробити, аби побудувати суспільство новітнього часу.

Література

- Агуайо С. Ф. «Чилийский народ вновь проголосовал за демократию» /С.Ф. Агуайо // Латинская Америка. – 2000. – № 5.
- Богуш Е. Ю. Политическая история Чили XX века /Е.Ю.Богуш, А.А.Щелчков. – М., 2009.
- Габдулин Р. Чили: победа левой коалиции /Р.Габдулин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://old.pnp.ru/archive/18560135.html>
- Ганиев М. С. Оказалась ли Чили лучше других подготовлена к кризису? /М.С.Ганиев //Латинская Америка. – 2009. – № 7.
- Гільермо А.Є. Потенціал пенсійної реформи для розвитку економіки: важливі уроки з Чилі /А.ЄГільермо // Дзеркало тижня.– 2017. – 21-27 січня.
- Дудина Г. Чили откажется от наследия Пиночета. Президентом вновь стала Мишель Бачелет /Г.Дудина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2369653>
- Дунаев В. Н. Чили: военные и общество /В.Н.Дунаев //Латинская Америка. – 1999. – № 1.
- Дьякова Л. В. Гуманистическое движение в Чили: низовая социальная практика /Л.В.Дьякова //Латинская Америка. – 1996. – № 4.
- Дьякова Л. В. Социальная политика по преодолению бедности в Чили (1990 – 2004) /Л.В.Дьякова // Латинская Америка. – 2005. – № 9.
- Дьякова Л. В. Чили не перестает удивлять / Л.В. Дьякова, В.Е. Травкин //Латинская Америка. – 2007. – № 12.
- Дьякова Л. В. Деятельность правительства Мишель Бачелет в 2006 – 2008 годах /Л.В.Дьякова // Латинская Америка. – 2009. – № 3.
- Дьякова Л. В. Демократические правительства Чили и индейское население (1990 – 2009) // Латинская Америка. – 2010. – № 1.
- Дьякова Л.В. Новое правительство Чили: перед вызовами справедливости и эффективности /Л.В.Дьякова //Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 5.
- Железнова О.В. Инновационная политика Чили /О.В.Железнова // Латинская Америка. – 2014. – № 3.
- Зотин А. Учиться у Чили. Как в Латинской Америке удалось построить европейскую экономику /А.Зотин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2498160>
- Кургузов И. М. От «левого» к «правому» через землетрясение /И.М.Кургузов // Латинская Америка. – 2011. – № 1.
- Курляндски Ж.-Ж. В Чили наступает новый цикл /Ж.-Ж. Курляндски [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://vkrizis.ru/expert/v-chili-nastupaet-novyiy-tsikl/>
- Неліпа Л.П. Чилі: від консолідації демократії до будівництва соціальної держави /Л.П.Неліпа //Гілея. – 2013. – Вип. 78.
- Павлова Е. Б. Герои устали: новый политический дискурс /Е.Б.Павлова // Латинская Америка. – 2010. – № 6.
- Романова Э. Чили в поисках оптимальных решений /Э.Романова //Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 6.
- Слущенко О. В. Значення результатів президентських виборів в Чилі в континентальному дискурсі Південної Америки /О.Слущенко //Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 47.
- Харбих С.К. Быть или казаться? /С.К.Харбих // Латинская Америка. – 2012. – № 4.
- Черкасова Е. Процесс над Пиночетом: к вопросу о «просвещенном авторитаризме» /Е.Черкасова //Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 1.
- Чили: 2 генеральские дочери на 1 президентское кресло [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.euronews.com/2013/11/18/chile-s-vote-for-change-bachelet-s-drive-for-presidential-re-confirmation/>
- Benedikter R. Bachelet's Last Stand. Can She Rescue Chile? / R. Benedikter, K. Siepmann, M. Zlosilo //Foreign Affairs. – 2015. – December 2.
- Onis J. Chile in Crisis. South America's Model Nation Grapples With Graft /J. de Onis //Foreign Affairs. – 2015. – April 12.

Республіка Куба

Однією із найважливіших подій політичної історії Латинської Америки ХХ ст., що одержала широкий міжнародний резонанс, стала революція на Кубі. Вона визначила подальший розвиток цієї країни на десятиріччя, серйозно вплинула на політичні процеси не тільки на континенті, але й за його межами. Острів Свободи опинився на вістрі «холодної війни», кульмінаційною точкою чого стала Карибська криза 1962 р., що ледь не зіштовхнула світ у третю світову війну із використанням атомної зброї. Кубинська революція мала сильний емоційний вплив на радянську молодь 1960-х рр., яка сподівалася на можливість оновлення «цитаделі» світової соціалістичної системи. І досі улюбленим героєм критично налаштованих молодих людей усього світу є Ернесто Че Гевара. Впродовж півстоліття Куба протистояла єдиній на сьогоднішній день супердержаві Сполученим Штатам Америки за умов жорсткої економічної блокади і численних спроб повалити режим братів Кастро. Кубинська революція, розпочавшись у невеликій країні¹ як національно-демократична, переросла у потужну соціальну.

Хоча минуло понад п'ятдесят років, вона продовжує залишатися важливим фактором соціально-політичного життя Латинської Америки, яка впродовж ХХ ст., особливо після Другої світової війни, була ареною протиборства різних альтернатив розвитку – насамперед, революційної, радикальної, з одного боку, і реформістської – з іншого. Наприкінці 1950-х рр. її охопила глибока структурна криза і почався тривалий період боротьби проти диктатур, місцевих олігархій та залежності від іноземного капіталу. Першими виклик кинули Венесуела та Куба, де майже одночасно були повалені репресивні режими². Куба, хоча і не відразу, стала на шлях радикалізації революції, що у 1961 р. призвело до соціалістичного вибору з орієнтацією на радянську модель: в політичній сфері – єдина партія і проголошення народовладдя; в економічній – державна власність і централізоване управління; в соціальній – право на працю, житло, відпочинок, забезпечення старості, безкоштовна освіта та медичне обслуговування тощо. Як і в Радянському Союзі, на Кубі встановився тоталітарний лад з повним набором класичних ознак: єдина масова партія, очолювана харизматичним³ лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою⁴. Як показує історичний

¹ На момент революції населення острова складало приблизно 6 млн. чол. На 2016 р. – близько 11,5 млн. осіб.

² У Венесуелі – у 1958 р., на Кубі – у 1959 р.

³ Харизма (від гр. *charisma* – милість, божественний дар) – природна здатність особи виділятися з-поміж інших спроможністю здійснювати надзвичайно сильний вплив на людей, переконуючи їх у своїх поглядах, привертаючи на свою сторону, закликаючи до здійснення тих чи інших дій.

⁴ Приватна власність як така була ліквідована.

досвід, тоталітарна модель є ефективною за надзвичайних умов, таких, як стан війни або «фортеця в облозі». Саме у подібному стані перебувала Куба впродовж десятиріч.

Досвід Куби демонструє величезну, навіть домінуючу роль вождів у політичній історії. Фідель Кастро – одна з політичних легенд ХХ століття разом із Володимиром Леніним, Львом Троцьким, Уїнстоном Черчилем, Франкліном Рузвельтом, Йосипом Сталіним. Він став символом непохитної революційної волі, непокори і (особливо в очах лівої молоді) революційної романтики. Разом із тим, закликаючи своїх співвітчизників до соціалістичного аскетизму, Ф.Кастро був великим шанувальником жінок, вина, сигар, а число зачатих ним революціонерів не піддається обрахунку. Його обожнювали мільйони злидарів Латинської Америки, а ненавиділи сотні тисяч кубінців, які втекли з країни, звинувачуючи Команданте в тому, що той перетворив казковий за красою острів на маленьку подобу великого радянського табору (ГУЛАГу).

Ф.Кастро – видатний лідер, хоча на початку політичної та військової кар'єри ніхто його у керманічі не обирав. Визначальну роль відіграли природні пасіонарні та харизматичні якості: непохитна цілеспрямованість, незламна воля, нестримна енергія, мужність, колосальна працездатність, витривалість, запальний ораторський талант. Студентом він брав активну участь у молодіжному русі. У 1952 р. готувався виставити свою кандидатуру на парламентських виборах від однієї від лівих партій. Однак військовий переворот Фульхенсіо Батисти, що призвів до встановлення диктатури, змінив плани Ф. Кастро. Він відкрито засудив диктатуру і почав готувати збройне повстання проти неї. На чолі півтораєста молодих озброєних одностумців 26 липня 1953 р. виступив на штурм казарми-фортеці Монкада, який закінчився поразкою, полонем, судом і в'язницею. Проте Фідель¹ перетворився на національного героя, символ надії на свободу і незалежність. Під тиском громадськості його звільнили з тюрми і вислали до Мексики. У 1955 р. він відкрито заявив, що готуватиме збройну експедицію на Кубу з метою повалення диктатури. 2 грудня 1956 р. до острова прибула яхта «Гранма», з якої висадився Фідель разом із 82 бійцями. Ця акція поклала початок запеклій і важкій революційній війні. 1 січня 1959 р. Ф.Батиста та його найближче коло втекли з Куби.

Ф.Кастро та його одностумці встановили особливу модель республіки, де відсутній інститут президента, а глава держави – сам Фідель, а пізніше його брат Рауль – зосереджує в своїх руках повноваження керівника двох найважливіших державних органів – Державної Ради Республіки Куба і Ради Міністрів (уряду) країни. Державна Рада є органом Національної Асамблеї народної влади (парламент країни), яка обирається з числа депутатів у складі голови, першого заступника, п'яти заступників, секретаря і двадцяти трьох членів. Голова Державної Ради є головою уряду. Державна Рада несе відповідальність перед Національною Асамблеєю і звітує перед нею у всій своїй діяльності. Конституція Куби

¹ Так кубинці називають свого ватажка впродовж півстоліття.

декларує, що Голова Державної Ради і Голова Ради Міністрів представляє державу і уряд та керує їхньою спільною політикою. Тобто провідною ланкою у державному механізмі цієї країни є інститут глави держави. Саме він визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, грає провідну роль у розвиткові економічної та політичної стратегії Куби. Очолюючи відразу два найважливіші державні органи, а також будучи лідером єдиної правлячої в країні партії і Верховним головнокомандувачем збройними силами, глава кубинської держави концентрує в своїх руках надзвичайно значні повноваження із управління країною.

На практиці виконавча влада на Кубі має пріоритет перед законодавчою. В більшості випадків, якщо не завжди, виконавча влада в особі глави держави та уряду здійснює прямий контроль за діями Національної Асамблеї народної влади, тим більше, що кубинська правова доктрина не визнає і конституційно не закріплює принципу розділення влад, вважаючи його неприйнятним за умов соціалістичної державності. При цьому усі члени Державної Ради і Ради Міністрів є депутатами Національної Асамблеї, тобто здійснюють як законодавчі, так і виконавчі функції.

Кубинську систему можна охарактеризувати поширеним у західній політології терміном «party-state», який в свій час використовувався по відношенню до радянської системи. У перекладі – «партія-державна», таке поєднання слів через дефіс показувало злиття першої і другої. Як радянський, кубинський механізм влади спирався на суворе підпорядкування всіх ланок, на які призначаються виключно члени комуністичної партії, жорсткій партійній дисципліні. Поєднання партійного і державного контролю за діяльністю Національної Асамблеї гарантує главі держави схвалення будь-яких необхідних йому законопроектів і водночас забезпечує стабільність кадрового складу керівних органів, починаючи з уряду. Така стабільність визначається не стільки нормами Конституції і регламентом Національної Асамблеї, скільки партійними директивами Центрального Комітету правлячої партії¹. Велике значення має й та обставина, що за умов однопартійності у цій країні відсутня парламентська опозиція. Тобто нема кому пропонувати альтернативні законопроекти, робити запити на адресу глави держави та членів уряду, здійснювати інші заходи, притаманні країнам західної демократії. Велике значення для

¹ Після 1959 р. політичні партії, опозиційні уряду Ф.Кастро, були розпущені. Офіційно продовжували діяти тільки три проурядові організації: Рух 26 липня, очолюваний самим Фіделем, Народна-соціалістична партія (комуністична) і Револьюційний директорат 13 березня. У 1961 р. вони злилися у «Об'єднані революційні організації», перетворені в 1962 – 1963 рр. у Єдину партію соціалістичної революції Куби. Відтоді на Кубі встановився однопартійний режим. В жовтні 1965. р. на основі Єдиної партії соціалістичної революції Куби було створено Комуністичну партію Куби, однак її перший з'їзд пройшов лише у 1975 р. Ідеологія партії базується на «ідеях Хосе Марті» і марксизмі-ленінізмі. Під її контролем діють профспілки, молодіжні, жіночі та усі інші громадські організації.

латиноамериканських умов, де армія традиційно мала вирішальний вплив на увесь державний механізм, має суміщення однією й тією особою повноважень глави держави і верховного головнокомандувача збройними силами. У 2000-х рр. кубинські збройні сили – найбільш чисельні та технічно оснащені у Латинській Америці. А кубинська преса, перераховуючи титули глави держави, починає із його посади головнокомандувача, а потім вказується, що він – перший секретар ЦК компартії Куби, а вже потім – Голова Державної Ради і Ради Міністрів.

Симпатии кубинського режиму наполягають на тому, що при наявності «захисної» жорсткої авторитарної оболонки політичного режиму «широкого розвитку набули різні форми демократичної участі мас в управлінні державою та суспільством», має місце «реальна повсякденна участь пересічних громадян у громадсько-політичній діяльності на рівні місцевого самоуправління, трудових колективів, у здійсненні контролю знизу за діяльністю виборних органів влади на всіх рівнях, а також за адміністрацією, що ними призначається». Тобто наголошується розвиток «низової демократії», «висока активність більшості населення», «вільне обговорення нагальних життєвих проблем». Інакше кажучи, маси виявляють «активність та ентузіазм» у здійсненні лінії партії, відхилення від якої карається. В рамках нової політичної системи вироблено процедуру селекції політичної еліти із трудящих: прийом до лав правлячої партії і призначення на керівні посади можливі лише для громадян, обраних таємним голосуванням трудовим колективом як «зразкових працівників». Відпрацьовано механізм постійного контролю за «функціонерами» і відторгнення тих з них, хто перестав служити інтересам народу. Контроль мас приєднується до жорсткого контролю партії. Як вказував Ф.Кастро: «Революція встановить контроль повсюдно, де це необхідно. Куба – не капіталістична країна, де все віддано на волю випадку».

Прихильники подібної політичної моделі особливо підкреслюють те, що на Кубі ніколи не було масових репресій проти політичних противників режиму. Дійсно, у порівнянні з мільйонами жертв сталінських репресій в СРСР декілька сотень дисидентів, кинутих до в'язниць і вбитих репресивними органами, ні в яке порівняння не йдуть. Газет і журналів, які виходять без державної цензури – не більше десятка. Всі вони належать католицькій церкві, а тих журналістів, які намагаються донести правду про Острів Свободи на інтернетівських сторінках, кидають за ґрати. Правильною на Кубі вважається лише єдина точка зору – та, яку несе КПК. Здійснюється жорсткий контроль за інформацією. Показовим став вирок американському підприємцю Алану Гроссу, винесений у березні 2011 р. – 15 років позбавлення волі за те, що він привіз на Кубу телефони супутникового зв'язку, які технічно неможливо проконтролювати. Він привіз телефони в дар представникам місцевої єврейської діаспори задля спілкування із єдиновірцями, які мешкають в інших країнах. Проте кубинський режим не зміг допустити, аби безконтрольний доступ до

спілкування із закордоном могла одержати хоча б мала частка населення¹. В свій час, не бажаючи існувати за умов «народної демократії», з країни втекло понад півмільйона чоловік, тобто в середньому кожний дванадцятий.

Якщо спочатку Ф.Кастро був далекий від ідеї побудови соціалістичного суспільства, то під тиском блокади з боку США, він звернув свій погляд на СРСР, котрий сподівався на роздмухування полум'я «світової пролетарської революції» у Західній півкулі. Куба не тільки орієнтувалася на Радянський Союз, але й до 1991 р. фактично перебуваючи на його утриманні. Підраховано, що побудова соціалізму під боком у найзапеклішого суперника коштувало СРСР у 1970-х рр. 1 млн. дол. щоденно. У 1980-х рр. Москва щорічно постачала сюди понад 6,5 млн. тон сирої нафти, як правило безкоштовно. Натомість закуповувалося до 4 млн. тон цукру за світовими ринковими цінами. Допомога братерській Кубі від початку 1960-х рр. здійснювалася і по інших напрямках: радянським коштом і силами будувалися шляхи, промислові і сільськогосподарські підприємства, постачалася техніка, вкладалися гроші у розробку корисних копалин (за запасами нікелю Куба входить до трійки світових лідерів), безкоштовно озброювалася кубинська армія, постачалася більша частина необхідного продовольства, навчалися фахівці тощо². Зрозуміло, все це здійснювалося за рахунок добробуту радянських людей. Пізніше економіка Куби зорієнтувалася на «світовий соціалістичний ринок», тобто на соціалістичні країни, і була організована у такий спосіб, аби обслуговувати їхній попит у тому, що могла дати: цукор, мінеральна сировина (нікель), цитрусові, тютюн. Натомість все необхідне їй завозилося з того боку: понад половина необхідного населенню продовольства, до 80% обладнання, майже всі енергоносії.

У середині 1980-х рр. у світовій соціалістичній системі почалися докорінні зрушення, найважливішим з яких стала «перебудова» в СРСР, викликана тими проблемами, які накопичилися на той час. Близькість кубинської системи до радянської моделі позначала загострення аналогічних проблем на Кубі. Серед них – екстенсивний розвиток з опорою на постійне зростання споживання енергоресурсів та сировини, що за місцевих умов погіршувався залежністю від зовнішньої фінансової допомоги. В країні стало помітно погіршення стану справ в економіці та соціальній сфері.

Ф.Кастро не прийняв горбачовську «перебудову». Він звернувся до народу із закликом розпочати процес очищення соціалізму від чужих йому явищ. Цей процес одержав назву «рекτιфікації», яка у складний час мала слугувати «лінією оборони», захисту соціалізму. За думкою кубинського керівника, виникла нагальна потреба оцінити обстановку, з'ясувати, що відбувається із радянським блоком і тоді здійснити глобальне коректу-

¹ Пізніше кубинцям дозволили мати у власності мобільні телефони, комп'ютери, підключати Інтернет, купувати автомобілі і приватизувати квартири.

² Кубінці жартували: «Союз не постачає на Кубу тільки снігоочисну техніку».

вання методів соціалістичного будівництва. Курс на «ректифікацію» підтримав III з'їзд КПК, який пройшов у два етапи у 1986 р.

Зусилля були сконцентровані на викорененні тих методів планування, які розглядалися як застарілі і забюрократизовані. Прийнято заходи із покращення інвестиційної діяльності: відмова від «гігантоманії» у будівництві і виділення коштів на соціальні об'єкти, гідротехнічні споруди, шляхи. Розроблялися положення щодо вдосконалення трудових відносин і оплати праці (за умов заперечення безробіття як такого, склалася ситуація, коли один працював, двоє робили вигляд, а зарплата не залежала від виробітку). Були задіяні інші важелі, проте вони не дали очікуваних результатів, і друга половина 1980-х рр. характеризувалася суттєвим зниженням деяких макроекономічних показників.

За період соціалістичного будівництва за підтримки СРСР та інших країн радянського блоку на Кубі створено базу розвитку її економіки. Зокрема, від 1960-х рр. побудовано понад 1100 промислових підприємств. У порівнянні із дореволюційним 1958 р. до середини 1980-х рр. сумарна потужність електростанцій зросла у 9 разів, у 2 рази збільшилося виробництво нікелю, у 7 разів – об'єми водосховищ. У 12 разів зріс експорт цитрусових, в 11 разів – вилов риби і морепродуктів.

Економічне будівництво було соціально орієнтованим, в чому досягло значних успіхів. Достатньо навести деякі цифри. До революції неписьменні складали 37,5 %, а в сільській місцевості – 43%. Середній рівень освіти коливався між 2 й 3 класами. В результаті революційних перетворень Куба перетворилася на країну суцільної грамотності із 12-річним шкільним навчанням. За цими показниками вона посіла передові позиції серед країн, що розвиваються, і поступилася лише найбільш розвиненим країнам. На 12 млн. населення у 2008 р. тут нараховувалося понад 800 тис. фахівців із вищою освітою. У 1958 р. витрати держави на освіту складали 77 млн. песо, у 2008 р. – 7,5 млрд. песо. До революції значна частина кубинського населення страждала від епідемій, оскільки лікування було практично недоступним. Після 1959 р. створено єдину на континенті багатопрофільну Національну систему охорони здоров'я, медицина стала безкоштовною і доступною. В цій сфері працюють 90 тис. лікарів і десятки тисяч кваліфікованих медичних працівників середнього і молодшого рівня. Витрати на медичну галузь зросли в 100 разів: від 20,6 млн. доларів у 1958 р. до 2 млрд. у 2008 р. Бурхливо розвивається біофармацевтика і біотехнології. Маленька Куба перетворилася на світову медичну державу, куди приїзять лікуватися ті, хто не може знайти допомоги на батьківщині¹. У 2012 р. Всесвітня організація охорони здоров'я визнала кубинську медицину кращою на планеті.

¹ Після Чорнобильської катастрофи впродовж десятиріч Куба безкоштовно здійснювала лікування дітей з України, які постраждали внаслідок радіоактивного випромінювання. Смертельно хворий на рак Уго Чавес намагався подолати недугу за допомогою кубинських лікарів.

Заходи поліпшення системи охорони здоров'я вплинули на подовження середньої тривалості життя кубинців: до революції вона дорівнювала 55 рокам, нині – 80 років (на сусідній Гаїті – 55 років). Особливе піклування – про стан здоров'я Фіделя, який у 2016 р. відсвяткував своє 90-річчя¹. У 2004 р. держава офіційно заявила, що хоче довести тривалість життя своїх громадян до 120 років. Але є й «зворотний бік медалі»: населення сучасної Куби має середній вік близько 40 років. Це робить країну однією з найстаріших у світі, що розвивається. Багато в чому це пов'язано із тим, що народжуваність на Острові Свободи останнім часом значно зменшилася, а молодь налаштована їхати за кордон. У найближчі п'ять років, за розрахунками фахівців, Кубу залишать не менше двох мільйонів осіб, більшість з них – молоді освічені люди. У населенні переважатимуть люди похилого віку. Таким чином демографічна ситуація погіршуватиметься, що вплине і на економічні перспективи.

Варто нагадати, що за більшістю показників у першій половині минулого століття Куба була однією з найбільш розвинених країн Латинської Америки, перебуваючи на рівні Франції (наприклад, за кількістю лікарів: один на 960 осіб). У 1937 р. Куба першою в регіоні запровадила 8-годинний робочий день і мінімальну зарплату. У 1940 р. жінки на Кубі одержали рівні права із чоловіками, в той час як в Іспанії та Швейцарії подібне відбулося із запізненням у 30 років. У 1954 р. Куба за споживанням м'яса на душу населення посідала третє місце в світі. У 1957 р. її вважали однією з найбільш електрифікованих країн Латинської Америки. Але пізніше ці позиції були втрачені.

Попри певні успіхи на шляху будівництва соціалізму, рівень життя кубинського народу залишався і залишається вельми низьким. Куба – чи не єдина країна в світі, економіка якої впродовж півстоліття була двічі майже зовсім зруйнована через причини зовнішнього характеру. Спочатку, після перемоги революції, руїна спричинилася через економічну блокаду з боку Сполучених Штатів Америки, на кого повністю орієнтувалося господарство Куби. Вдруге аналогічні наслідки мав крах світової соціалістичної співдружності на чолі із СРСР, а також відмова російського керівництва 1990-х рр. від надання тої підтримки, до якої кубинці звикли раніше. Закордонні політологи сперечалися відносно часу, коли соціалізм впаде, проте кубинське керівництво не відмовилося від обраного шляху.

7 грудня 1989 р. Гавана виступила із заявою, в якій повністю відмежувалася від так званих реформ у Східній Європі, охарактеризувавши їх як реставрацію капіталізму. Події серпня 1991 р. та їхні наслідки ще більше віддалили дві країни одну від одної², а з утворенням Співдружності Незалежних Держав зв'язки із пострадянськими країнами, насамперед, із Росією, стали стрімко згортатися. Карибська держава миттєво втратила 82% своїх ринків, через що за два роки обсяги експортно-імпортних

¹ 25 листопада 2016 р., на 91-му році життя Ф.Кастро помер.

² Від колишньої дружби з СРСР у спадщину Кубі залишилися зброя, велика кількість побутової техніки, автомобілі російського виробництва, а також імена.

операцій скоротилися більш ніж в три рази. Припинення постачання нафти паралізувало транспорт, промисловість і сільське господарство. Виробництво основи місцевого експорту – цукру з тростини – впало вдвічі. З острова виїхала радянська мотострілкова бригада, яка являла собою впродовж тривалого часу не тільки захист, але й учбовий центр кубинської армії. Відповідно посилювалася необхідність збільшення фінансування власних збройних сил. До 30% ВВП зріс дефіцит державного бюджету. У 1993 р. стрімко розгорталася інфляційна спіраль. Наслідком стало швидке погіршення матеріального становища населення, тотальна карткова система, коли розподілялася не тільки їжа, а й одяг. Норму видачі хліба урізали вдвічі, а на вільному ринку його ціна зросла більш ніж втричі. Величезних масштабів досягло приховане безробіття. Проте рокований голод не настав. Куба спромоглася вийти з кризи власними силами. Керівництво дуже швидко встановило дружні відносини із Китаєм та Північною Кореєю. Вони надсилали зброю, техніку, інженерів. Пізніше додалася дружба з Венесуелою, звідки надходила дешева нафта¹.

Гавана наголосила на непохитності соціалістичного вибору. Крах соціалізму у Європі – на Кубі його назвали «фальшивим» – за думкою місцевих лідерів, не означав повної поразки соціалістичної ідеї: зникає «поганій» соціалізм, однак майбутнє залишається за «хорошим». При цьому той, що існував в Радянському Союзі, взагалі не визнавався за соціалізм, оскільки він далеко не відповідав ідеям, розробленим Карлом Марксом. Поразка соціалізму – загроза національному суверенітету і потрапляння в залежність від США. Всіляко підкреслюються ті здобутки у соціальній сфері, які стали реальними за часів соціалізму. А відмова від соціалізму, за наполяганням кубинських керівників, може призвести до ще більших економічних, політичних і соціальних проблем, ніж його збереження за умов складної міжнародної, насамперед, економічної ситуації. На початку 1990-х рр. переважаюча частина населення Куби, особливо середнього і старшого віку, вихованого ідеологією «фортеці в облозі», підтримало свого вождя. Більшість з них пам'ятала дореволюційні часи із неможливістю соціального просування, а також звикла до, нехай не надто заможного, проте гарантованого життєзабезпечення. Крім того, виїхати за кордон було практично неможливо.

Критична ситуація, що склалася, здебільшого сприймалася як результат дії негативних факторів зовнішнього плану, незалежних від кубинського керівництва. Проте частина людності побачила недоліки саме у його політиці і утворила пасивну опозицію, яка одержала назву «групки». Останні вбачали причину кризи у нежиттєздатності існуючої суспільної моделі, що наочно виявилася після краху СРСР. За таких умов керівництво Куби зробило наголос на збереженні національної єдності,

¹ У зв'язку із погіршенням ситуації на нафтових ринках у 2015 р. Венесуела вдвічі скоротила свої поставки дешевої нафти на Кубу. На початку вересня 2016 р. Рауль Кастро звернувся до В.Путіна з проханням налагодити постачання нафти на Острів Свободи.

необхідної задля подолання кризи, висувуючи в якості першочергового завдання концентрацію усіх зусиль на практичних справах без акцентування політичних розбіжностей, хоча і заявило про рішучість не допускати ніякого тиску, як із зовні, так і з середини. На випадок публічних виступів опозиційних сил передбачалася стратегія, що виключала використання поліції або армії і орієнтувалася на підтримку широких народних мас. За умов надзвичайної ситуації Фідель та його соратники провели аналіз ситуації із партійним і державним активом і перед кожним поставили питання руба: «Чи готовий ти перед надзвичайно складними проблемами взяти на себе відповідальність за їх вирішення, або ти втомився і не бачиш перспективи?» Ті, хто висловив бажання відійти від справ, не одержали осуду, навпаки, їм подякували за роботу. На їх місця прийшли молоді, проте на керівних посадах залишилося чимало старих кадрів.

За умов гострої кризи кубинське керівництво мусило піти на надзвичайні заходи і відмовитися від деяких принципів організації господарства, які здавалися непорушними. Уряд оголосив «Особливий період у мирний час»¹ і вдався до жорсткого нормування і контролю за розподілом ресурсів, а також переглянув існуючі пріоритети. Перш за все впроваджувався режим найжорсткішої економії державних коштів: скоротили центральний апарат управління, ліквідували 15 міністерств та відомств, суттєво зменшили штати тих, хто залишився. Державні кошти спрямовувалися до галузей, спроможних на швидку віддачу (туризм). Припинялося надання субсидій збитковим підприємствам. Здійснено фінансову реформу. Збільшено ціни на низку послуг та предметів не першої необхідності, зменшено видачу продуктів за картками. Ліквідувалися пільги, які раніше існували: безкоштовні обіди за місцем роботи, безкоштовний робочий одяг, низькі тарифи на міський транспорт, електрику тощо. Запроваджувалися нові податки. Хоча було підтверджено недоторканість двох важливих соціальних завоювань революції: безкоштовна освіта, включаючи вищу, і безкоштовне забезпечення всіх громадян кваліфікованою медичною допомогою.

У другій половині 1993 р. розпочався поворот в бік деякої лібералізації фінансово-економічного життя і використання окремих елементів ринкової економіки. Легалізовано обіг в країні іноземної валюти – американського долара. Створено сприятливі умови для іноземних інвесторів, що зумовлювалося сугубим прагматизмом, всупереч революційній риториці попередніх часів. У 1995 р. прийнято закон про іноземні інвестиції, в наступному – закон про вільні зони і промислові парки. Вперше дозволялася діяльність підприємств із повністю іноземним капіталом (раніше верхня межа іноземної участі в капіталі місцевих підприємств визначалася у 49%). Інвесторам надавався широкий спектр

¹ Цей евфемізм насправді позначав кінець постачання радянських товарів за радянські кредити.

гарантій, традиційний для більшості країн із ринковою економікою. Разом із тим, оскільки використання іноземного капіталу диктувалося прагненням пожвавити реальний сектор власної економіки і надати додаткового імпульсу його розвитку, було обрано процедуру, що дозволяла контролювати інвестиційні процеси і при необхідності управляти ними. В її основі – дозвільний порядок, за яким реалізація інвестиційних проектів можлива лише після їх схвалення Радою міністрів Куби або спеціально створеною комісією. Значна активізація іноземного капіталу почалася у 1995 – 1996 рр. із особливою увагою до гірничої галузі, туризму, електроенергетики, легкої та харчової промисловості.

Важливе значення мало розширення зовнішньої торгівлі, від якої надто залежна кубинська економіка. Беручи до уваги ключову роль зовнішнього сектору у забезпеченні життєдіяльності кубинського суспільства, такий вибір влади – цілком виправданий. Тільки відновлення мінімально необхідного зовнішньоторговельного балансу могло відвернути повний соціально-економічний параліч країни. Ця обставина висувала в якості імперативу економічної політики вихід на нові ринки задля збуту своєї традиційної продукції і закупівлі гостродефіцитних товарів та сировини. У відповідному секторі відбулася швидка децентралізація, що супроводжувалася конституційною відмовою держави від монополії на зовнішню торгівлю і залишення в її компетенції тільки питань координації та контролю. Безпосереднє здійснення експортно-імпортних операцій передано зовнішньоторговельним компаніям, чисельність яких сягнула кількох сотень. В результаті Куба спромоглася дуже швидко диверсифікувати географію своїх зовнішньоторговельних зв'язків – тисячі фірм з понад сотні держав, серед яких – європейські, латиноамериканські, із зростаючою питомою вагою Китаю, Ізраїлю, ПАР та інших.

Для простих громадян особливо помітними стали надання прав займатися індивідуальною трудовою діяльністю, відкриття ринків сільськогосподарської та ремісничої продукції, ціни на яких формувалися під впливом попиту і пропозиції, хоча верхню межу все ж встановлювала держава. Тобто створення змішаної економіки проходило під жорстким контролем держави, яка прагнула не допустити, аби ринкові сили підірвали соціалістичні підвалини. З одного боку, початок розвитку приватного підприємництва вимагав від держави подальших кроків із лібералізації законодавства по відношенню до дрібної приватної власності, а з іншого – призвів до появи ознак соціального розшарування суспільства. Кубинське керівництво, намагаючись не допустити повторення досвіду ліквідації соціалізму на пострадянському просторі, не пішло на поглиблення лібералізації економіки, і від 1997 р. процес трансформації уповільнився. Так кількість дрібних підприємств у сфері послуг скоротилася, а ті, що залишилися, мали додержуватися численних обмежень (наприклад, обслуговувати ресторан з кількістю місць не більше 12, могли лише члени родини власника).

В наслідок здійснюваних перетворень у 1994 р. вдалося зупинити падіння ВВП, динаміка перейшла у позитив: 1996 р. він зріс на 7,8 %. Втративши тепличні умови соціалістичної системи міжнародного розподілу праці, Куба відчула потужний імпульс для відмови від збереження цукрової спеціалізації і здійснила диверсифікацію господарства. Разом із тим досі залишаються невирішеними проблеми забезпечення населення продовольством, житлом, транспортом. Однак на початку XXI ст. кубинці не відмовилися від соціалістичного вибору. У червні 2002 р. пройшов референдум, на якому 8 млн. учасників висловилися на підтримку поправки до Конституції, яка фактично складалася з одного слова «irrevocable» – незворотність соціалістичного шляху розвитку Республіки Куба. Щоправда у настроях пересічних кубинців посилюються роздратованість, напруженість, втомленість. Це дуже відрізняється від провідних рис в цілому життєрадісного національного характеру. Більшає анекдотів, які на Кубі виконують функцію соціального протесту, а не просто веселощів. Головною їх темою було: «Раніше Фідель був хорошим, а тепер зіпсувався».

Через погіршення стану здоров'я влітку 2006 р. старший з братів Кастро – Фідель передав свої повноваження керівника держави своєму найближчому соратнику і молодшому брату – Раулю¹, що виглядає дивним з точки зору додержання демократичних принципів. Пішовши з найвищих державних посад, Ф.Кастро не пішов з політики. Він залишив за собою посаду керівника правлячої партії, виступаючи в засобах масової інформації із актуальних проблем внутрішнього і міжнародного життя. Р.Кастро у 2008 р. обрали головою Державної Ради. У своїй першій промові на посаді він заявив, що висуває перед собою мету перебудувати економіку країни і суспільне життя. Конкретизуючи стратегічний намір, він наголосив, що необхідно зменшити роль держави в господарстві і збільшити чисельність зайнятих у недержавному виробництві; децентралізувати економіку, аби дати більше прав місцевим общинам, оскільки вони не можуть впливати на плановість, здійснювану центром. Важливу роль він відвів активізації міжнародної торгівлі.

У 2008 р. кубинська економіка у своєму розвитку нашттовхнулася на комплекс перешкод: два потужних буревії – втрати на 10 млрд. доларів (20% ВВП за той рік); зростання спекуляцій імпортованими товарами впродовж року; світова криза, що призвела до падіння цін на нікель – основний експортний товар – на 41% у порівнянні із попереднім роком; продовження економічної блокади з боку США, яка до того часу коштувала понад 93 млрд. збитків. Проте зростання економіки не зупинилося і склало 4,3 %, хоча це менше, ніж планувалося на 2008 р., а саме 8 %. Це є

¹ Р. Кастро вже на V з'їзді КПК у 1997 р. практично був проголошений наступником свого старшого брата. Наголошувалися його заслуги на всіх етапах революційної боротьби, починаючи від штурму казарм Монкада і десантування з «Гранми», партизанської війни в горах і багатьох років спільної роботи із розбудови і захисту незалежної Куби.

вражаючим фактом на тлі значного падіння економіки в більшості країн світу. У 2010 р. офіційно оголошено, що ВВП республіки зріс на 2,1 %, продуктивність праці – на 4,2 %, експорт – на 41,5 %. Водночас з багатьох позицій план 2010 р. залишився невиконаним. Державний борг перевищив 21 млрд. доларів при тому, що сукупний експорт Куби складав лише 3 – 3,5 млрд. доларів. Промислове виробництво досягло тільки 40 – 45 % від рівня 1988 р. Рівень механізації та врожайності у сільському господарстві знизилися до рівня 1950-х рр. Спроби одержати 3 млрд. доларів кредитів за кордоном не здійснилися, тому у червні 2010 р. було «заморожено» рахунки іноземних фірм і банків на Кубі, що тимчасово дало можливість скористатися 1 млрд. доларів. По відношенню до вітчизняних приватних підприємців уряд встановив податки на прибуток на рівні 40 – 50%, якщо річний прибуток перевищував 2500 доларів.

У тому ж році Р.Кастро визнав неефективність кубинської економічної моделі у сучасних умовах, оскільки «держава відіграє надто велику роль в економічному житті країни». Відкинувши російський досвід реформування, кубинське керівництво вдалося до вивчення досвіду Китаю та В'єтнаму. З'ясувалося, що їхні моделі не підходять Кубі і треба розробляти власну національну модель розвитку економіки, враховуючи історичні та психологічні особливості країни та її населення. Цим зайнялися фахівці, які працювали над «Проектом напрямів економічної і соціальної політики Партії і Революції» до VI з'їзду КПК. Він мав спрямовувати модернізацію кубинської економічної моделі, яку, аби не плутати з аналогічними процесами в інших країнах, назвали «актуалізацією». 291 тезу «Проекту» оприлюднили наприкінці жовтня 2010 р. Наче б то вона мала охопити всі сфери розвитку країни, однак по суті йшлося про реформування тільки соціально-економічного сегменту кубинської моделі, а не змінюванні її політичної складової. На останньому – табу: зміни мають відбуватися виключно в рамках національного соціалістичного проекту. Одна з тез пояснює: «Соціалізм є рівність прав і можливостей для всіх громадян, але не зрівнялівка». Інша стверджує, що праця для всіх має бути і обов'язком, і правом, вона є самовираженням особистості і повинна винагороджуватися у відповідності до її кількості та якості. Разом із тим в проекті зазначено, що «тільки соціалізм спроможний перемогти труднощі». «Проект» одержав схвалення на VI з'їзді КПК.

З'їзд пройшов 16 – 19 квітня 2011 р. в Гавані, з перервою у 14 років від попереднього. Було поставлено за мету «актуалізацію» моделі кубинської економіки з тим, аби «гарантувати наступність та незворотність соціалізму», економічний розвиток країни і підвищення рівня життя населення. Визначено, що превалююча економічна система продовжуватиме базуватися на соціалістичній власності усього народу на основні засоби виробництва. Її головним принципом залишається соціалістичний розподіл «від кожного за здібностями, кожному – за працею».

Передбачалося скорочення роздутих штатів державного сектору¹, розширення можливостей підприємницької діяльності, а також зменшення обсягів державних субсидій, включаючи поступовий відхід від карткової системи².

Основною формою економічної діяльності залишається «соціалістичне державне підприємство», однак влада підтримуватиме різноманітні форми іноземних інвестицій, кооперативи, невеликі селянські господарства, орендарів та осіб, які займатимуться індивідуальною працею. При цьому акцентовано: партія не допустить зосередження нерухомості в руках багатіїв. Головну роль зберігатиме планування, яке має брати до уваги ринкові тенденції. З'їзд доручив уряду країни створити постійну комісію, завдання якої – контроль за впровадженням змін, і рекомендував Національній Асамблеї народної влади розробити і прийняти відповідні закони. Таким чином з'їзд поклав початок новому економічному курсу, оскільки скасовано чимало постулатів, яким країна слідувала впродовж майже 50 років. Фактично кубинські комуністи виявили намір запровадити в країні дещо схоже на ленінський НЕП, зберігши вищу владу за собою. Від курсу на зміцнення соціалізму та збереження державного сектору вони не відмовилися. VI з'їзд також формально завершив епоху правління Ф.Кастро. Комуністичну партію очолив 79-річний Рауль Кастро, який до того займав посаду другого секретаря. В опублікованій 18 квітня статті Ф.Кастро висловив великі сподівання на нове покоління кубинських політиків, яке «покликане виправити і змінити без коливань все, що має бути виправлено і змінено, і продовжити доводити, що соціалізм – це також мистецтво здійснювати неможливе».

Виступ Р.Кастро на з'їзді вразив гостротою критики самої партії, яка, за його словами, в багатьох випадках блокує політичні рішення керівництва, перетворюючи їх на «мокрый папір». Роботу керівної сили кубинського суспільства було охарактеризовано як таку, що «перебуває в летаргії, спирається на догми та порожні гасла». Доповідач зазначив, що

¹ До 80 % усього населення країни мають постійну роботу в державному секторі. Лише в органах державної безпеки було зайнято близько мільйона кубинців, тобто кожний десятий громадянин. Через відсутність коштів на виплату зарплат такій великій кількості працюючих до вересня 2011 р. планувалося звільнити до 1 млн. із майже 3,5 млн. зайнятих в ньому, а до 2015 р. – ще до 1,9 млн. Натомість – сприяння розвитку малого підприємництва. З жовтня 2010 р. почалася видача дозволів на ведення індивідуальної підприємницької діяльності. На середину 2011 р. таких дозволів було видано 310 тис. (трохи більше 2 % населення), здебільшого у продовольчому секторі та роздрібній торгівлі. Вирішено передати із державного сектору до приватного приблизно 180 спеціальностей. В травні того ж року уряд прийняв рішення стосовно зниженні податкового навантаження на малі приватні підприємства.

² За картками громадяни Куби можуть придбати визначений обсяг товарів першої необхідності за фіксованими невисокими цінами («набір проживання» на місяць: 0,5 кг курятини, 2,5 кг рису, 1 кг цукру, 5 яєць, 0,5 л олії). Молоко – тільки дітям до 6 років. Інші продукти – за цінами в рази вищими, що є вельми непросто через невисокі зарплати. Середня місячна заробітна плата у 2015 р. становила 20 дол.

Компартія «узурпує невластиві їй функції», від яких її давно час звільнити. Тобто наступник Фіделя, після 5 років перебування на найвищих посадах визнав, що всі ці роки він боровся проти партійної бюрократії і не зміг здолати її опір. Несподіванкою у його виступі стала пропозиція обмежити перебування при владі вищих посадовців двома каденціями поспіль. Це могло б здатися сенсацією, проте насправді – лише констатація біологічного факту. Переважаюча більшість у керівництві кубинської компартії – люди дуже похилого віку, їх прийнято називати «los historicos», а десять років – гарантія «історичним кадрам» того, що із владою їх розлучить лише смерть. Звичайно, якщо геронтократи не відійдуть від лінії компартії.

Намітилися зрушення у внутрішній політиці стосовно зменшення «градусу нещадності» до ворогів кубинської революції. Оголосивши у квітні 2003 р. мораторій на смертну кару, влада рік по рік подовжує його. Впродовж 2010 – 2011 рр. більшість політичних в'язнів були звільнені. Практично всі вони виїхали за кордон, оскільки у травні 2011 р. кубинцям дозволено робити те, що раніше суворо забороняв Фідель. У січні 2013 р. умови виїзду за кордон ще більше поліпшилися.

Міжнародні оглядачі вважають, що режим чинить так, аби продемонструвати свою готовність прислухатися до світової громадської думки. Натомість він очікує економічної допомоги і скасування санкцій, накладених на нього за порушення прав людини. Активну посередницьку роль у справі звільнення дисидентів відіграла католицька церква. З деякого моменту режим почав ставитися до неї терпляче і навіть дозволив знов відкрити закриту ще у 1960-х рр. семінарію. Причому з боку держави були виділені кошти і наголошено, що потрібно готувати власні релігійні кадри, а не залучати іноземні. Слід мати на увазі, що в Латинській Америці військові диктатури завжди шукали підтримки з боку католицької церкви. Вони вважали, що така підтримка деякою мірою прикриє їх злочиння і надасть хоча б якоїсь легітимності. На Кубі так само диктатура потребує нової ідеологічної опори, оскільки позиції комуністичної ідеології слабшають. Таким чином церкву намагаються використати в ідеологічних цілях заради самозбереження. Разом з тим режим не полишає боротьби з інакомисленням, про що свідчать нові арешти серед опозиції, які трапляються час від часу.

16 – 19 квітня 2016 р. у Гавані пройшов VII з'їзд правлячої партії¹. Міжнародні оглядачі назвали його «останнім з'їздом революційної генерації». На ньому до делегатів звернувся 89-річний Фідель, який останнім часом майже не з'являвся на публіці. Головним виступом була промова його брата, у якій він заявив: «Моя головна місія полягає у тому, аби захищати, оберігати і продовжувати вдосконалювання кубинського соціалізму і ніколи не дозволити повернення до капіталізму». Обидва брати неодноразово підкреслили: реформи, які нині йдуть на Кубі, аж ніяк не мають призвести до реставрації капіталізму, шокової терапії і

¹ Наступний з'їзд запланований на 2021 рік.

руйнування системи соціального захисту. В свою чергу, іноземні політологи та економісти піддають критиці ці реформи за те, що вони поверхові, відбуваються надто повільно і не здатні врятувати від занепаду кубинську економіку, побудовану на радянський лад.

Насправді правляча комуністична партія чинить протидію реформам, особливо на місцях, оскільки за умов лібералізації економіки та пов'язаної із нею демократизацією політичної системи будуть втрачені панівні позиції. Експерти вважають, що реформи здійснюються на папері, а не в реальному житті, і ставлять під сумнів здатність Р.Кастро їх провести. Та система, яка складалася на Кубі впродовж 50 років, може не витримати змін. І лише політичної волі буде замало, тим більше у старіючого керівництва, яке перетнуло 80-річний рубіж. Останнім часом все частіше лунають припущення відносно перспектив перетворення Куби на ще один курортний острів у Карибському басейні, тобто повернення до того, чим вона була до 1 січня 1959 р., обслуговуючи численних туристів із Сполучених Штатів Америки та інших країн. Не виключається перспектива повзучої капіталізації, в якій, як це відбулося на пострадянському просторі, партійна та комсомольська номенклатура докладе зусиль, аби їй дісталися найбільш ласі шматки державної власності. Хоча Р.Кастро неодноразово наголошував на тому, що від успішного розвитку економіки країни залежить саме існування суверенної Куби. Згідно даним Всесвітнього банку, валовий національний прибуток на душу населення на Кубі у 2015 р. склав 5800 дол. на рік, що втричі менше, ніж у Чилі. Середньорічний валовий національний прибуток на душу населення в країнах Латинської Америки становить 9,5 тис. дол.. Тобто відставання – наочне.

В свій час американський професор Дж. Коен зазначив: «Не було випадку у світовій історії, аби держава із настільки мізерним ресурсом і потенціалом, настільки своєрідно географічно розташована, відігравала б настільки видатну роль у світовій політиці». Це дійсно унікальний випадок, починаючи з того, що самостійна, незалежна, активна, наступальна зовнішня політика Куби була і є від початку важливою частиною кубинської революції. Навіть за часів дружби із Радянським Союзом, Гавана не була пасивним сателітом, а дотримувалася власної позиції, маючи власний погляд і на революційні процеси, і на становище в світі взагалі. Її зовнішня політика орієнтувалася на багато напрямків, серед яких на перших місцях – відносини із «третім світом», Рухом неприєднання, Латинською Америкою.

Слоганом правління Ф.Кастро були слова: «Батьківщина або смерть!». Його улюблене гасло: «Куба не намагається змінити світ, а змінюється разом із світом, що змінюється». Хоча були часи, коли Куба таки намагалася змінити світ у відповідності до власних уявлень про справедливість¹. Не кажучи про конфронтацію із Сполученими Штатами

¹ Від 1960-х рр. Кубою здійснювалася підтримка військовими «радниками» та зброєю національно-визвольні рухів в таких країнах, як Гвінея-Біссау, Кабо-Верде, Ефіопія,

Америци, в якій передбачалося використати атомну зброю, не можна не згадати одну із відомих спроб експорту революції до іншої латиноамериканської країни.

У 1966 р. коменданте Ернесто Че Гевара¹ – перший міністр промисловості нової Куби разом із 16 товаришами (колишніми міністрами та заступниками міністрів, членами революційної партії) з метою підняти на революцію селян вирушили до Болівії. Вони зовсім не знали країни, куди відправилися із такою метою, проте не сумнівалися у власній правоті. На той час в Болівії вже провели аграрну реформу, що було основною вимогою програми Е. Че Гевари. Жоден місцевий селянин не підтримав його, навпаки, саме селяни, заради звільнення яких прибули кубинці, видали його військовим, пов'язаним із ЦРУ. ЦРУ не волило вбивства, розуміючи, що це перетворить революціонера на ікону визвольних сил. Проте болівійці не хотіли мати постійного «подразника» навіть у в'язниці, тому вбили його, чим і перетворили на найвідомішого революціонера в світі.

Постать Че Гевари є надзвичайно популярною, його портрети тільки і майорять на сучасних маніфестаціях різного спрямування, адже він став уособленням протестних настроїв. Молодь у різних країнах дуже шанує романтичного героя. На питання: «Чому носиш майку з портретом Че?» найчастіше можна почути відповідь: «Тому що це – революція». «А що таке революція?» «А розламати увесь цей бардак!» Че – це протест, виклик усьому старому, що дуже подобається молодим. На Кубі діти кожного ранку перед початком шкільних занять присягають: «Будемо, як Че!» При різних, часто полярних, оцінках кубинського досвіду спроба знайти новий шлях самостійного розвитку, що значною мірою враховує інтереси простих громадян, не могла не викликати повагу з боку латиноамериканців, як не міг не знайти в їхніх серцях відгук виклик, кинутий Сполученим Штатам Америки з боку Острову Свободи.

США впродовж півстоліття відкрито вели проти Куби блокадну війну: у 1960 р. Сполучені Штати наклали торгове ембарго на Кубу, а у 1961 р. розірвали дипломатичні відносини. Велася інформаційна війна. Мали місце спроби військових інтервенцій. Так 15 квітня 1961 р. 8 американських Б-26 вдерлися до повітряного простору Куби и нанесли бомбові удари по аеродромах. Через два дні 1511 найманців, підготовлених у тренувальному таборі ЦРУ, висадилися у затоці Свиней. Через два дні вони капітулювали перед армією Кастро на пляжі Плайя-Хирон. Американські президенти, починаючи від Д. Ейзенхауера і Дж.Кеннеді і закінчуючи Б.Клінтоном і двома Бушами, публічно заявляли про

Анголі та інших країнах. У 1960 р. розпочалася кубинська медична місія і Алжирі, пізніше – у Ємені, Уганді, Екваторіальній Гвінеї, Гамбії, Зімбабве та ін. В наш час тисячі кубинських фахівців працюють в Африці в галузях будівництва, сільського господарства, освіти, охорони здоров'я тощо.

¹ Повне ім'я: Ернесто Рафаель Гевара Лінч де ла Серна. Свої листи він підписував «Сталін II».

першочергове завдання своєї зовнішньої політики – усунення Фіделя. За деякими підрахунками, на нього було вчинено 638 замахів¹, більшість з яких організовувало Центральне розвідувальне управління США (ЦРУ).

Лише при Б.Обамі позиція Америки по відношенню до Куби почала змінюватися. У 2009 р. туди без проблем дозволили їздити кубинцям, які мешкають у США і мають родичів на острові. У січні 2011 р. Б.Обама підписав дозвіл по лінії народної дипломатії: вченим, студентам, артистам і священикам можна не питати спеціальної ліцензії. Також дозволено відсилати невеликі грошові перекази (до 500 доларів) від американських громадян – кубинцям з метою підтримки наукових, спортивних та артистичних талантів. У грудні 2013 р. на поминальній службі за померлим президентом ПАР Нельсоном Манделою лідери США і Куби вперше обмінялися рукоштовками, що багатьма спостерігачами було розцінено як знакова подія у відносинах двох країн. У тому ж місяці Р.Кастро на засіданні кубинського парламенту закликав до встановлення «цивілізованих відносин» із США, заявивши, що обидві країни повинні навчитися поважати відмінності одна одної. Через рік кубинський президент закликав американського пом'якшити ембарго. Гавана і Вашингтон домовилися відновити дипломатичні відносини. Пізніше в обох країнах були відкриті посольства. Кубу було виключено із списку країн – спонсорів тероризму, куди вона потрапила у 1982 р. Було налагоджене транспортне сполучення між двома країнами. 20 – 22 березня 2016 р. відбувся візит американського президента на Кубу², під час яких велися переговори між двома лідерами. Американський президент заявив: «Ми не будемо обговорювати минуле, ми обговорюватимемо майбутнє». Б.Обама виступив з пропозицією до американського Конгресу зняти економічне ембарго, що є важливим кроком у послабленні санкцій проти Острову Свободи. Кубинська політика президента була оцінена як один з останніх успіхів на посаді, а також свідчення можливостей американської «м'якої сили». Політологи побачили: за допомогою розморожування відносин США почали інвестувати хоча і в тривале, але мирне і спокійне перетворення Куби з ізольованої і злиденної диктатури в нормального учасника міжнародного співтовариства. Розрахунок: кожен зайвий долар, потрапивши на Кубу, посилює прагнення кубинців до рівних відносин із зовнішнім світом і посилює їх вимоги до своєї влади.

¹ Знято документальний фільм «638 способів вбити Кастро», присвячений змовам вбити кубинського лідера. Серед найдивовижніших: отруєні носовички і ручки, сигари, що мали вибухнути, бомби в коралових рифах і пошкоджене обладнання для дайвінгу – головного хобі Фіделя. Одного разу кубинський лідер пожартував: «Якщо б здатність виживати після замахів була олімпійською дисципліною, я мав би на Олімпіаді золоту медаль».

² Це був перший за 88 років візит президента США на Кубу, а по суті, взагалі перший в історії, оскільки у 1928 р. американський президент Джон Калвін Кулідж приїздив до Гавани на Панамериканський саміт, а не спеціально до кубинців. Б.Обама прибув урочисто, на три дні, у супроводі дружини, дітей, теці і великої делегації.

Слід підкреслити, що протистояння із США впродовж понад півстоліття було наріжним каменем внутрішньої кубинської пропаганди, головною кубинською «скріпою». Країна була об'єднана навколо антиамериканізму. У зв'язку з візитом американського президента Ф.Кастро виступив із статтею «Брат Обама», в якій заявив, що Куба «не потребує подарунків імперіалізму». Деякі кубинські політичні діячі обурилися тим, що «60-річний період революції і 55-річний період соціалізму Куба завершує тим, що повертається в обійми Великого Сатани». Однак населення до поліпшення відносин із Америкою поставилося здебільшого позитивно, сподіваючись на відкриття нових можливостей. З свого боку, Державний департамент США заявив, що стаття кубинського патріарха не вплине на процес нормалізації відносин між двома країнами. Однак прийшовши до влади, Д.Трамп заявив: не будемо скасовувати санкції, допоки на Кубі не будуть відновлені права людини. Тобто досягнення Б.Обами були нівельовані. Потік американських туристів зменшився, проте дипломатичні відносини збережені.

Інші держави підтримують з Островом Свободи різнопланові відносини. Щорічно Гавану відвідують сотні іноземних делегацій, включаючи глав держав та урядів. Цьому значною мірою сприяли зміни у розкладі політичних сил на світовій арені, що пішли від початку нового століття. Більшість країн Латинської Америки стали підтримувати Кубу здебільшого через перемогу на президентських виборах представників від національно-визвольних лівих партій та рухів. Особливо тісні відносини склалися між Кубою і Венесуелою. Лише у 2011 р. підписали угоди щодо розвитку 116 спільних проектів, загальною вартістю понад 1,3 млрд. доларів. Однак венесуельська криза загальмувала їх реалізацію.

Неабияку активність у налагодженні всебічних відносин виявляє Китай, з яким також підписано пакет договорів. Особливе значення має надання з його боку фінансової допомоги, з якою кубинський уряд сподівається ліпше здійснювати реформування. Після майже двадцятирічної перерви прагне відновити стосунки Росія. Це засвідчили візити президента Російської Федерації Д.Медведева до Гавани у грудні 2008 р. і Р.Кастро до Москви у лютому 2009 р., що мало результатом підписання 34 двосторонніх угод. У лютому 2013 р. Кремль списав Гавані борг ще від радянських часів у 35 млрд. дол. і запропонував нову кредитну лінію у 650 млн. дол. на придбання у лізинг декількох пасажирських літаків. Налагодження відносин Гавани і Вашингтону російські патріоти оцінили вкрай негативно. Свій вплив здійснює Європейський Союз, який прагне проводити більш незалежну від США політику. Тобто Куба не тільки вижила, а залишилася повноправним, повноцінним, достатньо поважним членом міжнародного співтовариства.

Зберігаючи відданість соціалістичним принципам кубинське керівництво шукає свій шлях модернізації економіки та суспільства. Необхідність корекції діючих лекал соціально-економічного розвитку відчувають деякі лідери провідних країн світу, таких як Німеччина та

Франція. Так Ангела Меркель й Ніколя Саркозі на міжнародній конференції, присвяченій світовій фінансово-економічній кризі 2008 р., відзначили необхідність заміни капіталістичної системи, яка існувала досі, «новим капіталізмом». Ще рішучіше висловили неприйняття сучасного капіталізму учасники Всесвітнього соціального форуму, що відбувся на початку 2009 р. в Бразилії.

Разом із тим слід мати на увазі: симпатії по відношенню до Куби звернені у минуле, на романтичний період її революції, на роль і особистість Че Гевари, проте не викликають бажання слідувати кубинським шляхом. Навіть найрадикальніший з латиноамериканських «лівих» венесуельський президент Уго Чавес вів мову про новий «соціалізм XXI століття», а не про наслідування радянській або кубинській моделі. Що стосується кубинців, то вони чекають, поки піде в історію родина Кастро. Тоді на їх батьківщині неодмінно слід чекати сплеску політичного життя. Поки що на Кубі панує невизначеність.

Література

- Бай Е. Рауль Кастро. Между Андроповым и Горбачёвым /Е.Бай // Эхо планеты. – Москва, 2012. – № 34.
- Браво Э. Куба: реформы или их имитация? /Э.Браво [Эл. ресурс]. – Режим доступа:http://www.globalaffairs.ru/number/n_11158
- Гайдар Е.Т. Фидель Кастро: уходит эпоха. Какая грядет? /Е.Т.Гайдар // Латинская Америка. –2006. – №10.
- Двинский О. Фидель Кастро: вечный команданте /О.Двинский [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://rosvesty.ru/1915/camera2/?id=3813>
- Елбаева М. В. Права человека на Кубе: мифы и реальность /М.В.Елбаева //Латинская Америка. – 2008. – № 12.
- Ігнат'єв П. Куба після закінчення "холодної війни" /П.Ігнат'єв // Зовнішні справи. 2015. – № 5.
- Кастро Ф. Избранные произведения 1953 – 1986. – М., 1986.
- Кастро Ф. Моя жизнь. Биография на два голоса /Ф.Кастро, И.Рамоне /Пер. с исп. – М., 2009.
- Корольков А. В. Военные и гуманитарные миссии Кубы за рубежом /А.В.Корольков //Латинская Америка. – 2009. – № 1.
- Космина В. Куба: інституційні струси у ХХ столітті /В.Космина // Зовнішні справи. – 2015. – № 10.
- Космина В. Куба перед новими інституційними викликами /В.Космина //Зовнішні справи. – 2016. – № 11.
- Лазарев В. В. Влияние политики реформ Рауля Кастро на американо-кубинские отношения /В.В.Лазарев // Наука, техника и образование. – 2014. – № 2.
- Ларин Е.А. Политическая история Кубы /Е.А.Ларин. – М., 2007.
- Ломакина Н. Н. Глава государства Республики Куба в системе высших органов власти /Н.Н.Ломакина //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 2.
- Мечетная Н. Сказке конец /Н.Мечетная // Корреспондент: журнал новой эпохи Украины. – 2011. – № 16/17.
- Мозговая Н. Визит президента США на Кубу: политика, бейсбол и диссиденты /Н.Мозговая [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.golos-ameriki.ru/content/obama-cuba-visit/3246997.html>
- Моисеев А. «Актуализация» – модернизация по-кубински /А.Моисеев //Международная жизнь. – 2011. – № 3.

Монтанер К. А. Куба Фиделя Кастро: последняя глава /К.А.Монтанер [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_7065

Оппенгеймер А. Куба: много шума из ничего /А.Оппенгеймер [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150603/228366112.html>

50 лет Кубинской революции («круглый стол в Институте Латинской Америки Российской Академии наук») //Латинская Америка. – 2009. – № 6.

Пономарев Д. Куба выбрала капитализм под руководством Рауля Кастро /Д.Пономарев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inright.ru/articles/economy/20110421/id_581/

Пятаков А.Н. Международная деятельность Кубы в сфере здравоохранения /А.Н.Пятаков // Латинская Америка. – 2012. – № 11.

Саморуков М. Обама на Кубе. Зачем уступать диктатурам /М.Саморуков [Эл. ресурс]. – Режим доступа: // <http://carnegie.ru/publications/?fa=63085>

Сантьяго Перес. Карибы и Центральная Америка после распада СССР /Сантьяго Перес //Латинская Америка. – 1993. – № 10.

Седляр Ю.О. Еволюція американсько-кубинського конфлікту у постбіполярний період або чому санкції не діють? /Ю.О.Седляр // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2012. – Вип. 108, ч. 1.

Седляр Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика Гл. 5.4 Американська політика економічного бойкоту Куби /Ю.О.Седляр. – Миколаїв, 2013.

7-й съезд Коммунистической партии Кубы. Что сказал Рауль? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://prometej.info/blog/golos-kuby/7-j-sezd-kommunisticheskoy-partii-kuby-chto-skazal-raul/>

Скляренко О. Імміграція кубинців до США як чинник американсько-кубинських відносин у 1959-2009 рр. /О.Скляренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – 2011. – Вип. 105.

Скляренко О. Місце закону Хелмса-Бартона у політиці США щодо Куби у 90-х рр. ХХ ст. /О.Скляренко // Часопис української історії.– 2013. – Вип. 26.

Скляренко О. Основні етапи політики США щодо Куби (1959–1991 рр.) / О. Скляренко // Часопис української історії. – 2013. – Вип. 27.

Тамайо Х. Реформы не улучшили экономическую ситуацию на Кубе /Х.Тамайо [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20130703/210606030.html>

Торошин М.П. К истории становления и развития новой Кубы /М.П.Торошин //Латинская Америка.– 2015. – № 10.

Шишков А.С. О новых тенденциях в политическом и экономическом развитии Кубы /А.С.Шишков [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://riss.ru/analytics/3524/>

Bustamante M.J. Obama's Move on Cuba. What to Make of the Historic Trip / M.J. Bustamante //Foreign Affairs. – 2016. – March 18.

Dickson M. The Truth About Castro / M. Dickson //Foreign Affairs. – 2014. – May/June.

LeoGrande W.M. Delisted in Havana. Taking Cuba Off the State Sponsors of Terrorism List / W.M. LeoGrande //Foreign Affairs. – 2015. – April 9.

Remittances Drive the Cuban Economy. http://thehavanaconsultinggroups.com/index.php?option=com_content&view=article&id=345%3Aremittances-drive-the-cuban-economy&catid=48%3Aremittances&lang=en

Suchlicki J. The U.S. Embargo of Cuba. /J. Suchlicki [Electronic resource] – Mode of access:http://scholarlyrepository.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=iccas_papers

Sweig J.E. Cuba After Communism. The Economic Reforms That Are Transforming the Island / J.E. Sweig , M.J. Bustamante //Foreign Affairs. – 2013. – July/August.

Боліваріанська Республіка Венесуела

Наприкінці 1980-х рр. Венесуела здавалася цілком гараздуючою за латиноамериканським виміром країною із розвиненою представницькою демократією, що включала розділення влад, двопалатний Національний конгрес, періодичні вибори. Тобто демократична Венесуела була рідкісним виключенням на латиноамериканському континенті, де у 1970 – першій половині 1980-х років у більшості найбільш розвинених країн при владі перебували авторитарно-бюрократичні військові режими. Конституція мала спеціальну статтю, за якою экс-президент одержував право переобрання на найвищу посаду лише через 10 років після завершення каденції, що запобігало спробам узурпації влади. За умов багатопартійності дві партії – Демократична дія (соціал-демократична) та Соціал-християнська – змінюючи одна одну у керма правління і маючи більшість у найвищому законодавчому органі, проводили приблизно схожий курс у всіх сферах суспільного життя.

Ця політична система здебільшого віддзеркалювала інтереси вищих і середніх прошарків, тобто приблизно 40% населення країни, які так чи інакше брали участь у перерозподілі прибутків від нафти.¹ Від 1973 до 1985 р. бюрократія зросла у шість разів, досягши показника у 1,3 млн. осіб. Значно зросла чисельність середнього класу, до якого відносилися висококваліфіковані працівники та управлінці, службовці, дрібні і середні підприємці – власники ремісничих майстерень, закладів торгівлі та сервісу, університетські викладачі, люди вільних професій тощо. Водночас було досягнуто максимальну міру консенсусу, в першу чергу між підприємцями та профспілками. Соціальний пакт функціонував практично без збоїв із мінімумом страйків. Трудові суперечки вирішувалися шляхом укладання колективних договорів.

Разом із тим значна частина населення була відсторонена від участі у цьому перерозподілі і була відрізана від реальних каналів політичного представництва, за допомогою яких можна було б відстоювати свої інтереси. Тобто поза системою перерозподілу залишалася більшість населення, зайнятого в сфері неформальної економіки, яке виживало у дуже складних соціальних умовах. Венесуельська політична система являла собою «демократію сорока відсотків». Її відносний добробут і стабільність до середини 1980-х років трималися, головним чином, на зростаючих прибутках від продажу нафти.

Однак погіршення кон'юнктури на світовому ринку «чорного золота» боляче вдарило по венесуельській економіці. Неможливість надалі слідувати «нафтовій моделі» породила глибоку кризу в суспільстві. Процент тих, хто жив нижче межі бідності зріс втричі: від 15% у 1980 р. до 45% у 1989 р. Уряди представника Соціал-християнської партії Рафаеля

¹ Венесуела посідає перше місце в світі за обсягами розвіданих запасів нафти: 296 млрд. барелів проти 263 млрд. у Саудівської Аравії.

Кальдери (1979 – 1984 рр.) та соціал-демократа Хайме Лусинчі (1984 – 1989 рр.) вдавалися до спроб щось зробити заради подолання негараздів, зокрема, за допомогою валютного контролю, а потім контролю над цінами, проте без особливих успіхів.

Погіршилася ситуація і в політичній сфері. Виявилося, що дві провідні партії підім'яли під себе усі державні, професійні та громадські структури. Іноземні політологи вперше у випадку з Венесуелою ввели термін «партидархія», утворений із поєднання слів «партія» і «олігархія». Він мав висвітлювати ситуацію, коли канали громадянського представництва блоковані партіями як із середини, так із зовні. Верхівка, не обрана до парламенту, тиснула на нього, аби приймалися вигідні для неї рішення. Розквітнув клієнтелізм – критеріями висування на високі та ключові посади виявлялися не професіоналізм та кваліфікація, а кумівство та протекціонізм. Штаб-квартири партій перетворилися на своєрідні агенції із роздачі потрібним людям теплих містечок, пільг та привілеїв.

Довіра до правлячих партій в суспільстві різко знизилася. Понад 80% населення своєю позицією недовіри пояснювали тим, що партії не цікавляться проблемами простих людей. 93% обурювалися надто високими прибутками партійних діячів. Гостро критикувалася система формування депутатського корпусу парламенту, коли виборці позбавлялися можливості контролювати своїх обранців, оскільки ті йшли за партійними списками, складеними в результаті залаштункових домовленостей. Переважаюча більшість свідчила про відсутність інтересу до політичного життя взагалі. Це підтверджував зростаючий абсентеїзм: якщо на вибори 1978 р. не прийшло 12,43 % електорату, то у 1993 р. – 40%. Людей обурювала неспроможність верхів раціонально розпорядитися колосальними природними багатствами, що відкинуло країну назад, за рівень, досягнутий у 1970-ті рр.

Соціальна ностальгія за часами гараздування відіграла вагому роль у обранні на вищу державну посаду Карлоса Андреаса Переса (лідера Демократичної дії) в грудні 1988 р., адже пік процвітання мав місце саме за його перше президентство (1974 – 1979 рр.). Однак сподівання на повернення «старих добрих часів» не виправдалися. Новий глава держави відповідно до порад МВФ прийняв неоліберальний курс із притаманною «шоковою терапією»: радикальне скорочення державного сектору та підвищення його ефективності; приватизація декількох провідних підприємств; стимулювання приватної ініціативи; залучення іноземних інвесторів; девальвація національної грошової одиниці; відмова від контролю над цінами; збільшення процентних ставок; згортання соціальних програм, включаючи заморожування зарплат тощо. Різко зросли ціни на продукти харчування, предмети першої необхідності, бензин, проїзд в громадському транспорті, комунальні послуги.

Ці заходи зустріли різкий опір як в парламенті, так і на вулицях. 27 – 28 лютого 1989 р. збунтувалися жителі маргінальних кварталів Каракаса та інших великих міст (здебільшого темношкірі і мулати). Спочатку мирні,

демонстрації перетворилися на хвилю насильства і погромів з боку тих, для кого навіть вкрай обмежений набір продуктів і послуг за нових умов ставав недоступним. Виступ жорстоко придушили: до бідних кварталів увійшли війська, яким було дозволено використання вогнепальної зброї. Загибло понад три тисячі осіб, хоча офіційно число жертв називалося 276. У відповідь по всій країні прокотилася хвиля страйків. 18 травня за закликом Комуністичної партії Венесуели пройшов 12-годинний всезагальний страйк – безпрецедентна подія за 30 років демократичного ладу. Від вересня 1991 р. до квітня 1992 р. мали місце понад півтори тисячі акцій протесту проти політики жорсткої економії, половина з них супроводжувалася насиллям. В такий спосіб люди відповідали на суттєве погіршення становища у соціальній сфері, що стало ціною за покращення макроекономічних показників, одержаних завдяки здійсненню неоліберального курсу. Плодами цього покращення скористався незначний прошарок найбагатших людей на тлі суттєвого поглиблення майнової диференціації населення. За умов соціально-економічної кризи значно загострилися проблеми громадського правопорядку та особистої безпеки, оскільки катастрофічно зростали злочинність та корупція.

Загострення соціальних конфліктів сприяло визріванню політичної кризи. Це виявилось у посиленні міжпартійної боротьби та внутрішньопартійних протиріч, у зниженні популярності К.А.Переса. Суспільство все скептичніше ставилося до демократії як такої, ототожнюючи її із управлінською неефективністю, політиканством, бюрократизмом та корупцією. Критичні настрої по відношенню до політики уряду мали місце в різних верствах населення, у тому числі і серед військових, особливо серед молодшого і середнього офіцерського складу. У цьому середовищі від кінця 1970-х – початку 1980-х рр. почала оформлюватися течія лівонаціоналістичного характеру. Її ядро склала група однокурсників по військово-му училищу сухопутних військ випуску 1975 р., серед них був і майбутній президент Уго Чавес Фріас. Надихаючись ідеями національного героя Венесуели Симона Болівара, вони критично оцінювали вітчизняну дійсність і приходили до висновку про необхідність втрутитися у політичний процес.

На початку 1980-х рр. ця течія оформилася в організацію КОМАКАТЕ¹, яка 29 жовтня 1988 р. здійснила невдалу спробу державного перевороту. Після лютневих подій 1989 р. КОМАКАТЕ перейменували у Революційний боліварійський рух, який очолив дві спроби військового перевороту у 1992 р.. 4 лютого того року підполковники Уго Чавес і Франсиско Аріас Карденас підняли своїх соратників на операцію зі скинення президента. Своїм завданням вони проголосили «врятування венесуельців, які страждають від політиків, демагогії та бюрократії», винних у знедоленні країни, багатій нафтою та іншими природними ресурсами. Політика уряду оцінювалася як антинародна, спрямована на

¹ Аббревіатура від військових звань середніх та молодших офіцерів венесуельської армії – коменданте, майор, капітан, теньенте (у перекладі – лейтенант).

підтримку американського долару. Повстанці діяли силами десяти батальйонів у чотирьох містах країни. Вони спробували встановити контроль над основними гарнізонами країни, захопити палац Мірафлорес і заарештувати президента К.А.Переса аби передати його суду. Проте акція зазнала поразки. Під час придушення загинуло 78 чоловік. У.Чавес у короткому телевізійному зверненні віддав наказ соратникам скласти зброю. Для нього цей виступ мав доленосне значення, оскільки співвітчизники дізналися про його існування, а багато хто почав пов'язувати майбутнє Венесуели з його іменем. Його та інших керівників заколоту заарештували, сотні молодших і середніх офіцерів звільнили із лав збройних сил. Проте 27 листопада 1992 р. вищі офіцери здійснили другий путч, теж невдалий. Ці виступи разом із масовими акціями протесту дестабілізували політичну ситуацію, що мало наслідком перший в історії країни імпічмент президента у травні 1993 р.: К.А.Перес був звинувачений у корупції і рішенням Національного конгресу відсторонений від влади.

У тому ж році відбулися вибори глави держави, на яких із показником 30,5% голосів¹ переміг Рафаель Кальдера – кандидат від коаліції лівоцентристських і лівих сил «Національна конвергенція». Його обрання порушило понад тридцятирічну традицію, коли при владі змінювалися представники двох партій статусу – Демократичної Дії та Соціал-християнської партії. Він вже займав президентську посаду у 1969 – 1974 рр. і мав значний політичний досвід. Хоча він і був засновником і впродовж років лідером Соціал-християнської партії, на ці вибори пішов як незалежний кандидат. Своє рішення пояснив тем, що в країні переважає стійке неприйняття панування партій. Народ не хоче робити вибір між альтернативами, що нав'язуються політичними машинами. Така позиція дала кандидату на президентку змогу піддавати гострій критиці корумпованість провідних партій, а також методи «шокової терапії», застосовувані адміністрацією К.А.Переса. Тим завойовувалися симпатії переважної частини населення, підкріплювані обіцянками підвищення рівня життя через загальне оздоровлення економіки. Водночас Р.Кальдера не втратив підтримки підприємницьких кіл, оскільки ставив завдання створити сучасну ринкову економіку із врахуванням специфічних умов країни і необхідності забезпечити захист національних галузей господарства. Результати виборів 1993 р. продемонстрували глибинні процеси, що відбувалися у суспільстві, і призвели до часткової зміни політичної карти Венесуели. Хоча дві партії статусу зберегли лідерські позиції в парламенті – понад половину місць в палаті депутатів і 60% у сенаті – вочевидь намітилося закінчення їхньої монополії на владу та виявилася ерозія системи.

Починаючи від лютого 1994 р. перші два роки діяльність нової адміністрації проходила у антинеоліберальному плані, що призвело до часткового демонтажу попередніх реформ. Оголосивши амбітну Програму

¹ Результат переможця виявився найнижчим за всю історію демократичного режиму.

стабілізації та відновлення, влада вдалася не до економічних, а до адміністративних методів управління господарством. Відвертий популізм виявився у встановленні контролю над цінами на продовольство та заморожуванні цін на бензин (при собівартості 12 боліварів за 1 літр його відпускали покупцям за 5), а також у рішенні про підвищення мінімальної зарплати майже в два рази.

З літа 1994 р. розгорнулася найголосніша в світі кампанія проти корупції як «лиха номер один». Проте корупція тільки збільшувалася. Що не діставалося корупціонерам по легальних каналах, привласнювалося іншими шляхами – зростанням чиновницьких поборів, «комісійних» з кожної трансакції, напівкримінальними формами субсидій, прямим розкраданням державного майна, фондів, соціальної допомоги тощо. Пряма корупція змикалася з різними формами розкрадання і витрачання все ще гігантської нафтової ренти, яка, зокрема, витрачалася на утримання все зростаючого неефективного державного апарату. На нижчих щаблях суспільства, змикаючись із корумпованим поліцейсько-судовим апаратом, стрімко зростала вулична злочинність – організована і люмпенська. Громадськість критикувала неспроможність держави навести лад. Так само через безлад, який не могла подолати держава, міжнародний фінансовий капітал відмовляв Венесуелі у будь-якій суттєвій підтримці. Наслідком стали інфляція, збільшення дефіциту державного бюджету, втеча з країни капіталів та ін. Країна опинилася на межі, з якої починалися реформи попереднього президента.

У таких умовах Р.Кальдера зважився на крутий поворот у соціально-економічному курсі. 12 березня 1996 р. у щорічному посланні Національному конгресу він заявив про необхідність підвищення цін на бензин, запровадження нових податків, заморожування заробітної платні у державному секторі, встановлення жорсткого контролю над державними витратами, розгортання приватизації, лібералізації валютного ринку тощо. Навіть внесли поправки до Закону про націоналізацію нафтової промисловості, що дозволяли діяльність в цій галузі іноземних корпорацій. Таким чином, популістський проект поступився неолібералізму. Разом із тим робилися спроби підтримати соціально незахищені верстви населення, які на той момент складали приблизно 70% – їм передбачалася адресна допомога. На це мали спрямовуватися кошти від підвищення цін на бензин та кредити від Світового банку. Останні заходи визначили відносно спокійну реакцію суспільства на кардинальні зміни у стратегії президента. Разом із тим спостерігачі визначали спроби команди Р.Кальдери вивести країну із стану стагнації, як агонію демократії, образно порівнюючи ці намагання із перестановкою стільців на палубі «Титаніка». Невдачі зазнав намір створити соціально орієнтовану ринкову економіку і зберегти із певними модифікаціями представницьку демократію. Важливо також згадати і про те, що Р.Кальдера амністував заколотників, серед них – і свого наступника У.Чавеса. Якщо б не було цього пробачення, керівник

путчистів не зміг би надалі легально претендувати на найвищу посаду в державі.

У 1994 р. У.Чавес та інші учасники військових переворотів 1992 р. вийшли з тюрми. Вони переглянули свою тактику і взяли курс на парламентські форми боротьби. У квітні 1997 р. надзвичайна асамблея Революційного боліварійського руху прийняла рішення про перейменування у «Рух V Республіка»¹ і про участь в електоральних процесах на загальнонаціональному рівні. Боліварійці оперативно сформували дисципліновану і мобільну структуру, в якій провідну роль відігравали колишні військові. Нова організація діяла по всій країні, і їй вдалося досить швидко завоювати авторитет у всіх верствах населення.

Перед виборами 1998 р. «Рух V Республіка» утворив коаліцію «Патріотичний полюс», до якої разом із ним увійшли лівоцентристські партії «Радикальна справа», «Рух до соціалізму», «Батьківщина для всіх», Виборчий рух народу, Венесуельська комуністична партія та інші. Висуванцем від коаліції на президентську посаду став У.Чавес. Головною тезою його передвиборчої програми проголошувалася докорінна перебудова існуючої соціально-економічної та політичної системи з метою її трансформації у суспільний лад, що забезпечуватиме і гарантуватиме реальну участь широких мас у прийнятті рішень на всіх рівнях влади. Центральна вимога – проведення референдуму для скликання Конституційної асамблеї і розробки нового Основного закону, що відповідав би вимогам часу. Зокрема, разом із трьома гілками влади потрібно створити четверту – моральну владу, яка б тісно співпрацювала із судовою, але при цьому була б абсолютно автономною і незалежною. Їй відводилася провідна роль у боротьбі із корупцією, викорінення якої визначалося як пріоритетне завдання нової адміністрації. В якості одного із заходів передбачалося радикальне скорочення непомірно розбухлого державного апарату, зокрема скорочення в два рази кількості міністерств та відомств. Економічний блок платформи кандидата передбачав посилення ролі держави у стратегічних галузях, включаючи нафтову; недопущення в них приватного, іноземного і національного капіталу; подальшу інтеграцію у світову господарську систему, але на більш справедливих умовах із урахуванням національних інтересів; проведення переговорів щодо реструктуризації зовнішньої заборгованості тощо.

Коаліції, яка підтримувала У.Чавеса, протистояло об'єднання правочентристського гатунку «Проект Венесуела». Його основу становили

¹ Венесуельські історики умовно поділяють республіканську історію країни на періоди: Перша республіка – 1810 – 1812 рр. виникла після проголошення незалежності Венесуели у 1810 р. Через два роки Іспанія поновила свій контроль над країною. Існування Другої і Третьої республік (1813 – 1814, 1817 – 1819 рр.) було тісно пов'язано із визвольною епопеєю С.Болівара. Четверта республіка почала своє існування з 1830 р. За думкою засновників нової організації, ідеали та мрії С.Болівара про справедливе суспільство, які він прагнув втілити в життя, були зражені. Однак вони мають відновитися у «Боліваріанській V республіці» – насправді демократичному суспільстві соціальної справедливості.

дисиденти Соціал-християнської партії, які згурпувалися навколо Енріке Саласа Ромера, колишнього губернатора найбільшого промислового штату Карабобо. Його кандидатура енергійно розкручувалася, виборчу кампанію він вів динамічно і навіть агресивно, із використанням новітніх технологій. Наполегливі рекомендації верхівки партій статусу проголосувати за нього призвели до протилежного результату. Пересічний виборець вирішив: «Всі вони зроблені з одного тіста» і віддав свій голос У.Чавесу¹. 44-річний колишній путчист завоював 3,6 млн. голосів (56,2 %), що на 1 млн. голосів перевищувало результат найближчого конкурента, і з парадного входу увійшов до президентського палацу, який у лютому 1992 р. намагався взяти зброєю. Ця перемога поклала початок кардинального повороту у розвитку Венесуели.

Аналізуючи причини перемоги У.Чавеса, слід брати до уваги сукупність обставин, які важко ранжувати за першістю за силою впливу, а саме: криза соціально-економічної системи, що раніш існувала, крах системи двопартійної влади, суспільна напруженість, вкрай загострена безсоромною корупцією верхів. До цього додалося різке падіння цін на світовому ринку нафти, що вплинуло на погіршення економічного становища Венесуели. Населення обурювали неоліберальні реформи, здійснювані попередньою владою, та їхні соціальні наслідки. Як показує досвід політичної історії інших країн, скорочення у виконанні державних зобов'язань перед співгромадянами призводить до посилення лівих настроїв у суспільстві, а новий президент представляв саме такі настрої. Вплинули й особливості політичної культури венесуельців. У ній сильні ідеї популізму, який через невиконані обіцянки та надії, що не справдилися, живить месіанізм – сподівання на «героя», який швидко і просто вирішить всі проблеми знедоленої людності.

Саме таким «рятівником нації» в очах переважної більшості венесуельців постав У.Чавес – один з найбільш суперечливих політиків сучасного світу. Про «феномен Чавеса» написано чимало, його масштабна постать і неординарні дії впродовж півтора десятиріччя перебували у центрі полеміки не тільки у Новому Світі, але й у Старому. Молодий, харизматичний, динамічний, енергійний лідер у червоному береті або сорочці. Його відрізняли організаторські здібності, ерудованість, схильність до нестандартних рішень, характер бійця, фантастична працездатність, ораторський талант. Під час його багатогодинних² запальних виступів венесуельці, як і всі латиноамериканці – любителі карнавалів, починали співати пісень і танцювати сальсу. Він надто відрізнявся від попередників своїм яскравим іміджем. А це є дуже важливим у новітні

¹ На парламентських виборах, які вперше за 40 років у 1998 р. проводилися окремо від президентських, «Патріотичний полюс» одержав 75 місць у нижній палаті і 18 з 57 – у сенаті, тобто менше, ніж «Проект Венесуела».

² Його щотижнева передача на радіо «Алло, президент!» тривала інколи понад 6 годин. У січні 2012 р. він установив рекорд тривалості виступу: впродовж 11 годин представляв депутатам Національної асамблеї доповідь про підсумки минулого року.

часи, коли візуальний вплив на людську свідомість переважає над аудіальним. Він – з простої родини, «один з нас», із вмінням спілкуватися з простими людьми, виявляючи щире співчуття та розуміння, одержуючи у відповідь масову підтримку. Російська дослідниця Тетяна Ворожейкіна зазначила: «Він дійсно був людиною з народу, котрий – ймовірно, вперше в історії Венесуели – розбудив її народ і дав йому можливість відчутти себе не гноєм історії, а її активною дійовою особою».

Разом із тим – це політик авторитарного типу, який постійно балансував між додержанням законів та зневаженням їх. Він, як диктатор, не схильний до діалогу із опонентами, своїх недругів представляв «ворогами народу», зрадниками боліваріанської революції. Увесь світ у нього поділявся на друзів і ворогів, патріотів і зрадників. Його публічні виступи розколювали суспільство, нацьковуючи одну його частину на іншу, провокуючи заздрість, злобу і прагнення помсти тим, кого Команданте визначав як ворогів. У тональності не тільки його промов, але й усієї пропаганди переважала ненависть, породжена ідеологічним фанатизмом і соціальним озлобленням.

При прийнятті рішень президент, як правило, керувався «революційною доцільністю». Врешті решт він підім'яв під себе всі гілки влади, які незаперечно виконували його розпорядження, тобто розділення влад стало фікцією, а демократію згорнули під гаслом розвитку демократизації суспільства. До середини 2000-х років У.Чавес встановив особистий контроль над найважливішими ресурсами реальної влади – виконавчими структурами, армією і нафтовою промисловістю. Всесвітньо відомий колумбійський письменник Габріель Гарсія Маркес після знайомства ним зазначив: «Раптом я усвідомив, що із задоволенням порозмовляв із двома зовсім різними людьми. Одним, кому доля дала можливість врятувати свою країну. І другим – ілюзіоністом, здатним увійти в історію деспотом».

Тверду рішучість здійснювати оприлюднені настанови передвиборчої програми новий президент продемонстрував у своєму першому декреті від 2 лютого 1999 р. – дня вступу на посаду. Оголошувалося проведення референдуму з метою виявлення ставлення народу до скликання Національної конституційної асамблеї задля вироблення нового Основного закону, що мав забезпечувати ефективне функціонування соціальної та партиципаторної¹ демократії. Стару Конституцію президент назвав «вмираючою». Такий референдум відбувся 25 квітня 1999 р.: населення дало згоду на скликання Національної конституційної асамблеї (НКА). Вибори до неї пройшли 25 липня 1999 р., 90% мандатів одержали висуванці від «Патріотичного полюса». Після скликання нового органу

¹ Партиципаторна демократія (від англ. participate – брати участь) визнає необхідність участі широких верств населення не тільки у виборах своїх представників, прийнятті рішень на референдумах і зборах, а й безпосередньо в політичному процесі – підготовці, прийнятті та здійсненні рішень, а також у контролі за їх виконанням.

фактично ліквідовані парламент та Верховний суд. З числа депутатів НКА створили дві комісії, покликані виконувати функції вищих законодавчого і судового органу до проведення нових виборів. Це за суттю являло собою державний переворот. Водночас йшла робота над новою Конституцією, яку схвалили 70% учасників референдуму 15 грудня 1999 р.

За новим Основним законом країна одержала нову офіційну назву – Боліваріанська Республіка Венесуела. Радикальних змін зазнали основні інститути політичної влади. Функції вищого законодавчого органу поклалися на однопалатну Національну асамблею із п'ятирічним терміном повноважень. Скасування верхньої палати позбавляло регіони представництва у вищому законодавчому органі, що не тільки ускладнювало їх становище, але й підривало основи федералізму. Крім традиційних трьох гілок влади Конституція запровадила ще дві: електоральну, покликану здійснювати і контролювати процедури при обранні органів влади всіх рівнів, і моральну або громадянську. Президентський мандат подовжувався з 5 до 6 років, а переобрання ставало можливим відразу по закінченні попередньої каденції. Військовослужбовці, не маючи права перебувати у політичних партіях, одержували право брати участь у голосуванні.

Суттєвим виявився соціально-економічний блок Конституції, де з'явилися статті, що гарантували громадянам зайнятість, безкоштовне медичне обслуговування, одержання середньої та вищої освіти, причому університети одержували автономію. Розширення трактування прав людини як сукупності економічних, соціальних та політичних прав є одним з досягнень нового Основного закону. За ним система соціального забезпечення повинна будуватися на принципах універсалізму, солідарності, кооперації, участі, самоуправління та взаємної відповідальності. Разом із тим у взаєминах індивідуума та держави яскраво виражений нахил в бік останньої. У цьому ж розділі зафіксовано заборону на приватизацію державної нафтової компанії *Petroleos de Venezuela (PDVSA)*. В цілому Конституція закріпила тенденцію до посилення виконавчої влади, яка чітко проступила із приходом боліварійців до управління. За суттю Основний закон перетворив Венесуелу в етатистську, патерналістську, суперпрезидентську республіку.

У 1999 р. президент домогся схвалення парламентом Закону про особливі повноваження, які передбачали можливість здійснювати структурні зміни шляхом видання декретів. Відповідно до них реформовано митний режим, податок на прибуток, податок на додану вартість (15%) та ін. Разом із збільшенням надходжень від реалізації нафти, пов'язаним із початком зростання цін на світовому ринку (квітень 1999 р.), подібні заходи дозволили загальмувати негативну тенденцію у розвиткові економіки. Акцент робився на стимулюванні приватного попиту і приватних інвестицій, головним чином через фіскальні стимули та державні інвестиції в інфраструктуру, а також створення сприятливого для економічної діяльності клімату шляхом змінювання законодавства.

Таким чином, у початковий період уряд проводив свою економічну політику у відповідності до ринкових принципів: заохочувалися приватні інвестиції у ключові сектори виробництва, створювалися податкові стимули, а державні капіталовкладення спрямовувалися у виробничу інфраструктуру та соціальну сферу.

Від самого початку У.Чавес головним завданням визначив боротьбу із бідністю, спрямовуючи на це значну частину нафтових прибутків. Набули поширення повсюдне будівництво «народного житла», безплатні медична допомога й освіта, в тому числі вища, модернізація шляхів, транспорту, інфраструктури. Продовольчі товари та бензин – за пільговими цінами¹. За роки нової влади рівень мінімальної заробітної плати збільшився на 88 % і становив на 2008 р. 371,7 долари (найвищий показник у Латинській Америці). З огляду на інфляцію двічі на рік проводилася індексація зарплат. Скоротилося безробіття: з 16,6 % у 1998 р. до 7,7 % у 2009 р. Кількість робочих місць зросла на третину, майже на 3 млн. Рівень грамотності у 2008 р. піднявся до 98% населення і був одним з найвищих у Латинській Америці. Чисельність студентів від 1998 до 2008 р. збільшилася втричі і становила у 2007 р. 78 на тисячу мешканців, що також стало одним з найкращих показників в регіоні (в Аргентині – 65, в Чилі – 48). Для населення, яке вийшло з працездатного віку, вдів, сиріт і непрацездатних розгорнуті широкі програми соціального забезпечення (чисельність одержувачів збільшилася з 1,7 до 4,4 % населення). У 2008 р. Венесуела мала індекс людського розвитку 0,838 (у 2000 р. – 0,772). Рівень очікуваної тривалості життя зріс з 72,16 років у 1998 р. до 73,76 років у 2008 р. Смертність дітей до одного року впала на третину – з 26,5 смертей на тисячу народжень до 17. Цьому сприяв розвиток сфери охорони здоров'я, де кількість лікарів від 1998 до 2008 р. збільшилася в 12 разів². За той же період кількість вкрай бідних сімей знизилася на 72 % до 7% від загальної чисельності населення. Кількість бідних домогосподарств у 2008 р. становило 26 %. Заходи щодо поліпшення умов життя поширено на індіанців³ навіть у віддалених районах Амазонії. Наслідком цього стало

¹ На 400 товарів першої необхідності були встановлені фіксовані ціни. Функціонувала система продовольчого постачання («Mercal») із спеціалізованими торговими центрами із значно нижчими цінами. Вкрай низькі ціни на товари та пальне відразу викликали їх дефіцит і розквіт контрабанди. Літр бензину у Венесуелі коштував 10 центів, а у сусідній Колумбії – близько долару. Не дивно, що через кордон пливли буквально ріки пального. У Колумбії закуповувалися товари першої необхідності, в першу чергу, продовольство, потім вони продавалися у венесуельських магазинах за низькими цінами, і знову переправлялися до Колумбії контрабандою. Не дивлячись на величезні закупівлі, імпортих товарів все одно не вистачало, вони миттєво зникали з полиць, придбати їх можна було тільки на чорному ринку. До магазинів шикувалися довгі черги.

² Освітні і медичні програми здійснювалися в основному за допомогою кубінських фахівців. Ці посліги частково оплачувалися постачанням на Кубу 105 тис. барелів венесуельської нафти на день.

³ Чисельність індіанців у Венесуелі – 535 тис. осіб або 2,3 % населення. Сам У.Чавес був потомком корінних індіанців.

зникнення індіанців-злидарів, які просили милостиню на дорогах і у великих містах, включаючи столицю. Саме за рахунок заходів із подолання бідності зменшувалася нерівність у прибутках. Разом із тим відбувалося скорочення прибутків підприємницьких кіл, а також чисельності самих підприємців. До приходу У.Чавеса до влади в країні нараховувалося 800 тис. компаній і підприємств. На початок 2017 р. їх залишилося лише 230 тис. Тобто 570 тис. зникли через неможливість вести бізнес за умов, що склалися (насамперед, загрози експропріації).

Однак у соціальної політики Команданте був і зворотний бік. Вона призвела до появи у міських нетрях величезного прошарку людей, існування яких залежне від держави і державних субсидій. Це викликало суттєве послаблення і без того слабкого громадянського суспільства. Тим більше, що керманіч країни, попри риторику «демократії участі», послідовно придушував всі спроби незалежної самоорганізації у власному таборі: профспілки і громадські рухи, створення яких режим начебто заохочував, оголошувалися його противниками і зазнавали тиску, як тільки вони виступали з критикою політики правителя.

Крім того, покращення соціальної обстановки у бідних кварталах супроводжувалося зростанням злочинності у венесуельських містах, насамперед, у Каракасі. Пропустивши вперед тільки Гондурас і Сальвадор, Венесуела посіла одне з перших місць на континенті за кількістю вбивств на 100 тис. жителів, а її столиця перетворилася на одне з найбільш небезпечних і криміналізованих міст Латинської Америки. Справа у тому, що соціальні програми чавізму, покликані підтримати найбільш соціально вразливі і найменш самостійні, залежні від держави верстви населення (жінки, діти, люди похилого віку), за визначенням не поширювалися на тих, хто складає кістяк міської злочинності – молодих чоловіків в віці від 15 до 24 років. Відсутність нових можливостей працевлаштування, пов'язана як із загальною складною економічною ситуацією, так і з політикою обмеження приватного сектору, штовхає молодих людей з нетрів до банд наркоторговців, які постійно воюють як між собою, так із поліцією. Характеристики соціального середовища, що склалося в країні: культура насильства, вкрай низька ціна людського життя, значна чисельність молодих людей, готових вбивати і вмирати. Водночас корумпована поліція неспроможна захистити населення, але здійснює озброєні рейди проти жителів, що посилює відчуття страху. Це відчуття посилювалося озброєними бандами на мотоциклах, які склалися із прихильників У.Чавеса і радо відповідали на його заклики боротися із «світом багатих», «контрас», опозицією. Остання вказувала на те, що «міський люмпен перетворився на головного суб'єкта революції». Влада фактично заохочувала захоплення міської власності безпритульними і злидарями. І хоча в свій час влада відійшла від такої лінії і почала будувати житло, аби ліквідувати нетрі, проблема адаптації соціально виключених, у тому числі і кримінальних елементів, не зникла.

Нафтодолари і до приходу У.Чавеса жили венесуельську економіку та соціальну сферу, проте не у такій пропорції. Переважна більшість надходжень осідала у кишнях олігархії та корумпованого чиновництва, спроможних помалу підгодовувати середній клас і робітників, що входили до профспілок. Бідні квартали Каракаса являли собою одне із найжахливіших місць у Латинській Америці, що вражало на фоні нафтових надприбутків. Вже тоді з'явилося слово «petroestado», що означає державу, яка функціонує за рахунок продажу нафти, адже вона стабільно давала від 93 до 96 % експортних прибутків. З одного боку, Венесуелі дуже поталанило із таким багатством а також із сприятливою світовою кон'юнктурою певного періоду¹. Проте зворотною стороною стала «голландська хвороба», подібна російській, коли відбуваються негативні структурні зрушення і занепад всіх інших галузей економіки, окрім провідної². Впродовж десятиріч у Венесуелі не розвивалося виробництво необхідних товарів, які у переважаючій більшості стали імпортними³. А економіка в цілому впала у цілковиту залежність від зовнішніх обставин. Так само від них залежні соціальне забезпечення населення і стабільність в державі.

Більшість громадян періодично висловлювали схвалення курсу У.Чавеса своїм голосуванням на виборах. У 2000 р. він переміг Аріаса Карденаса, який критикував діючого президента за розгін парламенту і Верховного суду, силові методи впливу на опозицію, надлишкове втручання держави в економіку, надмірне зближення з Кубою, вражаючу амбіційність, популістські прийоми, кричущу претензійність та самовпевненість. У.Чавес у передвиборчій боротьбі створював несприятливі умови конкуренту, сам використовував адміністративний ресурс, постійно їздив країною, суміщаючи президентські і кандидатські функції. Проте, навіть всупереч очевидним порушенням, більшість населення підтримало спочатку його на президентських виборах (59% голосів тих, хто прийшов до виборчих дільниць, проти 38% голосів за А.Карденаса), а потім його прибічників на виборах парламенту, губернаторів, членів законодавчих рад штатів, алькальдів⁴. Хоча опозиція спромоглася зберегти непогані позиції на середніх та нижніх щаблях влади.

У 2001 р. внутрішньополітична ситуація в країні загострилася. З одного боку, впали світові ціни на нафту, з іншого, декретом президента вводилися 49 законів, що слугували правовою основою економічного курсу, спрямованого на посилення ролі держави у господарському житті та його соціальній складовій. Наприкінці 2001 – на початку 2002 р. країною прокотилася хвиля страйків і демонстрацій протесту, в якій проти прийнятих рішень виступили представники практично всіх сегментів

¹ Світові ціни на нафту від 1998 до 2013 р. зросли в 10 разів.

² Проблематично вести мову про розвиток нафтовидобувної галузі: у 2015 р. з 28 тис. нафтових вишок 22 тис. перебували в аварійному стані.

³ Понад 70% продуктів харчування ввозилося з-за кордону.

⁴ Алькальд – голова міської адміністрації, аналог мера в європейських країнах.

населення від робітників до підприємців. Ці виступи збурили країну, паралізували її економіку, особливо видобуток нафти. 11 квітня 2002 р. в результаті державного перевороту У.Чавеса усунули від влади і на 48 годин ув'язнили на острові Орчила. На чолі держави став Педро Кармона Естанга. Він розпустив парламент, призупинив роботу генерального прокурора, відмінив прийняті за часів президентства У.Чавеса закони, що перерозподіляли частину національного багатства на користь незаможних. Проте через стихійний протест мас та лояльність більшості військових підрозділів заколот провалився, парашутисти звільнили в'язня і 14 квітня він повернувся до президентської резиденції. Головне звинувачення У.Чавес спрямував проти Сполучених Штатів Америки у спробі повалення його режиму¹.

Опозиція, врахувавши досвід минулого, перебудувала свої лави в рамках Демократичного координаційного комітету, змінила тактику, спробувала досягти мети шляхом проведення референдуму. Шлях до нього виявився дуже складним. Хоча було зібрано понад 2,5 млн. підписів за його проведення – більше, ніж потрібно, влада поставила під сумнів їх дійсність і розпочала тривалу процедуру перевірки, кілька разів переносила час проведення, вдавалася до інших методів зволікання.

У країні проводилися масові мітинги як на знак протесту проти У.Чавеса, так і на його підтримку, що часом призводило до сутичок учасників із людськими жертвами. Харизматичний лідер закликав своїх прибічників «дати бій ворогам боліваріанської революції», уряд мобілізував усі адміністративні ресурси, значні суми валютних надходжень кидалися на реалізацію соціальних програм, у тому числі на підтримку незаможних прошарків населення. У «злидених селищах» чимало кубинських вчителів розгорнули кампанію із ліквідації неписьменності. Було збільшено мінімальну зарплату і грошове утримання військово-службовців, а дрібні підприємці міст і сіл одержали пільгове кредитування. Багато жителів маргінальних районів одержали документи на право володіння земельними ділянками без права продажу. Всі ці заходи, безумовно, позитивно вплинули на результати референдуму. В свою чергу, опозиція розгорнула кампанію під гаслом «Чавес проти Чавеса», в ході якої скрупульозно порівнювалися обіцянки президента та реалії, виявлялися факти корупції та негідної поведінки його оточення², в провину

¹ США для У.Чавеса – форпост імперіалізму, з яким треба вести затяту боротьбу. Показова його заява: «На Марсі була цивілізація, але туди прийшов капіталізм, прийшов імперіалізм, і доконали планету». Однак продаж нафти до Штатів не припинявся жодного дня.

² У Венесуелі з'явився термін «*boliburguesia*» – боліваристи-буржуа. Їм позначили тих прибічників У.Чавеса, які поспішали скористатися революцією задля особистого збагачення, копіювання способу життя заможних співгромадян. Венесуела перетворилася в одну з найбільш корумпованих країн світу і найкорумпованішу серед латиноамериканських. Системна, всепроникна корупція є однією з ознак вкрай неефективного державного управління і наслідком відсутності будь-яких механізмів громадського контролю над виконавчою владою.

ставилося безконтрольне, в обхід парламенту, витрачання надходжень від нафти тощо.

15 серпня 2002 р. за те, аби президент залишився на своїй посаді, висловилися 5 800 629 чоловік, тобто 59,25% учасників голосування, проти – 3 989 008, або 40,74 %. Усього у виборчих списках значилося 14 027 607 осіб, на дільниці прийшли 9 815 631. 4 грудня 2005 р. мали місце парламентські вибори, на яких перемогла партія «Рух V Республіка» та її союзники. Тому сприяла відмова провідних опозиційних партій від участі у перегонах під приводом того, що Національна виборча рада перебуває під жорстким контролем виконавчої влади і неспроможна забезпечити прозорі вибори. У результаті на дільницях з'явилося лише 25% електорату. Проте У.Чавес все одно встановив повний контроль над парламентом країни, хоча ступінь легітимності виявився вкрай низьким. Успіх правлячої партії також продемонстрували вибори до місцевих органів влади: провладні кандидати одержали 21 з 23 губернаторських крісел і понад 80% посад мерів міст.

3 грудня 2006 р. відбулися президентські вибори. Опозиція консолідувалася навколо губернатора штату Сулія¹ соціал-демократа Мануеля Росалеса, голови партії Новий Час. У його програмі йшлося про поглиблення і розширення демократії, проведення адресної соціальної політики, ліквідацію безробіття і неформального сектору економіки, більш справедливий розподіл прибутків від реалізації нафти. Акцентувалися звинувачення на адресу діючого президента у невмінні управляти і заяви про викоренення урядом демократичних цінностей та свободи. Проте понад 3 млн. чоловік уже користувалися допомогою «соціальних місій»², що забезпечило незмінність їхнього вибору. У.Чавес переміг із 62,6 % голосів.

У січні 2007 р. він проголосив перехід від боліваріанської революції до нового етапу – побудови «соціалізму XXI століття». Перш за все слід підкреслити, що самий факт трансформації «боліваріанізму» у «соціалізм» вилився у політичний курс, спрямований на жорстке придушення опозиції³, концентрацію влади в руках президента⁴ і спеціально створеної

¹ Один із найбагатших і найуспішніших штатів Венесуели, оскільки саме там видобувається основна частина нафти.

² Програми соціального розвитку в області освіти і охорони здоров'я, спрямовані здебільшого на незаможні верстви населення. Термін використовувався самим У. Чавесом, аби підкреслити своє «месіанське» призначення.

³ У 2009 р. колишнього суперника по президентським виборам М. Росалеса звинуватили у корупції, і він мав виїхати з країни, іншого можливого конкурента Р. Бадуеля за звинуваченням у розтраті державних коштів кинули до в'язниці, закривався доступ до ефіру опозиційним телевізійним каналам, припинялася діяльність інших ЗМІ тощо.

⁴ На референдумі 15 лютого 2009 р. У. Чавес добився прийняття поправок до Конституції із дозволом йому обиратися на посаду президента необмежену кількість раз (54,9% голосів учасників – «за», 45, 1% – «проти»). Після Ф. Кастро це політичний діяч, який найдовше в Латинській Америці перебував на найвищій посаді у державі –

підконтрольної йому партії. Відразу після президентських виборів за ініціативою президента об'єднання «Рух V Республіка» саморозпустилося, оскільки, за його думкою, надто багато партій заважатимуть будувати соціалізм. Натомість була створена Єдина соціалістична партія Венесуели – авангардна партія за зразком тих, що раніше панували в країнах «соціалістичного табору». Було оголошено, що партія стане найбільш масовою, дисциплінованою, згуртованою політичною організацією в масштабах усього континенту. На червень 2009 р. вона вже нараховувала 1,9 млн. членів¹ із тенденцією до збільшення, оскільки запис до неї – за «добровільно-примусовим принципом». Президент заявив: «Хто проти Єдиної соціалістичної партії – той проти Чавеса». Головне призначення партії як інституціональної структури полягало у зміцненні політичного впливу лідера, а також сприянні йому у вирішенні внутрішньополітичних завдань через мобілізацію мас. Водночас така партія дозволяє не тільки мобілізувати владну еліту, але й тримати її під жорстким контролем у здійсненні накреслених планів побудови «соціалізму XXI століття».

Щоправда, далеко не всі в країні налаштовані саме на такий лад. Це показав референдум, організований задля ухвалення реформи Конституції, яка б заклала законодавчу основу для створення венесуельської моделі соціалізму. Перед тим Національна асамблея підтримала поправки до 69 статей, в яких йшлося, зокрема, про пріоритет колективної і суспільної власності над приватною, спрощення експропріації приватної власності, заборону великого землеволодіння, створення органів народної влади – комунальних, робітничих, селянських, студентських рад, новий адміністративно-територіальний поділ країни, розширення прерогатив президента тощо.

2 грудня 2007 р. відбувся референдум, у якому свою думку висловили приблизно 9 млн. осіб. «Проти» президентського курсу проголосувало 50,7 % з них, «за» – 49,2 %. Ініціативи У.Чавеса із побудови «соціалізму XXI століття» налякали частину електорату, проте глава держави не мав наміру відмовлятися від своїх ідей. 31 липня 2008 р. він видав пакет декретів із силою законів. У декреті «Про розвиток народної економіки» зазначалося, що розвиток економіки піде шляхом реалізації проектів, розроблених соціально-орієнтованими громадськими асоціаціями, або комунами, різними за організаційною формою. Їхня діяльність базуватиметься на директивному плануванні за участю членів комун із верховенством спільних інтересів над приватними. Керівництво політикою у сфері формування, підтримки та фінансування цих проектів здійсню-

14 років. Пролонгація повноважень означала сповзання до авторитаризму, тобто загрозу демократії. С.Болівар, відданість чийм ідеям постійно підкреслював У.Чавес, у 1814 р. говорив: «Тікайте із країни, де повнотою влади володіє лише одна людина. Це країна рабів».

¹ Чисельність членів цієї партії на той момент на 34% перевищувала склад усіх опозиційних партій разом узятих.

ватиметься міністерством. Поступово став жорсткішим контроль над виробництвом і розподілом товарів масового попиту із встановленням високих квот для товарів, що реалізуються за фіксованими цінами. У випадку невиконання приватними підприємствами встановлених урядом нових норм вони можуть бути експропрійованими. Було націоналізовано 76 приватних, у тому числі й іноземних, підприємств, що обслуговували нафтову галузь. Потім до переліку націоналізованих додалися підприємства із виробництва цементу, чорної металургії та інші. Результатом стало згортання місцевого виробництва, зростання інфляції, безробіття, погіршення інвестиційного клімату і відповідно втеча капіталів з країни, перебої із продовольчим постачанням, водою та електрикою. До погіршення ситуації додалися фактори впливу світової фінансово-економічної кризи 2008 р., що ускладнило реалізацію розгорнутих раніше соціальних програм.

В країні виявилось поступове зростання невдоволення, що призвело до падіння популярності президента: у березні 2009 р. – 71% населення підтримувало його курс, у вересні 2009 р. – 52,9%, через місяць – 46,2%. Це – незаможні верстви населення, міська і сільська біднота, наймані працівники, індіанські общини та партії лівого спрямування. В опозиції – вищий і середній класи, підприємці різного рівня, лідери профспілок, католицька церква, студенти та викладачі вищих навчальних закладів, діячі вільних професій, понад 60 партій та організацій із 100 діючих в країні. Всі вони вступали проти авторитарного стилю керівництва та перспектив соціалізму з усіма притаманними йому обставинами – від «експропріації експропріаторів» до «створення нової людини». В опозицію перейшла навіть колишня дружина У.Чавеса. Людей дратували постійні пишні промови президента на тлі економічних та побутових проблем, особливо дефіциту води і масового відключення струму. Основна претензія до глави держави – розходження його слів з реальним станом справ. Результат – масові виступи, які мали місце впродовж усього 2010 і початку 2011 р.

26 вересня 2010 р. пройшли вибори до Національної асамблеї. Треба зазначити, що процедура голосування у Венесуелі передбачає зняття відбитків пальців людей. З одного боку, це унеможливорює повторне голосування, проте в разі потреби дає можливість виявити, як саме голосувала особа. До того ж влада здійснила зміни щодо виборчого процесу: збільшилося представництво штатів із малим населенням і переважанням симпатиків У.Чавеса, на шкоду густонаселеним штатам, де більшість його не підтримувала¹. Вибори продемонстрували розкол суспільства: за владу проголосували 5,4 млн. виборців, за опозицію – 5,3 млн., тобто перевага урядової коаліції становила лише 100 тисяч. При тому, що остання одержала 48,1 % голосів, вони дали їй 98 місць у

¹ Якщо перевести «вартість» кожного місця у парламенті у кількість голосів, то вийде, що обрання одного кандидата від Єдиної соціалістичної партії Венесуели потребувало в середньому 56 тис. голосів, а кандидата від опозиції – 88 тис.

Національній асамблеї, а 51,8 % голосів, відданих за опозиційні Коаліцію національної єдності та партію «Батьківщина для всіх», – 67. Хоча діюча влада одержала більшість мандатів, проте їх виявилось менше, ніж 110 – необхідної мінімальної кількості аби виключно своїми силами проводити законопроекти у парламенті, повний склад якого дорівнює 165. Ці вибори розглядалися як «генеральна репетиція» президентських, призначених на кінець 2012 р.

7 жовтня 2012 р. вони відбулися. На вищу посаду в державі на шестирічний термін претендували шість кандидатів, однак фаворитами вважалися діючий лідер і колишній губернатор штату Міранда, кандидат від 22 опозиційних партій юрист Енріке Капрілес. У серпні 2012 р. У.Чавес під час зустрічі із своїми прихильниками не виключав можливості керівництва країною до 2026 р. Хоча ще у червні 2011 р. стало відомо, що він страждає від смертельної недуги: в нього виявили ракову пухлину. Пройшовши кілька курсів хіміотерапії на Кубі, він заявив, що повністю подолав хворобу. В разі переобрання обіцяв до 2019 р. «гідне житло» кожному жителю країни (на той час не вистачало приблизно 3 млн. будинків). Про суперника він говорив: «Капрілес – це корупція і підкорення США». Той ставив у провину президентові неподолану бідність.

Явка на вибори склала понад 80% з 19 млн. електорату. За У.Чавеса віддали голоси 55,07%, за Е.Капрілеса – 44,31%. Різниця – мільйон голосів. Тріумфатор зазначив, що досягти переконливішої перемоги йому завадила хвороба (наприкінці життя він стверджував, що його отруїли). Ставши президентом вчетверте, він не зміг 10 січня 2013 р. пройти церемонію інавгурації через тяжкий стан здоров'я. 5 березня 2013 р. було офіційно оголошено про смерть на 59-му році життя У.Чавеса. Кілька днів величезні черги вишикувалися, аби попрощатися із своїм куміром. Його набальзамоване тіло¹ примістили у музеї революції у Каракасі. В країні – масовий продаж сувенірної продукції з зображенням команданте. А також чутки, що подіяло «прокляття Болівара», адже для доказу того, що того «занапали вороги», У.Чавес наказав провести ексгумацію.

Перед останньою хірургічною операцією, виступаючи по телебаченню, У.Чавес вперше заговорив про можливого наступника. В якості гідної кандидатури на президентську посаду він назвав віце-президента і міністра іноземних справ Ніколаса Мадуро. Колишній водій автобусу Н.Мадуро був одним з найближчих радників президента і чоловіком генерального прокурора. Всупереч Конституції Верховний суд оголосив його виконувачем обов'язків президента і призначив на 14 квітня 2013 р. нові вибори. На них прийшли 79,68% електорату. За офіційними даними, 50,61% або 7,5 млн. голосів одержав Н.Мадуро, 49,12% (7,27 млн.) – Е.Капрілес. Менше чверті мільйона голосів – найнезначніша перевага у сучасній політичній історії країни. Е.Капрілес та його прихильники відмовилися визнати результати виборів. Вони надали список порушень, серед яких – неправильний підрахунок голосів, усунення представників

¹ У.Чавес став 14-м лідером в світі, якого забальзамували.

опозиції з виборчих дільниць, примус до голосування за Н.Мадуро тощо. На вулиці вийшли десятки протестувальників з вимогою перерахунку голосів. Однак центральний виборчий комітет, контрольований прибічниками У.Чавеса, відхилив ці претензії, а поліція розігнала маніфестантів. Країна виявилася фактично розколотою.

Ще до закінчення виборів спадкоємець померлого президента запрошував венесуельський народ на свою інавгурацію. А також повідомляв про те, що «зовнішні вороги» прагнуть зірвати вибори і вбити його. Надалі неодноразово з'являлися повідомлення про змови з метою фізичного усунення Н.Мадуро, ініційовані начебто опозицією, частиною військових, колишнім президентом Колумбії Альваро Урібе, американськими дипломатами тощо. Проте завжди підтверджувалася відданість ідеям «боліваріанської революції» і рішучість у їх реалізації.

У жовтні 2013 р. новий президент зажадав особливих повноважень «для боротьби із корупцією і буржуазією, які підривають економічну стабільність країни». У листопаді 2013 р. парламент розширив повноваження президента. Через сім місяців після його приходу до влади ситуація в економіці серйозно погіршилася. Поки ціни на нафту були високими, гроші від її продажу широко витрачалися на різноманітні соціальні потреби. Падіння нафтових цін завдало економіці Венесуели відчутного удару. Навесні 2016 р. для Венесуели вона складала лише 24 долари, а країна на той момент одержувала 95 – 96% валютних прибутків саме за рахунок її експорту. Іноземні компанії і фірми масово подалися з країни. Її економіка стала несумісною із світовою.

Ціни на продукти харчування значно підвищилися, а самі продукти почали зникати з продажу. У лютому – березні 2014 р. спалахнули масові акції протестів проти високого рівня інфляції¹, зростання безробіття², злочинності, нестачі продовольства і предметів першої необхідності, «брехні уряду». Президент побачив у цьому «підступи Вашингтону».

6 грудня 2015 р. вперше за 16 років на парламентських виборах перемогла опозиція: коаліція «Круглий стіл демократичної єдності» набрала 56,22% голосів, що дало 109 місць, плюс ще 3 місця, виділені для корінних народів, які стали на бік опозиції. Таким чином за опозиційними силами – 112 мандати, що на один більше двох третин голосів, тобто це – конституційна більшість³. Пропрезидентська Єдина соціалістична партія набрала 40,91% голосів, що дорівнює 55 мандатам. В країні почалося протистояння президента і парламентарів.

Ці вибори оглядачі охарактеризували як оцінку дій Н.Мадуро у сфері економіки. В країні виникли проблеми з електропостачанням⁴. Почалися

¹ За офіційними даними, інфляція у 2014 р. сягнула 141,5%, у 2015 р. – 180%, хоча за оцінками МВФ, реальний показник – не менше 700%.

² Безробіття є наслідком масштабного скорочення виробництва: у 1999 р. у країні працювали 13 тис. підприємств, на початку 2016 р. – близько 4 тис.

³ Усього у венесуельському парламенті 167 місць.

⁴ Більшу частину електрики забезпечують ГЕС. Останніми роками країна потерпає від посухи, що є наслідками кліматичного феномену Ель-Ніньо. Рівень води у дамбах впав

вимикання струму в містах, державні установи перевели на дводенний робочий тиждень, а жінкам заради економії електрики президент порадив не користуватися фенами. В магазинах пропали продукти харчування і предмети першої необхідності. Намагаючись відвернути увагу населення від економічної катастрофи, новий президент вдався до активних пошуків «ворогів народу». Причиною дефіциту оголосили «колумбійських спекулянтів, які скупили всі товари». Почалися продовольчі бунти: населення вдалося до пограбувань магазинів і вантажівок, які перевозили товари першої необхідності. Коли не стало чого красти, натовпи голодних венесуельців прорвали кордон із Колумбією заради закупівлі продуктів і туалетного паперу.

Опозиція почала збирати підписи за організацію референдуму з висловлення недовіри президентові Н.Мадуро. 2 червня 2016 р. Центральній виборчій комісії було передано майже 2 млн. підписів, однак та відкинула розгляд цього питання. 25 жовтня 2016 р. Національна асамблея Венесуели проголосувала за початок процесу імпічменту президента країни Н.Мадуро. Та він проігнорував це. У січні венесуельський парламент оголосив Н.Мадуро персоною, яка залишила посада «через невиконання своїх обов'язків». За таке рішення проголосували 106 депутатів з 163, наділених повноваженнями. Проте Верховний суд Венесуели визнав незаконними спроби Національної асамблеї оголосити імпічмент президенту, а добровільно піти у відставку Н.Мадуро наміру не виявляв.

Натомість спочатку 15 січня 2016 р. було введено надзвичайний економічний стан, «аби виконавча влада могла приймати своєчасні заходи для ефективного вирішення економічних проблем». 13 травня 2016 р. президент оголосив загальнонаціональний надзвичайний стан. Він пригрозив націоналізацією непрацюючим підприємствам і ув'язненням їх власникам, а також можливістю використання армії для придушення акцій протесту. Президентський указ зобов'язав армію координувати виробництво і розподіл продуктів харчування. Згідно документом, нові заходи викликані «економічною війною», яку ведуть проти режиму його супротивники і бізнесмени за підтримки США. Н.Мадуро звернувся по допомогу до військових, намагаючись залишитися при владі.

Колись прем'єр-міністр Великої Британії М.Тетчер зазначила: «Проблема соціалізму у тому, що у вас раніше чи пізніше закінчуються чужі гроші». А бідність взагалі і зокрема зумовлюється нездатністю розпорядитися наявними ресурсами. Венесуела являє собою унікальний для XXI ст. приклад економічного місменеджменту¹. Країна, яка посідає перше місце в світі за запасами нафти, опинилася на межі гуманітарної катастрофи через соціалістичні експерименти У.Чавеса і Н.Мадуро. Такі були б неможливі без фінансування за рахунок нафтової ренти. Більшість

до рекордно низького рівня, електростанції просто не можуть виробляти необхідних крайні обсягів електроенергії. Якщо б країна мала мережу теплових електростанцій, які працюють на мазуті, проблем би не виникло.

¹ Буквально, неякісний менеджмент.

економістів зійшлися на тому, що кризи не відбулося б, якщо б чавістські уряди більше уваги приділили диверсифікації економіки. Але вони вкладали кошти у соціальний сектор заради збереження підтримки виборців, а також у геополітичні проекти. Радикальний популізм і «нафтовий соціалізм» – визначальні фактори зовнішньополітичної діяльності У.Чавеса і його наступника. Активно використовувалася так звана енергетична дипломатія. Нафтові ресурси давали підставу Каракасу сміливо відстоювати свою незалежну позицію, здійснювати тиск і нав'язувати свої умови іноземним партнерам. Головні цілі – забезпечити «новій соціалістичній Венесуелі» можливість вистояти у протистоянні із «імперіалізмом» США¹, очолити справу побудови нового справедливого суспільства у Латинській Америці, а, може, і за її межами, досягти багатополярності в світі і протидіяти глобалізації, яка є несправедливою до країн, що розвиваються. Протистояння із Сполученими Штатами² – головним ворогом революції – потрібно заради консолідації політичних сил в середині країни і зміцнення влади її президента. Заради цього як головний напрямок було визначено опору на підтримку інших латиноамериканських країн, особливо тих, які обрали «лівий курс». Для цього ініційовано створення нової форми співробітництва – ALBA (Боліварійська Альтернатива для Латинської Америки) – інтеграційного об'єднання, заснованого на ідеях боліваріанізму та взаємодопомоги, підкріпленого пільговим експортом нафти. Спочатку воно об'єднувало Венесуелу з особливо шанованим союзником – Кубою. Пізніше до нього приєдналися Болівія, Нікарагуа. Деякі інші країни «лівого повороту» також висловлюють аналогічний намір. ALBA мав стати якщо не альтернативою існуючим у регіоні інтеграційним об'єднанням – Андському співтовариству, МЕРКОСУРу та іншим, так претендентом на їх доповнення, а в перспективі і на лідерство. Крім того, що нарощувався експорт нафти на умовах субсидій до країн – союзників, збільшувалася допомога лівим режимам і організаціям на континенті, величезні суми витрачалися на озброєння: від 2005 до 2012 р. обсяг військових закупівель Венесуели в Росії, Китаї та Іспанії склав 16 млрд. доларів. Венесуела – третій у світі покупець зброї, має найбільшу армію і найбільшу кількість танків і літаків у Латинській Америці. Місцеві військові зацікавлені у збереженні існуючої системи влади, яка дозволяє їм житися за рахунок корупції. Маючи спільні політичні погляди, керівництво Венесуели і Куби прагнули до

¹ Така позиція не ставала на заваді продажу Сполученим Штатам великих обсягів нафти. Не дивлячись на те, що у березні 2016 р. Вашингтон на рік подовжив санкції проти Каракасу, США залишаються одним із головних торгових партнерів південноамериканської держави. За підсумками 2014 р. обсяг товарообігу між країнами перевищив 40 млрд. доларів, у 2015 р. він скоротився до 23,8 млрд. доларів на тлі падіння цін на нафту.

² Широкого міжнародного розголосу набув виступ У.Чавеса на засіданні Генеральної асамблеї ООН у вересні 2006 р., на якій він назвав президента США Джорджа Буша-молодшого дияволом і рокував крах «американської імперії».

взаємодії і співпраці. Зокрема, У.Чавес дозволив прибуття до країни 100 тис. кубинських військових і працівників органів безпеки в ролі «радників», що сприяло посиленню контролю над суспільством і зміцненню диктаторського режиму. Адже венесуельське і кубинське керівництво були союзниками у боротьбі із американським імперіалізмом.

У протистоянні з Америкою У.Чавес велику увагу звернув на розвиток взаємин із Росією¹. Відбулося декілька офіційних візитів на вищому рівні керівників обох держав, що супроводжувалося укладанням численних угод у різних сферах, особливо що стосуються нафти та озброєнь. Саме У.Чавес у 2009 р. слідом за Нікарагуа прорвав дипломатичну блокаду Південної Осетії і Абхазії. У своєму прагненні «подолати несправедливість сьогоденної світової системи» венесуельський президент запропонував президентові Білорусії Олександрю Лукашенку створити «новий союз вільних республік»².

У.Чавес підтримував повстанців-революціонерів із Колумбійських революційних сил, а мексиканські керівники звинувачували його у потуранні експорту наркотиків з цієї країни. Керуючись комерційними інтересами – диверсифікації експорту нафти та розширенням імпорتنих можливостей, а також бажанням поділитися із країнами власним баченням світопорядку, зміцнити міжнародне становище та авторитет своєї держави – У.Чавес повів дипломатичний наступ на азіатському та африканському напрямках. Особливу зацікавленість у венесуельських ресурсах виявили Китай та Японія. Венесуельський президент відвідав Багдад за часів правління Саддама Хусейна і засудив подальшу американську інтервенцію. Розвиваючи відносини із Іраном, У.Чавес заявив про намір здійснити програму «мирного атому», що також викликало занепокоєння світової громадськості. Головним завданням наголошувалося продовження революційної справи на чолі «лівого повороту» у Латинській Америці в бік антиглобалізму та протистояння США. Хоча Н.Мадуро називав себе «астральним сином» У.Чавеса і всіляко підкреслював відданість його ідеям, вже у березні 2014 р. президента Барака Обаму було запрошено провести переговори із тим, аби розв'язати існуючі між країнами проблеми. Хоча це не завадило венесуельському президенту неодноразово звинувачувати Вашингтон у всіляких підступах проти його батьківщини. У червні 2016 р. було заявлено про готовність відновити відносини із Вашингтоном на рівні послів.

Трансформації Венесуели останніх років можуть дати підстави для висновку про те, що «лівий поворот» Латинської Америки зазнає краху. Ліві режиму на кшталт чавістського можуть бути повалені в силу об'єктивних внутрішніх обставин, які мало пов'язані із політикою США. У другому десятиріччі XXI ст. Венесуела являє собою вельми нестабільну латиноамериканську країну, в якій іде пошук власної моделі розвитку. За

¹ Після смерті Команданте в Москві з'явилася вулиця Уго Чавеса.

² Коли венесуельський керманіч помер, білоруський оголосив в своїй країні триденну жалобу, а також разом із молодшим сином приїхав на похорони.

своєю сутністю – це лівопопулістський режим. «Соціалізм ХХІ сторіччя» виявився близьким класичному латиноамериканському популізму. У них спільні прагнення до соціальної справедливості і національного єднання проти зовнішнього ворога, віра у всемогутність держави і її спроможність трансформувати суспільство у відповідності до уявлень влади, а також повне неприйняття представницької демократії. Політика спочатку У.Чавеса, а потім Н.Мадуро – ризикована, вона розхитує суспільство, спрямована на те, аби дати шанс найбільш маргінальним прошаркам населення, у яких далеко не демократичні погляди. Плебісцитарно-популістська суть чавістського режиму найяскравіше виявляється у застосуванні демократичних за формою механізмів для реалізації авторитарних за суттю методів правління. Політологи таке поєднання демократії та автократії визначили як «демократичний цезаризм». Проте в суспільстві популярність ідей боліваріанської революції падає. Будь-які сліди економічного розвитку закінчилися у 2005 – 2007 рр. Знадобилося понад десять років, аби почати розчаровуватися у чавістському курсі. Венесуела стала сумним прикладом того, що відбувається, коли замість нормального економічного розвитку країна йде шляхом ідеологічного популізму, замішаного на однобічній сировинній орієнтації. Ситуація складна і залежна від впливу багатьох факторів. Водночас вона є свідченням багатовекторності процесів, що відбуваються у сучасному світі.

Література

- Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво в зовнішній політиці Боліваріанської Республіка Венесуела /П.В.Бовсунівський //Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 5.
- Ворожейкина Т. Феномен Чавеса /Т.Ворожейкина //Pro et Contra. – 2013. – Январь – апрель.
- Головченко В. І. На чолі «лівої вісі» Латинської Америки: політичний портрет Уго Чавеса /В.І.Головченко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 68. Ч. 1.
- Гомон Д. Падіння Венесуели: кінець казки про комуністичний рай /Д.Гомон [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2016/05/20/padinnya_venesuely_kinac_kazky_pro_komunistychnyy_ray
- Грук Л. В. Десять лет экономической политики У. Чавеса /Л.В.Грук //Латинская Америка. – 2010. – № 3.
- Дабагян Э. С. Венесуэла: сдвиг влево /Э.С.Дабагян //Латинская Америка. – 1999. – № 9.
- Дабагян Э.С. Венесуэла: кризис власти и феномен У. Чавеса (генезис, эволюция, перспективы) /Э.С.Дабагян . – М. 2000.
- Дабагян Э.С. Уго Чавес: политический портрет /Э.С.Дабагян. – М., 2005.
- Дабагян Э. С. Венесуэла: концептуальные основы международной политики /Э.С.Дабагян //Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 7.
- Дабагян Э. С. Венесуэла: основные вехи политического развития в XX веке /Э.С.Дабагян //Новая и новейшая история. – 2008. – № 5.
- Дабагян Э. С. Куда идет Венесуэла? /Э.С.Дабагян //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 4.
- Дедей В. Утопия коммунистического рая может привести к краху латиноамериканскую страну /В.Дедей [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://hyser.com.ua/community/utopiya-kommunisticheskogo-рая-mozhet-privesti-k-kraxu-latinoamerikanskuyu-stranu-83674>
- Викулов М. Титушки и дефицит туалетной бумаги: как венесуэльский «Янукович» довел страну до краха /М.Викулов [Эл. ресурс] – Режим доступа:

<http://politeka.net/233174-titushki-i-defitsit-tualetnoj-bumagi-kak-venesuelskij-yanukovich-dovel-stranu-do-kraha/>

Зотин А. Венесуэла: нефто плюс социализм /А.Зотин [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2017/03/23/ru-pub-68373>

Каспрук В. Венесуэла: утопічний соціалізм Уго Чавеса /В.Каспрук [Ел. ресурс] – Режим доступа: <http://ukrslovo.org.ua>

Каспрук В. Венесуэла: настає час військових? /В.Каспрук //Дзеркало тижня. – 2016. – № 32.

Коларов Г. Режим Уго Чавеса в Венесуэле: сочетание национальной демократии и левого радикализма? /Г.Коларов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/465/30>

Кузнецов В. С. В поисках новой социально-экономической модели: венесуэльский опыт /В.С.Кузнецов //Латинская Америка. – 2009. – № 8.

Лопес М. Роль партий в истории Венесуэлы /М.Лопес //Латинская Америка. – 1997. – № 1.

Мирзаян Г. Ошибка команданте Ча / Г. Мирзаян, О. Власова //Эксперт Украина. – 2008. – № 14.

Портников В. Венесуельський Янукович. Чому диктаторам не можна давати шанс /В.Портников [Ел. ресурс] – Режим доступа: http://espresso.tv/article/2016/05/18/venesuelskyu_yanukovych_chomu_dyktatoram_ne_mozhna_davaty_shans

Русакова Т. Ю. Кризис режима? /Т.Ю.Русакова //Латинская Америка. – 2010. – № 3.

Русакова Т. Ю. Сравнительный анализ социальной политики У. Чавеса (2007 – 2011) /Т.Ю.Русакова //Сравнительная политика. – 2012. – № 2.

Семенов В. Л. Уго Чавес у власти: итоги и перспективы /В.Л.Семенов //Латинская Америка. – 2010. – № 5.

Сірук М. У Венесуелі опозиція здобула супербільшість / М. Сірук, О. Ковальова // День. – 2015. – 10 грудня (№ 226).

Слущенко О.В. Особливості зовнішньополітичного курсу Венесуели в період президенства Уго Чавеса /О.В.Слущенко // Політологічний вісник. – 2011. – Вип. 53.

Ткач О. І. Соціально-економічні реформи і можливості досягнення сталого політичного розвитку Венесуели /О.І.Ткач //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – Вип. 81. – Ч. 2.

Халитов Б. Н. «Энергетическая дипломатия» боливариийского правительства Венесуэлы /Б.Н.Халитов //Латинская Америка. – 2007. – № 10.

Чемшит О. Бразилія, Аргентина і Венесуэла: масові політичні рухи в ХХ столітті /О.Чемшит //Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. – 2006. – Серія Міжнародні відносини. – Вип. 18.

Чуриков А. Ю. Показательные итоги по-настоящему демократических выборов /А.Ю.Чуриков //Латинская Америка. – 2010. – № 12.

Alarcón B. Latin America's New Turbulence: Can Democracy Win in Venezuela? /B. Alarcón, A.E. Álvarez, M. Hidalgo //Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.

Carasik L. Fighting Words. Tough Talk in Venezuela Won't Work /L. Carasik. //Foreign Affairs. – 2015. – April 2.

Corrales J.The Authoritarian Resurgence: Autocratic Legalism in Venezuela / J. Corrales //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 2.

Kornblith M. Latin America's Authoritarian Drift: Chavismo After Chávez? / M. Kornblith //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 3.

Nogueira-Budny D. Great Promise, but Poor Performance: Understanding the Collapse of Venezuela's Causa Radical / D. Nogueira-Budny //Journal of Politics in Latin America. – 2014. –Vol.6. – № 1.

Shifter M. Venezuela's Meltdown Continues. From Bad to Worse / M. Shifter //Foreign Affairs. – 2016. – March 10.

Uzcátegui R. Maduro Cracks Down. Venezuela's Human Rights Crisis / R. Uzcátegui, J. M. Vivanco //Foreign Affairs. – 2016. – April. 29.

Wilson P. Venezuela, Devalued Maduro Tries to Stave Off Collapse / P. Wilson //Foreign Affairs. – 2016. – February, 21.

Китайська Народна Республіка

У сучасному світі з кожним роком все більшу увагу привертає Китайська Народна Республіка. Здавна там проживала четверта частина людства¹. Але на міжнародній арені ця країна впродовж тривалого часу не відігравала провідної ролі, залишаючись напівколонією розвинених імперіалістичних держав. Китай зневажливо називали “хворою людиною Азії”. Нині ніхто так не скаже, бо сучасний Китай перетворився на світового лідера, який посідає друге місце після Сполучених Штатів Америки за обсягами продукції, що виробляється. Китайська Народна Республіка генерує 17% світового ВВП. Як відомо, економічні позиції є одними з тих, що визначають статус держави в світі. За умов загальної тенденції “реорієнтації світу”, вплив азіатсько-тихоокеанського регіону зростає у своєму значенні, і попри розміри і людність Індії, а також успіхи Японії, не вони відіграють провідну роль.

Якщо стосовно двох названих країн не виникають сумніви: капіталістичні вони чи соціалістичні, у випадку з Китаєм ситуація зовсім інша. Там відбуваються стрімкі економічні зміни при збереженні політичної влади в руках комуністичної партії і офіційній непохитності її ідеології. Подібна ситуація докорінно відрізняється від сценаріїв краху режиму у колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, а також СРСР. Це ускладнює сприйняття сучасного Китаю, тому у світі про Китай говорять як про «головний феномен» і водночас як про «великого невідомого» XXI ст.

Сучасну історію цієї країни неможливо збагнути без розуміння її історії в цілому. Китайська Народна Республіка є втіленням найдревнішої з усіх цивілізацій, які вижили. Їй притаманний традиціоналізм, що є характерним для всіх цивілізацій Сходу. Як не парадоксально, але її трансформації останніх десятиріч спіралися на давні цивілізаційні принципи, в яких на чільному місці – конфуціанство. Спочатку це була

¹ На кінець 2016 р. населення Китаю складало понад 1 млрд. 382 млн. осіб. Однак реальна цифра значно перебільшує цей показник. До жовтня 2015 р. діяла директива: «Одна родина – одна дитина». Народження другої дитини каралося різними заходами, зокрема, штрафом, що дорівнював від 3 до 5 тис. доларів в еквіваленті. У сільських районах країни жінки часто народжували «зайвих дітей». Таке дитя не реєструвалося, не одержувало ніяких документів, не вчилася в школі. Його видавали за дальнього родича. За різними оцінками, «нелегальних» дітей в Китаї нараховується понад 100 млн. Оскільки родина прагнула мати сина (в КНР пенсії сплачують лише тим, хто працював в державному секторі, а в Конституції записано, що діти повинні піклуватися про батьків, інакше – суд) поширилася практика селективних абортів: коли ультразвукове дослідження показувало жіночу стать ембріона, дівчинка не народжувалася. В результаті склалася значна диспропорція між статями: за різними оцінками, в населенні країни чоловіків більше, ніж жінок на 25, 70 або навіть 130 млн.

Також слід мати на увазі, що китайські діаспори існують в багатьох країнах світу. Скільки мільйонів складає їх населення – сказати дуже складно.

марксистсько-маоїстська модель, тобто комуністична. Потім – “соціалізм із китайською специфікою” або “конфуціанський капіталізм”.

Час від моменту створення Китайської Народної Республіки можна поділити у відповідності до політики втілення цих двох моделей: до 1978 р. і після нього. В китайських традиціях – періодизація за правлячими династіями імператорів. Хоча у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. імператорів немає, в КНР поділяють історію на періоди “генерацій керівників комуністичної партії”. Перше покоління – очолюване Мао Цзедунем (1949 – 1976 рр.), друге – Ден Сяопіном (1978 – 1997 рр.)¹, третє – ставлеником і учнем Ден Сяопіна Цзян Цземінем, (1998 – 2002 рр.), четверте – молодим Ху Дзинтао, який став на чолі партії і держави у 2002 р. Лідером п’ятого покоління виступив Си Цзиньпін. У листопаді 2012 р. на ХVІІІ з’їзді Комуністичної партії Китаю (КПК) його обрали Генеральним секретарем Центрального Комітету, у березні 2013 р. на 1-й сесії Всекитайських зборів народних представників 12-го скликання – Головою КНР.

Китай, як і деякі інші країни Азії, зокрема, Північна Корея, В’єтнам, Лаос, Кампучія (нині Камбоджа), Монголія, відноситься до тієї групи країн, де на певний період затвердилися соціалістичні ідеї у національно-специфічних модифікаціях. Після Другої світової війни в них велику популярність набула ідея прискороного розвитку шляхом соціалізму з використанням допомоги й досвіду СРСР. У китайських комуністів від часу створення їхньої партії у 1921 р. встановилися тісні контакти з Радянським Союзом. Вони зміцнилися із проголошенням 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки, на чолі якої стала КПК.

Проте з часом її голова Мао Цзедун перейшов у конфронтацію із радянським керівництвом, не погодившись із критикою культу особи Й. Сталіна. «Великий керманіч» проголосив себе єдиним законним спадкоємцем «Батька всіх народів» і взяв курс на перетворення Китаю у провідну країну соціалістичного табору. У серпні 1958 р. проголошено курс “великого стрибка”, який мав впродовж семи – десяти років вивести КНР на перше місце в світі. До 1960 р. “великий стрибок” поставив країну на межу катастрофи. За таких умов у 1961 р. було прийнято курс на “врегулювання” рівня усього народного господарства, тобто відмови від крайнощів у перетвореннях. До 1965 р. стан справ вдалося поліпшити. Відчуваючи, що “революційний запал” слабне, а особиста популярність меншає, Мао Цзедун у травні 1966 р. ініціював “Культурну революцію”, яка мала реалізувати ідеї “казарменого комунізму”. Всіх, хто не підтримував «лінію партії», репресували (за офіційною китайською статистикою – понад 121 млн. осіб).

¹ Ден Сяопін прийшов до влади не відразу після смерті Великого Керманіча, бо нетривалий час правила «банда чотирьох» – вищі партійні керівники, очолювані вдовицею Мао – Цзян Цін.

Як показує історія, «казармена модель» соціалізму в Азії, зокрема в Китаї, набула ще довшениших форм, ніж у Європі. Справа – не у чисельності її жертв, а у тотальності. Мао Цзедуну, Кім Ір Сену (Північна Корея), Пол Поту (Кампучія) вдалося досягти у повному розумінні слова абсолютного контролю над суспільством, побудувати лад за моделлю, змальованою у антиутопії Дж.Оруела “1984”. Було створено не тільки тотальний репресивний апарат, але й тоталітарне суспільство, яке переслідувало не просто “ворогів народу”, але й тих, хто виявляв недостатню комуністичну істерію.

Свою роль відіграла цивілізаційна специфіка, зокрема азіатська концепція особистості, а саме відсутність її суверенітету; інтегрованість особи в державу; безумовний примат всіх структур, що стоять вище – сім’ї, виробничого осередку, партії, держави. Комунізм, як відомо, теж виступає за примат вищих структур, особливо партії і держави над людиною. До того ж слід враховувати принципи і чесноти, які здавна шанувалися конфуціанством: ієрархічність, суворе додержання правил і виконання приписів згори, відданість спільноті та її ідеалам, конформізм, дисципліна, прагнення створити гармонійне суспільство та інше.

9 вересня 1976 р. в Пекіні на 83-му році життя Мао Цзедун помер. Яке зараз ставлення до Великого Мао? Аж ніяк не зневажливе. Його тіло у кристалевій труні лежить у мавзолеї, розташованому на головному майдані Тяньаньмень, “аби десять тисяч поколінь могли його побачити”. Кожного ранку на фоні його портрету піднімається червоний державний прапор, і цей ритуал транслюється на всю країну по каналах центрального телебачення. Зображення Великого Керманіча – на всіх паперових китайських грошах. Школярі і студенти в КНР на уроках присягають виконувати заповіді Мао, а у дитячих садках проводяться конкурси, хто краще зліпить з пластиліну фігурку вождя. У центрі кожного китайського міста встановлений пам’ятник Мао Цзедуну¹.

Офіційно визнано, що у діяльності «Великого керманіча» лише 30% було негативного, а 70% – позитивного. Мільйони жертв списують на його оточення, а у провину самому Мао їх не ставлять. Він вважається “батьком нації”, особливо шанованого за “безкорисливість”, хоча він не потребував гори золота, бо в покорі – величезна країна. Багато хто з китайців, особливо старших поколінь, вважає, що за часів Мао Цзедуна панував порядок, люди жили бідно, однак чесно. А китайська молодь, яка не знає про черги та продуктові картки, пишається своїм минулим і Мао, який “відновив” велич Китаю, сказавши “ні” ворожому Заходу і тодішньому пихатому Радянському Союзу. «Великий Керманіч» - перетворився на справжній комерційний бренд. Щорічно в КНР і за кордоном продаються десятки мільйонів сувенірів з обличчям Мао – значки, прапори, плакати,

¹ Китайці вважають: якщо почати топтатися на своєму минулому, державу охопить безлад.

ручки, футболки, брелоки тощо. Мао для сучасних китайців – не тільки стрижень держави і торгова марка. За допомогою його ідей Китай досі справляє вплив на багато держав світу – від Азії і Африки до Латинської Америки. Повстанці-маоїсти на Філіппінах, в Конго, Перу та Індії сильно залежать від Китаю. І якщо уряди цих країн прогинаються під КНР в економіці, китайці зменшують фінансову підтримку партизанам.

Після смерті Мао Цзедуна з вигнання повернувся Ден Сяопін – видатний політичний діяч, який увійшов в історію Китаю як “батько реформ”. Реформи почалися з Ш Пленуму ЦК КПК одинадцятого скликання (грудень 1978 р.), на якому було заявлено про закінчення класової боротьби і про те, що ключовим завданням для країни є економічна модернізація. Взятий курс курс на побудову “соціалізму із китайською специфікою”.

Китайське керівництво задля легітимації здійснюваних реформ взяло на озброєння ідеї Конфуція. Замість маоїстських повернулися до конфуціанських настанов, які мали міцне коріння в народній свідомості. Зокрема, висунено гасло: “Добре бути багатим і тим самим стати прикладом для інших”. Варто згадати, що у китайському культурному генокоді закладено ідею прагнення до багатства (декілька богів багатства, символ багатства – жаба, яка тримає у роті золоту монету, тощо). Тому заклик Ден Сяопіна «Збагачуйтесь!» знайшов відгук в серцях багатьох китайців. Коли розпочалися реформи, понад 80% китайського населення мешкало по селах. Тому навіть невелике послаблення – дозвіл селянам виробляти те, що вони хочуть і як вони хочуть, відразу призвело до різкого зростання економіки. Китайське керівництво усвідомлювало: якщо люди голодують, марно розмахувати червоними прапорами. Китайці втомилися одержувати по три метри синього ситцю на рік і годинами стояти у чергах за їжею за картками. З іншого боку, конфуціанство завжди високо цінувало дисципліну і сувору систему старшинства, відданість тим, хто стоїть вище, а отже, роботодавцям, бережливість і заощадливість, прагнення до знань і підвищення свого професійного рівня.

Ден Сяопін та його прихильники в основу соціально-економічної стратегії реформування заклали такі настанови: поєднання плану і ринку; використання багатоманітних форм власності і форм господарювання; залучення можливостей колективних та індивідуальних дрібних підприємств; перехід від автаркічного (закритого, самодостатнього) розвитку до “відкритої економіки”; усунення надмірної централізації і адміністративного затискування; скорочення сфери директивного планування і фондового розподілу; розширення господарської самостійності підприємств і регіонів поступове розширення сфери ринкових відносин. Але непохитними проголошувалися соціалістична орієнтація і керівна роль комуністичної партії.

КПК – структура доволі меритократична. В історії і сьогодні Китаю можна бачити втілення в життя меритократичних підходів¹. За часів Мао Цзедуну комуністи у вибудовуванні владних відносин віддали перевагу іншим принципам. Меритократичні одержали гору у Сінгапурі, прогрес якого після одержання незалежності у 1965 р. дав підставу включити його до групи найбільш успішних держав, названої «драконами Азіатсько-Тихоокеанського регіону». Прагнучи перейняти його досвід, від 1990-х рр. тисячі китайських чиновників відвідали Сінгапур, що сприяло спрямуванню Китаю на шлях до меритократії. КНР розробила витончену і всеохоплюючу систему відбору і просування політичних лідерів, яка передбачає десятиріччя навчання і цілу низку іспитів на різних стадіях їхньої кар'єри.

Наочним прикладом меритократичного правління в дії є призначення п'ятого покоління китайських лідерів, яке відбулося у 2012 – 2013 рр. Шестеро з семи членів Постійного Комітету Політбюро Комуністичної партії Китаю, як мінімум, двічі займали посаду керівника провінції, і кожний показав на своїй посаді вражаючі результати. Кожен з них довів свою спроможність управляти типовою китайською провінцією, чия площа в середньому зіставна із розміром чотирьох-п'яти європейських країн разом узятих. Як вважають китайські політологи, китайська меритократична система унеможливило сходження на верхівку влади когось настільки ж некомпетентного, як Джордж Буш-молодший (а ми б сказали – як Віктор Янукович).

Пекін впроваджує систему, яку можна позначити як «відбір плюс вибір» («selection plus election»): компетентні лідери обираються і просуваються у своїй кар'єрі на основі роботи і суспільної підтримки через опитування громадської думки, внутрішню оцінку і різноманітні «локальні» вибори. Це – своєрідний технократичний клуб, який керує державою. Компарія – це шлях до державної кар'єри, а державна робота завжди вважалася престижною. Лідери, відібрані в такий меритократичний спосіб, забезпечили економічний бум і підняли із злиденності кілька сотень мільйонів співгромадян².

Перше десятиріччя здійснення реформ виявилось дуже складним. Важко перебудовувалася державна промисловість, що негативно відбивалося на макроекономічних процесах: посилювалися структурні диспропорції та інфляційні процеси. Економічна дестабілізація почала

¹ Серед головних підвалин функціонування централізованої китайської імперії важливе значення мала система державних іспитів (кензюй) для осіб, які прагнули стати управлінцями того чи іншого рівня. Вона з перервами проіснувала 1300 років: з 605-го до 1905 р. У стародавньому Китаї вважалося, що рівень освіченості, «вченості» людини має бути тісно пов'язаний із перспективами її кар'єри як державного службовця. У конфуціанстві вважалося: державою має управляти людина, котра вважає своїм обов'язком творити добро для людей, котрій довіряє і котру поважає народ. Конфуцій вчив, що держава завжди повинна боротися за найкращий з найкращих варіантів, обираючи лідерів найвищого рівня.

² Економісти підраховали, що за роки реформ Китай витяг із злиденності 700 млн. осіб.

переходити в політичну. Понад два с половиною місяці мали місце виступи студентства, яке протестувало проти курсу Ден Сяопіна, що за суттю ліквідував соціалізм із його настановою на всезагальну рівність. Найбільшим виявом протестних настроїв стала масова студентська демонстрація на майдані Тяньаньмень в Пекіні 4 липня 1989 р. Проти неї було кинуте танки, виступ жорстоко придушено, чимало учасників загинуло і потрапило до в'язниць. Ця подія не тільки нанесла сильний удар по міжнародному іміджу КНР, але й обернулася збоєм у проведенні реформ.

У 1992 р. Ден Сяопін заявив, що розвиток ринкової економіки не тотожній капіталістичному шляху. Тобто подальше поглиблення ринкових реформ має відбуватися при збереженні державного макрорегулювання: “Підприємствами керує ринок, а ринком керує держава”. Також “Батько реформ” сформулював три принципи нації:

– єдність нації – заклик до китайців виходити з того, що всі вони разом являють собою насамперед єдину націю, усвідомивши це, слід поставити національні інтереси вище за все інше;

– сила нації – заклик до співвітчизників забезпечити могутність китайської держави, зробити її настільки сильною, щоби ніхто в світі не міг навіть подумати образити її;

– заможне життя для людини – висунення в якості головного завдання досягнення хоча б мінімального рівня заможності для всіх китайців, використовуючи досвід усього людства, незалежно від того, соціалістичний це досвід, чи капіталістичний.¹ Новий етап у проведенні реформ, який припав на 1990-ті роки, характеризувався приглушенням соціалістичної риторики і пошуками нових теоретичних підходів. Головними стратегічними орієнтирами стали “модернізація” і побудова суспільства заможності. Ден Сяопін встановив три етапи у переході до всезагальної гармонії і процвітання:

– досягнення стану “тепла і ситості” (“веньбао”);

– побудова суспільства “середньої заможності” (“сяокан”);

– досягнення повної суспільної єдності і гармонії (“датун”).

“Батько реформ” сформулював це в такий спосіб: “Першочергово поставлена нами мета – до 90-х років зробити перший крок і досягти подвоєння ВВП... Другий крок – друге подвоєння ми відносимо на кінець століття, тоді ВВП досягне 1000 доларів на душу населення, це і буде позначати наш вступ у суспільство “сяокан”, злидений Китай стане суспільством “відносного благополуччя”... Ще більш важливий наступний, третій крок, наступне подвоєння до 30-х або 50-х років XXI ст., тоді на душу населення буде припадати 4000 доларів”. Досягнення

¹Ден Сяопін часто повторював стародавнє китайське прислів'я: «Не важливо, якого кольору кішка, головне, аби вона ловила мишей».

поставлених завдань мала забезпечити “стратегія порівняних переваг”, побудована на наявності величезної маси дешевої робочої сили, всебічному розвитку ринкових відносин, використанні різноманітних форм власності, свідомому допущенні певної міри незбалансованості. Попереднє гасло “план – головне, ринок – допоміжне” було замінено спочатку завданням створення “соціалістичної ринкової економіки”, а потім “цивілізованого ринку”.

Разом із тим основні параметри економічного розвитку Китаю весь час залишалися під державним контролем. Кожного разу, коли виникали небезпечні ситуації, влада вмикала механізм макроекономічної стабілізації (кредитно-грошову рестрикцію, реструктуризацію неефективно працюючих підприємств, жорсткіший контроль над імпортом, регулювання частини роздрібних цін тощо). За державою і зараз зберігається контроль над тарифами на залізничні та авіаперевезення, ціни на нафту і нафтопродукти, на золото, ліки, книги, на послуги комунальних служб і закладів освіти.

В результаті здійснення у 1990-х рр. низки реформ в сфері відносин власності китайська економіка набула вигляд змішаної і багатокладної. Важливою подією у цьому відношенні став XV з’їзд Комуністичної партії Китаю (1997 р.). На ньому затвердили програму “модернізації” державного сектору, головними напрямками якої проголошено створення великих корпорацій, широка технічна реорганізація і запровадження наукових методів управління. Почала проводитися “нормативна” реструктуризація державного сектору. Вона передбачала відкритий продаж акцій, як громадянам КНР, так і іноземцям, а також розширення практики оголошення боржників неспроможними при стандартизації самої процедури банкрутства. В результаті здійснення нової лінії виник широкий спектр господарських форм: державні підприємства, колективні, акціонерні (з певною часткою державної участі або без неї), ті, які належать іноземному капіталу, змішані, індивідуальні, приватні та інші.

Останнє десятиріччя ХХ ст. характеризувалося швидким відкриттям внутрішнього ринку по відношенню до зовнішнього. У прийнятому у 1994 р. законі скасовувалося директивне планування експорту й імпорту, проголошувалося самостійність підприємств у сфері зовнішньоекономічної діяльності, відмінялося квотування експорту та імпорту деяких товарів. Відтоді обсяги зовнішньоторговельного обігу почали швидко зростати. Лівова частка експорту – продукція обробної промисловості. Важливою подією став вступ Китаю до Світової Організації Торгівлі у 2001 р., щоправда, китайці зуміли виторгнути собі десять років пільгових умов, які захистили деякі їхні галузі від гостроти міжнародної конкуренції. Вступ до цієї організації можна вважати завершенням своєрідного «перетравлювання глобалізації»¹, тобто адаптації до світової економіки,

¹ Науковці запропонували для визначення відношення Китаю до світових процесів поняття «керована глобалізація». Також в аналізі процесів, які відбуваються у Піднебесній часто використовується поняття «глокалізація». Це поняття запропоноване

що зайняло приблизно 20 років. Пекін у новому тисячолітті перейшов до активного освоєння господарства планети, висунувши програму «виходу в світ». Ця програма визначила три основні напрями:

- взаємодія із старими індустріальними центрами, значною мірою орієнтована на запозичення передових технологій;
- особливо тісне співробітництво із найближчими новими індустріальними державами і територіями (Республіка Корея, Тайвань, Гонконг, Малайзія та ін.), основою котрого є кооперація в експорті на ринки третіх країн – своєрідне подовження за рахунок китайської виробничої платформи терміну життя експортної орієнтації сусідів;
- нарощування обсягів торгового і підрядного співробітництва із країнами, що розвиваються, насамперед для ресурсного забезпечення форсованого промислового та інфраструктурного розвитку КНР.

Тобто Пекін проводив диференційовану політику, а не йшов шляхом пасивної «інтеграції у світову економіку», що призвела до втрати економічної і політичної самостійності для багатьох держав. В результаті за перші півтора десятиріччя «виходу в світ» Китай не тільки став сильним гравцем у наявних глобальних інститутах із переважно західним контролем, але й фактично організував власну підсистему у міжнародному розподілі праці. Він міцно прив'язав до себе чимало країн, створив низку нових міжнародних форматів, зокрема Шанхайську Організацію Співробітництва. Китай у новому сторіччі перетворився на провідного світового експортера, найбільшу промислову державу і фінансовий центр. Піднебесна також увійшла до кола лідерів науково-технічного прогресу¹.

Китайські товари заповнили практично увесь світ: навряд чи знайдеться домівка, де б не було якоїсь речі «Made in China». Це дуже непокоїть промисловців багатьох країн, навіть таких, як США і Японія. Економісти вважають, що вироблені в Китаї товари вже стають однією з рушійних сил, які визначають роздрібні ціни у найбільш розвинених

для позначення органічного поєднання процесів глобалізації та локалізації. Вихідним пунктом даної теорії є той факт, що глобальні тенденції в сфері культури видозмінюються під впливом локального контексту, інакше кажучи, локалізуються. Паралельно з цим локальні культурні цінності і сенси також переосмислюються в масштабі глобального світу.

¹ Якщо співставити частку витрат на науку і техніку із положенням Китаю у світовій ієрархії із прибутків на душу населення (за валютним курсом), то з'ясується, що Пекін значно випереджає у витратах на дослідження значно заможніші країни. Дев'ятнадцята позиція Китаю у світі за часткою цих витрат у ВВП виявляється ще значнішою, а саме – тринадцятим місцем, якщо цей показник перерахувати для підприємств. Порівнявши кількість заявок на винаходи з абсолютним обсягом ВВП, експерти виявили, що КНР перебуває на третьому місці в світі після Республіки Корея і Японії. Навіть за кількістю патентів на душу населення КНР посідає дев'яте місце в світі. Показовий такий факт: у липні 2013 р. американці представили свій суперкомп'ютер із швидкістю 1 трлн. операцій на секунду. На той момент він посів лише п'яте місце в світі. Перше місце посів китайський «Чумацький шлях» утричі потужніший.

країнах світу. Але на певному етапі Китай стикнувся із перевиробництвом товарів на світовому ринку, до чого й сам доклав чимало зусиль. Світова фінансово-економічна криза, крім усього іншого, мала наслідком уповільнення зростання китайської економіки: Воно почалося з 2010 р.: якщо до того середньорічний показник становив приблизно 10%, так у 2014 р. – 7,3%, у 2015 р. – 6,9%. Якщо раніше саме попит Китаю визначав підвищення цін на сировину, особливо, енергоносії, уповільнення його економічного зростання стало одним з факторів їх зниження.

З іншого боку, багато транснаціональних корпорацій зводили свої підприємства в Китаї. Серед них: виробник мобільних телефонів Motorola, гігант ринку електроніки Philips, компанія General Electrics, яка випускає все, що пов'язано з електрикою – від лампочок до велетенських турбін. 400 з 500 найбільших ТНК світу інвестували свої капітали в китайську економіку. Така активність зумовлювалася тим, що Китай являв собою невичерпне джерело дешевої робочої сили – «китайської нафти». Хоча останніми роками рівень погодинної оплати праці демонстрував тенденцію до зростання, однак в цілому він значно відставав від аналогічних показників у США, Японії, Німеччині. Дешева робоча сила робила виробництво експортно-орієнтованих товарів у цій країні надзвичайно вигідним. Разом із тим промислові інвестори прагнули досягти й іншої мети – зайняти місце і освоїти найперспективніший і швидко зростаючий споживчий ринок. Однак процес перенесення виробництва до Східної Азії (не тільки КНР, але й інших держав регіону) мав і зворотний бік: він призвів до падіння виробництва в інших країнах, а також до пригнічення соціальної системи по усьому світу (падіння виробництва – зменшення надходження податків – скорочення соціальних програм). Гостро постало питання про реіндустріалізацію там, де позначилися процеси деіндустріалізації.

Прискорений розвиток Китаю на основі ринкової економіки, що активно формувалася, мав своїм наслідком не тільки зростання рівня життя у частини місцевого населення, але й посилення майнової нерівності, що переростало у серйозне соціальне розшарування суспільства. Різко збільшився розрив між містом і селом, між різними регіонами країни. За умов збереження керівної ролі КПК в країні саме вона виявилася відповідальною за розв'язання проблеми зростаючої соціальної нерівності, що суперечила самій суті соціалізму. Від спроможності розв'язувати цю й інші гострі проблеми залежала легітимність її перебування при владі.

У 2000 р. третє покоління керівництва на чолі із Цзян Цземінем висунуло концепцію «потрійного представництва» КПК. Згідно цій концепції, комуністична партія Китаю оголошувалася «представником передових продуктивних сил суспільства», «передової культури» і «докорінних інтересів широких народних мас». У відповідності до вимог часу було

розпочато перебудова ідеологічних засад діяльності партії. В її основі – як врахування власного позитивного і негативного історичного досвіду, так і «уроки» краху соціалізму у Східній Європі та Радянському Союзі.

Ця концепція була конкретизована в рішеннях XVI з'їзду КПК (8 – 14 листопада 2002 р.). На ньому відбулася передача влади від лідерів третього покоління на чолі з Цзян Цземінем до керівників четвертого покоління на чолі з Ху Цзиньтао¹. На з'їзді було підбито підсумки 13-річного періоду розвитку партії і країни в умовах формування “соціалістичної ринкової економіки”, проголошено початок нового етапу модернізації і запропоновано підходи до оновлення всієї системи економіки, політики, культури. З'їзд накреслив наступні основні положення стратегії чергового етапу реформ: підтримка розвитку недержавного сектору економіки; прискорення урбанізації; подальша перебудова державного апарату із зміною державних функцій; охорона довкілля; покращання якості життя населення, що передбачає подальшу боротьбу з бідністю, розвиток освіти, охорони здоров'я, науки і техніки. Все це мало спрямовуватися до розбудови «середньо заможного суспільства».

Позиція нового керівництва ще чіткіше пролунала на III пленумі ЦК КПК шістнадцятого скликання у жовтні 2003 р. у формулюванні нової концепції розвитку, який має бути збалансованим, всебічним, сталим. Позначилася тенденція витіснення вузької спрямованості на кількісні параметри зростання поняттям “оптимального” і “якісного” економічного росту. Це, в свою чергу, передбачає широке залучення досягнень науки і техніки (розвиток і впровадження високих технологій, пріоритетний розвиток інформаційної індустрії та інформаційних технологій), вдосконалення галузевої і регіональної структури виробництва, зниження собівартості, підвищення ефективності виробництва і якості продукції. Пленум поставив за мету ліквідувати п'ять головних диспропорцій у суспільстві і економіці: між економічним і соціальним розвитком; між містом і селом; між приморськими і внутрішніми регіонами; між людиною і природою; між внутрішнім розвитком і зовнішньою відкритістю. У зв'язку з цим висунуто “принцип єдиного планування у п'яти напрямках”. Запроваджене на пленумі поняття “нової моделі розвитку” націлювало на рішучіші дії з інтенсифікації економічного зростання. Поставлено мету: до 2020 р. досягти чотириразового збільшення ВВП у порівнянні з його рівнем у 2000 р. Проголошено гасло «Брати людину за основу», тобто в якості мети економічної політики має виступати не зростання економіки як такої, а вирішення соціальних завдань.

Виконання партійних настанов в реальності зумовлювалося певними складнощами, або загрозами і викликами. Вони різноманітні – від економічних і соціальних до екологічних. Суть головного протиріччя:

¹ Головою КНР його було обрано у 2003 р. на сесії китайського парламенту, на якій обиралося все нове керівництво країни; прем'єром Держради став Вень Цзябао.

відставання авторитарних і ортодоксальних політики та ідеології від економічних перетворень. На практиці це протиріччя розв'язувалося прагматично – шляхом відокремлення економіки від політики. Однак із кількісним і якісним зростанням національного капіталу цього виявилось недостатньо. Національному капіталу потрібні і захист його прав власника, і механізми вираження його політичних інтересів. Комуністична ідеологія і правова система не забезпечували цих потреб нової рушійної сили економічного розвитку – класу власників. Тобто перед китайським керівництвом гостро постала проблема власності і власників.

Друга сесія Всекитайських зборів народних представників 10-го скликання у березні 2004 р. вкотре прийняла поправки до конституції стосовно захисту прав власності. При перегляді конституції у 1988 р. мова йшла про те, що недержавний сектор економіки є доповненням до державного. У 1993 р. у конституції було закріплено поняття “соціалістична ринкова економіка”. У 1999 р. недержавний сектор економіки трактувався як “важлива складова частина соціалістичної ринкової економіки” У 2004 р. мова вже йде про недоторканість “законно нажитої” приватної власності громадян КНР¹.

Варто звернути увагу на те, що захист прав власника працює і на інтереси керівництва комуністичної партії. Адже він сприяє економічному зростанню і через це виправдовує і підтримує в очах населення її владу. На XVI з'їзді до партійного уставу було внесено положення про те, що КПК є не просто “партія пролетаріату”, а представник “передових продуктивних сил”, “усього народу” і “китайської культури”. Також прийнято рішення, яке дозволяє капіталістам не тільки ставати членами партії, але й займати в ній керівні посади. У Китаї з'явився вираз «одягти червоний капелюх», що позначає необхідність одержання державної підтримки, яку чимало підприємців вважають життєво необхідною для ведення великого бізнесу. Вони одержують державне опікування, доступ до фінансових ресурсів, юридичний захист і можуть бути спокійними за накопичені капітали.

Партія ж позбавляється від потенційної загрози політичній стабільності суспільства, яка потенційно пов'язана із бізнесменами. Також має місце цілком прагматичне прагнення керівництва легітимізувати свої зв'язки із міцніючим національним капіталом. Діти і родичі партійного керівництва тісно пов'язані із бізнесом у таких галузях, як електроніка, телекомунікації, транспорт, енергетика, банківська справа тощо. В цілому, бізнесмени розглядаються не як чужорідні елементи, а радше як партнери компартії у справі економічного розвитку і підвищення добробуту народу.

¹ Треба зазначити, що оскільки в існуючій політичній системі Китаю, заснованій на монополії КПК на політичну владу, все вирішує остання, сесія Всекитайських зборів народних представників лише підтвердила рішення, яке ще раніше прийняв III пленум ЦК КПК.

З погляду консервативних членів партії, прийняття капіталістів до її лав дорівнює зраді комуністичним ідеалам. Зважаючи на це, як вказують спостерігачі, заходи із захисту приватного капіталу не виходять за межі комуністичної фразеології. Про капітал говориться не як про приватний, а як про “недержавний”. Стверджується, що “акціонерна власність є головним компонентом суспільної власності”. Слово “приватизація” – суть структурних трансформацій державної власності, які вже відбуваються в країні, – заборонене. Замість нього використовуються “роздержавлення”, “акціонування”, “передача в управління народу” та інші.

Політичне значення правового закріплення плюралізму форм власності полягає у тому, що створюється основа для можливих демократичних перетворень. Теперішнє китайське керівництво починає розглядати політичну реформу як другий після високих темпів економічного піднесення фактор підтримання внутрішньої стабільності. Хаос і корумпованість влади бачаться головними загрозами стабільності і монополії на владу комуністичної партії. Тому лінія проводиться дуже жорстко: від 2000 р., коли розгорнулася кампанія по боротьбі із хабарництвом, суди Китаю приговорили до розстрілу 10 тис. чиновників, ще 120 тис. потрапили до в'язниць на терміни від 10 до 20 років. Майно конфіскується, сім'ям страчених корупціонерів висилається рахунок на 8 юаней (1,2 \$) за дві кулі. Розстріли засуджених демонструються по телебаченню. Від 2007 р. запроваджена нова структура – Державне управління із запобігання корупції, яку очолила жінка-міністр Ма Вень. Видано спеціальну постанову, за якою чиновникам у Китаї під загрозою кримінального покарання заборонено купувати квартири і автомашини «за низькими цінами», їздити до Макао грати в азартні ігри і влаштовувати рідню на хорошу роботу. За пропозицією Бюро громадської безпеки громадяни повідомляють про факти корупції в Інтернеті¹. Але й Інтернет в КНР перебуває під суворим контролем: кілька десятків тисяч державних службовців фахівців наглядають за користування ним: те, що викликає сумнів, блокується.

Були визначені наступні напрями політичної реформи: 1) демократизація внутрішньопартійного життя, розвиток внутрішньопартійної, а не всенародної демократії; 2) реформа конституції на підтримку плюралізму форм власності; 3) зміцнення влади закону і створення для всіх “справедливих” умов старту в економіці; 4) реформа державного апарату із скороченням його функцій і оптимізацією структури; 5) розвиток самоуправління на селі. Проте політична реформа розгортається дуже повільно. За думкою керівництва партії, політична «шокотерапія» несе ризики приходу до влади радикалів (оскільки існує величезний масив напівписьменного селянства) і,

¹ Феномен корупції має в Китаї давні традиції. Подолання її – справа вкрай складна. Як потім з'ясувалося, за часів Ху Цзиньтао розмах корупції значно збільшився. Новий етап боротьби проти цього ганебного явища почався із приходом до керівництва Си Цзиньпіна.

як наслідок, – загрозу політичній стабільності. Спротив реформам чинить місцева партійна бюрократія, яка залишається інертною до змін і не воліє ділитися владою. Однак і в партії, і в країні в цілому, особливо серед молоді і людей середнього віку вже накопичилася потреба змін.

У 2005 р. в офіційний обіг введено нову настанову на побудову «гармонійного соціалістичного суспільства». Вона була остаточно затверджена в якості головної мети VI-м Пленумом ЦК КПК 16-го скликання у жовтні 2006 р. Головними напрямками побудови «гармонійного суспільства» на перспективу до 2020 р. проголошені:

- удосконалювання правової системи соціалістичної демократії, гарантування прав громадян;
- поступове подолання тенденції поглиблення розриву між містом і селом, між окремими регіонами; формування розумної і впорядкованої системи розподілу прибутків;
- гарантування повної зайнятості, формування базових систем соціального захисту у місті та селі; розвиток системи громадських послуг, підвищення їх якості;
- зміцнення моральних підвалин, формування гармонійних відносин між людьми;
- зміцнення інноваційних здібностей суспільства, формування основ «інноваційної держави»;
- розвиток систем управління суспільством, покращення громадського порядку;
- підвищення ефективності використання ресурсів, досягнення очевидних результатів у охороні навколишнього середовища;
- досягнення якісно вищого рівня «сяокан» для усього населення Китаю.

В оцінці цього «лівого повороту» у китайській політиці та офіційній риториці аналітики заговорили про висунення «нової соціально-економічної моделі» або «неосоціалістичний проект» Ху Цзинтао.

Раніше найважливіша риса китайського варіанту системних реформ полягала у тому, що КПК фактично авторитарними методами нав'язувала суспільству рух ринковим шляхом і тим самим давала вихід енергії творення найбільш динамічної, заповзятливої частини суспільства. Тепер же політичний курс явно зсунувся в бік захисту інтересів соціальних аутсайдерів. Позитивно оцінюючи в цілому факт прагнення до забезпечення балансу суспільних інтересів, захисту знедолених, не можна не бачити, що влада, декларуючи перехід до нового, соціально орієнтованого курсу реформ і реанімуючи при цьому деякі ідеологічні елементи з дореформеного арсеналу, породжувала у суспільстві очікування і запити, які важко задовольнити впродовж короткого часу. Причини загострення в Китаї соціальної нерівності – дуже глибокі. Найголовнішою причиною диференціації населення є саме здійснювання процесів індустріалізації та урбанізації. Як свідчить світовий досвід, вони супроводжуються зростанням нерівності на достатньо тривалий час.

Китайське керівництво проголосило, що до 2020 р. в країні буде «в основному» побудоване «гармонійне суспільство», а існуючі недоліки будуть до того часу усунені. Такий намір був підтверджений у жовтні 2007 р. на XVII з'їзді найбільшої в світі політичної партії в світі, яка на той момент нараховувала 73 млн. членів. В урочистій промові Ху Цзиньтао підтвердив, що китайці віддані генеральному соціалістичному курсу, пообіцяв, що найчисельніша армія буде модернізованою, корупція подоланою, простий народ стане заможнішим, а до управління будуть допущені безпартійні. До статуту партії були додані положення стосовно наукової концепції розвитку, розбудови гармонійного суспільства, захисту довкілля. Китай через розвиток внутрішньопартійної демократії, низової демократії, через виховання відповідальності виборця і підвищення ролі закону поступово рухатиметься у напрямку до всенародної демократії. Однак Ху Цзиньтао дав зрозуміти, що він не буде форсувати цей перехід і залишить завдання створення інститутів всенародної демократії наступній генерації керівників.

П'ята генерація керівників прийшла до влади на черговому XVIII з'їзді партії, що відбувся 8 – 14 листопада 2012 р. На ньому 2268 делегатів представляли 82 млн. 127 тис. членів КПК. На з'їзді було підтверджено відданість партії марксизму-ленізму, ідеям Мао Цзедуна, теорії Ден Сяопіна, «важливим ідеям потрійного представництва» і «концепції наукового розвитку». Із звітною доповіддю виступив Ху Цзиньтао.

За десятиріччя китайський ВВП зріс у 1,5 рази – до 7,5 трлн. доларів. ВВП на душу населення збільшився з 1 тис. доларів у 2002 р. до 5,4 тис. у 2011 р¹. Було поставлено за мету до 2020 р. довести показник ВВП Китаю до 12 трлн. (випередивши США). До 2021 р. «завершити розбудову суспільства середньої заможності». А до 100-річчя КНР (2049 р.) перетворити Китай у «багату, могутню, демократичну, цивілізовану соціалістичну державу». Було вказано, що перевага дешевої робочої сили у світовій конкуренції має поступитися місцем іншим підходам. Головними напрямками мають стати нова індустріалізація, що спирається на інновації та науково-технічний прогрес, розвиток інформаційних технологій, урбанізацію, розвиток села.

Серед найважливіших завдань також було вказано на необхідність продовження і розвитку реформи політичної системи. Акцент було зроблено на вдосконаленні методів і стилю партійного керівництва і забезпеченні ефективного управління країною на основі закону. Визнаючи важливість вивчення досягнень світової політичної культури, партійний лідер попередив про недопущення слідування політичній моделі Заходу. Керівництво країною він передав представникові нової генерації Си Цзиньпіну.

¹ За підрахунками економістів, у 2000 – 2011 рр. частка Китаю у світовому ВВП зростає з 3,71% до 10,46%, тоді як у Сполучених Штатах вона скоротилася з 30,62% до 21,56%, у Японії – з 14,63% до 8,38%.

Відразу після приходу до влади Си Цзиньпін заявив: «Наш народ любить життя. Він чекає, аби кращою стала освіта, стабільнішою була робота, задовільнішими стали прибутки, надійнішими – соціальні гарантії, вищим – рівень медичного обслуговування, комфортабельнішими – житлові умови, кращим доквілля. Народ очікує, аби діти могли зростати, працювати і жити ще краще. Спрямованість людей до прекрасного життя – це й є мета нашої боротьби».¹ Виходячи з програмних настанов влади КНР, основна мета розвитку країни полягає в реалізації так званої «китайської мрії». Вона передбачає національне відродження Китаю, що дозволить йому досягти рівня розвитку провідних держав світу і забезпечити співгромадянам гідне життя. Для цього зусилля сконцентровані на переході від старої економічної моделі стимулювання китайського експорту і капітального будівництва усередині країни до нової, що ґрунтується на розвитку внутрішнього ринку² і високотехнологічних галузей промисловості.

Сучасний Китай демонструє діалектичний взаємозв'язок економіки і політики. Зростання своєї політичної потуги на міжнародній арені він ґрунтує на економічних досягненнях. Раніше китайські лідери сприймали світ як потенційно ворожий, хоча – на відміну від маоїстського періоду – і не такий, що несе безпосередню воєнну загрозу безпеці КНР. Світ розглядався через призму боротьби проти сил гегемонізму, насамперед, американського прагнення до глобального домінування, а також проти зусиль до локального домінування Росії, Японії та Індії. Цим зумовлювалися основні зовнішньополітичні пріоритети. По-перше, забезпечення сприятливих міжнародних умов для здійснення китайських реформ і політики відкритості, тобто підтримка мирних відносин з глобальними лідерами і нормалізація стосунків з найближчими сусідами Китаю. По-друге, стояло завдання «затаїтися на певний час», діяти на основі компромісу з метою виграти час, накопичити «комплексну державну могутність» і вже потім претендувати на роль світового лідера.

Нові підходи у зовнішній політиці почали формуватися після того, як у 1999 р. КПК приступила до розробки концепції Китаю в економічній і політичній глобалізації. Сучасній економічній стратегії країни, спрямованій на її вростання у глобальну економіку, відповідає і зовнішньополітичний курс. Його сенс полягає у вибудовуванні партнерських стратегічних відносин із США, як єдиною супердержавою, а також у

¹ Подібний сенс містила ідея Ху Цзинтао «брати людину за основу».

² Китайці спромоглися використати світову економічну кризу і послабити внутрішню соціальну напругу. Вони усвідомили, що в їхній країні мешкає чверть всіх покупців планети і зробили так, аби вони купували китайські товари, мали роботу і влаштували своє життя. Під ці проекти влада виділила понад 200 млрд. доларів. Наприклад, було запроваджено програму «Здай старий автомобіль – купи новий!» і дуже швидко піднялася автомобільна промисловість. Почали зростати зарплати, і це привабляло повертатися гастарбайтерів.

підвищенні глобальної і регіональної ролі КНР за допомогою механізмів багатосторонньої дипломатії.

З точки зору національної безпеки китайське керівництво наголошує на економічному розвитку та соціальній стабільності, а не на нарощуванні збройних сил. Головним напрямком військової політики є удосконалення якісних параметрів оборонного потенціалу при постійному скороченні армії (з 2,5 млн. збираються скоротити 500 тис., при цьому китайська армія залишиться найбільшою в світі, оскільки особовий склад армії США становить 1,5 млн., Індії – 1,3 млн., Росії – 1,1 млн. осіб). Акцент робиться на освоєнні виробництва високотехнологічних озброєнь на основі закупівлі закордонних військових технологій і зброї. КНР має свою ядерну зброю та її ракетні носії.

Китайське керівництво проголошує, що політика Китаю у сфері військової безпеки спрямована на відвернення війни шляхом здійснення превентивних заходів політичного, дипломатичного, економічного і воєнного характеру з метою створення сприятливих умов навколо Китаю і зменшення факторів нестабільності. Водночас здійснюється курс на вдосконалення якісних параметрів оборонного потенціалу. Стратегія його розвитку передбачає до середини XXI ст. якісні зміни в китайському військовому позиціонуванні в світі. Пекін оголосив: до 2020 р. збройні сили КНР повинні стати найсильнішими в Азії, а до 2050 р. Китай має повністю завершити їх модернізацію до рівня розвинених країн. Темпи зростання військових витрат більшають рік по рік. Країна посідає друге місце в світі після США за військовими витратами. На початку 2017 р. було створено першу китайську військову базу за кордоном – у Східній Африці.

Зараз Піднебесна позиціонує себе як сила, яка набирає глобальну значущість. Китай прагне стати одним із ключових гравців у творенні нової архітектури світової безпеки і розвитку. У цьому плані висувається «теорія гармонічного світу», проте поки що Пекін не конкретизує її. Ймовірно, невдовзі почнеться активізація китайської «концептуальної дипломатії», а поява плану перевлаштування світу створить нові політичні виклики для міжнародного співтовариства.

Важливо наголосити, що у Китаї останнім часом оформилося і набирає силу великодержавна течія з головною тезою "XXI століття – століття Китаю" і неприхованим наміром боротьби за світове економічне, а можливо, і політичне панування. У ювілейному 2009 р. вийшла книга «Китай сердиться», яка закликає народ Середньої держави посісти гідне місце в світі, дати відсіч Заходу і почати шукати «життєвий простір»¹ – те, що Адольф Гітлер називав «Lebensraum». У зв'язку з цим варто згадати загально відому концепцію американського професора Семюеля Хантингтона про можливість зіткнення китайської і західної цивілізацій у XXI ст.

¹ По усьому світу, де тільки можна, Китай намагається використати місцеві ресурси.

Дехто з російських вчених також висловлюється про невідворотність конфлікту китайської і російської цивілізацій.

Відносини між Росією і Китаєм продовж століть були непростими. У повоєнний час особливо небезпечним виявилось зіткнення на кордоні за острів Даманський на річці Уссурі у березні 1969 р., оскільки військовий конфлікт спалахнув між двома ядерними державами. Його спровокувала китайська сторона, яка вважала, що СРСР, скориставшись перемогою у Другій світовій війні, приєднав значну частину її територій¹. Мао Цзедун претендував на приєднання радянських територій до Уралу. Але агресивна спроба зазнала поразки. У 1991 р. між новою Росією та КНР було підписано угоду, за якою кордон розділив спірні території приблизно навпіл. Китай одержав понад 375 кв. км колись російської землі. У 2005 р. російський президент В. Путін погодився передати Китаю частину острова Великий Уссурійський і увесь острів Тарабаров (острів Даманський також перейшов до КНР)².

Треба зазначити, що війна з ядерною Росією Китаю не потрібна. Використовується стародавня стратегія «Тихого поглинання», що втілюється в різний спосіб. Наприклад, змінювання кордонів, коли штучними засобами змінюється русло ріки і щорічно «з'їдаються» по декілька кілометрів російської території. Або притоплюються баржі, і острови перетворюються на півострови, з'єднані з китайською територією. Або мирна китайська колонізація, коли щорічно до Росії прибуває по декілька десятків а то й сотень тисяч китайців, які оселяються, беруть у оренду землю, на якій вирощують сільськогосподарську продукцію, засновують підприємства, на яких випускають ту чи іншу продукцію, ведуть активну торгівлю товарами свого виробництва і вивозять все, що можна вивезти з Росії, насамперед, цінну сировину³. Протести місцевого населення Москвою не сприймаються. Деякі російські аналітики висловлюють побоювання стосовно того, що зростання китайського населення на Далекому Сході РФ може призвести до сепаратизму. Адже історія знає приклад, коли місто, де китайці склали 77% населення зажадав незалежності. Це – Сінгапур, який у 1965 р. «відколовся» від Малайзії.

У своєму протистоянні із Заходом Росія докладает зусиль до встановлення союзницьких відносин із КНР. Намагаючись знайти покупця на свої енергоресурси, а також разом «перекроїти економічний ландшафт

¹ КНР вважає, що третина сучасної Російської Федерації – це тимчасово окуповані китайські території.

² Китай повільно поглинає територію колишнього СРСР. Крім російських територій китайці відтяли 407 кв. км у Казахстану, 1158 кв. км у Таджикистану, 12 кв. км у Киргизії. І процес не зупиняється.

³ У 2015 р. між Москвою і Пекіном підписано угоду про передачу сотень тисяч гектарів російської землі у східній частині РФ в оренду на 49 років. У Хабаровському краї та у Примор'ї офіційно створені «території випереджаючого розвитку», де іноземним працівникам не потрібен дозвіл на роботу, навіть допускається вилучення земельних ділянок і розташованих на них об'єктів нерухомого майна у громадян Росії за клопотанням управляючої компанії.

Євразії», Москва запропонувала спільний проект газогону «Сила Сибіру». Передбачалося, що будівництво здійснюватиметься коштом КНР. Після його початку з'ясувалося, що Пекін не збирається цього робити. Натомість Сі Цзиньпін і Д.Трамп домовилися про збільшення закупівлі американського скрапленого газу. У січні 2017 р. Китай розташував свої балістичні ракети поблизу кордонів РФ, чим викликав роздратування Москви.

Густина населення в Китаї більша російської у 120 разів. Тому уряд створив механізми допомоги бажаючим працевлаштуватися за кордоном. Оскільки розподіл цієї допомоги перебуває в руках держави, Пекін може спрямовувати мігрантів у ті країни та регіони, в яких він зацікавлений. До цього треба додати: китайські діаспори поширилися буквально всім світом і залишаються замкненими самі в собі співтовариствами, які віддані своїй історичній батьківщині. З одного боку, саме від них надходять найбільші фінансові потоки до Китаю, що спрямовуються на розвиток економіки. З іншого, в разі виникнення воєнної загрози, це – «п'ята колона» у кожній країні, де вони мешкають.

Поки що у зовнішній політиці Китаю центральне місце займає возз'єднання країни¹. На території Китаю з XVI ст. зберігалося дві колоніальні території: Аоминь (до 1959 р. – Макао), – колонія Португалії, і Гонконг (Сянган) – британське володіння. У 1951 р. Португалія проголосила Макао своєю заморською територією і надала йому автономію. У 1975 р. між Португалією і КНР було підписано договір, згідно якого Аоминь буде вважатися китайською територією, але під управлінням Лісабону. 1987 р. – угода про повне повернення Аоминя КНР у 2000 р..

У 1997 р. до складу Китаю знов увійшов Гонконг (колишня британська колонія) з його шестимільйонним населенням, одержавши статус Спеціального адміністративного регіону (САР). Гонконг став частиною Китаю за формулою «одна країна, дві системи», що передбачало збереження капіталістичних принципів організації економіки і широкого самоврядування, яке поширюється практично на всі сфери громадського життя, за виключенням оборони, зовнішньої політики і ряду аспектів політичного режиму. Політичний режим постанглійського Гонконгу традиційно є джерелом суперечностей між урядом Китаю і місцевими демократичними силами. За умов англо-китайської угоди САР був наділений широкими правами, зокрема, свободи слова, зборів, віросповідання, пересування, листування, наукових досліджень і права на страйки. Гонконг також має власне законодавство (в регіоні діють лише

¹ Серед «проблемних територій» – Тибет, який вважає себе окупованим Китаєм. Тибет відколовся від Китаю у 1913 р. після розпаду імперії Цин. Державою управляли духовні лідери – далай-лами, які проводили реформи, зміцнювали армію. Але це їм не допомогло: у 1950 р. уряд Мао Цзедуну ввів туди війська. Наступного року було укладено тибетсько-китайську угоду, за якою Тибет став національним автономним регіоном у складі КНР. Після придушення повстання у березні 1959 р. далай-лама і чимало тибетців втекли до Індії.

окремі закони КНР) і судову владу. У відповідності до Основного закону, що виконує функцію конституції САР, такий порядок збережеться впродовж 50 років після передачі Гонконгу Китаю.

Повернення названих територій до складу Піднебесної в якості особливих адміністративних районів призвело до важливої зміни державного устрою країни – фактичному перетворенню унітарної республіки на федерацію або конфедерацію. У політичних питаннях, як і в багатьох інших, САР з кожним роком відчуває все більший вплив «материка». З свого боку, багатий і квітнучий Гонконг завдяки динамізму і гнучкості є в багатьох аспектах прикладом, який здійснює на КНР м'яку дію, демонструючи, які фактори дійсно лежать в основі сучасного розвитку та успіху. Ефективність державного управління, наочні результати в економіці та соціальному забезпеченні населення, працююче законодавство, широка мережа міжнародних ділових зв'язків – модель для реформ як у самому Китаї, так і в інших країнах Південно-Східної Азії.

На нинішньому етапі розвитку складним питанням для Китаю залишається питання Тайваню. Цей острів у 1895 р. був захоплений Японією і більш ніж на півстоліття виведений з-під юрисдикції Китаю. Після закінчення Другої світової війни Тайвань був повернений. Але після поразки в громадянській війні і заснування Китайської Народної Республіки війська, очолювані опозиційною комуністам партією Гоміндан, під прикриттям американського флоту евакуювалися туди. За ними переїхали два мільйони тих китайців, які не хотіли залишатися під владою комуністів. Президентом нового державного утворення – Китайської Республіки (офіційна назва Тайваню) став лідер гомінданівців Чан Кайші. Було обрано інший, ніж на континентальній частині Китаю, шлях розвитку, так би мовити, вестернізованого капіталістичного спрямування. КНР готувалася до десанту на Тайвань, але у червні 1950 р. почалася Корейська війна, і США ввели в Тайванську затоку кораблі Сьомого флоту, відвернувши поразку «кліки Чан Кайші». Відтоді тайванське питання залишалось невирішеним протягом останнього півстоліття. У 1954 р. Тайвань уклав із США договір про взаємну оборону, тобто багато в чому Штати стали гарантом недоторканості острову від численних претензій КНР.

Впродовж кількох десятиріч після утворення КНР керівники країни виходили з невідворотності військового конфлікту за Тайвань, за їхньою думкою, споконвічну китайську територію. Проте з початком політики реформ і відкритості, що співпало із нормалізацією американо-китайських відносин у 1979 р., акцент переноситься на пошук шляхів мирного об'єднання на основі принципу «Одна держава – дві системи». Економічні та туристичні зв'язки між КНР і Тайванем від кінця 1980-х рр. розвиваються все інтенсивніше. Доповідь Ху Цзиньтао на XVII з'їзді КПК в частині стосовно Тайваню пролунала максимально м'яко: було висловлено тезу про мирну угоду із Тайванем. Ймовірно, було взято до уваги ту обставину, що демонстрація сили по відношенню до Тайваню

лише допомогла перемозі на острові демократичних сепаратистських сил. З іншого боку, обраний у березні 2008 р. президентом Тайваню Ма Інцзю особливу увагу приділив розвитку зв'язків із материковим Китаєм. Це втілилося у підписанні угоди про торгівлю та співробітництво між двома країнами у червні 2010 р. Китайські експерти прогнозують, що у перспективі Китай може стати конфедерацією КНР і Тайваню, і такий розвиток подій виведе єдиний Китай на довгий час на перше місце в світі за темпами економічного розвитку, зростанню експорту і за обсягами золотовалютних резервів. Від кінця 1990-х рр. Пекін і Тайбей беруть участь у переговорах із створення єдиної валюти для Східної і Південно-Східної Азії, яку називають «азіан» – без прив'язки до долару і з обов'язковим золотим забезпеченням. Тобто, фактично йдеться про фінансово-економічне витіснення США з цих регіонів.

КНР має територіальні проблеми з сусідніми державами.¹ Показовою є суперечка із Філіппінами за острови, розташовані у нейтральних водах у Південно-Китайському морі. У липні 2016 р. було офіційно заявлено, що вони є невід'ємною частиною китайської держави. Документ під назвою «Китай дотримується позиції врегулювання шляхом переговорів із Філіппінами стосовно Південно-Китайського моря» зазначено, що Китай мовляв «першим відкрив, назвав і освоїв острови і оточуючі їх води», а також першим мирно встановив над ними суверенітет. В документі йдеться про те, що китайський народ діє в регіоні вже два тисячоліття, і юрисдикція країни над островами підтверджується історично і юридично. Напередодні палата Третейського суду в Гаазі відкинула претензії Пекіна на акваторію Південно-Китайського моря, де Китай активно займався будівництвом насипних островів, зокрема для створення військової інфраструктури.

Відомий американський політолог З.Бжезинський зазначав, що для досягнення рівня держави першого рангу необхідно мати на руках чотири «козири»: ефективне національне керівництво; політичну стабільність; дисциплінованих громадян; високий рівень нагромаджень. Практика показує, що КНР володіє усім комплексом компонентів, зазначених американським аналітиком.

Зараз Китай перебуває на крутому підйомі своєї п'ятидесятирічної історії. Вельми радикальна модернізація, яка розпочалася там майже сорок років тому, стрімко змінює життя величезної країни і висуває перед нею комплекс складних проблем. Серед закордонних аналітиків досить поширена думка про становлення специфічної китайської моделі розвитку, що кардинально відмінна від усіх інших моделей, зокрема, від західної ліберально-демократичної. Головні відмінності вбачаються, по-перше, у системі власності. Китай не проводить тотальної приватизації, а стоїть за багатоукладністю при провідній ролі суспільного сектору. По-друге, у способі розміщення ресурсів: хоча Китай і обрав ринкову економіку,

¹ Про проблеми із Японією – у відповідному розділі.

регулююча роль і втручання держави у господарське життя тут набагато сильніші, ніж на Заході. По-третє, ще наочніше відмінності у політиці: Китай не сприймає багатопартійність, парламентаризм, розділення влад. По-четверте, у політичній ідеології, де провідне місце посідає марксизм, проте вже допускається існування деяких інших ідейних течій. Політологи пропонують різноманітні визначення тієї моделі, яку обрав Китай: «соціалізм із китайською специфікою», «конфуціанський капіталізм», «передкапіталізм», «посткомунізм» тощо. У цьому виявляється особливість західної культури, яка прагне у всьому досягати остаточної визначеності. Традиційна східна культура намагається цього уникати.

Обрана китайськими реформаторами модель трансформацій має яскраво виражену національну специфіку. Характерною рисою модернізації на китайський лад є її соціальна орієнтація, а кінцевою метою перетворень заявлено відродження китайської нації, формування нового суспільства і виховання нової людини. Модернізація передбачає побудову нової цивілізації, яка має спиратися на цивілізацію традиційну. Збереження цивілізаційних цінностей, їх адаптація до умов сучасного Китаю, а також консолідація суспільства вважаються справою першочергового значення. В цьому плані було визначено курс «поставити стародавності на службу сучасності». Таке формулювання прийшло з далекого минулого, сягає корінням конфуціанства і передбачає використання усього цінного напрацювання попередніх часів. Разом із тим в китайській культурі здавна було закладено прагнення запозичувати чужий досвід, переробляючи його під свої обставини. Побутує приказка: «Якщо світ змінюється, змінюйся разом із ним». Така позиція вкладається в одну з провідних настанов синергетики: система має реагувати відповідно до трансформацій навколишнього середовища. Як свідчить історія, проблема поєднання традицій і новацій є дуже складною. Китай демонструє світові свій шлях.

Література

- Айкенберри Дж. Подъем Китая и будущее Запада /Дж.Айкенберри [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_11636
- Бергер Я. Политическая реформа в Китае /Я.Бергер //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 8.
- Бергер Я. Китайская модель развития /Я.Бергер //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 9.
- Березняк Н.В. Деякі аспекти теорії всесвітньої економічної модернізації та китайської економічної модернізації / Н.В. Березняк, Т.К. Кваша, Т.П. Божко //Науково-технічна інформація. – 2016. – № 1.
- Борох О. Неосоциализм Ху Цзиньтао и современная идеология КНР /О.Борох, А.Ломанов //Pro et contra. – 2005. № 3.
- Борох О.Н. «Новая нормальность» с китайской спецификой /О.Н.Борох //Проблемы Дальнего Востока. – 2015. – № 3.

- Буравкова А.Г. Американська політика стримування й залучення КНР в контексті глобальних перетворень /А.Г.Буравкова // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2013. – Вип. 116, (ч. 2).
- Буров В. Г. Тайвань вчера и сегодня /В.Г.Буров //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 12.
- Буров В. Г. В Китае возрождается культ Конфуция /В.Г.Буров //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 4.
- Бхуталингам Р. Китай-2020: конфуцианская демократия? /Р. Бхуталингам [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Kitai-2020-konfucianskaya-demokratiya-15111>
- Васильев Л.С. Предкапитализм и посткоммунизм в современном Китае /Л.С.Васильев //Вопросы философии. – 2013. – № 9.
- Вдовиченко Є. Інтеграція у світовий науковий простір (на прикладі реформ у Китайській Народній Республіці) /Є.Вдовиченко // Освітологія : українсько-польський науковий журнал.– 2016. – № 5.
- Галенович Ю. Конфуцианский марксизм или марксистское конфуцианство? /Ю.Галенович //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 9.
- Гельбрас В. Тридцатилетие эпохи «реформ и открытости» в Китае /В.Гальбрас //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 6.
- Гончарук А.В. Как конфуцианство вытеснило маоизм в современном Китае /А.В.Гончарук //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 7.
- Городня Н. Політика КНР в Південно-Східній Азії (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) / Н. Городня //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Серія «Історія». – Вип. 109.
- Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.): монографія / Н.Д. Городня.– К., 2014.
- Григор'єв Г.С. Вплив міжнародного поділу праці і конфуціанських цінностей на формування китайської економічної моделі /Г.С.Григор'єв //Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 2.
- Гримська М. Г. Зовнішня політика Китайської Народної Республіки: традиційні надбання й виклики глобалізації /М.Г.Гримська //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – Вип. 76. – Ч. 2.
- Дікарев О.І. Стратегемність китайської дипломатії: витоки і сучасність /О.І.Дікарев //Стратегія розвитку України. – 2013. – № 3.
- Доронин Б.Г. Прошлое на службе современности: историческое сознание и процесс модернизации в Китае /Б.Г.Доронин [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/proshloje_na_sluzhbe_sovremennosti_istoricheskogo_soznanije_i_process_modernizacii_v_kitaje_2014-05-21.htm
- Іващенко О.А. Місце КНР в світовому інтеграційному просторі /О.А.Іващенко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 108, ч. 2.
- Китайська цивілізація: традиції та сучасність: Зб. статей /Л. В. Матвеева (голов. ред.) – К., 2009.
- Кияниця Л. Економічні та політичні чинники поширення впливу КНР на африканському континенті /Л.Кияниця //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2011. – Вип. 95, ч. 1.
- Кіктенко В.О. "Китайська загроза" в глобальному контексті: теорія і реальні виклики /В.О.Кіктенко // Східний світ. – 2015. – № 2.
- Климишин П. Основні вектори геостратегії Китайської Народної Республіки на початку ХХІ ст. /П.Климишин //Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 5.
- Ковалик І.І. Стратегічні напрями відносин України з Китайською народною республікою: політичний, економічний та безпековий аспекти /І.І.Ковалик //Стратегія розвитку України : економіка, соціологія, право. – 2012. – № 3.

- Козка В.М. Еволюційні процеси в китайській економіці та необхідність трансформації моделі розвитку /В.М.Козка //Економічний часопис – 21. – 2012. – № 1/2.
- Кульпин Э.С. Ключевые моменты модернизации КНР /Э.С.Кульпин, О.А.Машкина //История и современность. – 2014. – № 2.
- Курнішова Ю. США – Китай: конфлікт у трьох вимірах /Ю.Курнішова // Дзеркало тижня. – 2017. – 18-24 лютого.
- Ломанов А. Кальций для коммунистов /А.Ломанов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Kaltcii-dlya-kommunistov-15791>
- Михеев В. Роль Китая в глобализующемся мире /В.Михеев [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/rol_kitaja_v_globalizujushhemsya_mire_2008-09-04.htm
- Москаленко О. Цивілізаційні чинники випереджаючого економічного розвитку Японії та Китаю /О.Москаленко //Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – Серія «Економічні науки». – Вип. 1.
- Нгуен Суан Кыонг. Политические реформы в Китае в первые годы XXI века / Нгуен Суан Кыонг //Вестник МГИМО. – 2015. – № 2.
- Орлова Т. А ви знаєте, що таке меритократія? /Т.Орлова //Дзеркало тижня. – 2016. – № 14.
- Остап'як В.І. Китай через призму глобальних трансформацій (феномен глобалізації) /В.І.Остап'як //Гілея. – 2014. – Вип. 83.
- Пивоварова Э. П. Что такое «социализм с китайской спецификой?» /Э.П.Пивоварова //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 8.
- Пивоварова Э. П. Китай вступает в «решающий» этап модернизации /Э.П.Пивоварова //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 8.
- Попов В. На полпути к вершине. Политика меняется, великая страна бессмертна /В.Попов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/na_polputi_k_vershine_politika_menajetsa_velikaja_strana_bessmertna_2007-01-31.htm
- Портяков В. Основные итоги XVII съезда Коммунистической партии Китая /В.Портяков //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 2.
- Пронь С.В. США і Китай: модель взаємозалежності та взаємодоповнення в боротьбі за сучасне світове лідерство / С.В. Пронь, В.В. Гудименко // Науковий вісник Дипломатичної академії України.– 2016. – Вип. 23, ч. 1 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.
- Салицкий А. Куда движется Китай? О последнем съезде КПК и перспективах социализма /А.Салицкий [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/kuda_dvizhetsa_kitaj_o_poslednem_sjezde_kpk_i_perspektivah_socializma_2007-12-15.htm
- Смирнов Д.А. XVIII съезд КПК: подтверждение стратегии «научного развития» /Д.А.Смирнов //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 4.
- Спиридонова К. Борьба КНР з міжнародним тероризмом /К.Спиридонова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95, ч. 1.
- Сухаренко А.Н. Китайский опыт борьбы с коррупцией: состояние и тенденции / А.Н. Сухаренко, Ю.В. Трунцевский // Международное публичное и частное право. – 2016. – № 4.
- Таран М. "Китайська мрія" в "гармонійному світі" /М.Таран // Україна – Китай.– 2014. – № 1.
- Таран М.А. Китайські концепти щодо відносин із США: формування основ стратегічної поведінки /М.А.Таран //Китаєзнавчі дослідження. – 2014. – № 1/2.
- Трощинский П.В. Борьба с коррупцией в Китае: политико-правовой аспект /П.В.Трощинский //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 10.
- Чжао Синь Китай: новая фаза развития /Чжао Синь, М.Потапов, А.Салицкий [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/kitaj_novaja_faza_razvitija_2016-02-22.htm

- Ціватий В. Зовнішньополітичні та дипломатичні інститути Китайської Народної Республіки (КНР): погляд з України /В.Ціватий //Україна дипломатична. – 2013. – Вип. 14.
- Шемаєв В.М. Демографічна ситуація в Китайській Народній Республіці як чинник формування її геостратегії / В.М.Шемаєв, П.Ю. Климишин //Гілея. – 2013. – Вип. 79.
- Bader J. Propping up dictators? Economic cooperation from China and its impact on authoritarian persistence in party and non-party regimes / J. Bader //European Journal of Political Research. – 2015. – Vol. 54. – Issue 4.
- Barr M. Nation Branding as Nation Building: China's Image Campaign /M. Barr //East Asia. An International Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 1.
- Biba S. The goals and reality of the water–food–energy security nexus: the case of China and its southern neighbours / S. Biba // Third World Quarterly. – 2016. – Vol. 37. – Issue 1.
- Finamore S. China and Europe in 21st Century Global Politics: Partnership, Competition or Co-Evolution / S. Finamore //Europe-Asia Studies. – 2015. – Vol. 67. – Issue 9.
- Gates B. China is stepping up as a leader in global development /B/Gates [Electronic resource] – Mode of access: <http://en.people.cn/n/2015/0923/c90000-8954127.html>
- Ghosts B.A. The Cultural Revolution Still Haunts China's Communist Party / B.A. Ghosts //Foreign Affairs. – 2016. – May, 17.
- Gore L.P. The Social Transformation of the Chinese Communist Party: Prospects for Authoritarian Accommodation /L.P.Gore. //Problems of Post-Communism. – 2015. –Volume 62. – Issue 4.
- King G. How Censorship in China Allows Government Criticism but Silences Collective Expression /G/King, J.Pan, M.E.Roberts //American Political Science Review. – 2013. – Vol. 107. – Issue 2.
- Minzner C. China After the Reform Era / C. Minzner //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 3.
- Nathan A. J. China's Challenge /A. J. Nathan //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 1.
- Nathan A. J. The Puzzle of the Chinese Middle Class /A. J. Nathan //Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.
- Ning Wang. Globalisation as glocalisation in China: a new perspective / Ning Wang //Third World Quarterly. – 2015. – Vol. 36. – Issue 11.
- Pieterse J. N. China's contingencies and globalization /J. N. Pieterse //Third World Quarterly. – 2015. – Vol. 36. – Issue 11.
- Shih V. C. Contentious Elites in China: New Evidence and Approaches / V. C. Shih //Journal of East Asian Studies. – 2015. – Volume 16.
- Shih V. Getting Ahead in the Communist Party: Explaining the Advancement of Central Committee Members in China /V.Shih, Ch.Adolf, Mingxing Liu //American Political Science Review. – 2012. – Vol. 106. – Issue 1.
- Sutherland C. Introduction: Nation-building in China and Vietnam /C. Sutherland //East Asia. An International Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 1.
- Torabi G. China and Global Nuclear Order. From Estrangement to Active Engagement /G. Torabi //Europe-Asia Studies. – 2016. – Vol. 68. – Issue 3.
- Xu Youyu. The Cultural Revolution, Fifty Years Later. How It Echoes Today / Xu Youyu // Foreign Affairs. – 2016. – May, 15.
- Zweig D. Overseas Students, Returnees, and the Diffusion of International Norms into Post-Mao China /D.Zweig, Feng Yang //International Studies Review . – 2014. – Vol. 16. – Issue 2.

Японія

Поразка Японії у Другій світовій війні була крахом тої державної і політичної системи, що існувала. Війна мала катастрофічні наслідки, які продемонстрували хибність і повну неспроможність авторитарно-мілітаристського режиму. Реформування стало абсолютно невідворотнім. Воно було необхідно заради нового етапу модернізації країни¹. Повоєнне реформування виявилось особливо ефективним через те, що відбувалося за умов американського окупаційного режиму, який поставив собі за мету радикальну демократизацію держави, всіх політичних та економічних інститутів Японії. Почалася широка демократизація суспільно-політичного устрою. Її найважливішими проявами стали: відсторонення від участі у громадському житті одіозних осіб попереднього режиму, ствердження багатопартійної системи, суттєве обмеження повноважень державного апарату і підпорядкування усієї його діяльності жорстким нормам закону, підвищення ролі парламенту, відповідальність уряду перед парламентом, надання робітникам права об'єднуватися у профспілки, зрівняння у правах жіноцтва тощо.

Символом єдності нації залишається імператор. Кожний імператор править під девизом, котрим іменується ера його правління. 8 січня 1989 р. почалася ера 125-го імператора Акіхіто, чиїм мото стали слова «Мир повсюдно» (Хейсей). Після того, як імператор іде з життя, назва ери стає його посмертним іменем. У червні 2017 р. парламент країни прийняв закон за яким імператору дозволяється зрекатися престолу. Стаття перша Конституції Японії² проголошує: «Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею усього народу, якому належить суверенна влада». Проте його роль у політичному житті країни – суто номінальна.

Вищим законодавчим органом держави є парламент, який складається із нижньої палати представників і палати радників. У нижньої палати є перевага перед верхньою у питаннях призначення нового прем'єр-міністра, висловленні довіри або недовіри кабінету міністрів, обговоренні міжнародних договорів. Законопроект вважається прийнятим, якщо він схвалений обома палатами. Якщо ж виникають розходження, вирішальне слово залишається за палатою представників. Однак, на відміну від палати радників, палата представників може бути розпущеною. Відповідне рішення приймає кабінет міністрів, формально розпуск палати здійснюється указом імператора, підписаним прем'єр-міністром. Припинення роботи нижньої палати парламенту до вичерпання відведеного Конституцією терміну повноважень давно перетворилося в Японії на традицію. За всю повоєнну історію тільки один раз палата представників працювала всю

¹ Перший етап – революція Мейдзі-ісін, яка розпочалася у 1868 р. і проходила під знаком запозичення і втілення кращих напрацювань Заходу заради власного зміцнення через прискорений індустріальний розвиток.

² Конституція Японії набула чинності в 1947 р. і відтоді не змінювалася.

чотирирічну каденцію. Тобто парламент в Японії не такий впливовий, як, наприклад, у Великій Британії.

Сучасну Японію відносять до демократичних країн, проте не слід забувати, що поняття «демократія» для західних і азійських країн не є рівнозначним. Зокрема, в Японії склалася своя специфічна модель, на яку величезний вплив справили соціокультурні особливості народу, етико-правова специфіка, зумовлена впливом конфуціанства, традиції політичної культури. При тому, що японська демократія має усі юридичні основи та інститути, необхідні для її нормального функціонування (демократичне законодавство, парламент, політичні партії, організації трударів і т. ін.), не можна не помітити її історичну своєрідність. Японія, як й інші азійські країни, запозичила західні політичні структури, проте їх зміст під впливом конкретної політичної практики зазнав вельми серйозних змін.

Представницьким демократіям західного зразка в цілому притаманне домінуюче положення партій. У цьому випадку у політичній системі виборець одержує можливість вибору однієї із запропонованих платформ, а особа кандидата має другорядне значення. Тому політика в цих країнах є вельми деперсоніфікованою. В більшості східних країн, і в першу чергу в Японії, електорат має персонально орієнтований і партійно-індиферентний менталітет. Це пов'язано із соціопсихологічними особливостями народів конфуціанського культурного ареалу. Особлива увага приділяється особистим якостям кандидата, його зв'язкам, положенню, іміджу. У його спілкуванні з виборцями важливі соціопсихологічні особливості японців, а саме: колективістська свідомість, відчуття причетності до групи, колективу, почуття обов'язку по відношенню до лідера тощо. Останній розглядається як турботливий і дбайливий господар, який має піклуватися про тих, за кого бере на себе відповідальність.

Іншою особливістю японських виборів є те, що при визначенні кандидатів пріоритет віддається вже відомим діячам. Крім того, для Японії є характерним багаторазове переобрання депутатів. Новим особам, якщо вони не є синами або родичами тих обранців, які йдуть на спокій, досить важко потрапити до лав кандидатів. Японській виборчій системі притаманний також постійний «родинний» зв'язок депутата із своїм виборчим округом. Часто через хворобу або смерть депутата округ фактично передається «у спадок» його сину, зятю, довіреній особі (наприклад, помічнику або секретарю), що знов-таки є традиційним для політичної культури країни. Деякою мірою депутатство стало сімейною справою.

За звичай вважається, що японська демократія функціонує в умовах симбіозу політиків, бюрократії, бізнесу, тобто так званої залізної тріади. При цьому схема співробітництва партнерів є досить простою: бізнес забезпечує фінансову підтримку політиків через створення спеціальних фондів. Політики, в свою чергу, контролюють діяльність бюрократії в інтересах бізнесу, за що їй гарантоване безбідне існування. Але зв'язки

всіх партнерів, звичайно, багатомірні. Через вузьке елітарне угруповання бюрократії бізнес, в свою чергу, має можливість контролювати апарат виконавчої влади і частково виборні органи. Взаємини між цими трьома групами є складними, суперечливими, іноді навіть гострими, хоча зовні все виглядає цілком благопристойно. Тим не менш їх тісний взаємозв'язок дає привід для різкої критики японського суспільства і держави у відсутності справжньої демократії і формулювання їх суті як “Japan Incorporated, Ltd.” – “корпорація Японія”. Але в цілому вона функціонує в рамках формально демократичної держави. Це, незаперечно, створює плутанину у сприйнятті японських реалій, у якій мирно співіснують елементи демократії з їх відсутністю. Це складна комбінація макрорівневої демократії з авторитарною системою взаємин в середині груп (із сильними конфуціанськими традиціями поваги до ієрархічності та субординації), мережа, яку важко зрозуміти, із складним переплетенням інтересів груп і різноманітних принципів їх функціонування – від демократичних до авторитарно-деспотичних.

У політологів для Японії існує визначення «консесуальна демократія», оскільки ця модель базується на пошуку прийнятних рішень на основі консенсусу в середині правлячої партії, між парламентськими партіями і між окремими угрупованнями правлячої еліти, представлені депутатами парламенту, діловими колами і вищою бюрократією міністерств і відомств. При чому головну роль у консесуальній демократії відіграють не політичні лідери, а «ті, хто сидить на задніх лавах» – члени «депутатських кланів», які спеціалізуються на проштовхуванні через парламент законопроектів. Тобто рішення приймаються шляхом кулуарних переговорів, узгоджень, ув'язувань думок різних груп, що унеможливорює публічний контроль. На суд громадськості виноситься немов би єдине готове рішення.

Японську демократію ще називають “неординарною демократією”. По суті – це демократичний каркас, який пронизаний елементами традиційної соціальної психології, етичних, моральних та інших систем цінностей. Групове структурування в Японії є багат шарове і багатохарактерне. По суті це складне переплетення формальних та неформальних груп. Причому складно сказати, які більш соціально важливі і впливові. Їх контури не співпадають, а перехльостують один одного. Комунікаційні зв'язки між формальними групами стають особливо ефективними за рахунок особистих зв'язків членів неформальних груп. Два випускники одного університету за цією ознакою неформальної групи, які працюють в різних міністерствах, забезпечують кращий зв'язок і взаєморозуміння, ніж формальні кадри.

В рамках груп етнопсихологічні особливості впливають в першу чергу на процедуру і механізм прийняття рішень, вони виявляються у наявності негласних, неписаних законів, які регулюють цей процес. Тут найчастіше дають про себе знати закони патерналізму, групізму,

колективної відповідальності і вертикальної структури супідрядності. Разом із тим, етнопсихологічні особливості політичної організації не можуть бути пояснені впливом одного традиційного фактору, зокрема, конфуціанства. На разі має місце дивний і дуже вигадливий, але водночас гармонійний синтез різних традиційних ідеологій, моралі і систем цінностей – пантеїстичного світогляду вітчизняної релігії сінто, буддизму з його гнучкою і досить глибокою етико-філософською системою і конфуціанства з його суворо структурованими і ефективними соціальними механізмами. В результаті демократичні процедури політичного процесу проходять через фільтр психологічних структур, які ґрунтуються на етнокультурній традиції.

Особливість японської політичної та суспільної систем є здатність уряду гармонізувати інтереси усього суспільства через вираховування громадських і приватних проблем в країні. Ці дві сфери об'єднують не тільки найширша система особистих зв'язків – шкільних і сімейних, контакти чиновників, які вийшли у відставку, громадські організації, промислові асоціації, неформальні дослідницькі групи та інститути радників. Існує декілька сотень консультативних рад, які називаються «сінгікай», які здійснюють дослідження і складають доповіді із будь-якої проблеми політики – від вузьких, які торкаються повсякденних питань (наприклад, регулювання роботи масажистів), до найширших, які викликають активні дискусії (наприклад, реформа виборчої системи). В таких радах, які існують на всіх рівнях, починаючи від канцелярії прем'єр-міністра, представлені усі соціальні групи і різні очевидні сфери інтересів. Під тиском окупаційної адміністрації після Другої світової війни було запроваджено систему обов'язкових дорадчих органів з метою обмеження адміністративної сваволі і сприяння демократичному процесу. Японський уряд відтоді прийняв систему консультативних рад, які мають значний вплив на процес прийняття політичних рішень.

Японія пізніше інших розвинених країн прийняла концепцію «держави всезагального благоденства», яка є ядром соціал-демократичної моделі розвитку. Особливість політичного поступу цієї країни є те, що усі головні досягнення демократії, які пов'язані з останньою, стали результатом найважливіших реформ, здійснених консервативно орієнтованою політичною елітою при безпосередній участі окупаційної влади США. В результаті створення «держави всезагального благоденства», в якій існує взаємозв'язок «особиста безпека і стабільне життя» в обмін на «послух і лояльність до влади», у японців немає значної необхідності витратити величезні зусилля і кошти задля захисту свого життя, майна, своєї родини від тої чи іншої загрози, навіть стихійних лих, оскільки в більшості випадків відповідальність за все це бере на себе держава. Така модель впродовж багатьох років визначала і внутрішньополітичну стабільність та успіх нації в державному та економічному будівництві. У кожного пересічного японця – непохитна впевненість у захищеності і

опікуванні з боку держави, тому він може спокійно зосередитися на виконанні своїх конкретних громадських функцій. А держава має впевненість у підтримці з боку громадян: суспільство розвивається відносно спокійно, без глибоких внутрішніх катаклізмів ані в економічній, ані в соціально-політичній сфері. Проте на межі ХХ – ХХІ ст. державі все складніше виконувати патерналістську роль. Свій вплив здійснюють чимало факторів: глобалізація, «виклики» постіндустріалізму, екологічні катаклізми, постарішання населення і зменшення питомої ваги працюючої молоді, яка все більше втрачає суто японські моральні цінності та ін. На фоні розгортання тотальної конкуренції та посилення індивідуалістичних начал протекціонізм, орієнтованість на всезагальний консенсус, розслабленість через почуття непохитної безпеки, зарегульованість особистої і громадської діяльності (в Японії існує поняття «ярі ката» – «спосіб дій», що треба розуміти буквально) та інші цивілізаційні цінності виглядають анахронізмами. При тому, що переважаюча більшість японців прагнуть продовжувати існування у своїй «затишній країні», зміни неминучі. І вони відбуваються, зокрема, у політичній сфері.

Впродовж майже півстоліття в Японії існувала так звана «система 1955 року», в якій діяли правляча партія і різнорідна опозиція. Саме з цього року при владі (з невеликою перервою) – консервативна Ліберально-демократична партія (ЛДП), утворена в результаті злиття двох буржуазних партій – Ліберальної та Демократичної. Її діяльність на державному рівні репрезентована роботою очолюваних урядів забезпечила швидке економічне зростання країни, а проголошення метою «державу всезагального благоденства» і заходи із її здійснення – підтримку виборців¹. Успіхи дивували світ, який у 1980-х рр. говорив про «японське економічне диво», про те, що ХХІ століття стане «століттям Японії». В країні здійснювалася прискорена модернізація «навздогін». В такій моделі велика роль відводиться державі, в значній мірі її втручання в економіку. Головне – визначення стратегічно важливих напрямків і нарощування виробництва за умов концентрації дефіцитних ресурсів на цих напрямках, що досягається за умов обмеження конкуренції. Держава розробляла п'ятирічні плани економічного розвитку, здійснювала широку мережу бюрократичної регламентації, створювала «тепличі умови» для найпотужніших концернів, обмежувала можливості зовнішньоекономічної конкуренції, тобто здійснювала економічний патерналізм.

¹ Особистісний елемент електоральної політики ЛДП дозволяв налагодити механізми зворотного зв'язку із виборцями і відвертав появу масового соціального невдоволення. До того ж ЛДП позиціонував себе в якості надкласової і загальнонаціональної політичної сили, здатної захистити права найрізноманітніших соціальних груп – в обій увійшла теза про «партію-універмаг», що пропонувала виборцям «товари» на будь-який смак. ЛДП фактично зрослася з державно-бюрократичним апаратом, сформувалися міриади точених зв'язків, частково інституціолізованих, частково неформальних, проте орієнтованих на її одноосібне правління.

З іншого боку, давало про себе знати повсюдне поширення різних торгових та ділових традицій, закорінених в історичних та культурних особливостях розвитку японського суспільства, які відрізняються від системи ринкових інструментів, прийнятої на Заході. Тому японській моделі іноземні аналітики в свій час дали визначення «некапіталістичної ринкової економіки». Не дивлячись на те, що в країні домінують приватна власність і приватні корпорації, ділова практика керується набором неписаних правил та зобов'язань, які для сторонніх виглядають заплутаними і незрозумілими. На противагу західній ринковій економіці, в основі поведінки господарюючих агентів якої лежить індивідуалізм, в Японії є сильними настанови колективізму. Результатом стала поява специфічної форми організації бізнесу – «кейрецу» («групування») у вигляді «об'єднань», які охоплюють різні сфери економіки. «Об'єднання» – це група партнерів, які добре знають один одного, в рамках якої на взаємній основі формуються очікування поведінки того чи іншого партнера. Така ситуація контрастує із ринковим механізмом, який діє, не дивлячись на особу партнера і враховує лише ціни. Відсутній інститут незалежної фірми: компанії пов'язані між собою і з банками в угруповання на основі перехресних акцій. Вільна конкуренція не працює, але ризик знижується. На етапі індустріалізму зазначені та інші обставини відіграли важливу роль у прискореному зростанні японської економіки, проте вони виявилися неадекватними умовам переходу до постіндустріальної стадії розвитку. Це і виявилось у 1990-х рр., які самі японці назвали «втраченим десятиріччям». Саме тоді розпочалася так звана «велика рецесія» – значне уповільнення економічного зростання, за якою далеко не всі хочуть бачити структурну кризу японського суспільства. Її суть полягає у складностях переходу від індустріальної до постіндустріального суспільства в умовах глобалізації.

Економічні негаразди, що відчутно дали про себе знати на початку 1990-х рр. вплинули і на політичну ситуацію. Влітку 1993 р. на парламентських виборах Ліберально-демократична партія зазнала тяжкої поразки, результатом чого стала втрата права формувати однопартійний уряд, як це було впродовж 38 років. Таке тривале перебування при владі зумовлювалося, з одного боку, її активною присутністю при перетворенні Японії на одну з провідних економічних держав світу, а з іншого, наявністю одіозної опозиції марксистського кшталту (в ній особливу активність виявляла Соціалістична партія Японії, яка у 1991 р. стала називатися Соціал-демократичною). Електорат стійко очікував від правлячої партії підкорення все нових і нових вершин, зокрема, швидкого подолання економічних труднощів межі 1980-1990х рр. Проте для ЛДП це виявилось занадто складним. Її тривала монополія на владу призвела до політичної корупції, застою, відмови від будь-яких реформ і нездатності забезпечити конкурентоздатність країни в умовах світу, що швидко змінювався.

В самій партії стався розкол, що було наслідком чвар в її керівництві, головним розпалювачем яких виступив Ітіро Одзава. Він покинув лави партії і виступив із пропозицією кардинальних реформ, оскільки був переконаний, що закрита, «теплична» і зарегульована японська система не може впоратися із викликами глобалізації, не дає простору для творчості, гнучкого керівництва і натхненного підприємництва. Він запропонував докорінну перебудову, яка б давала більше можливостей для особистої свободи та особистої ініціативи. Переважаюча частина електорату голосувало на тих виборах скоріш проти заплямованої партії-монополіста, ніж за програму І.Одзава. Впродовж восьми місяців влада перебувала у руках «семипартійної коаліції», проте «одзадовський режим» впав під тиском старих звинувачень у корупції (у ганебних вчинках викрили багатьох її керівників) та внутрішніх розбратів. Потім була серія хитких коаліційних урядів за участю колишньої опозиції, однак ситуацію в економіці вони переломити не змогли. В результаті розчаровані виборці вирішили, що «від добра добра не шукають» і знову проголосували за набридлих, проте досвідчених в управлінні державою ліберал-демократів. Це сталося в жовтні 1996 р., коли запрацювала нова виборча система: 300 одномандатних округів плюс 200 місць на основі пропорційного представництва. Ліберально-демократична партія витончено запозичила ключові положення з платформи І.Одзава, і зуміла переконати виборців у тому, що якщо реформи неминучі, то краще довірити керівництво здійснення їх людям, які мають у минулому значні заслуги у наведенні господарського порядку.

1997 – 1998 рр. в усьому Азіатсько-Тихоокеанському регіоні вирувала потужна фінансово-економічна криза, яка не могла не вплинути на стан справ в Японії. Погіршення економічної ситуації в країні призвело до того, що влітку 1998 р. на виборах до палати радників – верхньої палати парламенту – правляча ЛДП зазнала поразки: вона одержала лише 104 з 252 місць і їй не вистачало 23 мандати для того, аби мати більшість і безперешкодно проводити свої законопроекти. Прем'єр-міністр Рютаро Хасімото взяв на себе відповідальність за поразку партії на виборах і пішов у відставку. Новим прем'єром став один із впливових діячів ЛДП Кейдзо Обуті. Це стало можливим через те, що питання про обрання голови уряду в Японії вирішується шляхом голосування у нижній палаті парламенту, де у ліберал-демократів була значна перевага. К.Обуті сформував однопартійний кабінет. Однак діяльність нового уряду була вкрай ускладнена тим, що в парламенті опозиція, очолювана Демократичною партією Японії, блокувала проходження через верхню палату найважливіших законопроектів із фінансового оздоровлення країни і виведення її із економічної кризи, підготованими ліберал-демократами. Восени 1998 р. постало питання про створення коаліції ЛДП із невеликою опозиційною неоконсервативною партією – Ліберальною партією, очолюваною І.Одзава. В японському політичному спектрі ця партія займає місце правіше від консервативної ЛДП. В цілому ж за умов багатопартійності найпомітнішу

роль у політичному житті Японії на межі ХХ – ХХІ ст. відіграють ЛДП, Демократична партія, Нова Комейто, Ліберальна партія, Соціал-демократична партія Японії і Комуністична партія Японії. Чимало інших партій, які дрібніші за чисельністю за силою політичного впливу. Тобто японське суспільство виглядає цілком плюралістичним, оскільки в ньому вільно діють різні політичні партії та об'єднання, і кожна політична сила займає свою нішу. Звичайними для політичного життя Японії є розколи в партіях, утворення нових, об'єднання колишніх опонентів, а також існування фракцій в існуючих партіях.

Фракційність ЛДП дозволяла протягом тривалого періоду часу обходитися без реальної багатопартійної системи. У суспільствах з класичною демократією динаміка політичного процесу підтримується за рахунок суперництва декількох партій. Вони через систему всезагальних виборів приходять до влади і реалізують свої політичні, соціальні та економічні програми, а потім поступаються місцем іншим. В Японії фракції Ліберально-демократичної партії, їх боротьба і суперництво, а не конкуруючі партії, забезпечували динаміку політичного процесу. Завдяки цьому досягалися дві важливі мети – забезпечувалася стабільність і наступність курсу, а також відсікалися екстремістські сили. Сама ж партія при цьому відігравала роль загальнонаціональної. Фракції формуються не за ідейно-політичними ознаками, а на основі елементарних інтересів об'єднання в групи у боротьбі за владу. Як і в інших групових об'єднаннях, політик вступає у фракцію, розраховуючи на допомогу колективу у захисті його інтересів. Багато в чому фракція – традиційна патерналістська структура, яка діє за принципом “всі за одного, один за всіх”. В цілому слід зазначити, що довіра виборців до партій традиційно на низькому рівні, оскільки політична діяльність завжди розглядається як різновид бізнесу, а не як благородна справа служіння абстрактним політичним ідеалам. Відповідно, задля досягнення цілей можуть допускатися усі можливі легальні і напівлегальні методи. Ті ж, хто переступає межу дозволеного, мають бути покарані. Проте особливої трагедії у цьому немає. Головне – щоб в країні зберігалася політична стабільність, що вважається запорукою успішності економіки. З іншого боку, Японія, яка завжди мала схильність до ізоляціонізму, не може не реагувати на виклики глобалізації, яка вимагає давати більше свободи для економічної діяльності.

Це добре усвідомив найпопулярніший з усіх прем'єр-міністрів Японії Дзюн'їтіро Коїдзумі (на його підтримку стабільно висловлювалось понад 80% виборців), який став на чолі уряду навесні 2001 р. Про нього писали: «підозрілий дивак», «сміливий прибічник реформ», «націоналіст – яструб», «спритний популіст», «другий Горбачов» та інше, що свідчить про яскравість цього політика. Він надто відрізнявся від своїх однопартійців з Ліберально-демократичної партії із їхньою сірою одноманітністю, тихим залаштунковим інтриганством і туманними висловлю-

ваннями. Д.Коїдзумі раніше від інших зрозумів, що співвітчизникам набридла безликість політичного середовища країни, вони прагнуть рішучих і яскравих лідерів нового типу, яким можна вірити, про яких з цікавістю можна говорити. Його зовнішній епатаж, починаючи від зачіски (довше, ніж прийнято в Японії, сиве хвилясте волосся нагадувало левову гриву, за що прізвисько – «Левине серце») та поведінки був викликом іміджу «солідної людини» відповідно до традиційної конфуціанської моралі і показував усім рішучий намір змінити суть і стиль політики в Японії. Одним з його прізвиськ було «Індивідуаліст», оскільки він перейшов від політики колегіальності до політики індивідуального керівництва, коли рішення приймаються керівником держави одноосібно. Д.Коїдзумі відчув настрій виборців – нездоланне бажання змін, що невпинно посилювалося впродовж останніх років. Відповідно вибудовувалася репутація людини с високими принципами, чистими руками і чіткою програмою виведення країни із застою.

Після перемоги 2001 р. лідер ЛДП і новий прем'єр відразу ж оприлюднив програму трансформації державного управління на основі приватизації і дерегулювання, запровадження нової податкової системи, розв'язання проблеми безнадійних боргів банків, контролювання бюджетного дефіциту, звільнення від дріб'язкового опікування з боку центру місцевого самоуправління, скорочення громадських робіт і перебудови сектору спеціальних громадських корпорацій. Таким чином він проголосив курс на проведення структурних реформ, основна мета яких полягала у скороченні державних витрат і лібералізації ділових та економічних відносин «у відповідності до неолібералізму та глобалізмом американського зразка».

Одним з своїх провідних гасел Д.Коїдзумі висунув «Перебудуємо ЛДП – перебудуємо Японію». Він небезпідставно наполягав, що партія, яка керує країною майже півстоліття, давно оплутала її павутинням свого контролю, перетворившись на структуру, на якій тримається держава. Заради нагальних реформ потрібна перебудова партії, перетворення її на прозору для виборців політичну структуру аби ліквідувати діючу в ній систему напівавтономних фракцій, лідери яких вирішують усі питання національної політики шляхом залаштункових змов. Під час кампанії по виборах нового лідера ЛДП він діяв саме в такому дусі – звертався безпосередньо до рядових членів партії, підтримка яких і забезпечила йому блискучу перемогу над головним суперником. Ним був экс-прем'єр Рютаро Хасімото, який спирався на найбільше партійне угруповання, на керівництво, а свою гру будував на старих засадах. Свій уряд Д.Коїдзумі також демонстративно сформував не за фракційним принципом, а із дійсно компетентних людей, яких відбирав особисто. Його метою було переконати виборців у тому, що набридла усім партія змінилася і готова сміливо вести країну до благодійних змін. Вибори у вересні 2005 р. принесли вражаючу перемогу ліберал-демократам, надавши їм більшість місць у нижній палаті парламенту, і на наступній сесії парламенту –

останній для уряду Д.Коїдзумі – ЛДП провела 82 з 91 своїх законопроектів. Сам він оголосив, що піде у відставку у 2006 р. у відповідності до правил ЛДП, а також не буде обирати собі наступника на відміну від того, як це робили попередні прем'єр-міністри. З 26 вересня 2006 р. до 26 вересня 2007 р. на посаді прем'єр-міністра країни перебував Сіндзо Абе – наймолодший голова уряду в історії Японії¹

Сумний досвід, накопичений впродовж «втраченого десятиріччя 1990-х рр.» допоміг Японії оговтатися від світової кризи, яка розпочалася у 2008 р. Допомогло також поживлення попиту на китайському ринку і скорочення японський товарних запасів. Велике значення мали бюджетні програми стимулювання внутрішнього попиту, які були прийняті останнім урядом ліберал-демократів. Але криза все ж таки послабила позиції правлячої партії.

30 серпня 2009 р. на виборах до палати представників ЛДП поступилася Демократичній партії Японії, яка виборола 308 мандатів з 480 (на попередніх виборах її результат становив лише 115 місць). Вперше в політичній історії країни стільки місць належить одній партії. Ліберал-демократи зазнали гучної поразки: 119 місць проти 300 мандатів з попередніх виборів. Решта: 21 мандат у партії Комейто, 9 – у комуністів, 7 – у соціалістів, 3 – у Партії народу, 13 місць – у безпартійних та представників інших партій. Поразка правлячої партії виявилася ще більш вражаючою, оскільки більшість перших осіб партії, серед яких і міністри уряду Таро Асо, програли за результатами голосування в одномандатних округах маловідомим кандидатам від Демократичної партії (в одномандатних округах ліберал-демократи провели тільки 62 своїх кандидати, в той час як демократи – 221). При чому вперше в такому масовому порядку досвідчені літні політики поступилися місцями новітнім, серед яких чимало молодих, в тому числі і жінок. Т. Асо визнав свою відповідальність за поразку і пішов у відставку. В свій час його було обрано головою партії саме заради перемоги на виборах, але він не набув популярності у електорату.

Свою роль відіграла економічна криза, хоча за кілька місяців до виборів ситуація у господарстві країни почала покращуватися, позначилося зростання в основних галузях, однак це не змогло врятувати ліберал-демократів. Аналітики вказували, що поразка значною мірою була закладена реформами, проведеними при Д.Коїдзумі, серед них – остаточне руйнування системи гарантованого пожиттєвого найму і можливість роботодавця укласти короткотермінові контракти із працівником без будь-яких гарантій із свого боку. Такі заходи дозволили гнучко регулювати чисельність персоналу. Однак такі сприятливі умови для роботодавців у період кризи призвели до утворення майже 200-тисячної армії безробітних і люмпенів, позбавлених засобів до існування, соціальних

¹ Сіндзо Абе народився 21 вересня 1954 р. Його батько Синтаро Абе служив на посаді міністра закордонних справ.

гарантій, виплат з безробіття та житла. Уряд Таро Асо запровадив виплати компаніям, які зберігали робочі місця або надавали гуртожитки звільненим робітникам. Були задіяні інші антикризові заходи, які сприяли зростанню виробництва, але не вплинули на рівень безробіття, який став рекордним за всю історію країни, або на зниження споживання. В традиціях Японії здавна закладена орієнтація на скромність у життєзабезпеченні, і в свій час було докладено чимало зусиль, аби змінити споживацькі моделі заради забезпечення зростаючого виробництва відповідним попитом. За часів кризи японці не відрізнялися від інших народів, які в скруту не схильні витратити зайве. Також їх дратувало те, що уряд ліберал-демократів не спромігся розв'язати проблему великої різниці у прибутках різних верств населення, допустився серйозних помилок під час комп'ютеризації пенсійної системи, висловлювався за перегляд мирних положень японської конституції, не минув скандалів із своїми міністрами та ін.

Головний суперник ЛДП – Демократична партія в своїй програмі не висувала ніяких конкретних заходів із виправлення економічної ситуації, лише пропонувала дії, які не виходили за рамки очікуваної соціальної програми: збільшення щомісячних виплат сім'ям з дітьми до 16 років, збільшення чисельності лікарів, покращення пенсійної системи. Але обіцялися три зміни: перша – зміна влади, друга – зміна старої політики на нову, третя – зміна управління, при якій верховна влада належатиме народу, а не бюрократичній верхівці. Тобто вибір на користь Демократичної партії було зроблено не стільки завдяки її програмі, скільки стало виявленням прагнення виборців до змін, втому від багаторічного правління однією партії, а також впевненості у тому, що ситуацію можна змінити власними силами.

Вибори продемонстрували послаблення японського феномена персонально орієнтованого партійно-індиферентного електорату, неспроможність попередньої політичної парадигми, за якої окремі депутати із персональними «товариствами підтримки» і багажем особистих зв'язків являли собою більш важливий суб'єкт політичного процесу, ніж політичні партії. Нарешті дали про себе зміни у виборчій системі, закладені реформою 1994 р., яка ґрунтувалася на англо-американській моделі поєднання пропорційного представництва із одномандатними виборчими округами. Японці не зрадили свого головного принципу «вакон йокай», який можна перекласти приблизно так: «взяти напрацювання у іноземців, але не дозволити їм похитнути основ японського духу»¹ і поєднали іноземне із своїм – до мажоритарності додали пропорційність, в результаті

¹ Японський досвід дає масу прикладів адаптації інокультурних інститутів, економічних структур, науково-технічних досягнень, зберігаючи свій власний тип раціональності, вбудовуючи інокультурні цінності у власну систему цінностей, еволюції ідей в процесі міжкультурної взаємодії. Тут були вироблені культурно-адаптивні механізми, завдяки яким відтворення окремих сегментів західної моделі модернізації відбувалося, не руйнуючи власних засад.

чого одержали змішану виборчу систему. Ця система врешті решт допомогла створити дієву опозицію, яка позбавила Ліберально-демократичну партію її багаторічної монополії на владу.

Тріумфатор виборів 2009 р. – Демократична партія Японії (ДПЯ) була створена у 1996 р. Біля її витоків стояли Юкіо Хатояма¹ і Наото Кан, а кістяк склали політики, які вийшли із складу Партії демократичного соціалізму, партії «Ініціативи» (Сакігаке), яка відкололася від ЛДП у 1993 р. і декілька парламентарів від Соціал-демократичної партії Японії. У 2003 р. до неї приєдналася Ліберальна партія І.Одзави (колишні члени ЛДП). Демократи позиціонують себе партією, наближеною до народу, партією міського населення. Така постановку політологи оцінили як вірний шлях для політичної сили, що розраховує на тривалу перспективу і прагне діяти у відповідності до соціально-економічної ситуації Японії межі тисячоліть.

Успіх демократів поживав дискусії стосовно можливості формування в Японії реальної двопартійної системи, схожої з американською. Проте в японській політичній системі продовжують зберігатися деякі обставини, які тому перешкоджають. Насамперед, між двома провідними партіями – ЛДП і ДПЯ – дуже багато схожого. Практично все вище керівництво демократів, за виключенням Н.Кана, є вихідцями з ЛДП, що об'єднує їх з конкурентами спільними політичними і соціальними коріннями, схожим світоглядом и поглядами. Між двома конкуруючими партіями немає ідеологічного вододілу з принципових питань, що було б підставою розділити їх на «консервативну» і «ліберальну». Схожість позицій спостерігається з більшістю питань зовнішньої і внутрішньої політики. Єдиним виключенням є підхід до соціальної функції держави: ЛДП виступає за мінімізацію соціальних зобов'язань держави, а ДПЯ виступає за розвиток «держави всезагального благоденства» за зразком Північної Європи. Через це орієнтація виборців ускладнюється, до чого додається відсутність традицій партійної відданості депутатів (за виключенням комуністів). Депутати з легкістю переходять до табору суперників, якщо вважають це особисто вигідною справою, про що свідчить політичний шлях багатьох депутатів з ЛДП. Самі партії схильні вступати до різноманітних коаліцій, в яких залишаються осторонь будь-які ідеологічні принципи. Восени 2007 р. велися залаштункові переговори між представниками обох «непримирених» суперниць – ЛДП і ДПЯ стосовно можливості «великої коаліції». Подібна ймовірність повністю виключена для демократів та республіканців у США або лейбористів та консерваторів у Великій Британії.

¹ Показовим є той факт, що до перемоги партію привів Юкіо Хатояма – представник четвертої генерації відомої в Японії політичної династії, онук Ітіро Хатоями – засновника Ліберально-демократичної партії, прем'єр-міністра 1954-1956 рр.

Сформувавши коаліційний уряд за участю представників Соціал-демократичної партії Японії та невеликої Нової народної партії (яка в свій час була створена політиками, які через незгоду вийшли з лав ЛДП), демократи націлилися на виконання своїх обіцянок, зокрема стосовно зміни консесуальної моделі на британську вестмінстерську, за якої в центрі прийняття рішень – кабінет міністрів. Проте перехід до такої системи виявився дуже непростим, оскільки економічна ситуація в країні залишалася вкрай несприятливою, що погіршила серія землетрусів і цунамі навесні 2011 р., а також аварії на атомній електростанції «Фукусима-1» із катастрофічними наслідками для великої кількості населення та значних територій¹.

Дані демократами обіцянки стосовно соціально-економічних питань були занадто популістськими. Передбачалися виплати допомоги на кожну дитину із розрахунку приблизно 270\$ на місяць, скасування сплати за проїзд швидкісними шляхами, зниження податку на бензин, субсидії фермерським господарствам, відтермінування споживчого податку тощо. Але виявилось, що знайти кошти на ці заходи в країні з 127-мільйонним населенням за умов фінансово-економічної кризи дуже складно². На тлі глобальної кризи соціально-економічна ситуація в країні продовжувала погіршуватися, що призвело до розчарування широких верств населення: якщо у вересні 2009 р. рівень підтримки кабінету ДРЯ становив понад 75%, то до середини травня він знизився до 21%. За таких умов партія пішла на зміну перших осіб: Ю.Хатояма залишив посаду голови ДПЯ і прем'єрське крісло. На зміну йому прийшов Н.Кан³. Політик лівих переконань, він позиціонував себе як «ліберал», так і соціал-демократ. У своїй програмній промові у парламенті 11 червня 2010 р. він підтвердив свою відданість концепції «третього шляху», яка була закладена у програмних настановах ДПЯ ще у 1998 р. В її основі – ідея про можливість поєднання сильної соціальної політики держави із відданістю уряду ринковим принципам при відмові від неоліберального інструментарія державного регулювання економіки. Ця концепція презентувалася як альтернатива «першому шляху» – «розподільчій» політики часів владарювання ЛДП, в основі якої лежить опора на «традиційні цінності», а також від «другого шляху», тобто неоліберальних реформ Д.Коїдзумі

¹ Внаслідок тих подій загинуло близько 20 тис. осіб і розплавилися два ядерних реактори на АЕС. Цей випадок підтверджує: навіть найрозвиненіша країна неспроможна повністю забезпечити роботу атомної енергетики. В зв'язку з цим в самій Японії піднявся масовий рух проти її використання, а в світі все більше схиляються до прискореного розвитку «зеленої енергетики».

² Критики небезпідставно вказували, що вкидання популістських політичних гасел, не підкріплених хоча б попередньою проектною роботою, в довгостроковому плані можуть мати негативні наслідки.

³ Наото Кан являв собою новий тип політика: без належності до жодного з сімейних політичних кланів, непрофесіонал у політиці, але здобув досвід роботи у «русі коренів трави» (наурядових організаціях), побудував кар'єру повністю власними руками, а не «успадкував» місце в парламенті від батьків чи родичів.

американського зразка. В основі економічного зростання бачився прискорений розвиток соціальної сфери за допомогою державних асигнувань, а також збільшення податкового навантаження на населення. Логіка така: розвинена соціальна система дозволить збільшити особисте споживання і дасть стимул економічній активності, що, в свою чергу, сприятиме створенню нових робочих місць.

Однак економіка країни скорочувалася. Громадяни були тим розчаровані. Також вони були невдоволені соціальною політикою уряду і діями влади під час землетрусів і аварій на «Фукусіма-1». Наприкінці жовтня японському уряду довелося давати офіційні пояснення стосовно витрачання коштів, виділених на ліквідацію наслідків катастрофи. Як виявилось, 3 трлн. йен пішли не за призначенням. Потім з'ясувалося, що впродовж кількох тижнів у держави могли закінчитися кошти. Виникла потреба випуску облігацій на 38,3 трлн. йен для фінансування дефіциту у 2012 р. Опозиційна ЛДП погоджувалася підтримати цей захід в разі розпуску парламенту. 16 листопада заради відвернення «фінансового обриву» Йосихіко Нода (змінив на прем'єрській посаді Н. Кана) розпустив ключову нижню палату парламенту країни і призначив дострокові вибори на 16 грудня. Він пояснив цей захід відсутністю фондів для роботи уряду і необхідністю надзвичайного бюджету. Це рішення японські оглядачі назвали «політичним характером»: кабінет скотився до рекордно низького рівня популярності (підтримка 17,3% виборців). Японський політолог Джун Окумара зазначив: «ДПЯ обіцяла зміни. Вона мала покласти край бюрократії, посилити соціальну політику і розвивати відносини із Сполученими Штатами. Нічого цього вона не зробила». Впродовж трьох років свого правління кабінет ДПЯ, якщо брати до уваги важливі рішення, спромігся прийняти лише закон про підвищення ставки ПДВ з 5% до 8% що виявилось вкрай непопулярним. В реальності це призвело до зниження купівельної активності і уповільнення економічного зростання. Виборці вирішили «покарати» демократів, які не виконали своїх зобов'язань.

На виборах, що пройшли 16 грудня 2012 р. ця партія зазнала поразки: 22,8% відсотків голосів, що дали змогу зайняти 57 місць в парламенті. ЛДП виборола абсолютну більшість в нижній палаті – 294 з 480 мандатів (43,01% голосів). За одномандатними округами (а саме депутати від них формують переважно палату представників) вона одержала 43% голосів, набагато випередивши решту суперників. Разом із своєю союзницею – правоцентристською партією «Нова Комейто» – ліберал-демократи, які вже мали більшість у верхній палаті, одержали кваліфіковану, тобто більше, ніж дві третини, більшість в палаті представників. Сіндзо Абе сформував свій другий кабінет міністрів.

Було оголошено про початок лібералізації економіки. Прем'єрська доктрина невдовзі одержала назву «абеконіка». Прем'єр наголошує на тому, що його політика спроможна повернути країну на шлях зростання. Пожвавлення господарського життя країни передбачається за допомогою

збільшення соціальних витрат та грошової емісії. У лютому 2015 р. Японія почала виходити з рецесії, в якій перебувала дуже давно. За перший квартал 2015 р. зростання ВВП склало 0,6%. Загалом же, Японія є третьою за обсягами економікою планети, річний валовий внутрішній продукт на душу населення перевищує суму у 45 тис. доларів. Для країни притаманний низький рівень безробіття: він складає менш ніж 5% від працездатної людності. За багатьма показниками в області високих технологій Японія досі не має собі рівних.

У виборців немає особливого ентузіазму стосовно ЛДП, однак вони пам'ятають, що феномен «японського дива», тобто економічного злету країни, був реалізований як раз у ті роки, коли при владі перебували праві сили. Тому сучасні консерватори мають досить потужну соціальну й електоральну підтримку у різних соціальних верствах населення. Це виявилось і на позачергових виборах до нижньої палати парламенту, ініційованих С.Абе. 14 грудня 2014 р. правлячий блок – Ліберально-демократична партія і партія Комейто одержав 325 депутатських мандатів з 475 (перша – 290 місць, друга – 35 місць). Під час одного з передвиборчих виступів С.Абе заявив: «Я обіцяю зробити Японію країною, яка знов засяє у центрі світу».

Треба зазначити, що зовнішня політика Японії після Другої світової війни не відзначалася особливою активністю. Хоча в час економічного піднесення лунали голоси за виборювання гідного місця у міжнародних відносинах, однак глибока рецесія, яка тривала понад двадцять років позбавила актуальності завдання підвищення міжнародного статусу держави і змусила керівництво країни зосередитися на внутрішній політиці. В самому японському суспільстві взяло гору прагнення облаштувати свою «маленьку» і «затишну» країну, а не гнатися за статусом супердержави.

Японська економіка на 70 – 80% залежить від інших країн, звідки одержує усю нафту, більшу частину промислової сировини і половину продовольства. Якщо хоча б один – два тижні перервати транспортні та інші зв'язки Японії із зовнішнім світом, її економіка зазнає повного краху, а життя населення опиниться під загрозою. Відсутність природних ресурсів і зростаюча залежність від експорту примушує Японію уникати антагоністичних та конфліктних відносин, тому у японській зовнішній політиці відсутня прямолінійність і напористість. Її Конституція накладає обмеження на використання збройних сил – Сил самооборони, а внутрішні проблеми зумовлюють низький рівень військових витрат¹. Останнє заклав

¹ За ініціативи Сіндзо Абе останнім часом досягнуто значних зрушень у легітимації можливості відрядження японських військових за кордон. У березні 2016 р. набув чинності Закон про розширення повноважень сил самооборони Японії. Вперше від закінчення Другої світової війни військовослужбовці країни Ніппон зможуть брати участь у бойових діях за межами країни, навіть якщо Японія при цьому не зазнає нападу. «Новий закон є вкрай важливим заходом самооборони, яка дозволяє уряду

в основу своєї доктрини Сігеру Іосіда – прем'єр-міністр повоєнної Японії. Доктрина, якою керуються сучасні японські лідери, проголосила необхідність самообмежень у зовнішній політиці заради концентрації сил на економічному розвитку. Через це Японія перетворилася на об'єкт для критики і одержала у колах закордонних політологів прізвисько «економічний гігант, але політичний пігмей». В свою чергу Японія висунула гасло «Просування демократизації і миру через економічне зростання». Декларується намір допомогти іншим азіатським країнам і усьому світові, що розвивається, досягти економічного зростання і таким чином сприяти процвітанню. І не тільки тому, що переслідуються власні інтереси у розширенні ринків збуту своєї продукції, а й заради підтримки процесів демократизації в тих країнах, де покращується економічне становище. Як показав досвід Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу та інших країн, економічний розвиток тісно пов'язаний із посиленням демократичних тенденцій.

Іншою причиною, яка зумовила низькі витрати Японії на власні збройні сили, є її відносини із Сполученими Штатами Америки. За договором про гарантію безпеки, підписаним 8 вересня 1951 р., США одержували можливість мати свої війська та військові бази на території Японії, натомість Японія одержувала певний американський військовий захист. Американський потенціал ядерного стримування є дуже важливим за умов нестабільності у Східній Азії, де атомну зброю мають Китай, Індія, Пакистан і останніми роками намагається демонструвати Північна Корея. Японія обрала роль молодшого і максимально близького партнера світового гегемона. А США встановили постійний контроль над японською зовнішньою політикою. Щоправда, у японо-американських, начебто визначених, відносинах існують деякі проблемні моменти. Насамперед це стосується умов розміщення американських баз. Але японо-американські відносини розвиваються. Вони розвиваються під впливом світової політики і, в свою чергу, впливають на неї. Вона змінюється у тому сенсі, що самий факт активної участі в ній США та Японії перетворюють її. Трансформація світової політики виявилася у спільному протистоянні Радянському Союзу, у перетворенні Японії на економічну супердержаву, у «торгових війнах», в адаптації японо-американського військово-політичного союзу до загроз з боку КНР і КНДР, в участі Токіо і Вашингтона у боротьбі з терористичними загрозами і піратством, у зростанні взаємних інвестицій, двостороннього економічного співробітництва, у зростанні значення багатостороннього діалогу тощо.

З іншого боку, Японія шукає баланс у відносинах з Америкою через посилення уваги до відносин із азіатськими сусідами, хоча останнє важливе і само по собі. Дуже складними є стосунки із Китайською Народною Республікою, яка останніми роками виходить на позиції

Японії забезпечити захист своїх громадян», – заявив прем'єр-міністр. Він також відзначив, що такий закон зміцнить стратегічну взаємодію із США.

світового лідера. Існує взаємна економічна зацікавленість, проте протистояння з політичних питань, таких як націленість китайських ракет на японські міста, гостре суперництво за переважання у Південно-Східній Азії, різні підходи до тайванської проблеми тощо. В Токіо неофіційно стверджують, що у 1895 р. Тайвань під час японо-китайської війни був звільнений від влади Китаю, а не захоплений; що 80% населення острова кардинально відрізняються від континентальних китайців і разом із японцями є носіями океанічної культури; що процвітання Тайваню спирається на фундамент, закладений у ті роки, коли Тайвань був частиною Японської імперії. Останніми роками ускладнилася ситуація навколо островів Сенкаку (китайці називають їх Дяоюйдао), стосовно яких точаться територіальні суперечки. Вони загострюються у зв'язку із виявленням у цьому районі величезних запасів природного газу. Китайці ж не можуть пробачити Японії війну 1894-1895 рр., окупацію 1937 – 1945 рр. та відповідні наслідки. Сприйняття населенням обох країн один одного здебільшого негативне. Попри декларування налаштованості на розбудову конструктивних відносин між двома країнами, кожна із сторін говорить про «відсутність ясності» стосовно реальних намірів партнера.

Серед новацій зовнішньої політики Японії наприкінці 2000-х рр. – проголошення курсу на створення азіатської «дуги свободи і процвітання», яку мають в першу чергу утворити Австралія, Індія, США та Японія. У відповідності до нього пожвавилася увага до Індії, що відбилося у підписанні 22 серпня 2007 р. японо-індійської угоди про кооперацію у сфері оборони та безпеки. Важливе значення для насамперед економічної, а також політичної безпеки мала участь Токіо у переговорах стосовно угоди про Транстихоокеанське партнерство, які завершилися підписанням 5 вересня 2015 р. міністрами торгівлі 12 країн – Австралії, Брунея, В'єтнаму, Канади, Малайзії, Мексики, Нової Зеландії, Перу, Сінгапуру, США, Чілі та Японії.

Заради власної безпеки Японія прагне сформувати пояс дружніх держав по периметру своїх кордонів. Проте в багатьох з цих країн досить сильними залишаються спогади про жорстокість японських вояків часів Другої світової війни. Спадщиною тої війни залишається проблема «Північних територій», які, з точки зору Японії, від неї були відібрані Радянським Союзом (в РФ їх називають «Південними Курилами»)¹. Тому непростими залишаються відносини із сучасною Росією. Так, приїзди

¹ Японці кажуть, що СРСР діяв як «зłodій на пожежі», відбираючи Північні території. Крім того Москва насильницькі перемістила 1 600 тис. військовополонених, які використовувалися в якості робочої сили до 1956 р. Серед них велася комуністична пропаганда з метою здійснення перевороту в Японії. У полоні загинуло приблизно 60 тис. осіб.

Дослідник з університету Ріцумейкан І.Осакі вказав: проблема Північних територій має неабияку вагу у наданні нації загальної колективної ідентичності. Тобто приклад Японії показує, що одна із найважливіших проблем сучасності – самоідентифікації й ідентичності – має не тільки філософсько-теоретичне, але й прикладне значення.

Д.Медведева на Курилі у листопаді 2010 і серпні 2015 рр. викликали обурену реакцію з боку японського керівництва. В свою чергу російська сторона відповіла, що то є територія Російської Федерації, і її керівники вільні у виборі своїх візитів. Токіо засудив Кремль за його агресивну політику по відношенню до України і запропонував їй різні види допомоги. Проте 6 травня 2016 р. на російському чорноморському курорті Сочі відбулася зустріч С.Абе і В.Путіна. Японська сторона запропонувала «всеохоплюючий підхід», який обіймав вісім ініціатив в економічному плані, бажаних для Росії, і пропозиції стосовно вирішення проблеми «Північних територій». Після бесіди з В.Путіним С.Абе повідомив: «Ми домовилися енергійно вести переговори із підходом, заснованим на нових ідеях, прагнучи виробити курс на вирішення питання, прийнятне для обох сторін». У тому ж місяці В.Путін заявив про «відсутність планів продавати Курили Японії».

Підводячи підсумки, слід сказати, що в Японії пріоритетність економіки вважається незаперечною, а запорукою її успішності є політична стабільність. Проте вона досягається дуже непросто. Для японської партійно-політичної системи притаманна висока міра мінливості, яка зумовлюється хиткістю міжпартійного балансу сил у парламенті, ідеологічною розмитістю програмних настанов партій, калейдоскопічністю зміни урядів та їх лідерів, нестійкістю партійних коаліцій. Тобто та політична система, яка склалася у Японії наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст., являє собою вельми ламку конструкцію із неясним майбутнім: або двопартійна система, або повернення до «системи 1955 року». Однак останніми роками політологи вказують, що в Японії спостерігається «консервативний поворот».

Як і в інших країнах, тут існує чимало складних проблем, які треба розв'язувати, адаптуючись до вимог інформаційного суспільства та глобалізації. Японці в тому значно спираються на свої цивілізаційні основи, намагаючись використати їх у нових умовах. Як і Китай, Японія являє собою яскравий приклад успішної версії глокалізації.¹ У цьому

¹ Сам термін бере початок з японської бізнес-лексики. В японській мові існувало поняття «дочаку» – «жити самому на своїй землі». У 1960 – 1970-х рр., під час успішної експансії японських корпорацій на світових ринках, серед японських менеджерів з'явився термін «дочакука» – «робити щось по-туземному», тобто підлаштовуватися до специфіки локальних умов. Часто це виявлялося більш ефективним, ніж уніфікація, способом ведення справ і сприяло утвердженню японських компаній на нових ринках. Таким чином, заради досягнення успіху в глобальному масштабі глокалізація прагне не до уніфікації та асиміляції локального, а до його інтеграції та адаптації до глобального контексту.

Хоча японські науковці вважають, що лексичне новоутворення було запропоноване керівником японської корпорації «Соні» Акіо Моріта, остаточно воно сформувалося і набуло прихильників на ХХІІ Всесвітньому соціологічному конгресі у Мадриді (1990 р.). В світі визнано, що теорію глокалізації розробив сучасний англо-американський аналітик професор Роланд Робертсон. В процесі багаторічних досліджень наслідків глобалізації в нього з'явився серйозний сумнів щодо правочинності тези про глобалізацію як процес «применшення, попраання й асиміляції

полягає її відповідь на виклики глобалізації, що загрожують послабити національну культурно-цивілізаційну своєрідність. Японці мислять політичний устрій країни в термінах західної цивілізації і в контексті західних демократичних і ліберальних цінностей. Західні принципи закладені у фундамент японської системи раціональних бюрократичних інститутів. Разом із тим у цивілізаційно-культурному контексті японці вельми чітко усвідомлюють себе як частину далекосхідної спільноти, яка базується на конфуціансько-буддійському комплексі. Японія являє собою симбіоз західної політичної і східної конфуціансько-буддійської ідентичності. При чому це поєднання є досить гармонійним. Подібний гармонійний симбіоз традицій та інновацій у японській політичній науці одержав назву дзассюсей (гібридність). Такий високий рівень здатності до гібридизації існує за умов, коли будь-яка інновація викликає збурення у традиційній системі. Але японська свідомість спроможна трансформувати і адаптувати запозичення настільки ефективно, що вони примаються як дещо органічне і таке, що не суперечить традиції. Здавна в Японії діє принцип «вакон йосай», який можна перекласти так: «Взяти новітні напрацювання у іноземців, але не дозволити їм похитнути основи японського духу». Тобто специфіка японської традиції полягає у тому, що сприйняття нового не потребувало концептуальної перебудови свідомості. Нове засвоювалося і трансформувалося у дещо, співзвучне автохтонній культурі, без затрат енергії¹ на руйнування старого і побудову нового. Таким чином, в Японії склалася двоєдина ідентичність: зовнішня (інституціональна) – західна і внутрішня (духовно-моральна) – далекосхідна. В глибинному сенсі провідною залишається далекосхідна, оскільки вона ґрунтується на архетипах, що тривають з давніх часів.

За об'єктивними показниками, вага і вплив Японії дозволяють віднести її до групи лідерів світового співтовариства. Статистичний аналіз виявляє її приналежність до «лідерів державності» (це країни демократичного вибору, відносно високої якості життя і низьких загроз). Згідно аналізу рейтингів, якщо прийняти «індекс державності» США за 10,00, так Японія виявиться на другому місці з індексом 9,34. Як показує

локального». На думку науковця, якщо глобалізація є завершенням «проекту модерну» і переходом його у нову якість, так слід визнати, що модерність діє по-різному у різних «локальностях». Тобто локальне – це часто-густо не відстале, регресивне, а похідне від транснаціонального або супер-локального. Глобалізація не може зняти протиріччя між «гомогенним – гетерогенним», «універсальним – партикулярним» на користь гомогенного і універсального. Навпаки, вона може досягти успіху лише через адаптацію до локальних форм буття культури, до місцевих традицій і навіть за рахунок їх «експорту» до інших країн та регіонів. Тому глокалізація – неминучий зворотний бік глобалізації.

¹ В обмеженій у природних ресурсах країні проблема збереження енергії завжди стояла дуже гостро. Це відбилося у багатьох звичаях японців, наприклад, носити утеплюючі пов'язки на череві, аби сприяти перетравлюванню їжі, у якій багато сирих продуктів.

сучасна політична історія світу, в деяких випадках лідери впливу тяжіють до «полюсу» державності на шкоду якості життя (Росія, Індія, Туреччина), в інших – добиваються балансу впливу і якості життя (Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія). Японії вдалося досягти важливого балансу між впливовістю і процвітанням.

Література

Батакова А.А. Подходы правительства Японии к проблемам «исторического прошлого» /А.А.Батакова //Вестник МГИМО-Университета. – 2016. – № 1.

Беседіна Н.В. Повоєнні реформи та становлення представницької демократії в Японії /Н.В.Беседіна // Історична пам'ять.– 2012. – № 28.

Белей С. І. Реакція Японії у відповідь на підйом Китаю в Азіатсько–Тихоокеанському регіоні //Гілея. – 2015. – Вип. 92.

Бортницький В.А. Роль держави у формуванні інноваційної економіки на прикладі Японії /В.А.Бортницький //Формування ринкових відносин в Україні : збірник наукових праць / Науково-дослідний екон. ін-т Міністерства екон. та з питань європейської інтеграції України. – Київ, 2012. – № 11.

Волков С.В. США и Япония в мировой политике /С.В.Волков //Вестник МГИМО – Университета. – 2013. – № 5.

Гаврилюк Р.П. Державна політика Японії у сфері розвитку інноваційної економіки /Р.П.Гаврилюк// Економіка та держава. – 2012. – № 10.

Гемба Коїтіро. Japan - China Relations at a Crossroads / Гемба Коїтіро // Зовнішні справи.– 2012. – № 12.

Герасимова М.П. Традиционные ценности как фактор движения Японии по пути прогресса /М.П.Герасимова //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2013. – № 1.

Головнин В. Что кроется за «феноменом Коидзуми» /В.Головнин // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 9.

Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.) : монографія / Н.Д. Городня. – К. : Прінт-Сервіс, 2014.

Длугопольський О.В. Особливості фінансування соціального захисту в країнах Азії: японський вектор формування держави добробуту /О.В.Длугопольський //Фінанси України.– 2014. – № 11

Исаев Б. А. Трансформация партийной системы Японии в середине XX – начале XXI вв./Б.А.Исаев //Политекс. – 2010. – № 1.

Карелова Л.Б. Проблемы модернизации Японии и межкультурное взаимодействие /Л.Б.Карелова //Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 6.

Кішіда Фуміо Анексія Криму є відвертим порушенням міжнародного законодавства / розмову вів Микола Сірук //День. – 2014. – 17 липня.

Кулініч М. Україна – Японія: відносини глобального партнерства в умовах випробувань /М.Кулініч //Зовнішні справи. – 2014. – № 9.

Кучай Т.П. Досягнення Японії у сфері освіти – рушійна сила розвитку економіки, культури, прогресу нації /Т.П.Кучай // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : збірник наукових праць / Нац. акад. пед. наук України ; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Київ ; Ніжин, 2014. – Вип. 1 (8).

- Лебедева И.П. Японское общество: от равенства к расслоению /И.П.Лебедева //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 7.
- Лебедева И.П. «Серебряное цунами» в Японии /И.П.Лебедева //Азия и Африка сегодня. – 2016. – № 5.
- Лецишин Б.М. Територіальний конфлікт Китаю та Японії щодо островів Сенкаку (Дяююй) /Б.М. Лецишин //Політологічний вісник.– 2014. – Вип. 73.
- Литвин М. Досвід Японії у стимулюванні розвитку регіонів /М.Литвин // Світ фінансів. – 2013. – Вип. 2.
- Молодякова Э. В. Япония: смена политического режима / Э.В.Молодякова //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 2.
- Молодякова Э.В. Синдзо Абэ – старый новый премьер-министр Японии / Э.В.Молодякова // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 7.
- Москаленко О. Цивілізаційні чинники випереджаючого економічного розвитку Японії та Китаю /О.Москаленко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – Тернопіль, 2013. – Економічні науки. – Вип. 1, січень — березень.
- Пронь Д. Историко-правовой прецедент курительской территориальной проблемы між Японією та СРСР /Д.Пронь // Право України.– 2012. – № 8.
- Раевский А.Е. Терроризм в Японии: историческая и психологическая перспектива /А.Е.Раевский // Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. Серия 13 – 2012. – Востоковедение. – № 3.
- Саката Тоїчі Анексія Криму – це проблема не лише України, а й проблема всього світу /Саката Тоїчі // День.– 2014. – 4-5 квітня
- Саплин-Силановицкий Ю. КНР – Япония. Кто будет лидером в Восточной Азии? // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 2.
- Семененко И. Мир. Вызовы глобального кризиса. Япония / И. Семененко, И. Лабинская // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 9.
- Стрельцов Д. В. Политическая система – стеклянный дом //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 11.
- Стрельцов Д.В. Попадут ли стрелы «абэномики» в цель //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 3, 4.
- Стрельцов Д.В. Типизация социального протеста в современной Японии /Д.В.Стрельцов //Вестник МГИМО-Университета. – 2015. – № 4.
- Сумі Шігекі Україна - Японія: віддалені і такі близькі світи / інтерв'ю підготував Володимир Ливинський // Зовнішні справи. – 2015. – № 8.
- Терехов В. Военно-политическое становление Японии //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 7.
- Тимонина И. Л. Государственно-частное партнерство и “преобразующие” инвестиции в сфере социальной инфраструктуры: опыт Японии /И.Л.Тимонина Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2016. – №1.
- Хотенець П.В. Суб'єкти протидії бандитизму в Японії /П.В.Хотенець// Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).– 2015. – № 1.
- Чугров С. Япония: гибридизация и гармонизация //Полис. – 2008. – № 3.
- Чугров С. В. Япония в поисках новой идентичности. – М., 2010.
- Шпак Ю.О. Організація місцевого самоврядування в Японії /Ю.О.Шпак // Державне будівництво та місцеве самоврядування : збірник наукових праць / Нац. акад. правових

наук України ; Н.-д. ін-т держ. буд-ва та місцевого самоврядування. – Харків, 2014. – Вип. 27.

Яншина А.М. Національна політика сталого зростання: досвід Німеччини та Японії /А.М.Яншина // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 18, вересень.

Яценко Б.П. Економіка знань: сучасний науково-виробничий комплекс Японії /Б.П.Яценко // Український географічний журнал. – 2014. – № 1 (85).

Arase D. M. The Impact of 3/11 on Japan /D. M. Arase //East Asia. An Internatoinal Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 4.

Catalinac A. From Pork to Policy: The Rise of Programmatic Campaigning in Japanese Elections /A. Catalinac //The Journal of Politics. – 2016. – Vol. 78. – № 1.

Funaiole M. P. Conceptualizing Japan's Foreign Policy Trajectory Through Social Identity Theory /M. P. Funaiole //East Asia. An Internatoinal Quarterly. – 2015. – Vol. 32. – Issue 4.

Jou W. Examining the Micro-level Foundations of Japan's Two-party System Following Government Alternation /W. Jou //East Asia. An Internatoinal Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 3.

Kuroki Maiko Nationalism in Japan's Contemporary Foreign Policy: a Consideration of the Cases of China, North Korea, and India. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, London, 2013, 345 p. [Electronic resource] //London School of Economics and Political Science. Mode of access: http://etheses.lse.ac.uk/595/1Kuroki_Nationalism_Japan%E2%80%99s_contemporary_foreign.pdf

Maslow S. A Blueprint for a Strong Japan? Abe Shinzo and Japan's Evolving Security System /S.Maslow // Asian Survey. – 2015. – Vol. 55. – № 4.

Nagy S. R. Nationalism, Domestic Politics, and the Japan Economic Rejuvenation /S. R. Nagy //East Asia. An Internatoinal Quarterly. – 2014. – Vol. 31. – Issue 1.

Pekkanen R.J. Japan in 2015: More about Abe / R.J.Pekkanen, S.M. Pekkanen //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.

Rosenbluth F. Electoral Adaptation and Business Cycles in Post-1994 Japan / F. Rosenbluth, Kyohei Yamada //Asian Survey. – 2015. – Vol. 55. – № 6.

Tadashi Iwami. Understanding Japan's Peacebuilding in Concept and Practice / Tadashi Iwami //East Asia. An Internatoinal Quarterly. – 2016. – Vol. 33. – Issue 2.

Wong A.Y. Comparing Japanese and South Korean Strategies toward China and the United States: All Politics Is Local / A.Y.Wong //Asian Survey. – 2015. – Vol. 55. – № 6.

Республіка Індія

Індія – країна-спадкоємниця однієї з найдавніших цивілізацій світу або її сучасна «реінкарнація». Вона займає цілий субконтинент, її населення на у 2016 р. становило понад 1,3 млрд. осіб, тобто майже шосту частину людності Землі¹. Проте впродовж тривалого часу Індія наче “випала з історії”. Вона була частиною Британської колоніальної імперії і через це не могла здійснювати самостійний вплив на перебіг процесів і подій в світі. Ситуація почала докорінно змінюватися після одержання незалежності у 1947 р. В наш час Індія являє собою приклад динамічного розвитку, входить до групи потенційних супердержав.

Більшу частину шляху незалежного розвитку країна пройшла під керівництвом партії Індійський національний конгрес (ІНК), створеної у 1885 р. Високий авторитет ІНК був завойований у роки національно-визвольної боротьби проти колоніалізму, на чолі якої стояли такі видатні діячі, як Мохандас Карамчанд Ганді (Махатма – “Велика душа” – так називали його індійці на знак величезної пошани) та Джавахарлал Неру. Партія здобула широку підтримку з боку індійської буржуазії і широких мас. Це стало основною причиною того, що саме представники ІНК очолили уряд нової суверенної демократичної республіки, в якій розпочалися важливі реформи та перетворення. Завдання стояли дуже складні: подолання економічної відсталості, злиденності, соціальних протиріч. Задля досягнення мети розробили концепцію змішаної економіки, яка, з одного боку, містила елементи соціального рівноправ'я, а з іншого – за своєю суттю була економікою капіталістичною, в якій розвивалися ринкові відносини. У розв'язанні економічних проблем уряд під керівництвом Джавахарлала Неру орієнтувався на поєднання державного і приватного секторів. Вважалося, що зростання державного сектору і будівництво підприємств важкої промисловості створювали основу економічної незалежності Індії. Разом із тим через рішення Дж.Неру про необхідність суворого державного регулювання економіки (яке за часів правління його доньки, прем'єр-міністра Індіри Ганді, вилилося у суворий і нав'язливий контроль з боку держави) було упущено шанс створити ефективні ринки, за якими б прийшли інновації, змагальність і потужне зростання. В результаті реформування аграрного сектору та «зеленої революції» (застосування передових методів та технологій у сільському господарстві) Індії вдалося подолати найгостріші проблеми голоду та масових захворювань. В цілому, саме Дж.Неру заклав підвалини подальшого розвитку Індії: сильний державний сектор, «м'яка» система господарського планування, партнерські відносини держави із бізнесом (при одночасній певній дистанційованості між ними), підтримка малих господарств у місті та селі, політичний клімат демократії й консенсусу та інше.

¹ Щорічно населення Індії зростає на понад 16 млн. осіб, що дорівнює населенню Нідерландів.

Сучасна Індія вважається найбільшою (за чисельністю населення) демократією світу. За звичай, успішне функціонування демократії пов'язується з декількома умовами, серед яких найважливішими вважаються високий рівень економічного розвитку країни, матеріального добробуту мас і міри розвитку міської культури, значна частка письменних, впливовий і численний «середній клас», наявність широкого прошарку політично активного населення. Індія більшості з цих критеріїв не відповідає. Той факт, що вона зберігає демократичний устрій від 1947 р., безперечно, викликає повагу, однак при ближчому розгляді її соціально-політична система вражена корупцією, патронажем, глибоко вкоріненою майновою нерівністю. Як відзначав відомий аналітик Рушир Шарма, Індія – «архетип найкращого і найгіршого, наявного у країнах, що розвиваються». У порівнянні із сусіднім авторитарним Китаєм демократична Індія критично відстає у таких ключових галузях, як інфраструктура і виявляється неспроможною забезпечити своїм громадянам надійний доступ до електрики, чистої води і загальній початковій освіті. Не дивлячись на очевидні економічні успіхи останніх десятиріч, понад 30% населення країни фактично жевріє на рівні фізичного виживання, біля третини неписьменні і незнайомі із ЗМІ, більше 70% людності мешкає по селах. Тим не менш в країні реально існує багатопартійна система (понад тисяча політичних партій), у виборах до нижньої палати парламенту (Лок Сабху¹) і Законодавчі асамблеї штатів беруть участь в середнього 60 – 70% електорату, загальна чисельність якого перевищує аналогічну у ЄС та США разом.

На розвиток політичної сфери в Індії вплинула низка факторів. Зокрема, колоніальне минуле країни, коли англійці заклали основи демократичної системи країни. У спадщину від Великої Британії Індія одержала так звану «вестмінстерську політичну систему». Характерна ознака цієї системи: президент² країни, маючи широкі повноваження, фактично діє виключно «за порадою прем'єр-міністра» (аналог англійської королеви, яка «царює, проте не управляє»). При цьому виконавча влада прем'єр-міністра, який повинен мати більшість у нижній палаті парламенту, розширена максимально. Вибори до парламенту, який здійснює жорсткий контроль над виконавчою владою, відбуваються за мажоритарною системою. За умов сучасної Індії перемога досягається, головним чином, завдяки залученню на свій бік максимальної кількості союзників, тобто завдяки вмінню домовлятися і бути готовим до політичних компромісів. Вважається, що початок сучасному етапу політичної історії Індії поклали

¹ Верхня палата – Раджя Сабха обирається непрямым шляхом членами законодавчих органів суб'єктів федерації – штатів і союзних територій Індії.

² Президента Індії обирають на 5 років 4896 вибірників – депутати верхньої і нижньої палат парламенту, а також законодавчих зборів штатів. Президент в основному виконує представницькі функції.

парламентські вибори 1989 р. Його характерними рисами стали широкий склад учасників виборчих кампаній, протиборство на основі коаліцій, конфігурацію і міру консолідації електоральної бази яких визначають результати виборів, практика міжпартійного блокування, зростання ролі регіональних сил.

Інший важливий фактор, що сформував особливу політичну культуру Індії – це особливий соціально-психологічний лад індуїстського¹ суспільства. Це суспільство не є монолітним, а являє собою ієрархічну систему каст (за підрахунками деяких дослідників, їх налічується понад 15 тис.), кожна з яких має свою власну ідентичність, свою ідеологію і культуру, своїх богів. Суперництво між кастами за місце в соціальній ієрархії завжди складало основу політичної культури Індії. Кастовий устрій досі багато в чому визначає світогляд і поведінку індійців, оскільки є віддзеркаленням ієрархічного уявлення індуїстів про Істину. Одна Істина поділяється на велику кількість різнопорядкових істин, які пояснюють лад цього світу, можливі досягнення богів, обов'язки каст тощо. Тобто у кожної касті, навіть у кожної людини, є своя істина (дхарма), згідно якої має будуватися її життя. Тому індійському суспільству чужий тоталітаризм, але традиційно притаманні плюралізм і поліцентризм, які підготували ґрунт для засвоєння ідей і цінностей сучасної демократії. Разом із тим традиції надають цьому процесу певної суперечливості.

Крім численних каст існує категорія «недоторканих» (їх ще називають далітами), які, за офіційними даними у сучасній Індії складають приблизно 17,7% усього населення, тобто понад 200 млн. осіб. Досі чимало індусів вірять, що дотик або навіть наближення до даліта може осквернити. Тому поводяться з ними жорстко. Аби подолати соціальну несправедливість влада Індії вдалася до позитивної кастової дискримінації, коли за далітами, а пізніше і за іншими нижчими кастами почали резервувати місця на державних підприємствах, у вищих навчальних закладах, в урядових структурах тощо. Наприклад, у державних вищих навчальних закладах за далітами закріпили 22,5% місць, а з 1990 р. за іншими нижчими кастами – ще 27%. Молодь з «чистих» каст не має таких привілеїв. Перші кастові бунти спалахнули у серпні 2015 р., коли натовп представників впливової касті патель вийшли на вулиці в штаті Гуджарат, вимагаючи скасувати практику резервування. В перших лавах протестувальників йшли молоді люди, незадоволені тим, що менш підготована і грамотна, на їхню думку, молодь займає місця у вишах і на підприємствах. Тобто ті кастові групи, які історично займали високе положення, останнім часом виявилися посунутими через позитивну кастову дискримінацію.

У лютому 2016 р. в штаті Хар'яна представники численної тут касті джатів трошили магазини, підпалювали автомобілі і навіть перекрили

¹ Індуїзм є провідною вірою в Індії, що вважається однією з найбільш релігійних держав світу (лише 0,1% населення не відносять себе до жодної з релігій). Понад 80% її населення його сповідує. Індуїзм здавна освячує кастову систему.

канал, який постачав воду у столичний округ Делі. Зчинилися бійки з поліцією, військам наказали відкрити вогонь по погромникам. Загинули, за офіційними даними, 28 осіб, понад 200 поранено. Джати добивалися, аби їх включили до списку «відсталих каст», що дає низку привілеїв, зокрема у здобутті освіти і роботи. Вони явно не відносяться до низьких каст, проте пільги бажані. Ці бунти стали результатом боротьби індійської влади за соціальну рівність, проти дискримінації низьких каст і практики недоторканості, яка залишається однією із найболючіших проблем сучасної Індії.

Наведені факти також висвітлюють специфіку індійського демократичного процесу: необхідність задовольняти запити різних груп виборців або не дозволити діючому уряду прийняти ті чи інші заходи виключно заради покращення своїх електоральних перспектив часто змушують представників еліт виступати проти розумних політичних рішень, що сприяли б посиленню країни. Таке трапляється не тільки в Індії. Але там, де матеріальний добробут країни залежить не від ринку, а від уряду, протиріччя у суспільстві коштують надто дорого. Впродовж років незалежності Індія показала себе країною, здатною засвоювати інститути і норми сучасної демократії, проте цей процес ще не завершений. І досі індійське суспільство залишається суспільством перехідного типу, яке рухається від традиційних форм розподілу влади до повноцінних демократичних. Одну з вирішальних ролей у цьому відіграють органи місцевого самоврядування. Треба підкреслити, що у будь-якій країні саме організація місцевого самоврядування є показником справжнього демократизму у суспільстві. Вибудовування справжньої ефективної демократичної системи має починатися із низового рівня, з місцевого самоврядування. Від початку індійське керівництво не приділяло цим питанням належної уваги. Проте на початку 1990-х років зусиллями регіональних партій, які в Індії традиційно мають сильні позиції, а також ІНК, повноваження і структуру місцевих органів самоврядування вдалося закріпити у Конституції країни (73-я і 74-а поправки).

Сільське самоврядування (Панчаяті Радж) ґрунтується на традиційній общинній системі, яка закоріненена у сивій давнині. Саме слово «панчаят» перекладається як «п'ятеро людей». Раніше ним називали раду старійшин в індійських селах, що регулювала життєдіяльність сільської общини. Проте зараз ці старі політичні форми, знайомі і зрозумілі населенню, наповнили новим змістом. Теперішні пан чаяти – це є вельми сучасні інститути з точки зору федерального законодавства або процедурних аспектів. Оскільки понад дві третини населення країни живе у сільській місцевості, розвиток селищних органів самоврядування має особливо велике значення. Взагалі, слід відзначити, що існування общинних структур впродовж багатьох століть сприяло збереженню індійської ідентичності як такої. Півострів Індостан постійно зазнавав набігів і завоювань, великі імперії змінювали одна одну, а то й розпадалися

на дрібні князівства, і тому політична ситуація часто була нестабільною. За таких умов низове самоуправління всередині сільських общин стало своєрідним гарантом збереження цивілізаційних основ Індії.

Індія є одних з найбільш багатоетнічних держав світу. Її населяють декілька сотень народів, народностей та племенних груп різного етнічного походження, що відносяться до декількох мовних сімей (сучасна індійська статистика нарахувала 1562 мови). Впродовж століть Індія була країною, де співіснували різні релігійні традиції. Вона є батьківщиною багатьох релігій: індуїзму, буддизму, сикхизму, джайнізму, які пізніше знайшли своїх adeptів в багатьох державах світу. До Індії також проникли інші віри, що виникла за кордоном, такі як іслам, християнство, парсизм. Перелічені обставини не могли не вплинути на прояви сепаратизму в історії країни.

Деякі штати прагнули і прагнуть утворити власні держави, як-от створення незалежної сикхської держави Халістан на території штату Пенджаб. У червні 1984 р. урядовим військам довелося силою зброї вибивати сикхських терористів з їх святині – Золотого храму в місті Амритсарі, який був перетворений на фортецю. Штурм Золотого храму сикхи (представники одного з релігійних вірувань, поширених в Індії) сприйняли як опоганення своєї святині. Відповідальність вони поклали на прем'єр-міністра І.Ганді. 31 жовтня 1984 р. її вбили власні охоронці, які виконували волю сикхських радикалів. Вбивство лідера країни викликало спалах погромів сикхів в інших штатах (понад 40% сикхів мешкає поза Пенджабом). В відповідь сикхи посилили свою терористичну активність.

Кров І.Ганді була чи не найважливішим фактором, який надав можливості ІНК на чолі з її сином Радживом Ганді здобути перемогу на парламентських виборах 1985 р. Ставши прем'єр-міністром, Р.Ганді почав пошуки шляхів модернізації Індії і самої партії ІНК. Готувалися основи для ширшого запровадження ринкових відносин в індійську економіку і більшої відкритості країни зовнішньому світу. Проте 21 травня 1991 р. Р. Ганді загинув в наслідок вибуху, скоєного тамільською терористкою. Це був акт помсти за введення індійських військ на північ Шри-Ланкі.

Після смерті Р.Ганді в умовах внутрішньої фінансово-економічної кризи і політичної нестабільності, на яку накладалася дія несприятливих зовнішніх обставин (крах давнього союзника – СРСР і посилення потенційного противника – КНР), уряд очолив прем'єр-міністр Нарасімх Рао (1991 – 1996 рр.). Важливу роль в той час відігравав міністр фінансів Манмохан Сінгх – вчений-економіст, якого назвали «батьком економічних реформ 1990-х років». Поставивши за мету перетворення Індії у велику світову державу, керівництво країни наголосило важливість швидкого економічного зростання на основі модернізації та здійснення широких ринкових реформ. У цьому плані зменшувався вплив держави на процес економічного розвитку і передача важливих функцій «силам попиту і пропозиції». Разом із тим держава зберігала за собою стратегічні механізми управління економікою – головним чином через Планову

комісію Індії. З іншого боку, криза диктувала «відкриття» економіки Індії силам зовнішнього впливу. Тому почався стратегічний перехід від «індустріалізації, що заміщує імпорт» до «інтеграції у світову економіку». У сфері політичних відносин реформа передбачала перехід від унітаризму до змістовного федералізму, що реалізував інтереси штатів і союзних територій і зміцнення інститутів держави. «Реформи Манмохана Сінгха» стали потужним стимулом підвищення ефективності індійської економіки.

В свою чергу економічне зростання мало поєднуватися із забезпеченням соціальної справедливості. За умов Індії це означало надання більшості населення можливостей для покращення життя, усунення економічної нерівності між окремими групами людей незалежно від їх релігійної або кастової належності, а також стимулювання соціально-економічного розвитку окремих регіонів. Передбачалося, що реформи мають здійснюватися за певним середнім шляхом (між двома «догмами» – командною і ринковою економікою); державі належить виявляти турботу про базис «індійської соціальної піраміди», який складають величезні маси бідноти, а також подбати про те, аби під час реформ не була втрачена індійська самобутність.

Реформам, що розпочалися у 1991 р., був притаманний градуалізм – поступовість лібералізації економіки, обережна приватизація. До «шокової терапії» не вдалися, що відвернуло хаотизацію у господарстві та суспільстві. Цьому сприяли цивілізаційні особливості країни, схильність правлячої еліти до компромісу заради відвернення соціальних потрясінь, особливо небезпечних у великій економіці країни з рідкісною різноманітністю природних, територіальних, етнічних, конфесійних умов. Реформи охопили практично всі сектори економіки, хоча їх «радикальність» була різною. Так, у сільському господарстві вони обмежувалися ціновими аспектами. У промисловості було скасовано ліцензування підприємств, що сприяло залученню капіталу. Відмінено резервацію за державним сектором деяких галузей. Таким чином промисловий сектор відкрили для прямих іноземних інвестицій. В галузі зовнішньої торгівлі були зняті кількісні обмеження і знижені митні тарифи. У секторі послуг завдяки збільшенню частки приватного сектору реформовані фінансовий сектор, сфера бізнес-послуг, страхування, телекомунікацій. Слід підкреслити, що значну увагу було приділено малому бізнесу, який відіграє в Індії важливу стабілізуючу роль у соціальній та економічній сферах. Малі господарські форми певною мірою протистоять хаотизації економіки, порушенням виробничих зв'язків, які пов'язані із зміною моделі розвитку. Держава також підтримала сільське господарство, розвиток якого згодом забезпечив продовольчу безпеку країни.

Починаючи реформи, уряд ІНК брав на себе зобов'язання здійснити низку більш ефективних заходів у соціальній сфері: підвищення рівня письменності; вдосконалення системи початкової освіти, охорони

здоров'я; покращення добробуту сім'ї; забезпечення питною водою, житлом, більшою зайнятістю населення. Йшлося про посилення ролі держави у тих сферах, де за допомогою одних ринкових сил не можна розв'язати поставлені соціальні та економічні завдання. Однак недостатньо високе економічне зростання, а також збереження безробіття негативно вплинули на реалізації цієї частини програми. Саме цей аспект діяльності уряду опоненти піддавали найбільшій критиці. Вони визнавали, що уряду вдалося подолати фінансову кризу, що економіка почала поступово набирати темпів розвитку, зросло сільськогосподарське виробництво. Усього того, однак, виявилось недостатньо для розв'язання соціальних проблем, насамперед, не була створена стала основа для скорочення бідності.

Позиції і вплив Індійського національного конгресу слабшали. На це значною мірою вплинуло проголошення самим Конгресом курсу на розвиток країни шляхом політичної демократії. Такий рух в умовах поліетнічного багатоконфесійного суспільства з величезною різноманітністю соціально-економічних умов в різних регіонах природним чином вів до створення багатопартійної структури, децентралізації влади, що передбачалося Конституцією, яка розмежовує повноваження центру та штатів. Із становленням федеративної держави посилювалася роль штатів, їхніх урядів і місцевих партій, які все наполегливіше ставили питання про розширення своїх повноважень. Це відбилося на політичній боротьбі, на становищі Конгресу на місцях.

В травні 1996 р. відбулися парламентські вибори. Індійський національний конгрес зміг одержати лише 28% голосів виборців. До влади прийшов коаліційний уряд Об'єданого Фронту, який складався з 14 центристських та лівих, переважно регіональних партій. ІНК спочатку його підтримав, а потім відмовився від підтримки. У вересні – жовтні 1999 р. через урядову кризу відбулися дострокові парламентські вибори. ІНК знов не зміг набрати більшості голосів. До влади прийшов Національний демократичний альянс – нова коаліція з 24 партій на чолі з Бхаратія Джаната Парті (Індійська Народна Партія, сформована у 1980 р.). З часом вона перетворилася на класичну праву партію з опертям на релігію.

Бхаратія Джаната Парті (БДП) набула загальнодержавної та міжнародної відомості на початку 1990-х рр. на хвилі кампанії за відтворення храму бога Рами у місті Айодх'ї (штат Уттар Прадеш). Заявлялося, що храм був знищений мусульманськими загарбниками у XVI ст. і замінений на мечеть Бабура. Кульмінацією кампанії стали безпорядки в грудні 1992 р.: мечеть зруйнували, через що мав місце спалах насильства між общинами мусульман та індусів по всій Індії. Жертвами стали сотні людей з обох сторін, близько 17 тис. було заарештовано. Індуїстський храм так і не відтворили. Проте БДП виявила особливу наполегливість у вимогах його відновлення. Ті події – лише поверхові вияви глибших

процесів, які відбувалися і відбуваються в індійському суспільстві. Йдеться про процеси міжобщинного протистояння. Особливу роль відіграє індуський комуналізм (від англійського слова *commune* – община). В Індії під цим словом розуміють політику відстоювання інтересів релігійних общин або використання релігійного фактору у політиці. Посилення впливу ідеології індуїстського націоналізму в Індії одержало назву «шафранізація» політичного життя (одяг шафранового кольору традиційно носять індуїстські аскети – садху). Індуському комуналізму притаманні:

- ідеалізація досвіду минулого поза історичної конкретики і часових рамок; міфологізація суспільства “прадавніх часів”, наділення його усіма найкращими характеристиками, головні з яких – “всезагальна гармонія” і “соціальна справедливість”;
- розвиток ідеології хіндутви (індуїзації) у жорсткій опозиції іншим потужним духовним та ідейним течіям – ісламу, християнству, марксизму, західному лібералізму.

Ідеологія хіндутви впродовж майже сотні років демонструє свою присутність на індійській політичній арені, проте вона стикається із сильними політичними течіями, які базуються на інших ідеологічних концептах – зокрема, світської держави. Від перших днів своєї незалежності в Індії точиться боротьба релігійного радикалізму й ідей світської державності. Світський державний лад в першу чергу передбачає відсутність домінування якої-небудь релігійної ідеології, відмову від нав’язування подібного роду ідеологій суспільству в цілому. Заслугою ІНК було прагнення створити і зміцнити таку світську державу.

Впродовж 1999 – 2004 рр. при владі в Індії знаходився Національний демократичний альянс на чолі з Бхаратія Джаната Парті, яка надихалася ідеями хіндутви. Індуські комуналісти мали свої програми перетворення життя країни у всіх її сферах. За вісім місяців до закінчення терміну своєї діяльності уряд коаліції на чолі з БДП оголосив про проведення виборів до парламенту в січні 2004 р. Такий крок був пов’язаний з низкою сприятливих для БДП моментів. Зокрема, за час правління коаліції 20% найбільш заможного міського населення збільшили свої прибутки на третину, 20% заможного сільського населення – на 10%. У цієї частини суспільства були підстави “почувати себе добре”. Влада брала до уваги також значно більший вплив цих прошарків на індійський електорат, ніж їх частка в населенні. Звідси і поява таких гасел, яка “Відчуйте себе добре” і “Сяюча Індія”.

В той же час у переважаючої більшої частини населення країни, особливо сільського, не було підстав для гарного самопочуття і радощів, бо останні роки відзначилися найбільш швидким зростанням нерівності у прибутках міста і села за увесь період незалежності. З 1990 до 1997 р. число постійно голодуючих людей в Індії зменшилося на 20 млн., а за час правління БДП воно збільшилося на 19 млн. Дуже гостро критикували

правлячу коаліцію ліві партії, зокрема комуністичні, яких в Індії декілька. Вони підкреслювали, що уряд обслуговував інтереси великого бізнесу, заможних верств населення, проте ігнорував інтереси простого народу.

Йдучи на вибори, Національний демократичний альянс на чолі з БДП, висунув свій головний документ під назвою “Програма розвитку, хорошого управління, миру і гармонії”. В ньому підкреслювалося, що під “мудрим керівництвом” прем’єр-міністра Атала Біхарі Ваджпаї на виборах 2004 р. НДА буде прагнути одержати новий мандат на управління країною, щоби служити народу ще п’ять років. Наголошувалося, що НДА “виконав обіцянки” з свого маніфесту від 1999 р. під назвою “Програма для гордої, квітучої Індії”. Реальність же показувала загострення багатьох проблем. На майбутнє висувалася мета ліквідувати бідність до 2015 р., хоча ще у 1999 р. уряд НДА брав на себе зобов’язання протягом п’яти років повністю позбавити країну від голоду і його загрози, чого виконано не було.

Треба зазначити, що перед кожними виборами усі політичні партії приблизно в однакових словах виявляють готовність і здатність «вирішити», «викоренити», «виправити» усе те, що гнобить, дратує і засмучує людей. Проте багато що з обіцяного залишається на папері. Життя простої людини змінюється дуже мало. В той же час всі партійно-політичні сили відчують зростаючий політичний тиск масових верств населення, адже впродовж майже семидесяти років відкритої політики за умов суверенітету відбувалася політична активація не тільки середнього класу, але й соціально вразливих груп населення, яких в Індії – абсолютна більшість.

Чергові парламентські вибори пройшли у квітні – травні 2004 р. Національний демократичний альянс зміг об’єднати лише 9 політичних партій на відміну від виборів 1999 р., коли їх було 24. В свою чергу його головний суперник – ІНК вперше в історії парламентських виборів створив передвиборчий блок з 12 партій – Об’єднаний прогресивний альянс (ОПА). Головним результатом виборів стала неочікувана поразка БДП і очолюваного нею альянсу. Перемога Конгресу і прихід його до влади стали можливими завдяки підтримці регіональних та лівих партій. Головна ж причина полягала у невдоволенні міської і сільської бідноти, а також молоді в цілому, які відчували себе обділеними плодами «розквіту Індії».

У своєму передвиборчому маніфесті ІНК проголосив, що парламентські вибори 2004 р. – не просто вибір між тією або іншою партією, а зіткнення діаметрально протилежних ідеологій і гостра боротьба між різними системами цінностей. Своєю метою Конгрес проголосив завдання поразки силам обскурантизму і фанатизму в особі БДП. Конгрес заявив, що він разом із союзниками складе альтернативу БДП і “поверне Індію на шлях економічного зростання і соціальної гармонії”. Конгрес наголошував на тому, що він є широким національним рухом за рівне і гідне місце для кожного індійця, в той час, як БДП розділяє індійців через комуналізм,

тобто ідеологію общинного протистояння, яка використовувалася для поширення ненависті у суспільстві. ІНК репрезентує себе як захисника секуляризму від індофундаменталізму, який сповідує БДП. І в цьому – головна відмінність між НДА і ОПА. Головною метою проголошувалося забезпечення соціальної єдності і гармонії у суспільстві.

Реальний стан справ, який склався під час перебування НДА під керівництвом Бхаратія Джаната Парті при владі, привабливість позиції Конгресу для інших політичних союзників і рядових виборців зумовили перемогу передвиборчого блоку на чолі з ІНК. Оскільки Конгрес, його союзники по коаліції і ліві партії мали більшість у нижній палаті парламенту, лідер парламентської фракції ІНК одержав право зайняти посаду прем'єр-міністра. Президентом ІНК була Соня Ганді – вдовиця Р. Ганді, і її обрали лідером парламентської фракції. Однак у питанні стосовно зайняття нею посади прем'єра виникли певні складності. По-перше, С. Ганді за походженням – італійка. По-друге, керівниками країни можуть бути тільки брахмани або кшатрії, тобто люди, які за народженням належать до двох найвищих варн індійського суспільства, а жінка до них не належала. Хоча у Конституції Індії 1950 р. прямо говориться про “заборону дискримінації за мотивами релігійної, расової, кастової приналежності, статі або місця народження”, кастові традиції¹ в цій країні залишаються дуже сильними, навіть визначальними. Враховуючі ці обставини, С.Ганді вирішила відмовитися від високої посади, залишившись лідером ІНК. Прем'єр-міністром став Манмохан Сингх, він же виступав лідером ІНК у верхній палаті парламенту. Сикх за релігією, прем'єр-міністр мав всезагальну повагу, проте явно не був першою особою в державі. Від 2004 до 2014 р. країною фактично правила С.Ганді, створивши тріумвірат, до якого входила вона сама, М.Сингх та її син Рахул Ганді, який став спочатку генеральним секретарем, а потім віце-президентом ІНК.

27 травня 2004 р. Конгрес, його союзники у Об'єднаному прогресивному альянсі і підтримуючі його ліві партії оголосили про спільну програму-мінімум коаліційного уряду. Програма готувалася із врахуванням вимог всіх цих партій і висунула шість основних завдань:

- 1) збереження, захист і зміцнення соціальної гармонії суспільства;
- 2) забезпечення сталого економічного зростання як мінімум у 7 – 8% на рік;
- 3) покращення добробуту фермерів, сільськогосподарських і промислових робітників;
- 4) сприяння жінкам у розширенні їх участі в економічному і політичному житті і в одержанні освіти;

¹ Кастова система в Індії ж потужним фактором, що впливає на різні суспільні процеси. Навіть утворився науковий термін «кастеїзм». Будь-якій політичній силі доводиться брати його до уваги. Одна з причин: кастова система для широких народних мас виступає в якості звичної і зрозумілої форми соціальної організації.

- 5) забезпечення рівності можливостей, особливо в сфері освіти і зайнятості, для зареєстрованих каст і зареєстрованих племен¹, а також інших відсталих класів громадян і релігійних меншин;
- 6) сприяння бізнесменам і підприємцям, вченим, інженерам, іншим фахівцям у розкритті їх творчого потенціалу.

В цілому, програма-мінімум націлювалася на здійснення реформ «з людським обличчям». Уряд пообіцяв рухати вперед процес соціального і економічного розвитку з тим, щоби ХХІ століття стало століттям Індії. Впевнений розвиток економіки дав ресурси, які дозволили державі збільшити витрати на соціальні потреби. Зокрема, держава подвоїла кредити сільському господарству, взяла на себе зобов'язання погасити банківську заборгованість селян. Почала діяти програма гарантованої зайнятості в сільській місцевості. Прискорилося будівництво шляхів, шкіл, лікарень. Збільшилися асигнування на допомогу сім'ям, які живуть за межею бідності, іншим соціально вразливим групам населення. Однак плоди економічного розвитку відчули не всі прошарки в рівній мірі. В явному виগ্রаші опинився бізнес, розквітнув середній клас. Зросла зарплата спеціалістів, деяких категорій промислових робітників. Меншою мірою економічне піднесення торкнуло дрібне і середнє селянство. Декілька регіонів зазнали неврожаю і навіть голоду.

Недоліки нерівномірного розвитку країни після набуття незалежності і застарілий характер багатьох проблем індійського суспільства породили радикальний соціально-політичний рух наксалітів. Наксаліти – це озброєні ліворадикальні формування маоїстського типу, які повели боротьбу проти уряду, почавши з кінця 1960-х рр. Засновником руху став бенгалець Чару Мазумдар, який прийняв ідеї «культурної революції» у Китаї. Це була спроба об'єднати найбідніші прошарки селянства із міською біднотою у боротьбі за набуття соціальної справедливості під прапором маоїзму. Спочатку наксалітські угруповання виникли у Західній Бенгалії, їх чисельність сягала 30 – 40 тис. осіб. У 1970 – 1971 рр. їм вдалося навіть підняти збройне повстання у Калькутті, яке влада із складнощами придушила. Ч.Мазумдара заарештували і примістили до в'язниці, де він через кілька днів помер від серцевого нападу (за офіційною версією). За роки свого існування відбулося перетворення в терористичну організацію. Найбільша активність – у джунглях південно-східних штатів Індії. Час від часу засоби масової інформації повідомляють про жахливі терористичні акції, наприклад висадження у повітря переповнених залізничних потягів, в наслідок чого гинуть сотні людей. Викрадаються і знищуються окремі особи, влаштовується різня по відношенню до населення того чи іншого селища, тощо.

¹ «Зареєстрованими кастами» у переписах населення називають «недоторканих», «зареєстровані племена» – численні народи і народності, які мешкають у гірських районах північного сходу і Центральної Індії. Їх чисельність оцінюється приблизно у 8 %. Про позитивну кастову дискримінацію див. вище.

Наксалізм – одна з форм виявлення народного незадоволення умовами життя. Живильним середовищем для нього стала сільська місцевість, переповнена біднотою. Популярність руху зумовлена нерозв'язаністю основних соціально-економічних проблем, злиденністю, відсталістю і надією на можливість змінення ситуації шляхом збройної боротьби. Своєю головною політичною метою наксаліти проголосили побудову справедливого суспільства, що, за їхньою думкою, потребує мобілізації мас для боротьби проти «реакційної» політики центрального уряду. Революційна ідеологія наксалітів ґрунтується на вченні Мао Цзедун про організацію селянського повстання – першого етапу боротьби, яка, згідно ідеям Мао, повинна початися по всьому світу. Почавшись як селянський рух, наксалізм перетворився на організацію бойовиків, що являє загрозу безпеці і пересічних громадян, і правлячої еліти. При чому проголошення наміру побудувати суспільство, засноване на рівності, відсутності кастової дискримінації і справедливому рішенні локальних проблем, забезпечує йому масову народну підтримку. Прем'єр-міністр М.Сингх назвав наксалізм «найсерйознішою загрозою внутрішній безпеці країни». Індійські керівники розуміють, що найвірніші союзники ліворадикальних повстанців – це колосальний рівень бідності, соціальна нерівність, відсутність доступу до освіти та медицини. Якщо уряд зможе хоча б частково розв'язати ці проблеми, соціальна база наксалітів значно зменшиться.

Об'єднаному прогресивному альянсу на шляху виконання накресленого курсу вдалося досягти значних успіхів, проте багато проблем залишилося. Тому перед наступними парламентськими виборами, які пройшли з 16 квітня по 13 травня 2009 р., ніхто з політичних аналітиків не давав впевнених прогнозів. В них взяли участь більше тисячі політичних партій, на 829 тис. виборчих дільниць прийшло майже 60% громадян, які мали право голосу. Вибори не всюди проходили гладко: були спроби екстремістів їх зірвати, траплялися сутички прибічників партій-суперниць. Досить поширеною виявилася практика підкупу електорату. Проте виборці брали гроші у багатьох партій, але, в решті решт голосували за ту, яку самі підтримували. Як і раніше, головний вибір треба було зробити між двома політичними партіями, точніше, між двома блоками, що вони очолювали. З одного боку – ІНК та Об'єднаний прогресивний альянс. З іншого – БДП і Національний демократичний альянс. Хоча на вибори вийшли ще два помітні альянси. Третій фронт, ініційований двома комуністичними партіями Індії, об'єднав 10 партій. Найбільша з них – Бахуджан самадж парті – партія недоторканих – далітів. Цю партію очолила Маяваті – перша жінка-даліт, яка стала на чолі уряду одного з найбільших штатів країни – Уттар Прадеша. Вона набула широкої відомості завдяки багатомільйонному доларовому статку, любові до діамантів та викривальним виступам проти вищих каст, на захист знедолених та експлуатованих. До складу Третього фронту також увійшло декілька регіональних партій. До виборів утворився і Четвертий політичний блок, до якого увійшли колишні союзники ІНК в ОПА – Самаджваті парті і Раштрія джаната дал. Звичайно,

лідери Третього і Четвертого фронту не розраховували одержати більше мандатів, ніж ОПА або НДА. Вони виходили з того, що кожен з основних блоків, зазнавши суттєвих втрат, буде змушений вступити з ними в торг під час формування нового уряду.

В результаті підрахунку голосів виявилось, що ОПА одержав 262 мандати, в тому числі 206 – у ІНК, а НДА здобув 157 парламентських місць, 116 з котрих у БДП. Таким чином ІНК повернув собі позиції найбільшої партії у парламенті, а очолюваний ним альянс став найбільш впливовою політичною силою. За цим стояла електоральна підтримка зміцнення центральної влади та поміркованої центристської політики, яку продовжив М. Сінгх – голова нового уряду. Слід зазначити, що створена в Індії система парламентаризму дозволяє державі проводити єдину стратегічну лінію. Згідно конституції 1950 р., президент має значні повноваження, проте на практиці його роль буває помітною лише у конфліктних ситуаціях із призначенням прем'єр-міністра або розпуском парламенту в разі його неспроможності забезпечити підтримку прем'єра. Президент Індії не є носієм виконавчої влади. В свій час спроби Індіри Ганді запровадити президентську форму правління в республіці виявилися безрезультатними через стійку опозицію більшості народу. У 2007 р. президентом Індії була обрана 72-річна Пратібха Патіль, висунута кандидатом від правлячої коаліції. У 2012 р. її змінив висуванець від ОПА 76-річний Пранаб Мукерджі.

Соціальні програми ОПА та НДА мало чим відрізнялися одна від одної за змістом і носили популістський характер. Серед обіцянок обох блоків: економічне зростання; захист місцевих виробників; боротьба з бідністю, із соціальною нерівністю; розвиток освіти і охорони здоров'я; приборкання інфляції, бюрократії, корупції; зміцнення демократії і громадянського суспільства; наведення законності і порядку; захист суспільства від насильства та терору. Ймовірно, вирішальну роль у тому, що було віддано перевагу Об'єднаному прогресивному альянсу, відіграла та особливість електоральної поведінки індійців, яку можна умовно назвати «хвилею співчуття». Це – припливи емоцій, які виникають у суспільстві через ті чи інші гучні події і призводять до зсувів у симпатіях та антипатіях виборців. В минулому такі хвилі співчуття допомогли ІНК на виборах після вбивства Індіри Ганді, а потім і Раджива Ганді. Хвили обурення надзвичайно жорстокими антимусульманськими погроми у штаті Гуджарат у 2002 р. сприяли поразці НДА у 2004 р. У 2008 р. такими подіями стали антихристиянські погроми в Ориссі та терористичні акти 26 листопада у Мумбаї – діловій столиці Індії, в результаті яких понад 200 чоловік, переважно іноземців, загинули і приблизно 300 отримали поранення. В уявленні масового виборця БДП, не дивлячись на всі її пояснення щодо суперечок із прибічниками жорсткої хіндутви, залишається складовою частиною останньої і несе відповідальність за обцинні сутички та погроми. Через це підтримка її коливається.

І та, й інша політична сила наголошували на прагненні у майбутньому досягнення Індією статусу великої держави, що у XXI ст. неможливо без сильної економіки. Впродовж останнього десятиріччя країна досягла значних успіхів: темпи зростання ВВП досягли 8 % у 2003/2004 рр. і досягли 9–10% у 2007/2008 рр. Від світової фінансово-економічної кризи – не надто великі збитки. У 2015 р. збільшення ВВП склало 7,6%¹. Усього ж за роки незалежності ВВП країни збільшився у 7 разів. Постійно зростає експорт, в якому провідне місце займають складні вироби. Індію здавна називали «країною мудреців», яка зробила вагомий внесок до скарбниці наукових знань (математики, астрономії, географії тощо). Її сучасні керівники переконані, що розвиток науки має забезпечувати високий рівень технологій, які гарантують економічне процвітання і національну безпеку. Щорічно реєструється понад 40 тисяч винаходів. Бурхливо розвиваються передові технологічні галузі – багатопрофільне машинобудування, хімічна промисловість, електроніка, інформатика, виробництво ефективних ліків². За валовою вартістю програмного забезпечення і супутніх послуг Індія посідає друге місце в світі після США. Індійські програмісти високо цінуються: понад 30% висококваліфікованих комп'ютерників світу – індійці за походженням. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Індія виробляла приблизно 44 % світової ІТ-продукції, причому не тільки програмне забезпечення, а й власні комп'ютери. Тут створено найдешевший в світі ноутбук вартістю усього 10 \$. Тобто в технічному плані країна продемонструвала здатність не тільки засвоювати імпортований хай-тек, але й творити власний. Ще Дж. Неру був твердо переконаний, що саме наука спроможна суттєво допомогти Індії розв'язати колосальні соціально-економічні проблеми, успадковані від колоніальної доби. Наявність широкого прошарку висококваліфікованих фахівців надає їй можливість вирватися із відсталості, здійснити модернізацію, піднятися на новий рівень розвитку.

Реформи вивільнили творчу енергію індійського суспільства, особливо молоді. Прогнозується, що у 2020 р. Індія стане наймолодшою в світі, маючи третину населення віком 15 – 34 роки. А це – найбільш працездатна частина населення і активізація споживчого ринку. В країні продовжує зростати середній клас, чисельність якого оцінюється у сотні мільйонів осіб. Ці люди можуть дозволити собі досить високий рівень життя. Експерти вважають, що саме це соціальне формування в таких великих

¹ Треба зазначити, що деякі закордонні економісти ставлять під сумнів таку райдужну статистику Індії, адже між оптимістичними даними і суворою дійсністю існують суттєві розходження. Це через те, що нещодавно індійці внесли зміни у методикку підрахунку економічних показників. З іншого боку, успіхи індійської економіки пояснюють тим, що вона скористалася падінням світових цін на нафту, яку споживає у колосальних масштабах (четверте місце в світі після США, КНР і Японії).

² У 2015 р. за обсягами виробництва ліків Індія посідала третє місце в світі, поступаючись лише США та ЄС. За планами – стати найбільшим виробником фармацевтики до 2020 р.

країнах, як Індія, Китай та ін., здатне «реактивізувати» економічне зростання в усьому світовому господарстві за рахунок постійно і енергійно зростаючого платоспроможного попиту.

З іншого боку, економічний розвиток Індії зберігає поляризований характер, розширено відтворює соціально-майнову нерівність у різних груп населення. Хоча у Конституції записано, що основою метою держави є ліквідація бідності, але не шляхом експропріації існуючої власності, а завдяки збільшенню національного багатства та ресурсів і справедливого їх розподілу, а також розвиток політичної і соціальної демократії, забезпечення мінімального рівня прав, необхідних для життя вільної людини в цивілізованому світі.

На теперішній момент кожен третій злидар світу мешкає в Індії. Незаможники вимагають, аби держава все більше і більше спрямовувала коштів на їх підтримку. Існуючі системи підтримки бідноти через пільги нижчим кастам, «магазини справедливих цін», роздачу продовольчих талонів поглинають величезні ресурси, але не досягають мети. По-перше, найбільше зростання населення відбувається саме серед найбідніших прошарків: бідність масово продукує бідність. По-друге, допомога розподіляється за общинним принципом конфесійної, кастової, племінної належності, а її не всіх не вистачає, що призводить до посилення соціальної напруженості.

Існує величезний масив неписьменного і некваліфікованого населення, що зумовлює структуру економіки із надлишковістю робочої сили¹. Це перешкоджає переходу країни від екстенсивної до інтенсивної моделі розвитку. Немає потреби у впровадженні працезберігаючих технологій за умов вкрай низької вартості ручної праці і необхідності забезпечити роботою населення. Не дарма більшість технологічних досягнень орієнтовані на експорт. Супутники запускають у космос, будують парки високих технологій в оточенні нетрів. Тому про індійську модернізацію говорять як про «анклавну». Позитивні зрушення в економіці дозволили накопичити достатньо коштів, аби проводити досить витратну соціальну політику. Так, впродовж 2008 – 2010 рр. влада спрямувала мінімум 20 млрд. дол. тільки на продовольчі пайки для міської бідноти. Не кажучи про інші заходи. Це не могло не мати наслідків. Після сплеску надходження іноземних інвестицій на початку XXI ст., західний капітал вирішив переорієнтуватися на інші країни. І гроші почали швидко закінчуватися. Також громадськість звинуватила М.Сингха у тому, що він не зміг швидко і на вигідних умовах підписати договір про вільну торгівлю та інвестиції із США, що також стало ударом по місцевій економіці. Заслуги прем'єра у проведенні ліберальних реформ, які поліпшили стан економіки, відносили до перереднього періоду, тепер же його

¹ Деякі оглядачі вважають, що велика кількість дешевої робочої сили є однією з переваг індійської економіки.

звинувачували у бездіяльності¹, нездатності впоратися з інфляцією (8-9%). Продовжувалося зростання цін на продовольчі товари масового вжитку, у тому числі й овочі, що складають основу харчового раціону переважної більшості населення країни.²

На тлі відпливу капіталу, уповільнення економічного поступу (темпи зростання ВВП Індії під час другої каденції М.Сингха зменшилися до 5%), розквіту корупції Індійський національний конгрес поступово втрачав популярність. Індійці втомилися від корупції і родинності ІНК. Перед парламентськими виборами 2014 р. пояснити, чому країну знов має очолити представник династії Неру-Ганді – Рахул, було практично неможливо. Від одержання незалежності, якщо рахувати неформальне правління С.Ганді, династія правила Індією 47 років з 67 існування держави (1947 – 1964, 1966 – 1977, 1980 – 1989, 2004 – 2014 рр.). При цьому ІНК перебувала при владі впродовж 54 років (1947 – 1977, 1980 – 1989, 1991 – 1996, 2004 – 2014 рр.). Індійці задавали питання: «Так кого ж звинувачувати за бідність і нерозвиненість країни, якщо не ІНК і династію Неру-Ганді?» З'ясуванням міри довіри до названих політичних акторів стали чергові, шістнадцяті вибори до нижньої палати індійського парламенту. С.Ганді через тяжку хворобу не змогла взяти активну участь у виборчій кампанії ІНК, у просуванні правнука Дж.Неру, онука І.Ганді, свого сина Рахула, який до того не виявляв рис сильного політика. Партія не спромоглася врахувати якісних змін у настроях громадськості, складності соціально-економічного становища і не висунула іншого кандидата, сподіваючись на традиційне шанування родини Ганді.

Конкуруючою силою виступила БДП. Її вів харизматичний Нарендра Моді. З 2001 р він очолював уряд штату Гуджарат – один з найуспішніших в економічному плані. БДП діяла в американському стилі, коли висувуються у президенти успішні губернатори і сенатори. В Індії, де високий відсоток бідності і неписьменності, програми кандидатів не відіграють значної ролі, тим більше що здебільшого схожі, акцентують зростання економіки і зменшення бідності. Виборець голосує за особистості. Крім рис блискучого політика, Н.Моді приваблював своїм походженням і манерою вести передвиборчі зустрічі. Він почав трудову діяльність звичайним торговцем чаєм. Під час 457 зустрічей із виборцями не раз проводилися масові чаювання як форма спілкування. Н.Моді виступав з критикою корупції і набридлої індійцям родинності у владі, позиціонував себе як прибічник модернізації, обстоював невеликий за складом уряд, піднесення фермерства, приватизацію державних підприємств, зростання інвестицій в інформаційно-комунікаційний сектор та оборонну промисловість. Виборцям також імпонувала обіцянка посилити геополітичні

¹ Ймовірно, давався взнаки вік: М.Сингх народився у 1932 р., а середній вік членів його кабінету перевищував 70 років.

² Понад 80% населення країни є вегетаріанцями. Серед причин – не тільки релігійні переконання, але й брак грошей.

позиції Індії. В цілому акцентувався намір проводити «хороше управління» (good governance), стимулювати розвиток, протиставлялося й те, й інше політиці уряду М.Сингха, що відповідало настроям більшості електорату.

Парламентські вибори пройшли у 9 етапів з 7 квітня до 12 травня 2014 р.¹ Право обирати на той момент мали 814 млн. громадян, з них у голосуванні взяли участь близько 551 млн., тобто 66,38%. Ці парламентські вибори стали найбільш масштабними в світі. 8251 кандидатів боролися за 543 депутатські мандати, у тому числі 668 жінок і 5 трансгендерів. З 234 особи балотувалися без партійної підтримки в якості незалежних кандидатів. Перемогу одержала Бхаратія Джаната Парті – 316 місць з 543 – найбільше досягнення за 30 років. Це дало змогу формувати уряд без альянсу з іншими партіями. ІНК зазнав ніщивної поразки, провівши до парламенту лише 43 кандидати (ІНК визнала поразку і перейшла в опозицію). Решту місць поділили 38 партій. Новим прем'єр-міністром став Н.Моді. Перемогу своєї політичної сили він назвав «Перемогою народу» і заявив про готовність знову зробити країну великою і вивести її з політичної кризи.

Іноземні оглядачі оголосили початок нового етапу у політичному і соціально-економічному житті країни. Разом із тим згадувалося, що Н.Моді звинувачувався у бездіяльності під час трагічних подій в очолюваному штаті Гуджарат у 2002 р., коли в результаті кривавих зіткнень між індуїстами і мусульманами понад тисячу осіб загинули. Сам політик завжди відкидав звинувачення у пособництві або причетності до безладу.

Індія являє собою приклад дуалістичного суспільства, тобто соціуму, в процесі розвитку якого взаємодіють індустріальна (а також науково-технічна) і натурально-традиційна системи продуктивних сил. Історичний досвід свідчить, що подібні спільноти успішно трансформуються в утворення більш високого порядку лише за умов творчого використання потенціалу держави. Державний інтервенціонізм, поєднаний з іншими механізмами економічної динаміки: приватнокорпоративним сектором, дрібною і кустарною промисловістю, общинно-кастовими інститутами тощо, – створює сприятливі умови для формування ринкових відносин у модернізації усього економічного простору. Індія продемонструвала, що модель змішаної економіки із активною участю держави виявилася оперативною придатною у зовнішньому і внутрішньому середовищі, що динамічно змінюються.

Треба підкреслити: Індія сприйняла світ, який змінився, з усіма його складностями та проблемами і стала активно використовувати нові можливості для зміцнення своїх економічних і політичних позицій. У зовнішній політиці вона і раніше не замикалася на одній країні або групі країн. В свій час вона не увійшла ані до американської, ані до радянської

¹ Голосування зайняло 35 днів, оскільки уряд мусив перекидати загони поліціантів для охорони виборчих дільниць.

системи союзів, а стала однією з держав-засновниць Руху Неприєднання. Індія – перша і найбільша із країн, що звільнилися, відмовилася підпорядковувати свою політику логіці протистояння двох супердержав. Вона відкрито декларувала намір виходити тільки з власних національних інтересів. Після двох століть колоніального панування Індія мала ствердити себе в якості незалежної держави, яка здатна суттєво впливати на міжнародні справи. За час незалежного існування вона чимало зробила у цьому напрямку, значно підвищивши свій авторитет у світовому співтоваристві. В неї залишаються великі невирішені внутрішні проблеми, які ускладнюють цей процес. Однак її досягнення і величезний потенціал дають підстави вважати, що у майбутньому вона може перетворитися на реальну провідну світову державу.

Впродовж десятиріч незалежності Індія не вдавалася до різких ходів, які суперечили її попередньому курсу або відкидали його. Вона гнучко пристосовувалася до змін на світовій арені, виходячи з принципових міркувань захисту національних інтересів та безпеки. Далекосяжні основи такої політики були закладені Дж. Неру. Її ключовими моментами були мир, розвиток, антиколоніалізм, антиапартеїд, дружба з усіма народами і зміцнення ООН¹. Навіть неконгресистські уряди не змогли змінити фундаментальні підвалини цієї політики, оскільки в них не було альтернативних планів.

Захід оцінює Індію як можливий центр сили і великий ринок із врахуванням її людських ресурсів і достатньо швидко прогресуючої економіки. Адже вона входить до десяти економік світу, які розвиваються найбільш швидкими темпами. Це може дозволити їй за умов збереження теперішніх темпів розвитку через 10 – 15 років переміститися на третє місце в світі за обсягом ВВП. Індія нарощує свій регіональний і навіть глобальний вплив, готується здійснити прорив в економічному зростанні. Вона може перетворитися на важливий фактор у стратегічному співвідношенні сил в Азії значно скоріше, ніж це уявляється сьогодні.

Індія прагне до створення багатополусного світу. Визнаючи важливість глобалізації, головним двигуном якої є Америка, Індія разом із тим вважає, що блага глобалізації розповсюджуються нерівномірно між країнами і народами і треба багато чого зробити, аби досягти справедливості у цьому питанні. Підхід Індії до глобалізації відрізняється від позиції США і полягає у тому, що остання має являти собою обережну, ретельно вивірену, поетапну інтеграцію економік різних країн. Індія вважає особливо важливою свою відданість фундаментальному принципу “єдності у багатоманітності”. Цей принцип стосується як культури і релігій окремих народів, так і їх суспільних і політичних поглядів. Звідси – вимога терпимості до думки інших людей, країн і народів, ненав’язування їм своїх рецептів і точок зору.

¹ Республіка Індія претендує на місце постійного члена в Раді Безпеки Організації Об’єднаних Націй.

Останнім часом в індійській політологічній школі розроблена і є досить популярною «концепція кола держав». Перше коло складають невеликі сусіди країни, з якими Індія прагне підтримувати максимально доброзичливі відносини. До другого кола відносяться усі держави Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Тут Індія намагається обмежити дисбаланс сил, в першу чергу за рахунок стримування Китаю. І, нарешті, третє коло обіймає Євразію, а у найближчій перспективі решту світу, де Індія хоче відігравати активнішу роль як один з полюсів прийняття рішень глобального рівня. В цьому плані особливе значення Індія надає відносинам із Сполученими Штатами Америки. Вона проголошує намір проводити курс на тісну стратегічну і економічну співпрацю із США, Європою і Японією. Однак ці країни – досить віддалені географічно від Індії. Набагато важливішими є відносини із найближчими сусідами, зокрема, з Пакистаном і Китаєм. Від самого початку, коли бувшу британську колонію розділили на дві держави, відносини між ними не втрачають напруженості. Попри те, що Індія має ресурси у вісім разів більші, ніж Пакистан, останній може розраховувати на підтримку усього мусульманського світу в разі серйозного загострення ситуації. Обидві сторони володіють ядерною зброєю¹ (Індія в цьому плані трохи переважає кількісно). Крім того, Індія посідає перше місце в списку найбільших світових імпортерів зброї. А відносини між Індією і Пакистаном час від часу набувають гострої форми.

Принципово важливими для азійської безпеки є індійсько-китайські відносини. Протягом останніх 50 років вони зазнали суттєвих змін. Після поразки Індії у військовому конфлікті з Китаєм у 1962 р., коли від неї було відторгнені значні території на північному сході і північному заході, ситуація знов ускладнилася у 1964 р. Китай провів тоді випробування ядерного пристрою, на що Індія відповіла ядерним випробуванням у 1974 р. (операція «Усміхнений Будда»). Залишаються невирішеними територіальні суперечки між Нью-Делі і Пекіном на двох ділянках міждержавного кордону: східному, де розташований індійський штат Аруначал-Прадеш (який китайці називають Південним Тибетом), і західному, де знаходиться високогірний район Аксай Чин (його Індія вважає частиною свого штату Джамму і Кашмір). У 1987 р. за ці райони точилися збройні конфлікти. Відносини також напружуються через діяльність тибетського уряду у вигнанні й Далай-лами, котрий знайшов прихисток в Індії після придушення антикитайського повстання на Тибеті у 1959 р. Однак останні роки свідчать, що обидві країни не зацікавлені у підвищенні градусу напруження і намагаються виключити варіанти відкритої конфронтації. Робляться спроби врегулювати територіальні суперечки і провести двосторонню демаркацію на лінії сполучення. Із військово-стратегічної сфери суперництво переноситься в економічну. Як кажуть на Сході: «Тигр, що крадеться (Індія) прагне наздогнати дракона,

¹ Попри те, що однією з підвалин індійської традиційної культури є теорія ненасилля, атомна зброя розглядається як запорука національної безпеки і рівноправного діалогу з провідними країнами світу.

що летить (Китай)». Слід акцентувати посилення уваги до Індії в цьому аспекті з боку Заходу. Насамперед через те, що Індія розглядається в якості противаги Китаю. Світ починає помічати, що в Індії трохи менше, ніж в КНР, проте зростає воно швидше, ніж китайське: в Індії річний приріст населення складає 1,6 %, а в Китаї – 0,5 %. Хоча і докладаються зусилля для покращення відносин, проте всі – і Європа, і Америка, й Індія – усвідомлюють, що їхня дружба може стати завтрашнім союзом, якщо Китай буде налаштований ворожо.

Пріоритетним напрямком зовнішньої політики Індії є Південна Азія: активізація і консолідація відносин із сусідніми державами, зміцнення миру і безпеки в оточуючому Індію регіоні в результаті взаємовигідного співробітництва і створення клімату довгострокової довіри і взаємоповаги законних інтересів кожної держави. Індія прагне зміцнювати процес будівництва Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії, активізувати діяльність із створення зони вільної торгівлі у цьому регіоні, формування Південноазійського економічного союзу з єдиною валютою для цього регіону. Висувається загальна мета змінити імідж і положення Південної Азії в світі.

Складні відносини між Індією і Китаєм Делі намагається компенсувати вибудовуванням стосунків із Москвою. З свого боку, Росія намагається зміцнити відносини із Індією, оскільки союзницькі відносини з КНР – справа надто складна. За часів «холодної війни» Індія була головним союзником СРСР у Південній Азії. СРСР потужно підтримав свою союзницю у непростий період становлення її державності. Так, до початку 1990-х років індійські збройні сили більш ніж на 70% були укомплектовані радянською зброєю і військовою технікою. І досі Нью-Делі залишається найбільшим покупцем російського озброєння. Під час візиту В.Путіна до Індії у грудні 2014 р. Н.Моді заявив: «Володимир Путін – лідер великої держави, з якою у нас склалася унікальна дружба на основі довіри і доброї волі». Він також підкреслив, що Індія завжди підтримувала і підтримуватиме Росію у її боротьбі з «новими викликами», а значущість двосторонніх відносин збільшуватиметься у майбутньому. Проігнорувавши попередження Білого дому, індуси підписали із російськими партнерами 25 угод, зокрема стосовно ядерної енергетики та військово-технічного співробітництва.

Індія, яка прагне увійти до кола світових супердержав, серйозно ставить до ідеї зміцнення своєї «м'якої сили». Влада не приховує, що у поширенні позитивного індійського іміджу розраховує на популярність індійського кіно, на поп-музику, класичну культуру (наприклад, індійський танок) і навіть кухню. Особливу роль у цій стратегії має відігравати йога. Н.Моді навіть запровадив в уряді нову посаду міністра йоги та аюрведи (знання про здоров'я і довголіття). Невдовзі після перемоги на виборах у 2014 р. він запропонував Генеральній асамблеї ООН оголосити 21 червня Міжнародним днем йоги. Пропозицію прийняли. Святкування пройшли у

130 країнах світу. Великою перемогою в Індії вважають повідомлення про зростання кількості секцій йоги в Китаї, котрий тривалий час був цитаделлю власних вельми модних в світі практик, таких як циган, тайцицюань та ін. Індійці вважають це реальним підтвердженням своєї «м'якої сили», якщо навіть Китай капітулює.

Індія сьогодні – це поєднання сучасних новацій з цивілізаційними традиціями. Імідж самої Індії і її положення в світі демонструють тенденцію динамічного змінювання. За час незалежного розвитку вона ствердила себе як держава, спроможна впливати на хід світових подій, хоча впродовж тривалого часу займала захисну позицію. В майбутньому вона може перетворитися на один з провідних центрів багатополюсного світу. Деякі оглядачі вказують на те, що Індія зможе досягти статусу провідної держави, або рішуче використовуючи свої військові можливості, або через застосування «м'якої сили». Але робити ставку на один чи інший засіб було б невірною. Можливості Індії залежатимуть від її спроможності підтримувати високі темпи економічного зростання, нарощування ефективності потенціалу держави і вдосконалення її демократичного устрою. В Індії створена модель суспільства, яка стійка по відношенню до зовнішніх впливів, проте має великий потенціал саморозвитку. Разом із тим в неї існують значні загрози, передусім – чимале зростання населення при обмеженості природних ресурсів. Питання стоїть так: чи встигне Індія стати розвиненою країною, яка вирішить всі технологічні проблеми за умов загострення дефіциту природних ресурсів до того, як збільшення населення призведе до екологічної катастрофи¹, що переросте у соціальну і зведе нанівець усі попередні досягнення? У великій за чисельністю населення, розмірами території, етнічно, конфесійно і економічно неоднорідній країні федеративний устрій може виявитися небезпечною основою для розколу, якщо з'являться його ініціатори. Проте поки що індійська політична система виявляється здатною гнучко реагувати на потреби різних частин країни і зберігати єдність. Успіхом є те, що створений майже 70 років тому політичний лад, демократичний устрій держави відбулися.

Література

Абрамов Д. Коммунализм в современной Индии /Д.Абрамов //Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 1.

Акимов А. В. Проект «Индийская республика»: история успеха /А.В.Акимов //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1.

Балоболіна О. В. Кастеизм у політичному житті сучасної Індії /О. В. Балоболіна [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://bsnmumbai.org/kasteizm-v-politichnomu-zhitti-suchasnoyi-indiyi/>

Борділовська О. А. Індія та процеси глобалізації / О. А. Борділовська //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2007. – Вип. 70. – Ч. 2.

¹ Особливо гостро стоїть проблема забезпеченості водою.

- Брагина Е.А. Индия: к итогам парламентских выборов 2014 года /Е.А.Брагина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.imemo.ru/index.php?page_id=502&id=1153&printmode
- Володин А. «Рост плюс развитие», или индийский опыт экономических реформ /А.Володин //Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 10.
- Головченко В. Індійсько-американське стратегічне партнерство: уроки для України /В.Головченко // Зовнішні справи. – 2010. – № 1.
- Горохов С.А. Религиозный фактор в политической жизни современной Индии /С.А.Горохов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www.vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1247/gorokhov.2011_3pdf
- Гришин И. Взлет по-индийски /И.Гришин //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 2, 3.
- Ігнат'єв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії /П.М.Ігнат'єв. – Чернівці, 2006.
- Ігнат'єв П. М. Проблема тероризму в Індії: витоки та наслідки /П.М.Ігнат'єв. //Стратегічна панорама. – 2007. – № 3.
- Ігнат'єв П. "Погляд на схід": індійський прагматизм в умовах глобалізації /П.Ігнат'єв. //Зовнішні справи. – 2011. – № 10.
- Каспрук В. Індія: демократія, яка не може побороти корупцію /В.Каспрук //Український тиждень. – 2011. – 23 серпня.
- Кашин В. П. Корни регионального сепаратизма /В.П.Кашин //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 7.
- Кашин В.П. Нарендра Моди – восходящая "звезда" индийской политики // Азия и Африка сегодня.– 2012. – № 10.
- Клименко О. А. Ключові передумови політичних процесів в Індії /О.А. Клименко [Ел. ресурс]. –Режим доступа: www.nbu.gov.ua/old_jm/Soc...407_klime.pdf
- Кобзаренко А.М. Розвиток українсько-індійських відносин у контексті пріоритетів зовнішньої політики Республіки Індія /А.М.Кобзаренко// Стратегічні пріоритети.– 2014. – № 1.
- Куценков А. А. Индия. Выборы: неожиданный финал /А.А.Куценков //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 10.
- Лебедева Н. Индия на пути к статусу великой державы /Н.Лебедева //Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10.
- Лунев С. И. Внешняя политика Индии и воздействие на нее внутренних факторов /С.И.Лунев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspectivy.info/oykumena/politika/vneshnaja_politika_indii_i_vozdejstvije_na_neje_vnutrennih_faktorov_2010-04-21.htm
- Лунев С. И. Индия как один из новых центров глобального влияния /С.И.Лунев //Сравнительная политика. – 2012. – № 2.
- Лунёв С.И. Социальные протесты в Индии /С.И.Лунев //Вестник МГИМО. – 2015. – № 4.
- Мануков С. Новый чемпион мировой экономики // «Expert Online» 09 feb 2016
- Пахомов Е. Почему в Индии начались кастовые бунты /Е.Пахомов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=63103>
- Пахомов Е. Как Индия превращает йогу в инструмент международного влияния /Е.Пахомов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=64154>
- Погорська І. Партнерський діалог США – Індія: взаємодія стратегічних культур // Америка і Європа у сучасних міжнародних трансформаціях : монографія / С.О. Шергін, І.І. Погорська, Є.А. Макаренко, М.М. Рижков, Л.Д. Чекаленко[та ін.]. – К., 2014.

- Райя Мохан. Глобальные амбиции Индии: игра по новым правилам /Райя Мохан [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=61422>
- Слонская М.С. Коррупция в Индии /М.С.Слонская //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 7.
- Степанянц М. Т. Социокультурные основания модернизации Индии /М.Т.Степанянц //Полис. – 2012. – № 1.
- Теленко О.М. Ядерна зброя як чинник міждержавних відносин в Південній Азії /О.М.Теленко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 124, (ч. 2).
- Теллис Э.Дж. Индия как ведущая держава /Э.Дж.Теллис [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/2016/05/05/ru-pub-63509>
- Ульциферов О. Г. Единство в многообразии /О.Г. Ульциферов //Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 3.
- Чувпило О. О Політичні партії сучасної Індії /О.О. Чувпило [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://vuzlib.com.ua/articles/book/2982-Politchni_partii_suchasno/1.html
- Чувпило О.О. Деякі найважливіші джерела про політичний курс Індійського національного конгресу в період незалежності /О.О. Чувпило // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – 2013. – № 1087. –Серія "Історія". – Вип. 47.
- Юрлов Ф. Бхаратія джаната партії – путь к власти /Ф.Юрлов //Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 7.
- Юрлов Ф. Индийский национальный конгресс – во власти и в оппозиции /Ф.Юрлов //Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 1, 2.
- Юрлов Ф. Индийская демократия в действии: Конгресс вновь пришел к власти /Ф.Юрлов //Азия и Африка сегодня 2004, № 10, 12.
- Юрлов Ф. Н. Индия: военная доктрина и вооруженные силы /Ф.Юрлов //Восток. – 2009. – № 3, 4.
- Юрлов Ф. Н. Индия на пути к глобальной державе /Ф.Н.Юрлов //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 8.
- Юрлов Ф.Н. Внешняя политика правительства Н.Моди /Ф.Н.Юрлов //азия и Африка сегодня. – 2015. – № 11.
- Юрлова Е.С. Индия. Политика правительства в отношении религиозных меньшинств, далитов и племен //Азия и Африка сегодня. – 2016. – № 3.
- Яковлев А. Ю. Индия. Террор во имя «социальной справедливости» /А.Ю.Яковлев //Азия и Африка сегодня. –2010. – № 8.
- Ali Ahmed. India-Pakistan Ties Finally Looking Up? / Ali Ahmed //Foreign Policy Journal. – 2015. – December 9.
- Anderson A. How to Build an Alliance U.S.-Indian Defense Cooperation and the Rise of China / A. Anderson, A.J. Nelson // Foreign Affairs. – 2016. – February 11.
- Ashutosh Varshney. India's Watershed Vote: Hindu Nationalism in Power? / Ashutosh Varshney //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 4.
- Eswaran Sridharan. India's Watershed Vote: Behind Modi's Victory / Eswaran Sridharan //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 4.
- Ganguly S. Shifting Tides in South Asia: India and Its Neighbors /S. Ganguly //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 2.
- Kanchan Chandra. Authoritarian India. The State of the World's Largest Democracy / Kanchan Chandra //Foreign Affairs. – 2016. – June, 16.
- Nafisa Akbar. Understanding, Defining, and Measuring State Capacity in India: Traditional, Modern, and Everything in Between / Nafisa Akbar, S.L.Ostermann //Asian Survey. – 2015. – Vol. 55. – № 5.

Республіка Індонезія

Індонезія – одна з ключових держав Південно-Східної Азії, четверта в світі за чисельністю населення після Китаю, Індії та США (на кінець 2016 р.– понад 262,5 млн. осіб). Представлено понад 400 великих і малих етносів¹, найвпливовіша серед них – яванська етнічна група, частка якої становить 60% людності країни. До складу території республіки входять 17 500 островів різного розміру, включаючи акваторії внутрішніх морів, а також західна частина острова Нова Гвінея. Це – найбільша країна мусульманського світу, оскільки до 90% її населення сповідують іслам сунітського напрямку². Разом із тим вона є багатоконфесійною: в країні мешкають прихильники католицизму, протестантизму, індуїзму, буддизму, конфуціанства, а також анімістичних вірувань. 17 серпня 1945 р. колишня відстала голландська колонія одержала незалежність. У березні 2012 р. офіційно було заявлено про намір Індонезії вступити до групи БРІКС. За думкою деяких експертів, країна за багатьма параметрами вже вийшла на відповідний рівень³. Однак пізніше виявилися ознаки послаблення позицій трьох з п'яти учасниць об'єднання, і мета вступу до нього дещо втратила привабливість. Разом із тим Індонезія відіграє все помітнішу роль у глобальних процесах. Вона є єдиним представником Південно-Східної Азії у групі G-20. Впродовж останніх семи десятиріч років Індонезія, як і багато інших країн світу, відпрацьовувала свій варіант модернізації.

¹ Гірка колоніальна доля (колонія Нідерландів від першої половини XVII ст.) об'єднала в рамках індонезійської нації етноси і групи населення, вельми різні в етнічному, культурному, релігійному і цивілізаційному відношенні.

В основу індонезійської мови було покладено малайську, котру було введено в якості державної (вона вже фактично використовувалася як засіб міжетнічного спілкування), що не принижує гідності жодного етносу, що розмовляє іншою мовою. На гербі незалежної Індонезії закарбоване гасло «Єдність у багатоманітності».

² Суніти – близько 1 млн. осіб – мешкають здебільшого на Яві. Представники сунітської меншості, як правило, безконфліктно співіснують із оточуючими сунітами.

³ Індонезія входить до першої десятки держав за обсягом ВВП. За темпами зростання ВВП країна в Азії поступається лише Китаю. У відповідності до закону № 5 від 2004 р. в країні прийнято довгостроковий план розвитку на 2005 – 2025 рр. За амбітним планом, її ВВП має у 2025 р. сягнути 4 – 4,5 трлн. американських доларів і в розрахунку на душу населення становити 14250 – 15500 дол. Головні інвестиції – в розвиток інфраструктури і підвищення якості трудових ресурсів. І те, й інше вважається «вузькими місцями» місцевої економіки. Так, вартість робочої сили в Індонезії є найнижчою не тільки серед країн АСЕАН, але й у порівнянні з Китаєм та Індією. Лише приблизно 50% індонезійських робітників мають початкову освіту. Тому не дивно, що найбільшою статтею витрат державного бюджету є освіта. Індонезія входить до групи країн з низьким рівнем індексу людського розвитку. Проблемою є значний розрив у розподілі прибутків: 43 тис. найбагатших індонезійців (тільки 0,02 % місцевого населення) володіють 25% ВВП країни. Велика частка – незаможні верстви. За планом, до 2025 р. частка людей, які перебувають за межею бідності, має скоротитися і складати не більше 5% загальної чисельності людності країни.

На цьому шляху можна окреслити три періоди. Перший був пов'язаний із іменем харизматичного президента Сукарно (18 серпня 1945 – 12 березня 1967 р.), який висунув на перший план «романтичний антиімперіалізм». Другий період, або ера «Нового порядку», розпочався у 1965 р., коли до влади прийшов воєнний режим на чолі із генералом Хаджі Муххамедом Сухарто (12 березня 1967 р. – 21 травня 1998 р.). Цей період увійшов в історію як час авторитарної модернізації.

У першій половині 1950-х рр. Індонезія спробувала запровадити парламентську демократію західного зразка. Але ані політичної стабільності, ані позитивних зрушень в економіці не відбулося. Парламентські дебати партій набували зтяжнього, неконструктивного характеру, коаліційні уряди змінювали один одного, не занурюючись у проблеми управління. Поглиблювалися економічна та політична кризи, за яких президент Сукарно запровадив військовий стан і вибудував авторитарну систему правління, відому під назвою «керована демократія». На той час в світі користувалася популярністю соціалістична модель, яка розглядалася в якості альтернативи західному капіталізму. Тому Комуністична партія Індонезії, у лавах якої перебувало понад 3,5 млн. комуністів і ще багато мільйонів їй симпатизували, була важливою опорою цієї демократії, хоча ідейну основу тої складала не стільки соціалістичні, скільки націоналістичні та популістські ідеї. Головним супротивником індонезійських лівих виступали військові. Вони впродовж 1965 – 1967 рр. відтіснили Сукарно від влади і встановили свій режим на чолі із Сухарто. Таким чином, авторитарний режим став наслідком неспроможності попередньої влади розв'язати жагучі суспільні проблеми, прагненням відвернути подальше зростання комуністичного впливу. Головним завданням проголошувалася розробка програми модернізації країни і втілення її в життя.

Вона супроводжувалася масовим терором, спрямованим проти комуністів і тих, хто їх підтримував (часто страждали сторонні люди). Внаслідок розв'язаних темних пристрастей населення загинуло за різними даними від 300 тис. до 2 млн. осіб. За це генерала Сухарто назвали «індонезійським Піночетом». Але було й інше ім'я: «Батько розвитку», оскільки саме при ньому розпочався і набрав сили прискорений економічний і соціальний поступ країни. Головне гасло – «Стабільність заради розвитку!»¹ Режим «Нового порядку» до кінця свого існування характеризувався авторитарними методами державного управління, які виявлялися, зокрема, у недемократичних способах проведення парламентських виборів, формуванні вищих органів державної влади,

¹ За думкою відомого американського політолога Семюеля Хантингтона, економічний розвиток і політична стабільність – це дві незалежні одна від одної мети, і просування у напрямку однієї з них не обов'язково пов'язане з іншою. В тих чи інших випадках програми економічного розвитку можуть сприяти політичній стабілізації, в інших – суттєво підірвати стабільність. Так само і деякі форми політичної стабільності можуть сприяти економічному зростанню, інші ж можуть перешкоджати.

обранні президента, збереженні за збройними силами активної соціально-політичної ролі.

Підготовка до парламентських виборів проводилася із використанням широкого спектру засобів індоктринації¹ та пресингу, які використовувалися владою по відношенню до виборців з метою стимулювання їхньої «політичної активності» і максимізації електоральної підтримки проурядового блоку Голкар (Організація функціональних груп). Держава з свого боку теж всіляко йому допомагала: суми, які виділялися режимом на його передвиборчу кампанію, не йшли ні в яке порівняння із ресурсами інших партій. Його кандидати могли без перешкод вести передвиборчу кампанію, в той час, як кандидати інших партій постійно перевірялися в за найменшою підозрою у нелояльності відсторонювалися від участі у виборах. Опозиції як такої не існувало. Політичні партії – Партія єдності і розвитку й Демократична партія Індонезії – виконували роль «декоративної опозиції», забезпечуючи видимість демократії. На державному рівні вони були відсторонені від реальної участі у прийнятті рішень, настрої виборців адекватно не відображали. Керівництво всіх громадських організацій зазнавало маніпуляцій з боку влади, під страхом позбавлення ліцензії перебували засоби масової інформації.

Сухарто раз по раз одержував президентську посаду через обрання на сесії Народного консультативного конгресу (НKK) – вищого законодавчого органу Індонезії. Той збирався раз на п'ять років, обирав главу держави і накреслював основні напрямки її курсу. З 500 депутатів парламенту, що входив до складу НKK, більшість місць належало Голкару (на виборах 1998 р. – 328) і ще 100 осіб призначалися особисто президентом в основному з військових. Решта 500 членів НKK (представники регіонів, громадських та інших організацій) проходили такий відбір, що будь-які несподіванки виключалися. Від 1967 р. Сухарто переобирався 6 разів: у 1973, 1978, 1983, 1988, 1993 і 1998 рр. Його головною опорою слугувала армія, яка мала «подвійну функцію»: збройні сили охороняли державу від зовнішніх ворогів і водночас проводили в життя внутрішньополітичний курс. Генерали й офіцери складали кістяк міністерств, відомств, органів влади в центрі та на місцях. Економічну команду «Нового порядку» утворили переважно випускники американських університетів². Голкар забезпечував легітимацію влади. Вона ж, в свою чергу, організовувала йому перемоги на виборах до вищих органів, які включали значні військові фракції, що призначалися поза виборами. Як і за часів Пака Чжон Хі в Південній Кореї, в Індонезії здійснювалася модель розвитку, що контролювалася правоавторитарною

¹ Принципи Панча сила (шила) – основа офіційної ідеології ще за часів Сукарно – одержали нове тлумачення. У преамбулі Конституції 1945 р. п'ять принципів Панча сила були викладені так: «віра в єдиного Бога», «справедливий і цивілізований гуманізм», «єдність Індонезії», «демократія», «соціальна справедливість».

² Їм було доручено розробити програму модернізації країни на 25 років на базі п'ятирічних планів, що мали послідовно реалізуватися. Центром цієї діяльності стала «Рада планування національного розвитку».

владою. Це була модернізація навздогін, яка здійснюється «згори», тому зрозуміло, чому її визначено як «авторитарну модернізацію». В Індонезії вона супроводжувалася індустріалізацією, орієнтованою на експорт¹.

Сухарто прийшов до влади в той момент, коли національна економіка перебувала у стані глибокого занепаду. За роки його правління країна суттєво просунулася шляхом економічного і соціального розвитку. Щорічне зростання економіки становило не менше 5%, а до середини 1990-х рр. воно сягнуло 7 – 8 %. Обсяг валового внутрішнього продукту країни у поточних цінах в 1970 р. складав 9,7 млрд. доларів, а в 1995 р. – 198,1 млрд. Індонезія приєдналася до другого покоління «нових індустріальних країн» Східної Азії² У 1999 р. вона увійшла у «G-20» – групу найпотужніших економік світу. Спочатку здійснювався досить жорсткий державний контроль над господарською сферою, але поступово відбулася часткова дерегуляція підприємницької діяльності та створення диверсифікованої економіки.

Економічне зростання призвело до змін у життєвому рівні і певного покращення якості життя індонезійців. Чисельність населення за межею бідності, за офіційними даними, зменшилася з 70 млн. (на той час майже 60% населення) у 1970 р. до 22, 5 млн. (11, 3 %) у 1996 р. Тривалість життя зросла з 46 років у 1967 р. до 63 років у 1993 р. Різко збільшилася чисельність учнів та студентів. Зокрема, у вищих навчальних закладах у 1974 р. нараховувалося 200 тис. студентів, а у 1994 р. – 2,2 млн., тобто зростання – в 11 разів. Це породжувало суттєві зрушення в соціальній структурі суспільства, системі цінностей та орієнтирів. Відбувалося збільшення середнього класу, економічно менше залежного від влади і більш зацікавленого у відкритості політичного життя, у демократичних свободах, міцніших правових гарантіях. Інформація ззовні суттєво впливала на освічені верстви населення, особливо на студентство, породжуючи спрагу до демократизації, до змін політичної системи. Водночас відбувалося поглиблення майнових відмінностей, адже прискорена модернізація призводила до того, що багаті ставали значно багатшими, а бідні ледь зводили кінці з кінцями, тобто зростало соціальне напруження. Таким чином, модернізаторський авторитаризм, успішно вирішуючи питання економічного і соціального розвитку, водночас поступово розмивав підґрунтя власного існування і створював передумови руху у напрямку демократизації.

Особливо обурював непотизм родини Сухарто: дружина і кожен із шести дітей президента мали свої потужні фінансово-промислові структури, які обіймали найбільш прибуткові сфери діяльності, приносили багатомільярдні прибутки. Корупція накрила країну: вона починалася нагорі і каскадом спускалася до самого низу. Причетність чиновників до

¹ Значно мірою макроекономічне зростання підштовхнуло різке зростання цін на нафту у першій половині 1970-х рр., завдяки чому Індонезія із її запасами енергоносіїв набула значне джерело фінансових надходжень.

² До першого відносять Південну Корею, Тайвань, Гонконг та Сінгапур.

бізнесу значно зменшувала ефективність управління. Економіка послаблювалася корупцією, непотизмом, фаворитизмом і, як, наслідок, впливом коштів. Зловживання владою своїм становищем, непідконтрольність привілейованого бізнесу, фінансові махінації – все це робило індонезійську економіку вельми вразливою до несприятливих коливань зовнішньоекономічного середовища. Поки корисливі інтереси влади та її найближчого оточення врівноважувалися економічним зростанням, система функціонувала.

Однак коли грянула азіатська криза 1997 – 1998 рр., наслідком стало економічне падіння, від якого Індонезія постраждала чи не найбільше серед інших країн регіону. Криза вразила практично всі галузі національного господарства і призвела до різкого падіння життєвого рівня абсолютної більшості громадян країни. Піднялася хвиля масових виступів протесту, особливу активність в яких виявило студентство. Воно відіграло роль каталізатора по відношенню до усього опозиційного руху¹, який набув таких масштабів, що для влади стали безглуздими спроби вплинути на ситуацію як методами політичного лавірування, так і силовими. Крах президента Сухарто було визначено не тільки потужним протестом «знизу», але й відторгненням його абсолютною більшістю індонезійської політичної еліти як фігури, що втратила необхідні для національного лідера авторитет і спроможність приймати заходи, адекватні соціально-політичним реаліям країни².

¹ Невдоволення виявляли селяни, робітники, наймані працівники, підприємці, особливо ті, які не користувалися покровительством можновладців, представники середнього класу, партійні і релігійні діячі, навіть армієці. Масові виступи проти режиму в середині травня 1998 р. були представлені, по-перше, учнівською молоддю, студентством з вимогами відставки президента, позбавлення армії її ролі правлячої політичної організації, боротьби із корупцією та непотизмом. В результаті сутичок студентів із військами були вбиті і поранені. Інший прошарок протестувальників – міські низи, які в умовах дестабілізації почали погроми у багатих кварталах. Погроми супроводжувалися жорстокими і цинічними актами насильства, підпалами і пограбуванням.

² Для політичної культури багатьох індонезійців притаманне традиційне уявлення про владу як про певний сакральний феномен. Це уявлення кожного разу породжує завищені очікування по відношенню до нового лідера і розчарування, якщо ці сподівання справляються недостатньо швидко. У такому випадку маси приходять до висновку, що президент втратив небесну благодать, яка раніше дозволила йому зайняти цю посаду. Влада для місцевого населення уявляється як божественна (космічна) енергія «секти». Її концентрація, характерна для тієї чи іншої особи, залежить від того, яке місце у генеалогічній системі посідає володар цієї енергії, тобто від його близькості до витоків генеалогії. Ці уявлення дали про себе знати у випадку із Сухарто. Він вірив у своє право на владу, одержувану через дружину – представницю найдавнішого яванського роду – Сіті Хартіні, більш відому як Ібу Т'єн, і її смерть у квітні 1996 р. «зумовила початок кінця його влади». Президент спробував подовжити зв'язок із джерелом влади і для цього ввів у свій останній кабінет міністрів доньку. Але це не допомогло. До того ж його співгромадяни були переконані: якщо б він дійсно був носієм справжньої божественної влади, то таких негараздів, які скоїла криза, не трапилося. Не впоравшись з кризою, Сухарто втратив право на владу.

Після 32 років перебування при владі 21 травня 1998 р. Сухарто оголосив про відставку з посади глави держави. З цього моменту розпочався третій період модернізації країни, власне її сучасна політична історія. Індонезійські історики вказують, що добіг кінця «Новий порядок», розпочався «період реформації», тобто демократизації суспільно-політичного життя. Це не було революцією, оскільки форми власності та відносини між класами не змінилися. Реальна влада залишилася в руках сухартовської бюрократії та еліти, вирощеної в надрах режиму.

Показовим став факт передачі президентської влади 21 травня людині, яка виховувалася в родині Сухарто. Це був Бахаруддін Юсуф Хабібі – з 1978 р. – державний міністр з питань досліджень й технологій Індонезії, з березня 1998 р. – віце-президент. Ставши на чолі держави, він не мав власної політичної бази і серйозного політичного минулого, тому мусив спиратися на Голкар й армію. Відставка Сухарто і прихід до влади цивільної особи мали свідчити, що формально країна розірвала із своїм авторитарним минулим. У зв'язку з цим очікувалося, що подібні зміни сприятимуть наданню зовнішньої фінансової допомоги, яку конче потребувала Індонезія, постраждала від азіатської кризи.

Сесія НКК, яка пройшла 10 – 13 листопада 1998 р., прийняла низку рішень із стабілізації економічної ситуації. Зокрема, від уряду вимагалось приділяти більше уваги дрібному і середньому бізнесу, не допускати надмірної концентрації активів і засобів виробництва в одних руках, жорсткіше контролювати зовнішні запозичення, стабілізувати валютний курс, а також забезпечити населення продовольством. Крім того НКК прийняв постанови щодо посилення ролі представницьких органів, розширення автономії провінцій і збільшення повноважень місцевої адміністрації. Розгорнута урядом Б.Ю.Хабібі програма реформ носила широкомасштабний характер і охоплювала практично всі сфери політичного життя Індонезії. Її основою стало прийняття нових «політичних законів» – про політичні партії, про вибори і про формування законодавчих органів влади, що замінили аналогічні при «Новому порядку». Ці закони та інші законодавчі інновації, які торкали забезпечення прав людини, порядку внесення змін до Конституції, взаємовідносини між Центром та регіонами тощо, сприяли лібералізації політичної системи країни. Перетворення в цілому були позитивно сприйняті більшістю суспільно-політичних сил країни, хоча частина опозиційного табору вимагала їх радикалізації. Некваліфікованість у здійсненні реформ пояснювалася не тільки турботою про стабільність в країні, але й зацікавленістю з боку партії влади у збереженні основних механізмів державного управління та впливу на населення, створені «Новим порядком», у своїх руках.

Від системи потужного проурядового блоку Голкар з двома слухняними партіями «декоративної опозиції» країна перейшла до реальної багатопартійності. Виникли десятки партій, але вони здебільшого були малими, в їх основі лежали не програми, не інтереси соціальних чи

етнічних груп, а амбіції окремих діячів. Пізніше стало очевидним, що головна складність, яка стояла перед усіма президентами і кабінетами постсухартовської Індонезії, полягала у роздробленості, роз'єднаності політичного спектру, що не дозволяло набути необхідної опори для проведення невідкладних демократичних перетворень, подолання наслідків десятиріч авторитаризму. З іншого боку, деякі політологи висловлювали припущення, що взятий «Кабінетом реформ» курс на максимальну лібералізацію системи партійного будівництва пояснювався не стільки прагнення набути демократичного іміджу, скільки бажанням розпорошити сили опозиції, ускладнити їх консолідацію, відтіснити чимало їх частину від реальної участі у політичному житті.

Б.Ю.Хабібі мав риси як реформістського, так і консервативного діяча. Оскільки він був фахівцем в сфері авіабудування, то виступив за створення в Індонезії сучасних високотехнологічних, однак дорогих індустриальних галузей. В умовах економічної кризи чимало його намірів виявилися нереальними. Президент цілком покладався на рекомендації міжнародних фінансових установ в обмін на допомогу, але рекомендації Міжнародного валютного фонду виявилися невдалими. Економічне становище в країні продовжувало погіршуватися, а невдоволення населення зростало. В провину Б.Ю.Хабібі ставився захист «сім'ї» Сухарто, намагання його власної родини зміцнити свій бізнес, нездатність покласти край корупції, а головне, що його не обирали, тобто влада – не легітимна. Після того, як звіт президента перед парламентом не був прийнятий, він призначив дату всезагальних виборів.

Парламентські вибори, проведені у червні 1999 р., міжнародне співтовариство визнало чесними, справедливими і відповідними демократичним нормам. Перше місце на них посіла Демократична партія Індонезії – Та, що бореться (ДПП-Б) на чолі з донькою першого президента Індонезії Сукарно – Мегаваті Сукарнопутрі¹. Не дивлячись на те, що її партія одержала третину голосів і відповідно найбільшу кількість місць у парламенті, на президентську посаду Національний консультативний конгрес 20 жовтня 1999 р. обрав Абдурахмана Вахіда – видного мусульманського діяча, напівсліпого і напівпаралізованого чоловіка, чия партія одержала трохи більше 10% голосів. Населення розцінило це як зневажання його вибору і вийшло протестувати на вулиці. Масові виступи студентів та міських низів змусили НКК наступного дня обрати віцепрезидентом країни М.Сукарнопутрі, яка відстоювала позицію демократів-секуляристів. Суспільство, в першу чергу його найбідніші верстви, що складала основну частину електорату ДПП-Б, одержали нову можливість

¹ Популярність партії та її лідера забезпечувалася святим для багатьох індонезійців прізвиськом, виступами проти режиму Сухарто і тим, що Мегаваті зазнавала гонінь в останні роки «Нового порядку». Певний вплив мало й пророцтво одного з індонезійських гуру про те, що вона змінить на посту президента Сухарто. У важкі часи боротьби навколо М.Сукарнопутрі згуртувалося чимало прибічників, які виходили із спільної мети – перетворення держави на демократичних засадах. Велика підтримка надавалася з боку міської бідноти й студентства.

переконатися у тому, що влада краще розуміє мову сили. Заради зменшення рівня напруженості у політичному житті країни, принаймні на початковому етапі, було сформовано коаліційний уряд, що одержав назву «Кабінету національної єдності». У подальшому взаємини різнорідних політичних сил, які співіснували у владних структурах за результатами «розділення» 1999 р., зумовили проблематичність прийняття важливих державних рішень. Головним фактором нового етапу ескалації конфліктного потенціалу всередині індонезійської правлячої еліти стали авторитарно-келейні методи керівництва, які використовував А. Вахід, його прагнення до зміцнення особистої влади (замішані на патріархальній авторитарності та месіанських ідеях) на шкоду інтересам практично всіх політичних партій та угруповань.

Президент А.Вахід – постать дуже суперечлива. Саме при ньому здійснені найбільш радикальні реформи, при чому він твердо відстоював збереження світського характеру індонезійської держави. Розширилися владні повноваження представницьких органів, відбулася децентралізація, яка супроводжувалася посиленням місцевих органів влади і перерозподілом прибутків на користь провінцій. Були ратифіковані міжнародні угоди із прав людини, звільнені політв'язні, розпочато кілька справ по фактах правопорушень з боку влади часів Сухарто. Вже тоді західна преса писала, що він створює нову Індонезію, яка стане найбільшою ісламською демократією в світі.

В перші місяці свого правління новий президент зняв з посади генерала Віранто, вважаючи його своїм потенційним суперником, потім усунув ще декілька впливових генералів. У серпні 2000 р. приймається Постанова НКК № VII про роль Національної армії і поліції у житті країни. У ній зазначалося: «... армія займає нейтральну позицію у політичному житті країни і не бере в ній практичної участі і що Національна армія Індонезії твердо підтримує демократію, високо шанує закон і права людини». У постанові також вказувалося, що військовослужбовці не користуються правом обирати і обиратися. Участь армії у визначенні напрямків державної політики здійснюється через парламент та НКК тільки на період до 2009 р. Таким чином, армії пропонувалося займати, принаймні, нейтральну позицію. Армія, яка впродовж тривалого часу являла собою своєрідний стрижень режиму й суспільства, відтепер значною мірою була витіснена з політики.

Приносячи присягу на вірність Конституції при вступі на президентську посаду, А.Вахід пообіцяв виконувати постанову НКК № XI від 1998 р. щодо створення держави, чистої і вільної від корупції, кумівства та непотизму, але послабити ці вади йому вдалося лише незначною мірою. 1 лютого 2001 р. на парламентському засіданні заслухали звіт спеціальної комісії із розслідування двох справ про корупцію, де йшлося про причетність близьких до А.Вахіда осіб у витратах 6 млн. доларів. Свою участь в цих справах він наполегливо відкидав. Пізніше з'ясувалося, що звинувачення було неправдивим (у травні 2001 р.

Генеральна прокуратура зняла ці звинувачення), але наступного дня парламент виніс політичне засудження президенту, що розглядалося як прояв контролю парламенту над діяльністю глави держави. Висувалася пропозиція імпичменту президента. З свого боку президент спробував інтенсифікувати розслідування махінацій і корупції, які велися на той момент і торкалися представників вищого ешелону влади часів Сухарто. Оскільки чимало представників еліти «Нового порядку» зберегли свої високі посади, вони не могли допустити викриттів, де фігурували імена відомих державних і політичних діячів, а також представників великого капіталу. На підтримку президента його прибічники піднялися на масові акції протесту. На вулицях міст мали місце зіткнення прихильників і супротивників глави держави. А.Вахід опублікував декрет, згідно якого вводився надзвичайний стан і розпускалися парламент й НКК. Верховний суд постановив, що даний декрет є неконституційним. Парламентарі знов поставили питання про імпичмент. 23 липня 2001 р. на спеціальній сесії НКК голосування було одностайним: 591 голос – «за», жодного – «проти». Крісло глави держави перейшло, згідно з Конституцією, до М.Сукарнопутрі.

Реальна причина усунення А.Вахіда з посади полягала у тому, що він пішов досить далеко в ліквідації політичної й організаційної незалежності армії, у відновленні прав тих, хто був незаконно репресований за часів військового режиму, у скасуванні дискримінаційних обмежень у правах людини та в інших питаннях. Цим він налаштував проти себе генералітет та бюрократію, а також інші групи еліти, яка воліла бачити у постсухартівських реформах не шлях до модернізації політичної системи і суспільства загалом, а головним чином спосіб просунути й зміцнити власні інтереси й позиції. З іншого боку, слід зазначити, що мирна зміна глави держави у даному випадку продемонструвала перетворення парламентаризму з політичної декорації на реально діючу систему взаємодії різних політичних сил та їх безпосередній вплив на розвиток держави.

М.Сукарнопутрі не могла не враховувати політичного досвіду своїх попередників. Її власна партія ДПП-Б маючи 34% місць у парламенті, не могла слугувати єдиною опорою глави держави. Звідси – вимушені компроміси президента і з військовою верхівкою, яка прагнула максимально зберегти свої позиції, і з всесильною бюрократією, і з колишньою партією влади Голкар, і з іншими впливовими партіями. Її уряд, який одержав назву «Кабінет взаємодопомоги і взаємодії» більш менш адекватно віддзеркалював представництво різних політичних сил. У тому полягала його перевага у порівнянні з останнім урядом А.Вахіда, коли від владних важелів фактично відсунули більшу частину політичної еліти країни. Іншою позитивною характеристикою став високий професіоналізм більшості урядовців, що визнавалося не тільки політичними аналітиками та економістами, але й діловими колами в середині країни та за її межами. Перед «Кабінетом взаємодопомоги і

взаємодії» стояло складне завдання подолання наслідків азіатської фінансово-економічної кризи. Дуже швидко виявилася позитивна динаміка практично всіх кредитно-фінансових показників: стабілізація курсу національної валюти, низькі процентні ставки, зниження темпів інфляції, зростання валютних запасів, скорочення залежності від МВФ, зростання податкових надходжень, стабільність забезпечення населення товарами першої необхідності, зниження державного боргу та ін. Якщо на піку кризи у 1998 р. падіння ВВП становило до 13%, то вже у 2001 р. виявилось зростання у 3,4 %, тобто можна було вести мову про вихід з кризи.

У політичній сфері також відбулися зрушення: вдалося добитися посилення ролі демократичних інститутів, насамперед, парламенту, змінити окремі статті Конституції, які визначали порядок виборів президента та віце-президента. Була переглянута і структура вищих органів держави. Припинив існування Народний консультативний конгрес. Крім оновленої структури парламенту утворилася Рада представників районів. Наряду з Верховним судом почав діяти Конституційний суд. Закони № 22 і № 25 суттєво змінили розподіл повноважень і фінансових надходжень між Центром та районами.

Незважаючи на все це в країні зростало число незадоволених, насамперед серед «низів», які склали основну частину електорату партії президента у 1999 р. Певною мірою давала про себе знати традиційна політична культура індонезійців з їхньою вірою у всемогутність носія верховної влади. Так вони сприймали й М.Сукарнопутрі, яка, за їхніми уявленнями, успадкувала від батька його харизму. Її називали «Матір'ю нації», «Рятівницею Індонезії», «Королевою справедливості» або просто «мбак Мега – матінкою Мега». Але трударі одержали менше, ніж очікували. Щоправда, профспілки стали діяти значно вільніше, і їм вдалося добитися суттєвого зростання заробітної плати. Однак реальна купівельна спроможність зарплати більшості населення не збільшувалася, посилювалося безробіття. Економічне зростання в межах 4 % на рік не давало змоги створити достатню кількість нових робочих місць. Кількість повністю або частково безробітних сягала майже половини 100-мільйонної армії праці. Підприємці і середній клас також мали свої причини для невдоволення: за умов падіння авторитету й ефективності правоохоронних органів в них зникло відчуття захищеності і від «низів», і від «верхів». Останнє пояснювалося тим, що відбулася «децентралізація» корупції і від здирництва, сваволі місцевої бюрократії страждали як національні, так й іноземні бізнесмени. Показовими стали результати соціологічного опитування, проведеного у 2003 р. З'ясувалося, що більшість опитаних після 1998 р. відчули покращення тільки в сфері політичних свобод й доступу до інформації. Щодо іншого, а саме: розмаху здирництва чиновників, рівня недовіри до публічних діячів, криміногенної обстановки тощо, ситуація, за думкою респондентів, не змінилася, а стосовно можливості знайти роботу або особистої безпеки, навіть погіршилася. Відповідно, 68% опитаних воліли, аби країною керував авторитарний

лідер, здатний «ствердити правду й справедливість», понад 46% заявили, що ідеальним для Індонезії лідером став би виходець із військового середовища.

Ці настрої дали про себе знати вже на парламентських виборах 5 квітня 2004 р. Колишня партія влади Голкар одержала 21,6 % голосів і 128 мандатів із 550. Друге місце посіла партія президента ДПП-Б – 18,5% голосів – 109 мандатів. Третє місце – у мусульманської Партії національного пробудження – 10,6 % голосів і 52 мандати. Сенсацією став відносний успіх Партії демократів, створеної лише за півтора роки до цього – 7,5 % голосів, відповідно 57 мандатів. Ця партія у свідомості виборців асоціювалася із іменем генерала Сусіло Бамбанга Юдхойоно, який займав відповідальні посади у військових структурах часів Сухарто, а потім працював міністром-координатором з політичних питань і проблем безпеки в кабінетах А.Вахіда та М.Сукарнопутрі. Але 12 березня 2004 р. він пішов у відставку, посилаючись на те, що глава держави ігнорує його думку при вирішенні ввірених йому питань. Цим генерал відразу привернув до себе симпатії пересічних індонезійців, які люблять «ображених» і поважають людей, здатних залишити високу посаду із міркувань честі та етики.

На 5 липня 2004 р. були призначені перші в історії країни прямі президентські вибори. На найвищу посаду претендували: діючий президент М.Сукарнопутрі, віце-президент Хамзах Хаз (від мусульманської Партії єдності і розвитку), спікер НКК, лідер однієї з найбільших мусульманських організацій Аміен Раїс, колишній головнокомандувач збройними силами, генерал у відставці Віранто (від Голкару) і генерал у відставці С.Б.Юдхойоно. Для перемоги необхідно було одержати не менше 50% голосів в цілому по країні і водночас не менше 20% хоча б в половині з 32 провінцій. За результатами голосування на перше місце вийшов С.Б.Юдхойоно (33,57% голосів), далі – М.Сукарнопутрі (26,61%), Віранто (22,15%), А.Раїс (14,66%), Х.Хаз (3,09%).

Під час передвиборчих перегонів С.Б.Юдхойоно обіцяв добиватися збільшення інвестицій у реальний сектор економіки, у тому числі в аграрний сектор¹, у соціальний розвиток села, у створення нових робочих місць. Обіцялися забезпечення сприятливого інвестиційного клімату, а також політичної стабільності, дотримання законності, безпека, боротьба із корупцією та кумівством, проведення витриманої податкової політики, належне регулювання трудових відносин, розумне поєднання децентралізації із поглибленням економічних зв'язків між регіонами країни. Він піддавав критиці уряд М.Сукарнопутрі, до якого входив впродовж 2001 – 2004 рр., за відсутність прогресу у боротьбі із бідністю, корупцією та економічним спадом, але водночас обіцяв зберегти успіхи,

¹ С. Б. Юдхойоно одержав ступінь магістра із менеджменту у США, де він проходив курс вдосконалення за своїм військовим фахом, докторську дисертацію з питань економічного розвитку сільських районів генерал завершував напередодні виборів.

досягнуті її кабінетом у макроекономічному відношенні. Власне, його обіцянки не виходили за межі програми діючого президента, але С.Б.Юдхойоно являв собою відносно нову постать у політиці. Пересічному виборцю дуже хотілося бачити в ньому того «справедливого правителя», рятівника, мрія про котрого століттями живе у народних переказах. Виборцю, стомленому «в'язким» процесом реформ, імпонували лаконізм і визначеність висловлювань генерала. Що стосується його військового минулого, так відставний генерал у передвиборчих виступах наголошував, що завжди виступав за дотримання прав людини і обмеження втручання армії у політику розумними рамками. У другому турі виборів 20 вересня 2004 р. 60,88 % голосів принесли йому незаперечну перемогу (явка виборців склала біля 90%). Показовий той факт, що його Партія демократів на парламентських виборах одержала в 8 разів менше голосів, ніж її лідер. Це вкотре підтвердило: в Індонезії особистість має набагато більше значення, ніж партія або рух, що стоять за кандидатом. І ще. Президентські вибори 2004 р. деякими політологами розглядалися в якості «лакмусового папірця», що мав показати, наскільки далеко індонезійська громадськість відійшла від епохи «Нового порядку» з його категоріями мислення, політичною культурою та механізмами прийняття рішень. Ностальгічні настрої за невірними з політичної точки зору, але вельми стабільними і досить ситими часами правління Сухарто знайшли своє виявлення і у складі учасників президентських перегонів: серед основних претендентів на перемогу було двоє осіб з військовим минулим, один з них переміг і став президентом. Закінчився період політичної нестабільності, який тривав від 1998 р.

Президент сформував «Уряд єдиної Індонезії» і заявив, що політика економічного розвитку має поєднувати продовження попереднього курсу М.Сукарнопутрі, зокрема, збереження високих темпів зростання та макроекономічної стабільності, із заходами із скорочення безробіття, зменшення злиденності, посилення припливу інвестицій, оздоровлення реального сектору економіки. Уряд та всі інстанції згори до низу повинні виходити із нового етичного кодексу, що приписує взаємну відповідальність, високу якість виконання, неприпустимість корупції та відхилень від загального курсу. Заради розвитку горизонталі влади проголошено зміцнення взаємодії парламенту й уряду, зокрема, проведення для цього спільних засідань уряду та відповідних комісій парламенту. Уряд має відчувати контроль за своєю діяльністю з боку парламенту, що, за думкою президента, сприятиме виробленню рішень, які відповідають інтересам та очікуванням народу. У відповідності до Закону № 25 від 2004 р. «Про систему планування розвитку національної економіки» було розроблено п'ятирічний План на 2004 – 2009 рр. Його головне завдання полягало у створенні робочих місць і захисті інтересів трудящих. У січні 2005 р. С.Б.Юдхойоно заявив, що «інфраструктура є ключем до розвитку». Держава, як і раніше зберегла сильні позиції в економіці (160 державних компаній діють головним чином у паливно-

енергетичному та продовольчому секторах). В країні – чимало проблем, у тому числі безробіття, інфляція, корупція¹. Жахливі наслідки мали природні катаклізми, зокрема, землетрус і гігантське цунамі 26 грудня 2004 р. Загинуло понад 200 тис., зникли без вісті 130 тис. осіб. Матеріальні збитки оцінювалися у 4 млрд. дол. В тому дехто побачив «невдоволення природи» діяльністю керівництва Індонезії. Однак у липні 2009 р. С.Б.Юдхойоно переобрали президентом країни на другий термін 2009 – 2014 рр. (62,37% голосів), а його Партія демократів на парламентських виборах у квітні того ж року вийшла на перше місце з результатом у 20,85% голосів. Це можна розглядати як високу оцінку з боку індонезійського суспільства його внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу та методів керівництва в цілому.

За Конституцією, Індонезія є президентською республікою, кабінет міністрів очолює сам президент, міністри підзвітні тільки главі держави і ні якою мірою не політичним партіям. Хоча, за думкою деяких аналітиків, призначаючи міністрів, С.Б.Юдхойоно керувався радше політичними міркуваннями, ніж їхнім професіоналізмом: з 34 урядовців 20 – члени 9 політичних партій (у тому числі 6 з Партії демократів, очолюваної президентом), із контролем 423 місць з 560 у парламенті. Тобто політичні позиції уряду у парламенті досить міцні. Хоча індонезійська економіка розвивалася в цілому непогано (світова криза не завдала їй надто великої шкоди), рейтинг уряду виявив тенденцію до зниження, що зумовлювалося головним чином низькою ефективністю роботи адміністративних органів і скандалом з корупцією навколо деяких міністерств.

Виборчі кампанії 2009 р. висвітили масу проблем: надмірну багатопартійність (в країні офіційно зареєстровано понад 40 партій); тенденцію до складання політичних організацій навколо «сильних особистостей», а не ідейних платформ; схильність партійних лідерів до поповнення дефіциту ідей за рахунок популістської риторики. Фактично передвиборчі альянси формуються на основі обміну послугами між патронами і клієнтами, що є старим, як світ. Сфери політики й бізнесу все більше стають схожими на сполучені сосуди, оскільки ціна «розкручування» кандидатів (рахуючи оплату телевізійної політичної реклами) стрімко зростає від кампанії до кампанії. Репутація національного парламенту падає в очах індонезійців. Як засвідчило соціологічне опитування, проведене у листопаді 2012 р., 69,55 % респондентів вважали, що для депутатів важливі тільки інтереси тих вузьких груп і осіб, яких вони реально представляють. В очах більшості індонезійців законодавці – це люди, які ведуть аморальний спосіб життя, вдаючись до адюльтерів (71,1% респондентів), живуть у розкошах (78,9%), прогулюють засідання або сплять на них (87,3%). Хорошими результатами роботи індонезійських депутатів назвали лише 6,49% опитаних. В цілому складається враження,

¹ Політологи вважають, що носієм демократії є середній клас, але в Індонезії той, хто може його репрезентувати, надто сильно залежить від влади або військових. Підприємці невірні, оскільки для розвитку бізнесу потрібні хабарі.

що за фасадом інститутів народного представництва проглядають контури нової олігархії, поруч – розквіт корупції. На цьому тлі спостерігається посилення протестних настроїв проти соціальної несправедливості, що поєднуються із апеляціями до етнічної та релігійної самобутності. Індонезія відрізняється від значної частини інших країн складністю регіональних та релігійних проблем.

Період «Нового порядку» відзначився різким зростанням ролі ісламу в країні всупереч курсу правлячої еліти. Релігія стала сферою, де реалізовувалися уявлення пересічних громадян про рівність перед Всевишнім, соціальну справедливість, духовний суверенітет і незалежність від світської влади. Цей феномен у своєму розвитку призводив до ексцесів у формі антиурядових проповідей, виступів і навіть терористичних актів з вибухами та різаниною. Гострі соціально-економічні проблеми і надалі створювали й створюють живильне середовище для зростання радикального ісламізму¹. Його активізація була безпосередньо пов'язана із послабленням жорсткого контролю військово-поліцейського апарату над ситуацією та забезпеченням внутрішньої безпеки після 1998 р. Він розквіт у регіонах, мусульманських школах та мечетях. Тут релігійна нетерпимість та радикалізм породжуються й посилюються соціальними та майновими відмінностями, а морального й політичного впливу часто набувають проповідники екстремістських поглядів на роль релігії у державі, на відносини між «правовірними» і «невірними» і на припустимість будь-яких засобів ствердження канонів шариату як вищого закону. Досить поширене явище – жорстокі сутички між представниками різних конфесій та етносів. Тому сучасна історія Індонезії має чимало кривавих сторінок.

В ієрархії найбільш ревних поборників ісламу у його «чистій» формі особливе місце посідають жителі індонезійської провінції Аче (населення становить понад 4 млн. осіб), розташованої на півночі острова Суматра. Вони вважають себе єдиними правовірними мусульманами у всій Індонезії. В провінції виник «Рух за вільний Аче» під гаслом відокремлення від Республіки і створення «незалежної ісламської держави». У 1976 р. тут спалахнули заворушення під релігійними знаменами з декларованою метою боротьби за чистоту віри, які тривали довгий час (загинуло понад 20 тис. чоловік, здебільшого мирних жителів). Ідеї сепаратизму втілювалися в життя силою зброї. Їм протистояли урядові військові сили, чисельність до 50 тис. Місцеве населення зазнавало жорстоких репресій з обох боків.

У даному випадку ще раз підтверджується та обставина, що за релігійними гаслами прихований політичний або економічний інтерес. Аче – найбагатша територія країни, яка має великі поклади нафти, газу, золота,

¹ Ісламістські терористи час від часу здійснюють свої акції: у 2002 р. на Балі в результаті вибухів загинули 202 особи. В результаті атак на два готелі у 2009 р. загинуло 7 осіб. У січні 2016 р. бойовики «Ісламської держави» організували серію вибухів в центрі Джакарти, однак поліції вдалося зменшити шкоду від теракту до мінімуму: в результаті нападу загинуло сім осіб, з котрих п'ятеро були екстремістами.

молібдену, олова. Тут також сконцентровані великі лісні масиви, виробляється багато каучуку та кави. Практично боротьба точиться за те, аби прибутки від цих багатств контролювалися не Центром, а перейшли до рук провінційної еліти. Природна катастрофа грудня 2004 р.¹, наслідки якої виявилися особливо руйнівними саме у цьому районі, змусила владу країни спрямувати до провінції значну гуманітарну допомогу, а також поновити контакти із сепаратистами задля того, аби хоча б тимчасово зупинити насильство. Президент С.Б.Юдхойоно закликав бойовиків до припинення вогню. В результаті налагодження діалогу в 2005 р. у Хельсинки було підписано «Меморандум взаєморозуміння» між представниками уряду і лідерами «Руху за вільний Аче». Сепаратисти зняли вимогу проведення референдуму щодо надання незалежності провінції. Джакарта пішла на деякі поступки, зокрема, надання Аче широкої автономії в рамках унітарної індонезійської держави, створення місцевих органів самоуправління і власної політичної партії, розпорядження фінансовими коштами від використання природних ресурсів провінції (70%), а також залучення до контролю за процесом подальшого мирного врегулювання міжнародних спостерігачів з ЄС та АСЕАН. З свого боку, «Рух» пообіцяв не вдаватися до насильницьких дій. За умов автономії легалізовано шаріат². Той факт, що представникам «Руху» вдалося добитися від Центру значних поступок, підштовхнуло лідерів інших сепаратистських організацій до активізації діяльності. Так, лідери «Організації за свободу Папуа» в черговий раз підняли питання про перегляд статусу провінції Іріан Джайя у складі Індонезії і зміни в бік більшої її самостійності у політичній та фінансовій сфері. Існують й інші зони напруження, які час від часу вибухають жахливими терористичними актами. На Молуккських островах конфлікт між мусульманами й християнами (християни складають 10% населення Індонезії), який час від часу має наслідком численні жертви, спонукає християн вести боротьбу за створення незалежної держави «Республіка Південних Молукк». Деякі політологи вважають, що сплеск сепаратистських тенденцій став реакцією на зміну тридцятирічного авторитарного управління, що змінилося демократичними перетвореннями. В історії Індонезії часто траплялася різанина і пограбування представників китайської общини, яка традиційно займає домінуюче положення у місцевій економіці³. Тобто збереження

¹ 26 грудня 2004 р. стався найбільший в історії Індійського океану підводний землетрус, в наслідок якого утворилася гігантська хвиля цунамі (у прибережній зоні – понад 15 м.). Катастрофа забрала життя 230 тис. осіб у 13 країнах, чимало – в Індонезії.

² Різко обмежено вживання алкоголю, для жінок обов'язкові головні покривала, запроваджене роздільне перебування чоловіків і жінок у громадських місцях, шаріатська поліція моралі слідкує за поведінкою тих, хто не перебуває у законному шлюбі, жорстоко караючи порушників. Також караються ті, хто не відвідує мечеть в обов'язкові дні та по п'ятницях і ті, хто лінується справляти намаз п'ять раз на день.

³ Серед некорінних народі Індонезії найчисельнішими є китайці, які мешкають практично по всіх регіонах країни: їх чисельність, за різними оцінками, коливається від 2,5 до 7 млн. осіб. Їхні статки досягли максимуму у 1980 – 1990-х рр., у золоті часи

єдності держави – одна з важливих і непростих проблем внутрішньої і зовнішньої політики унітарної держави, президентської республіки¹.

9 липня 2014 р. в Індонезії пройшли чергові президентські вибори. Згідно місцевого законодавства, кандидатів на найвищу посаду мають право висувати тільки партії або коаліції, які мають 20% місць у парламенті. За кілька тижнів до дня голосування конституційний суд країни прийняв рішення про те, що воно має пройти в один тур. Справа у тому, що згідно діючому законодавству, кандидату в президенти потрібно не просто набрати більшість голосів, але й здобути перемогу у 17 з 34 провінцій. Проте було висунуто лише два кандидати², і суд вирішив, що простої більшості буде достатньо. На високу посаду претендували генерал-лейтенант у відставці Прабово Субіанто і губернатор столичної Джакарти Джоко Відодо. Перший відомий своїми зв'язками із кланом Сухарто, який правив Індонезією понад 30 років. У генерала дружина – донька колишнього диктатора. П.Субіанто очолює партію «Рух за величну Індонезію». Другий – лідер Демократичної партії Індонезії, прославився як успішний бізнесмен і політик³, який ефективно бореться із корупцією. У своїй програмі він зробив акцент на політичних та економічних реформах, а також на підтримці незаможних. Також наголошувалася необхідність зміни менталітету співгромадян, «духовної революції». З результатом 53% голосів переміг Джоко Відодо. Це – перший випадок вступу на цю посаду діяча, який не є вихідцем із військової, цивільної або мусульманської еліти. На першому етапі еліта виявила себе менш зрілою, ніж електорат, який швидко визнав результати виборів. Відбувся розкол в лавах деяких

азіатського буму. До 1998 р. в Індонезії 3% китайського населення володіло понад трьома чвертями приватного багатства країни. Однак, із зростанням економічного впливу Китаю зростають і антикитайські настрої. Погроми – нерідкісне явище, особливо у періоди серйозних економічних труднощів. Останнім часом спостерігається особлива активність КНР у зміцненні економічних позицій по усьому світові, зокрема і в Індонезії. Індонезійське керівництво, як і керівництво деяких інших країн Південно-Східної Азії, здійснює прихований антикитайський курс.

¹ Сильним ударом по національним почуттям став вихід із складу Індонезії провінції Східний Тимор, колишньої португальської колонії, яку уряд Сухарто анексував у 1975 р. Більшість країн світу цю анексію не визнало. 25 років перебування у складі індонезійської держави не призвели до того, аби тиморці з нею змирилися, незважаючи на різні засоби «переконання», включаючи жорстокі репресії з боку військових. Особливе обурення викликала реалізація міграційної програми, у відповідності до якої у Східний Тимор було переселено 100 тис. індонезійців з Яви. Прибульці зосередили в своїх руках контроль над майже 75% бізнесу. В результаті кваліфікованим місцевим працівникам практично втратили можливість знайти роботу на батьківщині. Перебратися в інше місце також було неможливо, оскільки з міркувань безпеки зв'язки із новою провінцією обмежили. У серпні 1999 р. уряд Б.Ю. Хабібі організував референдум, на якому жителі Тимору висловилися за відокремлення (цей референдум не простили президентові, усуваючи його з посади).

² Президент С.Б.Юдхойоно не міг знов висувати свою кандидатуру через конституційну заборону третьої каденції.

³ Джоко Відодо починав свою кар'єру меблевим майстром, пройшов етапи власника фірми, мера обласного центру і губернатора столиці.

партій, невдоволених тим, що вони залишилися поза виконавчою владою. Тому президенту довелося мали справу і з суперечностями між владними структурами.

На часі – відхід від сакралізації влади, притаманної традиційним уявленням індонезійців, реальна модернізація суспільства. Програма нового уряду накреслила прискорення темпів економічного розвитку, у тому числі за рахунок залучення іноземних інвестицій, перетворення Індонезії у світову морську державу. У 2014 р. новий президент оприлюднив доктрину «Індонезія – морська вісь світу», орієнтуючи на перетворення країни, яка знаходиться на стику акваторій двох світових океанів – Тихого та Індійського – у стратегічний транспортно-логістичний і торговий вузол світового значення, а також на одного з головних виробників та постачальників на світовий ринок продуктів моря. Уряд оголосив програму розвитку портового комплексу, що передбачає створення системи з 35 морських портів всією країною впродовж найближчих п'яти років. Реалізація проекту – гігантський обсяг робіт і колосальні затрати, в яких виявили бажання взяти участь деякі країни Сходу (особливо КНР) і Заходу.

Останнім часом позиції Індонезії на міжнародній арені значно зміцніли. Вона бере активну участь у роботі таких міжнародних організацій, як ООН (у січні 2007 р. стала непостійним членом Ради Безпеки), «G – 20», АСЕАН (у 2011 р. головувала в цій організації), АТЕС (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, де головувала у 2013 р.), Організації ісламського співробітництва (до 2011 р. Організація Ісламська конференція) та ін. Ще у 1948 р. була проголошена «активна й незалежна» зовнішня політика. Вона означала, що Індонезія самостійно вирішує й визначає власну позицію по відношенню до світових проблем без зовнішніх тиску та впливів. Така позиція виявилася в участі у Русі неприєднання. Разом із тим Джакарта дуже активно працює над підвищенням своєї ролі у міжнародних справах.

На першому місці – набуття лідерства у мусульманському світі¹. На цих позиціях, за думкою індонезійського керівництва, мають поступитися місцем арабські країни, які останнім часом демонструють неспроможність виступати провідною і об'єднуючою силою у вирішенні нагальних проблем. Індонезія вдалася до активних дій, що мають довести виправданість її претензій². Зокрема, вона виступила проти антиіранських санкцій, пов'язаних із розробкою ядерної програми, наголошує свою підтримку Палестині у її боротьбі, засудила Ізраїль після його вторгнення у Ліван у 2006 р., а також різко виступала проти американської агресії до

¹ На цю роль також претендують Іран й Пакистан.

² Курс, ініційований керівництвом країни, підтримують два основних об'єднання мусульман, що суперничають між собою – «Нахдатул Улама» й «Мхаммадія», число прибічників яких в цілому складає біля 100 млн. осіб. Це дає можливість заручитися підтримкою широких верств населення, що сприяє не тільки посиленню позицій влади, але й набуває додаткового стимулу до об'єднання країни на ідеологічних засадах. Досягнення лідерства у мусульманському світі набуває значення національної ідеї.

Афганістану та Іраку. Разом із тим Індонезійська Республіка всіляко стверджує необхідність зміцнення єдності мусульманських країн для створення контрбалансу посиленню впливу Сполучених Штатів Америки, хоча має з тими непогані відносини. Індонезія пропонує іншим мусульманським країнам перейняти її досвід мирного переходу до демократії та проведення реформ, зокрема у здійсненні прав людини. Активізуються заходи із формування на міжнародній арені іміджу поміркованої мусульманської країни, яка демонструє співіснування цінностей демократії та ісламу. Індонезійські діячі пропонують нове тлумачення ісламу, що допускає демократичні свободи й громадянські права у їх практичному застосуванні. В обережній формі висловлюється заклик до мусульманських країн зламати тягар ісламської архаїки і наблизитися до загальнолюдських цінностей. Разом із тим індонезійські офіційні особи заявляють про прагнення своєї країни змінити уявлення про іслам як про жорстку авторитарну релігійно-політичну доктрину і переконати світове співтовариство у демократичній сутності ісламського віровчення.

Індонезія додержується зовнішньополітичної концепції «тисяча друзів і жодного ворога». Заради протидії глобальній економічній нестабільності та підвищення добробуту свого народу країна посилює економічну дипломатію, розширюючи співробітництво з іншими країнами. Серед них – Китайська Народна Республіка, Індія, Південна Корея, Японія, Австралія і Нова Зеландія, країни АСЕАН¹ та ін. Все більша увага – до співробітництва із країнами ЄС та Латинської Америки. 5 серпня 2016 р. президент України Петро Порошенко вперше за 20 років відвідав Джакарту. Під час візиту було підписано декілька угод щодо активізації економічного співробітництва двох країн.

З іншого боку, Індонезія є одним із світових виробників та експортерів нафти і природного газу, входить до ОПЕК (Організації країн – експортерів нафти), тому важливою складовою її зовнішньої політики стала енергетична дипломатія. Розуміючи важливість контролю над видобуванням та транспортуванням енергоресурсів, Джакарта у своєму зовнішньополітичному курсі стала приділяти увагу проблемі міжнародної боротьби за розподіл джерел енергоносіїв. В свій час прибутки від нафти спрямовувалися в інфраструктуру, на розвиток перспективних галузей економіки та освіти. Але існує розуміння, що жорстка прив'язаність лише до реалізації на міжнародній арені енергоносіїв із вичерпанням останніх може перетворитися на зашморг. Тому ставлення до власного багатства – вельми заощадливе. Разом із тим ведуться пошуки нових родовищ, через які виникають певні ускладнення із сусідами, як це має місце у випадку із Малайзією. Територіальна суперечка ведеться за відносно багатий нафтою континентальний шельф поблизу північного узбережжя малайського штату Саравак.

¹ Бруней, В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни.

Індонезія із її поліетнічним і поліконфесійним населенням, латентною загрозою ісламізму, тліючим сепаратизмом у деяких регіонах, дуже зацікавлена у тому, аби у випадку загострення однієї чи кількох з цих проблем вона могла б розраховувати хоча на невтручання своїх сусідів. Беручи до уваги, що чимало держав Південно-Східної Азії стикаються із схожими проблемами, їхні інтереси близькі або співпадають із індонезійськими.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що Індонезія у постсухартівський період досягла певних зрушень у перетворенні різних сторін свого політичного, економічного й суспільного буття. Але демократизація за західним зразком не чужа індонезійцям. У внутрішній політиці позначається курс на більш послідовне протистояння ісламістському радикалізму, забезпечення прав людини, етнічних та релігійних меншин, зміцнення віротерпимості і принципів плюралізму, продовження боротьби з корупцією. Лідери наймасовіших мусульманських організацій вбачають своє завдання у тому, аби Індонезія стала прикладом поміркованого ісламу, що органічно поєднується із демократичними нормами життя. Очевидно, що здійснення цього курсу значною мірою залежатиме від подолання розколів в еліті, від наявності в неї політичної волі. Деякі прошарки населення схиляються до сильної, жорсткої центральної влади, але більшість населення вже відчуло можливості вільного розвитку, тому відновлення авторитаризму у класичному вигляді навряд чи станеться, а традиційна політична культура місцевого населення буде повільно рухатися в бік модернізації. Як зазначив президент С.Б.Юдхойоно в одному із своїх виступів: «В умовах трансформації світової системи у нас є тільки два виходи: заплющити очі і готуватися до програшу або прийняти виклик і спробувати адаптуватися у новому світі».

Література

- Бертран Ж. Квазифедеральное устройство Индонезии: адаптация на фоне интеграции /Ж.Бертран //Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 4.
- Бычков А. Волна этносепаратизма угрожает захлестнуть страну /А. Бычков //Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 6.
- Галушка-Адайкін А. Індонезійська "реформація" за часів президентства Абдуррахмана Вахіда та Мегаваті Сукарнопутрі /А. Галушка-Адайкін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37.
- Галушка-Адайкін А. Падіння режиму "Нового порядку" в Республіці Індонезія /А. Галушка-Адайкін // Сходознавство. – 2013. – № 64.
- Гусев М. Индонезия в поисках национальной идеи /М. Гусев //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 2.
- Гусев М. Индонезия – новый игрок на ближневосточной арене /М. Гусев //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 3.
- Гусев М. Н. Индонезия. На стыке цивилизаций /М. Н. Гусев //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1.
- Другов А. Конец эпохи Мегавати Сукарнопутри /А. Другов //Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1.
- Другов А. Индонезия: 10 лет после авторитаризма /А. Другов // Азия и Африка сегодня.– 2008. – № 5.

- Другов А. Ю. Трудные дороги независимой Индонезии /А. Ю. Другов // Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2010. – № 4.
- Другов А.Ю. Индонезия: опыт перестройки /А.Ю.Другов //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2014. – № 1.
- Другов А.Ю. Индонезия: выборы 2014 /А.Ю.Другов //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2015. – № 2.
- Другов А.Ю. Индонезия: 70 лет борьбы, преодоления и развития /А.Ю.Другов //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 7.
- Ефимова Л. М. Внешнеполитический процесс в Индонезии /Л. М. Ефимова //Вестник МГИМО – Университета. – 2010.– № 1.
- Ефимова Л. М. Социальный протест в современной Индонезии /Л.М.Ефимова // Вестник МГИМО – Университета. – 2015.– № 4.
- Ефимова Л. М. Индонезийская «Морская ось мира» и китайский «Морской шелковый путь XXI века» /Л.М.Ефимова // Вестник МГИМО – Университета. – 2015.– № 6.
- Жеребчук С. Зовнішньоторговельні перспективи Індонезії на світових ринках / С. Жеребчук // Зовнішні справи.– 2010. – № 7/8.
- Жеребчук С.В. "Питання етнічних китайців" в Індонезії та Малайзії: різні підходи – різні результати / С. Жеребчук // Китаєзнавчі дослідження : науковий збірник.– 2014. – № 1/2.
- Куликова М. О. Традиционная политическая культура и реформы в Индонезии /М. О. Куликова // Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2010. – № 1.
- Логвиненко Б. Мультикультуралізм і одноденність Індонезії /Б.Логвиненко// Український тиждень.– 2016. – № 1-2.
- Недбай В. Зовнішньополітична стратегія Індонезії /В.Недбай // Емінак. – 2016. – № 2 (14), т. 3, квітень - червень.
- Нурмухамедов А.-К. Многоликая Индонезия: история и современность / А.-К. Нурмухамедов // Украина и Исламский мир.– 2010. – № 4.
- Пахомова Л. Индонезия: на пути преодоления трудностей /Л. Пахомова //Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 6.
- Підберезних І. Індонезія: шлях до прогресивного розвитку та демократії /І. Підберезних.//Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – 2015. – Серія: Історичні науки. – № 5 (306).
- Погадаев В. От эры «Нового порядка» к эре реформ /В. Погадаев //Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 5.
- Попов А.В. Президентские выборы в Индонезии /А.В.Попов //Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития. – 2014. – № 23.
- Прозоровский А. Модернизаторский авторитаризм в Индонезии и Южной Корее /А. Прозоровский //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 7.
- Сумский В. Кризис в Индонезии: экономика в интерьере межэтнических отношений /В. Сумский //Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 7.
- Сумский В. В. Генерал Сухарто и темная страница индонезийской истории /В.В. Сумский //Международная жизнь. – 2009.– № 8.
- Сучков Г.В. Армия и общество в постсухартовской Индонезии /Г. В. Сучков // Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2009. – № 4.
- Шкваря Л. Экономика Индонезии: современные тенденции /Л. Шкваря // Мировая экономика и международные отношения.– 2013. – № 11.
- Aspinall E. Indonesia's 2014 Elections: Parliament and Patronage / E. Aspinall //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 4.
- Geri M. The 'Battle of Ideas' to Defeat the Islamic State Begins in Indonesia /M. Geri //Foreign Policy Journal. – 2016. – February 5.

Kikue Hamayotsu Indonesia in 2015: The People's President's Rocky Road and Hazy Outlooks in Democratic Consolidation /Kikue Hamayotsu, R. Nataatmadja //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.

Mietzner M. How Indonesia Won a Constitution / M. Mietzner //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 2.

Mietzner M. Indonesia's 2014 Elections: How Jokowi Won and Democracy Survived /M. Mietzner //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue. 4.

Pisani E. Indonesia in Pieces. The Downside of Decentralization /E. Pisani //Foreign Affairs. – 2014. – July-August.

Rosser A. Law, democracy and the fulfilment of socioeconomic rights: insights from Indonesia /A/Rosser, M.van Diermen // Third World Quarterly. – 2016. – Vol. 37. – Issue 2.

Держави Корейського півострову

Корейський півострів є однією з найнебезпечніших «гарячих точок» в світі. Він постійно перебуває на межі війни, тобто це – зона перманентного конфлікту, який то загострюється, то вщухає впродовж тривалого часу сучасної історії. Після Другої світової війни його північна частина опинилася під впливом Радянського Союзу, а південна – Сполучених Штатів Америки. У 1948 р. утворилися дві держави – Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР) і Республіка Корея (РК), які не визнали одна одну, що призвело до спалаху збройного протистояння між ними у 1950 р. Війна за суттю була громадянською, хоча і підтримувалася зовнішніми силами. Вона забрала 1,5 млн. життів і у 1953 р. завершилася перемир'ям, яке діє досі¹. Країну поділено на дві частини демілітаризованою зоною, що проходить за 38-ою паралеллю². Дві держави-суперниці розвивалися за протилежними моделями і стали символами протистояння радянської та американської супердержав, які їх підтримували³, навіть більше того – двох непримиренних ідеологічних систем за умов «холодної війни». Врешті решт той стан, у якому перебувають обидві корейські держави на теперішній момент, ще раз демонструє історичні досягнення обраних моделей розвитку⁴.

Успішнішою виявилася Республіка Корея. Під патронажем США творилася держава із ринковою економікою, політична система якої позиціонувалася як демократична, проте до другої половини 1980-х рр. її важко було сприймати як таку, оскільки при владі, з невеликими перервами, перебували військово-диктаторські режими. На чолі них стояли генерали Пак Чжон Хі (1961 – 1979 рр.) та Чон Ду Хван (1980 – 1988 рр.). Після розділення країни промисловість залишилася на Півночі, хоча і була зруйнована. Південь – відсталлий аграрний регіон, що страждав від злиднів (американці завозили рис, аби врятувати населення від жорстокого голоду), без будь-яких цінних природних багатств⁵, з практично повністю неписьменним населенням (дуже мало людей з вищою освітою). Від початку 1960-х рр. він став прискореними темпами розвивати свою економіку. В світі заговорили про «корейське економічне диво»⁶, оскільки РК за короткий час посіла гідне місце серед так званих «нових індустріальних країн». Разом із Гонконгом, Тайванем та Сінгапуром вона перетворилася на одного з чотирьох «драконів» Південно-Східної Азії. У 1996 р. Республіку Корея прийняли в елітарний клуб економічно розвинених держав – Організацію економічного співробітництва та

¹ Оскільки мирний договір не підписаний, Корейський півострів формально до цього часу перебуває у стані війни.

² Смуга 250 км завдовжки і близько чотирьох кілометрів завширшки.

³ Серед впливових союзників Північної Кореї – Китай, Південної – Японія.

⁴ ВВП КНДР складає приблизно 3 – 4% від ВВП Республіки Корея.

⁵ Виключення – невеликі запаси низькоякісного вугілля, видобування якого давно припинено через нерентабельність.

⁶ Нерідко казали: «Чудо на Хангані» або на річці Хан.

розвитку. В наш час вона входить до «G – 20» або «Великої двадцятки», являючи собою четверту за потугою економіку Азії. Тобто за три десятиріччя РК перетворилася із країни, що розвивається, на країну розвинену.

Показовим є той факт, що від початку 1960-х рр. до середини 1990-х рр. валовий національний продукт у розрахунку на душу населення зріс від 80 доларів до 10500, а експорт – від 200 млн. доларів до 130 млрд. У 2015 р. прибуток на душу населення перевищив 32 тис. доларів на рік. У суспільстві постійно скорочується число тих, хто перебуває у стані бідності¹.

Головні фактори, що забезпечили економічне піднесення: жорстке державне регулювання за умов існування олігархічної системи організації бізнесу²; політика залучення іноземного капіталу та технологій; експортна орієнтація промислового зростання; велика увага до розвитку освіти та науки, що дала змогу підготувати потужний кадровий потенціал; риси корейського національного характеру, значною мірою сформованого під впливом конфуціанської етики: працелюбність, цінності освіти, дисциплінованість, організованість, ретельність, патріотизм, шанування старших тощо.

Успіхи досягалися важкою працею. Тривалість робочого тижня фактично не регламентувалася, досягаючи 60, а то й 70 годин. Відпустка не перевищувала кількох днів на рік при тому, що більшість корейців її не брали впродовж років. Заробіток не тільки промислових робітників, а навіть кваліфікованих інженерів довгий час був у рази меншим, ніж в інших індустріальних країнах, зокрема, у 5 разів менший від рівня США. Діяльність профспілок жорстко регламентувалася. Разом із тим важливе значення мав приплив до країни іноземного капіталу, особливо із Америки та Японії. Тенденція потужного економічного піднесення мала продовження, хоча лиха година світових фінансово-економічних криз (1997-1998 та 2008 рр.), РК не оминула, та не з такими масштабами негативу, як це мало місце в інших країнах. В умовах розгортання глобалізації пріоритетне значення має промислова політика, яка у

¹ Середня місячна зарплата у 2016 р. складала близько 3000 доларів США, після сплати податків – 2300, при цьому мінімальна – відповідно 1015 і 700. Податки з прибутків – від 6 до 38%. Робочий день – 10 годин.

² Авторитарний режим Пак Чжон Хі створив політичні та організаційні передумови для подолання відсталості країни, форсованої індустріалізації і підтримки високих темпів економічного зростання. Адміністративні заходи відіграли велику роль у концентрації людських, матеріальних, фінансових і науково-технічних ресурсів на стратегічних напрямках розвитку. За сприяння уряду формувалися чеболі – великі конгломерати, такі як «Хйонде», «Самсунг», які об'єднали десятки різнорідних компаній, забезпечувалася підтримка їх просуванню на світові ринки. У цьому уряді допомагали підконтрольні йому банки, через які перерозподілялися фінансові потоки. Водночас зусилля держави спрямовувалися на формування основ ринкової економіки: розроблялися законодавча система, розвивалася мережа фінансових інститутів, складався ринок цінних паперів, вдосконалювалися механізми взаємин із світовим ринком тощо.

Південній Кореї орієнтована на найбільш системне вирішення проблем безперервної модернізації економіки у відповідності до вимог суспільства знань.

Приклад Південної Кореї підтвердив висновок американського аналітика С. Хантингтона відносно того, що демократизації сприяє порівняно високий рівень економічного розвитку. Також помітно, що впродовж останніх десятиріч в цій країні йде взаємообумовлений і взаємопов'язаний процес: з одного боку, розвиток економіки позитивно впливає на розширення демократії, а з іншого – відбувається позитивний вплив процесів демократизації на соціально-економічну ситуацію.

З кінця 1980-х рр., коли економіка країни помітно розвинулася, розпочався процес реальної демократизації, який відбувався під інтенсивним тиском «знизу». Влітку 1987 р. мали місце потужні політичні потрясіння, викликані студентськими виступами, активізацією діяльності опозиційних партій, невдоволенням релігійних кіл, масовими антиурядовими демонстраціями. Під їх тиском правляча Демократична партія справедливості пообіцяла провести широку амністію, звільнити політичних в'язнів, відновити в університетах виключених викладачів і студентів, провести прямі президентські вибори, реорганізувати уряд. В грудні 1987 р. прямі президентські вибори відбулися. Зміна влади вперше здійснилася мирним, демократичним шляхом, без втручання військових. Вибори до Національних зборів (парламенту), які пройшли раніше, призвели до того, що більшість місць посіли представники опозиційних партій. Однак розкол в лавах опозиції значно послабив антиурядові сили, вони не змогли домовитися між собою щодо висунення єдиного кандидата на вищу посаду в державі. Також відіграла значну роль та обставина, що правляча еліта перехопила ініціативу в опозиції і запропонувала нову, найбільш демократичну за всю історію існування Республіки Корея, редакцію Конституції. Внаслідок цього опозиція втратила основну перевагу – унікальність програми з планом демократичних перетворень. На президентських виборах у сукупності опозиція набрала 55 % – 28% одержав Кім Йон Сам і 27% – Кім Те Чжун, але 36,6 % голосів виборців принесли перемогу висуненню правлячої партії відставному генералу Ро Де У. 25 лютого 1988 р. він вступив на посаду, що знаменувало початок Шостої республіки¹, яка існує досі як президентська.

Прийшовши до влади, новий президент зробив ставку на співробітництво із опозиційними силами і прийняв більшість їхніх вимог. При Ро Де У були зняті обмеження із засобів масової інформації, значно розширено автономію вищих навчальних закладів, певного розвитку

¹ Перша, президентська республіка, датується 1948 – 1960 рр. Друга – парламентська, існувала впродовж 1960 – 1962 рр. Військовий переворот 1961 р. призвів до тривалого періоду авторитарного правління. Третя (1963 – 1972 рр.) і Четверта республіки (1972 – 1980 рр.) – це час, коли при владі перебував генерал Пак Чжон Хі, а лад характеризувався як суперпрезидентська республіка. 1980 – 1987 р. – період П'ятої республіки, коли влада також концентрувалася в руках військових.

набуло місцевого самоврядування, запроваджено «три основні права робітників»: на організацію, колективні переговори та страйк, відпущено на волю частину політичних в'язнів. Політика Ро Де У, безперечно, сприяла руху в бік демократизації країни. Це мало наслідком те, що наступним південнокорейським президентом вперше за декілька десятиріч стала не військова, а цивільна особа.

На виборах 1992 р. з семи претендентів основними кандидатами виступали колишні лідери опозиції Кім Йон Сам і Кім Де Чжун. При явці виборців на ділянки у 71,9% перший одержав 41,96% голосів, а другий – 33,82 %. Саме із діяльністю президента Кім Йон Сама пов'язано багато демократичних змін, зокрема, підвищення прозорості політичної влади. Він зосередив свої зусилля на оздоровленні суспільства і на боротьбі із корупцією. Так, друкувалися повідомлення щодо фінансових статків політичних діячів, урядових чиновників, воєначальників, університетської професури та діячів культури. Частина депутатів Національних зборів, міністрів уряду і посадовців адміністрації були вимушені піти у відставку, по відношенню до інших розпочато слідство. У в'язниці опинилися колишні міністри оборони і начальники штабів родів військ, вищі чини поліції, банкіри. Кульмінацією кампанії із відновлення законності в країні у 1993 р. став арешт і суд над двома попередніми президентами Чон Ду Хваном і Ро Де У, яких засудили на тюремне ув'язнення за причетність до загибелі демонстрантів у місті Кванчжу¹ та корупцію². Антикорупційні реформи Кім Йон Сама увійшли до історії як «спокійна революція». Але вони дорого коштували самому президентові, оскільки виявилася причетність членів його родини до фінансових махінацій. І тільки точний розрахунок президента на підтримку його курсу з боку широких верств населення не дозволило дестабілізувати політичну обстановку в країні.

Однак влада упустила момент, коли економіка, вельми жорстко регламентована державою, почала входити в кризовий стан, і не зважилася на її глибоке реформування. Восени 1997 р. у Південно-Східній Азії почалася потужна фінансово-економічна криза, яка боляче вдарила і по Південній Кореї. Влада кинула гасло «економії, заощадливості і самопожертви заради квітнення корейської нації». Населення самовіддано включилося у рух за скорочення споживання і надмірних витрат. Серед заходів помітне місце зайняла кампанія із добровільного збирання валютних коштів, золота, коштовних прикрас у фонд «допомоги економіці». Але більшість південних корейців були незадоволені здійснюваною економічною політикою, що найбільше сприяло перемозі на

¹ У травні 1980 р. у місті Кванчжу пройшли масові акції протесту, ініційовані студентством, яке обурилося через закриття місцевого університету. На підтримку піднялося понад 300 тис. протестувальників, які виступали проти диктаторського військового режиму в країні. Повстання придушили військові. Чисельність жертв вимірювалася сотнями загиблих і поранених.

² Пізніше Кім Йон Сам пом'якшив покарання, а Кім Де Чжун їх амністував.

президентських виборах у грудні 1997 р. лідера опозиції, знаменитого дисидента та борця із авторитарним режимом Кім Де Чжуна.

У конфуціанській традиції існує поняття «відплати за заслуги», коли достойний має винагороджуватися, у тому числі титулами й посадами за служіння своїй батьківщині. Вся біографія Кім Де Чжуна – це служіння батьківщині, боротьба проти авторитаризму. Але його перемога – 40,27% проти 38,75 % у Лі Хве Чана склала лише 390 тис. голосів виборців. Вибори 1997 р. відкрили нову сторінку в історії країни. Вперше за п'ятдесят років існування РК політична влада перейшла до рук опозиції шляхом чесних прямих всенародних виборів. Мирна передача влади від правлячої партії до опозиційної через виборчий процес стала ще однією важливою віхою у демократизації Південної Кореї.

У своїй інавгураційній промові 25 лютого 1998 р. новий президент закликав націю до перегляду політики і проведення реформ в економіці. До того часу жорстко організована економічна система призвела до формування блоку політиків, бюрократів та представників великого бізнесу, згуртованого на базі корисливих інтересів і такого, що породжував широкомасштабну корупцію. Фінансово-економічна криза 1997 – 1998 рр. унеможливила функціонування такого господарського механізму. Постала нагальна необхідність згортання прямого втручання держави в економіку і формування принципово інших взаємин між державними інститутами та бізнесом. Був взятий курс на забезпечення самостійності банківсько-кредитного сектору і рівних умов доступу комерційних структур до кредитних ресурсів, на підтримку прогресивних галузевих перетворень і посилення конкуренції. Формулюючи основні цілі нової господарської стратегії, президент акцентував недопущення різкого зниження рівня життя населення і створення ліберальної економічної моделі, орієнтованої в першу чергу на задоволення інтересів середнього і малого бізнесу, а також структурні реформи у промисловості на основі більш інтенсивного розвитку науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт. Водночас коректувалася соціальна політика держави: обмежувалася тривалість робочого тижня, одержала підтримку система соціального страхування, великі інвестиції спрямовувалися в сферу освіти тощо. Таким чином, розпочалися реформи, спрямовані на оздоровлення економіки, а адміністрації Кім Де Чжуна вдалося консолідувати суспільні сили і вийти із кризового становища. Але наприкінці своєї президентської каденції Кім Де Чжун зазнав жорстокої критики з боку опозиції за корупцію (двоє його синів були заарештовані за корупційні зв'язки), а також за хиби у політиці щодо Корейської Народно-Демократичної Республіки.

На виборах 2002 р. головними суперниками були Но Му Хйон від ліберальної Демократичної партії нового тисячоліття, якого Кім Де Чжун почав просувати ще у 2000 – 2001 рр., і Лі Хве Чан від консервативної Партії великої країни. Головними темами президентської кампанії стали проблема корупції у вищих ешелонах влади, а також питання зовнішньої політики та об'єднання Кореї. Но Му Хйон набув широкої популярності

своїм непримиренним ставленням до корупції. У теледебатах, які пройшли за тиждень до виборів, він звинуватив суперника в одержанні хабарів і заявив, що в разі перемоги корупції буде покладено край, а підтримка великих конгломератів назавжди залишиться у минулому. Його перевага в голосах склала 2,11 %, тобто 590 тис. (48,7% проти 46,59%)¹.

Період президентства Но Му Хйона виявився одним із найбурхливіших у сучасній політичній історії країни. Відразу після інавгурації у 2003 р. загострилися відносини глави держави і парламенту, де домінувала Партія великої країни. Ця партія спробувала ініціювати процедуру імпічменту президента через звинувачення його у корупції, проте це не вдалося. Восени того ж року в Демократичній партії нового тисячоліття відбувся розкол: утворилося дві фракції – пропрезидентська і антипрезидентська. Перша вийшла із складу партії і утворила нову партію – Урідан (Наша партія). І розкол в Демократичній партії нового тисячоліття, і утворення нової партії були свідченням політичної кризи, яку на той час переживало корейське суспільство. Її кульмінацією стала спроба оголошення імпічменту президенту у березні 2004 р. Депутати Партії великої країни та Демократичної партії нового тисячоліття звинуватили президента у провалі економічної політики, корупції, порушенні виборчого закону². Початок процедури імпічменту сколихнув усю країну: повсюдно проходили багатотисячні мітинги на підтримку Но Му Хйона. Конституційний суд виніс рішення: дії президента не є достатніми для усунення глави держави від влади – і припинив процедуру імпічменту³.

До 2007 р. рейтинг Но Му Хйона впав до 30%, а більшість населення Південної Кореї вважала, що реформаторська політика ліво-ліберального крила провалилася, хоча економічні показники того періоду виглядали непогано: темпи зростання економіки склали 4 – 5 % на рік, ВВП на душу населення досяг майже 20 тис. доларів. Однак корейці за минулі десятиріччя звикли до вищих показників, зокрема, до 8 щорічних відсотків. До того ж зростання спостерігалось в основному в експортно-орієнтованих

¹ Вкотре виявилася притаманна південнокорейському політичному процесу «регіональна неприязнь», яка давала про себе знати задовго до появи інституту президентства. Не дивлячись на етнічну однорідність населення Корейського півострову, на початку нашої ери на його території існувало три державних утворення – Когурйо, Пекче і Силла. Історична пам'ять про існування та суперництво трьох держав зберігається досі. У сучасній РК мешканці одних провінцій або недолюблюють жителів других провінцій, або ставляться більш-менш лояльно до представників третіх. Це виявляється і на президентських, і на парламентських виборах. Ця обставина зумовила невеликий відрив у кількості відданих голосів за кандидатів на вищу державну посаду.

² У квітні 2004 р. мали відбутися чергові вибори до Національних зборів, а Но Му Хйон відкрито закликав голосувати за Нашу партію, що є порушенням закону про вибори, оскільки президент займає офіційну посаду.

³ У 2009 р. Но Му Хйона було звинувачено в одержанні хабаря у розмірі 6 млн. доларів від текстильної фірми. 23 травня він вчинив самогубство, стрибнувши у прірву. У посмертній записці були такі слова: «...Я переживаю важкі часи. Я ускладнив життя надто багатьом людям...»

галузях, а малий і середній бізнес перебували у стані стагнації. Це відбилося на ситуації на ринку праці, де в п'ять разів зросла чисельність працівників, зайнятих на нерегулярній роботі, і значно збільшилося безробіття серед молоді. Додавалися складності, пов'язані із ядерною кризою, яка знов загострилася на Корейському півострові.

Серед настроїв щодо закінчення перебування лібералів при владі розпочалися передвиборчі перегони 2007 р. Від ліберальної Об'єднаної демократичної партії, яка змінила на політичному небосхилі Нашу партію, висунули Чон Дон Йона – колишнього міністра і главу Національної ради безпеки. Від Партії великої країни кандидатом йшов Лі Мйон Бак – харизматичний політик із надзвичайно вражаючою життєвою історією. Виходець із найбіднішої багатодітної родини, в юності він був змушений працювати прибиральником на сеульському ринку, торговці якого зібрали кошти на його університетську освіту. Пізніше – керівник будівельного підрозділу концерну «Хйонде», впродовж 15 років депутат парламенту, успішний мер столиці, він набув надзвичайної популярності серед виборців. У своїх передвиборчих виступах він запропонував економічну програму, коротко сформульовану у цифровій аббревіатурі «747»: економічне зростання – 7% на рік; ВВП на душу населення – 40 тис. доларів (у 2007 р. цей показник становив 30 тис.); перетворення Південної Кореї у державу, яка посіла б за основними економічними показниками сьоме місце серед країн світу. Хоча претендент на президентство неодноразово казав, що ця програма – не обіцянка, а радше уявлення про майбутнє РК, перспектива більше вражала, ніж програма лібералів.

У своїй передвиборній кампанії Лі Мйон Бак активно використовував імідж успішного бізнесмена, якому достеменно відомо, як досягти піднесення економіки, підвищення рівня життя, зміцнення позицій країни у глобальній конкуренції. Його перемога була переконливою: 48,7% голосів виборців проти 26,1 % за суперника. Такий великий розрив між кандидатами є вкрай нетиповим для Південної Кореї, так само і та низька явка, яку продемонстрували виборці. Остання виявила так званий «демократичний парадокс», описаний американським політологом Робертом Далем: чим стабільніший демократичний режим, довше існує, більш ефективно функціонує, тим нижча підтримка конкретного уряду з боку громадян, тим нижча їхня політична участь.

Впродовж кількох десятиріч Республіка Корея пройшла складний шлях від військової диктатури до демократичного багатопартійного суспільства із вільними засобами масової інформації, відкритими і справедливими виборами. Реформування політичної системи проходило на основі позитивних результатів економічних реформ, розпочатих за часів авторитаризму. Демократизація корейського суспільства відбувалася у формі політичної реформи «згори», хоча і під тиском «знизу», що забезпечувало мирний характер трансформації авторитарного режиму. В якості рушійних сил транзиту одночасно виступали як політична опозиція, репрезентована демократичною громадськістю і середнім класом, так і

тверезомислячі представники державного, у тому числі військового керівництва.

Політологи характеризують РК як ліберально-демократичну державу, проте із сильною східно-азіатською специфікою – ієрархічністю, нівелюванням особистості, приматом колективних інтересів, досить сильною регламентацією життя. Південнокорейські юридичні норми наділяють громадян та їхні громадсько-політичні об'єднання (яких стає все більше рік по рік) правом брати участь в управлінні державою, займати будь-які публічні та державні посади. Але формування реального політичного суб'єкту в країні ще не завершено. Характерна для конфуціанського світу авторитарно-патерналістична організація влади гальмує розвиток системи політичного представництва. Парламент впродовж тривалого часу має другорядне значення у політичній системі Південної Кореї – президентської республіки.

Президент користується найширшими повноваженнями, які, по суті, дісталися йому у спадщину від авторитарних режимів минулого. Після свого обрання він практично нікому не підзвітний. Він призначає прем'єр-міністра та міністрів, хоча процедура призначення передбачає необхідність узгодження його волі із думкою парламенту – кандидатури на найвищі державні посади затверджує парламент. Парламент приймає закони на основі досягнення компромісу між правлячою партією, тобто партією президента, і опозиційними силами. За звичай компроміс досягається в одному з комітетів парламенту, а потім виноситься на пленарне засідання. Президент, видаючи укази і розпорядження, враховує практику компромісів, що сприяє підтриманню політичної стабільності в країні.

Попри існування багатопартійності, фактично склалася партійна система за формулою «2+». Впродовж понад десятиріччя однією з двох найбільших політичних сил виступала консервативна Партія великої країни. Назва іншої найбільшої політичної партії ліберального спрямування кілька разів змінювалося, однак, не дивлячись на ці зміни, а також зміну лідерів, її ідеологічна основа і політична програма залишалися незмінними. Саме ці дві партії боролися за більшість депутатських мандатів, а їхні представники – основні претенденти на президентство. Основні програмні розбіжності – в області зовнішньої політики: консерватори традиційно виступають за тісне співробітництво із США як в економічній, так і у військово-політичній сфері, а також за жорстку позицію по відношенню до КНДР. Ліберали – за незалежний зовнішньополітичний курс та всебічне співробітництво із північним сусідом. Партії основні і неосновні постійно трансформуються та еволюціонують. Часто корейські партії за суттю є клубами підтримки того чи іншого авторитетного політика і нерідко створюються на регіональній, земляцькій основі. Більшості з них рідко вдається проіснувати більше одного президентського терміну (за Конституцією другий не передбачається).

З часом громадськість в Південній Кореї стала ставитися спокійніше до ходу виборчої кампанії. Значною мірою це зумовлювалося тим, що знизилася напруженість політичної боротьби між двома основними політичними партіями. Їх успіх чи неуспіх впливає на те, чиого кандидата оберуть на президентську посаду. Перед виборами 2012 р. обидві політичні сили здійснили своєрідний ребрендинг: консерватори трансформували свою Партію великої країни в партію Сенурі (Партію нових меж), ліберальні сили започаткували нову формацію – Об'єднану демократичну партію.

Під час президентської кампанії між двома провідними партіями та їх кандидатами жорсткої конфронтації з питань зовнішньої і внутрішньої політики не було. І ті, й інші закликали до збереження стратегічного альянсу із США, розвитку зв'язків із Японією, відновлення діалогу із Північною Кореєю. І консерватори, і ліберали обіцяли виборцям значне підвищення соціальних витрат – на виховання дітей, вищу освіту, медицину і пенсійні виплати. При чому, як праві, так і соціальні центристи висловлювалися за підвищення податків для різних категорій населення.

Набагато більше уваги приділялося персональному фактору, тобто особистостям основних претендентів на президентську посаду. Консерваторів представляла 60-річна Пак Кин Хе – донька вбитого диктатора Пак Чжон Хі, відомий в країні парламентар, яка очолювала і Партію великої країни, і Сенурі. Саме під її керівництвом праві одержали на парламентських виборах 11 квітня 2012 р. абсолютну більшість мандатів (152 з 246)¹. Часто її називали «азіатською Тетчер» за сильний характер і схожі політичні позиції (наприклад, прихильність до принципів вільного ринку). Їй протистояв парламентар, відомий юрист Мун Чже Ін. У виборах 19 грудня 2012 р. взяли участь три чверті електорату. 51,55% голосів одержала Пак Кин Хе, 48,02% – її суперник. Аналізуючи результати, політологи вказували на потужну соціальну і електоральну підтримку сучасних консерваторів у різних соціальних прошарках південнокорейського суспільства, а також на те, що феномен «економічного дива» був реалізований саме у ті роки, коли при владі перебували праві сили.

Уряд президента Пак додержувався жорсткої лінії у тому, що стосується громадянських демонстрацій та опозиційних рухів. Пояснювалася така позиція загрозою з боку Північної Кореї. Опозиція, із свого боку, вказувала на небезпеку переростання такої політики в авторитаризм. Також за часів президентства «азіатської Тетчер» збільшився розрив між бідними і багатими. Дехто із виборців вважав, що зростання нерівності невідворотне, оскільки є результатом економічного уповільнення, однак інші ставило це у провину урядові.

Чергові вибори до Національних зборів відбулися 13 квітня 2016 р. Демократична партія Тобуро одержала 123 депутатських мандатів, Сенурі

¹ Основний суперник – ліберальна опозиція одержала 127 місць.

– 122, Народна партія¹ – 38 місць, Партія Справедливості – 6, незалежні кандидати – 11. Хоча більшість опитувань передрікала перемогу правлячої партії, а влада досить активно намагалася підтримувати напружену боротьбу, консерватори не тільки поступилися опозиції за сумою мандатів, але й втратили парламентську більшість². Значний вплив на результати голосування мало не акцентування північнокорейської проблеми (населення Півдня не дуже переживає з цього приводу), а внутрішні проблеми країни, пов'язані із не зовсім вдалим спробами Пак Кин Хе побудувати соціальну державу.

Наприкінці жовтня 2016 р. журналісти телеканалу JTBC знайшли у сміттєвому баку одного із готелів Сеулу планшет, на якому виявилось близько 200 секретних документів за 2012-2014 рр. і 44 чорнетки промов президентки, які правила її близька подруга Чхве Сун Сіль. Виявилось, що Пак Кин Хе фактично передала їй владу³ із доступом до документів державної ваги і впливом на рішення найвищого рівня, зокрема, кадрові призначення. Також Чхве Сун Сіль примушувала представників великого бізнесу вносити багатомільйонні пожертви на рахунки пов'язаних із нею фондів і фірм (тільки компанія «Саммсунг» перевела на благодійний фонд подруги президента 120 млн. доларів). Громадяни країни кілька разів виходили на багатотисячні мітинги протесту у столиці та інших великих містах із вимогою відставки президента. За відставку виступали представники різних політичних груп, незалежно від ідеології. 9 грудня 2016 р. парламент РК оголосив Пак Кин Хе імпічмент. 10 березня 2017 р. всі вісім суддів Конституційного суду проголосували за імпічмент. 30 березня экс-президента заарештували.

9 травня 2017 р. пройшли дотермінові президентські вибори. Явка – 77,2% виборців. Перемогу із результатом 41,1% виборів Мун Чже Ін – кандидат від Демократичної партії Кореї (на попередніх виборах він поступився Пак Кин Хе). За консерватора від «Корейської свободи» Хон Джун Пхе проголосували 24,03%, Ан Чхоль Су від лівоцентристської Народної партії набрав 21,4%.

Події кінця 2016 – 2017 рр. продемонстрували ту обставину, що у Південній Кореї – найсильніше громадянське суспільство у Східній Азії із короткою, проте насиченою історією Перший президент, обраний демократичним шляхом у 1987 р., прийшов до влади після масових народних протестів, що поклали край періоду військової диктатури. Взагалі, масові акції протесту не є у цій країні чимось екстраординарним.

¹ Перед виборам із головної опозиційної партії вийшло декілька опозиційних фракцій, насамперед очолювана Ан Чхоль Су, що стало основою формування Народної партії. За суттю, ця партія – виразник інтересів тих лівих, які більш активно прагнуть змін і яких не влаштовує традиційна двопартійна система.

² Голова партії Кім Му Сон пішов у відставку, чого вимагає традиція прийняття відповідальності за поразку.

³ Чхве Сун Сіль – донька покійного засновника однієї з релігійних сект, члени якої сповідують суміш християнства, буддизму і традиційного корейського шаманізму. Жінка без освіти і без будь-якої державної посади.

Проте на цей раз їх масштаб був небаченим. В цілому, дослідження політичного процесу у Республіці Корея висвітлює специфіку застосування західної моделі розвитку у конкретно-історичних умовах посттрадиційного суспільства, що зберігає конфуціанські особливості. В наш час Захід перестає бути єдиною політичною лабораторією, де «випробуються» моделі суспільного розвитку. В країнах Сходу, у Південній Кореї, зокрема, йде інтенсивний пошук своїх шляхів синтезу традиційних і сучасних елементів у рамках демократичного процесу. Разом із тим проблема корупції залишається дуже складною.

Свій шлях торує і КНДР, створена за корейською моделлю сталінізму на базі традиційного суспільства, яке тривалий час страждало під жорстоким колоніальним ярмом Японії. Лідер Трудової Партії Кореї і перша особа в державі Кім Ір Сен ще у 1950 – 1960-х рр. дистанціювався і від радянського, і від китайського керівництва, на основі створеної за зразком СРСР командно-адміністративної системи формував державність, де дивно поєдналися риси комуністичного тоталітаризму, теократії, феодалізму і конфуціансько-бюрократичних начал, у відповідності до яких керівництво мало всенародну підтримку, оскільки сприймалося як таке, що має «мандат небес». Після смерті 9 липня 1994 р. його возвели у божественний сан «вічного президента КНДР», а наступником став його син Кім Чен Ір, який сконцентрував у своїх руках колосальну владу. Таким чином була започаткована перша «комуністична династія».

До початку 1990-х рр. Північна Корея являла собою класичний зразок країни із централізованою плановою економікою, при чому основні риси такої системи були виражені ще жорсткіше, ніж навіть у Радянському Союзі часів сталінізму¹. В країні здійснювалася «соціалістична індустріалізація та кооперація», тобто тоталітарна модернізація, результатом чого стало перетворення країни на індустріально-аграрну державу. Але проблема життєзабезпечення власного населення залишалася дуже складною: не вистачало найнеобхіднішого. Починаючи з 1960-х рр. у КНДР набула всезагального характеру карткова система: майже усі товари масового споживання і продовольство не продавалися, а розподілялися державою, торгівлі практично не існувало. Площа присадибних ділянок не мала перевищувати 100 кв. м. у сільській місцевості і 30 – 40 кв. м. у містах. Планування – вкрай жорстке. Економіка країни живилася прямими і непрямими субсидіями із соціалістичних країн, насамперед, з Радянського Союзу. Але специфіка соціалізму у КНДР виявилася настільки суттєвою, що перспектива підключення її до інтеграційних процесів та інститутів, таких, як Рада економічної взаємодопомоги, Варшавський договір, в практичному плані ніколи не розглядалася.

¹ Наприклад, якщо людина виявляла недостатньо ентузіазму на демонстраціях на підтримку режиму, районний комітет Трудової партії Кореї або примушував її переїхати до села разом із іншими негідними довіри елементами, або відправляв до виправного табору.

Надзвичайна суворість режиму виявлялася не тільки в економічному житті: здійснювався повсякденний жорсткий адміністративно-поліцейський контроль за населенням. Кожний мешканець країни – член «народної групи», яка складається із 20 – 40 сімей, що живуть у одному будинку або одному сільському кварталі. Над ним стоїть начальник «народної групи», його обов'язок – нагляд за усім, що відбувається в окрузі. Для будь-якої поїздки потрібно за кілька днів одержувати дозвіл місцевої адміністрації. Від самого початку північно-корейське керівництво усвідомило, що найважливішою умовою збереження внутрішньополітичної стабільності є інформаційна ізоляція від зовнішнього світу, особливо від відомостей про стан справ у Південній Кореї. Заборонялися радіоприймачі із вільною настройкою, будь-які іноземні публікації. Головний зміст пропагандистської обробки населення полягав у твердженнях: Південь – це злиденна і голодуюча американська колонія, у той час як КНДР – найбагатша і найпрогресивніша країна світу, «країна зразкового соціалізму», маяк і надія усього людства. На чолі – Трудова Партія Кореї, а мета – «побудова сильної і квітучої держави» (східна максима, що має давні коріння).

Після розпаду світової соціалістичної системи і краху СРСР ситуація значно погіршилася, оскільки північно-корейська економіка втратила живлення із-зовні і впала у найтяжчу кризу. Державна економіка радянського зразка із провідною роллю тяжкої промисловості занепадала. Відбувалося стрімке скорочення обсягів виробництва: у 1997 р. вони становили лише 46% від рівня 1990 р. Як і в Радянському Союзі режим вдався до насильницької експропріації засобів життєзабезпечення. Наслідок – голодомор, який став найстрашнішою гуманітарною катастрофою у Східній Азії останніх десятиріч. Оскільки КНДР вважається найзакритішою в інформаційному плані країною світу, складно вказати точні дані стосовно померлих від недоїдання, за приблизними даними, цифра перевищила мільйон осіб за 1996 – 1999 рр. (інші дані – понад 3,5 млн.). При чому ніяких ознак політичної нестабільності. У цей період, а саме у 1998 р., було висунуто генеральну мету побудови до 2012 р. «могутньої квітучої держави», яка не була, і не могла бути досягнутою. Проте голод та економічна криза завдали нищівного удару по всій системі адміністративно-поліцейського контролю.

Хоча старі інструкції формально не скасовувалися, проте вони перетворилися на фікцію. Чиновники все більше ігнорували свої обов'язки, активно брали хабарі, оскільки впевнилися, що держава неспроможна адекватно винагороджувати їхню працю. Крах державної економіки неминуче призводив до зростання економіки тіньової (маленькі майстерні, дрібна торгівля на ринках). Рятуючись від голоду, люди почали масово тікати з країни, насамперед, до Китаю.

1 липня 2002 р. влада Пхеньяна запровадила низку заходів, які іноземні засоби масової інформації назвали «реформи 2002 року». У північно-корейських ЗМІ саме слово «реформа» не використовувалося,

оскільки вважалося, що у країни – бездоганна економічна система, без потреб будь-якого реформування, а сама ідея «реформи» – підступи з боку імперіалістичних сил. Офіційно перетворення назвали «заходами із покращення управління економікою» або «заходи першого липня».

По-перше, різко підвищили роздрібні ціни. Наприклад, впродовж десятків років рис «продавався» за картковою системою за ціною 0,08 вон за кілограм, відтепер ціна зросла у 550 разів – до 44 вон за кілограм. Зарплата також була збільшена, проте у менших масштабах. В цілому, роздрібні ціни збільшили у 25 разів, а заробітну плату – у 18. По-друге, скасували карткову систему, але можливість придбати що-небудь у магазині пов'язана із безліччю проблем. Наприклад, покупець має показати довідку про наявність офіційної роботи. По-третє, змінилася система управління державними підприємствами – повноваження директорів розширено (дозволено купувати і продавати сировину і продукцію на ринках, більша свобода надавалася у матеріальному стимулюванні працівників тощо). По-четверте, передбачалося запровадження «спільних ринків», які і так, нехай напівлегально, але існували. Йшлося і про інші зміни, які спрямовувалися на часткову лібералізацію економіки і послаблення державного контролю над нею. В країну почали проникати не тільки імпорتنі товари, які показували мешканцям КНДР усю глибину їхньої економічної відсталості, але й західні ідеї, масова культура.

Починаючи з кінця 2004 р. влада Північної Кореї розгорнула нову політику з метою звести нанівець усі ті зміни і відновити ситуацію, яка існувала за часів Кім Ір Сена. Одним з перших заходів стала заборона у травні 2004 р. використання мобільних телефонів приватними особами (зберегти цю можливість дозволялося лише верхівці бюрократії). Зросла активність груп з боротьби проти «антисоціалістичних явищ», які пильнували поведінку співгромадян. Запроваджувалися обмеження на заняття торгівлею: заборонялося торгувати на ринках чоловікам взагалі і жінкам молодшим від 50 років, оскільки вони мали працювати на державних підприємствах (які здебільшого простоюють). За рахунок надходжень гуманітарної допомоги з-за кордону¹ відновили карткову систему (приблизно 60% населення одержує 540 г продовольства на день, решта – 300 – 400 г). «Рішучою атакою» стала грошова реформа, проведена у листопаді 2009 р., коли пройшла заміна грошових знаків із обмеженням суми обміну. Вона мала за мету позбавити заощаджень більш-менш заможних громадян і підрубил коріння недержавного сектору в економіці.

Разом із тим в КНДР існує друга, так би мовити, «придворна» економіка, завданням якої є задоволення потреб вищого північно-

¹ Неодноразово міжнародне співтовариство приходило на допомогу країні, яка потерпала від того чи іншого природного катаклізму. На мільярди доларів надходили продовольство, медикаменти, одяг, будівельні матеріали тощо. А Пхеньян вивільненні завдяки цьому кошти спрямовував на міліарні програми, зокрема й ядерну.

корейського керівництва. Її обслуговують банки, фірми, менеджери, які працюють за світовими ринковими правилами. Прикладом може бути функціонування «Тесон банку», створеного у 1979 р. з багатьма філіалами у країнах Азії та Європи. «Придворна» економіка має широку фінансову і закупівельно-збутову мережу у Великій Британії, Швейцарії, Японії, Сінгапурі, Макао та ін. За умов занепаду командної економіки цей сектор став помітнішим, до того ж додалася економіка кримінальна: крадійство, рекет, незаконні валютні операції тощо. Подібне становище в економіці не може забезпечувати її загальний поступальний розвиток, проте виявляє швидко прогресуюче соціальне розшарування. Більшість населення перебуває у стані недоїдання і суцільного дефіциту. Меншість – це вище керівництво і приблизно мільйон обслуги¹. Саме вони складають прошарок так званих «нових корейців», пов'язаних корупційними відносинами із партійними, адміністративними і силовими структурами.

Водночас фактично відбувається поступова «приватизація» державної власності – поки що від імені організацій, пов'язаних із партійними інстанціями, центральною і місцевою владою, воєнними органами, спецслужбами. У сучасній Північній Кореї цілі підрозділи ЦК правлячої партії, збройних сил і розвідки впродовж десятиріч займаються сумнівними операціями з міжнародним розмахом – від збройного бізнесу до наркотиків, фінансових махінацій тощо. При всіх відомствах та організаціях створюються різного роду фірми та контори, які ведуть справжній бізнес – від зовнішньої торгівлі до побутового обслуговування населення².

За умов глибокої економічної кризи влада зробила наголос на посиленні корейського націоналізму: «корейська нація – найкраща», «обов'язок громадян – побудова «могутньої держави» на основі ідей чучхе³, тобто «соціалізму із опорою на власні сили». Разом із тим проголошено «повернення до коріння» – відродження конфуціанських, народних і навіть релігійних звичаїв (наприклад, тривала жалоба Кім Чен Іра за своїм батьком, в якій брав участь весь народ), використання історичних міфів, наприклад, пошук легітимації КНДР к стародавніх державах Когурьо і Корйо.

Відбувається тихий відхід від комуністичної ідеології, згадок про марксизм-ленінізм не знайти у Конституції країни. Після смерті Кім Ір Сена роль партійної еліти почала зменшуватися, натомість зростала влада військових у відповідності до концепції «сонгун» – пріоритету армії. На військові потреби почали виділяти від 15% ВВП. Загальна чисельність армії сягнула 1 190 000 вояків, що зробило північно-корейську армію

¹ На 2016 р. населення країни приблизно оцінювалося у 25,4 млн. осіб.

² Наприклад, відкривається ресторан партійного комітету, однак його представник за певну винагороду дозволяє вести бізнес на капіталістичний лад. Партійне керівництво покращує своє становище і за рахунок хабарів. Складається парадоксальна ситуація: приватне підприємництво заборонено режимом, при цьому забезпечує його виживання.

³ Ідеї чучхе проголошені «вершиною філософської думки людства».

четвертою за розмірами у світі.¹ Група вищих військових начальників посіла особливе місце у керівництві країни, проте фактично армія передана під контроль партійних функціонерів і політ комісарів. А ще більшу владу над ними має лідер нації.

У сучасній КНДР ідеологія все більше відривається від реального життя людей, проте тріскуча пропаганда виступає в якості заспокійливого свідчення того, що в державі все незмінно. Більшість жителів країни мало що знають про зовнішній світ і не думають кидати виклик диктатурі, яка дуже боїться будь-яких змін, адже вони можуть покласти їй край. За умов глибокої системної кризи і розкручування глобалізаційних процесів мета північно-корейського режиму – вижити за будь-яку ціну. В цьому плані найголовнішу роль покликана відігравати військова політика, серцевиною якої виступає ядерна програма. Вона веде свій початок від 1952 р., коли у розпал Корейської війни було прийнято рішення про створення Дослідницького інституту ядерної енергії. Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. за допомогою СРСР в країні розпочалося створення науково-експериментальної інфраструктури, розгорнулася підготовка фахівців і будівництво потужностей атомної промисловості мирного спрямування. Проте про атомну зброю не йшлося: пускати до «ядерного клубу» непередбачуваного «великого вождя» Кім Ір Сена було небезпечно, адже Корейська війна, розв'язана Північчю, ледь не перетворилася на третю світову. У 1974 р. до створення ядерної зброї впритул підійшли південнокорейські вчені, однак за наполяганням американської сторони роботи над південнокорейським проектом були припинені в обмін за гарантію захисту з боку США в разі можливого нападу.

Різке прискорення північно-корейської ядерної програми відбулося у 1980-х рр. Це зумовлювалося кількома причинами, насамперед тим, що при економічних труднощах і зростанні розриву між економіками Півночі і Півдня нарощування звичайних озброєнь ставало все складнішим. За допомогою знов звернулися до радянського керівництва, однак згода давалася в обмін на приєднання КНДР до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що й було зроблено у грудні 1985 р. У 1991 р. США офіційно заявили, що не будуть використовувати атомну зброю до будь-якого учасника цієї угоди. Попри домовленості із МАГАТЕ, КНДР всіляко ухилялася від забезпечення здійснення інспекцій з боку цієї організації, а у 1993 р. заявила про свій вихід із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Навесні 1993 р. МЗС КНДР запропонував американській стороні провести переговори на основі принципів рівності та взаємної вигоди, які розпочалися влітку того ж року. Але інспекції МАГАТЕ, які розпочалися у березні 1994 р., виявили порушення з боку корейців. Це призвело до першої ядерної кризи, які потім повторювалися неодноразово. У 1994 р. дійшло до того, що адміністрація американського президента Біла

¹ Для порівняння: США мають армію у 1389 000 військових при населенні у 318 млн. Населення КНДР не досягає 25 млн. осіб.

Клінтона серйозно обговорювала можливість використання військової сили для ліквідації ядерних об'єктів КНДР. Однак вистачило здорового глузду не доводити справу до крайнощів і сісти за стіл переговорів. У тому ж році у Женеві були підписані домовленості між двома сторонами, за якими передбачалася відмова Північної Кореї від розробок ядерної зброї (включаючи зупинку АЕС, у реакторах якої міг вироблятися збройний плутоній), постановку всієї її програми під контроль МАГАТЕ. За це обіцялася допомога у вирішенні проблеми енергозабезпечення країни.

Проте домовленості не дотримувалися. Пхеньян взяв чіткий курс на створення потужного ракетно-ядерного потенціалу, який дозволить йому говорити з позиції сили. У 1998 р. КНДР здійснила випробувальний запуск трьохступеневої балістичної ракети, що розпочало наступний етап ескалації напруженості у регіоні. Особливе занепокоєння міжнародної спільноти викликали ядерні випробування, здійсненні Північною Кореєю у 2006, 2009, 2013 рр., а також у 2016 – 2017 рр. Міжнародне співтовариство вважає, що створення ядерної зброї КНДР підриває міжнародну стабільність та безпеку і вимагає від корейців відмовитися від розробки ядерної програми. Пхеньян же наполягає на своєму суверенному праві мати подібний засіб стримування, особливо щодо США та Південної Кореї. Також зрозумілим є те, що у цьому регіоні зішлись інтереси конкуруючих Америки та Китаю – союзника Північної Кореї. Кожна із потужних держав має свої інтереси і розігрує свої комбінації. До цього додаються розрахунки Японії, Росії, а також побоювання дрібніших сусідів.

Але існують й інші аспекти важливості ядерної програми для режиму КНДР. Вона є причиною міжнародної напруженості, яка виправдовує казармений стан – стан «фортеці в облозі». Це багато чого зумовлює у сучасному внутрішньополітичному становищі. Для керівництва дуже важливою є легітимність тоталітаризму у злиденній країні. Ядерна зброя виступає в якості пропагандистського аргументу в середині країни, за допомогою котрого влада пояснює населенню низький рівень життя, тобто заради чого треба терпіти нестачі. У обробленого пропагандою населення демонтаж ядерної програми може бути сприйнятим як капітуляція перед Заходом і втрата обличчя, що є найстрашнішим для людини Сходу. Подібно до настроїв більшої частини сучасних росіян, у північних корейців існує потреба у згуртованості і тому, чим можна пишатися. Буквально: наша ядерна зброя – перемога КНДР, яку всі в світі бояться. З іншого боку, ядерна зброя розглядається як гарантія суверенітету.¹ Вона також компенсує слабкість звичайної армії. Час від часу лякаючи світ, ядерна програма використовується в якості важеля одержання міжнародної гуманітарної допомоги та економічних інвестицій. Образно кажучи, військова сила – ядерна програма – єдиний товар, який Пхеньян спроможний «продавати» світові. Будь-яка демонстрація Пхеньяном своїх

¹ Особливо ці настрої посилювалися після агресії в Іраку, Лівії та Україні. Хоча анексію Криму північно-корейське керівництво визнало як цілком виправдану акцію Кремля.

військових можливостей – це насправді вимога продовольства, палива, грошей. Особливо багато їх – з боку занепокоєної південної сусідки. У цілому ядерне питання є одним з елементів складніших проблем політичного і соціально-економічного розвитку КНДР, еволюції північно-корейського режиму, а також проблеми об'єднання двох корейських держав. Остання є вкрай складною і неоднозначною.

Обидві корейські держави постійно підкреслювали своє прагнення до об'єднання, щоправда, розуміючи під цим нав'язування власної системи партнеру і фактичне його підкорення, якщо не силою, так невійськовими засобами. КНДР ще у 1970-х рр. мала намір здійснити «похід на Південь». Пізніше вона запропонувала концепцію створення Демократичної конфедерації Корйю, що передбачала збереження систем на Півночі та Півдні і широку регіональну автономію. З боку Півдня у 1998 р. було висунуто політику «сонячного тепла», автором якої виступив президент Кім Де Чжун. Вона спрямовувалася не на поглинання Півночі, а на подолання ворожнечі і співробітництво, включала допомогу сусідній державі у боротьбі з відсталістю. Цю політику продовжив Но Му Хйон.

План «сонячного тепла» представляв інтереси тих генерацій, які сформувалися у розділеній країні. Для цих людей єдність Кореї не є суперідеєю, оскільки вони усвідомлюють, що об'єднання на умовах Пхеньяну позначає одне: південці будуть просто витратити величезні кошти¹ на годування жителів Півночі, не маючи при цьому реальної можливості змінити там політичну та економічну систему. Наразі на думку приходить приклад Німеччини, яка економічно потужніша, ніж РК, проте якій дуже важко дісталось «перетравлювання» НДР, де й досі зберігаються проблеми між «вессі» та «оссі» – західними та східними німцями. До того ж співвідношення перших до других становить 4 : 1, а південних корейців лише у двічі більше, ніж мешканців північної частини півострову. Надії покладалися радше на природну поступову трансформацію режиму, що дало б час і змогу для налагодження добросусідських відносин між двома Кореями.

У червні 2000 р. та жовтні 2007 р. відбулися зустрічі на найвищому рівні між керівниками РК та КНДР. Свій план возз'єднання двох частин Корейського півострову у 2008 р. оприлюднив Лі Мйон Бак. Залишивши осторонь пропозиції попередників, він висунув програму «Денуклеаризація, відкритість, 3000». Її сенс полягав у тому, що Сеул в обмін на відмову Пхеньяну від ядерної зброї і проведення реформ допоможе йому довести валовий національний продукт на душу населення до 2020 р. до 3 тис. доларів² і надасть певні гарантії безпеки. План, запропонований Сеулом, Північно-корейський Комітет із мирного об'єднання назвав сміхотворним, ідею податку заради об'єднання – образливою, а усі

¹ За приблизними підрахунками, на те, аби підтягти північно-корейські економіку та суспільство до рівня Півдня, останньому доведеться витратити до 1,3 трильйонів доларів.

²Заради цього пропонувалося введення «об'єднуючого» податку на громадян РК.

ініціативи південнокорейського президента – «повною нісенітницею». Було також пояснено, що ядерну зброю було створено у відповідь на «ворожу політику» США, з ким південні корейці і вестимуть переговори з даного питання, а від Сеулу вимагалось додержуватися домовленостей, досягнутих на між корейських самітах 2000 і 2007 рр. Президент РК дійшов висновку, що КНДР перегинає палку у своєму атомному шантажуванні світу і обрав жорсткішу політику по відношенню до Півночі, яка, однак не націлена на досягнення швидкого обвалу тоталітарного режиму. Такий розвиток подій приніс би колосальні проблеми економічного і політичного характеру для його батьківщини.

Відносини між двома державами час від часу набувають особливої гостроти. Особливим у цьому плані став 2010 рік. 26 березня у Жовтому морі при невизначених обставинах затонув південнокорейський фрегат «Чхонан», загинуло 46 військових моряків. Після тривалого розслідування міжнародна експертна група у складі фахівців Австралії, Великої Британії, Канади, США, Швеції та РК оголосила: корабель знищений торпедою, випущеною із північно-корейського підводного човна.¹ Хоча з боку КНДР офіційно було висловлено рішуче заперечення причетності до катастрофи, Сеул за підтримки Вашингтона пригрозив, що будуть прийняті рішучі заходи у відповідь.

24 травня Лі Мйон Бак заявив про припинення практично усіх економічних контрактів із КНДР і повідомив, що його держава використає своє право на самооборону в разі подальших провокацій з боку Пхеньяну. 23 листопада того ж року берегова артилерія морської піхоти КНДР обстріляла острів Енпхендо, розташований у спірному районі. Загинули два і одержали поранення півтора десятки морських піхотинців РК, крім того були вбиті двоє будівельних робітників, зруйновано декілька цивільних будівель. Пхеньян заявив, що стрільба по острову – самозахист, викликаний військовими навчаннями південнокорейських солдатів поблизу лінії розмежування сторін. Південна Корея відповіла 80 артилерійськими залпами. КНДР про свої втрати нічого не повідомила. Проте на початку 2011 р. Пхеньян виступив із низкою ініціатив, спрямованих на покращення відносин із Півднем, зокрема, запропонував розпочати міжурядові переговори. На адресу Сполучених Штатів Америки пролунав заклик відмовитися від ворожої позиції по відношенню до КНДР.

¹ Заради справедливості слід відзначити, що у висновках комісії існують певні сумнівні моменти. Насамперед, після вибуху американська космічна розвідка показала відсутність будь-яких субмарин у тому районі, де глибина у 24 метри не дає змоги непомітно підійти для атаки і так само непомітно зникнути. Викликає здивування те, що після потужного вибуху вдалося знайти уламок хвостової частини торпеди із позначкою «№ 1», на підставі чого було «з'ясовано» її приналежність саме збройним силам КНДР. До того ж у тому районі проходили маневри кораблів військово-морських сил США та РК, і через це деякі експерти припускають, що торпеда була випущена, можливо випадково, зовсім не з північно-корейського човна. Не виключена можливість, що фрегат напорівся на торпеду, встановлену набагато раніше самими південними корейцями.

Також було висунуто пропозицію підписати з нею мирну угоду на зміну Угоді про перемир'я у Кореї з метою забезпечення миру на Корейському півострові та здійснити денуклеаризацію на усьому півострові.

Офіційні кола Республіки Корея у своїх заявах та коментарях поставили під сумнів щирість намірів Пхеньяну. За їхньою оцінкою, подібні демарші повністю вкладаються у традиційну тактику керівництва КНДР: спочатку до краю ускладнити ситуацію, а потім так само різко відіграти назад, демонструючи показне миролюбство, аби «розм'якшити» супротивника і добитися від нього тих чи інших поступок. Справжньою метою Півночі вбачається одержання економічної допомоги від РК, внесення розколу у південнокорейське суспільство, створення передумов для плавної передачі влади. Це відбулося не 14 квітня 2012 р. – у день 100-річного ювілею Кім Ір Сена, як планувалося, бо 17 грудня 2011 р. «великий керманіч» Кім Ір Сен помер «від психічної та фізичної перевтоми, викликаних безперервними поїздками країною в інтересах побудови процвітаючої держави»¹. У країні було оголошено жалобу, яка тривала 100 днів. Тисячі людей виходили на майдани, де, шикуючись по троє в ряд, організовано плакали і стогнали (за недостатній сум їм загрожувало суворе покарання).

На чолі країни став 27-річний Кім Чен Ін – молодший із трьох синів². За багатовіковими політичними традиціями конфуціанського культурного ареалу, померлому правителю давали спеціальне посмертне ім'я. В Пхеньяні цей звичай трохи підправили і почали наділяти своїх лідерів «одвічною» посадою. У 1998 р. титул «вічного президента» був закріплений за Кім Ір Сенем, що було зафіксовано в Конституції. З переліку вищих органів державної влади ця посада зникла, а відповідні повноваження були розподілені між іншими вищими владними інститутами. За померлим Кім Чен Іром навік закріпили дві вищі посади:

¹ Повідомлення про це з'явилося 19 грудня. Стосовно обставин смерті Кім Чен Іра існує чимало незрозумілих моментів, так само, як і стосовно народження. Це – в традиціях Кореї, яка схильна до міфологізації своєї історії. За офіційними корейськими даними, лідер країни народився 16 лютого 1942 р. у халупі, що знаходилася на священній горі Пектусан. В той момент, начебто на небі з'явилася подвійна веселка і яскрава зірка. В реальності ж він народився у лютому 1941 р. в СРСР у селі Вятське Хабаровського краю, де квартирував військовий підрозділ Червоної Армії, одним з батальйонів якого командував Кім Ір Сен.

² Достеменні дані про особу нового північно-корейського керманіча не надто широкі. Наприклад, не відомо, коли саме він народився у 1982, 1983 чи 1984 р. Дні народження нащадків лідерів суворо утаємничені: їх фото починають друкувати у пресі тільки після повноліття.

Батько сам визначив свого спадкоємця, оскільки вважав, що двоє старших виявляли захоплення розгульним способом життя, підпали під «згубний вплив» з-за кордону і не були готові до посади. Однак третій син намагався усунути можливих конкурентів, та замах на брата виявився невдалим. 13 лютого 2017 р. в аеропорту Куала-Лумпура було вбито брата корейського керманіча Кім Чен Нама. Їхтя сестра Кім Сул Сен одержала званням підполковника армії КНДР і на вищу владу претензій не висувала.

Генерального секретаря Трудової партії Кореї (ТПК) і Голови Державного комітету оборони (ДКО). Молодий керівник задовольнився посадою Першого секретаря ТПК, а також очолив ДКО в якості Першого Голови цього «вищого органу державної влади в області оборони». Відповідні зміни були внесені у Статут ТПК і «Соціалістичну конституцію» КНДР. Крім посади Верховного головнокомандувача Корейською народною армією, який він одержав наприкінці 2011 р., Кім Чен Ин посів ключову посаду Голови Центрального виконавчого комітету ТПК.

Він відразу заявив, що світовому співтовариству не варто «очікувати будь-яких змін» у політиці Північної Кореї, випустив фільм, в якому представ верхи на коні¹, з автоматом, на військових навчаннях, у танку та в кабіні винищувача (майже повна схожість із знаменитою фотосесією В.Путіна). Почалися «чистки» серед вищих посадовців, особливо тих, чие опікування у минулому не подобалося молодому лідеру. Лиха доля спіткала дядька Чан Сон Тхена, який впродовж тривалого часу очолював «регентську раду» і вважався «другою людиною» в державі. За звинуваченням у «підготовці змови», «державну зраду» і «розкрадання державних коштів» його, а також родичів і найближче чиновницьке оточення стратили. Страти державних чиновників відбуваються в середньому раз на тиждень із широким суспільним розголосом як боротьба з «ворогами народу». Чимало людей різного соціального рангу потрапляють до виправних таборів. Політологи неодноразово проводили паралелі із сталінськими методами забезпечення влади².

У липні 2016 р. проти Кім Чен Ина і десяти високопосадовців з його оточення Сполучені Штати Америки запровадили персональні санкції із формулюванням «за обурливі порушення прав людини». Вашингтон звинуватив північнокорейське керівництво у «нестерпній жорстокості» і «тяжких поневіряннях», у яких живуть громадяни КНДР, яких «піддають позасудовим стратам, примусової праці і тортурам». Теперішній керманіч Північної Кореї вперше потрапив під дію персональних санкцій. У відповідь на американські санкції зовнішньополітичне відомство КНДР випустило заяву, у якій говориться, що «США вчинили найстрашніший і небачений ворожий акт проти КНДР», а дії Вашингтону названо «не просто протиборством навколо «проблеми прав людини», а відкритим оголошенням війни».

¹ Молодий лідер з дитинства мав проблеми з надмірною вагою через надзвичайну любов до солодощів. Розвідка РК оприлюднила доповідь: новий лідер КНДР страждає не тільки від надлишкової ваги, але від гіпертонії і діабету.

² І Кім Ир Сен, і Кіч Чен Ир час від часу вдавалися до заходів «виховання» своїх підлеглих, понижуючи їх на посаді або відлучаючи від найближчого кола. Але, як правило, вони не вдавалися до «крайніх» заходів по відношенню до родичів, старих соратників та членів їх родин і раніше чи пізніше повертали «тих, хто схибив» до свого оточення. Вважалося, що подібні методи підвищують ефективність роботи апарату. Водночас вони використовувалися для перекладання на виконавця відповідальності за недолугі рішення лідера.

Владу досить важко утримувати у злиденній країні (ВВП на душу населення в 30 разів менше, ніж в РК), де значна частина коштів спрямовується на силові структури, оборону¹, витратні проекти, такі як ядерний. До того ж країну майже щорічно накривають стихійні лиха: повені слідує за посухами і навпаки. Ситуація, що склалася в КНДР, змусила керівництво заговорити про реформи. Воно усвідомило їх необхідність, розуміючи їх небезпеку. Історичний досвід свідчить: якщо тоталітарна держава намагається змінитися, у цей момент вона є найбільш вразливою. Тим не менш наприкінці червня 2012 р. Кім Чен Ин віддав розпорядження про розробку програми реформ.

Від 6 серпня 2012 р. вступила в дію програма «Нової системи економічного управління». У сільському господарстві замість колгоспів створювати ферми на 10–12 працівників. Колективи одержують право самостійно приймати рішення, вироблена продукція має ділитися між державою і господарством у співвідношенні 7:3, а пізніше було вирішено його змінити – 3:2. Свою частку ферма може продати на ринку. Всі ці заходи спрямовані на підвищення зацікавленості селян у праці. Пожвавленню економічної активності мають сприяти й інші заходи. Так, чимало видів економічної діяльності, раніше заборонених законом, а також прибутки від них, легалізовано. Зменшена роль партії на виробництві за рахунок обмеження повноважень парткомів. Відмовилися від деяких базових принципів соціалістичного планування, а саме: від тотального прагнення планувати все. З'явилися соціальні групи, серед еліти теж, зацікавлені в економічній лібералізації.

Однак зміни у господарській діяльності разом із появою окремих анклавів благополуччя внесли у суспільство деяке соціальне напруження. Помітне посилення соціального розшарування, насамперед, у великих містах. Наочніше стала соціальна нерівність у суспільстві, де, наче б то всі «живуть рівномірно забезпеченим життям і насолоджуються щастям». Розходження між цінностями, що офіційно пропагуються, і реаліями життя стають все більш розючими. Люди намагаються вижити будь за що. Свої думки вони ретельно приховують за зовнішньою демонстрацією лояльності владі.

Не можна сказати, що влада нічого не робить задля вирішення проблем суспільства. Відбувається деяке коректування економічної і соціальної політики. Сталася зрушення у приватно-підприємницькій і ринковій діяльності. Останніми роками робиться акцент на розвиток легкої промисловості, сільського господарства і поліпшення добробуту населення. У своїх виступах керівництво пропонує розв'язувати проблеми насамперед за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу і створення «економіки знань».

¹ Разом із резервістами армія нараховує 5 млн. осіб, тобто це – кожен п'ятий мешканець країни. Реалізується концепція «армія – на першому місці». Суспільство є дуже мілітаризованим. Мілітарна обробка починається з дітей.

Про це йшлося на VII'їзді ТПК, що пройшов 6 – 9 травня 2016 р. після 36-річної перерви у проведенні партійних форумів¹. На з'їзді було зафіксовано, що офіційно настала епоха Кім Чен Ина, і проведені кадрові перестановки всередині керівництва партії при перейменуванні деяких посад. Зокрема, Кім Чен Ин відтепер став Головою ТПК. Основна частина його доповіді складалася із звичної для КНДР риторики і присяги у вірності тому шляху, яким країна рухалася під керівництвом Кім Ир Сена і Кім Чен Ира. Молодий лідер партії закликав зосередити всі сили на провідних галузях народного господарства і спрямувати першочергові заходи на вирішення питань, пов'язаних із підвищенням рівня добробуту народу. Влада КНДР оголосила про початок загальнонаціональної акції під назвою «Кампанія відданості» з метою виконання чергового п'ятирічного плану економічного розвитку. Під час попередньої аналогічної кампанії громадяни мали «брати активну участь у побудові квітучої держави». Це мало довести «велич партійного керівництва в той час, коли Сполучені Штати вдаються до відчайдушних спроб задушити народну республіку». Одним із заходів став примус місцевих чоловіків носити таку ж зачіску, як у лідера країни. Раніше вже обнародувався перелік «схвалених» зачісок для чоловіків і жінок. Разом із тим у травні 2016 р. влада закликала співгромадян готуватися до нового «складного походу» – так у 1990-х рр. називали голод².

Влада докладає усіх зусиль для покращення «життя нації». Так у Північній Кореї називають ядерну зброю. Якщо 18 років правління Кім Чен Ира було здійснено 18 ядерних випробувань, так за перші чотири роки правління його сина – 25. Пхеньян діє всупереч резолюціям Ради Безпеки ООН, яка намагається покласти краї ескалації напруги у зв'язку із розробкою його ядерної програми, зокрема, через впровадження різноманітних санкцій. У 2012 і 2013 рр. відбулися запуски ракет із штучними супутниками Землі. Це робилося не тільки із пропагандистсько-політичною метою. Такі запуски мають багатоцільовий характер, у тому числі і військовий. Навесні 2013 р. на тлі ядерних випробувань Кім Чен Ин наказав привести ракетні війська у бойову готовність і затвердив план ядерної війни. Серед цілей – Гавайї, штати Техас і Каліфорнія, столиця

¹ У зв'язку із підготовкою і проведенням з'їзду влада пішла на безпрецедентні заходи безпеки. Якщо раніше повідомлялося, що громадянам КНДР заборонили робити пірсінг і носити джинси, так напередодні партійного форуму заборонили масові заходи, весілля і похорони включно. Тим, хто не додержиться заборон – суворе покарання.

² У 2014 – 2015 рр. у зарубіжній пресі з'являлися повідомлення про збільшення кількості випадків канібалізму. Найчастіше люди їли своїх родичів. У 2013 р. страшна посуха вразила сільські райони Північної Кореї, а представники влади конфіскували і ті жалюгідні запаси продуктів, які змогли зберегти селяни. Все продовольство звозили до столиці, аби та демонструвала нечисленним іноземцям «щасливе життя народу». Північно-корейські заходи також мали забезпечити надходження коштів заради здійснення грандіозних планів влади.

США, а також мішені визначені у Південній Кореї та Японії. У 2017 р. пригрозили навіть Австралії атомним ударом, якщо вона слідуватиме у фарватері США.

Наприкінці серпня 2015 р. КНДР відкрила вогонь по позиціях південнокорейських військових. Головними цілями були гучномовці, які встановлені на сусідній території задля ведення пропагандистської роботи. Сеул, у свою чергу, прийняв рішення про вогонь у відповідь. Інцидент стався на фоні щорічних військових маневрів за участю Сполучених Штатів та Південної Кореї, які щойно розпочалися. Пхеньян оцінив їх як підготовку до вторгнення на його територію. У грудні 2015 р. він заявив про проведення випробування водневої бомби (за умов закритості країни іноземні спостерігачі висловили сумнів з цього приводу). США, РК і Японія заявили про свою готовність дати «єдину і потужну» міжнародну відповідь на таку загрозу. 6 січня 2016 р. були проведені чергові випробування ядерної зброї, а 7 лютого був запущений супутник за допомогою ракетносія, який, начебто, здатен донести ядерний заряд на відстань 12 тис. км. Рада Безпеки ООН 2 березня прийняла чергову резолюцію із переліком нових санкцій¹. У березні Кім Чен Ин заявив, що ядерна зброя його країни має бути готовою до використання у будь-який момент і наказав військовому керівництву країни переглянути військову доктрину, аби бути готовими нанести превентивний удар. У квітні і травні КНДР провів серію невдалих пусків балістичної ракети середньої дальності «Мусудан». Санкції з боку міжнародної спільноти стали ще жорсткішими. Північна Корея заявила, що готова припинити ядерні

¹ На початку березня 2016 р. Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію 2270, яка ввела нові санкції стосовно Північної Кореї. Санкції діяли і раніше, проте вони носили здебільшого символічний характер, забороняючи Пхеньяну торгувати тим, чим він і так не торгував, з тими партнерами, які не мали до нього ніякого інтересу. Проте в Резолюції 2270 передбачений набір нових санкцій. Найважливішою є заборона на купівлю у Північній Кореї корисних копалин, яку мають виконувати всі члени ООН.

Крім названої резолюції деякі зацікавлені країни – насамперед Південна Корея і США – прийняли додаткові санкції. Зокрема, Сеул вирішив закрити Кесонську промислову зону, прикордонний індустріальний комплекс, де близько 54 тис. північнокорейських робітників працювали на 120 південнокорейських фірм. Більшу частину зарплати, яку сплачували південнокорейські підприємці північнокорейському персоналу, уряд КНДР вилучав у свій прибуток, решту заробленого робітники витрачали на батьківщині. Загалом кесонський проект приносив північнокорейському бюджету до 100 млн. доларів на рік. Відтепер КНДР втратила ці надходження.

Американці вирішили нанести удар по північнокорейським фінансам: американським компаніям заборонено вести справи з банками і кредитними установами третіх країн, якщо ці установи займаються також обслуговуванням північнокорейських компаній. Тобто, якщо якийсь іноземний банк, крім усього іншого займається переказом грошей до КНДР, він автоматично підпадає під американські санкції і втрачає можливість працювати з американськими партнерами, що стає для нього смертним вироком. Таким чином банки КНДР можуть бути виключеними із світової фінансової системи.

випробування, якщо Сполучені Штати¹ припинять проводити спільні із РК щорічні військові навчання.

У 2017 р. директор ЦРУ Майк Помпео заявив, що тероризм і Північна Корея є головними загрозами інтересам і безпеці США у найближчій перспективі. Центральне розвідувальне управління запровадило спеціальний центр з вирішення проблеми ядерної і балістичної ракетної загрози з боку Північної Кореї. Протистояння США і КНДР загострилися після приходу до влади Д.Трампа, який заявив, що реагуватиме на ядерну програму Північної Кореї жорсткіше, ніж його попередник Б.Обама. У цьому протистоянні Вашингтон став на бік Сеулу.

У червні 2016 р. Пхеньян запропонував Сеулу «на взаємній основі прийняти комплекс заходів, покликаних відкрити шлях до примирення та єдності». Об'єднання можна здійснити «на основі розумного і справедливого принципу федерації», що передбачає «існування двох різних соціальних систем та ідеологій». Задля реалізації цього завдання влада КНДР запропонувала «відмовитися від конфронтації і ворожнечі, покласти край залежності від зовнішніх сил², створити атмосферу, сприятливу для поліпшення відносин між Північчю і Півднем». На травневому з'їзді ТПК її керівник висловився за діалог і переговори із Сеулом на всіх рівнях в інтересах об'єднання країни. 13 червня президент РК Пак Кин Хе заявила, що її країна продовжуватиме і надалі додержуватися суворих санкцій і здійснювати тиск на Північну Корею, допоки вона не стане на шлях денуклеаризації.

Питання об'єднання двох частин півострова – дуже непросте справа. Північна Корея побоюється, адже це може призвести до падіння режиму, поглинання країни сильнішим суперником, перетворення її жителів на «людей другого сорту», а верхівку до кінця, подібного тому, що стався у

¹ Сполучені Штати Америки вважаються головним ворогом народу КНДР, але говорити про майбутнє північнокорейське керівництво воліє тільки з Вашингтоном.

² Якщо Південна Корея має підтримку з боку США та Японії, так Північна Корея – КНР та Росії. Китай не кинув свого союзника після розвалу світової системи соціалізму, продовжує активну співпрацю у торгово-економічній області. Для нього важливо підтримувати стабільність на Корейському півострові і зберігати важіль впливу на Америку, Японію та інші країни. Проте після американо-китайської зустрічі на вищому рівні Пекін у середині квітня 2017 р. заявив, що в разі продовження ядерних випробувань на Корейському півострові, він припинить постачання нафти до КНДР.

Росія, за умов посилення ізоляції на міжнародній арені шукає союзників, де тільки можливо і прагне демонструвати їх наявність. Показовим стало запрошення Кім Чен Ина до Москви на урочистості з приводу ювілею 2015 р. Але замість нього прибув голова президії Верховних народних зборів КНДР Кім Єн Нам. Так само для Пхеньяну важлива наявність союзників, тим більше Росія є постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето. Створення вогнищ напруженості у тому чи іншому регіоні – один із методів зовнішньої політики Кремля. Інтерес Кремля до Північної Кореї також пов'язаний із пошуком нових ринків для російського енергетичного сектору. Було заявлено про масштабні спільні економічні проекти, проте погіршення фінансової ситуації в Росії загальмувало їх реалізацію.

Румунії із подружжям Чаушеску¹. Також важливо усвідомлювати, що Південна Корея самостійно не зможе вирішити проблему возз'єднання², тому потрібна буде активна участь світового співтовариства, якому доведеться взяти на себе фінансування цього процесу, його політичну підтримку, бути готовим до потоку біженців та великого безладу, для ліквідації чого потрібне буде введення міжнародних миротворчих сил. Крім того об'єднання двох країн стане ідеологічним та культурним шоком для їхніх громадян. Ймовірне виникнення на руїнах двох теперішніх корейських держав зовсім нової і несподіваної Кореї, політичне майбутнє якої сьогодні ніхто не наважиться передбачати.

Варто брати до уваги зміну поколінь в обох частинах Корейського півострову. Для молодих людей розділення країни не є якимось болісним спогадом, трагедією, а об'єднання – необхідністю. За минулі 70 років шляхи північних і південних корейців настільки розійшлися в історичному розвитку, менталітеті і навіть мові, що зараз доцільніше вести мову радше про два субетноси, ніж про єдиний корейський етнос. Молода генерація у Південній Кореї зовсім не бажає взяти на себе тягар піклування про північних братів, а ті зовсім не прагнуть одержати панів з Півдня.

Отже, перспективи інтеграційного процесу на Корейському півострові просякнуті труднощами і небезпеками. Проблема роздільності корейської нації на дві держави, зародившись як свого роду регіональне переломлення біполярності, після завершення «холодної війни» трансформувалася у площину глобальної загрози, зумовленої наявністю ядерної зброї у КНДР та непередбачуваністю розвитку подій на півострові. Вірогідність повномасштабного збройного зіткнення видається не дуже великою, оскільки в ньому не зацікавлена жодна із сторін. Однак не можна повністю виключати спонтанної ескалації локального конфлікту. Історія, на жаль, дає чимало прикладів, коли розгорялися війни, які, здавалося б, ніхто не збирався вести. Також залишається загроза того, що північно-корейське керівництво в разі небажаного для нього розвитку подій, може вирішити насамкінець «грюкнути ядерними дверима».

Підбиваючи підсумок, можна побачити, що у своєму політичному розвитку обидві корейські держави обрали принципи демократизму, проте на Півночі в якості орієнтиру обрали радянську систему суспільного розвитку, а на Півдні – західну. Першу політологи відносять до демократії республіканського типу, коли загальнонаціональні інтереси превалюють над інтересами особи. Другу – до плюралістичного типу, коли спільні інтереси розглядаються в якості бази для забезпечення особистих. Подальші політичні трансформації відбувалися під впливом традиційної

¹ Очільник соціалістичної Румунії Ніколае Чаушеску та його дружина Олена внаслідок перемоги революції були засуджені військовим трибуналом за геноцид і страчені 25 грудня 1989 р. Навіть і без подібних крайнощів, кому в об'єднаній Кореї буде потрібна маса партійних працівників?

² Дехто з політологів вважає, що Сеулу не вигідний крах КНДР: як дати раду 25 млн. злидарів із специфічною свідомістю, які захочуть жити в об'єднаній Кореї?

корейської політичної культури. Від запозичених моделей демократії корейці брали, насамперед, зовнішні форми, тоді як правила політичної боротьби в значній мірі залишалися традиційними. Перевага віддавалася не стільки рівності прав громадян, скільки суворій ієрархії підпорядкування тих, хто стояв нижче, верхам, не співтовариству вільних людей, а команді однодумців, діючих в рамках жорсткої дисципліни та контролю над особистістю. Ці моменти можна простежити у політичному розвитку як Північної, так і Південної Кореї.

На початку нового тисячоліття дві держави опинилися на різних шаблях демократії: на Півдні посилювалася тенденція до ствердження принципів ліберальної демократії¹, на Півночі – демократичні інститути виявилися вкрай послабленими внаслідок дії військово-орієнтованої, а по суті, тоталітарної політики. Міжнародні оглядачі та політологи не наважуються на далекосяжні прогнози стосовно майбутнього Корейського півострова.

Література

- Аптеева О. В. Сравнительный анализ идей чучхе и сонгун в конструировании идеологии военного социализма КНДР /О.В. Аптеева //Сравнительная политика. – 2010. – № 1.
- Воронцов А. Ядерная интрига Корейского полуострова /А.Воронцов, П. Агальцов //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 10.
- Воронцов А. Южная Корея в поисках баланса /А.Воронцов, О.Ревенко [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_12055
- Воронцов А. Корейский полуостров: единство и борьба /А.Воронцов, О.Ревенко [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9967
- Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.): монографія /Н.Д. Городня. – К., 2014.
- Гусаков Н.П. Республика Корея: инновационная система как фактор экономической безопасности страны /Н.П.Гусаков, Е.А.Колотырина //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 5.
- Денисов В. Северокорейские вооруженные силы и их роль в политической жизни КНДР /В.Денисов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/severokorejskije_vooruzhennyje_sily_i_ih_rol_v_politicheskoj_zhizni_kndr_2011-10-07.htm
- Жебин А.З. КНДР: время перемен? /А.Жебин //Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. Серия 25. «Международные отношения и мировая политика». – 2012. – № 3.
- Иванов Д.В. По следам "тигра": анализ траекторий социальных изменений в Южной Корее /Д.В.Иванов //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность.– 2013. – № 1.
- Ігнат'єв П. М. Корейський півострів: непростий шлях до возз'єднання /П.М. Ігнат'єв //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2003. – Вип. 39, ч.1.
- Капіруля М. Роль ядерного чинника в політиці КНДР /М.Капіруля //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 104, ч. 1.
- Каспрук В. Північна Корея: шантаж розщепленим атомом /В.Каспрук // Дзеркало тижня – 2016. – 17 - 23 вересня.

¹ Міжнародні оглядачі вважають, що прихід до влади Лі Мйон Бака у лютому 2008 р. позначив зміну ліберально-демократичного курсу на правоконсервативний. Його наступниця також з консервативного табору.

- Кириянов О.В. Куда ведет КНДР молодой лидер? /О.В.Кириянов //Азия и Африка сегодня. – 2013. – 7, 8.
- Кудрик В. Без пуль и крови: как корейский Майдан отправил президента в отставку /В.Кудрик [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://apostrophe.ua/article/world/asia/2016-12-09/bez-pul-i-krovi-kak-koreyskiy-maydan-otpravil-prezidenta-v-otstavku/8800>
- Ланцова И. С. Президентские избирательные кампании в Республике Корея: сравнительный анализ /И.С.Ланцова //Политэкс. – 2009. – № 2.
- Ланьков А. Н. КНДР вчера и сегодня. Неформальная история Северной Кореи /А.Н.Ланьков. – М., 2005.
- Ланьков А. Н. Северная Корея после 2002 г.: попытка контрреформы /А.Н.Ланьков. //Восток. – 2010. – № 3.
- Ланьков А. Почему корейцы говорят об объединение, но не хотят его /А.Ланьков [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=61799>
- Ланьков А. Как при дедушке. Зачем в Северной Корее провели первый за 36 лет партийный съезд /А.Ланьков [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/?fa=63535>
- Ланьков А. Почему против Северной Кореи вводят настоящие санкции /А.Ланьков [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://www.facenews.ua/articles/2016/304877/>
- Лоссовський І. "Гарячі" сполохи "холодної" війни /І.Лоссовський //Зовнішні справи. – 2013. – № 9.
- Лоссовський І. Історія, сучасний стан і перспективи корейського врегулювання /І.Лоссовський //Зовнішні справи. – 2014. – № 4.
- Лузянин С. Две Кореи: сравнительный анализ моделей развития /С.Лузянин [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/dve_korei_sravnitelnyj_analiz_modelej_razvitija_2011-12-18.htm
- Мореходов М.А. Южная Корея: секреты успеха /М.А.Мореходов // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 1.
- Огнев Ю. Южная Корея: пробуждение дракона /Ю.Огнев //Азия и Африка сегодня. – 1990. – № 1.
- Погорелова І.С. Зовнішня політика адміністрації Б.Обами щодо корейських держав /І.С.Погорелова //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 107, ч. 2.
- Роланд Н. Россия – новый лучший друг Северной Кореи? /Н.Роланд [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20150430/227790653.html>
- Русаков Е. М. Призраки возвращаются из «холода»/Е.М.Русаков //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 10.
- Седляр Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. Гл. 3.2 Північна Корея в «лещатах» міжнародних санкцій ООН: евентуальний прорив чи біг на місці? /Ю.О.Седляр. – Миколаїв, 2013.
- Седова Я. Товарищ всё /Я.Седова // Фокус. – 2011. – № 51.
- Ткаченко В. Корейське диво. Креативний потенціал нації кризь історичні паралелі: Україна – Корея // Освіта. – 2017. – 18-25 січня.
- Толорая Г. Корейский полуостров в поисках пути к стабильности /Г.Толорая //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 1.
- Толорая Г. Ждать ли скорых перемен на Корейском полуострове? /Г.Толорая [Эл. ресурс] – Режим доступа: // <http://www.globalaffairs.ru/number/Status-kvo-radi-progressa-15228>
- Халипов В.Д. Инновационно-ориентированное развитие экономики Республики Корея /В.Д.Халипов //Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 14.
- Халипов В.Д. Формирование инновационных кластеров: опыт Республики Корея /В.Д.Халипов //Теория и практика общественного развития. – 2016. – № 3.
- Шевчук Н. Кім (Ір Сен), (Чен ІР), (Чен Ін) /Н.Шевчук // Країна : тижневий журнал по-українськи. – 2011. – № 50.

- Шилин А. Ядерная программа КНДР /А.Шилин [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/оукумена/azia/jadernaja_programma_kndr_2007-01-31.htm
- Шин А. Южная Корея. Роль государства во времена перемен /А.Шин //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 9.
- Юн Дэ Кю. Республика Корея – КНДР. «Солнечная политика»: итоги и перспективы / Юн Дэ Кю. //Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 4.
- Cha V.D. The North Korea Question /V.D.Cha //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 2.
- Dukalskis A. North Korea's Shadow Economy: A Force for Authoritarian Resilience or Corrosion? /A. Dukalskis //Europe-Asia Studies. – 2016. – Vol. 68. – Issue 3.
- Eunjung Choi. Political Issues, Generation Gap, and Voting Behavior in South Korea: The 2010 Seoul Mayoral Election / Eunjung Choi.// //East Asia. An International Quarterly. – 2013. – Vol. 30. – Issue 4.
- Gershman C. Review Essay: A Voice from the North Korean Gulag /C.Gershman //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.
- Kshetri N. Cyberwarfare in the Korean Peninsula: Asymmetries and Strategic Responses / N. Kshetri //East Asia. An International Quarterly. – 2014. – Vol. 31. – Issue 3.
- Quinones C.K. Korea's New Leaders and Prospects for Reconciliation / C.K. Quinones //Asian Survey. – 2015. – Vol. 55. – № 4.
- Shahid S. North Korea Rocket Test and Implications /S. Shahid February //Foreign Policy Journal. – 2016. – February, 18.
- Sharma S. South Korea's Geo-economic Engagement in the Middle East: Obstacles and Opportunities /S. Sharma //East Asia. An International Quarterly. – 2015. – Vol. 32. – Issue 3.
- Steinberg I. Tensions in South Korean Political Parties in Transition: From Entourage to Ideology / I. Steinberg, M. Shin //Asian Survey. – 2006. – Vol. 46. – № 4.
- Too S. Southeast Asian Perspectives on South Korea's Middle Power Engagement Initiatives /S.Toos, B.Singh, Sec Seng Tan //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 3.
- Vucak S. North Korea: A Threat to World Peace? /S. Vucak //Foreign Policy Journal. – 2016. – January 8.
- Yap O.F. South Korea in 2015: Battling to Set the Stage for Elections / O.F. Yap //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.

Соціалістична Республіка В'єтнам

В'єтнам – невелика країна в Південно-Східній Азії, гідна подиву і поваги, як у минулому, так і в наш час. Свобода і незалежність виборювалася впродовж 22 століть. Незалежну демократичну в'єтнамську державу проголошено 2 вересня 1945 р., тобто в день підписання акту про безумовну капітуляцію Японії в Другій світовій війні. Французька колоніальна адміністрація в Індокитаї була повалена ще у березні 1945 р. в результаті перевороту, здійсненого японцями. Після капітуляції японські гарнізони склали зброю і очікували інтернування. Фактичним безвладдям скористався керований комуністами патріотичний фронт В'єтмін, який до того часу вів напружену боротьбу проти японських окупантів, а потім війну проти французьких поневолювачів з 1946 до 1954 р.. У 1954 р. згідно Женевському договору територію було розділено по 17-ій паралелі на дві держави: на півночі – Демократична Республіка В'єтнам (ДРВ) із столицею у Ханой, на півдні – Республіка В'єтнам із столицею у Сайгоні. Подібна ситуація не влаштовувала ДРВ, і до 1975 р. велася війна за об'єднання. 30 квітня того року війська Північного В'єтнаму зайняли Сайгон (пізніше перейменований у Хошимін), хоча тамтешній режим спирався на масовану військову підтримку США¹ (1964 – 1973 рр.). 2 липня 1976 р. – офіційне возз'єднання країни, проголошеної Соціалістичною Республікою В'єтнам. «Розділена нація» ліквідувала демаркаційну лінію і надалі стала чи не успішнішою серед подібних націй у справі об'єднання, хоча на тому шляху їй довелося подолати багато перешкод. Прагненню незалежності не змогли завадити японці, французи, американці, китайці, у збройній боротьбі з якими взяли гору героїзм і самовідданість в'єтнамського народу, який захищав свою землю і право визначати власну долю. Перемога над набагато сильнішими державами у військовому протистоянні – один з найважливіших приводів шанувати цю націю. Інший – це те, що на теперішній час В'єтнам – дуже динамічна економіка. Впродовж кількох років він перетворився із однієї з найбільш бідних країн на державу із середнім рівнем доходів і не збирається зупинятися на досягнутому. Ця обставина перетворила його з колись відсталої країни-аутсайдера на поважного учасника сучасних міжнародних відносин, у стабільності розвитку якого зацікавлене світове співтовариство. Деякі країни, що розвиваються, із великою зацікавленістю вивчають його досвід із намірами реалізувати ті чи інші напрацювання у себе.

На шляху до теперішніх здобутків чимало проблем впливало із необхідності визначити модель постколоніального розвитку або модернізації. Між Півднем та Північчю впродовж кількох десятиріч існували значні відмінності у суспільному устрої, економіці, способі життя, психології, які характеризувалися як «буржуазні» та «соціалістичні». У південній частині країни з кінця ХІХ ст. в рамках колоніального

¹ ДРВ неофіційно підтримували Радянський Союз та Китайська Народна Республіка.

режиму (Кохінхін), а у 1955 – 1975 рр. – окремої держави (Республіка В'єтнам) реалізовувалася капіталістична модель розвитку. На Півночі країни – у ДРВ з 1955 до 1975 р. і в об'єднаному В'єтнамі майже до кінця 1980-х рр. панувала система «казарменого соціалізму». Вона склалася в умовах майже тридцятирічної боротьби за незалежність, спиралася на милітаризовану державу із дотаційно-розподільчою, керованою жорсткими адміністративними методами плановою економікою. За зразок брався лад, що панував в СРСР, радянський вплив і допомога були надзвичайно вагомими¹. Однак за рівнем економічного розвитку, патерналістським характером суспільних відносин в'єтнамський соціум залишався вельми архаїчним, успадкувавши у незначно зміненому вигляді багато механізмів, поведінкових стереотипів, цінностей попередніх епох і виступаючи зберігачем національних традицій.

Класові інтереси найбільшій більшості визначали політику держави та її відносини із суспільством. Це впливало на порядок розподілу матеріальних благ та місце інших груп населення у соціальній ієрархії. Державний апарат перетворився на прямого постачальника товарів та послуг, звільнюючи населення від турбот про своє майбутнє і персональної відповідальності, проте вимагаючи натомість незаперечної покори. Держава встановила контроль над всіма ресурсами, визначаючи, хто ними може користуватися і в якій мірі. У такому тоталітарному суспільстві наслідками стали психологія утриманства, низька продуктивність суспільної праці, господарський застій.

¹ Радянський Союз надавав в'єтнамському народу різноманітну потужну допомогу як у військовій, так і в мирній час. За сприяння СРСР, а пізніше й інших соціалістичних країн, створені базові галузі промисловості, в першу чергу енергетика, здійснювалися реконструкція транспортної інфраструктури та інших життєво важливих об'єктів. В цілому, за допомогою СРСР у В'єтнамі побудовано майже 300 промислових об'єктів. Багато років йшло постачання радянських товарів та матеріалів на безоплатній основі. В'єтнамські товари реалізовувалися в соціалістичних країнах. СРСР надавав кредити, загальна сума яких перевищила 10 млрд. дол. Важливе значення мала підготовка національних кадрів для різних галузей – приблизно 30 тис. в'єтнамців одержали вищу освіту в радянських університетах та інститутах. Чимало з них і до цього часу займають високі посади, входять до складу вищого керівництва партії і держави. Приклад: Нгуєн Фу Чонг – голова Національних зборів В'єтнаму у 2006 – 2011 рр., обраний генеральним секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії В'єтнаму 19 січня 2011 р. У 1981 р. він був відряджений до Радянського Союзу в аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС за фахом «партійне будівництво», де у 1983 р. захистив кандидатську дисертацію і одержав науковий ступінь кандидата історичних наук.

Треба зазначити, що роль і значення В'єтнаму для глобальних цілей радянської політики в Азії в цілому та Південно-Східній Азії зокрема були надзвичайно важливі. Ханой виступав і як центр, вузлова точка відносин СРСР з країнами Індокитаю, і як опора радянського впливу й присутності у цьому регіоні, і як головний союзник у військово-політичному протистоянні США та ідеологічному протистоянні Китаю, а також як «бастіон», що демонстрував ефективність радянської моделі соціалізму в Азії.

Як і у випадку з Радянським Союзом, де тоталітарна модель була ефективною за умов необхідності мобілізації в час випробувань й нестач війн та відбудов. Військові перемоги над сильнішими супротивниками, здавалося б, підтвердили ефективність такої моделі. Керівництво СРВ взяли курс на швидку реалізацію програми соціалістичної індустріалізації та підйому економіки в рамках командно-адміністративної системи, сподіваючись на допомогу інших членів соціалістичної співдружності. IV з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму у 1976 р. поставив за мету впродовж 20 років в основному завершити побудову матеріально-технічної бази соціалізму.

Однак невдовзі з'ясувалося, що обрані механізми не діють. Не тільки пересічні громадяни не воліли надалі приносити жертви, не одержуючи належної матеріальної компенсації тягот, але й революційні кадри виявилися нездатними виконувати нові державні настанови. Колишні партизани та армійські командири, які підходили для війни, були мало обізнані із економікою та адмініструванням. Народна влада не виправдовувала сподівань на покращення життя людей після настання миру. В'єтнамські комуністи покладали великі надії на СРСР, КНР, завжди дотримуючись традиційного політичного курсу на підтримку будь-яких радянських ініціатив. Коли у грудні 1987 р. у Вашингтоні було укладено радянсько-американський договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності, керівник Компартії В'єтнаму Нгуєн Ван Лінх (генеральний секретар ЦК у 1986 – 1991 рр.) вказав, що підписання цього документу – нова перемога послідовного зовнішньополітичного курсу СРСР і всіх миролюбних сил планети.

Насправді ж цей документ був одним із свідчень докорінних змін зовнішньополітичного курсу. В Радянському Союзі почалася «перебудова», основою якої Михайло Горбачов проголосив «нове мислення». Перегляду піддавалися попередні стратегії СРСР, акцентувався перехід від глобальної конфронтації до глобального співробітництва з усіма колишніми супротивниками. Відповідно різко змінився статус, роль і значення В'єтнаму у зовнішній політиці Радянського Союзу. За умов відмови від глобального радянського протистояння із США і від конфронтації із Китаєм такого союзника, як В'єтнам, Москва вже не дуже потребувала. Тим більше, що дружба з ним була надто обтяжливою для країни, яка сама переживала глибоку кризу. У формуванні зростаючої негативної по відношенню до СРВ суспільної атмосфери в СРСР певну роль відіграло постійне згадування у засобах масової інформації присутність на радянській території численної в'єтнамської общини. Її основну частину становили колишні робітники, які прибули до Радянського Союзу за міжурядовою угодою і після закінчення терміну не поспішали повертатися додому. Згорання політичних та економічних зв'язків, яке почалося від середини 1980-х рр., після розвалу світової соціалістичної системи та СРСР набуло обвального характеру. Розпад світового соціалістичного табору призвів В'єтнам до катастрофічного

стану в господарстві¹, до втрати міжнародної економічної, політичної та ідеологічної орієнтації. Але, з іншого боку, пішов у минуле тиск потужної глобальної квазіімперії з її обов'язковими настановами і догмами, з «червоними прапорцями», вихід за межі яких дорівнював «ревізіонізму, ренегатству і зраді». В реальності поразка соціалізму у Східній Європі і розвал СРСР призвели до прискорення економічних реформ і зовнішньо-політичної переорієнтації країни.

Треба також підкреслити, що В'єтнаму притаманна особливість небагатьох країн світу – на його території впродовж тривалого часу існували дві різні соціально-економічні системи. Після військової перемоги комуністичної Півночі у 1975 р. сайгонський режим був повністю демонтований, колишні еліти емігрували на Захід, в першу чергу до США. Нова влада, очолювана вихідцями з Півночі, розгорнула широкомасштабне усупільнення приватної власності на Півдні, підірвавши основи ринкового господарства, але не досягнувши його повної інтеграції із соціалістичною частиною країни. Разом із тим Південь – не у формі державної політики, а з початком регулярного спілкування на рівні сім'ї – наступав на Північ економічно і духовно. Глибоко вкорінені на Півдні традиції, навички приватного підприємництва, ширше – механізми капіталістичної економіки проникали на Північ, що пізніше відіграло свою роль у прийнятті курсу на зміни. Важливе значення також мала велика в'єтнамська діаспора в інших країнах, яка не тільки надавала матеріальну допомогу, але й ідейно впливала на своїх родичів у В'єтнамі. Отже, вплив Півдня на подальший розвиток всієї країни – незаперечний.

Комуністична партія В'єтнаму виявилася уважною до віянь часу. Зрозумівши, що планова економіка не дозволить здолати бідність і підвищити рівень життя, керівництво наважилося рішуче і достатньо швидко змінити ситуацію шляхом здійснення ринкових реформ. Свою роль відіграла і зміна у вищих ешелонах влади, зокрема, відхід від політики наступника і послідовника Хо Ши Міна² – Ле Зуана та обрання Генеральним секретарем ЦК КПВ Нгуєн Ван Ліня, якого пізніше назвали «в'єтнамським Горбачовим». Не можна сказати, що в партії була одностайність щодо зміни курсу. Але якщо спочатку перевага була на боці тих, хто стояв на позиціях ортодоксального соціалізму, так врешті решт пріоритетною стала думка тих, хто виступав за оновлення. Політичного катаклізму не відбулося, оскільки учасники тих дискусій над усе ставили і ставлять збереження єдності та згуртованості. Обійшлися без екстремізму, в'єтнамські керівники не збурювали громадськість «викриттям злочинів попередників», не вдавалися до безжальної помсти і репресій. Цього не відбулося, хоча із всіх народів Індокитаю саме в'єтнамці вважалися найбільш войовничими і жорстокими. Встановлений у В'єтнамі режим –

¹ На той час – тотальна карткова система, жорстке нормування продуктів харчування, злиденність.

² Хо Ши Мін у перекладі означає «той, хто приносить світло» – один із кількох десятків псевдонімів Нгуєна Тат Тханя (1890 – 1969) – «батька» в'єтнамської нації.

авторитарний, однопартійний, але там не запанував ані сталінізм, ані маоїзм. Цьому суспільству притаманні внутрішня згуртованість, схильність до консенсусу і пов'язана із цим певна терпимість. Жорстка дисципліна однопартійної держави, відсутність видимих проявів інакомислення означали, що прийняті нагорі рішення незаперечно бралися до виконання на місцях.

Такі рішення були прийняті у грудні 1986 р. на VI з'їзді Комуністичної партії В'єтнаму. «Політика оновлення» («дой мой») головним завданням визначила проведення ринкових реформ, розширення приватної ініціативи, заміну надцентралізованої за радянським зразком директивної планової економіки «соціалістично орієнтованою ринковою економікою». Політика державної індустріалізації й модернізації мала проводитися разом із розширенням і диверсифікацією зовнішньо-економічних зв'язків, політикою відкритості та інтеграції у світову економіку. Наступні з'їзди КПВ – VII (1991 р.), VIII (1996 р.), IX (2001 р.), X (2006 р.) – підтверджували і розвивали «послідовну і довголітню політику розвитку багатокладного товарного господарства при державному управлінні і соціалістичній орієнтації». В її основу були покладені наступні головні ідеї:

- свобода діяльності всіх економічних укладів, у тому числі приватного;
- передача землі селянам у довгострокову оренду;
- оздоровлення товарно-грошового обігу, включення ринкових регуляторів;
- політика «відкритих дверей» щодо іноземного капіталу та технологій;
- збереження в цілому традиційного політичного механізму, оскільки найважливіше – поступовість переходу до ринку при збереженні політичної стабільності.

В цілому було визначено, що «дой мой» – не заміна соціалізму, а те, що дозволяє краще досягати цієї мети за допомогою адекватних концепцій, форм, способів та кроків.

Перехід до нової системи координат здійснюється дуже обережно, у відповідності до поширеної на Сході поради: «Переходячи річку вброд, намацуй каміння під ногами». У В'єтнамі, як країні із східною традицією державності, не прийняті різкі і поспішні рухи у політиці. Така традиція дає можливість владі запобігати невірним діям, залишає деяку свободу маневру. У поясненні величезних соціально-економічних успіхів цієї і деяких інших країн Південно-Східної Азії на одне з перших місць слід поставити опертя на традиційні цінності, такі як общинність і колективізм, повага до влади, підкорення авторитету групи (що стало підставою домінуванню однієї політичної партії, сильної держави і централізованої, жорстко ієрархізованої бюрократії), а також працелюбність, терпіння у труднощах, родина, заощадження і освіта. До цього додалися риси в'єтнамського національного характеру, такі як скромність, невибагливість, здоровий глузд і життєва мудрість, стійкість, готовність відстоювати національну ідентичність, гордість за свою країну та культуру. Саме

названі якості і цінності допомогли цьому народу протистояти зовнішній експансії, а зараз допомагають у процесі модернізації.

У СРВ все більше на практиці виявляється так звана нетрадиційна теорія розвитку, яку сучасні політологи використовують для пояснення процесів у Східній Азії. Така модель спирається на конфуціанську версію суспільного устрою, тому інколи її називають неоконфуціанською. В'єтнам, так само як Китай та деякі інші країни регіону, намагається поєднати суперечливі елементи традиційності й сучасності, синтезувати елементи конфуціанської і західної соціокультур. Ці спроби зберігати духовні цінності і одночасно розвивати передову економіку в багатьох випадках виявляються вельми успішними, що й складає головне «ноу-хау» розвитку раніш відсталих країн регіону. Розпочавши «перебудову» пізніше, ніж нині успішні сусіди, Ханой взяв до уваги досвід інших країн. На відміну від горбачовської «перебудови», яка призвела до розвалу за мирних обставин супердержави, реформування в Китаї, Південній Кореї, Сінгапурі, Малайзії призвели до посилення цих держав. Поєднання в них політичного авторитаризму із економікою вільного ринку викликало захоплення у в'єтнамських керівників і стало для них орієнтиром у здійсненні власної «перебудови». У В'єтнамі має місце вибіркоче запозичення закордонного досвіду, успішний синтез свого і чужого, при цьому оновлення відбувається з опертям насамперед на власний потенціал, а спираєння на національні традиції не призводить до застою та архаїзації.

У сучасній політологічній літературі затвердилося визначення «китайсько-в'єтнамський» варіант оновлення, оскільки лідери СРВ в основному повторили і пристосували до своїх умов досвід ринкової трансформації суспільства, накопичений саме в КНР, спорідненість з якою у політичному устрої, типі і стані економіки напередодні реформ, не кажучи про культуру і традиції, широко відома. Багато чого пов'язує ці дві країни у соціально-політичному розвитку у ХХ ст. і відрізняє їх від більшості сусідів: революційний рух; тривалий період збройної боротьби; перемога комуністичних партій, ідеологій і соціалістичного шляху; схожість у здійсненні ринкових реформ, в чому ведучою силою виступала держава; елементи так званого азійського способу виробництва¹, які

¹ В економічній сфері поєднання патримоніальної держави та общини на Сході формувало особливий, так званий азійський спосіб виробництва, сенсом якого була державна система сільських землеробських общин. Його ще називають державним способом виробництва. Держава виступає верховним власником засобів виробництва (насамперед землі) і виробленого продукту, а община – державним інструментом в організації самого процесу виробництва. За таких умов приватній власності, особливо на землю, місця не було, а основним методом управління виступав примус. У минулому політична організація східних цивілізацій мала форму деспотій, в яких здійснювалося абсолютне переважання держави над суспільством, а соціальне життя будувалося на принципах колективізму, що, власне, також є примусом по відношенню до окремої особистості. У випадку з В'єтнамом азійський спосіб виробництва зумовлювався історичними завданнями розвитку іригаційного землеробства, оборони проти зовнішніх ворогів та збереження єдності країни, з чого випливала тривала державно-бюрократична традиція із сильними елементами централізації.

сприяли збереженню лідерських позицій держави в епоху модернізації; наявність потужних діаспор (у США – понад 1 млн. в'єтнамців, великі спільноти – у Лаосі, Таїланді, Камбоджі), які вплинули на здійснення перетворень на історичній батьківщині – фінансово та ідеологічно. Успіхам В'єтнаму сприяли й інші фактори: вигідне географічне розташування, багаті природні ресурси (третє місце серед країн Південно-Східної Азії за запасам нафти, активний експорт «чорного золота» за кордон), дешева робоча сила (на початку реформ вона коштувала 10 доларів на місяць), так званий демографічний дивіденд¹, такі риси національної вдачі, як повага до праці, дисциплінованість, невибагливість, освіченість в'єтнамців, їх вміння робити накопичення, прагнення до збільшення прибутків та до конкуренції. В цій країні на відміну від більшості соціалістичних, у тому числі і Радянського Союзу, не були викоренені традиції та досвід приватного підприємництва, особливо на Півдні, що надалі сприяло формуванню в активної частини населення ринкової свідомості.

Після періоду революційних потрясінь постала необхідність знайти потенціал стабільного зростання і для цього повернути в історичний процес традицію. Заручитися підтримкою маси традиційного населення можна було, тільки зацікавивши його і дозволивши, за словами батька китайських реформ Ден Сяопіна, «одним збагачуватися раніше інших». Комуністична партія В'єтнаму висунула гасло: «Багатий народ – сильна країна». Оскільки переважна більшість в обох країнах мешкала по селах, саме з перетворень в аграрній сфері почалися реформи. Більшість політичних аналітиків вважають це головною причиною успішного проведення реформ в цілому. Було взято курс на переведення кооперативних форм сільськогосподарського виробництва на рейки сімейного господарства. Розподіл землі здійснили впродовж одного – двох місяців на основі заздалегідь складених кадастрів. Формально кооперативи не зникли, але з підневільного колгоспника селянин перетворився на орендаря, чії права суворо охороняються законом. У відповідності до нього аграрій віддає державі у вигляді плати за землю фіксовану частку врожаю (35 – 40%), залишаючись незаперечним власником усього іншого. Управлінці кооперативів, чия чисельність значно скоротилася, надають допомогу селянам в організації виробництва і збуту продукції. До ринку підключився колосальний сільський контингент, який одержав деякі послаблення з боку держави, «небалуваний» і готовий працювати за невеликий прибуток, що міг збільшуватися відповідно до зростання зусиль із його одержання. Разом із тим останнім часом на селі намітився застій,

¹ Висока частка осіб працездатного віку (15 – 64 років) в населенні. В середині 2000-х років вона дорівнювала 65,6%, що близько до аналогічних показників динамічнішого Китаю (71,1%). Вважається, що темпи економічного зростання не випадково перебувають у тісній кореляції із названим показником. Однак, яка зазначають демографи, до 2035 р. частка старшої генерації подвоїться, а пенсійна система може не витримати.

рівень життя не змінюється. Після десятиріччя невпинного зростання це викликає тривогу, що усвідомлює в'єтнамське керівництво. Воно продовжує вибудовувати новий тип виробничих відносин через ненасильницьку, вигідну селянам кооперацію.

Надання свободи дій селянам швидко призвело до піднесення виробництва продовольства: з 18 млн. тон у 1985 р. до 21,7 млн. т. у 1991 р. із тенденцією збільшення надалі. Тільки врожаї рису зросли майже до 40 млн. т, що не тільки дозволило подолати голод, злиденність, гарантувати національну продовольчу безпеку, але й вийти у світові лідери з експорту сільськогосподарської продукції: другий в світі після Таїланду експортер рису, після Бразилії – кави, перший – кеш'ю і чорного перцю. Саме реформи на селі створили основу для успішного руху вперед усієї в'єтнамської економіки. Головним досягненням «політики оновлення» стало те, що держава надала в'єтнамцям можливість заробляти, чим вони активно скористалися. Часто людина працює на двох-трьох роботах, наприклад, вдень на державній службі, а ввечері – у власному приватному бізнесі (дрібна торгівля або сфера послуг або обробка земельної ділянки).

Реформи торкнули й індустрію. Підприємства – насамперед легкої промисловості – були передані в оренду колективам. При чому оренда – на власний страх і ризик, вільне плавання у фінансовому морі. Почалося скорочення штатів: працівників похилого віку відправили на пенсію із виплатою спеціальних надбавок; ледарів просто звільнили, а малокваліфікованих робітників відрядили на професійне навчання. Уряд пішов навіть на припинення діяльності збиткових підприємств. Хоча кількість працюючих зменшилася майже на третину, водночас різко зросла продуктивність праці й прибутки, що дозволило почати заміну застарілого обладнання. Ті підприємства, які розгортали господарську діяльність у нових умовах, одержали право розпоряджатися прибутком і випущеною продукцією аж до укладання контрактів на закордонні поставки. Разом із тим базові галузі були залишені у державному секторі, який залишився досить вагомим (приватизовані насамперед середні й дрібні підприємства). Було наведено лад у сфері грошового обігу. В результаті реформ у фінансовій сфері інфляція впала від 700 % у 1986 р. до 9 – 10 % на рік у наступне десятиріччя.

Позитивні результати «дой мой» стали виявлятися дуже швидко. В'єтнамським комуністам вдалося вивести країну з глибокої кризи і надати такого динамізму, який поставив її на друге місце в світі після Китаю за темпами економічного зростання: у 2000-х рр. зростання ВВП становило щорічно в середньому 7,2 %¹, що дозволило збільшити його обсяг у 3,4 рази, підвищити прибутки на душу населення з 280 до 1168 дол. За рахунок підвищення економічної динаміки розв'язане принципове завдання забезпечення розширеного відтворення: при зниженні темпів

¹ Світова фінансово-економічна криза, яка поширилася у 2008 р., не оминула СРВ, однак не завдала нищівного удару: темпи зростання лише зменшилися до рівня 5 – 6% на рік.

природного приросту населення з 2,6 до 1,1 % на рік (в країні здійснюється демографічна політика із гаслом «Одна родина – дві дитини»¹) приріст валового продукту став перевищувати їх у 6 – 7 разів (необхідний мінімум – 4). В результаті у В'єтнамі відбулися стрімкі за історичним виміром зсуви у структурі та обсягах виробництва, споживання та накопичення. Були відтворені і почали стрімко розвиватися приватна власність та ринкові інститути. На початок 2016 р. приватний капітал, у тому числі середній і малий, забезпечував 60% всіх робочих місць. Помітне прискорення господарського поступу пов'язане із активною індустріалізацією та розвитком сфери послуг. Тобто через 10 – 15 років від початку «політики оновлення» вцент зруйнований знекровлений В'єтнам перетворився в країну, що динамічно розвивається. Світ заговорив про «в'єтнамський феномен». Справа у тому, що ринкові економічні реформи, що проводилися в країні в плані здійснення накреслень політики «дой мой», дали потужний імпульс прискореному і стабільному економічному зростанню, відкрили нові можливості для підприємницької діяльності та інвестиційної привабливості країни. Таким чином, в результаті здійснення нового політичного курсу до країни прийшла ринкова економіка, а з нею – іноземні інвестиції, швидкий розвиток промисловості і різьке зростання рівня життя.

СРВ досягла майже всіх цілей розвитку, поставлених у відомій Програмі тисячоліття ООН, вирвавшись із розряду найбідніших країн світу і увійшовши до групи країн «із середнім достатком» (щоправда, перебуваючи в кінці списку). Частка населення, яке жевріло нижче межі бідності, скоротилося з 58% у 1993 р. до 3% у 2014 р. Разом із тим розрив у прибутках різних його груп значно збільшився. У трансформації в'єтнамського суспільства виразна її соціальна орієнтація, яка виявляється у поєднанні економічного зростання із заходами державної підтримки незаможних, вразливих прошарків населення. Завдання стабілізації суспільства вирішується за європейською моделлю соціальної держави через перерозподіл бюджетних надходжень і позабюджетних джерел зовнішньої допомоги (в'єтнамське керівництво не відмовляється від того, аби підкреслювати «бідність» країни з прицілом на більшу зовнішню допомогу різних спонсорів). Разом із тим докорінна відмінність від попередніх часів полягає у відмові від зрівнялівки і спроб безкоштовного соціального забезпечення всіх. Влада СРВ виходять із того, що певна соціальна нерівність, яка відродилася, не гальмує, а деякою мірою навіть стимулює економічне зростання. Завдяки регулюванню вдається підтримувати відносний баланс інтересів і припустимі соціальні пропорції у суспільстві. Можна сказати, що така політика із опорою на ринкові механізми має соціал-демократичне забарвлення.

¹ Ті, хто працює у державному секторі, народжуючи третю дитину, позбавляються премій, пільг, медичного страхування. Держава відмовляється годувати більше двох дітей на родину, у неї не вистачає на це грошей. І сьогодні у сім'ї бюджетників найчастіше одна дитина (на приватний сектор обмеження не поширюються).

В середньому ж по країні життєвий рівень значно зріс: за два попередніх десятиріччя у сім раз за душевим ВВП. Середня очікувана тривалість життя зросла від 48 років у 1970 р. до 75 у 2015 р.¹, індекс розвитку людського потенціалу перевищив 0,73, тобто рівень, типовий для середньо розвинених країн (105-е місце). Показовим є рівень освіти – від 5 % письменого населення у 1945 р. до 97% у 2015 р., хоча кваліфікована робоча сила складає лише 22% зайнятих, що гальмує розвиток сучасного виробництва, так само, як і умови переходу до його інноваційного етапу². Завдяки зростанню доходів помітно покращилося не тільки харчування, але й забезпеченість населення одягом, житлом, предметами домашнього вжитку. Почав змінюватися спосіб життя, насамперед, у молоді. У 2015 р. на 93 млн. населення припадало 30 млн. користувачів Facebook і 22 млн. смартфонів.

Важливі зміни відбуваються у соціальній структурі суспільства. Місце середнього класу займає прошарок підприємців, з них виокремлюється багата, проте нечисленна верхівка³. Решта населення (за виключенням тих, хто ледь зводить кінці з кінцями, займаючись індивідуальним господарством) перетворюються на найманих працівників. Із зміцненням економічних позицій у новій буржуазії починає посилюватися потреба у політичному представництві. Поки вона відсторонена від влади, а у суспільстві зростає конкуренція двох еліт – нової ділової, технократичної і старої партійно-бюрократичної. Але влада Комуністичної партії В'єтнаму залишається незаперечною. Специфікою В'єтнаму є те, що, як і в Китайській Народній Республіці, реформи проводить саме компартія. Її керівництво плюс високі темпи економічного зростання забезпечують стабільність в'єтнамського суспільства на сучасному етапі.

Попри те, що деякі прояви опозиційності мали і мають місце⁴, легітимність однопартійної держави практично громадськістю не заперечується. Авторитет КПВ нині тримається на усвідомленні того, що саме ця політична організація привела країну до звільнення, незалежності й єдності. Відомий австралійський політолог К. Тейєр перерахував її

¹ Англії для подібного стрибка знадобилося сто років: від 1894 до 1986-го.

² Державні витрати на науково-дослідні і дослідницько-конструкторські роботи не досягають 1 % ВВП, наукових кадрів не вистачає – їх лише 21 тис. чоловік, на 1 тисячу жителів припадає лише 0,18 винахідника. Хоча докладаються певні зусилля щодо модернізації у науково-технічному напрямку. Зокрема, чисельність користувачів Інтернету у 2015 р. перевищила 50% населення країни, проведено комп'ютеризацію державних установ, створено декілька парків високих технологій тощо.

³ До відносно заможних можна віднести приблизно 200 тис. приватних підприємців (із сім'ями – це приблизно 1 % населення 95-мільйонної країни), які створили власні компанії. Більш чисельною є партійно-державна бюрократія, яка складає великі статки за рахунок корупції, розкрадання суспільного майна і створення пільгових умов для бізнесу своїх родичів.

⁴ Опозиційні сили слабкі і неорганізовані, не мають біль-менш значної підтримки в країні, їхні виступи жорстко придушуються.

джерела: легітимність успіху або ефективність економічної політики; традиційна легітимність будь-якої існуючої влади, незалежно від її походження у відповідності до традиційних понять конфуціанства; непохитна легітимність націоналізму та керівництва, яке привело народ до перемоги над іноземними загарбниками; харизматична легітимність Президента Хо Ши Міна, у вірності заповітам якого присягаються його спадкоємці.

Терпимість до однопартійних режимів взагалі властива політичній культурі в ареалі китайського впливу. Це вкладається у конфуціанську традицію, коли соціальна гармонія досягається правильно побудованим консенсусом між владою і підлеглими. Натомість її опоненти сприймаються вкрай негативно, анархія вважається абсолютним злом. Виходячи з такої логіки, якщо обмеження свобод є умовою збереження соціального порядку, так необхідно їх приймати. Доти, поки КПВ зможе зберігати громадянський мир і успішний економічний розвиток, вона матиме легітимність для переважаючої більшості в'єтнамського народу.

Деякі політологи вважають, що на разі однопартійний режим має позитивні наслідки, оскільки гарантує партії, що його уособлює, можливість реалізації свого курсу впродовж тривалого часу і стабілізації ситуації в країні. Єдина партія у В'єтнамі також виступає як фактор територіальної цілісності країни та її етнічної єдності (хоча в'єти є домінуючим етносом, в цілому в країні нараховується 54 різні етнічні групи). Ця єдність завойована не так давно і може стати хиткою. Тому у вищому керівництві країною існує неписане правило, за яким в ньому має бути більш менш рівномірно представлені Північ, Центр, Південь. Це підтвердив XI партійний з'їзд, який пройшов 12 – 19 січня 2011 р. Генеральним секретарем ЦК КПВ був обраний спікер Національних зборів уродженець Ханоя Нгуєн Фу Чонг, у липні того ж року Чионг Тан Шанг з Півдня за поданням партійного керівництва був обраний президентом країни на сесії Національних зборів. Відразу ж після затвердження на посаді президента, глава держави вніс на розгляд депутатів кандидатуру діючого прем'єр-міністра Нгуєна Тан Зунга (очолював уряд з 2006 р.), який і був обраний на наступний п'ятирічний термін.

У роботі XI з'їзду КПВ взяли участь 1377 делегатів від 3,6 млн. членів партії. З'їзд підбив підсумки 25 років «політики оновлення» і прийняв Програму Компартії у новій редакції, а також директиви п'ятирічного плану розвитку країни на 2011 – 2015 рр. і «Стратегію соціально-економічного розвитку країни на 2011 – 2020 рр.», які відкривають новий період проведення «політики оновлення», що вже одержала назву «дой мой-2». Поставлено за мету до 2020 р. перетворити країну на сучасну індустріальну державу, з політичною і соціальною стабільністю, з демократією і соціальною гармонією, при збереженні незалежності, єдності, суверенітету в територіальній цілісності. При цьому

її авторитет і позиції на міжнародній арені мають ще більше зміцнитися. В цілому спрямування програми – не стільки на кількісні показники¹, скільки на зростання економічної ефективності, конкурентоспроможності товарів², підвищення кваліфікації робочої сили, охорону довкілля³. Це – свідчення переходу від екстенсивного розвитку на шлях кардинальної модернізації та інтенсивного економічного зростання. Глобалізація вважається одним із важливих умов модернізації, хоча позитивно сприймається головним чином її економічний зміст, водночас більшість політичних аспектів оголошено неприйнятними для В'єтнаму. Це стосується багатьох підвалин західної демократії, зокрема політичний плюралізму та багатопартійності⁴.

20 – 28 січня 2016 р. у Ханой відбувся XII з'їзд комуністів. На ньому було обрано нове керівництво В'єтнаму, так звані «чотири опори»: генеральний секретар ЦК КПВ – переобраний Нуєн Фу Чонг (71 рік) – представник консервативного крила в партії; на посаду прем'єр-міністра⁵ прийшов Нгуєн Суан Фук (до з'їзду займав посаду заступника голови уряду, підвищував кваліфікацію у Сингапурі⁶); президент СРВ – Чан Дай Куанг (до того – міністр безпеки); Національні збори очолюватиме Нгуєн Тхі Кім Нган – перша жінка на цій посаді. Для загального напрямку розвитку країни на найближчі п'ять років цей розклад означає збереження попереднього курсу при одночасному униканні різких змін у державній

¹ Висунуте завдання забезпечити середнє річне зростання економіки на 7 – 8 %, що гарантує її загальне збільшення у 2,2 рази у порівнянні із 2010 р., а прибуток на душу населення довести до 3000 доларів у перерахунку на реальні ціни.

² Структура в'єтнамської економіки значною мірою визначається експортною орієнтацією: у 2011 – 2015 рр. експорт склав 86,4% ВВП. На першому місці у товарній структурі експорту стоять мобільні телефони й електроніка, текстильна і взуттєва продукція, обладнання, деревина і морепродукти. При цьому у 2015 р. 71% експортних прибутків припадало на підприємства із іноземним капіталом, оскільки країна є вельми привабливою для іноземних інвестицій.

³ Екологічні проблеми вкрай загострилися останнім часом, що має наслідком почастищення природних катастроф, величезні збитки і витрати на подолання наслідків катаклізмів. Крім того В'єтнам входить до п'ятірки країн, відповідальних за 60% усього пластикового сміття у Світовому океані.

⁴ У 1988 р. були розпущені Соціалістична і Демократична партії.

⁵ У партійній верхівці суперничають дві фракції – прогресистів і консерваторів. Перші тісно пов'язані із національним бізнесом і виступають за прискорення економічних та політичних реформ. Проте їхні позиції дещо послабшали після того, як глобальна криза 2008 р. досягла і В'єтнаму. Це спрацювало на користь консерваторів, які сповідують класичний в'єтнамський соціалізм. Прем'єр Нгуєн Тан Зунг, який відносився до групи прогресистів, не був переобраний до нового складу ЦК і втратив шанси на високу посаду.

⁶ Деякі експерти вважають, що у довготривалій перспективі В'єтнам еволюціонує в бік відомого у Східній Азії тип політичної системи, найбільш успішно реалізований у Сингапурі. Не дарма її творець Лі Куан Ю був радником президента СРВ під час становлення політики «дой мой». Це – парламентська республіка із однопартійною системою, але із розвиненою внутрішньопартійною демократією і відносно вільними ЗМІ.

політиці. У пріоритеті – збереження позицій Компартії¹ і соціального миру.

Офіційна мета накреслена: побудова соціалізму у В'єтнамі, а ринкова економіка визначається як етап переходу до нього. В офіційній пропаганді використовується формула «ринкова економіка із соціалістичною орієнтацією як етап переходу до соціалізму». Те, що в СРВ розуміється під словом «соціалізм», висловлено в основному девізі «політики оновлення», який повсюдно можна бачити у наочній агітації: «забезпечений народ, сильна держава, справедливе, демократичне і цивілізоване суспільство».

На питання: який саме лад твориться у сучасному В'єтнамі, не так просто відповісти. В'єтнамські комуністи визначають сутність суспільства, що розбудовується, як «соціалізм із місцевою специфікою», проте вельми туманно формулюють уявлення про його зміст і майбутнє. Зрозуміло, це свідчить про перехідний історичний період. Проте, не відомо, перехідний до якого типу системи і як довго він буде тривати.

Деякі західні політологи, враховуючи факт еволюції в'єтнамського суспільства у період оновлення, ведуть мову про «соціалізм із капіталістичними рисами». До соціалізму вони відносять те, що залишилося без глибоких змін у сфері надбудови, насамперед, монополію комуністичної партії на владу², а капіталізму – нові економічні відносини. Згадується теорія конвергенції двох суспільних систем³ і сумісність прийнятних сторін кожної з них. Частина політологів називає таку модель «азіатською» і можливою, оскільки наочні певні плідні результати, інші вважають її шляхом, що веде у глухий кут. Треті говорять, що йдеться лише про деякий «конфуціанський капіталізм із людським обличчям». Тобто СРВ все ще вважається соціалістичною державою, не дивлячись на фактичну ринкову економіку і визнання яке де-юре, за конституцією, так і де-факто приватної власності на засоби виробництва.

У тому устрої, що склався на теперішній момент у В'єтнамі, розрив між капіталістичним базисом і соціалістичною надбудовою не тільки існує, а поглиблюються, несучи в собі неабиякий конфліктний потенціал. Безумовно, економіка В'єтнаму є багатоукладною, в якій існує чимало проблем. Серед них – проблема структурних реформ, приватизації та акціонування все ще численних державних підприємств, частина з яких є збитковими. Постала потреба переходу на нову систему бухгалтерського

¹ 4,5 млн. членів партії, 1500 делегатів з'їзду, 180 членів Центрального Комітету, 18 членів Політбюра, «чотири опори».

² Комуністична партія, незмінно займаючи положення правлячої, перетворилася на невід'ємну складову частину державного механізму, що дозволяє характеризувати політичну систему поняттям «партія-держава» (термін «party-state» широко використовувався для характеристики радянської політичної системи).

³ Конвергенція (від лат. convergere – наближатися, сходитися), теорія конвергенції, висунута в період «холодної війни», за якою економічні, політичні та ідеологічні відмінності між соціалізмом та капіталізмом поступово стираються, що веде врешті решт до синтезу двох систем.

обліку, прийняту в інших країнах АСЕАН, чийм членом є СРВ. Як показав досвід, для багатьох в'єтнамських підприємств при цьому викриваються факти кричущої корупції (партійне керівництво назвало її «національною проблемою»¹) та розкрадань².

При тому, що економічні реформи випереджають політичні, деякі зрушення у лінії партії, яка визначає все в державі, відбуваються. Проводиться правова реформа, спрямована на забезпечення законності, побудову «правової держави», діючої за законами. Прийняття суспільно важливих рішень здійснюється через механізм попереднього обговорення нових законів. Хоча крім комуністичної інших політичних партій не існує, функціонують лояльні владі громадські організації, об'єднані у Вітчизняний фронт В'єтнаму – громадсько-політичний рух, керівною силою в якому виступає КПВ. Значну міру автономності одержали релігійні організації: їх прихильники можуть відправляти культ без особливих перешкод. У травні 1998 р. помітною новацією стало прийняття положення про «демократію на місцях», що мало підвищити громадську участь і контроль за роботою місцевих органів влади, розширити участь громадян у справах, що стосуються їхніх життєвих інтересів, проте невдовзі виявився здебільшого декларативний характер заходу. Підвищилася роль Національних зборів – єдиного центрального органа влади, що обирається всенародно, хоча і для нього усі кандидати вєтуються Вітчизняним фронтом В'єтнаму. Національні збори стають однією з небагатьох зон для публічної політики. Їх відкриті засідання, присвячені питанням і відповідям уряду, наживо транслюються по телебаченню і радіо. Кожний депутат має свій сайт в Інтернеті, куди можуть звертатися виборці з будь-яким питаннями. Разом із тим останніми роками декілька блогерів були засуджені до різних термінів ув'язнення за матеріали з критикою існуючих порядків. За порушення прав і свобод людини в'єтнамське керівництво зазнає критики з боку міжнародних організацій, проте відповідає, що для населення важливішими за політичні є економічні свободи.

Справа в тому, що в'єтнамські реалії все більше розходяться із ідеологічною догматикою, що панує у внутрішньополітичному житті

¹ За масштабами корумпованості бюрократичного апарату всіх рівнів В'єтнам відносять до кола найнесприятливіших держав в світі. У 2002 р. з метою подолання цього ганебного явища було прийнято рішення щодо проведення ротації високо посадовців кожні три роки. У жовтні 2006 р. розпочав роботу Центральний штаб по боротьбі з корупцією під керівництвом прем'єр-міністра Нгуєна Тан Зунга. Час від часу повідомляється статистика покарань, але найчастіше антикорупційна кампанія використовується для зведення особистих рахунків.

² Впродовж усього 2012 р. увага громадськості була прикута до скандалу, викликаному банкрутством найбільшого у В'єтнамі об'єднання суднобудівельних підприємств Vinashin, яке одержувало величезні асигнування з бюджету і набрало боргів на 4,3 млрд. дол. (майже 4,5 % ВВП.). Керівник цієї державної корпорації Фам Тхань Бінь був звільнений і заарештований. Виявилось, що впродовж тривалого часу всі кошти витрачено не на розвиток виробництва, а на придбання готелів, земельних ділянок, біржові спекуляції та інші «нецільові витрати».

країни¹. Впродовж тривалого часу в партії йшла дискусія з питання, чи пристало члену КПВ бути капіталістом, експлуатуючи чужу працю, і водночас проповідувати ідеї соціальної рівності. Вона була викликана тим, що повсюдним явищем стало володіння партійними і державними чиновниками напряду або через посередництво своїх родичів комерційними структурами. Тобто результатами ринкових реформ в першу чергу скористалися не приватні підприємці, а партійні й державні чиновники, які стали або займатися бізнесом, або одержувати чиновницьку ренту (корупція). В авангарді ринкових перетворень опинився й інший гарант стабільності існуючої політичної системи – армія, яка активно включилася у підприємницьку діяльність і стала одним з найбільших власників у В'єтнамі.

XI з'їзд КПВ дозволив членам партії займатися бізнесом, а безпартійним бізнесменам вступати до лав партії. Таким чином легалізовано можливість участі чиновників в економічній діяльності, а підприємців – у політичній (хоча вони, на відміну від китайців, не надто поспішають стати комуністами). По-новому поєднавши владу і власність, зроблено спробу усунути підстави для виникнення антагоністичних протиріч між різними групами еліти – старої «червоної» і нової підприємницької. Має місце об'єднання державою різних економічних укладів під своїм адміністративним наглядом, а також консолідація партією різних соціальних груп під своїм ідеологічним² контролем. Це є одним із свідчень прагматичності у підходах в'єтнамського керівництва до розв'язання проблем різного плану, як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Як зазначав міністр іноземних справ СРВ Нгуєн Мань Кам: «Сила нації сьогодні – насамперед у здатності досягти успіхів в економічному та науково-технічному розвитку, ствердити місце своєї країни у регіональному та світовому потоках». В успіхах реформ, швидкому зростанні економіки важливу роль відіграла активна і розумна зовнішня політика. Керівництво В'єтнаму спромоглося адаптувати країну до глобальних змін, прийняти нові виклики та випробування. Створення сприятливого інвестиційного клімату дало змогу забезпечити активний приплив з-за кордону капіталів, технологій, знань, досвіду управління,

¹ Політиці в принципі притаманний прагматизм, цинізм і дволикість, невідповідність високих слів і реальних користолюбних інтересів, і це має місце не тільки у В'єтнамі.

²Формально ідеологія посідає важливе місце у в'єтнамському суспільстві. Її основи визначаються потужним апаратом партійної пропаганди та агітації. Суть – китаїзований марксизм, синтезований із традиційною політичною культурою, яка увібрала чимало елементів конфуціанства. На зміну комуністичній ідеології, яка девальвувала після розвалу світової соціалістичної системи та Радянського Союзу прийшла активна пропаганда «ідей Хо Ши Міна», ядром якої є по суті та сама конфуціанська етика із засудженням індивідуалізму. Однак останній все більше поширюється, особливо серед молодого покоління. Можна сказати, що ідеологія в наш час втратила свою первісну сутність і стала для В'єтнаму лише джерелом національної ідентичності.

одержати підтримку у здійсненні реформ, знайти нові експортні ринки. СРВ включилася у міжнародний розподіл праці, стала однією із майстерень світу спочатку із пошиття одягу й взуття, пізніше збирання комп'ютерів та виробів побутової електроніки, а потім і виробництва складних електронних компонентів. Значний ефект принесли нові форми інтеграції до світової економіки, відкриті вступом до Світової організації торгівлі наприкінці 2006 р. Одержуючи значні вигоди від інтеграції до світової економіки, В'єтнам застосовує тактику маневрування, багатовекторних відносин з опорою на провідні світові центри, ефективною участю в АСЕАН, інших інтеграційних угрупованнях Азіатсько-Тихоокеанського регіону. 4 лютого 2016 р. В'єтнам засвідчив свою участь у Транстихоокеанському партнерстві – преференціальній торговій угоді, яку також підписали Австралія, Бруней, Канада, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Перу, Сингапур, США, Чили, Японія. Визнанням зростання міжнародного авторитету держави стало місце непостійного члена Ради Безпеки ООН у 2008 – 2009 рр.

Стратегічне положення В'єтнаму – як сусіда Китаю, розташованого паралельно великим морським торговельним маршрутам Азії на стику Тихого й Індійського океанів – завжди робило цю країну надзвичайно важливою. При чому на теперішній час стратегічне значення СРВ значно зросло у зв'язку з тим, що бурхливий розвиток останньої чверті століття зробив країну важливим учасником регіональної економіки та безпеки. У світових засобах масової інформації В'єтнам почали називати «тигром, що прокидається». Цій державі доводиться проводити дуже складну політику балансування багатовекторного партнерства із великими державами, насамперед, із Китаєм. Ці дві країни неодноразово заявляли, що несуть відповідальність за долю соціалізму у сучасному світі. Їх багато чого пов'язує, але є й те, що розділяє. Відносини не завжди характеризувалися дружністю, прикладом чого – війна між КНР і СРВ у 1979 р.¹ У вересні 1991 р. відбулася формальна нормалізація відносин між двома державами. У грудні 1999 р. було підписано угоду про остаточне врегулювання розходжень щодо сухопутного кордону. В'єтнаму конче необхідні нормальні, добросусідські відносини із майже супердержавою сучасного світу. СРВ хотіла би сподіватися, що це є той центр впливу, на який за

¹ У лютому 1979 р. лідер Китаю Ден Сяопін наказав народно-визвольній армії перейти в'єтнамський кордон. Це мало стати покаранням В'єтнаму за його вторгнення до Камбоджі, яке поклало край геноцидальному правлінню союзника Китаю – червоних кхмерів і, так би мовити, «повчальною війною». Війна тривала майже місяць, 250 тис. китайських військових зазнали поразки від 100 тис. в'єтнамських прикордонників. Китайці втратили 20 тис. за чотири тижні. Історики часто вказують, що масштаби поразки наштовхнули китайського керівника на думку про необхідність реформування власної країни. Дійсно, через кілька місяців по тому було розпочато реформи, які досі змінюють Китай і увесь світ. Тобто це стало поворотним моментом у сучасній політичній історії не тільки Азії. Через десять років в'єтнамське керівництво також дійшло висновку про необхідність змін і руху шляхом, який започаткував північний сусід.

певних несприятливих умов можна було б опертися, наприклад, у протистоянні Заходу, насамперед, у питаннях прав людини, національної політики, політичного плюралізму тощо, адже позиції двох азійських країн в цьому плані співпадають. У політиці в'єтнамського керівництва можна відзначити прагнення забезпечити геополітичну рівновагу за допомогою Китаю у непростих відносинах із Сполученими Штатами Америки. Однак на заваді – конфлікт навколо островів Південно-Китайського моря. У ньому задіяні ще Тайвань, Філіппіни, Малайзія і Бруней, однак лише Ханой та Пекін мають претензії не тільки на всі острови архіпелагів Парасельський та Спратлі, але й на майже 80% всієї площі названого моря. За даними геологічних розвідок, на його шельфі акумульовано 30 млрд. т. нафти і 16 трлн. кубічних метрів природного газу¹. Крім того, що оточуючі азійські держави не можуть вирішити питання належності територій, інтернаціоналізація конфлікту зумовлюється участю США, Росії та Індії, чії нафто- і газовидобувні компанії ведуть роботи у цьому районі. Міжнародні оглядачі висловлюють стурбованість з того приводу, що військове зіткнення між Китаєм та В'єтнамом може призвести до масштабнішої війни, адже на боці останнього виступає США, розглядаючи СРВ в якості протипаги КНР в цьому регіоні. Загальна тенденція сучасної політики В'єтнаму: зменшити залежність від північного сусіда.

Що стосується Сполучених Штатів Америки, то Ханой вже наприкінці 1980-х рр. почав наполегливо демонструвати бажання забути минуле (введення військ на територію В'єтнаму, бомбардування, колосальні економічні збитки, величезні площі зараженої землі і 3 млн. вбитих) і будувати історію відносин «з чистого аркушу». Однак партнер не поспішав йти на зустріч, зберігаючи ембарго проти В'єтнаму і не подолавши «в'єтнамський синдром», який час від часу давав про себе знати (особливо часто про нього згадували під час вторгнення американців до Іраку та Афганістану).

Розпад світової соціалістичної системи вплинув на позицію Штатів, які зрозуміли, що з в'єтнамської території можна контролювати не лише Південно-Східну Азію, а й стратегічні проходи з Тихого до Індійського океану. Знов-таки – протидія зростанню впливу Китаю на регіон та світ. У 1991 р. почалися американсько-в'єтнамські переговори щодо нормалізації відносин, у 1994 р. адміністрація Б. Клінтона вирішила скасувати торговельне ембарго, після чого було підписано торговельну угоду. У 1995 р. були відновлені дипломатичні відносини між двома країнами, за чим мало місце чимало договорів стосовно торгово-економічного співробітництва, а також взаємодії у військовій галузі та сфері безпеки. Сполучені Штати почали надавати допомогу СРВ у знешкодженні бомб,

¹ У травні 2014 р. відносини між двома країнами загострилися після того, як КНР почав видобування енергоносіїв на шельфі. У СРВ почалися антикитайські заворушення, які переростали у погроми із жертвами. Китай вдався до евакуації своїх співвітчизників із В'єтнаму. У січні 2016 р. Ханой звинуватив Пекін у порушенні суверенітету на островах Спратлі через польоти китайських літаків з аеродрому на спірних островах.

мін, артилерійських снарядів, які залишилися після війни, а також в усуненні забруднення хімічними речовинами, які використовувалися як дефоліанти у боротьбі проти партизан. Виявилось, що у тих речовинах містився надзвичайно шкідливий діоксин, від якого продовжують страждати мільйони мешканців сучасного В'єтнаму. В обмін на це Ханой взяв на себе зобов'язання сприяти пошукам слідів американських військових, які пропали без вісті, а також відправленню останків знайдених солдатів до Америки¹.

У 2015 р. генеральний секретар КПВ Нуєн Фу Чонг вперше за всю історію двосторонніх відносин відвідав США з офіційним візитом. Барак Обама приймав його в Білому домі. Політологи розцінили цю обставину як визнання американським президентом лідерського статусу генерального секретаря і демонстрацію прийняття «особливостей» в'єтнамської політичної системи. 23 травня 2016 р. Б.Обама прибув до В'єтнаму з офіційним візитом. У світових ЗМІ час від часу з'являється думка стосовно того, що США мають намір перетворити В'єтнам на «авіаносець, що неможна потопити», як колись вони вчинили з Японією. Японія вабить В'єтнам як високорозвинена країна, співробітництво з якою здається дуже корисним, а Японії СРВ подобається як великий ринок збуту товарів і країна дуже дешевої робочої сили (яка останнім часом виявляється дешевшою, ніж китайська, тому спостерігається тенденція до перенесення виробництв деяких іноземних фірм саме до В'єтнаму).

В свій час, про який йшлося вище, спадкоємниця Радянського Союзу Росія значною мірою згорнула відносини з В'єтнамом, проте останніми роками у прагненні відновити колишню велич, знову намагається налагодити стосунки. Зокрема, Москва наполегливо пропонувала в'єтнамській стороні повернути до Камрані військово-морську базу, яка існувала при СРСР. На це тодішній президент Чіонг Тан Шанг відповів, що В'єтнам не дозволить російській стороні розміщувати військові об'єкти на своїй території, а на місці колишньої радянської військової бази планується відкрити міжнародний пункт ремонту та обслуговування кораблів. Разом із тим, Росії було обіцяно певні переваги, зокрема «з метою розвитку військового співробітництва». У травні 2015 р. Ханой підписав угоду про створення зони вільної торгівлі із Євразійським економічним союзом, до складу якого тоді входили Росія, Казахстан, Білорусь, Вірменія і Киргизія. Разом із тим аналогічні угоди були підписані із Південною Кореєю, Європейським Союзом та іншими партнерами, усього на початок 2016 р. діючих зон вільної торгівлі у СРВ було десять.

Але більш важливими Ханой вважає відносини із найближчими сусідами і докладає зусиль у налагодженні співробітництва в різних галузях із Індонезією, Малайзією, Сінгапуром, Таїландом, Філіппінами, М'янмою, Брунеєм, Лаосом, Камбоджею, тобто із членами Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), до якої СРВ приєдналася у 1995 р.

¹ Під час військових дій у В'єтнамі загинуло 60 тис. американців.

Разом із тим В'єтнам цікавить розвиток відносин і з іншими країнами, навіть такими віддаленими, наприклад, із Кубою, яка також вважається форпостом соціалізму у сучасному світі. В цілому у зовнішній політиці В'єтнам позиціонує себе як країну, відкриту для співробітництва з усіма державами, готову відповідально брати участь у вирішенні глобальних і регіональних проблем.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що В'єтнам активно розвивається, рівень життя основної маси населення зростає, країна не перебуває у ізоляції, не дивлячись на свій політичний устрій. Разом із тим перехідний етап до соціалізму, на «початковій стадії» до якого знаходиться зараз СРВ, характеризується великою кількістю протиріч. Водночас проводяться націоналізація і приватизація, використовуються план і ринок, наявні централізація і децентралізація у прийнятті рішень і контролі за виконанням, бюрократична жорсткість та інституціональна імпровізація. Прагнення об'єднати протилежності віддзеркалюють намагання розвивати ринок, не розширюючи соціальну нерівність і не збільшуючи безробіття як його наслідок, продовжувати лібералізацію економіки, але зберігати непохитною владу комуністичної партії. В'єтнамські лідери демонструють готовність надати більше самостійності громадянському суспільству, яке начебто складається, але не протиставляти його монолітній державі, розширювати гласність, але зберігати партійний контроль. Вони також хочуть покращувати роботу законодавчої і судової влад без забезпечення особистих прав і свободи політичного вибору, вести управління авторитарними методами, не зловживаючи ними. Певним чином їм це вдається, що не може не дивувати людину, орієнтовану на західну політичну практику, де існує різниця між авторитаризмом та демократією. Подібно до китайських колег в'єтнамські керівники ігнорують застарілі поняття і беруть до уваги зміни, що відбуваються в світі. Вони реалізують давню східну мудрість: «Якщо світ змінюється, змінюйся разом із ним». Також не слід забувати, що Схід відрізняється від Заходу саме орієнтацією на невловиму невизначеність, прагненням довершеності, що змінюється з плином часу.

Література

- Алексеев А. Рождение нового «тигра» /А. Алексеев //Международная жизнь. – 2005. – № 9.
- Бовсунівський П. Досвід використання пам'яттєвого сегменту в американсько-в'єтнамському примиренні /П.Бовсунівський // Міжнародні чинники національної пам'яті : зб. наук. праць / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [редкол.: Антонюк О.В. (голова), Головченко В.І., Дорошко М.С. та ін.]. – К., 2013.
- Вьетнам: постсоциалистический «тигр» //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 2, 3.
- Гречанінов В. Сучасний В'єтнам – робота на майбутнє /В.Гречанінов // Зовнішні справи. – 2013. – № 6.
- Грищенко Т. Вплив глобальних перетворень на реорганізацію внутрішньополітичного курсу В'єтнаму /Т. Грищенко //Дослідження світової політики. – 2001. – Вип. 14.
- Грищенко Т. Між ідеалом и життям: соціально-політичний аспект модернізаційної політики у СРВ /Т. Грищенко //Політика і час. – 2001. – № 3.

- Зайцев Ю.К. Оценка воздействия многосторонних механизмов помощи на социально-экономическое развитие Вьетнама /Ю.К.Зайцев //Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 2.
- Кобелев Е. Вьетнам в системе новых политических отношений в Юго-Восточной Азии /Е. Кобелев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www.rau.ru/observer/№25_93/25_07.htm
- Крапивин М. С. Отношения Советского Союза с Вьетнамом (60 – 90-е гг. XX века) / М. С. Крапивин, Д. В. Мосяков //Восток. – 2006. – № 3.
- Локшин Г. Вьетнам: время важных решений /Г. Локшин [Эл. ресурс]. – Режим доступа:http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/vjetnam_vrema_vazhnyh_reshenij_2010-11-22.htm
- Локшин Г. Идеино-политическая обстановка во Вьетнаме накануне XI Съезда Коммунистической партии Вьетнама. Доклад на Конференции вьетнамоведов в Центре изучения Вьетнама и АСЕАН ИДВ РАН 8 апреля 2010 г. /Г.Локшин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifes-ras.ru/component/content/article/16/176-idejno-politicheskaya-obstanovka-vo-vetname-nakanune-xi-sezda-kommunisticheskoy-partii-vetnama>
- Локшин Г. Новый этап обновления партии и страны /Г. Локшин //Проблемы Дальнего Востока. – 2011. – № 2.
- Локшин Г. Ханой: курс на «социализм с вьетнамским лицом» / Г. Локшин //Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 8.
- Мазырин В. М. Рыночные реформы во Вьетнаме: общие и специфические черты /В. М. Мазырин //Восток. – 2007. – № 1.
- Мазырин В. М. Тернистый путь к политической демократии /В. М. Мазырин //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 10.
- Мазырин В. М. Вьетнам на пути преодоления экономического спада /В. М. Мазырин //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 7.
- Машовець К. Уроки "на майбутнє", або чим схожі війна в 60-ті роки минулого століття у В'єтнамі та нинішня гібридна агресія проти України /К.Машовець // Народна армія. – 2016. – 3 листопада.
- Мусійчук В.А. В'єтнам – стратегічний партнер України у Південно-Східній Азії /В.А.Мусійчук // Сходознавство.– 2012. – № 60.
- Мусійчук В.А. Образ Китаю у в'єтнамських ЗМІ (тематика публікацій на матеріалі газети "Нянзан") /В.А.Мусійчук // Східний світ.– 2015. – № 2.
- Мурашева Г. Ф. Вьетнам и мир (к вопросу о факторах формирования внешней политики СРВ) /Г. Ф. Мурашева //Восток. – 2011. – № 5.
- Огнетов И. А. Воссоединенный Вьетнам: первое десятилетие трудных поисков и решений /И. А. Огнетов //Восток. – 2008. – № 6.
- Орлова Т.В. Виявлення нетрадиційної теорії розвитку у модернізаційних процесах сучасного В'єтнаму // Проблеми історії та історіографії України : програма і матеріали наук.-практ. конф. ["День науки історичного факультету – 2013"] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013.
- Павленко А. В'єтнам з його економікою стрімкого зросту перетворюється на новий Китай /А.Павленко [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/v-jetnam-z-jogo-strimko-zrostajuchoju-ekonomikoju-peretvorjujetsja-v-novij-kitaj-145115.html>
- Романюк В. Як В'єтнам стає новим економічним дивом /В.Романюк [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/383319/yak-vyetnam-staye-novym-ekonomichnym-divom>
- Сергійчук І.М. Досягнення й проблеми сучасного В'єтнаму (1986 – 2012 рр.) /І.М.Сергійчук // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – Вип. 5.

- Тхі Тху Лінх Нгуен. Ретроспективний аналіз процесу міжнародної економічної інтеграції В'єтнаму / Тхі Тху Лінх Нгуен //Журнал європейської економіки. – Тернопіль, 2005. – Т. 4. – № 4.
- Усов И. Почему Вьетнам не устает от коммунистов /И.Усов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://giafan.ru/392856-vietnam-ne-ustayot-ot-kommunistov>
- Цветов А. Путь Вьетнама. Социалистическая республика ищет себя в мире победившего капитализма /А.Цветов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/zarubejie/put_vjetnama_438.htm
- Цветов А. За что главного реформатора Вьетнама отправили на покой? /А.Цветов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=62613>
- Цветов П.Ю. Новая Конституция Вьетнама: усиливается акцент на права человека и гражданина /П.Ю.Цветов //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 6.
- Цифра Ю. А. Еволюція відносин США та В'єтнаму після завершення війни в Індокитаї та їх вплив на систему регіональної стабільності /Ю. А. Цифра //Держава і право. – 2008. – Вип. 39.
- Шергін С. Ще одне «диво»? /С. Шергін //Політика і час. – 1998. – № 8.
- Case W. Vietnam in 2015: Factional Battles, Economic Tailwinds, and Neighborhood Jitters /W.Case //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.
- Feinberg R.E. The Treatment of Property Claims by Socialist Vietnam / R.E. Feinberg // Problems of Post-Communism. – 2016. – Volume 63. – Issue 2.
- Logevall F. What Really Happened in Vietnam. The North, the South, and the American Defeat / F. Logevall //Foreign Affairs. – 2012. – November/December.
- Roszko E. From Spiritual Homes to National Shrines: Religious Traditions and Nation-Building in Vietnam / E. Roszko //East Asia. An International Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 1.
- Sutherland C. Introduction: Nation-building in China and Vietnam /C. Sutherland //East Asia. An International Quarterly. – 2012. – Vol. 29. – Issue 1.

Країни Арабського Сходу

Арабські країни являють собою спільний геополітичний, лінгвістичний, культурний та релігійний простір, що займає територію Північної Африки та Західної Азії площею 14 млн. кв. км. До арабського світу відносяться 22 країни-члена Ліги арабських держав: Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет, Ємен, Ірак, Йорданія, Катар, Коморські Острови, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс і Палестинська національна адміністрація, хоча палестинці не добилися створення суверенної держави, а у деяких країнах, таких як Джибуті, Коморські Острови, Мавританія, Сомалі, Судан, араби складають меншість населення. Геополітичні особливості: перехрестя транзитних шляхів з Африки та Азії до Європи, а також крайня конфліктність та нестабільність, що посилюються останнім часом. Якщо відняти нафту із статті експортних доходів, виявиться, що одна Фінляндія, яка імпортує понад 60% енергоресурсів, необхідних для 5,5 млн. мешканців і всієї економіки, експортує товарів і послуг більше всіх арабських держав разом. З регіону виходять потужні міграційні потоки до більш заможних, насамперед, європейських країн, що зумовлюється соціально-демографічними обставинами, економічними негараздами, посиленням військових зіткнень. Можна сказати, що деякі лідери арабо-мусульманських країн заохочують і провокують масовий відплив молодого і працездатного населення, перекладаючи відповідальність за утримання своїх підданих на чужі плечі.

На середину другого десятиріччя XXI ст. в країнах арабського Сходу мешкало приблизно 325 млн. осіб. Деякі з цих країн мають велике за чисельністю населення, яке потенційно може бути зайнято в економіці (наприклад, наприкінці 2016 р. у Єгипті мешкали понад 94,5 млн. осіб, в Алжирі – 40,8 млн., Саудівській Аравії – 32,7 млн., Ємені – 27,9 млн.), хоча більшість держав мають від декількох сотень тисяч до декількох мільйонів населення. У більшості країн – високий відсоток безробітних, а в деяких, таких як Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, нестачу кваліфікованих кадрів нейтралізують залученням іноземних працівників, чисельність яких складає від чверті до 80% населення. Головним чином від безробіття страждає молодь, питома вага якої в населенні навіть вища, ніж в цілому в сукупності країн, що розвиваються: молоді люди до 25 років становлять 60% людності арабських держав, а зайнятість серед них не досягає і 30%. Саме вони через неможливість знайти роботу на батьківщині, шукають її за кордоном. Тих, хто лишається, інколи називають «внутрішньою еміграцією», що створює вельми сильний дестабілізуючий фактор в арабському суспільстві¹. В цілому, останнє, на

¹ У демографів існує термін «молодіжний бугор» – надзвичайно висока пропорція молоді у віці 15 – 24 років у загальному дорослому населенні країни. Саме молодь виступила застрільником протестних виступів, що одержали назву «арабська весна». Як показав досвід сучасної політичної історії в міру того, як зростає число громадян з

відміну від розвинених громадянських суспільств Західної Європи та США, залишається багато в чому традиційним. Воно не так структуроване у класовому і соціальному плані, більш фрагментарне, мозаїчне, несе в собі риси клановості, пронизане конфесійними, етнічними, племінними та патріархальними зв'язками. Разом із тим зіткнення на етнічній або релігійній основі являє все зростаючу загрозу збереженню державної цілісності багатьох країн регіону.

В плані ідентичності країн регіону, що розглядається, так на першому місці в цьому плані виступає іслам. В ісламі немає етнічних розділень. Іслам – найсильніша із існуючих нині релігій, якщо виходити з того, яку роль він відіграє у житті людини. Він – основа ідентичності, солідарності, де ідеї – важливіші від інтересів. Разом із тим країни регіону відчують себе частиною арабської нації, підкреслюють свою цивілізаційну єдність, спільність історичної долі, мовної і культурної спорідненості. Арабська солідарність має настільки велике значення, особливо у суспільній свідомості, що зафіксована у конституціях. Зокрема в Основному законі Єгипту записано: «Єгипетський народ є частиною арабської нації, що прагне досягнення її повної єдності». Впродовж ХХ ст. політизація арабської ідентичності виявлялася у популярності ідеології панарабізму¹, яка у найрадикальнішому своєму трактуванні висувала за мету об'єднання усіх країн у єдину арабську державу. Нині ідеологія панарабізму втратила свій вплив, проте ідеї арабської єдності та арабської солідарності зберігають своє значення у свідомості політичних еліт та арабського суспільства. Ці ідеї в наш час трансформувалися у розуміння необхідності досягнення єдності позиції арабських країн та їхніх керівників щодо різноманітних проблем, тісної взаємодії задля вирішення тих чи інших питань. В інституційному плані арабська солідарність виявляється у діяльності Ліги арабських держав – міжнародної організації, до якої входять усі арабські країни (у 2011 р. членство Сирії призупинено).

Для держав різних субрегіонів арабського світу притаманна ще й своя, регіональна ідентичність. Країни Північної Африки підкреслюють приналежність до арабського Заходу – Магрибу. Керівництво цих держав також не забуває про приналежність не тільки до арабського світу, але й до Африки. Це зумовило участь північно-африканських країн в Африканському Союзі, а також створення ними у 1989 р. Союзу арабського Магрибу в складі Алжиру, Лівії, Мавританії, Марокко і Тунісу. Для країн Аравійського півострову одним з пріоритетних є регіон Перської Затоки. Їх зближують не тільки історичні зв'язки та географічне розташування, але й схожість політичних та економічних систем. На практиці це призвело до

високим рівнем освіти, зростають і очікування добробуту («революція претензій»). Може легко спалахнути бунт, якщо уряд не зможе задовольнити очікування краще освіченої громадськості за умов відсутності серйозних можливостей працевлаштування.

¹ Доктрина, згідно якої араби – це окремий народ із власною мовою, історією та культурою.

формування у 1981 р. Ради співробітництва держав Перської затоки у складі Бахрейну, Катару, Кувейту, ОАЕ, Оману і Саудівської Аравії.

Що стосується економічної ефективності арабського світу, так вона є відносно невисокою. За таким важливим показником, як душевий ВВП, його рівень становить лише 19 – 20% від відповідного індикатора розвинених країн. Основою економіки частини арабських країн є величезні запаси нафти і газу¹. Ті, хто не має цього, здебільшого спираються на вигоди свого географічного розташування, ведення сільського господарства та туристичного бізнесу. Однак в більшості випадків можна констатувати, що арабський Схід застряг на доіндустріальній стадії розвитку. Головною причиною відсталості є той східний тип господарювання з його гіпертрофованою роллю держави, що посилюється впливом ісламу, який загальмував приєднання мусульманських суспільств до західних моделей розвитку, значною мірою орієнтованих на приватну ініціативу. Світ ісламу додержується общинної моделі суспільного життя у всіх його сферах. Мусульмани досі шукають відповіді на виклики сучасного життя у своїй священній книзі Корані, рекомендації і релігійні норми якої звернені до родоплеменного суспільства і відображають рівень його свідомості. Свідомість населення більшості арабських країн, по суті, все ще залишається патріархальною. Вона керується ідеологією успадкованої віри і традиційних цінностей, які мають потенціал і мовчазного погодження, і войовничості. Стійкість традиційних цінностей й багатьох елементів трайбалізму² є суттєвою перешкодою впровадженню у суспільство демократичних норм західного зразка.

Стосовно того, чи вписується демократія як така в арабомусульманську цивілізаційну матрицю, між політологами та істориками

¹ Оскільки нафта відноситься до вичерпних ресурсів, деякі країни регіону вдаються до заходів запобігання можливим майбутнім економічним негараздам. Так у «нафтовому королівстві» Бахрейн нафтові родовища практично збідніли. Передбачаючи таку ситуацію, було заздалегідь побудовано комплекс нафтопереробних заводів, які тепер переробляють сировину із Саудівської Аравії на бензин. Крім того побудований алюмінієвий комбінат, що працює на австралійській сировині, завдяки чому Бахрейн перетворився на одного із головних виробників алюмінію в світі. Також острівна держава стала одним із найбільших фінансових центрів: в країні зареєстровано понад 200 представництв міжнародних банків, банківський сектор забезпечує 20% надходжень королівства. В Бахреїні освіта і медицина безкоштовні. Якщо громадянин бажає поїхати за кордон навчатися або лікуватися, так суму до 30 тис. доларів сплачує держава. Відсутній прибутковий податок та ПДВ. Бензин субсидує держава. Вважається, що значною мірою Бахрейн уник гостроти соціальних катаклізмів за рахунок різноманітних пільг. Але вони, як і в інших державах Аравійського півострову, – лише для своїх громадян. Гастарбайтерів за державний кошт, на відміну від Європи, тут підтримувати не збираються. У більшості цих країн існують спеціальні фонди, де накопичуються відрахування від експорту, у даному випадку – енергоносіїв. За рахунок цих коштів тримають на одному рівні ціни у магазинах: ціни на хліб, рис, рослинну олію в країнах Перської затоки не змінювали від 1970-х рр.

² Трайбалізм (від латинського латинського *tribus* – плем'я) – відданість культурно-побутовій, культовій та суспільно-політичній племінній відокремленості, часто виявляється у міжплемінній ворожнечі.

точаться дискусії. Одна сторона вважає, що саме цивілізаційні розбіжності унеможливають реалізацію демократичних цінностей, принципів та норм у практиці політичного життя на арабському Сході. В арсеналі аргументів: розглядання особистісного «єго» в якості головної перешкоди єднання із Богом; антиіндивідуалізм ісламського віровчення, орієнтованого на вищу цінність – благо умми ісламії (мусульманської общини); антидемократична кланова структура східних суспільств як основа їх існування та функціонування; пріоритетність релігійних цінностей на відміну від розділення світських і релігійних начал у Західному світі; заперечення рівності всіх у правах та обов'язках з точки зору гендерної – в ісламі жінка не є рівною чоловікові; відсутність у класичній ісламській політичній філософії та практиці поняття громадянина як вільного і активного члена громадянського суспільства, адже у систему традиційного ісламу не входить ідея участі людей не тільки у виборі правителя, але й в процесі управління країною, інші доводи. Друга сторона вважає, що в ісламі наявні деякі принципи, які дають можливість певній демократичності, проте вона є «своєрідною». З іншого боку, інколи під гаслами «боротьби за демократію» і користуючись можливостями, що надають демократичні процедури, прихильники політичного ісламу приходять до влади.

Від часів своєї появи іслам є найсуттєвішим фактором суспільно-історичного розвитку арабського світу. Він заповнив собою усі пори мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної адміністрації, соціальну структуру, культуру і побут правовірних. Іслам – це не тільки релігія, але й ключовий елемент ідентичності людей, що згуртовує їх у єдину глобальну спільноту з такою мірою солідарності, якої в інших релігіях немає. І ті мільйони мусульман які живуть за межами арабських країн, зокрема, у Європі, переконані у тому, що вони – особлива, окрема община, обрана спільнота, і що найстрашніше для них – втратити свою ісламську сутність, розчинитися у чужому суспільстві, засвоїти чужу культуру. Саме цим пояснюється те прагнення за будь-яких обставин у чужій країні зберегти свою сутність, що викликає законне роздратування європейців.

На сучасному етапі роль ісламу є дуже сильною як у внутрішній, так і у зовнішній політиці арабських країн. З'явився термін ісламізм, що є синонімом політичного ісламу. Це – багатомільйонне¹, багатонаціональне і багатоконфесійне явище. До нього приписують різноманітні групи мусульман, які мають різні точки зору і діють різними методами – від поміркованих прихильників «народного ісламу» і мирного запровадження тих чи інших норм шаріату, турецької Партії справедливості і розвитку, що проводить гнучку внутрішню і зовнішню політику, до радикальних прибічників встановлення всесвітнього халіфату.

Складності політичному життю в арабському світі додає та обставина, що сам по собі іслам не є єдиною течією, а розпадається на

¹ Загальна чисельність мусульман в світі оцінюється у 1 млрд. 570 млн. осіб.

приблизно 80. Найголовніші – суніти та шіїти¹. Провідною гілкою в ісламі є сунізм, який сповідується приблизно 90% мусульман світу, а шіїти – меншість мусульманського світу. З 21 арабської держави (якщо Палестину не вважати повноцінною державою) тільки в Ірані шіїти вибороли владу, в решті при владі перебувають суніти (за виключенням Сирії, де при владі – алавіти²), навіть якщо складають меншість населення тієї чи іншої країни.

Звичайно, кожна з країн Арабського Сходу має свою специфіку, проте вони схожі за такими критеріями, як спільність релігії, політизація ісламу, централізація влади, широкі повноваження глави країни, висока роль держави в економіці, прагнення влади до проведення патерналістської соціальної політики, місце армії у політичній системі, вплив елементів традиційного суспільства та ін. Політичні системи представлені монархіями (наприклад, Марокко, Йорданія) та республіками (Єгипет, Туніс). Хоча впродовж тривалого часу існувала «екзотична» лівійська модель, за часів Саддама Хусейна – своєрідна іракська авторитарно-тоталітарна модель. При тому, що марокансько-йорданська модель побудована на сильній монархічній владі, вона демонструє деякі елементи демократії. І в Марокко, і в Йорданії відбуваються достатньо вільні вибори, є багатопартійність, уряди формуються партіями, які перемагають на виборах, а монархи лише «диригують» цим процесом. Але все це – радше декорація, за якою – міцна королівська влада, а силові структури, які підпорядковані безпосередньо королям, залишаються найбільш організованими серед інших структур. Велику роль має таємна поліція, яка спроможна усунути або нейтралізувати політичних противників. Тим не менш, режими Марокко та Йорданії виглядають

¹ Ворожнеча між сунітами та шіїтами має давню історію. Суніти (люди суні, другої священної книги ісламу після Корану) – це «ортодоксальні» мусульмани. У VII ст. від них відкололися шіїти («шиат – Алі» – прихильники партії Алі), які вимагали, аби правителем – халіфом, наступником пророка Мухаммада, став його двоюрідний брат та зять Алі. Алі дійсно став халіфом, хоча тільки четвертим, і невдовзі загинув у боротьбі із суперником. Шіїти не визнали в якості легітимних ані трьох попередніх халіфів, ані усіх обраних на цю посаду після загибелі Алі та його сина Хусейна. Шіїти переконані, що тільки люди з роду Алі можуть бути халіфами і відповідно імамами, ватажками общини правовірних. Пізніше шіїти розкололися на декілька течій, найважливішу з яких являють імаміти, які вшановують «утаємниченого імама» (згідно їхнім віруванням, дванадцятий імам з роду Алі «зник» у IX ст., та імаміти чекають на його повернення в якості махді – месії). Крім того між шіїтами та сунітами існують розбіжності і в богословських питаннях. Суть полягає не у стародавніх суперечках, а у тому, що прибічники кожного з напрямків однієї релігії вважають тільки себе справді правовірними, а людей, які дотримуються іншого напрямку, такими, що безнадійно заблукали, або навіть еретиками. Відповідно утворюється спільнота «дійсно правовірних», які із відчуженням та неприязню ставляться до «інакомислячих». Шіїти впродовж століть відчували себе в світ ісламу гнаними та дискримінованими. Це сформувало в них сильну общинну солідарність, засновану на усвідомленні спільності долі у протистоянні із оточуючими ворожими сунітськими силами. Для шіїтів суніти стоять лише на один шабель вище від «невірних». З свого боку суніти сплачують їм тією ж самою монетою.

² Див. розділ, присвячений Сирії.

м'якшими, ніж режими Єгипту й Тунісу, які яскраво демонстрували «демократичну» авторитарність. Незалежно від форми правління (республіка чи монархія), наявності або відсутності парламентів¹, ті не мають суттєвого впливу, оскільки глава держави (президент або монарх) через історичні причини і традиції посідає центральне місце у системі органів влади. Основні закони закріплюють повноваження першої особи держави і відводять їй вирішальну роль у розробці та здійсненні державної політики у різних галузях, у призначенні та усуненні цивільних і військових посадовців. В якості вищого виконавчого та адміністративного органу в арабських країнах виступає уряд, який разом із главою держави визначає політику і слідує за її реалізацією. Також уряд спрямовує, координує та здійснює практичну діяльність міністерств. Однак виконавча гілка влади не має ніякої самостійності по відношенню до глави держави. Особливо роль уряду обмежена у арабських монархіях, де функції кабінету міністрів зводяться до консультацій та рекомендації правителю з тих чи інших політичних питань. У тих країнах, де парламенти діють², той чи інший законопроект раніше, ніж бути висунутим, має одержати схвалення глави держави, а законопроект, що суперечить позиції влади, не має шансів стати законом. В якості противаги нижній палаті парламенту в багатьох арабських країнах використовується верхня палата. Так, в Йорданії діє Сенат, члени якого призначаються королем, що дозволяє формувати цей орган влади з лояльних главі держави політиків. Як правило, ними стають відставні міністри, військові, дипломати та інші державні службовці, а також представники племінної аристократії. Арабські лідери часто вдаються до розпуску парламентів. Мінімізувати вплив опозиції у законодавчому органі влади главі держави в деяких арабських країнах дозволяють система визначення виборчих округів, процедура виборів до парламенту, а також практика резервування за релігійними та етнічними меншинами місць у парламентах.

Ще однією особливістю політичної системи арабських країн є невисока роль партій у суспільно-політичному житті. В арабських республіках партії виступають радше в якості опори глави держави, як демократичний «фасад». На друге десятиріччя ХХІ ст. в більшості цих країн були прийняті спеціальні закони про політичні партії, націлені на максимальне обмеження свободи їх створення. Наприклад, у Тунісі воно, за Законом про партії, мало санкціонуватися постановою міністерства внутрішніх справ. Тому більшість новоутворених партій в арабських країнах є нечисленними, без чітко сформульованої програми і широкої

¹ В таких абсолютних монархіях, як Катар, ОАЕ, Омані та Саудівській Аравії парламенти відсутні. В цих країнах діють ради – Консультативна рада в Катарі, Федеральна національна рада в ОАЕ, Державна рада в Омані і Консультативна рада у Саудівському королівстві. Вони виконують консультативно-узгоджувальні функції, а не займаються законотворчістю.

² Окремо стоїть політична система Лівану, де існує парламентська республіка. За його Конституцією, Асамблея представників не тільки приймає закони, але й обирає президента країни, затверджує склад уряду, закони та бюджет.

соціальної бази. Навіть в тих арабських республіках, де багатопартійна система існує давно, відсутні юридичні гарантії конституційної свободи партій: дії контролюючих їх державних органів (відмова в реєстрації партії, призупинення її діяльності або розпуск) не завжди можуть бути оскаржені у судовому порядку. Законодавство сприяє забезпеченню панування у партійній структурі пропрезидентським партіям, які мають більшість голосів і в парламенті. Так, в Сирії роль правлячої партії – за Партією арабського соціалістичного відродження (БААС). Інші партії, чия діяльність дозволена сирійською владою – лише маскуванню фактично однопартійного режиму, що донедавна закріплювався Конституцією країни.

У більшості ж арабських монархій створення і діяльність політичних партій взагалі заборонені. Партії існують лише в Йорданії та Марокко. Проте в цих країнах, де найсильніше традиційне суспільство, партії мають незначну популярність. Населення в основному голосує за відомих в округах племінних та кланових лідерів, а не за партії. В Йорданії усі головні важелі влади зосереджені в руках Хашимітської династії, в Марокко – династії Алауїтів, в ОАЕ – ан-Нахайян, в Омані – Аль Бу Саїд, в Катарі – ат-Тані, в Бахреїні – аль-Халіфа, в Кувейті – ас-Сабах. В Саудівській Аравії влада перебуває в руках королівської родини ас-Сауд, до якої входять численні родичі короля. З них приблизно 50 емірів складають владну групу, яка вирішує всі справи держави і розподіляє посади. Правлячі родини арабських країн спираються на впливових шейхів племен, глав кланів. Представники племен призначаються до консультативних рад, обирають чиновницьку кар'єру, йдуть служити до армії.

Великий вплив військових на політичне життя – важлива риса політичної історії арабських країн у минулому столітті і на початку нинішнього¹. Чимало голів держав, які приходили до влади в результаті військових переворотів (приклади – президент Єгипту Гамаль Аб-дель Насер, лідер Лівії Муаммар Каддафі, президент Сирії Хафез Асад) були вихідцями із військового середовища або прослужили в армії кілька років, аби зміцнити свій авторитет серед населення і зв'язки з військовою елітою (король Йорданії Абдалла II, президент Сирії Башар Асад). На відміну від Заходу, військові беруть активнішу роль у суспільному житті. Армії країн регіону, що розглядається, – сильно політизовані, в багатьох країнах

¹ Однак військові ресурси арабського світу не дозволяють їм протистояти в разі виникнення зовнішньої загрози не тільки провідним позарегіональним державам (наприклад, перемога коаліції НАТО на чолі із США над Іраком впродовж кількох тижнів у 2003 р.), але й деяким іншим країнам Близького і Середнього Сходу (численні поразки арабських армій у війнах з Ізраїлем, швидке захоплення армією Саддама Хусейна Кувейта у 1990 р., побоювання арабських держав Перської затоки зростання сили Ірану). При цьому значні кошти витрачаються на військові потреби, особливо це стосується держав з надприбутками від продажу нафти. Головним постачальником озброєнь виступає Америка, яка також є гарантом безпеки своїх союзників в арабському світі.

цивільною владою не контролюються. В деяких країнах вони перетворилися фактично на один з найбільш ефективних державних інститутів або у єдиний дієздатний орган державного управління, тобто там діє у більшості випадків надзвичайна система гарантування стабільності суспільства. Особливості військово-цивільних відносин на Близькому Сході полягає у тому, що армія і спецслужби намагаються визначати специфіку основних політичних процесів, виступати гарантом політичного розвитку, політичної стабільності або втручатися у визначення напрямку, швидкості проведення і послідовності етапів політичного поступу. Перетворившись на один із найпотужніших центрів впливу, армія і спецслужби стали організаторами низки політичних переворотів і заколотів (Сирія, Ірак, Єгипет, Ємен, Мавританія та ін.) або напругу втручалися у налагодження і підтримку внутрішньої стабільності (Алжир, Ірак, Ємен, Сирія). Прихід військових до влади в деяких країнах регіону (Єгипет, Сирія, Ірак) на певному, історично дуже короткому, етапі справив позитивний вплив на їх життя, ініціював зрушення у політичній структурі суспільства і врешті решт вплинув на вибір тієї чи іншої моделі розвитку. При цьому, з одного боку, таким чином вдалося зміцнити центральну владу, консолідувати суспільство і мобілізувати населення на вирішення гострих соціально-економічних проблем, з іншого боку, у тих державах регіону, котрі не змогли швидко відійти від такої моделі, надовго затвердився авторитаризм, причому здебільшого зовсім не в освічених формах, а розвиток демократичних інститутів управління і громадянського суспільства був перерваний.

Разом із тим в процесі модернізації арабських країн все більшу роль відіграють великі бізнесмени та чиновники-технократи. В арабських монархіях впливові бізнесмени часто пов'язані із королівськими родинами. Наприклад, в Саудівській Аравії своїми особливими відносинами з представниками правлячої династії відомі сім'ї мільйонерів Фараон, Ха-шоґгі, Саккаф та ін., які неодноразово займали посади радників саудівських принців.

Родинність, приналежність до клану досі є основою соціалізації в багатьох мусульманських країнах. В свою чергу, це означає, що особа ніколи не постає перед «публікою» відокремлено від клану. В арабських країнах політичні та релігійні рухи, професійні об'єднання і т. ін. будуються навколо ендогамних¹ структур, що базуються на кланових зобов'язаннях, часто спільній, сімейній власності і родинній солідарності. Що стосується таких політичних неурядових інститутів та організацій, як опозиційні партії, преса, профспілкові об'єднання, так вони останніми роками активізувалися (хоча також часто існують на клановій основі), проте ще надто слабкі, аби бути аргументом в обстоюванні факту існування громадянського суспільства. До того ж практично у всіх арабських країнах величезне значення мають релігійні закони: шаріат не

¹ Ендогамія (від грецького *endon* – в середині і *gamos* – шлюб) – норма, яка встановлювала укладення шлюбу в межах певної соціальної або етнічної групи.

тільки не втратив свого нормативного значення, але й залишається досі для переважаючої більшості населення важливішим, ніж конституції, прийняті у ХХ ст. за зразками європейського права.

За умов існування багатоконфесійного та поліетнічного суспільства національним урядам не залишалося нічого іншого, ніж йти шляхом концентрації влади. Роздробленість та неоднорідність традиційного суспільства, відсутність в ньому соціальних сил, здатних повести за собою широкі маси населення, призводили до етатизму та авторитаризму. Саме сильна держава та авторитарні методи управління змогли мобілізувати ресурси, необхідні для певного розвитку економіки та забезпечити політичну стабільність в деяких арабських країнах впродовж десятиріч. Однак поступове наростання кризових явищ в економіці та політиці арабських країн в останні два десятиріччя ХХ ст. на тлі посилення міжетнічних та міжконфесійних протиріч, наростання міжарабських суперечок спонукали влади цих країн до перегляду попередніх політичних концепцій та внесення коректив у плани розвитку. У цей період під впливом внутрішніх складностей та демонстраційного ефекту демократизації в інших регіонах світу деякі арабські уряди спробували зміцнити свої позиції за допомогою змін у суспільно-політичному житті.

Період 1990-х рр. – початку ХХІ ст. в арабському світі відзначилися зростаючим динамізмом конституційного розвитку. В багатьох країнах у цей період приймаються нові конституції або вносяться суттєві поправки до діючих Основних законів¹. У більшості випадків в конституціях проголошувалася відданість загально визнаним принципам і нормам захисту прав людини, Статуту ООН та інших міжнародних організацій. Разом із тим важливе місце у конституційному законодавстві посідає ісламський фактор. Зокрема це виявляється у конституційному закріпленні повноважень нових органів, наприклад Вищої ісламської ради, спеціального консультативно-узгоджувального органу за звичай при главі держави і сформованого виключно на традиційних принципах ісламу. Хоча в більшості арабських країн були засновані сучасні державні інститути, закладені принципи політичних процедур являли собою не стільки місцеві форми модернізації, скільки спотворені на сучасний лад форми патріархальності. Вторгнення чужих традиційній мусульманській свідомості нових форм життя викликає роздвоєність у світосприйнятті великої частини населення цих країн.

В цілому ж впродовж 1990-2000-х рр. арабський Схід у політичному відношенні дрімав. Помірковано авторитарні режими в більшості країн демонстрували економічну і політичну стабільність, але наприкінці 2010 –

¹ Прийняття нових конституцій: 1991 р. – Ємен, 1996 р. – Алжир і Оман, 1998 р. – Судан, 2002 р. – Бахрейн, 2003 р. – Катар та ін. Поправки до конституцій – Ліван (1990 р.), Марокко (1996 р.) та ін. У 1992 р. вперше в історії Саудівської Аравії система органів державної влади, що склалася там, була закріплена у прийнятому королем документі під назвою «Основи системи влади». Цей документ одержав статус конституції країни.

на початку 2011 р. все змінилося. Арабський Схід несподівано прокинувся. В історію тогочасні події увійшли під назвою «арабська весна». Для її опису використовуються різні терміни-кліше: революція, бунт, політичне цунамі, повстання, переворот, пробудження, рух «фейсбуківської» молоді, громадянська війна тощо. Різної у термінології віддзеркалює не тільки інтелектуальну збентеженість, але й різномірну суперечливу дійсність, яка стоїть за процесом глибоких змін арабського суспільств, кожне з яких і схоже, і не схоже на інших. В арабському світі мали місце три види повстань. Перший – це такі повстання, що злегка зачепили режими (заворушення та антиурядові маніфестації мали місце в Алжирі, Марокко, Мавританії, Йорданії, Іраку, Бахреїні, Судані, Лівані, Саудівській Аравії, Джибуті). Другий – це повстання, які призвели до повалення лідерів (Туніс, Єгипет, Ємен). Третій вид – ті, які призвели до громадянської війни (Лівія, Сирія).

Все почалося з того, що 17 грудня 2010 р. 26-річний безробітний випускник університету Мохаммед Буазізі спалив себе перед адміністрацією туніського міста Сіді. Акт відчаю став відповіддю на те, що напередодні поліція через відсутність ліцензії на торгівлю конфіскувала у молодого чоловіка намет, де він торгував овочами і фруктами. Спроби поскаржитися владі закінчилися тим, що його викинули із муніципалітету. Принижений і зневірений, позбавлений шматка хліба, молодий чоловік зчинив самогубство¹. Така жахлива смерть призвела до вибуху у туніському суспільстві, що пізніше назвали «жасминою революцією». Впродовж наступних двох тижнів ще 6 молодих тунісців здійснили акти самоспалення на знак протесту проти тяжкого життя простих людей. Пізніше подібні акції мали місце і в інших арабських країнах. Продовженням стало те, що молодь почала троцяти в столиці Тунісу та інших містах магазини, банки, а також вілли корумпованих чиновників та бізнесменів. Події у Тунісі розгорталися по висхідній, в результаті чого президент Зін аль-Абідін бен Алі, який правив країною 23 роки, мав тікати за кордон.

Туніський вибух виявився тою іскрою, яка підпалила вогнище народних виступів практично у всіх країнах Арабського Сходу. Режим президента Хосні Мубарака в Єгипті впав 11 лютого, а ще через два дні на сході Лівії почалися заворушення і демонстрації з вимогою відставки лідера країни Муаммара Каддафі. Протистояння влади і протестувальників набуло форми збройної боротьби. Військова інтервенція країн НАТО зробила вирішальний внесок у падіння і загибель лівійського лідера у жовтні 2011 р. У січні почалися потужні виступи у Ємені, Йорданії, Бахреїні, Марокко.

Не дивлячись на деяку схожість, некоректно ставити знак рівності між тим, що відбувалося у цих й інших країнах. В одних це – революційний рух молоді і середнього класу, як це найяскравіше

¹ Іслам забороняє самогубство (якщо це не заради «священної війни проти невірних»). Мусульмани знають, що самогубець потрапляє до пекла.

виявилось у Тунісі та Єгипті. В інших, таких як Лівія та Ємен – повстанська активність племен, в третій – бунт конфесійної групи (невдоволення шіїтської більшості правлячим сунітським режимом у Бахреїні). Інколи мало місце поєднання наведених факторів (протиріччя між фундаменталістським крилом ісламу та антимусульманськими настроями берберійських племен у Марокко). До цієї мішанини обставин додалися дії осіб під анархо-синдикалістськими гаслами та з лівацькими настроями, релігійних шейхів та культурних діячів, хитання армії між офіційною владою та революційними натовпами.

Безпосередньо напередодні «арабської весни» регіон демонстрував найкращі за три десятиріччя показники стабільного економічного зростання, причому це відносилось як до багатих нафтових країн, так і до позбавлених запасів «чорного золота». Попри збереження вельми значних відмінностей між країнами, їхня економіка впродовж останньої чверті століття суттєво просунулася вперед шляхом модернізації і зростання. У всіх країнах покращилася ситуація із реальними прибутками населення, забезпеченістю харчуванням, медичним обслуговуванням, доступом до освіти. Зрозуміло, що інде в світі були країни з кращими темпами, проте арабський регіон за низкою показників якості життя був попереду багатьох країн Південної Азії і Тропічної Африки.

Теоретики транзитології стверджують, що на межі тисячоліть в арабських суспільствах кризово поєдналися «переходи» трьох типів: економічного, демографічного, ідейного (у тому числі інформаційний аспект). Економічний перехід виявлявся у якісному перетворенні арабських економік у період 1990 – 2010 рр., пов'язаному з їх вимушеною модернізацією і адаптацією до світових економічних трендів (глобалізації, інтеграції, лібералізації, технологізації, зміни балансу сил у світовій економіці). Внутрішньоекономічне становище арабських країн стало більше, ніж будь-коли раніше залежним від світового ринку. Економічний перехід вплинув, зокрема, на загальне підвищення життєвого рівня місцевого населення, соціальну мобільність і зростання матеріальних й духовних запитів. Що стосується демографічного переходу, так слід зазначити, що у більшості арабських країн процеси модернізації призвели до помітного подовження очікуваної тривалості життя (до 70 років) і вступу в активне життя величезної кількості молодих людей, для яких можливості самореалізації виявилися дуже обмеженими. Це призвело до соціальної відчуженості й радикалізації частини молоді, бажання змінити існуючі соціальні парадигми.

Дуже важливими виявилися зміни, пов'язані з ідейним переходом, що в арабських країнах впливає з попередніх двох і виявляє себе у зламі традиційної і широкому розвитку індивідуалістично орієнтованої системи цінностей, а також відповідній зміні норм поведінки. Насамперед це пов'язано із фундаментальними змінами в середині арабських суспільств: як з ендегенними (економічні умови, демографічні тенденції, зростання грамотності і самосвідомості ширших верств населення, для

яких рамки соціальних й економічних можливостей, що надавалися існуючим устроєм суспільства, виявилися вузькими), так і зовнішніми впливами на ситуацію в арабських суспільствах (проникнення західної культури, стереотипів і цінностей, доступність інформації і засобів організації мас, зростання чисельності працюючих за кордоном, залежність режимів від зовнішніх союзників, імпорту продовольства тощо). Відбувається значне збільшення міри свободи, як у виборі індивідуальних цілей, так і в обранні засобів їх досягнення, не виключаючи руйнування традиційних підвалин і насильницької зміни влади.

Інакше кажучи, під впливом загальносвітових процесів і тенденцій у регіоні впродовж тривалого часу вже склалися об'єктивні передумови для переходу до більш сучасного типу відносин у суспільстві, більшої соціальної мобільності громадян, відкриття можливостей росту (кар'єрного, економічного, духовного) для його членів. Потреба у соціальній модернізації диктувалася результатами економічного розвитку останніх десятиріч і вдосконаленням ринкових умов.

Виявилось, що у сучасних арабських суспільствах у діалектичній єдності і протиставленні зустрілися два потужних культурно-цивілізаційних компонента: один, що базується на традиційних ісламсько-арабських цінностях, другий – «орієнтований на європейський лад», модернізаційний, який сформувався ще у ХІХ ст. і зміцнився за часів колоніального панування. У період «арабської весни» обидва компонента зійшлися у необхідності глибоких політичних змін і почали добиватися зміни влади. Ісламські організації і ліберальні демократичні рухи виявилися однаково опозиційними своїм урядам.

Протестні рухи не мали чіткої структури, єдиного керівництва, програми та плану дій. Вимоги повсталих: покращення умов життя; створення робочих місць; відсторонення від влади диктаторів, які засиділися при владі¹, їхніх кланів і родин, найближчого оточення; реформування контрольованих ними інститутів (урядів, парламентів, партій, керівництва силових структур). Загальний настрій добре характеризується гаслом: «Ми хочемо змін!». Східними рисами подій у різних країнах стали інструменти мобілізації і форми соціального та політичного активізму. «Арабську весну» інколи називають «мережевою революцією» через те, що в організації рухів були задіяні найновіші інформаційно-комунікативні технології: Інтернет і соціальні мережі, такі як «Фейсбук», «Твіттер», «Ю-Тьюб». Створені на Заході, де найпершою цінністю виступає індивідуалізм, особистість і приватні інтереси, на Сході, де сильні обцинні настрої, соцмережі та блоги у повній мірі розкрили свій потенціал, а саме можливість пошуку однодумців, організації акцій та виступів в обхід влади. Тепер не треба по конспіративних квартирах збирати революційно налаштованих соратників у боротьбі. Достатньо лише запостити на своєму мікроблозі відповідний заклик, і ті, кому він

¹ Абдалла Салех правив Єменом з 1978 р., Хосні Мубарак Єгиптом – з 1981 р., Зін аль-Абідін бен Алі Тунісом – з 1987 р.

адресований, обов'язково його одержать. Свою роль також відіграв стільниковий зв'язок. Неабияке значення мала та обставина, що люди в арабських країнах завдяки телебаченню та Інтернету побачили, як живе решта світу із вражаючими відмінностями побуту та політики. Виявилось, що набагато краща ситуація склалася в ряді держав, як не так давно також вважалися відсталими (країни Азіатсько-тихоокеанського регіону, наприклад).

Але не треба надто перебільшувати значення новітніх комунікацій. При тому, що наприкінці першого десятиріччя XXI ст. середньосвітовий показник доступу до Інтернету становив 29%, в Іраку, Ємені, Мавританії та Джибуті він становив лише 1 – 3 %, в Алжирі, Сирії, Єгипті – 14 – 20 %, в Тунісі, Марокко, Кувейті, Саудівській Аравії, Омані – приблизно 33%. Молода генерація, озброєна новітніми комунікаційними технологіями, радше виступила як запал, а масовий вибух забезпечили маси бідноти, яка доступу до Інтернету не мала. Набагато більшу роль відіграли традиційні механізми, в першу чергу консолідація протестної маси, яка за звичай збирається на п'ятничну молитву у мечетях.

У зв'язку із «арабської весною» виявилися досить сильними дві конспірологічні концепції. Перша стосовно активної участі Заходу, зокрема США у підготовці і проведенні акцій протесту за допомогою новітніх технологій, того ж Інтернету¹. Друга – стосовно організуючої ролі ісламістських сил. Проте і для перших і для других революційний вибух в арабських країнах виявився цілковитою несподіванкою, що ще раз довело: влаштувати революцію із-зовні неможливо, якщо до неї немає передумов і настроїв в середині країни.

Події кінця 2010 - 2011 рр. мали різні наслідки, як найближчі, так і віддалені. Позначилося декілька сценаріїв стосовно подальшого розвитку: збереження позицій правлячих режимів (деякі монархії спромоглися здійснити певні заходи політичного і соціального плану, що пом'якшили напругу – незначні реформи, виділення коштів на соціальні програми² тощо); нова (можливо, військова) диктатура, ісламістський режим, демократичний режим, некерованість і хаос. У різних країнах все це мало місце. Нестабільність політичної ситуації не може не впливати на економічне становище і навпаки. За оцінками експертів Міжнародного валютного фонду, економічні збитки від революцій в арабських країнах становили понад 55 млрд. доларів. Події на Арабському Сході уповільнили вихід із світової фінансово-економічної кризи. Посилення в регіоні нестабільності вимагали від західних країн спрямовувати сили і кошти на протидію радикалізму та терору, а також на підтримку поміркованих

¹ Безумовно, робота із дестабілізації ситуації в арабських країнах велася і продовжує вестися. В ній використовуються різні засоби. Міжнародні оглядачі особливо відзначають активність в цьому плані вашингтонської неурядової організації під назвою Національний фонд на підтримку демократії, що фінансується урядом США.

² Король Бахрейну Хамад Бін Іса аль-Каліфа наказав роздати кожному жителю країни еквівалент 2650 доларів.

режимів, і відповідно, вкладати менше коштів у розвиток власних економік та надання гуманітарної допомоги бідним країнам. До цього додалася потреба у кредитах в тих держав, по яких прокотилася революційна хвиля. Неабияке значення має посилення міграційних потоків до розвинених, насамперед європейських, країн з регіону, охопленого нестабільністю.

Попри те, що регіон має велике значення для світового співтовариства, він сприймається як проблемний. Уявлення про Арабський Схід пов'язані не тільки із соціально-економічною відсталістю, корупцією, проблемами з демократією, недодержанням громадянських свобод, але й із релігійним екстремізмом, тероризмом, численними збройними конфліктами. У цього регіону репутація світової порохової діжки. Тут відбулося розбалансування регіональних механізмів. Виникли загрози безпеці для всіх, різко загострилися сплячі протиріччя.

І у проблемах зовнішньої політики на одному з чільних місць – іслам. Він сприймається його послідовниками як «найправильніша» релігія в світі, що дає їм підставу усвідомлювати власну виключність, необхідність підтримувати єдиновірців у різних частинах земної кулі, захищати мусульманський світ від агресії із-зовні, сприяти поширенню своєї віри. Дехто з ідеологів ісламізму вважає, що світ буде врятований від «скверни» і «гріховності», якщо прийме «єдино правильну віру». У зв'язку з цим виникло поняття «ісламська глобалізація». Головний глобальний проект ісламістів – створити державу, яка не визнає національних кордонів. Сенс ідеї халіфату полягає у запереченні кордонів Іраку, Сирії, Палестини, Йорданії та ін. Треба всім об'єднатися і створити ідеальну державу, де пануватиме шариат. Тобто держава за середньовічним зразком, хоча атмосфера в Арабському халіфаті у Середні віки була на декілька порядків більш терпима, ніж дикість і жорстокість сучасних ісламістів з організації «Ісламська держава».

Біля витоків цього ісламістського терористичного угруповання стояв колишній регіональний осередок «Аль-Каїда» – «Аль-Каїда у Межиріччі», на зміну якому прийшла спочатку «Аль-Каїда в Іраку», потім «Ісламська держава в Іраку і Леванті¹», а від 2014 р. організація взяла назву «Ісламська держава», відмовившись від географічного прив'язування. Важливо підкреслити, що це – сунітська організація. І жодний уряд оточуючих її території сунітських арабських держав не впевнений у лояльності і достатній мотивації власних військ. Її ідеї спираються на досвід прихильників панісламізму початку і середини ХХ ст., зокрема про «перемогу ісламу», об'єднання мусульманських народів, які являтимуть «єдину націю» в межах однієї держави. «Ісламська держава» не схожа на напівміфічну «Аль-Каїду», яка ховалася десь у неприступних горах і час від часу нагадувала про себе спорадичними вилазками у тій чи іншій країні

¹ Левантом здавна називали схід Середземномор'я – територія сучасних Сирії, Лівану, Йорданії, Палестини. Скорочено – ІДІЛ. Інколи її скорочено називали ДАІШ – від арабського ad-Dawlah al-Islamiyah fi l-Iraq wa-sh-Sham.

світу. «ІД» – потужна структура, яка спромоглася створити на завойованих землях, насамперед в Сирії (третина території), державу із армією, системою політичної влади, бюджетом. Це об'єднання стало орієнтиром для багатьох мусульман по усьому світу, які марять ідеями ісламського відродження у боротьбі проти Заходу. І тих, хто з ним. Тобто «ІД» являє собою міжнародну загрозу. Особливо якщо мати на увазі ісламістський тероризм, розсіяний практично повсюдно. Відповіддю демократичного світу на терористичні загрози, які несе світу «ІД», стало створення антиісламської коаліції у серпні 2014 р. на чолі із США. 11 вересня 2014 р. десять арабських держав: Бахрейн, Єгипет, Ірак, Йорданія, Кувейт, Ліван, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, які не погоджуються на спосіб існування, пропонуваній активістами Ісламської держави, зголосилися об'єднати зусилля з коаліцією у боротьбі із названою загрозою¹.

Треба відзначити, що деякі арабські країни традиційно орієнтовані на Захід (Єгипет, Марокко, Саудівська Аравія, інші монархії Перської затоки), в інших – сильні антизахідні настрої (Ліван, Судан, Сирія). Але в деяких питаннях їхні позиції близькі. Одним з таких питань є палестинська проблема та арабо-ізраїльський конфлікт. Дата проголошення єврейської держави 14 травня 1948 р. щорічно відзначається в арабському світі під назвою «Ан-Накба» (катастрофа). Із пам'яті арабів не стерті приниження через поразки від ізраїльської армії в ході неодноразових війн і сутичок. Ненависна єврейська держава вгніздилася у самому центрі арабського світу. До того ж на її території опинився Єрусалим². Ізраїль для арабів є представником і форпостом Заходу, насамперед США. Американців звинувачують у тому, що за їх сприяння євреї захопили Святу землю. Майже одностайно всі мусульмани світу вбачають у цьому трагедію і ганьбу своєї віри. Це є найважливішим аргументом необхідності боротьби проти Заходу, оскільки той позбавив мусульман гідного місця в світі. Оскільки мусульмани вважають, що тільки їх віра є істинною, то панувати мають вони – “обрані”. Проте тон в світі задають “невірні, і в цьому полягає страшне приниження. Проти нього має вестися боротьба різними методами, у тому числі і терористичними.

¹ Головними пунктами стратегії США у боротьбі проти «Ісламської держави» є: систематичні авіа удари по позиціям бойовиків; посилення підтримки силам, які протистоять ІД (крім режиму Б.аль-Асада); заходи із зупинення джерел фінансування ІД; перекриття каналів, по яких йде рекрутування бойовиків на Близький Схід; продовження гуманітарної допомоги для населення, постраждалого від ІД.

² Арабською мовою він зветься Аль-Кудс – “священий” і є третім з священних міст після Мекки та Медіни, місцем, де знаходяться дві великі мечеті – Масджид аль-Акса (“Віддалена”) та Куббат ас-сахра (“Склепіння скелі”), які глибоко шануються. Обидві мечеті пов'язані з переказом про нічні мандри Мухаммада із Мекки в палестинську землю, під час яких Пророк був піднесений на небо для зустрічі з Аллахом. Зараз ці святі місця знаходяться в руках ізраїльтян, яких мусульмани вважають за найзліших ворогів своєї віри.

Тероризм – явище складне і багатоаспектне¹. Звернемо увагу на ту обставину, що нафтодолари із заможних країн широким потоком йдуть на його підтримку. Яскравим прикладом може бути діяльність керівника «Аль-Каїди» саудівського мільярдера Усами бен Ладена². Але не тільки економічні фактори мають значення. Звичайно, злиденність, знедоленість, відчай – це живильне середовище для тероризму. Дуже часто у ньому виявляється прагнення до самореалізації тих людей, які такої можливості позбавлені. Але, як свідчать соціологічні дослідження, чимало терористів з арабських країн походять зовсім не із злидених прошарків суспільства, а із освіченого середовища. Це – сини вельми заможних людей, «цвіт місцевої інтелігенції», вони мають хороші професії, вчилися у західних країнах. Для них важлива «боротьба за гідність і справедливість». Це – люди безжальні і безстрашні, готові померти за ідею.

75% терористичних актів припадає на Ірак, Афганістан, Нігерію, Сирію і Пакистан. Тільки 2,1 – 2,3 % від всіх терактів в світі відбувається у розвинених країнах. Кількість жертв терактів в Індії перевищує європейський рівень в 10 – 100 разів (залежно від року). Війна насправді йде проти мусульманських країн, проти тих, хто не згоден із засадами організаторів терористичних актів. Влаштуваючи їх в європейських країнах, терористи розраховують на розпалювання ненависті і посилення військових дій Заходу на Близькому Сході. Це – їхня мета. Розлючені терактами, європейські країни посилюватимуть військовий тиск на Близьких Схід, підтримуючи його у стані війни і надаючи місцевим лідерам можливість зберігати високі рейтинги за рахунок протистояння «білому дияволу», який бомбить мирних арабів, а також вплив, владу, контроль грошових потоків, можливість вести кримінальний бізнес з усім світом. Однак терористи вбивають і своїх єдиновірців. У засобах масової комунікації демонструються жахливі сцени, коли відрізають голови шіїтам, аби підбурити їх на боротьбу. Мета – підняти на боротьбу і суннітів, яких більше, і на чолі яких стоїть «ІД». Після кожної жорстокої

¹ Дехто з оглядачів вказує, що радикальний ісламізм є безпрецедентною загрозою, що нічого подібного Європа раніше не бачила, нічого подібного неісламська цивілізація породити не може. Насправді поки що ісламісти значно поступаються у масштабах своїх злочинів монстрам, породженим у християнському світі – комунізму і нацизму, у буддійському – маоїзму і руху червоних кхмерів у Кампучії. Неісламський радикалізм знищив понад 100 млн. осіб у XX ст. – у Європі і в Китаї. Ісламістський поки що не дотягнув до мільйону. Риторика мусульманських проповідників слабкіша, ніж риторика гітлерівських і радянських ідеологів. Прагнення побудувати «всесвітній халіфат» програє меті СРСР, яка формулювалася як «перемога пролетарської революції на всій земній кулі». Радянський Союз готувався до Третьої світової війни. Логіка була така: в результаті Першої світової війни утворився СРСР. В результаті Другої світової війни виникла світова соціалістична система. В результаті Третьої світової війни комунізм переможе на всій Землі. Подібним чином розмірковував Мао Цзедун: якщо у вогнищі Третьої світової війни загине більшість населення планети, хтось залишиться, ймовірно, це буде якась кількість китайців, вони й побудують краще суспільство.

² Як повідомив американський президент Б. Обама, «терорист № 1» був вбитий 1 травня 2011 р. в ході спецоперації на території Пакистану.

акції (відрізання голів, спалювання у клітці, вибухів), продемонстрованої в інтернеті, число прибічників зростає. Сьогоднішній тероризм має тисячу облич. Терористичні угруповання не мирять між собою, конкурують у торгівлі нафтою¹, зброєю, наркотиками – у тому числі з європейськими постачальниками і покупцями (не дивлячись ні на які системи контролю).

На межі тисячоліть міжнародна політика обертається навколо контролю над ресурсами, насамперед, енергоносіями². Перська затока – найбільша в світі її зона, що знайшло відображення у назві Петролістан, запущеній американцями. На країни Затоки (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, Бахрейн, Катар та ОАЕ) припадає приблизно 66 % запасів нафти. Саудівська Аравія є світовою нафтовою супердержавою (22,3%). Іран і Катар посідають відповідно друге і третє місце за запасам природного газу після Росії. Однак ресурси останньої швидко вичерпуються. США, на які припадає лише 2 % світових запасів нафти і приблизно 8% від світового видобутку газу, є абсолютним лідером у світовому споживанні «чорного золота» (наприкінці 2000-х рр. – 25%). Тому Сполучені Штати прагнуть до тотального монопольного контролю найбільших регіонів видобутку та світових комунікацій транспортування нафти і газу, а також руху капіталу та енергетичних потоків Європейського Союзу, Росії та Китаю – своїх основних конкурентів. Останнім часом помітне зростання потреб в енергоносіях КНР, що веде дипломатичну гру і водночас будівництво магістралей в напрямку Петролістану. Тобто, у цьому регіоні сходяться насамперед економічні інтереси Америки, Росії та Китаю, до яких додаються претензії на лідерство місцевих потужних держав, єдність між якими підривається давнім шиїто-сунітським суперництвом.

Однозначно можна визначити, що в арабському світі вирує криза, проте загальна картина є дуже неясною: процеси настільки складні і комплексні, що потрібен час на їх осягання. Традиційні країни із населенням, що, з одного боку, віддане найконсервативнішій з усіх релігій, а з іншого, у більшості своїй молоде і певною мірою модернізоване, втягнені у вир політичних катаклізмів. Події на Арабському Сході показали, що за сучасних умов народне невдоволення викликають не тільки і не стільки всезагальна бідність і тяжке економічне становище населення (хвилювання спалахнули у тому числі, і в більш-менш благополучних у цьому відношенні країнах). Вкрай негативно сприймається несправедливий розподіл прибутків між різними прошарками населення. Цю обставину слід враховувати політичним елітам багатьох держав. Адже для розв'язання соціально-економічних проблем, які стали у більшості випадків основною причиною соціального вибуху в арабському світі, необхідне суттєве коректування обраної цими країнами моделі розвитку. Прагнення більшої соціальної справедливості з боку різних верств населення може обернутися масовими вимогами не тільки відмови

¹ Щоденно у захоплених землях Сирії та Іраку джихадисти видобувають від 20 до 30 тис. барелів нафти, що приносить їм до 50 млн. доларів на місяць.

² При тому, що наприкінці 2015 р. в світі заговорили про кінець нафтової епохи.

верхівки правлячих режимів від політичної влади, але й перерозподілу частки національного економічного багатства, в тому числі власності і прибутків від експлуатації ресурсів, що може призвести до нового витку хвилювань і безладу. Тобто потужний соціальний підтекст «арабської весни» не менше, а, можливо, й більший, ніж політичний.

Політологи вважають, що «арабська весна» не закінчилася: її мутація полягає у тому, що в ній йде постійний кругообіг гравців. Дехто раптом виходить на поверхню, як це відбулося у Тунісі та Єгипті, коли на перший план вийшла незадоволена сучасна молодь. Потом раптом цю протестну хвилю осіддали ісламісти, вони прийшли до влади. Десь вони утрималися і самі змінилися, пішли на серйозні компроміси, довели, що поміркований політичний іслам можливий – як в Тунісі. А в інших місцях забули про сучасну молодь, яка прагне свободи і справедливості, і на вулиці вийшли носії архаїчного начала, такі як «Брати-мусульмани», як у Єгипті. Потім їх зламала нова протестна хвиля, прийшли військові режими. Але це не повторення того, що було за часів попередніх диктаторів, а щось інше. В деяких країнах «арабська весна» захлинулася. Причому це необов'язково багаті держави Аравійського півострову, які витратили величезні ресурси, аби притушити протестну хвилю. Це – і дві монархії – Йорданія і Марокко, не маючи великих ресурсів, спромоглися впоратися із початком «арабської весни». Високий рівень легітимності режимів у поєднанні із гнучкістю і готовністю проводити реформи (нехай і незавершені) допомогли їм вижити.

Соціально-політичний розвиток більшості арабських країн на початку XXI ст. визначається двома тенденціями: з одного боку, певною лібералізацією та демократизацією, а з іншого – піднесенням ісламізму. Саме модернізація на західний манер, яка у наборі настанов передбачає врешті решт і демократизацію, викликала опір великої більшості населення, яке не вписалося у нові умови¹ і підтримало ісламістські сили. Разом із тим самі мусульманські ідеологи відчують необхідність оновлення, як вони його називають «таджид», вкладаючи у це поняття не тільки релігійний, а й соціально-політичний сенс. Якщо у вузькішому значенні «таджид» – свого роду ідеологічна база процесу «оновлення», що носить характер явно регресивної утопії, так інструментом її практичної реалізації виступає «джихад» – «священна війна», яка може бути оголошена не тільки зовнішнім ворогам, а й корумпованим урядам, які не дотримуються заповітів ісламу в мусульманському світі: «Джихад – це не тільки війна з кафірами («невірними»), але й боротьба проти фесада (хабарництва, безладу, зла), проти тих правителів, які вчинили злочини», – кажуть мусульманські ідеологи.

¹ На разі мається на увазі не тільки те населення, яке зазнало втрат через втягування економік до глобалізаційних процесів і неможливість витримувати конкуренцію, але й те, що одержало вищу освіту, можливість користуватися новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями, бути поінформованим щодо становища в інших, успішніших країнах.

Головне питання країн регіону: як сумістити збереження стабільності за умов, коли конче необхідні зміни? Цього дуже непросто досягти, оскільки треба вирішувати масу проблем, пов'язаних із неефективністю господарських та інституціональних місцевих моделей. На теперішній час арабські країни за темпами свого технологічного, економічного і соціально-політичного розвитку слабо вписуються в реалії сучасного світу.

Література

- Аксененок В. Восстание арабов / В.Аксененок [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Vosstanie-arabov-15100>
- Арістова А. Сучасні трансформації політичного ісламу /А.Арістова //Релігія та Соціум. – 2011. – № 2.
- Бирюков С. В. Патримонализм vs султанизм: «Арабская весна» и судьбы традиционного господства /С.В.Бирюкова //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2013. – № 6.
- Васильев А. М. Цунами революций /А.М.Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 3.
- Васильев А. М. Цунами революций не спадает /А.М.Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6.
- Волович О. Особливості глобалізаційних процесів в арабському світі та їх урахування в близькосхідній політиці України /О.Волович [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://old.niss.gov.ua/monitor/october09/05.htm>
- Геллнер Э. Посттрадиционные формы в исламе: бега и торговля, голоса избирателей и арахис /Э.Геллнер //Неприкосновенный запас. – 2002. – № 26 (6).
- Горбач О. Арабсько-мусульманська культура та іслам: політологічні аспекти /О.Горбач //Українська національна ідея: реалії та перспективи. – 2013. – Вип. 25.
- Горобець І. «Ісламська держава Іраку і Леванту» як проблема сучасних міжнародних відносин /І.Горобець, А.Мартинов //Зовнішні справи. – 2016. – № 10.
- Гуцало С. Цивілізаційні цінності арабського суспільства і світоглядна культура особистості в арабських країнах (історична традиція, змістовний генезис, політичний контекст) /С.Гуцало // Глобальна периферія в ХХІ ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу : збірник наукових праць. / Держ. установа "Ін-т всесвіт. історії НАН України" ; [редкол.: Гура В.К. та ін.]. – К., 2014.
- Демченко А. В. Внутренние факторы формирования внешней политики стран Арабского Востока /А.В.Демченко [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/oikumena/azia>
- Жукорська Я.М. Ліга арабських держав: питання розвитку та перспективи /Я.М.Жукорська // Актуальні проблеми правознавства. : збірник наукових праць / Терноп. нац. екон. ун-т, Юрид. ф-т. – 2016. – Вип. 1.
- Звягельская И. Д. Архаизация в арабском мире: после и вместо революций /И.Д.Звягельская // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2015. – №4.
- Исаев Л. «Арабская весна» и исламское государство /Л.Исаев //Неприкосновенный запас. – 2013. – № 91 (5).
- Исаев Л. «Исламское государство»: очередная версия /Л.Исаев //Неприкосновенный запас. – 2015. – № 99(1).
- Іщенко М. Арабський світ від минулого до сьогодні /М.Іщенко // Світогляд. – 2016. – № 5.
- Кепель Ж. К мусульманской демократии? /Ж.Кепель //Неприкосновенный запас. – 2002. – № 26 (6).

- Краснюк І.В. Наслідки арабської весни в політиці Близького Сходу /І.В.Краснюк // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2016. – Вип. 23, ч. 2 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.
- Кривега Л.Д. Арабський світ: напрямки змін /Л.Д.Кривега [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2012_10_04/ff3_krivega.htm
- Крылов А.В. Роль релігійного фактора в «арабській весні» /А.В.Крылов // Вестник МГИМО-Університета. – 2015. – № 4.
- Кузнецов А.А. О влиянии шиитско-суннитских противоречий на ближневосточную геополитическую ситуацию /А.А.Кузнецов // Вестник МГИМО-Університета. – 2014. – № 3.
- Кушніренко В. Держава в політичній історії ісламу: проблема осучаснення традиційної моделі /В.Кушніренко. – К., 2011.
- Ланда Р. Г. Исламизм и арабская “политическая весна” /Р.Г.Ланда //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2014. – № 1.
- Мельянцева В.А. Арабские страны: кризис модели развития /В.А.Мельянцева //Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 5.
- Мельянцева В.А. Причины и факторы экономического отставания в арабско-мусульманском мире /В.А.Мельянцева //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2014. – № 4.
- Мирский Г. Исламский фундаментализм, сунниты и шииты /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 10.
- Мирский Г. И. Ближний восточный диван. Полемиические очерки об арабских революциях /Г.Мирский //Вестник Европы. – 2011. – № 31–32.
- Мирский Г. Драма Арабского Востока /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 11.
- Наумкин В. Снизу вверх и обратно: «Арабская весна» и глобальная международная система /В.Наумкин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-i-obratno-15277>
- Нечитайло Д. А. Грядет ли «век терроризма» и какова роль радикального исламизма в этом историческом процессе? /Д.А.Нечитайло // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 3.
- Сапронова М. А. Арабский мир. Реформы политического устройства /М.А.Сапронова //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 3.
- Сеидова Г.И. Ислам и глобализация: за и против /Г.И.Сеидова //Век глобализации. – 2013. – № 1.
- Скороход Ю. США і "Арабська весна" /Ю.Скороход // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2015. – Вип. 125, (ч. 1).
- Смирнова К. Є. Тенденції та чинники розвитку революційних конфліктів у країнах арабського сходу в період «арабського пробудження» /К.Є.Смирнова //Гілея. – 2015. – Вип. 97.
- Ткаченко А. Проблемы модернизации арабского мира /А.Ткаченко //Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 4.
- Федорченко А.В. Феномен «Исламского государства» /А.В.Федорченко, А.В.Крылов //Вестник МГИМО-Університета. – 2015. – № 2.
- Фитуни Л. «Арабская весна»: трансформация политических парадигм в контексте международных отношений /Л.Фитуни //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 1.
- Швед В.О. Геополітичний контекст сучасних змін в арабському світі /В.О.Швед //Науковий вісник Дипломатичної академії України – 2014. – Серія "Історичні науки" – Вип. 21. – Ч. 1.
- Швед В. Основні моделі розвитку Арабського світу у контексті сучасних викликів /В.О.Швед [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/analiz/osnovni-modeli-rozvytku-arabskogo-svitu-u-konteksti-suchasnyh-vyklykiv>

Швед В.О. "Арабська весна" у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході /В.О.Швед // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 1.

Шишкина А.Р. Цивілізаційний аспект формування громадянського суспільства в арабських країнах /А.Р.Шишкина //Азія і Африка сьогодні. – 2016. – № 4.

Шкляж Й.М. Арабський світ: політичний іслам та суспільство /Й.М.Шкляж [Ел. ресурс]. – Режим доступу: [//lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/.../12-1-3.pdf](http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/.../12-1-3.pdf)

Якубович М. Плоди Арабської весни /М.Якубович // Український тиждень. – 2017. – № 1/2.

Blaydes L. Elite Competition, Religiosity, and Anti-Americanism in Islamic World /L. Blaydes, D.A.Linzer //American Political Science Review. – 2012. – Vol. 106. – Issue 2.

Brownlee J. Tracking the "Arab Spring": Why the Modest Harvest? /J. Brownlee, T.Masoud, A. Reynolds //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 4.

Dunne M. After the Arab Spring: Caught in History's Crosswinds /M.Dunne //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 4.

Fradkin H. Arab Democracy or Islamist Revolution? / H. Fradkin //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 1.

Gerges F.A. The World Accjrding to ISIS /F.A.Gerges //Foreign Policy Journal. – 2016. – March, 18.

Jones S. G. Democracy in the Arab World Still a Mirage //Foreign Affairs. – 2016. – March 17.

Revkin M. ISIS' Social Contract. What the Islamic State Offers Civilians /M. Revkin // Foreign Affairs. – 2016. – January, 10.

Robbins M. After the Arab Spring: People Still Want Democracy / M. Robbins //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 4.

Smalls M. Islamism and Its Inclinations /M. Smalls //Journal of International Affairs. – 2016. – Vol. 69. – Issue 2. – Spring – Summer.

Stepan A. Democratization Theory and the "Arab Spring" / A. Stepan, J. J. Linz //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.

Арабська Республіка Єгипет

Єгипет називають «головою арабського світу», чим визнається ключове місце країни у регіоні. Це – міст між Азією та Африкою, між арабським Сходом – Машриком та арабським Заходом – Магрибом. Єгипет відіграє провідну роль в арабському, африканському та мусульманському світі, оскільки є не тільки одним із найсильніших політичних центрів, інтелектуальних та культурних центрів¹, але й одним із історичних лідерів національно-визвольного та ісламського політичного рухів, становить своєрідний проект модернізації в арабо-ісламському світі.

Першим кроком на шляху оновлення було повалення компраторського монархічного режиму короля Фарука, який перебував під контролем Великої Британії. Акцію здійснила у 1952 р. патріотично налаштована організація «Вільні офіцери» на чолі з Гамаль Абдель Насером. У 1953 р. Єгипет був проголошений республікою президентського типу², і перші чотири президенти – Муххамад Нагіб (1953 – 1956 рр.), Г.А.Насер (1956 – 1970), Муххамад Анвар ас-Садат (1971 – 1981) і Муххамад Хосні Саїд Мубарак (1981 – 2011) були вихідцями з військового середовища. Кожен з них мав своє уявлення про майбутнє батьківщини і вважав, що армія як загальнонаціональна сила може сприяти модернізаційному ривку країни. Перший домігся угоди про виведення англійських військ. Другий намагався модернізувати країну некапіталістичними методами під керівництвом держави за підтримки з боку Радянського Союзу. Ця політика Г.А.Насера одержала назву «арабський соціалізм» і закінчилася із його смертю, хоча ст. 1 Конституції до 2007 р. проголошувала: «Арабська Республіка Єгипет – демократична соціалістична держава, заснована на союзі трудових сил народу».

Створений за часів другого президента державний сектор, що складав 95% усього економічного комплексу, виявився неефективним. Тому третій єгипетський президент Анвар Садат відмовився від курсу свого попередника і проголосив політику «інфітах» (відкритих дверей), що означало роздержавлення в господарській сфері і залучення іноземного капіталу, тобто перехід від соціалістичного економічного механізму до ринкового. На думку президента, мало відбутися плідне поєднання на базі дешевої єгипетської робочої сили, сучасних західних технологій та нафтових доларів арабських монархій. Проте арабські країни бойкотували садатівський режим через його орієнтацію на США та сепаратну угоду з Ізраїлем, підписану у 1978 р. у Кемп-Девіді. «Зраду загальноарабській та мусульманській справі» не вибачили і в Єгипті. До того ж перехід до ринку означав перерозподіл національного багатства на

¹ Абсолютна більшість визначних арабських письменників, філософів, вчених, музикантів, художників, кінематографістів – єгиптяни.

² У лютому 1958 р. було створено Об'єднану Арабську Республіку у складі Єгипту та Сирії. Однак у вересні 1961 р. Сирія вийшла з цього союзу, назва ОАР зберігалася за Єгиптом до 1972 р., коли країна стала зватися Арабською Республікою Єгипет.

користь меншості. В країні зростала чисельність мільйонерів, які публічно хизувались своїми статками, в той час як переважаюча більшість єгиптян потерпала від злиднів. Ненависть останніх вилилася у масові «хлібні бунти». Водночас соціальні наслідки «інфітаха» призвели до посилення ісламістських настроїв. 6 жовтня 1981 р. під час військового параду в Каїрі кілька автоматників відкрили вогонь по урядовій трибуні. А. Садат одержав смертельні поранення і помер дорогою до лікарні. Одна з куль зачепила віце-президента Хосні Мубарака, який сидів поруч. В той же день він став до влади, а 14 жовтня на всенародному референдумі був обраний четвертим президентом республіканського Єгипту. Переобрання на президентську посаду мало місце у 1987, 1993, 1999, 2005 рр.¹

При ньому перехід до ринкової економіки продовжився, однак із суттєвими корективами. Зокрема, перед судом постали ті «нові єгиптяни» (в країні їх називали «жирними котами»), серед них – і брат президента А. Садата, хто швидко збагатився нечесним шляхом. Водночас суттєві пільги одержували підприємці, які вкладали кошти не у торгівлю і будівництво, а в реальне виробництво. Президент спромігся покращити міжнародні відносини. Хоча він продовжував орієнтацію на Сполучені Штати Америки, які надавали суттєву фінансову допомогу (лише на військові потреби – 1,3 млрд. дол. щорічно), все ж вдалося налагодити стосунки із арабськими країнами. Єгипет повернули до Ліги арабських держав, звідки його виключили через «негідну політику А. Садата».

З метою залучення інвестицій до єгипетської економіки були створені привабливі умови – фіскальні та інші пільги. Під реалізацію інвестиційних проектів «підганялося» місцеве законодавство, що сприяло збільшенню припливу фінансових ресурсів. Перед командою Х. Мубарака постійно стояла складна проблема: з одного боку економічні проблеми і залежність від міжнародних банків, що було результатом «інфітаха» (спадщина А. Садата), вимагали прискорення економічних реформ; з іншого боку, соціальна політика егалітарного характеру (спадщина Г. А. Насера), змушувала уповільнювати їх здійснення.

Міжнародні фінансові інститути – Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку запропонували свої рецепти, до яких єгипетське керівництво внесло суттєві корективи у відповідності до реальної ситуації в країні. Так, було відкинуто наполегливу пропозицію девальвувати місцеву валюту. За власним, ретельно продуманим графіком провадилася приватизація державного сектору.

З кінця 1990-х рр. економіка країни знаходилася на підйомі, а після 2004 р.² переживала справжній бум. Напередодні настання світової фінансово-економічної кризи 2008 р. темпи зростання валового внутрішнього продукту в Єгипті перевищували 7%, за роки кризи вони знизилися на 2%, проте все одно залишалися високими. ВВП у 2010 р. оцінювався у суму 496,6 млрд. дол.,

¹ У Єгипті президентська каденція складала 6 років.

² В той рік економічні посади в уряді посіли «молоді» бізнесмени – друзі молодшого сина Мубарака Гамалія.

ВВП на душу населення – 6347 дол. В єгипетській економіці важливе значення належить Суецькому каналу, через який проходить від 8 до 10% світової морської торгівлі, що дає приблизно 5 млрд. дол. щорічно. Через цей канал та Суецько-Середземноморський трубопровід переправляється до 4,5 % світової добової потреби в нафті. Єгипет сам має невидатні, проте вельми прибуткові родовища нафти та газу. Головним споживачем видобутку з них є Ізраїль. Надзвичайно велику роль останніми десятиріччями відігравав туристичний бізнес. Постійно за кордоном, переважно у багатих на нафту сусідніх країнах, працює понад 2 млн. гастарбайтерів, перекази від яких є суттєвим джерелом надходження іноземної валюти до Єгипту. Ще одним важливим сектором економіки виступає аграрний, зокрема вирощування і переробка бавовни. Завдяки усьому цьому впродовж останнього часу Єгипет справляв враження цілком стабільної в економічному плані країни. Керівництво тримало ситуацію під контролем.

Здійснення реформ мало позитивні результати з точки зору макроекономічних показників, однак вони мало що давали «людині з вулиці». Тому президент поставив завдання: досягти різкого розширення виробництва¹ і як наслідок – підвищення життєвого рівня населення. Х. Мубарак обрав таку тактику: проводити реформи повільними темпами, водночас зберігаючи політичну стабільність завдяки раціональному використанню субсидій на підтримку бідноти. Президент підкреслював, що хліб для малозабезпечених верств – це не економічна, а політична та соціальна категорія.

До останнього часу перебування на посаді четвертого президента в Єгипті діяла система продовольчих субсидій. Вона поділялася на два види. Перший – субсидіювання хліба «баладі», ціна якого від 1989 р. утримувалася на рівні 5 піастрів² за корж вагою 130 г. Цей вид субсидій носив всезагальний характер, тобто кожен житель країни мав право щоденно купувати по 20 коржів «баладі» за низькою ціною у державних магазинах. Навіть у пік світової кризи 2008 р. будь-який єгиптянин міг купувати щоденно на 1 фунт (на той час – приблизно 1,5 грн.) 20 коржів – 2,6 кг. хліба. Другий вид субсидій – раціонні картки. Вони давали змогу сім'ям щомісячно купувати певну кількість деяких базових продовольчих товарів, таких як цукор, олія, рис, за низькими цінами. Спочатку такими картками користувалися 39,5 млн. громадян, пізніше їх чисельність зросла до 63 млн. Таким чином, 100% населення Єгипту були забезпечені дешевим хлібом, і майже 80% купували за низькими цінами цукор, олію та рис. Решту продуктів треба було купувати за комерційними цінами, звичайно, вищими. Однак слід звернути увагу на те, що рекомендована

¹ Була і зворотна сторона здійснення економічних реформ. Так у сільському господарстві Єгипту здійснювався курс на створення великих сучасних виробництв із залученням іноземних інвестицій, йшло скуповування земель. В результаті маса селян поповнювала бідноту.

² Піастр – сучасна розмінна монета, що дорівнює сотій частці фунту. 1 долар США дорівнював приблизно 4,6 єгипетського фунта. Тобто 5 піастрів – близько одного centa.

Всесвітньою організацією охорони здоров'я норма середньодушового споживання продовольства складає 2,3 – 2,4 тис. ккал на особу на день. В Єгипті ще на початку 1960-х рр. проблема недоїдання стояла вельми реально, а середньодушове споживання продовольства було нижчим від означеної норми. Проте вже у 1982 р., тобто через рік після приходу до влади Х.Мубарака, споживання продовольства перевищило рівень у 3 тис. ккал і ніколи після того нижче означеного порогу не падало. Виявилася навіть проблема надлишкової ваги – 40% серед жінок і понад 10% серед чоловіків.

Політичній системі, яку створив Х.Мубарак, притаманний патерналістський характер. Це була авторитарна держава, яка склалася як «лідероцентристська» (така особливість є характерною для всіх арабських держав без виключення). На чолі її стояв сам президент, решта інститутів та органів влади відігравали підпорядковану, від початку другорядну роль. Президентська система спиралася на панування великої політичної партії. Такою стала створена у серпні 1978 р. Національно-демократична партія (НДП)¹. У січні 1981 р. її генеральним секретарем призначили Х.Мубарака (на той час він займав посаду віце-президента при А.Садаті). Раз у раз ця партія одержувала більшість місць у парламенті, або ж до неї приєднувалася більшість так званих незалежних кандидатів, які по суті виступали в ролі «резервістів» НДП. Попри незаперечну силу у політичній сфері Єгипту, партія не уникла деяких внутрішніх суперечностей, які особливо виразно позначилися у «нульових роках».

Починаючи з 2000 р. політичний вплив в середовищі націонал-демократів набирала так звана «молода гвардія» – бізнесмени, тісно пов'язані із Гамалем Мубараком. Їх перевага остаточно визначилася у 2004 р. із приходом на посаду прем'єр-міністра Ахмада Назіфа. Представники «нової гвардії» – прихильники економічного курсу, вигідного насамперед діловим колам, адже неоліберальний економічний курс мав обмежувати роль держави в економіці країни, що вочевидь завдавало шкоди інтересам старої політичної еліти. В свою чергу, бюрократичний апарат і роздутий державний сектор економіки – найважливіше джерело влади для старих політичних кіл. Провідні представники «старої гвардії» чинили опір зростаючому впливу «олігархії», яка надавала потужну підтримку політичній кар'єрі Г.Мубарака.

Крім партії влади в країні легально діяло 19 політичних партій і ще дві організації – «Брати-мусульмани» та комуністи – напівлегально. Партії мали свої друковані органи, проте реального впливу на політичне життя не справляли. Однією з причин є неписьменність населення (за роки правління Х.Мубарака вона скоротилася з 50% до 30%). Крім того мала значення специфіка партійно-політичного життя тих часів. Зазвичай партії в Єгипті формуються не на політичній платформі, а навколо конкретного лідера. Більшість з них не мала відділень у провінціях. Надзвичайно складно було зареєструвати нову партію. Закон № 40 від 1977 р. «Про систему політичних партій» встановлював цілу низку вимог до принципів,

¹ Політологи часто порівнюють її з КПРС в Радянському Союзі.

завдань, програми, політики та методів здійснення партійної діяльності. Багато партій не реєстрували з причини того, що їхні цілі і завдання повторювали цілі та завдання вже існуючих партій, що заборонялося законом.

Напередодні повалення Х.Мубарака в країні діяла велика кількість політичних рухів ліберально-демократичної опозиції, найбільші з них – «Кіфайя» («Досить!»), «Аль-Гад» («Завтра»), молодіжний «Рух 6 квітня». З'явилися і дрібніші політичні організації лівого спрямування: «Революційні демократи», «Справедливість і свобода – рух за соціалістичне оновлення» (група, яка відокремилася від «Революційних демократів») та ін. Вони виступала за розвиток демократії і додержання прав людини. Однак всі вони відрізнялися малою чисельністю та відсутністю масової підтримки з боку населення.

Найбільш впливовою опозиційною силою виступала Асоціація «Брати-мусульмани» (АБМ)¹. У 1970 – 1980-х рр. представники цієї організації, заробивши капітал у нафтових монархіях Аравійського півострову, почали засновувати у Єгипті банки та інвестиційні кампанії, які будували свою економічну модель виключно на засадах економічних принципів Корану та Сунни. Наявність в ісламістів власних соціальних та фінансово-економічних структур, які існують паралельно із державними, свідчило про те, що це – серйозна організація. Вона розраховувала

¹ Організація була заснована у 1928 р. у єгипетському місті Ісмаїлія вчителем Хасаном аль-Банной і швидко завоювала популярність в країні завдяки зрозумілим і близьким людям лозунгам, які закликали до ісламської справедливості і засуджували британський колоніалізм. Головне гасло відтоді і дотепер: «Іслам – ось рішення». Вважається, що заснування організації стало реакцією деякою частини єгиптян на модернізацію країни за західним зразком. Це – перша організація ХХ ст., яка проголосила своєю метою побудову держави і суспільства, заснованих на ісламських принципах. У 1930-х рр. вона стала швидко чисельно зростати, вербуючи прихильників серед середніх та нижчих верст єгипетського суспільства, які пізніше утворили кістяк ісламістського руху. АБМ вдалося досить швидко вибудувати чітку систему управління в центрі і на місцях, завдяки чому вона набула досить життєздатної структури. Популярності ісламістів також сприяла діяльність у соціальній сфері. За їхньої підтримки створювалися мережі лікарень, шкіл та інших соціальних установ, послуги у яких за якістю, як правило, не поступалися послугам, що надавалися у державних або приватних закладах, проте коштували на порядок нижче. «Брати-мусульмани» також брали на себе піклування про найбідніших, влаштовуючи благодійні обіди і безкоштовні курси релігійної освіти.

Один із найяскравіших ідеологів АБМ – Сейїд Кутб став засновником сучасної теорії радикального ісламізму. У 1960 – 1970-х рр. його ідеї поширилися за межі Єгипту і стали теоретичною базою багатьох радикальних ісламістських організацій (єгипетських «Аль-Джихад» та «Аль-Гамаа аль-Ісламія», а також міжнародних, таких як «Аль-Каїда» та «Хизб ат-Тахрір»). В самому Єгипті вони вступили у конфлікт з новою владою, організували невдалий замах на Г. А. Насера, були розгромлені і заборонені. У 1970-х рр. АБМ відмовилася від насильницьких методів боротьби за владу і стала позиціонувати себе як рух поміркованого толку. У 1980-х рр. їй дозволили брати участь у парламентських виборах.

підмінити собою недієздатні або недостатньо ефективно діючі державні інститути у той момент, коли це виявиться можливим.

Х.Мубарак не міг не зважати на такий фактор у країні, де іслам – офіційна релігія і 95,4% населення вважають її «дуже важливою». Попри те, що його режим політологи називали «світським», таким він повністю не був. Багато законів походило з шаріату, сімейне право взагалі ґрунтувалося на ньому. Ст. 2 Конституції стверджувала: «...принципи шаріату є основним джерелом законодавства». Однак президент не міг не реагувати на протиправні дії радикальних ісламістів, одним з результатів яких стало вбивство президента А.Садата. Відразу після нього в країні було введено надзвичайний стан, який, за офіційною версією, мав допомагати боротися з тероризмом і зміцнювати стабільність в країні. Однак опозиція стверджувала, що його позитивні наслідки виявилися меншими, ніж негативи. Такий стан фактично вивів спецслужби з-під контролю судової влади, а це створювало сприятливу ситуацію для сваволі та порушення прав людини: несанкціоновані арешти, катування ув'язнених і підозрюваних, таємні судові процеси у судах держбезпеки, втручання у приватне життя, заборони опозиції проводити масові мітинги і демонстрації, що фактично замикало політичні партії в їхніх офісах, цензура у засобах масової інформації тощо. Опозиція наполягала: влада використовує надзвичайний стан у своїх інтересах.

Починаючи з 2005 р. у політичному житті Єгипту виявилися деякі зрушення. 26 лютого 2005 р. Х.Мубарак у своєму виступі у Менуфії заявив, що вніс до Народних зборів пропозицію щодо змін ст. 76 Конституції і проведення надалі прямих президентських виборів на альтернативній основі¹. Парламент поправку прийняв, однак опозиція помітила її вади. Згідно нової редакції ст. 76-ої, до участі у найближчих виборах президента допускалися лише кандидати, які були членами керівництва офіційно зареєстрованих політичних партій. Надалі передбачалося, що кандидата на посаду президента зможуть виставляти тільки ті партії, яку одержать не менше 5% місць у Народних зборах та Консультативній раді (Шура – верхня палата парламенту). За результатами парламентських виборів кінця 2005 р. жодна партія, окрім правлячої НДП, не набрала у Народних зборах 5% місць². Хоча до президентських виборів допускалися незалежні кандидати, однак вони мали заручитися підтримкою не менш ніж 250 членів Народних зборів, Консультативної ради або обласних рад. За умов домінування в цих органах представників НДП така можливість мала ілюзорний характер. Референдум 26 травня

¹ Згідно Конституції Єгипту 1971 р. обрання президента країни відбувалося в такий спосіб: кандидатура президента висувалася не менш ніж однією третиною членів Народних зборів. Якщо вона підтримувалася двома третинами парламентарів, то виносилася на всенародний референдум. Тобто існував непрямий характер виборів та безальтернативність кандидатури висуванця.

² «Брати-мусульмани» вибороли 88 місць, тобто майже 1/5 народних обранців, але, поперше, сама організація не мала статусу офіційно дозволеної політичної партії, по-друге, кандидати від АБМ йшли як незалежні.

того ж року прийняв поправку до Конституції, хоча його результати виглядали явно сфальшованими: заявлено про участь 53,5% електорату, в той час, як останніми роками до виборчих дільниць приходило менш чверті тих, хто мав право голосу.

На президентських виборах 7 вересня 2005 р. на посаду претендували 10 кандидатів від 21 офіційно зареєстрованих на той момент партій, дві партії від участі в виборах відмовилися. Більшість претендентів широкий загаль не знав. У своїх передвиборчих платформах всі кандидати обіцяли в разі обрання вирішити найактуальніші проблеми єгипетського суспільства – скоротити безробіття і бідність, повести боротьбу із корупцією. Щоправда, не всі могли до пуття пояснити, як вони це робитимуть. На розв'язанні соціальних проблем зосередив свою програму і Х.Мубарак, підкресливши, що вона – не обіцянка, а зобов'язання. Він також заявив про намір впровадити у політичне життя Єгипту дві важливих зміни. По-перше, скасувати надзвичайний стан і натомість прийняти антитерористичні закони. По-друге, скоротити повноваження президента та уряду і розширити повноваження парламенту.

Вибори пройшли відносно спокійно. В них взяли участь 7 з 32 млн. виборців, що складало 23% всіх тих, хто мав таке право. За Х.Мубарака подали 6 млн. голосів (88,5 %), за Аймана Нура¹ – лідера ліберальної партії «Аль-Гад» («Завтра») – 500 тис. (7,6%), за лідера старішої партії «Аль-Вафд»² Ноамана Гомаа – 200 тис. (2,7%). Інші 7 кандидатів поділили між собою решту у 300 тис. голосів. У перемозі чинного президента виявився не тільки адміністративний ресурс, але й те, що впродовж багатьох років він користувався повагою як в середині країни, так і за її межами. Ще на початку 2000-х рр. його ім'я із гордістю вимовляли патріотично налаштовані єгиптяни.

Ставши до влади, Х.Мубарак у виконання своїх найголовніших політичних обіцянок 26 грудня 2006 р. заявив, що вважає за потрібне переглянути 34 статті Конституції. Поправки, запропоновані президентом, були винесені на обговорення Народних зборів і викликали дружню критику з боку опозиції. 19 березня 2007 р. парламент їх схвалив, 26 березня їх винесли на всенародний референдум. Опозиція закликала своїх прихильників до бойкоту. Офіційно оголосили, що у референдумі взяли участь 27,1% виборців, що за єгипетськими законами достатньо, аби вважати, що той відбувся (75,9 % з них схвалили пропозиції президента). Однак Єгипетська організація прав людини заявила, що у референдумі взяли участь не більше 5% виборців. Отже, ще раз підтвердилося: не так важливо, як проголосували, а те, як підраховали.

Стосовно змін у житті країни відповідно до нової редакції її Конституції, то насамперед, з неї зникло слово «соціалізм», яке раніше містилося у ст. 1, 4 та ще 9 статтях. По-новому формулювалася ст. 4, яка визначала економічну основу держави. Раніше як така визначалася

¹ Того ж року заарештований під приводом порушень у процесі реєстрації його партії.

² Партія «Аль-Вафд» була заснована під час антиколоніальної революції 1919 р.

«демократична соціалістична система». Із прийняттям поправок у цій статті вказувалося, що економіка Єгипту «заснована на розвитку економічних інститутів», а також «соціальної справедливості, захисті різних форм власності та охороні прав трудящих».

Однак не можна сказати, що від «арабського соціалізму» часів Г.А.Насера нічого не залишилося. Освіта та медичне обслуговування в державних закладах залишалися безкоштовними, товари першої необхідності – на субсидіях держави, зберігався державний сектор. Хоча з кожним роком в результаті процесу приватизації його масштаби та роль в економіці країни виявляли тенденцію до скорочення. Однак пріоритет у всіх сферах господарства віддавався приватному сектору, а сама філософія розвитку заснована на приватній ініціативі. Всі ці зміни мали сигналізувати іноземним інвесторам про те, що Єгипет перетворився на державу із повноцінною ринковою економікою. Разом із тим економічна основа держави формулювалася розпливчасто, не було вказівок на існування в країні ліберальної економічної системи. Ст. 59, в якій йшлося про те, що «захист, збереження і зміцнення соціалістичних завоювань є національним обов'язком» докорінно змінилася: національним обов'язком названо захист довкілля, що, безумовно є дуже актуальним завданням для країни, майже все населення якої проживає на 4% її території¹.

Що стосується президентських прерогатив, так вони зазнали певних обмежень. Раніше глава держави в деяких випадках міг діяти самостійно, без оглядки на уряд та парламент. В ст.74 старої редакції говорилося: «...якщо виникає загроза національній єдності, безпеці держави або перешкода для державних інститутів у здійсненні їхніх конституційних повноважень, президент республіки повинен прийняти термінові заходи для ліквідації такої загрози, звернутися із посланням до народу і впродовж 60 днів від дня прийняття цих заходів провести по них референдум». Нова редакція цієї статті передбачала, що перед прийняттям таких заходів президент повинен проконсультуватися із прем'єр-міністром і спікерами Народних зборів та Консультативної ради. Зміни відбулися у порядку призначення і звільнення уряду. Якщо раніше ст. 141 дозволяла президенту призначати і звільняти прем'єр-міністра, його заступників, міністрів та їх заступників, так у новому варіанті йому дозволялося призначати і звільняти тільки прем'єра. Решта призначень – після консультацій з ним же. Формально, повноваження президента наче обмежувалися, фактично – ні, оскільки прем'єр призначався президентом і навряд чи пішов би проти волі людини, від якої залежав. Голови обох палат парламенту, будучи представниками правлячої партії, чинили б так само. Стосовно парламенту, то він одержав більше повноважень у

¹ На той час на 4% території проживало майже 95% 80-мільйонного єгипетського населення, тобто його фактична густина складала в середньому 1540 особи на кв. км – одна з найвищих в світі. Кричуща нерівність і людська скупченість роблять небезпеку широкомасштабних виступів вельми ймовірною і надає соціальним конфліктам особливої гостроти.

прийнятті бюджету, проте в разі збільшення витратних статей мав узгоджувати із урядом джерела додаткового фінансування. В цілому складалося враження деякої лібералізації внутрішньої політики, проте водночас дуже обмежена лібералізація поєднувалася із посиленням контролю над засобами масової інформації, більшою жорсткістю щодо «додержання прав і свобод» під приводом боротьби із тероризмом. За ходом парламентських виборів, як і раніше мали слідкувати не тільки органи Міністерства внутрішніх справ, але й судді, однак міжнародні спостерігачі не допускалися. Надзвичайний стан Х.Мубарак не скасував.

Наприкінці свого правління він перетворився на одіозну фігуру, яка асоціювалася із очевидним застоєм у політичному житті, адже влада була в його руках довгі 30 років. Велике значення у падінні престижу президента мав його похилий вік¹ та погіршення стану здоров'я. Іслам привчає людей до думки про колосальний вплив сильної особистості в історії, а лідер, який слабне, втрачає легітимність в очах підлеглих. В Єгипті вирішили, що старий та хворий Х.Мубарак погано контролює ситуацію, фактично нею не управляє, що, з точки зору арабо-мусульманської політології – не припустимо.

Викликали гостре незадоволення з боку громадськості спроби передати владу на наступних президентських виборах у вересні 2011 р. Гамалю Мубараку. Але він не мав необхідних якостей політичного лідера, хоч і займав керівну посаду в партії. Серед однопартійців також не було єдності стосовно його підтримки, адже існувало протиріччя між «старою» та «молодою» гвардією. Син диктатора не подобався військовим, адже не пройшов відповідної підготовки і не мав впливу у силових структурах². Не було популярності і серед простих єгиптян. Його ймовірне президентство викликало у вересні 2010 р. перші серйозні політичні заворушення в

¹ Х.Мубарак народився 4 травня 1928 р.

² Треба розуміти, що армія впродовж багатьох десятиріч була основним гравцем на єгипетському політичному й економічному полі. Країна являла собою військово-поліцейську державу, де армія користувалася особливими привілеями і мала пріоритет у всіх сферах суспільного життя. Влада була в руках військових. Вони створили свою державу в державі, з надмірною концентрацією повноважень у бюрократичній верхівці, яка утворила стійку коаліцію з підприємницькими структурами. Останні десятиріччя єгипетські військові не витрачали увесь свій час лише на національну безпеку. Вони також займалися бізнесом. Йдеться не тільки про військові підприємства, але й про великі земельні масиви, нерухомість, автозаправки, будівельні і транспортні підприємства, фабрики і заводи, що випускали крім продукції оборонного призначення телевізори, холодильники, макарони, оливкову олію, крем для чищення взуття і багато чого іншого. Аналітики оцінювали частку економіки, контрольовану військовими, на рівні 40%. Це угруповання єгипетської еліти лякало піднесення «молодої гвардії» провідних єгипетських бізнесменів під керівництвом Гамалю Мубарака, які контролювали економічний блок уряду і проводили ефективні реформи з ефектом прискорення темпів зростання вітчизняної економіки. Багато хто був переконаний: вразі Гамаль стане президентом, він почне здійснювати політику приватизації, яка призведе до демонтажу економічної імперії єгипетських військових.

Єгипті. С початком ще серйозніших у січні 2011 р. Г.Мубарак разом із сім'єю терміново виїхав до Лондону.

Отже, в останні роки правління Х.Мубарака соціально-політичну систему Єгипту вирізняв все більш жорсткий авторитаризм із елементами демонстративної демократії, монополія на владу Національно-демократичної партії, переслідування опозиційних сил, численні зловживання з боку служб безпеки. Головне – величезний розрив між елітарним прошарком та переважаючою більшістю понад 80-мільйонного населення, яке мало значно гірші умови існування. За таких обставин соціально-політичне невдоволення мало раніше чи пізніше вилитися у масштабні політичні катаклізми.

Говорячи про соціально-економічні причини єгипетської революції, яку також називали «революцією лотосу», «революцією пірамід», «фініковою», «папірусовою», «молодіжною», «твіттерною» тощо, різні джерела насамперед вказують на економічну стагнацію, корупцію, соціальну нерівність, бідність та безробіття. Проте мало хто вдається до поглибленого аналізу ситуації, адже ці кліше не враховують національну специфіку. Стосовно стагнації, так вище показувався цілком не поганий стан економіки, що те заперечує.

За часів правління Х.Мубарака єгипетська економіка зросла у 4,5 рази, демонструючи один з найкращих показників для країн, які розвиваються. Попри те, що у 2008 – 2009 рр. намітилося деяке уповільнення, у 2010 р. темпи економічного зростання знов прискорилися. У порівнянні із розвиненими країнами світу рівень корупції дійсно виглядав високим. Як зазначали спостерігачі, будь-який папірець у державній установі, що одержувався з рук дрібного чиновника, міг коштувати 50 – 100 фунтів при зарплаті текстильника у 350 фунтів на місяць. Хабарі на вищому рівні сягали мільйонів і десятків мільйонів фунтів. Однак високий рівень корумпованості – типова риса країн, що розвиваються. За рівнем корумпованості Єгипет посідав 80-е місце в світі, набагато відстаючи від таких країн, як Ірак, Росія, Іран, Україна, Сирія, Білорусь та ін. і будучи на приблизно однаковому рівні зі Італією, Грецією, Китаєм та Індією.

Що стосується соціальної нерівності, так показники Єгипту виглядають високими хіба що на тлі скандинавських. З 145 країн, дані про які наведені у «Звіті про людський розвиток» Програми розвитку ООН за 2010 р., Єгипет перебував на 120 місці, тобто нижчий рівень нерівності, ніж у Єгипті був зафіксований лише в 23 країнах світу, а вищий – у 119, серед яких – Бразилія, Росія, США, Ізраїль, Велика Британія, Франція та ін.

Характерний для Єгипту достатньо низький рівень економічної нерівності пов'язаний із вельми специфічним характером єгипетської бідності. При тому, що практично всі, хто аналізував причини революційного вибуху в Єгипті, вказували: понад 40% єгиптян живе на 2 долари на день, практично ніхто не згадував показник крайньої бідності, тобто коли людина живе на 1,25 долари на день. За цим показником

Єгипет посідає передостанні місця разом із Естонією та Словенією, пропустивши вперед багато інших країн¹. Впродовж 2000 – 2008 рр. він опустився нижче 2%, що є мінімальним рівнем бідності, фіксованим Програмою розвитку ООН. Тобто Х.Мубараку вдалося практично повністю покінчити із крайньою бідністю. За показником 2 долари на день серед інших країн, що розвиваються, Єгипет також ближче до кінця списку². За умов державних субсидій підвищення світових цін на харчі, яке дало про себе знати в останні роки, не могло не вплинути на продовольчу ситуацію в країні. Державі все складніше було направляти кошти на продовольчі субсидії. До того ж ціни суттєво підвищилися не тільки на найнеобхідніше, але й на інші продукти та товари для все зростаючого населення.

Коли Х.Мубарак прийшов до влади, населення Єгипту складало приблизно 44 млн. осіб, у 2011 р. – наблизилося до 84 млн.³ Середньорічне збільшення становить 1,3 млн. чоловік⁴, а держава була спроможна включати в активне економічне життя приблизно 150 тис. осіб. Хоча за ініціативи президента здійснювалася програма планування сім'ї, і від 1988 до 1992 р. коефіцієнт народжуваності в Єгипті впав з 5 до 4 дітей на жінку, значну роль у демографічному зростанні мали успіхи медицини. Дитяча смертність скоротилася в 3 рази. Абсолютного максимуму темпи зростання чисельності єгипетського населення досягли у 1985 – 1989 рр., тобто це покоління молодих людей віком від 21 до 25 років, які стали рушійною силою січневих подій 2011 р. Можна сказати, що по режиму Х.Мубарака вдалися результати здійсненої ним модернізації. Зокрема, успіхи у збереженні життів тих, хто пізніше проти нього піднявся. А також можливість для великої маси молоді одержати освіту.

Головною рушійною силою подій 2011 р. стала молодь Єгипту. Статистика свідчить, що приблизно 40% населення країни – молоді люди віком до 15 років, ще 40 % – від 15 до 40 років. 42,8% молоді не мало роботи. Понад 43% єгипетських безробітних – з вищою освітою. Доступність одержання освіти призвела до зростання соціальних очікувань і так званого «статусного безробіття». Буквально: одержання вищої освіти породжує сподівання на роботу із високим статусом і зарплатою. Випускник університету не погодиться працювати офіціантом ані на батьківщині, ані за кордоном, куди люди їдуть в пошуках хоч якогось заробітку. Однак в європейських країнах, куди спрямовані найчисельніші міграційні потоки з арабського Сходу, молодь так само страждає від

¹ У 2005 – 2008 рр. в Грузії на 1,25 дол. на день жило 13,4 % населення, в Китаї – 15,9 %, в ПАР – 26,2%, в Індії – 41,6 %, в Ліберії – 83,7%.

² В означений період такі надходження мали 43,4 % населення Вірменії, 48,2 % В'єтнаму, 60,3% Пакистану, 75,6 % Індії, 94,8% Ліберії.

³ Деякі демографи вважають, що вже подолано стомільйонний рівень, оскільки по селах батьки часто не реєструють дітей, аби вберегти їх від військової служби.

⁴ Майже чверть усього населення країни мешкає у Каїрі та його передмістях. Столиця посідає перші місця в світі за концентрацією населення та забрудненням довкілля.

безробіття, до того ж вища освіта в арабських країнах – не на рівні світових стандартів.

Зворотною стороною підвищення освітнього рівня населення стало розростання бюрократичного апарату, куди намагалися працевлаштувати якомога більше випускників вищих навчальних закладів. Однак статусних робочих місць все одно не вистачало. Це посилювало кризу соціальних очікувань, до якої додавалося безгрошів'я, неможливість створити сім'ю через необхідність сплати калиму, влаштування пишних весільних урочистостей, традиції утримувати дружину і дітей силами глави родини тощо. Свою дію мала хороша поінформованість про стан справ в інших країнах завдяки новітнім комунікаційним технологіям. На відміну від батьків, які звикли до існуючих умов авторитарного режиму, молоде покоління не волило з існуючим становищем миритися, страждаючи від постійного приниження насамперед через неможливість самореалізації.

Як ще раз підтвердили події у Єгипті, спусковим механізмом для сучасних соціально-політичних вибухів є велика чисельність безробітних серед випускників вищих навчальних закладів. Відкриваючи нові університети, влада розраховувала на те, що покоління, які вчитимуться, тимчасово відволікатимуться від політики. Проте з часом накопичилася критична маса безробітних з університетськими дипломами. Однак єгипетська революція навряд чи набула б таких масштабів, як би її протестна база зводилася лише до невлаштованої високоосвіченої молоді. До неї додалися мільйони єгиптян різного віку, занять та освіченості, які впродовж короткого часу опинилися нижче межі бідності через зростання світових цін. Люди зневірилися у тому, що щось може змінитися, що хтось стане на їхній захист. Останнє стало очевидним в результаті парламентських виборів листопада – грудня 2010 р.

Партія влади одержала гучну перемогу, не залишивши ніяких шансів представникам опозиції. За результатами першого туру виборів «Братимусульмани», які балотувалися в ролі незалежних кандидатів, не змогли вибороти жодного місця. Разом із опозиційною партією «Вафд» вони заявили про фальшування результатів і бойкотували другий тур. Врешті решт парія влади одержала 420 із 508 місць (98 % загальної кількості депутатських мандатів) проти відповідних 14 (3,5%) для всієї опозиції, зміцнивши свої позиції напередодні президентських виборів. Всім стало зрозуміло: вибори сфальсифіковані і не відображають реального співвідношення сил у політичній розстановці сил в країні.

Гостре невдоволення зростало, до нього додалися враження від подій у Тунісі. Туніський президент Зін ель-Абідін Бен Алі під тиском народного обурення 14 січня 2011 р. залишив свою посаду і втік з країни. Ці події показали, що масові мирні виступи проти режиму спроможні змінити його. «Жасмінова революція» своєю швидкістю та безкровністю продемонструвала, що зміни правління в арабському світі можна досягти швидко і без надмірної жорстокості, аби покласти край жорстокості влади.

В Єгипті поштовхом стали «поліцейські бузувірства», які призвели до загибелі 28-річного Халед Саїда в червні 2010 р. Його затримали в одному з інтернет-кафе Олександрії і побили до смерті. Незадовго до того хлопець виклав в Інтернет відео, на якому поліціанти ділили здобич від продажу наркотиків. В мережі організувалося Facebook-співтовариство «Куллуна Халед Саїд» («Всі ми – Халед Саїд»). За допомогою Інтернету та мобільного зв'язку була організована акція, яка мала за мету зіпсувати свято поліції 25 січня. Розраховували, що на демонстрацію в Каїрі вийде тисяч 40, а вийшло понад 200. Лунали вигуки: «Геть Мубарака!», «Мубарак – злодій!», «Мубарак – боягуз!». Проти демонстрантів були кинуті від 20 до 30 тисяч поліціантів, які застосували водомети, сльозоточивий газ і кийки. У відповідь полетіло каміння. Демонстрантам вдалося прорвати поліцейські кордони і вийти на головний каїрський майдан Тахрір (у перекладі з арабської – «Звільнення»).

Хоча влада 27 січня заблокувала роботу Мережі та мобільного зв'язку, людей закликали не розходитися після п'ятничної молитви 28 січня і йти на маніфестацію з вимогами усунення від влади президента. Два арабомовні телевізійні канали «Аль-Джазіра» та «Аль-Арабійя» у подробицях показували хід подій. При тому, що доступ до Інтернету має обмежена чисельність єгиптян¹, телевізори є й в найбідніших. Виступи пройшли не тільки у столиці, але й в інших містах, зокрема в Олександрії люди вигукували: «Революція, революція, як вулкан, проти боягуза Мубарака». Стихійних рух розгорнувся без лідерів та організаційних структур, він складався із різних потоків. Це було піднесення арабської «вулиці» – так політологи позначили масову і політично активну частину арабських суспільств, яка скупчилася у містах. Не з самого початку, проте невдовзі до протестного руху приєдналися опозиційні політичні партії ліберально-демократичного спрямування, а також «Брати-мусульмани». Однак останні намагалися триматися в тіні, знаючи, що саме на них перших будуть спрямовані репресії з боку влади.

Х.Мубарак спочатку спробував зміцнити свої позиції. У містах найбільших збурень – Каїрі, Олександрії та Суеці – запровадили комендантську годину з 6 вечора до 7 ранку. На вакантну впродовж 30 років посаду віце-президента було призначено генерал-лейтенанта Сулеймана Омара, керівника служби розвідки, якому мала перейти частина президентських повноважень. З посад звільнено міністрів, які найбільш драгували опозицію. В ніч з 28 на 29 січня раптом виявилися відкритими водночас кілька в'язниць, і на вулиці Каїру вийшли понад 20 тис. злочинців. Почалися пограбування музеїв та державних установ, в яких взяла участь «балтаджія» – хулігани. Така ситуація зумовлювала жорстку реакцію з боку влади, однак самоорганізувалися городяни. Вони вийшли патрулювати вулиці і не допустили масових ексцесів. 1 лютого Х. Мубарак заявив, що не буде виставляти свою кандидатуру на президентських

¹ За повідомленнями єгипетської преси, у 2010 р. в країні нараховувалося 22 млн. користувачів Інтернету, хоча New York Times наводила цифру у 800 тис. на 2009 р.

виборах у вересні, і пообіцяв до того часу провести відповідні політичні реформи. Ця заява розколола опозицію і частково задовольнила лібералів, однак не ісламістів. На вулиці вийшли прибічники президента. Між ними та його опонентами мали місце сутички, в яких сталися жертви.

Треба окремо сказати про позицію у подіях 2011 – 2012 рр. армії – головної опори режиму Х.Мубарака. В арабо-мусульманському світі армія традиційно грала провідну роль у політичному житті держави. Саме військові виступали основною силою всіх перетворень та революцій на Близькому Сході, головним джерелом модернізації. Це стосується й Єгипту, де офіцерський корпус являє собою окрему касту, яка користується повагою з боку суспільства. Але розуміння необхідності зміни старого і ослаблого Х.Мубарака прийшло і до військових. Вони, після недовгого коливання і консультацій із Вашингтоном, заявили про нейтралітет: «Армія не буде придушувати мирні виступи народу». При цьому військові припиняли прояви насильства – розсіювали радикально налаштовані групи, які намагалися загострити обстановку. Розрахунок робився на те, що влада за умов хаосу та безладу перейде до військового керівництва. Так і сталося. Під тиском вищого офіцерства Х.Мубарак 11 лютого 2011 р. пішов у відставку¹, передавши владу Вищій раді військового командування армії (ВРВКА) на чолі із маршалом Мохамедом Хусейном Тантаві. Насправді здійснився класичний військовий переворот, при чому без великої крові. Впродовж 18-денного повстання за різними підрахунками загинуло від 400 до 850 осіб, декілька тисяч одержали поранення. Влада ж залишилася в руках військової еліти, так би мовити «колективного Мубарака».

Ставши при владі, ВРВКА 13 лютого заявила про розпуск парламенту і відміну Конституції. Раді передавалася законодавча влада на 6 місяців або до проведення парламентських та президентських виборів. Пізніше було прийнято Конституційну декларацію, яка стала тимчасовою конституцією (референдум з цього приводу пройшов 19 березня 2011 р.), і розпочато підготовку до виборів. При чому призначений Х.Мубараком уряд мав продовжувати роботу до формування нового кабінету. М.Тантаві як голова Ради одержав право представляти Єгипет як у міжнародних, так і внутрішніх справах. Було розпущено Національно-демократичну партію із конфіскацією її грошових коштів та майна. Багато її членів – колишніх високопосадовців одержали тривалі терміни ув'язнення за зловживання службовим становищем та фінансові обфурдки.

У серпні того ж року колишній президент та обидва його сини взяті під варту і пізніше віддані під суд. Х.Мубараку інкримінували застосування сили проти демонстрантів, привласнення державних коштів (статки сім'ї оцінювалися у суму від 40 до 70 млрд. дол.), експорт за заниженою

¹ Разом із сім'єю Х. Мубарак вилетів до особистої резиденції у курортному місті Шармель-Шейх, де спочатку опинився під домашнім арештом, а потім був взятий під варту.

ціною газу до Ізраїлю та зловживання владою. Банківські рахунки сім'ї Мубарак у єгипетських банках заморозили¹.

При тому, що ВРВКА намагалася зміцнити у суспільстві ідею про те, що армія є єдиним гарантом успіху революції та збереження її завоювань, у суспільстві зростало невдоволення політикою військових. Міжнародна правозахисна організація Amnesty International дійшла висновку, що при них ситуація з правами людини у Єгипті погіршилася у порівнянні із часами диктатури Х.Мубарака. Тільки за перші декілька місяців їх правління біля 12 тис. осіб постали перед судом за порушення порядку. Найменше 13 осіб стратили. В арсеналі військових – масові репресії по відношенню до журналістів, блогерів та критиків їхнього режиму. Правозахисники висловили думку, що жорстоке придушення протестів перекреслює всі досягнення революції. Опозиція сформувала Раду Попечителів – орган, призначений вести діалог із ВРВКА. До нього увійшло 20 осіб – організаторів масових протестів, провідних політичних діячів та політичних активістів.

У політикумі післяреволюційного Єгипту крім військових діяли «Брати-мусульмани» і салафітський рух², Фронт аль-Барадеї³ (Народна кампанія у підтримку аль-Барадеї і Національна асоціація за зміни); Фронт лівих сил, партія «Васат», партія «Вафд», Насерістська партія, Національно-прогресивна партія, партія «Аль-Гад» та інші партії, блоки та «фронти». Реальні позиції партій показали парламентські вибори, які розпочалися 28 листопада 2011 р. Вони проходили на тлі зіткнень, страйків а також хвилі ажіотажного попиту на бензин. Результати оприлюднили 21 січня 2012 р. Найвпливовішою політичною силою виявилася сила ісламістська. Утворена «Братами-мусульманами» Партія свободи і справедливості одержала 233 з 498 місць у нижній палаті парламенту (47%), партія фундаменталістів-салафітів «Ан-Нур» – на другому місці із показником 121 мандат (24 %). Тобто в цілому ісламісти вибороли 71% парламентських місць. Таким чином вони прийшли до влади демократичним легітимним шляхом⁴. Ліберальна партія «Аль-Вафд»

¹ У 2012 р. за загибель сотень людей під час придушення акцій протесту Х.Мубарака засудили до довічного ув'язнення. Пізніше справу неодноразово переглядали. Кожний раунд судового процесу над колишнім президентом і його прихильники, і супротивники використовували як привід для організації вуличних безладів. У 2013 р. звинувачення у розстрілі демонстрантів були зняті, проте екс-президент і його сини одержали покарання за присвоєння близько 17 млн. доларів з фонду реставрації президентських палаців. Крім тюремного ув'язнення – виплата всієї вкраденої суми плюс 2,5 млн. доларів.

² Салафіти – радикально налаштована сунітська течія в ісламі.

³ Мохаммед аль-Барадеї – колишній директор Міжнародної агенції із атомної енергетики (МАГАТЕ) – міжурядової організації, що входить до складу ООН. Лауреат Нобелівської премії. Тривалий час працював за кордоном. Приїхавши до Єгипту, у лютому 2010 р. очолив «Національну асоціацію за зміни». Розглядався в якості лідера протестного руху, проте широкої підтримки населення не здобув.

⁴ Під час виборчої кампанії ісламістські агітатори використовували гасло: «Ти за іслам чи за Америку і євреїв? Якщо за іслам – голосуй за Братів-мусульман!»

одержала лише 43 депутатських мандатів (9%). Замикали список світські партії «Аль-Кутля» – 39 місць, незалежні депутати – 17 місць і партія «Аль-Адль» – 5 місць. 40 місць, що залишилися, були заповнені через довибори, проте загальної картини не змінили. Молодіжні рухи представництва в парламенті не одержали. Вони виступили застрільниками масових протестів, однак переважаюча більшість виборців – не користувачі Інтернету із ліберально-демократичними поглядами, а патріархально мислячі злидарі, які сподіваються на справедливість ісламу.

23 січня 2012 р. нижня палата парламенту розпочала свою роботу¹. Спікером обрали одного з керівників Партії свободи і справедливості Саада аль-Кататні. Разбалансованість ситуації призвела до перехоплювання ініціативи радикальними ісламістами, які спробували використати протестну енергію мас з метою перебудови існуючої системи взаємовідносин владних структур із суспільством і нав'язування свого алгоритму державного будівництва за ісламським зразком. Ліберальні суспільно-політичні сили країни не спромоглися виробити альтернативну парадигму своєї діяльності і дати гідну відсіч ісламістам. Голова ВРВКА М.Х.Тантаві у листі до Народних зборів заявив про передачу їм законодавчої влади. З 25 січня в Єгипті був скасований режим надзвичайного стану, який діяв понад 30 років. Але М.Х.Тантаві заявив, що надзвичайні заходи діятимуть по відношенню до «бандитів» і з врахуванням напруженої ситуації в країні. В дійсності, військові, розганяючи незадоволених, нерідко називають «хуліганами і бандитами» заводіїв демонстрацій. А такі розпочалися вже у липні 2011 р. і спричинялися майже кожного тижня впродовж наступних місяців.

У країні побільшало страйків, коли свої вимоги висували представники різних верст населення – від текстильників, транспортників, працівників страхових компаній до студентів та школярів². Демонстранти вимагали найскорішого вироку Х.Мубараку, передачі військовими влади цивільному уряду, а також збільшення заробітних плат. Прості люди – в очікуванні на таке підвищення за рахунок повернення мільярдів, які корупціонери вивели за кордон. Сподівалися на негайне покращення становища, але такого не сталося. До країни почало повертатися чимало реемігрантів, які раніше працювали у Лівії. З Афганістану, Пакистану, Ірану, із Західної Європи повертаються сотні членів «Аль-Гамаа аль-Ісламія», «Аль-Джихад» та інших терористичних організацій, які, мовляв, були борцями із поваленим деспотичним режимом Х.Мубарака. В Єгипті загострилися міжконфесійні відносини між мусульманами та коптами – єгипетськими християнами. Погрозами на адресу «невірних» ревні ісламісти не обмежувалися, справа доходила до кровопролиття. Копти масово поїхали з країни, в якій раніше всіляко підкреслювалося, що всі

¹ 29 січня 2012 р. відбулися вибори до верхньої палати – Консультативної ради. Партія справедливості і свободи одержала майже 60% голосів.

² Студенти страйкували, вимагаючи підвищити оцінки, одержані ними на іспитах, школярі старших класів шкіл – за полегшення навчальних програм.

громадяни, не зважаючи на віру, користуються рівними правами. Деякі єгиптяни, побоюючись зростання напруження, не воліли, аби військові пішли. Однак останні оголосили, що залишать владу 30 червня 2012 р. після проведення президентських виборів.

Перший тур президентських виборів пройшов 23 і 24 травня 2012 р. Виборці могли обирати з 10 кандидатів. Міжнародні оглядачі назвали перші вільні президентські вибори в Єгипті історичним досягненням. У другій тур вийшли представник «Братів-мусульман» Мохаммед Мурсі (25,3% голосів) і колишній прем'єр-міністр в уряді Х.Мубарака Ахмед Шафік (24,9% голосів). У другому турі, що відбувся 16 – 17 червня, переміг професійний інженер М.Мурсі. Його показник – 51,73% голосів (13,23 млн.) проти 48,27% (12,35 млн.), тобто різниця – приблизно 890 тис. голосів, перевага мінімальна. Перемозі кандидата від Партії свободи і справедливості сприяли декілька обставин. По-перше, його щиро підтримали консервативно налаштовані громадяни, переконані, що віруюча людина на чолі країни нарешті покладе край корупції та зловживанням у владі, а також зможе побудувати справедливую систему на засадах ісламу. По-друге, значна частина ліберально налаштованої громадськості взагалі бойкотувала вибори, оскільки другим претендентом на високу посаду виступив представник старого режиму.

Під час перевиборчих перегонів М.Мурсі обіцяв стати справжнім демократом, бути президентом не тільки для своїх прибічників, але й для усіх інших єгиптян, до думки яких він прислухатиметься. Він виглядав вельми поміркованою фігурою і став першим після попередніх президентів-військових президентом-цивільним. Проте відразу після інавгурації він почав перебудовувати державу на власний (ісламістський) лад, а також вдався до зміцнення своєї влади, відтискаючи від важелів управління військових, парламент і суди. В результаті армійська верхівка через відставки багатьох вищих офіцерів була повністю оновлена. У парламенті залишилися працювати лише президентські симпатки. Незалежність судів перетворилася на фікцію. Було розроблено нову Конституцію, засновану на шаріаті, яка викликала різку критику з боку опозиції через обмеження громадянських прав і свобод в ім'я «релігійних і моральних норм». 15 і 22 грудня 2012 р. відбувся референдум, на якому більшість учасників її підтримали (опозиція заявляла про масове фальшування результатів, хоча самі опозиційні лідери погоджувалися із тим, що навіть якщо вони й були, на загальний результат це не вплинуло). На опозиційних політиків, громадських діячів, журналістів, які ставили під сумнів обраний шлях розвитку країни, почалися гоніння.

Але, як з'ясувалося, доскональне знання Корану не гарантує успіхів в економіці, ситуація в якій погіршувалася: суттєво збільшилися обсяги державного боргу, дефіцит бюджету, інфляція та безробіття. Економічне зростання загальмувалося. За умов поглиблення кризи М.Мурсі вдався до посилення державного регулювання економіки, що мало зворотній ефект: в країні почалися перебої з бензином, електрикою, водою і хлібом. Свою

відповідальність за економічні негаразди президент і його прибічники-ісламісти визнавати не збиралися. Натомість в країні розгорнулася кампанія із насадження свого уявлення про роль ісламу у суспільстві і боротьби проти «аморальної поведінки». Це викликало невдоволення у середнього класу, положення якого значно погіршилося. Особливо дратувало те, що колись гнані ісламісти при своєму ставленникові набули розкішних маєтків, офісів, автомобілів. При чому особливо сильне обурення виявила провінція, яка відчула себе обдуреною. Саме консервативні регіони забезпечили перемогу М.Мурсі, однак відразу після того про них забули, оскільки всі ресурси кинули на втримання столиці. Обіцянки нового президента швидко побудувати справедливе і квітуче суспільство виявилися примарними. Єгипет одержав нову версію авторитаризму, причому економічно некомпетентного.

Зростання хвилі невдоволення призвело до протестного вибуху 30 червня 2013 р. – річниці інавгурації М.Мурсі. За оцінками армійського командування, на вулиці Каїру вийшло більше людей, ніж у будь-який день протестів проти Х.Мубарака, а всією країною чисельність демонстрантів перевищила кілька мільйонів осіб, які належали до різних соціальних верств. Іноземні спостерігачі заявили, що ті події стали наймасовішою політичною акцією в історії Єгипту. Демонстранти вимагали відставки президента, проведення дострокових виборів, змін Конституції в бік її лібералізації, перетворення Єгипту з президентської республіки на парламентську.

М.Мурсі, який вважав, що перемога на виборах надала йому змогу діяти на власний розсуд, не виявляв бажання йти у відставку. Деякий час армія в ситуацію не втручалася, але на неї президент поклатися не міг. Натомість поблизу його резиденції зібралося близько 30 тис. його прихильників, озброєних кийками і щитами. Ввечері 1 липня ВРВКА висунула ультиматум, у якому «всім політичним силам» (тобто президенту) відводилося 48 годин для пошуку компромісу із демонстрантами, які «висловлювали волю народу». Інакше військові обіцяли втрутитися і спрямувати Єгипет обраним ним же шляхом. Тобто армія пригрозила М.Мурсі військовим переворотом. Демонстранти взяли штурмом офіс «Братів-мусульман» у Каїрі і погрожували рушити на штурм палацу президента в разі його відмови піти у відставку. Військові відсторонили М.Мурсі від влади, 4 липня примістили його під домашній арешт. Його звинуватили у нездатності розв'язати економічні проблеми країни, авторитарному підході до влади та ісламізації Єгипту. Більшість єгиптян раділи. ВРВКА призупинила дію Основного закону, розпустив уряд. Лідер єгипетської опозиції Мохаммед аль-Барадеї зайняв посаду прем'єр-міністра.

Всією країною почалися протести прибічників поваленого президента та ісламістського руху, чийм представником він був, що призводило до кривавих сутичок із представниками правопорядку. За офіційними даними міністерства охорони здоров'я країни, загалом

загинуло 1,4 тис. осіб, а ще близько 4 тис. одержали поранення. Уряд запровадив в країні надзвичайний стан. На тлі тих подій почався розкол і в правлячих колах: у відставку пішов М.аль-Барадеї. Вчинок політика, якому багато хто передрікав у випадку проведення дострокових виборів посаду президента або прем'єра, викликав неоднозначну реакцію. Дехто високо оцінив його небажання брати участь у вбивстві співгромадян. Інші засудили за «зраду єгипетського народу». Військові і сили правопорядку жорстко придушили протести. Саме рішучі дії військового командування здобули йому широку підтримку громадян.

На початку вересня 2013 р. генеральний прокурор Єгипту заявив, що М.Мурсі судитимуть за бандитизм, за масові вбивства тих, хто протестував проти перевищення ним влади, а також з державну зраду. Разом із ним були заарештовані і притягнені до суду сотні ісламістських лідерів та активістів. В грудні 2013 р. «Брати-мусульмани» були офіційно визнані в Єгипту терористичною організацією, суд заборонив їхню діяльність. 683 особи одержали смертний вирок за серпневі сутички, коли загинули сотні людей. На смерть було засуджено і екс-президента. Ці вироки сколихнули світову громадськість, яка заперечувала смертну кару як таку. У квітні 2015 р. суд виправдав М.Мурсі стосовно звинувачення у вбивстві журналістів під час зіткнень біля президентського палацу в Каїрі у 2012 р. Завдяки цьому екс-президенту вдалося уникнути смертної кари. 18 червня 2016 р. Кримінальний суд виніс йому вирок – довічне ув'язнення за шпигунство на користь Катару. Після приходу до влади військових 1400 ісламістських активістів були знищені, 15 тис. одержали поранення, приблизно 40 тис. були заарештовані і одержали різні терміни ув'язнення. Всією країною закрили тисячі непідконтрольних владі мечетей, заборонили проповідникам-екстремістам читати проповіді і конфіскували книги богословів, які проповідували джихад.

У відповідь ісламістський рух закликав народ повстати і повернути собі Єгипет. Події у Єгипті мали ширший резонанс: «Ісламська держава» закликала помститися єгипетським суддям за смертні вироки своїм соратникам, і цей заклик був почутий. В центрі Каїру був вбитий генеральний прокурор Єгипту Хишам Баракат. За цією подією треба бачити глибший сенс. «ІД» прагне нав'язати політичну і юридичну владу ісламу усьому світові. Важливим етапом у реалізації цього завдання є знищення мусульманських держав, оскільки, з погляду класичного ісламу, створення кордонів між членами мусульманської умми – це ересь. Тобто головна мета – знищення режимів, які борються із ісламістами, наразі єгипетського.

Єгиптяни на собі відчули всі принади ісламістського правління, коли неодноразово переписувалася Конституція, а вибори і референдуми перетворилися на невід'ємну складову життя. Все це супроводжувалося бурхливим партійним будівництвом, в результаті якого утворилася велика кількість партій. В країні відбувалися криваві сутички, що дуже шкодило економіці, зокрема туристичному бізнесу (прибутки від туризму складають

левоу частку надходжень до державного бюджету; туристів тут називають «єгипетською нафтою», а її приплив тоді скоротився в рази). Після повалення М.Мурсі військові дали зрозуміти, що не підуть на поводу у громадськості, як це робила у перехідному періоді 2011 р. адміністрація під управлінням маршала М.Тантаві. Досить швидко було розроблено проект нової Конституції, в якому накреслювався новий режим, фактично військовий. Більшість єгиптян сприйняли його схвально, і він одержав підтримку на референдумі у січні 2014 р. (хоча ісламісти заявили про свою незгоду, що виявлялося у влаштуванні терористичних актів із вибухами і жертвами).

Все більшої популярності набував генерал Абдул-Фаттах ас-Сісі – найвищий посадовець в армійській ієрархії держави – голова ВРВКА, головнокомандувач збройними силами, міністр оборони і військової промисловості. Наприкінці січня 2014 р. Адлі Мансур, призначений тимчасовим президентом Єгипту, присвоїв А.-Ф.ас-Сісі звання фельдмаршала. У червні 2013 р. А.-Ф.ас-Сісі рішуче повів боротьбу проти ісламістів, за що ті прозвали його «кривавим катом». На президентських виборах 26 – 28 травня 2014 р.¹, згідно з даними виборчої комісії, він одержав 96,9% голосів виборців проти 3,1% лідера лівоцентристів Хамдена Сабахі. Після оголошення результатів тисячі людей, радіючи, вийшли на вулиці міст з прапорами і фотографіями нового президента. Свою прихильність новій владі виявили підприємницькі кола країни. Парадоксально, але підтримку режиму вирішила надати друга за силою ісламістська партія – партія салафітів «Ан-Нур» (і цілий ряд інших впливових ісламістів). Налякані правлінням Братів-мусульман члени секуляристського ліберального блоку вирішили підтримати армію.

Прийняття нової Конституції суттєво знизило значення наступних парламентських виборів. В країні – велика кількість політичних партій, що дезорієнтує єгипетських виборців і ускладнює їхнє волевиявлення. Така ситуація ставить під сумнів парламентську республіку. Беручи до уваги розгул багатопартійності і складну соціально-економічну ситуацію в країні, можна зрозуміти, чому конституційна комісія наділила більшою владою саме президента, а та стає все більше милітаризованою.

Дата парламентських виборів кілька разів змінювалася. Нарешті вони пройшли в два етапи: 18 – 19 жовтня і 22 – 23 листопада 2015 р. У відповідності із законом про Палату представників² обирається 596 депутатів: 448 за одномандатними округами, 120 – за партійними списками, 28 парламентарів призначає президент (вони мають бути незалежними, не менше половини – жінки). Явка була не надто високою –

¹ Вибори тривали три дні через низьку явку. За офіційними даними, вона склала приблизно 39% від усього електорату. За оцінками оглядачів, насправді вона була нижчою. Чимало єгиптян невдоволені черговим президентом-військовим. Відіграв роль заклик ісламістів бойкотувати вибори. Не виявила підтримки новому президенту молодь, незадоволена тим, що влада військових придушує будь-які протестні демонстрації.

² До грудня 2014 р. єгипетський парламент носив назву Народні збори.

на рівні приблизно 30% електорату.¹ Лідерами виборчої кампанії стали політичний блок «З любов'ю до Єгипту», який підтримував президента А.-Ф.ас-Сісі. До нього увійшли десять політичних партій, серед них найстаріша ліберальна партія «Аль-Вафд» і «Партія вільних єгиптян», а також об'єднання «Республіканський Союз». У виборах взяла участь і салафітська партія «Ан-Нур». Рух «Брати-мусульмани» та їх політична партія «Свобода і справедливість» після повалення М.Мурсі, як заборонені, участі у виборах не брали. Як і передбачалося, з великим відривом гору взяли прибічники президента. Їх головне завдання: перевести нову Конституцію у працюючі закони для країни, скасувати рішення, прийняті за часів М.Мурсі і розробити нове законодавство. Парламентські вибори розглядалися єгипетськими політологами як останній період перехідного періоду. 10 січня 2016 р. після трирічної перерви пройшло перше засідання оновленого єгипетського парламенту, націленого на повернення стабільного розвитку своєї держави.

Єгипет впродовж довгого часу вважався оплотом миру і стабільності в регіоні. Події 2011 – 2012 рр. не могли не внести в них суттєві корективи, адже порушився баланс в країні, яка значною мірою була їм запорукою. З одного боку, Х.Мубарак спромігся водночас і користуватися американською підтримкою, і проводити власний курс. З іншого, були налагоджені відносини із арабським світом, зіпсовані його попередником. З третього, спокійніше почувався Ізраїль – одвічний подразник арабської гідності. Міжнародні оглядачі спочатку дивувалися тій легкості, з якою американська адміністрація відмовилася підтримувати єгипетського президента. Ймовірно, відіграло роль розуміння того, що слабкий правитель, який так довго тримав владу в країні, має піти. Не виключений зовнішній, зокрема американський, вплив через різні канали на розвиток подій наприкінці 2010 – на початку 2011 р., і не тільки. Показовим є факт визнання Америкою «Братів-мусульман» політичною і соціальною силою в Єгипті. Парадоксальним чином виявилася зацікавленість США у дестабілізації ситуації в регіоні. Але у приході до влади ісламістів вбачали загрозу керівники інших держав. Також їхнє занепокоєння зумовлювалося тією обставиною, що Єгипет контролює Суецький канал – одну із найважливіших транспортних артерій світу. Якщо повалення Бен Алі у Тунісі дало імпульс народним виступам єгиптян, так від того, яким чином і як швидко буде подолано кризу влади у самому Єгипті, значною мірою залежить геополітичний розклад і на арабському Сході, і у ширшому масштабі.

Прихід ісламістів до влади міг врешті решт призвести до втрати національної єгипетської держави на користь транснаціональної, за яку виступають активісти Ісламської держави. Режим А.-Ф.ас-Сісі вдався до

¹ Більшість виборців непокоїлась за свою безпеку. Крім того, виборці часто не знали, за кого голосувати, оскільки не були знайомі з кандидатами та їхніми програмами. Відсутність роботи з електоратом знижує інтерес до виборів.

різного роду заходів недопущення подібної перспективи. Зокрема, – кроки у відновленні союзницьких відносин із монархіями Перської затоки, зміцненні відносин з арабськими і африканськими країнами. Африканський Союз призупинив співпрацю з Каїром після перевороту в липні 2013 р. Однак після того, як на референдумі було схвалено нову Конституцію і А.-Ф.ас-Сісі вступив на посаду, членство було відновлено. Саудівська Аравія, Кувейт й ОАЕ підтримують нову владу фінансово кредитами і субсидіями а також закликають США нормалізувати відносини з Єгиптом. Разом із тим Каїр не залишає надій на повернення собі втраченої внаслідок внутрішніх потрясінь ролі провідної держави арабського світу та відновлення впливу Єгипту в регіоні.

Якщо піднятися в аналізі вище, так можна побачити, що події в Єгипті мають безпосередній вплив на весь близькосхідний регіон. З одного боку його внутрішня нестабільність (як колишнього лідера регіону) свідчить про те, що в стадії геополітичної нестабільності перебуває увесь Близький Схід. Якщо раніше у близькосхідних державах при правлінні авторитарних диктаторів все було відносно стабільним, так нині картина зовсім інша. З іншого боку, нестабільність у Єгипті впливає на його лідерські позиції, що тим самим загострює боротьбу за лідерство серед претендентів на лідерство, зокрема, з боку Туреччини, Саудівської Аравії, Ірану, що виявляється у конкретиці їхньої внутрішньої і зовнішньої політики.

Єгипет знаходиться у надзвичайно складному перехідному періоді. Пошуки шляхів модернізації тривають. Як це не парадоксально, але ісламісти також спробували дати свою відповідь на цей виклик. Широкі протестні виступи, на яких вони піднялися, були виявленням протиріч неоліберальної модернізації, коли при непоганих темпах економічного зростання водночас посилюються соціально-політичні конфлікти та ціннісні суперечності. Подолати це спробували шляхом «консервативної модернізації», коли рішення всіх проблем вбачалося в ісламі. Ісламісти не розуміють драматизму його протиріччя із сучасними реаліями. В основі мусульманської віри – такі цінності, як общинність, патерналізм, егалітаризм, невибагливість до умов життя, вміння задовольнятися малим, заперечення зайвого накопичення, підозріле ставлення до новацій. Це те, що допомагало виживанню спільноти за умов архаїчного суспільства раннього середньовіччя. Впродовж століть ці норми так чи інакше порушувалися, особливо можновладцями. На межі ХХ – ХХІ ст. світ під впливом глобалізації все більше орієнтується на інші цінності, відмінні від названих. Зокрема, найвищою цінністю вважаються саме інновації.

Головним фактором, що визначатиме майбутнє країни, стане спроможність чи неспроможність нового єгипетського керівництва зміцнювати безпеку і вирішувати соціально-економічні проблеми. Однак всі соціально-економічні проблеми єгипетського суспільства є надзвичайно складними, а завищені очікування мас спонукають до швидких та

рішучих змін на всіх рівнях¹. Ситуація підігрується демографічною обставиною – великою питомою вагою у населенні країни молоді, у психології якої серед характерних рис на провідному місці – нетерплячість. Молоді генерації орієнтовані на модернізацію, проте мають існувати за умов переважання традиційних канонів. Час від часу вони виявляють своє невдоволення існуючим станом справ. На прикладі Єгипту яскраво позначився не тільки конфлікт цивілізацій Сходу та Заходу, але й конфлікт поколінь. Важко сказати, яким чином його можна розв'язати, коли Єгипет перебуває у проміжному стані між хаосом, авторитаризмом і демократією.

Література

Ас-Сісі ламатиме голову, як розв'язати проблему безпеки в Єгипті [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/2014/06/03/egyptian-economy-and-security-big-challenges-for-president-abdel-fattah-al-sisi/>

Барфи Б. Насколько нова «новая внешняя политика» Египта? /Б.Барфи [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/asia/20110609/170489273.html>

Беляков В. Перемены в условиях стабильности /В.Беляков //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 6.

Беляков В. Мухаммед Хосни Мубарак /В.Беляков //Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 5.

Беляков В. Египет: рождение «Второй республики»? /В.Беляков //Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4.

Беляков В. Египет: реформа конституции /В.Беляков //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7.

Беляков В. В. Египет: плоды либерализации и мировой кризис /В.Беляков //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 3.

Бовсунівський П. Причини встановлення та повалення політичної влади "Братів-мусульман" в Арабській Республіці Єгипет /П.Бовсунівський // Зовнішні справи.– 2013. – № 10.

Васильев А. М. Цунами революций не спадает /А.М. Васильев //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6.

Васильев А.М. Египет после выборов //Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 4.

Васильев А.М. Новый виток египетской революции /А.М.Васильев, Д.И.Винницкий //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 1.

Васильев А.М. Военные вновь у власти? /А.М.Васильев, А.В. Коротаев, Л.М. Исаев //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 10.

Гаврилюк Г. І. Еволюція партійної системи Єгипту в світлі концепції демократичного транзиту /Г.І.Гаврилюк //Гілея. – 2015. – Вип. 100.

Гірчак О. Нова політична система Єгипту за А.Ас-Сісі: на шляху до тоталітаризму /О.Гірчак, О.Роговик [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://iac.org.ua/nova-politichna-sistema-yegiptu-za-a-as-sisi-na-shlyahu-do-totalitarizmu/>

Гуменюк Н. Розколоті надвоє /Н.Гуменюк // Український тиждень.– 2013. – № 34.

Дергачев В. Египет – политическая турбулентность. Страна приходит в себя после революции /В.Дергачев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://intiqom.uz/ru/diniyoqimlar/boshqaoqim/133-2011-06-18-22-38-36.html>

Єгипет: системне порушення прав людини триває [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/2015/06/01/egyptian-human-rights-council-calls-on-state-to-end-abuses/>

Исаев Л. Генералы ушли, генералы вернулись: египетской революции три года /Л.Исаев //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 1.

¹ Тільки за три перші місяці 2015 р. пройшли понад 400 демонстрацій з вимогами економічного характеру.

- Карякин А. Три уровня египетского кризиса /А.Карякин [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://russ.ru/pole/Tri-urovnya-egipetskogo-krizisa>
- Коротаев А. В. Египетская революция 2011 года: структурно-демографический анализ /А.В.Коротаев, Ю.В. Зинькина //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6, 7.
- Коротаев А.В. Египетский переворот 2013 года: опыт эконометрического анализа /А.В.Коротаев, Л.М.Исаев //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 2.
- Кудряшова И. Революция в Египте и арабский мир /И.Кудряшова [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.rabkor.ru/interview/12200.html>
- Малик Халиль Мона Абдель. Динамика религиозно-культурной ситуации в постреволюционном Египте / Малик Халиль Мона Абдель //Вестник МГИМО-Университета – 2012. – № 6.
- Нагайчук В. Єгипетська драма: акт третій... /В.Нагайчук //Зовнішні справи.– 2013. – № 8, 9, 10.
- Подцероб А. Египет. Революция победила, но чуда не будет /А.Подцероб [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://journal-neo.com/?q=ru/node/6418>
- Сергеев А. К. Египет: внутренняя политика и социально-экономическое положение на современном этапе /А.К.Сергеев //Востоковедческий сборник. – 2001. – Вып. 2.
- Смирнова К.Є. Хід політичної боротьби в Єгипті після повалення Хосні Мубарака: причини провалу «Революції 25 січня» /К.Є.Смирнова //Гілея. – 2013. – Вип. 78.
- Чайко И. А. Роль вооруженных сил в политической системе Египта /И.А.Чайко //Вестник МГИМО -Университета. – 2013. – № 3.
- Эль Саббах А. Отстранение Мубарака и новые перспективы Египта /А. Эль Саббах //Неприкосновенный запас. – 2011. –№ 79.(5).
- Эль Саббах А. Египетская революция /А. Эль Саббах //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 10.
- Энгдаль У. Египетская революция: «творческое разрушение» для Большого Ближнего Востока? /У.Энгдаль [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/55198/>
- Яковина И. Мусульмане против исламистов. В Египте началось восстание против Мохаммеда Мурси /И.Яковина [Эл. ресурс] – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2013/07/01/oneyear/>
- Adly A. Economic Recovery in Egypt Won't Guarantee Political Stability /A.Adly [Electronic resource] – Mode of access: <http://carnegie-mec.org/2015/05/20/economic-recovery-in-egypt-won-t-guarantee-political-stability/i8sm>
- Amr El-Shobaki. Egypt: Between Chaos, Authoritarianism, and Democracy / Amr El-Shobaki [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.mei.edu/node/20431>
- Brown N. Tracking the "Arab Spring": Egypt's Failed Transition / N. Brown //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 4.
- Dunne M. Egypt: Why Liberalism Still Matters / M.Dunne, T. Radwan. //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 1.
- El Nakhal A. The Rise And Fall Of Egypt's Democracy / A. El Nakhal [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.mintpressnews.com/MyMPN/rise-fall-egypts-democracy/>
- Gold Z. Egypt's Theory of Terrorism / Z. Gold, E. Miller // Foreign Affairs. – 2016. – June 16.
- Is another revolution brewing in Egypt? Five years after the Arab Spring, analysts say the conditions are in place for another uprising in Egypt. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.aljazeera.com/news/2016/01/160122114637805.html>
- Ottaway M. Egypt's Durable Arab Spring. A Third Revolution Haunts President Abdel Fattah el-Sisi / M.Ottaway, D. Ottaway //Foreign Affairs. – 2016. – January 24.
- Salem P. Egypt's Importance in a Time of Troubles / P. Salem [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.mei.edu/content/article/egypts-importance-time-troubles>

Сирійська Арабська Республіка

Сирію називають «серцем арабського світу». Це – землі, де історія розгортається вже сьоме тисячоліття, від часів виникнення цивілізації у Месопотамії. Історія незалежної держави Сирія починається 17 квітня 1946 р., коли були виведені французькі війська (колишньою турецькою провінцією¹ за мандатом Ліги Націй з 1920 р. управляла Франція). Рання Сирія – це череда переворотів і військових авантур. Від 1958 р. вона утворювала разом із Єгиптом Об'єднану Арабську Республіку, з якої вийшла у 1961 р.

Сьогодні Сирія залишається останньою державою, у чий основі лежить легендарний «арабський соціалізм», який у різних варіаціях панував на Близькому Сході і у Північній Африці у ХХ ст. Більш того, при владі в Сирії – один із найрадикальніших варіантів цієї ідеології – баасизм. Його назва походить від назви партії Баас, повна назва партії – Партія арабського соціалістичного відродження.² Гасла партії: «Єдність. Свобода. Соціалізм!» і «Єдина арабська нація із безсмертною місією». Поєднання ідей антиімперіалізму, визвольної боротьби, арабського націоналізму, подолання роздробленості арабського світу і створення єдиної могутньої держави, захисту знедолених класів і встановлення соціальної справедливості приваблювало до баасистів інтелігенцію, молодь, середні прошарки населення. Популярності партії сприяли також її динамічний характер і суворя централізована структура. У 1963 р. баасисти в результаті перевороту захопили владу в Сирії. Країна, насолодившись спочатку свободою після вигнання колонізаторів, втомилася від безкінечних військових переворотів. Народу захотілося стабільності. Цю стабільність пообіцяв Баас.

¹ Від XVI ст. до кінця Першої світової війни Сирія входила до складу Османської імперії.

² У 1947 р. у Дамаску православним Мішелем Афляком, сунітом Салах ад-Діном Бітаром і алавітом Закі аль-Арсузї була заснована загальноарабська Партія арабського відродження (Сирія – країна етнічної різноманітності, де здавна співіснують різні гілки ісламу й християнство. Перед початком війни 2011 р. населення складало приблизно 23 млн. громадян, з яких араби становили 90%, другий за чисельністю народ – курди, далі – сирійські туркмени, черкеси, вірмени, ассирійці; близько 86% населення – мусульмани, 10% – християни). У 1954 р. вона об'єдналася із Арабською соціалістичною партією і відтоді носить назву Партія арабського соціалістичного відродження (скорочено – Баас – арабською «відродження»). Іракський філіал виник пізніше. Від початку Баас вважалася загальноарабською організацією з двома регіональними центрами керівництва – у Сирії і в Іраку. Однак з часом дві гілки перетворилися на непримиренних супротивників. Не дивлячись на спільність ідеології, іракські члени партії називали сирійців «авантюристами, які узурпували славне ім'я нашої партії». Сирійці відповідали їм тим самим. Причини: прагнення кожної з держав досягти домінування в регіоні, а також взаємна неприязнь двох диктаторів – сирійця Хафеза аль-Асада та іракця Саддама Хусейна, які ствердили свою владу у 1970-х рр. і прагнули посісти місце загальноарабського лідера, що звільнилося після смерті єгипетського президента Гамалія Абдель Насера 28 вересня 1970 р.

Конституція Сирії від 1973 р. закріпила за Партією арабського соціалістичного відродження (ПАСВ) роль керівної сили «суспільства і держави». Партія очолила Прогресивний національний фронт, що стало специфічною особливістю сирійської політичної системи: утворився єдиний партійно-державний механізм, у якому правляча партія виступає центром, де формується внутрішня і зовнішня політика держави. Прогресивний національний фронт (ПНФ) в Сирії сформовано 7 березня 1972 р. До нього увійшли партії і рухи, які визначалися офіційною владою як «організаційні структури, що мають тривалу історію боротьби і виступають як реально і ефективно діючі організації на арені внутрішньополітичної дії». До складу ПНФ увійшли ті політичні партії та організації, які за багатьма параметрами свого історичного минулого і умовами свого виникнення і діяльності могли вважатися близькими ПАСВ: Арабський соціалістичний союз, Сирійська комуністична партія, Рух уніоністів-соціалістів, Рух арабських соціалістів. Усі ці партії розглядалися як активні поборники ідей соціальної справедливості, антиімперіалізму, антисіонізму і арабської єдності. При цьому в статуті ПНФ передбачено, що головою центрального керівництва цієї організації може бути тільки генеральний секретар ПАСВ, який водночас є президентом країни. Тільки голова Фронту може призначати і проводити засідання його керівного органу, підписувати рішення (вважаються обов'язковими для всіх учасників Фронту), тлумачити і контролювати їх виконання. Тому жодна із небаасистських партій, що увійшли до складу Фронту, не могла вести власну партійну діяльність, створювати власні осередки у лавах армії і збройних сил (що переслідується за законом), а також діяти у студентському середовищі. Крім того, жодна з цих партій не могла виступати під час виборчої кампанії із власним списком кандидатів в депутати. Свободою діяльності небаасистські партії користувалися лише «в рамках своїх організацій». При цьому відділення самої ПАСВ у збройних силах діють на основі спеціального закритого Статуту, фактично незалежні від регіонального керівництва і перебувають у прямому підпорядкуванні президента країни як генерального секретаря партії і головнокомандуючого сирійської армії.

ПАСВ побудована за територіально-виробничим принципом на засадах демократичного централізму: партійні комітети, створені у кожній провінції (мухафазе), координують діяльність всіх партійних організацій (крім армійських) у даній мухафазе і підпорядковані регіональному керівництву. Баас поставив під свій контроль все громадське і релігійне життя країни за допомогою армії і служб безпеки. Важливо також зазначити, що, маючи статус правлячої партії і керівної сили у державі, реальне положення ПАСВ і її роль у системі інститутів державної влади та у політичному процесі країни посилюється особливостями самого режиму: перша особа займає посади президента країни, генерального секретаря ЦК сирійської ПАСВ, головнокомандувача збройними силами САР, а також

голови Центрального керівництва ПНФ. Голова держави обирався кожні сім років і традиційно одержував понад 99% голосів.

Взявши участь у кількох військових переворотках, у 1970 р. владу захопив головнокомандувач сирійською армією генерал Хафез аль-Асад, який проголосив себе президентом у 1971 р. Він керував Сирією три десятки років, став одним із найвпливовіших політичних діячів арабського світу. У формуванні його політичної позиції помітні елементи як західного, так і східного гатунку. Сам сирійський керманіч визнавав, що на нього великий вплив мав північно-корейський керівник Ким Чен Ір. Політологи пізніше знаходили чимало схожого із авторитарними режимами Східної Європи, зокрема, румунським доби Ніколає Чаушеску. Аналогії вбачалися у централізованому контролі лідера, термінології культу особи, маргінальності ролі партії, якій теоретично належала влада, у домінуючій ролі родини лідера. В руках президента концентрувалася вся влада в країні. Головним досягненням режиму вважалася стабільність. Однак слід зазначити, що Хафез аль-Асад менше цікавився економікою і не надто активно брав участь в економічному управлінні.

У листопаді 1983 р. в нього трапився серцевий напад, який ледь не став фатальним, не тільки у фізичному, але й у політичному сенсі. Брат диктатора, Ріфат аль-Асад, командувач елітної дивізії «Захисних Ескадронів», скориставшись хворобою, зробив спробу захопити владу в країні. Протистояння тривало півроку і ледь не закінчилося громадянською війною. Врешті решт претендента на президентське крісло змусили до виїзду з країни. Видужавши, діючий президент замислився про передачу влади. В якості спадкоємця було визначено старшого, улюбленого сина Баселя, який не тільки закінчив елітний командний корпус, але й водночас став доктором політичних наук. На початку 1990-х років він вже був бригадним командувачем в елітній дивізії республіканської гвардії. У грудні 1991 р., під час «всенародного референдуму» із обрання Х. аль-Асада на четвертий термін, почалося активне поширення постерів батька і сина. Це мало поступово готувати громадськість до прийняття наступника. Однак 21 січня 1994 р. Басель загинув в автокатастрофі. Тоді батько викликав другого сина – Башара з Лондону, де той працював лікарем-офтальмологом. Х. аль-Асад помер 10 червня 2000 р., влада перейшла до його сина Башара¹, продовжувача курсу батька.

Баасисти обіцяли народу побудувати «арабський соціалізм», котрий передбачав небувалий прогрес і процвітання. У преамбулі Конституції 1973 р. підкреслювалося, що цей документ відображає розвиток країни в соціалістичному напрямку. Виходячи з цього, Сирійська Арабська

¹ Після смерті президента країну кілька тижнів очолював тимчасовий президент Абдель Халім Хаддам, поки парламент не провів конституційну поправку про зниження вікового цензу для керівника держави, аби 34-річний Башар аль-Асад зміг стати президентом. У червні на референдумі за це висловилися 97,29 % електорату (офіційні дані). Він був єдиним кандидатом на наступному референдумі 2007 р., результат – 97,62% голосів «за».

Республіка визначалася суверенною народно-демократичною, соціалістичною державою, що формує частину арабської батьківщини (ст.1). Економічною основою «особливого шляху до соціалізму» виступало своєрідне тлумачення власності як надбання всієї арабської нації, оскільки проголошувалося, що природні ресурси і засоби виробництва належать народу. Приватна власність, державна і кооперативна власність трактувалися як різновиди соціалістичної на базі постулату «соціальної рівноправності для всіх». Соціалізм пов'язувався із націоналізацією деяких галузей господарства і переходом засобів виробництва під контроль держави, а також з деякими заходами кооперування селянства. Конкретними заходами стали націоналізація іноземної власності, деякі аграрні реформи, перші кроки індустріалізації. В Сирії були запроваджені безкоштовні медичне обслуговування, освіта, відносно низькі ціни на продукти харчування¹, врешті решт був досягнутий прийнятний рівень життя для більшої частини населення. Партія попри соціалістичне гасло «кожному – за працею» зберегла при цьому приватну власність, повагу до сім'ї, що є дуже важливим для східного суспільства.

Залишаючись впродовж десятиріч союзником СРСР, Сирія являла собою соціально-орієнтовану державу, що перейняла радянську модель економічного планування. Накопичення фінансових ресурсів йшло в основному за рахунок зовнішніх факторів: економічне і військове співробітництво з Радянським Союзом², підтримка в рамках так званої «арабської солідарності» тільки з 1975 до 1980 р. забезпечили країні надходження 4 млрд. доларів, що стимулювало економічне зростання. У ті роки сформувалася міцна залежність від іноземного капіталу, через яку

¹ Звіт Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (FAO) поставив Сирію на третє місце за кількістю жителів із надлишковою вагою. На першому місці опинилася Мексика із показником 32,8% населення, на другому – США – 31,8%, на третьому – Сирія – 31,6%, на четвертому – Венесуела і Лівія – 30,8%.

² Крім проголошеного курсу на соціалізм Сирія приваблювала СРСР своїм антиамериканізмом і протистоянням із Ізраїлем. За роки радянсько-сирійського співробітництва Дамаск одержав радянського озброєння на колосальну за тих часів суму у 8,5 млрд. рублів. З 1987 р. СРСР став постачати зброю за собівартістю, в результаті чого сирійський борг Москві у 1992 р. склав понад 13 млрд. дол. У цій близькосхідній країні з 1956 до 1991 р. перебували 16282 радянських військовослужбовців. Вони брали безпосередню участь у шести військових конфліктах на території Сирії (загибло 44 осіб), сюди спрямовувалися великі обсяги матеріально-технічної військової допомоги. Сирія навіть надала можливість побудувати об'єкти військово-морського флоту СРСР у Латакії і Тартусі.

Коли американський президент Рональд Рейган у 1982 р. почав «хрестовий похід» проти комунізму, Радянський Союз був позначений як «імперія зла», а країни, що стояли на антиамериканських позиціях і користувалися підтримкою Кремля, потрапили до переліку «країн-вигнанців» і «спонсорів тероризму». У 2004 р. проти Сирії з боку США були запроваджені санкції: заборонили експорт більшості американських продуктів. У 2008 р. американським компаніям не могли брати участь у видобутку сирійської нафти (її запаси не надто значні). У квітні 2011 р. Вашингтон ввів додаткові санкції проти осіб, причетних до порушень прав людини і підтримки дамаського режиму.

падіння цін на нафту, що потягло за собою скорочення фінансової допомоги в рамках «арабської солідарності», і розпад СРСР завдало суттєвого удару сирійській економіці. Х. аль-Асад постійно шукав нові зовнішні ресурси, здатні забезпечити економічне зростання, проте його зусилля не завжди були вдалим. Влада реально належала баасистській військовій і здебільшого алавітській¹ організації кланового типу на чолі з Асадом. Основне населення Сирії (приблизно 70%) не стали співробітничати з ним. Більш того, дехто намагався з ним боротися. Так у 1979 р. «Брати-мусульмани» почали проти нього повстання, прагнучи встановити режим більшості. Це повстання тривало три роки і закінчилося страшенною різаниною у Хамі у лютому 1982 р., коли місто розбомбили з повітря. За різними підрахунками, загинуло від 17 до 40 тис. мирних жителів. Будинки руйнувалися бульдозерами.

З приходом до влади Башара аль-Асада пошуки нової стратегії стали інтенсивнішими. У 2000 – 2001 рр. новий президент вдався до певних кроків лібералізації політичної системи: були випущені політичні в'язні різних напрямів (комуністи, ліберали, ісламісти), дозволено приватні газети, кабельні телеканали і FM-радіостанції, журналістам і просто громадянам дали зрозуміти, що віднині можна критикувати керівництво (не надто захоплюючись цією справою) і обговорювати долю батьківщини. У 2010 р. у Дамаську можна було побачити, як молодь на вулицях вигулює маленьких песиків (в ісламі собака – нечиста істота), а у барах християнського кварталу замовляє віски (знов таки, «нечисті»). Не дивлячись на офіційну заборону фейсбуку, її досить легко обходили за допомогою різноманітних нескладних проксі-програм. Приблизно за місяць до початку заворушень у Facebook з'явилася група «Сирійська революція-2011», яка закликала до «Дня гніву» в Сирії проти президента країни.

¹ Алавіти – ті ж араби, але вони сповідують особливу релігію, яка об'єднала у собі елементи ісламу, християнства і дуже ранніх дохристиянських вірувань арамейського населення Сирії. У давні часи ці люди через те, що вони не мусульмани, не християни, не іудеї, не мали своєї офіційної релігійної общини в Османській імперії (до складу якої певний час входили землі, що нині належать САР). Вони були гнані, їх кілька разів хотіли знищити повністю, проте не знищили, бо комусь треба було обробляти землі у Латакії, що належали багатим сунітським і православним землевласникам. Алавіти були дуже бідними людьми, являли собою низи суспільства. Вони наймалися рабами тимчасово або на все життя за харчі. Це був злиденний землеробський стан. До них ставилися з презирством і суніти, і християни. Коли почалося арабське національне відродження, найбільш освічені алавіти мріяли, що вони, араби за мовою, стануть рівними сунітам і арабам-християнам. Коли прийшли французи, суніти відмовилися співробітничати із окупаційною адміністрацією, а алавіти з готовністю на те пішли. Французи у вдячність створили в Латакії Алавітську державу, де алавіти склали 2/3 населення. І всією Сирією до місцевих військ набиралися в основному саме алавіти. Пізніше алавіти призначалися на всі посади. Складаючи 8 – 11% населення, вони стали головною опорою режиму. Аби втримати владу, Х. аль-Асад давав бідним алавітам землю, шейхам – можливість розбагатіти на державних підрядах. Чимало алавітів збільшили свої статки і стали власникам колишньої державної власності.

Із сучасної політичної історії відомо, що молодий спадкоємець, як правило, намагається бути ліберальнішим, ніж його суворий попередник. Аби обмежити владу колись впливових осіб, йому доводиться вдаватися до певних кроків лібералізації, запускати в дію незалежні від цього кола інститути і механізми. Впродовж кількох років новий президент відправив у відставку і на пенсію приблизно половину батьківських соратників, деяких навіть засудив за зловживання і замінив їх своїми висуванцями. Однак цю політичну «відлигу» зупинила протидія старої гвардії, військових і спецслужбистів, котрі дали зрозуміти: Башар не залишиться на своєму місці, якщо продовжуватиме у тому ж дусі. ПАСВ з часом втратила свій ідеологічний запал, перетворилася на корпорацію державних чиновників, які з метою особистого збагачення ділили державний бюджет. За звинуваченнями у хабарництві деяких звільняли з посад, справи передавали до судів, які ніколи не були відкритими. За заявою колишнього міністра нафти Сирії Абу Хусамеддіна, який виїхав з країни і приєднався до опозиції, рахунки родини Асадів можуть складати понад 10 млрд. дол.

На четвертий рік перебування при владі Б.аль-Асад вдався до реформування економіки. У 2004 р. в Сирії дозволили приватні банки західного й ісламського типу. Після 50 років соціалістичних ощадних кас країна одержала ринковий банківський сектор. До 2009 р. відмовилися від фіксованого курсу сирійського фунта і зробили його вільно конвертованим, тоді ж запрацював сирійський фондовий ринок. Скасували репресивне оподаткування приватного сектору: від колишніх 50% і вище перейшли до 15 – 23%. Пішли у минуле закони про іноземні інвестиції, які раніше вважалися такими, що підривають національну безпеку. Прийняли закон про конкуренцію проти монополізації галузей. Частково замінили старі марксистські кадри у міністерствах на технократів з іноземною освітою. Головне – була розпочата приватизація. В цілому Сирія у період до 2008 р. включно демонструвала непогані темпи зростання, які складали 4-5% на рік. Соціально-економічна ситуація в країні відрізнялася в кращий бік у порівнянні із Тунісом та Єгиптом. Особливо це стосується безробіття серед молодих людей віком до 30 років: у двох названих країнах вона сягала 50%, тоді як в Сирії не доходила до 30 (що теж є досить високим показником). Середня тривалість життя в САР на кінець першого десятиріччя XXI ст. становила 70 років. Інфляція коливалася на рівні 2%.

В цілому режим просунувся у тому, що стосується розширення сфери приватновласницького підприємництва. Реформи проводилися дуже помірковано. Досвід сусідніх арабських країн, а також Росії навів сирійське керівництво на думку: шокова терапія не підходить, особливо з огляду на те, що партійна політика офіційно проголошувала гасло соціальної держави. Водночас реформаторська діяльність мала серйозні обмежувачі у вигляді соціальних зобов'язань уряду. Однак нова економічна політика передбачала послаблення державного регулювання економіки, відмову від багатьох соціальних зобов'язань держави. Були

поступово скасовані державні дотації на хліб, рис, зерно та інші продукти харчування. Соціальна обстановка різко погіршилася після скасування дотацій на мазут: його різке подорожчання призвело до падіння промислового виробництва (на 4%) і відчутного зниження рівня життя більшості сирійців. Проведення економічних реформ посилювало розшарування сирійського суспільства. З одного боку, з'явилися нувориші, з іншого, збільшувалася чисельність незаможних. У містах бідні квартали межували із чудово влаштованими районами, де мешкала державна, політична, бізнесова еліта. Через наслідки світової фінансово-економічної кризи (у 2009 р. темпи зростання зменшилися до 1,8%, знизилися прибутки від нафтового бізнесу, попит на сирійські товари на зовнішньому ринку, приплив інвестицій) намітився відтік капіталів і виїзд представників ділових кіл за кордон.

Все наочніше ставала невідповідність старої політичної системи новим економічним реаліям. Коли одне політичне або етноконфесійне угруповання стоїть при владі десятки років і користується всіма владними привілеями, це, природно, сприяє розвитку корупції та непотизму, а також відриву можновладців від суспільства та їх неспроможності бачити нагальні проблеми, вчасно вирішувати ті, що визрівають. У частини населення зростало невдоволення владою, особливо тим, що вся її повнота зосереджена в руках президента.

Опора режиму Б. аль-Асада, як і його батька – силові структури. Ця залежність у найкритичніший момент не дозволила сирійській еліті зрозуміти, що у періоди гострих фаз соціально-політичної напруженості управління суспільством з позиції сили стає неефективним. До неприємностей слід було готуватися, тим більше, що сирійському режиму вже кидалися виклики. У 2005 р. віце-президент Абд аль-Халім Хаддам очолив державний переворот, який було придушено. Погіршення соціально-економічного становища за умов тотальної корупції постійно підігрівало напруження у суспільстві. Під впливом «арабської весни» воно вибухнуло масовими антиурядовими протестами, які розпочалися в Сирії в середині березня 2011 р. До цього призвела ціла низка факторів¹.

Насамперед, фактична нелегітимність влади як першого Асада, так і другого. Звичайно, практикувалися демократичні на вигляд процедури, такі як вибори президента. Але в дійсності вони проводилися з однією кандидатурою, що набирала 97% голосів. Так сталося на останніх передвоєнних виборах 2007 р. Тодішній міністр внутрішніх справ дав свій коментар: «Цей великий консенсус показує політичну зрілість Сирії і блиск нашої демократії» Невдовзі після «великого консенсусу» в країні розпочалася повноцінна громадянська війна. У самий її розпал – у 2014 р. знов пройшли президентські вибори. За офіційними даними, явка склала

¹ Дехто в Сирії вважає, що поштовхом стала посуха і наплив біженців з сусіднього Іраку, звідки впродовж останніх років прибуло до 2,5 млн. осіб, не рахуючи палестинців. При чому ніхто не пропонував країні допомогу у їх розміщенні і влаштуванні.

73%, за Б.аль-Асада проголосували 88,7% виборців. Він втретє присягнув як керівник держави на наступний 7-річний термін. Західні держави засудили проведення голосування, назвали його «підробкою» і заявили, що не мають наміру це визнавати. Легітимними вибори визнали лише Росія, Венесуела та декілька інших держав.

У лютому 2012 р. пройшов референдум стосовно нової Конституції. В ньому, за офіційними даними, взяли участь 8 млн. сирійців (60% електорату), з яких 89,4% проголосували «за». У новому Основному Законі відсутня стаття про «керівну роль в державі і суспільстві» правлячої Партії арабського соціалістичного відродження. Нова конституція обмежує президентське правління 7 роками з можливістю висувати свою кандидатуру двічі, однак не враховує попередні каденції. Вибори мають бути обов'язково альтернативними, а голосування – прямим, а не через схвалення кандидатури на референдумі, як це було раніше. Теоретично 46-річний Б. аль-Асад одержав можливість законно залишитися при владі до 2028 р.

В свій час, шукаючи союзників, сирійське керівництво пішло на зближення з Іраном. Коли у 1979 р. в тій країні сталася ісламська революція, питання союзництва постало гостро і там, оскільки шіїтських держав, крім самого Ірану більше немає. Через шіїтську організацію Лівану «Хезболла» аятола Хомейні повідомив, що він готовий визнати алавітів шіїтами. І офіційно було оголошено, що алавіти – це шіїти. Сирія стала союзником Ірану. З одного боку, це викликало обурення її сунітської більшості населення, а з іншого – дуже серйозні сумніви у багатьох шіїтів, які вважають алавітів віровідступниками¹.

Треба зазначити, що певною мірою самий сирійський режим сприяв формуванню на своїй території радикальних ісламістських течій, які дали про себе знати надалі. Багато років він надавав прихисток різного роду екстремістським і терористичним організаціям – палестинському угрупованню «Ісламський джихад», ХАМАС, ліванській організації «Хезболла», «Робітничій партії Курдистану». В обмін на це ісламісти не турбували місцеву владу, діючи за межами Сирії, у тому числі проти американських військ в Іраку, антисирійських політиків у Лівані, брали участь в атаках проти Ізраїлю.

Перед початком громадянської війни ситуація склалася таким чином: Б. аль-Асад певною мірою, не завжди вдало, переформатував арабський соціалізм у регіональну форму ринкової економіки і очолив поміркований авторитарний режим із середнім, у порівнянні з оточуючими країнами, рівнем несвободи. З точки зору внутрішніх причин, криза була спровокована такими факторами, як авторитаризм, корупція, безробіття

¹ Заради «захисту шіїтів» Лівану Х.аль-Асад наказав окупувати цю державу. З 1976 до 2005 р. Ліван був зайнятий сирійськими військами. За цей час Ліван деградував із демократичної країни із рівнем життя, що давав підставу називати його «арабською Швейцарією», у країну, де дуже тяжко жити, із якої значна частина християн (християни – 65–68% населення Лівану) виїхали до західних держав.

(особливо серед молоді, яка складає суттєву частину населення), зловживання з боку силових структур. Свою роль відіграли зовнішні обставини, зокрема те, що з інших країн «арабська весна» принесла «вітер змін».

У березні 2011 р. у місті Дераа¹ кілька молодих людей написали на стінах будинків графіті політичного змісту. 15 осіб кинули до в'язниці, де жорстоко побили. 15 березня містяни, підбурені батьками, піднялися на масові протести. 25 березня, після п'ятничної молитви² на вулиці вийшли тисячі протестувальників. По них було відкрито вогонь. Вогонь відкривався без попередження або спроб розігнати демонстрантів ненасильницькими засобами. Співробітники різних підрозділів служби безпеки і чимало снайперів, розміщених на дахах, свідомо цілилися у демонстрантів, багато хто з них одержав поранення в голову, шию, груди. Два десятки осіб загинули. 24 квітня місто оточили військові підрозділи, «за вимогами місцевого населення» до нього увійшли танки. Місто і передмістя було взято в облогу, що тривала 11 діб. Під прикриттям вогню спецслужби взяли під свій контроль всі райони міста, наказали людям залишатися у домівках, і стріляли по тих, хто не додержувався заборони. Жителі Дараа під час облоги страждали від гострої нестачі продовольства, води, медикаментів та іншого необхідного. Електрику відімкнули. 29 квітня мешканці навколишніх міст спробували прорвати облогу, несучі із собою воду і продукти харчування. Вони йшли із гілками олив і скандували: «Ми – мирні». Процесія розтяглася на 6 км. У відповідь почалася стрілянина, яка забрала життя двох сотень громадян. Чимало людей під час тих подій одержали поранення. Але сирійська влада не тільки перешкоджала наданню необхідної медичної допомоги, не пропускаючи автомобілів швидкої дороги, а навіть затримувала поранених, яких привозили до лікарень. Взагалі проводилися широкомасштабні акції із нейтралізації протестів, коли затримували сотні осіб, заарештовували активістів і членів їхніх родин. Затриманих жорстоко катували, деяких страчували. Аби приховати криваві репресії в Дараа, влада встановила інформаційну блокаду. До міста не допускали незалежних спостерігачів, всі засоби комунікації блокувалися. Спецслужби шукали і конфісковували мобільні телефони, на яких було зайнято кадри подій, що відбувалися в Дараа, заарештовували і катували тих, кого підозрювали у спробах передати світлина та іншу інформацію назовні. На початку червня 2011 р. подробиці тих подій були висвітлені у 57-сторінковій доповіді міжнародної організації Human Rights Watch під назвою «Ми ніколи не бачили такого жаху: Злочини проти людяності в Дараа».

¹ Дераа – розташований на кордоні з Йорданією та Ізраїлем бідний сунітський регіон, водночас – давній історичний оплот партії ПАСВ, міцно вмонтований у старий режим, у його заохочувальні і перерозподільчі механізми, а отже, постраждалий від їх скасування. Тобто не тільки сама диктатура викликала невдоволення, а й ті зміни, які вона зазнає, зокрема, реформи. Різні протестні настрої злилися.

² Сунітські імами використовують молитви для політичної інформації та пропаганди.

Протести поширилися країною, лунали вимоги відставки президента і змін Конституції. Влітку 2011 р. сирійські міста повставали одне за одним. Тільки-но урядові сили брали під свій контроль Хомс, як починалося заворушення у місті Хама, потім інші й інші. Треба визнати, що сирійський президент певний час, але з великим запізненням, вдавався до спроб знайти відносно мирне рішення розв'язання конфлікту. Б.аль-Асад оголосив наступне проведення реформ у соціально-економічній і політичній сферах, серед іншого, надання більшої свободи політичним партіям. 29 березня 2011 р. у Дамаску, Алеппо, Латакії та інших великих містах країни пройшли масові мітинги і демонстрації на підтримку президента. Разом із тим антиурядові маніфестації та зіткнення із силовиками продовжувалися і набували все запеклішого характеру. Режим вдався до силового придушення протестних виступів. Однак етнічний склад армії і поліції¹, в яких переважали суніти, не дозволив зробити це швидко².

Драматичні події мали місце у місті Джжиср аш-Шугур (50 тис. мешканців) на кордоні із Туреччиною, де, за офіційними відомостями, загинули близько 120 співробітників служби безпеки і поліції (місцеві жителі стверджували, що понад половина загиблих були мирними мешканцями). Опозиційні режиму сили заявили: це були співробітники, що, наче б то відмовилися стріляти в народ, їх розстріляла сирійська армія. Влада звинуватила в їх загибелі «озброєних бойовиків-терористів, які прибули до Сирії з-за кордону», і відрядила до Джжиср аш-Шугуру армійські підрозділи, котрі увійшли до міста після перестрілки з бойовиками, частина з яких відійшла до гірських районів. Бойові дії призвели до масової втечі містян до сусідньої Туреччини, де для них облаштували спеціальні табори. Вважається, що це поклало початок подальшому зростанню хвилі біженців, яка згодом набула мільйонних масштабів.

Влада переходила від використання кулеметів і бронетехніки до авіації і тактичних ракет. У серпні 2013 р. ЗМІ повідомили про застосування хімічної зброї – заріну – в околицях Дамаску. Жертвами атаки стали до 1300 (деякі джерела повідомляли про дві тисячі жертв) мирних городян. До місця подій виїздили експерти ООН, але достеменно довести, хто саме – влада чи опозиція – використали хімічну зброю, не вдалося. Американський президент Барак Обама заявив, що сирійська влада перетнула «червону лінію». Аналітики поставили під сумнів роль режиму, адже такий вчинок веде до шаленої критики. Припускали, що це вчинив хтось з опозиції, аби спровокувати Захід на активніше втручання у сирійський конфлікт. Наприкінці 2012 р. повстанці із Джабхат ан-Нусра

¹ У сирійських силових структурах вищі посади займають алавіти, нижчі – суніти.

² За повідомленнями турецьких ЗМІ, від початку військового протистояння в Сирії кілька тисяч громадян здали свої партійні квитки на знак протесту проти застосування сили проти учасників антиурядових демонстрацій, заявивши, що не хочуть бути причетними до такої політики.

заявляли, що мають доступ до отруйних речовин і засобів їх доставки, хоча і обіцяли не застосовувати хімічну зброю першими. Восени 2013 р. до Сирії прибули фахівці Організації Об'єднаних Націй із заборони хімічної зброї, які розпочали її вивезення, нейтралізацію і ліквідацію. Проте хімічна зброя застосовувалася у 2014, 2015 та 2017 рр., хоча сирійська влада заперечувала свою причетність.

Однак жорстокість режиму – незаперечна. За ґратами опинилося понад дві сотні тисяч осіб. Практика катувань у в'язницях набула масового характеру. Повстання розросталося, восени 2011 р. протистояння переросло у громадянську війну. В ній ведуть боротьбу декілька таборів.

Насамперед, це режим Б. аль-Асада, який відстоює свою владу – владу алавітської меншини над сунітською більшістю населення країни. Його армія вважалася чи не найсильнішою в арабському світі, у 2011 р. – 325 тис. військовослужбовців, у 2015 р. – близько 150 тис. У 2014 р. алавіти почали масово дезертувати з армії, незадоволені Асадом, який, за їхньою думкою, дбає лише про свою владу. Вони усвідомлюють, що надалі меншість не може управляти більшістю народу, і що потрібно домовлятися і змінювати ситуацію. Крім армії для свого захисту режим почав залучати партійних активістів. Завоювання республіки мають захищати загони Баас, ополченці, серед яких чимало жінок. Ці підрозділи стали частиною сформованих сил національної оборони, які нараховували приблизно 10 тис. осіб.

Напруження релігійному чиннику у сирійському протистоянні додає підтримка з боку шіїтського Ірану (Корпус вартових ісламської революції – 4 тис. осіб) і воєнізованої ліванської шіїтської організації «Хезболла»¹ (ядро – 4 тис. осіб, резервісти – 10 тис.). Також участь беруть іракські шіїти, і навіть шіїти з Афганістану. Суперництво шіїтів і сунітів – один з основних конфліктів мусульманської спільноти. Тому дехто із оглядачів вважає, що саме боротьба сунітів і шіїтів, що точиться понад 1300 років у мусульманському світі, є визначальним чинником сирійських подій (насправді діє набагато ширший спектр факторів). Від війни масово тікають насамперед суніти. Б.аль-Асад тільки зацікавлений у тому, щоби вигнати з країни якомога більше супротивників.

Серед його супротивників – також декілька таборів. По-перше, це поміркована опозиція. Її ядро – Вільна сирійська армія (за різними даними – від 30 – 50 тис. до 100 тис. осіб), сформована з людей, які дезертирували із збройних сил режиму, перебралися до Туреччини і там створили названу структуру. Про її створення восени 2011 р. заявив полковник сирійських військово-повітряних сил Ріяд Муса Асад, який перейшов на бік повстанців. В одному з інтерв'ю він вказав, що сирійці дійшли висновку: мирні протести вичерпалися і звільнитися від Асада та його режиму можна

¹ У травні 2013 р. лідер угруповання «Хезболла» Хасан Насралла вперше відкрито визнав, що його бойовики беруть участь в громадянській війні в Сирії на боці урядових військ. Сирійський президент намагається бити сунітських фанатиків руками шіїтських фанатиків, і для тих, і для інших щастя – померти за іслам.

тільки із зброєю в руках. До армії входять звичайні солдати, не фанатики, які ненавидять режим і прагнуть його скинути. Крім того, ця структура постійно поповнюється бойовиками з Лівану, Іраку, Тунісу, а також розрізненими загонами. Саме з появою армії, що протистоїть урядовій, повстання перетворилося на громадянську війну. Всією країною спалахнули бої, у яких спочатку використовувалася тільки стрілецька зброя, а потім – бронетехніка і авіація. Рахунок загиблих пішов на тисячі.

У столиці Катару, місті Доха, в ніч з 11 на 12 листопада 2012 р. лідери сирійських опозиційних фракцій підписали фінальну угоду про об'єднання в Національну коаліцію сирійських революційних і опозиційних сил (НКСРОС). Її основою стали Сирійська національна рада і Національний блок, які репрезентують так звану зовнішню опозицію. Коаліцію очолив відомий ісламський проповідник шейх Ахмад Моаз Аль-Хатиб. Але загального згуртування сил, що протидіють режиму, не відбулося. Наприкінці вересня 2013 р. була створена Ісламська коаліція. Вона відкинула верховенство НКСРОС, яку західний світ вважає легітимним представником супротивників режиму. 13 бригад вийшли із складу Вільної сирійської армії і сформували власний військовий альянс на чолі із Джабхат ан-Нусра (Північний фронт, цю структуру також називають «офіційною франшизою «Аль-Каїди» в Сирії), де провідна роль – за радикальними сунітськими ісламістами (до 6 тис. осіб). Сюди ж входять ісламісти Південного фронту, а також салафіти і брати-мусульмани Ісламського фронту (до 45 тис. осіб). Численні успіхи Фронту, його чітка організація, постачання і фінансування ваблять до лав ісламістів не тільки численних місцевих добровольців, а й іноземців, які їдуть допомагати у боротьбі проти «невірних» мусульман (саме іноземні найманці відзначаються найжорстокішими бузувірствами по відношенню до мирного сирійського населення і найбільшою нерозбірливістю у виборі об'єктів і засобів своїх атак). Крім цього діє чимало дрібних угруповань, дуже різних – світських, напівсвітських, ісламістських – поміркованих, напівісламістських, усього нараховується близько 7 тис. різних угруповань. Уся ця сила – здебільшого сунітська.

Але і в армії Асада 90% рядових теж суніти. У 2011 – 2012 рр. стратегічна перевага залишалася за збройною опозицією, яка діяла одночасно в різних частинах країни. Сили вірних режиму військ розпорозувалися по різних фронтах. Але від початку 2013 р. армія змінила алгоритм своїх дій на «перемелювання бойовиків» у місцях їх скупчення. Ситуація докорінно змінилася, коли у війні почало активно діяти ліванське угруповання «Хезболла», що традиційно підтримує сирійський уряд. У травні 2013 р. поблизу ліванського кордону відбулася одна з головних битв сирійської громадянської війни – битва за невелике містечко Кусейр. Завдяки підтримці сирійської урядової авіації, артилерії і бронетехніки шіїтські ісламісти взяли гору над сунітськими. Це дозволило Б. аль-Асаду налагодити безперервну комунікацію між Дамаском і узбережжям країни, а потім розпочати наступ на повстанців всією країною, в ході якого

вдалося не тільки зупинити просування повстанців, але й відбити у них деякі стратегічно важливі позиції. Саме це зумовило якісну зміну ситуації до середини 2013 р., коли військово-стратегічна перевага схилилася на бік урядових військ.

Ситуація ще більше ускладнилася, коли з кінця червня 2014 р. на території Сирії почали активні дії терористи Ісламської держави¹, яка є ворогом і для режиму, і для поміркованої опозиції². Це – найбільш затяті, безжальні фанатики, найефективніші бійці, оскільки смерть для них заради ісламу – найбільше щастя. Для них головне – вбити якомога більше ворогів і загинути на славу Аллаха. Для них не існує кордонів, їм потрібно все заради створення всесвітнього халіфату. Прийшовши до Сирії, бойовики цієї організації зажадали від решти повстанців безумовної покори. Проти тих, хто відмовляється, проводяться каральні операції із відрубанням голів полоненим. Закономірним результатом зростання напруги у відносинах стало пряме збройне протистояння між ними й іншими повстанцями. Проти «ІД» виступила не тільки поміркована опозиція, об'єднана в «Ісламський фронт», а й Джабхат ан-Нусра. Боротьба проти Ісламської держави – найбільшої загрози на Близькому Сході і не тільки – набула міжнародного характеру.

Ще однією силою, яка активно діє у конфлікті, виступають курди, яких вважають кращою піхотою сучасного Близького Сходу. Вони складають близько 8% населення Сирії (приблизна оцінка: 1 млн.) і розселені здебільшого у північно-східній її частині, яка є стратегічно важливою для сирійського уряду, оскільки саме тут локалізовані і без того обмежені запаси нафти. Курди ведуть тривалу наполегливу боротьбу за створення власної держави. У 1920 р. між Туреччиною і Великою Британією було підписано Севрський договір, згідно якого курдам гарантувалося право національного самовизначення у формі автономії і, можливо, створення незалежної держави³. Хоча це рішення анулював Лозанський договір 1923 р., курди етнічного Курдистану, розділеного державними кордонами Туреччини, Іраку, Ірану і Сирії, не припинили своєї боротьби за національне самовизначення. Однак ці зусилля наштовхуються на опір керівництва країн проживання курдів, які зосереджені у різних за територією і населенням, як правило, бідних, ареалах. Курдські ареали одержали умовні назви: Турецький (Північний), Іракський (Південний), Східний (Іранський) і Західний (Сирійський) Курдистан. Сирійські курди вважали, що повалення Б.аль-Асада і правлячої баасистської партії дозволить встановити нову політичну систему, яка надасть провінціям більшу самостійність і «звільнить від расизму і екстремістської ідеології» народ, і при цьому настане толерантність. За їх думкою, нова Конституція мала визнати офіційною курдську мову. Разом

¹ Детальніше про організацію – у розділі «Країни арабського Сходу».

² У 2014 р. бойовики з «Джабхат ан-Нусра» і з Ісламської держави почали воювати між собою.

³ Курди – найчисельніший народ в світі, який не має власної держави.

із тим курдам слід надати компенсацію за «історичну дискримінацію і переслідування».

У 2012 р. президент Б. аль-Асад розширив автономію курдів, надавши їм самоуправління на територіях, що межують із Туреччиною. Сирійські курди після того перейшли від нейтралітету до підтримки режиму у боротьбі проти опозиції. Це не тільки привабило на його бік курдів у самій Сирії, але й викликало позитивну реакцію з боку їх турецьких та іракських співбратів. Протидія, яку курди почали чинити Ісламській державі від 2013 р. (наприклад, саме курди зупинили її сили у 2014 р.), також вплинула на перебіг громадянської війни. У червні 2015 р. мала місце дуже важлива подія: курди уклали із Дамаском угоду про спільну боротьбу проти Ісламської держави в провінції Ель-Хасака, столиця якої, місто Ель-Хасака, була захоплена напередодні. За угодою, в обмін на допомогу, курди зможуть управляти тими районами, які відвоюють, і навіть вивішувати на адміністративних будівлях свій прапор замість сирійського.

17 березня 2016 р. за підсумками конференції у провінції Ель-Хасака, куди приїхало понад 200 представників різних етнічних та релігійних груп, що мешкають на підконтрольній курдам території, було оголошено про об'єднання трьох кантонів Сирійського Курдистану (Джазіра, Кобані і Афрін) в єдину федеральну «демократичну систему Рожава». Тобто курди поступово консолідують підконтрольні їм анклавні території в єдине територіально цілісне утворення. Міністерство закордонних справ Сирійської Арабської Республіки виступило із заявою, де назвало рішення про формування автономії неконституційним і юридично нездійсненним. Сирійська Національна коаліція, яка вважається одним з головних органів політичної опозиції країни, заявила, що проголошення автономії не відповідає прагненням сирійського народу. Не визнали самопроголошену автономію США. Напружилися Іран та Ірак, де також мешкає кілька мільйонів курдів. Гостро сприйняла новину Туреччина, оскільки основні землі, населені курдами, – це північний схід країни, де повільно, але впевнено почала розгортатися громадянська війна, відгомін якої дав про себе знати кількома досить потужними терористичними актами¹.

В цілому, слід зазначити: сирійський конфлікт, що ще раніше почав переростати національні рамки, перетворився на безсумнівно регіональну проблему. Туреччина і Саудівська Аравія від самого початку виступили в

¹ Турецька влада вступила в сирійський конфлікт, вимагаючи місцевих курдів здати позиції. 14 лютого 2016 р. турецькі збройні сили обстріляли позиції курдських повстанців на сирійській території. Це сталося після того, як загони «народної самооборони» курдів скористалися ослабленням сирійської опозиції в боях з військами Б.аль-Асада і його союзниками. В результаті вони взяли під контроль низку об'єктів і населених пунктів вздовж сирійсько-турецького кордону. Напередодні обстрілу турецький прем'єр-міністр Ахмет Давутоглу вимагав від сирійських курдів залишити базу Миннех на півночі Сирії. Сирійські курди ультиматум проігнорували.

ролі головних організаторів антисирійської військової кампанії. Анкара намагається вирішити свої регіональні завдання, а саме: зберегти економічний і політичний вплив в регіоні і не допустити розвитку тут курдського сепаратизму, котрий загрожує її власній безпеці в разі поширення бойових дій на турецьку територію. Туреччина є членом НАТО з 1952 р. і має не тільки потужну армію, але й серйозних союзників. Зовнішніх ворогів вона не надто боїться, проте якщо конфлікт на турецьких теренах набуде масштабу внутрішнього, НАТО не може гарантувати стабільності в середині країни, адже це є обов'язком влади держави.

У серпні 2016 р. Анкара оголосила про початок спільної із Вашингтоном «всебічної боротьби» із Ісламською державою. Плани Туреччини і США передбачали забезпечення повітряного прикриття для навчених американцями загонів сирійської опозиції¹. Мета операції при цьому – відбити у ісламістів території, прилеглі до турецького кордону. Військово-повітряні сили Туреччини почали бомбардування позицій «ІД» після терористичного акту, що мав місце 20 липня у прикордонному місті Суруч. В результаті дій терористки-смертниці, пов'язаної з «ІД», загинули 34 особи. Під удар турецької авіації також потрапили бійці Робітничої партії Курдистану – курдської бойової організації, забороненої у Туреччині. Анкара заявила, що збудує модульну стіну, довжиною 150 км на кордоні із Сирією, аби перешкодити проникненню терористів на свою територію.

Крім Туреччини і Саудівської Аравії опозиційні сили в Сирії підтримують США, Велика Британія, Франція, більшість країн Європейського Союзу, НАТО, декілька арабських країн Перської затоки. 24 лютого 2012 р. в Тунісі на міжнародній конференції «Друзі Сирії» було створено антиасадівську коаліцію, до якої увійшли понад 60 держав і міжнародних організацій. Країни-учасниці відкрито перейшли на бік опозиції, визнавши її «законним представником сирійського народу». Керована США «Група друзів Сирії» мала продемонструвати єдність міжнародного співтовариства, готового діяти самостійно і не в рамках ООН, де здійснювати тиск на режим Б.Асада заважають Москва і Пекін із своїм правом вето². Ані Росія, ані Китай своїх представників на форум не відрядили.

¹ Конгрес США у 2015 р. виділив 500 млн. доларів на підготовку 5400 бійців. Однак досягти якісних і кількісних результатів не вдалося: було випущено лише близько сотні, та й ті майже у повному обсязі або потрапили у полон, або добровільно перейшли на бік Джабхат ан-Нусра.

² Після подій в Дараа і Джиср аш-Шугур Франція, Велика Британія і США засудили дії сирійського керівництва, охарактеризувавши їх як «придушення вимог демократичних реформ». Франція виступила із ініціативою проекту резолюції Ради Безпеки ООН із запровадження проти Сирії санкцій, аналогічних тим, що приймалися проти Лівії. Однак Росія і Китай не підтримали пропозицію, заявивши, що накладуть на неї вето. 4 лютого 2012 р. на спеціальному засіданні РБ ООН Росія і КНР наклали вето на запропонований Лігою арабських держав і підтриманий західними державами проект резолюції стосовно Сирії, сформульований як одностороння підтримка опозиції.

У липні 2013 р. Вашингтон прийняв рішення надати військову допомогу повстанцям – зброєю і дистанційними ударами по військових об'єктах супротивників. На початку червня того самого року ЄС зняв ембарго на постачання зброї сирійським повстанцям. У громадянській війні американці зробили ставку на помірковану сирійську опозицію. Ісламська держава розглядається в якості основної терористичної загрози, але боротьба проти неї є дуже складною. У міжнародну коаліцію проти «ІД» входять також Бельгія, Канада, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Ліга арабських держав, Ірак, Єгипет та інші країни. Їхні ВПС наносять удари по «ІД». Але чому вони не можуть розбомбити ІД? Тому що на одного загиблого іділівця прийдеться десять загиблих мирних жителів, здебільшого сунітів. Допустити обурення з боку сунітських держав неможливо. До того ж, навіть якщо бомба і влучить у вояків Ісламської держави, терористичні акти не тільки в країнах Сходу, але й Заходу, влаштовують зовсім інші люди. Захід, з одного боку, офіційно проголосив Б. аль-Асада тираном і вбивцею власного народу, а з іншого, розуміє, що демонтаж режиму в існуючих умовах може призвести до тріумфу Ісламської держави і страшенної різанини алавітів, шіїтів, християн та інших меншин.

Треба розуміти: як і за часів «холодної війни» має місце інтрига, зумовлена протистоянням Сполучених Штатів Америки і Росії¹, яке винесене на територію третьої сторони. Без потужного впливу зовнішнього фактору, складовою якого є це суперництво і намагання кожної із сторін забезпечити власні інтереси, ситуація в Сирії не набула б таких жахливих наслідків. Тобто і на сирійській землі виявляється одна із «глобальних проблем людства», як назвали сучасну Росію.

Вже зазначалося, російсько-сирійські взаємини були вельми тісними за радянських часів. Вони дещо послабшали за часів перебудови і розпаду СРСР. РФ почала відновлювати стратегічне партнерство із САР, починаючи від середини 2000-х років. У 2005 р. Кремль списав 10 млрд. сирійського боргу в обмін на гарантії нових закупівель російського озброєння. Із 2010 р. Москва наполегливо втягувала Дамаск до Митного союзу ЄврАзЄс, а сирійське керівництво висловлювало побажання приєднатися до зони вільної торгівлі із Росією, Білоруссю, Казахстаном. Коли в Сирії почалася громадянська війна, Кремль продовжував підтримувати свого союзника, виступаючи його головним прибічником і постачальником зброї. У вересні 2015 р. під виглядом боротьби з Ісламською державою Росія оголосила про початок військової операції в Сирії, яка начеб то спрямовувалася на знищення позицій «ІД». Поблизу Латакії сформували змішану авіагрупу з фронтових бомбардувальників Су-24М і Су-34, штурмовиків Су-25СМ і багатоцільових винищувачів Су-30СМ, а також ударних гвинтокрилів (усього 50 бойових машин). Охорона

¹ Стосовно участі Москви у сирійському конфлікті також – у главі, присвяченій Російській Федерації.

авіабази – російська морська піхота. Володимир Путін виступив із закликом до міжнародного співтовариства об'єднати зусилля у боротьбі з небезпекою «ІД», нагадавши про події напередодні Другої світової війни, коли не були вчасно об'єднані зусилля у боротьбі з фашизмом. 30 вересня 2015 р. почалися російські бомбардування і обстріли, під які потрапляли не стільки бойовики ІД, скільки опозиціонери. Оскільки удари наносилися по цивільних об'єктах, загинуло чимало мирних жителів, у тому числі дітей. Заявивши, що всі цілі, які ставилися, виконані, російський президент наказав почати виведення основних російських збройних сил з 15 березня 2016 р. Він також наголосив, що в разі потреби, їх можна швидко туди повернути. Як потім з'ясувалося, російський контингент повністю виведений не був: російські бази продовжують функціонувати, так що Москва готова у будь-який час надати Дамаску «допомогу у боротьбі з тероризмом».

Участь Росії значно допомогла режиму Б. аль-Асада: урядові війська відтіснили опозиційні збройні угруповання і посилили свої позиції за рахунок відновлення контролю над деякими населеними пунктами. До вступу РФ у конфлікт урядові війська контролювали 17% території. Втручання Росії призвело до значного розширення сфери контролю сирійських урядових військ. За рік від російських авіаційних ударів загинуло понад 10 тис. сирійців. Особливе обурення світової громадськості викликали обстріли сирійського міста Алеппо – останнього пункту опору опозиції – 19 вересня 2016 р. Використовувалися касетні і термобаричні бомби¹. 2 жовтня у 26 містах світу пройшла масова акція «День гніву Алеппо», учасники якої виступали проти дій Росії і сирійського президента. Російська сторона загибель мирних громадян заперечила (кадри з тілами постраждалих дітей було названо «постановочними»). Разом із тим, Москва досягла бажаного, опинившись у центрі уваги світового співтовариства. Хоча іноземні ЗМІ висловилися жорстко: «Росія перетворилася на країну-бандита».

Коли Кремль прийняв рішення про участь у сирійській війні, міжнародні оглядачі намагалися з'ясувати, навіщо це робилося державою, яка сама перебуває у складних умовах. Дійсно, міжнародна ізоляція, погіршення економічної ситуації, однією з причин чого – санкції з боку багатьох країн світу. Намагання покращити становище, зумовлене зазначеними обставинами – одне з пояснень дій російського керівника. Виступити в ролі сильного борця проти міжнародного тероризму на фоні слабкості позицій Вашингтону, підняти власний рейтинг, розірвати ізоляцію, змусити Захід знов повернутися до спілкування з потужним гравцем на міжнародній арені, відволікти світову і свою громадськість від анексії Криму і агресії проти України на її Сході, добитися скасування санкцій. В.Путіну вдалося добитися участі у переговорному процесі стосовно врегулювання ситуації в Сирії. Однак Захід не «розміняв» Сирію

¹ Авіаційні вакуумні бомби підвищеної потужності.

на Україну і підтвердив можливість зняття санкцій тільки після повернення Донбасу і Криму нашій державі¹.

Крім демонстрації сили і спроб повернути собі вплив на Близькому Сході (значною мірою втрачений), інтервенція РФ мала на меті вплинути на нафтові ціни, такі важливі для її існування². Російська підтримка Б.аль-Асада зміцнила його позиції, які той не погоджується здавати. Так само, він продовжує підтримувати союзницькі відносини із Росією та Іраном³. Пролонгація збройної боротьби в його країні дестабілізує обстановку в усьому регіоні, сусідні країни – Ірак, Ліван, Ізраїль, Туреччину, Йорданію – непокоїть поширення конфлікту за межі Сирії. І не тільки сусідні країни перебувають у напруженому стані. Разом із тим міжнародні оглядачі вказують на небезпечні наслідки для Росії через втручання у гостре протистояння між сунітами і шиїтами, які можуть даватися знаки як у найближчій, так і у віддаленій перспективі.

Міжнародне співтовариство докладає зусиль, аби владнати сирійській конфлікт дипломатичними засобами. Місцями переговорного процесу стали Женева, Відень, Мюнхен, Астана. 18 грудня 2015 р. односторонньо була прийнята резолюція Ради Безпеки ООН № 2254, яка передбачає проведення переговорів сирійської опозиції і уряду Сирії, які мають привести до формування «інклюзивного неконфесійного уряду, що заслуговує довіри», підготовки нової Конституції і проведення впродовж 18 місяців загальних виборів. В резолюції не міститься жодного слова про президента Б.аль-Асада. Сирійська опозиція має великий сумнів, що він буде усунений від влади, оскільки добре знає особливості вітчизняного виборчого процесу.

22 лютого 2016 р. ввечері було поширено спільну заяву Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки, за якою режим припинення

¹ В середині 2017 р. американський президент Дональд Трамп заявив: «Я ніколи не скасую санкції, доки не буде зроблено те, що задовольнить нас і задовольнить усіх в Сирії та Україні». Тоді ж країни ЄС заявили про подовження власних санкцій проти Росії.

² Крім того стало відомо, що російський Газпром розгорнув підготовку до проведення нафтового розвідування у Сирії.

³ У 2009 р. Катар запропонував Сирії будівництво трубопроводу від свого Північного родовища, що межує з Іраном (Південний Парс) через Саудівську Аравію, Йорданію і Сирію до Туреччини для постачання енергоносіїв до ЄС. Однак у 2010 р. Дамаск обрав конкуруючий проект Іран – Ірак – Сирія, відомий як «Ісламський трубопровід». У 2012 р. було підписано меморандум про взаєморозуміння. До того часу Сирія була виключеною геостратегічно, оскільки не мала значних запасів нафти і газу, як нафтодоларовий клуб – Рада із співробітництва у Затоці. Але ті, хто володів інформацією, розуміли її значення як регіонального транспортного коридору. Пізніше це значення посилювалося відкриттям серйозного прибережного потенціалу нафти і газу. З свого боку, Вашингтон прагне зруйнувати альянс Росія – Іран – Ірак – Сирія, а також посилити позиції своїх союзників серед нафтовидобувних країн Перської Затоки, тісно пов'язаних з американськими енергетичними гігантами. Москва ж зацікавлена у продовженні безладу в Сирії. Це заважає будівництву будь-якого трубопроводу, що посилює конкуренцію з продажем енергоресурсів. Тим більше, що Захід заявив про зняття санкцій з Ірану.

вогню в Сирії набирає чинності 27 лютого о 00.00 (за часом Дамаска). В заяві йшлося про те, що умови перемир'я поширюються на всі сторони конфлікту, за винятком терористичних угруповань Ісламська держава і Джабхат ан-Нусра, а також інших терористичних організацій, визнаних такими РБ ООН. 23 лютого сирійський президент призначив дату парламентських виборів в країні на 13 квітня 2016 р. В ході голосування обиралися дві палати місцевого парламенту. Вибори принесли перемогу партії Б.Асада та його союзникам. Перемир'я було порушене.

Країна перетворилася на руїну. Занепала економіка, зруйнована інфраструктура. Незалежно від конфесійної приналежності гинуть люди. У лютому 2016 р. було повідомлено, що від початку громадянської війни загинуло 470 тис. осіб (біля 20% серед них – діти), про поранених відомостей немає. Люди намагаються врятувати власні життя і життя своїх близьких. Понад 6 млн. мешканців країни стали внутрішньо переміщеними особами. У березні 2017 р., за даними ООН, кількість біженців з Сирії перевищила 5 млн. осіб (це приблизно третина населення до війни). Туреччина прийняла більше 3,5 млн. біженців, більше мільйона сирійців прихистив Ліван, понад 650 тис. – Йорданія. Сотні тисяч сирійців потрапили на територію європейських держав. Люди шукають кращої долі насамперед у заможних країнах Європейського Союзу, створюючи там незліченні проблеми¹. Виходячи із гуманних міркувань, європейці намагаються допомогти. Питання надання притулку біженцям входить до зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, тобто ця проблема може постати і перед нашою країною. При тому, що у нас існує власна проблема переміщених осіб.

Глобальний індекс миролюбності (Global Peace Index) у 2015 р. визнав Сирію найнебезпечнішою державою світу. Тут точиться війна всіх проти всіх, жоден з учасників конфлікту неспроможний взяти військову перевагу. До того ж за умов, що склалися, навряд чи можливе розв'язання конфлікту силовими методами. Утворилася патова ситуація: режим не в змозі придушити опозиційні рухи, а опозиціонери не здатні повалити режим. Сирійська боротьба перетворилася не тільки на регіональну, а й на світову проблему. Протистояння в цій країні пройшло свою еволюцію від внутрішнього конфлікту до проблеми міжнародного масштабу, де зіткнулися геополітичні, регіональні, релігійні, економічні інтереси різних держав, далеких і близьких. Глибина суперечностей між ними є надзвичайно серйозною, що ускладнює проблему врегулювання. Основна інтрига: у головних суперників різні стратегічні плани відносно Сирії. Якщо Захід прагне, аби у Сирії був мир, і щоби Б.аль-Асад пішов, так Росія бажає, щоби той залишився. Конфлікт би продовжувався, а це давало б Москві можливість посилити свої позиції на світовій арені. Між тим Сирія

¹ Серед міжнародних аналітиків існує думка, що з метою послаблення Європейського Союзу В.Путін розхитує ситуацію в Сирії, пропонуючи зменшити напругу, а отже, і потоки мігрантів, в обмін на задоволення власних вимог.

потребує допомоги у налагодженні мирного життя як політичного, так і економічного, що могло б сприяти поверненню людей на батьківщину.

Література

- Баунов А. От реформ к войне: Что такое режим Башара Асада /А.Баунов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=61696>
- Бузаров А. Сирия – арена гибридной войны различных государств между собой /А.Бузаров [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/opinion/buzarovcolumn/siriya-arena-gibridnoy-voyny-razlichnyh-gosudarstv-mezhdu-soboy-683657.html>
- Бузаров А. Турецкий гамбит: сирийский военный конфликт заострился через втручання Анкари /А.Бузаров [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ua/ukr/analytics/turetskiy-gambit-siriyskiy-voennyu-konflikt-1455733760.html>
- Війна в Сирії. Детально: чого хочуть учасники конфлікту. Експерт про останні події в Сирії та їх значення для світової громадськості [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://ukr.media/politics/245085/>
- Власюк Ю.Г. Зовнішня політика адміністрації Барака Обама на Близькому Сході: позиція США щодо Сирії / Ю.Г. Власюк, О.Б. Пікулик //Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – № 21 (246). – Міжнародні відносини.
- Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы /Под ред. А.Д.Воскресенского. – М., 2015.
- Горобець І. «Вісь зла» як фактор ризиків міжнародної безпеки /І.Горобець, А.Мартинів //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.
- Гольц О. Росія втрутилася в сирийський конфлікт, намагаючись вийти з політичної ізоляції /О. Гольц [Ел. ресурс]. – Режим доступу: ua.krymr.com/content/news/27615337.html
- Горобець І. Сирийський гордіїв вузол / І. Горобець, А. Мартинів // Зовнішні справи. – 2011. – № 10.
- Дніпров Д. Ще раз про причини російської інтервенції у Сирії /Д.Дніпров [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.vnews.agency/exclusive/13356-sche-raz-pro-prichini-rosyskoj-intervencyi-u-siryi.html>
- Зінько С. Сирийський політичний пасьянс /С.Зінько // Зовнішні справи. – 2011. – № 11/12.
- Зубов А. Сирия: предыстория трагедии: Кто такие сунниты, шииты и алавиты /А.Зубов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/comments/70395.html>
- Каспрук В. Сирийській «бікфордів шнур» Путіна /В.Каспрук //Дзеркало тижня. – 2015. – 9 жовтня.
- Каспрук В. Сирия: геноцид і його спонсори /В.Каспрук //Дзеркало тижня. – 2016. – 13 серпня.
- Кертис А. Передісторія Сирії. Від прозахідного заколоту до Асадів і Хусейна /А.Кертис [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/10/8/136264/>
- Кім В. Сирия: війна на кілька фронтів /В.Кім // Дзеркало тижня. – 2016. – 20-26 лютого.
- Коваленко Г. Як зіграє сирийська карта Путіна? /Г.Коваленко //Військо України. – 2015. – № 10.
- Кравченко В. Що важливо знати про конфлікт у Сирії /В.Кравченко //Дзеркало тижня. – 2016. – № 46.
- Крижанівський С. Геополітика і геоekonomіка війни в Сирії: гравці, інтереси, стратегії /С.Крижанівський [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Kryzhanivskyj_Geopolit_vijny_v_Sirii.htm
- Кудря І. Сирийський культурно-цивілізаційний розкол /І.Кудря //Віче. – 2015. – № 19/20.

Купрейчук В.Ю. Геополітичний вимір конфлікту в Сирії /В.Ю.Купрейчук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 112. – Ч. 1.

Мирский Г. Вторая жизнь партии Баас /Г.Мирский [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_959

Мухаметов Р. Баас: Возрождение, застрявшее в темном прошлом /Р.Мухаметов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liberty.ru/Themes/Baas-Vozrozhdenie-zastryavshee-v-temnom-proshlom>

Нагайчук В. Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини /С.Нагайчук //Зовнішні справи. – 2016. - № 10, 11,

Намонюк Ч.І. Передумови та наслідки сучасного російсько–сирійського військово–політичного партнерства /Ч.І.Намонюк // Гілея. – 2015. – Вип. 102.

Осадча Я.Д. Вплив внутрішніх і зовнішніх чинників у виникненні та перебігу громадянської війни в Сирії /Я.Д.Осадча //Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1132. – Серія "Питання політології". – Вип. 27.

Осадчий Т. Для чого Росія роздмухує сирійський конфлікт? /Т.Осадчий [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.global-analytik.com/аналітика/для-чого-росія-роздмухує-сирійський-к/>

Предеина М. Без руля и без ветрил: история Сирии как региональной державы /М.Предеина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: politeka.net/86382-bez-rulya-i-bez-vetril-istoriya-sirii-kak-regionalnoj-derzhavy/

Солнцева Е. Сумерки партии «Баас» /Е.Солнцева [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/content/article/24945448.html>

Субх М. Сирія: тунель без світла в кінці /М.Субх //Зовнішні справи. – 2011. – № 11/12.

Устинов Е.И. Сирия: этнонациональный аспект кризиса /Е.И.Устинов //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6.

Федянин В. Сирийский выход Путина /В.Федянин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/international/siriyskiy-vyhod-putina-_.htm

Филоник А. О. Сирия: реформы и политика /А.О.Филоник //Восточная аналитика. Ежегодник. 2011. – М., 2011.

Федорченко А. В. Продолжение «арабской весны»: сирийские восходы /А.В.Федорченко //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 8.

Эскобар П. Сирия: последняя война Трубопроводистана /П.Эскобар [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://polismi.ru/politika/sled-anakondy/1284-siriya-poslednyaya-vojna-truboprovodistana.html>

Яковина І. Анатомія війни: все, що потрібно знати про конфлікт у Сирії /І.Яковина [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/anatomija-vijni---konflikt-u-siriji-vid-mirnih-protestiv-do-rosijskogo-uchasti-70200.html>

Ярошенко Є. Геополітична шахівниця: Сирійська криза та Україна. Чи є взаємзв'язок? /Є.Ярошенко //Зовнішньополітичні акценти. – 2015. – Вип. 21.

Alami M. Syria's Foreign Legions /M.Alami [online] Available at: <http://carnegieendowment.org/sada/2013/02/28/syria-foreign-legions/fmnmj>

Beehner L. Are Syria's Do-It-Yourself Refugees Outliers or Examples of a New Norm? /L. Beehner // Journal of International Affairs. – 2015. – Vol. 68. – No. 2, Spring-Summer.

Erlach R. In Syria, Kurds Split Over Support for Assad Regime. Pulitzer Center on Crisis Reporting /R.Erlach [online] Available at: (<http://pulitzercenter.org/reporting/syria-kurdish-groups-armed-forces-assad-controvers>).

Heydemann S. Tracking the "Arab Spring": Syria and the Future of Authoritarianism / S. Heydemann //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 4.

Jose B. When Hospitals are Targets. How International Law Failed in Syria /B. Jose // Foreign Affairs. – 2016. – May 10.

Reimann J. Cold War reloaded – Front Line Syria / J. Reimann //Foreign Policy Journal. – 2015. – December 10.

Лівійська Республіка¹

Лівія – древня північно-африканська країна. У 1912 – 1943 рр. вона була володінням Італії, 1943 – 1951 рр. перебувала під владою військової адміністрації Великої Британії та Франції, з 1951 р. одержала незалежність і до 1969 р. існувала як королівство. 1 вересня 1969 р. група військових під керівництвом організації «Вільні офіцери» усунула від влади короля Ідріса I², який на той момент знаходився на лікуванні у Туреччині. Правляча еліта поступилася владою без жодного пострілу. Країну проголосили Лівійською Арабською Республікою. Змовників очолював 27-річний капітан-зв'язківець на ім'я Муаммар з племені ауляд Каддафа (повне ім'я – Муаммар бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салям бен Хамід аль-Каддафі). Після перемоги Муаммар Каддафі став головою Ради революційного командування (вищого державного органу) із присвоєнням звання полковника³. Відтоді на 42 роки країною став правити саме цей діяч – один із найяскравіших політиків світу останніх десятиріч.

Бедуїн⁴, син бедуїна⁵, він одержав неординарну освіту. До початкової школи пішов у дев'ять років і через чотири роки закінчив її. Навчаючись у середній школі, у 16 років створив підпільну молодіжну організацію з метою повалення королівської влади, за участь в антиурядовій демонстрації був ненадовго заарештований і виключений з навчального закладу, проте пізніше показав себе найдисциплінованишим курсантом військового коледжу в місті Бенгазі, де вечорами відвідував лекції в університеті. Впродовж усього життя займався самоосвітою, працюючи 16 – 18 годин на добу. Час від часу він демонстрував свої знання, цитуючи твори видатних філософів, політиків, літераторів різних часів та народів. Ставлення до релігії виявлялося у тому, що ще у дитинстві на пам'ять було вивчено Коран, ретельно виконувалися всі мусульманські обряди, здійснено хадж до святих місць, а також у звичці «радитися із Аллахом». Останнє інколи демонструвалося стороннім, як про це із здивуванням згадував Фідель Кастро. М.Каддафі взагалі відрізнявся ексцентричністю: яскраві розкішні вбрання – варіації на тему традиційного бедуїнського костюму, загін охорони елітного спецназу із жінок у формі всіх родів військ, неодмінне бедуїнське шатро, в якому він жив під час візитів за кордон, верблюди, які мали бути завжди під рукою заради свіжого молока

¹ Назва, яка офіційно використовується Національною перехідною радою після повалення режиму М.Каддафі.

² 79-річний король спробував апелювати до Заходу і Сходу, проте підтримки не знайшов. Ідріс зрікся престолу і виїхав до Єгипту, де оголосив, що вважає себе звичайним лівійським громадянином. Там же 25 травня 1983 р. він помер у віці 93 років.

³ У 1976 р. йому було присвоєно звання генерал-майора, але до останніх днів життя його називали полковником.

⁴ Бедуїн – загальна назва жителів арабського світу, які ведуть кочовий спосіб життя.

⁵ Його батько пас верблюдів та кіз, однак сам М.Каддафі стверджував, що був нащадком шляхетних бедуїнських племен, які прийшли з Іраку.

тощо. Маючи за собою країну з населенням лише у 6,5 млн. чоловік, ця людина впродовж десятиріч спромоглася перебувати у центрі уваги світової громадськості. Причина полягала в екстраординарності його політичних дій.

М.Каддафі вважав себе одним з вершителів доль світу, принаймні в своїй країні – незаперечним месією. Про себе він казав: «Моя роль в дійсності полягає у тому, що я керую революційними силами, спрямовую їх, даю їм свободу дій». Своє бачення напрямку руху він виклав у програмному документі – Зеленій книзі¹, називаючи її «Євангелієм нового століття» для всіх, тому наказав перекласти багатьма мовами світу. Для лівійського народу вона вважалася Біблією і Конституцією водночас, ставши неодмінною складовою шкільних та університетських курсів. В ній викладено основи «Третьої Всесвітньої Теорії». Головним завданням проголошувалася побудова «справжнього соціалістичного суспільства на засадах ісламу», що, як стверджувалося, мало стати «альтернативою капіталістичному матеріалізму і комуністичному атеїзму». У 1973 р. М.Каддафі закликав до проведення в країні «культурної й адміністративної революцій». До вересня 1974 р. у відповідності до цих настанов було створено біля 2 тис. так званих народних комітетів, які формально взяли на місцях владу у свої руки, а фактично дезорганізували діяльність державних структур. Провідна роль відводилася місцевим народним комітетам як виконавцям рішень народних зібрань, і які водночас делегували своїх представників на Всезагальний народний конгрес (ВНК) як вищу ступінь законодавчої піраміди. При чому ВНК та галузеві вищі народні комітети не мали права скасовувати рішення місцевих народних комітетів. Їхнє завдання полягало у «контролі за виконанням рішень первісних народних зібрань». Це називалося «представницькою» формою демократії або «демократією усього народу».

6 листопада 1976 р. Арабський соціалістичний союз (АСС), створений у 1972 р. в якості єдиної політичної партії, був перейменований у Всезагальний народний конгрес (ВНК). Це означало не тільки припинення діяльності АСС, але й кінець ери побудови в Лівії «арабського соціалізму» зразка єгипетського лідера Гамалія Абделя Насера² і початок будівництва «ісламського соціалізму» зразка М.Каддафі. 2 березня 1977 р. надзвичайна сесія ВНК, яка проходила у місті Себха, прийняла за пропозицією М.Каддафі «Маніфест про встановлення народної влади». Лівія проголошувалася як «Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія»³ із шаріатським законодавством і з політичним ладом,

¹ Вперше свої теоретичні погляди М. Каддафі виклав у виданнях 1970 – 1974 рр. Перша частина Зеленої книги – «Вирішення проблеми демократії (Влада народу). Політичний аспект Третьої Всесвітньої Теорії» вийшла друком у січні 1976 р., друга частина – «Вирішення економічної проблеми (Соціалізм). Економічний аспект Третьої Всесвітньої Теорії» побачила світ у лютому 1978 р., третю частину – «Суспільний аспект Третьої Всесвітньої Теорії» оприлюднено у червні 1979 р.

² Президент Єгипту у 1956 – 1970 рр.

³ Джамахірія у перекладі з арабської мови означає «правління мас».

заснованим на так званому «прямому народовладді». Створена після повалення монархії Рада революційного командування (РПК) та уряд розпускалися. Замість них створювалися Генеральний секретаріат ВНК на чолі з М.Каддафі і чотирма із членів РПК, які залишилися, і Вищий народний комітет, до якого кооптували колишніх міністрів, які у новій структурі влади стали секретарями галузевих народних комітетів. Усі посольства Лівії за кордоном перетворювалися на Народні бюро. Армія з гаранта безпеки країни перетворювалася на навчальний полігон для всезагальної військової підготовки населення, і такому «озброєному народу» належало захищати Джамахірію від її зовнішніх та внутрішніх ворогів. Подібне перетрушування державної системи могло б за певних обставин обернутися проти його ініціаторів. Тому вони почали повсюдно створювати революційні комітети, в основному із молоді, для якої полковник вже став вождем революції, а не фатовим змовником, як гадала старша генерація. Революційні комітети оголошувалися «спонукачами мас» і «контролерами революції». Вони розгорнули шалену діяльність, викорінюючи «експлуататорів та бюрократів», а також інших «зрадників народу».

Революційні комітети також були запроваджені до армії, за якою полковник пильно стежив. Вони стали політичними органами, подібними до тих, що існували в армії радянській. Впродовж 1977 – 1982 рр. у лівійських збройних силах пройшли «чистки» офіцерського складу, в результаті якої 10 тис. військовослужбовців, в основному, вихідців із заможних прошарків, звільнили в запас. Були прийняті заходи із реорганізації армії. Зокрема, створені «війська опору» для охорони урядових об'єктів, воєнізовані загони в населених пунктах, сформовано «бригаду вартових Джамахірії», подібну вартовим ісламської революції в Ірані. Тобто, армія так і залишилася армією у класичному варіанті, на яку щорічно витрачалось понад 2 млрд. дол.¹, а лозунг «озброєння усього народу» на практиці не здійснився.

У 1979 р. на позачерговій сесії ВНК лівійський лідер запропонував переобрати склад Генерального секретаріату, до якого входили «історичні вожді революції», оголосивши, що він та його сподвижники відмовляються від усіх державних посад з тим, аби вирішувати «стратегічні питання побудови народної влади». Такого не знала не тільки арабська, а й світова політична історія. Формально п'ятірка вождів припинила брати участь в управлінні державою. М.Каддафі став йменуватися «Лідером лівійської революції», в руках якого сконцентрувалася уся повнота влади як над новими структурами (революційними комітетами), так і над тими, що залишалися (адміністративно-управлінський апарат і народні комітети). Хоча влада формально належала народним комітетам, але насправді – бюрократії, що посилювалася, поліцейському апарату, найближчому оточенню Лідера. На верхівці влади стояла людина, яка ні за що не відповідала і вирішувала все. Такий собі «революційний самодержець».

¹ Озброєння масово закуповувалося спочатку у Радянського Союзу, а потім у Росії.

Заради зміцнення своєї влади полковник використовував релігію. По-перше, спираючись на релігійну традицію, він сформулював концепцію відокремлення революції від влади. З її допомогою М.Каддафі вивів себе із створеною ним же структури влади, що звільнило його від відповідальності за те, що відбувалося в державі, залишивши собі при цьому необмежені повноваження в сфері управління країною. По-друге, оплотом своєї влади він зробив революційні комітети, при вступі до яких члени приносили присягу на Корані особисто М.Каддафі. В такий спосіб він підпорядковував їхню діяльність безпосередньо собі, а факт принесення присяги став певним символом виключності полковника не тільки як політичного, але й як релігійного лідера. По-третє, аби підвищити свій релігійний авторитет, він виступив в ролі верховного інтерпретатора коранічних приписів, що яскраво виявилось у його Зеленій книзі.

Вже на початкових стадіях розробки «Третьої теорії» на М.Каддафі впливали місцеві традиції. Відчуваючи, що режим потребує підтримки племен (у Лівії їх мешкає приблизно 150), він врахував анахронічну самосвідомість бедуїнів і заклав її в основу своєї політичної теорії. У Лівії традиційні племінні зв'язки нерідко виявляються сильнішими, ніж загальнонаціональні, а лівійський спосіб життя базується на бедуїнських поняттях свободи та рівноправ'я. Полковник казав, що «справжнім законом суспільства є звичай». В теорії він виступав за свободу племен і надання їм рівних можливостей, тобто з позицій федералізму. На практиці ж федеральний державний устрій, запроваджений королем Ідрісом I (Кіренаїка, Тріполітанія, Феззан як самостійні провінції в рамках федерального королівства), М.Каддафі спочатку розширив (зробив 12 губернаторств), а потім і повністю позбавив їх влади (44 округи стали підпорядковуватися єдиному центру, тобто особисто полковнику).

Інакше кажучи, на практиці лівійський лідер виступив як авторитарний централіст, при тому, що йому впродовж чотирьох десятиріч вдавалося підтримувати «племінний баланс». Створена ним модель суспільства спиралася на привілейовані групи – бюрократію, офіцерство, революційні комітети, знать лояльних племен. Стиль правління Лідера революції політологи характеризували як хаос в державних структурах, що контролюється і культивується, і який покликаний не допускати можливості виникнення політичної конкуренції. М.Каддафі довільно розпускав і знов створював міністерства (так міністерство енергетики було розформоване у 2000 р. і відновлено у 2004 р.), регулярно здійснював ротацию вищих чинів лівійської ієрархії. Характерною рисою його керівництва було те, що він намагався все ж зберігати своєрідний баланс в основних сферах політики та економіки Лівії, дублюючи державні інститути і призначаючи на керівні посади людей із протилежними поглядами та різним походженням. Йому також було притаманне прагнення бути в гушці подій: в одязі кочівника він інспектував об'єкти будівництва у провінційній глибинці, за кермом трактора відкривав

оранку, інкогніто відвідував державні установи, йшов у загальній колоні демонстрантів тощо. Всі ці дії широко висвітлювала місцева преса, про нього виходили художні фільми і театральні вистави. Він сам і відповідні фахівці докладали чимало зусиль в плані політичного PR, що приносило неабиякі результати як в самій країні, так і за її кордами.

Лідер лівійської революції піддавав критиці і капіталістичні країни, і країни соціалістичного табору. В останніх, за його думкою, соціалізму взагалі не було, а те, що було, він називав державним капіталізмом, оскільки практикувалася наймана праця, коли роботодавцем виступала держава. Він вважав, що така людина не є насправді вільною, оскільки в основі рабства найманого працівника – «праця, за яку він одержує гроші від роботодавця, незалежно від того, чи є роботодавцем приватна особа або держава». Замість цього М.Каддафі висунув гасло: «партнери за працею, а не наймані працівники». У вересні 1978 р. у відповідності до принципу «самоуправління в економіці», що мав стати основою господарського розвитку країни, були ініційовані перетворення державних та приватних фірм у «народні підприємства» із передачею засобів виробництва та керування «безпосередньо до рук робітників та службовців»¹. Завдяки одержанню прибутків від продажу нафти, проводилася активна соціальна політика: підвищувалися зарплати, будувалося житло, лікарні, шляхи. Скасувавши приватну торгівлю і створивши мережу громадських та кооперативних магазинів, знизили ціни на продукти харчування. Бензин коштував дешевше води. Освіта та медична допомога – безкоштовні. Тобто взятий курс на створення соціальної держави, де б не було бідних.

Левову частку прибутку складали надходження від зростаючого продажу нафти. За умов «народної революції», яка оголосила поза законом експлуатацію людини людиною, ніхто не волів працювати на фабриках та заводах і навіть підмітати вулиці у містах, включаючи столицю Тріполі. За більшими, ніж на батьківщині заробітками, приїздили люди інших країн, з тих самих Єгипту й Тунісу. Все необхідне закуповувалося за кордоном і розподілялося між громадянами «за ісламською справедливістю», тобто за числом їдців. І Лівія дуже швидко перетворилася на державу-рантьє.

Ситуація докорінно змінилася у 1982 р., коли ціни на нафту стрімко покотилися вниз. Економічне становище значно погіршилося. Не тільки було заморожено здійснення 350 великомасштабних проектів, проблеми виникли із закупівлею продовольства (щорічно на 1,5 млрд. дол.) та промислових товарів (на таку ж суму). Лідер лівійської революції оголосив

¹ Проведена націоналізація не виявилася прямою експропріацією, аналогічною тій, що мала місце в колишній Російській імперії після 1917 р. або в країнах народної демократії після Другої світової війни. В Лівії колишніх власників не розстрілювали. Вони одержували компенсацію і можливість брати участь в управлінні цими підприємствами, але на правах «рівного партнерства із виробниками». Однак велика і середня лівійська буржуазія не могла з цим змиритися і розглядала реформи М. Каддафі як кампанію «народного захвату».

про опору на власні сили, розділив майже у наказовому порядку всі населені пункти і міста на «джамахірійські квартали», де населення мало саме добувати або виробляти продукти і предмети першої необхідності. Нічого, звичайно, з цього не вийшло. В результаті державний сектор, який монополює засобами виробництва і розподілу тільки за 5 років валютного голоду (1982 – 1987 рр.) наочно продемонстрував свої обмежені можливості. Соціалізм за моделлю М.Каддафі виявив свою неспроможність. У 1987 р. полковник оголосив «коректування первісного курсу лівійської революції»: Лівія відмовилася від реалізації деяких псевдосоціалістичних настанов, перевела свою економіку на ринкові рейки, заявлено про намір здійснити низку демократичних реформ.

Було висунуто ідею про передачу частини середніх і малих підприємств у колективну власність тим, хто на них працює. З 1988 р. почався процес розукрупнення державного сектора (за виключенням стратегічних галузей) і появи колективного сектору у двох формах – кооперативів та колективних компаній. Це дало підстави М.Каддафі заявити, що «передача лівійським громадянам державних підприємств у колективну власність являє собою важливий крок на шляху втілення в життя принципу «не наймані робітники, а партнери». Він пояснював, що поява колективних підприємств, працівники яких водночас є пайовиками (фактично співвласниками), перетворює їх на партнерів по праці, що вписується у «Третю Всесвітню теорію». Також докорінно змінилося ставлення лівійського керівництва до приватника: почала здійснюватися політика заохочення підприємницької ініціативи та приватної торгівлі. Права приватного та інших секторів економіки урівнювалися із державним сектором. Лібералізація економіки призвела до того, що масово почали з'являтися і зростати магазини, крамнички, ремісничі промисли. В той же час діяльність невгамовних ревкомів бралася під контроль, з в'язниць випустили усіх ув'язнених, крім «політичних» та «шпигунів». Проте суттєвого поліпшення в економічному становищі всі ці заходи не принесли через негативні наслідки політики М. Каддафі на міжнародній арені.

Полковник був сповнений жаги об'єднання всіх арабів в одну державу – спочатку єдину Арабську республіку, а потім навіть Сполучені Штати Африки¹. Ним постійно висувалися проекти, які мали тому сприяти. Вони пропонувалися Єгипту, Сирії, Судану, Тунісу, Алжиру, Марокко, Мавританії. Проекти провалювалися, а нещодавні союзники відчайдушно сварилися, інколи доходючи до збройного протистояння. Лідер революції під гаслом боротьби із імперіалізмом та світовим сіонізмом втручався у всі можливі військові конфлікти, що в решті решт призвело до включення Лівії у 1979 р. до американського списку країн – пособниць тероризму. М.Каддафі взяв на себе місію покровителя всіх революційних рухів в світі. Він констатував занепад постіндустріальної

¹ До початку війни в Лівії М. Каддафі залишався великим спонсором приблизно 20 африканських режимів.

ери і наближення ери джамахіризації усього світу. На території Лівії виникли тренувальні табори для терористів – палестинських, іспанських, ірландських та ін. Водночас в них навчалосся до 7000 бойовиків.

Впродовж десятиріч лівійцям втовкмачувалося, що «гірше і страшніше Заходу може бути тільки Захід». Буквально через місяць після приходу до влади нове лівійське керівництво країни поінформувало США та Велику Британію про розірвання угод, згідно яких Лівії розташовувалися військові бази цих країн. Водночас новий режим розпочав наступ на позиції іноземного капіталу. Антизахідна спрямованість виявлялася не тільки у внутрішній, але й у зовнішній політиці. Західні спецслужби стверджують, що лідер Джамахірії постачав зброю палестинцям, ірландцям, баскам, корсиканцям, філіппінцям та іншим, хто так чи інакше боровся із дружніми США урядами. За деякими даними, тільки на підтримку екстремістів щорічно Тріполі витрачалося понад 1 млрд. дол. У 1980-х рр.

Лідер революції остаточно розсварився із Заходом. США та Велика Британія розірвали з Лівією дипломатичні стосунки, американський президент Рональд Рейган назвав М.Каддафі «скаженим собакою Близького Сходу». Полковника звинувачували у мінуванні Червоного моря, вибухах у Лондоні. У 1986 р. стався вибух на дискотеці у Західному Берліні, в результаті чого загинули американські військовослужбовці. 15 квітня того ж року американські військово-повітряні сили розбомбили резиденцію М.Каддафі у передмісті Тріполі. США, Велика Британія та Франція звинуватили лівійські спецслужби у причетності до вибухів американського авіалайнера у небі над шотландським містом Локербі 21 грудня 1988 р. та французького літака над Нігером роком пізніше. В результаті терактів загинуло 440 чоловік. Західні столиці вимагали видати американському або британському правосуддю двох лівійців, підозрюваних в організації вибухів, на що одержали з боку Тріполі відмову.

У відповідь західні держави добилися в ООН запровадження санкцій проти Джамахірії. У березні 1992 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 731, за якою Лівії заборонили імпортувати зброю та запасні частини до раніше ввезеної техніки, з нею припинилося повітряне з'єднання, із країни відкликали усіх іноземних військових фахівців, понизили статус дипломатичних представництв, які знаходилися в Лівії. У листопаді 1993 р. були заблоковані лівійські рахунки у західних банках. В результаті санкцій країна втратила приблизно 30 млрд. дол. Високою виявилася плата не тільки через вартість втраченої продукції, але й через смерті тяжко хворих, породіль та немовлят, яким не вистачило необхідних ліків, адже всі заявки на поставки медикаментів блокувалися.

Ситуація склалася настільки важкою, що через 10 років відмов лівійське керівництво раптом само запропонувало сплатити компенсацію родинам загиблих пасажирів із розрахунку 10 млн. доларів за кожную жертву в обмін на зняття санкцій, накладених ООН та США. В серпні 2002 р. М.Каддафі визнав «кримінальну відповідальність» за вище згадані

злочини. 13 серпня 2003 р. Лівія відправила до РБ ООН лист, у якому повідомила про виконання висунутих контрумов на зняття санкцій, серед яких – визнання відповідальності за вибухи і виплата компенсацій, продовження співпраці із слідством і відмова від підтримки тероризму. Гроші родичам жертв (біля 7 млрд. дол.) почали переводитися негайно, що підтвердили відповідні банківські служби. З свого боку 12 вересня 2003 р. РБ ООН зняла санкції (за відповідну резолюцію голосували 13 країн, Франція та США утримались).

Починаючи з 2003 р. полковник робив Заходу одну принципову поступку за іншою: згорнув ядерну та декілька інших мілітарних програм¹, погодився на навчання лівійських офіцерів в американських військових коледжах, а також призначення на високі посади вашингтонських протеже, передачу родовищ західним нафтовим компаніям, приватизацію та модернізацію економіки. У серпні 2003 р. вийшла друком Біла книга Лідера лівійської революції, в якій йшлося про арабів та євреїв, мирне співіснування яких, як стверджував автор, давно визначено долею та єдиною історією. Відсутні заклики «Скинути Ізраїль у море», характерні для раннього М.Каддафі. Немає вихвалянь на адресу лівих ідей, якими він раніше захоплювався. Книга викликала гучний резонанс в світі, оскільки на очах у всіх почався його стрімкий відхід від колишнього радикалізму. Також полковник дав жорстку оцінку екстремістським ісламістським організаціям, назвавши їх членів «...реакціонерами, агентами, розпусниками і лицемірами, які прагнуть підмінити іслам ісламізмом». Всі табори, в яких раніше велася підготовка бойовиків на території Лівії, були закриті.

Під час візиту до Тріполі державний секретар США Кондоліза Райс висловила своє задоволення: «Лівія є сильним партнером у боротьбі проти тероризму, і наше співробітництво по каналах зв'язку проходить чудово». М.Каддафі стали приймати у світових столицях, а до Тріполі почастишали візити західних політиків. В основі – першість інтересу до лівійських нафтових ресурсів, а вже потім до теорій Лідера революції. Хоча він піддавав критиці Сполучені Штати Америки за те, що вони нав'язують іншим країнам свою політичну систему в той час, коли демократія є чужою для Африки, і навіть дозволив собі різкий антизахідний виступ на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 23 вересня 2009 р. І перше – нафтові інтереси, і друге – антизахідні настрої М.Каддафі, крім усього іншого, відіграли свою роль у подіях 2011 року.

На початку 2011 р. хвиля арабських революцій докотилася і до Лівії. Події в Тунісі та Єгипті стали каталізатором заворушень, що переросли у збройні сутички між опозицією та прибічниками режиму полковника, в яких на боці першої виступила й коаліція під орудою НАТО. Дуже непростим є питання стосовно причин, що призвели до громадянської війни в країні. На відміну від багатьох країн, в яких розквітла «арабська

¹ Під час військових дій коаліції західних країн проти Лівії у 2011 р. М. Каддафі сильно жалкував про це, вважаючи, що наявність атомної бомби відвернула б таку небезпеку.

весна», Лівія мала досить високий рівень соціально-економічного розвитку: третя на обсягами виробництва держава на Африканському континенті. До 2011 р. політологи називали Соціалістичну Народну Лівійську Арабську Джамахірію однією з найбільш розвинених і заможних країн африканського континенту.

Пустельна країна була вкритою мережею чудових шляхів. На основі підземних джерел води створена ціла штучна ріка. Напередодні драматичних подій ВВП на душу населення становив 14 192 дол. (більш ніж в 2 рази перевищення відповідного показника Єгипту і у півтора рази більше, ніж у Тунісі), за індексом людського розвитку, що розраховується ООН, країна посідала 53-є місце в світі і перше в Африці. За тривалістю життя з середнім показником 77 років випереджала багато країн, насамперед, арабських. У Лівії були найкращі серед арабських країн безкоштовні системи медичної допомоги та освіти. Тим, хто бажав навчатися за кордоном, держава повністю оплачувала навчання. Більшість сімей – із власним будинком¹ та автомобілем. Кредити на придбання квартири або автомобіля – безвідсоткові. Електрика, бензин та інші енергоносії – практично безкоштовні. Хліб та інші продукти харчування дешеві, а за продаж продукції, термін якої спливає, штрафи у 300 – 500 %. Бажаючим відкрити власний бізнес – 20 тис. дол. Загальний рівень життя пересічного лівійця перевищував відповідний рівень життя більшості європейців, навіть із країн ЄС. М. Каддафі мав намір зробити «вільними» і «щасливими» всіх за власними лекалами, проте знищував противників і незгодних. Декілька заворушень, які відбулися за часів його правління, були жорстоко, з багатьма жертвами, придушені. Полковник втратив зв'язок із масами, вже не тримав руку на пульсі народних настроїв.

Лівія показала взаємозв'язок між зростанням рівня добробуту населення і різким піднесенням соціальних зазіхань, про що писав ще в середині XIX ст. французький філософ Алексіс де Торквіль у своїй праці «Старий порядок і революція». Лівійські події підтвердили висновок, що революція відбувається не тільки тоді, коли населення живе у тяжких матеріальних умовах, але й при наявності високого життєвого рівня. Тобто, чим вищий рівень життя, тим частіше люди починають замислюватися над створенням громадянського суспільства і набуттям політичної свободи. Той же принцип спрацював і в Лівії, де інтелектуальна еліта, яка здобула освіту у найкращих університетах Європи і США, мала свою думку про політику М.Каддафі і мріяла про встановлення в країні політичної системи, заснованої на інших засадах.

Як свідчить історичний досвід, найчастіше головною рушійною силою революцій виступає молодь. Впродовж десятиріч в країні відбувалося швидке демографічне зростання, в результаті якого молодь склала від 40 до 50 %². Як і в інших арабських країнах, у цьому середовищі

¹ При укладанні шлюбу держава видавала 64 тис. дол. на придбання житла, за такі гроші можна було придбати комфортабельний житловий будинок.

² Оцінки різняться через закритість країни, що ускладнювало точність підрахунків.

– високий рівень безробіття, зростання невдоволених сподівань та амбіцій. Робочих місць вистачало, проте вони не вважалися престижними (для людей з університетськими дипломами зокрема), мало оплачуваними і тому займалися гастарбайтерами, яких нараховувалося до півтора мільйони. Місцеве ж населення томилося в очікуванні чергових субсидій. Саме на прикладі Лівії можна побачити дію теорії «відносного погіршення становища соціальних груп»¹, яка вважає, що революції та народні хвилювання відбуваються, як правило, не там, де люди живуть перманентно погано, а там, де вони розуміють, що можуть жити краще.

При тому, що світова фінансово-економічна криза не надто вразила економіку Лівії, вирішальну роль відіграв не абсолютний, а відносний рівень добробуту – виник вибухонебезпечний розрив між очікуваннями зростання добробуту і реальністю. Особливо обурювало усвідомлення несправедливості розподілу прибутків від продажу національного багатства між громадянами. З одного боку – накопичення колосальних коштів на рахунках полковника та його оточення (як з'ясувалося пізніше, ці багатства родини М.Каддафі оцінювалися у суму до 200 млрд. дол.), з іншого – вельми незначні надходження пересічним громадянам (по 1 тисячі доларів на родину на рік). На народження дитини в Лівії виплачувалося 7 тис. дол. В той же час проходила інформація про шиккування розбещених синів М.Каддафі². Так один з них сплатив 1 млн. доларів Мерайї Керрі за виконання на приватній вечірці чотирьох пісень. Тобто утворився колосальний розрив між кланом керівника країни, який фактично приватизував національні багатства, і всім народом, якого вже даремно було закликати будувати «ісламський соціалізм». Головною вимогою протестного руху в Лівії стала вимога повернути до державної скарбниці відібрані у народу мільярди.

Як і в інших арабських країнах, молодь через новітні можливості комунікації, такі як телебачення та Інтернет, все більше дізнавалася про умови в інших країнах, навіть тих, які вважалися раніше відсталими. Вона зневірилася у гаслах режиму, вбачаючи у політичній демагогії Лідера революції один з крайніх проявів авторитаризму та всевладдя, при якому жити ставало принизливим через зростання корупції та поліцейської сваволі. Подібно до інших арабських країнах виявився так званий «розрив поколінь»: режим, не змінюваний впродовж десятиріч в очах молодого покоління втрачає легітимність, яку визнавали попередні генерації.

До багаторічної втоми від диктатора додалися проблеми, зумовлені кланово-племінною специфікою країни. Саме вона слугувала визначальним фактором формування лівійського суспільства, яке застигло у такій структурі і було просякнутим корупцією у всіх своїх порах ще до М.Каддафі. Попри певні спроби її подолання, особливо на ранньому етапі існування Джамахірії, Лівія стала північно-африканським рекордсменом за показником корумпованості. Лівійське суспільство – це значною мірою

¹ На Заході вона зветься *relative deprivation theory*.

² У М. Каддафі – сім дітей: 6 синів та донька.

конгломерат племен¹ та кланів, в якому стійкі пережитки кровно-родинних відносин на всіх рівнях та у більшості сфер соціальної організації суспільства. Виходець із малочисельного племені ауляд Каддафа полковник впродовж деякого часу бачився більшим племенам, таким як Магарха і Варфалла, буферною фігурою, здатною підтримувати міжплемінний баланс в країні, допоки він не став приділяти більшу увагу своїм банківським рахункам. У племінному середовищі зростало невдоволення з приводу перерозподілу нафтової ренти, що суперечило ісламському уявленню про справедливість.

Особливо обурювалися суфійські ордени, зокрема, орден сенуситів, до якого належав скинутий монарх². Цей орден сповідує ортодоксальний іслам і не приймає офіційну ідеологію Зеленої книги. Його вплив найбільше поширений на сході Лівії, у Кіренаїці, звідки походив Ідріс I, і де, власне розпочався протестний рух проти режиму М.Каддафі (тамтешні повстанці підняли державні прапори Лівії часів короля). Епіцентром стало місто Бенгазі – батьківщина колишнього монарха. Населення цього регіону вважало, що центральною владою їм приділяється значно менше уваги, ніж іншим, зокрема, західній Тріполітанії. Глави племен саме Тріполітанії більше підтримували Лідера революції. Треба зазначити, що центральну роль в структурі влади – у тому числі в силах безпеки – відігравали члени кланово-племінної групи самого полковника і близькі до неї племена, а регулярні збройні сили були відносно слабкими. Вимоги з боку руху протесту також спрямовувалися проти того державно-політичного устрою і кланово-племінного балансу, які цілковито зав'язувалися на особі М. Каддафі.

Все почалося із арешту адвоката Фетхі Тарбела, який безкоштовно захищав політичних в'язнів у Лівії, відповіддю на що стала масова демонстрація 15 лютого 2011 р. 17 лютого група лівійської інтелігенції звернулася до полковника з вимогою піти у відставку. 20 лютого проти режиму виступили військові, розквартировані в Бенгазі. На чолі став генерал Абдель Фаттах Юніс, який до загадкового вбивства 28 липня виступав фактичним воєнним лідером опозиції.

На відміну від очільників Тунісу та Єгипту М.Каддафі не збирався здаватися. Він мобілізував своїх прибічників – з армії, поліції, вірних племен, найманців, загонів «своїх» ополченців. З'явилися перші вбиті, потім повсталі захопили зброю із розтрощених поліцейських дільниць і військових баз. Дуже швидко протистояння переросло у громадянську війну, чому сприяла така риса вельми жорсткого лівійського національного характеру, як готовність битися. У сутичках гинули десятки і сотні людей. 22 лютого полковник зібрав вірну йому молодь на Зеленому майдані у Тріполі і заявив, що він як Лідер революції залишиться у Лівії і готовий військовою силою розчавити повсталих. Пізніше у декількох

¹ На території Лівії проживають представники понад 150 племен, які традиційно воювали між собою за місце в ієрархії.

² Ідріс I був онуком засновника ордену сенуситів Мухаммеда бен Алі ас-Сенусі, і сам очолював цей орден.

телезверненнях та інтерв'ю він охарактеризував дії повсталих як «заколот, організований терористами Аль-Каїди та зовнішніми силами». Про готовність придушити заколот також заявляв Сейф аль-Іслам, син Муаммара, який виступав в ролі його найближчого помічника.

Поступово повсталі захопили декілька міст на узбережжі Середземного моря, на їх бік перейшли окремі підрозділи лівійської армії, а також кілька послів Лівії за кордоном. 5 березня в Бенгазі створено Національну перехідну раду, до якої увійшли лідери опозиції. Рада оприлюднила політичний маніфест нової вільної держави, яка має прийти на зміну режиму полковника М.Каддафі. В ньому, зокрема, говорилося: «Боротьба з темними днями диктатури навчила нас тому, що не може бути альтернативи побудові вільного і демократичного суспільства і забезпеченню верховенства міжнародного гуманітарного права і Декларації прав людини. Досягти цього можна тільки через діалог, терпимість, співробітництво, народну згуртованість і активну участь всіх громадян». В документі містилися обіцянки Ради після повалення диктаторського режиму скласти проект національної конституції, яка встановить юридичні, політичні, громадянські, законодавчі, виконавчі і судові інститути і роз'яснить права і обов'язки громадян Лівії; сформувати політичні організації, зокрема політичні партії, народні організації, профспілки. Національна рада гарантувала, що кожний повнолітній громадянин зможе реалізувати своє право на участь у вільних та чесних парламентських та президентських виборах. Також обіцяна свобода висловлення думок – через ЗМІ, мирні мітинги та інші канали комунікації між народом та владою. Щодо економічного життя, так воно має будуватися на ринкових принципах. При чому «національна економіка розвиватиметься на благо лівійського народу шляхом створення ефективних економічних інститутів, які мають боротися із бідністю та безробіттям», а між сильним та продуктивним державним сектором та вільним приватним сектором має розвиватися насправді економічне партнерство. Позачергова сесія Європейської ради, керівництво США та деякі інші країни (усього понад 30) вітали створення Національної перехідної ради, заявили про її визнання в якості єдиної законного представника народу Лівії і невизнання як такого підконтрольного М. Каддафі уряду.

На початку березня військова ініціатива перейшла до каддафістів. Використовуючи військову авіацію і важке озброєння, вірні полковнику сили витіснили повсталі практично з усіх раніш взятих ними міст на узбережжі і продовжували рухатися в бік Бенгазі. Захист повсталіх став приводом для втручання міжнародних сил. 17 березня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1973¹, яка вводила безпольотну зону над Лівією.

¹ При голосуванні утрималися Бразилія, Німеччина. Індія, Китай, Росія. З боку арабських країн солідарність виявили тільки Сирія та Алжир. Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Катар, Бахрейн підтримали західну коаліцію в усуненні М.Каддафі від влади.

Це означало заборону польотів для літаків і гелікоптерів лівійських військово-повітряних сил. Захід обурювався через те, що лівійська авіація наносить удари по повстанцям, які намагалися захопити військові об'єкти, в тому числі склади із зброєю, авіабази тощо¹. У резолюції містилася вимога «прийняти всі необхідні заходи... щоби захистити громадян і населенні громадянами райони, які перебувають під загрозою нападу у Лівійській Арабській Джамахірії, включаючи Бенгазі». Суть документу – захист цивільного населення від насильства, що коїв власний уряд, однак формулювання відкривали можливість широкої військової операції проти військ Тріполі. Таким чином цей документ дозволив військове втручання у внутрішні справи суверенної держави під гаслом захисту мирного населення від жорстокості диктатора.

Якщо ж подивитися на глибші причини, то всі держави, що взяли участь у військовій операції «Світанок Одисеї», об'єднували економічні інтереси, насамперед, стосовно енергоносіїв. За рік до того М.Каддафі погрожував позбавити нафти ті країни, які помічені у негативному ставленні до ісламу. Напередодні подій він заявив про намір переглянути умови нафтових контрактів з іноземними партнерами «на більш справедливих принципах». Добре відомо, що лівійський лідер укладав лише ті угоди з іноземцями, які були вигідні йому. Однак Захід потребував гарантій безперервних поставок нафти і газу на вигідніших умовах, ніж пропонував М.Каддафі. При тому, що Лівія не найбагатша країна за запасами нафти і газу², вона є головним постачальником їх до країн Західної Європи, особливо до Франції, Італії та Великої Британії. Підвищення цін за умов важкого становища, спричиненого світовою фінансово-економічною кризою, для цих країн створювало особливу небезпеку. Тому постала необхідність взяти контроль над важливим джерелом енергоресурсів до своїх рук. Шлях до цього вбачався в усуненні М.Каддафі від влади і сприянні встановленню тієї влади, яка б віддавала бажане за безцінь.

Щодо Сполучених Штатів Америки, то лівійські ресурси для них не суттєві, важливіше те, що лівійський плацдарм необхідний Америці, щоб протидіяти активному просуванню Китаю до ресурсів усієї Африки³. Адже М.Каддафі чітко дав зрозуміти, що бачив майбутній економічний розвиток Африки взагалі і Лівії зокрема більш пов'язаними із Китаєм та Росією, ніж із Заходом.

Крім того лівійський лідер був надто незручний із своєю позицією як у внутрішній політиці (його модель держави кидала виклик американській моделі), так і у непередбачуваній зовнішній. Для європейських політиків

Це стало результатом того, що полковник постійно піддавав критиці Лігу арабських держав, особливо його дратувала Саудівська Аравія, з якою він виборював першість.

¹ Виникає питання: невже уряди США та інших західних країн чинили би інакше, якщо б хтось намагався захопити подібні об'єкти на їхній території?

² Її запаси оцінюються у 29,5 млрд. барелів нафти і 1,6 трлн. кубометрів газу. Частка Лівії становить лише 2 % у світовому видобутку нафти.

³ Деякі навіть західні політологи називають це проявом неоколоніалізму.

він також створював незручності. Яскравий приклад – позиція французького президента Ніколя Саркозі, на адресу якого з Тріполі лунали звинувачення у використанні лівійських грошей у власній президентській кампанії. Напередодні наступної виборчої кампанії він намагався посилити свої позиції, позиціонуючи себе в якості політичного лідера світового масштабу. Саме Франція, яка спочатку помірковано реагувала на ситуацію в Лівії, раптом визнала керівництво в Бенгазі єдино законним в країні і відрядила до столиці повстанців свого посла¹. Саме Н.Саркозі наполегливо вмовляв європейських союзників нанести удар по урядових лівійських військах. Його підтримував італійський прем'єр Сільвіо Берлусконі, який також раніше активно співробітничав із диктатором, а пізніше волів відвернути увагу від скандалів навколо власної персони.

19 березня 2011 р. авіація Франції, Італії, Великої Британії та США почала наносити удари по військових та промислових об'єктах, контрольованих силами М.Каддафі. Американські та британські військові кораблі випустили 110 ракетних ударів² по 20 військових об'єктів в країні з метою припинення наступу військ полковника. 31 березня командування бойовими діями перейшло до штабу НАТО, відповідно розширився склад учасників операції. Операція одержала назву «Об'єднаний захисник». У червні Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт М. Каддафі. У період з квітня до липня йшла затяжна позиційна боротьба, що свідчило про досить сильну підтримку М.Каддафі. У квітні жителям країни були обіцяні нові ліберальні закони і конституція. Представники режиму заявляли про намір зняти з іноземних банківських рахунків 20 млрд. дол. і передати їх на гуманітарну допомогу жителям по обидві сторони барикад. В червні М.Каддафі звернувся з відкритим листом до конгресу США, в якому просив цей орган провести ретельне розслідування військової операції НАТО в Лівії. Коли результату не отримав, у липні у телевізійному виступі пообіцяв відрядити до Європи сотні смертників, аби помститися за цю операцію.

3 серпня завдяки підтримці коаліції ініціатива почала переходити на бік повсталих. У вересні диктатор запропонував опозиціонерам розпочати переговори про передачу влади, проте його не захотіли слухати. 22 серпня 2011 р. сили опозиції взяли Тріполі, захопивши трьох синів диктатора. Сам він із групою прибічників залишив столицю. Особливо запеклими виявилися бої за міста Сірт, Сабх і Бані-Валід. Коли 20 жовтня М.Каддафі із декількома військовими намагався вирватися з Сірту, його захопили в полон. Загибель сталася при нез'ясованих обставинах: за версією Національної перехідної влади він одержав поранення під час обстрілу автоколони і не доїхав до лікарні. Інша версія – його застрелив один з повстанців після того, як побила решта. Потім тіло загиблого зганьбили,

¹ 3 квітня Національна перехідна Рада підписала лист, який засвідчував згоду передати 35% всієї нафти французам в обмін на її повну і постійну підтримку.

² Усього за час військової кампанії проти М.Каддафі союзницькі сили нанесли понад 10 тис. авіаударів.

виставши на оглядини публіки. Дехто навіть фотографувався поруч з наполовину оголеним трупом. Влада заявила, що поховання відбудеться у пустелі, місце не оголошуватимуть, аби уникнути ажіотажу прихильників.

23 жовтня було офіційно оголошено про звільнення Лівії від режиму М.Каддафі¹. В країні відзначалося нове свято – День перемоги і звільнення. Громадянська війна, яка тривала майже 9 місяців і забрала тисячі життів, завершилася. Якщо б не допомога із-зовні, повсталі навряд чи перемогли.

Попри прохання нової влади продовжити охороняти кордони держави, керівництво північноатлантичного альянсу вирішило, що необхідності у продовженні міжнародної військової операції більше немає і офіційно оголосило про її завершення 31 жовтня 2011 р. у 23:59 за часом Тріполі. 27 жовтня Рада Безпеки ООН скасувала запроваджену раніше заборону на польоти над Лівією. Європейський Союз 21 грудня офіційно зняв санкції з Центрального банку Лівії та головних інвестиційних банків країни. Рішення ЄС мало розморозити² десятки мільярдів доларів, що зберігаються на різних лівійських рахунках в країнах цієї організації. 16 грудня рішення про зняття з Лівії фінансових санкцій прийняла Рада Безпеки ООН, 17 грудня – США³.

¹ 26 жовтня син скинутого диктатора Сейф аль-Іслам – керівник опору армії Національної перехідної ради, який тоді перебував у розшуку, оскільки Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на його арешт за звинуваченнями у гуманітарних злочинах, звернувся до жителів країни з посланням. У ньому містився заклик продовжувати боротьбу за повернення «втраченої Лівії і втраченої честі», а також мститися «злочинцям та вбивцям». 19 листопада під час спроби перейти кордон з Нігером, його заарештували. Прем'єр-міністр нової Лівії Абдель Рахім аль-Кіб заявив, що арешт Сейфа аль-Іслама «завершив революцію» і став початковою позначкою для «побудови вільної держави». 29 листопада донька М.Каддафі Айша також звернулася до співвітчизників з проханням не припиняти боротьбу з новим режимом.

² Міжнародні санкції проти фінансових інститутів Лівії були введені після початку громадянської війни.

³ Проте західні держави не поспішали повертати гроші, видаючи по 1 млрд. дол., аргументуючи це тим, що мали переконатися у надійності нової влади. У зв'язку з цим деякі аналітики проводили паралель із коштами скинутого іракського диктатора Саддама Хусейна з його статками у 200 млрд. дол. Ті гроші просто зникли: їх нікому не вдалося знайти. Окупаційна адміністрація Іраку під керівництвом Пола Бремера тоді відкрито заявила: якщо рахунки Саддама розшукають, всі кошти офіційно конфіскують на користь США, аби «компенсувати військові витрати». Так само в свій час було вчинено із мільярдами колишнього українського прем'єр-міністра Павла Лазоренка. Україні ті гроші не повернули, давши їм змогу працювати на користь американської економіки. Британія, Італія, Іспанія, Франція виявили намір утримувати гроші М. Каддафі якомога довше у своїх банках. Адже, якщо раптово з економіки Євросоюзу вилучити 200 млрд. доларів, так євро може обвалитися. Виявилось, що війна проти лівійського диктатора – вельми прибуткова справа. США витратили на неї лише 2 млрд. дол., інші країни – близько 3 млрд. Прибуток – гроші в сейфах своїх банків; вигоди у нафтовому питанні; встановлення домінування в одній з важливих країн Арабського Сходу і Північної Африки; протидія зазіханню Китаю та Росії у цьому регіоні; додавання політичної ваги керівникам провідних західних держав, особливо тим, які прагнули цього напередодні президентських виборів (Н.Саркозі, Б.Обама).

Після смерті диктатора владу в Лівії взяла Національна перехідна рада (НПР), легітимність якої визнало чимало країн світу¹. 1 листопада 2011 р. прем'єр-міністром і головою НПР став Абдул аль-Рахім аль Кіб – вчений-електротехнік, який одержав освіту і тривалий час працював у США. Виступаючи на прес-конференції у Тріполі, він завірив, що в Лівії з'явиться правова держава: «Ми будуватимемо таку державу, яка буде з повагою ставитися до прав людини і не допустить їх порушення. Але нам потрібен час». 22 листопада прем'єр представив новий склад тимчасового уряду, завданням якого, серед усього іншого, визначено написання за вісім місяців конституції, після чого – проведення всезагальних парламентських виборів.

У липні 2012 р. в Лівії пройшли парламентські вибори – перші від часів короля Ідріса. В них взяли участь близько 60% лівійських виборців (2,7 млн. громадян країни, які мали право голосу). 18 липня оголосили результати: перемогу одержав альянс «Союз національних сил» на чолі з Махмудом Джибрилем, який займав посаду прем'єр-міністра НПР. Друге місце посіли ісламісти з «Партії справедливості і розвитку» – політичного крила руху «Брати-мусульмани». В серпні 2012 р. НПР передала повноваження обраному парламенту – Всенародному національному конгресу (ВНК). До його складу увійшли 200 депутатів (80 осіб – за партійними списками², решта – незалежні депутати, які представляють різні місцеві кланово-племінні структури). Депутати сформували уряд і зайнялися підготовкою Конституції. 20 лютого 2013 р. відбулися вибори до Установчих зборів, які мали її написати і прийняти. За офіційними даними, для участі у виборах була зареєстрована шоста частина населення, на виборчі ділянки прийшли 45% від цієї кількості, тобто 15% громадян, які мали право участі у виборах. У квітні 2014 р. роботу розпочала Конституційна асамблея. Було оголошено, що Основний Закон держави буде прийнятий після всенародного референдуму. Разом із тим на початку грудня 2013 р. подекуди і Лівії було оголошено, що основою законодавства у всіх сферах має стати шаріат.

В цілому, ситуація в країні виявилася дуже складною. З одного боку, вилазки каддафістів: обстріл делегації нового прем'єр-міністра, а також взяття міста Бані-Валід – одного із центрів опору прихильників

¹ Резолюцією 2040 від 12 березня 2012 р. був схвалений мандат Місії ООН із підтримки в Лівії, яким передбачалася допомога НПР у розробці нової конституції і створення умов для проведення виборів, налагоджені політичного діалогу за участю усіх сторін і досягнення національного примирення, а також підтримка зусиль лівійської влади із відновлення безпеки і верховенства права.

² Найбільше партійних мандатів – 39 з 80 – одержали прибічники «Союзу національних сил». Відносний успіх «Союзу» і його лідера політологів пояснювали тим, що Махмуд Джибриль вважається найбільш поміркованим політичним лідером, який додержується загальнодемократичних позицій. Це імponує значній частині населення, втомленій безперервними військовими сутичками, політичною нестабільністю і відсутністю безпеки. «Партія справедливості і розвитку», очолювана Мухаммедом Сауаном, – 17 мандатів.

полковника наприкінці січня 2012 р. Прем'єр не постраждав, а місто нова влада врешті рещт відвоювала. Але ті, хто бився на боці Лідера лівійської революції, несуть дестабілізацію не тільки своїй країні, але й сусіднім, таким як Алжир, Нігер та Малі. В останній наприкінці лютого 2012 р. розгорнулася повномасштабна війна між урядовими силами і туарегами¹, які воювали в Лівії на боці полковника, а після його поразки повернулися із зброєю на території свого історичного проживання. Тут войовничі кочівники розв'язали чергову війну за незалежність, вимагаючи, зокрема, автономії трьох північних районів. За думкою експертів, новий конфлікт загрожує дестабілізувати обстановку, як мінімум, в десяти державах регіону, де також гостро стоїть проблема туарегів.

Міжплеменні конфлікти розгорілися на південному сході Лівії, в районі міста Куфра, жертвами яких стали сотні чоловік, а тисячі мусили покинути свої домівки (за приблизними підрахунками, до половини жителів міста, населення якого налічувало понад 50 тис.). Урядовці відрядили туди армійські підрозділи, проте ситуація залишалася напруженою. Кількість колишніх повстанських загонів коливалася, за різними оцінками, від 100 до 300, а усього із зброєю – понад 125 тис. лівійців. Більшість повстанських загонів прив'язані до тих населених пунктів, де вони сформувалися.

Верховний комісар ООН з прав людини Наві Піллей наприкінці січня 2012 р. представила членам Ради Безпеки доповідь стосовно становища в Лівії. З неї випливало, що нова влада неспроможна контролювати масу колишніх революціонерів, яка перетворилася на бандитську вольницю. Такі «революційні бригади» мають десятки власних тюрем, де без суду і слідства утримують 8,5 тис. в'язнів, більшість з яких – прибічники скинутого лідера країни, хоча серед них є жінки і навіть діти. Люди зазнають знущань і катувань, трапляється, що від того гинуть. Представники влади констатують, що їм дійсно тяжко нормалізувати обстановку в країні, адже вона наповнена зброєю, а озброєні угруповання можуть підпорядковуватися кому завгодно і переслідувати будь-які цілі. Наприкінці вересня 2012 р. влада прийняла рішення про розпуск загонів озброєних ополченців на території країни. Колишні повстанці наполегливо вимагали від влади компенсації за одержані поранення та інші втрати.

Ситуація в Лівії ще більше заплуталась після того, як після програшу на виборах в червні 2014 р. до Всенародного національного конгресу ісламісти (насамперед Партія справедливості і розвитку) захопили владу в столиці, примусивши своїх опонентів перебратися до Кіренаїки. З цього моменту в країні фактично встановилося двовладдя: в Триполі облаштувався само-знов-проголошений ВНК і сформований на його основі уряд, водночас світські сили, які перемогли на виборах, із міркувань безпеки мали переїхати до міста Тобрук, де в одному з міських готелів розпочала свою роботу палата представників і підконтрольний їй уряд. Відтоді в Лівії заіснували два уряди й два парламенти, що не визнають

¹ Туареги – народ групи берберів, що живе в Лівії, Нігері, Малі, Буркіна-Фасо, Алжирі.

одне одного і ставлять під сумнів владу опонентів. Якщо тобрукський режим досяг підтримки на міжнародній арені, одержавши визнання світового співтовариства, так тріполітанська влада спромоглася оскаржити результати червневих виборів у Верховному суді Лівії, який виніс рішення про розпуск палати представників. Протиріччя між двома політичними полюсами – насамперед ідеологічні. Лінія розмежування – традиційна для арабської політичної культури – між секуляристами (Тобрук) та ісламістами (Триполі).

До усього цього наприкінці 2015 р. додався третій полюс влади – уряд національної єдності на чолі із Фаїзом Сарраджем. Цей уряд було створено в рамках підписаних в Марокко за підтримки ООН Схиратських угод. Замість об'єднання в країні встановилося троєвладдя: до тобрукського і тріполітанського урядів додався ще один – у вигнанні, що тимчасово знайшов прихисток в Тунісі.

Усі три уряди найбільше стурбовані територіальним питанням, оскільки більша частина Лівії перебуває за межами їхнього реального впливу. Гостро стоїть питання про подальше існування цієї держави в існуючих кордонах. Країна розпадається не тільки по межах трьох історичних регіонів – Кіренаїки, Триполітанії і Феццана – але й всередині цих областей, дроблячись на численні розрізнені фрагменти із нестійкою владою, що перетікає від одного політичного центру до іншого. Лівійське суспільство, поділене за кланово-племінною ознакою, б'ється за розподіл такого цінного ресурсу, як нафта.

До цього додається фактор «Ісламської держави», яка від початку 2015 р. стала одним із впливових гравців в Лівії. Під контролем цієї ісламістської організації опинилася більша частина провінції Сірт із узбережжям, а також сіртські нафтові родовища. Посилення лівійських ісламістів фактично зробило контрольовані ними території другим за значенням ареалом поширення «ІД» в світі після сирійсько-іракського.

«Арабська весна» висвітила в країнах Близького Сходу численні і часто колосальні проблеми, які впродовж довгого часу арабські правителі ігнорували. Але якщо в деяких державах головне гасло – «Народ вимагає повалення режиму!» – виявився фатальним тільки для правлячих династій і не торкнув політичну систему як таку, в інших революційні процеси зруйнували майже все. Лівія – тому наочний приклад.

Після повалення режиму полковника вона виявилася розколотою відразу по кількох напрямках: суперечки між різними регіональними елітами; протистояння між ісламістами та секуляристами; нікуди не поділася ворожнеча між новою владою та прибічниками влади старої. Те, що остання проіснувала 42 роки, зумовлювалося підтримкою значної групи людей, яким було що втрачати із падінням режиму М.Каддафі. Однак більшало тих, хто не хотів з ним миритися. Деякі політологи наполягають на тому, що вибух був інспірований з-за кордону, інші, що він визрів внаслідок внутрішніх причин. Найбільш вірогідно те, що до внутрішніх факторів додалися інтереси зовнішніх сил. Однак мала місце

громадянська війна, в якій лівійці билися проти лівійців. І відбувалося це на тлі трансформацій сучасного світу, в якому мусульманам дуже важко додержуватися власних традицій та звичаїв.

Донедавна серед політологів вважалося, що для Лівії після М. Каддафі можливі чотири сценарії розвитку подій: громадянська війна і наступний міжплемінний конфлікт, встановлення військового режиму, консервація перехідного періоду і розкол країни¹. Починаючи з 2015 р. почали говорити про можливість перетворення Лівії на ісламську державу, яка житиме згідно законам шариату. Тим більше, що активісти діючої «Ісламської держави» мають намір використовувати країну в якості своєї бази, що являє загрозу для усього світового співтовариства.

Успішний перехід від диктатури до демократії для Лівії політологами навіть не згадується. Світовий досвід призвів до сумної статистики: шанси на успішний вихід з насильницького конфлікту і встановлення демократичного режиму складають приблизно 3 – 5 %. Нові можновладці виявилися неспроможними врегулювати кризу, через що країна додалася до списку failed states (держав, що не відбулися). Лівія стала епіцентром конфлікту, метастази якого поширюються і в Африці, і в арабському світі, і в Середземномор'ї. Тобто лівійська криза набуває не тільки регіонального, але й світового масштабу.

Література

- Анатольев Р. Каддафи: государство и общество /Р.Анатольев //Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 10.
- Анчиков В. Как Каддафи понимает социализм /В.Анчиков //Азия и Африка сегодня. – 1991. – № 12.
- Бабкин С. Против Запада, но не с Востоком /С.Бабкин //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 5.
- Берг И. С. Северная Африка: движение к демократии по оценкам немецких экспертов /И.С.Берг [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www/iimes.ru/rus/stat/2011/27-02-11/htm>
- Берг И.С. Политический кризис в Ливии и вероятность экономических потрясений /И.С.Берг [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA/php?st=1298839620>
- Бовсунівський П. Лівія після Муамара Каддафі: федералізація чи незворотний розпад? /П.Бовсунівський //Зовнішні справи. – 2013. – № 12.
- Васильев А. М. Цунами революций /А.М.Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 3.
- Горобець І. Лівійські уроки нового світового порядку / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. – 2012. – № 1.
- Горобець І. «Вісь зла» як фактор ризиків міжнародної безпеки /І.Горобець, А.Мартинов //Зовнішні справи. – 2016. – № 5.

¹ На сході Лівії 7 березня 2012 р. вожді племен і лідери воєнізованих формувань багатой на нафту Кіренаїки проголосили напівавтономний регіон Барка. Створену Вищу перехідну раду очолив шейх Ахмед аз-Зубейра ас-Сенуссі. Було заявлено про намір створити незалежні міністерства, включаючи МВС та нафтове відомство, взяти на себе управління місцевими справами. Учасники Конгресу в Бенгазі заявили, що хоч вони і виступають за єдність Лівії, однак зважились на такий крок, аби відновити свої законні права, які доти ігнорувалися. За центральною владою визнається роль у міжнародних справах, національній безпеці та обороні.

- Дорошенко Е.И. Государственная идеология новой Ливии как отражение социально-политических процессов в стране /Е.И.Дорошенко // Азия и Африка сегодня.– 2013. – № 9.
- Дорошенко Е.И. Смерть Муаммара Каддафи: уроки истории /Е.И.Дорошенко // Азия и Африка сегодня.– 2013. – № 10.
- Дорошенко Е.И. Ливия: на пути от Джамахирии к «демократии» /Е.И.Дорошенко //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 6.
- Дьячук Ю. В. Ливия возвращается: История. Культура. Общество. Международные отношения. Политика. Экономика. Право. /Ю.В.Дьячук. – К., 2007.
- Еванс Г. Події в Лівії та їх наслідки: межі інтервенції? /Г.Еванс // Щорічник СППРІ 2012: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. – 2013. – Вип. 43.
- Егорин А. Муаммар Каддафи посланец пустыни /А.Егорин //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 5.
- Егорин А. Блокада /А.Егорин //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 9.
- Егорин А. Загадки ливийской политики. Еще одна попытка их разгадать /А.Егорин //Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 9.
- Зинин Ю. Ливия без Каддафи /Ю.Зинин // Международная жизнь. – 2012. – № 2.
- Зинин Ю.Н. Племенная структура ливийского общества и ее влияние на политические процессы в стране /Ю.Н.Зинин //Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 2.
- Зінько С.Ю. Новітні медіа як чинник впливу на революційні події в Тунісі, Єгипті та Лівії на початку 2011 р. /С.Ю.Зінько // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 101, ч. 2.
- Зотов Г. Золото Каддафи /Г.Зотов //Аргументы и факты в Украине. – 2013. – № 11.
- Исаев Л. Ливийская мозаика: как справиться со вторым ИГИЛ /Л.Исаев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/commentary/experts/1197>
- Искандеров П. Развитие ситуации вокруг Ливии в свете глобальных стратегий Запада [Эл. ресурс] – Режим доступа: www.perspektivy.info/.../razvitije_situacii_vokrug_livii_v_sвете_globalnyh_strategij_zapada_2011-06-09.htm
- Каддафи М.. Зеленая Книга /М.Каддафи. – [Репр. изд. 1989 г.]. – К., 2006.
- Каддафи М. Белая Книга /М.Каддафи. [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://kaddafi.ru/isratina.html>
- Касаев Э. О. Внутриполитическая обстановка в Ливии: проблемы и перспективы развития /Э.О.Касаев //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2008. – № 6.
- Кияница Л.Л. Революція та громадянська війна в Лівії як чинник впливу Франції в Північній Африці /Л.Л.Кияница // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – 2013. – Т. 147: Політичні науки..
- Копосова Е.Н. Соотношение внешних и внутренних факторов развития ливийского кризиса /Е.Н.Копосова //Вестник МГИМО-Университета. – 2015. – № 5.
- Маргелов М. После стабильности: Арабский мир и пределы авторитарной модернизации /М.Маргелов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Posle-stabilnosti-15176>
- Маунтэйн Т. Ложь ливийской войны /Т.Маунтэйн [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://inosmi.ru/africa/20110728/172612691.html>
- Мечетная Н. Сладкая жизнь бедуина /Н.Мечетная // Корреспондент : журнал новой эпохи Украины. – 2011. – № 36.
- Мещерина К.В. Новая Ливия: тернистый путь... куда? /К.В.Мещерина //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 2.
- Мещерина К.В. Ливия. Долгий путь к стабильности или угроза распада? /К.В.Мещерина //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 8.

Палинська С.М. Післявоєнна Лівія: чи впорається новий уряд з зовнішніми і внутрішніми загрозами /С.М.Палинська // Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 5.

Подцероб А.Б. Ливийская трагедия – причины и последствия /А.Б.Подцероб [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA/php?st=1317702840>

Попов В.В. «Исламское государство» поработает Ливию /В.В.Попов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.ng.ru/courier/2015-03-16/9_igil.html

Райхель Ю. Лівійська недововка /Ю.Райхель // Український тиждень. – 2011. – № 36.

Турьинская Х.М. Ливия. Возможен ли возврат к феодализму? //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 8.

Boduszyński M.P. Tracking the "Arab Spring": Libya Starts from Scratch /M.P. Boduszyński, D. Pickard //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 4.

Brattberg E. Opportunities lost, opportunities seized: the Libya crisis as Europe's perfect storm. 2011 [online] Available at: http://epc.eu/documents/uploads/pub_1310_opportunities_lost.pdf

Martini N. Foreign Policy Ideology and Conflict Preferences: A Look at Afganistan and Libya /N.Martini //Foreign Policy Analysis. – 2015. – Vol. 11. – Issue 4.

Республіка Ірак

Вважається, що у неофіційній ієрархії арабських держав Ірак посідає третє місце після Єгипту та Сирії. Ця країна являє собою східний фланг арабського світу, крайню точку поширення арабської мови, форпост і передній край арабізму в Азії. Її історія відзначається гостротою і складністю, зумовленими історико-національними, релігійно-культурними та ідеологічними протиріччями, арабським націоналізмом, традиціями східних деспотій, а також прагненнями різних держав мати контроль над найбагатшими іракськими запасами нафти, що становлять 15% загальносвітових. Впродовж останніх десятиріч свої політичні сценарії навколо Іраку розігрували Сполучені Штати Америки, Радянський Союз (а потім Російська Федерація), Велика Британія, Іран, Туреччина, Ізраїль, близькосхідні арабські монархії (насамперед Саудівська Аравія). А в самій країні вирували і продовжують вирувати найзапекліші політичні пристрасті, забарвлені притаманною їй особливою жорстокістю і нетерпимістю.

Тривалий час у повоєнній історії домінуючу позицію на іракському політичному полі займала Партія Арабського соціалістичного відродження (скорочено – Баас – «відродження»). Вона виникла у 1947 р. в Сирії, пізніше знайшла палку підтримку в Іраку серед студентів та старшокласників. Баасистами ставали молоді амбітні люди із середніх класів найрізноманітнішого соціального та конфесійного походження – від дітей релігійних діячів до дрібних землевласників. Засновники партії проповідували панарабську єдність, ідеали рівності і свободи, прагнули розірвати із традицією, покласти край замкненості та відособленості окремих груп населення й монополії старої еліти на владу. Однак насправді їхні високі поривання обернулися тією ж замкненістю: на провідні позиції в партії, а потім в державі стали висуватися вихідці з міста Тікрит. Особливо це стало помітним після 1979 р., коли в результаті внутрішньопартійного перевороту від найвищих посад в армії та державі був усунений генерал Ахмад Хасан аль-Бакр, і влада перейшла до його зятя Саддама Хусейна¹. Він став водночас президентом республіки, головою ради міністрів, головнокомандувачем збройних сил у чині маршала і генеральним секретарем партії Баас, тобто зосередив в своїх руках абсолютну владу в країні. Його почесні титули: «вождь-борець», «прапорносець», «лицар арабської нації», «герой національного визволення», «вождь-батько» та ін. Баас перетворилася на масову політичну організацію – приблизно 1,5 млн. членів. В країні встановилася однопартійна диктатура із дуже жорсткою структурою та ієрархією «активних членів», співчуваючих, обрядами посвячення і системою навчання. З часом запанували армійські офіцери, особливо вихідці з

¹ Ім'я Саддам перекладається «Той, хто протистоїть». Від народження повне ім'я – Саддам Хусейн аль-Тікриті.

Тікриту – батьківщини свого лідера. Партія стала новою елітою з багатьма привілеями, а численна партійна і державна бюрократія – опорою режиму.

Ще до свого приходу на вищі посади С.Хусейн обіцяв побудувати в країні «сталінську державу» і швидко виконав свою обіцянку. Найперше – здійснив генеральну чистку керівництва – за його наказом розстріляли понад півтисячі керівних діячів партії Баас. Фізично знищувалися будь-які опоненти, зокрема розгромлено єдину серйозну опозиційну силу – комуністичну партію. Треба зазначити, що з усіх арабських країн Ірак відрізнявся особливою жорстокістю правителів. Вони не гребували широко використовувати терор проти «ворогів» – як проти своїх громадян – арабів та курдів, так і проти сусідніх держав. Жертвами саддамівського терору ставали усі, кого підозрювали у «зраді» – і співвітчизники, і іноземці. Диктатура спиралася на потужну і розгалужену мережу спецслужб, де, включаючи поліцію, нараховувалося понад півмільйона співробітників. Вони разом із двома мільйонами таємних агентів-інформаторів створили в Іраку справжнє царство терору, в якому нещадно придушувалися будь-які вияви незадоволення і спротиву.

Водночас багдадський режим багато чого зробив для задоволення елементарних потреб населення. Націоналізація нафтової галузі і встановлення тотального державного контролю над всією великою промисловістю дали правлячій еліті потужні ресурси не тільки для реалізації своїх амбіцій, але й для підвищення рівня життя населення. Великі асигнування спрямовувалися у сфери освіти та охорони здоров'я, завдяки чому рівень життя в Іраку став одним із найвищих на той час в арабському світі. 95% валютних надходжень, які широко для того використовувалися, надходили від продажу нафти. В країні діяли тверді ринкові ціни: поліціанти, обходячи базари, били дубинками по нирках тих торговців, хто продавав товари дорожче. Велика увага приділялася забезпеченню лояльності найчисельнішого класу – селянства. Задля цього використовувалася традиційна племінна структура, відновлені і зміцненні племінні і кланові зв'язки. Шейхи племен мусили підтримувати порядок, збирати податки і здійснювати судочинство на підвідомчих територіях. Завдяки цьому племінна верхівка перетворилася на таку ж лояльну опору режиму у сільській місцевості, як державно-партійна бюрократія у містах.

За допомогою сили С.Хусейн намагався вирішувати спірні питання із сусідніми країнами. У 1980 р. його армія вдерлася до Ірану. На поверхні приводом стало нерозв'язане територіальне питання щодо Шатт-ель-Араба (ріка, що впадає у Перську затоку, утворена злиттям Тигру та Євфрату). Але в глибині – суперечка між Іраком та Іраном за гегемонію у регіоні після того, як Велика Британія покинула його як домінуюча держава.

Ірак напав першим: розпочалася операція «Кадісія Саддама»¹. Проте швидкої і вражаючої перемоги не вийшло. Іран набагато переверщував

¹ Кадісія – місце, де у середні віки арабські війська розгромили іранську армію, а С. Хусейн мріяв про лаври великого історичного діяча. Так він наказав відбудувати стародавній Вавилон часів найвищого піднесення і на кожній цеглині вибити своє ім'я.

свого супротивника потенціалом, чисельністю населення та силою прагнення захистити молоду ісламську революцію. Війна затяглася на вісім років і виявилася однією з найбільших війн ХХ ст. Ірак одержував підтримку зброєю, військовими спеціалістами, розвідданими і з боку Радянського Союзу (адже С.Хусейн «будував соціалізм»), і з боку Сполучених Штатів Америки (бо надто небезпечним вважалося піднесення потужної ісламської держави, лідери якої закликали знищити «диявольське кубло» – Захід на чолі з Америкою).

Однак у серпні 1988 р. Ірак опинився на межі банкрутства і вимушено погодився розпочати мирні переговори (у Багдаді вже давно на те погодилися). Жодна із сторін не визнавала своєї поразки¹, тому переговорний процес був тривалим і складним. В ніч з 1 на 2 серпня 1990 р. С.Хусейн розпочав агресію проти Кувейту. З метою убезпечити себе, Багдад пішов на зближення із Тегераном, звернувшись із посланням про негайне укладання миру. Ірак запропонував основою нової мирної угоди вважати Алжирські домовленості 1975 р. (раніш ним самим денонсовані через «невідповідність інтересам іракського народу» та невиконання Іраном низки їх статей), які передбачали проходження ірано-іракського кордону по тальвегу² ріки Шатт-ель-Араб. Іран пропозицію прийняв, а його супротивник з 17 по 22 серпня вивів свої війська з його території.

Війна коштувала Іраку півмільйона вбитими, не кажучи про поранених, величезних витрат і утворення зовнішньої заборгованості у 80 млрд. доларів. В країні – економічна руїна, а відбудова ускладнювалася через різке падіння світових цін на нафту (з 19 до 11 доларів за барель). Таке падіння зумовлювалося економічною політикою Кувейту та Об'єднаних Арабських еміратів, які продавали нафту понад квоту, встановлену Організацією країн – експортерів нафти. На прохання С. Хусейна утримувати квоти на видобування нафти і надати Іраку позику Кувейт відповів відмовою. Ірак зреагував на це військовою акцією: перейшовши кордон, його війська захопили столицю Ель-Кувейт. Опір відносно малочисельних збройних сил багатой нафтою держави було легко придушено. А Саддам заявляв про велику місію – «похід на Єрусалим через Кувейт». За цим крилися плани здійснити «історичне возз'єднання із однією з своїх колишніх провінцій», надзвичайно багатою на нафту, і завоювати в такий спосіб провідне положення на нафтовому ринку.

Міжнародне співтовариство спробувало вплинути на агресора дипломатичними зусиллями, проте у листопаді вони виявилися вичерпаними. ООН встановила термін, у який Ірак мусив піти з Кувейту і дала дозвіл на прийняття «будь-яких необхідних заходів», які б сприяли виконанню вимог світового співтовариства. 17 січня 1991 р. військові сили США, Великої Британії та інших країн (усього у коаліції взяли участь збройні контингенти 42 держав, серед них – Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія та інші, загальна чисельність багатонаціональних сил становила

¹ Саддам оголосив 8 серпня 1988 р. «Днем великої перемоги».

² Лінія, що поєднує найглибші ділянки річного річища.

приблизно 600 тис. особового складу) почали масовану ракетно-бомбову операцію – почалася війна під кодовою назвою «Буря в пустелі». 24 лютого союзники розгорнули наземний, повітряний та морський наступ. Опір іракської армії, яка в цілому нараховувала приблизно 900 тис. солдатів та офіцерів, було зламано впродовж лише 100 годин. 26 лютого Ірак заявив про виведення своїх військ з Кувейту. Це означало капітуляцію. Під час 42-денної війни загинули 20 тис. арабських військових, приблизно 72 тис. потрапили у полон. Втрати з іншої сторони – 248 американських військових і 70 військових інших союзницьких країн.

Причини швидкої і практично безкровної для коаліції перемоги крилися у повній перевазі новітнього озброєння і тактики ведення війни. Її суть – «безконтактність», коли сили противника виводяться з ладу за допомогою авіації, ракет, пошкодження систем зв'язку та комунікацій, перешкоджанням постачанню боєприпасів, пального та продовольства. Сухопутним військам союзників треба було тільки зайняти ворожу територію, оточити деморалізовані іракські дивізії, зібрати полонених. Разом із тим, під час авіаційних та ракетних обстрілів постраждало чимало мирного населення. Йому довелося відчувати наслідки війни ще довго, оскільки проти саддамівського режиму було запроваджено суворі міжнародні санкції.

Резолюція Ради Безпеки ООН № 661 від 6 серпня 1990 р. запровадила економічні та фінансові санкції проти Іраку – заборону на імпорт іракських товарів, на постачання йому всілякої продукції, крім медичних та гуманітарних товарів, на надання йому будь-яких фінансово-економічних ресурсів. Резолюція РБ ООН № 670 від 25 вересня 1990 р. ще більше посилила санкції, оголосивши повну повітряну і морську блокаду Іраку і вимагаючи від держав-членів ООН заморозити всі іракські активи, що знаходилися на їх території.

Резолюція РБ ООН № 687 від 3 квітня 1991 р., прийнята після припинення опору з боку армії С.Хусейна, визначила умови капітуляції переможеної країни. Відповідно до неї, Ірак погодився на знищення під міжнародним контролем усієї наявної в нього зброї масового враження – ядерної, хімічної, біологічної, а також балістичних ракет із дальністю дії понад 150 км. Він також погодився не використовувати, не розробляти і не купувати такі зброю та ракети. Також ця резолюція вимагала від Іраку сплатити Кувейту грошову компенсацію за завдану шкоду. 20 травня 1991 р. РБ ООН прийняла рішення про створення спеціального компенсаційного фонду з метою відшкодування за рахунок його коштів збитків численних потенційних позивачів – юридичних та фізичних осіб з понад ста держав, а також збитків, завданих довіллю. На це мало надходити до 30% прибутків від експорту нафти та нафтопродуктів. При чому, саме ембарго ООН позбавляло економіку Іраку основної статті надходжень, оскільки продаж нафти – головне джерело фінансування бюджету країни. Становище в економіці стало вкрай важким: не вистачало продовольства, ліків, товарів першої необхідності, сировини, запасних частин до обладнання, через що

зупинялися підприємства, а решта працювала не на повну потужність. Катастрофічно зросло безробіття. Було запроваджене жорстке нормування продовольства для населення¹, менше, ніж необхідне для підтримки життєдіяльності. Хронічне недоїдання стало повсюдним явищем. Значно погіршилися санітарні умови, забезпечення питною водою та електрикою, занепадала медицина, результатом чого зросла кількість захворювань на недуги, які вважалися подоланими: малярію, тиф, холеру, туберкульоз. Скоротилася середня тривалість життя, а дитяча смертність, особливо серед новонароджених, зросла у чотири рази. Підраховано, що за роки ембарго в Іраку померло понад мільйон осіб, а два мільйони виїхали з країни.

Лише у 1996 р., після того, як UNICEF повідомила про «надмірну смертність» серед іракських дітей, причину чого вбачала у нестачі продовольства та якісної медичної допомоги, викликаних економічними санкціями, почала діяти програма ООН «Нафта в обмін на продовольство». Передбачалося, що кожні 6 місяців Іраку дозволять продавати нафту на суму у 2 млрд. доларів, дві третини від них мало витратитися на гуманітарні потреби країни. Керівники програми з боку ООН один за одним залишали свою посаду, вказуючи, що санкції б'ють по простих людях, а в країні розгорнулася «справжня людська трагедія». З свого боку, адміністрація США неодноразово заявляла, що виступатиме проти зняття санкцій² доти, поки при владі в Багдаді знаходиться С. Хусейн. Це називалося «виховання голодом», що передбачало підбурення іракців на повалення режиму. Сполученим Штатам було вигідне збереження санкцій проти Іраку і з огляду на те, що забезпечувалися стабільні ціни на нафтопродукти. Проти повернення Іраку на світовий нафтовий ринок також виступали американські союзники в регіоні – Саудівська Аравія й Кувейт, а також інші країни – члени Організації експортерів нафти, оскільки вони розділили квоту іракської нафти на світовому ринку між собою і таким чином одержували більші прибутки.

Іракську владу звинуватили у тому, що вона перешкоджає діяльності міжнародних інспекторів, які мали контролювати виконання вимог щодо знищення зброї масового знищення. 17 – 20 грудня 1998 р. Сполучені Штати та Великобританія здійснили в Іраку бомбардувальну кампанію під кодовою назвою «Лисиця у пустелі». Ракетно-бомбовий удар завдали по майже 100 цілях з метою «зниження режиму» Саддама Хусейна у створенні зброї масового знищення³. Американська адміністрація не припиняла заявляти, що метою її іракської політики є «зміна режиму» –

¹ Встановлений мінімум продавався за дуже низькими цінами. Більше можна було купити у магазинах вільного продажу, проте ціни там були набагато вищими, а в людей бракувало грошей.

² США в якості постійного члена Ради Безпеки ООН можуть заблокувати будь-яку її резолюцію.

³ Скептики звинуватили американського президента Білла Клінтона у тому, що цю операцію він організував з метою відволікти увагу громадськості і преси від скандалу з приводу його стосунків із практиканткою Білого Дому Монікою Левінські.

найнебезпечнішого вістря «вісі зла» і головної опори міжнародного тероризму. Останні звинувачення посилилися після подій 11 вересня 2001 р. Не мала значення та обставина, що серед 19 терористів-смертників 15 були громадянами Саудівської Аравії, а іракців не було взагалі. Більшість американського народу, просякненого «антиісламським гнівом», не бачила відмінностей між словом «мусульманин» і терорист, тому підтримала операцію проти Саддама. Підтасовані дані розвідки щодо «розробки зброї масового знищення» в Іраку були використані адміністрацією Дж. Буша для обґрунтування агресії.

Однак крім прагнення покласти край небезпечним розробкам зброї масового знищення, що пізніше ніяк не підтвердилося, крім «праведного бажання нести демократію іракському народові, який потерпав від жорстокого диктатора», американська адміністрація – президенти Дж.Буш-батько, Б.Клінтон, Дж.Буш-молодший – прагнули замість саддамівського режиму створити проамериканський режим в Іраку в якості нової опори США в регіоні, що виступив би потужною противагою Ірану, а також сприяв би контролюванню Америкою багатих запасів енергоносіїв регіону. Виношувалися і більш далекосяжні плани: після Іраку змінити нелояльні США або нестабільні режими в Сирії, Саудівській Аравії, Єгипті, Ірані і замінити їх на дружні й стабільні, при чому організовані за звичною для Заходу моделлю – ліберальної демократії. Таким чином розрахунок полягав у перетворенні регіону – найважливішого у економічному та геостратегічному відношенні, небезпечного в плані ісламістського радикалізму і поширення зброї масового знищення – із джерела загроз для США у новий плацдарм та ресурсний запас їхнього світового впливу як єдиної супердержави.

Не дивлячись на масований інформаційно-психологічний наступ на міжнародне співтовариство адміністрації Дж.Буша-сина, Америці не вдалося схилити Раду Безпеки ООН до прийняття рішення про застосування сили до Іраку. Проти виступили Німеччина, Франція, Росія, Китай. Порушуючи Статут ООН і всупереч протестам громадськості багатьох країн світу в ніч на 20 березня 2003 р. США почали вторгнення до Іраку разом із своїми союзниками¹. Усього 36 країн відрядили свої військові контингенти на здійснення операції «Шок і трепет» та повоєнну окупацію². Воєнна частина операції була проведена союзниками на

¹ На той момент інтервенційні сили склалися із 241,5 тис. військовослужбовців США, 41 тис. англійців, 2 тис. австралійців та 200 поляків. Для оборони Іраку були мобілізовані 489 тис. вояків регулярної армії, 650 тис. резервістів, ударною силою мали виступити 40 тис. федаїнів. Останні являли собою створений Саддамом у 1995 р. таємний орден – спецслужбу із завданням знищення ворогів диктатора і усунення будь-якого інакомислення у державі.

² Здебільшого контингенти іноземних країн не були численними, наприклад, Гондурас – 370 чоловік, Домініканська Республіка – 300, Філіппіни – 51. Тільки сім держав відрядили понад тисячу військовослужбовців – крім США та Великої Британії це були Італія – 3000, Польща – 2400, Україна – 1600, Іспанія – 1300, Нідерланди – 1500, Японія – 1100. Відгукнувшись на заклик Америки «Хто не з нами (у боротьбі з

найвищому рівні сучасного військового мистецтва і із застосуванням найновітніших озброєнь та техніки. Найсильніша армія світу швидко розгромила малу і слабку країну, при чому іракська національна гвардія, від якої очікувалася особлива мужність, якимось швидко розтанула, кинувши техніку. Про рівень підготовки іракської армії можна судити по «Довіднику із підготовки республіканської гвардії», в якому солдат вчили плавати, видиратися на пальми для ведення снайперської стрільби, копати глибокі бункери і не збиватися у компактні маси під час бою.

9 квітня 2003 р. пав Багдад, а 15 квітня капітулював Тікрит – батьківщина Саддама та більшості іракської вищої верстви. 1 травня того ж року президент Дж.Буш-молодший на палубі авіаносця «Авраам Лінкольн» виголосив промову, у якій оголосив перемогу Сполучених Штатів Америки над режимом С.Хусейна і про загальне завершення бойових дій. Скиненого диктатора довго не могли знайти, навіть призначили винагороду у 25 млн. доларів за інформацію про його місцезнаходження. Його виявили 14 грудня 2003 р. у норі із засипаним сміттям входом біля невеликого сільського будинку у містечку Ед-Даур. Очманілий старий чоловік не зчинив ніякого опору. Іракський суд засудив колишнього диктатора на смерть за злочини проти людяності. 30 грудня 2006 р. його повісили у штаб-квартирі військової розвідки Іраку в Багдаді. Після повідомлення про страту реакція людей виявилася неоднозначною – хтось радів на вулицях, інші вдалися до активних терористичних дій. Перші вважали його кривавим диктатором, який привів країну до національної катастрофи, а інші – мучеником, котрий постраждав у боротьбі за цілісність і незалежність країни¹.

Одержати військову перемогу американцям виявилось досить легко, проте їхнє керівництво не усвідомлювало тяжких наслідків своєї політики після завершення військової операції. Президент США проголосив завдання: «роззброєння Іраку та його трансформація у вільне суспільство, що подає надії», тобто активне перевлаштування іранського суспільства, його політичних та економічних інститутів. Проте ті, хто накреслював плани «перебудови», не усвідомлювали усієї складності умов, за яких вона мала відбуватися. Країна лежала в руїнах, була зруйнована і адміністративна система управління. Вкрай важким виявилось творення авторитетної серед місцевого населення вертикалі влади і налагодження безпеки в країні.

Після краху режиму Саддама на поверхню вийшли усі гострі протиріччя та темні пристрасті, що придушувалися десятиріччями. Колишній іракський прем'єр-міністр постсадамівського Іраку Айяд Аллауї писав про іракське суспільство, що воно «тримається географічними

міжнародним тероризмом) – той проти нас» країни присутністю своїх вояків підтверджували «справедливість» лінії США.

¹ У 2012 р. уряд Іраку мусив закрити доступ до могили Хусейна у селищі Оджа під Тікритом: люди несли букети квітів, поруч побудували школу і музей, щоденно прибували тисячі прочан, померлому вклонялися наче святому.

імперативами співіснування на одному просторі, а не усвідомленням спільно прожитої історії та спільної мети... Плем'я проти племені; плем'я проти міста; місто проти уряду... у жодного з арабських народів немає таких конфліктів сектового, етнічного і трибалістського характеру». С. Хусейн – одіозна жорстока фігура, проте він був світським правителем, який намагався формувати свідомість своїх підлеглих в дусі приналежності до єдиної національної спільноти, незалежно від віри та общинного фактору, під гаслом національного соціалізму-баасизму. Після закінчення існування його режиму знову на весь голос про себе заявила трьохчленна структура країни: сунітський центр, шиїтський південь і курдська північ. Причому цей поділ не відображує усієї складності картини, адже кожна з груп всередині має не менш складні та глибокі межі. До того ж представники названих груп часто проживають по сусідству або утворюють змішані родини. Плюс існування інших етнічних та релігійних груп, наприклад, туркмен, асирійців, християн та інших у ісламському середовищі, яке не можна вважати надто толерантним до «іновірців».

Попри те, що переважна більшість населення Іраку є мусульманами, згоди між ними немає, оскільки впродовж століть вирує ворожнеча між двома головними напрямками – сунітами та шиїтами. При тому, що серед мусульман світу сунітів приблизно 90%, в Іраку вони складають приблизно 20 % населення (усього воно оцінюється приблизно у 27 млн. осіб). А шиїти – меншість серед мусульман світу – в цій країні становлять від 55 до 60 % людності. За часів баасистів реальне співвідношення між сунітами та шиїтами всіляко приховувалося. Приховувалося і те, що суніти перебували у привілейованому становищі, що повелося від часів Османської імперії (сповідувала сунітський іслам), частиною якої колись були іракські землі. Усі керівні посади у адміністративних органах, у різних галузях економіки, переважна більшість офіцерських посад а армії, поліції у першу чергу надавалися сунітам. Крах режиму С.Хусейна вони сприйняли як завершення періоду гегемонії в Іраку, тому чинили найзапекліший опір американській окупації, побоюючись втрати своїх позицій, якщо переможе демократія західного зразка. Її принцип «одна людина – один голос» змінює пропорцію представництва в органах влади на користь тих релігійно-етнічних груп, які переважають кількісно. В результаті вільних виборів шиїти одержали переважання у парламенті, забезпечили собі разом із курдами домінуючі позиції в уряді. Тобто шиїти вперше в історії стали домінуючою політичною силою в країні. Але ані сунітам-арабам, які були не просто пануючою, а найбільш впливовою общиною, яка забезпечувала кваліфікованими кадрами усі сфери суспільного життя, ані курдам не до вподоби роль народу, відсунутого на задній план. Так суніти, більшість з них – баасисти, які втратили свої посади й переваги через заборону партії і помсту за попередні злодіяння, розгорнули боротьбу, сподіваючись повернути втрачене після того, як окупанти підуть з країни. До них приєдналися суніти-терористи – бойовики Аль-Каїди.

В свій час, намагаючись скинути режим С.Хусейна, американці спробували підняти гноблених шиїтів та курдів на повстання проти нього. У лютому 1991 р. Дж.Буш-старший закликав іракський народ та армію «взяти хід подій у свої руки». Сподіваючись на американську підтримку, курди на півночі та шиїти на півдні відгукнулися повстаннями, які режим жорстоко придушив. А американці після швидкого успіху «Бурі в пустелі» не стали заглиблюватися у проблеми переможеної країни, де почалися страти мирних жителів, підозрюваних у співчутті інсургентам. Лікарні, школи, мечеті, храми, колони біженців обстрілювали іракські бойові гелікоптери. За даними США, тоді загинули від 30 до 60 тис. осіб. На придушення опору шиїтів американці дивилися крізь пальці через їхні зв'язки із головним супротивником Вашингтону в регіоні – Іраном. Можна сказати, що тоді Америка сприяла загостренню етно-релігійних протиріч в Іраку з метою полегшення своєї перемоги над баасистською диктатурою, що заважала встановленню власного домінування у регіоні. Руйнівні та дестабілізуючі наслідки у майбутньому не передбачалися.

Коли американці з союзниками у 2003 р. увійшли до Іраку, шиїти по-різному поставилися до окупації. Дехто з них сподівався на покращення долі через закінчення панування сунітського режиму і відновлення «справедливості», адже раніше існувала система «політичного апартеїду», коли доступ до політичної влади для шиїтів був практично закритий. Іракський аятола аль-Сістані видав фетву¹, в якій закликав не чинити опору іноземним військам. Проте більша частина під впливом своїх теократичних лідерів з Ірану вбачає у Америці головного і непримиренного ворога ісламу, «великого сатану», як її назвав їхній кумир аятола Хомейні. І тому вступ іноземців сприйнято як приниження та образу на адресу ісламу з відповідними заходами протидії. Проте і суніти, і курди за умов «шиїтизації» політичного життя Іраку, коли все більше влади переходить до рук представників саме цього спрямування, з побоюванням ставляться до перспектив встановлення теократичної держави зразку Ірану часів аятоли Хомейні.

За приблизними оцінками, від 15 до 20 % населення Іраку складають курди – найбільший в світі етнос, що не має власної держави. Від давнини вони мешкають на землях, що в наш час входять до складу Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії. Етнічно – це зовсім інший народ, їхня мова відноситься не до семітської, а до іранської мовної групи, в них самобутня культура та традиції. Від 1920-х рр. почалися повстання проти багдадської влади, що жорстоко придушувалися. Проте наприкінці 1980-х рр. розгорнувся справжній геноцид – операція «Аль-Анфаль»: режим С. Хусейна знищив 4 тис. курдських селищ, загинуло понад 100 тис. осіб, а 180 тис. вивезли у невідомому напрямку, ймовірно вони теж загинули. На місто Халабджа в березні 1988 р. були скинуті бомби із нервово-паралітичним гірчичним газом. Миттєво загинули 5 тис. мешканців, а в тричі більше

¹ Фетва – богословсько-правовий висновок в ісламі, зроблений для тлумачення якогось казусу з позицій шаріату.

залишилися інвалідами. Іракські командувачі мали накази знищувати в деяких районах всіх жителів чоловічої статі у віці від 15 до 70 років.

Але після «Бурі в пустелі» іракським збройним силам довелося залишити територію Курдистану, їм також заборонялося використовувати авіацію у боротьбі із непокірним народом. Так у 1991 р., номінально входячи до складу Іраку, ця територія стала фактично самостійною: курди вперше в історії почали самі управляти своєю землею. Вони досить швидко відновили зруйновані іракськими каральними загонами села, заходилися будувати школи, лікарні, шляхи. Все це робилося завдяки тому, що за угодою «Нафта в обмін на продовольство» 13 % всіх прибутків від продажу іракських енергоресурсів передбачалося для Іракського Курдистану і використовувалося міжнародними організаціями для потреб його економічного та соціального розвитку. Однак, звільнившись від іракського гноблення, він перетворився на арену боротьби двох фракцій курдського визвольного руху – Демократичної партії Курдистану і Патріотичного союзу Курдистану. Ця боротьба дійшла на середину 1990-х рр. до стану справжньої громадянської війни і призвела до утворення двох частин – одна із центром у Сулейманіє, контрольована Патріотичним союзом Курдистану на чолі із Джалалем Талабані, а друга – з центром в Ербілі, з керівництвом Демократичної партії Курдистану на чолі із Масудом Барзані. Кожен район мав власний уряд, адміністративні органи і збройні сили¹. Конфлікт носив суто політичний характер і зумовлювався розбіжностями щодо тактики боротьби проти багдадської влади і необхідності укладання альянсів з тими чи іншими зовнішніми силами. За посередництва американців протистояння було припинено, і восени 2002 р. запрацював спільний парламент, який зібрався в Ербілі. Сформований регіональний уряд, Конституція гарантує права і свободи. В той час, коли центральна, переважно сунітська частина Іраку, і південна, переважно шіїтська частина, вели запеклу боротьбу проти іноземних окупантів, курди залишалися лояльними по відношенню до американців, користуючись їхньої політичною та економічною підтримкою. І вони не мали зацікавленості у швидкому виході іноземних військових за межі країни, вбачаючи в них запоруку хоча б якоїсь стабільності.

Оскільки незалежність пов'язана з безліччю складностей внутрішнього і зовнішнього характеру (особливе значення мають побоювання Туреччини, яка неодноразово переходила кордон, аби запобігти поширенню курдського сепаратизму на власній території; аналогічні упереджені настрої є досить сильними в Ірані та Сирії), курдські керівники раніше заявляли, що не ставлять питання про вихід із складу Іраку. У відносинах із новою владою існує складна проблема Кіркука, – міста, яке іракські курди називають «курдським Єрусалимом» і бажають офіційно оголосити своєю столицею. Під Кіркуком видобувається приблизно 20% іракської нафти, і володіння цією територією дорівнює створенню міцної економічної бази для незалежності Іракського Курдистану в разі

¹ Збройні підрозділи курдів зветься пешмарга і мають досить високу бойову виучку.

відокремлення від Іраку. Влітку 2014 р., після загострення ситуації у зв'язку із активізацією ісламістів президент Іракського Курдистану Масуд Барзані заявив намір провести референдум про незалежність і вийти із складу Іраку. Така пропозиція мотивувалася тим, що країна вже поділена на частини. В той час, коли іракська армія тікала під натиском ісламістських бойовиків, курдські ополченці захопили декілька міст, у тому числі Кіркук.

Від початку союзницької операції проти режиму С.Хусейна і налагодження мирного життя, за американськими даними, вбито іракців від 96 до 104 тис. (за іншими даними – у 4 – 5 разів більше), американських солдатів та офіцерів – 4 419, поранено 31,7 тис. осіб. Основні втрати обидві сторони понесли вже після офіційного оголошення Дж.Бушем-молодшим завершення війни. Проте насправді країна перетворилася на арену терористично-диверсійних дій широкого масштабу проти окупантів, до яких невдовзі додалася міжобщинна війна сунітських та шиїтських загонів, які однаково завзято вбивали американців. Масово гинули мирні жителі. Часто смертник спрямовував вантажівку із вибухівкою у натовп людей, які виходили з мечеті після молитви. Бійці того чи іншого табору витягали пасажирів з маршрутних таксі, одних відпускали, інших заводили за ріг і розстрілювали. Людина у цивільного одязі могла підійти до військових і відкрити по них вогонь або рвонути пас шахіда. Часто в цій ролі виступали жінки і діти. Квартали міст, заселені «іновірцями», зачищалися автоматниками. Якщо шиїти спиралися на підтримку американців, сунітам на допомогу прийшли бойовики «Аль-Каїди», які почали масово приїздити з-за кордону. Врешті-решт вони своєю жорстокістю настільки обурили іракців, що ті почали створювати загони під назвою «Сини Іраку», аби захиститися від алькаїдівців. Зрозуміло, що економіка лежала в руїнах, а люди масово виїздили з країни, рятуючись від смертельної небезпеки.

Перед новою владою гостро постали проблеми: покласти край насильству; налагодити безпеку; відновити інфраструктуру; інтегрувати іракське суспільство; знайти компроміси з питань доступу до влади, розподілу природних ресурсів та прибутків від них; врегулювати конфлікти із країнами регіону (Іран, Туреччина, Кувейт, Сирія); вирішити проблему біженців; підвищити рівень життя і медичного забезпечення; погасити зовнішній борг та інше. Стосовно внутрішньополітичного облаштування Іраку, то нагальною потребою стали:

- модернізація політичної системи, в якій розстановка політичних сил мала більш-менш адекватно представляти інтереси всіх груп населення, які мешкають у країні (арабів-шиїтів, арабів-сунітів, курдів та інших);
- запровадження у політичний процес в Іраку звички вирішувати найважливіші питання внутрішнього життя через стандартні демократичні механізми і процедури (політичні партії, вибори глави держави, парламентські вибори, вибори місцевих органів влади тощо);
- створення і зміцнення нових іракської армії, сил безпеки та поліції.

22 травня 2003 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 1483, у якій формулювалися основні шляхи розв'язання проблем повоєнного облаштування Іраку¹. Згідно резолюції, з моменту її прийняття припинялася дія санкцій, запроваджених від початку 1990-х рр. Сполучені Штати Америки та Велика Британія визнавалися державами, які здійснюють окупацію і несуть конкретні зобов'язання і повноваження згідно нормам міжнародного права. Із квітня 2003 р. Іраком почала управляти Тимчасова коаліційна адміністрація. Фактично керівництво здійснювала військова влада США, на чолі якої з травня став генерал Пол Бремер. 13 липня 2003 р. у Багдаді відбулося перше засідання сформованої не без допомоги окупаційних сил Тимчасової управляючої ради Іраку, до складу якої увійшли 25 осіб із міністерськими повноваженнями. Вони представляли всі національні, релігійні та політичні сили країни – мусульман (сунітів та шіїтів), християн-асирійців, арабів, курдів і туркмени. 8 березня 2004 р. прийнято Основний закон країни (нову тимчасову конституцію), на основі якої мали створити перехідні органи влади, після чого установи тимчасової коаліційної влади мали бути розпущені. Конституція націлювалася на формування основ нової державно-політичної системи. У відповідності до неї 28 червня 2004 р. в Багдаді владу передали Тимчасовому уряду Іраку і розпустили Тимчасову управляючу раду. Наприкінці травня 2004 р. прем'єр-міністром країни було призначено члена Тимчасової управляючої ради шіїта Аїяда Аллауї, який у 1991 р. в еміграції заснував рух Іракська національна згода. На посаду президента Іраку призначено суніта Газі аль-Йавара, племінника шейха одного з найбільших племен Шаммар, теж члена ради. Попри існування Тимчасового уряду, військова адміністрація фактично продовжувала зберігати в своїх руках основні важелі влади, значною мірою через розгортання руху опору, який міг би добитися відставки будь-якого уряду, яки би той не спирався на іноземні багнети.

30 січня 2005 р. пройшли вибори до Перехідної національної асамблеї – Тимчасового парламенту, який мав прийняти нову постійну Конституцію, покликану знаменувати повернення Іраку повномасштабного суверенітету (поки що формального). Ці вибори – перші демократичні вибори в історії Іраку. Право участі одержали понад 120 партій, усього у голосуванні взяли участь приблизно 8,5 млн. іракців (58% загальної кількості, яка становила приблизно 12 млн. осіб). Суніти бойкотували їх, в основному голосували шіїти та курди. Перше місце посів Об'єднаний іракський альянс, утворений на основі 22 в основному шіїтських партій та груп – 48% голосів та 140 місць у парламенті. На другому місці – коаліція курдських партій – Демократичний патріотичний альянс Курдистану – 26% голосів і 75 місць. Третє місце – за світським блоком під назвою

¹ 9 серпня 2009 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 1883, в якій підкреслювалася важлива роль Місії Організації Об'єднаних Націй у наданні допомоги народу й уряду Іраку у справі зміцнення демократичних інститутів, налагодженні відкритого для всіх політичного діалогу й національного примирення.

«Іракський список» на чолі із тодішнім прем'єром А. Аллауї (14% голосів – 40 місць). Решта 20 парламентських крісел зайняли представники дрібних партій та громадських організацій. У списках до складу парламенту, які представлялися на вибори, 33 % мали належати жінкам. 6 квітня 2005 р. президентом Іраку був обраний лідер Патріотичного Союзу Курдистану Джалал Талабані, віце-президентами стали шиїт А.Абдул Махді і шейх Газі аль-Йавар. 7 квітня 2005 р. затверджено призначення шиїта Ібрагіма аль-Джафарі прем'єр-міністром, 28 квітня після тривалих дебатів офіційно затвердили склад уряду Іраку.

15 жовтня 2005 р. після подолання багатьох перешкод в країні відбувся загальнонародний референдум, який схвалив проект Конституції. В ньому взяли участь 61% громадян із правом голосу (за іншими даними – 63%). Оскільки бойовики обіцяли розстріляти всякого, хто піде голосувати, для охорони громадян біля виборчих дільниць чергували 70 тис. поліціантів. Всі кордони країни закрили, оголосили чотириденні вихідні і комендантську годину. За повідомленням Центральної виборчої комісії, проект Конституції підтримали 79% тих, хто прийшов голосувати. Новий Основний закон оголосив неподільність Іраку і в цілому мав відносно демократичний характер. Проте він не в повній мірі віддзеркалює політичну ситуацію, що склалася в країні, а чимало статей носять декларативний характер, не підкріплені ані матеріальними, ані процесуальними гарантіями.

Два місяці потому, 15 грудня 2005 р. відбулися вибори до першого після повалення режиму С.Хусейна постійного парламенту. У голосуванні взяли участь майже 11 млн. осіб, які визначали, хто із понад 7 тис. кандидатів від 300 партій займе 275 місць у вищому законодавчому органі країни. Пройшли представники 12 політичних блоків та коаліцій. Найбільше мандатів вибороли Об'єднаний Іракський Альянс (понад 20 шиїтських партій та груп) – 128; Курдський альянс (об'єднання двох великих курдських партій Патріотичного союзу Курдистану та Демократичної партії Курдистану та шести дрібніших партій) – 53 місця, Іракський фронт згоди (три сунітські партії) – 44 місця. Не дивлячись на те, що шиїтський Об'єднаний іракський альянс переміг кількісно, проте шиїти не змогли досягти більшості (50% парламентських місць дорівнювало 138, а набрано 128). В той же час суніти вирішили не бойкотувати вибори і в сукупності різних блоків набрали 59 мандатів. Курди здобули 53 місця в парламенті. Більшість партій, що пройшли до парламенту висунули вимогу формування уряду національної єдності. Після чотиримісячного обговорення 22 квітня 2006 р. прем'єр-міністром Іраку затвердили Нурі аль-Малікі, члена шиїтської партії Ад-Дава. Кандидатура попереднього прем'єра І.аль-Джафарі була відхилена, оскільки багато хто вбачав у ньому політика, чия діяльність викликала у суспільстві суперечки, тому йому відмовили у здатності сформувавти уряд національної згоди. Призначення нового прем'єр-міністра затягувалося через те, що І.аль-Джафарі тривалий час не погоджувався залишити посаду. Таким чином, у

творенні нової системи вищих органів управління державою – парламенту, уряду – відбився принцип пропорційного представництва найважливіших етноконфесійних груп.

Цей же принцип діяв і на наступних парламентських виборах 7 березня 2010 р. На 325 мандатів претендували 6200 кандидатів, чверть яких за законом були жінки. Вони представляли 165 політичних організацій, об'єднаних у 12 виборчих блоків та коаліцій. Найкращих результатів досягли світський блок партій «Аль-Іракія» колишнього прем'єра А. Аллауї (об'єднання здебільшого сунітських угруповань) – 91 місце; 89 – у «Коаліції правової держави», очолювана прем'єр-міністром Н.аль-Малікі, яка позиціонувала себе в якості представниці інтересів всіх основних груп населення країни; 70 мандатів здобув прошиїтський «Іракський національний альянс»; Патріотичний союз Курдистану на чолі із президентом Дж.Талабані одержав 43 місця.

Весною – влітку в країні мала місце серйозна політична криза, яка призвела до кровопролитних зіткнень. Вона була спричинена тим, що представники іракських общин – шіїтів, сунітів і курдів – не могли вирішити, чий представник очолить кабінет міністрів за результатами виборів. Ірак балансував на межі громадянської війни. І тільки 11 листопада 2010 р., тобто через 8 місяців після виборів парламент спромігся обрати нового президента – ним знов став курд Дж.Талабані, прем'єром – шіїт Н. аль-Малікі, спікером парламенту – суніт Осамі Нуджейфі. Фактично це було щось на кшталт спроби створити політичну систему стримувань і противаг трьох провідних сил країни – шіїтів, сунітів і курдів. Формування повного складу уряду надто затяглося. Нарешті до його складу увійшли 47 осіб, і на той час це був найчисельніший уряд за всю іракську історію.

30 квітня 2014 р. знов відбулися вибори до парламенту. Загалом за партійними списками було висунуто 9040 кандидатів від 107 партій, у тому числі 2612 жінок. За умов терористичної загрози голосування проходило із максимальними заходами безпеки: виборчі дільниці охороняли сотні тисяч військових і поліціантів. Однак впродовж дня голосування повідомили про 14 загиблих і 16 поранених в результаті терактів. Як і на попередніх виборах, переважна більшість іракців мали намір віддати свої голоси не за примарні загальнонаціональні ідеї і цінності, а за списки «своїх» кандидатів за етно-конфесійною ознакою. Перші три місця за кількістю завойованих парламентських крісел посіли коаліція «Уряд закон» на чолі з прем'єр-міністром Н. аль-Малікі, фракція «аль-Маватен» («Громадянин»), очолювана Аммаром Хакімом, і фракція «аль-Ахрар» («Вільні»), близька до руху Муктади Садра. Однак коаліція діючого прем'єра, одержавши 92 з 328 мандатів, не могла сама сформувати уряд. Н.аль-Малікі претендував на високу посаду втретє, однак найбільший у парламенті блок шіїтських партій «Національний альянс» висунув кандидатуру віце-спікера Хейдара аль-Абаді. Президент країни Фуад Масум 11 липня призначив його на цю посаду і доручив сформувати уряд. Н.аль-Малікі назвав дії президента неконституційними,

відмовився добровільно йти у відставку і звернувся із позовом до федерального суду країни, однак врешті решт мав погодитися з таким рішенням. Нове призначення і формування «уряду національної згоди» підтримали США, ЄС, ООН, Ліга арабських держав, Іран, Саудівська Аравія, Туреччина.

Ці вибори стали першими після виведення окупаційних сил з Іраку. 31 серпня 2010 р. було офіційно заявлено про припинення військами США бойових дій на іракській території. Президент Барак Обама заявив про намір завершити їх виведення до кінця 2011 р. Тривала присутність в окупованій країні коштувала Америці дуже дорого у прямому і переносному сенсі. Тільки прямі фінансові витрати на ведення війни становили 748 млрд. доларів, не кажучи про опосередковані, які значно послабили внутрішні і зовнішні позиції супердержави. Наприкінці 2010 р. американській адміністрації здалося, що іракські сили безпеки здатні самі взяти відповідальність щодо ситуації в країні. Виведення американських військ дав Іраку поштовх для подальшого поступального розвитку. Обстановка там поступово стабілізувалася, життя держави і її населення поверталось у нормальне русло. Не дивлячись на усі складності перехідного періоду, соціально-економічні складності, міжетнічні і релігійні суперечності, іракський державний механізм функціонував, відбудовуючи економічну інфраструктуру і всі необхідні політичні інститути. Регулярно проводилися парламентські і місцеві вибори. Видобувалася нафта. Багдад співробітничав і торгував із сусідами регіону. Намітилося економічне зростання, чому сприяло зняття санкцій і високі ціни на енергоносії на світовому ринку. Тобто країна всіма силами намагалася повернутися до нормального стану.

Проте різкий поворот стався на початку червня 2014 р., коли в країні знов спалахнув збройний конфлікт. З 5 до 22 червня бойовики «Ісламської держави», які брали участь у сирійському протистоянні, перейшли кордон і взяли під свій контроль провінцію Найнава із другим за значенням в Іраку містом Мосул, а також провінції Салах-ед-Дін, Анбар і Діяла. Бойовики перетворили Мосул на свій оплот і налагодили сполучення з Раккою в Сирії. Саме ці два міста стали центрами організації наступальних операцій ІД з метою розширення територій у всіх напрямках. Халіф Абу-Бакр аль-Багдаді проголосив створення Ісламської держави Іраку та Леванту із столицею в Мосулі. Світ вразила блискавичність наступу: проти тридцятитисячного корпусу іракських військових, озброєних і навчених американцями, виступила лише тисяча бійців «ІД». Іракські вояки швидко здали майже двомільйонне місто своїм супротивникам, залишивши їм велику кількість зброї, техніки, боєприпасів, спорядження і понад 400 млн. доларів активів у декількох місцевих банках. Урядові війська сподівалися оточити загарбників у місті і без труднощів побороти, проте план не спрацював. Проти Багдаду виступила справжня армія, до якої приєднуються незадоволені політикою дискримінації сунітів. Разом з бойовиками «ІД» б'ються колишні баасисти, серед яких чимало фахових

військових, різні радикальні угруповання, місцеве ополчення. Після захоплення кількох нафтових родовищ екстремісти почали експорт сирої нафти прибутком у 1 – 1,4 млн. доларів на день, що надає їм змогу не тільки купувати зброю, а й винагороджувати своїх вояків. Цим вони приваблюють і колишніх військових С. Хусейна.

Джихадісти вбивають не тільки людей із зброєю. 19 січня 2016 р. ООН оприлюднила звіт щодо злочинів Ісламської держави проти мирного населення Іраку впродовж минулих двох років. У дослідженні наводяться дані про щонайменше 18 802 вбитих цивільних осіб і ще близько 36 245 поранених. Документ назвав знищення мирного населення «приголомшливим» і навів деталі злочинів «ІД». Серед них: розстріли, обезголовлення, страти з використанням бульдозерів, спалення живцем і викидання людей з будівель. Ісламісти вдаються до терористичних актів з масовими жертвами по всій території країни.

Проти озброєних формувань екстремістської організації розгорнули бойові дії іракська урядова армія, збройні формування шіїтських добровольців і деяких сунітських племен, курдські сили пешмерга за активної допомоги авіації США¹ та їх західних союзників. Ситуація ускладнилася втручанням Туреччини, яка після масштабного теракту у місті Суруч розпочала військову кампанію проти бойовиків Робітничої партії Курдистану на півночі Іраку. У березні 2016 р. турецька авіація почала наносити удари по цілям РПК в Іракському Курдистані. Одночасно прикордонні райони Іраку зазнали обстрілів турецької артилерії і танків. Багдад заявив, що розглядає турецькі бомбардування Північного Іраку як «небезпечну ескалацію і замах на іракський суверенітет». Туреччина – одна із держав, які мають свої інтереси стосовно Іраку. За вплив на цю країну також борються Сполучені Штати Америки, Іран, Саудівська Аравія, Росія, Китай.

Війна в Іраку значною мірою змінила відносини між багатьма країнами, загострила дискусію стосовно можливостей і міри їх втручання у справи незалежної держави. З одного боку, пішов у минуле один із найжорстокіших диктаторських режимів у новітній історії. З іншого, здійснено спробу «насильницької демократизації» без врахування наявних місцевих особливостей тієї країни, де це планувалося здійснити. Закономірно постає питання про справжність тої демократії, яку нав'язують іззовні. А також про специфіку демократії як такої на арабо-мусульманському Сході. В Іраку формально існують усі інститути суверенної державної влади, проте, як відзначає чимало політологів, особливості країни не дозволяють сподіватися на становлення його у найближчому майбутньому як стабільної та демократичної держави. Свою модель намагаються реалізувати бойовики «Ісламської держави». Існує загроза територіальної дезінтеграції через суперництво сунітів, шіїтів та курдів,

¹ При тому, що в країні залишилося декілька сотень американських військових інструкторів, постачається озброєння, Б.Обама заявив, що повномасштабної наземної операції не буде.

що може призвести до зникнення Іраку як держави і вибухом нових протиріч, які зачіпатимуть не тільки найближче оточення, а й усю світову спільноту. Як вже йшлося, боротьба між різними угрупованнями ведеться за ресурси і владу, яка їх розподіляє. І в цьому – основа конфлікту.

За час від скинення баасистської диктатури в Іраку не вдалося у повному обсязі відновити національну державність, послабити відцентрові тенденції, стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію і зміцнити безпеку, налагодити більш-менш нормальне повсякденне життя громадян, економічну діяльність. Розорений Ірак впав у стан політичного паралічу, а війна стала способом його існування. Іракці, які не залишили батьківщини, живуть серед кровопролиття і страху. Країна перетворилася на територію, де киплять міжконфесійні, міжетнічні та міжкланові пристрасті, протиріччя та зіткнення. Він став зоною екстремізму та міжнародного тероризму, одним із найбільших осередків напруженості і нестабільності не тільки на регіональному, а й на світовому рівні. Криза навколо Іраку впливає і буде впливати на регіональну та глобальну політику у тривалій перспективі.

Література

- Арбатов А. Иракский кризис в мировой политике: предыстория и перспективы /А.Арбатов //Мировая вая экономика и международные отношения. – 2004. – № 9.
- Бейлс А. Дж. Уроки Иракского кризиса /А.Дж.Бейлс //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 9.
- Гончар Б.М. Иракське питання і трансатлантичні відносини на початку ХХІ століття /Б.М. Гончар, Ю.Б. Гончар //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Серія «Історія» – Вип. 85/86.
- Гончар Б. Інформаційна війна США щодо Іраку / Б. Гончар, Н. Слободян // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Серія «Історія». – Вип. 87/88.
- Гончар Б.М. Барак Обама і зовнішньополітична "спадщина" Джорджа Буша-молодшого (кризові аспекти) /Б.М. Гончар, Ю.Б. Гончар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 2009. – Серія «Історія» – Вип. 96.
- Горобець І. Ісламська держава Іраку і Леванту" як проблема сучасних міжнародних відносин / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. – 2016. – № 10.
- Гушер А. Ирак: вчера, сегодня, завтра [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.journal-neo.com/?q=ru/taxonomy/term/90&page=1>
- Денисюк І. Участь Великої Британії в операціях НАТО в Іраку (2003–2011 рр.) /І.Денисюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Серія «Історія» – Вип. 1(114).
- Джабер Н.А.А.-Т. Военно-політична ситуація в Іраку: сучасні тенденції / Н.А.А.-Т.Джабер //Держава і право. – 2009. – Вип. 46.
- Жегалов В. Ирак. Режим Саддама устоял? /В.Жегалов //Азия и Африка сегодня. – 1992 –№ 6.
- Жовтенко Т. Г. Інформаційний вимір сучасних військових конфліктів (Іракська кампанія 2003 р.) / Т. Г. Жовтенко, В.М.Яблонський // Стратегічні пріоритети.– 2008. – № 4.
- Зинин Ю. Н. Ирак после парламентских выборов 2010 года: этно-цивилизационный срез //Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 3.
- Зіньковський С.О. Український миротворчий контингент у Республіці Ірак /С.О.Зіньковський //Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.–

2012. – № 1006. – Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 15.

Іванов С. Ситуация в Ираке после очередных парламентских выборов / С.Иванов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://ru.journal-neo.org/2014/05/13/situatsiya-v-irake-posle-ocheredny-h-parlamentskih-vy-borov/>

Іванов С. Карт-бланш. Новый президент – шанс на спасение Ирака /С.Иванов [Эл. ресурс] – Режим доступа: www.ng.ru/world/2014-08-07/3_kartblansh.html

ІДІІ в Іраку – невловимий і безжальний ворог [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/2016/04/25/fighting-isil-exclusive-in-depth-report-from-iraq-frontlines/>

Ірак: вибори прем'єра на фоні угроз ісламістів [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/ирак-выборы-премьера-на-фоне-угроз-исламитов/a-17833012>

Калінчук О. Парламентаризм Республіки Ірак: нелегкий досвід /О.Калінчук // Зовнішні справи. – 2012. – № 2.

Каспрук В. «Демонтаж» Іраку /В.Каспрук //Дзеркало тижня. – 2014. – 15 серпня.

Кравченко В. Ірак: країна періоду напіврозпаду /В.Кравченко //Дзеркало тижня. – 2014. – 11 липня.

Крисенко Д.С. Ірак у системі зовнішньої політики США (2003 – 2006): від гуманітарної інтервенції до спроб мирної розбудови держави /Д.С.Крисенко //Магістеріум. Історичні студії. – 2007. – Вип. 28.

Крушинський В.Ю. Іракський вузол Тоні Блера /В.Ю.Крушинський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103, ч. 2.

Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны /А.Я.Маначинский. – К., 2005.

Миркасымов Б. Шииты в Ираке и других государствах Ближнего Востока /Б.Миркасымов Б. //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 11.

Мирский Г. Новый поворот в судьбе Ирака /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 8, 9.

Мирский Г. Иракская драма идет к концу? /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 2.

Мирский Г. Драма Арабского Востока /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 11.

Пастухов Е. Иракское поле битвы /Е.Пастухов //Центр Азии. – 2014. – № 3.

Петраускас О.О. Криза політики врегулювання міжнародних конфліктів ООН у контексті війни в Іраку /О.О.Петраускас //Всесвітня історія очима українських істориків : присвячена науковому і педагогічному доробку фундаторів кафедри, професорів М.Ф.Александрі та А.Ф.Трубайчука : [зб. наук. статей учасників конференцій (Київ, 8 груд. 2011 р.)] – К., 2012.

Підлісний А.Р. Воєнна кампанія США в Іраку як зразок інформаційно-психологічного забезпечення на державно-політичному та військовому рівнях /А.Р.Підлісний [Ел. ресурс] – Режим доступу: www.asv.gov.ua/content/nauka/editions/.../178-189.pdf

Попко С.М. Особливості переміщення українського миротворчого контингенту в зону відповідальності (за досвідом операцій в Республіці Ірак у 2003-2006 рр.) /С.М.Попко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Т. 26.

Ражбадинов М. Ірак. Был ли причастен Саддам Хусейн к международному терроризму? /М. Ражбадинов //Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 5.

Рось А.О. Інформаційне протиборство на теренах Іраку на сучасному етапі / А.О. Рось, М.С. Чернов //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Серія «Військово-спеціальні науки» – Вип. 16/17.

Скориход Л.І. ООН і постконфліктне миробудівництво в Іраку (деякі аспекти проблеми) /Л.І.Скориход // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць.– 2011. – Вип. 96, ч. 2.

- Стрільчук Л. Еволюція близькосхідної політики США щодо Іраку (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст.) /Л.Стрільчук //Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Серія: Історичні науки". – № 21.
- Тамір Муаффах Зіяд. Вторгнення Іраку до Кувейту як підстава для накладення на нього міжнародно-правових санкцій / Тамір Муаффах Зіяд // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 2.
- Цирфа Ю. Ірак. 5 років війни : 20 березня 2003 року президент США Джордж Буш оголосив про початок війни з Іраком /Ю.Цифра //Віче. – 2008. – № 7/8.
- Шафраник Ю. Ірак: ключевое звено энергетического «солнечного сплетения» мира /Ю.Шафраник //Международная жизнь. – 2010. – № 1.
- Шахбазян Г. Ірак. Санкции ООН и их последствия /Г.Шахбазян //Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 3.
- Шелест Г. Ірак: десять років, які втратили /Г.Шелест //Дзеркало тижня. – 2013. – 22 березня.
- Шквірук В. В. Феномен терористичної організації Ісламська держава Іраку та Леванту /В.В.Шквірук //Гілея. – 2016. – Вип. 104.
- Eshbaugh-Soha M. Presidential and Media Leadership of Public Opinion on Iraq /M. Eshbaugh-Soha, C. Linebarger //Foreign Policy Analysis. – 2014. – Vol. 10. – Issue 4.
- Kuoti Y. Exclusion and Violence in Post-2003 Iraq / Y. Kuoti //Journal of International Affairs. – 2016. – Vol. 69. – № 2. – Spring – Summer.
- Light M. Interpersonal violence by authoritarian rulers: Saddam Hussein and Joseph Stalin compared / M. Light, R. Gartner, M. Strbac //Post-Soviet Affairs. – 2014. – Vol. 30. – Issue 5.
- McEneaney K. Reforming Baghdad. How Iraq's Economy Can Turn Itself Around / K. McEneaney //Foreign Affairs. – 2016. – April, 19.
- Moore P.The War Economy of Iraq / P. Moore, Ch. Parker [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.merip.org/mer/mer243/war-economy-iraq>
- Olidort J. The Truth About Sectarianism. Behind the Various Strands of Shiite-Sunni Discord /J. Olidort //Foreign Affairs. – 2016. – January, 25.
- Eshbaugh-Soha M. Presidential and Media Leadership of Public Opinion on Iraq /M. Eshbaugh-Soha, Ch. Linebarger //Foreign Policy Analysis. – 2014. – Vol. 10. – Issue 4.

Ісламська Республіка Іран

Впродовж останніх декількох десятиріч Іран є об'єктом підвищеної уваги міжнародних оглядачів і політологів. Значною мірою через колосальний вплив Сполучених Штатів Америки на світові засоби масової інформації, створено образ «темряви середньовіччя», що запанувала у цій країні після 1979 р. Але, якщо розібратися, тут відбувається пошук шляхів модернізації політичної та економічної систем, яка набула двох «форм». Перша – так звана «Біла революція», що здійснювалася шахським режимом у 1962 – 1977 рр. Друга – з падінням цього режиму у 1979 р. і до цього часу.

Модернізація – це всесвітньо-історичний процес переходу від традиційного, доіндустріального суспільства в напрямку індустріального і постіндустріального. Тривалий час Захід був лідером у цьому процесі, і тому модернізація в регіонах, де вона починалася пізніше, переймала західні цінності та інститути. Так сталося і в Ірані. Ще у ХІХ ст. мали місце намагання прискорити його розвиток завдяки реформам Тагі-хана, але їх згорнули. Спроби модернізувати Іран робилися за часів Реза-шаха у 1925 – 1941 рр.

Їх продовжив його син – шах Мохаммад Реза Пехливі, який проголосив у 1962 р. початок «Білої революції» – великих реформ, які мали ввести країни до кола розвинених країн світу, надати їй європеїзованого вигляду. Керуючись рекомендаціями американських радників і поважних міжнародних фінансових установ (Світовий банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд), а також використовуючи величезні прибутки від продажу нафти, шах та його оточення намагалися сприяти реструктуризації національної економіки заради подолання соціально-економічної відсталості. З'явилися нові галузі – автомобілебудування, нафтохімія, радіотехніка, металургія, машинобудування тощо. Почалося закупавання новітніх технологій та впровадження їх у виробництво. Масово залучалися іноземні інвестиції. Була проведена радикальна аграрна реформа, яка ліквідувала напівфеодалне землеволодіння та ізольовану оренду. Це дало позитивні наслідки, особливо з точки зору макроекономіки. Наприклад, до реформ, у 1950 р., іранський ВВП на душу населення оцінювався у 85 доларів, а наприкінці 1970-х рр. Іран увійшов до групи країн із середнім рівнем прибутку – 2 000 доларів. Проте економічна модернізація торкнула головним чином державний сектор і вузький прошарок підприємців, пов'язаних із державою, шахським палацом та іноземним капіталом. Саме сюди йшла більшість прибутків від зростання економіки, залишаючи крихти всім, хто не належав до цього кола.

З іншого боку, модель модернізації, що здійснювалася, почала викликати у широких мас населення відторгнення. Старі методи господарювання, особливо на селі, руйнувалися швидше, ніж формувалися

і давали позитивні результати нові. Ставка на прискорений розвиток капіталістичних методів господарювання виявилася передчасною. Зростала чисельність пауперизованих селян і ремісників, які не змогли «вписатися» в обставини, що швидко і радикально змінювалися. За час «Білої революції» понад 40% сільського населення перетворилася на злидарів, які вимушено залишали свої домівки і линули до міст, шукаючи заробітку. У переповнених безробітними містах зростала соціальна напруга, що посилювалася враженнями від анклавних елементів пишного міського життя на західний манер. Надто швидко привнесення до життя нації елементів західної культури – не тільки технологічної, але й побутової – озлоблювало тих, хто не міг ними скористатися, не спромігся адаптуватися до прискореної модернізації. Антишахський рух увібрив до себе практично увесь спектр іранського суспільства: сільських батраків, робітників-нафтовиків, ремісників, дрібних підприємців, торговців, домогосподарок, студентську молодь і демократично налаштовану інтелігенцію.

Перед громадою постало питання соціального вибору, який відповідав би основам суспільства, що склалися історично, та його природно-історичному розвитку. Вирішувати цю проблему мали учасники потужного суспільно-політичного потоку, який став у антишахську опозицію. До її спектру входили різні суспільно-політичні рухи: ліві (навіть комуністичні партії різного спрямування) і лівацькі угруповання, праві консервативні, радикальні течії і навіть сепаратисти в особі курдів та белуджів. Проте найяскравішими виявилися релігійно-революційні гасла. В тому відіграла головну роль специфіка країни з її високою мірою релігійності.

У країні панує іслам – релігія, що, переплітаючись із традиціями, виступає в ролі потужного соціального регулятора. Під тиском вестернізації ця релігія також стала головним орієнтиром національної самосвідомості. Усі духовні передумови, необхідні для забезпечення соціального вибору населення сконцентрувало у собі духовенство на чолі із аятоллою на ім'я Рухолла Хомейні. Сформульована ним ідейно-політична концепція релігійно-революційного руху знайшла розуміння і підтримку переважаючої більшості правовірних громадян країни. Гасла були близькі більшості іранців: ліквідація шахського режиму заради подолання «розриву між багатими і бідними», вигнання іноземного капіталу, негайна і масштабна націоналізація промисловості країни, особливо у нафтогазовому секторі, обмеження чужого мусульманській культурі іноземного впливу, боротьба за єдність Ірану. В січні 1978 р. в країні розгорнулася «ісламська революція», яку історики пізніше кваліфікували як загальнонародну за характером, рушійним силам та методам боротьби; за основною спрямованістю – як антимонархічну, антиімперіалістичну, антиамериканську; за соціальною суттю – як консервативну; як релігійну – через керівну роль духовенства та організаційно-ідеологічну основу.

Шах намагався маневрувати, але врятувати режим не вдалося. 16 січня 1979 р. він залишив Іран¹, що означало повалення найдавнішої в світі монархії, яка проіснувала понад 2500 років. Це також означало закінчення прискореної модернізації Ірану на західний лад, що водночас було відповіддю на процес глобалізації, намаганням уникнути її негативних наслідків. Почала формуватися ісламська модель розвитку на основі релігійних соціально-економічних та політичних цінностей, в якій переважали ідеї протистояння Заходу у всьому – в державному будівництві, в економіці, у культурі². На новому етапі історії, що розпочався оголошенням Ісламської Республіки Іран після проведення референдуму 1 квітня 1979 р., на чолі країни постало шіїтське духовенство. Багато хто з учасників революційного руху 1970-х рр. не передбачав, що воно залишиться при владі на тривалий час. Більш того, очіувалося, що зігравши роль «смолоскипа», воно відійде в бік невдовзі після того, як впаде монархія. Але все склалося інакше. Неісламські організації, загони іранської опозиції невдовзі після перемоги революції були відсторонені від участі у політичному житті країни, знищені або загнані у підпілля. Представники буржуазно-демократичної інтелігенції, професійних військових і частини ліво-демократичних сил, які співробітничали із вищим шіїтським духовенством у перші післяреволюційні місяці і роки, були викинуті як непотрібний баласт. В якості панівної директивної сили в країні на довгі роки закріпилося іранське шіїтське духовенство, яке визначило новий тип суспільно-політичного устрою держави на основі верховенства духовної влади (принцип імамату)³.

¹ Спочатку шах виїхав до Єгипту, пізніше жив у вигнанні в Марокко, на Багамах та у Мексиці. У зв'язку із діагнозом лімфома він прибув до США на лікування. Нова влада Ірану вимагала його видачі. У листопаді 1979 р. мусульманські екстремісти захопили американську амбасаду в Ірані, що викликало гостру міжнародну кризу. Шах переїхав спочатку до Панами, а потім повернувся до Єгипту, де помер 27 червня 1980.

² Релігійні лідери країни вважають, що одним із найважливіших засобів тиску Заходу на Іран у намаганні змінити його соціальну систему є те, як Захід прагне змінити спосіб життя населення Ісламської Республіки. Цьому треба протистояти усіма силами. Наприклад, батогами карається той, хто наважиться завести собаку. Утримання «нечистих» тварин називають «шкідливою західною традицією».

³ З мірою поширення і розвитку шіїзму у ньому виникали розколи, пов'язані із визнанням прав на імамат за тим або іншим потомком Алі. В наш час найбільш поширеним напрямком шіїтського ісламу виступають імаміти, які віддають приналежність верховної влади виключно роду Алі і визнають принцип передачі влади від батька до сина. Пізніше їх часто називали джафарітами і рафідітами. На ґрунті суперечок стосовно числа імамів, тобто про те, кого визнавати законними лідерами мусульман, а кого ні – шіїтська община розпалася у VII – IX ст. на декілька гілок. Прихильники однієї з найчисельніших сект – імаміти – визнають 12 імамів (Алі та його нащадків), останнього з яких (Мухаммеда аль-Махді, який без сліду зник у п'ятирічному віці) називають «утаємниченим імамом», покликаним повернутися на Землю і встановити «царство справедливості». До свого повернення він спрямовує усе життя мусульман шіїтів через посередництво вищого духовенства, авторитет якого забезпечується містичним зв'язком із «утаємниченим імамом». Офіційна релігія Ірану – іслам джафарітського типу. До речі, одне із звинувачень до шаха полягало у тому, що

Іран є дуже ідеологізованим. В якості державної ідеології виступає іслам, при чому, в наші дні тільки це є дійсно ісламською державою, а не просто ісламською країною. Після перемоги революції 1979 р. тут насильницькі зміцнювалося панування єдиної державної ідеології – крайньої фундаменталістської¹ форми шиїзму. У жодній іншій країні світу релігійні догми, цілеспрямовано перетворені на офіційну ідеологію, не відіграють такої інституціональної ролі, як в Ісламській Республіці Іран (ІРІ). Політико-релігійні діячі цієї держави прямо заявляють: «Наша політика – те ж саме, що наша релігія, а наша релігія – те ж, що наша політика». Таким чином, межі між релігійною і політико-ідеологічною діяльністю значною мірою розмиті, вони злилися в єдине ціле.

В Ірані встановилася теократична форма державності, суттю якої є одухотворене Всевишнім правління, назване «велят-е-факіх». Визнаючи божественне начало влади, вважаючи її визначеною Богом, який зумовлює існування усього земного, а отже, і земні діяння людини своїм благословенням², система «велят-е-факіх» оголосила себе «богоцентристським» правлінням, покликаним керувати мусульманською спільнотою. Теоретичні основи такого правління розроблені імамом Хомейні і зафіксовані у Конституції країни. «Велят-е-факіх» – це сакралізовано-політичне вираження духовності, націлене на інституціоналізацію ісламського канону шляхом здійснення низки докорінних перетворень у суспільстві. Головною є канонізована влада загальновизнаного, справедливого богослова-правника, який уособлює вищу інстанцію духовної шиїтської авторитетності³. Йому належить уся повнота влади в Ірані – духовної, державної, політичної і воєнної. В якості духовного лідера нації він стає факіхом – главою шиїтської общини, в якості загальнодержавного політичного вождя – рахбаром – керівником країни, в якості військового лідера – Верховним головнокомандувачем усіма збройними силами ІРІ. Він призначається із найшановнішого духовенства Радою експертів. Це і є вершина влади, що керує країною і представляє організовану єдність мусульманського народу. Його вплив здійснюється в різний спосіб: через фетви або укази, зустрічі із високопосадовцями, через виступи на п'ятничних молитвах та різних урочистостях. Його представники на постійній основі присутні в міністерствах, університетах,

він не «справжній» правитель, бо «узурпував» владу всупереч «воли утаємниченого імаму».

¹ У листопаді 2002 р. на смертну кару присудили професора Тегеранського університету Хашема Агаджарі за його заяву про необхідність пошуку позитивних ідей у ісламі з позицій сучасності. В результаті масових виступів студентів, що пройшли всією країною, вирок був скасований.

² Верховна влада, – проголошує Конституція Ісламської Республіки Іран, – Бог, а люди можуть лише тлумачити і виконувати божественні приписи.

³ Після смерті Хомейні у 1989 р. рахбаром був обраний Алі Хамені, який до того був президентом країни.

в армії, в провінціях. Під його контролем перебувають державні телевізійні і радіотрансляційні кампанії, деякі газети.

Згідно Конституції, управління країною здійснюється трьома гілками влади, які функціонують під контролем імама. Законодавча влада – за парламентом, що називається «меджліс ісламської ради», складається з 270 депутатів, які обираються на чотирирічний термін з представників народу прямим таємним голосуванням. На чолі виконавчої влади стоїть президент. Його обирають на чотири роки прямим голосуванням, проте він підпорядкований рахбару. Главу судової влади призначає рахбар на п'ятирічний термін із найбільш компетентних у судових справах представників духовенства. Всі гілки влади перебувають під пильним контролем духовенства. При рахбарі діють декілька суто теократичних інститутів: Наглядова рада або Рада хранителів Конституції, Рада старійшин або Рада експертів, Узгоджувальна Рада або Рада із визначення державної доцільності, Рада із політики відродження, Вища рада із культурної революції. Найважливішу роль відіграє Наглядова Рада. Її головним завданням є визначення відповідності всіх рішень парламенту законам шаріату, вченню пророка Мухаммада і Конституції країни. Крім того – контроль за виборами Ради старійшин, президента, парламенту (вона, зокрема, відбирає кандидатів з числа претендентів¹), за проведенням загальнонаціональних референдумів, а також за достеменністю їх результатів.

Практично всі органи влади в Ірані є виборними – від муніципальних рад до вищих державних посад, тому використання у назві держави слова «республіка» політологи вважають цілком виправданим². А поєднання особливих прав духовенства і принципу виборності створили досить міцну і гнучку систему влади. Проте на варті її стоять не тільки збройні сили, але й Корпус стражів ісламської революції – потужна воєнізована організація, що нараховує понад 200 тис. осіб і навіть має свої військово-морські сили. Це – гвардія, яка складається із прекрасно навчених і фанатично відданих ідеалам революції бійців. Корпусу підпорядкований басидж – ополчення або добровільна міліція, в якій перебуває 90 тис. осіб, але в разі необхідності можлива мобілізація майже 7 млн. добровольців.

Від початку творення нової державності, то затухаючи, то посилюючись, точиться боротьба за обмеження релігійного компонента у

¹ Стандарти непрозорі, такі як міркування безпеки, релігійні чинники, спосіб життя кандидата або його лояльність щодо Ісламської Республіки.

² Іранська Конституція закріплює низку демократичних прав: свободу преси, зібрань і демонстрацій. Однак за умови, що реалізація цих прав не порушуватиме закони шаріату. На відміну від Саудівської Аравії жінки в Ірані мають право голосувати і обиратися до парламенту, керувати авто і самостійно подорожувати. Показовий факт: число жінок, які вступають до іранських університетів, перевищує число чоловіків. В цілому, в цій країні не завжди дотримуються прав людини, утискують національні меншини і дуже жорстоко карають злочинців, навіть неповнолітніх: смертні вирoki, осліплення, ампутація кінцівок, різки. В Ірані формально існують політичні партії, але реально їх роль не можна назвати значною.

політичній структурі влади. До свого тріумфального повернення з еміграції на батьківщину Хомейні сформулював ставлення до світської влади: «Будь-яка світська влада, у якій би формі вона не виступала – справа рук сатани. Наш обов'язок – душити її у зародку і боротися з усіма її наслідками». Стосовно демократії, він вважав, що це – західне поняття і тому її відхиляв. Від початку вищий законодавчий орган країни – парламент – мав вигляд «п'ятого колеса» у структурі органів влади, що виявлялося у малопродуктивних обговореннях малозначущих питань, в основному, пов'язаних із інтерпретаціями шаріату.

Справжнє ставлення до світської влади вождя ісламської революції висвітлює доля першого президента Республіки – Абольхасана Банісадра. Це була світська людина, яка брала участь в антишахському русі, яка навчалася у Сорбонні, доктор економічних наук. 1 лютого 1979 р. разом із Руххолою Хомейні А.Банісадр повернувся на батьківщину як його одноступенець і радник. Як справжнього прибічника ісламського режиму його 25 січня 1980 р. обрали президентом на чотирирічний термін. Але доля була визначена наперед, оскільки його кар'єра – лише елемент схеми, розробленої Хомейні та оточенням. За логікою аятоли, спочатку при владі треба поставити саме світських людей із західною освітою, аби потім продемонструвати їхню «неспроможність до служби на благо ісламу» у хомейністській інтерпретації. Дійсно, президент схилився до необхідності лібералізації і вважався виразником інтересів прозахідних інтелектуалів. І коли А.Банісадр відіграв відведену йому роль, він, відповідно до задуму, мав піти з політичної арени, а може, і з життя, як це сталося з іншими політиками. Хомейні спочатку звинуватив президента у нездатності керувати військами у війні з Іраком і позбавив його повноважень верховного головнокомандувача. 21 червня 1981 р. меджліс виніс А. Банісадру вотум недовіри із формулюванням «за діяльність, спрямовану проти ісламського духовенства», а днем пізніше імам звільнив свого соратника. Перший президент країни переховувався, а потім залишив країну.

Наступним президентом став також світський політик Мохаммад Алі Раджаї, фізично усунений через два тижні після інавгурації (30 серпня 1981 р.) в результаті вибуху в канцелярії прем'єр-міністра. Разом із ним загинув і прем'єр Мохаммад Бахонар. На дострокових виборах у жовтні 1981 р. президентом став вже представник шіїтського духовенства Алі Хосейні Хаменеї (1981 – 1989 рр.). Ці вибори в основному завершили реалізацію ідеї аятоли Хомейні про встановлення в Ірані теократичного режиму, в якому провідну політичну роль мають відігравати виключно прихильники релігійної влади.

Щодо економіки, то вона не надто цікавила «революційне» духовенство. Хомейні взагалі вважав, що поділ на багатих і бідних, наявність підприємців-капіталістів пояснюється «сатанинськими прагненнями окремих особистостей». Тому, прийшовши до влади, шіїтське керівництво не мало будь-якої чіткої економічної програми. Під час революції і наступної війни з Іраком з країни слідом за шахом втекла більша частина

правлячого класу, залишивши після себе мільярди доларів у вигляді нерухомості та авуарів корпорацій. Нова влада їх конфіскувала і передала фондам, контрольованим духовенством. Після нафтової промисловості, що перейшла у державну власність, ці фонди – найбільші виробники, торгові підприємства, фермерські господарства і розпорядники нерухомості в країні. Найбільший з таких фондів – «Фонд знедолених», утворений на основі майна сімейства померлого шаха. Він об'єднує понад 700 компаній. Через цей фонд, а також 120 інших фондів та організацій, відбувається перерозподіл значних коштів серед нужденних, що в такий спосіб здійснює ісламський принцип допомоги бідним. Поширені раніше крайня злиденність і голод пішли в минуле, значною мірою завдяки перерозподільчій функції держави. Крім допомоги фондів вона виділяє численні дотації на предмети першої необхідності. Однак таку допомогу одержують не всі, хто її потребує. Разом із тим, не можна заперечувати, що від часів ісламської революції в країні організована система соціального захисту, зріс рівень письменності, збільшилася середня тривалість життя, зменшився рівень захворюваності, дитячої смертності. Соціальна політика держави асоціюється у населення із ісламськими принципами, з традиційними для іранської спільноти засобами підтримки нужденних, сприяє підтримці рівноваги у суспільстві.

Іранську економіку називають «тоухідною». Принцип «тоухіду» – один з наріжних у шіїтській концепції держави і влади, що передбачає здійснення в економіці ісламського права в інтересах мусульманської общини в цілому і кожного її члена зокрема задля того, аби покінчити із економічною нерівністю і покращити становище «знедолених». Вирішальна роль в цьому плані відводиться державі. Тобто, роль держави в економіці є значною, хоча в наш час її частіше називають «ісламською». Одним з провідних принципів новоствореної економіки від початку став принцип автаркії¹ з метою уникнення впливів з боку більш розвинених західних країн. Створена в 1979 – на початку 1980-х рр. жорстко централізована економічна система, в якій переважав державний сектор, а зв'язки із зовнішнім світом обмежувалися експортом нафти і контрольованим державою імпортом найнеобхідніших товарів (пріоритет віддавався тільки зв'язкам із мусульманськими країнами), невдовзі виявила свою низьку ефективність. Деякий час ситуацію рятували високі ціни на нафту² на початку 1980-х рр. Але як тільки від 1986 р. світові ціни на «чорне золото» почали різко падати, економічне становище Ірану

¹ У перекладі з грецької мови це слово означає самодостатність, самозабезпеченість. Спочатку цей термін використовувався для позначення незалежності особи від ситуацій зовнішнього світу або інших людей. В наш час він позначає економічний режим самозабезпечення країни, в якому мінімізуються зв'язки із зовнішнім світом, насамперед, економічні. Заради цього створюється замкнена, незалежна економіка, яка має забезпечувати країну всім необхідним.

² Іран має 11 % світових запасів нафти, посідає друге місце після Росії за запасам газу. Частка нафти в тодішньому обсязі експорту – понад 80%, а прибутки – 90 – 95% усіх валютних надходжень.

значно погіршилося. Так, валовий національний прибуток на душу населення у 1989/1990 фінансовому році виявився у 2,6 рази нижчим від показника 1976/1977 рр. Звичайно, свою негативну роль відіграла війна з Іраком (1980 – 1988 рр.), але, з іншого боку, ймовірно, що надцентралізація економіки допомогла країні в ній вистояти. Допомогла і загальна налаштованість населення захиститися від іракського нападника, хоча він належав до мусульманського світу.

В Ірані при Хомейні відбувався наступ надзвичайної революційно-аскетичної суворості. Режим посилив ісламізацію на рівні соціально-громадського, сімейно-побутового та культурного життя. Розгорнулася «ісламська культурна революція», яка супроводжувалася закриттям університетів, «чисткою» державних службовців. Заборонялися розваги на західний манер, певні фільми та художні твори. На вулицях, в установах загони вартових ісламської революції пильно стежили за виконанням ісламських норм поведінки, носінням дозволеного шаріатом одягу: могли схопити на вулиці людину в краватці, або юнака, який насмілювався заговорити із дівчиною. З одного боку, відбувалася всезагальна десекуляризація суспільства, що не могло не призвести до заперечення плюралізму у повному виявленні як у ідейно-політичній, так і в культурній сферах. За таких умов зникав ґрунт для існування інакомислення, особливо в ньому вбачалися «шкідливі впливи Заходу». З іншого, розгорнулася потужна кампанія із відродження самобутньої іранської культури, яка проходила під знаком реісламізації і наполягання щодо повноцінної присутності елементів «непохитної духовності» як у побуті, так і у суспільній свідомості. Зрозуміло, що це не могло не вплинути на політичні переконання, визначаючи їхню спрямованість, зокрема, сприйняття масовою свідомістю релігії в якості детермінанти політичного життя, і не тільки політичного.

У 1988 р. закінчилася ірано-іракська війна. У 1989 р. помер аятола Хомейні, якого заступив Алі Хосейні Хаменеї. 3 серпня 1989 р. президентом став Алі Акбар Хашемі Рафсанджані, до того – перший спікер меджлісу. Він закликав залишити богословські дискусії і зайнятися нагальними проблемами держави. До плавного відходу від жорстких ідеологічних норм, хоча і за збереження декоруму наступності (президент неодноразово запевняв, що дії його кабінету міністрів не суперечать «принципам ісламської революції»), аби не викликати прямої конфронтації із фундаменталістами, його спонукала складна ситуація, зумовлена неефективністю економіки, падіння цін на нафту та міжнародна ізоляція.

На зміну політиці жорсткого регулювання господарської сфери прийшла «нова економічна політика», яка мала на меті лібералізацію економіки, розвиток ринкових відносин. Розпочалася дуже обережна і поетапна приватизація раніш націоналізованої власності. Іран відмовився від проведення «шокової терапії», ціни відпускалися поступово: спочатку на імпортні товари, потім на товари вітчизняного виробництва. Розширювалися імпортні операції. Попри негативну реакцію частини

духовенства, прагматично налаштовані його представники побачили у заходах уряду А.Рафсанджані можливості для зміцнення фондів через використання приватизаційних програм у збільшенні їх власності. Розширення зв'язків із іноземним капіталом, що також піддавалося критиці, здійснювалося, головним чином, в рамках державного сектору, що сприяло його модернізації та збільшенню економічного потенціалу. Разом із тим створювалися сприятливіші умови для діяльності приватного сектору. Перехід від одержавлення економіки до ринкових реформ відбувався дуже повільно, залишаючи за державою не тільки економічну і соціальну інфраструктуру, але й головні сировинні галузі. Правовою основою змін економічного курсу акцентувався іджтіхад як пошук рішень з тих питань, які в шаріаті детально не визначені, а принципи фікха¹ допускають зміни норм в залежності від змін ситуації та умов. Хоча у парламенті прибічники президента становили меншість, проте за його межами А.Рафсанджані користувався широкою підтримкою, особливо молоді².

Зміни в економічній політиці впливали на лібералізацію політичного життя. Це відбилося у тому, що до Конституції були внесені деякі зміни. Зменшувалася роль Наглядової ради за рахунок створення Ради із визначення державної доцільності – додаткового арбітражного органу, покликаного вирішувати спірні питання у відносинах між меджлісом і Наглядовою радою; скасовувалася посада прем'єр-міністра; посилювалася роль президента та ін. В результаті політики уряду А. Рафсанджані економіка почала виходити з глибокої кризи, а популярність президента зростати. Наслідком стало переобрання його на другий термін і досягнення наприкінці каденції економічних показників не тільки довоєнного, а навіть дореволюційного рівня. Через заслуги «ініціатора небувалих економічних успіхів ІРІ» численні симпатички президента вимагали внести до Конституції поправку, яка дозволила б йому балотуватися втретє, але А. Рафсанджані категорично від цього відмовився.

23 травня 1997 р. відбулися чергові президентські вибори. На найвищу посаду претендували 234 особи, проте тільки чотири з них допустили до участі у виборчій кампанії. Решта не одержала такої можливості через недостатню релігійну та політичну кваліфікацію. З результатом 69,6% голосів переміг ходжат-оль-іслам Сеїд Мохаммад Хатамі, міністр культури та ісламської орієнтації в уряді А.Рафсанджані. Ця перемога виявилася для багатьох несподіваною, оскільки вся пропагандистська машина працювала на його суперника – спікера парламенту Алі Акбара Натег-Нурі – помітну фігуру у таборі іранських

¹ Фікх – з арабської мови «глибоке розуміння, знання» – мусульманська правова доктрина – систематизовані знання про правила поведінки, яких мають додержуватися правовірні при виконанні своїх релігійних обов'язків, здійсненні обрядів, у побуті та у світських взаєминах.

² Згідно іранського перепису 1991 р., із 55,8 млн. жителів країни майже 64% становили люди до 25 років. І досі в населенні приблизно 70% – люди, молодші 30 років.

консерваторів. Його електорат складався із фундаменталістські налаштованих громадян, прихильників жорсткої лінії. М.Хатамі спирався головним чином на молодь і жінок. Ймовірно, такому тріумфу сприяли передвиборчі обіцянки змін. Тобто вибір відбувався між консерваторами і реформаторами, і він був зроблений на користь останніх.

Офіційно вступивши на посаду 8 серпня 1997 р., новий президент відразу зазнав критики із стану опонентів. Одним з перших його кроків, що викликав обурення консерваторів, стало призначення на посаду віцепрезидента жінки – безпрецедентна подія для ісламського Ірану. 37-річна Масуме Ебтекар стала заступницею М.Хатамі з питань охорони довкілля. Супротивники назвали його «аятолла Горбачов» і передрікали, що подібний курс призведе до розпаду держави, як це сталося із Радянським Союзом. Проте пророцтва не збулися, а популярність п'ятого іранського президента зростала місяць від місяця, досягши через рік показника 88 %. Його прихильники здобули більшість місць у парламенті, що полегшувало президентське положення, проте все одно підзвітне рахбару.

Законотворчий процес лібералізації суспільства пішов жвавіше, попри опір консервативно налаштованих кіл. Головним в еволюції ісламського правління при М.Хатамі стало прагнення демократизувати внутрішньополітичне життя в країні, особливо обмежити втручання духовенства у державне управління, і дещо виправити характер її зовнішньополітичного курсу. Президент неодноразово, особливо у виступах перед студентством, говорив не тільки про можливість, але й доцільність діяльності громадських організацій різного типу. Почався процес творення політичних партій. Організована аятоллою Хаменеї на світанку революції 1978 – 1979 рр. Ісламська республіканська партія після офіційного визнання незворотності ісламського правління в країні оголосила про саморозпуск. Такий крок мотивувався міркуваннями збереження національної єдності і уникнення виникнення демаркаційної лінії між нею та основною частиною населення. Наприкінці 1990-х років число релігійних і нерелігійних партій сягало кілька десятків, а у 2004 р. перевалило за сотню, вступив в силу закон про партії. Проте партії не вимагають змін існуючої системи, а сперечаються головним чином навколо обґрунтування непохитності принципів хомейнізму або необхідності їх коректування за нових умов.

М.Хатамі заявляв, що він виступає за лібералізацію суспільно-політичного життя, діяльності ЗМІ, політичних партій; зміцнення громадянських інститутів державного управління; пріоритетність Конституції, а не принципів ідеологічної доцільності, групових інтересів; реалізацію передбачених Конституцією основних прав і свобод громадян. Молодь особливо привабив доступ до комп'ютерних мереж, а також можливість одержання освіти за кордоном. М.Хатамі вдалося пом'якшити жорсткі приписи шіїтських лідерів, спрямовані на регулювання соціального життя, манери одягатися, послабити цензуру, що стало безпрецедентним у суворому фундаменталістському світі. Прискорилося

поширення англійської мови, особливо після дозволу користуватися Інтернетом. Доступними стали раніше заборонені художні фільми та літературні твори.

Все це відбувалося на тлі поліпшення ситуації в економіці, що відбивалося і на макро- і на мікропоказниках: чверть ВВП інвестувалася в економіку, рівень бідності в країні знизився з 50% до 17% від загальної чисельності населення. В країні було подолано централізацію управління економікою, приватизовані тисячі середніх та дрібних підприємств. Завдяки діяльності фондового ринку акціонування набуло характеру «народної капіталізації», що відіграло важливу роль у зміцненні позицій середнього класу. Впевненіше відчували себе підприємницькі кола. Роки перебування М.Хатамі при владі більшість іранців пов'язували із сподіваннями на покращення свого становища, тісніші зв'язки Ірану із світовим співтовариством, що дозволило підвищити економічний рівень та політичну вагу. Тому він знов одержав їх підтримку на виборах 8 червня 2001 р. Серед 10 претендентів на президентську посаду його результат становив 78,3 %. Вдруге обраний президент розумів, що від нього чекали більш радикальних заходів із реформування країни. Про це він казав у зверненні до народу відразу після перемоги на виборах: «Народ Ірану тепер очікує, що система і уряд прискорять кроки із задоволення потреб суспільства. А що йому потрібно сьогодні і завтра, так це встановлення і зміцнення демократичної системи шляхом створення здорової і відкритої атмосфери, свободи слова, критики, навіть протестів в рамках закону, підтримання і зміцнення цієї атмосфери». Проте далеко не все задумане було здійснено, оскільки домінування духовенства у політичному житті залишилося в силі.

Головний зміст політичного процесу в Ірані являє боротьба між політичними групами. Ці групи поділяються на «консерваторів» і «реформаторів». У 2004 – 2007 рр. кожна з них стала поділитися на «традиційну» частину та «нових». Від 1997 до 2004/2005 рр. основні важелі законодавчої і виконавчої влади знаходилися у руках реформаторів (президент М.Хатамі, спікер меджлісу М.Кяррубі). Вони продовжили розпочату А.Рафсанджані економічну лібералізацію, добилися дозволу перших приватних банків, ініціювали прийняття нового закону про залучення і заохочення іноземних інвестицій тощо. Головне у їхній програмі реформування – демократизація суспільства, розвиток партійного життя, надання більшої свободи ЗМІ.

Проте реформатори зазнали поразки спочатку на парламентських виборах 2004 р., а потім на президентських 2005 р. Спікером меджлісу став Г.Ходдад Адель, президентом – Махмуд Ахмадінежад. Вони – представники молодого покоління консерваторів, яке прагне сумістити економічний прагматизм із посиленням ісламізації суспільного і культурного життя у поєднанні з радикалізмом у зовнішній політиці на противагу західним впливам. Прихід до влади нових діячів відбувся за потужної підтримки духовенства, яке відчувало загрозу своїм позиціям через те, що економічна

лібералізація в Ірані стимулювала політичну лібералізацію, несумісну із обмеженнями шіїтської системи правління. Реформатори також потерпали від цих обмежень і своєю поразкою заплатили за нездійсненні сподівання співгромадян на покращення життя. Негативний вплив мали наслідки світової фінансової кризи 1998 р. і падіння цін на нафту, зниження інвестиційної довіри до Ірану у зв'язку із терактами 11 вересня 2001 р.¹, що спровокувало різкий обвал ВВП країни, а з ним і всі негативні наслідки, зокрема, зростання безробіття, що є особливо болючим питанням для молоді. Тільки у 2004 р. економіка країни змогла вийти на рівень семирічної давності.

У 2003 р., апелюючи до популістських заходів покращення економічної ситуації, консервативні сили одержали серйозну підтримку на виборах до місцевих органів влади, у червні 2005 р. – на президентській, в результаті яких перемогу одержав молодий мер Тегерану М.Ахмадінежад – представник радикально-консервативних сил. Вплинула і та обставина, що реформістські сили не спромоглися на повноцінну консолідацію. Якщо б вони висунули єдиного кандидата, (як це було у 1997 і у 2001 рр., коли переміг М.Хатамі), той міг би перемогти вже у першому турі. До того ж окремі іранські політики ліберального спрямування заявляли про готовність реформаторів взагалі бойкотувати вибори.

Результатом став прихід на президентську посаду людини яскравої, але суперечливої, яка стала постійним джерелом конфліктності і в середині країни, і за її межами. Це перша за майже чверть-сторічну іранську історію світська людина на президентській посаді. Він привернув увагу тим, що являв собою вихідця із народу, із самих низів, хто пройшов і політичні баталії боротьби проти шахського режиму, й ірано-іракську війну, здобув інженерну освіту, виявив адміністративний і політичний хист, відрізнявся вражаючою соціальною риторикою і скромністю способу життя. Особливо він подобався шіїтській верхівці у намаганні відродити «справжні ісламські цінності» у широкому спектрі. Так, перебуваючи на мерській посаді, М.Ахмадінежад згорнув низку реформ своїх попередників, розпорядився, аби у муніципальних установах виділили окремі сходи для чоловіків та жінок, вимагав, аби чиновники відпустили бороди і не носили одяг із короткими рукавами тощо. Ставши президентом, він зайняв жорстку позицію по відношенню до будь-яких проявів тиску з боку Заходу. Маси, особливо незаможні, він привернув на свій бік популістськими заявами і готовністю розпочати кампанію боротьби проти корупції. Молоді припав до душі його радикалізм, адже такі емоції є провідними у цьому віці. В політичному житті взагалі стали переважати саме такі настрої. У парламентських виборах 2008 р. взяли участь сили, які за суттю відрізнялися лише мірою радикалізму. Після того, як основні ліберальні та реформаторські сили відмовилися від участі у кампанії, пославшись на те, що їхніх кандидатів утискають під приводом

¹ У 2002 р. Вашингтон примістив Іран на «вісь зла» – до списку держав, які спонсують терористичні організації.

нелояльності ісламським цінностям, перемога консерваторів була визначена наперед. Вони здобули 71% депутатських мандатів.

Після своєї перемоги М.Ахмадінежад взяв курс на різку радикалізацію внутрішньої і зовнішньої політики. У внутрішній політиці він продовжив розпочаті на посаді мера столиці заходи із загвинчування ідеологічних та релігійних «гайок». У зв'язку з цим багато хто з аналітиків називали його більшим «хомейністом», ніж сам Хомейні, оскільки виявлялася не тільки ідеологічна нетерпимість, але й диктаторські замашки в адмініструванні. Понад 200 видань було закрито, багато журналістів, правозахисників та опозиціонерів опинилися за ґратами.

Однак в економічній політиці популістські заходи нового президента не принесли бажаних результатів. Не дивлячись на зниження темпів приросту населення (до 1,1% на рік), тиск нових «робочих генерацій» залишався величезним. Це зумовлює еміграцію, в основному молодіжну, на рівні 200 тис. осіб на рік. За рахунок Нафтового стабілізаційного фонду були розроблені спеціальні програми з метою організації нових робочих місць, проте вони виявилися не надто ефективними, а одна з претензій до уряду М.Ахмадінежаду – у недолугості у розпорядженні величезними коштами від продажу нафти. Результатом стало зростання інфляції до 24% на рік, а 40% населення залишалися за межею бідності. Попри оголошену кампанію із подолання хабарництва та скромність способу життя самого президента, корупція досягла розмірів, співставних із тими, що були за часів шаха. І це – чи не найбільше розчарування для тих, хто гаряче вітав «ісламську революцію». Коли люди переповідають один одному, як той чи інший мулла придбав шикарну нерухомість за кордоном, або супердорогий автомобіль вдома, віра у справедливість влади, угодної Аллаху, невідворотно слабне. Разом із тим, хто відчув зміни на краще, так це – селяни. Хоча радикальна аграрна реформа проведена не була (здебільшого все обмежилось передачею величезних площ від шахських маєтностей до духовенства), і селяни одержали мало землі, проте значний прогрес досягнутий у будівництві шкіл, лікарень, шляхів, електрифікації, водопостачанні, створенні іригаційних каналів тощо. Найпомітніші зрушення відбулися у найвідсталіших районах.

Саме незаможна периферія підтримала М.Ахмадінежада на президентських виборах 12 червня 2009 р. Головним його суперником виступив Мір Хосайн Мусаві – впливовий іранський політик, у 1981 – 1989 рр. – прем'єр-міністр. Він відчув незадоволення багатьох іранців радикальним курсом М.Ахмадінежада і закликав до змін у внутрішній та зовнішній політиці. За М.Мусаві голосували мешканці великих і середніх міст, більшість освічених іранців, молодь, жінки, бізнесмени нової формації, діячі культури, етнічні азербайджанці, яких в країні налічується приблизно 20 млн. Несподівано за нього виступили багато відомих і впливових клерикалів, незгодних із політикою М.Ахмадінежада. Але президент використав адміністративний ресурс, починаючи з того, що за кілька місяців до виборів уряд різко збільшив пенсії, соціальну допомогу,

різні виплати, а також зарплати державним службовцям, вчителям, в першу чергу, сільським (у себе вдома вони є найголовнішими після мул політичними авторитетами). Прибічники президента всіляко позиціонували його як молодого, світського, але безмежно відданого справі ісламської революції самородка, який досяг вершин виключно завдяки їй, але із праведним способом життя та непідкупністю. Така людина виявилася більш близькою малоосвіченим масам, сільським мешканцям, дрібним торговцям, а також націоналістично налаштованим колам, ніж інтелектуал М.Мусаві.

Офіційно було оголошено, що М.Ахмадінежад одержав 63% голосів, що виглядало як явна фальсифікація¹. Відразу після оголошення результатів на вулиці міст вийшли великі маси людей (тільки у Тегерані чисельність протестувальників іноземними журналістами оцінювалася у понад мільйон осіб) з вигуками: «Де мій голос?!» і навіть «Геть диктатора!» Люди вийшли на протест під зеленими прапорами, що пізніше дало підставу назвати ті події «Зеленою революцією». Задля координації і висвітлення акцій протесту учасники використовували соціальні мережі. Тому вважається що одна з перших твіттер-революцій відбулася саме в Ірані². Молодики із загонів басиджу безжально розганяли демонстрантів. У сутичках загинуло 27 осіб, близько тисячі одержали поранення. Тоді придушення руху, що представляв опозицію, дозволило послабити супротивників консерваторів і навісити на багатьох реформаторів ярлик розкольників і противників ісламської ідеї, поставивши хрест на їхній політичній кар'єрі.

М.Ахмадінежад, який прийшов до влади за підтримки рахбара, спробував змінити існуючу «вертикаль влади», вважаючи, що духовний лідер не має права втручатися у «світські питання». Це не могло не викликати зворотної реакції. На президента було покладено головну провину за погіршення економічної ситуації в країні. Ціни на основні товари значно зросли через падіння вартості іранської валюти і нових санкцій Євросоюзу і США на іранський фінансовий і нафтовий сектори³. Критики звинуватили М.Ахмадінежада у погіршенні становища пересічних іранців, заявивши, що його рішення замінити субсидії на продукти харчування і паливо прямими місячними виплатами з 2010 р. тільки сприяло інфляції, яка, за офіційними даними склала 21%. Сам

¹ Наприклад, один з його суперників – Мехді Кяррубі, який набрав на попередніх виборах понад 5 млн. голосів, на цих одержав лише 330 тис., програвши практично всі голоси у рідному місті, що взагалі мало ймовірно.

² Сьогодні в Ірані діє цензура інтернет-ресурсів і часткова заборона соціальних мереж, проте іранці знаходять способи її долати.

³ Санкції завдали економіці Ірану значної шкоди: експорт нафти зменшився за рік вдвічі. Якщо у 2011 р. видобувалося 2,2 млн. барелів нафти на день, так у наступному році цей показник дорівнював 1 млн. барелів. Якщо у 2011 р. Іран заробив на продажі нафти і газу близько 120 млрд. доларів, так із запровадженням санкцій ці надходження скоротилися до 24 млрд. (хоча частково причиною – падіння цін на сировину на світовому ринку).

М. Ахмадінежад не мав права обиратися на третій термін, але послаблення позицій не дало йому змоги висунути і просувати свою людину на президентську посаду.

14 червня 2013 р. пройшли президентські вибори¹. В них взяли участь 6 кандидатів, четверо з яких належали до табору консерваторів; представником реформаторського крила іранського політичного істеблішменту виступав Хассан Роухані; в якості незалежного кандидата виступав экс-міністр пошти Сейед Мохаммад Каразі. У першому турі з показником 50,71% голосів переміг Х.Роухані – 64-річний священнослужитель. Оглядачі сформулювали висновок: «Перемога поміркованості над екстремізмом», тобто після фанатичного М.Ахмадінежада прийшов прагматичний Х.Роухані. Виступаючи перед виборами, він висловлювався за відновлення діалогу із Заходом, обіцяв підготувати «хартію громадянських прав», звільнити політв'язнів, дещо пом'якшити цензуру, підняти економіку. У липні 2015 р. президент оголосив плани структурних реформ економіки Ірану. Головні напрямки роботи – інвестиційне законодавство, банківський сектор і податки. З приходом до влади поміркованого реформатора – певні сподівання на зміни на краще². За роки міжнародних санкцій країна, її економіка, фінанси багато втратили. Відповіддю режиму на зовнішній тиск стала посилена роль держави практично у всіх сферах, різке падіння рівня життя, високе безробіття, особливо серед молоді, всепроникна мілітаризація, провальне імпортозаміщення (це особливо обурювало всіх через низьку якість товарів). Проте значних зрушень швидко досягти не вдалося. Через специфіку іранської політичної системи президент за функціями є всенародно обраним прем'єр-міністром. Він залежить від верховного лідера – рахбара, котрий має практично необмежену владу, а також від співвідношення сил у парламенті.

На парламентських виборах 2012 р. перемогли консерватори. Виборча кампанія 2016 р. проходила під знаком сподівань на зміни. З більш ніж 12 тис. претендентів Рада хранителів Конституції пропустила до участі 6,2 тис. (серед них – 600 жінок). При цьому відкрито дискримінувалися реформатори і помірковані. Набагато менше було відведено тих, хто позиціонував себе як консерватор або консервативний радикал. Тенденційність була настільки очевидною, що викликала численні протести, які залишилися без адміністративних і юридичних наслідків, хоча серйозно загострили обстановку. Про гостроту ситуації свідчить публічна суперечка між рахбаром і президентом напередодні виборів. Аятолла Хаменеї виголосив промову у місті Наджафабад напередодні голосування, присвятивши її «підступам зовнішніх сил». Він звинуватив реформаторів у тому, що вони беруть гроші у іноземців і хочуть їх приходу до Ірану. Президент відкинув ці звинувачення, назвавши їх наклепом. Сам

¹ Жінкам не дали змоги взяти у них участь, хоча було 30 претенденток.

² У листопаді 2016 р. Х.Роухані призначив Захру Ахмадіпур новим віце-президентом, міністром туризму і охорони культурної спадщини країни. Вона стала третьою жінкою в його кабінеті міністрів.

по собі факт такої перепалки, що суперечить традиціям, – наочне свідчення глибини протистояння.

Явка склала 62%, тобто з 55 млн. електорату взяли участь у виборах 34 млн. Багато хто йшов голосувати, аби завадити прихильникам жорсткої лінії продовжувати свій курс. Всупереч спротиву консервативних кіл, вони поступилися реформаторам і поміркованим, як у меджлісі, так і в Раді експертів, вибори до якої проходили водночас. Склад іранського парламенту змінився майже на 80%. Консерватори одержали 60% місць, але 30% - в руках реформаторів, ще 10% - у прибічників поміркованого курсу. Тобто у президента – міцна меншість, здатна підтримувати його законодавчі ідеї у парламенті. Баланс сил дещо змінився. На думку політологів, вибори стали важливим індикатором ставлення населення до політики президента. Голосування показало, що в країні відбуваються певні зрушення. Виборці прагнуть змін, на які орієнтований Х.Роухані. Це прагнення відбилосся на результатах президентських виборів, що відбулися 19 травня 2017 р. На них висувалося понад 1636 кандидатів (1499 чоловіків і 137 жінок), пройшли всі перевірки і були допущені до виборів 6 претендентів. З результатом 57,13% голосів вдруге переміг Х.Роухані. Збільшення його прибічників в меджлісі має сприяти реалізації наміченої політичної лінії. Однак будь-яка законодавча ініціатива парламенту має проходити складну систему схваленень і затверджень, що дозволяє консервативному керівництву Ірану втручатися в процес законотворчості на будь-якому етапі. Адже реформи невідворотно призведуть до послаблення його позицій. Заради їх зміцнення вибудовується не тільки внутрішня, а й зовнішня політика.

Не можна заперечувати, що від часів ісламської революції міжнародна обстановка навколо Ірану, а отже його зовнішня політика постійно були дуже складними. На першому рівні її пріоритетів – вирішення внутрішніх проблем, зокрема, в сфері забезпечення військово-політичної, соціальної та ідеологічної стабільності держави, у створенні незалежної економіки із розвиненою промисловістю, насамперед, військовою. На другому – ствердження Ірану в ролі загально регіонального центру сили в зоні Близького і Середнього Сходу, для чого іранське керівництво прагне досягти в регіоні релігійно-політичного, економічного і військового лідерства. На третьому – главенство Ірану у загально мусульманському русі з претензією шіїтського духовенства на формування єдиної для всіх мусульман цієї частини Євразії соціально-політичної догматики. На четвертому – опір тиску з боку Заходу, особливо Сполучених Штатів Америки, які претендують на встановлення власного контролю над надзвичайно важливим з геополітичної та ресурсної точок зору регіоном, і яким заважає «незручний» режим країни. П'ятий – несення «ісламської революції» іншим народам світу з метою встановлення дійсно «гармонійного ладу» у відповідності до норм «єдино вірної релігії». Якщо говорити конкретно, так бажання бути «захисником шіїтів повсюдно»

виявилось у підтримці Башара Асада в Сирії, вербовці великої кількості афганських і пакистанських шіїтів для боротьби в цій країні проти бойовиків Ісламської держави та екстремістських сунітських груп¹. Тегеран постійно підтримує вимоги щодо політичних реформ у Бахреїні – державі, де проживає значна кількість шіїтів, а править сунітська монархія. Підтримка надається шіїтам, які б'ються за владу в Ємені. У боротьбі за домінування іранський режим протистоїть сунітській Саудівській Аравії. Фінансова і матеріальна допомога надається іранською владою організаціям «Хезболла» і ХАМАС, які так само не визнають право на існування єврейської держави². 22 вересня 2015 р. головнокомандувач армією Ірану генерал-майор А.Салехі оголосив про ліквідацію Ізраїлю у найближчому майбутньому. Іранські ЗМІ зазначають, що подібну позицію розділяє верховний лідер Хаменеї. І це при тому, що Ізраїль має ядерну зброю. У свою чергу тегеранські правителі також вдалися до розробки атомної програми.

Ядерна програма Ірану – в центрі уваги міжнародної спільноти вже не один десяток років. Ще за часів шаха, за схвалення США, у 1974 р. була прийнята програма зведення 23 атомних електростанцій. Американці не заперечували проти створення іранцями повного замкненого ядерного паливного циклу, оскільки шахський режим розглядався як союзник у безпосередній близькості до радянських кордонів. Потім кількість АЕС скоротилася до двох, і перед ісламською революцією будівництво перших двох блоків АЕС у Бушері на 75 % здійснила західнонімецька фірма. Роботи з ядерної програми призупинилися, бо розпочалася війна, потім настали складні часи для економіки, коли гроші спрямовувалися не на такі затратні справи. З приходом до влади М. Ахмадінежада розробка атомного проекту активізувалася, що поставило країну у центр міжнародної політичної кризи. У 2010 р. за допомогою Росії АЕС у Бушері була запущена.

Ірак на всіх рівнях і при кожній нагоді наголошував мирний характер цієї програми, яка покликана розв'язати проблему енергопостачання, а не створювати ядерну зброю, проте перешкоджав здійсненню повноцінного контролю з боку інспекторами МАГАТЕ. Треба розуміти, що атомна

¹ Ця організація чинить запеклий опір. Зокрема, 7 червня 2017 р. були здійснені зухвали терористичні акти в Тегерані. До приміщення парламенту увірвалися сунітські бойовики, потім був здійснений напад на мавзолей аятоли Хомейні. Загибло 17 осіб, 43 одержали поранення. Відповідальність взяла на себе «ІД».

² Ще за часів ісламської революції однією з програмних тез аятоли Хомейні був заклик до боротьби проти світового сіонізму, який він називав «раковою пухлиною землі». Офіційно юдофобія закріпилася на державному рівні у 1979 р. Головну роль відіграє несумісність двох релігій та їх політичне трактування. Іран поставив за мету створення ісламської держави, чому перешкодою вбачався Ізраїль. Причому таке ставлення до євреїв в Ірані не тільки на державному рівні. Місцеві жителі також щиро переконані, що усі лиха в світі походять від народу Ізраїлева. Наразі – це один приклад того, як створення образу «зовнішнього ворога» використовується для мобілізації суспільства.

енергетика і військова промисловість – це дві сторони однієї медалі. На атомних електростанціях виробляється плутоній, необхідний у військовій сфері. Проконтролювати, аби не здійснювалася військова програма, дуже складно.

Рада Безпеки ООН, починаючи з кінця липня 2006 р. одну за одною приймає резолюції відносно неоднозначності ядерної програми Ірану, які наполягають на припинення всіх робіт в галузі збагачення і переробки урану до того, як буде зняте занепокоєння міжнародного співтовариства відносно характеру цієї програми. Запроваджувалися міжнародні санкції проти Ірану, покликані перешкоджати надходженню матеріалів, технологій та устаткування, які б могли сприяти переведенню роботи з мирного у воєнне русло¹. Заради тиску на Тегеран з 2012 р. США та європейські країни відмовилися від іранської нафти.

Різноманітні розвідувальні дані свідчили про заходи в ядерній області з військовим забарвленням. Деякі західні політики та військові не раз пропонували нанести ракетно-бомбові удари по об'єктах з ймовірними відповідними розробками. Проте перемагало розуміння катастрофічних наслідків таких дій не тільки для Ірану, але й для усього світу. Тому перевага віддавалася дипломатичним заходам із сподіванням переконати іранське керівництво облишити амбітні і небезпечні наміри.

Десять років тривали умовляння персів² облишити творення ядерної зброї. У листопаді 2013 р. між Іраном і «міжнародною шісткою» (США, Китай, Німеччина, Франція, Велика Британія, Росія) було досягнуто угоду у Женеві, яка набула чинності з січня 2014 р. За умовами угоди Іран погодився частково заморозити ядерну програму в обмін на послаблення економічних санкцій. 14 липня 2015 р. у Відні завершилися перемови про згортання ядерної програми Ірану в обмін на пом'якшення санкцій і доступ до світового нафтового і фінансового ринків. 16 січня 2016 р. офіційно

¹ Введені впродовж 2005 – 2013 рр. проти Ірану заходи виявилися найсуворішими економічними санкціями за всю історію існування ООН: заборона експорту до Ірану важкого озброєння, заборона на інвестиції у нафтову, газову і нафтохімічну промисловість, нафтове ембарго, заборона на міжбанківську діяльність та фінансові транзакції, причому обмеження торкнулися Центрального банку Ірану і трьох найбільших банків країни, аж до від'єднання від системи SWIFT (навіть до своїх посольств Ірану інколи доводилося возити гроші готівкою у валізах), заборона працювати із іранськими судноплавними і страховими компаніями, заморожування мільйонів доларів на закордонних рахунках іранських компаній і деяких приватних осіб тощо. Жителі Ірану відчували наслідки економічної блокади повною мірою. Економіка країни впала в застій. Але можновладці заявляли про те, що санкції тільки роблять країну сильнішою. Аятолла Хаменеї навіть запропонував новий термін – «економіка спротиву». Ідея, що нагадувала російське імпортозаміщення: від санкцій тільки міцнішаємо, самі будемо розвиватися, і ніхто не буде нам заважати. Саїд Джалілі, політик з Корпусу вартових Ісламської революції навіть заявив: «М'яса можна їсти і менше, і взагалі харчуватися один раз на день» (фраза стала в Ірані афоризмом).

² Назва «Іран» з'явилася лише у 1935 р. До того впродовж тисячоліть потужна країна звалася Персією.

були зняті міжнародні економічні і фінансові санкції з Ірану¹. Відтоді експорт країни, зокрема нафти, значно збільшився. Його валовий внутрішній продукт на душу населення зріс, інфляція знизилася.

Позначилася тенденція до поліпшення відносин між Іраном і країнами Заходу, свідченням чому стали візити і зустрічі між політиками і бізнесменами. США і країни Європейського Союзу за умов дотримання санкцій проти Росії у зв'язку з її агресивною політикою проти України, шукають заміну в енергопостачанні, а також можливості виходу на широкий споживчий ринок. В свою чергу Тегеран висловився за розвиток співробітництва з нашою країною. Повернення Ірану на світовий нафтовий ринок занепокоїло Росію, і вона висловила сподівання на те, що Тегеран зменшить видобування «чорного золота» заради втримання високих цін. Відповіддю було, що до досягнення щоденного видобутку у 4 млн. барелів і продажу 2 млн. барелів ніякого обмеження не буде. На початку 2016 р. було заявлено про введення в експлуатацію двох потужних родовищ газу із наміром постачати його у скрапленому вигляді до Європи. Експерти прогнозують Ірану зростання не тільки експорту енергоносіїв, але й імпорту іншої продукції, а також старт модернізації низки секторів економіки.

Консервативні кола країни до цього ставляться сторожко. По-перше, у попередні часи склалися певні схеми, які давали їм зиск, зокрема у нафто-газовій сфері (енергоносії у менших обсягах, але продавалися до Китаю, Японії та інших країн). Реформи в економіці невідворотно мають призвести до посилення позицій приватного бізнесу, з чим пов'язані процеси лібералізації у різних сферах життя, зокрема, в політиці. За більшу інтеграцію у міжнародне співтовариство виступає молодь країни. В її середовищі зростає прихильність до західних цінностей і зменшується релігійний вплив.

Клерикальні кола вдаються до превентивних заходів. На зустрічі з членами Вищої ради культурної революції аятола Хоменей заявив: «Необхідно змінити пріоритети, і вони мусять бути такими: культура, економіка і політика, а не економіка, політика, культура». Стратегічною необхідністю для іранського суспільства визначено розвиток культури в накресленому напрямку. Небажання молоді йому слідувати визнається «сатанинськими сумнівами», які треба якомога швидше викорінювати. Сама Вища рада – результат Культурної революції, яка буяла в країні впродовж 1981 – 1984 р., коли знищувалася будь-яка незалежна думка в

¹ Разом із тим Вашингтон залишив символічні санкції до невеликого кола приватних і юридичних осіб в Ірані і державах зони Перської затоки, причетних до іранських заходів у ракетній області. В Ірані час від часу проводяться випробування балістичних ракет, здатних нести ядерний заряд. 29 січня 2017 р. було здійснено випробування балістичної ракети середньої дальності, що, на думку Терегану, не суперечить ані ядерній угоді, ані резолюції Ради Безпеки ООН. Міністерство фінансів США запровадило санкції проти 13 фізичних осіб і 12 компаній, оскільки розцінили цей запуск ракети як провокаційний.

навчальних закладах, зокрема в університетах, що суперечила принципам Ісламської республіки. Розуміючи значення освіти, особливо гуманітарної, для визрівання потенційної опозиції, влада прагне змінити саму структуру майбутніх політичних еліт.

Попри всі обмеження, які накладає існуюча система на розвиток Ірану, певна модернізація все ж відбулася. По-перше, була скинута абсолютна монархія шаха. По-друге, – спроба побудувати «ідеальне суспільство». Заради такого ладу, що мав спиратися на настанови «єдино вірної в світі релігії», вибудовано шіїтську теократію. Проте задум виявився на практиці утопією. На першому етапі свого існування цей режим спирався на ентузіазм широких мас, які прокинулися і сподівалися на «справедливе і гарне життя», героїчно билися на фронтах війни з Іраком, а потім відбудовували зруйноване господарство.

Проте надалі у нових умовах світу, що змінюється, необхідний інший тип організації суспільства, ніж той, що спирається на примітивні форми соціального устрою, визначені закоснілими релігійними догмами та середньовічними традиціями. Нині країна вже не та, навіть всупереч бажанням правителів. Іранське суспільство повільно, але поступово змінюється. Попри спроби закритися від світу, або обмежити контакти з ним, провідні тенденції все більше впливають на стан справ в кожній окремо взятій країні, і в цій теж. Існуюча система приходить у все зростаюче протиріччя із новими віяннями. Подібно до того, як радянська влада в СРСР спромоглася здійснити індустріалізацію і організувати країну на опір фашистському агресору, проте зазнала краху через неспроможність дати адекватні відповіді на виклики часу, пов'язані із переходом до постіндустріального суспільства, так правління богословів і суспільство, ними організоване, підійшли до межі, за якою історичний потенціал здається вичерпаним. Про це свідчить рух Ісламської Республіки Іран все далі від радикальності в бік поміркованості. Країна стає все більш світською. Іранський правозахисник Гаемі переконаний: «Молоді іранці змінять країну, і культура, яку вони створять, буде сильно відрізнитися від того, чим сьогодні є Іран».

Література

- Авдеев Г. Шиитское духовенство и ирано-американские противоречия /Г. Авдеев //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 1.
- Арбатов А. Г. Иранский ядерный узел /А.Г.Арбатов //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 2.
- Ахундов К.Ю. Идеологична основа ісламської революції в Ірані та її передумови /К.Ю.Ахундов //Трибуна. – 2010. – № 3/4.
- Борисов Е. Президентские выборы в Иране: геополитический контекст и последствия /Е.Борисов [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article21595.htm>
- Бураков Ю. В. До історії виникнення та розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран /Ю.В.Бураков //Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 12.
- Варнавський Д. Іран: держава і суспільство /Д.Варнавський //Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 23.
- Васильченко О. Україна – Іран: шляхи оптимізації співпраці на сучасному етапі /О.Васильченко //Зовнішні справи. – 2014. – № 9.

Горобець І. Віденські домовленості з Іраном і нова конфігурація світової системи / І. Горобець, А. Мартинов //Зовнішні справи.– 2015. – № 9.

Дружиловский С.Б. Социальные протестные выступления в Исламской Республике Иран /С.Б.Дружиловский //Вестник МГИМО – Университета. – 2015. – № 4.

Дунаева Е. В. Внутривосточная ситуация в Иране /Е.В.Дунаева //Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 11.

Дунаева Е.В. Иран: религиозные организации на политическом поле /Е.В.Дунаева //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 7.

Дунаева Е.В. Политическая система Исламской Республики Иран: вызовы либеральной модернизации /Е.В.Дунаева //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2016. – №1.

Иранская модель модернизации //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 7.

Каменева М. С. Иран и исламские страны /М.С.Каменева, Н.М.Мамедова //Восток. – 2008. – № 4.

Каспрук В. Иран на порозі Культурної революції /В.Каспрук [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/97295>

Крамар О. Іранський інтерес України /О.Крамар //Український тиждень. – 2015. – № 45.

Крепиневиц Э. Опасности ядерного Ирана /Э.Крепиневиц, Э.Монтгомери, Э.Эделльман [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Opasnosti-yadernogo-Irana-15186>

Кудрик В. Иранские скрепы: что мешает либерализации Ирана /В.Кудрик [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://politeka.net/143856-iranskie-skrepy-chno-meshaet-liberalizatsii-irana/>

Куприянов Л. Иран: проблема власти в исламе /Л.Куприянов // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 11.

Лукоянов А. К. Иран на пороге обновления /А.К.Лукоянов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_13637

Лукоянов А. К. Шиизм и великодержавность /А.К.Лукоянов [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oikumena/vostok/shiizm_i_velikoderhavnost_2011-07-01.htm

Мамедова Н. Иран. Тернистый путь трансформации исламский государственности /Н. Мамедова // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 1.

Мамедова Н.М. Социальная политика Ирана в исламском контексте /Н.М. Мамедова //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 4.

Мамедова Н. М. Иран: особенности формирования политической элиты /Н.М. Мамедова //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2016. – №1.

Марьям Хамеди. Выборы после санкций: как иранская демократия победила обиду /Марьям Хамеди [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://carnegie.ru/publications/?fa=62903>

Мирский Г. Иран: трещина в системе /Г. Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 11.

Михеев В. Иран: вся власть заветам? /В.Михеев //Азия и Африка сегодня. – 1992. – № 2, 3.

Міхненко А. Світ міняє Росію на Іран /А.Міхненко [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1954641-svit-minae-rosiu-na-iran.html

Нагорний С. Стан і перспективи співробітництва України з Іраном в економічній сфері на початку ХХІ століття / С. Нагорний, Д. Нагорний // Зовнішні справи. – 2012. – № 4.

Павлюк О.І. Концептуальне забезпечення політики США щодо країн Перської затоки на прикладі відносин з Іраном /О.І.Павлюк // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип. 19.

Пелих А. Иран або Ізраїль: чия візьме? /А.Пелих [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://iac.org.ua/iran-abo-izrayil-chiya-vizme/>

- Перетворення Ірану на регіональну силу: зростання шіїтського впливу і його межі [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/iran-regional-power-tehran-islamic/UK/index.htm>
- Сажин В. Маятник иранской демократии /В.Сажин [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5458
- Сахаренко О. Иранский лабиринт /О.Сахаренко //Зовнішні справи. – 2013. – № 7.
- Свешникова Ю. Иранский атом: дойдет ли дело до войны? /Ю.Свешникова //Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 1.
- Седляр Ю.О. Геополітичне середовище як фактор імплементації міжнародного режиму санкцій /Ю.О.Седляр // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6.
- Седляр Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. Гл. 3.1«Тегеранський ядерний вузол» і політика санкцій як спосіб його розв'язання / Ю.О.Седляр. – Миколаїв, 2013.
- Скосырев В. А. Иран в ожидании оттепели /В.А.Скосырев //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 2.
- Ушаков В. Персидский залив. Амбициозные планы Тегерана /В.Ушаков // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 1.
- Федянін В. Іран: рахбар, баржам і вибори /В.Федянін // Дзеркало тижня. – 2017. – 13-19 травня.
- Филин Н.А. Межэлитный конфликт в Иране (1989 – 2010 гг.) /Н.А.Филин //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2013. – № 1.
- Ходунов А.С. Иран: политико-демографическое развитие как фактор стабильности и потрясений /А.С.Ходунов //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 7.
- Чебан О.Я. Ядерний вибір Ірану: аналіз сучасної наукової думки /О.Я.Чебан // Міжнародні відносини та політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки : монографія / Є.В. Багацький, О.І. Брусилівська, Є.В. Габер, С.В. Глебов, В.А. та ін. Дубовик. – Одеса, 2016.
- Юсеф Н. Н. Иран і світова фінансова криза /Н.Н.Юзеф //Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 39.
- Abbas Milani The Authoritarian Resurgence: Iran's Paradoxical Regime / Abbas Milani //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 2.
- Asadi T. On the effectiveness of UN security council sanctions: HSE approach to the case of Iran //Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 11.
- Iranians protest against clerics [Electronic resource] – Mode of access: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2980102.stm
- Protests at Tehran universities [Electronic resource] – Mode of access: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/
- Vatanka A.The Authoritarian Resurgence: Iran Abroad /A. Vatanka //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 2.
- Vatanka A. Iran's Supreme Politics.The Battle To Succeed Khamenei Heats Up / A. Vatanka //Foreign Affairs. – 2016. – May 8.

Ісламська Республіка Пакистан

Сімдесятирічна історія Пакистану насичена бурхливими політичними подіями, кризами, гострими конфліктами, різкими зіткненнями гілок влади, що часто закінчувалися загибеллю державно-політичних діячів і великого числа простих людей¹. У сучасній політичній історії Пакистан привертає неабияку увагу своєю «стабільною нестабільністю», яка загрожує не тільки цілісності самої держави, але й регіону і усьому людству. Колишній державний секретар США Мадлен Олбрайт назвала Пакистан «мігреною світової політики».

Країна розташована на географічному стику Західної, Центральної та Південної Азії. За кількістю людності – шоста в світі і друга найбільша мусульманська країна після Індонезії із швидко зростаючим злиденним і неспокійним населенням, розділеним на ворогуючі угруповання, що постійно з'ясовують відносини як в самій державі, так і за її межами. Це виливається в ескалацію насильства, особливо небезпечну тим, що терористи можуть захопити пакистанську ядерну зброю. Гордість за «ісламську атомну бомбу» надихає борців із «Великим Сатаною» – Сполученими Штатами Америки і ширше – всією західною цивілізацією. З іншого боку, США намагаються зберегти союзницькі відносини із Пакистаном, який розглядається як єдина «надійна» опора супердержави у цьому регіоні.

Пакистан – порівняно молода держава, утворена у 1947 р. на уламках колишньої колонії Великої Британії на релігійно-ідеологічному ґрунті. Сама його назва перекладається як «Країна правовірних», тобто мусульман. Згідно статті 2-й Конституції, державною релігією є іслам, президентом і прем'єр-міністром можуть бути лише представники даної релігії. В Конституції, діючих законах та підзаконних актах міститься чимало додаткових положень стосовно пріоритетності ісламу у політичному та громадському житті країни. При тому, що для пересічних громадян іслам – це більше, ніж релігія, це спосіб життя, оскільки ним просякнуті всі його сфери, зокрема, політична. Традиційні для ісламу уявлення про владу – далекі від зарозумілих парламентсько-ліберальних моделей демократії, з повагою до прав і свобод людини-громадянина та всіма іншими похідними. Вони орієнтовані на домінування інтересів мусульманської общини, яка за допомогою релігії здійснює над своїми членами суворий контроль. Показовий приклад: у червні 2017 р. до смертної кари було засуджено пакистанця за богохульство у Facebook. Керівництво самою общиною простіше здійснювати диктаторськими методами.

Для державно-політичної системи Пакистану завжди було притаманне прагнення до централізму, до посилення виконавчих органів влади, до жорсткого і репресивного стилю діяльності. Від початку самий факт існування Пакистану у вигляді двох майже нічим не пов'язаних між

¹ Сотні тисяч людей загинули там насильницькою смертю або зникли без сліду.

собою частин, розділених 1600 км вороже налаштованої Індії¹, вимагав сильної, централізованої системи правління.

Слабка в економічному відношенні і без політичного досвіду правляча еліта Пакистану виявилася неспроможною ефективно використати конституційно-парламентські механізми, що не сприяло зміцненню держави. Це зумовило перманентну участь у державно-політичному житті армії як найбільш організованої та дисциплінованої сили. Демократичні періоди між військовими диктатурами характеризувалися крайньою нестабільністю політичних режимів, нездатністю урядів до проведення успішних реформ, гострою і безпринципною боротьбою за владу, вражаючою корупцією.

Військові режими є крайньою формою одержавлення політики. Вони відіграли в історії Пакистану далеко не однозначну роль. З одного боку, правління військових само по собі мало антидемократичний характер, супроводжувалося порушенням прав людини, масовими репресіями та іншими ексцесами. З іншого, саме мілітарному керівництву вдавалося вирішувати чимало назрілих проблем, що не могли зробити представницькі органи влади. Без військових Ісламська Республіка просто б розпалася, бо вони є стрижнем її державності. Навіть формально цивільні уряди мали завжди брати до уваги позицію військових з тих чи інших питань. Симпатії населення до армії також підтримувалися конфронтацією з Індією, страхом, що вона поглине Пакистан, а також вірою у те, що військові викоринять корупцію.

Перше десятиріччя існування Пакистану, коли в країні діяла парламентська форма правління, спроби хоча в якійсь мірі модернізувати суспільство не мали успіху. В умовах зростання хаосу 8 жовтні 1958 р. в перший раз до влади прийшли військові на чолі з генералом Мухаммедом Айюб Ханом, які жорсткими методами провели серію перетворень в аграрній та промислових сферах, в освіті, юриспруденції. Невдачі у війні з Індією у серпні-вересні 1965 р. погіршили економічне і політичне становище в країні. Криза, що розпочалася наприкінці 1968 р., у березні наступного року призвела до відставки Айюб Хана з посади президента, відміни конституції і нового правління військових, яке тривало до грудня 1971 р. За рік до того військова влада, очолювана президентом, генералом Агою Мухаммедом Яхья Ханом, провела перші всезагальні прямі вибори до парламенту за принципом «одна людина – один голос». На них перемогу одержала Пакистанська народна партія (ПНП), керована Зульфікаром Алі Бхутто. Ставши на чолі держави, він оголосив: «Іслам – наша віра, демократія – наша форма влади, соціалізм – наша економічна система». Він пропонував програму економічних реформ під назвою «ісламський соціалізм». Почалася націоналізація промислових підприємств, у відставку відправлено чимало представників генералітету. Така політика не сподобалася дійсно правлячій еліті суспільства і була оголошена «неісламською», хоча З.А.Бхутто це заперечував.

¹ У 1971 р. Східний Пакистан став незалежною державою Бангладеш.

На всезагальних виборах у березні 1977 р. ПНП знову перемогла, проте лідери опозиції звинуватили її у фальшуванні результатів і розгорнули протестну кампанію. У відповідь З.А.Бхутто наказав заарештувати її ватажків і ввести у найбільших містах країни військовий стан. Почалися масові заворушення, які уряд жорстоко придушував. Це дало привід військовим втрутитися «для наведення порядку». Путч очолив начальник штабу сухопутних військ генерал Мохаммед Зія-уль-Хак. 5 липня 1977 р. З.А.Бхутто заарештували і віддали під суд. Колишнього прем'єр-міністра звинуватили в організації вбивства політичного супротивника і присудили на смерть. Хоча його адвокати мали свідoctва фабрикації справи за наказом М.Зіі-уль-Хака¹, апеляція була відхилена, і 4 квітня 1979 р. засудженого повісили. Генерал вважав, що будь-які протести у зв'язку із стратою З.А.Бхутто через кілька місяців забудуться. Якщо ж залишити його живим, то він стане символом згуртування для опозиції.

У країні запанував жорсткий авторитарний режим ісламського типу. Насамперед, значно зміцнилися позиції армії у різних сферах життя країни. Виборний парламент був розпущений, натомість особливим декретом Зія-уль-Хак запровадив Маджліс-і-шура – наполовину консультативний орган, наполовину ерзац-парламент, який призначався главою військового режиму в результаті консультацій з наближеними особами. Проводилася широка чистка державного апарату та армії від прибічників попереднього режиму. Чимало політичних діячів потрапили за ґрати, серед них і донька З.А.Бхутто – Беназір, яка очолила створену батьком партію. Супротивників військового режиму, насамперед, членів та активістів Пакистанської народної партії, не тільки заарештовували, але й катували і піддавали публічним побиттям. Військові зайняли вищі посади в державному апараті і державних корпораціях.

Посилилося проникнення мілітократії в економіку. Армійські фонди розросталися до гігантських розмірів. Їхні інтереси охоплювали цементну і бавовняну промисловість, виробництво добрив і продовольства, електроніку, сільське господарство тощо. Не тільки офіцерам, але й солдатам і сержантам було призначено зарплату, яка набагато перевищувала зарплати цивільних осіб. Вся влада сконцентрувалася в руках М. Зіі-уль-Хака, який спочатку став головним військовим адміністратором, а з вересня 1978 р. – президентом країни. Були створені спеціальні і польові військові суди для розгляду справ, пов'язаних із порушенням правил військового стану. Під заборону потрапили всі політичні партії, страйки, маніфестації та мітинги як ті, що суперечили нормам і принципам ісламу (ймовірно через те, що «мусульманин» – «покірливий долі», то який може бути протест?). Вводилася жорстка цензура, всі опозиційні газети закрили. Усі ці заходи спиралася на політику ісламізації, що використовувалася як засіб легітимізації політичних репресій та зміцнення влади диктатора. Кинувши гасло: «Іслам – у небезпеці!», Зія-уль-Хак проголосив себе хранителем

¹ При це свідчив колишній директор пакистанського розвідувального управління.

ісламу в Пакистані. Ситуація в навколишніх країнах тому сприяла: 1978 – 1979 рр. перемогла ісламська революція в Ірані, трохи пізніше розгорнулася боротьба з «невірними» в Афганістані; а ще пізніше полум'я ісламістського повстання охопило індійську частину Дžамму і Кашміра. Через ісламізацію новий пакистанський керманіч вирішив об'єднати і розвинути свою країну. Тобто релігія використовувалася з політичною метою.

Пакистанське суспільство наполегливо прилучали до «справді ісламського» способу життя і думок. Заради цього вдалися до низки радикальних перетворень: заборонялися алкоголь і наркотики, азартні ігри, порнографія. Вводилися жорстокі традиційні покарання за порушення цих та інших заборон у відповідності до законів шаріату, наприклад, відрубання руки за крадіжку. Сильно урізавши повноваження судів, диктатор запровадив Федеральний шаріатський суд. Посилювався контроль за поведінкою жіноцтва, яка жорстко регламентувалася тими ж нормами і законами шаріату. Приниженість їхнього соціального становища провокувала ексцеси знущань та насильства. Проходила активна ісламізація сфери освіти та культури: програми навчання у коледжах та університетах змінювалися у відповідності до «ідеології Пакистану», з бібліотек вилучалися книги на світські або суто наукові теми, не пов'язані із релігією. Здійснювалася масована релігійна пропаганда через засоби масової інформації. Значно збільшилася кількість духовних шкіл та семінарій.

Чимало людей позбавлення від численних життєвих негараздів вбачали в ісламській альтернативі. Поширені в масах населення егалітаристські настрої використовувалися для пропагандистської кампанії із створення в Пакистані «дійсно ісламського суспільства всезагальної рівності і благоденства». Тяжке матеріальну становище мільйонів простих людей сприяло не тільки зміцненню положення релігії в суспільстві, але й посиленню ісламістського радикалізму. З'явилися воєнізовані радикалістські організації, які невдовзі перетворилися на терористичні.

Ісламізація згори та ісламський ригоризм¹ посилювали тертя в середині Пакистану між представниками двох головних мусульманських течій – сунітами (приблизно 80% населення) і шиїтами (біля 20% людності), які теж організовували бойові групи заради відстоювання власних переконань та інтересів. До того кожна з течій поділяється на безліч напрямків, шкіл та сект, які мають складні взаємовідносини. Починаючи від середини 1980-х рр., сутички між їх представниками рік у рік набирали частоти, сили й жорстокості.

У 1984 р. виникла релігійна партія «Сєпахє сахєба». Вона проголосила своєю головною метою створення у Пакистані сунітської держави, в якій всі інші напрямки ісламу будуть поставлені поза законом. У відповідь виникла шиїтська організація «Тєхрик-Нафаз Фікх-і-

¹ Ригоризм – непохитне і безкомпромісне дотримання етичних принципів, зокрема релігійної моралі.

Джафарія», яка оголосила себе політичною партією із помстою та терором в якості головних методів боротьби проти сунітів. Треба підкреслити, що названі організації далеко не єдині у своїй боротьбі – утворилися десятки інших різного спрямування. Призначений мусульманином-сунітом Зія-уль-Хаком Федеральний шаріатський суд, членів якого призначав він сам, оголосив неісламськими значну частину (267 з 1511) законів, що діяли на той час у Пакистані. Мусульманські богослови-шиїти розцінили ці дії як спробу поширити сунітські норми ханіфітського¹ толку на шиїтську общину. Відбулися масові антиурядові виступи, які забрали сотні життів.

Підвалини Ісламської Республіки розхитують також етнічні протиріччя та сепаратизм. Пакистан являє собою рідкісний для мусульманських країн федеративний устрій. Він складається з чотирьох провінцій. Найбільшою з них за чисельністю населення є Пенджаб (понад 56%²) із чвертю всієї території держави. Далі йдуть – Сінд – 23% жителів і 18% території; Белуджистан – 44% площі і 5% населення; Північно-Західна прикордонна провінція (у 2010 р. назву змінено на «Хайберська сторона землі пуштунів») – 16% населення і 13% площі³. Кожна з чотирьох провінцій заселена здебільшого представниками окремої етнонаціональної групи – пенджабцями, сіндхами, белуджами і пуштунами. Мають місце протестні настрої проти «гноблення з боку пенджабців», що часом виливаються у збройну боротьбу з урядом. Її ведуть різні сепаратистські рухи, не гребуючи засобами терору. Існує Рух гноблених націй, який вимагає адміністративних реформ та рівноправності.

У провінції Сінд від 1947 р. існують дуже гострі протиріччя між місцевим населенням та переселенцями з Індії – мохаджирами. За офіційними даними, тільки впродовж серпня – листопада 1947 р. на територію сучасного Пакистану прибуло понад 5,5 млн. біженців-мусульман, що становило 19% його тодішнього населення⁴. Поява чужинців відразу не сподобалася сіндхам. До того ж в основному більш освічені та достатньо забезпечені переселенці невдовзі почали займати домінуючі позиції в економіці та торгівлі. Тому сприяла політика пакистанського керівництва: надання їм земельних ділянок, позик та інших компенсацій за втрати внаслідок переселення. Стичкаючись із неприязню до себе, мохаджири відчували необхідність в організації, що згуртувала б їх сили. Виник Національний рух мохаджирів, що трансформувався в потужну політичну партію, до якої пізніше приєдналися екстремістські групи і кримінальні

¹ Домінуючий напрямок у сунізмі: майже половина сунітів відноситься саме до нього.

² Деякі джерела дають цифру у 64%.

³ Вона складається із гірської місцевості, де мешкає більшість жителів, і гірської гряди, яка формально не входить до її складу, а є Федерально керованою територією племен. По суті до складу Пакистану входять також Північні території і область Азад Кашмір (Вільний Кашмір), проте їх міжнародний статус не визначений через суперечки Пакистану та Індії стосовно приналежності колишнього князівства Джамму і Кашмір.

⁴ Тоді ж з Пакистану до Індії виїхало 3,5 млн. емігрантів-немусульман. Переселення мусульман з Індії до Пакистану і немусульман з Пакистану до Індії продовжувалося і у наступні роки.

структури. Наприкінці 1980-х рр. цей рух остаточно став на шлях насильства, що призвело до посилення напруження в провінції. Уряд для ліквідації «банд кримінальних та антисоціальних елементів» ввів до найбільшого промислового і комерційного центру не тільки провінції, а й усієї країни, міста Карачі 45-тисячне військо. З травня 1992 р. до листопада 1994 р., за офіційними даними, було вбито 2400 осіб, понад три тисячі поранено. З боку уряду робилися спроби залагодити проблеми шляхом переговорів, проте вони не давали дієвих результатів. Найчастіше на заваді стояли особисті амбіції втягнених до конфліктів політичних лідерів, їх небажання йти на взаємні поступки. В цілому, врегулювання міжнародних відносин стало однією із найбільш гострих і складних проблем політичного життя Пакистану в подальшому.

Звичайно, не тільки особисті амбіції впливають на гостроту міжетнічних стосунків. Протиріччя між різними етнонаціональними групами провінцій зумовлюються регіональною нерівномірністю розвитку країни, а також проблемою нестачі ресурсів. В першу чергу не вистачає води для штучного зрошення, від якого залежить понад 80% посівів. Це критично через те, що Пакистан – аграрна країна, в якій і внутрішній добробут, і зовнішні надходження залежать від успішності ведення сільського господарства, яке за мірою іригації є одним із потужніших в світі. Нафта, що видобувається в країні, задовольняє її потреби лише на 20%, більше газу, проте і його не вистачає¹. Причому, Белуджистан, де розташовані головні газові родовища, до останнього часу не одержував адекватних фінансових надходжень, що призводило до сепаратистських настроїв – аж до вимог утворення незалежної держави.

Тільки поправки до Конституції, внесені у 2010 р., забезпечили провінціям контроль над 50% мінеральних та енергетичних ресурсів на їх території. Проте залишається проблема, яку можна сформулювати так: «Населення багато, ресурсів мало». На кінець 2016 р. чисельність мешканців Ісламської Республіки оцінювалася у 195 млн. осіб. Річний приріст населення становить понад 2%. Половина жителів – діти і молодь. Дві третини людності зайняті у сільському господарстві. Третина чоловіків і дві третини жінок не вміють читати і писати (є місцевості, де грамотних – 3 %). Країна посідає останні місця серед інших держав за показниками якості життя: дві третини живуть на суму, менше двох доларів на день. Тільки 3–5% припадає на заможних, а 20% вважаються «середнім класом» за місцевим виміром. Проте Пакистан входить до числа найбільш корумпованих країн світу: квітне непотизм, хабарництво, катастрофічних розмірів набуло ухилення від сплати податків і неповернення банківських кредитів, хоча військові постійно позиціонували себе як ревні борці проти всіх цих лих.

Не відомо, скільки б проіснувала диктатура Зії-уль-Хака, але 17 серпня 1988 р. він загинув в авіакатастрофі при нез'ясованих обставинах. Перед тим, наприкінці травня, скориставшись своїми необмеженими

¹ Єдине багатство, що є в достатку – уранова руда.

повноваженнями, він розпустив парламент та уряд і оголосив про проведення нових виборів. Виконувач обов'язків президента Гулам Ісхак Хан у листопаді 1988 р. заявив, що вибори проводитимуться на партійній основі у повній відповідності до конституційних вимог. Армія вирішила «відійти до казарм». Її керівництво декларувало рішення всіляко сприяти відновленню в країні конституційних демократичних норм і не претендувати на політичну владу, обмежуючись виконанням свого професійного обов'язку – забезпечення обороноздатності Пакистану. Вибори відбулися. Із встановленням конституційно-парламентської форми правління почався новий етап державно-політичного розвитку країни. За результатами виборів на основі компромісу із вищим командуванням збройними силами прем'єр-міністром призначено лідера ПНП Беназір Бхутто¹. 35-річна жінка на посаді керівника уряду – безпрецедентний випадок для тогочасного мусульманського світу.

У своїх виступах до і після виборів вона наголошувала на тому, що вирішення проблем Пакистану можливе лише на основі соціальної справедливості і всебічного розвитку демократичних начал. За 20 місяців її уряду вдалося зробити чимало: відновлена свобода друку, звільнені всі політв'язні, зросла роль судових органів, на всіх рівнях почала функціонувати представницька влада, значною мірою вона зміцнилася на місцях. Проте надто складно було знайти спільну мову із військово-бюрократичною верхівкою та клерикальними колами в країні, що розривалася гострими суперечками конфесійного та етнічного характеру (на той момент припало криваве протистояння у провінції Сінд).

Не всі обіцянки, дані масам, які підтримали її на виборах, вдалося здійснити. Розбіжності виникли із ліворадикальним крилом у власній партії, тиснула опозиція. Через типове звинувачення у корупції уряд Б. Бхутто відправили у відставку. На виборах нового парламенту перемогла партія-суперник – Пакистанська мусульманська ліга, а посаду прем'єра одержав Наваз Шаріф.

За період після впровадження цивільного конституційного правління у 1988 р. в країні три рази розпускався парламент – жоден із складів не пропрацював належні за Конституцією шість років. Послідовно змінювалися відповідальні перед парламентом уряди Б.Бхутто (вдруге очолила уряд у 1993 р. до 1996 р.) та Н.Шаріфа (знов сформував уряд після парламентських виборів березня 1997 р.). У проміжках діяли тимчасово виконуючі обов'язки кабінети, які призначалися президентом. Пакистан заливала кров від численних сутичок різного характеру і масштабів. Він перетворився на країну озлоблених людей. Керівники держави намагалися проводити ліберальну політику, але вона обтяжувалася бюрократизмом, розгулом корупції і сваволі, тому економіка перебувала у тяжкому стані. Ситуація в країні наближалася до вибуху у всіх сферах і у всіх провінціях.

¹ У її партії не було абсолютної більшості у парламенті, хоча вона одержала більшу кількість місць у порівнянні з іншими.

За рахунок зменшення прерогатив президента та парламенту Н. Шаріф домогся максимального збільшення своїх повноважень, аби правити одноосібно, ні на кого не оглядаючись. Але він не взяв до уваги ту обставину, що політичний лідер, який стає на такий шлях, повинен бути готовим підкорюватися особливим правилам гри. Одне з них полягає у тому, що чим більше влади зосереджує у своїх руках правитель, тим більше в нього виникає проблем, тим менше забезпечені його тили.

Зростання цін, податкового тягаря і безробіття в останні місяці 1998 р. стали причиною масових антиурядових виступів. В них активну участь взяли селяни, робітники, торговці, службовці державних і приватних установ, учнівська і студентська молодь. Особливо обурювалися селяни після запровадження у серпні того року додаткового сільськогосподарського податку в той час, коли вони вже виплачували 25 різних податків і зборів, що в сукупності давало понад чверть всіх бюджетних надходжень пакистанської скарбниці.

Особистому престижу глави пакистанського уряду завдали значної шкоди публікації англійської газети «Обсервер», матеріали якої показали, що Н.Шаріф та його родина належать до найбагатших людей Пакистану. В їхній власності – 40 % промислових підприємств та тисячі акрів землі, мільярди рупій переведено до іноземних банків. Ці публікації викликали великий резонанс в країні і супроводжувалися вимогами створити спеціальну незалежну комісію для об'єктивного розслідування, а також відсторонити Н.Шаріфа з посади до завершення розслідування. Це стало кульмінаційною точкою масового обурення розгулом корупції в країні. Різку реакцію громадськості також зустрів «Шаріат білл» – внесена Н. Шаріфом до законодавчих органів Пакистану 15-а поправка до Конституції, яка проголошувала вищим законом держави Коран і Сунну. Цей крок прем'єр-міністра призвів до ескалації напруження у відносинах між сунітами і шіїтами. Шіїтські богослови побачили в цьому нову спробу поширити сунітські норми ханіфітського тлумачення мусульманського права на шіїтську общину. Сутички з численними жертвами між віруючими різних напрямків додалися до тих, що зростали у Карачі та Сінді.

В умовах, коли правляча Пакистанська мусульманська ліга втратила всіх політичних союзників, а уряд виявився нездатним залагодити ситуацію, допомогти могла тільки армія. Голова комітету начальників штабів Первез Мушарраф швидко підготував і розпочав реалізацію програми нормалізації обстановки у «зонах турбулентності». Для підтримки законності і правопорядку до Карачі було кинуте армійський корпус, запрацювали військові трибунали, які виносили максимально жорстокі вироки. Розгорнулися заходи із подолання корупції: в одне тільки Управління з енергетики і водних ресурсів, де були зафіксовані безпрецедентні крадіжки електроенергії, відрядили біля 35 тис. військових. Дії П.Мушаррафа в Сінді, його поведінка як лідера з усією повнотою влади, не могли не насторожити Н.Шаріфа. Повідомлення спецслужб також підтверджували наявність в того далекосяжних амбітних планів. Тому приймається

рішення про звільнення П. Мушаррафа, однак час було упущено, і генерал взяв гору.

12 жовтня 1999 р. він очолив безкровний державний переворот. За кілька годин армійські підрозділи взяли під контроль основні урядові будівлі, телебачення та аеропорти у провідних містах країни. Н.Шаріфа заарештували і віддали під суд. Спочатку вироком було довічне ув'язнення, але через рік його випустили і вислали з країни. В цілому треба підкреслити, що військовий режим П.Мушаррафа виявився набагато м'якшим, ніж той, що встановився за часів Зія уль-Хака. Не вводився воєнний стан, а лише надзвичайний; не спостерігалось масових репресій; права людини, звичайно, обмежувалися, проте не так жорстко, як раніше. Більшість пакистанців схвально поставилася до приходу військових до влади, оскільки з цим пов'язувалося «наведення порядку», подолання корупції та беззаконня, хоча таку думку поділяли не всі.

Не створювалася військова адміністрація із управління країною, однак усю роботу із управління чиновництво здійснювало під керівництвом та наглядом офіцерів відповідного рангу. Нові губернатори у провінціях призначалися із середовища відставних генералів. Велику роль відігравали так звані «комкорівські конференції», на яких під головуванням П.Мушаррафа брали участь разом із командирами корпусів високопосадовці, і на яких вирішувалися важливі державні питання. Таким чином, державно-політична система, що встановилася з приходом П.Мушаррафа, характеризувалася як військово-бюрократична та авторитарно-демократична. Перша характеристика відносилася до носіїв влади, армії, тобто генералітету, та вищої цивільної бюрократії. Друга – до способів її реалізації. Авторитарність правління полягала у домінуючій ролі президента, яким став П.Мушарраф. «Демократизм» демонструвався у відносно ліберальних порядках, встановлених для суспільства: свобода преси та інших засобів масової інформації, включаючи Інтернет, майже повна незалежність судової влади¹, проведення всезагальних виборів до парламенту тощо. П.Мушарраф у 1999 р. про свій режим сказав: «Це не військовий стан, а лише інший шлях до демократії. Збройні сили не мають намірів залишатися при владі довше, ніж абсолютно необхідно для того, аби прокласти шляхи для справжньої демократії в Пакистані...». Але демократія розуміється як демократія для обраних. При цьому армія – постійно діючий фактор у національній політиці.

Генерал-президент набув репутацію прибічника проведення в середині країни та в усьому ісламському світі політики «освіченої поміркованості». На чолі уряду він поставив Шауката Азіза, який зробив блискучу кар'єру міжнародного менеджера-економіста. Впродовж перших двох років нова адміністрація в основному наводила порядок, економіка до того страждала від впливу жорстокої посухи. Від 2002 р. позначилося

¹ Майже, оскільки траплялися політичні вирокі, зокрема, один з лідерів опозиції режиму, Джавед Хашмі був засуджений до 23 років тюрми із звинуваченням у «наклепах на армію».

економічне піднесення, що призвело до зростання ВВП у 2004 р. на 6%, у 2005 р. – на 8%. (середньорічні за 2000 – 2006 рр. – 5,4%). Помітно збільшилися експорт, золотовалютні резерви та іноземні інвестиції. Хоча все це досягалося у надзвичайно складних умовах боротьби проти ісламізму, сепаратизму і зростання тиску з боку опозиції.

Особливу небезпеку становило посилення ісламізму в країні, що призводило до зростання напруженості із численними кривавими жертвами. П.Мушарраф заявив про неможливість використання ісламу у політичних цілях. Вперше в історії Пакистану влада почала проводити політику обмеження релігійного фундаменталізму та екстремізму. Були заборонені або взяті під контроль деякі ісламістські терористичні організації, перекриті шляхи їхніх фінансових надходжень, заарештовані активісти і члени цих організацій. Водночас велася чистка армії та Об'єднаної військової розвідки від традиціоналістів, які являли на той час значну силу. Під державний контроль взяті школи-медресе, а також мечеті з тим, аби із розсадника ісламістського екстремізму перетворити їх на звичайні релігійні установи. Реалістична оцінка П.Мушаррафом сили пакистанських ісламістів пояснювала його обережність у всьому, що стосувалося ісламу. Тим більше, що йому доводилося завжди пам'ятати про ту допомогу, яку надавав давній союзник – Сполучені Штати Америки. Фінансові надходження йшли не тільки на зміцнення збройних сил і антитерористичну боротьбу, але й на стабілізацію економіки.

Економічне зростання, що спостерігалось в Пакистані у перші роки XXI ст., здавалося б, не передвіщало політичної кризи, до якої країна увійшла на початку 2007 р. У цьому році мали відбутися чергові всезагальні вибори (останні пройшли у 2002 р.): обрання членів нижньої палати парламенту (Національні збори) і законодавчих зборів провінцій, за результатами виборів – формування верхньої палати парламенту (Сенат).

За Конституцією колегія виборщиків обирає главу держави – президента. Колегія – усього 1170 чоловік – складається з депутатів обох палат парламенту і законодавчих зборів провінцій. Було оголошено, що вибори президента пройдуть у вересні того року, а вибори вищих представницьких органів – у листопаді. Таким чином виходило, що вибори президента відбудуться до парламентських, за результатами яких мала бути створена виборча колегія із обрання глави держави. Невпевненість правлячої верхівки у перспективах зумовила гру на випередження: нового президента мала обирати «стара» колегія виборщиків. Невдоволення також викликала та обставина, що П.Мушарраф разом із президентством зберігав за собою посаду головнокомандувача збройними силами. І те, й інше не подобалося опозиційним силам, зокрема, представникам судової влади.

У березні 2007 р. П.Мушарраф несподівано відсторонив від виконання обов'язків головного суддю Іфтіхара Мухаммада Чаудрі (голову Верховного суду). Той не погодився із звинуваченнями і, по суті, підняв бунт, підтриманий тисячами суддів та адвокатів. Масові заворушення сталися у травні в Карачі, куди прибув відставний суддя. Політична

боротьба і нестабільність загострювалися. До цього додалися протиріччя із ісламістами, які ще в січні захопили комплекс будівель в Ісламабаді, де знаходилася Червона мечеть (Лал масджид) і дві релігійні школи. Дивувала поведінка влади, яка спочатку допустила захоплення екстремістами будинків, появу там зброї та боєприпасів, а потім наважилася на штурм, в результаті чого загинуло понад сто осіб. У відповідь піднялася хвиля актів відплати з боку шахідів. До листопаду 2007 р. в результаті 28 терористичних актів загинуло 600 осіб із сил безпеки і понад 1300 осіб цивільного населення.

Занепокоєна погіршенням ситуації в країні, адміністрація США зробила спробу зблизити президента П.Мушаррафа із опозицією, зокрема із Б.Бхутто (розрахунок полягав у збереженні першого на президентській посаді за підтримки прем'єрки від опозиції, а також у послабленні напруження у провінції Сінд, де вона була дуже популярною). Очолювана «Незрівнянною»¹ партія дала згоду на обрання П.Мушаррафа на новий термін за умов залишення ним військової посади. 6 жовтня 2007 р. це сталося, проте Верховний суд, очолюваний суддею Чаудрі, затягував із рішенням питання про затвердження нового президентства, оскільки вища військова посада не була залишена. У відповідь П.Мушарраф оголосив про введення надзвичайного стану, тимчасово призупинив дію Конституції і спеціальним указом здійснив заміну складу Верховного суду. Через три тижні новий головний суддя оголосив П.Мушаррафа обраним на посаду президента, наприкінці листопада генерал передав повноваження начальника штабу армії іншому генералу, у середині грудня відмінив надзвичайний стан. Усі основні політичні партії готувалися взяти участь у призначених на 8 січня 2008 р. парламентських виборах. Серед них – Пакистанська мусульманська ліга – Н, тобто фракція Наваза Шаріфа, якому дозволили повернутися до країни, а також Пакистанська народна партія на чолі з Б.Бхутто.

18 жовтня 2007 р. після 8 років еміграції Б.Бхутто прибула до країни всупереч попередженням про небезпеку для її життя. Не встигла вона від'їхати від аеропорту в місті Карачі, її кортеж, який вітали натовпи симпатиків «Білого янгола», підірвав обвішаний вибухівкою смертник – загинули 150 чоловік. Впевнена у підтримці Сінду, свої головні агітаційні зусилля Б.Бхутто зосередила на Пенджабі. Після виступу у місті Равалпінді 27 грудня вона загинула в результаті терористичного акту, обставини якого залишилися нез'ясованими. На вулиці міст вийшли тисячі молодих людей. За три скорботних дні під час сутичок і погромів, перестрілок із поліцією та силами охорони правопорядку загинуло шість десятків людей².

Розгул пристрастей і масштаби руйнувань призвели до перенесення дати виборів на 18 лютого 2008 р. Всупереч побоюванням, влада не

¹ Ім'я Беназір перекладається як «Незрівнянна».

² Немає однакості серед пакистанців щодо оцінки її політичної діяльності: одна сторона вважає, що Б.Бхутто – видатний борець за права людини, інша – корумпований політик і колишній керівник уряду без особливих успіхів на посаді.

вдалася до масового фальшування результатів волевиявлення народу. Найбільше голосів – третину – одержала ПНП, яку після смерті Б.Бхутто очолив її чоловік Асіф Алі Зардарі. Понад чверть голосів – у партії Н. Шаріфа, колишня правляча партія (Пакистанська мусульманська ліга – Q) отримала лише 15 % голосів.

Перемозі опозиції сприяло декілька обставин. По-перше, симпатії населення до тієї партії, лідерка якої трагічно загинула (у чому вбачався «слід» П.Мушаррафа, популярність якого після цього значно впала). По-друге, люди втомилися від обмеження демократичних свобод, здійснюваних військовими, а також від ускладнення економічного становища. Військові, в свою чергу, вирішили відійти в бік за умов зростання негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи, аби зняти із себе відповідальність за погіршення ситуації в країні. Можливо, подібні міркування рухали Н.Шаріфом, який спочатку погодився на створення коаліційного уряду, а потім відмовився виконувати угоду. Вже у травні 2008 р. після виходу з уряду, очолювана ним партія виступила проти кандидатури А.А.Зардарі на виборах президента (через загрозу імпичменту попередній президент П.Мушарраф пішов у відставку і виїхав до Лондону). 6 вересня 2008 р. вибори відбулися, президентом в умовах найжорстокішої кризи країни став А.А.Зардарі.

Успадкувавши від своєї загиблої дружини лідерство у популярній партії, новий президент – фігура досить суперечлива. Провівши 11,5 років у в'язниці із звинуваченням у корупції та вбивстві, які не були доведені у судовому процесі, він не міг не відчутти руйнівних наслідків для свого здоров'я (можливо, образ мученика додав йому популярності у незаможного і нещасного населення, яке, за звичай, подібним діям співчуває). Те, що йому важко ходити, не так важливо для політика (Ф.Д.Рузвельт не вставав із інвалідного візка, але чотири рази обирався президентом США). Проте опоненти пакистанського президента турбувалися про його психічний стан, особливо стосовно спроможності виконувати обов'язки головнокомандувача.

Надто складними для нового очільника виявилися економічні проблеми, особливо за умов світової фінансово-економічної кризи. Пакистан став першою в Азії та Африці країною, яка запросила і одержала у листопаді 2008 р. від Міжнародного валютного фонду фінансову допомогу у сумі 7,6 млрд. доларів заради покращення економічного становища.

Уряд на чолі з Юсуфом Реза Гілані не спромігся розробити ефективну програму реформ для подолання скрути, натомість всі економічні негаразди звальювалися на недалекоглядну і помилкову політику попереднього уряду Шауката Азіза (високопрофесійного економіста на відміну від Ю.Р.Гілані, який був і залишався політиком – міністр в уряді Б.Бхутто у 1988 – 1990 рр. і спікер нижньої палати парламенту у 1993 – 1996 рр.). Звинувачення мали здебільшого піарівський характер, оскільки час минав, а ситуація погіршувалася. Все більше

зростання цін, насамперед, на продовольчі товари, часте і тривале відключення від електроенергії обурювали населення.

Проголосивши курс країни на демократію, новий президент вдався до перетасувань на верхівці влади, усунення політичних супротивників. Часом це призводило до сильних внутрішніх потрясінь, як це сталося у березні 2009 р. Спроба розправитися із керівниками опозиційної Мусульманської ліги братами Навазом і Шахбазом Шаріфами мала наслідком «великий марш» опозиції, який рушив з Лахору на Ісламабад. В столиці було оголошено стан облоги, і президент в решті-решт пішов на поступки своїм опонентам.

У квітні 2010 р. введено в дію 18-та поправка до Конституції, яка мала наслідком перерозподіл повноважень від президента до парламенту та прем'єр-міністра. Глава держави залишився при суто церемоніальних функціях. З одного боку, він втратив можливість відправляти у відставку голову уряду, розпускати парламент, призначати суддів та командувачів родів військ. Але з іншого, таким чином, він знімав із себе значну частину відповідальності за стан справ в державі, яка переходила до прем'єр-міністра (обмеження двома каденціями скасовано) і керівника парламентської більшості.

І сам президент, і його уряд не користувалися популярністю. Політик одержав прізвисько «містер 10%» – саме стільки, за словами його супротивників, він вимагав собі в якості «подяки» за різні урядові контракти в період прем'єрства його дружини Б.Бхутто. Особливо сильно рейтинг можновладців впав після того, як внаслідок злив у липні 2010 р. стався страшенний паводок. Понад півтори тисячі людей загинули, тисячі втратили домівки, усього постраждало понад 2 млн. осіб. В цей час президент їздив з візитами до Великої Британії та Франції, а на допомогу постраждалим прийшли військові, які організовано і самовіддано проводили рятувальні роботи з використанням значного особового складу і необхідних видів техніки. Через природний катаклізм в країні сталася гуманітарна катастрофа, наслідки якої давали про себе знати впродовж наступного року. Постраждали значні площі сільськогосподарських угідь, що давали продовольство, сировину для місцевої промисловості, значну частку експорту. Неспроможність і деградація цивільних структур влади і поглиблення кризових явищ призводить до того, що пересічні громадяни все більше сподівань покладають на армію.

Хоча армія продовжує користуватися значним авторитетом у суспільстві, останніми роками вона взяла на себе радше роль «тіньового гравця» а не «керівної сили». В моменти загострення внутрішньополітичної ситуації нерідко виступає в ролі арбітра і допомагає цивільній владі у вирішенні таких гострих проблем, як боротьба з екстремізмом. Разом із тим у середовищі офіцерів помітне відчуття втоми. Багато хто з них не готовий до того, аби взяти безпосереднє управління країною в свої руки, і скоріше схиляються до виконання суто конституційних обов'язків. Генералітет зберігає за собою вирішальний вплив у питаннях національної

безпеки і зовнішньої політики, фактично шляхом тиску на цивільні уряди. Інша справа – цей вплив став м'якшим, ніж раніше.

Зокрема, військові доклали зусиль для безпеки співгромадян у травні 2013 р., коли бойовики Талібану намагалися зірвати «антиісламські вибори», організовуючи терористичні акти. Пакистанська народна партія президента Асіфа Алі Зардарі програла Пакистанській мусульманській лізі, яка на парламентських виборах набрала близько 30% голосів. Її лідер і колишній прем'єр-міністр Наваз Шариф взяв керівництво країною до своїх рук. Представник Пакистанської мусульманської ліги Мамнун Хусейн був обраний президентом¹. Пакистанська народна партія, яка перейшла в опозицію, бойкотувала голосування, знявши свого кандидата.

Заради участі у виборах до країни 24 березня 2013 р. до Пакистану повернувся екс-президент Первез Мушарраф. 31 березня його заарештували в розпочали суд. Звинувачення стосувались подій 2007 р., коли було запроваджено надзвичайний стан, призупинено дію конституції і ув'язнено декілька суддів. Також йому було висунуто звинувачення у причетності до вбивств політичних опонентів. 9 жовтня його випустили під заставу, 10 жовтня знов заарештували. У січні 2016 р. суд відхилив всі звинувачення проти колишнього президента. Сам П.Мушарраф заявив, що справу було інспіровано з метою перешкоджання участі у виборах. Ті вибори місцеві і міжнародні оглядачі високо оцінили: вперше в історії Пакистану один цивільний уряд передав владу іншому в результаті голосування. Впевнена більшість у парламенті його партії дала змогу Н.Шарифу проводити через Національну Асамблею всі законопроекти, за виключенням конституційних поправок. При необхідності кваліфікованої більшості (2 / 3 голосів) – переговори з іншими партіями із намаганням досягнення компромісу.

Діяти доводиться у складній обстановці як в середині країни, так і на міжнародній арені, де Пакистан відіграє надзвичайно дестабілізуючу роль. Найбільш напруженими є відносини із Індією, конфлікт між двома країнами виник відразу після їх утворення і триває досі. Він відноситься до числа найзастарілиших міжнародних колізій. По суті, між державами точиться «холодна війна», яка переростала у силові акції – справжні війни у 1947 – 1948, 1965, 1971 і 1999 рр. Кризова ситуація 2001 – 2002 рр. фактично поставила дві держави на межу повномасштабної війни. Особливу небезпеку збройні конфлікти між ними являють після проведення кожною стороною випробувань ядерної зброї у 1998 р.

Для більшості правовірних мусульман в Пакистані Індія – ворог номер один, від якого можна очікувати як дрібних неприємностей, так і великої агресії. В епіцентрі протистояння – кашмірська проблема, суть якої полягає у тому, кому має належати колишнє індійське князівство Джамму і

¹ Пакистан є парламентською республікою, і президент обирається парламентом (депутатами обох палат парламенту і представниками законодавчих зборів чотирьох провінцій) Мамнун Хусейн набрав 432 голоси, найближчий до нього конкурент Ахмед – 77, решта кандидатів одержали зовсім незначну підтримку.

Кашмір. Ця територія займає важливе стратегічне положення у центрі Азії, у безпосередній близькості з Китаєм, Індією, Пакистаном, Афганістаном, пострадянськими державами. В результаті першої війни 1947 – 1948 рр. її поділили на дві нерівні частини: до Пакистану відійшли прилеглі до нього землі, що становить приблизно 40% території і 30% населення колишнього князівства. Решта стала індійським штатом – єдиним із переважанням мусульманського населення¹.

Делі розглядає увесь Кашмір в якості складової частини Індії (мається на увазі звернення у 1947 р. правителя князівства Джамму і Кашмір махараджи Харі Сінгха про прийняття до складу Індії і законодавче оформлення цього кроку у 1954 р. установчими зборами штату), а проблему вбачає у продовженні пакистанської окупації деяких територій колишнього князівства². Пакистан вважає інакше і наполягає на розв'язанні проблеми через проведення плебісциту на всій території колишнього князівства, що має вирішити його долю.

До територіальних факторів додаються інші. Важливе значення має проблема водних ресурсів. 80% пакистанського землеробства залежить від іригації. Основне водне джерело, крім підземних резервуарів, які мають тенденцію до вичерпання, це вода ріки Інд та двох з п'яти його східних приток, які протікають через територію Кашміру. Якщо Індія побудує кілька гребель на них, Пакистан втратить значну частину необхідного обсягу води.

Також важливе значення має релігійний фактор, в якому і індуїсти, і мусульмани не відзначаються особливою толерантністю. Останні заради досягнення свого у вирішенні тих чи інших питань все більше вдаються до радикальних дій. Тому Кашмір перетворився в одне із вогнищ ісламістського тероризму. Поліпшенню відносин між Індією і Пакистаном сприяла «талібізація» останнього. Делі має на увазі долю пакистанської ядерної зброї, перспективу мільйонів біженців і небезпеку перетворитися на наступну жертву талібів. Тому вже після травневих виборів 2013 р. індійський уряд запросив Н.Шарифа відвідати країну, а пакистанський прем'єр неодноразово висловлював зацікавленість у налагодженні відносин із Індією.

Найважливіший союзник Пакистану в регіоні – Сполучені Штати Америки. В свою чергу Пакистан виступає тут єдиним союзником Америки, яка прагне тримати ситуацію під своїм контролем. Заради цього – щедри асигнування на озброєння пакистанської армії та економічні цілі. Однак після 11 вересня 2001 р. особлива увага приділяється спільній

¹ У 1972 р. за посередництва ООН було проведено демаркаційну лінію: південно-східні райони Кашміру залишилися під управлінням Індії, решта, відома під назвою Азад (Вільний) Кашмір, контролюється Пакистаном.

² Відхід від такої позиції небезпечний для Індії створенням прецеденту територіальної дезінтеграції, що ставить під загрозу цілісність держави, в якій існують й інші осередки сепаратизму.

боротьбі проти міжнародного тероризму, одним з центів якого визнано Афганістан.

Ще у 1987 р. Зія уль-Хак виступав із ідеєю створення конфедерації Пакистану і Афганістану¹, до якої у майбутньому могли б приєднатися Іран, Туреччина, Узбекистан та Таджикистан. Однак реалізувати ці плани було неможливо без нормалізації обстановки в Афганістані, без припинення громадянської війни, що тривала на території цієї країни. Зазнавши невдачу у примиренні лідерів військово-політичних угруповань, чиє суперництво зросло після виведення радянського військового контингенту у 1988 – 1989 рр. і падінням московського ставленика Наджибулли (28 квітня 1992 р.), пакистанські правлячі кола вирішили ввести в дію нову силу, не пов'язану із тими угрупованнями.

Такою силою став «Ісламський рух талібів²». Перші загони талібів чисельністю приблизно 800 чоловік були сформовані на території Пакистану, в районі Кветти, поблизу південно-східного кордону Афганістану. У 1996 р. їхня чисельність перевищила 50 тис. осіб. Серед бійців руху налічувалося чимало колишніх моджахедів³, які брали участь у війні проти радянських військ в Афганістані, а потім продовжили заробляти тим, що тільки і вміли. В лавах талібів опинилося чимало пуштунів із північно-західних районів Пакистану, які відслужили по десять-п'ятнадцять років у прикордонних військах. Під знамена талібів встали також учні релігійних навчальних закладів (дін-і мадраса), яких у Пакистані за даними 1997 р. нараховувалося 5,5 тис., де навчалося понад 200 тис. осіб (98% – суніти, 2 % – шіїти). Уста з таких шкіл учні водночас проходили і військову підготовку. На утримання «дін-і мадраса» надходження йдуть із 36 мусульманських країн, а також від приватних осіб. Рух талібів формувався за безпосередньої участі міністерства внутрішніх справ і міжвідомчої розвідки Пакистану, які вербували і готували бойовиків. Значну роль у його створенні відіграли керівники праворадикальних ісламських партій Пакистану. І навіть «Білий янгол» Б. Бхутто пізніше визнавала, що таліби «зверталися до неї по консультації».

Навесні 1995 р. таліби зайняли Кандагар і з часом взяли під свій контроль практичну всю територію Афганістану. 27 вересня вони зайняли Кабул. 28 жовтня 1997 р. Шура (Рада) руху талібів проголосила Афганістан еміратом, тобто відновила в країні монархічний лад. Перемоги

¹ Ідея не нова: у грудні 1953 р. віце-президент США Р. Ніксон заявив про доцільність створення конфедерації Пакистану та Афганістану. Пропозиція обговорювалася у грудні 1954 р. на засіданнях Ради безпеки у Вашингтоні, де вона знайшла підтримку у деяких впливових посадовців.

² Слово «таліб» походить від арабського «студент», «той, хто шукає знання».

³ Після введення радянських військ до Афганістану у 1979 р. пакистанська влада за фінансування США та Саудівської Аравії стала переправляти через кордон тисячі бойовиків – моджахедів, в основному пуштунів (одвічне войовниче гірське плем'я, для чоловіків якого гвинтівка – частина одягу) – для участі у війні. Прикордонний район Пакистану став місцем розташування баз моджахедів, на яких вони переховувалися від супротивника, набували вишколу, одержували зброю, відпочивали, лікувалися.

талібів зміцнили позиції Пакистану в Афганістані, розширили його можливості спрямовувати розвиток подій у вигідному напрямку, хоча й не завжди таліби погоджувалися на роль слухняних маріонеток. Зокрема, вони у гігантських розмірах збільшили виробництво та продаж наркотиків, проти чого Захід завжди намагався боротися.

Вороже налаштовані проти «пекельного кубла» афганські таліби дали прихисток керівнику «Аль-Каїди» Усамі бен Ладену після 11 вересня 2001 р. У відповідь на це адміністрація США прийняла рішення про проведення операції «Незламна свобода», яка мала покласти кінець правлінню талібів в Афганістані. Почалося очищення країни від них і нарощування військової присутності з метою встановлення американського контролю. 7 листопада 2001 р. з падінням останнього оплоту руху – Кандагару, американці оголосили перемогу над талібами. Проте те було тільки початком нової виснажливої війни проти окупантів, яка розтяглася на роки. Як колись у війні із Радянським Союзом, чимало баз бойовиків розташувалося у горах на кордоні Афганістану і Пакистану, в Зоні племен. США постійно вимагали посилення зусиль пакистанського союзника у здоланні ісламістського тероризму.

З одного боку, пакистанська сторона наче виявляла активність у боротьбі із бойовиками, але з іншого, мала свої власні розрахунки. Вони зумовлювалися непопулярністю союзницьких відносин із іновірцями серед мусульманського населення, особливо тих племен, де таліби знаходили прихисток. Час від часу таємно ісламістські терористи використовувалися Ісламабадом заради збурення населення Кашміру. Наявність неподоланої небезпеки виступала підставою одержання чималих сум американського фінансування: від 2001 р., коли П.Мушарраф виступив на боці США у міжнародній боротьбі з тероризмом, Америка надала його країні понад 21 млрд. доларів.

Пакистанська сторона заперечувала наявність баз талібів, Аль-Каїди і перебування її глави на своїй території. Проте, коли американці таки виявили місцезнаходження Усами бен Ладена у власному триповерховому маєтку, розташованому у пакистанському Абботабаді¹, і 2 травня 2011 р. знищили «терориста № 1», відносини із союзниками погіршилися. Зокрема, Вашингтон відмовився надавати обіцяну допомогу у розмірі 800 млн. доларів. Хоча, зрозуміло, Вашингтону доведеться продовжити співробітництво із не надто надійним партнером. В самому Пакистані військово-політична обстановка – дуже нестабільна. На території країни не припиняються підривні дії з боку різних екстремістських угруповань, в основному здійснювані бойовиками Талібану. У грудні 2014 р. світ був шокований повідомленням про захоплення ними школи в Пешаварі, коли загинуло понад 140 осіб, здебільшого дітей і підлітків. Терористичні акти стали невід’ємною складовою життя пакистанського суспільства.

Серед західних політологів стосовно Пакистану часто використовується визначення «провальна держава Азії». Слабке місце теперішньої

¹ Місце проживання пакистанської військової еліти у 100 кілометрах від столиці.

влади – економіка. Країна сильно залежить від зовнішніх донорів, насамперед, Сполучених Штатів Америки, а також МВФ. Для політичного життя цієї країни притаманні перманентна нестабільність, порушення законності і порядку, зростання тероризму, наркобізнесу, контрабандної торгівлі зброєю. Ворожнеча племен і радикально налаштованих прихильників різних напрямків «єдино вірної віри» постійно вибухає сутичками, в яких рахунок жертв іде на десятки і тисячі. Маса людей страждають від бідності, голоду, хвороб, безробіття, відсутності нормальних житлових умов, зростання цін, неосвіченості та ускладнень політичної ситуації як в середині країни, так і за її межами. Адже шалені витрати на військовий паритет з Індією або на «боротьбу із тероризмом» відтягують кошти, які можна було б спрямувати на соціально-економічні потреби, але водночас живлять найбільш надійний стрижень суспільства – армію. Саме вона поки що стоїть на заваді розпаду держави, населеною розколотою нацією, яка своєю головною метою вважає протистояння із великим сусідом – Індією. Між тим інтереси не тільки регіональної, але й глобальної безпеки потребують, аби це протистояння не загрожувало світові, а Пакистан став стабільною державою, що розвивається і виявляє достатньо сил для ефективної боротьби із соціальними проблемами, релігійним екстремізмом та міжнародним тероризмом.

Література

- Артемов Ю. Пакистан на перепутьє /Ю.Артемов //Международная жизнь. – 2009. – № 9.
- Белокреницкий В. Я. Гибель Бхутто и судьба Пакистана /В.Я. Белокреницкий [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspectivy.info/oykumena/vostok/gibel_bkhutto_i_sudba_pakistana_2008-01-09.htm
- Белокреницкий В. Кризис пакистанской государственности: приметы и последствия /В.Я. Белокреницкий [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/krizis_pakistanskoj_gosudarstvennosti_primety_i_posledstvija_2009-12-25.htm
- Белокреницкий В. Я. Внешнеполитический процесс в Пакистане: внутренние и внешние детерминанты /В.Я. Белокреницкий //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 1.
- Белокреницкий В.Я. Исламизация мусульманского общества и диффузия власти. Пример Пакистана /В.Я. Белокреницкий //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2013. – № 5.
- Белокреницкий В.Я. Исламистский радикализм в Пакистане: факты, этапы, циклы /В.Я.Белокреницкий //Азия и Африка сегодня. – 2016. – № 5.
- Борділовська О.А. Індія і Пакистан: 60 років ідейного протистояння /О.А.Борділовська //Східний світ. – 2011. – № 2.
- Вишньов В.М. Вплив доктринальних підходів Індії та Пакистану до застосування ядерної зброї на формування системи регіонального ядерного стримування /В.М.Вишньов //Філософія і політологія в контексті сучасної культури.– 2013. – Вип. 6 (4).
- Воробьев В. В. Правление Муххамада Зия-уль-Хака и его влияние на развитие Пакистана /В.В.Воробьев //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2011. – № 1.
- Воробьев В.В. Роль армии в современном Пакистане /В.В.Воробьев //Вестник МГИМО – Университета. – 2014. – № 3.
- Ганковский Ю. Пакистан. Суннитско-шиитское противостояние /Ю.Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 1.

- Горобець І. Індія – Пакистан: проблема тероризму /І.Горобець // Зовнішні справи. – 2009. – № 3.
- Горобець І. Пакистан: між ядерним статусом і долею дефолтної держави /І.Горобець // Зовнішні справи. – 2013. – № 6.
- Замараева Н.А. Пакистан: от военно-гражданской формы правления к гражданской /Н.А.Замараева [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=7881>
- Ігнат'єв П. М. Пакистан після Мушаррафа: продовження нестабільності? /П.М.Ігнат'єв //Гілея. – 2011. – Вип. 45.
- Ігнат'єв П.М. Індійсько-пакистанське суперництво за вплив у Афганістані /П.М.Ігнат'єв //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103, ч. 2.
- Ігнат'єв П. Парламентські вибори в Пакистані – 2013: деякі підсумки /П.М.Ігнат'єв //Зовнішні справи. – 2013. – № 6.
- Каменев С. Н. Пакистан: старые беды и новый кризис /С.Н.Каменев //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 4.
- Каменев С. Н. О пакистано-индийских отношениях /С.Н.Каменев [Эл. ресурс] – Режим доступа: [//www.perspectivy.info/oykumena/azia/o_pakistano-indijskih_otnoshenijah_20-10-06-21.htm](http://www.perspectivy.info/oykumena/azia/o_pakistano-indijskih_otnoshenijah_20-10-06-21.htm)
- Карманов Д. Талибы уведут Пакистан в тупик /Д.Карманов // Эхо планеты. – 2010. – № 35.
- Крижко Є.В. США як фактор зовнішньої політики Пакистану у 1990-2008 рр. /Є.В.Крижко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 107, ч. 2.
- Мирский Г. США и Пакистан: альянс, разрушаемый талибами? /Г.Мирский //Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 3.
- Ливен А. Понять Пакистан /А.Ливен [Эл. ресурс] – Режим доступа: [//http://www.globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226](http://www.globalaffairs.ru/number/Ponyat-Pakistan-15226)
- Москаленко В. Пакистан и Индия: две страны, один конфликт /В.Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 1.
- Паничкин Ю.Н. История пакистано-афганских отношений и проблема полосы "свободных пуштунских племен" /Ю.Н.Паничкин // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2009. – № 2.
- Плешов О. Пакистан. Армия у власти /О.Плешов // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 2.
- Плешов О. Пакистан. Ислам и политическая культура общества /О.Плешов // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 2.
- Сергеев В. В. Двойственная политика Пакистана /В.В.Сергеев // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 12.
- Сотников В. И. Новая стратегия президента США Б.Обамы в отношении Пакистана и Афганистана /В.И.Сотников [Эл. ресурс] – Режим доступа: [//www.iimes.ru/rus/stat/2009/03-04-09.htm](http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/03-04-09.htm)
- Фененко А.В. Проблематика "АфПак" в мировой политике /А.В.Фененко // Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. – 2013. –Серия 25. Международные отношения и мировая политика. – № 2.
- Филимонова А.Л. Идея Пакистана: предыстория формирования /А.Л.Филимонова //Вестник Московского университета им. М.В. Ломоносова. – 2010. – Серия 13. Востоковедение – № 3.
- Хайцева М.В. Пакистан. По законам родства и веры /М.В.Хайцева // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 8.
- Хохлов И. Ядерный Пакистан – дихтомия силы и слабости /И.Хохлов // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 8, 9.
- Черкизова О.П. Особенности эволюции исламского радикализма в Пакистане /О.П.Черкизова //Вестник МГИМО – Университета. – 2013. – № 5.
- Шелл Ф.П. Ядерні сили Пакистану / Ф.П.Шелл, Х. М.Крістенсен // Щорічник СІПРІ 2014. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. – 2015. – Вип. 45.
- Aqil Shah. Pakistan in 2015: Fighting Terror, Pakistan Army Style / Aqil Shah. //Asian Survey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.

Masud K.A. Will Pakistan be ultimately talibanised? /K.A.Masud // South Asia Analyses Group. – Paper No.3230. – 2009. – June 4. [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.southasiaanalysis.org%5Cpapers33%5Cpaper3230.html>

Tudor M. Shifting Tides in South Asia: Renewed Hope in Pakistan? /M.Tudor //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 2.

Husain Haqqani. Islamists and Democracy: Cautions from Pakistan / Husain Haqqani //Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24. – Issue 2.

Ісламська Республіка Афганістан

Характеризуючи цю країну, деякі іноземні журналісти використовують слово «Хаосистан», що дійсно висвічує стан справ впродовж останніх десятиріч. Інакше кажучи – «кризова держава» з низьким рівнем продуктивних сил, нерівномірністю соціального і економічного розвитку різних регіонів, національно-етнічними протиріччями, живучістю елементів родоплемінних патріархальних відносин, традиційними сильними позиціями світських та релігійних авторитетів, глибоким впливом ісламу на всі сторони життя населення. Тривалий час палають внутрішні конфлікти, які давно вийшли за межі Афганістану. Він розташований на трансазіатських шляхах, якими з прадавніх часів йшов торговий й культурний обмін між Заходом і Сходом. Його називають «ключем, що відкриває двері до Центральної Азії» (він межує із Іраном, Пакистаном, Китаєм, Індією, Туркменістаном, Узбекистаном й Таджикистаном). Ось чому від часів Олександра Македонського і донині за нього ведеться боротьба між найсильнішими державами світу.

Афганістан був одним з плацдармів «холодної війни» між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Афганський конфлікт розпочався як громадянська війна, як внутрішня справа самих афганців. В 1978 р. сталася так звана Саурська (Квітнева) революція. Народно-демократична партія Афганістану¹ (НДПА) здійснила військовий переворот із прицілом на побудову соціалізму за радянським зразком. Але традиційне суспільство однієї з найбідніших країн світу не сприймало скороспілі ліворадикальні реформи, нехай із найкращими намірами поліпшити життя людей, тим більше, що вони супроводжувалися демонстративною неповагою до ісламу та репресіями по відношенню до духовенства.

У 1979 р. ситуація стала критичною: масові антиурядові виступи за підтримки військових. Правляча верхівка на чолі із Нур Мухаммедом Таракі неодноразово зверталася до Москви з проханням надати військову допомогу, що тільки і може врятувати революцію. У вересні того року Н.М.Таракі скинув і знищив його суперник Хафізулла Амін. Радянське керівництво, вважаючи останнього недостатньо «прорадянським», віддало наказ ввести війська до Афганістану з 25 грудня 1979 р.² На чолі НДПА і Революційної Ради став Бабрак Кармаль, якого пізніше змінив президент Мухаммед Наджибулла. Проти спроб «побудувати соціалізм» в Афганістані піднялося місцеве населення, очолюване моджахедами³. Втручання

¹ Партія виникла у 1965 р. і взяла на озброєння «ідеологію пролетаріату».

² 27 грудня 1979 р. режим Х.Аміна було ліквідовано. Обмежений контингент радянських військ увійшов до Кабулу. Президентський палац взятий штурмом, Х.Амін та два його малолітні сини вбиті.

³ Слово «моджахед» має арабське походження і буквально перекладається як «борець за віру». Під час війни протилежна сторона використовувала позначення «душман», буквально «ворог». Афганські моджахеди – члени нерегулярних озброєних формувань, мотивованих радикальною ісламською ідеологією.

СРСР у громадянську війну у Демократичній Республіці Афганістан¹ призвело до інтернаціоналізації внутрішнього конфлікту, який перетворився на один із найбільш затяжних та кривавих не тільки у Центральній Азії, але й на всій планеті. Світове співтовариство засудило військову акцію СРСР.

Рішення радянського керівництва про початок військових дій виявилось наслідком загального курсу зовнішньої політики СРСР. Офіційно це позиціонувалося як інтернаціональна допомога афганському народу у відбитті зовнішньої військової агресії і боротьба проти мілітарної загрози з боку США та його союзників. Однак головною реальною причиною було прагнення розширити радянський вплив на Середньому Сході, включивши до його орбіти Афганістан, який від квітня 1978 р. зарахували до «соціалістичного табору». Крім того, у Кремлі побоювалися, що моджахеди ось-ось захоплять владу і повалять кабульський режим, який Москва підтримувала і з яким співробітничала. З іншого боку, свою роль відіграли американці із зацікавленістю у втягуванні СРСР до пастки під назвою «радянський В'єтнам», аби вимотати його в економічному та військовому відношенні. У цій боротьбі США зробили ставку на застосування «ісламської зброї», підтримуючи ті афганські сили², які воювали проти «шуваві»³.

Через «Афган» пройшли 620 тис. радянських військовослужбовців, не рахуючи цивільного персоналу. Близько 15 тис. осіб загинуло, санітарних втрат зазнали близько 470 тис. осіб, у тому числі поранених – близько 54 тис., понад 10 тис. стали інвалідами. «Неоголошена війна» виявилася одним із факторів, що сприяв розпаду СРСР, світової соціалістичної системи і утворенню однополюсної світобудови на чолі із Сполученими Штатами Америки. Афганістан, за різними підрахунками, втратив від одного до двох мільйонів осіб загиблими, біженцями стали близько 5 млн. Країна перетворилася на руїни, де війна не закінчилася досі, хоча у квітні 1988 р. були підписані Женевські угоди, які передбачали політичне врегулювання афганської кризи. Гарантами виступили СРСР і США. 15 лютого 1989 р. завершилося виведення радянських військ з Афганістану. З цього моменту ведеться відлік його сучасної політичної історії.

Виведення радянських військ активізувало боротьбу моджахедів проти «антинародного режиму, що тримався на багнетах невірних іноземців». Режим М.Наджибулли проводив дозовану лібералізацію суспільного життя, залишаючи недоторканими основи існуючого державного устрою. У 1987 р. він оголосив про запровадження багатопартійної системи, були випущені з в'язниць політичні опозиціонери. Боротьбу

¹ Назва держави з 30 квітня 1978 р. до 30 листопада 1987 р., коли її було перейменовано на Республіку Афганістан.

² Моджахедів підтримував альянс, до якого увійшли США, Китай, Пакистан, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, Ізраїль та деякі інші країни.

³ Так в Афганістані називали радянських військових.

проти режиму НДПА розгорнули понад 70 опозиційних партій, організацій та угруповань. Президент запропонував політику національного примирення. У 1988 р. поновив роботу парламент, який перетворився на дорадчий орган при президенті республіки. Було сформовано уряд, що намагався якимось керувати країною. Однак після виведення радянських військ і припинення масштабного радянського перебування в Афганістані президент М.Наджибулла швидко відновив старі контури авторитарного правління при збереженні примарної оболонки демократичного фасаду. У травні 1991 р. М.Наджибулла у цілому підтримав план генерального секретаря ООН Хав'єра Переса де Куельяра із мирного врегулювання, який передбачав проведення вільних виборів в Афганістані під егідою ООН, однак президент намагався забезпечити собі можливість впливати на хід виборчої кампанії.

У вересні 1991 р. була підписана радянсько-американська угода про припинення з 1 січня 1992 р. постачання зброї конфліктуючим сторонам в Афганістані. Розвал СРСР призвів до припинення його військової й економічної допомоги Кабулу. Позбавлена підтримки із-зовні, влада НДПА, яка тривала 14 років, пала 28 квітня 1992 р.. Загони моджахедів взяли Кабул¹. Афганістан проголошений ісламською державою. Розпущені всі колишні світські органи влади, насамперед, парламент. Закритий університет. Жінок зобов'язали носити чадру і не дозволили їм працювати у державних установах, на радіо й телебаченні разом із чоловіками. Ставши з червня 1992 р. президентом Ісламської Держави Афганістан Бургануддін Раббані оголосив: складання нової конституції доручається релігійним авторитетам, і вона базуватиметься включно на шаріаті². Б.Рабанні видав декілька декретів, що скасовували світські і створювали ісламські основи державного управління. Відновлювалася розгалужена система шаріатських судів. Населення зобов'язувалося додержуватися мусульманських ритуалів та норм поведінки, особливо що стосується затворництва жінок. Призначений на посаду прем'єр-міністра Гульбеддін Хекмат'яр також був налаштований на впровадження і додержання жорстких релігійних приписів.

Однак слід зазначити, що нова влада не принесла миру країні. У боротьбі за перерозподіл влади продовжувалися бойові дії між різними угрупованнями моджахедів, очолюваними Б.Рабанні, Г.Хекмат'яром, Ахмадом Шахом Масудом, Абдул-Рашидом Дустумом та іншими. Країна фактично опинилася розколотою на багато автономій, де польові командири, інші племінні й етнічні лідери (warlords) правили відповідно до власних понять. Вони звикли жити за рахунок військової здобичі й поборів з караванних шляхів. Владарі «удільних князівств» постійно воювали між

¹ Останні чотири роки свого життя М. Наджибулла провів у будівлі місії ООН в Кабулі. 27 вересня 1996 р. таліби захопили його і вбили.

² Конституція не була прийнята через те, що її сунітському спрямуванню заперечували шіїтські моджахедські угруповання.

собою, входячи у союзи один з одним і швидко виходячи з них. Посиленню тенденцій дезінтеграції країни, що існували і раніше, сприяло загострення етнонаціональних протиріч¹, до яких додавалися конфесійні суперечки між сунітами, шиїтами й ісмаїлітами. Якщо право-радикальні діячі (наприклад, лідер ісламської партії Г.Хекмат'яр, пуштун за національністю) виступали за те, аби Афганістан став унітарною ісламською державою, то лідери етнонаціональних меншин – таджиків (Б.Рабанні), узбеків, хазарійців, туркмен та інших – добивалися перетворення Афганістану у державу федеративну. Влада кабульського уряду фактично не поширювалася на провінції, які перебували під контролем окремих військово-політичних лідерів або коаліцій польових командирів. Всі угруповання зберегли свої бойові загони, які здійснювали військово й адміністративну владу у контрольованих районах. Збройні сутички між ними супроводжувалися великою кількістю жертв серед мирних жителів і руйнуваннями. Народ, стомившись від нескінченної війни, беззаконня, насильства, корупції, відсутності безпеки, був фактично психологічно готовий до сприйняття будь-якої сили, яка позбавила б його від жахів війни і відновила звичний порядок речей. Такою силою здався новий рух, що одержав назву «Талібан» і з'явився на військово-політичній сцені Афганістану наприкінці 1994 р.

Арабською мовою слово «таліб» (у множині – «талібан») буквально означає «той, хто шукає знання», тобто еквівалент слова «семінарист». Перші загони талібів нараховували приблизно 800 осіб, на початку лютого

¹ Вся історія Афганістану з невеликими перервами аж до кінця XIX ст. являла собою процес завоювання племенами пуштунів сусідніх земель. Пуштуни мали домінуюче положення, а підкорені народи зазнавали дискримінації у всіх сферах життя. Це стало характерною рисою афганського суспільства. Тобто головний вододіл у міжнаціональних відносинах проходив й проходить між пуштунами і непуштунами. На початку XXI ст. в країні мешкало понад 30 народів й народностей. Найбільший етнос – пуштуни складають приблизно 42 % населення. За ними за місцем і роллю в політиці та економіці – таджики – 27 %. Далі – хазарейці – 9%, узбеки – 9 %, аймаки – 4%, туркмени – 3% та ін. Кожна з етнічних груп має складну родоплемінну структуру. Так, пуштуни поділяються на чотири найбільші союзи племен, які, в свою чергу, поділяються на племінні об'єднання, а ті – на племена (їх кількість перевищує 20), а останні – на численні клани й роди.

Традиційно родоплемінні утворення здійснювали практично повний контроль на територіями проживання, а їх вожді – над членами свого ієрархічно визначеного племінного об'єднання, уособлюючи собою верховну політичну, військово, юридичну й економічну владу. Тому правителі в Кабулі ніколи не мали абсолютної влади. Їм доводилося або домовлятися із вождями різних племен, або підкупати їх, виторговуючи відданість собі. Інколи кабульські правителі силою й жорстокістю примушували тих підкорюватися центральній владі, проте це тривало недовго. Впродовж століть Афганістан, будучи формально унітарною державою, ніколи такою насправді не був. Сучасна політична історія розділила афганське суспільство вже за політичними ознаками: кожна з груп розпадається на ворогуючі партії і військові угруповання, прихильників талібів, поміркованих мусульман, екстремістські налаштованих фундаменталістів тощо

1995 р. їх чисельність сягала вже 25 тис. вояків, пізніше їх лави значно збільшилися. На озброєнні вони мали не тільки автомати, але й бронетехніку, реактивну артилерію, гелікоптери, літаки. Інколи можна зустріти відомості про те, що таліби – це в основному учні афганських релігійних шкіл (медресе). Але це не відповідає дійсності, адже в Афганістані до початку громадянської війни налічувалося тільки 12 медресе, в яких навчалося 10,5 тис. студентів. Значну частину склали бойовики з різних угруповань моджахедів, а також колишні офіцери й бійці армії М.Наджибулли, які не мали релігійної освіти. Частина бойовиків надходила з Пакистану, на території якого також готували мулл з Кораном в одній руці і автоматом Калашникова в другій. Пакистанські спецслужби взяли активну участь у їх підготовці, зокрема, військовій. За своєю етнічною приналежністю таліби – майже виключно пуштуни, які сповідують іслам сунітського толку¹.

Таліби розпочали військові дії восени 1994 р., незабаром оволоділи Кандагаром, у вересні 1996 р. повалили владу моджахедів у Кабулі і створили власний режим, проголосивши країну Ісламським Еміратом Афганістан. Вони виступили насамперед під гаслом встановлення миру. І символіка їх була відповідною: білі прапори і білі шапочки, хоча деякі з них носили чорні шовкові тюрбани. Вони зажадали від ворогуючих угруповань припинення боротьби за владу, оголосивши тих «силами анархії».

Вищим керівним органом стала «Керуюча колегія руху Талібан», очолювана особисто «повелителем правовірних» муллою Мохаммедом Омаром². Послідовно здійснювалася основна концепція мусульманського державного права, за якою центральним інститутом виступав глава держави і общини правовірних, який водночас вважався і релігійним главою. Іслам, на разі сунітського гатунку, визнано державною релігією. Спочатку були створені керівні ради, які називалися «Велика шура» (40 вищих духовних керівників) і «Мала шура» (6 осіб), але потім їх розпустили і натомість створили уряд в Кабулі. На чолі всіх міністерств і відомств стали мулли. В основу правової системи держави чистого ісламу, за розбудову якої на території Афганістану із наміром поширення її за його межі³ з ентузіазмом взялися таліби, були покладені принципи Шаріату – форми релігійного права, якій підпорядковане життя кожного мусульманина. Таким чином, головною рисою державного устрою Емірату стала неподільність релігії й політики, а талібська держава за своєю суттю виявилася військово-теократичною диктатурою.

У всіх зайнятих провінціях таліби призначали губернаторів, мерів та адміністрацію, наводили необхідний їм порядок. Вони роззброювали

¹ В країні 98% населення сповідують іслам, з них тільки 18% – шіїти, решта – суніти.

² Мулла Мохаммад Омар у 1996 р. був проголошений «проводирем віруючих» – вищий титул у мусульман від часів халіфату.

³ Було кинуте заклик до мусульман усього світу відродити всесвітній ісламський халіфат шляхом священної війни проти «невірних». У тому прагненні таліби встановили зв'язки із іншими радикальними ісламістськими організаціями, зокрема із «Аль-Каїдою».

моджахедів, широко використовуючи при цьому традиційні методи скликання народних зборів (джирг). Нова влада стала на шлях рішучого застосування найжорстокіших санкцій проти тих лідерів та командирів моджахедів, які заплямували себе грабунками, насильством та хабарництвом. Корупціонерів, які найбільш зарвалися, присуджували до смертної кари і виставляли їхні трупи на ганьбу (до рота були запхнуті грошові купюри). Таліби поставили за мету відродити ті норми ісламу, які ще від часів Пророка й правовірних халіфів регламентували всі питання економіки, фінансів, торгівлі тощо. Так, наряду із деклараціями про недоторканість приватної власності й пріоритетний розвиток приватного сектору, таліби оголосили скасування лихварства й банківського проценту. Влада намагалася відродити у нових масштабах традиційні для мусульманського світу важелі нівелювання соціальної нерівності, наприклад, зафіксовану в Корані систему добровільних пожертв. Така милостиня має назву «садака». У березні 1997 р. широко рекламувався указ «повелителя правовірних» мулли Омара про роздачу незаможному населенню 250 млн. афгані.

За суттю таліби виступили як продовжувачі ідей своїх попередників – моджахедів – і впровадили в життя низку ключових пунктів їхніх політичних програм, але вже у набагато жорсткішій формі. Всі аспекти життя зазнали суворої ісламізації з метою підвищення рівня «благочестя», що значно похитнувся за часи світської влади та громадянської війни. Заборонялися музика, кіно, телебачення, фото- та кінозйомка, користування Інтернетом. Поліція піддавала «страті через повішання» на стовпах і деревах телевізори, відеокасетні плеєри тощо. Навесні 1997 р. вийшло розпорядження про заборону використання паперу й паперових пакетів і обмеження на поширення друкованої продукції, оскільки будь-який «вдруге використаний папір може виявитися сторінками Корану, а іноземні книги поширюють західний вплив або інформацію, яка шкодить ісламу».

Життя людей детально регламентувалося з точки зору відповідності нормам ісламу їх зовнішнього вигляду, поведінки та вчинків. Всюди з'явилися шаріатські суди, які практикували жорстокі покарання, наприклад, за крадіжку відрубали кисті рук або ступні ніг. «Ворогів» вішали на танкових гарматах або розстрілювали. За невиконання щоденної п'ятикратної молитви – тюремне ув'язнення. Жіноцтво було виключено із громадського життя, позбавлене прав на освіту та роботу, натомість – повне затворництво та ізоляція, забезпечення максимуму жіночої скромності й непомітності, аби не приваблювати поглядів сторонніх чоловіків. Адже найбільшим гріхом для мусульманина таліби вважали хтиві бажання й дії по відношенню до жінки, яка не є його законною дружиною. Виходити з дому жінки могли лише у чадрі до п'ят із сіткою для очей і тільки у супроводі чоловіка – родича. Якщо ж у жінки в чадрі випадково оголювалася рука чи нога, то жорстоко били не тільки її, але й її чоловіка. Чоловіків зобов'язали носити бороди визначеної довжини. За

порушення – побиття нагайкою по спині і приміщення до в'язниці на час, поки у «злочинців» не відросте борода необхідного розміру. Також пильно стежили, аби волосся не падало на чоло, оскільки там «оселяється диявол» і тоді мусульманину заборонено класти поклони при молитві. Поліція таких затримувала і примусово стригла.

Жорстокість талібів викликала негативну реакцію в світі. Разом із тим в цілому задіяні ними заходи – наведення адміністративного порядку, роззброєння загонів моджахедів, застосування санкцій проти неслухів – призвели, як свідчили очевидці, до досягнення певного ефекту умиротворення. Талібам вдалося на підконтрольних землях створити потужний репресивний апарат, вертикаль виконавчої і судової влади і встановити свою релігійно-політичну диктатуру, яку деякі політологи називали «муллократією».

Але не всі змирилися із владою талібів. Свою роль відіграла та обставина, що останні за своїм етнічним складом – здебільшого пуштуни. За роки громадянської війни пуштунські домінуючі позиції в Афганістані суттєво ослабли. З країни втекло 5,5 млн. населення¹, приблизно 70% з них – пуштуни, які осіли у Пакистані та Ірані. Перебування таджика Б.Рабанні на посаді голови держави дратувало національні почуття пуштунів. Цим можна пояснити переважаючий пуштунський склад руху «Талібан», який прагнув реставрувати політичне панування свого етносу в Афганістані. Також слід мати на увазі, що вони вважали тільки себе «справжніми мусульманами». Використовувалися масові репресії проти «невірних» та «зачистки» непуштунського населення.

З боку останнього зростало почуття національної самосвідомості й самоповаги, небажання повертатися у ті часи, коли пуштуни були привілейованою частиною населення, а решта зазнавала національної дискримінації. Таджики, узбеки, хазарійці, туркмени та інші народності здебільшого населяли північні райони країни. Саме там у 1997 р. виник Об'єднаний ісламський фронт Афганістану. Він поклав початок формуванню антиталібського Північного альянсу, який очолили Ахмад Шах Масуд та генерал Абдул-Рашид Дустум. Впродовж 1998 – 1999 рр. в тилу талібів часто спалахували бойові дії. Моджахедам нерідко вдавалося захопити значні плацдарми, включаючи адміністративні центри провінцій. Талібам доводилося з великими втратами знов відвойовувати втрачене. Але до 2001 р. 90% території Афганістану перебувало під владою талібів.

У 2001 р. 9 вересня. було тяжко поранено А.Ш.Масуда (помер 15 вересня), 11 вересня сталися масштабні терористичні акти у Сполучених Штатах Америки, в яких було звинувачено «Аль-Каїду», очолювану Усамою бен Ладеном². Останній також звинувачувався в організації вибухів в американських амбасадах у Кенії й Танзанії в 1998 р., в

¹ За переписом населення 1979 р. в Афганістані мешкало 15,5 млн. осіб.

² Арабський телевізійний канал Аль-Джазіра передав виступ бен Ладена, який взяв відповідальність за теракти на себе і погрожував їх повторенням.

результаті яких загинуло 250 чоловік. Таліби заявляли, що бен Ладен – гість їхньої країни і вони не будуть діяти проти нього¹. На контрольованій ними території до початку XXI ст. виникло близько 80 опорних баз, тренувальних центрів й таборів із підготовки бойовиків з різних ісламістських організацій як самого Афганістану, так і Пакистану, арабських й центральноазіатських держав, Бангладеш, Філіппін, Китаю й російського Північного Кавказу. Тобто тут формувалося агресивне інтернаціональне співтовариство релігійних екстремістів.

У відповідь на терористичні атаки США 7 жовтня 2001 р. розпочали військову операцію «Непохитна свобода» («Enduring Freedom»), метою якої проголосили знищення лідерів та інфраструктури «Аль-Каїди», усунення правлячого режиму талібів, побудову в Афганістані сучасної демократичного суспільства. Звичайно, слід дивитися глибше. Тоді можна побачити приховані наміри, зокрема, використання приводу боротьби проти міжнародного тероризму заради підтримання американських претензій керувати світом і мати з того й економічний зиск, одержання контролю над «ключем від дверей Центральної Азії» завдяки зміні режиму талібів на більш дружній, використання «маленької переможної війни» заради пом'якшення кризових явищ у власному суспільстві, яке треба було згуртувати тощо.

Американці кинули до міжнародного співтовариства заклик стати на бік тих, хто бореться проти міжнародного тероризму. До «антитерористичної коаліції» увійшло чимало країн, насамперед, Велика Британія. Якщо американці й англійці наносили повітряні удари по Кабулу та іншим афганським містам а також по опорним базам талібів², так у наземній операції найважливішу роль відіграв «Північний Альянс». Ядро Альянсу становила Ісламська партія Афганістану, очолювана Б.Рабанні. Таліби сподівалися, що увесь ісламський світ підніметься на захист бен Ладена і оголосить Сполученим Штатам та їхнім союзникам «всесвітній джихад». Але цього не сталося. В ніч з 12 на 13 листопада 2001 р. таліби без бою залишили Кабул. Бойові загони й техніку відвели на південь. Духовна столиця талібів – Кандагар чинив опір до 7 грудня. Мулла Омар зник у невідомому напрямку. Частина талібів здалися, частина перейшли на бік противника, частина відступила у прикордонні з Пакистаном райони. Чимало з них осіло у зоні пуштунських племен афгано-пакистанського прикордоння. Талібський режим формально було повалено.

¹ У відповідності до кодексу честі і гідності «Пуштунвали», афганець має самовіддано захищати свою батьківщину, надаючи прихисток і захист всім, незалежно від їхньої віри та стану, надавати гостинність кожному, хто того потребує.

² В результаті «високоточної» американської зброї зникали цілі селища. Забуті богом села американці й англійці бомбували із особливим завзяттям, розраховуючи вразити невловимого бен Ладена. Врешті решт, як повідомлялося офіційно, його вистежили і вбили 1 травня 2011 р. на території Пакистану, нікому не показавши трупа. Тодішні повітряні удари коштували життів від 4 до 8 тисяч афганців. Число біженців значно зросло.

З кінця 2001 р. в Афганістані почали діяти Міжнародні сили сприяння безпеці¹ у відповідності до резолюції Ради Безпеки ООН № 1386 від 20 грудня того ж року. В цілому 48 держав відрядили свої військові контингенти різної чисельності до Афганістану, загальна кількість іноземних військовиків сягнула майже 150 тис. Кістяк МССБ склали американці. Серед обов'язків – не тільки військова безпека, але й відбудовча діяльність. На неї держави світу спрямували мільярдні, кошти. За офіційною інформацією, під час здійснення місії втрати з боку МССБ склали майже 3500 осіб (з них понад 2300 – американські військові).

Під егідою ООН у 27 листопада – 5 грудня 2001 р. у німецькому місті Бонн пройшла перша міжнародна конференція, присвячена політичному врегулюванню афганського конфлікту (5 грудня 2011 р. відбулася друга боннська конференція). Її рішення, а також рішення Лоя Джирги (традиційна афганська асамблея – загальнонаціональна рада племінних старійшин), що засідала у червні 2002 р. і на яку зібралися 1500 представників всіх провінцій, визначили вектор розвитку країни на початку XXI ст. В галузі державного устрою визначено курс на відродження традиційних інститутів із врахуванням історичних реалій. Країна проголошена Ісламською державою Афганістан (з січня 2004 р. – Ісламською Республікою Афганістан). Тимчасову адміністрацію очолив Хамід Карзай². Пізніше він став головою Перехідної адміністрації (з повноваженнями президента й голови уряду з правом приймати законодавчі акти), в якій більшість місць одержали представники Північного Альянсу. 4 січня 2004 р. делегати Конституційної Лойя Джирги після всенародного обговорення схвалили новий Основний закон. 24 червня 2002 р. у Кабулі відбулася церемонія приведення до присяги членів нового кабінету міністрів.

9 жовтня 2004 р. пройшли президентські вибори. В них взяли участь 18 кандидатів, які репрезентували широкий спектр політичних, етнічних, релігійних і соціальних сил, політиків, польових командирів, генералітету, вчених, діячів культури, бізнесменів, лікарів, ханів племен. Їхні програми, по суті, мало чим відрізнялися одна від одної – всі вони виступали за демократію, соціальну справедливість та іслам. Практично ніхто не висунув конкретних заходів із досягнення висунутих цілей. Незаперечним фаворитом виявився Х.Карзай. Він одержав хорошу сучасну освіту, не брав участі у міжусобній боротьбі моджахедів, не заплямував себе кров'ю співвітчизників, одержав потужну підтримку (політичну, політтехнологічну, фінансову) з боку США та інших країн Заходу, а також ООН, використав адміністративний ресурс. Перемогу принесли 55,4 % голосів електорату на

¹ З серпня 2003 р. командування й координація діяльності цих сил перейшло до НАТО.

² Х. Карзай – один з пуштунських племінних лідерів. У 1980-х рр. він тісно співпрацював із моджахедами, а у середині 1990-х рр. підтримував тісні контакти із талібами. Само призначення його на вищу державну посаду мало символізувати союз між такими різними силами, як прозахідні ліберали і моджахеди.

підтримку. 20 серпня 2009 р. відбулися чергові президентські вибори¹. Х.Карзай залишився на своїй посаді.

Закон від 2003 р. дозволив створення політичних й громадських організацій. Впродовж короткого часу з'явилося понад 80 партій найрізноманітнішої політичної й етнорелігійної спрямованості – від крайніх правих до крайніх лівих (на початок 2016 р. їх налічувалося понад 100). Почала розвиватися незалежна преса, скасовано цензуру. У вересні 2005 р. пройшли вибори до нижньої палати Національних зборів². У побутовій сфері відкинуто більшість запроваджених талібами обмежень стосовно зовнішнього вигляду громадян країни, відновлено право жінок вчитися і працювати. Відновлено трансляції телебачення, запрацював Інтернет. До країни почали проникати елементи сучасної західної культури, але ці нові віяння поширені лише у великих містах і дуже обмежено.

Сильні позиції зберігає іслам. Про це йдеться і в Конституції, де він проголошений державною релігією (ст. 2). А згідно ст. 3, жоден закон в країні не може бути прийнятий, якщо він не відповідає основам ісламу. Водночас в Конституції відсутні будь-які посилання на шариат як джерело законодавства. В той же час в ній є посилання на демократію, права людини, пріоритет міжнародних угод, підписаних Афганістаном, Статуту ООН, Всезагальної декларації прав людини. Всі громадяни Афганістану – чоловіки й жінки, проголошує Конституція, мають рівні права й обов'язки перед законом. Останнє є дуже важливим, оскільки в країні поширене приниження статусу жіноцтва. В цілому, Конституція 2004 р. за духом і буквою – засадничий документ світської держави. Такий фактичний статус держави підтверджується виключно важливим положенням про те, що національний суверенітет належить народу, а не Богу, як зазначено в конституціях деяких мусульманських країн. Формально іслам та його служителі відокремлені від політики. Однак їх реальна роль у суспільстві дуже суттєва.

Головою Ісламської Республіки Афганістан, згідно Конституції, виступає президент. Він є також головою уряду. Тобто Афганістан – президентська республіка. Але фактичний ставленик Сполучених Штатів не зміг досягти в країні миру і добитися визнання навіть серед своїх одноплемінників-пуштунів. Кабул, з точки зору провінцій, став «надто центральним» для архаїчного укладу традиційного афганського життя із

¹ Участь взяли 32 кандидати. Після першого туру надходили численні повідомлення про порушення виборчого процесу. Незалежна комісія із скарг і претензій, що діяла під егідою ООН, провела перерахунок 10% бюлетенів і виявила, що за Х. Карзая було віддано менше 50% голосів. Під тиском США він вимушено погодився на другий тур. Незадовго до нього єдиний суперник таджик д-р Абдулла Абдулла зняв свою кандидатуру. Вибори стали безальтернативними. 2 листопада 2009 р. Центральна виборча комісія оголосила перемогу Х. Карзая.

² Афганський парламент складається з двох палат: Народної палати, яка обирається прямим голосуванням, і Палати старійшин, яка частково обирається, частково призначається президентом.

вкоріненими традиціями значної автономності племен. Надмірна централізація викликає роздратування в країні, яка історично звикла до общинної самостійності. Разом із тим афганська політична традиція, що сформувалася за два з половиною останні століття, – це незмінне правління пуштунів, які об'єднували країну, одноосібна влада правителя й унітаризм.

Традиційна афганська «хвороба» – відсутність єдності в політичній еліті. Вона виявилася з утворенням 4 квітня 2007 р. опозиційного Х.Карзая Національного фронту Афганістану, до складу якого увійшли представники колись, здавалося б, непримиренних сил. Очолив фронт екс-президент Б.Раббані. Його союзниками стали не тільки інші партії, що входили до Північного Альянсу, але й колишні функціонери прорадянського режиму президента М.Наджибулли та деякі члени родини екс-короля Мухаммеда Захір-Шаха. Фронт оголосив, що виступає за зміну державно-політичної ситуації і перехід від президентської форми правління до парламентської. Серед вимог – запровадження принципу виборності губернаторів, що могло б допомогти польовим командирам – фактичним правителям у провінціях одержати офіційний статус. Однак невдовзі Національний фронт Афганістану увійшов у стан «паралічу». Завдяки різним обставинам, у тому числі й зусиллям команди Х.Карзая, у 2008 р. він еволюціонував від формату «коаліційної, об'єднаної опозиції» до формату «опозиції індивідуальних амбіцій», яка фактично розпалася. Разом із тим діють інші угруповання, яким не подобається центральна влада. Серйозну загрозу безпеці Афганістану продовжують являти «warlords». Зусилля президента, чия влада ледь поширюється за межі столиці, спрямовані на обмеження їхнього всевладдя й сваволі, введення їхньої діяльності в рамки закону, не є ефективними.

Ситуація в Афганістані складна і через те, що адміністрація Х.Карзая мала серйозні проблеми у сфері управління. З точки зору реальної політики вона – малоефективна залежна від зовнішнього фактору. Її обґрунтовано критикували за неефективність керівництва економікою і нездатність підтримувати законність і порядок, особливо на периферії. В країні розквітла корупція. Афганістан став однією з найбільш корумпованих країн світу. Корупція перетворилася на органічне для державного апарату сучасного Афганістану явище¹. Попри декларації президента щодо необхідності його викорінення, за останні роки жоден великий корупціонер не поніс серйозного покарання – такого роду люди лише переміщуються з крісла в крісло. В той же час соціально-політичне, господарське, культурне життя ускладнене відсутністю елементарної безпеки.

5 квітня 2014 р. в Афганістані пройшли перші всенародні вибори президента. Вони стали першим в історії країни прикладом зміни влади

¹ Хабар в Афганістані ласкаво називають «ширіні» («солодощі»), практично всі контакти з адміністрацією неможливі без цього. Навіть щоби сплатити рахунок за воду або електроенергію, треба дати хабара.

шляхом всенародного голосування. З 12 млн. виборців прийшло близько 7 млн. осіб, тобто явка склала понад 55%, не зважаючи на погрози талібів і десятки терористичних актів. Х.Карзай, який не мав права балотуватися після двох каденцій, високо оцінив проведення виборів, назвавши їх «кроком до миру». Свої кандидатури виставили вісім претендентів. Для перемоги в першому турі за необхідні були визначені 50% голосів. Фаворитами вважалися экс-глава МЗС Афганістану Абдулла Абдулла та колишній міністр фінансів Ашраф Гані Ахмадзай. Перший отримав 41,89% голосів, другий – 37,6%. 14 червня відбувся другий тур: за Абдуллу Абдуллу проголосували 43,56% виборців, за Ашрафа Гані Ахмадзая – 56,44%. Перший не визнав перемогу другого і наполіг на перерахунку всіх голосів. Назривала політична криза, яка загрожувала розколом країни. При посередництві державного секретаря США Джона Керрі вдалося досягти згоди між суперниками і вони підписали угоду про створення уряду національної єдності. 21 вересня Ашраф Гані Ахмадзай¹ прийняв присягу і офіційно вступив на посаду глави держави. Йому віддані стратегічні функції. Абдулла Абдулла² став Виконавчим директором уряду (номінально посади прем'єр-міністра в Афганістані немає) з обов'язками займатися поточними питаннями. Перед новим керівництвом – чимало складних проблем. Серед найголовніших: тяжке економічне становище, необхідність знаходження порозуміння з Талібаном, виведення іноземного (американського) військового контингенту з країни.

За оцінками ООН, Афганістан – одна з найбідніших країн світу³. ВВП на душу населення тут не перевищує 700 доларів на рік. 70% афганців жеврюють на 1\$ в день. Читати і писати вміють не більше 28% мешканців країни (хоча останнім часом в сфері освіти намітився прогрес: якщо 2001 р. у школах та вищих навчальних закладах вчилася 900 тис. осіб, так на початку 2013 р. – 5,7 млн., включаючи дівчат і жінок). Лише 23% афганців мають доступ до безпечної питної води. Це – одна з найбільш замінованих країн світу. За останнє десятиріччя в результаті вибухів протипіхотних мін стали інвалідами понад 200 тис. осіб. Середня тривалість життя – 47 років.

Разом із тим певні зрушення у відбудовчій діяльності наявні: відновлено деякі елементи інфраструктури, налагоджується торгівля й економічна взаємодія з іншими країнами. В столиці функціонують банки, з'являються нові фірми, підприємства, насамперед малого бізнесу (наприклад, невеликі крамниці, ресторації). Розвивається комп'ютерний зв'язок. Але показовим став красивий жест Х.Карзая на сесії Генеральної Асамблеї ООН у 2008 р., коли той продемонстрував учасникам засідання

¹ Вважається видатним інтелектуалом і технократом з чітким баченням реалізації намічених проектів для соціально-економічного оновлення країни.

² За освітою – лікар-окуліст.

³ На початку другого десятиріччя XXI ст. населення Афганістану, за оцінками ООН, становило 31 – 33 млн. осіб (точні дані відсутні, оскільки останній перепис проводився у 1979 р.). Ще 5 млн. афганців живуть у сусідніх країнах.

олівець, зроблений в Афганістані як свідчення економічного відродження країни. В Афганістані є деякий економічний потенціал, пов'язаний насамперед із розробкою корисних копалин, гідроенергетикою, будівництвом транзитних комунікацій¹ тощо. Але очевидно, що здійснити економічну модернізацію у стислі терміни не вдасться. Головною перешкодою є відсутність належної безпеки за умов продовження військового протистояння.

Афганська економіка залежить від зовнішньої допомоги, лівова частка якої (до 80%) йде на зарплату чиновниками і співробітникам іноземних неурядових організацій або просто розкрадається. В країні як і раніше – руїна, не працює більшість промислових підприємств і електростанцій, важливі економічні проекти залишаються на папері. У всьому тяжкому стані перебуває основна галузь – сільське господарство. Головна причина – руйнація його основи – іригації й деградація систем зрошення. Якщо декілька років тому Афганістан тією чи іншою мірою забезпечував себе продуктами харчування, так сьогодні більшість продовольства надходить з інших країн, зокрема, з Китаю.

Власне сільське господарство переважно орієнтовано на вирощування опійного маку – основи виробництва опіуму і героїну. В цій країні здавна існувала така традиція, але від кінця 1970-х рр. темпи зростання обсягів стали астрономічними. На середину другого десятиріччя XXI ст. макові плантації охоплювали 224 тис. гектарів. Тому сприяли зростання попиту на світових ринках, низькі витрати на вирощування цієї культури і сприятливі кліматичні умови. В результаті більша частина афганців зайнята нарковиробництвом, що дає понад 50% реального ВВП країни. На цю країну припадає приблизно 90% світового виробництва опійних наркотиків. Прибутки від реалізації героїну оцінюються в 100 млрд. дол. на рік. Щорічно тут виробляється 150 млрд. разових доз героїну, що в 22 рази перевищує населення земної кулі². Афганістан став наркодержавою. У виробництві та контрабанді наркотиків за кордон функціонує цілий ланцюг, де кожна ланка (селяни, торговці, поліціанти, мулли, власники нарколабораторій, прикордонники, представники бюрократичної, військової, політичної та соціальної верхівки, зокрема «warlords») має свою частку від кінцевого прибутку. Заходи боротьби з наркоіндустрією, декларовані владою й міжнародним співтовариством, відчутних наслідків не приносять, хоча наркоманія набула характеру глобальної небезпеки³. В

¹ Наразі варто назвати амбіційний геополітичний проект під назвою Трансафганський трубопровід, або ТАПІ (аббревіатура начальних літер країн – учасниць проекту: Туркменістану, Афганістану, Пакистану, Індії), який американці розглядають як певну протизагрозу інтересам Росії, Китаю та Ірану – своїх суперників.

² Афганське зілля практично не доходить до США, де більше поширений кокаїн з країн Латинської Америки. Головним чином воно послаблює країни Азії та Європи, сильно б'є по Росії – найбільший в світі споживач героїну.

³ Наслідки наркоманії багатогранні – від втрати роботи, сім'ї, здоров'я, життя, до деградації суспільства. В деяких країнах із її посиленням загострюється криміногенна обстановка, зростає злочинність. Наркокартелі, корупція у державних апаратах, що

Афганістані наркоугруповання тісно пов'язані із ісламістськими радикалами.

Хоча таліби були змушені відступити, але після зниження активності у 2002 – 2003 рр., у наступні роки вони дали про себе знати, відновившись як у військовому плані, так і організаційно. Закріпившись у південних та південно-східних провінціях Афганістану (Кандагар, Заболь, Урузган, Патія, Хост), таліби продовжили боротьбу проти урядових військ та міжнародних сил, активізуючись рік від року. Талібська тактика урізноманітнілася: менше масштабних бойових дій – більше несподіваних точених ударів. Все більше терактів, в яких, на відміну від минулих років, використовуються смертники. Жертвами стають не тільки військові, але й працівники іноземних компаній та міжнародних організацій, які сприяють відбудові Афганістану. Таліби чинять розправи над співвітчизниками, які співробітничать із урядом, іноземними установами та організаціями. У ЗМІ часто повідомляється про вибухи в школах, вбивства вчителів, напади на маленьких школярів, коли дівчатам плескають в обличчя кислоту. Бойовики докладають зусиль, аби зірвати державотворчій процес, влаштовуючи терористичні акції під час парламентських виборів, як це було у вересні 2010 р. Поширюються листівки і «нічні листи» серед населення із закликами протидіяти «ворогам», піднятися на джихад проти іноземців.

Впродовж останніх років таліби значно розширили зону свого впливу. У 2008 р. їхня постійна присутність (часткова або періодична влада талібів на вказаній території або наявність екстремістських груп, які видають себе за талібів) фіксувалася на 72% території Афганістану. Безробіття, злиденність, корупція штовхають населення, насамперед, молодь, до лав талібів, де вони одержують кошти на існування. Чимало польових командирів, які мають власні збройні формування і неприязно ставляться до центрального уряду, співробітничать із талібами. Таким чином «Талібан» знов став реальною політичною силою, з якою уряд країни не може не рахуватися (до того ж він взаємодіє з іншими непримиренними ісламістами, а також із політичними та військовими колами Пакистану). Успіх руху зумовлений зростаючою підтримкою населення, причина якої – невдоволення політикою уряду, корупцією серед чиновників, неправомірними діями військових міжнародної коаліції (несанкціоновані обшуки у будинках, бомбардування населених пунктів, невдоволення знищенням опійних плантацій). Талібів пам'ятають за їхні жорстокі закони, але при них закони, якими б вони не були, виконувалися. Ніхто тоді не брав хабарів. На більшій частині афганської території

підриває довіру до урядів. Прибутки від наркоторгівлі витрачаються на криваві збройні конфлікти. Держави вимушені витрачати величезні кошти на зміцнення силових структур, з одного боку, на програми лікування та реабілітацію, з іншого. В цілому проблема наркотиків глибоко торкає соціальні, економічні, політичні інтереси багатьох держав, створюючи загрозу національній безпеці й здоров'ю націй.

панував порядок. Уряду та силам міжнародної коаліції цього не вдається. Неспівставний рівень збройної боротьби: високотехнологічна проти партизансько-терористичної. В асиметричній війні – чимало втрат з обох сторін.

Бачачи, що силові методи вирішення талібської проблеми не приносять бажаних результатів, Х.Карзай та його команда неодноразово вдавалися до спроб залучити частину талібів на свій бік шляхом оголошення амністії тим з них, хто складе зброю і перейде на бік уряду. Однак це дало лише частковий ефект: збройну боротьбу припинило не так багато талібів, хоча серед них виявилися й ті, хто увійшов до парламенту. Пропозиції президента муллі Омару вступити в діалог також не приймалися, бо в якості основної умови початку переговорів висувалася вимога негайного виведення всіх іноземних військ з території країни.

В країнах Заходу, які відрядили свої військовиків до Афганістану, все частіше висловлювалася думка: конфлікт в цій державі не має військового вирішення. Концентрованим виразом таких поглядів стала концепція американського президента Б.Обами, висунута у березні 2009 р., яка позначила розрив із безкомпромісною політикою по відношенню до талібів та пошук домовленостей з ними (причому стратегія має всеохоплюючий характер і розрахована не тільки для Афганістану, але й Пакистану, тому одержала назву AfPak). У відповідності до неї – переговори з лідерами Талібану про створення коаліційного уряду. Найважливіша умова при цьому – розмежування талібів із міжнародними терористами.

Нову стратегію американської адміністрації підтримало міжнародне співтовариство на конференції, яка пройшла 28 січня 2010 р. у Лондоні за участю глав зовнішньополітичних відомств понад 60 держав. Конференція підтримала курс на поетапну передачу відповідальності за встановлення безпеки в Афганістані місцевій владі з тим, аби впродовж найближчих 3 років Національні сили безпеки Афганістану взяли на себе провідну роль у більшості операцій, а впродовж 5 років – усю повноту відповідальності за безпеку в країні. З свого боку, міжнародне співтовариство висловило готовність надавати допомогу у зміцненні боєздатності та збільшенні чисельності Афганської національної армії до 171,6 тис. осіб, а Національної поліції Афганістану – до 134 тис. осіб. Також було передбачено підготовку 12 тис. місцевих цивільних службовців на ключових посадах у провінційних та уїзних органах влади, надання додаткової фінансової допомоги (довівши її до 11 млрд. дол.) у здійсненні нового плану економічного розвитку країни. Політологи назвали це «афганізацією» конфлікту, суть якої полягає у поєднанні військових та політичних зусиль з метою поступової передачі центральному уряду Афганістану тягаря війни з талібами. Відповідно передбачалося поступове виведення іноземних військових контингентів з території країни. У січні 2013 р. Б.Обама оголосив намір прискорити виведення американських військ і завершити афганську війну до 2014 р. Крім того він фактично визнав рух

«Талібан» легальною силою, погодившись на відкриття його місії у столиці Катару, якою є місто Доха. Американський президент закликав талібів відмовитися від збройної боротьби і включитися у переговорний процес. Це кардинально відрізняється від настанови на початковому етапі американської операції в Афганістані «ніяких переговорів з терористами».

Оцінюючи результати останньої, міжнародні оглядачі часто згадують в'єтнамську кампанію а також радянську. Здобутки сумнівні. Що буде після виведення іноземних збройних сил? Таліби чекають на нові можливості розгортання своєї активності. За цим – загострення конфронтації між лідерами руху й урядом, а в результаті не можна виключати початку нової громадянської війни, якої чимало афганців боїться. У ставленні інших держав до перспектив виведення міжнародних сил безпеки з афганської землі теж відчутна напруга. Особливо це стосується Пакистану, Індії з одного боку, Росії та Китаю, з іншого. Два головних питання: 1) як афганський екстремізм може зашкодити стану власних справ? 2) як налагодити кращі стосунки з афганською стороною? Але передача відповідальності афганцям не означає, що центральна влада залишиться наодинці із своїми супротивниками. У Брюсселі була розроблена декларація про рамки довгострокового співробітництва і партнерства НАТО й Кабулу не тільки на час виведення Міжнародних сил сприяння безпеці з Афганістану, але й після 2014 р.

28 грудня 2014 р. НАТО офіційно завершила свою 13-річну військову місію в Афганістані і оголосила про початок нового етапу підтримки афганських військ. Командири під час церемонії в Кабулі підняли прапор нової місії, що має назву «Рішуча підтримка». Контингент – 12 тис. військових з країн НАТО та країн-партнерів. «Ми підняли афганський народ з темряви відчаю і дали їм надію на майбутнє», – заявив керівник місії генерал Джон Кемпбелл. Роль Північноатлантичного альянсу визначено у навчанні й підтримці афганської армії. У руках 350 тис. афганських солдатів та поліції – безпека країни. Проте з часом виявилось, що значна частина збройних сил Афганістану не здатна до ведення ефективних бойових дій. Щодоби в середньому гине 22 військовослужбовців. Ситуацію погіршує масове дезертирство солдатів, частина з яких переходить на бік талібів. Додалися терористичні акції, до яких вдаються бойовики Ісламської держави. 31 травня 2017 р. потужний вибух пролунав поблизу президентського палацу і будівель іноземних посольств, відповідальність за який взяла на себе «ІД». Загинуло понад 90 осіб. В цілому, за першу половину 2017 року жертвами терористів стали понад 1600 осіб.

Президент Ашраф Гані Ахмадзай підтримав продовження терміну присутності в країні американських військових. За його словами, більшість громадян країни потребують цього, а заяви про те, що афганці виступають проти – не відповідають дійсності. Президент США Б.Обама також визнав, що армія Афганістану не така сильна, як було б потрібно, а ситуація залишається крихкою. Було оголошено про збереження присутності НАТО

до кінця 2016 р. У червні 2017 р. НАТО відрядило до Афганістану 5 тис. інструкторів для допомоги місцевим силовим структурам. Також було прийняте рішення про підтримку афганських урядових військ, які ведуть боротьбу проти ісламістських екстремістів, силами американської військової авіації. У квітні 2017 р. американці скинули «матір всіх бомб» (найпотужніший неядерний заряд) на позиції «ІД» в Афганістані. Сполучені Штати не зацікавлені у тому, щоби створена ними в Афганістані політична система зазнала поразки, і у тому, аби ситуація повністю вийшла з-під контролю.

Понад 30 років в Афганістані точиться війна, в яку були втягнуті дві супердержави сучасності. Введення радянських військ, діяльність талібської влади, війна коаліції НАТО після 2001 р. – в дійсності три фази однієї тривалої громадянської війни з сильним релігійним підґрунтям. Невірно було б вважати, що вторгнення радянський військ спровокувало конфлікт в Афганістані. Військові зіткнення в країні розпочалися задовго до того, після скинення короля Захір-Шаха у 1973 р. Жорстка політика модернізації викликала спротив фундаменталістів. Вони знайшли підтримку у Пакистані. Введення радянських військ надало конфлікту характер визвольної війни, а за умов «холодної війни» внутрішній конфлікт перетворився на міжнародний. Після виводу військовиків СРСР боротьба в Афганістані розгорілася із ще більшою силою, що тільки підтверджує ту обставину, що там мала місце війна громадянська. Наявний локальний прояв загальносвітової тенденції, яку називають «ісламський ренесанс». Процес відродження «єдиної справжньої віри» породив два напрямки: прибічників модернізації за західним зразком і фундаменталістів – прибічників відродження «справжнього» ісламу.

Між радянським й американським вторгненням політологи знаходять чимало спільного:

– обидві супердержави мали вельми приблизне уявлення про реальну ситуацію в Афганістані і переоцінювали власні сили й перспективи. Оголошуючи свої наміри відновити в країні мир і стабільність, і СРСР, і США були втягнуті у конфлікт, що має сторічні, суто афганські корені, а зовнішнє втручання лише підливало масло у вогонь. В обох випадках супердержави всупереч своїй волі стали учасниками громадянської війни на боці однієї з сторін;

– радянська й американська сторони схожі у намаганнях створити в Афганістані систему влади за своїм образом й подобою: перші хотіли будувати соціалізм, другі вирішили навчити демократії. І те, й інше виявилось безперспективним, оскільки афганці ніколи не визнають легітимність влади, створеної і підтриманої іноземцями;

– афганське суспільство є суто традиційним, продовжує жити за середньовічними нормами, у відповідності до яких реальна влада в цій країні завжди належала кланам і вождям племен, підтриманим власними

збройними формуваннями. Вони визнають центральний уряд лише номінально;

– результатом обох вторгнень стало створення ситуацій глухого кута, і невідомо, чи є з нього вихід.

В країні довгі десятиріччя зберігається обстановка війни й нестабільності. Виросло не одне покоління людей, які нічого не вміють, крім того, що воювати. Афганістан з нейтральної країни перетворився у перманентний центр напруженості, в якому наявні кілька рівнів криз. З одного боку, це внутрішньо-афганська криза. При чому протиборство урядового й антиурядового блоків у боротьбі за владу переплетено із суперечностями всередині кожної з сторін, що базувалися й базуються не тільки на політичній, але й етнічній, релігійній, соціальній, меркантильній, амбіційній та інших основах з їхнім комплексним вмістом. З іншого, – кризові явища регіонального і глобального рівня. Всі вони сплелися у такий клубок, розплутати який вже кілька десятиріч не вдається ані мирними, ані мілітарними засобами. Останнє особливо примарне, зважаючи на те, що жителі Афганістану з давніх часів відомі рішучістю із зброєю в руках відстоювати свою гідність.

Література

- Аляутдинов А.В. Место и роль главы государства в Исламской Республике Афганистан /А.В. Аляутдинов //Вестник МГИМО-Университета. – 2012. – № 2.
- Бойко В. Контуры государственной политики талибов / В. Бойко //Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 9.
- Бурлинова Н. Война в Афганистане (2001 – 2011 гг.): обзор и перспективы /Н. Бурлинова [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/desk/vojna_v_afganistane_2001_2011_gg_obzor_i_perspektivy_2011-07-01.htm
- Глазов О.В. Афганський вектор політики США в контексті глобальної антитерористичної стратегії .О.В.Глазов //Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2012. – Вип. 107, ч. 2.
- Гончар Б.М. Барак Обама і зовнішньополітична "спадщина" Джорджа Буша-молодшого (кризові аспекти) / Б.М.Гончар, Ю.Б.Гончар //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – Історія. – Вип. 96.
- Гордійчук Ю. Афганська стратегія адміністрації Барака Обами в трансатлантичному вимірі: американські погляди та оцінки /Ю.Гордійчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Історія. – Вип. 113.
- Горобець І. Афганська проблема в сучасних міжнародних відносинах /І. Горобець, А. Мартинов //Зовнішні справи. – 2010. – № 5-6.
- Грациани Т. Стратегія США в Євразії и проблема наркотиків в Афганістані /Т.Грациани // Вестник аналитики. – 2010. – № 3 (41).
- Гречанинов В.О. Афганістан як проблема безпеки в євро-азиатському регіоні. Позиція України /В.О.Гречанинов //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 88, ч. 2.
- Гушер А. И. Афганский капкан /А. И. Гушер //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 1.
- Князев А. Талибы возвращаются /А. Князев //Международная жизнь. – 2009. – № 1.
- Ковальков О. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану /О.Ковальков //Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – 2013. – Серія: Історичні науки. – Вип. 18.
- Костира А. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979 – 1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» /А. Костира //Політичний менеджмент. – 2008. – № 1.

- Кривонос О. Ідеологічні засади формування ісламської опозиції в Афганістані /О.Кривонос //Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації.– 2009. – № 2.
- Кривонос О. Афганістан за талібів : народження нової сили /О.Кривонос //Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації.– 2009. – № 4.
- Кривонос О. Афганістан на шляху відродження. Перші кроки /О.Кривонос // Пам'ять століть. – 2010. – № 6 (88).
- Лавров А. Ислам в Афганистане: сегодня и завтра /А. Лавров //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 1.
- Лавров А. Афганистан: талибы и моджахеда: возможно ли примирение? /А. Лавров //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 12.
- Липяцька М.В. Шляхи вирішення конфлікту в Афганістані /М.В.Липяцька // Політологічний вісник.– 2011. – Вип. 53.
- Малашенко А. Станет ли кризис вечным? //Pro et Contra. – Том 13, 2009 год, №2 [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2009/2/pec_2009_2.htm
- Моначенко Г.В. Теорія хаосу та трансформації в Афганістані (кінця ХХ – початку ХХІ століття) /Г.В.Моначенко //Науковий вісник Дипломатичної академії України.– 2014. – Вип. 21, ч. 1: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – Серія "Історичні науки".
- Паничкин Ю.Н. История пакистано-афганских отношений и проблема полосы "свободных пуштунских племен" /Ю.Н.Паничкин // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2009. – № 2.
- Пархомчук О. С. Регіональний вимір зовнішньої політики Афганістану /О. Пархомчук, Д. Гринів //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 108. – Ч. I.
- Рубцов Ю. В. Советский Союз в «необъявленной» войне в Афганистане (1979 – 1989 год): осмысление прошлого /Ю. В. Рубцов //Новая и новейшая история. – 2009. – № 1.
- Сажин В. Демократия XIV века /В. Сажин [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5969
- Святуха І.А. Соціально-політичне значення опійного маку в Афганістані /І.А.Святуха //Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1091. –Серія "Питання політології". – Вип. 25.
- Сикоев Р. Две беды Афганистана: коррупция и наркотики /Р. Сикоев //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 1.
- Туранова Е. Талибан в Афганистане: возвращение к власти или путь в никуда? /Е. Туранова [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://eastwest-review.com/rus>
- Умнов А.Ю. Афганистан: проблемы и перспективы /А. Ю. Умнов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/28-10-10.htm>
- Фокслі Т. Безпека та політика в Афганістані : прогрес, проблеми та перспективи /Т.Фокслі //Щорічник СІПРІ 2009: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. – 2010. – Вип. 40.
- Ханеев М. Политическая нестабильность в Афганистане: война идей или борьба кланов? /М. Ханеев //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 11.
- Цветкова Н. А. Информационная война талибов: Вашингтон в обороне /Н. А. Цветкова //Азия и Африка сегодня. – 2013.– № 1.
- Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона /Н. И. Шило //Вестник МГИМО – Университета. – 2010. – № 2.
- Ahmad Murid Partaw. The Dynamics of Peace and Political Change in Afghanistan / Ahmad Murid Partaw // Foreign Policy Journal. – 2015. – July, 28.
- Ahmad Murid Partaw The Afghan Security Forces Will Continue to Face a Resilient Insurgency /Ahmad Murid Partaw // Foreign Policy Journal. – 2016. – April 15.
- Bouckaert P. // Schools Under Siege. How Afghan Classrooms Became Bunkers / P. Bouckaert //Foreign Affairs. – 2016. – May, 30.
- Ginsburg T. What Can Constitutions Do? The Afghan Case / T. Ginsburg, A. Huq //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 1.

Martini N. F. Foreign Policy Ideology and Conflict Preferences: A Look at Afghanistan and Libya /N. F. Martini // Foreign Policy Analysis. – 2015. –Vol. 11. – Issue 4.

Murtazashvili J.B. Afghanistan in 2015^ A year of Fragmentation //Asian Servey. – 2016. – Vol. 56. – № 1.

Simon M. The Drug Trade in Afghanistan: Understanding Motives behind Farmers' Decision to Cultivate Opium Poppies /M.Simon //Foreign Policy Journal. 2015. – November 27.

Snow Sh. Afghanistan: Weak Governance Bolsters the Taliban / Sh.Snow. //Foreign Policy Journal. – 2015. – November 6.

Турецька Республіка

У третє тисячоліття Турецька Республіка вступила найпотужнішою в економічному та військовому відношенні, а також найбільш демократичною країною ісламського світу. Маючи сімнадцяту економіку світу, вона увійшла до «Великої двадцятки» – кола економічно найрозвиненіших країн, хоча на початку минулого століття історичні перспективи колись величної Османської імперії видавалися дуже проблематичними. Османська держава була заснована у 1301 р., постійно вела війни за розширення своїх володінь, що призвело до гігантського їх зростання, проте з часом історичний динамізм послаб. В результаті поразки у Першій світовій війні її землі окупували британські, французькі, італійські, грецькі війська, і накресливалися плани територіального розчленування.

Проте на чолі руху опору став харизматичний генерал Мустафа Кемаль, який пізніше одержав прізвище Ататюрк, у перекладі – «Батько турків». Це виявилось визнанням його заслуг не тільки у збереженні суверенітету країни, а й у творенні нової Туреччини і турецької нації. На виклик потужнішого Заходу країна відповіла модернізацією, яка здійснювалася шляхом радикальної вестернізації. На зміну султанату прийшла республіка. Іслам було проголошено приватною справою громадян, а не фундаментом функціонування усього суспільства від державних інституцій до сімейних відносин і зовнішнього вигляду чоловіків та жінок. Зміни мали настільки радикальний характер, що період 1918 – 1923 рр. увійшов в історію як період кемалійської революції. Будівництво розгорнулося по всіх напрямках – ідеологічному, економічному, політичному, соціальному, культурному, навіть мовному. У своїх перетвореннях Мустафа Кемаль Ататюрк спирався на єдину на той час Народно-республіканську партію (НРП), створену ним у 1923 р. В її програмі, схваленій на III з'їзді у 1931 р., закарбувалися «Шість стріл Кемалія Ататюрка» – основні принципи державного розвитку:

- республіканізм (зафіксований у першій конституції, укладеній на основі законів Великих Національних Зборів Туреччини – турецького парламенту – у 1924 р.);
- націоналізм (Ататюрк дійсно творив турецьку націю, оскільки до нього не існувало турецької самоідентифікації, натомість населення вважало себе мусульманами, його привілейовані верстви називали себе «османли», а плебс презирливо звався «тюрки»; існування національних меншин не визнавалося, сама постановка питання розглядалася як «підрив єдності нації»);
- етатизм (принцип провідної ролі держави у суспільному житті, зокрема у керівництві економікою);
- народність (неприйняття класового поділу суспільства);
- революційність (вірність прийнятому курсу перетворень);
- лаїцизм (світськість, відокремлення світської влади від церковної).

Загалом політика Народно-республіканської партії Кемалю не могла не викликати опору з боку різних кіл суспільства, правих і лівих. Ліворуч були представники радикальних угруповань, які критикували кемалістів за обережну помірність їхньої політики. Праворуч – чималі реакційні сили, що спиралися на утиснене, але не зломлене ісламське духовенство, на селянство, яке не вписувалося в нововведення і мало одержало від перетворень. Саме у той момент було закладено так звану дуальність турецького суспільства, яка залишається його соціальною проблемою до цього часу. Поки був живий Кемаль Ататюрк, його колосальний авторитет стримував сили опозиції. Але після його смерті 10 листопада 1938 р. позиції кемалістів і НРП похитнулися. Почався новий етап в історії Туреччини, що характеризувався нестійкістю багатопартійної політичної системи. Але і досі кемалізм – це вісь, навколо якої обертаються політичні пристрасті Туреччини.

Після закінчення Другої світової війни, в якій, не зробивши жодного пострілу, Туреччина опинилася серед переможців, було обрано орієнтацію не на Радянський Союз, а на Сполучені Штати Америки, що підтвердив вступ до НАТО у 1952 р. На зміну однопартійності прийшов плюралізм політичного життя, в якому різну міру активності виявили приблизно 30 політичних партій. Найбільш впливова з них – Демократична партія на виборах до парламенту – меджлісу 1950 р. домоглася великого успіху (396 місць проти 68 у НРП). Президентом країни став Дж. Баяр, прем'єром – А. Мендерес. Була затверджена нова урядова програма, що передбачала обмеження державного капіталізму і проведення приватизації промисловості. Разом із тим ДП стала на шлях відмови від лаїцизму і поступок клерикальним колам. Відновилося припинене за часів Кемалю будівництво мечетей, почали відкриватися школи імамів та мул, читання Корану транслювалося по радіо, у середніх школах ввели обов'язкове навчання релігії.

Це спричинило різке невдоволення в офіцерському середовищі, оскільки армія завжди позиціонувала себе захисницею світського шляху розвитку країни. Коли її керівництву вбачалася загроза принципам кемалізму, військові здійснювали державні перевороти і наводили лад на свій розсуд. Так сталося у 1960, 1971, 1980, 1997 рр. Один з головних ідеологів та виконавців державного перевороту 1997 р., генерал Чевік Бір висловився так: «У Туреччині ми маємо шлюб між ісламом і демократією... Народжена у цьому шлюбі дитина – секуляризм¹. Час від часу ця дитина хворіє. Турецькі збройні сили – це лікар, який рятує дитину».

Турецькі збройні на початку XXI ст. нараховували приблизно 800 тис. вояків із новітньою зброєю. За своєю чисельністю армія Туреччини – друга в НАТО після США. Проте не тільки цим зумовлювалося їх положення у країні. Армія завжди була предметом гордощів, а військовослужбовці мають високу повагу у населення. Маючи

¹ Принцип, згідно якого уряд мусить існувати окремо від релігії.

привілейоване становище в суспільстві, вищі армійські кола прямо чи опосередковано впливали на політичне життя країни. Достатньо сказати, що серед президентів Туреччини п'ять були генералами. Важлива роль – у Ради Національної Безпеки, до якої разом із першими особами уряду входило вище військове керівництво (Рада складається з президента, прем'єр-міністра, начальника Генерального штабу, міністрів оборони, іноземних, внутрішніх справ і командувачів родами Збройних Сил). Тривалий час в Туреччині велику роль відігравали військові суди, які розбирали справи не тільки армійців, але й цивільних осіб за звинуваченням у антидержавній діяльності.

Після перевороту 1980 р. було сформовано уряд військового режиму, в якому портфель міністра з питань економіки одержав Тургут Озал. У 1983 р. він став прем'єр-міністром, а в 1989 р. президентом.¹ Його називають «батьком турецьких реформ». В основі його концепції лежала ідея про необхідність лібералізації економіки і зміцнення ринкових відносин за рахунок відмови від суворого державного регулювання. В країні здійснювалися великі соціально-економічні реформи, орієнтовані на розвиток з орієнтацією на громадянське суспільство і економіку вільного ринку. Загальний глибинний сенс полягав у початку процесу лібералізації самого суспільства, помітному звільненні його від етатистських шор.

Політика економічного лібералізму з опорою на приватне підприємництво і ринкові механізми за умілого спрямування ходу перетворень з боку держави дозволила вивести економіку країни з кризи, надати їй динамізму і експортної спрямованості у великих секторах промисловості, сфері послуг, особливо у туризмі, успішно завершити “зелену революцію”, спрямовану на розвиток сільського господарства, забезпечити реальне зростання доходів населення (на початку 1990-х рр. ВВП на душу населення складав 1110 дол., у 1997 р. – понад 3000) і перехід до конвертованості ліри.

Однак процеси лібералізації суспільних відносин та вестернізації культури, що супроводжували поглиблення економічних зв'язків з європейськими державами, викликали стійке неприйняття не лише з боку фундаменталістів, але й широких верств населення. З роками все більше виявлялися проісламські нахили самого Т.Озала. Він двічі демонстративно здійснив хадж до Мекки. За його урядування було поновлено діяльність раніше заборонених мусульманських сект, відкрито додаткові ісламські факультети при університетах, активізувалося будівництво нових мечетей і реставрація старих. На середину 90-х років у країні налічувалося понад 100 тис. мечетей (тільки у Стамбулі – 3 тис.), а також 70 тис. медресе і курсів із вивчення Корану.

Тому перемога на дострокових парламентських виборах грудня 1995 р. очолюваної Неджметтіном Ербаканом ісламістської² Партії добробуту, що

¹ У 1993 р., перебуваючи на президентській посаді, Т.Озал помер.

² Ісламізм – термін, що використовується, по-перше, для позначення ідеології і практичної діяльності, орієнтованих на створення умов, за яких соціальні, економічні,

виступала під гаслами створення “нового світу і нового ісламського союзу, котрий об’єднає 1,5 млрд. осіб”, стала показовою. Оскільки Партія добробуту отримала лише відносну більшість у парламенті (21,3 % голосів виборців), Н. Ербакан змушений був утворити коаліцію з праволіберальною Партією вірного шляху президента Сулеймана Деміреля. Передбачалося, що посаду прем’єр-міністра будуть по чергово займати Н.Ербакан і голова Партії вірного шляху Тансу Чіллер. Т.Чіллер стала першою в історії Туреччини жінкою – головою уряду. Вона сформувала коаліцію на основі Партії вільного шляху і Соціал-демократичної народної партії, яка перебувала при владі від 25 червня 1993 р. до 25 грудня 1995 р.

За рік урядування Н.Ербакана значно посилилася ісламізація країни. Так, лише в Стамбулі ісламських училищ і курсів із вивчення Корану стало набагато більше, ніж початкових і середніх шкіл. Військові аналітики підрахували, що за такого розвитку подій вже на початку наступного десятиріччя в Туреччині пануватимуть ісламісти, а влада перейде до рук радикалів. За урядового потурання в країні активізувалися підпільні фундаменталістські угруповання, такі як “Хезболлах”. Біля третини турецької економіки потрапило під контроль так званого “ісламського капіталу”. Тобто виникла пряма загроза трансформації країни в ісламську, теократичну державу на зразок сусіднього Ірану. Коли це стало ясно, на політичну арену виступила армія й Конституційний суд республіки як гаранті збереження світського характеру держави.

Сутичку з ісламістами прискорив виступ іранського посла в Анкарі в лютому 1997 р., коли той закликав турецьку громадськість до запровадження в країні законів шаріату. Вже наприкінці місяця на прохання президента С. Деміреля генштаб турецьких Збройних Сил в ультимативній формі зажадав від Н. Ербакана відмовитися від здійснюваного ним проісламістського курсу й визнати виключно світський характер турецької держави. Конфлікт призвів до відставки кабінету Н.Ербакана 18 червня 1997 р. Конституційний суд позбавив лідера забороненої Партії добробуту Н.Ербакана на 5 років права займатися політичною діяльністю.

Після відставки прем’єр-міністра президент надав право на формування нового кабінету голові Партії вітчизни Месуту Йилмазу. Нові урядовці в липні 1998 р. ініціювали прийняття закону про перехід Туреччини від 5-річної до 8-річної загальної світської освіти. Духовні училища і школи з вивчення Корану перейшли під державний контроль. Як зазначив М.Йилмаз, після цього випускники восьмирічки будуть “виявляти більше інтересу до Інтернету й Світу третього тисячоліття, аніж

етнічні та інші проблеми і протиріччя будь-якого суспільства (держави), де наявні мусульмани, а також між державами мають вирішуватися виключно на основі норм шаріату. По-друге, для характеристики релігійно-політичного руху протесту у країнах мусульманської цивілізації, спрямованого проти “глобалістської” експансії у сфері суспільних відносин, ініційованої Заходом. На відміну від фундаменталістів, ісламісти виступають не за “повернення до минулого”. Вони – за підкорення собі шляхом політичної боротьби сучасного суспільства та його технічних засобів.

до мороку в паранджі середньовіччя”. У відповідь ісламісти вчинили низку терористичних актів, у тому числі замаху на прем’єра.

На парламентських виборах 18 квітня 1999 р. відносно більшість голосів – 22% отримала Демократична ліва партія Бюлента Еджевіта, яка поєднувала соціал-демократичну ідеологію з турецьким націоналізмом. Її головним партнером по урядовій коаліції стала центристська Партія націоналістичного руху Девлета Бахджелі (більш відома як партія “Сірих вовків” – 18 % голосів), котра з пантюркістських позицій відстоює принцип лаїцизму й виступає за повернення до політики етатизму. До урядової коаліції увійшли також представники Партії вітчизни. Але ісламістська загроза не зникла з політичного видноколу Турецької Республіки. Створена замість забороненої ісламістської Партії добробуту Партія чесноти навіть отримала почесне III місце (16 % голосів) і намагалася проводити в парламенті свої вимоги.

З часом прем’єр Б.Еджевіт тяжко захворів, а всередині його партії спричинилася гостра криза. Її парламентська фракція зменшилася майже на третину. Політичні баталії точилися в уряді (його залишили віцепрем’єр і 6 міністрів). З таких умов були проведені дострокові парламентські вибори 3 листопада 2002 р. 34,4 % голосів (363 мандати) на виборах одержала створена всього роком раніше ісламістська Партія справедливості та розвитку (ПСР) Реждепа Тайіпа Ердогана, який 14 березня 2003 р. став прем’єр-міністром. Народно-республіканська партія здобула 178 депутатських місць. Решта політичних партій навіть не потрапили до парламенту. 9 місць одержали позапартійні кандидати.

Результати парламентських виборів насамперед красномовно продемонстрували невдоволення виборців економічною і соціальною політикою попереднього керівництва. Треба зазначити, що то був період найтяжчої до того часу економічної кризи Туреччини: мільйони людей зубожіли в результаті зниження національного прибутку, що можна порівняти із часами Другої світової війни. Після подій 11 вересня 2001 р. Туреччина взяла участь у антитерористичних заходах в Афганістані, що забезпечило надходження у 2002 р. 30 млрд. доларів від Міжнародного валютного фонду. Уряд, сформований після виборів 2002 р., в якому провідну роль відігравали представники ПСР, спромігся покращити ситуацію.

28 серпня 2007 р. завершилися повноваження президента Ахмета Неджета Сезера (до обрання – головний суддя Конституційного Суду Туреччини, беспартійний). Літо того року стало часом жорстких політичних баталій, гострота яких досягла небувалого за останнє тридцятиріччя рівня. Причиною стала найгостріша внутрішньополітична криза, початок якій поклав президентський марафон, що стартував 16 квітня 2007 р. У відповідності до Конституції, меджліс мав впродовж місяця визначити, хто стане одинадцятим президентом Туреччини. На внутрішньополітичному полі країни спостерігалася різка поляризація сил. З одного боку – так звані секуляристи, тобто прибічники світського шляху розвитку Туреччини –

президент А.Н.Сезер, армія, провідні профспілкові та громадські організації, ректори понад 70 університетів, основні опозиційні політичні партії – Народно-республіканська партія, Партія Вітчизни, Партія вірного шляху, відомі представники ділових кіл. З іншого – так звані ісламісти – правляча Партія справедливості і розвитку, її однопартійний уряд і більшість у парламенті, що дозволяла їй проводити через меджліс необхідні закони і рішення, всупереч протидії опозиції. На боці ПСР також виступала значна частина національного бізнес-співтовариства.

У центрі протиборства – прагнення ПСР затвердити свою людину не тільки прем'єр-міністром, але й президентом. Опозиція ж вбачала у цьому перспективу посилення ісламізації Туреччини, підриву її світських підвалин. Саме на підтримку їх опозиція організувала наймасовіші в історії республіки мітинги в Анкарі, Стамбулі та інших великих містах, в яких взяли участь мільйони громадян. Учасники мітингів скандували антиурядові гасла, заявляючи, що шаріат не прийде у президентський палац, що президент має бути надпартійною фігурою, а не представником інтересів однієї партії. Висувалися аргументи: беззаперечний контроль ПСР над парламентом, урядом і президентом іде врозріз із принципом поділу влад. Провідні опозиційні партії висунули своїх кандидатів на президентську посаду.

На той момент, за турецькою Конституцією, для перемоги у першому і другому турі виборів кандидату на посаду глави держави необхідно було одержати кваліфіковану більшість 367 голосів, або 2/3 у 550-місному меджлісі. Проте впродовж визначеного місяця Абдуллах Гюль від ПСР не набув необхідної кількості голосів парламентарів. Неспроможність меджлісу обрати главу держави мала наслідком внутрішньополітичну кризу, яку можна було розв'язати лише за допомогою проведення дострокових парламентських виборів, які відбулися 22 липня 2007 р.

Участь в них мали право взяти понад 42,5 млн. виборців. До дільниць прийшли понад 32,5 млн., тобто приблизно 85 %. 14 політичних партій висунули понад 7 тис. кандидатів на 550 парламентських місць. Також у виборах взяли участь 699 позапартійних претендентів. Перемогу одержала Партія справедливості і розвитку із 46,7 % голосів виборців (341 місце в парламенті), що надало змогу сформувати однопартійний уряд на чолі з Р.Т.Ердоганом. Друге місце посіла Народно-республіканська партія – 20,9 % (99 місць), третє – Партія націоналістичного руху – 14,3% (70 місць). Інші партії не подолали 10% бар'єр, хоча пройшло декілька незалежних депутатів.

Звичайно, переважання ПСР в парламенті дало змогу А.Гюллю 28 серпня 2007 р. стати президентом Турецької Республіки. Він – друга після Р.Т.Ердогана людина в Партії справедливості і розвитку, один з її засновників, до обрання президентом був міністром іноземних справ. Ставши президентом, він заявив, що розірвав усі зв'язки із політичним

ісламом. В міру того, як ПСР йшла до влади, із раніш набожним мусульманином А.Гюлем відбулися значні метаморфози: він відійшов від радикально ісламістських поглядів і став позиціонувати себе як ревного прибічника демократії та європейської орієнтації. У своїй інаугураційній промові у парламенті він особливо підкреслив свою відданість фундаментальним принципам Республіки, демократії, секуляризму, правам і свободам громадян, а також важливість входження Туреччини до Європейського Союзу.

Перемога на парламентських та президентських виборах Партії справедливості та розвитку у західних засобах масової інформації була названа «холодним душем для Європи», оскільки в тому вбачали перемогу прихильників ісламізації Туреччини. Але серйозні політичні аналітики за цим внутрішньополітичним конфліктом бачили не тільки протистояння ісламістів та захисників світських основ турецької держави. Дивлячись на ситуацію ширше, вони пропонували своє розуміння причин того, що відбулося. На їхню думку, саме висунення у передвиборчій боротьбі на перший план загрози державним підвалинам з боку радикального ісламу призвело опозицію до такої відчутної поразки. Важливе значення мало те, що конкретної програми, альтернативної урядовій, особливо в сфері соціальної політики, з боку опозиції не пролунало. Турецький виборець це відчув і проголосував за стабільність однопартійного уряду, за процес подальшого зростання зарплат і пенсій. Великі турецькі бізнесмени, які теж потребують стабільності, також значною мірою підтримали її перспективу в особі ПСР. Тобто причини успіхів проісламської партії у давно вже світській державі полягають у загальній кризі довіри до елітарних світських партій. ПСР, одержавши і законодавчу, і виконавчу владу, виявила намір рішуче стати до виконання своєї партійної програми та передвиборчих обіцянок.

Відповідно до них партія заявила про намір запропонувати турецькому суспільству своє трактування понять світськості, демократії, соціуму тощо, що має реалізуватися у процес серйозної соціально-економічної реформації, що триватиме декілька років. ПСР декларувала: демократичне суспільство є гарантією існування держави, а основами держави є право, справедливість і свободи. При чому особливо підкреслювалася відданість партії принципам і реформам Ататюрка. Із свого боку, опозиція звинувачувала уряд і президента у таємному намірі поступового демонтажу світських основ Туреччини і перетворення її на ісламську державу.

Показовим на разі стало питання про скасування заборони жінкам носити хиджаб¹, яка була запроваджена ще Кемалем Ататюрком у 1924 р. У лютому 2008 р. за ініціативи ПСР були схвалені поправки до законодавства, що дозволяли жінкам відвідувати навчальні заклади і державні установи у хиджабах. Інакше це – порушення їхніх прав, оскільки віруючим жінкам часто було важко знайти роботу або поступити у в

¹ Жіноча мусульманська хустка на голові, яка має закривати волосся і шию.

вищий навчальний заклад. Кемалісти сприйняли це як свідчення намірів відродити норми шаріату і підготовку до трансформації світського режиму. У найбільших містах проходили багатотисячні мітинги протестів проти дій правлячої партії, що ведуть до повзучої ісламізації країни.

У березні 2008 р. Конституційний суд прийняв до розгляду позов, поданий Головним прокурором Вищого касаційного суду Туреччини А.Ялчинкая, про розпуск ПСР із звинуваченням у порушенні конституційних норм. Одне із головних звинувачень: Партія справедливості і розвитку проводить політику обману. Турбота про демократію, за думкою Головного прокурора Туреччини, «лише прикриття, а справжньою метою ПСР є запровадження у Туреччині шаріату». У тексті звинувачення Генеральний прокурор процитував 61 висловлювання прем'єр-міністра Р.Т.Ердогана та інших членів партії, які начебто свідчать про намір функціонерів ПСР підірвати республіканський лад у Туреччині, при чому джихад, тобто насильство, вважається за «реальну можливість». 5 червня 2008 р. Конституційний суд скасував поправки стосовно мусульманських хусток.

Проте сам президент не заперечував їх. Його дружина, так само, як і дружина Р.Т.Ердогана, з'являлася на офіційних прийомах у хиджабі. Президент пояснював це тим, що то є її власний вибір. Також він заявив: «Туреччина поважає свободу віросповідання. Носіння хиджабу є поклонінням, а поклоніння слід поважати. Люди всіх релігій сьогодні можуть практикувати свої релігійні обряди в Туреччині, тим самим вони реалізують своє право на поклоніння. Так чому ж не давати змоги і їм робити те, що вони хочуть? Туреччина є демократичною країною». Внутрішнє протиріччя такої позиції полягає у тому, що носіння хиджабу по суті є ознакою дискримінації жінок, що виключається демократією, яка передбачає неможливість приниження для всіх людей, незалежно від статі¹.

Після прийняття Конституційним судом вище згаданих рішень уряд перейшов у контрнаступ. 28 червня 2008 р. Верховний суд взяв до розгляду кримінальну справу проти 86 осіб, звинувачених у причетності до таємного товариства «Ергенекон»², яке буцімто почало підготовку військового перевороту з метою скинути діючий уряд. Пізніше додалися звинувачення у тому, що організація планувала терористичні акції проти вірменської діаспори, підтримувала курдських сепаратистів з метою дестабілізації ситуації в країні і створення приводу для путчу. Приводом до порушення справи стали боєприпаси, знайдені 12 червня 2007 р. в одного з відставних офіцерів.

Цей крок уряду мав наслідки: через місяць після відкриття «справи Ергенекона», 31 липня 2008 р. Конституційний суд оголосив рішення по справі Партії справедливості і розвитку. 6 з 11 судей КС проголосували за закриття правлячої партії, але цього не вистачило, оскільки згідно діючої

¹ Заборона носити хиджаб у громадських місцях була скасована у 2013 р.

² Ергенекон – назва міфічної землі, яка стала прабатьківщиною тюрок.

Конституції для позитивного рішення про заборону діяльності політичної партії потрібно 7 голосів. Разом із тим 10 суддів КС визнали, що партія проводила політику, спрямовану проти світського характеру держави, і у зв'язку з цими порушеннями віддали розпорядження вдвічі зменшити її державне фінансування. Пізніше справа про заборону ПСР розвалилася.

Натомість пресинг «неугодної» військової еліти посилювався. Крім справи Ергенекону були ще справи з приводу планів «Клітка», «Кувалда» та ін. У 2013 р. – суд над військовими за їхню роль у подіях 1997 р. У червні 2011 р. на знак протесту проти розгортання розслідування начебто дійсних планів державного перевороту пішли у відставку четверо військових найвищого рангу: начальник Генерального штабу і командувачі армією, авіацією і флотом. Взагалі йшла масштабна ротація у командванні турецькими збройними силами. До суду також притягалися відомі політики з опозиційних партій, насамперед НРП, ректори університетів, журналісти та ін. Військова еліта, особливо після кадрових чисток липня – серпня 2011 р., демонстративної відставки вищого командування армії і приходу на їхнє місце лояльних владі керівників, втратила право голосу із багатьох внутрішньополітичних питань, які раніше де-факто перебували під її контролем. Так головний орган політичного впливу військової еліти – Рада національної безпеки стала більш цивільною за своїм складом і втратила значну частину впливу на поточний політичний процес. Образ армії відверто ганьбився, а військова еліта дискредитувалася. Надалі ПСР вдалося в цілому взяти гору над старою кемалійською елітою, відсунувши її від важелів реального впливу і влади. Кемалійський істеблішмент потіснили буквально на всіх рівнях – від міністрів і муніципалітетів до вищих навчальних закладів і силових структур. Взагалі талосся витіснення кемалістської еліти з політичного поля, що призвело до зміни розстановки сил на користь ПСР і команди Р.Т.Ердогана.

В тексті партійної програми ПСР немає положень із посиланнями на Коран, які вимагали б встановлення в країні шаріатського режиму, обов'язкового носіння хиджабу, обов'язкового запровадження у систему освіти релігійного фактору тощо. Натомість – чимало положень, які наголошують на прагненні «поєднання ісламу з демократією». У програмі підкреслюється, що «релігійний фактор – це сила, покликана не розділяти суспільство, а об'єднувати його»¹, що партія виступає за «демократичну, світську і соціально-правову державу», за перебудову у цьому напрямку «всіх державних структур», при чому «держава залишається нейтральною по відношенню до релігійних вірувань і філософських поглядів». Партія розуміє світськість як «фундамент релігійної свободи і свободи совісті». У тексті програми неодноразово повторюється намір переглянути

¹ Кемалійська військова і бюрократична еліта підкорила релігію сильній світській державі заради модернізації і вестернізації. ПСР використовує іслам, спирається на нього.

Конституцію¹, закон про вибори та інші акти – з орієнтацією на демократизацію суспільства і творення громадянського суспільства.

Проблема поєднання демократії та ісламу є дуже складною. Річ у тім, що демократія виходить із поваги до прав і свобод особи, тобто в її основі – індивідуалізм. Демократизм – продукт розвитку західної цивілізації, для якої на верхівці системи цінностей – особистість. В ісламі для неї немає місця, більше того, правовірний мусульманин повинен постійно вести боротьбу проти свого «нафса» – почуття «самості», або ж «его». Під «нафсом» розуміється те, що дозволяє людині відчувати свою індивідуальність, а це не дозволяє їй наблизитися до Бога. На землі сила Аллаха втілюється в «уммі» – мусульманській общині, в якій життя кожного члена, його образ думок, побут і система цінностей суворо контролюється общиною, без чого людина стає вигнанцем і не може розраховувати на благочестя і релігійне спасіння. Тобто відсутнє право вільного вибору. До того ж жінка в ісламі не є рівною чоловікові, існує поняття «пурда» – відокремлення чоловіків від жінок. Тобто, з точки зору демократії, права і свободи поширюються не на всіх, а це вже не демократія.

Проте діячі ПСР тлумачать її на свій лад. Ключовим елементом концепції демократизації у них є поняття «народ», під яким вони розуміють свій основний, релігійно налаштований електорат. Крім того, в особі свого лідера партія має «сильну людину з народу». Р.Т.Ердоган не впускає нагоди згадати про своє просте походження – «з людей праці».²

¹ Переважаюча більшість статей Конституції переглянута. Наприклад, у 2004 р. за рішенням парламенту були внесені чергові зміни до низки її статей стосовно прав і свобод громадян, засобів масової інформації, недоторканості особи, тиску на владу військових. Особливо слід зазначити повне скасування ст.143-ї, яка вважалася однією з найбільш антидемократичних. Вона містила положення про діяльність судів державної безпеки, покликаних захищати «цілісність і єдність країни і нації». 12 вересня 2010 р. відбувся референдум з конституційних питань. Приблизно 58% учасників (при явці у приблизно 70%) висловилися на підтримку запропонованих ПСП поправок усього до 26 статей. Це положення про фундаментальні права дітей, людей похилого віку, ветеранів і сиріт. Певні поправки закріпили право громадянина на гарантований захист його персональної інформації, розширене право на свободу пересування. Також розширені права працівників та профспілок. Запроваджується інститут омбудсменів при парламенті Турецької Республіки. Проте за всім цим прихований наступ на захисників світськості – суди (адже саме з боку вищих судових установ виникла небезпека заборони ПСР) і військових. Зокрема, значно переглянута склад і процедура виборів та призначень суддів та прокурорів у Конституційний суд і Вищу суддівсько-прокурорську раду, а військові суди обмежені у праві судити цивільних осіб, навіть якщо злочин стосується сфери національної безпеки або скоєно проти військовослужбовця. Опозиція побачила у цьому прагнення уряду поставити суди під свій контроль. Пізніше Р.Т.Ердоган заявив, що після референдуму в країні почнеться дискусія про можливість переходу до президентської форми правління, в чому опозиція побачила небезпеку авторитаризму, навіть східної деспотії.

² Виходцю із небагатої родини службовця берегової охорони в дитинстві доводилося продавати булочки і лимонад на вулицях одного з найбільш бідних і криміногенних районів Стамбулу Касимпаша.

Таке популістське тлумачення «демосу» в слові «демократія» дозволяє представникам правлячої партії ставитися до опозиції із зневагою й ігнорувати її як елітарну, неаутентичну спільноту, яка втратила зв'язки із реаліями країни. Активно пропагуючи імідж «народної» партії, яка протистоїть інтересам столичної республіканської еліти, ПСР досить успішно завоювала підтримку численного традиційно налаштованого населення провінцій Анатолії, бідних і найменш освічених прошарків.

Треба наголосити, що Партія справедливості та розвитку не можна віднести до звичних партій ісламістського гатунку, незмінною характеристикою яких є прагнення забезпечити додержання жорстких моральних норм, поставити консервативні соціальні, моральні та релігійні проблеми на перші позиції порядку денного. Впродовж останніх десятиріч відбулася трансформація лідерів впливових ісламістських організацій. Це – професіонали з гарною освітою (юристи, економісти, інженери, лікарі тощо), у поглядах яких релігійний консерватизм поєднується із гнучкістю і відкритістю у питаннях економічної і технологічної інтеграції із зовнішнім світом, тобто вірність традиційним цінностям ісламської релігії і національної турецької культури поєднується із прагненням до модернізації. Сенс їхнього прагматизму: аби вижити і бути успішним у світі, який впродовж тривалого часу формувався під беззаперечним впливом Заходу, слід прийняти західну науку, технології і методи виробництва, але при цьому всіляко відстоювати і зберігати свою, ісламську культуру¹ і мораль. На відміну від фундаменталістів, на меті – не відсторонення від сучасності або скинення її, аби відтворити умови, які, як вони вважають, існували за часів Пророка. Радше йдеться про знайдення альтернативного і аутентичного шляху до ісламської сучасності. І такий підхід поділяють помірковані ісламісти по усьому світу. При цьому не ставиться всеохоплююча мета запровадити закони шаріату (хоча деякі принципи, співзвучні релігійному праву, можуть бути включені в існуючу нормативно-правову базу), і відсутнє прагнення до ізоляції від міжнародної системи. Разом із тим ПСР наполегливо проводить ідею про те, що вона є єдиною політичною силою, спроможною забезпечити розвиток країни, а решта суб'єкти політичної сфери на це неспроможні, не заслуговують довіри виборців і мають відійти на узбіччя публічної політики у Туреччині. В країні встановилася модель розділення політичної сфери на два табори: ПСР і «всі інші». Тобто авторитарний підхід Р.Т.Ердогана до влади як в партії, так і в країні в цілому екстрапольовано і на процес модернізації.

¹ Османська спадщина набула загальнонаціональне значення у сучасній Туреччині, у всьому іншому поділеній за політичними засадами. Це виявляється у знов набутій пристрасності турецької спільноти до османських мотивів в образотворчому мистецтві, дизайні, архітектурі, у моді, літературі, кіно і на телебаченні.

Підставою впевненості ПСР стали успіхи економічного розвитку Туреччини. Після кризи 2001 р. (до початку кризи 2008 р¹.) країна вступила в період стабілізації і зростання, коли темпи збільшення національної економіки не опускалися нижче 4,5 % на рік (2007 р.) при максимальному значенні у 9,4 % (2004 р.). Співвідношення державного боргу до ВВП знизилося від 80% у 2002 р. до 39 % у 2007 р. Середньорічний рівень інфляції, розрахований на базі оптових цін, знизився за той же період з 45% до 8,7 % (вперше за тридцять років). У 2002 р. середньодушовий прибуток становив 2598 доларів, а на початку 2007 р. – 5500 доларів. Іноземні інвестиції у турецьку економіку за той же період зросли з 1 млрд. доларів до 20,2 млрд. доларів. За динамікою економічного зростання у 2010-2011 рр. Туреччина посіла друге місце в світі після Китаю. У 2002 р. ВВП країни складав 270 млрд. доларів, у 2012 р. – наблизився до трильйону, продемонструвавши практично чотириразове збільшення. Прибуток на душу населення у 2012 р. досяг 11 тис. доларів. Турецький експорт зріс від 32 млрд. у 2002 р. до 156 млрд. у 2012 р. Тобто Туреччина стала однією з країн світу, що найбільш динамічно розвивається. Під впливом цих досягнень іноземні експерти запропонували називати трансформації, що відбулися, «турецьким економічним дивом».

ПСР також користується підтримкою так званого «ісламського капіталу», або як його ще називають «зелений капітал». До нього відносяться насамперед фінансові установи, які функціонують на ісламських принципах. Ці принципи обіймають додержання в рамках права на власність справедливого врахування інтересів індивіда і мусульманської общини, заборону на позичковий (банківський) відсоток – «рібу», обов'язкове відрахування на користь бідних – «закят» та ін. Ісламські банки одержують капітал з мусульманських країн, зокрема нелегально готівкою. Вони також користуються великою популярністю у турецьких гастарбайтерів у Європі². Особливу роль відіграють різні фонди (вакфи) при релігійних мусульманських общинах – тарикатах, які почали активно відроджуватися і зростати з посиленням ісламістських настроїв в країні. Проте «зелений капітал» посилює свої позиції не тільки у фінансовому секторі, але й у промисловості і торгівлі, навіть в інформаційно-пропагандистському бізнесі. В цілому, слід зазначити, що однією з цілей ісламу є принесення правовірного користі, а не нанесення шкоди. І хоча він накладає на бізнес низку обмежень, водночас проповідується економічна активність. Логіка проста: неухважність до економіки може призвести до шкоди самому ісламу, оскільки буде ослабленою його фінансова база.

¹ Туреччина відносно спокійно пройшла через глобальну економічну кризу за виключенням зниження реальних темпів зростання на 4 %.

² За приблизними підрахунками, в європейських країнах працює понад 5 млн. турків, їх заробітки, які вони переказують на батьківщину, становлять вагомую частину національного бюджету.

Впевнена у своїх силах і дискредитуючи інші політичні партії, ПСР йшла на парламентські вибори 12 червня 2011 р. Її результат – 50,1% голосів конвертувалися у 326 мандатів з 550. Не вистачило 4 мандатів для можливості проводити конституційні реформи без врахування позицій інших політичних фракцій¹. Однак уряд був сформований однією партією, а її лідер залишився у прем'єрському кріслі. Під час виборчої кампанії в центр уваги висувалися не особисті якості тих чи інших кандидатів, а майбутня реалізація проектів і обіцянок, з якими публічно виступала ПСР. Вона постала своєрідним символом політичної сили, яка гарантувала виконання прагнень свого електорату у порівнянні із своїми опонентами.

Незаперечно, ПСР – найбільш впливова і системна політична сила в країні. Опозиція, яку не можна назвати потужною, звинувачує її у наявності «прихованої програми» ісламізації Туреччини і у прагненні встановити авторитарну владу. На підтвердження наводиться небажання ПСР знижувати 10% бар'єр, що дозволяє правлячій партії займати непропорційно велику кількість місць у парламенті, а також реформи у системі освіти, які відкривають можливість посилити її релігійний компонент. ПСР надала нові можливості для традиціоналістів, водночас обмеживши їх для іншої частини суспільства, яке поділене приблизно навпіл. Саме так званий «креативний клас» – студенти, інженери, архітектори, менеджери, працівники ІТ, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів, навіть службовці банків і футбольні фанати – складають переважну частину тих, хто протестує проти політики ПСР та її лідера².

У сучасному світі найчастіше людей на вулиці виводять соціально-економічні причини: втрата робочих місць, скорочення зарплат і пенсій, зростання податків, урізання пільг. Турецькі протести травня 2013 р. не вписувалися у цей ряд. 28 травня 2013 р. на майдані Таксим в центрі Стамбулу спалахнули протести, які потім охопили інші стамбульські райони, а потім й 67 міст країни. Спочатку кілька сотень осіб, у тому числі громадські діячі і депутати, виступили проти вирубування дерев у парку Гезі, розташованому на майдані заради будівництва торгово-розважальних центрів комерційними структурами, що мали відношення до правлячої партії. Глибинною причиною протесту стало невдоволення світської частини суспільства авторитарною ісламістською владою. Влада кинула на розгін протестувальників силовиків, які використовували сльозогінний газ, водомети, гумові кулі, били і заарештовували учасників протестів. Було затримано кілька тисяч осіб, не минулося без жертв. 3 липня турецький адміністративний суд анулював постанову уряду про забудову парку Гезі. Але протестні виступи продовжилися із вимогами відставки прем'єра і

¹ Основний конкурент ке малійська Народно-республіканська партія набрала майже вдвічі менше голосів – 25,8%, що дорівнює 135 мандатам. На третьому місці – Партія національної дії – 13% і 54 мандати.

² Розплата за критичні висловлювання на адресу глави держави – штраф або до 4 років ув'язнення.

розпуску його кабінету міністрів. Наприкінці грудня того ж року після поліцейської операції «Великий хабар» і звільнення поліцейських і прокурорів, які вели розслідування, молодь знов зайняла майдан. Скандал розгорівся щодо корупції, коли пішли у відставку десять осіб – міністрів та інших близьких президенту осіб. Поліція розігнала майдан. Р.Т.Ердоган заявив, що не збирається у відставку.

18 січня 2014 р. Туреччина знов вийшла на вулиці, протестуючи проти законів про контроль над Інтернетом. На початку червня 2016 р. – масові протести в Стамбулі з вимогою відставки Р.Т.Ердогана, який «поводиться, наче король» і проти ісламізації країни. Треба зазначити, що 10 серпня 2014 р. в ході прямого голосування на президентських виборах у першому турі із показником 51,79% голосів на підтримку він виборов перемогу. Його найближчий суперник – Екмеледдін Ісханоглу від коаліції опозиційних партій одержав 38,44% голосів. Третім був Селяхаттін Демирташ з результатом у 9,76% голосів виборців. 7 червня 2015 р. пройшли парламентські вибори, які показали деяке падіння електоральної підтримки населення ПСР: 40,9% голосів (на 8,9% менше, ніж попередній результат). Народно-республіканська партія здобула 25,0%, ультраправа Партія націоналістичного руху – 16,3%, про-курдська Демократична партія народів – 13,1%.

Одержавши менше половини місць в парламенті, ПСР не набула можливості змінити конституційний лад і зробити Туреччину президентською республікою, до чого прагнув Р.Т.Ердоган. Пропозиція переможниці іншим партіям, які пройшли до парламенту, створити коаліційний уряд зазнала невдачі. Це призвело до політичної кризи, виходом з якої мали стати позачергові вибори. Вони відбулися 1 листопада 2015 р. Розклад сил: ПСР – 49,5% голосів, Народно-республіканська партія – 25,32%, Демократична партія народів – 10,76%, Партія націоналістичного руху – 11,90% голосів.

Через розходження у поглядах з президентом (непогодження із наміром перетворити державу на президентську республіку, а також інші погляди на політику в Сирії та стосовно ЄС) на початку травня 2016 р. заявив про своє бажання піти у відставку з посади прем'єра і лідера ПСР Ахмет Давутоглу. Оглядачі зазначили, що з його відставкою пішла в історію «інтелектуальна епоха» турецьких поміркованих ісламістів. Новим лідером партії і прем'єром країни став міністр транспорту Біналі Ілдірим – соратник Р.Т.Ердогана і прихильник його позицій у внутрішній і зовнішній політиці.

До середині літа Турція опинилася у кризовій ситуації. Двоїста лінія по відношенню до «Ісламської держави»: з одного боку, боротьба, з іншого – тісне співробітництво. Серія страшних терористичних актів всередині самої Туреччини. Спроба вирішити курдську проблему спровокувала початок фактичної громадянської війни в окремих районах країни. Бажання президента Туреччини сприяти поваленню Асада у сусідній Сирії

і не допустити створення там курдської держави мало наслідком «імпорт війни» через сирійський кордон на власну територію.

В ніч з 15 на 16 липня 2016 р. в Туреччині сталася сроба військового перевороту. Повсталі підрозділи турецької армії захопили телебачення TRT, будівлю генерального штабу збройних сил, його начальник був взятий у заручники. Цілями атак стали також парламент і штаб-квартира розвідки МІТ. Арміїці заблокували частину доріг в Анкарі і Стамбулі, атакували офіси правлячої партії. Бої в парламенті, вертолітні удари по цивільним і урядовим об'єктам. Танки вийшли на вулиці. Сотні загиблих і поранених. Військові заявляли: з демократією буде все гаразд, але без Ердогана. Путч став наслідком глибокого розколу у верхівці турецького суспільства. А той, в свою чергу, є прямим наслідком політики президента – його авторитаризму, його непередбачуваності, його спроб зруйнувати світські підвалини турецької держави.

Глава держави діяв рішуче. Тисячі його прихильників вийшли на вулиці. Заколот провалився. Він носив хаотичний характер і був настільки погано організований, що відразу оглядачі заговорили про те, що його інспірував сам Р.Т.Ердоган. Той оголосив натхненником путчу Фетхулла Гюлена – колишнього свого соратника, ісламського діяча і лідера руху свого імені, а також розгалуженої фінансової і освітньої імперії, який на той момент вже 17 років жив у США. Сам Ф.Гюлен заявив про свою непричетність, а також про те, що путч був «штучним»: провідні політики не постраждали, військові стріляли по порожніх будівлях, а списки тих, кого потім заарештували, були підготовлені заздалегідь. Вашингтон на вимогу видати проповідника дав негативну відповідь, мотивуючи її бездоказовістю звинувачень. Хоча більшість світових лідерів висловили свою солідарність із турецьким лідером, він звинуватив Захід у втручання у внутрішні справи своєї країни.

Якщо повсталі військові вмовляли своїх прибічників не виходити із своїх домівок, президент кинув заклик «За демократію!» і покликав людей її захищати на вулицях. Така формула мобілізації виявилася дуже ефективною. Прибічники Р.Т.Ердогана, як він і закликав, активно виходили на вулиці в ніч заколоту і після.

Але демократія, за яку люди кидалися на танки, дуже швидко почала згортатися: було введено режим надзвичайного стану. В країні призупинили дію Європейської конвенції із прав людини. Зокрема обмежили виїзд державних службовців за кордон. Почалися масові арешти і звільнення з посад. Десятки тисяч офіцерів заарештовано. За «зв'язки з Гюленом» заарештовано понад 50 тис. осіб. З роботи масово звільнені прокурори, судді, журналісти. 20 тис. вчителів, 15 тис. працівників вищої школи, серед них 2 тис. деканів втратили роботу. Пояснення влади: університети завжди були осередком антиурядових сил і розсадником змовників. По всій країні розпочалося полювання на реальних і удаваних ворогів режиму. Взагалі, під репресії підпали будь-які дисиденти, представники національних меншин, світські ліберали, – всі, хто міг би

заважати Р.Т.Ердогану втілити свої плани перетворення Туреччини в президентську республіку, а самому стати авторитарним, одноосібним правителем країни з відповідними наслідками у внутрішній і зовнішній політиці.

В ніч на 13 січня 2017 р. парламент Туреччини схвалив¹ внесення запропонованих Р.Т.Ердоганом правок до Конституції країни, які значно посилюють владу президента. 16 квітня того ж року в країні пройшов відповідний референдум. Не дивлячись на протести опозиції, за посилення повноважень очільника держави і трансформацію держави з парламентської республіки в президентську проголосували 51,41% учасників референдуму, не погодилися на це 48,59%. Це – найбільша і системна реформа державного устрою країни від 1923 р., коли Ататюк заснував світську Турецьку Республіку. Поправки до Конституції передбачають, зокрема, право для президента формувати і очолювати уряд, пропонувати бюджет і призначати більше половини членів вищого судового органу країни. У його пряме підпорядкування переходять збройні сили Туреччини і спецслужби. Главу держави обиратимуть на всезагальних виборах одночасно із виборами до парламенту. При цьому президент зможе і надалі залишатися членом партії. Фактично Р.Т.Ердоган одержав безмежну владу. Без струмувань і противаг, характерних, наприклад, для США, Туреччина стає не просто сильною централізованою державою, а країною із авторитарним режимом. Турецька модель успішного поєднання демократії та ісламу відійшла у небуття.

В свій час заради зміцнення Туреччини ПСР оголосила курс на вбудовування у процеси глобалізації і на вступ до Європейського Союзу. Євроінтеграція є непростю проблемою турецької зовнішньої політики. Її поступове зближення з європейськими країнами почалося в повоєнні роки: участь держави в “плані Маршалла”, перетворення на південний фланг НАТО, а також потреба в дешевій турецькій робочій силі для відбудови повоєнної Європи, – все це сприяло налагодженню тісних взаємин Анкари з країнами континенту. Впродовж десятиріч Туреччині вдалося досягти високого рівня інтегрованості з країнами ЄС у зовнішньоекономічній сфері. Згідно положенням Анкарського Договору про асоціацію з Європейською Економічною Співдружністю², який набув чинності з 1 грудня 1964 р., Туреччина після виконання низки умов мала стати його повноправним членом до 1995 р. Однак в 1995 р. з нею було укладено тільки угоду про безмитну торгівлю з ЄС, яка передбачала створення митного союзу, відмову від ліцензування і квотування при здійсненні імпорتنих операцій та усунення будь-яких перешкод на шляху товарів і послуг в обміні між країнами.

Справа в тому, що поки турецький уряд намагався реалізувати прийняті на себе за договором зобов'язання до накресленої дати,

¹ «За» проголосували 339 депутатів, «проти» – 142.

² “Спільний ринок”, створений 6 країнами Західної Європи в 1957 р., пізніше – Європейське Співтовариство, а з 1993 р. – Європейський Союз.

з'ясувалося, що за нових умов впливові кола в Євросоюзі перестали заплющувати очі на колишні “антидемократичні гріхи” своєї союзниці. Вони також зажадали від неї все нових і нових кроків у досягненні певного рівня соціально-економічного розвитку, подолання правових вад у законодавстві, насамперед, у Конституції, прийнятій у 1982 р. в умовах військового режиму. При такому підході лише до 1999 р. Туреччині вдалося добитися визнання за нею статусу країни-кандидата в ЄС. Туреччина йшла на нові й нові кроки у європейському напрямку, проте самі європейці досі не визначилися стосовно припустимості її членства. Серед європейців поширеною є думка: ЄС – це «християнський клуб», який не бажає поповнювати свої ряди за рахунок мусульман, чії традиції йдуть врозріз з духом Європи, що ґрунтується на християнстві. Християнство становить стрижень європейської цивілізації, визначає базову модель соціального порядку, заснованого на індивідуальній автономії, що в принципі не визнається ісламом. Тобто головна причина полягає у цивілізаційних відмінностях.

В провину Туреччині ставлять не тільки деякі низькі економічні показники, а й антидемократизм, зокрема, невизнання геноциду вірмен 1915 – 1916 рр.¹ і нерозв'язане курдське питання. Значення Туреччини було переглянуто у зв'язку із напливом мігрантів до європейських країн, що особливо посилюється у 2015 р. У березні 2016 р. між двома сторонами було укладено угоду, згідно якої Анкара мала допомагати зупинити потік біженців і приймати назад тих, кого депортують із Греції. За це їй обіцяли 3 млрд. євро і безвізовий режим. Однак у червні Анкара висловила своє невдоволення тим, що ЄС не виконує свою частину домовленості стосовно фінансів і скасування віз. Після липневого путчу 2016 р. Європарламент прийняв рішення про призупинення переговорів про вступ Туреччини до ЄС. У березні 2017 р. Р.Т.Ердоган звинуватив Європейський Союз у початку «хрестового походу» проти ісламу. Так він прокоментував рішення Європейського суду у Люксембурзі, за яким європейським роботодавцям дозволяється забороняти своїм працівникам носити на робочому місці хустки та інші релігійні символи. Після референдуму Рада Європи вирішила поновити моніторинг стосовно дотримання демократії у Туреччині. В свою чергу Р.Т.Ердоган заявив про намір провести референдум стосовно вступу до Європейського Союзу, оскільки таке прагнення у його співгромадян слабшає. Також президент закликав турків, які живуть у Європі, народжувати по п'ять дітей, які будуть вважатися європейцями, аби через 18 років вони могли впливати на європейські країни в різних питаннях. Зокрема, у курдському.

¹ На початку червня 2016 р. Анкара відкликала свого посла з Німеччини через те, що Берлін визнав геноцид вірмен Туреччиною. Наразі Україна не визнає масові вбивства вірмен у 1915 – 1916 рр. актом геноциду. Український уряд вважає, що він має бути рівновіддаленим від історичних подій, до яких Україна взагалі не причетна. Робити різкі кроки в цьому питанні можна лише після того, як турки і вірмени знайдуть спільну мову.

Напруження у цьому питанні зростає¹. Борючись за державну незалежність, радикально налаштовані курди вдаються до терористичних актів, які почастишали останніми роками. Такі ж засоби використовують бойовики Ісламської держави, які також атакують турецькі війська на сирійському кордоні. 24 серпня 2016 р. було розпочато турецьку військову операцію «Щит Євфрата» у Сирії. За офіційною версією – заради боротьби з тероризмом, а також для створення «вільної від тероризму зони» поблизу власних кордонів. Під терористами Анкара розуміє не тільки «Ісламську державу», але й курдські збройні формування. На початку вересня 2016 р. Р.Т.Ердоган оголосив про початок кампанії проти Робітничої партії Курдистану.

Складні відносини має Анкара з країнами арабського Сходу, оскільки Туреччина обрала в якості головного зовнішньополітичного партнера Сполучені Штати Америки, підтримує відносини із Ізраїлем – ворогом номер один усього арабського світу. Для арабських країн Туреччина – колишній агресор, а тепер надто вестернізована. Проте із посиленням ісламського чинника у її політичному і економічному житті відбуваються деякі зміни у ставленні з боку арабів.

Нові можливості відкрилися для Туреччини після розвалу Радянського Союзу і утворення на його території незалежних держав, частина з яких – тюркомовні. В свій час прем'єр-міністр Т.Озал назвав дезінтеграцію СРСР «історичною можливістю» для Туреччини стати регіональною наддержавою. Він проголосив гасло: «Великий Туркестан від Середземного моря до Китайської стіни». Йому вторили й інші політики президентсько-прем'єрського рівня: С.Демірель, Б.Еджевіт, Н.Ербакан. Усі вони сходилися на ідеї створення «Великого Турану» або «Туранського поясу» – геополітичного альянсу тюркських народів під егідою Туреччини. «Росія надто слабка, аби протистояти нам», – заявив турецький міністр А.Чей стосовно того, що «спадкоємець Великої Османської імперії» має створити нове об'єднання із Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизією та Туркменістаном, виконуючи «історичну місію старшого брата».

Раніше «старшим братом» для цих республік була Російська Федерація. Певний час відносини між РФ і Туреччиною були вельми дружні: обидва керівники держав наносили візити один одному, підписували двосторонні угоди в торгово-економічній та енергетичній сферах. Оскільки ЄС поставився негативно до проекту міжнародного газогону «Південний потік», було домовлено про спорудження «Турецького потоку»². Москва запрошувала Анкару приєднатися до Митного

¹ Детальніше – у главі, присвяченій Сирії. В самій Туреччині конфлікт з курдами триває понад тридцять років, він забрав понад 40 тис. життів, люди продовжують гинути.

² Туреччина має проблеми з енергоносіями. Хоча самі турки кажуть, що відсутність у них нафти – це щастя, бо нафта робить людей лінивими. Разом із тим було бажання скористатися так званою геополітичною рентою – вигодою від географічного розташування. ПСР поставила за мету перетворити країну на регіональний транзитний

союзу, створеного Росією, Казахстаном і Білорусією в рамках Євразійського економічного союзу. У Туреччині щорічно відпочивали понад 4 млн. російських туристів. Ситуація докорінно змінилася 24 листопада 2015 р., коли турецькі льотчики збили російський бомбардувальник Су-24, який увійшов у повітряний простір Туреччини і не залишав його всупереч численним попередженням. В.Путін заявив, що турки нанесли Росії «удар в спину». Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров заявив: «Воювати з Туреччиною ми не збираємося». Натомість Москва розпочала проти Анкари економічну війну з усіма належними заборонами¹.

На цьому тлі подальший розвиток одержали відносини Туреччини з Україною. Турецьке керівництво заявило, що ніколи не визнає анексії Криму, однак не підтримало санкцій, які оголосили Російській Федерації Євросоюз, США та інші держави. Співробітництво з Україною значно пожвавилось після листопада 2015 р. Відбулися візити на найвищому рівні.

Після невдалого військового заколоту літа 2016 р. політика по відношенню до Росії змінилася². Льотчик, який збив російський літак, був названий агентом Гюлена, організацію якого звинуватили у тому, що вона зіпсувала турецько-російські відносини. Р.Т.Ердоган задекларував відновлення партнерства, про що свідчив його візит 9 серпня 2016 р. до Санкт-Петербургу. Напередодні зустрічі з В.Путіним турецький президент сказав: «Це буде історичний візит, новий початок. На переговорах із моїм другом Володимиром, я вірю, буде відкрита нова сторінка у двосторонніх відносинах. Нашим країнам треба багато чого зробити разом». Зокрема, відновилося обговорення проекту міжнародного газогону «Турецький потік» (в обхід України). У травні 2017 р. російський «Газпром» розпочав будівництво, завершення якого заплановано на 2019 р.³

Військово-політична ситуація на Близькому і Середньому Сході останнім часом є нестабільною і навіть вибухонебезпечною, що не може не впливати на Туреччину. Важливе значення з точки зору безпеки країни мають такі фактори: можливість створення курдської держави на півночі

вузол для транспортних потоків газу і нафти, що пов'язували б Росію, Кавказ, Середню Азію, Іран, Ірак і Європу.

¹ Заборонене ввезення турецької продукції, припинено безвізовий режим, скасовані чартерні рейси, російським роботодавцям заборонено наймати турецьких працівників, згорнуто діяльність турецьких фірм, вислані з країни турецькі студенти тощо. Припинився потік російських туристів до Туреччини.

² Певну роль відіграло погіршення економічної ситуації в Туреччині, однією з причин чого стало скорочення туристичного потоку і зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі з РФ.

³ На заваді не стало вбивство посла Російської Федерації Андрія Карлова 19 грудня 2016 р. На відкритті виставки «Росія очима мандрівника: від Калінінграду до Камчатки» у Центрі сучасного мистецтва в Анкарі молодий турецький офіцер Мевлют Мерт Алтинташ зробив серію пострілів із словами: «Аллах акбар! Пам'ятайте Алеппо, пам'ятайте Сирію...» У всьому світі, крім самої Росії, переважна більшість людей вважає, що саме російські війська, які підтримують урядові сили Асада, винні у смерті тисяч безневинних жертв в Сирії.

Іраку і посилення сепаратистської активності курдів в самій Туреччині; вірогідність виникнення напруженості у зв'язку з Кіпром, що поділено на дві частини – грецьку і турецьку; конфлікт арабських країн із Ізраїлем, з яким Туреччина підтримує досить тісні відносини; політика головного зовнішньополітичного партнера – Сполучених Штатів Америки на Близькому і Середньому Сході; можливість виникнення конфліктів в республіках Закавказзя, Центральної Азії; сусідство Туреччини із Ісламською Республікою Іран; радикальність «Ісламської держави»; арабські революції, міжнародний тероризм і т. ін.

Турецька Республіка знаходиться в регіоні, де співіснують різні політичні режими, релігії та економічні системи. Завдяки своєму зручному розташуванню з виходом до Чорного, Середземного та Егейського морів, на Балкани, Кавказ та Близький Схід вона є точкою перетину найважливіших напрямків стратегічних шляхів, починаючи від Гібралтарської протоки, де сходяться морські та сухопутні шляхи трьох континентів. В Азії немає подібної країни, зовнішня політика якої безпосередньо впливала б на баланс сил у регіоні. Міжнародні оглядачі вважають, що Туреччина через зростання своєї могутності буде формувати новий курс зовнішньої політики, все більше уваги звертаючи на Схід і, поступово досягаючи своїх цілей, витискатиме Сполучені Штати і Захід із зони своїх інтересів. До тих пір вона балансуватиме між інтересами своїх стратегічних партнерів. Але вже зараз Туреччина виявляє все більше самостійності у своїй зовнішній політиці, що буде вносити все більше коректив у майбутньому.

Внутрішньополітичне становище Туреччини у другому десятиріччі третього тисячоліття характеризується наявністю домінантної партії – Партії справедливості і розвитку, сильним і дієздатним урядом, що є результатом соціально-економічного і політичного розвитку турецької держави. Разом із тим іншим наслідком є глибокі протиріччя в самому турецькому суспільстві з низки питань, що виявляється у його глибокому розколі на світську частину і прибічників ісламізації країни. Досвід розвитку Туреччини дає підстави для аналізу варіанту модернізаційних процесів у мусульманській країні. Як виявилось, вкрай складно за допомогою світської ідеології змінити архетипи і коди древньої культури, стрижнем якої є релігія.

Література

- Ахмедова Е.Р. Прагнення Туреччини до вступу в Європейський Союз: політико-правова позиція держав-членів ЄС /Е.Р.Ахмедова //Вісник Маріупольського державного університету. – 2014. – Серія: Право. – Вип. 7.
- Ахмедова Е. Захист прав людини як обов'язковий стандарт міжнародного права на шляху вступу Туреччини до європейської спільноти /Е.Р.Ахмедова // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2015. – № 1.
- Бостанджи Наджи Коротка історія турецько-українських зв'язків / Бостанджи Наджи //Східний світ. – 2011. – № 1.
- Бугар А. Гнучка дипломатія Туреччини: від геополітичного балансування до зміцнення регіональних лідерських позицій /А.Бугар // Зовнішні справи. – 2012. – № 4.

Бузаров А. Турецький гамбіт: сирійський військовий конфлікт загострився через втручання Анкари /А.Бузаров [Ел. ресурс] – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/analytics/turetskiy-gambit-siriyskiy-voennyu-konflikt-1455733760.html>

Варбанець П.А. Політика Анкари щодо затвердження Туреччини системоутворюючим ядром тюркського світу: надбання і прорахунки /П.А.Варбанець //Гілея. – 2014. – Вип. 88.

Волович О. Українсько-російська конфронтація і позиція Туреччини /О.Волович //Зовнішні справи. – 2015. – № 2.

Воротнюк М. "Арабська весна" – шанс регіонального лідерства для Туреччини? /М.Воротнюк // Зовнішні справи. – 2011. – № 11/12.

Воротнюк М. Протести в Туреччині та події на Близькому Сході: нормативні аспекти /М.Воротнюк //Зовнішні справи. – 2013. – № 10.

Гаджиев А. К вопросу о внутривостановочной обстановке в Турции: отношения между ПСР и военными /А.К.Гаджиев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/12-05-10a>.

Гіймоль А. Бунт проти султана Ердогана /А. Гіймоль //Український тиждень.– 2013. – № 24.

Джілавіян А.С. Вплив Партії справедливості і розвитку на формування нової зовнішньополітичної ідеології Туреччини /А.С. Джілавіян //Гілея. – 2014. – Вип. 85.

Дружиловский С. Турция: привычка управлять /С.Дружиловский [Эл. ресурс] Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5965

Игнатенко А. Молоко и мясо: Национальный прагматизм и имперский романтизм во внешней политике Турции /А.Игнатенко [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Moloko-i-myaso-14967>

Ильинцева К. «Турецкое лето»: причины и следствия бунта на Босфоре /К.Ильинцева //Неприкосновенный запас. – 2013. – № 91.

Кияниця Л.Л. Зовнішня політика Туреччини в контексті "Арабської весни": від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію /Л.Л.Кияниця // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – 2014. – Т. 160 : Політичні науки.

Корсунський С. Уроки турецької /С.Корсунський //Дзеркало тижня. – 2015. – № 47.

Масумова Н. Турция: задача вступления в ЕС как фактор экономического развития /Н.Масумова //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 7.

Махмудова О.А. Питання інтеграції Туреччини в Європейський Союз: прихильники і противники /О.А.Махмудова //Гілея. – 2014. – Вип. 86.

Маштабей В.Я. Економічна дипломатія Туреччини: характерні риси /В.Я.Маштабей //Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. – 2014. – № 3.

Молдобаев А. «Кипрская проблема»: история вопроса /А.Молдобаев [Эл. ресурс] – Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analytic/2/6/396.html>

Морква В. Туреччина між Заходом і Сходом – глобалізація чи міжцивілізаційний конфлікт /В.Морква //Історичні науки: проблеми розвитку. – Львів, 2002.

Мощенко О.М. Нова зовнішня політика Турецької Республіки в категоріях неосманізму та неопантюркізму /О.М.Мощенко //Гілея. – 2014. – Вип. 90.

Мхитарян Н. Посилення ісламського чинника у внутрішньополітичному житті Туреччини і його вплив на зовнішню політику країни в глобальному і регіональному вимірі /Н.Мхитарян //Дослідження світової політики. – 2005. – Вип. 33.

Онар Н.Ф. Турция: корпоративная модель? /Н.Ф.Онар //Pro et Contra. – 2012. – Июль – октябрь.

Орлова Т. В. Вестернізація Туреччини: історія і сучасність /Т.В.Орлова //Гілея. – 2011. – Вип. 46.

Павленко В.І. Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Туреччини / В.І. Павленко, В.П. Бочарніков, С.В. Свешніков //Наука і оборона. – 2015. – № 1.

Разливаев А. А. Турция: исламисты и армия. Кто кого? /А.А.Разливаев //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1.

Ратніков М.І. Проблеми американо-турецьких відносин за минуле десятиліття

- /М.І.Ратніков //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103, ч. 1.
- Сафрастьян Р. Турция и кипрская проблема: эпизоды «большой игры» /Р.Сафрастьян //21-й век. – 2005. – № 2.
- Татаренко Н.О. Туреччина: модернізаційні проекти і етатизм /Н.О.Татаренко //Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2014. – Серія "Політичні науки". –Вип. 21, ч. 2.
- Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності : збірник статей та аналітичних матеріалів. / Волович О.О., Воротнюк М.О., Габер Є.В. ; Нац. ін-т стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. – Одеса, 2011.
- Ульченко Н. Социально-экономическая политика Партии справедливости и развития Турции: от популизма к популярности /Н.Ульченко // Восток. Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2012. – № 3.
- Ульченко Н. Новый путь Турции? /Н.Ульченко //Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 6.
- Чубрикова О.О. Перехід до практичного втілення стратегічного партнерства України з Туреччиною /О.О.Чубрикова //Зовнішня політика України – 2012 : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети : щорічник. – К., 2013.
- Чубрикова О.О. Посередницька діяльність у врегулюванні конфліктів у концепції сучасної зовнішньої політики Туреччини /О.О.Чубрикова // Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К., 2014.
- Чубрикова О. Туреччина в ООН у 2003-2015 роках: шлях утвердження держави-лідера /О.Чубрикова //Зовнішні справи. – 2015. – № 12.
- Шлыков П. В. Гражданское общество в Турции: иллюзии и реальность /П.В.Шлыков //Восток. Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2009. – № 1.
- Шлыков В. Поиск политического равновесия. Эволюция партийной системы Турции в период Третьей Республики (1983-2009) /В.Шлыков [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/poisk_politicheskogo_ravnovesija_evolyucija_partijnoj_sistemy_turcii_v_period_tretjej_republiki_1983-2009_2009-07-03.htm
- Шлыков П. Турция после выборов 2011 г.: парадоксы политического развития под властью Партии справедливости и развития /П.Шлыков [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/turcija_posle_vyborov_2011_g__paradoksy_politicheskogo_razvitija_pod_vlastju_partii_spravedlivosti_i_razvitija_2012-01-19.htm
- Çağaptay S. Turkey's King. Erdogan After Davutoglu /S. Çağaptay // Foreign Affairs. – 2016. – May 8.
- Danforth N. Ankara's Fight Against the Kurds. The Logic Behind Erdogan's Escalation / N. Danforth // Foreign Affairs. – 2016. – 2016, June 3.
- Daul E.P. Conceptualising and testing the «emerging regional power» of Turkey in the shifting international order /E.P.Daul //Third World Quarterly. – 2016. – Vol. 37. – Issue 8.
- Ipek P. Ideas and Change in Foreign Policy Instruments: Soft Power and the Case of the Turkish International Cooperation and Development Agency /P.Ipek //Foreign Policy Analysis. – 2015. – Vol.11. – Issue 2.
- Lotyuk O. The relation between civil society and the state in European Union, Turkey and Ukraine /O. Lotyuk // Юридична наука. – 2014. – № 11.
- Seckinelgin H. Social policy and conflict: the Gezi Park-Taksim demonstrations and uses of social policy for reimagining Turkey /H. Seckinelgin //Third World Quarterly.– 2016. – Vol. 37. – Issue 2.
- Ziya Onis. Turkey's Two Elections: The AKP Comes Back / Ziya Onis. //Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – Issue 2.

Країни Африки

Як єдиного цілого Африки не існує. При тому, що в свій час були створенні і продовжують розвиватися декілька загальноафриканських структур, окремі країни настільки значно розрізняються за цивілізаційними характеристиками, рівню і темпам економічного розвитку, що виокремлюють регіон Північної Африки, що належить до арабомусульманського світу, Південну Африку (Південно-Африканську Республіку) та регіон, який має кілька позначень: Субсахарський регіон, Сахельська зона, Африка на південь від Сахари, Тропічна Африка, Чорна Африка. Наразі мова йтиме про держави саме цього регіону. Впродовж століть це – колоніальні володіння кількох європейських країн із відповідними характеристиками. На межі 1950 – 1960-х рр. колоніальній системі в Африці прийшов кінець. На той час в світі панувала індустріально-модерністська парадигма соціального розвитку, а регіон, що розглядається, являв собою величезний архаїчний і традиціоналістський анклав. Молоді африканські держави, які утворилися внаслідок краху колоніалізму, намагалися швидко увійти в цей світ прогресу. Тобто перед ними постала проблема суспільної модернізації в рамках моделі наздоганяючого розвитку. В цьому плані в їхній історії простежуються два підходи.

Перший підхід до модернізації орієнтувався на форсовану індустріалізацію. При цьому роль головного агента та організатора соціально-економічної деколонізації і національної консолідації відводилася державі. Ідеологічна складова такої стратегії – вельми різноманітна. На країновому рівні вона формувалася з опертям на антиімперіалістичні та націоналістичні гасла, на ідеї різних «соціалізмів», у тому числі марксистського гатунку. На регіональному рівні спочатку домінували концепції нового світового економічного порядку, а потім – «опори на власні сили». Африканці самі стали формувати усі ланки державного апарату, армії, поліції.

Відрилися широкі можливості для розвитку африканських культур. Повноправна участь у роботі ООН та інших міжнародних організаціях сприяли самоствердженню нових держав та їх громадян. Впродовж перших півтора десятка років політичної незалежності завдяки значному збільшенню прибутків від експорту та припливу зовнішніх запозичень були досягнуті певні успіхи, особливо в галузях освіти та охорони здоров'я. Проте сподівання на модернізацію економіки і динамізацію її зростання, пов'язаних із індустріалізацією і піднесенням сільського господарства, не виправдалися. Через вузькість і стагнацію національних ринків можливості розвитку імпортозаміщуючої промисловості швидко вичерпалися. Почалася деградація сільського господарства, що супроводжувалося деградацією місцевої екологічної системи. До цього додалася дія світової енергетичної кризи. Прагнучи відвернути економічну катастрофу, африканські лідери ухвалюють Монровійську стратегію

розвитку (1979 р.) і Лагоський план дій з її реалізації (1980 р.) на період до 2000 р. В основі – концепція «опори на власні сили». Серед пріоритетних завдань: самозабезпечення продовольством у регіональному масштабі, створення індустріальної бази, забезпечення умов для національного суверенітету над природними ресурсами, розвиток транспорту та зв'язку заради розширення внутрішньо африканської торгівлі та інтеграції тощо.

Найжорстокіша економічна криза 1980-х рр., до якої додалися страшна посуха та голод в багатьох країнах Сахельської зони, а також неспроможність субрегіональних економічних угруповань, скомпрометували ставку на державу як головного агента розвитку. В наслідок цього на перший план вийшли програми фінансової стабілізації і структурної адаптації, які розробили і фінансували Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Під дією цих програм сформувався другий, суто ринковий підхід до проблеми розвитку. Він зводився до лібералізації загального економічного облаштування, приватизації державного сектору, обмеження державного втручання у господарську діяльність суб'єктів ринку і до стимулювання експортного виробництва. Такий підхід відповідав світовому інтеграційному тренду, відомому як глобалізація.

Загальна картина ускладнювалася тією обставиною, що на африканський континент, як і на весь тодішній «третій світ», було перенесено протистояння двох суспільно-політичних систем – соціалістичної і капіталістичної, кожна з яких прагнула довести свої переваги. Капіталізм в уявленні африканців асоціювався з колоніалізмом, тому соціалістичні ідеї, особливо з урахуванням особливостей общинного менталітету місцевого населення, здавався привабливішим. До того ж Радянський Союз та інші соціалістичні держави не мали провини за колоніалізм на Чорному континенті¹. Свою роль відіграло сподівання, що соціалістичний табір допоможе молодим державам уникнути лих капіталізму і перейти до вищих щаблів розвитку, минаючи їх. Для значної частини африканських лідерів привабливими виявилися концепції «некапіталістичного розвитку» та «соціалістичної орієнтації». Правлячі партії оголосили своєю ідеологією «африканський соціалізм», деякі – марксизм-ленінізм. На шлях «некапіталістичного розвитку» стали уряди Гани, Гвінеї, Малі, Танзанії, Конго, Малагасійської Республіки, Сомалі, Судану, Буркіна Фасо, Мозамбіку, Анголи та ін.

Часто в країнах некапіталістичного розвитку ситуація була дуже непростою: жорстка диктатура лідера та правлячої партії, нерідко – криваві громадянські війни. Проте подібні проблеми спостерігалися і в тих країнах, які погодилися на капіталістичний розвиток. І в тих, і в інших дуже складно йшло творення державності, на що впливали фактори не тільки колоніального, а ще доколоніального минулого. Яким би не був

¹ Впродовж 400 колоніальних років з континенту в якості рабів вивозили найсильніших людей. Усього – понад 14 млн. (6 млн. загинули у неволі в самій Африці). Тому одна із найскладніших проблем – відновлення генофонду.

апарат колоніального управління, він ґрунтувався на тривалому досвіді, обслуговувався фахівцями і діяв як налагоджений механізм. Коли ж він розвалився, африканці мали самі створювати усю систему управління від низу до гори, не маючи відповідного досвіду та кваліфікації. В переважаючій більшості молодих держав виник розбухлий, непрофесійний і неефективний бюрократичний апарат, наскрізь корумпований, вражений розкраданням державних коштів, непотизмом¹, вертикальною солідарністю трайбалістського² типу. За умов загальної аморфності соціальних структур єдиною організованою силою виявилася армія. Історія постколоніального періоду в Африці – це історія нескінченних військових переворотів, коли скидалися цивільні уряди, в деяких країнах неодноразово. На чолі путчів, як правило, ставали молодші офіцери, які спиралися на підтримку проамериканського або прорадянського табору. Прийшовши до влади, ватажки заколотів перетворювалися на жорстоких диктаторів із прагненням швидкого збагачення. Тому по відношенню до таких діячів доладне використання терміну «клептократи»³. Наприклад, капітан Мобуту Сесé Секó⁴ у 1965 р. очолив державний переворот у Конго⁵ і став президентом. Коли його диктаторському режиму у 1997 р. прийшов кінець, особисті статки, за приблизними підрахунками, сягали понад 7 млрд. доларів, що вражає на тлі злиденного становища народних мас.

Господарська система функціонувала погано. Це сприяло поширенню «деструктивної економіки»: нелегальний видобуток та продаж корисних копалин, виробництво та поширення наркотиків, торгівля людьми, – в той час, як випуск готової продукції на душу населення скорочувався. Індустріалізація виявилася обмеженою, не дивлячись на масовану допомогу з боку «соціалістичного табору», чії ресурси були далеко не безмежні. Головна увага приділялася постачанню військової техніки та експертів з її використання (наприкінці 1980-х рр. в країнах Африки перебувало приблизно 9 тис. радянських і 54 тис. кубинських військових радників). Продукція створених за участю СРСР підприємств не знаходила попиту ані на внутрішньому, ані на світовому ринках. Соціалістичні ідеї не сприяли розвитку сільського господарства. Спроби переходу до колективних форм обробки землі за умов збереження примітивної техніки землекористування вели не до збільшення, а до

¹ Непотизм – синонім кумівства, тобто роздача вигідних посад своїм родичам та друзям.

² Трайбалізм – (від англ. tribal – племінний), відданість культурно-побутовій, культовій та суспільно-політичній племінній відокремленості.

³ Клептократія – від давньо-грецьких слів κλέπτειν – красти й κράτος – влада, панування, тобто буквально «влада крадіїв».

⁴ Повне ім'я – Мобуту Сесé Секó Куку Нгбенду ва за Банга у перекладі з мови нгбанді, означає «Воїн, який йде від перемоги до перемоги, і ніхто не може його зупинити».

⁵ За волею президента державу 27 жовтня 1971 р. було перейменовано в Республіку Заїр. У травні 1997 р. після скинення С. С. Мобуту в результаті успішного повстання проти його влади Лоран-Дезіре Кабіла проголосив себе президентом Демократичної республіки Конго.

падіння продуктивності праці. Працюючи не на власні потреби, а на «колектив», селяни втрачали стимули до трудової діяльності. Націоналізація великих господарств, які належали колонізаторам або місцевій знаті, і передача їх під управління мало зацікавлених в успіхах чиновників, тим більше зрівняльний розподіл землі серед селян вели до падіння продуктивності землеробства. Аграрні реформи на радянський кшталт призвели до різкого погіршення ситуації у сільському господарстві аж до голоду в ряді країн.

Авангардні партії, які монополізували владу, дуже швидко втрачали націленість на кардинальні перетворення, ставали інструментом панування кланових, племінних «вождів», швидко зростаючої всевладної бюрократії, що призводило на складання системи «партія-держава». Однак авторитарна система мало або зовсім не зачепила місцеві соціальні структури, що базувалися на територіально-земляцькій та етнічній солідарності. Владна еліта руйнувати їх не могла або вважала не вигідним. Можливо, через сподівання, що вони амортизують евентуальне¹ невдоволення авторитарними порядками. Ці структури – общини, групи селищ – часто являли собою автономні утворення, паралельні місцевим адміністраціям. Маючи певні власні ресурси, вирішуючи свої проблеми в обхід офіційної влади, звичним шляхом обговорення, під керівництвом традиційних вождів, вони фактично конкурували із системою «партія-держава». Однак це не був відкритий конфлікт, оскільки традиційне суспільство мало тою чи іншою мірою пристосовуватися до політичних реалій, що існували (наприклад, узгоджувати із офіційною владою кандидатуру нового вождя після смерті попереднього). При чому традиційне селянське середовище не потребувало якихось громадських організацій. Їхні функції, зокрема, правозахисні, виконувала сама община, принаймні, якщо її не чіпали. Така система дійсно певною мірою пом'якшувала негативні наслідки авторитаризму. Однак вона не змогла відвернути того, що стало зрозумілим з плином часу: реалізація соціалістичної ідеї в африканських країнах, лідери яких проголосили свою прихильність до «революційної демократії» завершилася накопиченням негативного досвіду. В результаті вплив радянської моделі на континенті не просто зійшов нанівець, а скомпрометував соціалістичну ідею як таку, хоча вона і втілювала нездоланну віру людини в ідеали соціальної справедливості.

Розпад СРСР призвів до зникнення соціалістичної альтернативи капіталізму. Цей факт по-різному був сприйнятий в Африці. Після втрати суттєвої фінансово-економічної та військово-політичної підтримки з боку країн «реального соціалізму», африканські лідери, які позиціонували себе як революційні демократи, намагалися зберегти владу. Заради цього деякі з них повільно відступали від попередніх позицій, інші – блискавично зреклися марксизму, треті заради збереження панування втягували свої

¹ Евентуальний – (від латин. *eventus* – випадок, наслідок) – можливий за умов, при відповідних обставинах.

країни у громадянські війни, однак все це далеко не завжди приносило бажані результати.

Задоволення з приводу краху Радянського Союзу гучно виявили ті режими, які йшли у фарватері Заходу (Кот д'Івуар, Кенія, Сенегал та ін.). Але минуло небагато часу, і деякі з лідерів відчували на собі загрозу власному благополуччю через внутрішній та зовнішній тиск. Перший – через зростання антиавторитарних настроїв серед співгромадян. Другий – через зміну ставлення з боку Заходу. Раніше чимало африканських країн одержувало від нього значну політичну та фінансову підтримку насамперед тому, що розглядалися як противага прокомуністичним режимам. Послаблення міжнародних позицій СРСР, що позбавило останні будь-якої опори, дозволило Заходу змінити підходи до африканських союзників. У сучасному світі всезагальним ідеалом проголошена демократія, яка давно пропагувалася Заходом в якості антитези політичній організації суспільства за радянським зразком. У зв'язку з цим ті авторитарні режими, які раніше підтримувалися Заходом, після розвалу радянського блоку стали для нього обтяжливими і компрометуючими прихильників демократії. Витрати на їх підтримку вже не були виправданими, тим більше, що населення Африки розчарувалося у можливостях однопартійної системи та харизматичних лідерів, які на неї спиралися. Розвинені західні країни наполягали на демократичних змінах, ув'язуючи їх із наданням африканським державам, що на них пристануть, фінансової допомоги. Офіційно така позиція стосовно демократизації пояснювалася виключно міркуваннями вищого порядку, а саме – турботою про прилучення Африки до «цивілізованого світу» та дотримання прав людини. Проте в глибині проглядає турбота про створення ліпших умов для втягування африканських країн до глобалізаційних процесів, від яких об'єктивно виграють найсильніші гравці – чи то найбільш розвинені країни, чи то транснаціональні корпорації.

Інша умова – «структурна перебудова», тобто другий шлях модернізації. Це мало стати інструментом впровадження неоліберальних моделей економічного та соціально-політичного розвитку в обтяженій боргами та іншими складними проблемами Африці, аби залучити її до світових інтеграційних процесів. Уряди африканських країн мали фактично відмовитися від участі у розвиткові власних господарств, надавши свободу грі ринкових сил і зробивши ставку на входження без протекціоністських заходів до світового ринку. Процеси лібералізації та приватизації певною мірою сприяли інвестиційному пожвавленню. Деякі макроекономічні показники покращилися. Проте в більшості країн Тропічної Африки запровадження неоліберальної моделі господарювання призвело до зниження загального рівня життя населення. Логіка проста: за цією моделлю роль держави має зменшуватися. Звужується і її соціальна функція, що невідворотно призводить до погіршення умов існування людей, особливо тих, кого не можна віднести до заможних. В умовах «рівної конкуренції» слабо розвинені економіки завжди програють сильнішим.

До того ж додається фактор так званого «замикання», коли найбільш розвинені країни воліють мати справу із такими ж самими, а решту використовувати як сировинний додаток, диктуючи йому зручні для себе ціни (хоч часом процес має зворотній напрямок, наприклад стосовно енергоносіїв).

Також треба мати на увазі, що неоліберальні ідеологи, які представляють МВФ та БРР, сконструювали у своїх головах ідеальну модель країни, де держава мінімально втручається у економічне та соціальне життя, забезпечуючи лише найнеобхідніші послуги для ефективного функціонування приватного сектору і захищаючи найслабших членів суспільства, а економіка самостійно регулюється за допомогою вільної конкуренції між приватними підприємствами. Такої країни не існує – ані в Європі, ані в Америці. Проте в Африці міжнародні агенції почали нав'язувати свої надумані рекомендації державам, які, за їхньою думкою, не були спроможними усвідомити свої «перспективи». Водночас ігнорувались місцеві історичні, цивілізаційні, соціальні, культурні особливості. Життя продемонструвало, що помилково відокремлювати економічний розвиток від рівня соціального і культурного прогресу суспільства. Тобто без врахування соціально-культурної специфіки Африки здійснення запозиченої стратегії розвитку виявилось малорезультативним.

Ідеологи і практики неолібералізму вважали, що в ході економічних реформ відбудеться становлення місцевого справді підприємницького класу та його політичних організацій, здатних суттєво вплинути на формування ринкової економіки та демократизацію суспільства. Однак від політики приватизації найбільше виграли не підприємці, а державна бюрократія найвищої ланки і пов'язана із державою торгово-посередницька буржуазія. Цим групам не потрібні ринкова економіка та демократія. Вони зацікавлені у збереженні монополії держави на владу, у тому числі і економічної.

Все ж результатами політичних змін у Тропічній Африці стали кінець жорсткого повсюдного авторитаризму, поява багатопартійності, принципу виборності законодавчої та виконавчої влади на різних рівнях, деяке звуження прерогатив глав держав тощо. Разом із тим виявилось, що Африканський континент, у порівнянні із країнами Латинської Америки, Східної Європи та Азії, відзначається більшим набором факторів, що перешкоджають демократичним трансформаціям. Ці фактори пов'язані як із кількісними характеристиками (низька питома вага середнього класу у соціальній структурі суспільства, високий рівень неписьменності серед населення тощо), так і якісними параметрами, пов'язаними із цивілізаційно-культурною специфікою Сахельської зони. Зокрема, запровадження багатопартійних систем у більшості випадків не змінює суттєво природи і ролі правлячої еліти. За спостереженнями політологів, більшість місцевих нових режимів очолювали представники старих владних груп, які довели держави та їхню економіку до жахливого стану. За таких умов збері-

гаються старі стилі та методи державного управління, старі протиріччя та проблеми. Базою африканської держави як такої залишилася клієнтельна практика, включаючи патронаж та різні форми «пошуку ренти». Влада за звичай концентрується у руках президента, який і контролює більшість клієнтельних мереж. Панує патримоніалізм, тобто привласнення суспільних ресурсів правлячою елітою і подальший розподіл їх між її членами та наближеними до неї особами. Тобто реальний механізм владарювання на початку XXI ст. продовжує спиратися на такі архаїчні цивілізаційні цінності, як культ вождя, соціальна ієрархія, той самий патримоніалізм. В цілому, продовжують панувати ідеї і норми, спрямовані на «розчинення» особистості та її потреб у колективі, на придушення її волі і стримування її соціальної та економічної активності, на збереження її психологічної несвободи. В результаті – дефіцит соціально-економічного динамізму.

Правляча еліта, беручи до уваги «віяння часу», наголошує свою відданість демократії, а насправді використовує її ідеї у своїх корисливих цілях. За умов «демонстративної» або показної демократії задовольняються лише деякі другорядні, технічні вимоги. Наприклад, дебатуються не найважливіші питання суспільного буття, а лідери вдаються до різного роду фальсифікації, насамперед, виборчих систем, зводячи до нуля можливості власного усунення від влади шляхом голосування. Не дивно, що у сприйнятті більшості африканців уявлення про демократію віддзеркалюють в основному негативні риси цієї форми організації влади. Демократія пов'язується із такими явищами, як «корупція», «зростання соціальної напруженості», «економічні негаразди». Поширенню принципів демократії західного типу у країнах Африки перешкоджають нерозвиненість елементів громадянського суспільства, вузькість соціальної основи, відсутність сучасної плюралістичної свідомості.

Природу політичного плюралізму в Субсахарському регіоні дуже сильно викривляють етнічні, кланові, конфесійні¹ протиріччя, які являють постійну загрозу стабільності держави та суспільства. Традиції представницької демократії на континенті не склалися. Впродовж століть тут практикувалися традиції селищного сходу – безпосередньої демократії, проте це є надто далеким від парламентаризму. Це – зовсім інший територіальний, політичний та історичний рівень. Крім общинної демократія Африка також знала владу племінних вождів, напівфеодальних князьків та царьків, які іноді сягали рівня деспотів традиційного східного типу, а також колоніальне правління – аж ніяк не демократичне. Подекуди залишилися традиції партизанської війни з їхніми традиціями авторитаризму. У всіх цих випадках особистість підкорювалася різного роду об'єднанням, поглиналася ними, втрачала самостійність і цінність, розглядалася лише як клітинка суспільного організму. Також не сприяли розквіту

¹ В Африці сповідують іслам, християнство, безліч місцевих культів. Існують так звані афро-християнські церкви та секти, фундаменталістські та інші організації, діяльність яких офіційно заборонена.

демократії в Африці міжнародна обстановка. За умов втручання колишніх колоніальних метрополій, міжнародних монополій та інших акторів вельми широкі політичні кола в африканських країнах вбачали у сильній одноосібній владі гарантію справжнього суверенітету.

Досвід розвитку Африки ще раз підтвердив абеткову істину: демократію неможна швидко запровадити через декрети, бо вона є політичною формою буття громадянського суспільства. А сучасне громадянське суспільство є продуктом тривалої еволюції, неможливе без наявності розвиненого середнього класу, розвинених ринкових відносин, що вже склалися, певного рівня економічного розвитку та стабільності, розвиненої системи неурядових організацій, політичної культури, що визнає і права, і обов'язки усіх громадян, легітимного насильства в інтересах суспільства.

Певні зміни у політичних режимах багатьох африканських країн почалися тільки від початку 1990-х рр. Вони здійснювалися знизу опозиційними силами і одержали назву «панафриканський рух проти однопартійності» – створення нових партій та рухів, що супроводжувалося масовими мітингами та маніфестаціями. Здавалося, що під тиском масових антиавторитарних виступів населення та наполяганням Заходу, формування громадянського суспільства вперше після одержання африканськими країнами незалежності мало набути певні конкретні обриси. Проте на практиці цей громадянський елемент опинився в тіні перших багатопартійних виборчих кампаній, на хід яких сильно впливала традиційна політична культура. За її канонами виборці мусили слідувати рекомендаціям вождів у своїх вподобаннях тих чи інших кандидатів на посаді у законодавчій та виконавчій владі. Суттєву роль при цьому також відігравав етнічний фактор. Саме на його основі, а також на основі кланових, місцевих, регіональних, конфесійних інтересів структувалися опозиційні партії¹. Однак ані вони, ані правлячі політичні сили не мали ніякої ефективної та реальної програми відбудови економіки і оздоровлення громадського життя. А збереження такого елемента політичної культури, як персоналізація влади та її концентрація в руках президента, зробило боротьбу за президентську посаду найважливішим моментом протиборства опозиції та правлячого режиму. В більшості країн Тропічної Африки результатом реформ стала або зміна провідних етнополітичних кланів у керма правління, або деяке розширення доступу опозиційних еліт до влади-власності. Становлення ж багатопартійних систем свідчить не про створення конкурентного середовища, а скоріш про інституціоналізацію «представницького клієнтелізму». Має місце закріплення нових форм патронажно-клієнтальних відносин в якості основи і

¹ Як правило, партії формуються за регіональною або етнічною ознакою, не дивлячись на те, що в більшості африканських країн такий принцип партійного будівництва заборонений конституціями.

механізму функціонування політико-державних інститутів і всієї владної вертикалі.

Як би там не було, а на початку XXI ст. багатопартійні режими встановилися у 40 державах Тропічної Африки, що відобразило зростання політичної активності населення. Звертає на себе увагу партійна багаточисельність. Наприклад, у Беніні на початок 2004 р. зареєструвалися 160 партій, в результаті на 45 тис. мешканців країни приходилася одна політична партія. В Камеруні у середині 2006 р. функціонувало 176 політичних партій. В Демократичній Республіці Конго у 2006 р. у парламентських виборах взяли участь 260 партій. Така множинність не є свідченням ідейно-політичної різноманітності партійних програм або установок. В Африці політичні партії виконують дві функції: структурують клієнтуру того чи іншого лідера або виражають етнічну, релігійну і мовну ідентичність. Мультипартійність нерідко нейтралізується діяльністю домінуючої партії із функцією консолідації існуючого політичного режиму, оскільки і вона зазвичай представляє інтереси провідного (найбільшого) етносу у немоноетнічній країні. Значна частина партій висуває демократичні та ліберальні завдання. Однак насправді на суд виборців, як правило, виносяться не різні стратегії розвитку, а набори взаємних звинувачень. Опозиція часто гудить правлячу партію або коаліцію за корупцію і різного роду скандали. В свою чергу, правлячий режим намагається всіма силами скомпрометувати опозицію і підкреслити власні досягнення.

На відміну від «старих» правлячих партій, які створювали свої масові громадські організації (профспілки, молодіжні об'єднання), майже всі «нові» партії слабко пов'язані із суспільством. Причина полягає насамперед у соціальній дезінтеграції, у низькому рівні організованості окремих груп суспільства, які неспроможні стати базою підтримки нових партій. Однак, не дивлячись на організаційну слабкість, африканські партії беруть активну участь у виборах, зокрема, у політичному житті своїх країн, в цілому. Це досягається передусім завдяки неформальним особистим зв'язкам політиків через мережу клієнтельних відносин, які виконують функцію партійного апарату і утворюють невидиму основу африканських партій. Переважаючий більшості політичних партій країн Субсахарської Африки притаманний відвертий прагматизм. Це призводить, з одного боку, до нечіткості їхніх програмних настанов, з іншого, – до утворення партійних союзів та коаліцій, які складно пояснити.

Африканським політичним партіям притаманний популізм лідерів і всієї партійної верхівки. Під час передвиборчих кампаній вони дають безліч нездійснених обіцянок. Серед них найбільш частими є: збільшення кількості робочих місць, асигнувань на соціальні потреби, ліквідація заборгованості по заробітній платі тощо. Однак при цьому – очевидне зречення від соціалістичних ідеалів. Натомість – проголошення або соціал-демократичних цінностей, як це має місце в Анголі, Мозамбіку, або – ринкових відносин (Малі, Бенін). На тлі невиразності програмних настанов

більшості партій виділяються ті, які мають чітко сформульовані партійні програми. Найчастіше – це колишні правлячі партії або їх спадкоємці. Прикладом можуть бути Народний рух за звільнення Анголи – Партія праці, Африканський національний союз Зімбабве – Патріотичний фронт, Об'єднання тоголезького народу та інші. Разом із тим виразні політичні програми мають деякі «нові» партії, зокрема, Патріотичний рух порятунку у Чаді, Демократичний і соціальний конвент, діючий у Нігерії та інші.

Особливості партійно-політичного життя Африки яскраво виявилися у процесі переходу від однопартійності до партійної плюралізму. Чи не єдиною метою партійної боротьби стало завоювання влади, при чому, будь-якими засобами. Особлива роль належить особистісному фактору, політичному суперництву лідерів, зіткненню їхніх амбіцій. Національно-державні інтереси, як правило, виявлялися далеко на периферії політичної боротьби. Подібна практика межувала із політичним аморалізмом. Часто вона призводила до загибелі тисяч людей.

Однак, якщо раніше Африканський континент був охоплений «заразою хакі», тобто військовими переворотами та встановленням військових диктатур, так наприкінці першого десятиріччя XXI ст. спостерігалось посилення демократичних тенденцій. Свідчення цього: проведення виборів на багатопартійній основі, зростання ефективності законодавчої влади, прийняття документів, найважливішим з яких є Африканська хартія з демократії, виборів та правління (січень 2007 р.). Міжнародне співтовариство підтримує ці процеси, при чому не тільки у фінансовому, кадровому, моральному відношеннях. Наприклад, збройні сили Європейського Союзу були тимчасово розгорнуті на підтримку збройних сил ООН під час виборчої кампанії у Конго, аби не допустити насильства або суттєво його обмежити. Приймавши Африканську хартію із прав людини і народів, місцеві держави виробили правові рамки для захисту цих прав. Були призначені перші 11 суддів до Африканського суду із прав людини і народів. У листопаді 2005 р. прийнято Протокол із прав жінок в Африці, покликаний гарантувати гендерну рівність у соціальному та економічному аспектах. Проте результативність цих та подібних заходів залишається вельми незначною через цілу низку обставин, які у сукупності призвели до того, що у більшості сучасних африканських країн склався вельми специфічний і, ймовірно без аналогів, первісний (основний) спосіб організації влади, який поєднує окремі принципи та інститути старих (традиційних і колоніальних) і нових форм автократії та демократії.

Однією з провідних рис політичного життя Африки є нестабільність обстановки. Дестабілізації в більшості країн певною мірою сприяла політична лібералізація. До одержання незалежності колоніальна адміністрація тримала під пресом численні племінні, релігійні, етнічні протиріччя в тій чи іншій країні перебування. Після деколонізації всі вони вийшли на поверхню, до них додалися нові з тенденцією до загострення. Регіон, що розглядається, є світовим лідером за чисельністю та запеклістю збройних конфліктів. Впродовж 40 років після набуття незалежності у понад

50 африканських конфліктах загинуло більше 5 млн. чоловік. Найбільш визначними стали конфлікти у Судані, Сомалі, Кот-д'Івуарі, Ліберії, Сьера-Леоні, Руанді, Бурунді, Демократичній Республіці Конго, Нігерії, Занзибарі (нині частина Танзанії), Нігерії, Кенії, Танзанії та ін. Найзапеклішим з усіх став конфлікт між народностями тутсі і хуту, в який були втягнені Руанда, Бурунді, Уганда, Демократична Республіка Конго, Ангола, Зімбабве, Намібія із 2 млн. жертв.

Справа в тому, що після одержання незалежності від бельгійського колоніального протекторату в двох країнах – Руанді і Бурунді – порушився природний для них своєрідний "суспільний договір", який існував між тутсі і хуту принаймні п'ять століть. Завойовники – кочовники-скотарі тутсі створили своєрідну економічну систему. В ній землеробство вважалося обов'язком хуту, їм же віддавалися на випас стада тутсі. Останні, будучи національною меншиною (приблизно 15% населення), в якості власників великих черед великої рогатої худоби, перетворилися на касту «шляхетних», чиїм заняттями стали війна і поезія. Вони займали адміністративні посади і мали 85 % загальних прибутків. Конфлікт між двома етносами був невідворотним. Поштовхом стали події в Руанді, яка одержала незалежність від колоніального уярмлення у 1962 р. Ображені хуту відразу ж прийшли до влади і почали відтісняти тутсі. Почалися масові вбивства тутсі, пік геноциду припав на 1994 р., коли впродовж 100 днів загинуло 800 тис. тутсі. У відповідь Руандійський патріотичний фронт, створений тутсі, заходився вбивати хуту, число жертв яких сягнуло 200 тис. В той рік кінець вбивствам тутсі поклав наступ Руандійського патріотичного фронту (тутсі) і взяття столиці – міста Кігалі 4 липня 1994 р. 2 млн. хуту, побоюючись розплати за різанину, вчинену по відношенню до тутсі, залишили країну. Пішла цепна реакція в Бурунді, де співвідношення тутсі і хуту було приблизно таким самим, як і в Руанді, а число жертв з обох боків у протистоянні налічувалося сотнями тисяч. Поки йшла війна, обидва народи – і тутсі, і хуту, швидко налагодили співпрацю із одноплемінниками по обидва боку кордону Руанди і Бурунді. В результаті, у міжетнічних конфлікт виявилися втягненими й інші держави, де мешкали тутсі і хуту. Час від часу укладаються перемир'я, але після них – знов загострення, як це мало місце у жовтні 2008 р. у Конго. Міжнародне співтовариство намагається залагодити конфлікт, відряджаючи своїх миротворців. Так, у березні 2013 р. ООН прийняв рішення посилити миротворчий контингент, який там знаходився і нараховував 18 тис. осіб, додатковими двома тисячами.

Поки що усі спроби примирити два народи не приносять результатів. Провалився спосіб Нельсона Мандели, який був апробований у Південній Африці. Ставши міжнародним посередником на переговорах між урядом Бурунді і повстанцями, колишній президент Південно-Африканської Республіки у 1993 р. запропонував схему "одна людина – один голос". Він заявив, що мирне врегулювання конфлікту можливе лише за умов відмови меншості тутсі від монополії на владу, і запропонував: "армія повинна

складатися, принаймні наполовину, з іншої основної народності – хуту, а голосування слід проводити за принципом одна людина – один голос". Влада Бурунді спробувала піти на цей експеримент. Він завершився дуже сумно: у тому самому 1993 р. президент країни П. Буйоя передав владу законно обраному президенту-хуту М. Ндайле. Через три місяці після виборів 21 жовтня 1993 р. військові вбили нового президента і людей з його найближчого оточення. У відповідь хуту винищили 50 тис. тутсі, а армія винищила у помсту 50 тис. хуту. Приблизно мільйон стали біженцями або переміщеними особами. Сьогодні вважається, що знов впроваджувати систему "одна людина – один голос" означає продовжувати війну. Це ще раз підтверджує ту обставину, що демократія не є ідеальним засобом для розв'язання всіх соціальних проблем. Часто саме вона розв'язує пристрасті, які тривалий час знаходилися під пресом авторитаризму. Або авторитаризм розв'язує нові: так уряд Зімбабве, намагаючись у 2000 р. відвести від себе гнів народу, розпалював ненависть до білих і захоплював захоплення ферм, які тим належали.

Вважається, що серед причин виникнення і загострення конфліктів у Тропічній Африці на першому місці стоїть недоладна система кордонів між державами, які колись колонізатори проводили без врахування ареалів розселення племен та їхніх взаємин. До цього додаються фактори релігійних суперечок, політичні амбіції лідерів, боротьба за владу, різний рівень соціально-економічного розвитку, бідність тощо.

Проте професор університету Осло К. Доккен головну роль відводить жадобі учасників конфліктів. Проведений аналіз виявив, що у більшості випадків боротьба точиться не стільки за доступ до природних ресурсів та районів, багатих на корисні копалини, скільки за збільшення обсягів їх видобутку і розширення ринків збуту із наступним використанням одержаних коштів на придбання зброї і продовження військових дій. Тобто діє замкнене коло: війна за право використання ресурсів заради продовження війни. Хоча значна частина війн в Африці зумовлена глибокою кризою державної легітимності і провалами в управлінні, величезну роль відіграє «військова економіка». У багатьох випадках, як показали конфлікти у Ліберії, С'єрра-Леоні, Демократичній Республіці Конго та ін., керівники держав під виглядом допомоги тій чи іншій воюючій стороні поширювали свою діяльність на непідвладні їм території, за допомогою армій, які часто складаються із найманих вояків, встановлювали контроль над експортом алмазів, золота, цінних мінералів, нафти, деревини та інших матеріалів заради власного збагачення. При чому навіть рядовим учасникам конфліктів війна приносила суттєве і швидке покращення економічного становища. Тому головним мотивом конфлікту і головною перешкодою його завершення є те, що ані політичні лідери, ані пересічні вояки не бажають відмовлятися від джерел швидкого збагачення. Не дарма найзапекліші конфлікти в Африці останніх десятиріч мали місце у названих країнах – найбільш багатих на ресурси.

Парадокс: навіть незначне покращення умов життя тих, хто брав участь у конфліктах і мав децицію прибутків від видобування та збуту цінної сировини, призвели до того, що значна частина африканців почала розглядати війни як шлях до покращення, а не погіршення економічної ситуації. Виявилося, що дуже багато різних сил зацікавлені не у в регулюванні конфліктів, а в їх продовженні. Окрім лідерів і вояків, які безпосередньо беруть участь у боротьбі, це – іноземні й транснаціональні корпорації, що прагнуть нажитися на хаосі та анархії і фінансують повстанський рух, війни, армії.

Свій інтерес мають торговці і перевізники зброї, найманці і ті фірми, які її постачають зацікавленим сторонам. За умов анархії та війни процвітають наркобарони і торговці людьми, криміналітет і фінансисти, зайняті відмиванням грошей, а також банки, зацікавлені у вільному русі капіталів і швидкому одержанні прибутків в районах, охоплених війною. З'явилася група, названа «лорди бідності» – це особи та організації, які збагачуються шляхом привласнення гуманітарної допомоги від держав-донорів. Всі названі персонажі прагнуть нажитися на природних багатствах регіону, охопленого війною.

У ХХ ст. світова економіка мала велику потребу у нафті та алмазах, на які багата Ангола. Певною мірою, природні ресурси стали карою для жителів країни, де точилася тривала і запекла війна. Парадокс: найбільший виробник нафти в Африці – Ангола входить до 15 найбідніших країн світу. Багатство сконцентровано в руках нечисельної верхівки, а прибутки від продажу нафти та алмазів впродовж довгих років йшли не на фінансування соціально-економічного розвитку, а на продовження війни. Склалася особливого роду влада – «хижацька автократія» – режими, які витрачають колосальні кошти на забезпечення свого панування та контролю над ресурсами і майже нічого – на потреби населення, до якого ставиться з усією байдужістю. Проте намагаються тримати його у покорі, тому відзначаються високим рівнем репресивності. Іншими характерними рисами таких режимів є надзвичайна некомпетентність та корумпованість.

Важливою рисою є регіональний характер конфліктів в Африці, оскільки між політичними лідерами різних країн існують тісні особисті контакти, досить розвинена регіональна формальна і неформальна економіка, багаточисельні потоки біженців, величезна кількість найманців, які мігрують із країни до країни, а також розпорошеність представників тієї чи іншої етнічної приналежності по сусідніх країнах, як це має місце у випадку із тутсі та хуту, що втягує у протистояння ті землі, на яких вони мешкають. Державні кордони не є перешкодою для руху мінералів, наркотиків, зброї, бойовиків і біженців, а також хвороб, серед яких найпоширенішими є СНІД, гепатит, малярія, нематода та інші. Часом для ворогуючих сторін війна, що затяглася, виступає своєрідним виправданням неспроможності організувати мирне життя в країні. На війну можна списати некомпетентність керівництва та його прагнення до жорсткої

влади. Збройні конфлікти вписалися у структуру багатьох африканських держав, являючи серйозну загрозу безпеці не тільки їх, а й усього світу.

Африка – континент, більшість населення якого потерпає від злиденності і поневірянь. Хоча сприятлива світова кон'юнктура дала можливість збільшення експорту мінеральної та сільськогосподарської сировини, що сприяло деякому економічному зростанню впродовж 2000 – 2007 рр., призупиненому у 2008 р., загострення економічних та соціальних проблем на континенті не подолано. А будь-який конфлікт призводить – крім жертв, матеріальних збитків, порушення прав людини для сторін, що беруть у ньому участь, – до збільшення числа біженців, які намагаються знайти притулок в інших країнах, насамперед більш розвинених і спокійних. З ними пов'язане розповсюдження хвороб, розширення бази світового тероризму, зростання злочинності, зокрема, поширення наркотиків тощо. Нині люди рятуються не тільки від війн. Значна частина – економічні мігранти. Приплив біженців із Близького Сходу до країн ЄС відсунув на другий план не меншу масу переселенців з Африки.

У листопаді 2015 р. на Мальті пройшов саміт ЄС – Африка, на якому було схвалено рішення про створення фонду екстреної допомоги країнам Чорного континенту для підтримки африканської молоді і припинення нелегальної міграції. Для цього передбачено виділення спершу 1,8 млрд. євро із подальшим збільшенням сум. Гроші Європи спрямовуватимуться на створення нових робочих місць для молоді, інтеграцію африканців, які повертатимуться на батьківщину, боротьбу із злочинними угрупованнями контрабандистів та зміцнення прикордонної охорони.

Серед африканських лідерів чимало тих, хто прагне до подолання конфліктності та об'єднання власних зусиль у розв'язанні численних проблем. Загальноконтинентальну єдність передбачає панафриканський проект, що виник понад 100 років тому. Спочатку він був популярним лише у інтелектуальної еліти і не користувався підтримкою широких мас африканського населення, але з часом зміцнював свої позиції. У сучасних умовах він виступає важливим інструментом згуртування африканських народів, подолання трайбалістських, етносепаратистських тенденцій, які породжують гострі міждержавні та внутрішньополітичні конфлікти. Важливу роль у цьому плані відіграє створення регіональних інтеграційних об'єднань. 25 травня 1963 р. на першій конференції незалежних африканських країн, що зібралася в Аддис-Абебі, було створено Організацію африканської єдності. Її головна мета вбачалася у відстоюванні політичної незалежності учасників, неприєднанні до існуючих блоків, досягненні економічної самостійності на противагу політики неоколоніалізму. 26 травня 2001 р. було оголошено про створення на основі цієї організації більш тісного регіонального об'єднання – Африканського Союзу. На середину другого десятиріччя XXI ст. до його складу входило 54 держави, тобто це – найбільша в світі регіональна міжнародна організація. Зразком для неї є інтеграційні ідеї, які реалізуються у Європейському Союзі. Африканські лідери заявили про намір створити

континентальний парламент, суд, центральний банк, спільний ринок і сформувати збройні сили та поліцейські підрозділи для підтримання миру на континенті. Амбіційність проекту виявилася у пропозиції створити Сполучені Штати Африки і запровадити нову грошову одиницю – афро. На сучасний момент головним завданням об'єднання є протидія негативним наслідкам глобалізації через сприяння соціально-економічному розвитку Африки. 30 січня 2016 р. у столиці Ефіопії, Аддис-Абебі, відкрився 26-й саміт Африканського Союзу. Офіційна тема: «2016: Африканський рік прав людини з упором на права жінок». Однак насправді його головними питаннями були ті, що пов'язані із безпекою на континенті.

Після одержання незалежності, а потім після закінчення «холодної війни» значення африканських держав на міжнародній арені дійсно зросло, проте на сучасний момент вони відіграють маловпливову роль у світовій політиці¹ та економіці. Разом із тим чимало подій та ситуацій стали об'єктом останніх: проблема голоду, економічна відсталість, конфронтація між країнами і всередині них, геодемографічні протиріччя тощо. У їх розв'язанні беруть участь універсальні та регіональні організації: ООН, НАТО, «Велика сімка» та інші. Вони вступають із країнами Африки у багатосторонні відносини і тим самим ускладнюють багатоликий світополітичний ландшафт. До цього додається суперництво за ресурсні багатства² Африки з боку країн Заходу і Сходу, найбільшу активність серед яких виявляють Сполучені Штати Америки, Франція, Індія, Росія і особливо Китай.

Безумовно, впродовж останніх десятиріч в Африці відбулися серйозні якісні зміни: припинили своє існування одіозні диктаторські режими, рухнула система апартеїду, заіснувала багатопартійна система, дещо скоротилася загальна кількість збройних конфліктів³, у більшості

¹ Африканські держави представляють третину складу ООН. Деякі політологи вважають, що їхні голоси зробили цю міжнародну організацію недієздатною.

² Ресурсний потенціал Африки є одним із найбільших на планеті: тут зосереджено приблизно 70 % світових біоресурсів. Надра Африки зберігають 90% світових запасів платиноїдів, 80% хромітів, 76 % фосфатів, 60% марганцю і кобальту, 40% алмазів, 37% золота. Континент вже зараз фактично є сировинною базою світової економіки, забезпечуючи 92% її потреб у платині, 70% – в алмазах, 35% – у марганці, 34% – у кобальті, 15,5 % – у бокситах тощо.

³ Наприкінці XX ст. висловлювалося сподівання, що у наступному столітті військові перевороти, міжусобні війни, у тому числі етнічні та релігійні, у середньотерміновій перспективі зійдуть нанівець. Однак перше десятиріччя XXI ст. показало марність подібних очікувань. У ЗМІ все частіше з'являються повідомлення про те, що тій чи іншій африканській країні відбувся заколот, переворот, вбито главу держави, прокотилася хвиля заворушень на етнічному ґрунті. Не пішов у минуле сепаратизм, підтвердженням чому – багаторічна громадянська війна в Судані (християнський та анімістичний Південь, представлений здебільшого національним рухом дінка, проти мусульманської Півночі), що завершилася проголошенням 9 липня 2011 р. Республіки Південний Судан – 54 держави Африки, 196-ої держави світу і 193- го члена ООН (відповідний намір про вступ заявлений).

країн ринкове господарство прийшло на зміну адміністративному регулюванню. Спостерігається зростання деяких економічних показників. Проте тут сконцентровано найбільше голодних, злидених, неписьменних, хворих людей світу, які існують у стані постійної політичної нестабільності і все гостріше відчувають свою убогість через демонстративний ефект глобалізації, що посилюється засобами масової інформації. Після нетривалої ейфорії від набуття незалежності, коли здавалося, що зміни на краще відбудуться дуже швидко, виявилось, що свобода не принесла очікуваного процвітання. Ситуація погіршується через особливості африканської демографії. Темпи зростання чисельності місцевого населення – 2–2,5% щорічно значно перевищують аналогічні показники розвинених держав (0,3%), де виробляється 75% світового ВВП. Невідповідність економічного та демографічного зростання веде до загострення на Африканському континенті проблем бідності, зайнятості, голоду, неписьменності, здоров'я, збереження екологічної рівноваги і ще більше сприятиме зростанню розриву між відсталими і гараздуючими країнами. За підрахунками експертів ООН, чисельність африканців до 2050 р. збільшиться з 728 млн. до 4,6 млрд. осіб і складатиме понад 40% населення Землі. Безглуздо сподіватися, що виразки, що назріли у найбідніших країнах світу, не прорвуться і не вразять інші регіони планети.

Стали поширюватися настрої «афропесимізму». Знакова поява ідей африканського громадського діяча Алі Мазруї про реколонізацію континенту колишніми метрополіями, але вже на гуманітарній основі. Проте його опоненти висунули контраргумент: де знайти необхідне число людей, які це будуть здійснювати? За часів колонізації білі йшли до Африки, не думаючи про її благо. Їм були невідомі принципи рівноправності у відносинах, прав і свобод людини, не зважаючи на колір її шкіри. До того ж, якщо стати на позиції реколонізації, слід визнати, що ті африканські країни, які на це б погодилися, самі неспроможні створити державу. Таке приниження викликало б сильний опір з їхнього боку. Пізніше А.Мазруї пом'якшив свою позицію, закликавши африканців до “самоколонізації” та об'єднання з метою відродження континенту. Роль авангарду у цих процесах він відводить Південно-Африканській Республіці – країні, де висунуто нову стратегію, названу “африканським ренесансом”. В ній – новий стимул для пробудження африканської думки і водночас залучення світової наукової громадськості до проблем цивілізаційного розвитку Африки.

Дехто із місцевих політичних і громадських діячів закликає «повернутися до коренів», аби у протистоянні вестернізації знайти нові стратегії розвитку. Інші вказують на концепцію «розвиваючих держав», яка виходить із досвіду азіатських «нових індустріальних країн», таких як

Тобто вести мову про політичну стабільність на континенті у найближчому майбутньому – справа далека від реальностей. Цей регіон аналітики називають регіоном комплексної нестабільності.

Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Малайзія, Таїланд та ін. Її прихильники пояснюють успіхи останніх саме роллю держави у дерегуванні економічним розвитком. Опоненти цієї концепції висловлюють сумніви щодо можливості її застосування у країнах Тропічної Африки через низьку якість інституціонального середовища, корумпованість та жадібність політико-бюрократичної еліти, її зануреність у патронажно-клієнтельні відносини, неспроможність субсахарських держав розробити і реалізувати політику, подібну до тої, що забезпечила успіх азіатських «драконів» і «тигрів». Однак остання світова фінансово-економічна криза наочно продемонструвала значення більш активної ролі держави у розв'язанні проблем розвитку – економічного, соціального, політичного, в ході якого тільки і виникають умови становлення і зміцнення громадянського суспільства.

Аналітики, шукаючи відповідь на питання, за яких умов можливе відродження континенту, називають такі: різке збільшення розміру допомоги розвинених країн на конкретні цілі на принципах партнерства; врегулювання поточних і відвернення потенційних збройних конфліктів; покращення правління, посилення його прозорості, зменшення корупції; збільшення інвестування у «людський капітал», насамперед, у розвиток освіти, охорони здоров'я, боротьбу проти небезпечних хвороб; забезпечення ширшого залучення до економічного та соціального життя жіноцтва; припинення «втечі капіталів» і «відпливу інтелекту»; перешкоджання «відмиванню грошей» і переведенню їх до банків розвинених країн; підключення Африки до інформаційної революції.

Реалізація названих заходів – справа дуже складна, може здатися нереальною. Здатність домінуючого соціокультурного середовища «перетравити» нововведення і дати адекватну відповідь на виклики глобалізації є вкрай обмеженими. І це за умов, коли постіндустріальні країни демонструють найвищу динаміку суспільних процесів. А на порядку денному для глобального розвитку залишаються соціально-економічні орієнтири, які транслуються Заходом на периферію світового господарства: висока якість життя, перетворення знань та інтелекту на головний ресурс суспільних трансформацій, а високих технологій – на локомотив розвитку. Треба підкреслити, що долі африканців і усього людства за умов глобалізації є тісно пов'язаними. Розв'язання африканських проблем – не є просто виявом альтруїзму з боку більш розвинених країн, а турботою про власне майбутнє, про стабільність світового співтовариства у XXI ст. і надалі. Адже на нинішньому етапі його розвитку простежується складання контурів інволюційної спільноти потенціально планетарного масштабу, що несе у собі гени своєї «паралельної історії». Тому становище, що реально складається в африканському регіоні розглядається ООН як інтегральна проблема стабільного розвитку цивілізації, що торкає колективні інтереси світового співтовариства.

Література

- Абрамова И.О. «Демографический дивиденд» и будущее Африки /И.О.Абрамова //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 11.
- Андреев А. Африка: испытание независимостью /А.Андреев // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 5.
- Васильев А. Африка: виден ли свет в конце тоннеля ? /А.Васильев. //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 9.
- Гришина Н.В. Гендерное неравенство в странах Африки южнее Сахары /Н.В.Гришина //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 3.
- Гусаров В.И. Социоэкологический кризис в Африке на новом этапе /В.И.Гусаров //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6.
- Гусаров В.И. Гражданское общество в Африке: очередная утопия или определенное будущее /В.И.Гусаров //Восток. – 2008. – № 4.
- Давидсон А.Б. Тропическая и Южная Африка в XX веке /А.Б.Давидсон //Новая и новейшая история. – 2000. – № 5.
- Дейч Т. Миротворчество на Африканском континенте /Т.Дейч //Азия и Африка сегодня. – 2007.– № 1.
- Дейч Т.Л., Усов В.А. «Восходящие» державы на Африканском континенте /Т.Л.Дейч //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 2.
- Деминцева Е.Б. Мифы и реальность африканской миграции /Е.Б.Деминцева //Азия и Африка сегодня.– 2013. – № 11.
- Денисова Т.С. Африканские конфликты и религиозные ритуалы /Т.С.Денисова // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 10.
- Дирда А. Африканський вектор зовнішньоекономічної політики КНР /А.Дирда //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 104, ч. 1.
- Емельянов А.Л. Особенности политического процесса и политических структур на Африканском континенте /А.Л.Емельянов // Полис. – 2013. – № 1.
- Емельянов А.Л. Имитационная демократия: африканский вариант /А.Л.Емельянов //Новая и новейшая история. – 2015. – № 5.
- Кияница Л. Економічні та політичні чинники поширення впливу КНР на африканському континенті /Л.Кияница // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95, ч. 1.
- Княздвірська К. КНР та Індія в боротьбі за Африканський континент /К. Княздвірська //Зовнішні справи. – 2013. – № 12.
- Ковальчук А.П. Как мир помогает Африке преодолеть кризис и наращивать темпы экономического развития /А.П.Ковальчук //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 5.
- Костелянц С. В. Конфликты по-африкански: динамика и способы урегулирования //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1.
- Костелянц С.В. Политическое лидерство в Африке /С.В.Костелянц //Восток. – 2011– № 6.
- Косухин Н. Д. Африка: поиски обновления. – К., 2007.
- Косухин Н. Африка южнее Сахары: партийно-политические системы и проблемы плюрализма властных структур //Азия и Африка сегодня. –2008. – № 5.
- Лебедева Э. Тропикоафриканская цивилизация в современном мире //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 4.
- Лебедева Э. Субсахарская Африка: конфликты и развитие // Мировая экономика и международные отношения. – 2014. – № 12.
- Маценко И.Б. Наименее развитые страны Африки: перспективы развития /И.Б.Маценко //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 11, 2014. – № 7.
- Мельянцева В. Субсахарская Африка: некоторые успехи и очевидные трудности развития /В.Мельянцева //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 11.
- Мішин О.В. Особливості формування та функціонування безпекових механізмів Африканського союзу /О.В.Мішин //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 95, ч. 1.

- Мишель С. Новые африканцы: Африка. Средний класс /С.Мишель, Ж.Барделетти //ГЕО: непознанный мир. – 2011. – № 8.
- Мовчан М.П. Політичні та економічні інтереси Китаю на Африканському континенті /М.П.Мовчан //Економічний часопис – XXI. – 2015. – № 3 / 4.
- Олійник Ю.І. Фактори політичної легітимації та групової ідентичності в Тропічній Африці – моделі етнічної нації, політичної нації і традиційного світогляду /Ю.І.Олійник //Гілея. – 2016. – Вип. 104.
- Олійник Ю.І. Політична самоідентифікація середнього класу тропічної Африки на матеріалі опитування африканських студентів в Україні /Ю.І.Олійник // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2016. – Серія "Питання політології" ; вип. 29.
- Панов П. Практики смены лидера в странах Черной Африки /П.Панов //Неприкосновенный запас. – 2014. – № 2.
- Рах Africana: континент и диаспора в поисках себя /Отв. ред. А. Б. Давидсон. – М., 2009.
- Политические системы и политические культуры государств Африки //Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы: Учебник для вузов /Под ред. А.Д.Воскресенского. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2015.
- Потемкин Ю.В. Гражданское общество в странах Африки: проблемы становления /Ю.В.Потемкин //Восток. – 2009. – № 5.
- Родригес А.М. История стран Азии и Африки в новейшее время: Учебник для вузов /А.М.Родригес. – М., 2009.
- Рыбалкина И.Г. Кризисы и конфликты в Африке /И.Г.Рыбалкина //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 3.
- Рябінін Є. "Сомалізація" Африканського континенту /Є.Рябінін //Зовнішні справи. – 2012. – № 9.
- Садыхов А. Китайский капитал на Африканском континенте /А.Садыхов //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. –2014. – №4.
- Сапсай А.П. Участь ЄС у врегулюванні конфліктів на африканському континенті /А.П.Сапсай, М.К.Манташян //Гілея. – 2013. – Вип. 72.
- Усов В.А. Африканский Союз: цели и реальность /В.А.Усов //Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 12.
- Шубин В. «Африканский ренессанс»: концепция или лозунг /В.Шубин, Л.Прокопенко // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 3.
- Ямчук А.М. Класифікація операцій ООН із підтримання миру на Африканському континенті /А.М.Ямчук //Держава і право. – 2012. – Вип. 57.
- Frank R. Does the Leader's Ethnicity Matter? Ethnic Favoritism, Education and Health in Sub-Saharan Africa /R.Frank, I.Rainer //American Political Science Review. – 2012. – Vol. 106. – Issue 2.
- Gudz N. The European Union in Africa: Incoherent Policies, Asymmetrical Partnership, Declining Relevance? /N. Gudz //West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – Issue 3.
- Gyimah-Boadi E. Africa's Waning Democratic Commitment /E. Gyimah-Boadi //Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – Issue 1.
- Joseph R. Growth, Security, and Democracy in Africa /R. Joseph //Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – Issue 4.
- Linke A.M. Population Attitudes and the Spread of Political Violence in Sub-Saharan Africa /A.V.Linke, S.Schutte, H.Buhaug //International Studies Review . – 2015. – Vol. 17. – Issue 1.
- McCauley D. The Political Mobilization of Ethnic and Religious Identities in Africa /D.McCauley //American Political Science Review. – 2014. – Vol. 108. – Issue 4.
- Pierskalla J.H. Technology and Collective Action: The Effect of Cell Phone Coverage on Political Violence in Africa /J.H. Pierskalla, F.M.Hollenbach //American Political Science Review. – 2013. – Vol. 107. – Issue 2.

Південно-Африканська Республіка

На початку першого десятиріччя минулого століття Південно-Африканська Республіка була вигнанцем світового співтовариства. В наш час вона входить до «Великої двадцятки» завдяки своїм досягненням в політичній, соціальній, економічній, культурній сферах. Африканці вважають ПАР найрозвиненішою державою на своєму континенті і покладають великі сподівання на те, що саме вона стане локомотивом загальноафриканського прискорення. Справа не у великому людському потенціалі – він складає лише одну двадцяту населення континенту¹, – і не в природних багатствах (в деяких африканських країнах їх не менше). Ця країна продемонструвала можливість швидкого економічного і соціального піднесення завдяки докорінним політичним змінам.

Понад 340 років на цій землі панувала система колоніалізму та расової дискримінації. Від початку європейського загарбання місцеве населення винищувалося і уярмлювалося, не маючи жодних політичних та соціальних прав. На цих територіях здавна мешкало чимало різних етнічних груп – зулуси, коса, венда, кої, сан, тсвана та ін. Привозилися раби із Індії, Індонезії, Малайзії, Мозамбіку, Мадагаскару та інших островів Індійського океану. Приїздили китайські переселенці. Відбувалася метисизація населення в наслідок змішаних шлюбів та позашлюбних зв'язків. Представників змішаних етнічних коренів південноафриканська держава класифікувала як «кольорових». «Небіле» населення складало понад три чверті мешканців.

Вся політична та економічна влада впродовж століть зосереджувалася в руках білої меншості – європейців – нащадків голландських, французьких, німецьких колоністів², переселенців з Великої Британії³. У расовій ієрархії вони посідали найвище положення із різноманітними привілеями. Чорне населення – найнижче: ніяких політичних прав і тільки 13% землі, при чому найгіршої, а родовища корисних копалин залишилися поза її межами. Ще у 1913 р. всю землю у Південній Африці закріпили не тільки за білими або чорними, але й за конкретними етнічними групами чорного населення. Тобто відбулося національно-територіальне розділення, результатом чого стала поява бантустанів – величезних чорних резервацій. Чорним дозволялося працювати на білих – обслуговувати панів і виснажуватися на їхніх копальнях та заводах. Для входу на території, де проживали білі, існувала система перепусток, що дозволяли перебування там. Така система проіснувала до 1986 р. Ситуація погіршилася у 1948 р., коли до влади прийшла Національна партія (утворилася у 1914 р.), яка

¹ При тому, що населення Африки перевалило за мільярд, в ПАР наприкінці 2015 р. мешкало біля 55 млн. осіб.

² За звичай їх називають африканерами – голландською мовою «африканець», раніше – «голландці» або «бури», буквально, селяни.

³ Велика Британія захопила ці землі в результаті англо-бурської війни 1899–1902 рр.

проголосила апартеїд¹ офіційною ідеологією та політикою держави. Будь-які спроби чинити опір цій державній лінії жорстоко придушувалися. Особливо лютував Пітер Віллем Бота на прізвисько «Великий Крокодил», який у 1978 – 1984 рр. займав посаду прем'єр-міністра, а у 1984 – 1989 рр. – президента країни. Впродовж того періоду від рук поліції загинуло 20 тис. чорних африканців, які не воліли миритися із гнобленням та дискримінацією

Дискримінація, нерівність, що виявлялися в умовах життя, роботи², освіти, медичного обслуговування тощо, – зумовили політичну активність чорного населення. Ще у 1912 р. супротивники апартеїду створили Африканський національний конгрес (АНК), що очолив боротьбу. Його союзниками виступили Південноафриканська комуністична партія (виникла у 1921 р.), Конгрес південноафриканських профспілок (створений у 1955 р.) та деякі нечисленні організації демократичного спрямування. АНК впродовж багатьох років організовував кампанії ненасильницького протесту, демонстрації та страйки. За часів найвищого розквіту на середину 1950-х рр. у його лавах нараховувалося приблизно 100 тис. осіб. У 1960 р. після розстрілу поліцією в Шарпівелі мирної демонстрації чорного населення, під час якого загинуло 67 чоловік, АНК був заборонений і перейшов на нелегальне положення. Його лідери, зокрема, Нельсон Мандела, Уолтер Сісулу, Гован Мбекі, Ах-Катрада, Денніс Голдберг, Еліас Мотсоаледі, Раймонд Мхлаба та інші одержали довічне ув'язнення. Ненасильницькі методи боротьби проти апартеїду змінилися проведенням диверсій на державних підприємствах та установах. Перші вибухи 16 грудня 1961 р. саморобних бомб, закладених членами бойового крила АНК «Умконто ве сизве» («Спис нації») під адміністративні будівлі та лінію електропередач, викликали справжній шок у білого уряду, що звик до рабської покори мільйонів чорних, яких не вважали за громадян у власній країні і забороняли мати будь-яку зброю. Африканська та кольорова молодь влаштовувала вуличні сутички, нападала на білих, особливо фермерів – найжорстокіших експлуататорів, та на африканців, які співробітничали із режимом білої меншості. Особливого резонансу набуло спонтанне повстання школярів в Соуето³ у 1976 р⁴. Воно розпочалося 16 червня і тривало кілька місяців. Під час його придушення сотні учнів вбили та поранили, тисячі – заарештували. Наслідком жорстокої розправи

¹ Дослівний переклад – «роздільне існування».

² Якщо серед білих безробіття практично не існувало, бо вони мали преференції в одержанні роботи, то серед чорних воно коливалося від 40% до 60% працездатного населення. У 1970 р. білі шахтарі одержували зарплату у 16,3 раза більшу, ніж чорні. У 1986 р. у Південній Африці 1,7 млн. осіб не мали постійного житла і жевріло у халупах із картону та жерсті. У 1982 р. дитяча смертність серед африканців у 5 разів перевищувала аналогічний показник у білих.

³ Соуето – комплекс із 26 селищ, розташованих у 18 км на південний захід від Йоханнесбургу.

⁴ Школярі протестували проти переведення усієї системи середньої освіти з англійської мови на африкаанс – мову, близьку голландській.

виявилось зростання політизації небілого населення. Саме від того часу почали виникати численні громадські організації, які до середини 1980-х рр. вступили до Об'єднаного демократичного фронту (ОДФ) – несучої конструкції легального антиапартеїдного руху. Особливе враження справили три великі страйки солідарності із учнями, що продемонстрували зростаючий економічний потенціал чорного населення. На відміну від збройної та підпільної діяльності, у якій брали участь сотні, можливо, тисячі чоловік, легальні демократичні організації залучали до боротьби проти апартеїду сотні тисяч, а у пікові моменти – мільйони людей. Важливу роль у мобілізації руху опору відіграли обшинні організації, які почали створюватися після «повстання школярів» у Соуето. Вони підтримали гасло АНК «Зробити країну некерованою» і відмовилися підкорюватися уряду. Наступний крок – створення альтернативних органів місцевої влади. Зміцнення обшинних організацій як все більш впливової політичної сили відбилося у висунутому ОДФ наприкінці 1985 р. гаслі «Від некерованості – до влади народу». Перші вуличні комітети виникли у 1985 р. У Порт-Елізабет, Крадоку і Порт-Альфреді, у Мамелоді – на початку 1986 р. та ін.

Лідери так розуміли завдання цих структур: пряме політичне представництво; зворотний зв'язок із керівництвом всіх рівнів; поширення інформації про те, що відбувалося у Південній Африці; обговорення тактики і стратегії невиходів на роботу, споживчих бойкотів та несплати місцевих податків; вирішення місцевих конфліктів через місцеві суди; участь в управлінні селищами. Вуличні комітети також почали тісно співробітничати із радами представників учнів, та також із профспілками і радами цехових старост. Нові форми діяльності дали поштовх народній політичній творчості. За оцінками ОДФ, «ніколи ще наші селища не були свідками таких дебатів, такої масової участі, такого прямого представництва не тільки за боку політичних активістів, але і з боку пересічних південноафриканців, яких все їхнє життя штовхали із сторони с сторону як обрубки дерева». Ця система народної влади вуличних комітетів довела свою ефективність у період, що передував запровадженню надзвичайного стану. ОДФ свідчив: «реальна демократія вперше стала виникати на вуличному та селищному рівнях, коли люди почали обирати структури, відповідальні перед ними. Вуличні комітети радо приймалися людьми, як їхні справжні представники». Вуличні комітети, участь в них тисяч мешканців селищ надали демократичному рухові дійсно масового характеру. Разом із профспілками, молодіжними і жіночими організаціями обшинні організації стали основою широкого фронту, який боровся проти апартеїду.

На середину 1980-х рр. серія міських та селищних повстань, страйків та споживчих бойкотів у поєднанні із здійснюваною АНК стратегією економічної війни, промислового саботажу і нападів на державні об'єкти завели країну у глухий кут. У відповідь уряд скасував низку законів апартеїду. У 1983 р. П.Бота виступив із пропозицією внести до Конституції

зміни, що передбачали участь кольорового населення та індійців в органах влади. З вересня 1984 р. набула чинності нова Конституція, яка передбачала створення трипалатного парламенту (представників білого, кольорових та індійців – без чорних). Проте більшість небілого населення оцінило реформи як недостатні і відмовилася брати участь у виборах. В липні 1985 р. за умов піднесення руху опору уряд запроваджує надзвичайний стан: політична діяльність заборонена, понад 30 тис. заарештовані, тисячі вбиті, серед них і ватажки незгодних. Ситуація все більше ставала некерованою, а очільники держави та правлячої партії все більше усвідомлювали, що половинчасті реформи неспроможні довго стримувати зростаючий конфлікт, зумовлений системою апартеїду.

В результаті поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів у країні склалися умови, коли і Африканський національний конгрес, і Національна партія зрозуміли, що вони швидше досягнуть своїх цілей шляхом політичних переговорів. Впливали декілька факторів: національно-демократичний рух, погіршення економічної ситуації, тиск світового співтовариства, а також поразка південноафриканської армії в Анголі, прихід до влади африканської більшості у Намібії. Очевидні політичні проблеми ускладнювалися економічною неефективністю режиму апартеїду. З одного боку, його мета полягала у тому, аби не випускати чорношкірих африканців за межі виділених їм територій, з іншого, індустріальна економіка потребувала робочої сили у «білих» міських районах. До того ж економіці на певному етапі розвитку потрібна значна кількість кваліфікованих робітників із хорошою зарплатою та високим рівнем потреб, а не розлючені злидарі, які постійно влаштовують страйки та споживчі бойкоти. І місцеві, і іноземні підприємці для ведення свого бізнесу потребували політичної стабільності, у протилежному випадку – потерпали від негарантованості безпеки капіталів. Коли почав діяти надзвичайний стан, проти країни задіяли міжнародні санкції, наприклад, іноземні банки заморозили кредити Південній Африці, що миттєво призвело до 50% падіння вартості місцевої валюти і гострого дефіциту капіталу. Світова спільнота засуджувала расову нерівність і закликала до реформ, до переговорів з метою винайдення політичного рішення конфлікту. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Південно-Африканська Республіка стала на шлях поступової відмови від політики апартеїду.

На початку 1989 р. з П.Ботою трапився інсульт. Замість нього на чолі Національної партії і країни став Фредерік Віллем де Клерк (1989 – 1994 рр.), до того – керівник Міністерства внутрішніх справ. Під час своєї виборчої кампанії напередодні парламентських виборів 1989 р. він висунув п'ятирічний план демонтажу системи апартеїду (без передачі влади африканській більшості). Ставши президентом, Ф.В.де Клерк проявив себе як реформіст-прагматик. Дехто з політологів називав його «Горбачовим Південної Африки». Він дійсно, як і перший і останній президент СРСР, ініціював злам авторитарного режиму, заснованого на ідеології, що

дискредитувала себе. Проте, на відміну від радянського керівника, Ф.В.де Клерк зміг контролювати перебіг реформ і не допустив, аби вони набули некерованого лавиноподібного характеру.

Зміни у державній політиці почалися відразу після виборів. Миттєво скасовані головні расистські закони – закон про розселення за групами і закон про реєстрацію населення. Виступаючи на відкритті сесії парламенту ПАР 2 лютого 1990 р., президент Ф.В.де Клерк оголосив про зняття заборони на діяльність АНК, Південноафриканської комуністичної партії та інших організацій, а також про звільнення після 27-річного ув'язнення командувача «Умконто ве сизве» Нельсона Манделі, інших активістів АНК. Конгрес напередодні переговорів вимагав скасування усіх законів апартеїду, доступу до влади чорної більшості, проведення вільних демократичних виборів. Офіційні багатосторонні переговори із політичного врегулювання в ПАР розпочалися у грудні 1991 р. Однак попередні прямі перемови між основними сторонами – урядом Національної партії і Африканським національним конгресом, які носили відкритий характер, йшли із травня 1990 р. Їм передували кілька років закритих контактів між представниками режиму Преторії і керівниками АНК, що розпочалися ще з середини 1980-х рр. Таким чином, в цілому процес політичного врегулювання, що завершився вільними виборами у квітні 1994 р., тривав у тій чи іншій формі майже десять років. Вони відбувалися дуже непросто, їм чинилися перешкоди як з боку білих, так и з боку чорних. Так 10 квітня 1993 р. був вбитий генеральний секретар Південноафриканської комуністичної партії Крис Хані, що багатьма було розцінено як спробу правих білих зірвати переговори, а країну поставити на межу громадянської війни. К.Хані мав величезну популярність серед африканського населення, особливо серед молоді. Згідно опитуванням громадської думки, проведеним напередодні вбивства, він посів друге місце після Н. Манделі, і противники АНК злякалися від перспективи, що ця людина може невдовзі стати президентом країни.

АНК оголосив про проведення масових дій з метою примусити уряд задовольнити його вимогу про призначення на найближчий час дати проведення всезагальних виборів, а також інших вимог. Уряд поспіхом прибирав останні закони апартеїду. 3 червня 1993 р. представники 26 партій прийшли до компромісу і призначили попередню дату проведення перших в історії багаторасових виборів – 27 квітня 1994 р. Зусилля двох основних учасників переговорів – АНК і уряду Національної партії – були відзначені присудженням їхнім керівникам – Н.Манделі та Ф.В.де Клерку – Нобелівської премії миру.

17 листопада 1993 р. парламент ПАР, де більшість мала правляча Національна партія, схвалив проект нової – тимчасової або перехідної Конституції. Термін її дії передбачався у два роки для того, аби обраний на всезагальних виборах парламент мав можливість розробити нову, постійну конституцію. Окрім звичайних функцій парламент конституював себе як

Установчі збори, що склалися із 490 членів (400 депутатів Національної асамблеї і 90 сенаторів). Саме у цьому полягала важлива частина досягнутого компромісу. Установчі збори виявилися ніби зв'язані конституційними принципами, які не можна було змінити при розробці нової конституції. Вони включали, зокрема, гарантію збереження приватної власності. Ця обставина забезпечила наступність політичного врегулювання для більшості білого населення, яка в такий спосіб зберігала свою економічну владу у Південній Африці, хоча і відмовлялася від більшої частини політичної. Закон про перехідну Конституцію 1993 р. урівнював в правах усе населення країни, тобто скасовувався апартеїд як система. Розпочинався перехід від репресивного режиму, що дискредитував себе, до конституційної держави, де декларовані права громадян захищає суд і де править демократичний уряд.

Таким чином, в ході тривалих і складних переговорів між різними політичними формуваннями Південно-Африканської Республіки було досягнуто компроміс, підтриманий організаціями, що репрезентували майже 100 % населення країни. Ініціатива, звичайно, належала АНК, який використовував різні форми тиску на уряд. Масові політичні дії не дозволили тому затягнути передачу влади демократичній більшості, але це було б неможливим без готовності АНК йти на розумні компроміси, які забезпечували як політичні, так і економічні права білої меншості.

Вибори пройшли 26 – 29 квітня 1994 р. За АНК проголосували 63%, в той час як за Національну партію – 20%¹, 10% – за Партію свободи Інката (представник народності зулу). Решта політичних партій не змогли подолати 5%-й бар'єр, необхідний для включення їхніх представників до складу уряду. З представників партій-переможниць було сформовано уряд національної єдності, який мав керувати країною у наступні п'ять років. В ньому АНК мав 18 портфелів, НП – 6 і зулуська «Інката» – 3. У листопаді 1995 р. пройшли вибори до місцевих органів влади, в яких 64% голосів виборців АНК, Національна партія – 16%, Партія свободи Інката – 0,4 %. 9 травня 1994 р. Національна асамблея одноголосно обрала президентом Н.Манделу² – президента АНК від 1991 р., чиї видатні здібності сприяли врегулюванню тривалого конфлікту, а також у збереженні стабільності в країні у перехідний період. Перехід влади від білих до чорної більшості не супроводжувався ані кривавою бійнею, ані навіть серйозними ексцесами на відміну від інших країн Африки із значним білим населенням (Ангола, Мозамбік, Родезія-Зімбабве, Кенія), де зміна влади була пов'язана із громадянськими війнами або збройними повстаннями, етнічною ненавистю та економічною катастрофою. Неабияке значення мала й та обставина, що у ПАР перехід влади відбувався вже після закінчення «холодної війни», коли внутрішні протиріччя африканських країн не підігрівалися із-зовні.

¹ Завершився майже півсторічний період домінування Національної партії, натомість Африканський національний конгрес став правлячою і найвпливовішою партією країни, якою є й досі. Він представляє інтереси двох третин населення.

² Посади віце-президентів зайняли Табо Мбекі (від АНК) та Ф. В. де Клерк (від НП).

Нова влада поставила собі за мету покласти край расовій дискримінації більшості населення країни. Були розроблені програми покращення умов життя для тих, хто зазнавав дискримінації, заради включення до тих видів діяльності, які раніше вважалися монополією білих. Разом із тим уряд Н.Мандели прагнув не вдаватися до дій, що могли б зашкодити важливим для країни економічним структурам. Ця політика подобалася не всім. Розчарування відчувала та частина чорного населення, яка сподівалася, що з новою владою її становище покращиться негайно і кардинально. А у середовищі білих зростала невпевненість у майбутньому та побоювання розвитку чорного расизму. Але невдоволення з обох сторін не виходило за помірковані межі. За широкою участі громадськості 490 представників від 7 партій, що увійшли до Конституційної асамблеї, склали нову Конституцію, яка набула чинності 4 лютого 1997 р. У її преамбулі зазначено: «Ми, народ Південної Африки, визнаємо несправедливість нашого минулого... [і] вважаємо, що Південна Африка належить всім, хто живе в ній, і ми єдині у нашій багатоманітності. Тому ми... приймаємо цю Конституцію як вищий закон Республіки, аби подолати минуле розділення... покращити якість життя всіх громадян і вивільнити потенціал кожної особистості».

Прийшовши до влади, АНК почав, за його власним визначенням, здійснення національно-демократичної революції, в ході якої мали «вирішитися антагоністичні протиріччя між пригнобленою більшістю та її гнобителями»: ствердження і зміцнення африканського націоналізму, збереження і розширення основ ринкової економіки за умов перерозподілу власності на користь чорної буржуазії, турбота про добробут чорної більшості і захист її інтересів. За думкою теоретиків АНК, єдино можливою південноафриканською нацією є нація африканська, заснована на єдності багатоманітних африканських культур («ідентичностей»), а неафриканці можуть стати членами цієї нації, тільки відмовившись від своєї власної «ідентичності» і прийнявши африканську. Важливо також підкреслити, що з часом із настановних документів АНК зникло будь-яке згадування про те, що національно-демократична революція має врешті решт підвести суспільство до наступного, соціалістичного щабля, або перейти на нього. Національно-демократична держава, яку розбудовує АНК, визначається як соціал-демократична, що, за думкою союзників-комуністів, далека від соціалізму.

Докорінні перетворення політичної системи ПАР після 1994 р. поклали початок і соціальним змінам в країні, хоча глибокої ломки соціально-економічної структури (націоналізація промисловості¹, перерозподіл землі) не відбулося. Соціальні перетворення, покликані викоринити спадщину апартеїду, можна умовно поділити на ті, що покращують соціальне становище широких верств африканського населення, але не змінюють соціальну структуру суспільства, і ті, що ведуть до змінювання соціальної структури. До перших відносяться урядові заходи із поліпшення

¹ На 2015 р. державі належали лише дві шахти – із добичі вугілля і алмазів.

соціальних параметрів життя африканського населення, такі як: будівництво дешевого житла, його електрифікація, постачання населення чистою питною водою, покращення медичного обслуговування тощо. Однак цих заходів недостатньо, аби докорінно змінити на краще соціальне становище африканського населення ПАР. Базові показники, від яких відштовхувалася влада при оцінці соціальних параметрів життя чорного населення у порівнянні із іншими етнорасовими групами людності країни, потребували заходів, спрямованих на змінювання соціальної структури африканської общини. Була висунута програма «позитивних дій», покликана створити для цієї категорії населення пріоритетні умови їхнього просування соціальними сходами: встановлення обов'язкової квоти при прийомі африканців на роботу; збільшення для них можливостей у сфері освіти і професійного навчання; створення сприятливих умов для африканського бізнесу тощо. За десятиріччя, що минули, найзначніші зсуви відбулися саме у бізнесі – різко зросла чисельність африканських підприємців, збільшилася кількість великих компаній. Проте радикальних зрушень у соціальній структурі широких африканських мас не відбулося. Серед них – найбільше безробітних, найнижчий рівень освіченості, найбільше ВІЧ-інфікованих тощо. Заходи пасивного покращення життя цих верств населення потребують великих фінансових витрат, що важким тягарем лягає на бюджет і знижує темпи економічного зростання. Система «позитивних дій» певною мірою погіршує міжетнічні відносини і фізичні показники виробництва – продуктивність праці, керованість виробничими процесами і т. ін. Однак саме в такий спосіб влада намагається гармонізувати рівні життя всіх етнорасових груп населення ПАР. Сама нова африканська еліта наполягає на посиленні заходів стимулювання чорношкірого населення в економічній діяльності, оскільки вважає: якщо розрив між багатими і бідними прошарками не буде подолано, то у середньотерміновій перспективі можлива серйозна криза.

Криза може зумовлюватися і тією обставиною, що політична система, що склалася у ПАР після 1994 р., не має дієвої опозиції. Ще у червні 1996 р. представники Національної партії вийшли із складу уряду, заявивши, що протиріччя із АНК шляхом переговорів врегулювати неможливо: будь-які їхні пропозиції наштовхуються на опір з боку правлячої партії. Суперечки стосувалися системи формування виборних органів влади за мажоритарним принципом, яка не залишала білій меншості ПАР шансу на участь в управлінні державою, і економічної програми – «Програми реконструкції та розвитку». За думкою опонентів АНК, ця програма проголосила «соціально-економічні реформи на соціалістичних основах» і означала відмову від ринкової економіки. Наступні роки підтвердили певні резони критиків: реформування економіки відбувається повільно через спротив могутніх, тісно пов'язаний із АНК профспілок. У багатющу за своїми ресурсами країну неохоче йдуть інвестори, оскільки їх відлякують своїми нескінченними вимогами ті самі

профспілки. Національна партія врешті решт саморозпустилася. Здавалося б, політична система ПАР набула відносно стабільного вигляду, коли правляча партія не просто домінує, але й може не турбуватися про дії опозиції, принаймні, інституціоналізованої опозиції у вигляді інших політичних партій. Однак, за думкою політологів, в ситуації, коли роль інституціоналізованої опозиції через відсутність сильних партій та яскравих лідерів зведено до мінімуму, а невдоволеність потреб і чаянь громадян достатньо значна, зростає ймовірність формування і розвитку різних так званих «позасистемних» форм політичної участі, у тому числі достатньо деструктивних. Таким чином, знов вимальовується невизначеність у віддаленій перспективі.

Велике значення для утримання політичної стабільності на перехідному етапі розвитку ПАР мали керівництво з боку загально-визнаного авторитета – Н.Мандели, його спокійний і розсудливий стиль, політичне мистецтво та посередницький талант. Вражає той факт, що йому довіряли і чорні, і білі, і «кольорові», і низи, і велика біла буржуазія. Він любив повторювати, що девізом його політичної боротьби ніколи не було: «Вся влада чорним!», натомість – «Одна людина – один голос». Перш за все він спромігся добитися безумовної лояльності щодо нового уряду поліції та армії ПАР (в основному білих у расовому відношенні) і таким чином створити найважливіші передумови для плавного і координованого розвитку інфраструктури країни. Н. Мандела став символом згоди нації. На піку слави і всезагальної поваги в 2 червня 1999, коли відбувалися парламентські вибори, він пішов у відставку¹. На тих виборах його партія одержала 66,35% голосів, друге місце посіла Демократична партія – 9,56 % голосів, третє – Партія свободи Інката з результатом 8,58 %. Усього брали участь 50 партій та організацій, проте вони мали значно менші показники. Вражала електоральна активність населення – в середньому по країні вона становила 85% (15,5 млн. осіб), а у сільських районах сягала 87%.

Наступником Н. Мандели став син його соратника і друг Табо Мбекі. У віці 14 років він вступив до Молодіжної ліги АНК, а потім виріс до голови Африканського національного конгресу. Його головна характеристика – «людина честі», серед рис вдачі – європейські манери, скромність, витримка, широка освіченість, репутація прозахідного ліберала. Оскільки партія перемогла на виборах, її керівник посів президентське крісло. Офіційний вступ на посаду відбувся 16 червня 1999 р., у 2004 р. Т.Мбекі переобрали на другий термін (до квітня 2009 р.). Його найбільшими досягненнями в ролі голови держави називали насамперед досить швидке і тривале – майже десять років – економічне зростання. Тому сприяли ліквідація апартеїду, стабілізація політичного

¹ Нельсон Мандела помер 5 грудня 2013 р. у віці 95 років. На батьківщині його шанували як батька нації. У всьому світі – як борця проти апартеїду і за людську гідність. Реакція на його смерть і прощання з ним за участю лідерів десятків країн знов підтвердили, що ця країна посідає особливе місце не тільки в Африці, а й на міжнародній арені.

становища в країні, а також скасування режиму міжнародних санкцій. Змінився характер зовнішньоекономічних зв'язків: відбулася фактична реінтеграція ПАР до світової економіки. Важливу роль відіграла достатньо жорстка макроекономічна політика уряду. Позитивний вплив мали заходи із стабілізації національної валюти, що змусило іноземних вкладників капіталів повірити у спроможність південноафриканців створити відповідний інвестиційний клімат. Мали значення проведення лібералізації зовнішньої торгівлі, надання податкових пільг інвесторам, збільшення обсягів внутрішніх заощаджень, створення нових робочих місць, помірне підвищення зарплати і реформування ринку праці. Поступово почала здійснюватися приватизація, проте держава пішла на продаж на ринку лише частини пакету акцій, активів (не більше 49%), аби обов'язково зберегти управління над компаніями, що перейшли до приватних підприємців. Разом із тим уряду доводилося долати опір профспілок, через їхнє побоювання негативних наслідків приватизації.

Уряд Т.Мбекі продовжив, причому більш активно і навіть агресивно, здійснення політики «позитивних дій» – перерозподілу посад у державі, у приватному секторі на користь представників раніш гноблених прошарків, а також прискорення їх просування службовими сходами¹. В країні вступили в силу закони, спрямовані на зміцнення принципу «демографічної репрезентативності», тобто приведення кадрового складу у відповідності до расового складу населення країни. У 2003 р. уряд прийняв Закон про розширене наділення економічною владою чорних, спрямований на забезпечення зростання чорного бізнесу та зайнятості чорного населення. Запроваджено «расові квоти» – обов'язкова рознарядка прийому чорношкірих південноафриканців на навчання і роботу ледь не для кожного навчального закладу і кожної фірми. З'явилося чимало «дітей революції 1994 року» – чорних мільйонерів, які дуже нагадують новурішів пострадянських Росії та України. Чисельність багатих африканців сягнула приблизно 10% населення, зростала чисельність середнього класу. При тому, що ВВП на душу населення у 2008 р. склав 10100 \$ (у США –

¹ При заповненні вакансії перевага віддається чорному кандидату, навіть при відсутності всіх необхідних критеріїв. Коли на перших порах після падіння системи апартеїду політика переваг чорним носила поміркований характер, вона цілковито вписувалася у достатньо поширену гуманітарну практику розвинених країн, коли соціально незахищеним групам населення (інваліди, самотні жінки із дітьми, деякі раніш дискриміновані етнічні групи та інші) надаються певні квоти на підприємствах та установах (в обмін на ті чи інші пільги для підприємців), зазвичай на рівні 5 – 10%, у доповненні до нормального набору співробітників на основі професійних критеріїв. Це суттєво не відбивається на продуктивності праці і навіть може сприяти поліпшенню соціального клімату. Коли ж за правління Т. Мбекі політика переваг чорним набула масового характеру, це стало небезпечним навіть суто технологічно. Наприклад, на шахтах із глибоким видобуванням запровадили «хартії», які вимагали 40% найвищих управлінських та інженерних посад заповнити чорношкірими фахівцями, яких просто не було, і брали будь-кого. В результаті на шахтах почастишали аварії.

46 900), ПАР відносилася до країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу.

Однак не розвиток промисловості найновітніших напрямків зумовлює зростання її економіки. Головне – експорт мінеральної сировини, в якому на першому місці – золото та алмази. Впродовж 2000 – сер. 2011 рр. ціни на золото зросли в світі у 5 разів. Знецінення резервних валют в ході кризи, що покотилася світом у 2008 р., призвело до цього¹. А ПАР забезпечує 47% світового експорту жовтого металу. Цілий ряд країн у кризові часи доклали зусилля, аби збільшити запаси золота та алмазів у своїх золотовалютних резервах. Ця обставина відіграла неабияку роль у тому, щоби втримати південноафриканську економіку на плаву серед бурхливих хвиль світової фінансово-економічної кризи – одного з наслідків дії глобалізації.

Відповіддю на «виклики глобалізації» прийнято вважати ідею «африканського ренесансу» – гармонійного розвитку континенту, на чолі якого має стати Південно-Африканська Республіка. Виступаючи в університеті ООН в Токіо 9 квітня 1998 р. із промовою «Африканський ренесанс, Південна Африка і світ», Т.Мбекі оголосив «африканський ренесанс» політичною доктриною керівництва ПАР і визначив його основні напрямки: соціально-культурна, політична, економічна реінтеграція і підвищення геополітичного статусу Африки в світі. У жовтні 1999 р. за активною участю ПАР у столиці Ботсвани Габороні почав працювати Інститут африканського ренесансу. Керівництво ПАР на чолі з президентом наголосило на «мобілізації народів Африки на самостійне вирішення своїх долів» і сприянні створенню відповідних структур у власній країні та з її межами з метою залучення, з одного боку, південноафриканської «патріотичної» буржуазії та інтелектуалів, а з іншої – бідноти та маргінальних прошарків населення. Беручи на себе подібну місію, керівництво ПАР висловило усвідомлення свого значення, набутого завдяки демократичному розвитку, стратегічному розташуванню регіону, його ресурсам та потенціалу. Висуваючи концепцію «африканського ренесансу», Т.Мбекі на його прихильники переслідували подвійну мету. З одного боку, визначали роль і місце нової демократичної ПАР на Африканському континенті, а з іншого, зробили спробу використати дану концепцію для внутрішньої політики в якості національної ідеї, яка б могла об'єднати населення країни за умов, коли основний лозунг попереднього періоду – вимога знищення режиму апартеїду – вичерпала себе. До завдань «африканського ренесансу» для африканських держав Т.Мбекі відніс: – створення демократичних політичних систем, що забезпечуватимуть «народне правління»;

¹ Треба мати на увазі, що зростання ціни на золото напряму пов'язано із швидкістю роботи доларового друкарського верстату Федерального резерву США. Чим м'якша монетарна політика Вашингтону, чим більше штампується незабезпечених зелених банкнот, тим дорожче стають дорогоцінні метали.

- врахування «африканської специфіки» з тим, аби забезпечити використання політичних, мирних засобів для задоволення інтересів різних соціальних груп у кожній країні;
- досягнення стабільного економічного розвитку, результатом якого є постійне покращення життєвих стандартів і якості життя народних мас;
- успішна боротьба проти пандемії ВІЧ/СНІД;
- нове відкриття «творчого минулого Африки», відновлення культур, сприяння художній творчості і доступу до передової науки та технології.

Однак, як виявилось, не все складалось так, як це бачилося президентові Т.Мбекі. З одного боку, потенціал цієї країни¹ дозволив досягти її включення у 2011 р. до неформального клубу країн-гігантів Бразилії, Індії, Росії та Китаю. Абревіатура БРІК перетворилася на БРІКС². Проте, уважний аналіз показує, що партнери не надто налаштовані сприяти промислому розвитку новачка, навпаки, прагнуть легше заволодіти його ресурсами і мати кращі умови збуту власних промислових товарів (особливо це стосується КНР та Індії).

Колись агресивна по відношенню до сусідів зовнішня політика Південно-Африканської Республіки змінилася на цілком миролюбну, її пріоритетами проголошено: забезпечення визнання демократичної ПАР світовим співтовариством і встановлення відносин з іншими державами (раніше більшість з них не бажала мати з нею ніяких відносин, аж до відмови південноафриканським спортсменам в участі в Олімпійських іграх допоки не буде скасовано кричущу дискримінаційну систему); створення сприятливого іміджу ПАР в світі (в якості одного з результатів можна розглядати проведення тут світового чемпіонату з футболу в 2010 р.); розширення і диверсифікацію торгово-економічних відносин і залучення іноземних інвестицій; підтримка зусиль світової спільноти, спрямованих на додержання прав людини і демократії, а також міжнародної безпеки і стабільності; відстоювання інтересів Африки і сприяння її розвитку. Пріоритетними і найважливішими об'єктами своєї зовнішньої політики керівництво країни вважає держави, що входять до складу Співтовариства розвитку Півдня Африки³ (Ангола, Ботсвана, Замбія, Зімбабве, Демократична Республіка Конго, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Свазиленд, Сейшели, Танзанія). САДК – одне з найбільш успішних африканських регіональних об'єднань, в якому ПАР відіграє провідну роль. За всім цим проглядає прагнення стати регіональним лідером, на місце якого також претендує Нігерія – інша

¹ На ПАР припадає 28% ВВП, 40 % промислового виробництва і 45 % видобутку мінеральної сировини Африки.

² Літера С – від англійського South Africa.

П'ятий саміт БРІКС, що пройшов 26 – 27 березня 2013 р. в африканському Дурбані, пройшов під гаслом «БРІКС і Африка: партнерство з метою розвитку, інтеграції та індустріалізації». За його підсумками були підписані Етеквінська декларація і план дій, а також низка угод, серед яких і про спільне фінансування інфраструктурних проектів в Африці (ймовірно, задля того, аби зручніше було вивозити її ресурси).

³ Англійською мовою: Southern African Development Community (SADC).

досить потужна африканська країна. Однак, остання значно відстала від ПАР з точки зору науково-технічного розвитку, на що розраховувалося найбільше.

Саме на науково-технічний прогрес покладалися сподівання щодо прискорення розвитку економіки країни. Задля цього уряд ПАР прийняв десятирічний план переходу від «економіки ресурсів» до «економіки знань», розрахований на 2008 – 2018 рр. Іншими словами, від індустріальної економіки, що значною мірою базувалася на експлуатації природних ресурсів, до економіки інноваційної, заснованої на розвитку науки та високих технологій, таких як інформаційні, біо- та нанотехнології¹, медицина та фармацевтика, космічні дослідження, забезпечення енергетичної безпеки країни та комплексу соціальних завдань, які мають вирішуватися на основі розвитку людського потенціалу. Однак з плином часу з'ясувалося, що нема кому робити відкриття. Адже в результаті «позитивних дій» утисків зазнали громадяни із білим кольором шкіри, які складали переважну більшість фахівців всіх рівнів, особливо в науковій сфері. Біле населення все більше потерпало від тих чи інших проявів «чорного» расизму – від дискримінації при прийомі на роботу і кар'єрного зростання до масових вбивств господарів віддалених ферм². Воно почало масово залишати країну від середини 1990-х рр. Усього від 1994 р. виїхав понад мільйон мешканців, головним чином білих спеціалістів. Але належної кваліфікованої заміни з боку небілого населення не вистачало. Показовим став провал найбільш амбітної та дорогої програми створення модульних ядерних реакторів четвертого покоління, якою пишалася вся країна. У 2010 р. тему остаточно закрили через масову еміграцію фахівців всіх рівнів до США, Канади, Австралії. І не тільки ця програма припинилася. Інший приклад – боротьба із СНІДом, яким вражена значна частина населення ПАР³. Сам Т.Мбекі не розглядав її в якості серйозної небезпеки і всіляко зволікав із закупівлею та застосування необхідних лікарських препаратів. Тодішній міністр охорони здоров'я одержала зневажливе прізвисько «Доктор буряк», через переконання, що хвороба лікується буряком та часником. Пізніше вдалися до запізнених заходів, проте час втрачений.

Місцеве суспільство є дуже суперечливим. Від середини 1990-х рр. відбулися значні зміни. Корінне населення набуло доступ до освіти (наприкінці 2000-х рр. рівень письменності досяг 86 %), державним посадам, занять бізнесом. Сільські райони одержали електрифікацію та телефонізацію. Будується дешеве житло і шляхи. Безробіття вдалося знизити до 23 – 25 %. Однак значна частина чорного населення – за ме-

¹ Нанотехнології – це мікротехнології, націлені на управління атомно-молекулярними механізмами з метою одержання заданої структури матеріалів та речовин.

² Широко практикувалася «страата намистом», випадки якої трапляються досі. Впійманому білому на шию одягалася автомобільна покривка і підпалювалася. Не минала зла доля жінок і підлітків.

³ У 2005 р. від цієї хвороби у віці 58 років помер старший син Н. Манделі Макгахо. Сам колишній президент закликав до активних дій із подолання пандемії.

жею бідності. Системне вирішення проблеми масової бідності, необхідне для успішного розвитку країни комплексне перетворення всієї соціальної сфери підмінялося масовою роздачею соціальних подачок, на які підсіла приблизно третина чорношкірих африканців. З іншого боку, наприкінці 2000-х рр. ПАР посідала перше місце в світі за кількістю вбивств та збройних пограбувань. Неспроможність влади розв'язати гострі соціальні проблеми обурювала людей. Також дратувало збільшення чисельності заможних громадян. Посипалися звинувачення, що влада турбується лише про своїх друзів, створюючи їм сприятливі умови для ведення бізнесу.

Тобто за час перебування при владі у АНК накопичилися не тільки успіхи, але й проблеми, які викликали внутрішню кризу: всередині постійно виникають і діють різноманітні фракції і «партійні ухили», які інтригують між собою і проти керівництва. Роль масових демократичних організацій (общинних, молодіжних, жіночих) виявилася приниженою. Формально вони залишалися важливою частиною політичного ландшафту країни, але насправді виконавча влада поступово відтіснила їх від участі у прийнятті найважливіших рішень. Це викликало критику як в середині АНК, так і з боку її політичних союзників.

Особливої гостроти внутрішні протиріччя набули після зняття у 2005 р. з посади заступника президента ПАР, одного з провідних діячів АНК Джекоба Зуми, якого звинуватили у корупції, відмиванні грошей, негідній поведінці¹. Харизматичний лідер і яскравий оратор, Дж.Зума активно експлуатував імідж вихідця з народу, який мав піти працювати у 15 років і одержував «освіту» у в'язницях, постійно протиставляв себе холодному і стриманому Т.Мбекі, який одержав вищу освіту у Лондоні. Дж.Зума звинуватив свого супротивника в інсинуаціях і у тиску на слідство та суд, що заперечувалося з боку Т.Мбекі. АНК і все суспільство розкололися на два табори, що підтримували кожного з учасників конфлікту.

Однак реально в основі його лежали не особисті обставини, а невдоволеність значної частини чорного населення Південної Африки темпами поліпшення умов життя. Популіст Дж.Зума обіцяв швидкі зміни на краще в разі широкої підтримки. Він наголошував, що після його приходу до влади покращення відчують усі верстви населення. Результатом стало зняття з нього усіх звинувачень. Після цього він ініціював звернення правлячої партії до президента із вимогою достроково піти у відставку. Т.Мбекі без заперечень підкорився рішенням АНК. Своїм вчинком він продемонстрував, що демократія в ПАР – не порожній звук, не данина політичній моді, а цілком реально діючий механізм, що дозволяє суспільству при необхідності вносити корективи у політику влади. Частина керівництва АНК, незгодна із рішенням про відсторонення від влади Т.Мбекі, виступила з ініціативою створення нової партії. Її установчий

¹ Слідство мало підозру, що будучи відповідальним за переозброєння армії, Дж. Зума одержав понад 500 млн. доларів від місцевих компаній в якості хабара за оборонне замовлення У 2006 р. його звинуватили у згвалтуванні зараженої СНІДом жінки. Скандальний політик тоді заявив, що «від СНІДу можна відмитися в душі».

з'їзд пройшов у Блумфонтейні 16 грудня 2008 р. Нова партія взяла назву найвідомішого форуму в історії ПАР – Конгресу народу, який у 1955 р. прийняв видатний документ – Хартію свободи – дороговказ на багато років визвольного руху в країні. Програма нового утворення не сильно відрізняється від програми правлячої партії.

До обрання нового керівника ПАР тимчасовим президентом не стала спікер парламенту Балека Мбете, як те передбачалося. Державу очолив Кгалема Мотланте, який у вересні 2008 р. одержав цей мандат від правлячої партії, де посідав місце заступника голови. На парламентських виборах 22 квітня 2009 р. Африканський національний конгрес одержав 65,9 % голосів, що принесло 264 депутатських мандатів із 400. Хоча це більшість, але не конституційна – дві третини голосів, що дають змогу вносити зміни до Конституції. 9 травня того ж року новим президентом країни обраний Дж.Зума: в парламенті за нього проголосували 277 депутатів, 47 віддали свої голоси висуванцю від Конгресу народу Мвуме Дандалу.

Новообраний президент у першому зверненні до народу після інавгурації закликав до «оновлення» країни і поверненню до «духу примирення» Нельсона Мандели, до національної єдності і співробітництва усіх расових та національних груп на основі взаємоповаги та демократичного діалогу. Дж.Зума виступив за популістські економічні заходи, обіцяючи перерозподіл багатства. Він називав себе «соціалістом», і його палко підтримали південноафриканські соціалісти та комуністи. Але найголовніше: він – народний улюбленець, справжній представник свого народу зулу. Зокрема, у звичаях цього народу – полігамія. Президент офіційно одружувався п'ять разів¹. Одна з його дружин померла, з однією він розлучився і вона стала міністром іноземних справ ПАР, а пізніше зайняла посаду міністра внутрішніх справ. Коли виникло питання про першу леді, Дж.Зума представив у цій ролі всіх трьох своїх дружин. Звичайно, лідери деяких мусульманських країн також мають не одну дружину, проте на офіційних заходах з'являються самі.

Прийшовши до влади, Дж.Зума проголосив «нову політику економічного зростання ПАР». 15 травня 2012 р. було надруковано розроблений Національною плановою комісією при президенті Національний план розвитку – «Наше майбутнє. Зроби так, щоби воно запрацювало. 2030» (Our Future – make it work. 2030). Цей документ, що складається із майже 500 сторінок, проголосив за основну мету «знищення бідності і зменшення нерівності». Зокрема, передбачається збільшення чисельності зайнятих з 13 млн. у 2010 р. до 24 млн. у 2030 р., зростання прибутків на душу населення з 50 тис. рандів до 120 тис. рандів. Проте виконання накреслених планів виявило значне відставання від встановлених показників. Так, у 2015 р. зростання економіки становило лише 1,5%, хоча в Плані

¹ Крім офіційних дружин – невизначена кількість коханок, від яких народжуються позашлюбні діти.

передбачалося 5,4%. В цілому, південноафриканська економіка уповільнила темпи розвитку.

З плином часу все відчутнішим стає деградація усього суспільного організму, однією з головних причин чому – некомпетентність і сильна корумпованість практично усього апарату влади та управління країною. З часом Африканський національний конгрес все більше почав компрометувати себе корупцією, некомпетентністю, підтримкою репресивного режиму у Зімбабве, внутрішніми чварами, ігноруванням гострих проблем суспільства, насамперед, поширення СНІДу та катастрофічного зростання злочинності. Після керівництва країною ветеранів боротьби з апартеїдом, які одержали вищу освіту в еміграції, влада в Південно-Африканській Республіці опинилася в руках «дітей міських нетрів», які, як правило, шукають найпростіше, проте не завжди вірне вирішення проблем. Аналогічна політика Роберта Мугабе усього за кілька років привела Зімбабве, колись одну з найбільш гараздуючих країн Африки, до економічного колапсу.

На початку президентської каденції Дж.Зума мав рейтинг у 58%. На березень 2011 р. він становив 49%, 16 % не змогли вирішити, чи підтримують вони політику свого президента. Восени 2009 р. країною прокотилася хвиля акцій протесту проти низького рівня життя. Поліція розганяла демонстрантів, використовуючи гумові кулі. Десятки людей були заарештовані. На вимогу демонстрантів про зустріч, Дж.Зума відповів відмовою і пропозицією зв'язатися з ним телефоном. У 2010 р. пройшли протести проти величезних витрат державних коштів на проведення футбольного чемпіонату, що надавав широкі можливості для їх розкрадання на тлі убогого існування великих мас місцевого населення. Протестували і будівельники, обурені важкими умовами праці і неадекватною заробітною платою. Проте чемпіонат був проведений з великою помпою. У лютому 2011 р. протестувальники вимагали від уряду збільшення робочих місць і поліпшення умов життя. На цей раз – не тільки арешт понад ста учасників виступу, але й людські жертви. 16 серпня 2012 р. біля платинової копальні Марикана у Північно-Західній провінції ПАР від куль поліції загинули 34 і були поранені 78 робітників-шахтарів, які взяли участь у страйку з вимогою збільшення зарплат у три рази. У попередні дні за умов жорсткого протистояння там були вбиті 10 осіб¹.

Прихід Дж.Зуми на найвищі посади у правлячій партії, а потім і в країні розглядався багатьма в ПАР як «лівий поворот» або принаймні «потенціал для лівого повороту». Пізніше подібні судження вщухли. Хоча Африканський національний конгрес виступає у союзі з Конгресом

¹ За рішенням президента, було створено комісію із розслідування, яка у червні 2015 р., тобто майже через три роки, оприлюднила 660-сторінковий звіт з детальною критичною оцінкою дій компанії «Лонмін», поліції, профспілки, який організував страйк, і пропозиціями щодо заходів недопущення подібних інцидентів. Не всі залишилися задоволеними результатами, але проявлений демократизм не заперечувався.

південноафриканських профспілок і Південноафриканською комуністичною партією, яка самостійно у виборах участь не бере¹. Всезагальні вибори травня 2014 р. підтвердили: АНК користується підтримкою значної більшості – перемога з 62,15% голосів (лише на 3,5% менше, ніж 5 років тому). Друге місце посіла партія Демократичний альянс – 22,23%, третє – з результатом 6,35% голосів – посіла партія «Борці за економічну свободу», створена лише за кілька місяців до виборів. 25 місць у парламенті нова партія одержала, проголошуючи гасла на кшталт «взяти все і поділити» і співаючи пісеньку «вбий бура». 249 мандатів одержав АНК. 21 травня Дж.Зуму переобрали в парламенті на другий президентський строк без голосування (інших кандидатів не було).

Президент Дж.Зума регулярно зазнає критики з боку місцевих ЗМІ, значною мірою опозиційних урядові. Особливий розголос одержала історія з витратами коштів на облаштування маєтку на його батьківщині, у Нканді (провінція Квазулу-Наталь). 31 березня 2016 р. Конституційний Суд виніс рішення: президент виявив зневагу до Конституції, коли використав близько 15 тис. млн. доларів із державного бюджету на розбудову свого приватного будинку². Керманіч держави заявив, що не вбачає у тому зумисної розтрати коштів, вибачився та пообіцяв повернути частину грошей. Багато громадян ПАР були розчаровані виступом Дж.Зуми, оскільки вони очікували від нього оголошення про відставку. Опозиція вимагала імпичменту, проте парламент не підтримав цю пропозицію.

У квітні 2015 р. кількома містами країни прокотилася хвиля ксенофобії, яка спричинила жертви як серед іноземців, так і самих південноафриканців, а тисячі громадян інших африканських країн тікали з ПАР і були депортовані як нелегальні мігранти. Причинами кризи стала незадоволеність значної частини місцевого населення низькими темпами соціально-економічних перетворень. Приводом став виступ «короля» зулусів Гудвіла Звелітіні, який назвав прибульців з інших (здебільшого сусідніх африканських країн) «вошами», які займають робочі місця і жадає, аби вони «забралися геть». За його словами, іноземці «відбирають харч у місцевих», від чого «чорношкіре населення ПАР стало біднішим».

Рівень безробіття у Південно-Африканській Республіці є вельми високим, багатомільйонні лави гастарбайтерів надто дратують мешканців

¹ Впродовж останніх років чисельність ЮАКП зросла до 240 тис. Декілька десятків її членів є депутатами парламенту, п'ятеро, серед них і генеральний секретар партії Блейд Нзиманде та її голова Сензені Зоквана – міністрами, троє – заступниками міністрів.

² Скарги щодо оздоблювальних робіт почали висуватися ще у 2009 р., на той час кошти на ремонт оцінювалися у 4 млн. дол. У доповіді 2014 р. під назвою «Комфортна безпека» громадський захисник Тулі Мадонсела, яка є незалежним аудитором використання бюджетних коштів заявила, що глава держави «негідним чином збагатився» завдяки реконструкції і повинен повернути частину грошей платників податків, витрачених на будівництво не пов'язаних із безпекою об'єктів – басейну, приміщення для великої рогатої худоби, курника, а також амфітеатру і центру для гостей.

індустріальних районів, а також найчисельніше плем'я зулусів. Масове прибуття іноземців до країни почалося відразу після приходу до влади АНК. Претендуючи на роль регіональної держави, ПАР узяв на себе відповідальність за біженців з країн із хронічними громадянськими війнами (насамперед, з величезного Конго). Сусідні Мозамбик і Малаві стали постачальниками робочої сили – ще більш дешевої, ніж місцева. Зростаюче промислове виробництво поглинало все більше іноземців, а розвиток сфери послуг привабив пакистанський та індійський дрібний бізнес, який теж зазнав руйнувань. Уряд вдався до різних засобів подолання ксенофобських ексцесів: від проведення демонстрацій на захист мігрантів до залучення армії на допомогу поліції. Водночас було розпочато операцію «Фієла» – кампанію із наведення ладу. Під час неї 9 тис. іноземців були заарештовані, а 15 тис. осіб, які не мали належних документів, вислали з країни. Міжнародні оглядачі відзначили, що в і ПАР не реалізувала шанс на мультикультурність, який давався проголошеним на початку 1990-х років Н.Манделою гаслом «Південна Африка – Батьківщина для всіх».

Звичайно, понад трьохсотрічну расистську спадщину ПАР не можна перестрибнути в один момент, хоча багато хто на це сподівався. Був час, коли успіх національно-визвольного руху скинув у минуле найганебнішу систему апартеїду і надав імпульс розвитку країни демократичним шляхом. В наш час для ПАР політологи запропонували термін «демократія особливого роду». Це – «неліберальна демократія», яка має усі атрибути демократичного правління, але не має ліберальної політичної культури, яка дозволяє цим інститутам працювати у повну силу. Однак, не дивлячись на відчутну тенденцію до централізації влади і нетерплячість до критики на її адресу, в країні існує багатопартійність, декларується свобода засобів масової інформації, паростки громадянського суспільства у вигляді численних громадських організацій. Це – складне суспільство, де прагнення до національної єдності переплетено із прагненням до расового розмежування. Складається враження виникнення та посилення «апартеїду навпаки», що завдає великої шкоди розвитку країни взагалі і кожної сфери зокрема. Адже відбувається форсоване посилення влади чорних і витіснення кадрів білих фахівців, які повсюдно замінюються значно менш компетентними «історично ображеними».

До цього негативу додалися ефекти кризи 2008 р.¹, адже ПАР має достатньо розвинену економіку і глибоко інтегрована у світову. Цією кризою, за думкою експертів, було порушено стійкість усіх галузей та сфер діяльності, при цьому суттєво зросла міра невизначеності соціально-економічного розвитку. При збереженні порівняно непоганих формально-економічних показників, відчутно змінився на гірше функціональний стан країни. Це виявляється у падінні професіоналізму та відповідальності різних служб та систем, у деградації великих міст із розповзанням злиденності нетрів, у самовпевненому невігластві слів та справ все більш

¹ В них Дж. Зума вбачає основну причину зростання безробіття в країні.

корумпованого і менш компетентного верхнього ешелону влади. При загальному кількісному збільшенні тих, хто має різні дипломи, «розруха в головах» дає про себе знати в економіці, науці, культурі, освіті, тощо.

Тобто відбувається перехід до іншої якості, провал до нижчого світу: неефективно керована країна, яка бездарно розбазарює свій «людський капітал», з претензією на входження до світу інноваційних економік, яка виглядає необґрунтованою. Навряд чи можливе успішне розв'язання найтяжчих проблем країни за умов деградуючого, неефективного управління без радикального перегляду теперішнього контрпродуктивного курсу правлячої еліти. У Південній Африці зростає розчарування результатами її діяльності, у тому числі у лавах АНК¹ та її союзників.

Причини негараздів шукаються за межами країни. Часто спливають різноманітні «теорії змов», серед яких чільне місце відводиться Заходу, зокрема Центральному розвідувальному управлінню США. Шукаючи союзників, південноафриканський режим активно співробітничав із Кремлем. Дж.Зума неодноразово відвідував Москву. Між Російською Федерацією і ПАР підписано Декларацію про всеохоплююче стратегічне партнерство. Також укладено Угоду про стратегічне партнерство в атомній енергетиці між двома країнами. Між керівництвом склалися дружні відносини. Африканський президент був серед небагатої керівників держав, які приїхали до Москви на 9 травня 2015 р. В документі, підготовленому до засідання Національної політичної ради АНК зазначалося: «Росію не пощадив гнів західного імперіалізму на чолі із США... Війна, яка йде на Україні, – не про Україну. Вона має ціллю Росію... сусідів Росії мобілізує на те, аби вони зайняли ворожу позицію проти Москви і заманюють до Європейського Союзу та НАТО».

Отже, у Південно-Африканській Республіці очікуваного чуда швидкого переходу до квітучого суспільства для всіх в результаті національно-демократичної революції і переходу влади до демократично обраного керівництва, злиття розчленованого за расовою ознакою суспільства у єдину націю не відбулося. Замість еволюції країни аналітики все частіше говорять про її інволюцію, тобто рух у зворотному від прогресу напрямку. Попри значні успіхи ПАР на фоні решти країн Чорної Африки – вона є найбільш розвиненою країною найменш розвиненого в економічному відношенні континенту – на заваді історичному оптимізму залишається чимало складних проблем.

¹ Підтвердженням цьому може бути падіння чисельності її членів з січня 2012 р., коли сторічний увілей АНК відзначали 1 млн її членів до 769 тис. на кінець 2015 р.

Література

- Архангельская А.А. ЮАР – 20 лет спустя /А.А.Архангельская //Азия и Африка сегодня. – 2014. – № 4.
- Давидсон А. Б. Национальная идеология и политическая борьба в ЮАР после 1994 года /А.Б.Давидсон, И.И.Филатова //Новая и новейшая история. – 2008. – № 1.
- Давидсон А. Б. Какого цвета «южноафриканское чудо»? /А.Б.Давидсон, И.И.Филатова //Рах Africana. Континент и диаспора в поисках себя. – М., 2009.
- Давидсон А. Б. Южная Африка после апартеида /А.Б.Давидсон, И.И.Филатова //Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 11.
- Карімі Ф. Президент ПАР Джейкоб Зума знехтував Конституцією – суд /Ф.Карімі, Б.Суейлз [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://african.com.ua/zuma-znehtuvav-konstytucieju-sud/>
- Мозиас П.М. Экономическая трансформация в ЮАР: успехи и трудности /П.М.Мозиас //Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 10.
- Орлова Т.В. ПАР: "Африканський ренесанс" у деклараціях і реаліях /Т.В.Орлова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. – № 3.
- Самойлова Л.І. Південно-Африканська Республіка: головні напрями внутрішнього та зовнішнього розвитку країни в умовах всебічної глобалізації (Південно-Африканський сценарій глобального розвитку) /Л.І.Самойлова // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2014. – Серія "Історичні науки" – Вип. 21, ч. 1 : Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід.
- Сидоров В.А. ЮАР в економіці Африки /В.А.Сидоров //Азия и Африка сегодня. – 2015. – № 12.
- Скубко Ю. С. Переход к «экономике знаний» и перспективы НТП в ЮАР в предстоящем десятилетии /Ю.С.Скубко //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2008. – № 4.
- Скубко Ю. С. ЮАР на пути к экономике знаний: съезд на обочину? /Ю.С.Скубко //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. – 2011. – № 1.
- Тетекин В. Борец и миротворец /В.Тетекин //Азия и Африка сегодня. – 2008. – № 8.
- Тетекин В. Н. Общинные организации ЮАР – основа антиапартеидного движения /В.Тетекин //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность.– 2009. – № 3.
- Тетекин В. Н. ЮАР: демократия и власть /В.Тетекин //Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 4.
- Тетекин В. Н. Эволюция политического сознания белых в Южной Африке /В.Тетекин //Восток: Афро-азиатские общества: история и современность.– 2010. – № 5.
- Тетекин В. Н. Апартеид и протестное движение в Южной Африке /В.Тетекин // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 11.
- Тетекин В.Н. ЮАР: самый долгий путь к свободе /В.Тетекин //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 12.
- Уилсон С. Бумажные кирпичики государства. Южная Африка отдает дань многообразию страны в новом дизайне своей валюты /С.Уилсон // Финансы и развитие. – 2015. – Вып. 52, № 2.
- Филатова И. Апартеид воочию /И.Филатов // Азия и Африка сегодня. – 1990. – № 7.
- Шубин В. «Африканский ренессанс»: концепция или лозунг? /В.Шубин, Л.Прокопенко //Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 3.
- Шубин В. ЮАР после апартеида: достижения и проблемы /В.Шубин //Год планеты. 2007.
- Шубин В.Г. ЮАР: политическая жизнь сегодня /В.Г.Шубин //Азия и Африка сегодня. – 2016. – № 1.
- Gibson J.L. Apartheid's Long Shadow. How Racial Divides Distort South Africa's Democracy /J.L. Gibson //Foreign Affairs. 2015. – March/April.
- Kroth V. A Better Life for All? Democratization and Electrification in Post-Apartheid South Africa ? /V.Kroth, V.Larcinese, J.Weohner //The Journal of Politics. – 2016. – Vol. 78. – № 3.
- Piombo J. Has South Africa Lost Its Way? / J. Piombo, Ch.Africa //Foreign Affairs. 2016, May 12.

Австралійський Союз

Впродовж тривалого часу Австралія перебувала на світовій периферії, оповита стереотипами «країни каторжників», «вічного літа», крокодилів, страусів та кенгуру¹. А між тим на теперішній момент – це одна з найбільш успішних країн, яку громадяни називають «щасливою». Її мешканці разом із жителями ЄС, США, Канади та Японії складають так званий «золотий мільярд». Це єдина в світі держава, що займає цілий континент плюс декілька островів у Тихому та Індійському океанах. Самий Австралійський материк заселений вкрай нерівномірно: 75 % з 23,8 млн. осіб мешкає на 5% території, здебільшого в урбанізованій зоні, що простяглася дугою уздовж південно-східного узбережжя. Ще одна зона щільного заселення знаходиться на південному заході. До останніх десятиріч ХХ ст. існувало поняття «прокляття відстаней» як щодо внутрішнього, так і міжнародного існування. Однак із розвитком новітніх засобів комунікацій про нього майже забули.

Австралія має демократичну політичну систему, що вже встоялася. Вона характеризується великою мірою гнучкості і здібності до саморозвитку. Політична еволюція відбувається без різких змін. Витримується принцип непохитності федеральної Конституції (набула чинності у 1900 р.). За зміни Основного закону має проголосувати переважуюча більшість виборців у чотирьох з шести штатів. Із 46 референдумів, проведених з метою внесення до нього тих чи інших поправок, лише у шести випадках виборці дали свою згоду.

На сьогоднішній день Австралія – федеративне утворення, що є наслідком об'єднання шести австралійських колоній Великої Британії у 1901 р. Сучасна держава складається з шести штатів: Вікторія, Західна Австралія, Квінсленд, Новий Південний Уельс, Тасманія і Південна Австралія; двох материкових територій: Північна територія і Територія федеральної столиці, а також інших дрібніших земельних володінь. Всі австралійські штати мають свої конституції. Кожний із штатів являє собою самостійне адміністративно-територіальне утворення із власними органами законодавчої, виконавчої і судової влади. Статус територій багато у чому схожий із статусом штатів, за виключенням того, що федеральний парламент може скасувати будь-яке рішення парламенту території, в той час як по відношенню до штатів федеральне законодавство має верховенство над законодавством штатів тільки у тих випадках, які вказані у ст. 51 Конституції².

¹ Страус ему і кенгуру є символами країни. Вони не вміють задкувати. Вважається, що саме тому девіз австралійців: «Тільки вперед!»

² Ці випадки стосуються комерції і торгівлі з іншими країнами і між штатами; оподаткування; субсидій на виробництво або експорт товарів; позик грошових коштів під кредит, що надається уряду Австралійського Союзу; поштових, телеграфних, телефонних та інших подібних послуг; військово-морського та військового захисту держави і штатів; маяків; перепису населення і статистики; валюти; векселів і боргових зобов'язань; банкрутства і неплатоспроможності; авторських прав; надання прав

Австралія є конституційною монархією. Формально голова держави – британський монарх. Нині – Єлизавета II. Повноваження монарха здійснюються генерал-губернатором. Він діє в ролі представника монарха, який визначає прерогативи і призначає його із згодою австралійський уряд¹. Генерал-губернатор має право втручатися у випадку конституційної кризи, однак у звичайний час відіграє виключно представницьку роль. Слід зазначити, що Австралійський Союз давно користується реальним суверенітетом, а зв'язок із короною носить чим далі, тим більш формальний характер. У 1974 р. було змінено державний гімн Австралії: замість «Боже, бережи королеву» почали виконувати «Вперед, прекрасна Австралія!» У 1991 р. в країні виник рух за зміну державного устрою і запровадження республіканської форми правління. Прихильники республіки вважають: втручання британської монархії в австралійські справи є безнадійним анахронізмом, що суперечить суверенному статусу Австралії. З іншого боку – традиційні захисники монархічного статус-кво, які бажають збереження старих зв'язків із метрополією, а також реалісти, які вважають, що їх країна де-факто і так має республіканський характер, а суперечки завдають їй деструкції. У лютому 1998 р. в Канберрі пройшов Конституційний конвент, де більшість делегатів проголосувала за перетворення Австралії у республіку. У 1999 р. за підсумками конвенту проведено референдум щодо запровадження республіканської форми правління. За республіку проголосували 45,13% учасників. У січні 2016 р. лідери майже всіх штатів і територій Австралії підписали декларацію на підтримку перетворення країни на республіку (виключення – очільник штату Західна Австралія Колін Барнет, за думкою якого робити з держави республіку не на часі). Розрив з монархією підтримали прем'єр-міністр Малкольм Тернбулл і лідер опозиції Білл Шортен.

Вищим законодавчим органом в Австралії є федеральний парламент, що складається із Палати представників і Сенату. Перша – 150 депутатів, кожен з яких представляє виборців певного виборчого округу і обирається таємним голосуванням за мажоритарним принципом на три роки. Австралійська виборча система від 1918 р. базується на принципі преференціального (рейтингового) голосування² в одномандатних округах (крім

громадянства та іноземців; шлюбу; пенсій; забезпечення соціальної допомоги; імміграції; питань зовнішньої політики та ін.

¹ 25-тим генерал-губернатором Австралійського Союзу у вересні 2008 р. стала Квентін Еліс Луїза Брайс, 26-тим з березня 2014 р. – Пітер Джон Косгроув.

² При такому способі голосування виборці розставляють кандидатів у виборчому списку у порядку переваги. Якщо жоден з кандидатів не отримує абсолютної більшості перших місць у рейтингу, то кандидат із найменшим рейтингом виключається із списку, а одержані ним голоси перерозподіляються у відповідності до рейтингу кандидата, який посів друге місце у списку. Процес виключення кандидатів і перерозподілу голосів триває доти, поки хто-небудь з тих, хто залишився у списку, кандидатів не набирає абсолютної більшості голосів. Хоча лише найбільші партії мають можливість одержати місця у парламенті, преференціальна система голосування в одномандатних округах дає шанс для перемоги і дрібним партіям. При виборах до Сенату, хоча і застосовується аналогічна преференціальна система, виборча процедура

Тасманії). В Австралії не існує проблеми абсентеїзму, оскільки участь у виборах є обов'язковою (за неявку на вибори із неповажної причини – штраф у 20 австралійських доларів, в деяких випадках штраф сягає 170 доларів або арешт майна, за ухиляння від реєстрації в списку виборців в центральній виборчій комісії – 110 доларів, покарання за умисне спотворення свої даних – позбавлення волі на термін до 12 місяців). Деякі критики вважають, що обов'язковість під примусом приводить до урн людей, які не можуть з різних причин зробити свідомий вибір, а це спотворює кінцевий результат. Однак дослідження політологів показали, що приблизно 85% дорослих австралійців ідентифікують себе з тією чи іншою політичною партією.

У минулому найкращим індикатором партійних симпатій виборців був соціальний статус: «сині комірці» (робітники фізичної праці) здебільшого підтримували лейбористів, а «білі комірці» (офісні працівники) – лібералів. Однак на нинішньому етапі, що характеризується значною соціальною мобільністю та зростанням рівня добробуту, така закономірність виявилася розмитою. Зокрема, лейбористи розширили соціальну базу своєї партії за рахунок кваліфікованих спеціалістів з середнього класу, особливо тих, хто зайнятий у державному секторі. Попри те, що на виборах в Австралії все частіше використовуються деякі методи американського гатунку, більший акцент робиться на політичних позиціях, ніж на особистостях окремих політиків. Парламентські вибори мають неабияке значення для громадян, які переконані у тому, що від висловленої ними позиції дійсно залежить вектор подальшого розвитку країни. Тобто австралійцям притаманне сильно розвинене почуття приналежності до суспільства і високий рівень участі у громадському житті. Можна зробити висновок: в Австралії суспільство активно задіяне у функціонуванні демократичних інститутів.

Верхню палату парламенту – Сенат утворюють 76 сенаторів: по 12 з них обираються від кожного штату і по 2 – від територій. Сенатори обираються населенням за багатомандатними виборчими округами на основі пропорційної системи. Парламент являє собою формальний і символічний центр демократичної системи Австралії і перебуває у центрі пильної громадської уваги. Це арена, де проходять випробування і одержують відомість національні лідери. Парламент надає трибуну опозиції, чий лідер одержує таку ж зарплату і такі ж привілеї, як член уряду, і чий «тіньовий кабінет» займається тими ж питаннями, що і діючий кабінет. Щоденно у порядку денному парламенту виділяється час для розгляду так званих «поточних питань»: парламентарі заслуховують звіти

має ще складніший характер, оскільки від кожного штату обирається по 6 членів (або 12 – при всезагальних дотермінових виборах у випадку розпуску Сенату). Кандидати вважаються обраними в разі одержання необхідної квоти голосів, що дорівнює 1/7 (1/13 – при всезагальних дострокових виборах). Сенатори обираються на 6 років, кожен три роки переобирається половина Сенату.

міністрів про роботу очолюваних ними відомств. Хоча міністри часто ухиляються від гострих тем, які піднімають члени опозиції, і займаються радше саморекламою, відповідаючи на підготовані питання депутатів-однопартійців, ці виступи стають хорошим приводом для політичних дебатів. З депутатів нижньої палати формується уряд, причому лідер партії (або коаліції партій) більшості автоматично стає прем'єр-міністром – керівником виконавчої влади в країні. Кабінет призначається генерал-губернатором за рекомендаціями прем'єр-міністра Австралії.

Австралійська партійно-політична система характеризується періодичною зміною при владі по завершенні парламентських виборів двох провідних партій – Ліберальної та Лейбористської. Деякі політологи вказують: двопартійна система передбачає відповідальне правління політичної еліти, змушеної враховувати наслідки рішень, що приймаються; така система забезпечує стабільність, оскільки діє як дві трохи відмінні сторони однією національної влади. Однак інші вважають, що такі аргументи резонні, коли справи йдуть добре, а за часів змін ця базова політична структура правління може заважати відкритим дебатам і необхідним політичним реформам. Останніми роками в рамках австралійської двопартійної системи діє система двох з половиною партій, як, наприклад, у Німеччині. Яскравий приклад тому являє союз лейбористів із «зеленими» у 2010 р., коли без підтримки останніх перші не могли сформувати уряд.

Австралійська лейбористська партія (АЛП) виникла на початку 1890-х рр., коли поразка страйків моряків і сільськогосподарських робітників змусила профспілки добиватися свого представництва у парламенті. В сучасній політичній історії країни період правління лейбористів припав на 1983 – 1996 рр. (уряди очолювали Роберт Хоук і Пол Кіттінг) і розпочався знов у 2007 р. (спочатку лідером партії і прем'єром був Кевін Радд, а в червні 2010 р. його змінила Джулія Гіллард – перша жінка в історії країни на цій посаді, яку співгромадяни вважають найжорсткішим політиком¹). Їхні традиційні зв'язки із профспілковим рухом відбиваються у формальному входженні профспілок у партійні організації штатів. Цим зумовлений і подвійний статус членів партії: наряду із 50 тис. членів, які добровільно сплачують внески до партійної каси, існують ще понад 1 млн. членів профспілок, які організаційно пов'язані із партією. Члени місцевих відділень партії, як правило, є вихідцями із успішних прошарків середнього класу – на відміну від членів профспілок, які автоматично входять до партії через свої низові профспілкові організації. Треба зазначити, що в середині партії діють права і ліва фракції, які відрізняються з точки зору географії підтримки і деяких принципіальних позицій, суть яких полягає у

¹ Особливо завзято Дж.Гіллард виступала проти сексизму й мізогінії (ненависті до жінок). Наприкінці червня 2013 р. вона пішла у відставку, її змінив К.Радд. Правляча лейбористська партія прагнула зміцнити свої позиції напередодні парламентських виборів.

відданості ідеології або орієнтації на прагматику. В цілому ж прагнення АЛП – бути реформістською партією соціал-демократичного спрямування.

Платформа АЛП традиційно містила тезу про підтримку партією «демократичної соціалізації господарства, розподілу, виробництва і торгівлі», яка, однак, завжди супроводжувалася застереженням, що це має відбуватися «тією мірою, наскільки необхідно для викорінення експлуатації та інших антигромадських проявів у вказаних сферах». Австралійські лейбористи виступають проти нерівності і несправедливості, притаманних капіталістичному господарству, хоча і визнають приватне підприємництво важливим елементом змішаної економіки. У 1980 – 1990-х рр. лейбористи фактично відійшли від соціалістичних принципів. Тогочасні лейбористські уряди виявили явну прихильність до ринкової економіки і вдалися до заходів із зменшення ролі держави в управлінні господарською сферою, розширення процесу приватизації, стимулювання конкуренції і зовнішньої торгівлі тощо. Партія в цілому виступає за широкий перерозподіл з метою забезпечення більшої соціальної та економічної рівності. Нині ця ідеологія все частіше виявляється в ідеї рівності можливостей і боротьбі з дискримінацією у сфері освіти, національної і соціальної політики, міського розвитку, а також у сфері виробництва та соціального забезпечення.

Іншою провідною політичною силою Австралії є Ліберальна партія, створена у 1944 р. Зазнавши поразки на парламентських виборах 1983 р., вона тривалий час грала незвичну для себе роль опозиції, чотири рази, при різних партійних лідерах зазнавала поразки на виборах доти, поки у березні 1996 р. Джон Говард не привів її до перемоги¹. Настало десятиріччя правління правої коаліції. В лавах партії нараховується біля 70 тис. членів. Хоча фракційна боротьба притаманна Ліберальній партії значно менше, ніж АЛП, парламентарі формують групи, виходячи з різних підходів до політичних та стратегічних питань. Партія є правоцентристською. На сучасному етапі її ідеологія являє собою мікс класичного лібералізму, соціального лібералізму, консерватизму та прагматизму. Її фракція у парламенті – доволі пістрявий ідеологічний конгломерат: від темпераментних захисників вільного ринку до прихильників програм щедрої соціальної допомоги, від соціальних лібертаріанців² до консервативних адептів традиційної моралі, від поміркованих протекціоністів до фанатичних прихильників фритредерства³. При тому, що і ліберали, і лейбористи визнали пріоритетність економіки, головна відмінність між

¹ Щоправда виникла потреба в утворенні коаліції з Національною партією Австралії.

² Лібертаріанство – політична філософія, основою якої є заборона на «агресію та насильство», тобто заборона на застосування сили або погрози до іншої особи, або її майна, всупереч волі цієї особи. Іншими словами, це переконання у тому, що кожна людина має право жити так, як хоче, якщо поважає права інших.

³ Фритредерство – напрямок в економічній теорії, політиці і господарській практиці, що проголошує свободу торгівлі і невтручання держави у приватнопідприємницьку сферу життя суспільства.

ними полягає у суто прагматичних сценаріях: чи збирати багато податків¹ і витратити отримані гроші на необхідні для значної частини суспільства соціальні програми, чи збирати податків мало і в такий спосіб сприяти розвиткові економіки (аналогію можна провести із демократами і республіканцями США, лейбористами і консерваторами Великої Британії).

Крім названих партій в країні діють й інші, хоча і не такі вагомі, як перші. Серед них – Національна партія Австралії (НПА), яка виникла на гребні руху фермерів та скотарів у період 1914 – 1922 рр. і до 1980-х рр. мала назву Аграрної. Вона має вплив на регіональний електорат, що віддзеркалюється у значному кількісному складі – 120 тис. членів, тобто вона є найбільшою за чисельністю політичною партією країни. Більшість партійців і парламентарі, які її представляють, – вихідці з провінції. Ця партія підтримує ідею активної участі держави у розвиткові комплексу соціальних послуг у сільських районах і в організації системи реалізації сільгосппродукції для підтримання прибутковості аграрного виробництва. Така орієнтація часто суперечила ідеології обмеження державного втручання в економіку, що притаманна Ліберальній партії, чиїм партнером по коаліції від 1922 р. НПА виступала (у сучасній політичній історії – це період 1996 – 2007 рр.). Щоправда, заради збереження життєздатності коаліції Національній партії вдавалося добиватися від Ліберальної партії деяких політичних поступок, хоча сільські виборці незмінно критикували свою партію за поступки на користь лібералів. В цілому політичну лінію НПА можна охарактеризувати як консервативну.

Австралійські демократи – партія, створена у 1977 р. з метою заповнення «ніші» між найбільшими партійними фракціями. Останнім часом вони завоювали репутацію партії поміркованого лівого спрямування в соціальних та економічних питаннях, в той час як Лейбористська партія змістилася до табору проринкових правих. Демократи підтримують ідею приватного підприємництва в рамках соціально орієнтованої економіки «держави всезагального благоденства», постійно виявляють особливий інтерес до проблем освіти та охорони довкілля. Від 1984 р. демократи забезпечували баланс сил у Сенаті. Через географічну розмитість свого електорату партія не має можливості провести значне число кандидатів до Палати представників. Демократів підтримують здебільшого кваліфіковані фахівці з вищою освітою. Її склад – приблизно 2 тис. осіб.

У зв'язку із посиленням імміграційних потоків у середині 1970-х рр. почали виникати ультраправі рухи, такі як Австралійський Національний Рух. Націонал-соціалістична партія оборони Австралії, Білий арійський спротив та інші. Однак розвиток цієї течії мав хаотичний і непослідовний характер, чисельність лав – незначною. За даними правоохоронних органів Австралії, число активних ультраправих в країні коливається між 300 і 400 осіб. Але часом вони влаштовують різного роду акції, інколи терористичні,

¹ В Австралії функціонує п'ять ставок податків. Люди, чиї прибутки за рік не перевищують 6000 дол., звільняються від їх сплати. Громадяни, чиї статки перевищують 180 тис. дол., 45% своїх прибутків віддають до державного бюджету.

спрямовані проти «небілих» мешканців. Крім руху націоналістичного характеру в Австралії також існує й опозиція комуністичного забарвлення. Однак радикальна опозиція не користується популярністю серед населення.

У квітні 2013 р. загальну увагу привернув мільярдер Клайв Палмер. По-перше, завдяки наміру побудувати сучасну версію легендарного «Титаніка»¹. По-друге, гірничий магнат заявив про бажання поборотися за прем'єрську посаду на парламентських виборах 2013 р., для чого створив політичну силу під назвою Об'єднана австралійська партія на честь тої, що було розпущено у 1945 р. З його словами, австралійці розчарувалися в існуючих політичних рухах. Серед перших ініціатив бізнесмен заявив боротьбу із податком на викиди вуглекислого газу, який «паралізує індустрію». Тобто, як і в інших австралійських політиків, економіка для нього – на першому місці.

На парламентських виборах 7 вересня 2013 р. лейбористська партія зазнали поразки. Серед претензій виборців – неспроможність використати у повній мірі сприятливі умови на міжнародних ринках для місцевої видобувної промисловості. Уряд також піддавали критиці за впровадження непопулярного податку на викиди в атмосферу. За кандидатів від Лейбористської партії віддали голоси 46,51% виборців, за лібералів – 53,49%. Прем'єр-міністром став лідер партії Тоні Ебботт. В середині вересня 2015 р. він програв вибори лідера Ліберальної партії міністру комунікацій, мультимільйонеру Малькольму Тернбуллу, який посів прем'єрську посаду. М.Тернбулл був одним з тих, хто вимагав відставки свого попередника, заявивши про невдоволення його економічною політикою.

Для сучасної політичної історії Австралії показовим є те, що її відлік було визначено саме економічними обставинами. Межа 80-х і 90-х рр. минулого століття характеризувалася для країни суттєвими економічними зрушеннями. Пішов процес згортання традиційних господарських зв'язків із країнами Європейського Союзу та США. До початку 1990-х рр. в наслідок жорсткої протекціоністської політики керівництва ЄС Австралію було фактично витіснено з європейського ринку. Обидві сторони опинилися на грані торгової війни. Американці з свого боку також нанесли відчутний удар по економічним позиціям Австралійського Союзу. Зокрема, в середині 1980-х рр. через Світову Організацію Торгівлі та американський Фонд Збільшення Експорту адміністрація Р.Рейгана добилася зниження рівня цін у глобальному масштабі, що завдало шкоди Австралії, яка й досі спирається на масштабний експорт.

Протекціоністська політика європейських країн та США докорінно змінили географію австралійської зовнішньої торгівлі. Вже наприкінці 1980-х рр. на нього припадало дві третини австралійського експорту й імпорту. Важливість нового напрямку зумовлювалася також економічним

¹ Круїзний лайнер затонув під час свого першого рейсу 14 квітня 1912 р., загинуло 1 513 осіб, 711 врятувалося.

спадом, що посилювався в Австралії у другій половині того десятиріччя. Різко впали ціни на експортну продукцію, виник величезний дефіцит платежів, до рекордного рівня зросли боргові зобов'язання. Уряд мусив піти на скасування державного контролю та знецінення грошей, але це не дало бажаних результатів. Ситуація стала такою складною, що більш успішні держави АТР стали розглядати Австралію як «непотрібний білий мотлох Азії». Країна дійшла до критичної межі. Постала загроза економічному благополуччю австралійського суспільства за умов посилення конкурентної боротьби на світових ринках. Усвідомлення економічної вразливості активізувало австралійських політиків і громадських діячів. Виявилося, що заради досягнення економічного гараздуння Австралія ладна пожертвувати багатьма своїми традиційними орієнтирами у внутрішній політиці й інакше подивитися на свої місце і роль у системі міжнародних відносин.

Австралійський Союз від початку і донині – іммігрантська країна (на теперішній час приблизно чверть її населення – переселенці в першому поколінні, тут живуть вихідці з 200 країн світу). За поширеною в Австралії думкою, масовий приплив іммігрантів збагатив її як в господарському, так і в культурному відношенні. Нові жителі принесли із собою різноманітні економічні й технічні знання, нерідко великі капітали, багато мов і сприяли зміцненню різноманітних зв'язків країни, у тому числі економічних, з державами, з яких вийшли самі іммігранти. Проте від початку проводилася «Політика Білої Австралії», яка перешкоджала прибуттю небілих переселенців, а британцям надавалася державна підтримка (інші вихідці з Північної та Центральної Європи її не одержували). Після Другої світової війни, коли гостро постала проблема трудових ресурсів (навіть було запущено гасло «Заселити або загинути»), почалося поступове скасування обмежень і розширення списку країн, громадяни яких одержували право на в'їзд до континенту. Відмову від «Політики Білої Австралії» пов'язують із лейбористським урядом Гофа Уїтлема (1972 – 1975 рр.): від дискримінаційних практик за расовим та національним принципом свідомо відмовилися, замість асиміляції було запропоновано інтеграцію, а імміграційна політика стала об'єктом політичних дебатів з широким колом учасників.

У тому ж році у політичній лексиці з'явилося поняття «мультикультуралізм», що означало визнання, прийняття й повагу до культурної різноманітності країни. У 1989 р. було проголошено Національну програму на підтримку мультикультурної Австралії. У 1999 р. парламент прийняв програмний документ «Новий порядок денний для мультикультурної Австралії», що націлював на створення адміністративної, соціальної та економічної інфраструктури, яка мала відповідати потребам багатонаціонального населення країни; сприяти досягненню соціальної гармонії між представниками різних культур; використання переваг культурної

багатоманітності на благо всіх австралійців¹. Основними принципами мультикультуралізму були проголошені свобода і рівність, повага до кожної особистості, справедливість. Задля здійснення накресленої політики в різний час створювалися відповідні державні структури, такі як Управління із проблем мультикультуралізму (утворено у 1987 р., у 1996 р. увійшло до складу Департаменту імміграції).

Наприкінці 1980-х рр. в Австралії сформувалась структура міграції, яка притаманна багатьом сучасним розвиненим країнам. Вона складається з трьох основних компонентів: 1) незалежні або економічні мігранти, відбір яких відбувається у відповідності до вимог за критеріями кваліфікації², знання мови, досвіду роботи тощо (від 1989 р. існує бальна система відбору іммігрантів, які прибувають на постійне проживання); 2) міграція по лінії возз'єднання сімей; 3) іммігранти, які одержують право на в'їзд за гуманітарними міркуваннями. Перші дозволяють країні успішно відповідати на виклики глобалізації, брати участь у конкуренції за якісні носії людського капіталу, що розгортається нині. Другі і треті здебільшого являють собою некваліфіковану робочу силу, часом не дуже молоді і здорові, тим самим збільшуючи навантаження на державні соціальні програми.

Світова громадськість вважає, що Австралія нині являє собою зразок втілення в життя ідеї мультикультуралізму. Однак останнім часом, як і в інших країнах світу, в яких частка іммігрантів є суттєвою, виявляється все більше проблем, пов'язаних із неасиміляцією, із недостатньою інтегрованою частини прибульців у суспільство країни перебування. Австралійське суспільство зберігає потенціал негативного настрою по відношенню до іноземців. У політики мультикультуралізму, що проводить уряд, є впливові критики як з лівого, так і з правого флангу. Ліві вважають її декларативною, бо вона не вирішує проблем економічної й соціальної інтеграції мігрантів. Праві невдоволені надто великими масштабами імміграції, в якій переважають вихідці із Китаю, Індії, країн Південно-Східної Азії, а також Африки і Близького Сходу. Австралійська преса регулярно повідомляє про конфлікти на расово-конфесійному ґрунті. Найчастіше головні «фігуранти» в них – мусульмани. Після масових безладів в грудні 2005 р. в Сідней, спровокованих демонстративним небажанням вихідців з Лівану рахуватися із нормами і цінностями домінуючого суспільства, парламентар-лейборист Е. МакНамара запропонував відмовитися від терміну «мультикультуралізм». 20 вересні 2006 р.

¹ Законодавчу базу імміграційної політики в Австралії складають Закон про громадянство Австралії 1948 р., Закон про іноземців 1984 р., Закон про візове регулювання 1997 р. та ін. До всіх законів з часом вносилися поправки. Основним принципом у роботі із вдосконалення міграційного законодавства є прагнення, з одного боку, залучити до країни іммігрантів-фахівців, бізнесменів та інвесторів, а з іншого, захиститись від в'їзду небажаних категорій іммігрантів.

² До переліку бажаних професій в Австралії входять інженери, лікарі і медичні працівники, психологи, планувальники, механіки, будівельники, ремонтники та ін.

прийнято указ, в якому йдеться про те, що мусульманам, бажаючим жити в Австралії за законами шаріату, доведеться її залишити, оскільки уряд відчуває від даної категорії громадян загрозу терактів. Міністр оборони Брендан Нельсон висловився вкрай категорично: «Іммігранти, а не австралійці, повинні пристосовуватися. Приймайте або забирайтеся геть. Мені набридло, що наша країна має постійно хвилюватися з приводу того, чи не ображаємо ми якихось людей або їхню культуру». Опубліковані у лютому 2011 р. дані 10-річного моніторингу настроїв населення по всіх штатах й територіях Австралії показали, що 87% підтримують мультикультуралізм, але 49% назвали себе противниками ісламу, а 12 % відкрито оголосили себе расистами. Тим не менш федеральний уряд тоді ж проголосив, що він буде й надалі розвивати мультикультурну політику і боротися із расизмом й релігійним екстремізмом.

Ситуація дещо ускладнилася у 2014 – 2015 рр., коли і Австралія відчула на собі прояви ісламістського тероризму та масової міграції з мусульманських країн. Шоком для громадськості став теракт із захопленням заручників у сіднейській кав'ярні іммігрантом з Ірану, коли загинуло двоє, а п'ятеро зазнали поранень. Прем'єр-міністр Т. Ебботт заявив, що влада має провести межу між тим, де закінчуються права особи і починається захист населення. У 2015 р. Австралія погодилася прийняти у себе 12 тис. сирійських біженців. У лютому 2016 р. Міністерство з міграції заявило, що буде посилено їх контролювати, аби не допустити проникнення на територію країни членів терористичних угруповань.

Впродовж тривалого часу однією із складних проблем австралійського суспільства є проблема аборигенів. Чимало британців, як в метрополії, так в колонії, переконували себе й інших, що австралійські аборигени настільки примітивні і неорганізовані (не обробляють землю і не визнають приватну власність), що не мають права бути частиною людського суспільства і мати будь-які політичні права. Для багатьох переселенців ані життя аборигенів, ані їхні землі не являли ніякої цінності, водночас інші вважали, що Британській імперії слід, принаймні, ввести християнство й «цивілізацію». В результаті на відміну від США й Канади, Австралія не визнавала договори або інші рамочні політичні угоди між європейцями й аборигенами. Ані традиції автохтонного населення, ані їхні права на природокористування, ані їхні території не визнавалися і не розглядалися. Це невідворотно призводило до зростаючого насильства, більшого або меншого, із просуванням білих людей вглиб континенту. За цим – перетворення колись самостійних груп корінних народів на маргіналів, або нових непристосованих городян, які пасивно примикали до тієї культури або території, де вони могли якось жевріти здебільшого у резерваціях. У таких офіційно створених таборах ними управляли як дітьми в школах-інтернатах, при цьому аборигени перебували у напівголодному стані (або навіть голодували), були позбавлені елементарної медичної допомоги. Водночас їх змушували працювати тривалий робочий день за мізерну

платню. Існувала практика відлучення дітей із сімей (таких відібраних дітей нараховано понад 100 тис.), яких приміщували у державні та церковні сиротинці і готували слугувати білій людині. Деяким щастило і вони потрапляли до родин, де дійсно про них піклувалися, але то були чужі люди¹.

Лише починаючи із 60-х рр. минулого століття у політичному та культурному житті Австралії питання корінного населення почали привертати увагу. У травні 1967 р. було проведено загальнонаціональний референдум щодо скасування спрямованих проти аборигенів дискримінаційних положень Конституції. Аборигени визнавалися громадянами країни, за ними закріплювалися права на їхні землі, зросли державні асигнування на їх медичне обслуговування та освіту. Ці зміни сприяли важливому демографічному зрушенню: почалося швидке зростання чисельності корінного населення². Його представники активно включилися у політичне життя і висували різні вимоги: від визнання їхніх земельних прав до одержання особливого статусу перших поселенців та принесення їм офіційних вибачень за завдані під час європейської колонізації страждання. Відповіддю став пошук шляхів розв'язання головних проблем аборигенів, що пропонувалися основними партіями країни.

Так у 1993 р. лейбористський уряд підписав Національний акт із вождями аборигенів, а також було створено Національний трибунал корінних народів, покликаний стати посередником у перегляді претензій поселенців на землю по всій країні. Однак земельне питання стало одним із найгостріших у суперечках між білими фермерами та промисловцями, з одного боку, і аборигенами, з іншого (особливо це виявилось у десятиріччя правління коаліційного уряду Ліберальної та Національної партій). У тому ж році пройшла національна конференція експертів, на якій було визнано, що корінні народи – це окрема політична спільнота із унікальними потребами, тому слід терміново запровадити програми по відношенню до корінних народів, які мають враховувати природу й особливості їхнього конституційного становища в Австралії. Форум федералізму у 2000 р. закликав до «широкої національної дискусії в рамках процесу примирення щодо представництва корінних народів Австралії». У лютому 2013 р. палата представників парламенту прийняла символічний «Акт про визнання» унікальної ролі корінного населення в житті країни. Цей документ передбачав не раніше, ніж через 2 роки проведення загальнонаціонального референдуму про конституційне визнання австралійських аборигенів корінними жителями Австралії. У грудні 2015 р. було сформо-

¹ Практика примусового усиновлення також існувала у 1930 – 1982 рр. по відношенню до білих дітей, яких вилучали у матерів-одиначок. У березні 2013 р. прем'єр-міністр Дж. Гіллард принесла публічні вибачення за ганебну практику.

² Людність материка при появі європейців становила від 750 тис. до 1 млн. До 1900 р. залишилося не більше 93 тис. корінних жителів. На початку 1980-х рр. їхня чисельність перевищувала 161 тис. осіб, на початку 2013 р. – понад 550 тис. За оцінками демографів, у 2021 р. вона може перейти відмітку 700 тис. осіб.

вано раду із проведення такого референдуму. Тобто впродовж останніх десятиріч уряди (в основному при лейбористах) докладають зусиль для досягнення так званого примирення із аборигенами. Однак проблема інтеграції їх у австрало-європейське суспільство або співіснування двох паралельних культур залишається і на середньотермінову перспективу.

Австралію відрізняє поступовий, динамічний і прогнозований розвиток. На питання: чи існує в наш час країна із стабільною економікою, впевнено можна показати на Австралійський Союз. Він має розвинену ринкову систему, одну із найпотужніших в світі (12-е місце серед провідних країн). Якщо взяти до уваги чисельність населення, так Австралія виробляє більше економічного продукту на душу населення, ніж будь-яка держава з першої десятки, за виключенням Сполучених Штатів Америки. За темпами економічного зростання вона випереджає Німеччину, Велику Британію, США. Австралійському економічному зростанню не завадила навіть світова криза, яка розпочалася у 2008 р. Хоча деяке зниження темпів мало місце, але невдовзі Австралія його пододала. Австралія була єдиною із розвинених економік світу, яка у 2009 р. виросла на 2,7%. Тому сприяла реалізація розробленого урядом пакету заходів, спрямованих на стимулювання господарського життя.

Економічні успіхи забезпечують високий рівень добробуту населення: впродовж років країна – серед лідерів за якістю життя. Австралійці живуть довше (очікувана тривалість життя становить для жінок 84 роки, для чоловіків – 80 років), більше часу приділяють дозвіллю й спорту, краще освічені і купують більше товарів. Австралійська мінімальна зарплата вважається найбільшою в світі (хоча оподаткування також чимале). Улюблене дозвілля австралійських пенсіонерів – казино. Звичайно, майнове розшарування не оминуло цю країну. Акції протесту, які розпочалися у вересні 2011 р. у Нью-Йорку під гаслом «Захопи Уолл-Стріт», пройшли і в Австралії: у жовтні – «Захопи Сідней», «Захопи Мельбурн» та ін. Учасники вказували на те, що їх рівень життя знижується, звичні сімейні витрати доводиться скорочувати, в той час як зростання прибутків великих корпорацій та банків, як і зарплати їх керівників, є викликом для інтересів пересічних громадян. Австралійці по-різному поставилися до дій протестантів. Частина зазначила, що в акціях беруть участь ті, хто не працює і одержує соціальну допомогу від держави, а ті, хто працює, повинні платити за наведення порядку. Друга частина, підтримуючи демонстрантів, заявила, що люди мають право у мирній формі висловлювати свою думку у демократичній країні. Разом із тим слід зазначити, що в Австралії немає злидарів і безпритульних дітей.

Шукаючи відповідь про причини австралійських економічних успіхів, насамперед приходиться на думку: цій країні пощастило із мінеральними ресурсами, що складають значну частину її експорту і зростають в ціні за умов посилення попиту на світових ринках. Австралія посідає I місце на земній кулі за запасами урану (30%), II місце за

видобутком золота а також запасам високоякісної залізної руди. Вона є найбільшим в світі експортером кам'яного вугілля (чорна металургія Японії й Китаю значною мірою функціонують саме на базі австралійських залізної руди та вугілля). Тут є великі запаси нафти й природного газу. Вона – у п'ятірці світових виробників цинку й свинцю. Дуже великі поклади нікелю, міді, титанової руди, алмазів. Проте в цій країні не діє «сировинне прокляття». Причина – вдала економічна політика урядів, яка проводиться впродовж десятиріч, незалежно від партійної належності. Дуже важливе значення має активна і плідна за своїми результатами діяльність держави, спрямована на всебічний підтримку і стимулювання за допомогою різних заходів розвитку приватного підприємництва у всіх галузях національного господарства. Разом із тим велика увага приділяється соціальній політиці. Наприклад, за гірничо-видобувними компаніями – значні орендні виплати за розробку родовищ мінеральних ресурсів, які спрямовуються на соціальні потреби. В цілому, існує стала фінансова й податкова системи, банківська система характеризується як ефективна й стабільна, що сприяє надходженню інвестицій в економіку. Всі необхідні процедури для відкриття бізнесу займають не більше двох днів. Країна znana низьким рівнем корупції й злочинності.

Разом із тим її можна віднести до тих держав, які характеризуються «новою економікою» або «економікою знань». В сучасному світі рівень розвитку тієї чи іншої країни визначається і тим, наскільки вона спроможна виробляти і сприймати інновації. Тому австралійці велику увагу приділяють інноваційній політиці, яка спрямована не тільки на фінансування досліджень і сфери науки. Важливе значення має зростання кількості інноваційних підприємств, а також оновлення їх бізнес-моделей, технологій, підвищення рівня кваліфікації працівників і якості продукції. Це є важливим з огляду на зростаючу конкуренцію на світових ринках. Хоча Австралія довгий час процвітала за рахунок експорту сировини і продукції свого успішного сільського господарства (найбільший в світі експортер м'яса і вовни, друге-третє місце у світовому рейтингу постачальників зерна), нині все більшого розвитку набуває промисловість: автомобільна, верстатобудування, суднобудування, електротехнічна. Країна посідає друге місце в світі після США за витратами на ІТ-технології у процентах від ВВП, так само як і за кількістю комп'ютерів на 1 тис. осіб.

Перелічені досягнення не означають, що в економіці Австралії немає «вузьких місць». Серед можливих ризиків економічного розвитку цієї країни фахівці називають декілька. Насамперед, проблеми, пов'язані із ринком нерухомості, що виявили себе під час кризи 2008 р. в інших країнах, дали певні прояви і тут. Далі – це демографічні зрушення: низька народжуваність і старіння населення, що створює додаткове навантаження на соціальні програми. Не треба забувати складні природні умови континенту. Часто трапляються пожежі і повені із катастрофічними наслідками, однак держава досить швидко їх долає.

Тривале проведення вдалої політики, чому сприяла політична стабільність в державі, мало наслідком те, що економічна система Австралії є дуже гнучкою і швидко інтегрується у глобальну господарську систему. В результаті такої політики склалися тісні зв'язки Австралії із зовнішнім світом, що відіграли і продовжують відігравати величезну роль у піднесенні її економіки й добробуту населення. Ці зв'язки охоплюють зовнішню торгівлю та інвестиції, різноманітні послуги, включаючи туризм, навчання сотень тисяч іноземців в австралійських університетах та коледжах, а також інші форми співробітництва. Власне економічними міркуваннями насамперед визначаються пріоритети зовнішньої політики.

Крім географічної віддаленості на міжнародні відносини впливає та обставина, що Австралія є країною Заходу поруч із азіатськими країнами. Її політична культура і політична система – європейського типу, тобто у політичній ідентифікації австралійців американо-британський напрям залишається незмінним. Разом із тим на сучасному етапі у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній орієнтації все більше акцентується намір бути невід'ємною частиною Тихоокеанської Азії. Західний чинник виявляється, насамперед, у зв'язках із Великою Британією та США. Австралія є членом Британської Співдружності націй¹, в рамках якої здійснюється економічне, культурне, спортивне й гуманітарне співробітництво. Дуже важливим для Австралії була і залишається взаємодія із Сполученими Штатами Америки. Однак існує деяка різниця у підходах провідних політичних партій. Ліберали та їх союзники вважають, що американський напрямок є пріоритетним, тобто орієнтація на американоцентричну концепцію світобудови, згідно якої США оголошуються єдиним полюсом міжнародних відносин, що встановлює міжнародні норми й карає їх невиконання. Лейбористи із своїми прихильниками розглядають американо-австралійське партнерство в якості одного із декількох рівноцінних напрямків австралійської політики наряду із розвитком багатостороннього співробітництва із країнами АТР. Засадничий принцип їхньої зовнішньої політики – мультілатералізм².

Із США Австралія має угоду про вільну торгівлю (підписана у 2004 р.). Але важливо те, що Штати є головним партнером Австралії в галузі військово-політичної безпеки. Австралійські військові спеціалісти роблять наголос на незмінності союзу із Сполученими Штатами, який

¹ Британська Співдружність націй або просто Співдружність була утворена у її теперішньому вигляді із підписанням Лондонської декларації 28 квітня 1949 р. Нині Співдружність об'єднує 54 держави світу, головним чином, колишні колонії і домініони Великої Британії (а також Мозамбик й Руанду). Секретаріат Співдружності знаходиться у Лондоні. Раз на два роки у різних країнах проводяться саміти Співдружності під головуванням королеви Єлизавети II, яка офіційно очолює це об'єднання.

² Мультілатералізм наразі – принцип міжнародних відносин, заснований на формальному визнанні країнами необхідності діяльності у відповідності до принципів міжнародного права і спільного вирішення загальних проблем.

покликаний захистити країну у глобальному плані, тоді як зусилля Канберри спрямовуватимуться радше на захист торговельних шляхів, забезпечення кіберпростору, боротьбу із транснаціональною злочинністю, контрабандою, незаконним виловом риби. В свою чергу Австралійський Союз – важлива ланка системи американських союзів і партнерств, що є одним з інструментів американської зовнішньополітичної стратегії. Разом із США та країнами ЄС Австралія взяла участь у санкціях проти Ірану у зв'язку з його ядерною програмою. Австралійський військовий контингент в Афганістані – один із найбільших (1500 вояків). Продовжується військово-технічна й розвідувальна кооперація між США та Австралією. Наприклад, наземними приймаючими центрами Пайн-Геп (Північна територія Австралії) здійснюється приймання й первинна обробка інформації, що надходить від американської космічної системи виявлення пусків балістичних ракет, які потім передаються до американських центрів. Особливе значення має військове співробітництво у зв'язку із переозброєнням та модернізацію австралійської армії. Міжнародні оглядачі вважають вступ Австралії у гонку озброєнь тривожним сигналом. Існує думка, що в середньо- або довгостроковій перспективі Тихий океан знов може стати ареною гострої боротьби за природні ресурси, сфери впливу і ринки збуту. Тому країни регіону – Китай, Індія, Японія, Південна Корея, Тайвань, Філіппіни, В'єтнам, Індонезія, Австралія прийняли й здійснюють масштабні програми модернізації своїх армій, особливу увагу приділяючи Військово-морським і Військово-повітряним силам. Особливу стурбованість і в американців, і в австралійців викликає потужне піднесення Китаю.

Між тим на теперішній час Китай посідає перше місце серед іноземних держав у торгівлі з Австралією (20% австралійського експорту), а Австралія – на першому місці серед торгових партнерів Китаю. У квітні 2013 р. дві країни перейшли на прямі валютні торги «австралійський долар – китайський юань» в обхід американського долару. Аналітики розцінили це як ще один крок до перетворення юаня на міжнародну валюту. Разом із тим Канберра активно розвиває співробітництво із Індією, Японією, Південною Кореєю, країнами Перської затоки.

Австралійський Союз розвиває відносини з іншими країнами через міжнародні організації, такі як АСЕАН¹ та Форум тихоокеанських островів². Тісні зв'язки країна має із Новою Зеландією, збільшує свою участь у розв'язанні внутрішніх проблем своїх сусідів: Папуа-Нової Гвінеї, Островів Соломона, Фіджі і Науру. Щоправда, іноді тут виникають

¹ Асоціація країн Південно-Східної Азії – АСЕАН (англ. Association of South East Asian Nations) – політична, економічна і культурна регіональна міжурядова організація була утворена 8 серпня 1967 р. До її складу входять Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни.

² У 1971 р. було створено Південно-тихоокеанський форум, у 2000 р. перейменований у Форум тихоокеанських островів.

проблеми, як це було у випадку із Східним Тимором¹. Прагнучи тіснішої інтеграції, а також заради відображення зростаючого значення Азіатсько-Тихоокеанського регіону австралійська сторона у червні 2008 р. запропонувала створити до 2020 р. в АТР об'єднання за типом Європейського Союзу для вирішення проблем в галузі політики, безпеки та економіки. 5 вересня 2015 р. в Атланті було підписано угоду про створення Транстихоокеанського партнерства між 12 державами: Австралією, Брунеєм, В'єтнамом, Канадою, Малайзією, Мексикою, Новою Зеландією, Перу, Сингапуром, США, Чилі, Японією.

Разом із тим австралійська зовнішня політика орієнтується на співробітництво не тільки із країнами регіону. Так, розвиваються відносини із Латинською Америкою, про що свідчить угода про вільну торгівлю з Чилі або активізація стосунків із Кубою. Австралія активно допомагає багатьом країнам, що розвиваються. Так в Афганістані² крім участі військових австралійці задіяні у відбудовчій діяльності. Значна матеріальна допомога надавалася В'єтнаму, особливо під час подолання наслідків природних катастроф.

Особливо слід сказати про відносини з Україною. В Австралії живе одна з найбільш організованих громад українців в світі, яка здебільшого сформувалася після Другої світової війни. Деякі з них перебували в німецьких концтаборах, не хотіли повертатися до СРСР і шукали притулку деінде, навіть за океанами. На австралійській землі значній частині вдалося виявити свою працелюбність і підприємницький хист. Утворився Союз українських організацій Австралії, який виступає не тільки громадською організацією, але й впливовим політичним актором. У листопаді 2015 р. ця організація вшанувала прем'єр-міністра Т.Ебботта нагородою «За свободу», що засвідчила «силу і міжнародну підтримку для України та українського народу у важкі часи». Австралія разом з іншими державами рішуче засудила російську агресію проти України і ввела санкції проти РФ.

¹ У 1976 р. колишню португальську колонію Східний Тимор окупувала індонезійська армія і територія була включена до складу Індонезії. Австралія – чи не єдина – визнала Східний Тимор індонезійською територією де-юре. У 1989 р. між Австралією та Індонезією було підписано договір про розподіл континентального шельфу, що належав Східному Тимору. Під час референдуму 30 серпня 1999 р. жителі Східного Тимору висловилися за незалежність своєї землі. 12 вересня того ж року Індонезія погодилася на миротворчу місію ООН («примушення до миру»), в якій із всіх 9500 осіб 5500 були з Австралії. Тобто спочатку Австралія підтримувала Індонезію, а потім – Східний Тимор. Свою роль у цій ситуації відіграли США. У 2002 р. Східний Тимор набув незалежності, значною мірою завдяки зусиллям Австралії. В країні, раніше окупованій Індонезією, Австралія добилася проведення вільних виборів, на яких переміг Револьюційний фронт за незалежний Східний Тимор. Також австралійці разом із військовиками із Нової Зеландії, Малайзії та Португалії входили до складу миротворчих військ, що стабілізували кризову ситуацію, що мала місце у Східному Тиморі у 2006 р. Оцінки австралійської політики щодо Східного Тимору розходяться: чи то відстоювалися економічні інтереси, чи то гуманітарні.

² Крім Афганістану австралійські військові задіяні у спільних операціях в Іраку, Сомалі, Східному Тиморі.

Ще більше дві країни об'єднала трагедія збитого над Донбасом 17 липня 2014 р. літака Boeing-777 рейсу МН 17, коли загинули 298 людей, серед яких 38 австралійців. Тоді Т.Ебботт заявив, що «загиблі австралійці були вбиті повстанцями, котрих підтримує Росія, постачаючи їм зброю» і обіцяв взяти В.Путіна «за грудки»¹ на саміті Великої двадцятки у Брісбені у листопаді 2014 р. Російський президент прибув до Зеленого континенту у супроводі військових кораблів, які мали створити йому ауру могутності. Але зустрів холодний прийом, опинився в ізоляції і мав поїхати додому раніше. Лідери Австралії, США і Японії під час трьохсторонньої зустрічі на саміті G20 заявили про єдність дій у боротьбі з агресивною політикою Росії.

Визнанням вагомості позицій Австралії на міжнародній арені можна вважати той факт, що двічі – у 1985 – 1986 і 2013 – 2014 рр. Австралія обиралася тимчасовим членом Ради Безпеки ООН². Крім того країна входить до Організації Економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – міжнародної економічної організації розвинених країн, які визнають принципи представницької демократії і вільної ринкової економіки. Ще одним показником її успіхів є входження до «G-20» – групи найрозвиненіших країн світу.

На сьогоднішній день, в цілому, австралійці задоволені своїм життям більше, ніж середньостатистичний житель країни-члена ОЕСР. Соціологи свідчать, що 74% опитаних вважають, що впродовж дня вони відчують більше позитивних емоцій (відчуття спокою й впевненості, гордості за досягнуті успіхи, радості тощо), ніж негативних (біль, стурбованість, сум, нудьга і т. ін.). Такий показник перевищує середній по країнах ОЕСР, що складає 72%. Люди звикли до спокійного, неквапливого, розміреного життя. Колись світова периферія, Австралія тепер – економічно і політично розвинена країна. Вона має стабільні політичні і громадянські інститути, а політична стабільність створює сприятливі умови для економічного зростання. З точки зору Канберри, лібералізм і толерантність є фундаментальними цінностями, що вінчають історичний процес і виступають в якості головних рис життя людства у новому тисячолітті.

Література

- Архипов В. Я. Австралійський путь /В. Архипов //Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7.
Архипов В. Я. Австралія вийшла из кризиса первой из развитых стран /В. Я. Архипов //Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 2.
Брыль Р. Как Австралия не хочет повторить печальную судьбу России /Р.Брыль // Деловая столица. – 2017. – 19 июня.
Галаджій О. Сузір'я Південних морів: австралійський шлях успішної середньодержавності /О.Галаджій //Зовнішні справи. – 2017. – № 6.
Головченко В. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навч. посіб /В.Головченко, О.Кравчук. – К., 2006.

¹ Вираз shirtfront, використане Т.Ебботтом на адресу В.Путіна, увійшло до словника австралійської англійської мови The Macquarie Dictionary.

² У Раді Безпеки ООН беруть участь 5 постійних членів – США, Велика Британія, Китай, Росія та Франція – і 10 тимчасових.

- Джал П. Коренные народы Австралии и политика /П. Джал [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://ansipra.npolar.no/russian/Items/Australia_R.html
- Дрязгунов К. Особенности экономики Австралии /К. Дрязгунов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://vk.com/topic-40342531_26779764
- Дякова О. Діяльність української діаспори в Австралії і її зовнішні міжнародні зв'язки /О.Дякова // Українознавство. – 2008. – № 1.
- Закоморна К.О. Становлення конституційно-правової моделі місцевого управління в Австралійському Союзі /К.О.Закоморна //Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 31.
- Зернецька О. Роль національного телерадіомовлення Австралії в консолідації австралійського суспільства /О.Зернецька //Зовнішні справи. – 2016. – № 7.
- Ігнат'єв П. Австралія: повертаючись обличчям до Азії // Зовнішні справи. – 2014. – № 1, 2.
- Ковтун О. Ю. Інтеграційні процеси та міждержавні об'єднання Австралії та Океанії /О.Ю. Ковтун //Гілея. – 2011. – Вип. 45.
- Корюкалов М.В. Австралія та КНР: вірні супротивники чи вимушені партнери? /М.В.Корюкалов, О.М.Васильченко //Гілея. – 2014. – Вип. 82.
- Лебедева Н. Б. Роль Австралии в общерегиональном сотрудничестве /Н. Б. Лебедева [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://protestirui.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=24:----&catid=1:2012-12-15-19-25-30&Itemid=2
- Машура А. Эволюция внешней политики Австралии в постбиполярный период /А.Машура //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 104. – Ч. 1.
- Олійник Н. Австралія в умовах глобалізації /Н. Олійник //Освіта регіону: Політологія, психологія, комунікації. – 2012. – № 2.
- Осадчук Р. С. Роль Австралії у вирішенні питань безпеки та економіки АТР (в контексті співпраці з США) /Р. С. Осадчук [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://dipcorpusinfo.at.ua/news/rol_avstraliji_u_virishenni_pitan_bezpeki_ta_ekonomiki_atr_v_konteksti_spivpraci_z_ssha/2011-12-02-123
- Педан А. Позиція Австралії щодо «української кризи» /А.Педан [Ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://iac.org.ua/pozitsia-avstraliji-shhdj-ukrayinskoji-krizi-2013-2015-rr/>
- Петров Л. А. Австралия с размахом встречает экономические трудности /Л. А. Петров [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://world.lib.ru/p/petrov_l_a/
- Рудава А. США у зовнішньополітичній стратегії Австралії у 90-ті роки ХХ ст. /А.Рудава // Дні науки історичного факультету, присвячені 180 – річчю заснування Київського університету : матеріали VII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету" – К., 2014. – Т. 2.
- Самокиш І. Наша людина в Канберрі /І.Самокиш //День. – 2015. – 19 жовтня.
- Скоробогатых Н. С. Политический класс Австралии и мультикультурализм /Н.С. Скоробогатых [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://analitiya.narod.ru/zc_0_026.htm
- Скоробогатых Н. С. Пути решения проблем аборигенов Австралии в последней трети ХХ – начале ХХІ века /Н. С. Скоробогатых [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://protestirui.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=37:--&catid=1:2012-12-15-19-25-30&Itemid=2
- Тимошенко В. Н. Австралия во второй половине ХХ века: в поисках национальной и политической идентичности /В. Н. Тимошенко [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.apircenter.org/australia-oceania/articles-australia-oceania/timoshenko-australia-xx-2end/>
- Тиндик Н. П. Імміграційна політика Австралії в контексті світових міграційних процесів /Н. П. Тиндик //Митна справа. – 2007. – № 1.
- Шапаров А. От «белой Австралии» до мультикультурализма /А. Шапаров //Мировая экон. и междунар. отнош. – 2010. – № 3.
- Янчук Н.Д. Концепция устойчивого развития: сравнительный анализ на примере Австралии, США, Голландии и Японии // Порівняльно-правові дослідження. – 2008. – № 2.

Boutin J.D.K. Beyond interdependence: Economic security and Sino-American Australian trilateralism / J.D.K. Boutin //International Journal. Canada's Journal of Global Policy Analysis. – 2015, September, 70(3).

Byrne C. Australia's New Colombo Plan: Enhancing regional soft power through student mobility /C. Byrne //International Journal. Canada's Journal of Global Policy Analysis. – 2016, March, 71(1).

Gauja A. Australia's Unusual Election. Turnbull's Gamble /A. Gauja A. //Foreign Affairs. – 2016. , June, 27.

Gill B. The New Special Relationship.The U.S.-Australia Alliance Deepens / B.Gill, T. Switzer //Foreign Affairs. – 2015. – February 19.

Навчальне видання

ОРЛОВА Тетяна Володимирівна

**СУЧАСНА
ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ КРАЇН СВІТУ**

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 01.07.2017 р. Формат 60x84/16
Папір офс. Гарнітура Times. Ум. др. арк. 54,9
Обл.-вид. арк. 62,1 Зам. № 1442

Видавець та виготівник ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20. Тел.: (04631) 90995; (067) 4412124
E- mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.